HET HOOFD BOVEN WATER

18021 Het hoofd boven water.indb 1 23-04-18 17:03

Voor kinderen en kleinkinderen:
Henk & Karin: Bas, Annelies, José, Marije
Annemarie & Frank: Ingrid, Erik, Robert, Peter, Anne †
Inge & Stephen: Ellen, Matthijs, Lisanne

Het water stijgt, het water stijgt steeds meer.
Geweldiger dan water en dan wind
is in de hoogte God die overwint.

Psalm 93: 2,3.

18021 Het hoofd boven water.indb 2 23-04-18 17:03

WIM HAGOORT

Het hoofd

De geschiedenis van de

boven water

Gelderse zeepolder Arkemheen

1356 (806) - 1916

gemeenten Nijkerk en Putten

18021 Het hoofd boven water.indb 3 23-04-18 17:03

Deze uitgave was mogelijk dankzij de gewaardeerde bijdrage van

Waterschap Vallei & Veluwe

Gemeente Nijkerk

Stichting Weeshuis te Nijkerk

Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven

Stichting Gelders Ridderlijk Erfgoed

Prins Bernard Cultuurfonds Gelderland

Gemeente Putten

Colofon

Het hoofd boven water
De geschiedenis van de Gelderse zeepolder Arkemheen
gemeenten Nijkerk en Putten 1356 (806) - 1916

© 2018 Wim Hagoort

ISBN: 9789492055521

Omslagontwerp: Buitenspel Ontwerp
Vormgeving: Geertje van Dijk

Foto auteur: Stephen Haverkamp
Foto's omslag: Martin Weijmer

Een uitgave van Nabij Producties, 2018
www.nabijproducties.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit dit boek mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, in druk, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, by print, recording or otherwise, without the prior written permission from the editor.

Inhoud

INLEIDING **13**
De zeepolder Arkemheen 13
De titel: Het hoofd boven water 15
560 jaar poldergeschiedenis 17

HOOFDSTUK 1 **21**
De voorgeschiedenis. De ontginning en bewoning van de Arkemheen 806-1356 en de 'kerk' in Nijkerk **21**
1. Ontginning en bewoning van 806 tot ca. 1250 **21**
Ludger en het klooster Werden in de achtste en negende eeuw 21
Bokhorst, Aller/Arler en de Voordijk in 806 25
De schenking van Folcker in 855 27
De Karolingische nederzetting Archi 28
Wunnilo en Wullenho(ve) 29
De ontginningen van het stift Elten en het klooster in Paderborn ca. 1000 32
De Werdense inkomstenlijst uit ca. 1150 40
De Werdense inkomstenlijst uit ca. 1250 40
2. Ontginning en bewoning in de eerste helft van de veertiende eeuw **42**
Ontwikkelingen in Gelre 42
Bewoning volgens de lijst van bezittingen van Herbertus van Putten ca. 1313 44
Bewoning volgens de 'Schatting van den lande van Gelre' ca. 1325 45
De landerijen in de Arkemheen van graaf Reijnout II ca. 1330 47
Grootschalige ontginningen door graaf Reijnout II in 1333-1336 48
Particuliere ontginningen in 1333-1336 51
3. De parochie en de 'kerk' in Nijkerk **53**
Feiten en bronnen rond de stichting van de parochie Nijkerk in 1222 53
Evert Zwaer: de laatste pastoor van Nijkerk vóór de Reformatie 56
Meningen rond de stichting van de parochie Nijkerk in 1222 57
Het jaartal 1222 en de fundatie van de parochie Nijkerk 57
De 'kerk' in Nijkerk 60

HOOFDSTUK 2 **65**
Een aarden dijk: de periode 1356-1611 **65**
1. De bedijking van de Arkemheen in de veertiende eeuw **65**
Het landschap van de Arkemheen 65
Waarom werd de Arkemheen bedijkt midden veertiende eeuw? 65
De veertiende eeuw: oorlog, honger en pest 66
Ontginning en bewoning 67
Het Almere en de Zuiderzee ca. 1170-1350 68
Vetweiderij van ossen in de Arkemheen 69

	De Gelderse landsheren in de veertiende eeuw	71
	De Staten van Gelre en het Hof	73
2.	**Het Arkemheense dijkrecht**	**73**
	De dijkbrief van 28 maart 1356	73
	Een ‘gemeinen dyck’	77
	Dijkgraaf en heemraden	78
	Zestienen	79
	Dijkleger	80
	Schouw	81
	Aardhaling	82
3.	**De Arkemheense zeedijk: een aarden dijk 1356-1611**	**84**
	Dijkbouw in Nederland	84
	De aarddijk van 1356	86
	Dijkonderhoud volgens het principe van verhoefslaging	88
	Hertog Reijnout IV en een verhoefslaging in 1414	92
	Een verhoefslagingsproces in 1605	92
4.	**De Arkemheense dijkrollen**	**94**
	Een overzicht van de bewaard gebleven dijkrollen	94
	Het gebruik van dijkrollen	97
	De dijkrollen uit de periode van de verhoefslaging	99
	- De dijkrol uit 1494	99
	- De dijkrol uit 1588/1608	101
	De lengte van de Arkemheense zeedijk in de periode van de verhoefslaging	101
	De overgangsrol van verhoefslaging naar gemeenmaking uit 1608	104
	De dijkrollen uit de periode van de gemeenmaking	106
	- De dijkrol uit 1611	106
	- De dijkrol uit 1716	107
5.	**De dijkrollen als bron voor historisch onderzoek**	**110**
	Inleiding	110
	Geestelijke goederen van kloosters in Harderwijk	112
	Geestelijke goederen van het Sint Catharinaklooster in Nijkerk, de Kerk van Nijkerk, de kloosters Elten, Paderborn en van Sint Walburg in Arnhem	116
	Grondbezit van de stedelijke elite van Harderwijk in de dijkrollen van 1494 en 1588	120
	Poldertaal: de namen van bouw-, hooi- en weilanden in de Arkemheen	123
6.	**Van Nijkerk naar Wageningen: een deel van een kanaal in 1498**	**128**
	De Nieuwe Rijn door de polder Arkemheen	128
	Het zuidelijk kanaaltracé	130
	Het noordelijk kanaaltracé	132
	Een kanaaltracé tot in het Nijkerkerveen?	134
7.	**Sluisbouw in de Arkemheense zeedijk in de zestiende eeuw**	**137**
	De sluizen in de Arkemheense zeedijk volgens de dijkrollen van 1494 en 1588	137
	Sluisbouw in de Arkemheen 1531-1750	138
	De aanleg van een houten duikersluis in de zestiende eeuw	139
	De constructie van een houten duikersluis in de zestiende eeuw	140

De bouw van de Spoysluis in de Arkervaart in 1531 141
De bouw van de Puttersluis in 1589 144
8. Bestuurlijke verwikkelingen eind vijftiende en zestiende eeuw 146
Een Harderwijkse dijkstoel in 1482 146
De Tachtigjarige Oorlog en de Veluwe 1575-1600 149
Een briefwisseling als historische bron 151
Dijkgraaf als 'erfelijk ambt': het Veluwse geslacht Van Oldenbarnevelt 152
Een onbetaalde rekening door dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt in 1561 154
Putten-Nijkerk contra Harderwijk 156
De bemiddeling van het Hof van Gelre in 1588 158

HOOFDSTUK 3 161
Een palendijk: de periode 1612-1750 161
1. Inleiding 161
Het Twaalfjarig Bestand 161
De Staten van Gelre en het Hof 161
Een voorbeeldig notulist 163
2. Het dijkrecht van 22 mei 1611 165
Gemeenmaking van de Arkemheense zeedijk 165
Verdeling van de polder in heel en half morgengeld 166
De heffing van het morgengeld en de grootte van de polder 170
Verkiezing van de zestienen, de dijkstoel en beambten 172
De oudste kaart van de Arkemheen door Bernardt Kempinck uit 1609-1610 174
- Het landschap van de Arkemheen 176
- De bewoning van de zeedijk 179
- Het stratenpatroon van de Nijkerkse Vest 182
- Huizen, landhuizen en boerderijen 183
- Percelen en stegen in de Nijkerkse buurtschap Holk 184
- Boerderijen op het Puttense Ridderveld 184
De invoering van het dijkrecht tussen 17 en 27 juni 1611 186
3. Van aarddijk naar paaldijk 1612-1750 192
De voorbereidingen 192
Het dijkmodel van Bernardt Kempinck uit 1611 193
Het verzwaren en verhogen van de aarddijk in 1612 196
De aanwijzing voor aardhaling uit binnen- en buitendijksland in 1612-1614 197
Het recht van aardhaling 198
Een aardhalingsproces uit 1741: Van Delen contra Van Diermen 201
Aannemers en dijkwerkers uit het hele Zuiderzeegebied in 1612 208
Herkomst en gebruik van materialen voor de dijkbouw 211
- Gelderse rijsbossen 211
- Arkemheense graszoden 211
- Veluwse heide 213
- Elburgs riet 214
- Houten palen en planken 214
- De Houtvaart op Hoorn 217
De polderwegen in de Arkemheen 219

De Arkemheen in het rampjaar 1672 221
De grote inlaag van 1677 224
Het reglement op de aanbestedingen van 1688 231
Een paaldijk met kruinankers omstreeks 1690 232
De paalwormfurie in 1733: het einde van de paaldijk 235
4. Dijkstoel en beambten: een polderbestuur en de dagelijkse praktijk 1611-1750 239
Verkiezing van dijkgraaf en heemraden in 1615 239
Een weigerachtige dijkgraaf in 1618 en 1624 240
Werkzaamheden van de dijkstoel en vacatiegeld 243
Rechtspraak en boetes 247
De taken van de dijkschrijver 249
De eerste ontvangers 251
Een frauduleuze ontvanger in 1719? 253
Een afwisselende baan: dijkbode 256
De dijkopzichter 259
5. Sluisbouw in de Arkemheense zeedijk 1612-1750 259
De eerste duikersluis in de Laak in 1612 259
De Blaakbeeksluis van 1617 262
De grote houten duikersluis in de Wiel in 1710 263
Alleen ‘hofstees hout’ voor de Langeroesluis en de Rassensluis in 1724-1732 265
Bouwkroniek van de Laaksluis van 1737 en renovatie in 1777 267
6. Een kanaal van Wageningen naar Nijkerk in 1664 269
De kaarten van Isaac van Geelkercken 269
Nijkerk en de Arkemheen op de kaart van Van Geelkercken 270
Tekeningen van de sluizen bij Nijkerk en Wageningen 272
7. De Arkervaart als levensader voor de Nijkerkse welstand 1645-1720 273
Nijkerkse tabak en Arkemheense ossen 273
Kanalisatie van de Arkervaart en de haven van Harderwijk 276
Kanalisatie van de Arkervaart en de Nijkerkse buurtschappen 278
De bouw van de stenen schutsluis in de Arkervaart in 1703 281
- Aanleiding en voorbereiding 281
- Aanbesteding en constructie 282

HOOFDSTUK 4 285
Een stenen dijk: de periode 1750-1795 285
1. Inleiding 285
2. Een nieuw dijkrecht 286
Een bestuurlijke crisis omstreeks 1750 286
Op het Koor in de Grote Kerk van Nijkerk 287
Vooroverleg tussen de Staten van Gelre en de dijkstoel in 1751 290
Het dijkrecht van 16 oktober 1752 291
3. Van paaldijk naar steendijk 1750-1795 293
Een nieuwe trend: steendijken vanaf omstreeks 1735 293
De steendijk van Jacob de Goyer en Pieter Mantel in 1750 296
Smakschepen met puin en keien 298
De West-Friese dijkbouwer Pieter Straat 299

De steendijk van Pieter Straat 1751-1753 302
Het aanbrengen van een steenglooiing 306
Kroniek van dijkopzichter Cornelis Boeyer 1752-1753 311
De financiering van de steendijk 1750-1753 315
De steendijk 1754-1790 322
Reconstructie van de zeedijk door Jan van Houweningen 1790-1795 325
4. Dijkstoel en beambten: een polderbestuur en de dagelijkse praktijk 1752-1795 327
Een dijkgraaf in conflict met de Staten van Gelre in 1752 327
De Staten van Gelre en de verkiezing van twee ongegoede dijkgraven in 1778 331
Ontvanger van de Arkemheen: een zwaar en risicovol ambt 334
De dijkstoel en een dwarse koster in 1786 338
Een proces in 1786 als gevolg van een 'uitgelegde' dijk ca. 1730 340
Belediging van een heemraad in 1788 345
De verhouding tussen Nijkerkse ambtsjonkers en Arkemheense geërfden 345
5. De bouw van vijf stenen duikersluizen in Nijkerks 'Gouden Eeuw' 1750-1800 349
Een periode van grote economische bloei 349
De Amsterdamse landmeter-architect Jan Bolten 350
De Rassensluis van 1768 353
De Ooster- en Westerduikersluis van 1768 en 1774 357
De Langeroesluis en een 'onmachtige' aannemer in 1773 360
De Wielsluis en financiële problemen in 1776 363
Onderhoud van de sluizen in de Arkemheense zeedijk 368
6. De sociaal-economische betekenis van de verpachting van landerijen in de Arkemheen voor het onderwijs in Harderwijk en de wezenzorg in Nijkerk 1710-1916 370
De Arkemheen: een Zuiderzeepolder met losliggend land 370
De landerijen van het Sint Agnietenklooster in Harderwijk 1710-1802 372
Een verpachting in 1740 372
- De pachtvoorwaarden 374
De pachtprijzen 1710-1802 374
- De pachtopbrengst en het Veluws gymnasium in Harderwijk 376
De landerijen van het Burger Weeshuis in Nijkerk 1803-1916 378
Het Burger Weeshuis: een kort historisch overzicht 378
- Het 'gemankeerde' archief 379
- De verwerving van het onroerend goed 1643-1916 381
- Verpachting en pachtvoorwaarden omstreeks 1850 384
Pachtprijzen 1710-1916 385
De pachtopbrengst en de exploitatie van het weeshuis 1811-1915 388

HOOFDSTUK 5 391
De waterstaat: de periode 1795-1916 391
1. De polder Arkemheen in de Bataafs-Franse tijd 1795-1813 391
De patriottische beweging 391
Patriotten in het Kwartier van Veluwe 392
Een patriottische dijkstoel in 1793 395
De Fransen in ons land 1795-1813 399

	De Nederlandse waterstaat in de Franse tijd	402
	De koning, de keizer en het dijkrecht	403
	Een financiële crisis in 1804: surseance van betaling	405
	Een lening van koning Lodewijk Napoleon in 1808	408
2.	**Het dijkrecht van 1752 en de reglementen van 1827 en 1874**	**413**
	Maatschappelijke, economische en infra-structurele veranderingen in de negentiende eeuw	413
	De 'moderne' Nederlandse Waterstaat	416
	Het dijkrecht in ere hersteld 1815-1817	417
	Het concept-reglement van 1827: een herhaling van zetten	419
	Het polderreglement van 1874: de autonomie gehandhaafd	422
3.	**Dijkstoel en beambten: een polderbestuur en de dagelijkse praktijk in 1822 en 1874**	**426**
	De onwettige stemming bij de verkiezing van de ontvanger L. van Elfrinkhof in 1822	426
	Een commissie van goede diensten	428
	Vier generaties Van Elfrinkhof in dienst van de polder 1822-1971	429
	Weigerachtige dijkgraven in 1865-1868	430
	Dijkgraaf Willem baron van Goltstein van Oldenaller 1871-1874	433
4.	**De watersnoodramp van 1825**	**437**
	Een nationale ramp: slachtoffers, hulpverlening en reacties	437
	De watersnood op de Noordwest-Veluwe	438
	Een 'permanente commissie van Weldadigheid' voor de Noordwest-Veluwe	440
	De schade aan de Arkemheense zeedijk hersteld	443
5.	**Van duikersluis via windgemaal naar stoomgemaal 1820-1885**	**444**
	Hoog water in de polder	444
	Rapporten en adviezen	447
	De bouw van het windgemaal Hertog Reijnout aan de Wiel in Nijkerk in 1863	?
	De bouw van het Putter windgemaal bij de Langeroesluis in 1874	453
	De bouw van het stoomgemaal Hertog Reijnout in 1882	455
	De bouw van het Putter stoomgemaal in 1885	461
	Twee monumenten van bedrijf en techniek in de Arkemheen	464
6.	**Plannen voor landaanwinning in en droogmaking van de Zuiderzee 1845-1850**	**468**
	Een voorstel voor een buitenpolder van de Arkemheen	468
	Landaanwinning in het Zuiderzeegebied	470
	Landaanwinning vanaf de Putterdijk tot Doornspijk: de Sophia-waard	471
	De 'Vereniging tot landaanwinning aan de Veluwse kust van Elburg tot de Nulde'	474
	De inpoldering tussen de Putterdijk en het Keteldiep	477
	Hoe grootse plannen mislukten	478
	De Veluwse landaanwinning in relatie tot het droogmakingsplan van de Zuiderzee door B.P.G. van Diggelen in 1849	479
7.	**De droogmaking van de Zuiderzee in relatie tot waterstaatkundige problemen rond de Wiel en de Laak 1872-1874**	**481**
	Waterstaatsingenieur T.J. Stieltjes sr.	481

Een ontgronding onder de stuw in de Wiel in 1872 482
Een stoomgemaal in de monding van de Laak in 1873-1874? 482
8. Zeedijk en wegen in de Arkemheen ca. 1800-1916 485
Een conflict over de Arkemheense zeedijk als 'verkeersweg' 1860-1873 485
De Bunschoterweg: de eerste klinkerweg in de Arkemheen 1859-1874 489
Particuliere bijdragen bij de verharding van de Achterhoeker- en Hoogstraterweg 1874-1893 492
Verpachting van het zeedijktalud en de wegbermen 494
9. Het hoofd boven water: de steendijk voltooid 1795-1860 497
De Amsterdamse rederij Goedkoop en de Arkemheense steendijk 497
Een volledige Arkemheense steendijk in 1860 500
10. Financieel beheer: jaarrekening en schuldpositie 501
De jaarrekening 501
De schuldpositie 503
11. De watersnood van 1916 505
'Een grote ramp trof Nijkerk' 505
De schade aan de zeedijk en de financiële afwikkeling 512
De Arkemheense zeedijk hersteld 515
Het polderreglement van 1916: de autonomie verloren 516

EPILOOG 521
De polder Arkemheen en het Nederlandse poldermodel 521
Het poldermodel 521
De drie geledingen: Putten, Nijkerk en Harderwijk 522
Polderen in de praktijk 522
De Arkemheen: een 'model-polder' 525

VERANTWOORDING 527
Samenvatting 527
Het archief van de polder Arkemheen 531
De zeepolder Arkemheen na 1916: een kort overzicht 532
Archieven met gebruikte afkortingen 536
Geraadpleegde literatuur 538

REGISTERS 552
Register van kaarten 552
Register van afbeeldingen 553
Register van tabellen 557
Register van grafieken 559
Register van kaderteksten 559
Register van leden van de dijkstoel en ambtenaren 563
Register van personen 567

WOORD VAN DANK 579
OVER DE AUTEUR 581

De zeepolder Arhemheen. Een van de oudste (veertiende eeuw) en best bewaarde polders van ons land.

Afb. 1. Het Putter stoomgemaal aan de Arlersteeg in Putten met zicht op de polder Arkemheen in zuid-westelijke richting.

I

Inleiding

De zeepolder Arkemheen

Op 28 maart 1356 gaf hertog Reijnout III van Gelre in een dijkbrief de geërfden van Putten en Nijkerk toestemming om gezamenlijk een dijk te bouwen en te onderhouden ‘over Erckemeden’. Die dijk was niet meer dan een aarden wal die een eerdere, lagere en ook minder lange dijk, verving. Door de aanleg van deze dijk langs de Zuiderzee met een lengte van ongeveer tien kilometer ontstond de Gelderse zeepolder Arkemheen. De Arkemheen grenst in het noorden aan het huidige Nijkerker- en Nuldernauw, in het oosten aan de Schuitenbeek in de gemeente Putten, in het zuiden aan de hogere zandgronden van Putten en Nijkerk en in het westen aan de Laak. De Laak is zowel de grens tussen de gemeenten Nijkerk en Bunschoten-Spakenburg als tussen de provincies Utrecht en Gelderland.

De grootte van de polder werd omstreeks 1610 voor het eerst op kaart vastgelegd door Bernardt Kempinck, landmeter in dienst van de Staten van Gelre. De oppervlakte van de

Kaart 1. De polder Arkemheen volgens het kadastrale minuutplan van 1832. De kaart is samengesteld uit vijftien kadastrale minuutkaarten van de gemeente Nijkerk en vijf van de gemeente Putten. Deze kaart benadert de historische omvang van de polder naar de oudste kaart van de Arkemheen door Bernardt Kempinck ca. 1609/1610 met een oppervlakte van ca. 3500 hectare. Hiervan hoort globaal 1100 hectare tot de gemeente Putten en 2400 hectare tot de gemeente Nijkerk.

polder bedroeg toen 4092 morgen, gelijk aan ongeveer 3563 hectare.[1] Begin zeventiende eeuw bestond de Arkemheen uit de Puttense buurtschap Diermen en de Putterpolder en uit de Nijkerkse buurtschappen Ark, Nekkeveld, Doornsteeg, Veenhuis en een deel van Holk.[2] De gemeentegrens tussen Nijkerk en Putten ligt niet langs de Arkervaart, hoewel dit de meest natuurlijke situatie weergeeft, maar langs de Scheidbeek en de Berencamperweg, ongeveer één kilometer oostelijker. Een eerste grenscorrectie van de polder vond plaats in 1885. Op grond van waterstaatkundige overwegingen vonden later nog twee grenscorrecties plaats, in 1916 en 1953. Vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw behoort het grootste deel van de gemeente Nijkerk, een gedeelte van Putten ten oosten van de Schuitenbeek, een deel van het Zwartebroek in de gemeente Barneveld en het deel van Hoevelaken dat afwatert op de Laak, tot de Arkemheen. Op 31 december 1956 bedroeg de oppervlakte bijna 6649 hectare.[3] Onderwerp in dit boek is de polder Arkemheen in zijn historische omvang van ca. 3500 hectare.[4]

Hierboven maakte ik gebruik van de namen Arkemheen, polder Arkemheen of zeepolder Arkemheen. Bij de verlening van het dijkrecht in 1356 komen deze benamingen voor de Arkemheen echter niet voor. Ook in de dijkrechten van 1611 en 1752 is er steeds sprake van ‘den lande van Arckemehen’. De Arkemheen voldoet in technische zin wel aan de omschrijving van een polder: een door waterscheidingen begrensd stuk land of gebied waarin de waterstand kan worden beheerst door spuisluizen en/of bemaling met molens of (thans) door stoom- en elektrische gemalen. De benaming zeepolder voor de Arkemheen werd gebruikt in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Gelderse rivierpolders en de vele droogmakerijen in Nederland, waarvan de meest bekende in Noord-Holland liggen.[5] Ook de aanduiding polderdistrict voor de Arkemheen komt voor. Die ontstond naar aanleiding van de samenvoeging van de Gelderse zeepolders op 1 januari 1959 tot het polderdistrict Noordwest-Veluwe.[6] De aanduiding waterschap voor de Arkemheen ontbreekt in officiële stukken.

Op 1 juni 1985 ontstond het waterschap Noord-Veluwe door samenvoeging van het polderdistrict Noordwest-Veluwe en de polder Arkemheen. De Arkemheen was een zelfstandige polder met een eigen bestuur van 1356 tot 1985.[7] In 1997 fuseerde het waterschap Noord-Veluwe met het waterschap Vallei & Eem en in 2013 gingen de waterschappen Vallei & Eem en Veluwe samen onder de naam Vallei & Veluwe. Door deze laatste fusie maakt de Arkemheen thans deel uit van een waterschap in Midden-Nederland van 250.000 hectare en een inwonertal van meer dan 1 miljoen.

1 Eén morgen is gelijk aan 0,87 hectare. Voor de oppervlakte van de polder zie onder meer Sloet 1852-1855: 253; Beernink 1903: 213; Van der Streek 1991 vermeldt van alle Gelderse zeepolders de oppervlakte behalve van de Arkemheen. Ter vergelijking: de Arkemheen is ongeveer even groot als de droogmakerij Heerhugowaard (1630) en half zo groot als de Beemster (1612) in Noord-Holland. Van der Ham 2009: 277.
2 AZA inv.nr. 178 fol. 11-12; Zondervan 1956: 16-17.
3 Zondervan 1956: 37.
4 Kadastraal (1832) zijn dat van de gemeente Nijkerk en Putten de volgende secties en minuutnummers: Nij A 1-679; B 1-491; C 1-300; H 634-730; I 1-582; K 1-325 en Pu I 1-981.
5 Een droogmakerij is een vorm van landaanwinning, waarbij meren, plassen of delen van zeearmen worden omdijkt, waarna het water wordt weggemalen. Nederland telt vele honderden droogmakerijen die in de wandelgangen ook ‘polder’ worden genoemd. Zie voor de droogmakerijen in Nederland Van der Ham 2009 met een lijst van alle droogmakerijen in Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland met jaar van droogmaking en oppervlakte.
6 Van der Streek 1991: 49. Besluit Provinciale Staten van Gelderland 29 juli 1958.
7 Van der Streek 1991: 21, 17.

18021 Het hoofd boven water.indb 14 23-04-18 17:03

Kaart 2. De Nederlandse waterschappen met de ligging van de Gelderse zeepolder Arkemheen als onderdeel van het waterschap Vallei & Veluwe (bewerking van: De Bosatlas Nederland van Boven Groningen/VPRO Hilversum. Noordhoff Atlasproducties/ VPRO 2013: 71).

De titel: Het hoofd boven water

De hoofdtitel van dit boek is spreekwoordelijk Nederlands en verwijst naar de thema's die in dit boek centraal staan. Thema's die verband houden met zowel de letterlijke als figuurlijke betekenis van deze uitdrukking. De geschiedenis van de Gelderse zeepolder Arkemheen tussen 1356 en 1916 was in de eerste plaats een constante strijd om het hoofd letterlijk boven water te houden. De Zuiderzee was een voortdurende bedreiging. Het verhaal van de Arkemheen is een verhaal van stormvloeden en inundaties. Voortdurend vocht het polderbestuur tegen de elementen van wind en water om de voeten droog te houden. De voorwaarde om die strijd aan te kunnen was een goed onderhouden zeedijk. De inzet van die strijd was het weelderige grasland van de Arkemheen, waarvan in het bijzonder de boeren op de hoger gelegen Veluwse zandgronden afhankelijk waren. In 1732 noemde de Harderwijkse geschiedschrijver Johan Schrassert 'den Arcke-Mehen, de beste Wey-hoeck van de Veluwe'.[8]

Het tweede thema betreft de financiële positie van de polder. De strijd tegen het water kon alleen gewonnen worden als ook financieel het hoofd boven water bleef. Regelmatig echter beschikte het dijkbestuur over onvoldoende financiële middelen en moesten grote geldleningen uitkomst brengen. Investeerders uit de volle breedte van de samenleving waren daarbij betrokken. Het aangaan van leningen, het zogenaamde 'negotiëren van penningen',

8 Schrassert 1732: 201.

het uitgeven van obligaties en het uitloten daarvan was een belangrijk bestanddeel van het werk van de Arkemheense ontvanger of penningmeester. Deze strijd om voldoende financiele armslag bepaalde voor een belangrijk deel het wel en wee van de polder. Kenmerkend was het feit, dat het dijkbestuur en de geërfden trachtten met zo min mogelijk middelen een zo hoog mogelijk rendement te bereiken. Uitstel van noodzakelijke werkzaamheden en korte termijnoplossingen waren het gevolg. Achterstallig onderhoud was schering en inslag en nieuwe technieken werden niet, te weinig of te laat toegepast.

Het derde thema betreft het handhaven van eigen autonomie tegenover hogere overheden. Vóór 1795 was Gelderland verdeeld in drie administratieve kwartieren. Dat waren de Kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Veluwe met als respectieve hoofdsteden Nijmegen, Zutphen en Arnhem. De kwartieren waren zeer gesteld op hun zelfstandigheid. Maris noemt dit 'een vrucht van eeuwenlange ontwikkeling'[9]. Het gevolg was dat elk kwartier een eigen Statenvergadering had, de zogenaamde Landdag, waarop afgevaardigden van de ridderschap, van de hoofdstad en van de kleine steden bijeenkwamen. Het financieel beheer van het kwartier was in handen van de Rekenkamer en Gedeputeerde Staten van het kwartier verzorgden het dagelijks bestuur. De Staten van het Kwartier van Veluwe waren samengesteld uit vertegenwoordigers van de Ridderschap en de steden Arnhem, Harderwijk, Wageningen, Elburg en Hattem. Ondanks de formele gelijkheid van steden en ridderschap had de ridderschap – de adel – het zowel in de steden als op het platteland voor het zeggen.

Het dijkbestuur, ook wel de dijkstoel genoemd, en de geërfden, dat zijn de stemgerechtigde inwoners van de polder, probeerden zo veel mogelijk hun eigen zaken te regelen.[10] Dat betekende in de praktijk dat dijkstoel en geërfden de eenmaal door de hertog geschonken en door de Staten van het Kwartier van Veluwe bekrachtigde zelfstandigheid trachtten te handhaven. Autonomie stond hoog in het vaandel. Handhaving lukte echter lang niet altijd. Hoewel elke inmenging van buitenaf als een bedreiging van de eigen onafhankelijkheid werd ervaren, maakten de omstandigheden die tussenkomst soms noodzakelijk. Falend dijkbestuur en onderlinge onenigheid tussen de geërfden uit Putten, Nijkerk en Harderwijk eisten bemiddeling of zelfs het ingrijpen van de Staten. De prijs die daarvoor betaald werd, was het inleveren van eenmaal verworven rechten. Zo kwamen bijvoorbeeld de Staten van het Kwartier van Veluwe in 1588 in actie om te bemiddelen in een conflict tussen de geërfden onderling. Begin zeventiende eeuw verplichtten de Staten de dijkstoel tot gemeenmaking en de herziening van het dijkrecht. Midden achttiende eeuw eisten de Staten dijkverzwaring met puin en keistenen. Allerlei voorschriften en reglementen van de Staten – na 1798 Provinciale Staten – waren in de negentiende eeuw stappen in de richting van centralisatie met als doel het uiteindelijk inkrimpen van vrijheden en het beperken van de autonomie.

De bovengenoemde drie thema's – het behoud van de polder, het verwerven van voldoende financiële middelen en handhaving van eigen autonomie – vormen de rode draad in de geschiedenis van de Zuiderzeepolder Arkemheen in de periode 1356-1916. In de dijkbrief van 1356 verleende de hertog van Gelre een grote mate van zelfstandigheid. De stormvloed van 1916 maakte aan die zelfstandigheid een abrupt einde. De zeedijk brak op vele plaatsen door. Herstel uit eigen middelen was onmogelijk. Niet langer was het polderbestuur

9 Maris 1978: 266.
10 In de dijkrechten van 1356, 1611 en 1752 is afwisselend sprake van erfgenamen, erfgenoten en geërfden. Ik kies voor de benaming geërfden.

Afb. 2. De Arkemheense zeedijk gezien vanaf de zeedijk bij het stoomgemaal Hertog Reijnout in westelijke richting (foto Martin Weijmer).

bij machte het hoofd financieel boven water te houden. Waar de strijd tegen het water werd verloren en financiële middelen voor dijkherstel ontbraken, ging ook de autonomie verloren. Letterlijk en figuurlijk kon men dan het hoofd niet langer boven water houden.

560 jaar poldergeschiedenis

De geschiedenis van de polder Arkemheen is een lokaal verhaal. Een verhaal dat zich uitstrekt over een periode van meer dan vijf eeuwen. Het zijn de wederwaardigheden van Nijkerkers, Putters en Harderwijkers die getracht hebben met vallen en opstaan buitengewoon vruchtbaar polderland te besturen en voor watersnoodrampen te behoeden.[11] Het ging daarbij om de wisselwerking tussen mens en water. Al die eeuwen hebben bestuurders en geërfden ervoor gezorgd dat dit stukje Gelders Nederland niet ten prooi viel aan de Zuiderzee. Dat is een grote verdienste. Om die reden mag hun strijd om het bestaan niet worden vergeten en verdienen zij als bestuurders en bewoners van een vrijwel onbekende Gelderse polder in de schijnwerpers gezet te worden. Zij droegen niet alleen zorg voor het verwerven van eigen inkomsten, maar hun inspanningen strekten zich ook uit tot een groot aantal elders gelegen agrarische gebieden. De graslanden van de polder leverden het hooi dat in de winter gebruikt werd als veevoer voor de boerenbedrijven op de hoger gelegen zandgronden van de Veluwe. In financieel-economisch opzicht leverden zij tevens een bijdrage aan de exploitatie van religieuze en maatschappelijke instellingen in de regio en

11 De inwoners van Putten worden zowel Putters als Puttenaren genoemd. Putters zijn autochtonen, Puttenaren komen oorspronkelijk van buiten de gemeente. Zie Paasman 2016: 6.

het welslagen van onze zeventiende-eeuwse handelsvloot naar de Oost. Het gezouten vlees van op de Arkemheense vruchtbare graslanden vetgemeste Deense ossen ging mee op onze Oost-Indiëvaarders.[12]

De echte geschiedenis zit verscholen in het dagelijks leven van gewone mensen. Bij geschiedschrijving gaat het niet enkel om structuren en tabellen, om de grote lijnen van het verhaal of om grote mannen, maar ook over kleine levens van mensen.[13] Wezenlijk voor het doordringen in de geschiedenis is de vraag hoe mensen vroeger leefden, werkten, bestuurden en aan hun samenleving bouwden. Dat geldt zeker voor de Nederlandse polders, die vanaf de vroegmoderne tijd kenmerkend zijn voor het Hollandse landschap.[14] De bron voor de beschrijving van de geschiedenis van deze polder was het archief van de Arkemheen, dat vanaf het begin van de zeventiende eeuw overgeleverd is. Deze primaire archiefbron verschafte mij de mogelijkheid om velen van hen die hun krachten gaven aan deze Gelderse poldersamenleving aan het woord te laten: dijkgraven en heemraden, ontvangers en dijkschrijvers, dijkbodes en kosters, dijkbouwers en dijkopzichters, maar ook sluisbouwers, kaartenmakers en ambtsjonkers. Gezamenlijk droegen zij de verantwoordelijkheid voor het wel en wee van dit polderland. Om het optreden van al deze belanghebbenden meer gestalte te geven, maak ik gebruik van een aantal authentieke historische teksten die zij schreven. Deze teksten staan in een kader en zijn gedrukt in een kleiner lettertype. Het betreft onder meer transcripties van oorkonden, brieven, dagboekfragmenten, afkondigingen, eedafleggingen, verordeningen, onkostenrekeningen, kwitanties, kaartteksten, gerechtelijke uitspraken en dagbladadvertenties.[15]

Naast de kaderteksten zijn ook een aantal civiele processen in grote lijnen uitgewerkt. Deze processen vertellen het verhaal van een rechtsgang in vorige eeuwen. Naast de beschrijving van allerlei problemen, verplaatsen deze processen de lezer naar de realiteit van een gebeurtenis uit een tijd, waarin mensen in totaal andere omstandigheden leefden. Civiele rechtszaken geven door hun publieke karakter vorm aan de normen en waarden van hun tijd. Op het moment dat een conflict voor de rechter komt, is het een publieke zaak en geen privé-zaak meer. Zelfs als het vonnis ontbreekt – en dat is bij enkele processen het geval – is het interessant de rechtsgang te volgen. Een proces bracht veel beroering in de polder. Het was het gesprek van de dag, veroorzaakte een stroom van geruchten en was een bron voor speculaties. Maar het tastte vooral het gezag aan. Soms van een eenvoudige pachter of van een energieke ondernemer, maar merendeels van een achtenswaardige bestuurder: een dijkgraaf, een penningmeester of een jonkheer. Historische procesverslagen kunnen gelezen worden als spiegels van de tijd, als toonbeeld van de toenmalige moraal en verdienen om die reden een plaats in de geschiedschrijving.

In het bijzonder komt de wijze waarop de dijkstoel de polder bestuurde aan de orde. Maar ook praktische zaken zoals de techniek van de dijkbouw, het bouwen van sluizen, het dijkonderhoud en het financieel beheer blijven evenmin buiten beschouwing. Concreet betekent dit dat er aandacht is voor vragen als: hoe verliep de bouw van de Arkemheense zeedijk in de periode van de veertiende tot het midden van de negentiende eeuw? Welke historische ontwikkeling blijkt hieruit? Uit welk materiaal bestond de dijk in de achterlig-

12 Hagoort 2006: 159, 160. Aan deze agrarische activiteit herinneren microtoponiemen in de Arkemheen als Ossenkampen en de Rundvleesweiden. Hagoort 2006: 300, 347, 348 glossarium.
13 De Graaf 2013: 7.
14 Zeischka 2007: 19.
15 Met bijzondere dank voor alle hulp bij het transcriberen van diverse teksten door Dion van Hooren, gemeentearchivaris van Nijkerk.

18021 Het hoofd boven water.indb 18 23-04-18 17:03

Afb. 3. Het noordelijk deel van de Arkemheen – grofweg het gedeelte ten noorden van de rijksweg A28 – bestaat uit vruchtbare zeeklei. Dit gebied kenmerkt zich door een laat-middeleeuwse onregelmatige blokverkaveling. Foto van het gebied tussen de boerderijen Ark, Groot en Klein Ark (links boven) en het stoomgemaal Hertog Reijnout in het Nijkerkse deel van de polder (foto Martin Weijmer).

gende eeuwen en waar kwam het materiaal vandaan? Wat voor soort sluizen lagen er in de Arkemheense zeedijk? Welke ontwikkelingen voltrokken zich in de polder? Wie waren de polderbestuurders? Wat waren precies hun taken en welke problemen deden zich voor bij de uitoefening van hun ambt? Waar haalden zij hun financiële middelen vandaan? Welke interne discussies vochten zij uit en wat waren de consequenties daarvan? Hoe handelde de dijkstoel in relatie tot de hogere overheden? Welke instellingen buiten de polder hadden speciaal belang bij het extensieve gebruik van de hooi- en weilanden? Samengevat betekent dit, dat de bestuurlijke, juridische, waterbouwkundige, financiële en sociaal-economische aspecten van de Arkemheense polder binnen een tijdsbestek van ruim vijf eeuwen aan de orde komen.

Om die reden is dit boek meer dan alleen de geschiedenis van een uithoek van de provincie Gelderland. De geschiedenis van 560 jaar polder Arkemheen is tevens het verhaal van een authentiek 'Hollands' polderland, dat we evengoed aantreffen in Zeeland, Holland, West-Friesland, Groningen en Friesland. Het zal namelijk elders niet anders geweest zijn dan in de Arkemheen. Een lokaal verhaal loont. In het algemeen is de geschiedenis gediend met studies vanuit lokaal perspectief. Vanuit detailstudies wordt een algemeen beeld opgebouwd en door lokale studies wordt een algemeen beeld genuanceerd. Daarmee levert deze poldermonografie een bijdrage aan de historische ontwikkeling van een poldergebied in Nederland.

Deze bijdrage aan de lokale geschiedenis van een Nederlandse polder loont misschien des te meer, omdat aan niet één van de Gelderse Zuiderzeepolders eerder uitgebreid aandacht is besteed, hoewel drie van de zes oorspronkelijke Gelderse zeepolders al dateren uit het midden van de veertiende eeuw.[16] In het meest recente overzichtswerk van Van de Ven

16 In 1359 vond de bedijking plaats van de polders Oosterwolde en Elburg. Zie Van der Streek 1991: 21, 27.

over de waterstaatkundige geschiedenis van Nederland komen de Gelderse zeepolders niet aan de orde.[17] Ook in het enkele jaren later verschenen standaardwerk 'Polderatlas van Nederland' wordt de Arkemheen alleen genoemd in enkele registers, maar hierin ontbreken zowel het jaartal van de bedijking (1611) als de vermelding van de oudste polderkaart (1609/10).[18] Deze monografie over de Arkemheen voorziet om die reden in een duidelijke leemte met betrekking tot de geschiedenis van de polders langs de Veluwse kust van de voormalige Zuiderzee.

Om dit boek optimaal toegankelijk te maken zodat het ook dienst kan doen als naslagwerk, bestaat het laatste deel uit een uitgebreide verantwoording en meerdere registers. De verantwoording bestaat uit een samenvatting van de inhoud per hoofdstuk, een bespreking van het archief van de Arkemheen – de belangrijkste primaire bron – een korte geschiedenis van de polder Arkemheen na 1916 en een opgave van de bezochte archieven en de geraadpleegde literatuur. Registers van kaarten, afbeeldingen, tabellen, grafieken, kaderteksten, leden van de dijkstoel en hun beambten en een personenregister sluiten deze verantwoording af.

Kaart 3. Topografische Militaire Kaart (TMK) van de polder Arkemheen in de gemeenten Nijkerk en Putten in 1864. Links de Nijkerker Mheen, deel van de gemeente Nijkerk; rechts de Arkemheensche Polder, het Puttense deel met ongeveer op de scheiding de Arkervaart van de Zuiderzee naar Nijkerk.

17 Van de Ven 2003. In het hoofdstuk over de waterbeheersing van ca. 1250 tot ca. 1600 (pag. 103-141) komen de Gelderse zeepolders niet ter sprake. Zij ontbreken ook op het overzichtskaartje op pag. 115.
18 Steenbergen e.a. 2009: 519, 530, 587, 597.

Hoofdstuk 1

De voorgeschiedenis. De ontginning en bewoning van de Arkemheen 806-1356 en de 'kerk' in Nijkerk

1. Ontginning en bewoning van 806 tot ca. 1250

Ludger en het klooster Werden in de achtste en negende eeuw

De eerste geschreven bronnen in de regio Nijkerk/Putten dateren uit de regeringsperiode van keizer Karel de Grote (768-814). Tijdens zijn regering doorkruisten zendelingen dit latere Gelderse territorium om de heidense Friezen en Saksen te bekeren tot het christelijk geloof. Deze predikers van het 'Woord' zorgden voor de eerste schriftelijke bronnen uit dit gebied. Deze bronnen vertellen ons iets over het karakter van het landschap en de bewoning.

Wie vandaag de dag over de A28 door de polder Arkemheen rijdt, kan zich nauwelijks voorstellen hoe het aanzien van dit gebied de afgelopen duizend jaar veranderd is. In de vroege middeleeuwen strekte zich hier een moerassig veengebied uit.[1] Tussen de vele visrijke kreken en het wuivende riet, verrezen op sommige plaatsen zandopduikingen met wat bomen en kreupelhout. Het gebied was moerassig en nauwelijks begaanbaar, omdat het water dat van de hogere Veluwse zandgronden kwam, onvoldoende kon wegstromen. Ten noorden van de huidige kustlijn bevonden zich hoger gelegen veenkoepels die verdere afwatering naar het Almere verhinderden. Op deze uitgestrekte veenkoepels, die we ver in de huidige Flevopolder moeten zoeken, lagen in de vroege middeleeuwen Karolingische nederzettingen, dichtbij het zoete en visrijke Almere. Wie zich in deze eeuwen over langere afstand wilde verplaatsen, nam bij voorkeur de boot en voer langs de oevers van het Almere. Diepe kreken leidden de reizigers landinwaarts naar de her en der verspreid liggende nederzettingen. Een van die reizigers was de zendeling Ludger.[2] Vol ijver trok hij rond om de heidense Friezen en Saksen te winnen voor het christelijk geloof.

Wie was Ludger? Ludger werd geboren in 742 in Werinon, een plaats in de Utrechtse Vechtstreek in de gouw Nifterlake. Zijn ouders Thiadgrim en Liafburg behoorden tot de Friese adel.[3] Waar Werinon gelegen heeft is nog steeds een punt van discussie. Was het de vroegere naam van Nederhorst den Berg, Loenen of lag het bij de Kavelberg, oostelijk van

1 Mijnssen-Dutilh 2007: 15-34. In het eerste hoofdstuk van haar boek beschrijft Mijnssen-Dutilh uitgebreid het landschap van Eemland tot ca. 1200, dat vrijwel identiek geweest moet zijn aan dat van de Arkemheen. Zie hiervoor ook Wouda 2008: 47-61 en Van de Stadt 2013: 20-21.

2 Zijn naam wordt op diverse wijzen gespeld: Liudger (Saksisch), Ludger (Fries) en Ludgerus (Latijn). Ik gebruik de Friese vorm Ludger, in navolging van Otten 2017: 10.

3 Zie Otten 2017: 9. De naam Ludger uit *lîut* (= lieden, volk) en *-ger* (= speer, werpspies), Thiadgrim uit *thiad* (= volk) en *-grim* (= masker, helm, maar als bijvoeglijk naamwoord ook wreed, verschrikkelijk); Liafburg uit *liaf* (= lief, geliefd) en *-burg* (= schuilplaats, bescherming). Otten vertaalde de *Vita sancti Liudgeri* van Altfried, geschreven ca. 839-849 op pag. 117-138.

Muiden?[4] Hij kreeg zijn geestelijke vorming als benedictijner monnik in Engeland van Alcuinus, de latere raadsheer van Karel de Grote. Vanaf 773 had Ludger de opdracht het evangelie te prediken langs de IJssel en onder de Friezen.[5] In 777 werd hij in Keulen tot priester gewijd. Ludger was zich goed bewust van de vijandige houding van de Friezen. Toen enkele jaren later de Friezen, waarbij de Saksen zich aansloten, onder Widukind in opstand kwamen, moest hij halsoverkop vluchten. Hij vertrok naar Rome, bracht enkele jaren door in het benedictijner moederklooster in Monte Cassino en keerde in 787 terug naar deze streken met het vaste voornemen in het gebied van de Friezen een klooster te stichten. Plannen om zijn klooster in Wierum boven Dokkum te bouwen mislukten. Hij koos nu voor Wichmond aan de IJssel, ten noorden van Zutphen, maar opnieuw wijzigde hij zijn plannen. Rond 800 stichtte hij het klooster Werden in Duitsland aan de Ruhr. Dit klooster zal in de geschiedenis van de regio Putten/Nijkerk een zeer belangrijke rol spelen. In 805 benoemde Karel de Grote Ludger tot bisschop van Münster. Hij overleed in 809 en werd begraven in de abdijkerk van Werden.

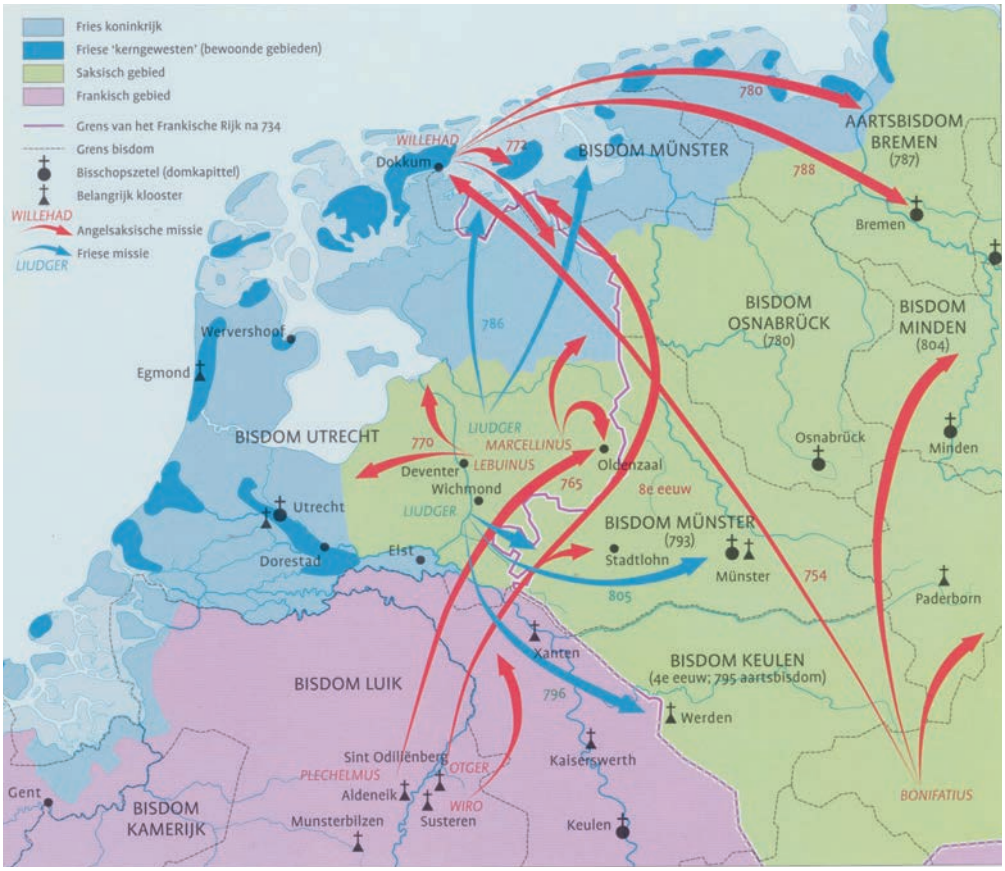

Kaart 4. Missiereizen na 739 (De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland. Noordhoff Atlasproducties, Groningen 2011: 81, kaart E).

4 Sierksma 1984: 19, 99. Voor Nifterlake Künzel 1988: 260.
5 Van Berkum 1965: 82-97; Otten 2012: 19.

Afb. 4. Reconstructie van de plattegrond van de Sint Ludgeruskerk aan de voormalige Zuiderzee in de gemeente Doornspijk. Op de achtergrond het Veluwemeer en Flevoland.

Afb. 5. Pentekening van de stad Werden bij Essen aan de Ruhr in Duitsland omstreeks 1580. In het centrum de Abdijkerk van Sint Ludger gesticht in 796 (Klooster Werden. Inkleuring G. van den Hoff).

Ludger begon zijn zendingswerk in 777 in Friesland. Hij wist hoe gevaarlijk en vluchtig het zendingswerk in het gebied van de Friezen was. Daarom trachtte hij eerst de adel, de elite, te bekeren. Was de bovenlaag eenmaal gedoopt, dan volgde het gewone volk vanzelf. Ludger en zijn metgezellen verbleven ongeveer 40 dagen in een bepaald gebied. Hij gaf catechese gevolgd door een massale doopplechtigheid. Daarna trok het gezelschap verder. Hij ging respectvol om met het volkseigene en versmolt voorchristelijke opvattingen en gebruiken met het christendom.[6] Toch was Ludger niet in de eerste plaats missionaris. Hij was vooral een man van onderwijs en wetenschap. 'Over Ludger die op eigen initiatief alleen, of met enkele helpers, een heidens gebied of land in trok, vertellen de heiligenlevens niets' schrijft Otten in zijn biografie over Ludger.[7]

Het door Ludger gestichte klooster in Werden verwierf in de latere Nederlanden uitgestrekte bezittingen. De schenkingen die Ludger tijdens zijn missiereizen ontving, dienden tot onderhoud van de monniken. In het gekerstende gebied stichtte Ludger kerken waarvan Werden het collatierecht bezat. Dat wil zeggen dat het klooster Werden het recht had om pastoors te benoemen. Op deze manier slaagden Ludger en zijn opvolgers er in om een hecht netwerk van kerken en bezittingen in het gebied van de Friezen en Saksen op te

6 Hierbij valt te denken aan het tegemoetkomen aan zichtbare zaken en symbolen zoals relieken, het (kaars)licht, knielen, wijwater e.d.
7 Otten 2017: 39.

Afb. 6. Mogelijke begroeiing van de hogere gronden in de Arkemheen in de negende eeuw. Foto genomen in de Ale Feanen in Friesland (foto Anton Huitema. Mijnssen-Dutilh 2007: 18).

bouwen. De verspreide goederen bleven door horige banden en het collatierecht van de kerken aan het Werdense klooster verbonden.

Als Ludger in het begin van de negende eeuw onroerend goed ontvangt in het gebied dat nu de polder Arkemheen vormt, zijn de daar wonende Saksen al gekerstend. In de Puttense buurtschap Halvinkhuizen ligt namelijk een grafveld dat in 1926 is onderzocht door Holwerda. Op grond van het in de graven aangetroffen keramiek dateerde hij het grafveld tussen ca. 600-800. Naast heidense graven zijn ook graven van christenen gevonden. Dit blijkt uit de ligging van de doden: het hoofd op het westen en het gelaat naar het oosten gekeerd. Een van de grafgiften is een kruisje. Na 700 neemt het aantal 'christelijke graven' toe. Wie maakte deze bekeerlingen? De kerstening van de regio Putten-Nijkerk moet haast wel het werk geweest zijn van de Ierse missionarissen Willibrord en Bonifatius. Willibrord begon zijn missiewerk onder de Friezen in 690 vanuit Utrecht. Bonifatius werkte omstreeks 720 samen met Willibrord in de noordelijke Nederlanden. Of moeten we misschien ook nog denken aan Lebuïnus, die in 768 in Wilp op de Veluwe aankwam?[8]

We keren terug naar Ludger. Uit diverse oorkonden blijkt dat Ludger vriendschap sloot met vooraanstaande bewoners van de nederzettingen op de uitgestrekte veenkoepels langs het Almere. Zij schonken hem en zijn klooster tussen 793 en 848 talrijke bezittingen.[9] Zo stelde op 9 oktober 806 een zekere Hiddo, zoon van Heriwin, uit zorg voor zijn eigen zieleheil en dat van zijn vrouw Madalgarda, een oorkonde op waarin hij een groot deel van zijn bezit schonk aan het klooster Werden. Deze plechtige handeling vond plaats ten overstaan van getuigen 'in het dorp geheten Bidningahem'. De oplettende lezer herkent hier de naam Biddinghuizen. Bij het droogleggen van de Zuiderzee zijn de resten van verschillende negende-eeuwse nederzettingen gevonden. Zonder precies te weten welke nederzetting bij welke naam hoorde, heeft men de nieuwe dorpen in de Flevopolder gesierd met namen die in Karolingische oorkonden zijn overgeleverd, waaronder Biddinghuizen, Swifterband en Zeewolde. In ieder geval bewijzen deze opgravingen het bestaan van Karolingische nederzettingen op de hogere veenkoepels langs de kust van het Almere, ver buiten de huidige kustlijn.

De genoemde Hiddo mocht dan in Bidningahem wonen, uit de oorkonden blijkt dat hij ook elders langs het Almere verschillende boerderijen en ontginningen bezat. De oorkonde noemt bezit in Telgud, de buurtschap Telgt in de gemeente Ermelo, in Quarsingseli en

8 Otten 2012: passim.
9 Blok 1960: 156-219. Tekstuitgave. Dit betreft 66 particuliere oorkonden met talloze schenkingen aan het klooster Werden.

Bertanscotan, beide in de buurt van het huidige Doornspijk, en in Bochursti, de huidige boerderij Bokhorst in de buurtschap Diermen in de polder Arkemheen, gemeente Putten. De geschreven geschiedenis van de Arkemheen begint dus in het jaar 806 met de vermelding van Bochursti.

> 'Bidningahem, 806, 9 oktober. Het moet aan u allen nu en in de toekomst bekend zijn, dat ik Hiddo, zoon van een zekere Heriwinus, voor de redding van mijn ziel en voor die van mijn echtgenote Madalgarda, een deel van ons erfgoed heb overgedragen aan bisschop Ludger, en wel in deze plaatsen: ten eerste in Quarsingseli en in Bertanscotan en in Bochursti en in Telgud. In Quarsingseli alles wat wij daar hebben in ons bezit aan ontginningen en in Bertanscotan alles, en in Bochursti de helft van wat wij daar hebben, en in Telgud een derde deel van ons (bezit). Dit alles hebben wij overgedragen, en wij willen dat dit voor altijd overgedragen blijft en nooit veranderd wordt, maar dat bisschop Ludger de macht heeft om dit blijvend te gebruiken voor de kerk of zijn eigen onderhoud, en wat hij er ook voortaan mee wil doen, dat hij daar wat ons betreft de vrijheid en zekere macht toe heeft voor altijd'.

Tekst 1. Vertaling van het eerste deel van de Latijnse oorkonde uit 806, waarin Hiddo onder meer de helft van zijn onroerend goed in Bokhorst schenkt aan het klooster in Werden (Blok 1960: 188-189).

Bokhorst, Aller/Arler en de Voordijk in 806

Hiddo schonk in 806 de helft van zijn bezit in Bochursti aan het klooster van Werden. Meer informatie geeft de oorkonde niet. Het gaat hier ongetwijfeld over een gebied met als centrum de huidige boerderij Groot Bokhorst. Dit Puttense Bokhorst is de oudste schriftelijk overgeleverde boerderijnaam in Putten, maar bovendien het oudste horst-toponiem in Nederland.[10] Deze boerderij ligt in het Puttense deel van de polder Arkemheen iets ten noorden van de Nijkerkerstraat. De betekenis van de naam Bochursti vertelt iets over het landschap in de negende eeuw. De naam 'horst' komt veel in Nederland en omliggende landen voor. Horst is de benaming voor een begroeide zandopduiking. De aard van de begroeiing blijkt in dit geval uit het voorvoegsel bok- of beuk-. Bokhorst moeten we ons dus voorstellen als een ontginning op een met beuken begroeide zandophoging. De uitgang -i in Bochursti duidt op een meervoudsvorm. Blijkbaar betrof het een nederzetting

Afb. 7. De boerderij Groot Bokhorst aan de Nijkerkerstraat in de polder Arkemheen, gemeente Putten. Op de gevel het jaartal 1796. Bokhorst is de oudste met name genoemde boerderij in het Puttense deel van de Arkemheen en tevens het oudste horst-toponiem in Nederland (ingekleurde pentekening door G. van den Hoff).

10 Künzel 1988: 93 en voor de argumentatie Hagoort 1990: 104 en 2006: 46, glossarium. Oude boerderijen met deze naam o.a. bij Zalk (1133. Zie Künzel 1988: 103) en in de Nunspeetse buurtschap Hoophuizen (1515. Zie Veen 2016: 95).

met meerdere boerderijen. In de oorkonde van 806 schonk Hiddo de helft van zijn bezit in Bokhorst aan Werden. De andere helft ging zelfstandig verder, werd dus geen kloostergoed, maar bleef in 'wereldse' handen. De geschiedenis van het Werdense kloostergoed (Groot) Bokhorst is in de bronnen redelijk te volgen, omdat de middeleeuwse kloosters een centrale administratie bijhielden. Deze archieven zijn deels bewaard gebleven. Bezittingen die los van kloosters (voort)bestonden, zijn vóór de veertiende eeuw nauwelijks in bronnen terug te vinden. Is er desondanks iets te vertellen over de andere helft, het 'wereldse' deel van Bochursti dat Hiddo in 806 niet aan Werden schonk?

In de omgeving van het Werdense goed Bokhorst lagen toen drie boerderijen die hoogstwaarschijnlijk de 'andere helft' van Hiddo's bezit in 806 uitmaakten: Aller, Arler en Vordendike. Deze goederen worden voor het eerst schriftelijk vermeld ca. 1313.[11] Het betreft dan een opsomming van de bezittingen van Herbertus van Putten. In die lijst treffen we Arnoldus van Aleir (Aller) aan die tijnsplichtig is voor een weide gelegen bij de Hof Erleir (Arler). Henrici de Spelde is eigenaar van het goed Vordendike, later de Voordijk. Deze boerderij lag in 1313 nog op het buitenland achter de zeedijk gezien vanaf de landzijde.

Dat deze boerderijen eenmaal eigendom van Hiddo waren, zou afgeleid kunnen worden uit de volgorde van de namen in de lijst van schatplichtigen van Gelre ca. 1325. Direct na Henric van Bokhorst volgt de naam van Reiner van Aller en iets verder staan de namen van Henric en Arnout van Erler.[12] Deze namen komen niet in kloosteroorkonden voor

Kaart 5. De oudste ontginningskernen in het oostelijke deel van de Arkemheen, thans de buurtschap Diermen in de gemeente Putten.

11 Van Doorninck 1902: 3, 20. Voor een bespreking van deze boerderijnamen en hun betekenis Hagoort 2006, glossarium: 15-16, 416.
12 Van Doorninck 1905: 11, 15.

omdat het zelfstandige goederen waren. Als deze hypothese klopt, werpt dit een ander licht op de vroegste bewoning van het uiterste noordoosten van de Arkemheen. De noordoostelijke Arkemheen is dan verder ontgonnen vanuit deze drie boerderijen. Zij vormden de kern van de Puttense buurtschap Diermen. Bokhorst breidde zich in de loop van de tijd uit in westelijke richting. In 1150 worden in de goederenlijst van Werden al drie Werdense boerderijen genoemd: Groot Bokhorst, het oorspronkelijke negende-eeuwse Bokhorst, Klein Bokhorst en Groot Diermen.[13]

Bokhorst, Aller en Arler hebben landschappelijk veel gemeen. Ze liggen één tot anderhalve meter boven NAP. De ontginningen rond deze boerderijen volgen bijna exact de hoogtelijnen in het landschap en eeuwenlang heeft dat het grondgebruik in dit gebied bepaald. Deze hogere gronden maakten lange tijd akkerbouw mogelijk, daar waar de rest van de polder Arkemheen voornamelijk hooi- en weiland was. Op een kaart met het grondgebruik omstreeks 1600 is nog duidelijk de middeleeuwse ontginning Bokhorst-Aller-Arler te onderscheiden van de rest van de Arkemheen. In de negende eeuw moet Bokhorst een vooruitgeschoven ontginning zijn geweest in een grotendeels moerassig veenlandschap, waarin ook Aller, Arler en de Voordijk lagen. Wie vanaf Bokhorst de kreken doorvoer naar het noordwesten kwam eerst deze nederzettingen tegen. Enkele kilometers verderop lag op een veenkoepel de nederzetting Ark. Ark komt voor het eerst voor in een oorkonde uit 855, opnieuw bij een schenking aan het klooster te Werden, nu door de Fries Folcker.

De schenking van Folcker in 855

Folcker was een zeer vermogend man. Hij bezat boerderijen, ontginningen en horigen in het huidige Friesland, Groningen, Gelderland, Utrecht en Noord-Holland. Maar, zoals hij liet opschrijven aan het begin van de oorkonde uit 855, al dat bezit gaf hem geen garantie voor een hemelse erfenis. Folcker herinnerde zich de woorden van de Here Jezus: ‘Als je volmaakt wilt zijn, ga dan naar huis, verkoop alles wat je bezit en geef de opbrengst aan de armen; dan zul je een schat in de hemel bezitten. Kom daarna terug en volg mij’.[14] Daarom schonk hij aan het einde van zijn leven al zijn bezit aan het klooster van Ludger te Werden en trad hij zelf in als monnik. Hij wilde zijn wereldse bezit achter zich laten om zich in het klooster voor te bereiden op zijn laatste uur. Met deze schenking werd Werden op slag een zeer rijk klooster.

> ‘In naam van de eeuwige Here God en onze Zaligmaker Jezus Christus. Ik, Folckerus, krijg angst voor een ieders onzekere laatste uur van dit ellendig leven. Terwijl ik de onbestendige en op velerlei wijze ongelukkige wederwaardigheden van de eindigende tijd overweeg en omdat ik mij de woorden van onze Zaligmaker herinner die zeggen: ‘Indien gij volmaakt wilt zijn, ga heen en verkoop alles wat gij bezit, geef het aan de armen en volg Mij’, acht ik alle genot van dit leven, zoveel als de menselijke zwakheid toestaat, verwege de liefde van de almachtige God, als niets en heb ik verkoren, ter nagedachtenis van onze zalige belijder Christus, als monnik te gaan leven in het klooster Werden’.

Tekst 2. Vertaling van het eerste deel van de Latijnse tekst van de oorkonde uit 855, waarin Folcker de schenking motiveert van zijn onroerend goed onder meer in Nijkerk en Putten op de Veluwe (Kötzschke 1906: 9).

13 Hagoort 2006: 223 en glossarium 70.
14 Mattheüs 19: 21 (NBV).

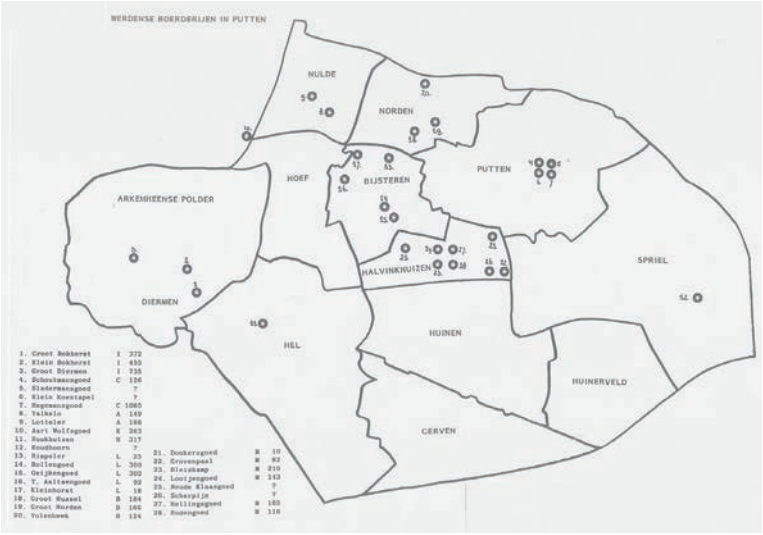

Kaart 6. De Werdense boerderijen in de gemeente Putten volgens de oorkonde van Folcker uit 855 met de huidige namen van deze erven en – voor zover bekend – hun kadastrale ligging (Hagoort 1990: 111).

Tot de schenking van Folcker aan Werden behoorden verschillende goederen op de Noordwest-Veluwe. De meeste lagen in 'vico qui dicitur Puthem', in het dorp genaamd Putten. In de oorkonde worden maar liefst 28 Puttense boerderijen genoemd met vermelding van de namen van 33 horigen die daarop woonden. De oorkonde toont aan dat Putten, en met name de buurtschappen Halvinkhuizen, Bijsteren, Norden en Nulde, in de negende eeuw volop bewoond was.[15] Daarnaast staan in deze oorkonde onder meer de plaatsnamen Thri (Drie), Urthunsula (Tonsel, bij Harderwijk) en Irminloo (Ermelo). Het is duidelijk dat het klooster Werden het Puttense bezit, dat voorheen beperkt was tot Bokhorst, sterk uitbreidde. Het klooster was met deze schenking op slag een van de grootste middeleeuwse grootgrondbezitters in Putten. Voor de geschiedenis van de Arkemheen zijn twee namen in de oorkonde uit 855 van belang: Archi en Wunnilo.

De Karolingische nederzetting Archi

'In Archi [schenk ik] al wat ik heb, zowel aan weiden als aan ontginningen' schreef Folcker in 855. Begin jaren tachtig zijn door de afdeling scheepsarcheologie van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders bodemkundige verkenningen uitgevoerd op de kavels OZ 35 en OZ 36 in zuidelijk Flevoland. Naast de ontdekking van een vrij compleet koggeschip, zijn de resten van twee kreken gevonden (A, B). Deze kreken hebben vanaf de dijk polderinwaarts een lengte van ongeveer 600 meter. Ze zijn ca. 20 tot 50 meter breed en variëren in diepte van 2,5 tot 5 meter. In deze kreken werden scherven en andere voorwerpen gevonden. Dit aardewerk wijst op bewoning in een heel vroege fase van de Trechterbekercultuur tussen 3530 en 3350 voor Christus.[16] Een groot aantal middeleeuwse scherven uit de negende tot de veertiende eeuw lagen in kreek B. Deze scherven zijn afvalproducten van een middeleeuwse nederzetting die langs dit stelsel van kreken gelegen heeft. Dit kan niet anders dan de nederzetting Archi geweest zijn.

De afstand van de huidige Arkemheense zeedijk tot de ligging van de historische nederzetting Archi bedraagt ca. 1200 meter. Archi is in de veertiende eeuw door de zee

15 Hagoort 1990: passim.
16 Roodbeen 2013: 9.

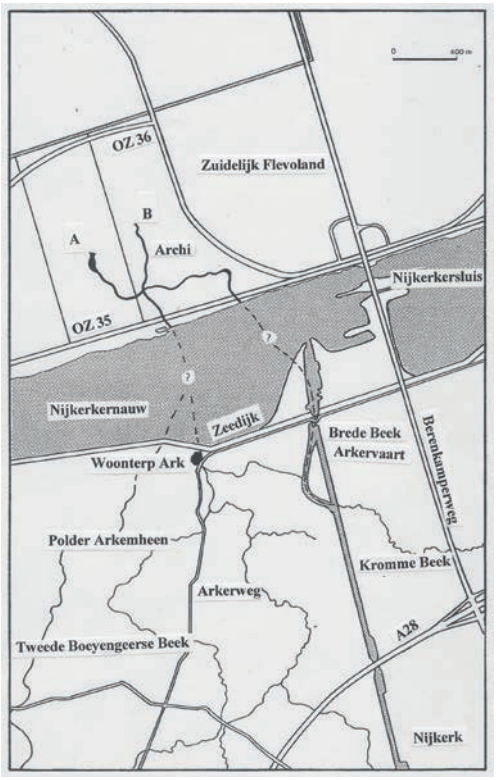

Kaart 7. Krekenpatroon in zuidelijk Flevoland. Deze kreken zijn uitlopers van de huidige Tweede Boeyengeerse Beek en de Brede Beek, later de Arkervaart. De Karolingische nederzetting Archi lag aan de rechtse kreek op ca. 1200 meter van de huidige Arkemheense zeedijk (naar: Vlierman 1985).

Afb. 8. Vuurplaats aan de Laakse Slenk met boomkano in het Hulkesteinse Bos in zuidelijk Flevoland. Deze vuurplaats, aangelegd door Staatsbosbeheer, ligt aan een wandelpad ongeveer 1000 meter ten noorden van de zeedijk, niet ver van de plaats waar eens de Karolingische nederzetting Archi lag (ca. 855). De ingang van het wandelpad ligt aan de Wielseweg.

verzwolgen. Dit blijkt uit de lijst van bezittingen van het klooster Abdinkhof ca. 1400: 'Ereck est absorpte'.[17] Na de opgravingen begin jaren tachtig werd de beplanting in dit deel van zuidelijk Flevoland aangepast. Voor eventueel later onderzoek zijn de kreken in de beplanting uitgespaard en zo opnieuw in het landschap zichtbaar.[18] Het landschap bestond dus niet uit open water, maar uit een veengebied met kreken. Ark lag aan de rand van kreek B op een uitgestrekte veenkoepel. De watergang zal gebruikt zijn om de ontgonnen akkers en weidegronden te ontwateren in de richting van het Almere. De inwoners van Ark hielden zich, zo blijkt uit archeologisch onderzoek, naast het bebouwen van akkers en het hoeden van hun vee, bezig met vissen.

Wunnilo en Wullenho(ve)

In de schenking van Folcker aan Werden uit 855 komt naast Archi nog een andere naam voor die voor het onderzoek naar de vroegste geschiedenis van de Arkemheen van belang is: UUnnilo, Wunnilo, een plaats met onbekende ligging op de Veluwe.[19] Dit toponiem heeft nogal wat discussie losgemaakt. Daarbij ging het om de vraag of Wunnilo het Nijkerkse Wullenho(e), later Wullenhove, of het Puttense Huinen is. De historisch-geograaf Van Dooren en de kenners van de Puttense historie Friso en Esveld hebben zich hiermee bezig gehouden.[20]

17 AK inv. nr. 37d.
18 Vlierman 1985 passim en Brand en Knol 2009: 136.
19 Künzel 1988: 409.
20 Van Dooren 1986: 25; Friso 1978: 20, 63; Esveld 1993: 40-42.

Van Dooren wijst op grond van twee argumenten de overeenkomst van UUnnilo met Wullenho(ve) af. Zijn taalkundig argument, waarover later meer, is minder doorslaggevend dan de tweede vraag die hij stelt. Als Wunnilo inderdaad het latere Wullenho is, waarom komen er dan in de twaalfde- en dertiende-eeuwse Werdense inkomstenlijsten geen namen van boerderijen uit Wullenho voor, zoals dat ook het geval is in Putten? Waar is dat Werdens bezit uit 855 dan gebleven? Het is natuurlijk mogelijk dat dit bezit in andere handen is gekomen. Bewijzen hiervan ontbreken. Bovendien is dit niet erg waarschijnlijk gezien het zorgvuldige goederenbeheer van Werden. Van Dooren concludeerde daarom dat Wunnilo niet het latere Wullenho kon zijn. Het antwoord op de vraag waarom een opgave van Werdense boerderijen in Wunnilo ontbreekt, is te lezen in de oorkonde zelf.

De verwijzingen naar Wunnilo staan in de oorkonde in een opsomming van hoeven in Putten. Onder de namen van 33 horigen komen we de volgende opsomming tegen: 'Hathulef en Ledrad één hoeve, en dié ontginningen – comprehensiones – die zij hebben in het 'saltus' geheten Wunnilo; Wunnilef heeft één hoeve en de ontginningen die hij heeft in dat zelfde 'saltus'. Opvallend is de gelijkenis tussen het toponiem Wunnilo en de eigennaam Wunnilef. En verderop, nadat ook de schenkingen uit Irminlo en Thri vermeld zijn, lezen we nog: 'In het 'saltus' geheten Wunnilo alles wat Herrad en Baldric daar hebben en die ontginningen die ik daar in Wunnilo heb.' 'Saltus' is met opzet onvertaald gelaten omdat de precieze betekenis vaak afhankelijk is van de geografische omgeving. Voor de Veluwe wordt aangenomen dat het hierbij gaat om bosweiden. 'Comprehensiones' laat zich het beste vertalen door bijvang, 'een door een afrastering omgeven nieuw ontgonnen stuk land'. Deze vertalingen vinden onder meer hun bewijs in een particuliere oorkonde van het klooster Werden uit 837 waar staat: 'unum bivang in saltu UUaneUUalda', dat is 'een bijvang in het bos van Waneswald'.[21] Of het hier gaat om een bos met hoge bomen of een broekbos bestaande uit struiken en houtopslag is niet duidelijk.

De tekst van de oorkonde toont aan dat het in Wunnilo ging om ontginningen die hoorden bij boerderijen in Putten, voornamelijk van boeren uit de buurtschappen Hussel, Halvinkhuizen en Bijsteren. Vanuit deze boerderijen werden stukken land ontgonnen in het (broek)bos Wunnilo. De boeren uit Putten ontgonnen deze gronden, maar woonden daar niet. Dat we in Wunnilo geen Werdense boerderijen tegenkomen, is dus geen argument tegen de gelijkstelling van Wunnilo met Wullenho. Het ontginnen en het gebruik van Arkemheense weidegronden vanuit Puttense boerderijen dateert dus al uit de negende eeuw. Deze situatie zet zich voort tot op de dag van vandaag. Nog steeds weidt het jongvee van tientallen boerderijen op de Veluwe in de Arkemheen.[22]

Nu het taalkundig argument. Klankwettig is de overgang van Wunnilo naar Wullenho niet te verklaren. Helaas missen we schriftelijke vormen van deze naam tussen het midden van de negende eeuw en het begin van de veertiende eeuw. In die lange periode kan *wunni-* door volksetymologie verbasterd zijn tot *wulle-*.[23] Waarom zou Wunnilo niet onklankwettig kunnen veranderen in Wullenho als regionale nederzettingsnamen uit de negende eeuw zoals Niutlo, Hotseri en Bekesteren zich ontwikkelden tot respectievelijk Nulde, Hussel en Bijsteren?[24] Dat hier volksetymologie in het spel geweest kan zijn, wordt ondersteund door

21 Blok 1960: 209. Voor bijvang in de polder Arkemheen Hagoort 2006: 118, glossarium.
22 Hagoort 2006: 158-160 met een lijst van namen van tientallen boerderijen uit Putten en van de Veluwe.
23 Hagoort 2006: 174-177 met voorbeelden van volksetymologische verbasteringen in Nijkerkse en Puttense microtoponiemen.
24 Künzel 1988: 105, 196, 264. Een voorbeeld uit de regio Utrecht is UUercundia (1176), het huidige Werkhoven. Zie Künzel 1988: 390.

het feit dat voor *wulle-* geen zinvolle betekenis binnen onze historische taalkundige woordenschat te vinden is. Middelnederlands *wulle* voor 'wol' en het Vlaamse *wulle* voor 'wilde' bij diverse plant- en boomnamen komen niet in aanmerking. Verandering van de uitgang *-lo* tot het bekende middelnederlandse *-ho*, later *hove*, in de betekenis 'hoef, hofstede, boerenerf' ligt voor de hand. Het oorspronkelijke Wunnilo is een samenstelling van *-lo* 'bos' en *wunni-*, germaans *wunjo* dat 'lust, vreugde' betekent.[25]

Friso en Esveld zijn van mening dat Wunnilo de Puttense buurtschap Huinen is. De Puttense buurtschap Huinen was in de negende eeuw ongetwijfeld bewoond. Huinen heeft zich waarschijnlijk niet onderscheiden van de andere Puttense buurtschappen waar in de negende eeuw veel boerderijen van het klooster Werden lagen.[26] Schriftelijke bewijzen van bewoning van Huinen in de negende eeuw ontbreken. Het meest overtuigende bewijs van deze bewoning vormt echter het door Holwerda in 1926 opgegraven vroegmiddeleeuwse grafveld. Dit grafveld lag achter de oude eng van Huinen en bevat bijzettingen tussen de zevende en negende eeuw. Taalkundig is UUnnilo echter niet te verbinden met Huinen. De lettercombinatie 'UU' wordt in historische plaatsnamen vrijwel altijd tot een 'W'en nooit tot een 'H'.[27] Daarmee vervalt de klankwettige relatie die Esveld legt tussen het woorddeel UUnni- en huni, hunen, dialectisch voor Huinen. Overigens verbindt Esveld de naam Huinen, in de veertiende eeuw Hunen, terecht met 'hûn', in de betekenis 'veen, modder, moeras'.[28]

Concluderend houd ik Wullenho(ve) op grond van de tekst van de oorkonde en taalkundige overwegingen voor het negende-eeuwse Wunnilo. Daarmee is nog niet duidelijk waar we de ontginningsactiviteit uit de oorkonde van 855 moeten zoeken. Waar lag Wunnilo? Niet in Putten. Het antwoord staat op een door Bernhardt Kempinck in 1609-1610 getekende kaart van de polder Arkemheen. Kempinck schreef de naam Wullenhoe namelijk achtmaal rondom de toenmalige Vest Nijkerk. Wunnilo was het zuidelijke deel van de Arkemheen. Deze verklaring maakt tevens duidelijk waarom Nijkerk tot 1530 bij de

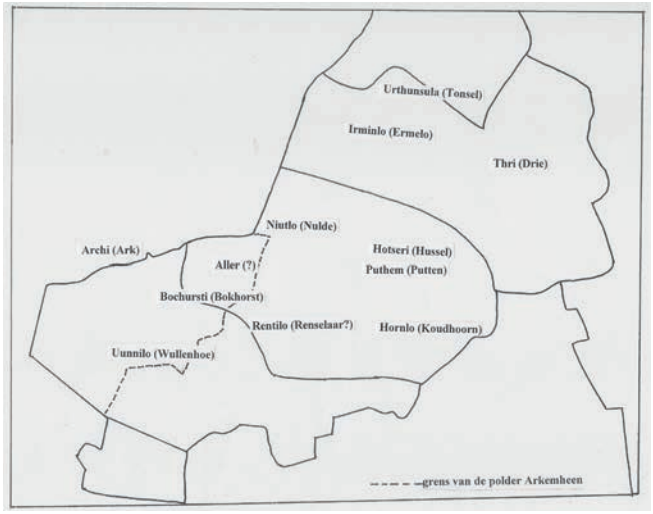

Kaart 8. De ontginningskernen in de negende eeuw in de huidige gemeenten Putten, Nijkerk en Ermelo volgens de schenkingsakte van Hiddo in 806 en Folcker in 855.

25 Künzel 1988: 409; Hagoort 2006: 226-227.
26 Hagoort 1990: 103-113.
27 Voorbeelden in Künzel 1988: 477.
28 Otten 1991: 64 en Van Berkel en Samplonius 2006: 212.

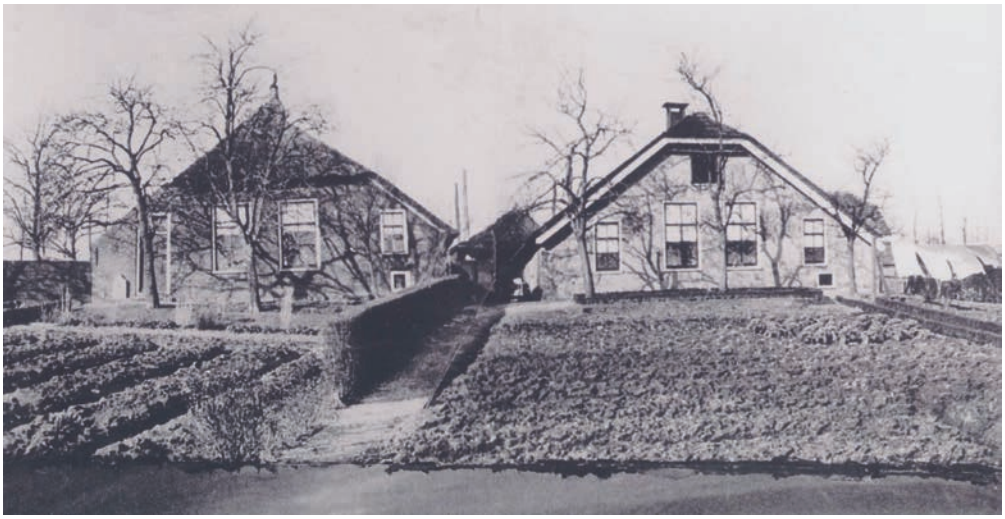

Afb. 9. De terp Ark met de boerderijen Groot Ark (links) en Ark aan de Arkerweg in de gemeente Nijkerk omstreeks 1950 (foto Ans van't Klooster-van den Boom).

gemeente Putten hoorde. Wunnilo was van oorsprong een Puttense ontginning in het gebied waar in 1313 voor het eerst sprake was van de nederzetting Nijenkerken, later Nijkerk.

Samengevat ontstaat het volgende beeld. In het noordoosten van de Arkemheen lagen de Werdense ontginningskernen Bokhorst en vermoedelijk ook Aller/Arler. Verderop de Werdense boerderijen in Putten en Ermelo, de nederzetting Ark en de zuidelijk gelegen ontginningen in het 'Nijkerkse' Wunnilo. Het Werdense kerngebied lag in en rondom het huidige Putten. De bewoners van Putten en Hussel beschikten over zestien hoeven met een gezamenlijke oppervlakte van 256 morgen of 223 hectare bouwland.[29]

De ontginningen van het stift Elten en het klooster in Paderborn ca. 1000

Het klooster van Ludger in Werden was niet het enige Duitse klooster dat uitgebreide bezittingen had in de regio Putten/Nijkerk. Van belang waren ook de schenkingen aan twee andere kloosters omstreeks 1000: het adellijke vrouwenklooster Sint Vitus te Elten en het klooster van Sint Petrus en Sint Paulus te Paderborn, ook wel de Abdinkhof genoemd. De bezittingen van beide kloosters kwamen oorspronkelijk uit de erfenis van Wichman van Hameland.

Wichman was van inheemse adel, nauw verwant aan de Hollandse graven en de Duitse keizer. Zelf was hij graaf van Hameland – een gebied ten oosten van de IJssel – en waarschijnlijk graaf van de Veluwe en van Gent. Zijn hoven met bijbehorende boerderijen lagen verspreid langs de Rijn, de IJssel, op de Veluwe, in Friesland en Groningen.[30] In 967 besloot Wichman om in het zuiden van zijn graafschap Hameland de oude Romeinse burcht in Elten om te bouwen tot een klooster voor adellijke vrouwen. Wichman schonk het nieuwe klooster talrijke hoven, waaronder de hof te Appel in het gebied Nijkerk/Voorthuizen.[31] Na het overlijden van Wichman in 973 ontstond er hevige ruzie tussen de drie doch-

29 Eén hoeve is ca. 16 morgen, ongeveer 14 hectare.
30 Voor de bezittingen van Wichman van Hameland zie het schema in Thoben 2007: 19.
31 Thoben 2007: 10-12 en Kist 1853: 135-140.

ters van Wichman over de erfenis. De oudste dochter was Lutgardis. Zij was de eerste abdis van het door haar vader gestichte klooster in Elten.[32] Van de twee andere dochters, Adela en Hildegardis, was Adela volgens de kroniekschrijvers de boze aanstichtster van alle ellende.[33]

De schenkingen aan het klooster van haar zuster waren Adela een doorn in het oog. Zij beweerde dat niemand een deel van de familie-erfenis kon weggeven aan derden, ook al ging het daarbij om een klooster. In 983 overleed abdis Lutgardis onder raadselachtige omstandigheden. Het gerucht ging dat Adela haar eigen zuster had vergiftigd om in bezit van de erfenis te komen. De waarheid kwam niet aan het licht, maar kort daarna verwierf Adela wel alle bezittingen van het klooster Elten. Keizer Otto III zelf moest er aan te pas komen om Adela te dwingen de bezittingen terug te geven. De bemoeienis van de keizer verhinderde echter niet dat de tweede echtgenoot van Adela, Balderik, het klooster met bruut geweld veroverde en verwoestte. De strijd om de erfenis dreigde steeds verder te escaleren. De keizer zocht daarom naar een compromis. Hij besloot in 996 Balderik voor zijn ernstige vergrijp slechts te straffen met een geldboete en trof een regeling voor de erfenis. Die hield in dat de hof te Voorthuizen in handen bleef van Elten, maar dat de boerderijen en landerijen van de hof te Putten en de hof te Appel in Nijkerk werden verdeeld.[34] Het stift Elten en Adela kregen ieder de helft. Adela en Balderik namen echter geen genoegen met de helft. Na de dood van Otto III kwam Balderik op aanraden van Adela in opstand en verwoestte opnieuw het Eltense klooster. Uiteindelijk beslechtte keizer Hendrik II (1002-1024) de strijd. Na de dood van Adela kwam de helft van de erfenis van Wichman in handen van haar zoon Meinwercus en haar dochter Azela. Azela trad toe tot het klooster Elten en schonk alsnog haar deel aan het klooster. Meinwercus erfde de bezittingen in Putten/Nijkerk.[35]

Meinwercus werd geboren rond 970 en was bloedverwant en studiegenoot van keizer Hendrik II. Het was daarom niet verwonderlijk dat Hendrik II hem in 1009 tot bisschop van Paderborn benoemde. In 1013 vroeg Hendrik II Meinwercus hem te vergezellen naar Rome voor de keizerskroning. Meinwercus aarzelde. In Italië heerste de pest en bovendien werd er zo her en der felle strijd geleverd tegen de opstandige adel. Meinwercus was er niet gerust op ooit levend en wel in Paderborn terug te keren. Hij bad om hulp en beloofde God bij een behouden thuiskomst een nieuw klooster in Paderborn te stichten. De reis verliep voorspoedig. Onderweg bezocht hij het beroemde klooster van Cluny. Cluny was wijd en zijd bekend om de rijke liturgie en de religieuze ijver van de monniken. Waarmee kon Meinwercus God een groter plezier doen, dan een klooster te stichten naar het model van Cluny? Hij nam dertien monniken uit Cluny mee en stichtte in 1016 even buiten de stadsmuren van Paderborn een nieuw klooster. In 1031 was de bouw van het klooster gereed en schonk Meinwercus ook een deel van zijn familiebezit aan het nieuwe klooster, dat al spoedig de naam Abdinkhof kreeg. Onder de bezittingen die Meinwercus aan het klooster schonk, bevond zich zijn hof te Putten.[36]

32 Thoben 2007: 21-59 met uitgebreide informatie over alle 32 abdissen van het Sint Vitusklooster in Elten.
33 Jongbloed 2005: 7-47. Vanwege haar wandaden en vermoedelijke moord op haar zuster en haar zoon Diederik uit haar eerste huwelijk kreeg zij de bijnaam de Wrede. Zij was eerder getrouwd met Imad.
34 Kist 1853: 23 en Van Dooren 1986: 28-29.
35 Een schematisch overzicht van de erfenis van Wichman van Hameland en de bezittingen van de kloosters Elten en Paderborn in Van Dooren 1986: 29.
36 Tenckhoff 1921: 123: ‘in Putten curtem cum familia, ecclesia en decima super omnem parrochiam’. Van Schouwen 1902: 7 en Damen 1974: 248.

Afb. 10. De Sint Vituskerk en het Vrouwenklooster (ca. 1655) in Hoog-Elten, gesticht in 967 door Wichman van Hameland. Lutgard, de oudste dochter van Wichman, was de eerste abdis. Dit Eltense adellijke vrouwenklooster bezat in de regio Nijkerk/Putten 45 boerderijen (Klooster Elten. Inkleuring G. van den Hoff).

Afb. 11. De stad Paderborn in 1664. In Paderborn stond het door Meinwercus in 1031 gestichte klooster Abdinkhof. Dit klooster bezat ongeveer 100 boerderijen in de regio Nijkerk/Putten. De Abdinkhof beheerde vanuit de Kelnarij van Putten vanaf 1559 ook alle Werdense boerderijen (Klooster Paderborn. Inkleuring G. van den Hoff).

De erfenis van graaf Wichman van Hameland kwam wat betreft de bezittingen in Putten en Nijkerk voor de ene helft in handen van het stift te Elten en voor de andere helft in handen van de Abdinkhof te Paderborn. De Puttense en Nijkerkse goederen van Elten resorteerden onder de hof te Appel, de goederen van Paderborn behoorden tot de hof te Putten, de Kelnarij. Waaruit bestond de erfenis van graaf Wichman die omstreeks het jaar 1000 in handen kwam van de kloosters in Elten en Paderborn?

Slicher van Bath heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar het voorkomen van hoven op de Veluwe vóór 1500.[37] Uit de geografische spreiding van de Veluwse hoven trok hij de conclusie, dat de functionele hoven – dat waren hoven waaraan horigen verbonden waren met een eigen bedrijf – in gebieden lagen waar ‘deels in de Karolingische tijd, deels in de

37 Slicher van Bath 1964: 167-204.

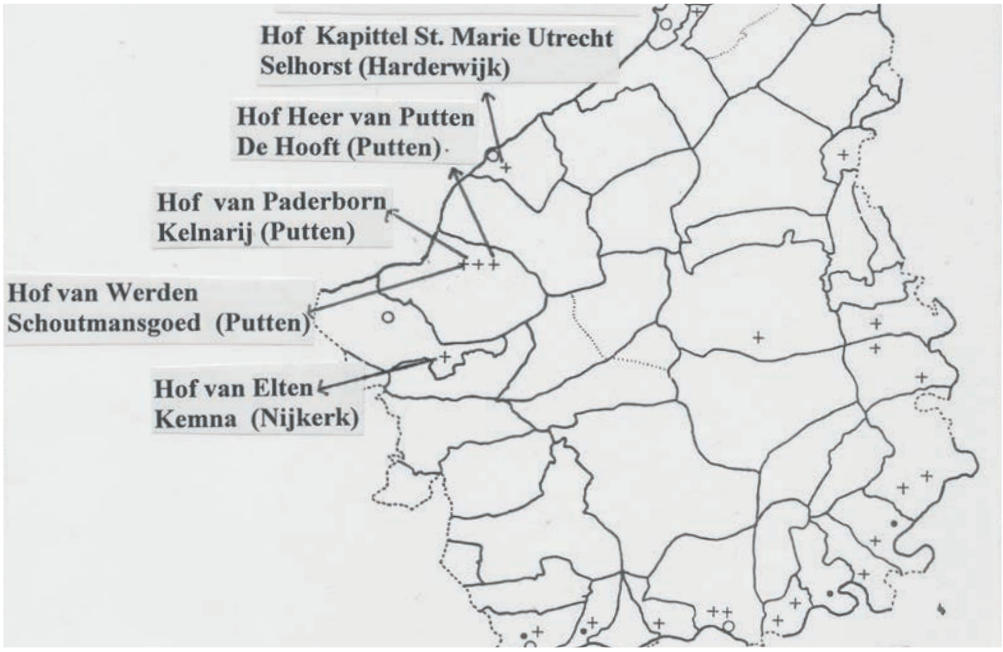

Kaart 9. Functionele hoven in de gemeenten Nijkerk, Putten en Harderwijk (Slicher van Bath 1964: 178).

elfde en twaalfde eeuw ontginningen plaats vonden'.[38] De regio Putten/Nijkerk was het hofcentrum op de Noordwest-Veluwe. Slicher van Bath rekent de hoven van Werden, van de Abdinkhof en van Elten tot de Karolingische hoven op de Veluwe. In Putten en Nijkerk lagen vier functionele hoven, namelijk van Werden, Paderborn (Abdinkhof), Elten en Herbertus van Putten. De hof van Werden was de voormalige boerderij Schoutmansgoed aan de Brink in Putten. Deze boerderij is afgebroken in 1982 om plaats te maken voor de Algemene begraafplaats Schootmanshof. De hof van de Abdinkhof was de Kelnarij van Putten en de hof van Herbertus van Putten was de voormalige boerderij de Grote Hoof(t) in de Puttense buurtschap Norden. De hof van Elten – ook wel de Appelse Hof genoemd – was het huis de Kemna in de Nijkerkse buurtschap Appel. De Kemna was een zogenaamd 'zaalhuis' met een grote zaal en een binnenhaard. Het huis werd omstreeks 1811 gesloopt toen de Abdij door de Fransen werd opgeheven. De grote kelder werd pas in 1850 afgebroken.[39]

Omstreeks het jaar 1000 beheerden de functionele hoven in Appel en Putten tientallen boerderijen in de regio Putten/Nijkerk, waarvan een groot aantal in de polder Arkemheen lag. Jammer genoeg zijn er uit die tijd geen schriftelijke bronnen overgeleverd met de namen van deze boerderijen. Dat tekort werd later ruimschoots goed gemaakt. Meerdere lijsten uit het midden van de veertiende tot aan het begin van de achttiende eeuw noemen de namen van deze Eltense en Paderbornse boerderijen.[40] Op grond van deze lijsten kon een kaart samengesteld worden met daarop de ligging van 55 kloosterboerderijen in de

38 Slicher van Bath 1964: 177.
39 Crebolder 2002: 129-132 en Roodbeen 2013: 14. De voorraadkelder was 10 meter lang, 5 meter breed en stak voor een deel boven de begane grond uit en was afgedekt met rode pannen. Zie voor de geschiedenis van de Kemna ook Van Doesburg, de Kort en Schut 2011: 19-24.
40 AK inv. nrs. 37c, 37d, 39, 251, 268.

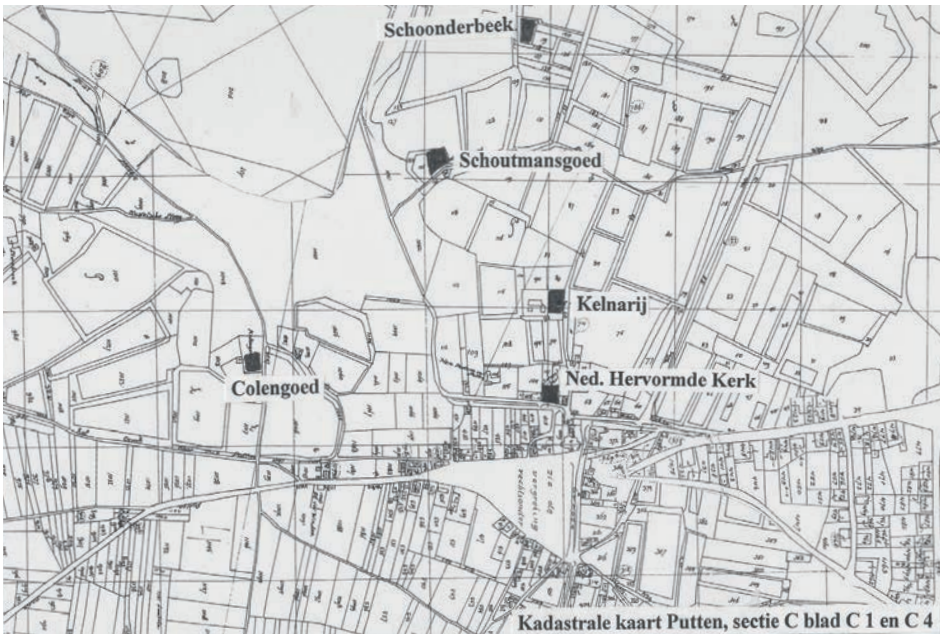

Kaart 10. Kadastrale ligging van de hof van het klooster Werden, de voormalige boerderij Schoutmansgoed – nu begraafplaats Schootmanshof – en de hof van het klooster Abdinkhof, de Kelnarij in Putten met de Hervormde kerk te Putten en enkele andere boerderijen.

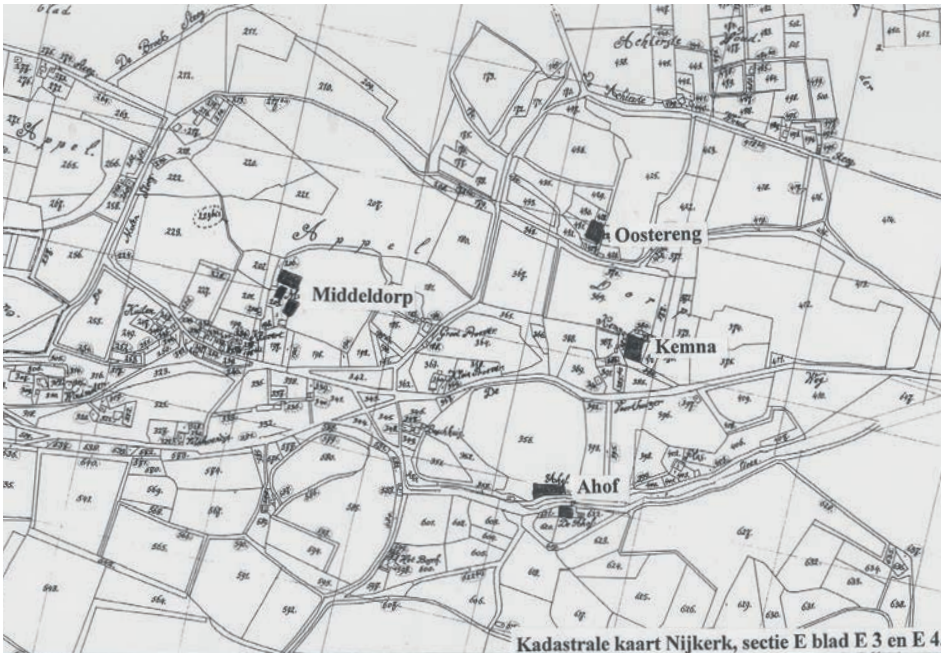

Kaart 11. Kadastrale ligging van de hof van het klooster Elten, de voormalige boerderij de Kemna in Nijkerk, buurtschap Appel, met enkele omliggende boerderijen.

Afb. 12. De boerderij de Kemna heeft gelegen op een lichte verhoging in het bosperceeltje rechts. Op de achtergrond de boerderij Oostereng.

Kaart 12. De Werdense boerderijen of Proostgoederen, de Paderbornse boerderijen of Abtsgoederen en de Eltense boerderijen of Vrouwengoederen in de polder Arkemheen. Zie voor de oudste vermelding en de kadastrale ligging tabel 1.

polder Arkemheen.[41] Daarvan behoorden er vijf aan het klooster Werden, 31 aan de Abdinkhof in Paderborn en 19 aan het stift in Elten. Het lijkt op grond van de bevindingen van Slicher van Bath zeer waarschijnlijk, dat een aantal van deze boerderijen al omstreeks het jaar 1000 deel uitmaakten van de erfenis van graaf Wichman.[42]

De Werdense hof in Putten functioneerde tot 1559. In dat jaar verwierf de Abdinkhof de Gelderse boerderijen van de abdij Werden. Al in 1492 had de Abdinkhof de Werdense goederen in pand gekregen, maar in 1556 werd deze verpanding ingelost. Drie jaar later werden de goederen definitief door de Abdinkhof aangekocht voor 4140 gulden. In de 'verkoopbrief' – geschreven in een mengeling van Duits en Nederlands – werd bedongen, dat Werden het patronaatsrecht over een aantal kerken hield en een jaarlijkse rente van zes goudguldens moest betalen.[43]

Nu we in grote trekken de omvang van de erfenis van graaf Wichman omstreeks 1000 kennen, kunnen we op grond hiervan de vraag beantwoorden welk deel van de polder in die tijd ontgonnen en bewoond was. De meeste Eltense en Paderbornse boerderijen lagen in het stroomgebied van de Dammersbeek in de buurtschappen Wullenhove/ Holk, langs de Lange en Korte Holkerweg en de Nautenaseweg. Veel boerderijen waren gebouwd op natuurlijke pollen, dekzandwelvingen. De meest noordelijke ontginning was de boerderij Steenler, later Groot Steenler. Het is niet onmogelijk dat op de Steenlaar in Wullenhove ten tijde van de eerste schriftelijke overlevering begin veertiende eeuw tenminste twee tot zes boerderijen lagen. In de rekeningen van de rentmeester van Veluwe ca. 1333/34 komen vijf personen voor met de familienaam Steenlaer/Steenler. Begin zeventiende eeuw lag er bij de boerderij bijna 40 morgen bouw- en hooiland. De boerderij Groot Steenler is afgebroken in 2002 ten gunste van de uitbreiding van het Nijkerkse industrieterrein langs de A28.[44] Steenler lag precies op de rand van het lage poldergebied en de hogere gronden van Wullenhove. Ook de twee ontginningen in de Putterpolder, Vaneveld en de Veen, lagen aan de zuidkant van Diermen op de rand van hoog en laag. Een derde ontginningskern was het krekengebied van de Brede Beek, de Abeek, de Kromme Beek en de Middelbeek in Ark. Daar lagen de meeste Eltense en Paderbornse boerderijen op veenmoskoepels in het moerasgebied.

Werdense boerderijen of Proostgoederen		
Bokhorst (Groot)	806	Pu I 372
Diermen (Groot)	1325	Pu I 735
Klaas Dijkengoed	1389	Pu I 493
Klein Bokhorst	1357	Pu I 455
Scheef Arentsgoed	1453	Nij A 270
Paderbornse boerderijen of Abtsgoederen		
Abel Everwijnsgoed	1325	Nij ?
Aller	1379	Pu I 333
Beekmanserf (Hendrik)	1502	Nij H 669
Besselmansgoed	1572	Nij H 750
Gerrit Hammekensgoed	1532	Nij I 497

41 Een eerste kaart met de Werdense, Eltense en Paderbornse boerderijen in de gemeenten Nijkerk-Putten is als bijlage verschenen bij Van Dooren 1986. Uitbreiding in Hagoort 2006: 233-240.
42 Ook Van Dooren wees al op deze mogelijkheid (1986: 37). Ik dank André Jansen voor een aantal correcties in deze boerderijenlijst.
43 Van Schouwen 1909:15 met bijlage C en Damen 1974: 249.
44 Van Dooren 1986: 120 en Hagoort 2006: 382, glossarium.

Gijsmansgoed	1532	Nij H 680
Hein Abelenzoonsgoed	1389	Nij Ark
Husselmansgoed	1152	Nij H 628
Kamer	1470	Nij H 853
Koolwerfsgoed/Koolwagensgoed	1498	Nij K 59?
Kroywagen	1598	Nij H 820
Luttelijfsgoed	1560	Nij Ark
Mansgoed	1520	Nij H 824
Neuderantsgoed	1453	Nij H 712
Noordveld	1723	Nij A 483
Oldenaller	1357	Pu I 252
Opstal	1485	Nij H 434
Poloord	1430	Nij A 667?
Ridder	1502	Nij H 853
Riethegge	1563	Nij Ark
Rodengoed	1560	Nij A 15?
Rookswerf	1550	Nij A 75?
Rijs, Ten	1334	Nij H 772
Salentein	1548	Nij C 178
Schillingserf	1498	Nij K 64?
Steenler	1325	Nij A 632
Strijland	1400	Nij B 397
Veenhamersgoed	1389	Nij A 29?
Vleyengoed	1325	Nij B 62b, 63?
Waller	1444	Nij C 227
Wolter Zegersgoed	1546	Nij I 519
Eltense boerderijen of Vrouwengoederen		
Ark	1802	Nij A3
Dijk, Ten	1400	Pu I 190?
Dijk, Ten	1400	Nij Ark
Frankengoed	1400	Nij Ark?
Haalwerfsgoed	1400	Nij Nekkeveld
Klein Vaneveld	1678	Pu I 666
Kriksgoed	1400	Nij A 160?
Nijendorp	1333	Nij A 180,181?
Oormansgoed	1400	Nij H 902
Peel Reinersgoed	1334	Nij I 538
Rootgensgoed	1539	Nij H 856
Rijt, Ter	1400	Nij A 167?
Slangengoed	1456	Nij K 43?
Valkengoed	1456	Nij H 910
Vaneveld (Groot)	1400	Pu I 567
Veen, De (Groot)	1456	Pu I 364
Veenhuis, De	1333	Nij I 562
Westfelingsgoed	1456	Nij H 930
Zwanelt Wijgersgoed	1400	Nij A 7?

Tabel 1: Lijst van boerderijen in de polder Arkemheen die oorspronkelijk eigendom waren van de kloosters in Werden, Paderborn en Elten met opgave van de oudste schriftelijke vermelding en de geografische ligging – voor zover bekend – op de kadastrale atlassen van Putten en Nijkerk uit 1832.

De Werdense inkomstenlijst uit ca. 1150

De eerstvolgende schriftelijke bron die ons iets vertelt over de ontginning en bewoning van deze streken is een inkomstenlijst van het klooster Werden. Deze lijst is opgemaakt tussen 1133 en 1166 en daarom gedateerd ca. 1150. De lijst vermeldt de namen van de Puttense buurtschappen Bekestere (later verbasterd tot Bijsteren), Kleinhorst, Halvinkhuizen, Hel, Norden en Spriel. Het betreft dus voornamelijk ontginningen rondom de kern van Putten. De ontginningen in Spriel en Hel zijn uitbreidingen, respectievelijk naar het zuidoosten en het zuidwesten.

In de lijst staan ook verdere bijzonderheden over de nederzetting Ark. Er is nu geen sprake meer van Archi. Deze Germaanse vorm is vervangen door de vroeg-middelnederlandse vorm Erca of Herca. In Erca herkennen we de poldernaam Ercke-meden, Arkemheen. Tevens weten we uit deze inkomstenlijst wie er in Erca woonden. Dat waren Nameco, Oza, Oenga en Onga de Oude. Nameco betaalde zes, Oza acht en Oenga en Onga de Oude ieder vier denariën aan het klooster Werden.[45] De 22 denariën die de Werdense horigen in Erca jaarlijks verschuldigd waren, duidden op een behoorlijke ontginning. Ter vergelijking: de Werdense ontginning Bokhorst, bestaande uit drie boerderijen, waar Gebbo, Rette en Gerbreht woonden, bracht totaal dertig denariën op.

In deze inkomstenlijst staat ook de naam van een zekere Gozwin. Hij bezat een akker en beheerde op grond daarvan viswater. Blijkbaar was het recht om te vissen afhankelijk van het grondbezit in Ark. Eeuwen later treffen we de sporen hiervan nog aan. In het necrologium van het klooster Elten ca. 1400 lezen we: ‘Item to desen lande in Arkemede vorseid wie dat hevet mach fuken setten inder zee en vysschen’.[46] Erca was rond 1150 een goed bewoonbare nederzetting. Hoewel de veengrond door de ontginning en oxydatie inklonk en de grond daalde, was er midden twaalfde eeuw nog geen sprake van enig gevaar. Niets in de bronnen uit die tijd wijst op het opgeven van land door overstromingen. Dat zal echter spoedig veranderen als het Almere door diverse stormvloeden in de tweede helft van de twaalfde eeuw uitgroeit tot de Zuiderzee.

De Werdense inkomstenlijst uit ca. 1250

Voor de reconstructie van de volgende ontginningen in de Arkemheen zijn we opnieuw aangewezen op een Werdense inkomstenlijst, nu uit ca. 1250. In deze lijst verschijnen drie nieuwe poldertoponiemen: Ekelenvelde, Henslare en Diramme.[47] We bekijken achtereenvolgens hoe groot deze ontginningen waren en waar ze lagen.

Ekelenvelde, nu de Nijkerkse buurtschap Nekkeveld, betaalde zes denariën aan Werden.[48] Uit deze betaling valt af te leiden dat het hier ging om één boerderij, waarschijnlijk het Scheef Arentsgoed, later Schevershofstede.[49] Ook het verkavelingspatroon wijst op een individuele ontginning. Mogelijk was het Scheef Arentsgoed óf een zuidelijke uitbreiding óf een verplaatsing van een van de vier boerderijen van Ark. De boerderij lag aan een diepe kreek, de latere Wielbeek. De terpboerderijen met de naam Nekkeveld komen voor

45 Kötzschke 1978 (1906): 275. Tot halverwege de dertiende eeuw waren denariën de enige muntstukken die in omloop waren. Twaalf denariën maakten één solidus en twintig solidi één pond (= 240 denariën). Solidus en pond waren rekeneenheden en geen munten.
46 Kist 1853: 134.
47 Kötzschke 1978 (1906): 307-309 en AK inv. nr. 40a, fol. 47, een cartularium betreffende de goederen van de Kelnarij van Putten en het klooster te Werden ca. 1500.
48 Nekkeveld is een samenstelling van het meervoud van de boomnaam eik en -veld. Nekkeveld is ontstaan door vooropplaatsing van de -n in combinaties als Ten Ekelenvelde of Den Ekelenvelde.
49 Hagoort 2006: 355-356, glossarium.

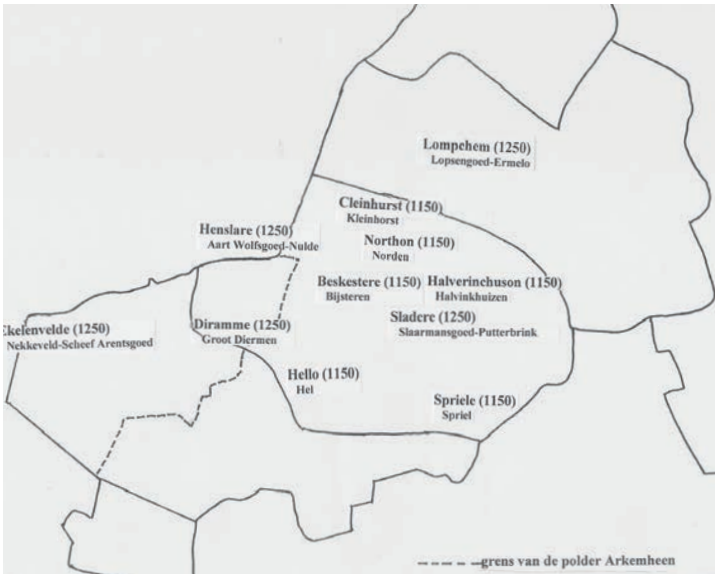

Kaart 13. Nieuwe ontginningskernen in de regio Putten en Nijkerk op grond van de inkomstenlijsten van het klooster Werden ca. 1150 en ca. 1250.

uitbreiding of verplaatsing van boerderijen uit het oorspronkelijke Ark niet in aanmerking. De langgerekte en evenwijdig lopende percelen wijzen op een veel latere ontginning. Bovendien waren deze boerderijen nooit eigendom van het klooster Werden.[50]

De ontginning Henslare verschijnt tot begin negentiende eeuw in Puttense archiefstukken als Henselaer, Henseler, Henteler en Hengseler.[51] De naam is samengesteld uit de persoonsnaam Hens en het bekende -laar, 'open plaats in het bos'. De geografische omvang van Henslare is vrij nauwkeurig vast te stellen aan de hand van erven en percelen genoemd in het tijnsboek van Putten.[52] Henslare omvatte een deel van de Puttense buurtschappen Nulde, Bijsteren, Hoef en het noordoostelijk deel van de Arkemheen. Een groot deel van Henslare heet nu Hoef. In de negentiende eeuw fungeerde Hoef als een kleine verzorgingskern rond de Broekermolen in het Puttense buitengebied.[53] De Werdense boerderij in Henslare was het Aart Wolfsgoed in Nulde. Begin achttiende eeuw lag deze boerderij al buitendijks. In 1746 zijn erf en opstallen verdwenen in de Zuiderzee.[54]

Tot slot Diramme. De Werdense boerderij hier was Groot Diermen. Gezien de twaalf denariën die Diramme aan Werden betaalde, was deze ontginning twee keer zo groot als die in Nekkeveld. Omstreeks 1330 had de ontginning Diramme een oppervlakte van bijna 70 morgen, ruim 60 hectare. Het eerste woorddeel Dir- is vrijwel zeker het Germaanse woord *deura* of *deuza*, dat 'wild dier, in het bijzonder herten en reeën' aanduidde. Het woorddeel -amme uit Germaans *ambe* betekent 'water' of 'kleine rivier'. De betekenis van Diramme is dan 'water, waterrijk gebied, kleine rivier waar herten leven'.[55] Diramme – in sommige bronnen ook Dirhamme – ontwikkelde zich via vormen als Direm, Dierem, tot de huidige Puttense buurtschapsnaam Diermen.

50 Scheef Arentsgoed vermoedelijk Nij A 253. De drie boerderijen Nekkeveld lagen in Nijkerk sectie K 48, K 84 en K 97. Hagoort 2006, glossarium t.a.p.
51 Hagoort 1990: 113 noot 26.
52 GR inv. nr. 1496 fol. 81 en 104.
53 Roessingh 1965: 268, 230.
54 Hagoort 1990: 106-107.
55 Voor de etymologie van Diramme (Diermen) Hagoort 1990: 104-105 en Hagoort 2006: 223-224.

Alle kloosterboerderijen in de polder droegen hun tijns eerst in natura en later in geld af aan drie hoven in Putten en Nijkerk. De Gelderse landsheer inde zijn inkomsten via de Veluwse rentmeester volgens de rechtsregels die sinds 1543 bekend staan als het tijnsrecht van de Veluwe.[56] Als de schriftelijke bronnen ons hierover omstreeks 1300 inlichten, zijn deze rechtsregels al eeuwen oud. De verhoudingen waren inmiddels drastisch gewijzigd. Het recht van gebruik was inmiddels erfelijk en stond gelijk met huur of erfpacht. Overleed de 'eigenaar' dan eiste het klooster 'betaling' door het afdragen van de zogenaamde keurmede. Dat was het beste stuk roerend goed dat de overledene had nagelaten.[57] De Gelderse hertogen ontvingen de tijns van alle horige goederen. Van de eigen goederen, de zogenaamde herengoederen, ontving de hertog herenguldens.[58] Na 1543 werd de Gelderse hertog erfelijk voogd van de goederen van de Abdinkhof te Paderborn en het Jufferenstift te Elten. Vanaf 1559 waren ook de Werdense goederen eigendom van Paderborn. De eigenaars betaalden de hertog het zogenaamde voogdgeld. Bij de secularisatie van de geestelijke goederen in 1803 verdween de relatie met de kloosters definitief. Vanaf het begin van de negentiende eeuw zijn deze kloosterboerderijen in particuliere handen.

Samenvattend levert het kaartbeeld van de ontginningen tot ca. 1250 een duidelijke tweedeling op. De bewoningsconcentraties lagen in de buurtschap Ark en aan de randen van de polder zowel in het zuiden, oosten als zuidoosten. De boerderijen in Ark aan weerszijden van de Brede Beek waren verplaatsingen vanuit de oorspronkelijke nederzetting Archi. Aan de randen van de polder liggen de ontginningen Nekkeveld, Duist, Achterhoek, Veenhuis, Holk, Steenler, Nautena, Diermen, Bokhorst, Aller/Arler, Diermen en Henslare. Het middenwesten en het noordoosten van de polder Arkemheen waren midden dertiende eeuw nog onontgonnen gebieden. Deze gebieden werden in de eerste helft van de veertiende eeuw ontgonnen door de Gelderse graaf, later hertog, en talrijke individuele ontginners.

2. Ontginning en bewoning in de eerste helft van de veertiende eeuw

Ontwikkelingen in Gelre

De grootschalige ontginningen in de Arkemheen door de Gelderse landsheer in de eerste helft van de veertiende eeuw kunnen niet los gezien worden van de politieke en economische ontwikkelingen in voorgaande eeuwen. Vanuit de burchten Wassenberg en Geldern – gelegen aan de Duitse rivieren de Ruhr en de Niers – kregen de graven van Gelre in de eerste helft van de twaalfde eeuw bezittingen in het Midden-Nederlandse rivierengebied. De twaalfde eeuw was de eeuw van de opkomst van de graven van Gelre. Tussen 1138 en 1182 werd Zutphen en omringend gebied bij Gelre gevoegd. In 1196 ontving graaf Otto I (ca. 1184-1207) de Veluwe als leen van het Sticht en als achterleen van Brabant. Dit betrof vermoedelijk alleen nog enkele verspreid liggende hoven in deze landstreek, zoals in Ermelo, Staverden en Hattum. Zijn opvolger Gerard IV (1207-1229) verwierf in de eerste jaren van de dertiende eeuw de novale tienden op de Veluwe. Daarmee verkreeg hij het recht woeste gronden op de Veluwe te ontginnen. De bezittingen in het rivierengebied en langs de zuidoostelijke Veluwe – die in de elfde eeuw waren ingelijfd – maakten de Gelderse graven tot machthebbers waarmee rekening gehouden moest worden.

56 Heringa 1932: 2-45.
57 Steinmeier 1993: 24-227.
58 De Jonge 1992-1995, deel 2.

Voortdurend trachtten zij hun grondgebied door huwelijkssluitingen en oorlogvoering uit te breiden. Graaf Otto II (1229-1271) maakte als landsheer van Gelre en Zutphen een begin met het stichten van steden in juridische zin. In zijn regeerperiode verleende hij stadsrechten aan een aantal stedelijke kernen zoals Nijmegen (1230), Roermond, Harderwijk (1231), Arnhem en Lochem (1233). Graaf Reijnout I (1271-1326) zette de politiek van Otto II voort. In 1317 werd de graaf van Gelre en Zutphen als rijksvorst erkend. Deze erkenning vormde de inleiding op de verheffing tot hertog in 1339 onder de regering van Reijnout II (1326-1343). Reijnout II voerde een politiek van uitbreiding en consolidatie. Hij genoot groot politiek aanzien in binnen- en buitenland en gedroeg zich als een vorst.[59] In de periode dat de Gelderse graven definitief aan de macht kwamen in deze streken, was er sprake van een sterke bevolkingsgroei en een hoge agrarische productiviteit.

Kaart 14. Bezittingen van de graven – vanaf 1339 hertogen – van Gelre omstreeks 1350 met de indeling in vier kwartieren: Veluwe, Zutphen, Nijmegen en Overkwartier (naar: Jappe Alberts en Van der Steur 1984: 47).

De ontwikkelingen op politiek en economisch gebied hadden tot gevolg dat de Gelderse landsheren voortdurend geconfronteerd werden met alsmaar stijgende uitgaven. In het begin dekten de inkomsten uit de domeinen en de tolopbrengsten deze uitgaven. Vooral de Rijntol bij Lobith droeg daar in belangrijke mate aan bij.[60] Aan het eind van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw liepen de uitgaven zo hoog op, dat er algemene belastingmaatregelen werden ingevoerd. In het algemeen neemt men aan dat sedert het einde van de dertiende eeuw geregelde belastingen of schattingen in Gelre werden opgebracht. Een andere inkomstenbron was het ontplooien van ontginningsactiviteiten. Vóór we ca. 1330 de ontginning van delen van de Arkemheen door de Gelderse landsheer bekijken, komen we begin veertiende eeuw eerst Herbertus van Putten tegen, een van zijn leenmannen. We stellen vast welke goederen hij in de polder bezat en daarna analyseren we de bewoning van de Arkemheen aan de hand van de naamlijsten uit de 'Schatting van Gelre' omstreeks 1325.

59 Alberts 1966: 36 e.v.; Hantsche 2003: 26.
60 Alberts 1966: 58.

Bewoning volgens de lijst van bezittingen van Herbertus van Putten ca. 1313

Van Herbertus van Putten is weinig bekend. Hij was gehuwd met Lumudis en noemde zich naar zijn kasteel en landgoed Putten bij Elburg. De belangrijkste bezittingen van Herbertus van Putten lagen rond Elburg. Daarnaast had hij een groot aandeel in de ontginningen bij Oostendorp en Oldebroek. Op de Noordwest-Veluwe was hij eigenaar van landerijen in Tonsel, Horst en Telgt, in de gemeente Ermelo. In de regio Nijkerk/Putten bezat hij goederen in de Puttense buurtschap Norden en landerijen in de polder Arkemheen.

In de lijst van leenmannen van Herbertus van Putten komen we een zekere Johannes tegen. Hij was de zoon van Segeri van Erke en woonde in Erke, de buurtschap Ark aan de monding van de Brede Beek.[61] Arnoldus van Speulde was eigenaar van een goed gelegen 'Utendike apud Nulde', dat is: buiten de dijk bij Nulde. Een van de bewijzen dat er vóór de officiële bedijking van de Arkemheen in 1356 al dijken of dijkjes lagen die bepaalde delen van de polder of afzonderlijke boerderijen beschermden tegen het water van de Zuiderzee. Tot de horigen van Herbertus van Putten behoorde ook een zekere Arnoldus van Aller – Arnoldus de Arleir – die aan de hof van Herbertus van Putten tijns schuldig was vanwege een weide gelegen bij Arler: 'apud curtim de Erleir'.[62] De boerderijen Aller en Arler waren waarschijnlijk, zoals we hiervoor gezien hebben, de andere helft van het bezit dat Hiddo in 806 aan Werden schonk. Arnoldus moest voor de weide bij Arler op St. Remigius twee solidi tijns betalen.[63] Afgaande op de meest gebruikelijke Veluwse tijnsbedragen voor nieuw ontgonnen land – zes tot acht denariën per morgen – is de rekensom snel gemaakt: twee solidi is 24 denariën, dus de oorspronkelijke weide genaamd Arler was drie of vier morgen land.[64]

Afb. 13. De boerderij Aller aan de Diermenseweg in de polder Arkemheen, gemeente Putten omstreeks 1985.

61 Voor de hier genoemde personen, ontginningen en boerderijen Van Doorninck en Molhuysen 1902: 2, 3, 8, 14, 19, 20.
62 Van Doorninck en Molhuysen 1902: 20.
63 Sint Remigius valt op 1 oktober. Remigius (ca. 436-533) was bisschop van Reims.
64 Voor de tijnsbedragen en rekeneenheden Wartena 1975: 16.

Ten slotte was Gerardus Wirleman twaalf denariën tijns verschuldigd voor een weide van twee morgen gelegen bij Primerijt, in latere bronnen verbasterd tot Prijmerdijk en Prijmerriet. Primerijt is een samenstelling van -rijt, 'kleine waterloop' en priem, de volksnaam voor de klavervreter, een onkruid dat op wortels van klaver voorkomt.[65] De Primerijt was oorspronkelijk de naam van een kreek bij Arler, die al vóór 1313 is overgegaan op de aanliggende weide en omstreeks 1500 de naam werd voor het meest oostelijke deel van de Arkemheense zeedijk.[66]

Herbertus van Putten kreeg van de graaf van Gelre ook het recht om de 'oude tienden' (decima antiqua) in Nekkeveld te innen. Dat Nekkeveld oude tienden opbracht, wijst op een ontginning die rond 1313 al was afgerond. De bezittingen van Herbertus van Putten bleven wat betreft de Arkemheen beperkt tot oudere ontginningen aan de randen van de polder, zoals Ark, Aller/Arler en Nekkeveld. Ze bevestigen het bewoningsbeeld uit de Werdense inkomstenlijst ca. 1250.

Afb. 14. De boerderij Arler aan de Arlersteeg in de polder Arkemheen, gemeente Putten.

Bewoning volgens de 'Schatting van den lande van Gelre' ca. 1325

In het Gelders Archief in Arnhem bevindt zich het handschrift met als titel: 'Fragment rekening van een bede opgebracht door lieden des graven van Gelre en de lieden van andere heeren op de Veluwe van het begin der 14e eeuw'. Het handschrift verscheen in druk in 1905 onder de titel: 'Schatting van den lande van Gelre voor de Veluwe'.[67] Het woord 'bede' wekt de indruk dat het hier gaat om een plechtig verzoek van de Gelderse landsheer. Door zijn horigen diende een dergelijk verzoek echter opgevat te worden als een verplichting. Al in de dertiende eeuw, maar wellicht eerder, was de bede een jaarlijkse vastgestelde afdracht met een verplichtend karakter. Men beschouwde het als iets waarop de graaf recht had.[68] Het ging om belastingheffing van de onderdanen van de Gelderse graaf en van 'andere heeren', waaronder die van de kloosters in Paderborn, Elten, Utrecht en Zutphen. De rekening bevatte de namen van horigen in Ede (onvolledig), Garderen, Putten, Ermelo en Voorst-Rheden-Brummen.

In het gebied Putten-Nijkerk worden de namen genoemd van 23 boerderijen en 193 personen, waarvan men aanneemt dat het de namen van gezinshoofden zijn. Een aantal boerderijen werd aangeduid met de term 'goet', zoals 'tgoet te Dyrnen' of 'tgoet te Sciphorst', andere met de namen van de gezinshoofden, zoals Cope van Oeteler, Henric ten

65 Hagoort 2006: 328-329, glossarium.
66 AK inv. nr. 185. De benaming Primerijt komt vanaf het begin van de zeventiende eeuw niet meer in bronnen voor.
67 Van Doorninck 1905.
68 Van Schaïk 1987: 43.

Riesch en Gheret van Steenler. Later werden dit de Nijkerkse boerderijen Oteler, Ten Rijs en Steenler.[69] Van deze lijst werden ca. 50 namen van gezinshoofden tot boerderijnaam. De Nijkerkse namen staan vermeld onder 'de cloft (gebied) van Putten', omdat Nijkerk tot 1530 deel uitmaakte van het ambt Putten.

Kaart 15. De Lage Landen omstreeks 1350 (Michel van Elk. Dagblad Trouw 2014).

Uit de volgorde van de namen van boerderijen en gezinshoofden valt af te leiden hoe de ambtenaar van de graaf van Gelre waarschijnlijk te paard door Nijkerk en Putten heeft gereisd om deze belasting te innen.[70] Hij begon in de Nijkerkse buurtschap Appel, vervolgens ging hij via Slichtenhorst, Holk en de Duist naar de Arkemheen. Daarna kwamen nog Wullenhove en Diermen. In Putten begon hij in de noordelijke buurtschappen Dasselaar en Nulde, vervolgens naar Hussel, Spriel, Koudhoorn, om te eindigen op de Putterbrink. Kragt veronderstelde een relatie tussen deze tocht van de Gelderse belastingambtenaar en de ontginningsgeschiedenis van de regio Nijkerk-Putten, maar daarvoor ontbreekt elk bewijs.[71] De ambtenaar van de graaf bezocht namelijk uitsluitend bestaande boerderijen in Nijkerk en Putten.

Ook de naamlijsten uit de 'Schatting van Gelre' leveren het bewijs dat er vóór 1356 al tientallen boerderijen in de Arkemheen lagen. De aanwezigheid van een (zee)dijk valt af te leiden uit persoons- en boerderijnamen. Het leenregister van Herbertus van Putten ver-

69 De boerderijen: Oteler, buurtschap Slichterhorst, kad. Sectie F 180; Ten Rijs, buurtschap Holk, kad. Sectie H 772 en (Groot) Steenler, buurtschap Ark, kad. Sectie A 632.
70 Van Dooren 1986: 36.
71 Deze suggestie wordt ook niet gedeeld door Van Dooren. Van Dooren 1986: 37.

meldt in 1313 ‘bona Utendike apud Nulde’, in 1335 is er sprake van ‘Everardus uppen Dyke’ en de ligging van het Abel Everwijnsgoed wordt aangegeven als ‘daerbuiten’, wat ‘buiten de dijk’ betekent.[72] De ontginningen concentreerden zich langs de randen en het zuidelijke deel van de polder. Het midwesten en het noordoosten van de polder waren nog niet ontgonnen. Dit gebied maakte in de eerste helft van de veertiende eeuw deel uit van de ontginningen door de Gelderse landsheer, die, zoals hieronder zal blijken, ook persoonlijk belang had bij de aanleg van de Arkemheense zeedijk in 1356.

De landerijen in de Arkemheen van graaf Reijnout II ca. 1330

Het was de Gelderse graaf Reijnout II, bijgenaamd de Zwarte, die omstreeks 1330 besloot tot de uitgifte van woeste gronden ter ontginning langs de Gelderse Zuiderzeekust.[73] Deze ‘nye utslach’ vond plaats tegen betaling van een koopsom en een vaste jaarlijkse betaling, de zogenaamde tijns. De hoogte van de tijns in denariën werd bepaald door de oppervlakte en de kwaliteit van de grond. De vastgestelde tijns verviel jaarlijks op 11 november, Sint Maarten, en werd opgehaald door de rentmeester van de Veluwe. De namen van de tijnsplichtigen en de tijnsbedragen werden tot ca. 1450 genoteerd op grote, soms meterslange, eenzijdig beschreven perkamenten tijnsrollen. Na 1450 gebruikte men boeken.[74] Zowel de koopsommen als de jaarlijkse tijns waren een welkome aanvulling op de ‘begroting’ van de Gelderse graaf. De zorgvuldig bewaarde tijnsadministratie geeft een goed beeld van de ontginningsactiviteit langs de Zuiderzeekust van de Veluwe. Uit de rekeningen van de rentmeester blijkt dat graaf Reijnout II ook als ‘privépersoon’ landerijen in de Arkemheem bezat. Particulier bezit van de Gelderse graaf in nieuw ontgonnen gebied was overigens niet vreemd. Zo bezat de Gelderse graaf ruim vijf morgen in de omgeving van Brummen en zelfs acht hoeven, ca. 112 hectare, in de ontginning Nijbroek.[75]

Reijnout II bezat in de Arkemheen hooilanden ter grootte van drie hoeven, bijna 42 hectare. De percelen lagen aan de Schremmersteeg op de vruchtbare klei van de noordelijke Arkemheen. De Gelderse graven waren al eigenaar van deze hooilanden vóór 1339. Schremmersteeg is namelijk een samentrekking van ‘des Graven Gemeene Steeg’, dat is de ‘openbare steeg’ naar de hooilanden van de graaf. De Schremmersteeg is nog steeds de centrale noord-zuidverbinding in het Puttense deel van de Arkemheen.[76] De grafelijke hooilanden werden jaarlijks aan de meest biedende verpacht. De pachtsom werd afgedragen aan de graaf in Zutphen. Vandaar de naam Zutphense Landen.[77] In de zestiende eeuw werden ze hernoemd in Koningskampen, omdat ze toen eigendom waren van koning Philips II (1555-1598). Ten tijde van de Republiek beheerde de Gelderse rekenkamer de Koningskampen. Bij de domeinverkopingen in de negentiende eeuw gingen ze over in particuliere handen.

72 Van Doorninck en Molhuysen 1902; HA inv. nr. 373 fol. 39 (met dank aan André Jansen, gemeente Nijkerk) en Hagoort 2006: 7, glossarium. Het Abel Everwijnsgoed lag in Ark en is tussen 1732 en 1810 door dijkverlegging in de Zuiderzee verdwenen.

73 Reijnout II de Zwarte (1326-1343) speelde een belangrijke rol in de Europese politiek o.a. als tussenpersoon tussen Eduard II van Engeland, wiens dochter Eleonora hij in 1332 huwde, en keizer Lodewijk de Beier. In 1339 werd Reijnout II door Lodewijk de Beier tot hertog verheven.

74 Van Triest 1987: 196-197.

75 Wartena 1975: 21, 24.

76 Hagoort 2006: 363, glossarium. Van ‘des Graven Gemeene Steeg’ tot Schremmersteeg is een voorbeeld van ellipsvorming, de zogenaamde Klammerform, waarbij in een drielettergrepige toponymische samenstelling het middelste deel wegvalt.

77 Hagoort 2006: 455, glossarium.

Kaart 16. De Zutphense Landen, later de Koningskampen, aan de Schremmersteeg ('des Graven Gemeene Steeg') in de polder Arkemheen, gemeente Putten, ter grootte van ca. 42 hectare. Deze vruchtbare hooi- en weilanden, vooral bestemd voor het vetweiden van ossen, waren al voor de bedijking van de Arkemheen in 1356 privébezit van de Gelderse graven.

Grootschalige ontginningen door graaf Reijnout II in 1333-1336

In het tijdschrift 'Gelre' heeft Wartena aan de hand van de Gelderse rentmeestersrekeningen – tijnsrollen en tijnsboeken – aangetoond dat door graaf Reijnout II in de twintiger en dertiger jaren van de veertiende eeuw ruim 20.000 hectare woeste grond langs de randen van de Veluwe ter ontginning is uitgegeven. Tot die randen van de Veluwe behoorde ook het onontgonnen noordelijk deel van de Arkemheen. Het is mogelijk aan de hand van de tijnsadministratie vast te stellen welke delen van de Arkemheen omstreeks 1335, dus twee decennia vóór de bedijking, in cultuur gebracht zijn. Achtereenvolgens zijn dat de tijnsen van de 'paludis apud Nyenkercke', van 'Dyremervelt', van 'mansorum Henscleer' van 1333/34 en van de 'veni apud Hollic in parochia Nove Ecclesie' van 1335/36.[78] Uit de tijnsbetalingen en de toponiemen valt af te leiden waar de vier bovengenoemde ontginningen in de Arkemheen lagen en hoe groot ze waren.[79]

78 Wartena 1975, bijlage 1 onder Putten en Ermelo. Er zijn voor 1356 geen andere gebieden in de Arkemheen in tijns uitgegeven. Dit blijkt uit de liggers van tijnsen uit de periode 1343-1348 en 1348-1357 (HG inv. nrs. 63 en 67), die door Wartena niet zijn opgenomen in zijn staat van ontvangsten. Het betreft in deze liggers uitsluitend 'census nove' in Putten en de Puttense buurtschappen Spriel, Huinen en Nulde.

79 In de tijnsrollen ontbreekt de naam 'Arkemheen' hoewel er omstreeks 1330 al sprake was van 'campus in Arcameda'. Werd de naam nog niet gebruikt omdat het gebied geen officiële bestuurlijke eenheid was?

	1333/1334 lb. s. d.	1335/1336 lb. s. d.
1. Censibus paludis apud Nyenkercke	105 3 9	105 3 9
2. Censibus Dyremervelt	6 8 0	6 8 0
3. Censibus mansorum Henscleer	18 18 11	17 18 11
4. Censibus veni apud Hollic in parochia Nove Ecclesie	- - -	13 8 4

Tabel 2. Staat van ontvangsten van tijnsen in de Arkemheen 1333-1336 (Wartena 1975, bijlage 1).

De 'paludis apud Nyenkercke' betrof de ontginning van een moerassig terrein in Nijkerk. De tijns bedroeg 105 ponden, 3 solidi en 9 denariën, totaal 25.245 denariën.[80] De uitgifte van vruchtbare kleigrond langs de kust van de Zuiderzee, zoals in Ermelo, Harderwijk, Elburg en Oldebroek, bracht 36 denariën per morgen op.[81] Het gaat hier dus om een ontginning van 700 morgen, ongeveer 610 hectare. Dat is ruim 17% van de oppervlakte van de polder. Waar moeten we deze gronden zoeken?

Hierboven is aangetoond dat de ontginning en de bewoning zich tot 1300 concentreerde langs de randen van de polder. Een brede diagonale band lopend van het middenwesten naar het noordoosten was – op een aantal terpboerderijen in Ark na – tot ca. 1300 onontgonnen en onbewoond. Geomorfologisch is dit het zeekleigebied. De zeeklei heeft zich hier afgezet op een dik pak veenmos op een onderliggende pleistocene dekzandlaag. Dit zeekleigebied lag omstreeks 1300 enkele kilometers noordelijker dan de huidige kustlijn. Met name bij de voorbereiding van de aanleg van de Flevopolders is door diverse personen en instanties onderzoek gedaan naar de datering van de afzetting van de kleivlakte in het noorden van de Arkemheen. Algemeen is men van mening dat de meeste zeeklei in dit gebied is afgezet in de laat-middeleeuwse transgressieperiode van ca. 1150 tot 1600, met een accent op de periode 1150-1250. De kleilaag heeft een dikte van 40 tot 80 centimeter.[82] Begin veertiende eeuw werd dit gebied nog regelmatig door de Zuiderzee overstroomd, waarbij telkens nieuw kleislib werd afgezet. Voor het oog was het een drassige, hier en daar moerassige, kustvlakte, die echter na ontginning vruchtbaar hooi- en weiland opleverde. De ruim 700 morgen die in 1333/34 in tijns werd uitgegeven, kan niet anders zijn dan het noordelijke, toen nog moerassige, zeekleigebied van de Arkemheen.

Op grond van toponymische gegevens zijn vier in tijns uitgegeven terreinen in dit gebied te lokaliseren. Dat zijn in het noordoosten van de polder de hierboven genoemde Zutphense Landen van de Gelderse graaf met aangrenzend de Paalkampen en de Blootskampen en in het zuidoosten de Kruiskampen.[83] Deze hooilanden hebben een gezamenlijke oppervlakte van ruim 120 hectare. Uiteraard moeten er toentertijd meerdere hooilanden ter grootte van twee tot vier hoeven – 28 tot 42 hectare – zijn ontgonnen, maar die zijn via toponymische bronnen niet te traceren. De meest noordelijke ontginningen

80 De bedragen aan tijns van 1333/1334, 1335/1336 en 1379/1380 zijn gelijk, omdat eenmaal gevestigde tijns niet werd verhoogd. Wartena 1975: 3.
81 Wartena 1975: 17 en 19.
82 Wiggers 1955; Pons en Wiggers 1959; Pons 1981; Van der Giessen en Keijzer 1984 en Bijvank 1991. De bevindingen van Bijvank werden door hem bevestigd bij bodemkundig onderzoek in 2008 (schriftelijke mededeling).
83 Hagoort 2006: glossarium t.a.p. Zutphense Landen Pu I 896-904, 907-912, 916, 917; Paalkampen Pu I 958-971, 979, 981; Blootskampen Pu I 943, 944, 948-957; Kruiskampen Nij K 228-235, 241-245.

zijn in de loop der eeuwen verdwenen in de Zuiderzee. Een ander deel van dit kleigebied is, zoals hieronder zal blijken, door particulieren ontgonnen.

Het ‘Dyremervelt’ en de ‘Henscleer’ staan in de bijlage van Wartena niet vermeld onder Putten, maar onder Ermelo. De reden hiervan is, dat de inwoners van Diermen en Henslaar verplicht waren hun jaarlijkse tijns te betalen in ‘den Hof tho Ermel’.[84] Het Diermerveld is het terrein dat ligt tussen de Schremmersteeg, Vleessteeg, Nijkerkerstraat, Herbergersteeg en Koesteeg in de buurtschap Diermen. Het ligt ten zuiden van het zeekleigebied en bestaat uit dekzandwelvingen met bijbehorende vlakten en laagten. Wartena concludeerde uit de diverse tijnsrollen dat op de hoger gelegen gronden op de Veluwe de tijns kon variëren tussen de vier en twaalf denariën per morgen.[85] De tijns van het Diermerveld bedroeg zes pond en acht solidi, totaal 1536 denariën, zodat het hier gaat om een gebied van ruim 100 hectare. De oppervlakte van het Diermerveld is volgens de kadastrale opmeting uit 1832 ruim 122 hectare, zodat de rentmeester van Veluwe hier ongeveer twaalf denariën per morgen aan tijns heeft opgelegd.

Kaart 17. Grootschalige ontginningen door de graaf van Gelre en individuele ontginningen door bewoners van Nijkerkse en Puttense boerderijen in de polder Arkemheen in de jaren 1333-1336.

De rentmeester van Veluwe ontving in 1333/1334 voor de ‘censibus mansorum Henscleer’ 18 pond, 18 solidi en 11 denariën, totaal 4547 denariën. Omdat het grootste deel van de Henslaar niet in de Arkemheen ligt, is niet precies aan te geven om welk deel van de polder het hier gaat. Het gebied dat in het uiterste noordoosten hiervoor het meest in aanmerking komt is de Blaak. De Blaak wordt voor het eerst genoemd in 1453 in het tijnsboek van de Veluwe.[86] Het is het grootste weilandcomplex in het Puttense deel van de Arkemheen met een oppervlakte van 36 hectare. Globaal wordt de Blaak in het noorden begrensd door de Arlersteeg, in het zuiden door de Blinde Steeg en in het oosten en westen respectievelijk door de Schuitenbeek en de Blaakbeek.[87]

Zoals we gezien hebben lagen er in het midden van de elfde eeuw langs de Lange en Korte Holkerweg in Nijkerk tenminste vijftien Eltense en Paderbornse boerderijen, veelal

84 GR inv. nr. 1500 fol. 77. Familienaam Van Diermen komt meer voor in Ermelo dan in Putten of Nijkerk. Zie NRF 1971 s.v.
85 Wartena 1975: 21.
86 HG inv. nr. 101 fol. 68.
87 Kadastraal Pu I 89-110. Hagoort 2006: 37, glossarium.

gebouwd op pollen. De akkers lagen op de dekzandwelvingen. Kenmerkend daarvoor was het slagenlandschap met langgerekte, smalle percelen direct ten zuiden van de boerderij. Aan de noordzijde, tussen de Lange Holkerweg en de huidige Doornsteeg/Bunschoterweg, lag het stroomdal van de Dammersbeek, toen een moerasachtig veengebied. Vrijwel zeker had de 'censibus veni apud Hollic in parochia Nove Ecclesie' van 1335/1336 betrekking op de ontginning van het stroomgebied van de Dammersbeek. De opgelegde tijns bedroeg 13 pond, 8 solidi en 4 denariën, totaal 3220 denariën. Bij een aanslag van tien denariën per morgen ging het om een ontginning van 280 hectare. Dit komt dicht in de buurt van de 270 hectare volgens de kadastrale opmeting van dit gebied in 1832.[88] Hier betreft het geen slagenlandschap maar een blokverkaveling waarvan veel percelen de naam Hoefslag dragen.

Waarom Hoefslag? Het stroomgebied van de Dammersbeek is ontgonnen vanuit het lint van boerderijen aan de Holkerweg. Dit noemde men hoefslaan. Vrijwel elke boerderij had een eigen Hoefslag. De naam heeft een directe relatie met de aanwezigheid van een zeedijk. Het in cultuur brengen van poldergrond betekende namelijk tevens de verplichting tot onderhoud van een evenredig deel van de zeedijk. Dit deel noemde men de hoefslag of de dijkslag. In feite gebruikte men dus de naam van het te onderhouden dijkvak voor het perceel waarvoor die verplichting bestond.[89] Ook het voorkomen van het toponiem Hoefslag toont aan dat de polder Arkemheen – of althans een (groot) deel daarvan – omstreeks 1335 al bedijkt was. Een conclusie die overeenkomt met de bevindingen uit de lijst van bezittingen van Herbertus van Putten ca. 1313 en de 'Schatting van Gelre' ca. 1325.

Particuliere ontginningen in 1333-1336

Naast de grootschalige ontginningen door de graaf van Gelre is een deel van het 'paludis apud Nyenkercke' ter grootte van ongeveer 700 morgen tussen 1333 en 1336 in het Arkemheense zeekleigebied ontgonnen door particuliere ontginners.[90] De lijsten uit 1333/34 en 1334/35 vermelden respectievelijk 34 en 53 namen van personen die toestemming hadden van de Gelderse graaf om stukken land te ontginnen. Zij staan vermeld onder het kopje 'Nye uytslach' in het ambt Putten en 'In officio Putten in parochia Nyekerke des Graaven vene'. De tweede lijst uit 1333/34 vermeldt de namen van 180 inwoners uit Nijkerk en Putten die zónder toestemming van de graaf land ontgonnen hadden. In beide lijsten samen staan 267 namen van ontginners uit Nijkerk en Putten uit het begin van de veertiende eeuw. Voor genealogen een belangrijke bron.

De 87 particuliere ontginners van de eerste lijst woonden in het noordwestelijk kleigebied van de Arkemheen. Direct onder elkaar staan de namen van Giso Brant en Gerardus Wulfardi. Zij ontgonnen een hoeve 'in vene super Neckenvelde'. De kern van de ontginning van Giso Brant was vermoedelijk de huidige Brandskamp aan de Nekkevelderweg. Zijn ontginning ter grootte van één hoeve, ca. 14 hectare, lag tussen de Rassenbeek en de Wiel. De Wolfskampen in het zuidwesten van Nekkeveld zijn ontgonnen door Gerardus Wulfardi. Zijn hoeve grensde in het oosten aan de Laak en ten noorden aan de Bunschoterweg. Meeuws de Nyendorp ontgon twee hoeven in het kleigebied van de buurtschap Ark tussen de Arkerweg en de Kromme Beek. Lufgerus de Venehues lijkt de eerste ontginner in de latere Nijkerkse buurtschap Veenhuis. In deze vier gevallen – en vermoedelijk ook in de overige ontginningen op deze lijst – ging het om landaanwinsten vanuit een reeds bestaande boerderij. Direct ten noorden van de Brandskamp lag op een pol de boerderij Nekkeveld, waar

88 Kadastraal Nij A 352-471 en 556-572; H 634-697 en 716-727. De Lange Morgens A 352-374.
89 Hagoort 2006: 149-153, glossarium.
90 HA inv. nr. 372 en inv. nr. 373.

Gerardus Wulfardi woonde. Op de Nijendorpspol stond de boerderij van Meeuws van Nyendorp.[91] Ook in Holk vonden opnieuw ontginningen plaats. Daar ging het onder meer om de doorgraving van een veengebied ter bevordering van de afwatering. Om welk deel van de buurtschap Holk het hier gaat, is niet duidelijk omdat de naam ontbreekt.

Er werd in 1334/1335 ook ontgonnen 'In officio Putten in parochia Nyekerke des Graaven vene'. Waar lag het Gravenveen? Uit het tijnsboek blijkt dat het Gravenveen in het midden van de vijftiende eeuw nog een gebied was van ruim 40 hectare tussen de huidige Watergoorse- en Olevoortseweg, in de Nijkerkse buurtschap Doornsteeg, met als kernboerderij (Groot) Steenler.[92] In deze lijst staan de namen van Wouter, Gerard, Holle en Altetus van Steenler. Opnieuw een ontginning vanuit een bestaande boerderij. Het veertiende-eeuwse Gravenveen moet echter veel groter zijn geweest, want de totale ontginning bedroeg toen 350 hectare. 'Des Graaven vene' is ongetwijfeld het latere Nijkerkerveen dat ontgonnen mocht worden met toestemming van de Gelderse graaf. De ontgonnen percelen varieerden in oppervlakte tussen de twee en acht morgen.

Naast ontginningen vanuit boerderijen in de polder werd er ook ontgonnen vanuit erven op de hoger gelegen gronden in Putten en Nijkerk. Zo breidden onder meer Thydeman van Hennenclaer, Johan en Wolf van Koestapel, Giso van Bochorst, Brant van Stridelant, Tancphardus de Vanevelt en Evert van Rencsler hun bezit uit met losliggend vruchtbaar weiland op de Arkemheense zeeklei. Daarvan getuigen perceelsnamen als Hennekelerkampen, Koestapelermaat, Bokhorsterkampen, Strijlandsmaat, Vaneveldermaat, Vanevelderland en Renselerkampje.[93]

Wie waren de 180 illegale ontginners uit Putten en Nijkerk in de lijst van 1333/34? Ook zij waren merendeels bewoners van bestaande boerderijen.[94] Zonder toestemming van de Gelderse graaf ontgonnen zij nieuwe stukken land. Vermoedelijk speelden de economische omstandigheden een rol. Begin veertiende eeuw was er sprake van een sterke bevolkingstoename. De vraag naar weidegronden voor de vetweiderij van ossen nam hierdoor toe. De boeren voldeden aan deze vraag door het ontginnen van extra cultuurgrond ook in de laaggelegen en moerassige gebieden.[95] De rentmeester van Veluwe heeft hun namen later alsnog genoteerd en hen de vastgestelde tijnsen, maar nu als boeten, opgelegd, waarmee de 'aangraving' achteraf werd gelegaliseerd. Een van de illegale ontginners was Thomas van Dusschoten. Van hem staat vermeld dat hij een 'ingezworen' heemraad was. Hij was afkomstig van de nog bestaande boerderij Dusschoten in de Nijkerkse buurtschap Appel. Hij was geërfde in de Arkemheen en bezat daar uitgebreide landerijen.[96] De vermelding van de functie van

91 Hagoort 2006 t.a.p. glossarium. Brandskamp Nij K 49; Wolfskampen Nij K 312, 313; Nijendorpspol Nij A 180,181; Veenhuis Nij I 562.

92 HA inv. nr. 101 fol. 22-32 en Hagoort 2006: 114, glossarium. Op grond van toponymische gegevens omvatte het Gravenveen in 1832 kadastraal Nij A 527-545.

93 De boerderijen (Groot) Hennekeler Nij C 246; (Groot) Koestapel Pu G 323; (Groot) Bokhorst Pu I 372; Strijland Nij B 397; (Groot) Vaneveld Pu I 567; Renselaar Pu H 201. De Hennekelerkampen Nij A 256 en Pu I 835; Koestapelermaat, ligging onbekend; Bokhorsterkampen Put I 437, 438, 972; Strijlandsmaat Nij A 81, 82; Vaneveldermaat Nij A 53 en Vanevelderland Nij A 235, 236; Renselerkampje Pu I 432.

94 Zie namen als Evert ten Dijke (boerderij Ten Dijke), Hertghero de Scyphorst (Schiphorst), Conrado de Bolinchem (Beulekamp), Bela de Luxhole (Luxool), Benoyt ten Vene (De Veen), Lancfardo de Venevelde (Vaneveld), Henrico de Blarinchorst (Blarinkhorst), Jacob Clinckenbergh (Klinkenberg), Gerrit en Andreas Bloem (Bloemengoed), Jacob de Renslaer (Renselaar), Herco de Allaer (Aller), Alteto Valke (Valkengoed), Gosen Vley (Vleijengoed), Jacobi de Doverden (Deuverden), Jacobi Otelaer (Oteler) enz.

95 Slicher van Bath 1980: 147-152.

96 HA inv. nr. 372 fol. 2. Zie voor de genealogie van het geslacht Van Dusschoten (veertiende tot zeventiende eeuw) de publicatie van E.L. Steinmeier in 'Drie Voorthuizense Boerderijen'. Publicatie nr. 294 (2009) van de Vereniging Veluwse Geslachten.

Thomas van Dusschoten als heemraad bewijst dat er vóór 1356 al een dijkbestuur in de Arkemheen functioneerde, dat verantwoordelijk was voor het behoud van de polder en de (zee)dijk. Helaas ontbreken uit deze periode schriftelijke gegevens.

Al deze Arkemheense ontginningen bevestigen de conclusie van Wartena, dat zowel de grootschalige als de individuele ontginningen langs de Zuiderzeekust in de regio Putten/Nijkerk niet geleid hebben tot immigratie van kolonisten. De ontginningen in de Arkemheen hadden enerzijds tot doel om het grondbezit bij de boerderij uit te breiden, anderzijds om losliggende percelen te ontginnen voor de hooibouw van erven op de hoger gelegen zandgronden van de Veluwe.[97] Losliggend land – land dat niet direct bij de boerderij ligt – is overigens een landschappelijk kenmerk van de Arkemheen. Tot op de dag van vandaag bezitten talrijke boerderijen op de hogere gronden in Nijkerk en Putten hooi- en weilanden in de Arkemheen.[98] In de jaren 1379/1380 vond de laatste grote ontginning in de Arkemheen plaats. Toen werden de Fenteler en de Angeler – met een gezamenlijke oppervlakte van ruim 50 hectare – ontgonnen. De Fenteler – later verbasterd tot Weinteler – en Angeler liggen in het midden van de Nijkerker polder en sluiten direct aan op de ontginningen vanuit de boerderijen op Holk.[99]

3. De parochie en de 'kerk' in Nijkerk

Feiten en bronnen rond de stichting van de parochie Nijkerk in 1222

Hierboven is uitvoerig uiteengezet dat de nederzetting Nijkerk ontstaan is in Wunnilo, later Wullenho(ve), een gebied dat ontgonnen werd vanuit een aantal Werdense boerderijen in Putten in het midden van de negende eeuw. Uit welk jaar de nederzetting Nijkerk in Wullenho dateert is nog steeds onopgehelderd. Volgens documenten van de hand van de laatste pastoor van Nijkerk Evert Zwaer (1554-1609) zouden parochie en nederzetting dateren uit 1222.[100] In dat jaar scheidde een gedeelte van de 'oude' parochie Putten zich af en werd er een 'nieuwe' kerk gesticht. Deze gebeurtenis was, volgens Zwaer, voor de bewoners van Wullenho reden hun woonplaats 'Niekerk', Nieuwkerk, later Nijkerk, te noemen, een verklaring die tot op de dag van vandaag opgeld doet.[101] De historisch-geograaf Frank van Dooren stelde als eerste de betrouwbaarheid van het jaartal 1222 ter discussie.[102] Er zijn argumenten om zowel het tijdstip van de stichting van de parochie Nijkerk volgens Zwaer als de opvattingen van Van Dooren omtrent de naamsverklaring van Nijkerk opnieuw te bekijken. Eerst de feiten die geleid hebben tot de stelling dat Nijkerk zou dateren uit 1222.

In 1912 verscheen een artikel van de Nijkerkse historicus Beernink over de Reformatie in Nijkerk tussen 1578 en 1628.[103] In het kerkvoogdijboek trof Beernink een door Joachim van Corler in 1609 opgestelde lijst aan met de namen van 72 boerderijen en personen onder Nijkerk die renten verschuldigd waren voor het onderhoud van de pastorie en de pastoor.[104] Deze lijst, zo schreef Van Corler, was van de hand van Evert Zwaer, voormalig pastoor te Nijkerk. Van Corler vermeldde dat de betaling van deze rente was ingesteld

97 Wartena 1975: 1, 9, 10, 27.
98 Hagoort 2006: 154-160 en Wartena 1975: 10.
99 Hagoort 2006: 18, 98, glossarium. De Weinteler Nij A 319-335 (33 ha) en de Angeler Nij A 307-316 (18 ha).
100 Van Dooren 1986: 42-44; Roodbeen 2013: 19.
101 Van Lieburg 2013: 17. Van Berkel 2006: 319. Deze bron geeft als oudste vermelding van Nijkerk 1333/1334 in plaats van ca. 1313 en verklaart Nijkerk als 'de nieuwe kerk' ter onderscheiding van de oude kerk te Vollenhove (!).
102 Van Dooren 1986: 41-44 en Van Lieburg 2013: 19: 'tot op heden wordt getwijfeld aan de geloofwaardigheid van de toen al honderden jaren oude overlevering'.
103 Beernink 1912: 28-156.
104 AHG inv. nr. 371 fol. 69-73.

'anno duysent tweehondert en twee en twintich op dach Cosme et Damiani' (27 september) ten overstaan van de richter van Veluwe. Van Corler verzuimde helaas zijn bronnen op te geven. Beernink concludeerde uit de opmerkingen van Van Corler dat de stichting van Nijkerk dus plaats had gevonden op 27 september 1222: 'Zo scheidde zich het kerspel Nykerk (Nieuwe kerk) van de oude moederkerk te Putten af'.[105]

In 1923 verscheen hierop een reactie van de Harderwijkse stadsarchivaris Berends. In zijn artikel drukte hij de volledige tekst af van een brief uit 1592 van de Nijkerkse pastoor Evert Zwaer.[106] In deze brief van 20 oktober 1592 verzocht Evert Zwaer het stadsbestuur van Harderwijk hem de rente van één schepel gerst, ca. 40 liter, van een stuk land in de Arkemheense polder uit te betalen. Sedert 1581 was deze rente, ondanks herhaalde verzoeken van zijn kant, niet meer uitbetaald. Het ging om de rente van acht morgen hooi- en weiland, het Grauwe Zusterenland in de buurtschap Nekkeveld.[107] Pastoor Zwaer schreef dat de betaling van deze rente 'tot underholt des prysters to Wullenhoe' dateerde vanaf het moment 'doen Nyekerke tot eyn parochia gemaeckt ys (anno 1222 op dach Cosme unde Damiani)'. De gezamenlijke geërfden hadden deze overeenkomst bekrachtigd voor de richter van de Veluwe. Vanwege het ontbreken van de stichtingsakte voerde Zwaer twee bewijzen aan. Ten eerste had hij 'registeren und ander bescheydt (akten, bewijsstukken) daervan' getoond aan burgemeester Gerrit Voet van Harderwijk. Ten tweede beriep hij zich als bewijs 'nae uytwyessins derselvygen registeren' (met verwijzing naar de voorgenoemde registers) op een uitspraak van 14 mei 1436, gedaan te Nijkerk, voor de toenmalige richter van de Veluwe Henrick van Hell.[108]

Van Dooren ontdekte een nieuwe bron met gegevens over pastoor Evert Zwaer en het door hem genoemde jaartal 1222.[109] In een proces uit 1640 over een kwestie rond de Eltense boerderij Groot Erental bevond zich een bijlage van 21 foliobladen. Het betrof een afschrift uit 1640 naar een door pastoor Zwaer opgemaakt origineel uit ca. 1572. Deze bijlage bestond uit drie onderdelen: een inleiding (fol. 1-2), een 'brief' van pastoor Evert Zwaer (fol. 2-3) en de lijst van Nijkerkse boerderijen, percelen en personen die renten en tijns verschuldigd waren voor het onderhoud van de pastorie en de pastoor van Nijkerk (fol. 3-21). Voor een goed begrip is het van belang wat uitvoeriger in te gaan op de drie onderdelen van deze bijlage.

In de inleiding legt Zwaer verantwoording af voor de wijze waarop hij de onderstaande lijst van boerderijen en personen heeft samengesteld. Hij schrijft dat hij in 1554 toen hij pastoor in Nijkerk werd, opgetreden is als bemiddelaar tussen de Nijkerkse geërfden, de debiteuren, en de kerk omdat hij geen enkel register aantrof, waarin de namen vermeld werden van hen die verplichtingen hadden met betrekking tot de betaling van renten voor het onderhoud van pastorie en pastoor. Om dit probleem op te lossen, riep hij de hulp in van Coop Schrassert, een expert inzake kerkelijke inkomsten. Daarbij kon hij gebruik maken van een nagelaten register geschreven door Everhardus van Apeldoorn, die in 1528 pastoor in Nijkerk was.[110] Hij verzekert zijn lezers, dat hij ijverig en zorgvuldig onderzoek

105 Beernink 1912: 62-63.
106 Berends 1923: 149-150. De brief in OAH inv. nr. 1064 en een kopie in inv. nr. 56 (ca. 1650).
107 Kadastraal Nij K 61 en 62 ter grootte ca. 1½ ha, thans voornamelijk rietland. Het behoorde oorspronkelijk aan het Grauwe Zusterenklooster aan de Smeepoortstraat in Harderwijk. In 1580 is het aan het stadsbestuur overgedragen. Het uitblijven van de rentebetaling is vermoedelijk te wijten aan deze overgang. De laatste grauwe zuster overleed in 1641. De gebouwen aan de Smeepoortstraat zijn o.a. gebruikt door de Gelderse Munt en als koloniaal werfdepot (1843-1909). Sedert 1990 is het een appartementengebouw. Hagoort 2006: 113-114, glossarium.
108 De Vries 1989 in Ts. Oud Nijkerk jrg. 8 nr. 1 en Van Dooren 1986: 46.
109 Van Dooren 1986: 42-44.
110 Lijst van pastoors in Nijkerk. In: Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, jrg. 1933 (deel 57):

heeft gedaan om een zo authentiek mogelijke lijst samen te stellen, die ook juridisch stand kon houden. Daarnaast bezat hij sedert januari 1569 een certificaat, waaruit bleek dat er nog andere rechten op inkomsten waren. Deze lijst was door twaalf met name genoemde getuigen ondertekend.[111] Helaas vertoonde deze lijst nog wel gebreken, maar dat was met name te wijten aan de turbulente oorlogsomstandigheden in de jaren 1566 en 1572.

In het tweede deel schrijft Zwaer, dat hij op de Kelnarij in Putten een brief in handen gehad heeft afkomstig van de richter van de Veluwe. In die brief stond dat 72 geërfden uit Wullenhove op 27 september 1222 beloven ieder een schepel gerst per jaar te betalen voor het onderhoud van de pastoor en 'dat is die eerste fundatie geweest doen was [Nijkerk] een Capelle'. Er deed ook een priester dienst die de mis mocht opdragen. Als getuigen noemt hij Johan van Venlo, kellenaar van Putten, later abt van het klooster Abdinkhof[112] en de schout van Nijkerk, Henrick Scholten.[113] Uit deze brief blijkt dat Zwaer van mening was, dat de kerk van Putten de moederkerk van Nijkerk was, want hij schrijft: 'die Sacramenten most men toe Putten in die moederkercke haelen ter tijt toe het successu temporis (na verloop van tijd) tot een parochia gemaeckt wert'.

> 'Ick hebbe gesien in mijn handt gehadt unde gelesen toe Putten op die Abdie enen rechters brieff van Velue den mijn heer Johan van Venlo Abt in sijnes leven mijnen goeden vrindt te Paderborn heeft laten lesen in bijwesen Henrix Scholten Henrix die ingelijcken den brieff gesien unde gelesen heeft daer van den inholt was, dat anno dusent tweehondert van xxii (1222) op dach Cosmi ende Damiani de gemeijne Erffgenamen van Wullenhoe sijn gecommen ende erschenen voor den richter van Veluwes intgerigt unde hebben overgegeven voor heur ende heuren ervenen de goederen een iegelijck voor sijn hooft een scepel garsten des jaers tot onderholt des priesters toe Wullenhoe, unde sijn doen lxxii (72) erven geweest, dat is die eerste fundatie geweest doen warst een Capelle, ende was een priester die mogt missen celebrieren, und het Evangeliu nae die litter seggen met den gelove ende gebeden und Vader ons, die sacramenten most men toe Putten in die moederkercke haelen ter tijt toe het successu temporis tot een parochie gemaeckt wert'.

Tekst 3. Brief van pastoor Evert Zwaer uit ca. 1570, waarin hij in aanwezigheid van getuigen verklaart een brief in handen gehad en gelezen te hebben, waarin stond dat op 27 september 1222 ('Cosmi ende Damiani') 72 geërfden uit Wullenhove beloven ieder jaar één schepel gerst te betalen voor het onderhoud van de priester in Wullenho (HG inv. nr. 5178 nr. 46).

Het derde deel van deze bijlage (fol. 3-21) is de lijst met de namen van boerderijen, percelen en personen die vanaf 1222 renten – meestal bestaande uit één of een halve schepel gerst – en tijns verschuldigd waren voor het onderhoud van de pastorie en de pastoor van Wullenho. De betalingen van gerst en tijns zijn op deze lijst bijgehouden van ongeveer 1570 tot 1596. Deze lijst komt in grote lijnen overeen met die van Joachim van Corler uit

24. Pastoor Everhardus van Apeldoorn komt niet in deze lijst voor. Dit zegt overigens weinig, omdat deze lijst erg onvolledig is. Tussen 1367 en 1550 worden slechts zeven pastoors van Nijkerk vermeld.

111 De twaalf getuigen zijn: Aelt Pannekoeck, Jan van Helt Hermens, Wilm Bentinck, Coop Schrassert, Reyner Wolters, Wessel van Wenckum, Philips Schrassert, Johan Goetschalck, Henrick Scholten, Aelt Henrick, Scholten Henriks, Ewout Schrassert.

112 Johan van Venlo ca. 1513-1569, kellenaar 1550-1557. Damen 1974: 287-288. In Putten wist hij het domein met landerijen uit te breiden en bouwde hij een nieuwe windmolen. In 1557 werd hij abt van de Abdinkhof. Hij stond bekend als een streng-orthodox man. Deze brief ook in Van Lieburg 2013: 18.

113 Henrick Hendricksz. (Scholten), schout van Nijkerk 1547-1553. In 1553 afgezet, overleden na 1558. Gehuwd met Elisabeth van Hoeckelum. Zie Veluwse Geslachten jrg. 6 (1981): 255.

1609 in het kerkvoogdijboek. Bij vergelijking blijkt, dat Van Corler zijn lijst 'gemoderniseerd' heeft. Hij vermeldt niet de naam van de bewoner uit 1570, maar de naam van de huidige bewoner of boerderij omstreeks 1609. Zo werd 'Seger Petersengoed' uit 1570, 'Jan Petersengoed' in 1609 en 'Merten Coolwagen cum suis' in 1570 tot 'Uyt Coelwagen-landen' in 1609. Uit deze lijst blijkt op folio 8 dat de rente uit het Grauwe Zusterenland betaald is tot 1581. Terecht schreef Zwaer dus in 1592 een brief aan het stadsbestuur van Harderwijk om de rente over de periode 1581-1592 alsnog te voldoen. Tot zover de feiten en de bronnen.

Evert Zwaer: de laatste pastoor van Nijkerk vóór de Reformatie

Om een juist beeld te krijgen van de kwestie rond het jaartal 1222 is het van belang ook pastoor Evert Zwaer beter te leren kennen. Wie was Evert of Everhardt Zwaer/ Swaer?[114] Evert Zwaer kwam uit Borken in het Duitse Westfalen. Zijn latere vrouw, Catharina Jansdochter van Stralen, was afkomstig uit de Duitse Rijnprovincie. Zij hadden in ieder geval één dochter, maar of ze getrouwd waren is onbekend. In 1554 werd Zwaer benoemd tot pastoor van de parochie Nijkerk, zodat we kunnen aannemen dat hij rond 1530 geboren is. Hij woonde in de Wheem aan de Langestraat 7. De Wheem is na de stadsbrand van 1540 herbouwd en was tot 1927 de hervormde predikantswoning.[115]

Omstreeks 1562 kozen de pastores van een tiental Veluwse parochies Evert Zwaer tot hun 'deken en ordinaris richter in de jurisdictie van de Veluwe'. In die hoedanigheid trad hij op inzake een beschuldiging van diefstal gepleegd door twee pastoors te Elburg.[116] In 1578 kreeg de Reformatie vaste voet in Nijkerk met als gevolg dat Zwaer in 1580 zijn ambt als pastoor moest neerleggen. Toen in 1583 de Puttense kellenaar Jacob van Loon overleed, nam Zwaer deze functie waar tot 1587. Zwaer stond, zowel bij de bevolking als bij de ambtsjonkers van Nijkerk, goed bekend. Dit bleek in 1587. Toen in dat jaar de eerste Nijkerkse predikant Rutger van Siburg door de Spanjaarden werd vermoord – niet bij het Nijkerkse Spaanse Leger maar in Leusbroek [117] – vroegen de gebroeders Herman en Casijn van der Hell het Hof van Gelre hun gewezen pastoor toe te laten tot het predikambt, waarbij hij zich wel diende te onthouden van 'pauselicke superstitiën' (opvattingen). Het Hof gaf toestemming en Zwaer vervulde zijn taak als predikant tot 7 september 1593, een half jaar voor de komst van de nieuwe dominee, Johannes Switterius (1594-1628).[118] Hij werd van zijn ambt ontheven 'wegen olderdoms end lijffs swackheyt' en ontving tot aan zijn overlijden een jaarlijkse uitkering van 27 gulden.[119]

Evert Zwaer had een vasthoudend karakter, vooral als het ging om geldelijke zaken. Dit bleek onder meer uit de correspondentie rond de vergoeding voor reparaties die hij liet verrichten aan de pastorie en het recht op alimentatie na zijn ontslag als pastoor in 1580. In 1587 kwam er een eind aan zijn waarneming als kellenaar van Putten, omdat de abt van de Abdinkhof hem te lastig vond. In geloofszaken nam Zwaer het niet al te nauw. Uit zijn optreden blijkt, dat hij niet van harte overgegaan was tot het protestantisme. In 1599 beschuldigde de classis Harderwijk hem van huichelarij. Hij overleed in 1609 en werd,

114 Voor deze gegevens Van Schouwen 1909, bijlage A; Beernink 1912: 32 e.v. en bijlagen IX, XIII, XIV, XVI, XVII, XXI en XXII; Damen 1974: 290, 311-312; Van Dooren 1986: 42-44 en De Vries Ts. Oud Nijkerk jrg. 1989 nr. 1 en Van Lieburg 2013: 18, 35-36.
115 Van Lieburg 2013: 36.
116 Berends 1935: OAH regest 1028 en 1029; de brief in OAH inv. nr 809.
117 Van Lieburg 2013: 40.
118 Vgl. de perceelsnaam de Zwitsers, vier hooi- en weilanden in de Weinteler. Hagoort 2006: 458, glossarium.
119 HG inv. nr. 2343 nr. 236.

evenals zijn vrouw, begraven op het priesterkoor in de Grote Kerk van Nijkerk. Opnieuw een blijk van waardering van gereformeerde zijde voor wat hij als pastoor en predikant voor de Nijkerkse gemeenschap betekend had.

Meningen rond de stichting van de parochie Nijkerk in 1222

Het belangrijkste argument van Van Dooren om 1222 af te wijzen als de stichtingsdatum van Nijkerk was het ontbreken van archiefstukken waarin dit jaartal werd genoemd. Zowel de stichtingsakte als de brief van de richter van Veluwe ontbreken in de archieven van de Abdinkhof en in het Gelders Archief in Arnhem. Ook met de getuigen uit de brief van ca. 1570 was volgens Van Dooren een en ander niet in orde. Schout Henrick Scholten was niet van onbesproken gedrag en kellenaar Johan van Venlo was in 1569 al overleden. Ook de negatieve karaktereigenschappen van Zwaer speelden bij het oordeel van Van Dooren een rol. Letterlijk schrijft hij: 'Dat Zwaer uit hoofde van het 'goede doel' (namelijk geldelijk gewin) een verzonnen jaartal heeft opgegeven, acht ik niet onwaarschijnlijk'.[120]

Een reactie op Van Dooren bleef niet uit. Het was de toenmalige Nijkerkse pastoor De Vries die drie jaar later reageerde.[121] Ook hij trok het jaartal 1222 in twijfel. Hij baseerde zijn mening op de komst van de eerste pastoor in Nijkerk ca. 1422.[122] Is het toevallig, zo vroeg De Vries zich af, dat er precies tweehonderd jaar zit tussen 1222 en 1422, het jaar dat Nijkerk een parochie werd? Had Zwaer omstreeks 1570 bewust een ander jaartal gekozen om in 1592 over het recht op een schepel gerst als rente uit het Grauwe Zusterenland extra indruk te maken op het Harderwijkse stadsbestuur? Met andere woorden, droeg het bewust ontbrekende archiefstuk niet het jaartal 1422 in plaats van 1222? 'Helaas,' zo eindigt De Vries zijn artikel, 'zal het ontbreken van de akte uit 1222 […] wel nimmer het probleem helemaal oplossen over de stichting van de parochiekerk Nijkerk.'[123]

Het jaartal 1222 en de fundatie van de parochie Nijkerk

Volgens pastoor Evert Zwaer waren op 27 september 1222 de geërfden van Wullenho voor de richter van Veluwe verschenen om vast te leggen dat zij per jaar één schepel gerst zouden betalen voor het onderhoud van de 'priester toe Wullenhoe'. In Gelre was aan de richter of rechter de uitoefening van de rechtsmacht binnen een bepaald district opgedragen. Tot nu toe heeft niemand zich afgevraagd of in 1222 het richtersambt op de Veluwe al functioneerde.

Gegevens uit diverse studies over het optreden van ambtslieden in de Gelderse districten maken het uitoefenen van het richtersambt van de Veluwe in 1222 hoogst onwaarschijnlijk.[124] Volgens Meihuizen dateert het richtersambt van de Veluwe wel uit het begin van de dertiende eeuw, maar als eerste optreden van deze ambtsman noemt hij het jaar 1227.[125] Kuys vermeldt als oudste richter van de Veluwe – de iudex Velue – een zekere Theodericus de Emeze uit 1265.[126] Ook in andere districten en plaatsen in Gelre treden richters niet op vóór 1230.[127] De oudste ambtsoorkonden dateren pas uit het midden van

120 Van Dooren 1986: 44.
121 Mattheus de Vries (1913-1989), pastoor te Nijkerk 1964-1983.
122 Met betrekking tot de diverse pastoors in Nijkerk eind veertiende, begin vijftiende eeuw Van Lieburg 2013: 20-21 en de lijst van geestelijken verbonden aan deze middeleeuwse parochie op pag. 164.
123 De Vries Ts. Oud Nijkerk jrg. 1989 nr. 2.
124 Meihuizen 1953; Kuys 1987 en Kuys 1994; De Jonge, Van Boven en Petri 2007: 19.
125 Meihuizen 1953: 154.
126 Kuys 1987: 20 noot 22.
127 De oudste stadsrichter in het Kwartier van Zutphen in 1231 (Kuys 1994, bijlage 6 pag. 167) en richter Otto van Sulen in het Rijk van Nijmegen uit 1250. Kuys 1987: 307.

de dertiende eeuw.[128] Eerst ca. 1250 was de Gelderse graaf een heel eind op weg naar de territoriale afronding en de juridische consolidatie van zijn gebied.[129] Pas de rekening van het graafschap Gelre over 1294-1295 levert het bewijs, dat in alle districten van het graafschap een ambtsorganisatie aanwezig was.[130] Deze feiten wettigen de conclusie dat op 27 september 1222 de geërfden uit Nijkerk niet voor de richter van Veluwe hebben kúnnen verschijnen omdat deze functie toen nog niet bestond. Dus moet ook het bestaan van de richtersbrief of ambtsoorkonde, de stichtingsakte van de parochie Nijkerk, uit 1222 naar het rijk der fabelen worden verwezen. Bij nader inzien is het trouwens nogal opmerkelijk dat Zwaer, die graag namen van getuigen aanvoerde, in geen enkel stuk de naam van deze dertiende-eeuwse Gelderse richter noemt.

Waar komt het jaartal 1222 dan vandaan? Heeft Zwaer verkeerd gelezen, geantedateerd of voor het goede doel dit jaartal verzonnen? Dat laatste lijkt mij niet het geval. Uit de Latijnse inleiding in de bijlage uit 1640 – origineel ca. 1572 – komt duidelijk naar voren dat Zwaer gebruik gemaakt heeft van een oud register dat in 1528 in het bezit was van pastoor Van Apeldoorn. Heeft Everhardus van Apeldoorn, of een van zijn voorgangers, dan het jaartal 1222 bedacht? Evert Zwaer lijkt mij in deze zaak te goeder trouw. Hij had ijverig en zorgvuldig onderzoek gedaan om met behulp van met name genoemde personen en getuigen de authentieke en juridisch verantwoorde lijst te reconstrueren van de boerderijen, percelen en personen door wie rente en tijns betaald moest worden voor pastoor en pastorie van Wullenho. Ook in de brief – het tweede deel van de bijlage uit 1640 – noemt hij de namen van twee getuigen. Tenslotte berustte ook de brief aan het stadsbestuur van Harderwijk uit 1592 over de rente uit het Grauwe Zusterenland op verifieerbare feiten uit de lijst van ca. 1570. Het antwoord op de vraag naar de herkomst van het jaartal 1222 blijft onopgelost.

Bovendien is Evert Zwaer niet degene die beweerde dat Nijkerk als nederzetting in 1222 ontstond. Die conclusie trok Beernink in 1912. Zwaer heeft het in 1570 én 1592 over de parochie Nijkerk. In 1570 betrof het de fundatie van een kapel en in 1592 werd de parochie Nijkerk gesticht. Het ging dus niet om de stichting van een nieuwe kerk of een nederzetting, maar om de 'fundatie' van een kapel en een parochie. De fundatie is het moment waarop een geestelijke instelling voor het eerst goederen verwerft. In de discussie rondom het ontstaan van Nijkerk stond steeds de betekenis 'nieuwe kerk' voor Nijkerk voorop. De 'oude' kerk moest dan wel de kerk in Putten geweest zijn. Men heeft het ontstaan van Nijkerk als nederzetting steeds verbonden met het begin van Nijkerk als zelfstandige kerkelijke gemeente (met een kerk) onder leiding van een pastoor. Dit uitgangspunt is onjuist. In de late middeleeuwen was er bij kerkstichting voortdurend sprake van een moeder-dochter relatie, die niet per definitie leidde tot een benaming 'nieuwe kerk'. Hoeveel plaatsen 'nieuwe kerk' zouden er dan in Nederland niet moeten zijn? Wel hield de relatie dochter-kerk bepaalde verplichtingen in ten opzichte van de moederkerk, zoals het jaarlijks ophalen van de heilige olie of de paaskaars.

128 Kuys 1987: 160 noot 47.
129 Alberts 1966: 41-57 passim.
130 Kuys 1987: 22. Voor de rekening van Gelre zie Meihuizen 1953.

Afb. 15. Nieuwkerk op de Veluwe met kerk en tabakschuren (Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden cat. nr. 332/114).

Pastoor De Vries heeft uit de bisschoppelijke archieven aangetoond dat er in Nijkerk vóór 1416 geen sprake was van een zelfstandige parochie mét een kerk, maar van een kapel. In Nijkerk stond – wat hij noemt – een 'filiaal-kapel' van Putten.[131] Dezelfde kerkelijke verhouding als tussen Putten en Nijkerk deed zich trouwens ook voor tussen Putten en Voorthuizen. Ook in Voorthuizen stond een 'filiaal-kapel' van Putten. De scheiding tussen Putten en Voorthuizen – die niet leidde tot de benaming 'nieuwe kerk' – vond plaats ca. 1350. Voorthuizen kreeg in dat jaar een eigen pastoor.[132] Dat Nijkerk in 1416 een parochie werd, lag in het verlengde van het krijgen van stadsrechten in 1413.[133] De gotische kerk werd pas gebouwd in 1461. De plaatsnaam Nijkerk kan dus niet ontleend zijn aan de verzelfstandiging van de parochie in 1416 of 1422 vanuit de moederkerk Putten, omdat de plaatsnaam Nijkerk al schriftelijk is overgeleverd in 1313.[134] Er stond vóór 1416 geen kerk in Nijkerk. Een verklaring van de plaatsnaam Nijkerk als 'nieuwe kerk' valt hierdoor af.[135] Hoe kwam Nijkerk dan aan zijn naam?

131 De Vries 1989 in Ts. Oud Nijkerk jrg. 8 nr. 1, pag. 9-11 en nr. 2.
132 Damen 1974: 303, 305.
133 Roodbeen 2013: 43.
134 Van Doorninck en Molhuysen 1902: 18 en voor de tekst en toelichting bij de stadsbrief het thema-nummer van Ts. Oud Nijkerk, maart 1988 en Roodbeen 2013: 43.
135 Van Berkel en Samplonius 2006: 319, Hagoort 2006: 219, Van Lieburg 2013: 17, Van Berkel 2017: 145.

Afb. 16. Putten by Harderwyk met de kerk (Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden cat. nr. 333/103).

De 'kerk' in Nijkerk

Naamgeving van aardrijkskundige objecten, zoals (woon)plaatsen, landerijen, boerderijen, wegen en beken vindt vanouds plaats door autochtone naamgevers. Zij laten zich bij de naamgeving in het algemeen leiden door een opvallend of een speciaal kenmerk van de te benoemen plaats. De belangrijkste naamgevingsmotieven binnen een agrarische gemeenschap zijn aspecten rondom eigenschappen als relatie, hoedanigheid en gebruik. Concrete voorbeelden uit het poldergebied zijn namen als: Nijkerkerweg en Putterkampje (topografische relatie), Woutersmaat en Filipshorst (eigendomsrelatie), Hogekamp, Lange Morgen, Oldenaller, (hoedanigheid, resp. hoogte, lengte en ouderdom), Garstkamp en Haverland (gebruik).[136] Wie waren de bewoners van Wunnilo of Wullenho die de naam 'Nijkerk' aan hun woongebied gaven eind dertiende, begin veertiende eeuw? [137]

De oudste vermelding van Nijkerk staat in de 'Staat van bezittingen van Herbertus van Putten': 'Item soror Arnoldi Staken et eius pueri commorantes in Nyenkerken' omstreeks 1313.[138] Dat is: 'Ook de zuster van Arnold Staken en zijn/haar kinderen die in Nyenkerken

136 Hagoort 2006: 83-123: Naamvorming van Arkemheense microtoponiemen.

137 In de elfde en twaalfde eeuw bezaten ook de Brabantse hertogen vergaande rechten op de Veluwe. Gelre was een Brabants achterleen. Dit zou kunnen inhouden dat plaatsnamen uit de regio Putten/Nijkerk voorkomen in de Brabantse administratie uit die tijd. Dit betreft de zgn. Vilvoortse charters, die zich bevinden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Schriftelijk werd mij meegedeeld dat de plaatsnamen Uunnilo, Wunnilo/Vunnilo, Wullenho(ve) en Niekerk/Nijkerk in de indices van de inventarissen op deze charters niet voorkomen. Met dank aan L. de Mecheleer, werkleider, Algemeen Rijksarchief Brussel.

138 Van Doorninck en Molhuysen 1902: 18. Het handschrift wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Leiden

verblijven'. De plaats van deze zin in het handschrift is opvallend. Deze zin had namelijk een regel hoger, dus vóór de 'summa', de samenvatting, moeten staan, dus achter de laatste regel van folio 11 waar staat: 'item filius Arnoldi Stake de Bijsel', dat is 'idem de zoon van Arnoldi Stake in Bijsel'. Vermoedelijk heeft de samensteller van het handschrift deze zin vergeten en hem onder de 'summa' alsnog toegevoegd. De familie Stake(n) was afkomstig van het Staeckenerf of Staeckengoed, een boerderij in de buurtschap Hoge Bijssel, gelegen aan de Zuiderzee en sinds 1972 een deel van de gemeente Nunspeet.[139] De naam Nijkerk moet dus vóór 1313 door bewoners van deze streek gegeven zijn, vermoedelijk in de tweede helft van de dertiende eeuw. Op grond waarvan kozen zij deze naam?

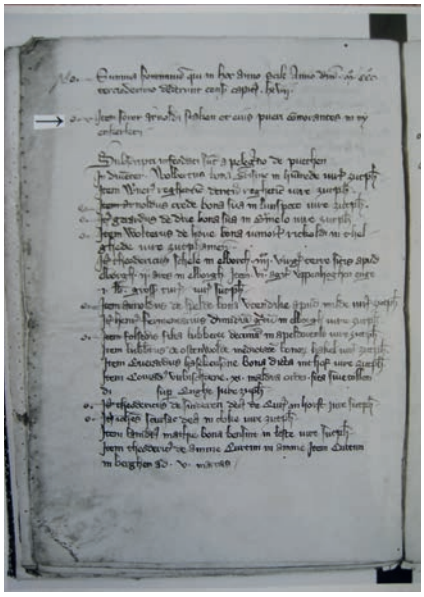

Afb. 17. Pagina uit de 'Staat van de bezittingen van Herbertus van Putten' omstreeks 1313 met de oudste schriftelijke vermelding van Nijkerk. Zie pijl. (Bibliotheek Universiteit Leiden Ms. BPL 1711, folio 12 verso. Foto Universiteitsbibliotheek Leiden).

Volgens de hierboven besproken Werdense inkomstenlijst uit ca. 1150 was de ontginning Erca – voorheen Archi – een nederzetting van vier boerderijen. Vanaf omstreeks 1150 tot 1250 komt daarin verandering. De grote stormvloeden van eind twaalfde (1170, 1196) en eerste helft dertiende eeuw (1214, 1219 en 1248) veroorzaakten in het kustgebied langs het Almere radicale veranderingen. Van de ontgonnen gebieden rondom het Almere werden de meeste door het ontstaan van de Zuiderzee weggeslagen. Ook langs de Waddenkust in Friesland en Groningen voltrok zich eenzelfde ontwikkeling.[140] Daarnaast was door oxidatie de veenlaag ingeklonken, waardoor het maaiveld stukje bij beetje daalde. Door de overstroming van de laaggelegen veengebieden waren de bewoners midden dertiende eeuw genoodzaakt een nieuwe woonplaats meer landinwaarts te zoeken.

Het gevolg was dat in de tweede helft van de twaalfde eeuw de oorspronkelijke, op een veenkoepel gelegen nederzetting Erca of Erk ontvolkte. De nazaten van Nameco, Oza, Oenga en Onga trokken naar zuidelijker en hoger gelegen gronden. Zij vestigden zich als horigen van Werden, maar nu ook van de kloosters in Elten en Paderborn, in het stroomgebied van de Brede Beek, de Abeek, de Middelbeek en de Kromme Beek, het centrale noordelijke deel van de Arkemheen. Dit bekengebied was tot in de negentiende eeuw bekend onder de buurtschapsnaam Erk of Ark. Daar liggen tot op heden de terpboerderijen Ark en Groot Ark. Dat

en is geschreven op 13 bladen perkament. Catalogus B.P.L.1711. Een populaire beschrijving van het optreden van Herbertus van Putten in het gebied van de Zuiderzee met o.a. zijn relatie tot het Nijkerkse slot Hulkestein in Leijenaar 1991: 29-30.

139 Veen 2016: 48, 98. Het erf was een leengoed van het Huis Putten. De boerderij werd in 1825 na de stormvloed van dat jaar gesloopt. Zie ook Roodbeen 2013: 25.

140 Van de Ven 2003: 61-65.

verplaatsing van een boerderij in de regio Ark naar zuidelijker en hoger gelegen gronden op de Veluwe voorkwam, bewijst onder meer een aantekening in de rekening van de rentmeester van Veluwe in 1334/1335: 'Item de Wilhelmo Vase de Arck nunc sita apud Nulde'. Dat is: Willem Vase van Arck is (door het verdrinken van Ark!) verhuisd naar Nulde.[141] Hieruit blijkt dat nog tot in het begin van de veertiende eeuw bewoners van noordelijk gelegen gebieden zich verplaatsten naar de hoger en droger gelegen zandgronden.

Kaart 18. Verplaatsing van de bewoners van de oorspronkelijk Karolingische nederzetting Archi naar het stroomgebied van de Brede Beek en vervolgens naar het hoger gelegen Wullenho (ca. 1150-1250). Eerst naar de latere buurtschap Erk/Ark en nog later naar de nederzetting Nie Erk of Nie-Ark, Niekerk, Niekark of Nijkerk.

Door de stormvloeden en de zich steeds verder uitbreidende Zuiderzee verliet midden dertiende eeuw een deel van de bevolking ook het stroomgebied van de Brede Beek en trok verder langs deze beek naar het zuiden. Van grote invloed was vermoedelijk de stormvloed op 14 december 1285. Lambert Rijckz. (1656-1727), schepen van Huizen, schrijft 'dat alle dijken in Noord-Holland en West-Friesland in stukken braken, waardoor in de plaatsen wel achtduizend mensen verdronken, en waardoor de Zuiderzee, die te voren maar klein was, veel groter werd'.[142] De bewoners aan de Brede Beek in Ark zochten hun toevlucht voor de oprukkende Zuiderzee op de nog hoger gelegen zandgronden van Wullenho. Bij de naamgeving van hun nieuwe woongebied, wensten zij zich te onderscheiden van de oorspronkelijke bewoners van Wullenho. Als gevolg daarvan maakten zij gebruik

141 HA inv. nr. 373.
142 Mijnssen-Dutilh 2007: 53.

van het verschijnsel toponymische vernoeming.[143] Dat wil zeggen dat zij de naam van hun vroegere woongebied – Erk/Ark – meenamen, maar nu met de toevoeging Nie-, dat is nieuw.[144] Hun woongebied in Wullenho heette voortaan Nie-Erk of Nie-Ark. De wisseling *a-e* in Ark/Erk is normaal, omdat er in het (vroege) middelnederlands geen oppositie bestond tussen *-a* en *-e* vóór de medeklinker *-r*. De naam van de nieuwe nederzetting werd onder invloed van volksetymologie verbasterd van Nie-Ark tot Niekark – nog steeds de dialectische plaatselijke uitspraak – en later tot Niekerk/Nijkerk.[145] De uitspraak met lange 'ij' dateert uit eind zestiende, begin zeventiende eeuw, toen de tweeklanken in het Nederlands hun intrede deden. Nijkerk betekent dus niet Nieuwe Kerk, maar Nieuw Ark. Zo houdt niet alleen de poldernaam Arkemheen, maar ook de plaatsnaam Nijkerk de herinnering levend aan Archi, de oudst overgeleverde Karolingische nederzettingsnaam in deze regio.

143 Rentenaar 1984: X en 234-235.
144 Voor het voorkomen van het namenpaar Oud-Nieuw in de Arkemheen Hagoort 2006: 114.
145 Bijvank 1998. Over het verschijnsel volksetymologie in de polder Arkemheen zie Hagoort 2006: 174 -177. Voor verdere lotgevallen van Nijkerk na het verlenen van stadsrechten in 1413 zie Roodbeen 2013 passim.

Afb. 18. De Arkemheense zeedijk gezien vanaf de zeedijk bij het stoomgemaal Hertog Reijnout in oostelijke richting (foto Martin Weijmer).

Hoofdstuk 2

Een aarden dijk: de periode 1356-1611

1. De bedijking van de Arkemheen in de veertiende eeuw

Het landschap van de Arkemheen

Het noordelijk deel van de polder – thans globaal het gebied boven de Bunschoterweg en de A28 – bestaat uit een kleilaag van circa 40 centimeter. Deze kleiafzetting vond plaats gedurende de laat-middeleeuwse transgressieperiode, terwijl ook de kustlijn zich verplaatste in zuidelijke richting. Kenmerkend voor dit deel van de polder is de openheid. Het landschap is zo goed als vlak. De hoogteverschillen van dit extensief gebruikte graslandgebied bedragen niet meer dan 25 centimeter. Slechts op enkele plaatsen, onder meer in Nekkeveld, ligt het terrein iets hoger. Karakteristiek voor dit gebied is de onregelmatige blokverkaveling. De meest opvallende elementen vormen het stoomgemaal Hertog Reijnout en het Puttergemaal. Boerderijen en beplanting zijn schaars. Op de grens met het Nijkerkernauw ligt de Arkemheense zeedijk. Achter de dijk in de Nijkerkerpolder ligt een aantal fraaie wielen, die ontstaan zijn als gevolg van dijkdoorbraken.

Ten zuiden van de Bunschoterweg ligt het oude veenontginningslandschap van de Achterhoek en Veenhuis. Deze ontginning dateert uit de veertiende en vijftiende eeuw. Vanaf de hoogste delen zijn sloten gegraven in de richting van de Laak, waardoor een strokenverkaveling is ontstaan. Het landschap is minder open dan in de polder. De boerderijen zijn veelal op pollen gebouwd en staan in groepjes bij elkaar. Het is een overwegend kleinschalig landschap door de aanwezigheid van wilgenbosjes en elzensingels.

Ten zuidwesten en ten noordoosten van Nijkerk ligt het oude zandontginningsgebied van Holk en de Puttense buurtschap Diermen. Het is een zwak golvend landschap met hoogteverschillen van een halve tot anderhalve meter en een onregelmatige blokverkaveling. Hier liggen oude hoeven en landgoederen op de overgang van de Gelderse Vallei en de Noordwest-Veluwe. Weilanden, akkers, bospercelen en houtwallen zorgen voor een gevarieerd patroon. In en langs de rand van dit gebied liggen tientallen verhoogde woonplaatsen, zogenaamde pollen. In de Nijkerkse buurtschap Holk liggen vrijwel alle oude boerderijen op een dergelijke pol. De hoogteverschillen liggen hier tussen de anderhalve en vijf meter. Het ontstaan van deze terpbewoning houdt vermoedelijk verband met de uitbreiding van het Almere, de latere Zuiderzee, van de twaalfde tot de veertiende eeuw.

Waarom werd de Arkemheen bedijkt midden veertiende eeuw?

Al voor 1356 lag er op de slikgronden en schorren van de Zuiderzee iets ten noorden van Nijkerk en het westelijk deel van Putten een aarden dijk. In het vorige hoofdstuk is dat met meerdere feiten aangetoond. We weten niet precies waar deze dijk lag, hoe lang, hoog en breed hij was en evenmin wanneer en door wie hij daar is aangelegd. Schriftelijke

bronnen over die bedijking zijn niet overgeleverd. Over de bedijking ín 1356 zijn we evenmin in detail geïnformeerd. Wel kunnen we in hoofdlijnen antwoord geven op de vraag welke factoren hebben meegespeeld om juist in het midden van de veertiende eeuw de eerste officiële Arkemheense zeedijk aan te leggen. Met andere woorden: welke omstandigheden deden betrokkenen besluiten de bestaande dijk door een nieuwe, grotere en bredere aarden dijk te vervangen? Het besluit om aan een dergelijk grootscheeps en kostbaar karwei te beginnen komt nooit plotseling uit de lucht vallen, maar wordt altijd bepaald door allerlei ontwikkelingen in de tijd.

Er zijn een viertal factoren die van invloed zijn geweest op het besluit de maatlanden van de Arkemheen midden veertiende eeuw te bedijken. Ik noem ze hier in het kort en ga in de volgende paragrafen daarop uitvoeriger in. De eerste aanleiding vormde de landschappelijke en ruimtelijke ontwikkeling van de polder van de negende tot en met de veertiende eeuw. De polder was omstreeks 1350 grotendeels ontgonnen en bewoond. Een noodzakelijk gevolg daarvan was de behoefte huis en haard definitief te beschermen door de aanleg van een dijk. In de tweede plaats was er een historisch-geografisch argument. Stormvloeden en overstromingen zorgden voor een steeds verdere uitbreiding van de Zuiderzee. Het voortdurend overspoelen van hooi- en weilanden door het zeewater kon alleen door bedijking een halt worden toegeroepen. Een derde argument om te bedijken was de agrarische functie van de Arkemheen. De vetweiderij van ossen was midden veertiende eeuw uitgegroeid tot een economisch belangrijke bedrijfstak, zowel regionaal als nationaal. In de vierde plaats speelden ook de Gelderse graven en hertogen een rol van betekenis. De veertiende eeuw kenmerkte zich door uitbreiding van het Gelderse grondgebied en de institutionalisering van het bestuursapparaat. Omstreeks 1350 hadden de Gelderse graven en hertogen er persoonlijk belang bij de geërfden uit Putten en Nijkerk te bewegen tot het definitief beschermen van hun woongebied door het aanleggen van een zeedijk. Voor ik deze aspecten verder uitwerk, kijken we eerst naar de veertiende eeuw zelf. In welke tijd leefden onze voorouders?

De veertiende eeuw: oorlog, honger en pest

De bedijking van de Arkemheen vond plaats in het midden van de veertiende eeuw. Een eeuw die de vertaalsters van het bekende boek van de Amerikaanse historica Barbara Tuchman 'A distant mirror' betiteld hebben met 'de waanzinnige'.[1] Een eeuw in de Europese geschiedenis die velen de bede op de lippen bracht: 'Heer bevrijdt ons van oorlog, honger en besmettelijke ziekten'.[2] De veertiende eeuw zette in met een gebeurtenis die Europa schokte. Op 11 juli 1302 werd een Frans ridderleger van zesduizend ruiters en voetvolk op het Groeningerveld, even buiten de muren van Kortrijk, verpletterend verslagen door negenduizend Vlaamse boeren en burgers. Als oorlogsbuit werden de gulden sporen van de Franse ridders in de kerk van Kortrijk opgehangen. Deze Guldensporenslag betekende de zelfstandigheid van Vlaanderen en luidde het democratisch tijdvak van de Vlaamse steden in. In 1338 begon de Honderdjarige Oorlog tussen Engeland en Frankrijk. Koning Edward III van Engeland maakte aanspraak op de Franse troon. Hij stak het

1 Tuchman 1978.Vertaling: J.C. Sliedrecht-Smit en J. Spaans-van der Bijl (1980).
2 Montanari 1994: 82 en Blockmans en Hoppenbrouwers 2005: 356-362. De beruchtste hongersnood was die van 1315-1317, maar in de periode 1303 tot 1343 waren er grote tekorten aan graangewassen. De pest trof tussen 1347 en 1351 een groot deel van Europa en kostte aan ongeveer eenderde deel van de bevolking – naar schatting ca. 75 miljoen mensen – het leven. Ook in de zeventiende eeuw maakte de pest nog veel slachtoffers. In 1654 stierven in Amsterdam nog 16.727 aan deze ziekte (Mak 2017: 113).

Kanaal over en in september 1356 versloeg hij het Franse leger bij Maupertuis. De oorlog sleepte zich voort tot diep in de vijftiende eeuw. Pas in 1453 werd de vrede getekend, maar land en volk droegen de sporen van decennialang oorlogsgeweld.

Dichter bij huis was het wapengekletter evenmin van de lucht. De Hoekse en Kabeljauwse twisten braken uit naar aanleiding van de opvolging van de Hollandse graaf Willem IV in 1345. Primair ging het echter om veten tussen de adel. De Kabeljauwen, genoemd naar de blauwe schubben van het Beierse wapen, vertegenwoordigden de steden en de macht van de graaf. De Hoeken, genoemd naar de haken waarmee kabeljauwen gevangen konden worden, representeerden de feodale heren. Beide partijen bestreden elkaar in Holland, Zeeland en in het Gelderse. In Barneveld sprong op 16 juli 1482 Jan van Schaffelaar als kabeljauwse martelaar van de toren. Men begroef de strijdbijl in 1492: het jaar waarin Columbus Amerika ontdekte. Het begin van een nieuwe tijd.

Tegen het einde van de dertiende eeuw stagneerde de Europese bevolkingsgroei, waardoor de sociale verhoudingen op het platteland verstoord werden. Grote hongersnoden waren het gevolg. De ellende die oorlogen en honger brachten, werd vele malen overtroffen door de 'gesel van de veertiende eeuw', de pest. Langs handelsroutes uit Azië bereikte de pestbacil, die zich verspreidde via de vlooien van de zwarte rat, in het voorjaar van 1348 de Italiaanse havensteden. Vandaar trok de besmetting razendsnel over geheel West-Europa tot in Scandinavië toe. Het zou meer dan driehonderd jaar duren voor deze ziekte verdween. Eerst in het begin van de achttiende eeuw was Europa van deze kwelling bevrijd. De 'zwarte dood' bereikte onze streken omstreeks 1350. Tijdens de eerste grote pestgolf rond de stad Geldern in 1349/50 stierf een kwart van de bevolking. Tien jaar later eiste een tweede epidemie zo'n twintig procent van de resterende bevolking. Hoeveel slachtoffers de pestepidemieën op de Noordwest-Veluwe maakten is niet bekend. Doodsangst beheerste op gezette tijden de bevolking. De grote epidemieën van 1368-1369 en 1381-1382 maakten in ieder geval duizenden slachtoffers in Leiden, Utrecht en op het Stichtse platteland. Vermoedelijk bedroeg het aantal inwoners van ons land in de veertiende eeuw niet meer dan tussen de 500.000 en 750.000.[3]

Ontginning en bewoning

De belangrijkste factor om tot de bedijking over te gaan was ongetwijfeld de aard van de bewoning omstreeks 1350. In het vorige hoofdstuk is de ontginning van de polder gedurende ruim vijf eeuwen uitvoerig aan de orde geweest. Al vanaf het begin van de negende eeuw waren ontginningen in de Arkemheen aan de gang. Rond het jaar 1000 stonden er in de polder al tientallen kloosterboerderijen. Door de daling van de waterstand in het Almere daalde het waterpeil in het uitgestrekte veengebied aan weerszijden van de riviertjes de Eem en de Laak. Door het droogvallen van het veenmoeras konden deze gronden nu in gebruik genomen worden als hooiland. Deze hooilanden werden meden of maatlanden genoemd. De meden van de nederzetting Ark werden op die manier de Arkemeden.[4] Mijnssen-Dutilh bespreekt deze ontginningen in de twaalfde en dertiende eeuw uitvoerig.[5] Zij gaat er vanuit dat ook het gebied oostelijk van de Laak in de Arkemheen aan het

3 Stinner en Tekath 2003: 330 en Van de Ven 2003: 110. Onderzoekers van het Antropologsich Instituut van de Johannes-Gutenberg Universiteit in Mainz ontdekten in 2010 dat de bacterie 'Yersinia pestis' verantwoordelijk was voor de Europese pestepidemie op grond van onderzoek van skeletresten van 76 mensen uit vijf verschillende plaatsen in Engeland, Frankrijk, Duitsland, Italië en Nederland. In Nederland betrof dat een massagraf in Bergen op Zoom.

4 De oudste schriftelijke vermelding van de poldernaam is vermoedelijk Arcameda (ca. 1330, AK inv. nr. 38 fol. 105). Voor andere schriftelijke vormen van deze naam Hagoort 2006: 222.

5 Mijnssen-Dutilh 2007: 35-45. Een kaart van deze ontginningen op pag. 40.

eind van de twaalfde eeuw ontgonnen is. Dit betreft dan het meest westelijke deel van Nekkeveld en de zuidelijker gelegen gebieden de Duist en de Achterhoek. Voor 1350 was vrijwel de gehele polder op initiatief van de Gelderse graaf en een groot aantal particuliere ontginners in cultuur gebracht. In dit licht bezien werd het hoog tijd de honderden hectaren cultuurgrond en de veelal op terpen gebouwde boerderijen definitief te beschermen tegen de Zuiderzee door de aanleg van een zeedijk.

Het Almere en de Zuiderzee ca. 1170-1350

De tweede reden om midden veertiende eeuw over te gaan tot de bedijking van de Arkemheen was de steeds verder oprukkende Zuiderzee. De Zuiderzee vormde midden veertiende eeuw een steeds grotere bedreiging voor de bewoners en het vee van de Arkemheen. Steeds meer voelde men de noodzaak de uitbreiding van de Zuiderzee een halt toe te roepen. Die mening hadden overigens ook de bewoners van het hele zuidelijke kustgebied van de Zuiderzee. Omstreeks 1310 lagen er langs de zuidgrens van de Zuiderzee en het IJ tussen Naarden en Haarlem al zeedijken. Lokale gemeenschappen onderhielden gezamenlijk de verschillende onderdelen van deze dijken.[6] Ook deze Hollandse en Stichtse waterstaatkundige situatie zal hebben bijgedragen aan het verzoek van de geërfden uit Putten en Nijkerk om in 1356 hun hooi- en graslanden definitief tegen de Zuiderzee te beschermen door de aanleg van een nieuwe dijk.

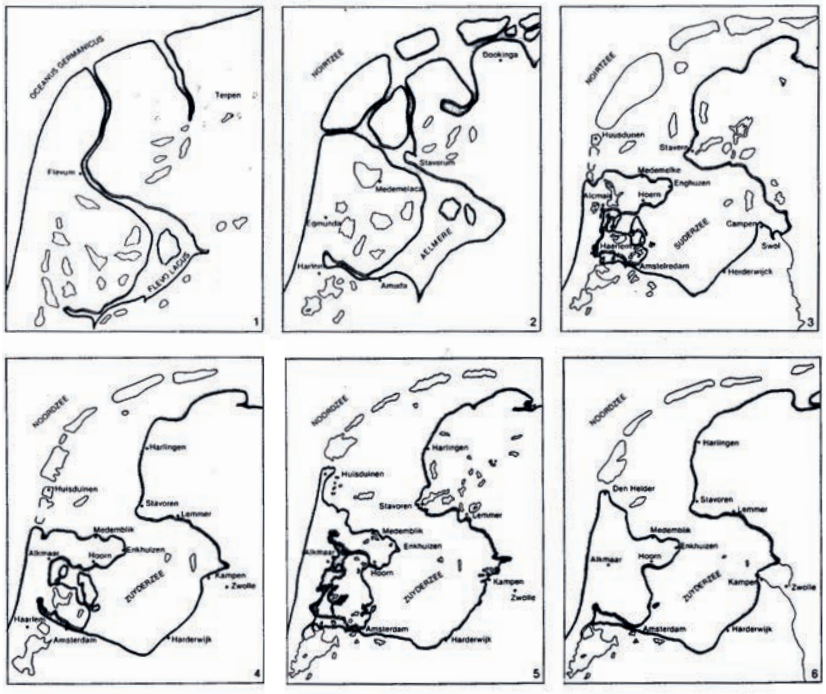

Kaart 19. De ontwikkeling van het Flevomeer tot Zuiderzee. 1. Omstreeks het begin van onze jaartelling. 2. Tiende eeuw. 3. Dertiende eeuw. 4. Vijftiende eeuw. 5. Zeventiende eeuw. 6. Negentiende eeuw (Walsmit 2009: 18).

6 Fransen 2011: 14.

De ontwikkelingen rond het ontstaan van de latere Zuiderzee begonnen in november 1170.[7] Toen trof een zeer zware storm het noordelijk kustgebied van Nederland. De Annalen van Egmond vertellen dat het zeewater tot aan de muren van Utrecht werd opgestuwd en dat er zeevis gevangen werd bij de stadsmuren.[8] Door de storm werd de veenrug tussen Stavoren en Enkhuizen weggeslagen. Hierdoor kreeg het Almere een open verbinding met het Vlie en de Noordzee. Dit had drie gevolgen. In de eerste plaats betekende dit dat langzaam maar zeker het zoete water van het Almere verzilte. In de tweede plaats werden door het zeewater en enkele stormen in de decennia na 1170 veenkoepels langs de kust weggeslagen. In de derde plaats daalde door de stormvloed van 1170 en het doorbreken van de veenrug tussen Enkhuizen en Stavoren de waterstand in het Almere. Voor 1170 was de waterstand in het Almere hoog omdat overtollig water uit de rivieren en beken niet naar zee kon wegvloeien. Na de storm van 1170 kon in het noorden het water wegstromen en daalde het waterpeil dramatisch. Ook de warmere zomers, die vanaf ca. 1150 het weerbeeld in Europa bepaalden, zorgden ervoor dat gedurende de zomermaanden steeds grotere veengebieden droogvielen. Het drassige laagveenmoeras kwam grotendeels droog te liggen. Hierdoor werden onder meer ontginningen mogelijk rond de monding van de Eem en rond Bunschoten-Spakenburg.[9]

Bij de Sint Luciavloed van 17 december 1287 brak de noordelijke duinenrij door en ontstonden de Waddeneilanden. De stroomgaten tussen de Waddeneilanden gaven uiteindelijk de doorslag voor het ontstaan van de Zuiderzee. Door de stormvloed van 1289 bereikte de Zuiderzee ongeveer zijn huidige omvang. Ook in de eerste helft van de veertiende eeuw zorgden noordwesterstormen voor problemen langs de hele Zuiderzeekust. Fransen geeft een overzicht van stormvloeden in het Zuiderzeegebied van ca. 1150 tot 1590. Hij vond doorbraken van de Diemerdijk in 1307, 1404, 1507, 1508, 1509, 1514, 1532 en 1566.[10] Wat betreft de Arkemheense zeedijk ontbreken gegevens uit die jaren. Redelijkerwijs valt aan te nemen dat ook deze zeedijk, gelegen in de meest zuidelijke en zeer kwetsbare kom van de Zuiderzee, het in die jaren zwaar te verduren gehad heeft.

Het Almere was vanaf het begin van de veertiende eeuw bevaarbaar voor kleine, ondiepe vaartuigen. Sedert 1340 heette het Almere Zuiderzee. Waarom Zuiderzee? De naam komt voor het eerst voor in geschriften van hanzekooplieden uit Lübeck. Vanuit het perspectief van de Oostzee duidden de hanzekooplieden hiermee oorspronkelijk alle in Nederland aan de Zuiderzee gelegen handelssteden aan. Pas in de vijftiende eeuw vielen onder het begrip ‘Zuiderzee’ alleen nog de steden van Gelre, het Oversticht en Friesland, dus steden die werkelijk aan de Zuiderzee lagen, zoals Kampen, Harderwijk en Stavoren. Pas aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werd het gebied ten noorden van de lijn Enkhuizen-Stavoren apart onderscheiden en Waddenzee genoemd.[11]

Vetweiderij van ossen in de Arkemheen

In de derde plaats was er een economische reden waarom juist in het midden van de veertiende eeuw de Arkemheen definitief bedijkt werd. Aanleiding daartoe vormde de bloeiende ossenhandel in de oostelijke en noordelijke gewesten van de Nederlanden gedurende

7 Zie voor de ontwikkelingen vóór 1170 o.a. Buisman 1996: 266 en Walsmit 2009: 15-19.
8 Gottschalk 1971: 80-95; Van de Stadt 2013: 12-16.
9 Dekker en Mijnssen-Dutilh 1995: 26-28, 149-151 en Mijnssen-Dutilh 2007: 35.
10 Fransen 2011: 43-44.
11 Heslinga 1984: 277-278; Walsmit 2009: 18; Brand en Knol 2009: 114.

de late middeleeuwen. De vetweiderij van ossen hing ten nauwste samen met de toegenomen vleesconsumptie. Eerst als statussymbool voor de elite – zoals bij de Gelderse hertog en zijn hof – maar later ook voor de lagere maatschappelijke klassen. In de tweede helft van de veertiende eeuw spreekt men wel van de transitie van omnivoor naar carnivoor Europa.[12] De vetweiderij van ossen in de Arkemheen stond niet op zichzelf. De ossen werden lopend aangevoerd vanuit Denemarken en Noord-Duitsland. De Noord-Europese 'ossenweg' begon in Denemarken en liep door tot in Brabant en de graslanden in het hart van Holland.

Een tak van deze transportroute liep via Hamburg naar Groningen en bereikte vandaar via een tweetal hoofdroutes de IJsselstreek. Vanaf het begin van de veertiende eeuw had de polder Arkemheen een belangrijk aandeel in de vetweiderij van ossen. Het noordelijk kleigebied van de polder met zijn grazige weiden was daarvoor zeer geschikt. Hetzelfde gold voor de polder Eemland. De vetgemeste ossen uit Eemland/Arkemheen werden verhandeld op de ossenmarkt in Amersfoort. Het ossenvlees werd ook ingezouten en meegenomen als proviand op VOC-schepen, die naar Oost-Indië voeren. De ossenhuiden gingen naar de Hollandse perkamentmakers. In de zestiende eeuw werden huiden van kalveren, koeien, schapen en geiten nog geprepareerd tot perkament en gebruikt voor de uitgave van bijzondere boeken.[13] Perceelnamen als de Ossenkamp en de Rundvleesweiden herinneren nog aan deze bloeiende agrarische bedrijfstak in de Arkemheen.[14]

Kaart 20. Centra van laatmiddeleeuwse ossenhandel vanuit Denemarken via Groningen en Kampen naar de markten in Holland en Brabant (Benders 1998: 65).

12 Montanari 1994: 82-87.
13 Zo werden omstreeks 1570 voor de uitgave van de achtdelige Polyglotbijbel (Latijn, Grieks, Hebreeuws en Syrisch) door de Antwerpse drukker Christoffel Plantijn 22.750 kalfshuiden gebruikt. Langereis: 2015: 295-296.
14 Hagoort 2006: 300, 347-348, glossarium. Ossenkampen Nij A 17, 18, 20, 21, 109 (samen 8,3 hectare) en de Rundvleesweiden Nij A 130, 130b, 158 (samen 6,6 hectare).

Er zijn talrijke voorbeelden van vetweiderij van ossen in de Arkemheen. Benders vond in de stadsrekeningen van Deventer bewijzen van ossenschenkingen aan de Gelderse hertog afkomstig uit de Arkemheen. Zo ontving hertog Reijnout III op 23 augustus 1347 vier ossen op kasteel Rozendaal, gevolgd door nog eens drie ossen voor zijn echtgenote Maria van Brabant op 18 oktober. In 1364 kocht Gerrit Copperwolt uit Deventer vier ossen 'tot Arckemeden'. Ook in 1383 werden twee grote, vette ossen door een zekere Brincman 'tot Arkemeden uyter weyden' gehaald om vervolgens naar de hertog gebracht te worden. Ten slotte kochten op 14 oktober 1390 twee Deventer stadsbestuurders vier vette ossen in Nijkerk. Een week later werden ze door een stadsbode van Nijkerk naar Arnhem gedreven en aan de hertog en zijn raadslieden geschonken.[15] Ongetwijfeld weidden de ossen ook op de Zutphense Landen, het privé-eigendom van de Gelderse hertog.

De Gelderse landsheren in de veertiende eeuw

In de vierde plaats hadden ook de Gelderse landsheren belang bij het bedijken van de Arkemheen en het verlenen van dijkrechten. Welk belang speelde daar een rol? Om die vraag te kunnen beantwoorden is het noodzakelijk de toenmalige politieke situatie in Gelre nader te bekijken. Onderlinge strijd, consolidatie van de macht en het voeren van een bijna koninklijke hofhouding kostten de Gelderse landsheren veel geld. Het verlenen van rechten aan steden, polders en waterschappen leverde de landsheer de nodige inkomsten op. Binnen enkele decennia verwierven diverse Gelderse steden uitgebreide privileges, zoals Arnhem in 1318, Zutphen in 1330 en Doesburg in 1343. Ook werden de landrechten van het Overkwartier en van Zaltbommel met de Bommeler- en Tielerwaarden omstreeks 1328 op schrift gesteld. Reijnout II bracht door het uitvaardigen van land- en dijkrechten het Land van Maas en Waal en de Over-Betuwe onder centraal gezag.[16] In de Betuwe stelde hij het ambt van richter of rechter in. Deze rechters waren vaak tegelijk dijkgraaf. Voor de rechtspraak hadden zij schouten onder zich en voor waterschapszaken heemraden. Met dit alles reguleerde de hertog niet alleen het waterbeheer en de rechtspraak, hij boorde er vooral een nieuwe bron van inkomsten mee aan. De boetes die schouten en heemraden namelijk oplegden, moesten deels worden afgestaan aan de hertog. Deze ambten waren op den duur zo aantrekkelijk, dat Reijnout II kans zag de ambten en bijbehorende inkomsten te verpanden. Zo werd het ambt van richter-dijkgraaf van de Over-Betuwe voor 18.824 pond verpand aan Johan van Homoet.[17] Dit waren zeer grote bedragen die de financiële armslag van de hertog aanzienlijk vergrootten. In een tijd dat bezit vooral vast zat in onroerend goed, was het creëren van inkomsten in contanten een aangename bijkomstigheid. Eenzelfde gang van zaken kwamen we al eerder tegen in de dertiger jaren van de veertiende eeuw. Toen vulden koopsommen en tijnsen de kas van de Gelderse graaf door de uitgifte van woeste gronden langs de kust van de Zuiderzee en op de Veluwe.

Rond het midden van de veertiende eeuw had hertog Reijnout III het niet gemakkelijk. Na de plotselinge dood van zijn vader Reijnout II in 1343 was hij als elfjarige jongen aan de macht gekomen. Hij kwam onder invloed te staan van Gijsbert V van Bronkhorst, die in Gelre een partijstrijd veroorzaakte verwant aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten in Holland. Gelre werd het toneel van een adellijke twist tussen de Van Hekerens en de

15 Benders 1998: 63, 67-70 en Alberts 2009: 102-103.
16 Van Schaik 1987: 47. Regeringsperiode van de Gelderse graven/hertogen: Reijnout I (1271-1326), Reijnout II (1326-1343), Reijnout III (1343-1371).
17 Mentink en Van Os 1985: 67.

Bronkhorsten.[18] Reijnout III sloot zich in 1349 aan bij de Van Hekerens, maar moest het afleggen tegen zijn door de Bronkhorsten naar voren geschoven jongere broer Eduard. Vanaf 1353 moest Reijnout III de werkelijke macht overdragen aan Eduard en vanaf 1361 werd hij zelfs door zijn broer gevangen gehouden op kasteel Nijenbeek aan de IJssel. Deze machtswisseling was voor de geërfden van de Arkemheen aanleiding hun dijkrecht opnieuw te laten bekrachtigen. Men was niet van plan de dupe te worden van deze broederlijke twist in de hertogelijke familie. In 1362 bekrachtigde Eduard het Arkemheense dijkrecht. Hij beloofde 'vast stede ind onverbrekelijcke' de voorwaarden uit de dijkbrief van zijn broer te handhaven.[19]

'Wy Eduwaert by der genaden Gades Hertoge van Gelre, ind Graeve van Zutphen, maecken kondt allen luyden mitz desen apenen brieve, dat wy geconsentiert, geconsirmiert, ind gestedicht hebben alsulcken brief als onsen broeder Hertoge Reynalt gegeven ende besegelt heeft, onsen luyden den gemeynen Erfgenaemen van Erckemeden, ind den Hemelraeden, ind Dyckgreve aldaer, alse van den dyke myt weteringen, ind mit wegen to houwen, in alle der voegen dat die vurschreven onse broeder Hertoge Reynouts briefs spreeckt, ind geloeven in goeden trouwen den vuirschreven Erfgenaemen, Hemelraeden ind Dyckgreve den selven voergenoemden brief vast stede ind onverbrekelicke to houden sonder argelist. In oirkonde und stedigheyt des briefs mit onsen segel besegelt. Gegeven in 't jaer ons Heeren duysent driehondert twee und 't sestigh, des vrijdaeges na Judica me domine in den Vasten'.

Tekst 4. Dijkbrief van hertog Eduard van Gelre van vrijdag 8 april 1362 waarin hij het dijkrecht van de Arkemheen bevestigt (AZA inv. nr. 178 fol. 2; OAH inv. nr. 1950 fol. 44 en gedrukt in: Groot Gelders Placaatboek, Appendix I, kolom 160).

Reijnout III volgde het voorbeeld van zijn vader. Op 28 maart 1356 erkende hij het Arkemheense dijkrecht. De tekst van dit dijkrecht staat in de volgende paragraaf in een kader en de inhoud wordt uitgebreid besproken. Reijnout III had er om twee redenen persoonlijk belang bij om in 1356 het dijkrecht te verlenen aan de geërfden van de Arkemheen. In de eerste plaats leverde dat extra inkomsten op. In de tweede plaats was hij eigenaar van 42 morgen grasland in de Arkemheen waarop de ossen weidden, die bestemd waren voor het hertogelijk hof. Er was duidelijk sprake van eigenbelang. Dit werpt de vraag op wie het initiatief nam voor de bedijking van de Arkemheen, de geërfden uit Putten en Nijkerk of hertog Reijnout III. Bovenstaande feiten wettigen de conclusie dat de eerste stap gezet is door de hertog. Dit bevestigt de opvatting van Van der Linden, dat in landsheerlijke gebieden sedert de dertiende eeuw vrijwel algemeen het initiatief tot het verlenen van het dijkrecht uitging van de landsheer.[20]

Met de bezegeling van de dijkbrief van 1356 gaf de hertog uitgebreide rechten aan de geërfden van de Arkemheen. Het polderbestuur op zijn beurt erkende formeel de rechten van de landsheer. In feite kreeg de Gelderse hertog het oppertoezicht over de polder. Dit toezicht ging na de landsheerlijke periode over naar de Staten van Gelre. Die supervisie door de Staten werd door de Arkemheense dijkstoel vrijwel altijd ervaren als poging om

18 Van Hekeren, Nederlands adellijk geslacht, genoemd naar de heerlijkheid Hekeren bij Emmerik. Bronkhorst, heerlijkheid tussen Zutphen en Doesburg aan de IJssel.
19 AZA inv. nr. 178 fol. 2.
20 Van der Linden 1978: 11.

de autonomie van de polder aan te tasten. Hoe de feitelijke verhouding lag tussen de Staten van Gelre en het dijkbestuur bespreek ik hieronder.

De Staten van Gelre en het Hof

In 1543 eindigde de onafhankelijkheid van het hertogdom Gelre en Zutphen. Gelre werd toegevoegd aan de Nederlandse bezittingen van keizer Karel V. Met het afzweren van Filips II in 1581 eindigde voor Gelderland het tijdperk van de landsheren. In 1588 ontstond de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, het ancien régime tot 1795. De stadhouder vertegenwoordigde nu de vorst. De stadhouder werd bijgestaan door twee raadsheren, beroepsjuristen, en vier inheemse raden, één uit elk van de Gelderse kwartieren, waarvan de Veluwe er één was. Een kanselier gaf leiding aan de kanselarij, het administratieve centrum van het gewest. Het college van stadhouder, kanselier en raden, werd het Hof van Gelre of kortweg het Hof genoemd. Het Hof was het hoogste gerechtshof in Gelre. Het Hof deed uitspraak in justitiële kwesties en hield toezicht op de rechtspraak van lagere rechtbanken. Het Hof had twee gezichten. Enerzijds was het het hoogste gerechtshof in Gelre, anderzijds ook het Gelderse bestuursorgaan. Die combinatie van justitiële en bestuurlijke taken in één bestuurlijk lichaam was in de Nederlanden uniek. In beleidszaken gaf het Hof niet alleen advies, maar voerde, met behulp van de twee secretarissen van de kanselarij, de maatregelen ook uit.[21] Deze combinatie van taken had tot gevolg dat bij het nemen van beslissingen op waterstaatkundig gebied uit de Arkemheense archiefstukken niet altijd valt op te maken welke instantie de desbetreffende beslissing nam, de Staten of het Hof.

De taak van de Staten van Gelre op waterstaatkundig gebied bestond uit drie onderdelen. Het vaststellen van algemene regels, het regelen van bestuursorganen die belast waren met de zorg voor de waterkering en het uitoefenen van toezicht.[22] Zo besloten de Staten van Gelre op de landdag van 16 mei 1603 een algemeen Gelders dijkrecht te formuleren. Zover is het echter nooit gekomen. Alleen in het Kwartier van Nijmegen werden in 1602 en 1640 algemene dijkrechten vastgesteld. De meeste dijkbesturen, waaronder ook die van de Arkemheen, behielden hun onafhankelijkheid en eigen regelgeving. De regelingen met betrekking tot het bestuur bestonden uit de eisen omtrent het uitoefenen van de verschillende ambten binnen de dijkcolleges, zoals dijkgraaf, heemraad, secretaris en penningmeester. Als bestuurders van het Kwartier van Veluwe waren de Staten van Gelre eindverantwoordelijk voor de gang van zaken in de Arkemheen. Als het waterbeheer in de polder niet naar behoren geregeld werd, als het dijkrecht niet juist werd toegepast of onderlinge tegenstellingen tot wanbestuur leidden, hadden de Staten – in de praktijk waren dat de Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Veluwe – het recht te bemiddelen of daadwerkelijk in te grijpen en orde op zaken te stellen. En dat was in de Arkemheen meerdere keren het geval, zoals in het vervolg zal blijken.

2. Het Arkemheense dijkrecht

De dijkbrief van 28 maart 1356

Het Arkemheense dijkrecht werd in een oorkonde vastgelegd op 28 maart 1356. Op die dag gaf hertog Reijnout III van Gelre aan de geërfden van Putten en Nijkerk toestemming

21 Keverling Buisman 1990: 53-59; Van de Pas 2004: 40-46.
22 Van der Meer 1939: 65.

om gezamenlijk een dijk te bouwen en te onderhouden 'over Erckemeden'. Onder dijkrecht verstaan we de gezamenlijke rechtsbepalingen die in dijkzaken gelden. Dit betrof in veel gevallen ook voorschriften omtrent watergangen, sluizen, bruggen en wegen. Het dijkrecht, dat oorspronkelijk een ongeschreven gewoonterecht was, werd in de dertiende en veertiende eeuw voor het eerst op schrift gesteld. Een dergelijk document werd in Gelderland, Utrecht en Overijssel dijkbrief genoemd.[23] Een dijkbrief bevatte een opsomming van alle zaken waarover het waterschap of de polder zeggenschap had. De dijkstoel werd gevormd door de grafelijke ambtenaar, de dijkgraaf, en een aantal heemraden. De dijkstoel was autonoom. Dit betekende echter niet dat de grafelijke regering en later de Staten en het Hof van Gelre niet konden ingrijpen als de dijkstoel zijn taak niet goed uitvoerde.[24]

Het verlenen van het dijkrecht aan de Arkemheen in 1356 stond niet op zichzelf. Het maakte deel uit van een bestuurlijke ontwikkeling op het terrein van het Gelderse waterbeheer. In de loop van de veertiende eeuw verschenen overal in het gewest Gelre dijkbrieven. Dijkbrieven werden opgesteld in het land van Maas en Waal (1321/1328), Tieler- en Bommelerwaard (1325/1327), Over- en Neder-Betuwe (1327), Duffel (1364), Veluwe (1370) en in 1356 en 1359 respectievelijk in de Gelderse zeepolders Arkemheen en Oosterwolde.[25] Het doel van deze verordeningen was het verbeteren van de tot op dat moment lokaal geregelde bescherming tegen overstromingen. De grondslag van het dijkrecht ging uit van het principe dat elke grondeigenaar verplicht was een deel van de dijk, de zogenaamde hoef- of dijkslag, te onderhouden overeenkomstig de grootte van zijn gebied dat door de dijk beschermd werd. Dit particuliere onderhoud gold in de Arkemheen tot begin zeventiende eeuw. Na de gemeenmaking bij het nieuwe dijkrecht in 1611 werd de dijkplicht omgeslagen. Dat gebeurde morgen morgensgelijk, dat wil zeggen dat de grootte van de dijkslag gekoppeld was aan de oppervlakte van de landerijen in de polder. Iedere dijkplichtige betaalde deze waterschapsbelasting of omslag – in de Arkemheen morgengeld genoemd – naar evenredigheid van de oppervlakte die hij bezat. Aan deze dijkplicht kon niemand zich onttrekken.[26]

Op die bewuste maandag 28 maart 1356 ontving hertog Reijnout III een afvaardiging van 'de gemeyne erfgenamen' uit het Kwartier van Veluwe, uit de dorpen Nijkerk en Putten. Het gezelschap vertegenwoordigde alle personen die in de Arkemheen geërfd waren. Dat wil zeggen alle particulieren en rechtspersonen die onroerend goed in de polder bezaten. In gezamenlijk overleg stelden de hertog en de geërfden de dijkbrief op. De belangrijkste inhoud van de dijkbrief was een beschrijving van het dijkmodel, de bestuurssamenstelling en de voorwaarden voor het onderhoud van de zeedijk. De hertog bekrachtigde alle bepalingen door de aanhechting met zijn zegel.

De dijkbrief van 1356 markeert het begin van de geschiedenis van de polder Arkemheen en de Arkemheense zeedijk.[27] Dit document, dat alleen in afschriften is overgeleverd, bleef ongewijzigd van kracht tot het begin van de zeventiende eeuw.[28] Tot die tijd

23 Beekman 1905-1907, deel I: 321-323.
24 Van de Ven 2003: 115-117.
25 Voor de dijkbrief van de zeepolder Oosterwolde zie: 'De oude Archieven van de Gemeente Elburg en van den Zeepolder Oosterwolde' door A.J. van de Ven, Den Haag 1932, inv. nr. 43. Kopieën van deze dijkbrief uit 1425, 1488 en 1595 in: SAE Familiearchief Hoefhamer, hoofdstuk IX inv. nr. 322.
26 Stinner en Tekath 2003: 288. Vermoedelijk dateert het heffen van morgengeld uit de dertiende eeuw: Tielhof & Van Dam 2006: 45.
27 Voor dijkbrieven in het algemeen Beekman 1905-1907 deel I: 321-323.
28 Er zijn drie afschriften bewaard gebleven: AZA inv. nr. 178 fol. 1-2; inv. nr. 179 fol. 2-3 en inv. nr. 180 fol. 2-4. De teksten zijn afgeschreven door de Arkemheense dijkschrijver Engel Engelberts, gedateerd op 8 september 1612.

zouden de geërfden uit Nijkerk en Putten met deze dijkbrief in de hand hun 'oude privileges' verdedigen. Het was als het ware 'de grondwet' voor alle bestuurders en geërfden. De in 1356 verleende autonomie werd door de geërfden uit Nijkerk en Putten gekoesterd en verdedigd. Het zou eeuwen duren voor een afgevaardigde van de Harderwijkse geërfden tot het college van dijkgraaf en heemraden werd toegelaten. In de strijd om invloed, die in de komende eeuwen regelmatig oplaaide, konden Puttenaren en Nijkerkers zich terecht beroepen op deze dijkbrief. Inwoners van andere plaatsen op de Veluwe die hooi- en weilanden in de polder bezaten – en dat waren geen geringe aantallen – bleven 'uitheemsen' die geen bestuurlijke rechten konden ontlenen aan hun grondbezit in de Arkemheen.

Voor een goed begrip van de vroegste geschiedenis van de Arkemheen is het wenselijk uitgebreid stil te staan bij de inhoud van deze dijkbrief. Vanwege het belang van dit document is de volledige tekst hierna in een kader afgedrukt.

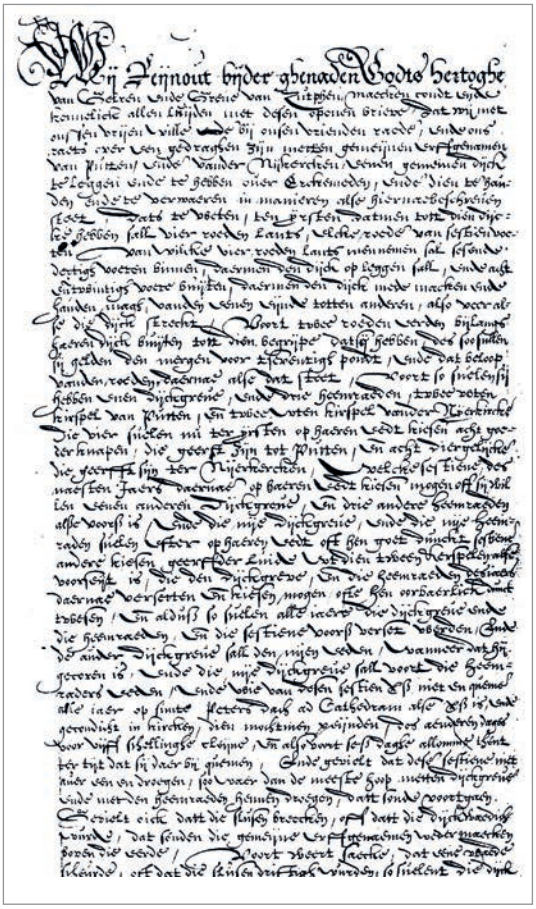

Afb. 19. De eerste folio van de dijkbrief van de Arkemheen van maandag 28 maart 1356 uitgevaardigd door hertog Reijnout III (AZA inv. nr. 178 fol. 1).

Afb. 20. Zegel van hertog Reijnout III (1343-1371), waarvan het stempel gesneden is door goudsmid Rulkin te Arnhem. Dit zegel was in gebruik tussen ongeveer 13 december 1347 en 10 oktober 1359 (Stinner en Tekath 2003: 176).

‘Wij Reijnout bijder ghenaden Godts Hertoghe van Gelren ende Greve van Zutphen maecken condt ende kennelick allen luijden met desen openen brieve, dat wij met onssen vrijen wille bij onsen vrienden raede ende ons raets over een gedraghen zijn metten gemeijnen erffgenamen van Putten ende vander Nijkercken, eenen gemeinen dijck te leggen ende te hebben over Erckemeden ende dien te houden ende te verwaeren in manieren alse hiernae beschreven staet. Dats te weten ten yrsten, dat men tott dien dijcke hebben sall vier roeden lants, elcke roede van sestien voeten, van wilcke vier roeden lants men nemen sal sesendertigh voeten binnen, daer men den dijck op leggen sal ende achtentwintigh voete buijten, daer men den dijck mede maecken ende houden magh, van den eenen eijnde totten anderen, also veer alse die dijck streckt. Voort twee roeden eerden bijlangs haeren dijck buijten tott dien begrijpe, dat sij hebben, des soo sullen sij gelden den mergen voor ‘t seventigh pondt ende dat beloop van den roeden daernae alse dat steet.

Voort so suelen sij hebben eenen dijckgreve ende drie heemraeden, twee uten kirspel van Putten en twee uten kirspel van der Nijerkircke. Die vier suelen nu ter yrsten op haeren eedt kiesen acht goeder knapen, die geerfft zijn tot Putten ende acht dier gelijcke die geerfft sijn ter Nijerkercken. Welcke sestiene des naesten Jaers daernae op haeren eedt kiesen mogen off sij willen eenen anderen dijckgreve ende drie andere heemraeden als voors. is. Ende die nije dijckgreve ende die nije heenraden suelen efter op haeren eedt off hen goet dunckt sestiene andere kiesen geerffdere luide ut dien tween kerspelen, als voors. is, die den dijckgreve ende die heemraden des jaers daernae versetten ende kiesen mogen ofte hen oorbaerlick dunct twesen. Ende aldus so suelen alle jaere die dijckgreve ende die heemraeden endie die sestiene voors. verset werden. Ende de ander dijckgreve sall den nijen eeden, wanneer dat hij gecoren is. Ende die nije dijckgreve sall voort die heemraders eeden ende wie van desen sestien voors. niet en queme alle jaer op Sinte Peters dach ad Cathedram alse voors. is ende gecondicht in kircken, dien mochtinen peijnden des anderen dages voor vijff schellinghe cleijne ende also voort ses daghe allomme ‘t hent ter tijt dat sij daer bij quemen. Ende gevielt dat dese sestiene niet over een en droegen, soo waer dan de meeste hoop metter dijckgreve ende met den heemraeden droegen, datt soude voortgaen. Gevielt oick dat die slusen breecken off dat die dijck waedigh wurde, dat souden die gemeijne erffgenamenen weder maecken boven die eerde. Voort weert saecke, dat eene waede scheurde oft dat die slusen driftigh wurden, so suelent die dijckgreve ende die heemraeden in der kircken doen condigen, dat die erffgenamen commen op die waede oft die slusen ende so wie dat daer niet en compt alse sijt inder kircken doen gebieden, die verlust vijff schillinghe. Voort is toe weten, dat men alle jaere aen schouwen zall op Sinte Gertruden dach te halven meerte off sijs overdragen de eerste schouwe op twelff penningen, die ander schouwe op twee schillinghe ende inder derder schouwe so en sal men affvaren? die dijck en zij bestaet te maecken ter minster cost ende salmen daer aff nemen twijvoudich geldt. Ende dat geldt ende wat boeten ende bannen anders verschijnen alse van den dijcke, van der weteringhen ende van den slusen, dat sall den dijckgreve ut doen peinden eenen peinder, dien hij daertoe setten ende kiesen zall. Ende dat geldt sullen wij Hertoge ende onsse nacommelinghen halff hebben ende die dijckgreve ende die heemraeden die ander helffte tot haeren cost. Ende soo wie sijne pande keerden, die weers ons op vier pondt.

Voort eenighe eerde die men behoeffden totter sluijsen ofte totter waeden, die salmen nemen daer die heemraeden wijsen te minsten schaede.

Voort oft iemandt op die heemraeden spreecke, die muchte enewerve spreecken omme ses pondt ende anderwerve omme ses pondt ende derdewerve omme ses pondt. Ende wat van die heemraeden daer nae voort eijsden, dat sall recht ende stantachtigh blijven ende wesen.

Voortweert, dat die dijck van Ercke tott Neckeveldewert nijet wael en lege, soo magh die dijckgreve ende die heemraeden eene inlage leggen tot des lants beste.
Voort soo sall die dijckgreve ende die heemraeden schouwen en doen maecken die weteringhen, dengenen die sij van recht schuldigh zijn te maecken bij der selver ponen van den dijcke voors. nae des gemeijnen lants oirbaer.
Voort soo zall die dijckgreve ende die heemraeden doen maecken die weghe die ligghen op Erckemeden also verre alst metter roeden gemeten is ende soo wie daer niet en compt als sijt in der kircken doen gebieden die verluist vijff schillinge.
Voort soo zall die dijckgreve en die heemraeden die weteringhe schouwen also verre alse die roede gegaen heeft.
Alle argelist utgescheijden in desen puncten voors.
In oorconde ende stedicheijt des hebbe wij onsse zegel aen desen brief doen hangen.
Gegeven int jaer ons Heeren duisent driehondert sesenvijftigh des maendaeghs nae onser vrouwen daghe annunciatie'.
Was geschreven in francijn besegelt met hoochgeduchtes Fursten uthangende zegel in rooden wasse ende dubbelden francijnen steerte. Gecollectioneert tegens originalen francijnen volcommene ende ongevicieerde Furstelichen brieff gezegelt als vooren ende bevonden te accorderen bij mij onderschreven.
E. Engelberts 8 sept. 1612

Tekst 5. Dijkbrief van hertog Reijnout III van Gelre van 28 maart 1356 (AZA inv. nr. 178 fol. 1 - 2; inv. nr. 179 fol. 2 - 3 en inv. nr. 180 fol. 2 - 4).

Een 'gemeinen dijck'

De Arkemheense dijkbrief begint met de vaststelling dat de hertog van Gelre met zijn raadgevers en de geërfden uit Putten en Nijkerk zijn overeengekomen een 'gemeinen dijck te leggen ende te hebben over Erckemeden'. De nadruk valt op het woord 'gemeinen'. De bouw van de zeedijk was vanaf nu een gemeenschappelijk project. Het nieuwe in deze overeenkomst is niet dát er een dijk komt, maar de gemeenschappelijke bouw en het gemeenschappelijke onderhoud daarvan. Er lag immers al een dijk om de boerderijen en de landerijen te beschermen tegen het water van de Zuiderzee en er functioneerde al een dijkbestuur, zoals hierboven is aangetoond. De 'eerste' dijk was vermoedelijk niet tot stand gekomen na onderling overleg tussen geërfden uit Nijkerk en Putten. Was er toen al sprake van animositeit tussen Putters en Nijkerkers? Had juist daarom de Gelderse hertog ze gezamenlijk uitgenodigd om hen als het ware te dwingen tot de zo noodzakelijke samenwerking? Was eerst op plaatselijk initiatief een dijk aangelegd en werd nu de gezamenlijke bouw en het gezamenlijke onderhoud in een 'openen brieve' vastgelegd? Hoe het ook zij, voortaan kon iedereen zich op deze dijkbrief beroepen. Dit eiste tevens een continue samenwerking tussen de geërfden uit Putten en Nijkerk, en later ook met de geërfden uit Harderwijk. Die samenwerking zou in de toekomst regelmatig zwaar op de proef gesteld worden. Maar zover was het nu nog niet. Gezamenlijk werd besloten de bedijking van de Arkemheen ter hand te nemen, gesteund door het landsheerlijk gezag in Zutphen en met het vooruitzicht dat binnenkort het steeds weer onderlopen van kostbaar grasland tot het verleden behoorde.

Dijkgraaf en heemraden

De Gelderse hertog benoemde in 1356 één dijkgraaf en drie heemraden.Van die vier kwamen er twee uit Putten en twee uit Nijkerk. De functie van dijkgraaf wisselde om de drie jaar tussen Putten en Nijkerk. Leverde Putten de dijkgraaf, dan kwam er slechts één heemraad uit Putten. De overige twee heemraden kwamen dan uit Nijkerk. Drie jaar later was dat andersom. Deze evenredige en steeds wisselende verdeling van de 'macht' binnen het dijkbestuur ondersteunt de stelling, dat Nijkerk geen nevenvestiging van Putten was – Nieuwe Kerk – maar een volwaardige, eigen gemeenschap, Nieuw Ark.

Met de benoeming van een dijkgraaf en drie heemraden institutionaliseerde de hertog het bestuur van de polder. In het vorige hoofdstuk ontmoetten we namelijk al omstreeks 1330 in de lijst van beboete particuliere ontginners Thomas van Dusschoten. Hij was 'ingezworen heemraad'.[29] Wanneer het eerste dijkcollege in de Arkemheen gevormd werd, is onbekend.[30] Veel dijkbrieven uit de dertiende en veertiende eeuw bevestigden reeds bestaande situaties en sanctioneerden eeuwenlang mondeling overgeleverde bepalingen. Dat zal in de Arkemheen niet anders geweest zijn. Het voordeel van een dijkbrief bestond hieruit, dat een dergelijke brief rechtskracht verleende aan een al bestaande toestand en het bovendien mogelijk maakte, dat bestuurders zich bij onregelmatigheden konden wenden tot of beroepen op een hogere instantie.

De dijkgraaf vertegenwoordigde in het dijkbestuur de landsheerlijke macht. Als ambtenaar was de dijkgraaf verantwoordelijk voor de handhaving van het dijkrecht zoals dat was vastgelegd in de dijkbrief. De dijkgraaf trad bij civiele en strafrechterlijke zaken op als openbare aanklager. Hij eiste vonnis dat door de heemraden werd bekrachtigd. Verder was hij verantwoordelijk voor alle schouwen, inde hij de boeten en droeg hij het voorgeschreven deel daarvan af aan de landsheer. Bij ernstige conflicten binnen het dijkbestuur of bij onenigheid tussen groepen geërfden kon hij een rechtstreeks beroep doen op een hogere overheid om te bemiddelen. In de praktijk was de dijkgraaf tot op grote hoogte autonoom en bleef het centrale gezag in Arnhem op afstand.

De aanstelling van de dijkgraaf gebeurde in de regel direct door de landsheer, in Gelre door de hertog en later door de Staten van het gewest. Zo werden de dijkgraven van de Betuwe en de IJsselvallei door de hertog benoemd. Een van de uitzonderingen op die benoemingsregel vormde de dijkgraaf van de Arkemheen. De geërfden uit Putten en Nijkerk kozen driejaarlijks uit hun midden zélf een dijkgraaf. Een onderstreping van de grote mate van zelfbestuur.

De dijkgraaf werd bijgestaan door drie heemraden.[31] Het woord heemraad geeft de positie en functie van deze bestuurders treffend weer. Heemraden vertegenwoordigden niet de landsheerlijke, hogere overheid, maar de lokale belangen: heem, heim betekent woonplaats. Als vertegenwoordigers van de geërfden waren zij raadgevers van de dijkgraaf. Hun belangrijkste taak was rechtsvinding. Dat is het uitspreken van een vonnis naar recht en billijkheid, waarop de dijkgraaf in naam van de landsheer de bijpassende of voorgeschreven straf oplegde. De tweedeling tussen dijkgraaf – openbare aanklager – en heemraden – rechtsvinders – was van groot belang. Het waarborgde dat de uitspraak

29 HA inv. nr. 372 fol 2.
30 Een college van dijkgraaf en heemraden functioneerde al in het Hoogheemraadschap Rijnland in 1225: Van Tielhof en Van Dam 2006: 10, 43. Zie ook Beekman (I) 1905-1907: 341 en 757.
31 Naast de eerder genoemde Thomas van Dusschoten uit begin veertiende eeuw zijn de oudst bekende heemraden van de Arkemheen vermoedelijk Servaes van Dyeren, Wessel Henricsz. en Geryt Ricoltsz. van Hollic in 1432. Zie Thoben 2007: 89.

schuldig of onschuldig, recht of onrecht, gedaan werd door de vertegenwoordigers uit de lokale gemeenschap, waarna de hogere overheid, de dijkgraaf, namens de landsheer de straf oplegde.[32]

Wel raakte deze oorspronkelijke tweeledigheid in de loop der tijd op de achtergrond. Zeker wanneer, zoals in de Arkemheen, de dijkgraaf uit de geërfden werd gekozen. In de dagelijkse praktijk was hij al snel een mede-heemraad: een primus inter pares. Het Arkemheense polderbestuur gekozen uit de lokale geërfden behartigde in het bijzonder de eigen agrarische belangen. Om die reden hadden de leden van de Arkemheense dijkstoel weinig pretenties. In hun doen en laten vertoonden zij veel overeenkomst met de dijkstoel van bijvoorbeeld de polder Oud- en Nieuw-Reijerwaard op het Zuid-Hollandse eiland IJsselmonde. Dit polderbestuur, zo schrijft Wouda, 'liet geen eigen polderhuis bouwen, geen grote kaarten tekenen waarop in de marge de familiewapens van de bestuurders prijkten en deed niet mee met de gewoonte om kostbare glasbokalen aan de polder te schenken'.[33] Zaken die in grote polders, hoogheemraadschappen en droogmakerijen veel voorkwamen.[34]

Zestienen

In 1356 waren dijkgraaf en heemraden – hoogstwaarschijnlijk op voordracht van de geërfden – door de hertog benoemd. De dijkbrief schreef echter voor dat de verkiezing voortaan door de geërfden moest plaatsvinden en wel door een groep van zestien personen. In geen enkel Nederlands dijkrecht komt een kiescollege van 'zestienen' voor.[35] Waarom zestien? Het waarom van dit aantal is niet duidelijk. Er lijkt op het oog enige verwantschap met de 'zevenen' en de 'veertienen' die voorkomen in enkele historische waterschapsrechten, zoals in het dijkrecht van de Gelderse zeepolder Oosterwolde. In artikel 11 van dit dijkrecht uit 1595 staat: 'Als de zeven of veertien vergadert zijn op de dijken'. Deze zevenen of veertienen waren betrokken bij het toezicht op het dijkonderhoud.[36] In de Arkemheen trad een college van veertienen ook op bij problemen rond de verhoefslaging in 1414 en de toepassing van het boezemrecht in 1605, zoals hieronder zal blijken. In andere dijkrechten vormden zevenen en veertienen een college dat in dijkzaken een getuigenis moest geven aan wie een zeker stuk land toebehoorde. Op grond van hun keuze werd vervolgens het bedrag van de verhoefslaging, de omslag, vastgesteld.[37] Waarom zeven? Misschien omdat zeven symbolisch het getal van de volheid is en veertien het dubbele daarvan? Maar waarom in de Arkemheen dan een kiescollege van zestienen?

Dijkgraaf en heemraden hadden de opdracht zestien 'goede knapen' te kiezen: acht geërfden uit Putten en evenveel uit Nijkerk. De verkiezing vond plaats op 'Sinte Peters dach ad Cathedram' dat is op 22 februari en werd op drie zondagen daarvoor afgekondigd door de kosters in de kerken van Putten, Nijkerk en Harderwijk. Deze zestienen moesten vrije boeren zijn, dus geen horigen of pachters, en zij moesten geërfd zijn in de polder. De zestienen kregen de taak om een nieuwe dijkgraaf en nieuwe heemraden te kiezen. Nadat

32 Van de Stadt 2013: 26-30.
33 Wouda 2009: 74.
34 Jas 2009: passim.
35 Beekman 1905-1907: 1813-1814.
36 SAE, Archief Hoefhamer, hoofdstuk IX inv. nr. 322.
37 Beekman 1905-1907: 1829 en Danner 2009: 167, die overigens de 'veertienen' uit het Veluwse dijkrecht van 1470 niet noemt.

de zestienen het nieuwe bestuur hadden gekozen, moest de oude dijkgraaf de nieuw gekozen dijkgraaf de eed afnemen. Daarop nam de nieuwe dijkgraaf de nieuwe heemraden de eed af. Na de verkiezing van de nieuwe dijkgraaf en heemraden traden de zestienen af, waarop de dijkgraaf en heemraden een nieuw college van zestien geërfden kozen. Met deze vorm van wederkerige en op het oog democratische verkiezing bevestigde de hertog feitelijk het zelfbestuur van de Arkemheen.

De dijkbrief garandeerde op die manier de autonomie van de lokale geërfden. Vanaf 1356 moesten de geërfden uit Putten en Nijkerk het onderling eens zien te worden met niet meer regels dan de hierboven aangehaalde dijkbrief. Niet voor niets zijn de waterschappen wel uitgeroepen tot de bakermat van de Hollandse consensuscultuur. Deze consensus moest in de toekomst vaak bevochten worden. Consensus is wat anders dan democratie. Bij het grote publiek gelden de waterschappen nog steeds als de oudste democratische instellingen van ons land.[38] Dijkgraaf, heemraden en zestienen verkozen elkaar echter in de Arkemheen wederzijds: de zestienen kozen de dijkgraaf en heemraden; de dijkgraaf en heemraden kozen de zestienen. Het gevaar was groot dat er zo een vaste kliek ontstond die elkaar de bal toespeelde. De overige geërfden waren door de zestienen en heemraden weliswaar vertegenwoordigd, zelf hadden ze geen stemrecht en konden zij de verkiezing niet rechtstreeks beïnvloeden. Deze vorm van wederzijdse verkiezing leidde op den duur tot misstanden, vriendjes- en familiepolitiek. Eerst de herziening van het dijkrecht in 1611 zou hieraan een einde maken. De directe invloed van het college van zestienen werd opgeheven bij wet in 1820 en 1822. Vanaf die tijd stelden zij een voordracht op en benoemde de koning het polderbestuur.[39]

Dijkleger

In de dijkbrief werd ook het functioneren van het dijkleger geregeld. Onder het dijkleger verstaat men een groep aangewezen of op te roepen personen die in tijden van gevaar de zeedijk moeten bewaken en zonodig herstelwerkzaamheden moeten verrichten.[40] De oproep voor het dijkleger vond in ons land in vrijwel alle door rivier- of zeedijken beschermde gebieden plaats door middel van de zogenaamde klokkeslag: het oproepen door middel van klokgelui. Hoewel Beekman in de veertiende eeuw voorbeelden noemt van het oproepen via ‘clockenslach’ in Gelre, komt deze benaming niet voor in het Arkemheense dijkrecht van 1356.[41] Wanneer in de Arkemheen de nood aan de man was, lieten dijkgraaf en heemraden het ‘in der kircke doen condigen’. In het dijkrecht van 1611 komt overigens de term klokkeslag wel voor in artikel 11. De daar gebruikte formulering ‘soo enichsins doenlick met den clockenslags te vergaderen’ wekt het vermoeden dat men aan het effect van deze vorm van waarschuwen twijfelde. In ieder geval gaf men vanwege de trouwe dagelijkse kerkgang in het voor-reformatorische Putten en Nijkerk de voorkeur aan het principe: ‘D’een segt den ander voort’. Wie weigerde te komen kreeg een boete van vijf schellingen.

In de passage over het dijkleger komen ook de sluizen in de zeedijk ter sprake. Bij storm en hoog water konden sluizen ‘breecken’ of ‘driftigh’ worden, dat wil zeggen wegdrijven. De sluisbouw stond in het midden van de veertiende eeuw in ons land al op een

38 Van Tielhof 2015: 98: ‘Bij het grote publiek zal de notie van waterschappen als oude democratische instellingen echter wel blijven bestaan. Omdat er een kern van waarheid in zit, maar vooral omdat het nu eenmaal een mooi verhaal is’.
39 Beekman 1905-1907: 1814.
40 Danner 2009: 45.
41 Beekman 1905-1907: 994-997.

hoog peil. Het primitieve ontwateringssysteem via een uitgeholde boomstam rond het jaar 1000 was vervangen door vierkante houten spui- en duikersluizen. Wanneer bij een stormvloed de grond rondom een sluis dreigde weg te spoelen, had het dijkleger de taak het wegdrijven te voorkomen door het sluislichaam met stenen te verzwaren. De deelname aan het dijkleger was verplicht. Toch onderstreepten de Arkemheense bestuurders af en toe betoonde moed en trouw van leden van het dijkleger met een stoffelijk blijk van waardering. Dit blijkt uit de notulen van de geërfdenvergadering van 2 maart 1613. Tijdens een hevige najaarsstorm in de winter van 1612 hadden enkele geërfden bij het uitoefenen van hun dijkplicht 'met grote neersticheyt den dijck, die alrede ingebrocken was, bevangen en 't landt voor inundatie beschermt'. Zij kregen, opdat anderen 'tot gelijcke diligentie (ijver) en de getrouwicheyt te meer werden verweckt ende geanimeert' een hele ton bier![42]

Afb. 21. De polder Arkemheen, een gebied van beken en vruchtbaar grasland. De beekschouw vond plaats op de laatste vrijdag en zaterdag van augustus (foto Jaap Atten. In: Pijnenburg en Hindriks 2007: 41).

Schouw

'Het belangrijkste evenement in de waterschapswereld was en is wel de schouw'. Met deze constatering begon Streefkerk zijn artikel over de schouw.[43] Het schouwen van alle waterstaatwerken in de polder was jaarlijks een zeer belangrijke taak van de dijkstoel. Op de schouwdagen gold de dijkvrede. Men kon dan in het betrokken gebied niemand voor de rechter dagen en op vechten stond een extra hoge boete. De beoordeling van de staat van onderhoud van de zeedijk door dijkgraaf en heemraden was van uitzonderlijk belang. Verwaarlozing van de zeedijk kon fataal uitpakken. Na de winter waren alle geërfden verplicht de winterschade aan hun dijk- of hoefslag te repareren. Aan het begin van het voorjaar moest het werk klaar zijn, zodat zo snel mogelijk het kostbare grasland van de Arkemheense polder benut kon worden voor de hooibouw en het weiden van het jonge vee. Verwaarloosd onderhoud kon een dijkdoorbraak tijdens een van de voorjaarsstormen betekenen, waardoor voor alle geërfden een groot deel van de seizoenopbrengst verloren ging. De bedoeling van de schouw was iedere geërfde te dwingen voldoende onderhoud te plegen.

42 AZA inv. nr. 1 fol. 34.
43 Streefkerk 1992: 13.

In de dijkbrief van 1356 werd gesproken van drie schouwen. Deze driedeling kwam in veel dijkrechten voor. De eerste schouw vond plaats op 17 maart, Sint Geertruidendag. Viel deze dag op zondag dan werd de schouw verplaatst naar maandag. Dijkgraaf en heemraden reden op die dag in de schouwwagen over de dijk van oost naar west, van de Schuitenbeek in Putten tot aan de Laak in Nijkerk. Aan de hand van de administratieve gegevens in de dijkrol controleerden zij of elke dijkplichtige of zijn vervanger bij zijn dijkslag aanwezig was en beoordeelden zij de staat van onderhoud. De dijkgraaf vroeg de heemraden plechtig of zij het werk loofden of laakten. Was het onderhoud in orde dan werd de dijkslag 'geloofd', geprezen. Was het onderhoud onvoldoende uitgevoerd, dan werd de dijkslag 'gelaakt', afgekeurd. Bij deze eerste schouw bedroeg de boete op verwaarloosd onderhoud twaalf penningen, bij de tweede schouw, de aardschouw in de eerste dagen van mei, twee schillingen. De dijkgraaf werd bij het innen van boetes bijgestaan door een 'peinder', een soort deurwaarder. Later kreeg de schout deze taak. De helft van de inkomsten uit boetes was voor de hertog, de andere helft voor de dijkgraaf. Het ontbrak in de dijkbrief van 1356 aan een degelijke controle op de financiële boekhouding. De dijkgraaf beheerde persoonlijk de polderkas. Vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw had dit grote gevolgen.

Was de dijk na de tweede schouw nog niet in orde dan 'sal men [de dijkstoel] affvaren die dijck'. In de Arkemheen was deze formulering vermoedelijk synoniem voor de inrijdende of teerschouw. De leden van de dijkstoel hadden bij de teerschouw het recht 'van de dijk af te rijden', en hun intrek te nemen in de dichtstbijzijnde herberg. Daar bleven zij dan (ver)teren tot het achterstallig onderhoud was uitgevoerd. De eigenaar van de 'gelaakte' dijk draaide uiteraard op voor de consumptieve kosten. Het verblijf in de herberg was in de meeste dijkrechten beperkt tot drie dagen.[44] De dijkstoel liet de dijk dan herstellen voor de laagst mogelijke kosten en de nalatige geërfde moest dit dubbel betalen.

Behalve de zeedijk werden ook de weteringen, beken en sloten door de dijkstoel geschouwd. Voor deze schouw golden dezelfde regels als voor de dijkschouw. De Arkemheense beekschouw vond plaats in augustus. Op de laatste vrijdag van die maand inspecteerde de dijkstoel de beken in de Putterpolder, aansluitend op zaterdag die in Nijkerk. De weg- en dijksloten werden op 31 maart gecontroleerd. In het dijkrecht van 1356 bepaalde de hertog dat ook de wegen goed onderhouden moesten worden. Wie aan de oproep in de kerkdiensten om aan het wegenonderhoud deel te nemen geen gehoor gaf, kreeg een boete van vijf schellingen.

Aardhaling

Ten slotte werd in de dijkbrief ook de aardhaling geregeld. Onder aardhaling verstaat men het weghalen van grond of zoden uit andermans land voor de aanleg, het onderhoud of de verbetering van de zeedijk. Een veertiende-eeuwse zeedijk was een aarden wal afgedekt met graszoden. De kleigrond en de plaggen moesten uit een naburig gelegen weideperceel worden gehaald. Bij voorkeur gebruikte men daarvoor het buiten- of voorland, het land dat voor de dijk lag. Omdat het voorland steeds meer afkalfde, was men voor aardhaling en het plaggensteken steeds meer aangewezen op kostbaar binnenland. Vooral bij onderhoudswerkzaamheden na een dijkdoorbraak moest steeds meer vruchtbaar binnen-

44 Beekman 1905-1907: 888-897, 1105. Zie voor de teerschouw of inrijdende schouw ook Bosch van Rosenthal 1930: 31 en Van der Linden 1978: 35-36. Deze praktijk uit de oudste schouwbrief (1323) van het waterschap Lekdijk Bovendams.

dijks grasland worden aangesproken. Voor een bezitter van poldergrond betekende dat een flinke schadepost. Vrijwel altijd moest hij eigen hooi- of weiland opofferen voor het herstel van andermans dijkslag. Het was de taak van de heemraden – niet van de dijkgraaf – om de percelen aan te wijzen waaruit de aardhaling moest plaatsvinden. De heemraden hadden de opdracht land aan te wijzen dat het dichtst bij de dijk lag en de minste schade opleverde. De hoge boetes in de dijkbrief van 1356 laten zien hoe gevoelig deze materie lag. Wie de heemraden drie maal tegen sprak, betaalde elke keer zes pond. Werkten deze boetes niet, dan stond het de heemraden vrij elke straf op te leggen die zij nodig achtten.

Na een dijkdoorbraak werd soms besloten de zeedijk naar binnen te verplaatsen, in te leggen. De aanleg van een inlaagdijk was een zeer kostbare ingreep, omdat er veel land verloren ging. Er moest immers een nieuwe dijk worden aangelegd, terwijl ook het land dat eerder achter de dijk lag aan de zee werd prijsgegeven. Een inlaag leggen betekende altijd verplichte onteigening van grasland. In de dijkbrief van 1356 werd al rekening gehouden met het leggen van inlagen tussen Ark en Nekkeveld. Men had blijkbaar in het verleden ervaren dat dit dijkgedeelte het meest kwetsbaar was. Dijkgraaf en heemraden hadden de taak het tracé van een inlaag te bepalen ‘tot des lants beste’. Verzet hiertegen was zinloos.

Het was daarom niet voor niets dat de meeste conflicten ontstonden over het recht van aardhaling. Begin vijftiende eeuw liepen de ruzies over aardhaling al zo hoog op, dat de hertog om raad werd gevraagd. Zo reisde in augustus 1403 een delegatie uit Putten en Nijkerk naar Arnhem om hun problemen aan de hertog voor te leggen. De geërfden verzochten de hertog een zodanige regeling te treffen dat aan het voortdurend geruzie rond aardhaling een einde zou komen. De hertog bepaalde in overleg met de geërfden het volgende.[45]

Wie aarde nodig had om zijn deel van de zeedijk op hoogte te brengen, mocht de benodigde grond halen uit een perceel dat de heemraden daarvoor aanwezen. De heemraden waren verplicht een perceel te kiezen dat zo dicht mogelijk bij de te herstellen dijk lag en zo weinig mogelijk schade veroorzaakte. Tot zover niets bijzonders. Maar degene die de grond nodig had om ‘te dijken’ moest voortaan wel twee Vlaamse plakken (goudstukken) per roede betalen. Met dat bedrag verwierf hij erfelijke rechten op het perceel dat voor zoden steken of aardhaling gebruikt was. Anders gezegd, de eigenaar van het perceel behield het eigendomsrecht maar moest tegen de ontvangst van een eenmalig bedrag van twee goudstukken per roede toestaan dat het perceel werd gebruikt voor aardhaling. Dat daarmee de problemen niet voorgoed waren opgelost, mag duidelijk zijn.

Het oudste bericht omtrent aardhaling in de Arkemheen dateert van 27 mei 1432. Op die dag verkocht Walter Peterz. in aanwezigheid van dijkgraaf Aernt van Aller en de heemraden Servaes van Dyeren, Wessel Henricksz. en Geryt Ricoltsz. van Hollic 1½ roede land en een niet nader omschreven perceel voor het onderhoud van de hoefslag van het jufferenklooster in Elten.[46] In hoofdstuk 3 kom ik uitgebreid terug op het recht van aardhaling. Ik behandel dan het recht van aardhaling volgens het hernieuwde dijkrecht van 1611 en doe uitgebreid verslag van een aardhalingsproces uit 1741.

45 AZA inv. nr. 178 fol. 3; OAH inv. nr. 1950 fol. 45 en gedrukt in: Groot Gelders Placaatboek, Appendix I kolom 160-161: Dijkbrief van Hertog Reinoud IV van Gelre (1402-1423) van 2 augustus 1403 inzake een regeling rond de aardhaling, het leggen van inlagen en het recht de zeedijk te verlengen of te verkorten.

46 Thoben 2007: 89.

Hoe zag de dijkbrief eruit? De Arkemheense dijkbrief was geschreven op 'francijn', op perkament.[47] Afgedrukt in rode was hing onder de dijkbrief het zegel van de hertog aan een dubbele 'francijnen' staart. Op dijkgraaf en heemraden rustte nu de zware taak de bouw van de eerste 'officiële' zeedijk ter hand te nemen en in eensgezindheid de polder te besturen.

3. De Arkemheense zeedijk: een aarden dijk 1356-1611

Dijkbouw in Nederland

Wie informatie zoekt over de Nederlandse dijkbouw in het verleden komt tot een opmerkelijke ontdekking. Als bewoner van het lage land is hij ervan overtuigd, dat over dijken en dijkbouw in vroeger eeuwen een schat van gegevens voor handen is. Wat is gewoner dan een Hollandse dijk? Op de achterzijde van het standaardwerk 'Dijken in Nederland' wordt de dijk zelfs de belangrijkste Nederlandse uitvinding genoemd. Zonder dijken zou Nederland niet bestaan. Al 2000 jaar houden dijken ons land droog, want Nederland ligt in de laagste delta van de wereld. In ons land ligt 22.500 kilometer dijk.[48]

Toch is er nauwelijks literatuur over historische dijkbouw te vinden. Zekerheid over het tijdstip van de eerste bedijking is er niet. Ook over de techniek van de dijkbouw en de daarbij gebruikte hulpmiddelen is lang niet alles bekend. Kortom: over Hollandse dijken, de grootste historische bouwwerken van ons land, is in de periode tot de late middeleeuwen erg weinig informatie te vinden. Bij nader inzien is dat minder vreemd dan het lijkt. De aanleg van een dijk was voor onze voorouders zo vanzelfsprekend, dat zij volstonden met mondelinge overlevering en uitwisseling van praktische ervaring, zonder de moeite te nemen dit schriftelijk vast te leggen.

Het oudste bewijs van dijkbouw komt uit Friesland. Bij opgravingen in een terp bij het Friese dorp Peins – ongeveer vijf kilometer ten oosten van Franeker – troffen archeologen een stuk dijk aan van ongeveer veertig meter. Het ging om een ringdijk die nieuw akkerland op de kwelder moest beschermen. Deze dijk was gemaakt van plaggen en stamde uit de eerste of tweede eeuw voor Christus.[49] Vermoedelijk heeft de dijkbouw in ons land zich ontwikkeld uit het leggen van dijken tussen deze terpen en is de dijkbouw als het ware een 'verlengde' voortzetting van de terpenaanleg. In de Romeinse tijd tot omstreeks 450 is er vrijwel zeker sprake geweest van dijken langs onze grote zeearmen en rivieren. De vroegste schriftelijke bewijzen van dijkbouw dateren uit de Karolingische tijd. In bronnen uit die periode heeft Blok aangetoond dat er rond 800, dus tijdens de regering van Karel de Grote, zeedijken lagen in het Nederlands-Belgische kustgebied. Omstreeks 820 werden er rivierdijken aangelegd langs de Loire in Noord-Frankrijk.[50]

Dijkbouw op grote schaal begint in de late tiende en elfde eeuw. Maar ook uit deze periode is het bronnenmateriaal schaars. Eerst na 1200 worden er in het hele land rivier- en zeedijken gebouwd. Rond 1300 is er met name langs de Friese en Noord-Hollandse kust al sprake van tientallen kilometers zeedijk. Maar ook uit de veertiende eeuw zijn dijk-

47 Francijn of fransijn, Latijn francenum, van francia (Frankrijk), oude naam voor het (oorspronkelijk uit Frankrijk ingevoerde) perkament. Zie WNT 3: 4662.
48 Pleijster en Van der Veeken 2014: 7, 18.
49 Opgravingen ca. 1999 door archeologen van de Universiteiten van Amsterdam en Groningen o.l.v. Dr. J.G.A. Bazelmans.
50 Pleijster en Van der Veeken 2014: 106; Blok 1984: 1-7. Zie voor historische dijkbouw o.a. Van der Heide 1959; Schaap 1982 en over archeologisch dijkonderzoek in Noord-Duitsland Kühn en Panten 1989; Reinhardt 1989 en Wohlenberg 1989.

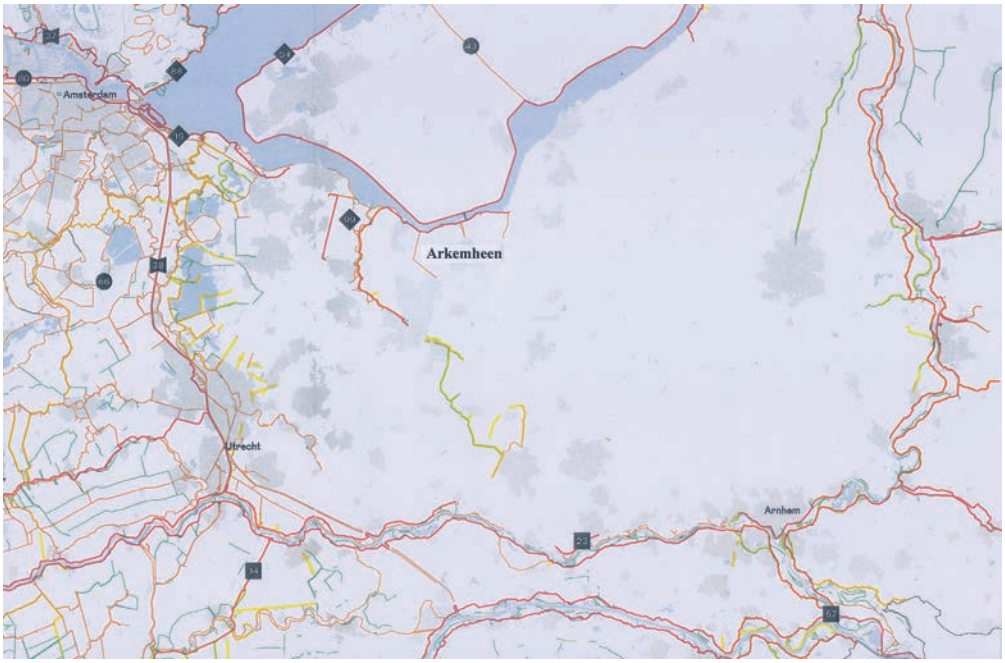

Kaart 21. Uitsnede uit de dijkenkaart van Nederland met de polder Arkemheen. Langs de voormalige Zuiderzee de primair waterkerende zeedijk. Links en rechts de regionaal kerende dijken respectievelijk de Laakdijk en de dijk langs de Schuitenbeek. In het midden de dijken langs de zijden van de Arkervaart, voorheen de Brede Beek (Pleijster en Van der Veeken 2014: 26-27).

technische gegevens slechts incidenteel overgeleverd. Meestal blijft het bij wat algemene opmerkingen in de door hogere instanties afgegeven dijk- of schouwbrieven. Daar komt nog bij dat de aanleg van een dijk geen uniforme aangelegenheid is. De ene dijk is beslist de andere niet. Door verschillende getijdewerking, kwaliteit van de aarde, draagkracht van de ondergrond, aanwezigheid van voldoende arbeidskrachten en dergelijke heeft elke dijk een eigen verhaal.

De eerste publicatie over dijkbouw in ons land dateert uit het eind van de zestiende eeuw. Omstreeks 1576 publiceerde Andries Vierlingh, geboren in 1507 in Zierikzee en rentmeester van de Prins van Oranje in het Brabantse Steenbergen, zijn standaardwerk 'Tractaet van Dyckagie'. Vierlingh wilde oorspronkelijk vijf delen schrijven, maar hij overleed in 1579 tijdens het werken aan het derde deel.[51] Lange tijd gold Vierlinghs boek als het meest gewaardeerde naslagwerk voor waterschappen en civiel technici.[52] In 1920 is dit werk opnieuw uitgegeven. In de vijftiende en zestiende eeuw ontstonden nieuwe technieken. Om het buitentalud van de dijk tegen de krachtige golfslag van de ondiepe Zuiderzee te beschermen werden slikkerdijken, wierdijken en paaldijken aangelegd. Om de dijkvoet te beschermen werden vlechtwerken van rijshout aangebracht.[53] Omvangrijke publicaties over dijk- en sluisbouw verschenen pas in de zeventiende en achttiende eeuw.

51 Zie voor het leven van Andries Vierlingh en zijn optreden in waterstaatszaken Rooijendijk 2009: 70-108.
52 Pleijster en Van der Veeken 2014: 119.
53 Zie voor de techniek in de Nederlandse waterbouw in de vijftiende en zestiende eeuw: Van de Ven 2003: 132-140.

De meest fraaie uitgaven zijn die van Listingh uit 1702 en het tweedelige werk over sluizen en bruggen van Tileman van der Horst uit 1736.

De aarddijk van 1356

Voor 1356 lag er al een (gedeelte) van de Arkemheense 'zeedijk' of iets dat daarop leek, zoals in het voorgaande is aangetoond. Overigens blijkt dit ook uit de tekst van de dijkbrief: 'Voortweert, dat die dijck van Ercke tott Neckeveldewert nijet wael en lege, soo magh die dijckgreve ende die heemraeden eene inlage leggen tot des lants beste'. De bestaande dijk tussen Ark en de Nekkeveldersluis – ongeveer tussen de huidige Arkervaart en de Laak – was dus zo slecht dat de hertog in 1356 toestond daar een inlaag te leggen, de dijk naar binnen te verplaatsen. Dit wijst erop dat bij de aanleg van de nieuwe dijk grotendeels is uitgegaan van de bestaande situatie. In zekere zin was er sprake van een reconstructie. Ook het feit dat de dijkbrief nauwelijks aandacht besteedt aan een ingrijpende maatregel als de onteigening van grond, doet vermoeden dat er voor het grootste deel van een bestaand dijktracé is uitgegaan. De 'nieuwe dijk' werd evenals de 'oude' dijk aangelegd op het voorland. Het voorland is de strook land tussen de dijk en het buitenwater die bij normaal hoog water niet onderloopt. Al in het begin van de zeventiende eeuw was veel voorland verdwenen en werd de Arkemheense zeedijk grotendeels schaardijk. Dat is een dijk die direct aan zee ligt. De eisen waaraan de 'nieuwe' dijk moest voldoen, waren in de dijkbrief geformuleerd.

Het aarden dijklichaam moest 36 voet breed zijn, dat is 9.80 meter.[54] Op deze ondergrond, het dijkstaal, werd de dijk zelf aangelegd. Aan de zeekant was in het voorland een strook van 28 voet, 7.62 meter, gereserveerd voor aardhaling. Aan de landzijde werd een strook van 32 voet, 8.70 meter, onteigend om als binnenberm te dienen. De eigenaars van deze onteigende gronden kregen 70 pond per morgen, een voor die tijd redelijk bedrag. Een dijksloot markeerde de grens tussen de binnenberm en het polderland. De eerste Arkemheense zeedijk was een aarddijk, aarden dijk of velddijk. Een dijk die uitsluitend was opgebouwd uit aarde, klei en zand. De buiten- en binnenbermen waren afgedekt met graszoden. De kruin was in het late voorjaar en in de zomer berijdbaar met paard en wagen om het vervoer van hooi mogelijk te maken.

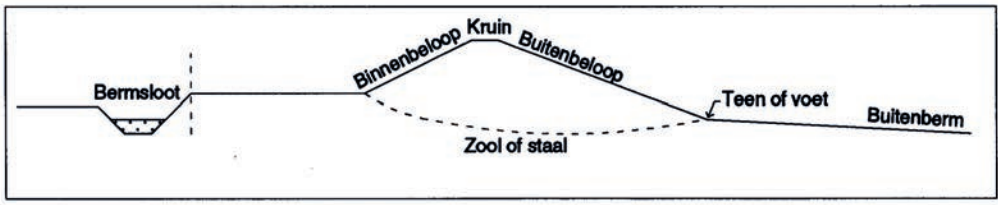

Afb. 22. Schema van een zeedijk met benaming van de diverse onderdelen (tekening: Frank Brouwer).

Uitgebreid archeologisch onderzoek aan de Duitse Noordzeekust in Sleeswijk-Holstein heeft aangetoond dat dijken in de veertiende eeuw niet hoger waren dan één of twee meter. Deze lage dijken hadden over het algemeen een flauw aflopend buitenbeloop. Ze leken nog het meest op zomerdijken. Aan de kust van het eiland Sylt hebben de Duitse

54 Roessingh 1969: 63, 65, 72. De Gelderse landvoet is 27,2 cm; de Gelderse roede 3.807 meter en de Gelderse morgen 0,87 hectare.

onderzoekers Kühn en Panten laat-middeleeuwse dijkprofielen blootgelegd, waarvan het dijkstaal zes tot acht meter breed was.[55] De Arkemheense zeedijk met een dijkzool van bijna tien meter was dus een flinke dijk.

Toch moeten we ons van de eerste officiële Arkemheense zeedijk geen al te grote voorstelling maken. Gegevens van ruim twee eeuwen later maken dat duidelijk. In 1588 verkeerde de zeedijk in zeer slechte toestand. Op diverse plaatsen was de dijk doorgebroken. Dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt en de heemraden besloten na overleg met de geërfden in de dijkgaten kaden aan te leggen. Deze kaden hadden een hoogte van vijf of zes voet, ca 1.50 meter. Als we er vanuit gaan dat deze kaden aansloten op de bestaande zeedijk – en waarom zouden die lager zijn – had de zeedijk een hoogte van hooguit 1.60 meter en een even grote kruinbreedte.[56] De Arkemheense zeedijk uit 1356 was niet meer dan een lage zomerdijk. Waarom zo laag? Omdat de dijk niet was aangelegd op de scheiding land en water, maar op het voorland. Eigenlijk op de drooggevallen slikken en schorren die merendeels in gebruik waren als buitendijks grasland. Hoe breed dit buitendijkse voorland van de Arkemheen ca. 1356 was, kunnen we bij benadering nagaan aan de hand van de overgeleverde oppervlakte van een complex buitendijks hooiland, bekend onder de naam de Roeden.[57] Uit zeventiende-eeuwse bronnen weten we dat de Lange en Korte Roeden respectievelijk acht en zes morgen groot waren.[58] Het perceel de Lange Roeden had een breedte van 160 meter. Met een toenmalige oppervlakte van acht morgen, bedroeg de lengte dus ongeveer 440 meter. De voortdurende afslag in aanmerking genomen – Van Dooren berekende een gemiddelde van ongeveer twee meter per jaar in de achttiende eeuw [59] – kunnen we gevoeglijk aannemen dat de zeedijk in 1356 is aangelegd op een afstand van misschien wel duizend meter van de dagelijkse vloedlijn van de Zuiderzee. Bij een aarden dijk was die afstand een groot voordeel omdat de golven op het brede voorland konden uitlopen en afkalving van de dijk door stromend zeewater werd voorkomen.

In de loop der tijd werd de dijk regelmatig opgehoogd. Dat was om verschillende redenen noodzakelijk. In de late middeleeuwen breidde de Zuiderzee zich verder uit naar het zuiden en steeg het zeewaterpeil. In de tweede plaats verstoorde de aanleg van een zware zeedijk op de kwelderachtige grond het natuurlijk evenwicht.[60] Bedijking vergrootte namelijk de druk op het maaiveld, waardoor de dijk langzaam wegzakte in de weke ondergrond. Bedijking had in de derde plaats hogere vloedstanden tot gevolg. Vóór de aanleg van de dijk kon het zeewater uitstromen over een groot gebied en stuitte het eerst op de hogere dekzandgronden van bijvoorbeeld de Puttense buurtschap Diermen. Door het hoger oplopen van de vloed liep het ebwater krachtiger terug, waardoor getijdegeulen uitschuurden in het voorland. Deze geulen werden steeds dieper waardoor ook het voorland wegspoelde. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw was de Arkemheense zeedijk al voor een belangrijk deel schaardijk geworden. Dijkdoorbraken kwamen daardoor regelmatig voor. Tot slot had het voortdurend ophogen tot gevolg dat het hellingvlak van het buitenbeloop steeds steiler werd. In 1610 klaagde landmeter Kempinck terecht dat de oude dijk ‘doergaens van binnen ende van buyten te steijll opgesett’ was.

55 Kühn en Panten 1989: 11, 51-52; Pleijster en Van der Veeken 2014: 112.
56 Berends 1935a: 98, regest 2277.
57 Kist 1853: 134.
58 AZA inv. nr. 1 fol. 135; SV inv. nr. 817, inv. nr. 160 fol. 133. Hagoort 2006: 228, 255, glossarium.
59 Van Dooren 1986: 64.
60 Raadschelders en Toonen 1993: 50-51.

Bijzonderheden rond de bedijking van de Arkemheen in 1356 ontbreken. We weten niet hoe lang de werkzaamheden hebben geduurd, hoeveel arbeiders er bij betrokken waren, waar de arbeiders vandaan kwamen en wat zij verdienden. Deze soort gegevens zijn wel bewaard gebleven bij het herstel van de Spaarndammerdijk. Deze dijk lag aan de zuidoever van het IJ en beschermde het Rijnland tegen de Zuiderzee. De aard van de werkzaamheden aan de Arkemheense zeedijk in 1356 moet vrijwel identiek geweest zijn aan die van de Spaarndammerdijk omstreeks 1510. Van Dam vertelt in haar artikel 'Gravers, ofzetters en berriedragers' hoe een en ander begin zestiende eeuw in zijn werk ging.[61]

De bouw van een zeedijk vond in de regel plaats in de periode juli tot en met oktober, met een uitloop tot november-december. De 475 tot later zelfs 900 arbeiders aan de Spaarndammerdijk waren voor het merendeel afkomstig uit de boerenstand. Na de oogst in juni/juli hadden de boeren min of meer de handen vrij of lieten de werkzaamheden over aan de boerin. Van juli tot december verhuurden zij zich als dijkwerker. De arbeiders waren onderverdeeld in gravers, ofzetters en berriedragers. De arbeiders werkten onder toezicht van een homan, te vergelijken met de latere rotmeester of ploegbaas. De gravers waren uitgerust met een schop, de ofzetters met een vork. De ofzetters gebruikten hun vork om de aarde te verspreiden en te egaliseren voor het leggen van de graszoden. De berriedragers zorgden voor de aanvoer van de aarde op draagberries. De aarde kwam uit het voorland en werd met platte schepen aangevoerd en door de berriedragers naar de dijk gebracht. Het dagloon varieerde van 2 tot 4 stuivers per dag. Gravers en ofzetters verdienden 4 stuivers, de berriedragers 2 à 2½ stuiver, de homan had 6 stuivers per dag. Het loon van ongeschoolde arbeid was niet lager dan elders.

De arbeiders aan de Spaarndammerdijk kwamen vooral uit plaatsen binnen de grenzen van het huidige Noord- en Zuid-Holland, maar er waren ook arbeiders uit Groningen, Kampen, de meierij van Den Bosch en zelfs uit Keulen en Aken. Deze brede spreiding kan erop wijzen dat er beroepsdijkarbeiders waren, voornamelijk gravers, die in Holland rondzwierven en zich in voorkomende gevallen verhuurden. De meeste arbeiders aan de Spaarndammerdijk kwamen echter uit plaatsen ten noorden van het IJ en uit West-Friesland. Deze situatie deed zich ook voor bij de grote herstelwerkzaamheden aan de Arkemheense zeedijk na 1612. De aannemers en arbeiders kwamen begin zeventiende eeuw voornamelijk uit het Noordhollandse. Dat was in 1356 mogelijk ook het geval.

Dijkonderhoud volgens het principe van verhoefslaging

Het onderhoud van de zeedijk in de Arkemheen was in de periode 1356-1611 de taak van iedere geërfde. Wie grond in de polder had, moest eigenhandig meehelpen de dijk te onderhouden. 'Wie het water deert, die het water keert' was hier volledig van toepassing.[62] Van de dijkplicht werd niemand uitgezonderd. Ook kerken, kloosters, vicarieën, weeshuizen en andere rechtspersonen waren verplicht aan het dijkonderhoud mee te werken. Zij besteedden het dijkonderhoud uit aan hun pachters maar bleven als eigenaars zelf aansprakelijk.

Voor het onderhoud was de dijk verdeeld in vakken. Van oorsprong kreeg elke geërfde per hoeve een dijkvak toebedeeld, een hoefslag. Een hoefslag werd later de algemene benaming voor het dijkvak dat aan elke onderhoudsplichtige was toegewezen. De naam

61 Van Dam 1992: 447-478.
62 Voor de interpretaties van deze veel gebruikte Nederlandse uitdrukking Gallé 1963: 147-149.

hoefslag was ontleend aan de hoeve, een landmaat in Gelderland ter grootte van zestien morgen, bijna veertien hectare. Eén hoeve grondbezit was aanvankelijk voldoende voor het levensonderhoud van één gezin.[63] In de veertiende en vijftiende eeuw was de relatie tot deze oppervlaktemaat allang verdwenen en had een hoeve betrekking op al het land bij de boerderij, ongeacht de grootte. Deze hoef- of dijkslagen waren verdeeld volgens het principe morgen morgensgelijk. In de Arkemheen stond het bezit van één morgen, 0,87 hectare, gelijk aan het onderhoud van één roede van de dijk, 3.80 meter.[64] De hoefslagen van de geërfden waren dus zeer verschillend van grootte al naar gelang de oppervlakte van het grondbezit. De hoefslagen waren niet alleen ongelijk maar bovendien ook niet aaneengesloten toegewezen. Want, zo redeneerde men, het ene dijkdeel vereiste meer onderhoud dan het andere. Een hoefslag met een breed, tamelijk hooggelegen voorland had minder onderhoud nodig dan een hoefslag waar deze beschermende factor niet aanwezig was.[65] Het gevolg was dat de hoefslagen per geërfde honderden meters, soms enkele kilometers, uit elkaar konden liggen.

Kaart 22. Hooi- en weilanden in de Arkemheen met de veldnamen Morgen en Hoefslag. De percelen met de naam Hoefslag zijn geconcentreerd in de Nijkerkse buurtschappen Holk en Nautena. Het waren particuliere ontginningen vanuit bestaande boerderijen. De veldnaam Morgen is verspreid over de hele polder. Afhankelijk van de grootte kregen percelen ook namen als Twee-, Drie-, Vier-, Vijf- en Zevenmorgen (Hagoort 2006: 196).

63 Hoefslag waarin 'slag' de betekenis heeft van 'verdelen'. Beekman 1905-1907: 819 en Danner 2009: 64.
64 Het bewijs van deze verhouding in AZA inv. nr. 1 fol. 43, waar Henrick van Aller na het kopen van de Kijfkamp groot drie morgen (Nij A 94) in 1605 ook drie roeden van de dijk moet gaan onderhouden.
65 Beekman 1905-1907: 381, 819.

In de Arkemheen was bij de eerste toedeling van de hoefslagen de kwaliteit van de grond buiten beschouwing gelaten. Dit in tegenstelling tot o.a. in Rijnland. Hier waren na 1550 de onvruchtbare landen als een lager aantal morgens geregistreerd bij de zogenaamde grote en kleine meting.[66] Deze wijze van berekening werd bijvoorbeeld in Nijkerk en Putten ook niet ingevoerd na 1635 toen de tabakspercelen veel meer opbrachten dan de hooi- en graslanden. In sommige streken in Nederland werden na een bepaalde periode, meestal na zeven jaar, de hoefslagen opnieuw verkaveld, de zogenaamde 'verhevening'.[67] Ook dat kwam in de Arkemheen niet voor. Het gevolg was dat de versnippering van hoefslagen steeds verder toenam. Als een perceel hooi- of weiland bij verkoop of vererving werd verdeeld, dan volgde automatisch de splitsing van de hoefslag. De hoefslagen werden op den duur zo smal dat verantwoord dijkonderhoud in de praktijk vrijwel onmogelijk was. Ter illustratie een voorbeeld uit 1494.

Het oostelijk gedeelte van de Putterdijk heette de Prymerijt. In de dijkrol van 1494 had de Prymerijt een lengte van bijna 700 meter. 311 meter daarvan was verdeeld over 22 hoefslagen die door 21 eigenaren werden onderhouden. Bij een evenredige verdeling zou dat betekenen dat elke eigenaar verantwoordelijk was voor een hoefslag van bijna vijftien meter. Sinds de eerste toedeling in 1356 waren door vererving of verkoop van de landerijen ook de hoefslagen opgesplitst. Zo was in 1494 – bijna 150 jaar later – de hoefslag van Neude Claessz. uit Halvinkhuizen slechts twee voet, 55 centimeter, en die van Arnt Wolffsz. een halve roede, 1.90 meter. Ook de Kerk van Putten en de heren van Sint Walburg in Arnhem waren verantwoordelijk voor het onderhoud van een hoefslag van slechts een halve roede. Het hierbij gevoegde overzicht van de hoefslagen van de Prymerijt laat duidelijk zien dat het onderhoud van dergelijke kleine hoefslagen tot absurde toestanden leidde. Met schop en kruiwagen liep men elkaar letterlijk in de weg.

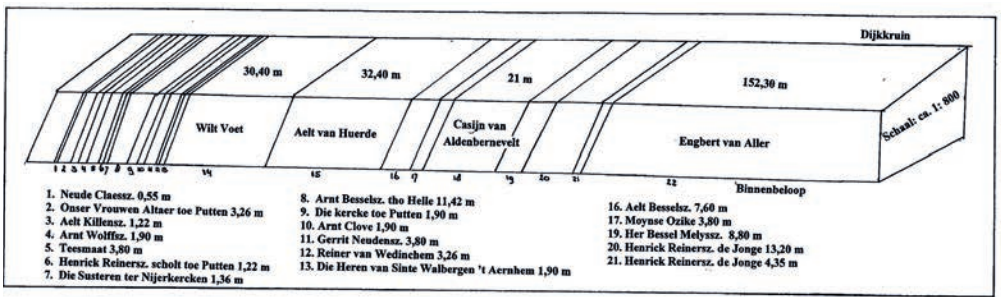

Afb. 23. Verhoefslagingsschema van ruim 300 meter van de Prymerijt, het oostelijk deel van de Arkemheense zeedijk in de gemeente Putten volgens de dijkrol van 1494 (AK inv. nr. 185a fol. 4-5. Tekening Frank Brouwer).

In 1494 moest de ruim tien kilometer lange zeedijk door maar liefst 530 verschillende eigenaren en pachters worden onderhouden. Het spreekt bijna vanzelf dat deze situatie de dijkstoel eind zestiende eeuw volledig boven het hoofd groeide. Dijkonderhoud volgens het principe van de verhoefslaging leverde zoveel werk, zoveel wantoestanden en vooral zoveel risico's op, dat wel naar een ander principe van dijkonderhoud moest worden

66 Fransen 2009: 26. Zie voor de grote verschillen in morgengeld Van Tielhof en Van Dam 2006: 103-111.
67 Gallé 1963: 153; Beekman 1905-1907: 813-815 en 1541.

omgezien. Die omschakeling was de gemeenmaking van de zeedijk, die tot stand kwam bij het nieuwe dijkrecht van 1611. Bij gemeenmaking werd het noodzakelijke dijkonderhoud door de dijkstoel via aanbesteding geregeld. De geërfden droegen gezamenlijk de onkosten door het heffen van een omslag, het morgengeld.

Naam eigenaar hoefslag	Opp. hoefslag	m/cm
Henrick Reinersz. scholt toe Putten	4½ f	1.22
Die susteren ter Nijerkercken	5 f	1.36
Neude Claessz.	2 f	0.54
Onser Vrouwen altaer toe Putten	12 f	3.26
Aelt Killensz.	4½ f	1.22
Arnt Wolffsz.	½ r	0.14
Teesmaat	1 r	3.80
Arnt Besselsz. tho Helle	3 r	11.40
Die kercke toe Putten	½ r	0.14
Arnt Clove	½ r	0.14
Gerit Neudensz.	1 r	3.80
Reiner van Wedinchem	12 f	3.26
Die heren van Sinte Walbergen ‘tAernhem	½ r	0.14
Wilt Voet	8 r	30.40
Aelt van Huerde	8½ r	32.30
Aelt Besselssz. (Gerrit Aersz.?)	2 r	7.60
Moynse Ozike	1 r	3.80
Casijn van Aldenbernevelt	5½ r	20.90
Her Bessel Melyssz.	2 r 4½ f	8.82
Henrick Reinersz. de Jonge	3½ r	13.30
Die selve	1 r 2 f	4.34
Engbert van Aller	40 r	152.00
Arnt van Dry	5 r 11 f	21.00
Peel Boumeister	5½ f	1.50
Aernt van Dry toe Dry	5½ f	1.50
Henrick Reynerssz.	3 r 1 f	11.60
Gherit van Speulde Claessz.	2 r 6 f	9.20
Henrick van Speulde	3 r	11.40
Bernt van Pimpeloe	4 r 4½ f	16.40
Maes Claessz.	1 r 3 f	4.60
Ghoesen Heymenssz.	11 f	3.00
Henrick Reinersz.	½ r	0.14

Tabel 3. De verhoefslaging van ca. 300 meter van de Prymerijt, het oostelijk deel van de Arkemheense zeedijk in de gemeente Putten, volgens de dijkrol van 1494. Achter de naam van de geërfde de lengte van de hoefslag in voeten (f) en roeden (r). 1 roede = 3.80 meter en 1 voet is 27.2 centimeter (AK inv. nr. 185 fol. 5).

Hertog Reijnout IV en een verhoefslaging in 1414

Op 7 augustus 1414 ontving hertog Reijnout IV (1402-1423) van Gelre een aantal geërfden uit Putten en Nijkerk. Ze vertelden de hertog dat de Arkemheense zeedijk onlangs verlengd was. Welke uitbreiding van de zeedijk dit was, is onduidelijk. Mogelijk ging het om een verlenging van het oostelijke deel van de zeedijk, de Duikerdijk. De Duikerdijk beschermde de landerijen van een groot aantal boerderijen in de buurtschappen Nulde, Henslare en de Voormehen in de gemeente Putten. Door de aanleg van dit dijkdeel profiteerde een nieuwe groep grondeigenaren van de bescherming van de zeedijk. Dijkgraaf en heemraden hadden hen overeenkomstig de grootte van hun grondbezit een hoefslag toegewezen, maar zij weigerden het onderhoud daarvan op zich te nemen. De reden daarvan was dat de dijkstoel hen niet van te voren geraadpleegd had. Dat was de dijkstoel echter op grond van een oorkonde uit 1403 niet verplicht. Daarin stond dat de dijkstoel gerechtigd was de zeedijk naar eigen goeddunken 'te lengen ende te corten'.[68] Waarschijnlijk is deze vrijheid om de dijk naar eigen inzicht te verlengen of te verkorten juist in de oorkonde van 1403 opgenomen in verband met de voorgenomen verlenging met de Duikerdijk. Nu de dijk klaar was en de nieuwe geërfden weigerden de verhoefslaging te accepteren, riepen zij het oordeel van de hertog in. De hertog erkende het recht van de dijkstoel maar liet de oplossing over aan een commissie van veertien leden uit de Arkemheense geërfden. Kort daarna namen dijkgraaf en heemraden de gekozen veertienen de eed af. Vervolgens bepaalden deze veertienen de lengte en de plaats van de hoefslag die zij moesten onderhouden naar gelang de oppervlakte van hun grondbezit in de polder.[69]

Een verhoefslagingsproces in 1605

Op 10 maart 1418 maakte Guntram van Graescop, proost van het klooster Werden, een oorkonde op waarin hij Claes Noudenzoon de Woldeskamp in tijns gaf. De Woldeskamp, later Woudeskamp, Woud(t)skamp en nu Woutskamp is een perceel hooi- en weiland ten oosten van de Arkervaart in de gemeente Nijkerk.[70] De verhoefslaging van dit perceel van ruim drie morgen is gedurende lange tijd te volgen. Het was namelijk ruim anderhalve eeuw eigendom van de Werdense boerderij Neude Klaasgoed in Halvinkhuizen, gemeente Putten.[71] In de dijkrol van 1494 was Neude Claesz. de eigenaar.[72] Bijna een eeuw later, in de dijkrol van 1588, stond de hoefslag van de Woutskamp op naam van Aelt Gerrits. Aelt Gerrits raakte begin zeventiende eeuw in financiële moeilijkheden en was verplicht zijn grondbezit te verkopen. De Woutskamp kwam in handen van vijf verschillende eigenaren. Ook de hoefslag van bijna vijftien meter werd onder de nieuwe eigenaren verdeeld. Ieder was nu verantwoordelijk voor het onderhoud van ongeveer drie meter van de zeedijk. Deze nieuwe eigenaren verzuimden echter de hoefslag te onderhouden. Dit bleek bij de eerste schouw, de loofschouw, op maandag 18 maart 1605.

68 AZA inv. nr. 178 fol. 3; OAH inv. nr. 1950 fol. 45. Gedrukt in Groot Gelders Placaatboek, Appendix I kolom 161.
69 AZA inv. nr. 178 fol. 3; OAH inv. nr. 1950 fol. 46-48. Gedrukt in Groot Gelders Placaatboek, Appendix I kolom 162. Zie ook Beekman 1905-1907: 386.
70 Hagoort 2006: 447, glossarium: Woutskamp: Nij A 78, 79 met een oppervlakte van 3.24.00 ha. Voor de gegevens van de oorkonde: AK inv. nr. 40a fol. 54 en Wartena supplement AK regest 15a.
71 Het Neude Klaasgoed is in de negentiende eeuw afgebroken. In 1604 is door de toenmalige bewoners Wolter en Aelt Cornelissen ééntwaalfde deel van dit goed geschonken aan het Burgerweeshuis in Harderwijk. In 1642 werd ook de halve Woutskamp (2 morgen) door Hendrik Elbertsen aan dit weeshuis verkocht. Het eerst hiermee onderhouden weeskind was Henrick Rixen tot 1648. Van 1714 tot 1734 was dat Berend Buschman en van 1788-1794 Jacobus van Velthuizen, oud 12 jaar. Zie Moorman van Kappen 1981: 114.
72 AK inv. nr. 185a fol. 4.

‘De campo dicto Woldeskamp. Wij Guntram van Graescop, proest des munsters to Werden, doen kont allen lueden ende bekennen in dessen openen brive vor uns ende vort vor alle onse nakomelinge dat wij gelenet hebbe ende myt onsen guden willen is, den kamp geheten Woldeskamp, de hier vormals gekoft is ute dem gude to Norden ende horich is in onsen hoff to Putten. Dat wij des vurseide kamps gunnen ende gegunt hebben Claes Nouden soenen ende sijnen erven, in dissen werworden dat ons of onsen nakoemelinghen disse vurscreven Claes of sijn erven alle jaer van dessen vurseide kampe up Sente Mertens dach in onsen hoff tot Putten sullen gelden ende betalen enen halven Vlemsen groten to tijnse ende daer van vort doen alse tijns guts recht is, beheltnisse ons of onsen nakoemelingen alle onse rechten ende herlicheit alse dat van ouldes gewest is sunder argelist ende almans rechten onvertegen. Vortmer so sollen se ons of onsen nakoemelinghen alle jaer up Sente Mertens dach van dessen vurseide kampe geven to scult II scepel roggen, sulker mate als dat van oults gewest heft. Ende up dat desse vurseide ponte stede unde vast gehoulden werden so hebbe van onser proustie segel vor uns ende vor onse nakoemelinge an dissen brif doen hangen. Gegeven dusent virhondert achteyn feria quinta post Letare’.

Tekst 6. Oorkonde van 10 maart 1418 waarin Guntram van Graescop, proost van het klooster Werden de Woldeskamp, later de Woutskamp, in Nijkerk, voordien eigendom van de boerderij Norden in Putten, in tijns geeft aan Claes Noudenzoon (AK inv. nr. 40a fol. 54).

In de vroege morgen van 18 maart waren alle geërfden van de Arkemheen in Nijkerk, Putten en Harderwijk druk in de weer. De dijkschouw eiste deze dag alle aandacht. Uit ervaring wist iedere geërfde vrij nauwkeurig op welk tijdstip de leden van de dijkstoel zijn hoefslag zouden inspecteren. Op de dijk, waaraan nu niet meer gewerkt mocht worden en die voor alle ‘verkeer’ verboden was, zocht ieder zijn eigen hoefslag op. Hoefslagpaaltjes aan de rand van de dijkkruin markeerden begin en einde van elke hoefslag. Ook de dijkschrijver was aanwezig. Hij droeg in een brieventas de verhoefslagingslijst of dijkrol. Bij elke hoefslag controleerde hij aan de hand van dit document de naam van de eigenaar en de breedte van de dijkslag. Iedere geërfde was verplicht vanaf het begin van zijn hoefslag tot aan het afsluitende hoefslagpaaltje mee te lopen. Dijkgraaf en heemraden beoordeelden de staat van onderhoud van de dijkkruin, het buiten- en binnenbeloop en de dijkzool. Aan het einde van de hoefslag gaf de dijkgraaf zijn oordeel, waarna de heemraden vonnis wezen door de hoefslag te loven of te laken.

Bij de hoefslag aan ‘den Alden Dyck’ die behoorde bij de Woutskamp was niemand aanwezig. In dat geval sprak men van een ‘heerloze’ dijk.[73] Was een heerloze dijk een gevolg van een faillissement of was de eigenaar aan lager wal geraakt, dan werd hij veroordeeld tot ‘spadesteking’. In het dijkrecht van de Veluwe van 1370 staat daarover het volgende: ‘Hij en sal komen opter dijck bij den heymraet in eenen bloten rocke, bloetshoofds, ind barvoets, mit enen stro zele gegordet, hebbende enen spade in sijnre handt ind sweren dair ten Heyligen, dat hij binnen alle den lande dair die dijck gelegen is, geen guedt en heeft noch en beholt’.[74] In de archieven van de Arkemheen ontbreken gegevens over de toepassing van dit gebruik. Om te kunnen achterhalen wie dijkplichtig was, paste

73 Pleijster en Van der Veeken 2014: 205, waar in plaats van een ‘heerloze’ dijk sprake is van een ‘verloren’ of ‘onbeheerd’ dijkvak.
74 Groot Gelders Placaatboek, Appendix, kolom 153-155.

men het boezemrecht toe.[75] Het is opmerkelijk dat het boezemrecht niet in het Arkemheense dijkrecht van 1356 voorkomt. Juist in Gelderland was het boezemrecht vrij algemeen en bevatten vele dijkrechten hierover uitvoerige bepalingen. Het Arkemheense boezemrecht is vermoedelijk na 1356 vastgelegd en werd in ieder geval tot begin zeventiende eeuw toegepast. De geërfden kozen voor de toepassing van dit recht 'nae older usantien ende dijckrechten' veertien gedeputeerden uit Nijkerk, Putten en Harderwijk.[76] Nadat de dijkgraaf de voorwaarden van het boezemrecht had voorgelezen, legden de veertienen de eed af. Zij kregen de opdracht te onderzoeken wie verantwoordelijk was voor de hoefslag van Aelt Gerrits, zodat zij binnenkort weer 'eyghene heeren mochten hebben'. De veertienen rapporteerden dat de heerloze hoefslag afkomstig was uit de 'boezem' van Aelt Gerrits en dat de Woutskamp was aangekocht door Aelt Jansen Visscher, Jacob Evertsen van Hoeck – eigenaar van de Nijkerkse boerderij Ramshorst – Lubbert Reynersen Cluppel uit Nekkeveld, Wouter Reynersen en Diele Maes. Zij hadden zich echter aan hun verantwoordelijkheid onttrokken. De dijk moest echter wel gerepareerd worden. In dat geval was de dijkgraaf persoonlijk aansprakelijk voor het onderhoud van de hoefslag. Hij moest het dijkherstel op eigen kosten uitvoeren. Deze plicht is dijkgraaf Van Oldenbarnevelt stipt nagekomen. Voor de periode van 19 juni 1607 tot 18 mei 1611 werd de hoefslag van de Woutskamp aanbesteed voor een bedrag van 52 daalders.

Na de gemeenmaking van de zeedijk in 1611 achtte dijkgraaf Van Oldenbarnevelt de tijd rijp om de rekening te vereffenen. Door een nieuwe uitspraak van de veertienen werden de vijf geërfden alsnog veroordeeld tot het betalen van 104 daalders, het zogenaamde 'twyvoudich geldt', ook wel de weerpenning genoemd. Na het voorlezen van dit vonnis waren beide partijen 'door tusschen spreecken van dijckgraeff ende heymraet in der vrindtlijckheyt veraccordeert opten 21 may 1613'. Daarmee was de laatste strijd uit de periode van de verhoefslaging tussen de Arkemheense dijkstoel en een aantal nalatige geërfden gestreden. De gemeenmaking van de zeedijk in 1611 maakte een einde aan de periode van de verhoefslaging en daarbij ook aan toepassing van het boezemrecht.

4. De Arkemheense dijkrollen

Een overzicht van de bewaard gebleven dijkrollen

In de periode van de verhoefslaging speelde de dijkrol een zeer belangrijke rol. Zonder een goed bijgehouden dijkrol was het dijkonderhoud niet mogelijk. De dijkrol was het register waarin op systematische wijze de namen van de grondeigenaren in een waterschap of polder waren opgetekend. Achter hun naam stond de lengte van de hoefslag. De hoefslag was afhankelijk van de grootte van het grondbezit. Daarbij stond in de Arkemheen het eigendom van één morgen poldergrond gelijk met het onderhoud van één roede van de zeedijk. Onderhoudsplicht volgens het principe morgen morgensgelijk was een fundamentele regel van het waterschapsrecht en werd al toegepast sedert 1300. Iedere grondbezitter betaalde volgens dit principe morgengeld, in de polder Bunschoten heette dit heel beeldend zeedijkgeld.[77] Morgengeld was geen belasting, maar een vorm van

75 Beekman 1905-1907: 206 ev.
76 Dit dijkrechtproces, gedateerd 21 mei 1613, in AZA inv. nr. 1 fol. 41-45. Deze veertienen waren: Jan van Angeren den Olsten, Maes Jansen, Harmen Brantsen, Pieter Reynersen, Ott van Bronckhorst (hij trad op voor zijn zwager Jacob Voet), Carolus Bentinck, Henrick van Meurs, Philips van Speulde, Gotschalk Jansen, Derrick Leyendecker, Rijcket van Nulde, Harmen Schrassert, Rijcket Henricxsen de Jongen en Jan Elbertsen.
77 Mijnssen-Dutilh 1997: 13.

omslag. De te verwachten of gemaakte kosten voor het dijkonderhoud werden omgeslagen naar rato van het grondbezit. Om de omslag in morgengeld te berekenen, moest de dijkstoel beschikken over de juiste oppervlakte van het grondeigendom en de namen van de eigenaren. Die gegevens vormden de inhoud van de dijkrol.[78] De administratie was in handen van de dijkstoel. Na de aanstelling van dijkambtenaren werd de dijkrol bijgehouden door de dijkschrijver, de secretaris.

Dijkrollen of dijkboeken waren algemeen gangbare documenten. Ook in andere delen van ons land kwamen ze voor. Alleen gebruikte men daar namen als dijkregister, dijkcedulle of maanboek.[79] In Vlaanderen en Zeeland sprak men van een ommeloper of everingboek.[80]

In diverse ambachten van het hoogheemraadschap Rijnland stonden deze administratieve gegevens opgetekend in morgenboeken, een verwijzing naar de normatieve landmaat, de morgen. Toch zijn er grote regionale verschillen. De zestiende- en zeventiende-eeuwse ommelopers en morgenboeken geven meer informatie in de aanhef dan de Arkemheense dijkrollen. Zo beginnen ommelopers en morgenboeken vaak met de tijdsaanduiding van de opmeting, de naam (namen) van de landmeter(s) en zijn assistent(en), de naam van de opdrachtgever en de blokverdeling. In de Arkemheense dijkrollen ontbreken al deze bijzonderheden. Alle rollen volstaan met het noemen van het jaartal en de aanduiding ‘Dijckrolle des lants van Erkemehen’.

In de Arkemheen zijn uit de periode van de verhoefslaging – dus voor 1611 – drie dijkrollen overgeleverd, namelijk uit 1494, 1588 en 1608. Er is ook een dijkrol opgesteld in 1547, maar die is tot op heden niet teruggevonden. Het betreft allemaal kopieën. Het plan om het Arkemheense dijkrecht te herzien dateert uit 1608. De belangrijkste eis bij die herziening was de gemeenmaking van de zeedijk. Op grond daarvan was een nieuwe registratievorm noodzakelijk. De dijkrol van 1608, die in twee afzonderlijke delen is overgeleverd, vermeldt daarom zowel de gegevens uit de periode van de verhoefslaging als die welke nodig waren voor de gemeenmaking. Vandaar dat ik kies voor de naam ‘overgangsrol’. Hieronder ga ik bij de afzonderlijke behandeling van de dijkrollen dieper in op de verschillende notatievormen in de dijkrol van 1608.

A. Dijkrollen uit de periode van de verhoefslaging:

1494: Kopie: AK inv. nr. 185 fol. 1-20.
Kopie: OAH inv. nr. 2006 fol. 50-80.

1588: Kopie: HG inv. nr. 5023. Civiele Processen 1602 nr. 9 fol. 1-21.
1608: Kopie: HG inv. nr. 5042. Civiele Processen 1610 nr. 14 fol. 1-42.

B. Overgangsrol van verhoefslaging naar gemeenmaking:

1608a: Origineel: AK inv. nr. 185a fol. 1-30.
Betreft het 1e en 2e blok van de polder, ten oosten van de Arkervaart, gemeente Putten.

78 Van Amstel-Horák 2001: 241.
79 Beekman 1905-1907: 318-319.
80 Soens 2009: 9, 77-78. De oudst bewaarde ommelopers in het Brugse Vrije dateren uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. De naam ommeloper is vermoedelijk afkomstig van de wijze waarop de landmeters over (om) het land moesten lopen om de oppervlakte te meten.

1608b: Origineel: HG inv. nr. 4396 fol. 1-32.
Betreft het 3e, 4e, en 5e blok van de polder, ten westen van de Arkervaart, gemeente Nijkerk.

C. Dijkrollen uit de periode van de gemeenmaking:

1611: Kopie: AZA inv. nr. 178 fol. 1-77.
Kopie: AZA inv. nr. 179 fol. 1-65 (incompleet).

1716: Origineel: AZA inv. nr. 812A fol. 1-196.
Kopie: HG inv. nr. 5773. Civiele Processen 1729 nr. 3 fol. 1-196.

Tabel 4. Een overzicht van de dijkrollen van de polder Arkemheen in de periode 1494-1716 met bronvermelding en het aantal beschreven foliobladen.

Uit de periode na 1611 dateren vier rollen. De originele dijkrol van 1611, opgemaakt bij de gemeenmaking van de zeedijk, is nog niet teruggevonden. Dit exemplaar was in 1834 nog in het bezit van de Arkemheense dijkschrijver. In dat jaar stuurde hij namelijk het origineel ter inspectie aan de staatsraad, de gouverneur van de provincie Gelderland. Het is niet onmogelijk dat deze dijkrol zich nog bevindt in het provinciaal Archief van Gelderland. Onderzoek ter plekke bleef echter tot op heden zonder resultaat.[81] Gelukkig heeft dijkschrijver Engel Engelberts omstreeks 1617 twee kopieën gemaakt. Ten slotte is van de dijkrol van 1716 zowel het origineel als een kopie aanwezig. In totaal zijn er tot op heden negen Arkemheense dijkrollen bekend, waarvan twee originelen en zeven kopieën.

Een nogal magere oogst vergeleken bij de talrijke Zuid-Nederlandse ommelopers, Rijnlandse morgenboeken en Noord-Groningse dijkrollen. In het Vlaamse Blankenbergen zijn bijvoorbeeld tussen 1456 en 1554 zelfs vijf originele ommelopers bewaard gebleven. In Rijnland zijn uit diverse plaatsen zoals Oegstgeest, Voorschoten en Zwammerdam meerdere morgenboeken bekend, terwijl Paping meer dan twintig dijkrollen noemt uit plaatsen langs de Waddenzee.[82] Het geringe aantal bewaard gebleven Arkemheense dijkrollen heeft meerdere oorzaken. In de eerste plaats is het polderarchief tussen 1356 en ca. 1610 niet meer aanwezig. In de tweede plaats speelde er ook een praktische reden. Bij het opmaken van een nieuwe dijkrol verloor de voorgaande rol zijn actuele functie met het gevolg dat hij vernietigd werd. In de derde plaats verloren de verhoefslagingsrollen na de gemeenmaking van de dijk in 1611 hun waarde. Uiteindelijk mogen we van geluk spreken dat er nog zo veel kopieën zijn overgeleverd. Hoe dat komt? De meeste kopieën hebben dienst gedaan als bijlage bij civiele processen. Als procesbijlage waren alleen de namen van de eigenaar en de oppervlakte van het grondbezit belangrijk. Vandaar dat de informatie die eventueel in de aanhef van de originelen gestaan heeft, zoals de namen van landmeters en opdrachtgevers, is weggelaten.

81 Op 22 september 1834 schreef de toenmalige dijkschrijver E.G. Ardesch in een brief aan de Heer Staatsraad der Provincie Gelderland 'hebben wij de eer UE. hiernevens het eenige origineele Dijkreglement van 18 junij 1611 ter inspectie […] in te zenden'. AZA inv. nr. 16 fol. 91.
82 De Kraker 2001: 185; Van Amstel-Horák: 269 en Paping 2001: 305-306.

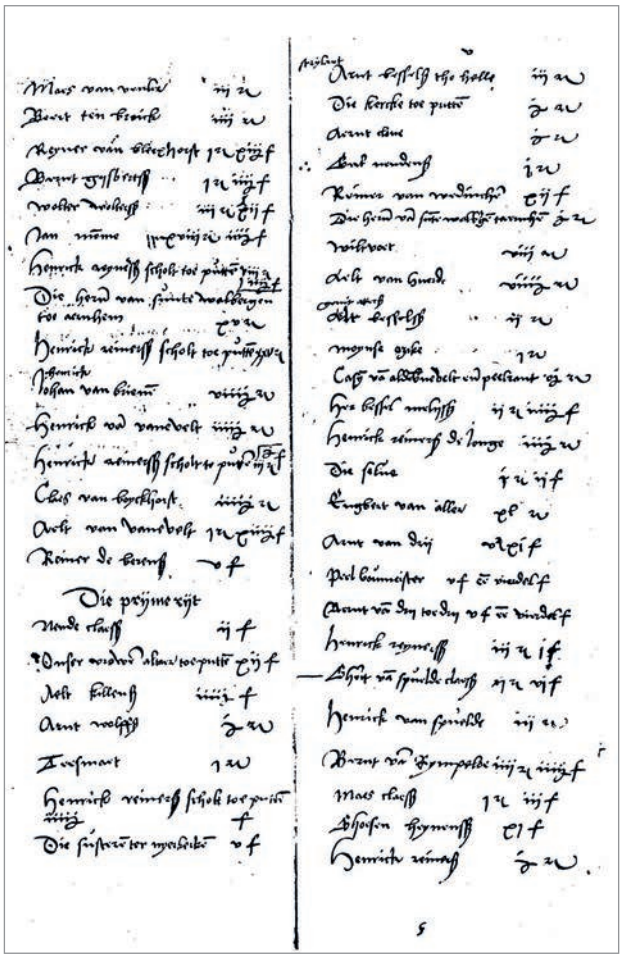

Afb. 24. Folio 4 en 5 recto van de dijkrol van de Arkemheen uit 1494. Vanaf ongeveer het midden van de linkerkolom de hoefslagen van de Prymerijt, een gedeelte van de Putterdijk, met in de rechterkolom de namen van o.a. Engbert van Aller, Arnt van Drij (Drie) en Henrick van Speulde (AK inv. nr. 185).

Het gebruik van dijkrollen

Een Arkemheense dijkrol uit de periode van de verhoefslaging bestond uit twee kolommen. Links stonden de namen van de personen of instellingen die grond in de polder bezaten, rechts de lengte van de hoefslag in roeden en voeten. De hoefslagen werden door middel van piketpaaltjes op de kruin van de dijk gemarkeerd. Een nummering van de hoefslagen zelf ontbrak. De dijkrol vervulde een belangrijke functie bij het beheer van de dijk. Het was een overzichtelijke lijst van dijkplichtigen en hoefslagen. De lijst diende nauwkeurig en actueel te zijn. Naast de juiste namen en de correcte lengte van de hoefslagen, was vooral de goede volgorde van belang. De volgorde in de dijkrol moest exact gelijk zijn aan de volgorde van de hoefslagen op de zeedijk. In de Arkemheen verliepen de hoefslagen van oost naar west, van de Schuitenbeek, de grens met Putten, tot aan de Laak, de grens met Bunschoten-Spakenburg. Toen, zoals bijvoorbeeld in 1588, het stadsbestuur van Harderwijk de nieuwe dijkrol van de dijkgraaf controleerde op fouten, viel de Harderwijkse magistraat vooral de onzorgvuldigheid in de volgorde op.[83] Slordigheden in de dijkrol zorgden voor problemen bij de dijkschouw en waren zodoende van directe invloed op de kwaliteit van het onderhoud van de zeedijk.

Leggen we de jaartallen van de Arkemheense dijkrollen naast elkaar dan blijkt dat er ongeveer eens in de 40 à 45 jaar een nieuwe dijkrol werd opgemaakt. Opnieuw zijn er regionaal grote verschillen. Dijkgraaf en hoogheemraden van de Diemerdijk maakten tussen het midden van de vijftiende eeuw en 1598 steeds gebruik van één en dezelfde dijkrol.[84] In Rijnland werden de dijkboeken om de tien jaar vernieuwd. De Blankenbergse ommelopers werden tussen 1456 en 1554 gemiddeld om de twintig jaar vernieuwd en in

83 OAH inv. nr. 1960.
84 Fransen 2011: 115-116.

het Zeeuwse Bruinisse gebeurde dat zelfs om de zeven jaar.[85] Voor de Arkemheen gold blijkbaar de regel dat het na ongeveer een halve eeuw tijd werd voor een nieuwe rol.

De dijkgraaf liep op schouwdagen met de dijkrol op zak. Vandaar het handige zakformaat van in de lengte gevouwen folio's, zoals bij de dijkrol uit 1494 en 1588. Wijzigingen die zich in de loop der jaren voordeden, werden door de dijkgraaf in de rol bijgeschreven. In de praktijk ging dat als volgt. Een gedeelte van de Putterdijk heette in de dijkrol van 1494 'Mijns Heren Wade'. Daar lag de hoefslag van ruim acht meter van Brant Maessen. Hij was eigenaar van de Kluppelskamp, later Spekkamp, in de Putterpolder.[86] Tijdens het gebruik van de dijkrol ging het bezit van de Kluppelskamp over in handen van de familie Brinck uit Harderwijk. Daarom werd de naam van Alphert Brinck in de rol bijgeschreven.[87] Dat was ook het geval als de dijkplicht overging naar een rechtspersoon. Volgens de mutaties zoals ze zijn aangebracht in de dijkrol van 1494 verwierf het Sint Catharinaklooster in Nijkerk veel landerijen in de periode 1494-1547. De dijkgraaf verantwoordde deze wijziging door achter de naam van de vorige eigenaar alleen het woord 'cloester' te schrijven.

Onderlinge vergelijking van de dijkrollen brengt ook veranderingen in de toestand van de zeedijk aan het licht. Grote dijkdoorbraken zijn aan de hand van de dijkrol te achterhalen. De ene keer vervielen er hoefslagen omdat er een stuk dijk weggeslagen was; de andere keer kwamen er dijkslagen bij vanwege het leggen van een inlaag. Ook het 'wandelen' van sluizen is in de dijkrollen terug te vinden. Sluizen werden soms in de dijk verlegd als ze door een stormvloed waren weggespoeld. Werd de sluis naar het oosten of westen verplaatst dan verschoof de vermelding in de dijkrol. In de dijkrol van 1588 staan enkele voorbeelden van zogenaamde 'wandelende' sluizen. Zo was onder meer de Spoysluis in de zestiende eeuw aan de wandel. De dijkrol in 1588 vermeldt op folio negen: 'Hier leyt de Spoyslues'. Deze tekst is later doorgehaald. Dan volgen dertien hoefslagen met een gezamenlijke lengte van ruim achttien roeden. Daaronder staat: 'Hier leyt de Spoye dan nou weder verleyt ut supra' (= zoals hierboven). Dat betekent dat de Spoysluis tussen 1494 en 1588 ongeveer 70 meter in westelijke richting is verplaatst. Ook de Wielsluis is in dezelfde periode ruim 80 meter in westelijke richting opgeschoven.[88] Tot slot vinden we in de dijkrollen ook de splitsing van hooi- en weilanden terug. Werd een perceel in de polder bij verkoop of vererving verdeeld, dan werd ook de hoefslag opgesplitst. Het aantal hoefslagen is in de opeenvolgende rollen dus ongelijk. In de dijkrol van 1494 hebben de achtereenvolgende dijkgraven iets meer dan honderd mutaties bijgeschreven, ca. 10% van het totaal aantal dijkplichtigen.

> Henrick Meynsen erffg. 1 r
> Frerick Gijsbersen eo usque 1 r
> Albert Rijcksen 6 r
> Hier liggen 2 r meendijkx.
> Rijckt van Weynkum 1½ r
> Hier leyt de Spoyslues [doorgehaald]
> S. Laurens vicarie 2 r

85 De Kraker 2001: 194.
86 Kadastraal Pu I 179. Hagoort 2006: 216, glossarium.
87 Alphert Brinck werd rond 1496 geboren en overleed omstreeks 1538. Hij was de overgrootvader van de beroemde Harderwijkse burgemeester en schrijver Ernst Brinck. Voor Alphert Brinck en zijn kleinzoon Dr. Ernst Brinck zie Berends 1935 inv. nrs. 2010 en 2013-2061.
88 HG inv. nr. 5023, Civiele Processen 1602 nr. 9 fol. 9 en 13.

Aert ten Hoeven 4 r
Henrick & Tomas Kloeck uytgemeten ende bij dat Roederhuys wederom ingeslegen mit 5½ r
Gerrit Marissen 3 f
Rijckt van Diermen 1½ r 2 f
Ot van Spuelt 4 f
Jan van Wijnbargen Sijbersen 3 f
Sweer van Wijnbargens erffg. 5 f
Gijsbert Jansen 1½ r 4 f
Meynt Willimsen & Jan van Moers ½ r
Kill & Wolter Jansen ½ r
Claes Jacopsen, Gerrit Maessen, Peeltgen Schomaker 10 f
Reyner & Jan van Oldenaller, Wychmoet Besselsen 10 f
Hier leyt de Spoye dan nou weder verleyt ut supra
Gijsbert ten Hoeff & Lambert Brinck 10 f dan wort bevonden maer 5 f te sijn

Tekst 7. Een twintigtal posten uit de dijkrol van 1588 waaruit blijkt dat de Spoysluis – later de sluis in de Arkervaart – in de Arkemheense zeedijk in de loop van de zestiende eeuw ruim 70 meter verplaatst is in westelijke richting met de namen van de dijkplichtigen en de lengte van hun hoefslagen in roeden en voeten (HG inv. nr. 5023, Civiele Processen 1602 nr. 9, fol. 9 verso).

Afb. 25. Twee in perkament gebonden bandjes met een koperen krapsluiting, waarin zich diverse stukken bevinden betreffende de polder Arkemheen. In bandje 1950 – samengesteld ca. 1630 – staan onder meer dijkrechten, landrenten en andere akten inzake de Veluwe 1362-1611. Bandje 2006 – samengesteld ca. 1550 – bevat op de folio's 50 tot 80 een kopie van de Arkemheense dijkrol uit 1494 (OAH inv. nr. 1950 en 2006).

De dijkrollen uit de periode van de verhoefslaging

De dijkrol uit 1494

De aanhef van de oudst bewaard gebleven dijkrol uit 1494 luidt: 'Desse dijckrolle is gescreven int jaer ons Heren dusent vierhondert ende vierendetnegentug'. In de linkerbovenhoek staan de letters IZ, waarvan de betekenis onbekend is. De dijkrol bestaat uit dertien bladen van 30 x 20 centimeter die in de lengte zijn dubbel gevouwen, waardoor de rol een formaat krijgt van 30 x 10 centimeter. De bladen zijn met garen gebonden. De eerste bladen zijn in het midden beschadigd. Behalve de voorpagina is elk blad verdeeld in twee kolommen. In de linkerkolom staan de namen van de grondeigenaren, in de rechterkolom de lengte van hoefslagen. De notatie van de hoefslagen verloopt over de zeedijk van oost naar west.

De hooi-, bouw- en weilanden waren in 1494 eigendom van 528 natuurlijke personen en 22 rechtspersonen, zoals kloosters, kerken en instellingen van maatschappelijke aard. De belangrijkste particuliere grootgrondbezitter was Engbert van Aller. Hij was eigenaar van het huis de Berenkamp en de boerderij Ramshorst, beide in Nijkerk, samen ca. 40 hectare. Op grond daarvan moest hij bijna 170 meter zeedijk onderhouden. Reyner van Boven was verantwoordelijk voor het onderhoud van ruim 100 meter van de zeedijk, omdat hij eigenaar was van de nu verdwenen boerderij Daarboven met omliggende hooi- en weilanden. Andere personen met veel onroerend goed in de polder waren Steven de Boge, Casijn van Nekkeveld, Henrick Hoolwerff, Jan Momme en Reynalt van Coverden. Ook de Harderwijkse magistraat Gheerlof Voet en de uit Arnhem afkomstige Henrick Ingen Nywelandt bezaten veel poldergrond.

Van de rechtspersonen uit Nijkerk, Putten, Harderwijk, Arnhem en Utrecht was de meeste grond in handen van het Sint Agnietenklooster – ook wel De Nonnen genoemd – in Harderwijk. Uit de lengte van de hoefslagen kunnen we afleiden dat dit klooster 63 hectare poldergrond bezat. Het Sint Catharinaklooster in Nijkerk was eigenaar van 30 hectare. In 1494 was ruim 191 morgen, dat is 4,8%, van de polder eigendom van verschillende rechtspersonen.[89] Het aantal veldnamen of microtoponiemen in de drie verhoefslagingsrollen ontloopt elkaar niet veel. Het betreft voornamelijk plaats- en buurtschapsnamen en slechts enkele namen van bouw-, hooi- en weilanden.

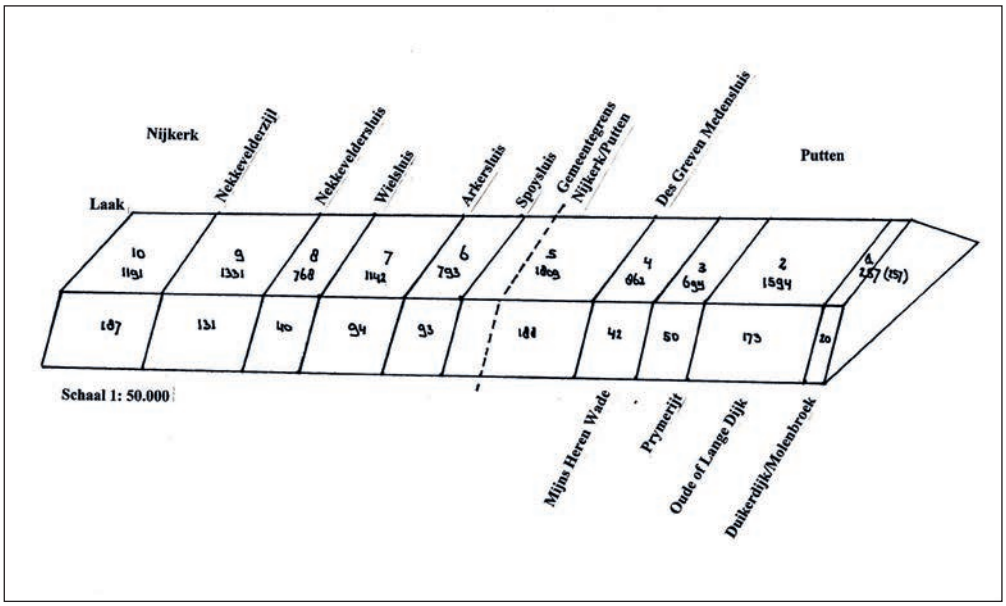

Afb. 26. Schematische voorstelling van de volledige Arkemheense zeedijk volgens de dijkrol van 1494. Op de dijkkruin de nummers van de dijkblokken 1 t/m 10 (van rechts naar links; geografisch van oost (Putten) naar west (Nijkerk) en daaronder de lengte van elk dijkblok in meters. Op het beloop het aantal dijkslagen volgens het systeem van verhoefslaging. Aan de bovenzijde de ligging van de zes houten duikersluizen en aan de onderzijde de namen van de dijkblokken van de Putterdijk. Schaal 1:50.000.

89 Hierbij ga ik uit van een oppervlakte van de polder van 4023 morgen, gelijk aan 3500 hectare. De werkelijke grootte van de polder in 1494 is onbekend.

De dijkrol uit 1588/1608

Beide dijkrollen zijn kopieën. De rol uit 1608 is een bijgewerkte kopie van de rol uit 1588. De opstellers van de rol uit 1608 hebben de gegevens uit 1588 overgenomen en de mutaties na 1588 verwerkt. Dat betekent dat in ca. 10% van de gevallen een andere eigenaar vermeld wordt. Beide rollen zijn aangetroffen in processtukken uit 1588 en 1608. De rol van 1588 diende als bewijs bij een proces uit 1602 over de rechtmatigheid van het innen van morgengeld door de dijkgraaf. De rol uit 1608 is een procesbijlage bij een conflict tussen de geërfden uit Putten-Nijkerk en Harderwijk. Deze rol is vermoedelijk gemaakt op aandringen van de Nijkerkse geërfden. Oorspronkelijk verzetten de Nijkerkers zich tegen de gemeenmaking van de zeedijk en op grond daarvan hebben zij een bijgewerkte kopie van de dijkrol van 1588 laten maken. Beide civiele processen werden gevoerd tijdens de langdurige bestuurlijke crisis in de periode ca. 1588-1610. Deze crisis komt uitvoerig aan de orde in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk. Op de voorpagina's staat respectievelijk: 'Dijckrolle' en 'Dijckrolle des Landts Erckemehen'. De dijkrol uit 1588 is op dezelfde wijze uitgevoerd als de rol uit 1494. De kopierol uit 1608 is niet dubbel gevouwen. Het is een met garen gebonden katern van 30 x 20 centimeter. Op elke bladzijde staan tien tot twintig posten in een zeer gelijkmatig handschrift.

Door splitsing bij verkoop en vererving van het onroerend goed is het aantal natuurlijke personen met eigendom in de polder tussen 1494 en 1608 aanzienlijk toegenomen. Zo zijn de landerijen van Engbert van Aller uit 1494 verdeeld onder elf eigenaren. De belangrijkste onder hen is Willem Bentinck Sanders, eigenaar van het huis de Berenkamp. Ook de bezittingen van Steven de Boge zijn gesplitst. De helft is overgegaan naar leden van het geslacht Van Mekeren. Veel landerijen werden eigendom van rechtspersonen in Harderwijk, Putten en Arnhem. Vermoedelijk betreft het hier schenkingen. De landerijen van Reyner van Boven en Casijn van Nekkeveld gingen naar de Nijkerkse families Snapper, Pannekoeck, Collert, Styp en Van Wenckum.

In 1588 hebben 24 rechtspersonen eigendommen in de Arkemheen, waarvan veertien in Harderwijk, vijf in Nijkerk, vier in Putten en één in Arnhem. De meeste grond is ook nu in handen van het Sint Agnietenklooster in Harderwijk. Zowel het Sint Catharinaklooster, als het Fraterhuis en 's Herenloo uit deze stad hebben hun bezittingen tussen 1494 en 1588 aanzienlijk uitgebreid. Dat geldt ook voor het Sint Catharinaklooster, de Kerk en het Gasthuis te Nijkerk. In 1588 is ruim 314 morgen eigendom van rechtspersonen. Dat is 7,8% van de Arkemheense poldergrond.

De lengte van de Arkemheense zeedijk in de periode van de verhoefslaging

Hoe lang was de zeedijk ten tijde van de verhoefslaging? Het antwoord op die vraag lijkt eenvoudig. De dijkrollen vermelden immers nauwkeurig in roeden en voeten de lengte van de hoefslagen in de periode 1494-1608. Toch is het gecompliceerder dan het op het eerste gezicht lijkt. De lengte van de zeedijk in 1547 kennen we uit een aantekening naar aanleiding van een vergelijking tussen de dijkrol van 1588 en de niet bewaard gebleven rol uit 1547. Met behulp van deze gegevens is het toch mogelijk een historisch-geografische reconstructie te maken van de zeedijk uit de verhoefslagingsperiode.[90]

90 Berends 1935 inv. nr. 1960: 'Aantekeningh der feilen befonden in de dijkrolle overgelevert in juni (15)'88 gevisiteerd tegen de rolle gestelt anno (15)'47.

Blok 1: De Duikerdijk en het Molenbroek:
1494: lengte 67 roeden en 8 voet (= 257 m); 20 hoefslagen + Molenbroek
1588: lengte 62 roeden en 13 voet (= 239 m); 20 hoefslagen + Molenbroek
1608: lengte 58 roeden en 6 voet (= 222 m); 17 hoefslagen + Molenbroek
Blok 2: Van de Oude of Lange Dijk tot aan de Prymerijt:
1494: lengte 418 roeden en 10 voet (1594 m); 173 hoefslagen
1588: lengte 423 roeden en 2½ voet (1611 m); 228 hoefslagen
1608: lengte 421 roeden en 11½ voet (1606 m); 217 hoefslagen
Blok 3: Vanaf de Prymerijt tot aan Mijns Heren Wade:
1494: lengte 183 roeden en 9 voet (= 699 m); 50 hoefslagen
1588: lengte 166 roeden en 11½ voet (= 635 m); 71 hoefslagen
1608: lengte 165 roeden en 5 voet (= 629.5 m); 70 hoefslagen
Blok 4: Vanaf Mijns Heren Wade tot aan des Greven Mehensluis:
1494: lengte 226 roeden en 5 voet (= 862 m); 42 hoefslagen
1588: lengte 233 roeden (= 887 m); 66 hoefslagen
1608: lengte 230 roeden en 6½ voet (= 877.5 m); 67 hoefslagen
Blok 5: Vanaf des Greven Mehensluis tot aan de Spoysluis:
1494: lengte 475 roeden en 2½ voet (= 1809 m); 188 hoefslagen
1588: lengte 454 roeden en 2 voet (= 1729 m); 202 hoefslagen
1608: lengte 453 roeden en 8½ voet (= 1727 m); 206 hoefslagen
Blok 6: Vanaf de Spoysluis tot aan de Arkersluis:
1494: lengte 207 roeden en 9 voet (= 793 m); 93 hoefslagen
1588: lengte 206 roeden en 8½ voet (= 786.5 m); 94 hoefslagen
1608: lengte 208 roeden en 11 voet (= 794 m); 94 hoefslagen
Blok 7: Vanaf de Arkersluis tot aan de Wielsluis:
1494: lengte 299 roeden en 13½ voet (= 1142 m); 94 hoefslagen
1588: lengte 288 roeden en 11½ voet (= 1099.5 m); 112 hoefslagen
1608: lengte 283 roeden en 9½ voet (= 1080 m); 111 hoefslagen
Blok 8: Vanaf de Wielsluis tot aan de Nekkeveldersluis:
1494: lengte 201 roeden en 9½ voet (= 768 m); 40 hoefslagen
1588: lengte 190 roeden en 5½ voet (= 725 m); 68 hoefslagen
1608: lengte 192 roeden en 7½ voet (= 733 m); 70 hoefslagen
Blok 9: Vanaf de Nekkeveldersluis tot aan de Nekkevelderzijl:
1494: lengte 349 roeden en 9 voet (= 1331 m); 131 hoefslagen
1588: lengte 323 roeden en 6 voet (= 1231 m); 171 hoefslagen
1608: lengte 320 roeden en 10 voet (= 1221 m); 166 hoefslagen
Blok 10: Vanaf de Nekkevelderzijl tot het einde van de dijk:
1494: lengte 312 roeden en 12½ voet (= 1191 m); 187 hoefslagen
1588: lengte 309 roeden en 12 voet (= 1178 m); 199 hoefslagen
1608: lengte 304 roeden (= 1157.5 m); 197 hoefslagen
Overzicht dijklengte 1494, 1547, 1588 en 1608:
1494: 2764 roeden en 11 voet (= 10.445 m)
1547: 2684 roeden en 7 voet (= 10.221 m)
1588: 2659 roeden en 2½ voet (= 10.124 m)
1608: 2639 roeden en 5½ voet (= 10.049 m)

Tabel 5. Een overzicht van de blokindeling met bijbehorende hoefslagen – in roeden, voeten en meters – van de Arkemheense zeedijk volgens gegevens uit de dijkrollen van 1494, 1588 en 1608 met daaronder een overzicht van de lengte van de zeedijk in de jaren 1494, 1547, 1588 en 1608.

Uit het overzicht van de dijklengten in tabel vijf lijkt het alsof de zeedijk in ruim 200 jaar – tussen 1494 en 1608 – ongeveer 400 meter korter geworden is. Maar is dat ook zo? Hieronder zal ik toelichten dat het gedeelte van de dijk dat in hoefslagen was verdeeld korter is geworden, maar dat de zeedijk zélf langer werd.

Bij een doorbraak kon de dijk vanwege de weersomstandigheden in de winter en het vroege voorjaar vaak niet direct gerepareerd worden. Door eb en vloed werd het gat in de dijk steeds verder uitgeschuurd. De doorbraak werd dan tijdelijk gedicht door het aanleggen van een kade of kadijk. Tijdens de voorjaarsbijeenkomst van de geërfden werden de herstelkosten geraamd en moesten alle geërfden een bijdrage leveren in de onkosten. De aanleg en het onderhoud van een kadijk werden door de dijkstoel uitbesteed aan degene die het karwei voor de laagste prijs aannam. Zodoende bleven van tijd tot tijd delen van de zeedijk buiten het systeem van de verhoefslaging. De totale lengte van de hoefslagen is dus niet gelijk aan de feitelijke lengte van de zeedijk.

Uit het jaar 1589 is een dergelijke aanbesteding van een kadijk bewaard gebleven.[91] Het betrof een aanbesteding voor een kadijk met een lengte van 116 roeden voor 471 gulden en vijf stuivers. In 1589 – dus één jaar na het opstellen van de dijkrol van 1588 – werd ten minste al 440 meter kadijk gemeenschappelijk onderhouden. Tellen we deze 440 meter op bij de totale lengte aan hoefslagen uit de dijkrol dan blijkt de dijk in 1589 minimaal 10.564 meter lang te zijn geweest. Dus niet 321 meter korter dan in 1494 maar ongeveer 119 meter langer. De zeedijk moet in 1589 echter nog aanzienlijk langer zijn geweest. Naast de kadijken werden ook de zogenaamde meendijken gemeenschappelijk onderhouden. Op plaatsen waar de dijk namelijk regelmatig doorbrak, waren kadijken niet afdoende. Dan besloot men een inlaag, zorgdijk of waardijk aan te leggen. Deze nieuwe stukken dijk werden voor zover mogelijk wel opnieuw in hoefslagen verdeeld, maar in de loop van de zestiende eeuw blijkt dat ze steeds meer gemeenschappelijk onderhouden werden. Zo blijkt in 1494 de Nekkevelderdijk maar liefst voor 665 meter uit meendijk te bestaan.[92] In de dijkrol van 1588 is dit deel wel opnieuw in hoefslagen verdeeld, maar tussen de diverse hoefslagen staan teksten als: ‘Hier leyt ingeslagen en vergeven meendijck’ en ‘Dit nabeschreven is ingeslegen dijck’.[93]

Waar de dijk korter werd, is dit na te gaan aan de hand van de lengte van de aanwezige ka- en meendijken. Het grootste verlies trad op in het Nijkerkse deel van de zeedijk. De eerste vier blokken in de Putterdijk leverden slechts 40 meter aan hoefslagen in, maar het Nijkerkse deel, de blokken vijf tot tien, zelfs 281 meter. Het grootste verschil trad op in blok negen. Hier ging tussen 1494 en 1588 maar liefst 100 meter aan hoefslagen verloren. Wanneer we aannemen dat een teruggang van de lengte in hoefslagen te maken had met wijzigingen in het dijklichaam zelf, dan is er van alles aan de hand geweest met de dijk ten westen van de Spoysluis. De Nekkevelderdijk was het meest kwetsbare gedeelte van de hele zeedijk. De kaart van de Arkemheen van Bernardt Kempinck uit 1610 levert het bewijs. Op deze oudste kaart van de polder vertoont de Nekkevelderdijk een opmerkelijke bocht naar binnen. Hier ging veel vruchtbaar polderland verloren. Op grond van die dijkbocht noemden de bewoners van Nekkeveld dit deel van de zeedijk de Schreiershoek. Schrei- heeft in deze naam de betekenis van ‘schuin of scheef’.[94]

91 OAH inv. nr. 1960.
92 AK inv. nr. 185 fol. 18-19.
93 HG inv. nr. 5023, Civiele Processen 1602 nr. 9 fol. 14 en 20.
94 Schrei-, schreier- of schreiers is ontstaan uit Germaans *skragi- en betekent schuin of scheef. Schrei- heeft geen enkele relatie met het werkwoord schreien ‘huilen’. Zie de naam van de Schreierstoren in Amsterdam, die ook genoemd is naar een Schreihoek of Schreiershoek. Hagoort 2006: 362, glossarium en Rentenaar 1985: 313.

De overgangsrol van verhoefslaging naar gemeenmaking uit 1608

De dijkrol uit 1608 is overgeleverd in twee delen die ik gemakshalve 1608a en 1608b noem. Beide delen bevinden zich in het Gelders Archief in Arnhem. Het eerste deel, 1608a, is onderdeel van het Kelnarij Archief van Putten.[95] Het betreft het 1e en 2e dijkblok, globaal het Puttense deel van de Arkemheen. Het is een gebonden boekje, formaat 18 x 22 centimeter. De eerste bladen waren zwaar beschadigd. Om die reden is de rol gerestaureerd. Voorin staat de tekst: 'Geheel gestijfseld en gerestaureerd gebonden in half perkament oude platten verloren gegaan voorzien van striklinten. April 1963.S.G.'

Deel 1608b is onderdeel van het Archief van het Hof van Gelre en Zutphen. Hierin staan het 3e, 4e en 5e blok. Dat is het gedeelte van de polder ten westen van de Arkervaart, gemeente Nijkerk. Het is een gebonden katern. Op het kaft staat in een modern handschrift: 'De eerste twee blokken zijn er niet bij'. Op de achterste folio staat echter vermeld: 'Rolle der Morgentalen van vijff Blocke in Arkemede 1608'.[96] Een bewijs dat beide rollen oorspronkelijk één geheel vormden.

De inhoud van beide delen markeert de overgang van de verhoefslaging naar de gemeenmaking. De dijkrollen 1608a en 1608b vermelden namelijk zowel de gegevens met betrekking tot de verhoefslaging als de informatie die de dijkstoel nodig had na de gemeenmaking. De posten in de dijkrol 1608a/b beginnen met de naam van de eigenaar, daarna volgt de oppervlakte van het perceel en (meestal) de perceelsnaam. Daarachter staat tussen haakjes de lokalisatie van de hoefslag op de zeedijk. Dit gedeelte begint (meestal) met 'hiertoe' of 'daertoe'. Als voorbeeld kies ik enkele posten uit dijkrol 1608b (notatie 1) en uit de dijkrol uit 1611 (notatie 2). Zie het kader hieronder.

Notatie 1: Dijkrol 1608b

1. Seger van Horseler nu Reyner van Moerseler heeft derdehalff mergen Sprinckelermaet: 2½ (hiertoe bij die nije sluyse in Wolter Germansen werff 2 r; noch ½ r int Santlant daer oostwert Wulff Pelen).
2. Elbertgen van Steenler heeft anderhalff mergen Hans Haeckencampgen: 1½ (hiertoe die helfte van 2½ r 4½ f compt hier 1 r 5½ f).
3. Gijsbert Ellertsen heeft anderhalff mergen idt Planckenmaetgen zuytwert aen den Bleckerwech: 1½.
4. Harmen Evertsen heeft oock anderhalff mergen idt Planckenmaetgen idt weercleedt vant voorseide en Wychman Abelen: 1½ (welcke drie tesaamen hebben die den dijck als hierboven bij Wycheman te sien is: eerst 2 r in Cluppels werff en 2 r tusschen Aert Reijnersen en Gerrit Aertsen; noch 5 f in die Olde Cae en 2½ f aen die Laeck daer oostwert Henrick van Cranenburg en hierboven Wychemans deel uytgetogen is compt hier 3 r).

Dezelfde posten nu uit de dijkrol van 1611, waarin alleen de gegevens vermeld staan die nodig waren voor de heffing van het morgengeld na de gemeenmaking. De gegevens met betrekking tot de verhoefslaging – het gedeelte dat in dijkrol 1608b tussen haakjes staat – zijn weggelaten.

95 AK inv. nr. 185a fol. 1-30. Wartena dateerde 1608a ten onrechte omstreeks 1685. Zie AK supplement door R. Wartena, Rijswijk 1968: 12.
96 HG inv. nr. 4396 fol. 1-32.

Notatie 2: Dijkrol 1611
1. Seger van Horseler nu Reyner van Moerseler heeft derdehalff mergen Sprinckelermaet: 2½ [gulden]
2. Elbertgen van Steenler heeft anderhalff mergen Hans Haeckencampgen: 1½ [gulden]
3. Gijsbert Ellertsen heeft anderhalff mergen idt Planckenmaetgen zuytwert aen den Bleckerwech: 1½ [gulden]
4. Harmen Evertsen heeft oock anderhalff mergen idt Planckenmaetgen idt weercleedt vant voorseide en Wychman Abelen: 1½ [gulden]

Tekst 8. Vier posten uit de dijkrollen 1608b en 1611. De notatie in de dijkrollen van het onroerend goed verschilt ten tijde van de verhoefslaging en na de gemeenmaking van het onderhoud van de zeedijk: van plaatsgebonden naar perceelsgebonden administratie.

De eerste post uit de dijkrol 1608b (notatie 1) moet als volgt gelezen worden: eerst was Seger van Horseler eigenaar van de Sprinkelermaat, later werd dat Reyner van Moerseler. De Sprinkelermaat heeft een oppervlakte van derdehalf, dat is 2½, morgen.[97] Op grond daarvan ('hiertoe' = tijdens de verhoefslaging) was Seger van Horseler persoonlijk verantwoordelijk voor het onderhoud van zijn hoefslag groot 2½ roede. Daarvan lag 2 roede, ca. 7½ meter, bij de nieuwe sluis op de zeedijk waar Wolter Germansen woonde en een halve roede, bijna 2 meter, in het Zandland waarvan ten oosten de hoefslag van Wulff Pelen lag.

Notatie 2 geeft dezelfde post maar nu in de dijkrol van 1611 na invoering van de gemeenmaking van de zeedijk. Het gedeelte 'hiertoe' is weggelaten. Reijner van Moerseler is eigenaar van de Sprinkelermaat. Omdat het perceel 2½ morgen groot is, betaalt hij voortaan 2,50 gulden morgengeld. De overgang van de verhoefslaging naar de gemeenmaking had dus ingrijpende gevolgen voor de wijze van administreren in de dijkrol. De geërfde was niet langer hoofdelijk aansprakelijk voor zijn hoefslag. Hij betaalde voortaan zijn morgengeld aan de dijkstoel die de bedijking na aanbesteding liet uitvoeren door derden. Bij verhoefslaging was sprake van een plaatsgebonden administratie. Naast de naam van de eigenaar was de vermelding van de plaats van de hoefslag op de zeedijk in roeden en voeten cruciaal. De geërfde wist waar zijn dijkslag lag en verscheen bij de dijkschouw ter plekke. Bij de gemeenmaking werd de plaatsgebonden of aan hoefslagen gerelateerde administratie vervangen door een perceelsgebonden administratie. Daarbij was alleen de naam van de geërfde, de naam van het perceel en de oppervlakte van belang. De dijkrol van 1611 vermeldt daarom de naam van de geërfde, de oppervlakte van het perceel en (meestal) ook de naam van het perceel. De toevoeging van de perceelsnaam, de veldnaam, was voor het dijkbestuur extra informatie en een extra verzekering voor de betaling van het morgengeld. Daarom komen in de dijkrol van 1611 meer dan 800 toponiemen voor, namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen.[98] Die grote toename van het aantal microtoponiemen of veldnamen in de dijkrol van 1611 in vergelijking met de dijkrollen van 1494 en 1588/1608 is dus een direct gevolg van de

97 De Sprinkelermaat Nij A 530, 531. De naam is samengesteld uit de familienaam Sprinkeler of Sprenkeler en -maat, hooiland en genoemd naar de eigenaar in 1453 Jan van Sprinkeler. Zie Hagoort 2006: 378, glossarium.
98 Hagoort 2006. Veel microtoponiemen zijn ouder. Al vóór 1400 zijn tientallen Arkemheense veldnamen uit diverse bronnen overgeleverd. De ruim 800 microtoponiemen uit deze dijkrol vormen een belangrijk onderdeel van de ruim 2500 microtoponiemen die in het glossarium bij deze uitgave zijn opgenomen en naar betekenis zijn verklaard.

gemeenmaking. Het notatiesysteem wijzigde zich van de plaatsgebonden administratie bij verhoefslaging naar de perceelsgebonden administratie bij de gemeenmaking.

Het besluit om een nieuwe dijkrol samen te stellen werd genomen door de commissarissen van het Hof van Gelre op 27 juli 1608. De commissarissen droegen de geërfden op 'verclaeringhe te doen over die groote haerder landerijen ende roedetalen van die dijcken daertoe behoorende met eigentlijcke designatie (aanwijzing) van plaatse. Alles sonder arch en list onvercort'.[99] Bij deze inventarisatie moest elke geërfde niet alleen mondeling zijn bezit aan onroerend goed opgegeven, maar ook persoonlijk zijn hoefslag op de Arkemheense zeedijk aanwijzen. Dus een dubbele controle. Wie alsnog vergat een gedeelte van zijn eigendom in de polder op te geven kreeg een boete van 25 daalder. Deze inventarisatie vond plaats op maandag 22 en dinsdag 23 augustus 1608 ten huize van Claes van Diermen in de Nijkerkse Vest.

'Dijckgreeff und heijmraeden laeten weten alle eijgeners,voirts pachters und gebruickers, geërfft und gebruickende enich lant in die Erckemehen, dat sij sullen comen voir den Commissariën des Hoves in der Nykerck ten huise van Claes van Diermen op manendach offt dynsdach ten langhsten, wesende den xxiien ende xxiiien augusti, aengevende ende laeten aenteickenen alle ore margentall und landen die zij liggende hebben offt gebruicken in Erckemehen ende dair benevens die dicken ende roytaelen, mit pertinente designatie oft ainwisinghe der plaetsen dair die selve gelegen und oir landen respective sijngehorende. Ind werden die selve eijgenaers, inheems sijnde, ende die pachters offt bruickers vande uutheemschen wel expresslick gewairschout dat indien zij verswijgen off vergeten enige margen off roytaelen anders off minder aen to brengen als zij hebben off gebruicken dat sij van dies wegen sullen vervallen sijn in die pein van xxv daler, toe verbueren op elcke margen so menning reyse van d'selve sullen verswegen off vergeten hebben, ten profijte van gemene lant van Erckemehen als van olts gebruickelick ende te executeren als horen bruicken van dien die dairto uuyt off van 's heren wegen dairto sal worden gelastet und des nyt to min geholden sijn in die ordre die dairto sal worden beraempt. Allet in conformité van die overgifte en verwilckeurengh der gemene erffgenaemen van voirseide Erckemehen voir den Commissariën des Hoves op den x[v] augusti donderdach lestleden op de Speu ingegaen ende bewillicht. Gepubliceert den 21 augusti 1608 bij mij Engel Engelbertszoon custos pro tempore'.

Tekst 9. Brief waarin dijkgraaf en heemraden alle eigenaars, pachters en gebruikers van gronden in de Arkemheen oproepen opgave te doen van hun morgentalen op maandag 22 en dinsdag 23 augustus 1608 ten huize van Claes van Diermen in Nijkerk (HG inv. nr. 5054, Civiele Processen 1614 nr. 2).

De dijkrollen uit de periode van de gemeenmaking

De dijkrol uit 1611

De dijkrol 1608a/b was voor dijkschrijver Engel Engelberts de basis voor de dijkrol van 1611. Hij had niets anders te doen dan het tekstgedeelte dat begon met 'hiertoe' of 'daartoe' – de beschrijving van de hoefslag – weg te laten. De nieuwe dijkrol werd gepresenteerd op dinsdag 2 juli 1611 tegelijk met de inwerkingtreding van het nieuwe dijkrecht.

99 AZA inv. nr. 178 fol. 8.

Engelberts maakte omstreeks 1617 nog twee kopieën.[100] Volgens de dijkrol van 1611 bezaten 751 natuurlijke personen onroerend goed in de Arkemheen. Het onroerend goed van rechtspersonen bleef tussen 1608 en 1611 nagenoeg gelijk. De kloosters, kerken en instellingen in Nijkerk, Putten, Harderwijk en Arnhem beheerden in 1611 samen 341 morgen of 8,3% van het polderland. De oppervlakte van de polder bedroeg in 1611 iets meer dan 4094 morgen, dat is 3562 hectare.

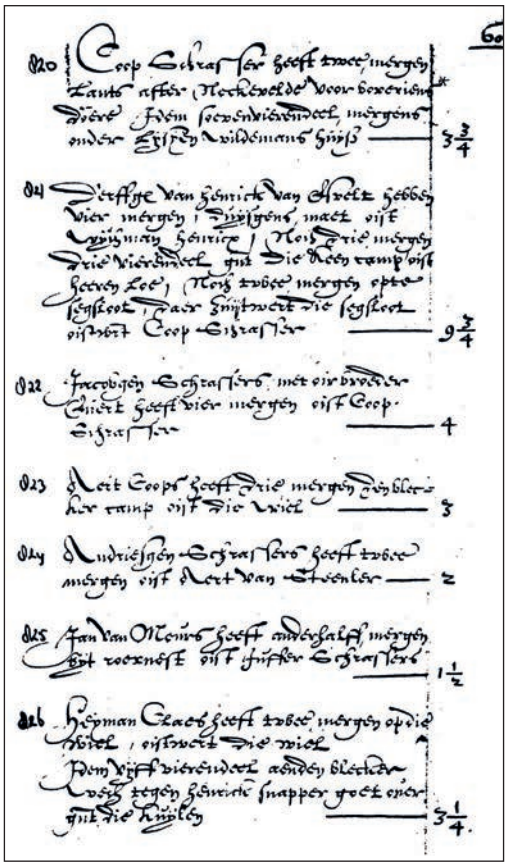

Afb. 27. Folio 60 uit de dijkrol van 1611 met in de posten 820, 822 en 824 de landerijen van diverse leden van het geslacht Schrassert in het handschrift van dijkschrijver Engel Engelberts (AZA inv. nr. 178).

De dijkrol uit 1716

De originele dijkrol uit 1716 van dijkschrijver Geurt van Tielen de Jonge (1699-1719) is pas in 2003 teruggevonden.[101] De dijkrol bevond zich in de boedel van de weduwe van dijkgraaf Johannes van Elfrinkhof, dijkgraaf van 1954 tot 1962. De dijkrol bestaat uit 196 pagina's, formaat 32 x 20 centimeter. De opvolger van Geurt van Tielen, Volkert van Steenler, heeft de dijkrol bijgehouden tot 1756, het jaar waarin zijn ambtsperiode eindigde. Van 1720 tot 1732 noteerde hij evenals Van Tielen de betalingen in de marge, na 1732 schreef hij de bedragen op lege folioblaadden. Dijkschrijver Hendrik van Grevengoed (1756-1781) noteerde de bedragen aan morgengeld niet, maar wel vermeldde hij willekeurig bij diverse posten de namen van geërfden. Bij een aantal posten zijn de verschillende eigenaren tussen 1716 en het midden van de negentiende eeuw terug te vinden, terwijl ze bij andere posten volledig ontbreken.[102] Het kan niet zo zijn, dat een groot aantal percelen gedurende ruim 130 jaar niet door verkoop of vererving van eigenaar gewisseld is. Deze originele dijkrol is slechts sporadisch bijgehouden en kan op grond daarvan nooit de administratieve bron geweest zijn voor het jaarlijks te betalen morgengeld. Betrouwbare informatie geeft deze dijkrol slechts tot 1719, het jaar waarin Van Tielen de Jonge overlijdt.

100 AZA inv. nr. 178-180.
101 AZA inv. nr. 812A.
102 Zie bijvoorbeeld fol. 129 (Opte Wiel; fol. 131 (Schevers Hofstede), fol. 141 (Hofstedekamp en Kattestaart) en fol. 168 (Hoge Kampje). Daarentegen zijn er ook percelen waar de eigenaars niet nauwkeurig zijn bijgehouden zoals op fol. 7 (Buidel); fol. 19 (Overhaag), fol. 27 (Eekrijs).

Afb. 28. De originele en gerestaureerde dijkrol van 1716 werd in 2010 aangeboden aan archief Eemland in Amersfoort. Op de foto v.l.n.r. Joost van Elfrinkhof, Timo Ridder en dijkgraaf Klaas van de Langemheen (foto Archief Eemland).

Van de dijkrol van 1716 is één kopie bewaard gebleven.[103] De kopiist was Johan Schrassert, secretaris van Harderwijk. Hij kopieerde de 196 pagina's in een gevlamd rood, groen en blauw gebonden katern tussen begin december en eerste kerstdag 1722 in opdracht van het Arkemheense dijkbestuur. De kopie diende als bewijsstuk voor het proces dat de dijkstoel toen voerde met de erven Van Tielen. Vader en zoon Van Tielen – tussen 1653 en 1719 ontvangers van de Arkemheen – werden verdacht van de verduistering van een groot bedrag aan morgengeld. Zie voor een verslag van dit civiele proces hoofdstuk 3, paragraaf 4.

Heel morgengeld	1611	1716
1e Blok tusschen de Nieuwe Beek en Schremmersteeg	822	748
2e Blok tusschen de Schremmersteeg en de Graft (Vaart van Nijkerk)	753	712
3e Blok tusschen de Graft (vaart van Nijkerk) en de Arkerweg	729	697
4e Blok tusschen de Arkeweg en de Wiel	528	485
5e Blok tusschen Wiel en de Laak	543	458
Totaal:	3375	3100
Half Morgengeld		
1e Blok van den Tuk tot Veltkamp tusschen beide wegen	111	111
2e Blok tusschen de Wallersteeg en Kwajenbeekerweg	38	35
3e Blok tusschen Kwajenbeek en Sligtenhorst	44	44
4e Blok tusschen Hoogstraaterweg en Holk	34	37
5e Blok op Holk	78	78
6e Blok op de Veenhuizen	52	52
7e Blok in den Agterhoek	366	366
Totaal	723	723

Tabel 6. Blokindeling van het noordelijk en zuidelijk deel van de polder Arkemheen met de verdeling in heel en half morgengeld volgens de dijkrollen van 1611 en 1716. Oppervlakte in morgens (0,87 hectare).

103 HG inv. nr. 5773. Civiele Processen 1729 nr. 3.

Zowel in het origineel als in de kopie staan op elke pagina vier posten. Op de eerste regel de naam van de eigenaar en het perceel. Daaronder de betalingen van het morgengeld tot 1719. Rechts de oppervlakte van het onroerend goed in morgens. Deze dijkrol geeft vooral inzicht in het verlies van kostbaar polderland door dijkdoorbraken en overstromingen aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw. In vergelijking met de dijkrol van 1611 moest 275 morgen vruchtbaar grasland prijsgegeven worden aan de Zuiderzee. Het leggen van de inlaag in 1677 leverde een landverlies op van ruim 42 hectare. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 3. Vrijwel eenzelfde oppervlakte ging verloren bij de inlaag ten behoeve van de bouw van de stenen sluis en de verbreding van de Arkervaart in 1703. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 3. Ten slotte verdween 200 hectare polderland, voornamelijk in Nekkeveld, door inwaartse dijkverleggingen tussen 1675 en 1720. Het zuidelijk gelegen gebied was in 1716 even groot als in 1611, namelijk 723 morgen.

Het aantal rechtspersonen dat in 1716 onroerend goed in de Arkemheen bezat was vrijwel gelijk aan een eeuw eerder, namelijk 27. Wel is de verdeling gewijzigd. De goederen van het Nijkerkse Sint Catharinaklooster zijn nagenoeg verdwenen. Ook de Harderwijkse vicarieën Sanctorum Apostolorum en Sint Laurentius hebben geen bezittingen meer in de polder. Veel eigendommen gingen over naar plaatselijke instellingen van liefdadigheid. Dit geldt in het bijzonder voor de weeshuizen in Harderwijk en Nijkerk. Totaal daalde het bezit van de rechtspersonen naar 267 morgen bouw-, hooi- en weiland. Dat is 6,6%; een daling van 1,7% ten opzichte van 1611.

Ook bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen in de achttiende eeuw zijn terug te vinden in de dijkrol van 1716. Opvallend is het ontbreken van polderland van de Veluwse landadel, de Harderwijkse magistraat en van aanzienlijke families uit Putten en Nijkerk. Namen als Van Aller, Van Arler, Bentinck, Brinck, Van Deelen, Van Hell, Van Oldenbarnevelt, Schrassert, Van Speulde, Vaneveld, Voet en Van Wijnbergen komen nauwelijks meer voor. Van patroniemen afgeleide achternamen van burgers zoals Aartsen, Evertsen, Gerritsen, Gijsbertsen, Henriksen, Jansen, Maassen, Rijksen, Willemsen en Woutersen nemen hun plaats in. De verburgerlijking van de achttiende eeuw manifesteert zich in het namenpatroon van de eigenaren van Arkemheense hooi- en weilanden. In de dijkrol van 1716 staan ruim 600 microtoponiemen. Merendeels komen die overeen met de veldnamen in de dijkrol van 1611.

	1494	1588	1608	1611	1716
Natuurlijke personen	528	498	816	751	480
Rechtspersonen	22	26	27	27	27
Veldnamen	40	35	165	814	638

Tabel 7. Een overzicht van het aantal natuurlijke personen, rechtspersonen en veldnamen in de dijkrollen van de polder Arkemheen in de periode 1494-1716.

5. De dijkrollen als bron voor historisch onderzoek

Inleiding

Bij een eerste kennismaking lijken dijkrollen slechts informatie te verschaffen over personen en instellingen met onroerend goed in een polder op grond waarvan zij dijkplichtig waren. Dijkrollen geven echter ook informatie over uiteenlopende interessante historische bijzonderheden. Als voorbeeld noemde ik al de gewijzigde verhouding tussen onroerend goed van natuurlijke personen en rechtspersonen. Ook stelde ik een toename vast van het aantal veldnamen op grond van een veranderde administratieve opzet. Ten slotte nam het grondeigendom van de adel en de stedelijke elite af ten gunste van het eigendom van boeren en burgers. Kortom: dijkrollen lenen zich in een aantal opzichten voor verder historisch onderzoek. Om dit aan te tonen, besteed ik op grond van de informatie uit de diverse dijkrollen aandacht aan de volgende onderdelen.

Ten eerste de geestelijke goederen van kloosters in Harderwijk: het Sint Agnietenklooster, het Sint Catharinaklooster, 's Heerenloo en het Fraterhuis in Harderwijk gedurende de periode 1494-1716. In de tweede plaats de geestelijke goederen van het Sint Catharinaklooster in Nijkerk, de Kerk van Nijkerk en van de kloosters Elten, Paderborn en Sint Walburg in Arnhem in de periode 1494-1716. Ten derde het grondbezit van de stedelijke elite van Harderwijk volgens de dijkrollen van 1494 en 1588 en ten slotte kijk ik naar bijzonderheden binnen het namenbestand van bouw-, hooi- en weilanden in de polder, voornamelijk uit de dijkrol van 1611.

Vooraf een enkele opmerking over het beheer van de geestelijke goederen in Gelderland. Al voor de reformatie waren religieuze instellingen, zoals abdijen, kloosters, kerken en vicarieën door schenkingen en erfenissen eigenaar geworden van onroerend goed in de Arkemheen. In hoofdstuk 1 ben ik daarop uitgebreid ingegaan. Vóór de reformatie werden deze goederen door de geestelijke instellingen zelf beheerd. Over het beheer van de geestelijke goederen in Gelderland na de reformatie verscheen net voor de Tweede Wereldoorlog de belangwekkende studie van Adriana Johanna Maris.[104]

In Gelderland voltrok de reformatie zich tijdens het stadhouderschap van Jan van Nassau. Tijdens landdagen in 1580 en 1581 werd het beheer van de geestelijke goederen geregeld. De geestelijke instellingen behielden hun oorspronkelijke karakter. Kloosters en vicarieën bleven als zodanig bestaan. Alleen het beheer van het onroerend goed werd overgenomen door de wereldlijke overheid. Voor de Veluwe waren dat het Hof, de Gelderse Rekenkamer en de Gedeputeerden van het Kwartier van Veluwe. Wat de inkomsten uit de kloostergoederen betreft, werd in 1580 door het Hof bepaald dat die voortaan zouden dienen 'ad pios usus', tot gebruik van de vromen en/of gelovigen. In de praktijk betekende dit dat daaruit onder meer het onderhoud van predikanten en schooldienaren werd bekostigd.[105] Na 1600 trokken het Hof en de Rekenkamer zich terug en werd het beheer voortgezet door het Kwartier van Veluwe. De dagelijkse leiding berustte bij het college van Gedeputeerden. De administratie was in handen van een wereldlijke rentmeester. Rentmeesters van de Harderwijkse kloostergoederen waren veelal Harderwijkse elite. Maar ook dijkgraaf Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller was gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw rentmeester van deze kloostergoederen.[106] De rent-

104 Maris 1939: 7-90 en 473-479.
105 Bastiaanse 1985: 270.
106 SV inv. nr. 640-678.

meesters beheerden de Harderwijkse kloostergoederen van het Sint Jansdal of 's Heerenloo, van de kloosters Sint Agnieten en Sint Catharina en het Fraterhuis.

Op 5 augustus 1796 proclameerde de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek het beginsel van de scheiding van kerk en staat. Wat volgde was de secularisatie van de kloostergoederen in de eerste jaren van de negentiende eeuw. Maris eindigt deze paragraaf over de Veluwse geestelijke goederen met de opmerking: 'Een verdere bespreking van de lotgevallen der Veluwsche geestelijke goederen ligt buiten ons bestek'.[107] Met behulp van de dijkrollen uit de vijftiende tot en met de achttiende eeuw is het mogelijk een tipje van de sluier op te lichten omtrent de omvang en de geografische ligging van de geestelijke goederen in de polder Arkemheen. Uitgangspunt vormen de gegevens zoals weergegeven in tabel 8.

	1494	1588	1608	1611	1716
In Harderwijk:					
St. Agnietenklooster	63	68	65	65	55
St. Catharinaklooster	-	12	12	11,5	7,5
's Heren Loo	9,5	12	12	15	7,5
Fratershuis	4,5	12,5	16,5	10	12,5
Grauwe Zusterenklooster	3	8	6	2,5	-
Heilig Sacramentsgilde	-	6	6	6	-
Onser Vrouwen Gildealtaar	-	6	-	-	-
St. Annavicarie	1	-	-	-	-
St. Catharina-altaar	6,5	12,5	-	-	-
St. Laurentsvicarie	-	26	21,5	14,5	1
St. Margarethavicarie	7	7	2		
St. Teunisvicarie	3	3,5	0,5	-	-
St. Teunis & Catharinaaltaar	-	4,5	-		
Sanctorum Apostolorum	-	5,5	5,5	12	3
Gasthuis van Harderwijk	-	2	-	3,5	-
Gilden van Harderwijk	-	-	-	-	-
Kerk van Harderwijk	-	-	2,5	3,5	3,5
Melaatsen van Harderwijk	-	-	-	-	3
Wezen van Harderwijk	-	-	-	-	13
In Nijkerk:					
St. Catharinaklooster	30	43	43	50	9
St. Catharinavicarie	-	-	12,5	13,5	11
St. Crucisvicarie	6,5	-	5	3,5	9,5
St. Severijnsvicarie	7	6	6	1,5	4,5
Vicarie O.L.V.	3,5	-	-	6	6
Onzer Vrouwen Gilde	-	-	6	-	-
De papelijke proven	3,5	-	-	-	-
Kerk van Nijkerk	3	20	32	40	36,5
Pastorie te Nijkerk	-	-	-	1,5	1,5

107 Maris 1939: 73.

Gasthuis van Nijkerk	-	13	21	25,5	31
Wezen van Nijkerk	-	-	-	-	16
Abdis van Elten	4	11	10,5	12,5	4
Armen van Nijkerk	-	-	-	-	1
In Putten:					
St. Andriesvicarie	1	1	1	1	-
Onser Vrouwen altaar	5	3	3	3	-
Kerk van Putten	1	3	1,5	2,5	3
Papelijke proven	1	-	-	-	
Armen van Putten	-	-	-	-	2
De Abt van Paderborn (Kelnarij)	7	12	11	15,5	14
Malen Hellerveld	-	-	-	-	0,5
In Arnhem:					
Kapittel van St. Walburg	16,5	17	17	21,5	14,5
In Utrecht:					
Nonnen van Jeruzalem	5	-	-	-	-
Totaal	191,5	314,5	319	341	267,5
Percentage poldergrond in %	4,8%	7,8%	7,9%	8,3%	6,6%

Tabel 8. Het grondbezit in morgens van kloosters, kerken, vicarieën en instellingen van maatschappelijke aard in Harderwijk, Nijkerk, Putten en Arnhem volgens de dijkrollen van 1494, 1588, 1608, 1611 en 1716. De polder Arkemheen had omstreeks 1600 een oppervlakte van 4023 morgen, dat is ca. 3500 hectare (Hagoort 2006: 43).

Geestelijke goederen van kloosters in Harderwijk

In de vijftiende eeuw werd het Harderwijkse stadsbeeld gedomineerd door kerken en kloosters. Dat waren in het bijzonder de gebouwen van het Sint Agnietenklooster, het Sint Catharinaklooster, 's Heerenloo en het Fraterhuis. Volgens de dijkrollen uit de periode 1494-1716 waren deze geestelijke instellingen eigenaar van gemiddeld bijna 400 morgen, dat is iets minder dan 10%, van alle hooi- en weilanden in de Arkemheen.

Vermoedelijk dateert het oudste schriftelijke bewijs dat een geestelijke instelling uit Harderwijk gronden in de Arkemheen bezat uit 1430. In dat jaar namelijk schonk Bertruit, weduwe van Tide Wolffsz., aan de Sint Catharina en Sint Antonisvicarie – gesticht in 1423 en meestal aangeduid als Sanctorum Apostolorum – twee percelen hooiland. Dat waren de Brasselermaat – later de Schoutenmaat – aan de Putterdijk en de Koorlandsmaat in Ark. De Koorlandsmaat werd hernoemd in Vullertje en nog later kreeg het perceel de naam Slaschotel.[108] De pachtopbrengst was bestemd voor het wekelijks opdragen van vier missen.[109]

Door schenkingen en testamentaire nalatenschappen namen de bezittingen van de Harderwijkse stadskloosters in de vijftiende eeuw verder toe. Dit zorgde voor de nodige spanningen tussen de Harderwijkse burgerij en de kloosterlingen. In 1445 zagen de schepenen zich genoodzaakt maatregelen te treffen om aan de ontstane situatie een einde te

108 Voor zogenaamde hernoeming in de Arkemheen Hagoort 2006: 125-177. De Brasselermaat lag in de omgeving van de Puttense boerderij De Voordijk in het uiterste noordoosten van de polder. Het Vullertje of Slaschotel lag in Nij A 140. Hagoort 2006: 58, 226, glossarium.

109 OAH inv. nr. 1983 fol. 131.

maken. Met het Sint Agnietenklooster kwam het stadsbestuur overeen dat zijn gebied in de stad niet verder zou uitbreiden. Wat het klooster verwierf aan onroerend goed moest het te gelde maken en buiten de stad beleggen.[110] Bijna een halve eeuw later, op 22 april 1493, namen de schepenen en raad van Harderwijk eenzelfde besluit ten aanzien van het Fraterhuis, het Sint Catharinaklooster en het Grauwe Zusterenklooster. Ook zij kregen te verstaan dat zij voortaan hun vermogen buiten de stadsmuren moesten beleggen.[111] Een van de meest geschikte beleggingen was het vruchtbare polderland van de Arkemheen. Genoemde besluiten van het Harderwijkse stadsbestuur verklaren de aanzienlijke toename van geestelijke goederen van Harderwijkse kloosters vanaf omstreeks 1450 tot aan het begin van de zeventiende eeuw.

> 'In 't jaar 1445 hebben die Schepenen van Harderwijk, merckende dat de Geestelijckheit aldaer haer vlerken hoe langer hoe wijder uijtspreijde, een eeuwig verdrag gesloten met den Nonnen-Clooster over het niet te vergroten van het begrijp ende vrijheit van hun verstreek, geen huijsen ofte erfrenten binnen 't Schependom meer aen te kopen ofte van burgeren te erven, anders dan van die geene, die in haer Clooster gingen, ende den sulcken erfnis noch te verkopen ende penningen buijten 't Schependom te beleggen'.

Tekst 10. Oorkonde van 2 maart 1445 waarin schepenen en raad van Harderwijk met het Sint Agnietenklooster overeenkomen hun stedelijke bezittingen niet meer uit te breiden, maar hun gelden te beleggen buiten de stad (OAH inv. nr. 798 fol. 54).

Het Sint Agnietenklooster was in de vijftiende eeuw het rijkste en meest aanzienlijke klooster in Harderwijk. Het wordt al genoemd in 1438 en lag bij de Vismarkt in de Oosterwijk. De nonnen behoorden tot de Derde orde van Sint Franciscus en sloten zich later aan bij de congregatie van Windesheim, bij Zwolle. In 1649 werd de tuin ingericht als academische hortus ten dienste van de medische faculteit. Volgens de dijkrol van 1494 bezat dit klooster eind vijftiende eeuw al ruim 60 morgen hooi- en weiland in de Arkemheen. Dit bezit bleef in stand tot 1803. Karakteristieke perceelsnamen waren de beide Nonnenkampjes aan weerszijden van de Arkervaart en de Paterskamp. Aan het Sint Agnietenklooster was, zoals bij alle andere kloosters, een pater verbonden, die waakte over het zieleheil van de nonnen. De hooi- en weilanden van de nonnen lagen allemaal in het noordelijk deel van de polder. Dit geldt – op een enkele uitzondering na – trouwens voor alle landerijen van Harderwijkse instellingen. Dat is niet verwonderlijk. De Zuiderzee had tijdens de laatste transgressieperiode een flinke laag klei in het noordelijk deel van de polder afgezet. In sommige delen wel tot een dikte van 80 centimeter. Deze vruchtbare kleigrond was bij beleggers zeer in trek, omdat het de garantie gaf voor een hoge pachtopbrengst. In hoofdstuk 4 paragraaf 6 kom ik uitgebreid terug op de verpachting van de bezittingen van dit klooster. Ook alle hooi- en weilanden met hun eigennamen worden daar vermeld.

Het Harderwijkse Sint Catharinaklooster was omstreeks 1439 gesticht door Lutgarda, dochter van Sweder van Wijnbergen en Elisabeth van Dorth. Als zusterorde van de Minderbroeders werd het ook wel het Susterenklooster genoemd. De zusters leefden in het klooster als tertiarissen: zij volgden de derde regel van Franciscus van Assisi. Het Catharina klooster met de gelijknamige kapel was vanaf 1648 tot 1811 de hoofdzetel van de

110 OAH inv. nr. 798 fol. 54 en Berends 1935 regest 245.
111 OAH inv. nr. 798 fol. 67 en Berends 1935 regest 468.

Kaart 23. De stad Harderwijk van Johan Blaeu in 1649. Sint Agnieten met kerk en klooster op de plattegrond aan de linkerzijde (Stadsarchief Harderwijk).

Gelderse Academie. De vijf percelen van het Catharinaklooster lagen in de Putterpolder. Het waren de Bungelers, de Voorste Morgen, de Rodekamp, de Geerkamp en het Morgen aan de Blindesteeg.[112] Van een zesde perceel ter grootte van vier morgen is de ligging onbekend.

De commanderij van de Maltheser ridders werd omstreeks 1297 gesticht in Ermelo, als Hof te Loo, 's Heerenloo of Sint Jansdal. De commanderij had aanzienlijke bezittingen die zich uitstrekten tot onder de muren van Harderwijk. In 1547 kocht de commandeur Berend ten Start een gedeelte van een hofstede naast het Fraterhuis in Harderwijk. In 1581 werden de gebouwen door het stadsbestuur overgenomen. Sint Jansdal is thans de naam van het Harderwijkse ziekenhuis.[113] De naam 's Heerenloo leeft voort in de Ermelose Stichting voor de opvang en begeleiding van jongeren. De commanderij bezat begin zeventiende eeuw tussen de twaalf en vijftien morgen hooi- en weiland verdeeld over vijf percelen. Deze percelen lagen zeer verspreid zowel in de Putter- als in de Nijkerkerpolder. Het waren de Ganzenwei, de Kuiperskamp en de Lambertskamp in Nijkerk en de Germanskamp en de Voormeen in Putten.[114]

112 Bungelers Pu I 545-557, Morgen a/d Blindesteeg Pu I 872, Voorste Morgen Pu I 887, Rodekamp Pu I 911, 917 en Geerkamp Pu I 979.
113 Beyer en Van Dijk 1988.
114 Kuiperskamp Nij K 78, Ganzenwei Nij A 291, Lambertskamp Nij K 172, 173, Voormeen Pu I 466 en Germanskamp Pu I 946.

In 1441 kwamen de fraters, de broeders des Gemenen Levens, naar Harderwijk. Het Fraterhuis stond aan het kerkplein op de plaats van het inmiddels ook afgebroken bejaardenhuis Bethel. De fraters hadden tot taak de jeugd te onderwijzen in lezen en schrijven en hen voor te gaan 'in oeffeningen van Godsaligheit'. Het Fraterhuis bezat evenals 's Heerenloo ruim elf morgen. Ook deze hooi- en weilanden lagen zeer verspreid. Van de vijf percelen dragen tot op de dag van vandaag nog twee de naam van hun voormalige eigenaar: het Fratersland en de Fraterskamp. De percelen lagen in de Nijkerkerpolder vlak bij de zeedijk en langs de Schremmersteeg in de Putterpolder. Ruim twee morgen lag buitendijks aan de Putterdijk. Al in de zeventiende eeuw werd dit perceel door de Zuiderzee overspoeld[115]

Bij de scheiding van kerk en staat volgens de Staatsregeling van 1 mei 1798 gingen de Harderwijkse kloostergoederen over in particuliere handen. De grootste grootgrondbezitter binnen Harderwijk werd in de loop van de negentiende eeuw het Burgerweeshuis. Van de ruim 36 hectare die het weeshuis toen bezat, ligt nog negen hectare in de Putterpolder.[116] De overige landerijen en boerderijen van het Harderwijkse weeshuis lagen rond de dorpskern van Putten, voornamelijk in de buurtschap Halvinkhuizen.

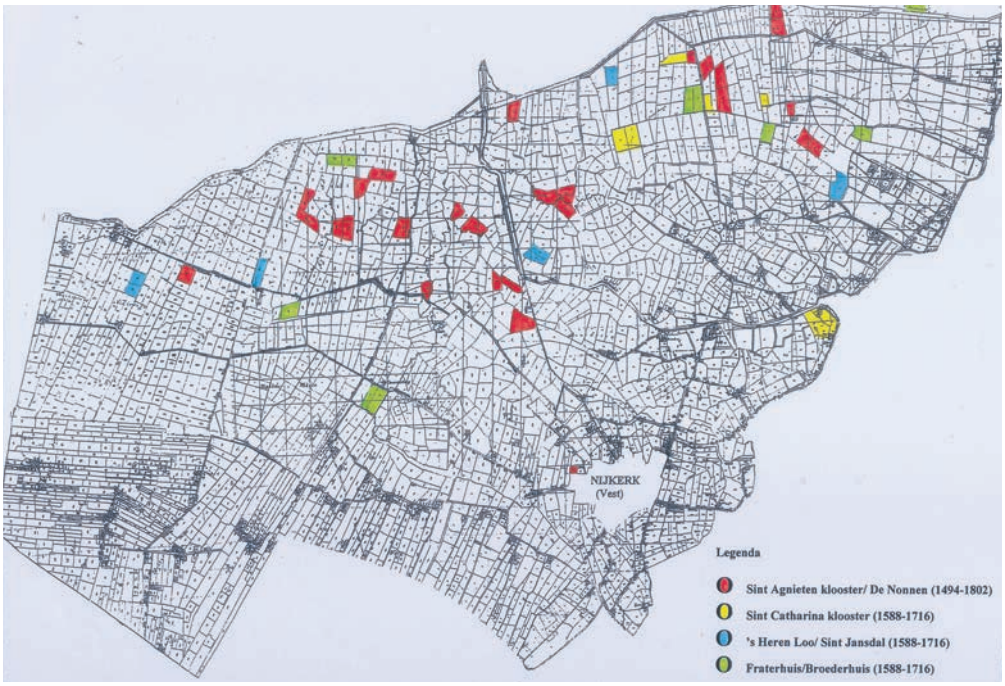

Kaart 24. De Harderwijkse kloostergoederen van het Sint Agnietenklooster, het Sint Catharinaklooster, Sint Jansdal of 's Heeren Loo en het Fraterhuis in de polder Arkemheen volgens de dijkrollen van 1494-1716. Deze landerijen werden om de vier jaar verpacht.

115 Fratersland Nij A 254, 255, Hoefslagen Nij A 562, 563, H 654, Paardekampje Pu I 125), Fraterskamp Pu I 962, 964 en Telgterkamp Pu I 878.

116 Dit zijn de hooi- en weilanden Lappertje Pu I 860, Geerkamp Pu I 874, Brandt van Delensland Pu I 882, Kip Pu I 957 en Paalkamp Pu I 959.

Geestelijke goederen van het Sint Catharinaklooster in Nijkerk, de Kerk van Nijkerk en van de kloosters Elten, Paderborn en Sint Walburg in Arnhem.

Het Nijkerkse Sint Catharinaklooster werd gesticht in 1452.[117] In dat jaar kocht Aelbert van Dockem 'tot behoeff der susteren woonende ter Nyerkircke' een huis en een hofstede aan de Bredebeek binnen de Vest. Een jaar later kocht Aelbert opnieuw een huis 'tot behoeff der susteren sunte Katharinen'. Al deze gebouwen lagen tussen de Langestraat en de Singel. Het klooster huisvestte begijnen, ongehuwde vrouwen en weduwen die gemeenschappelijk een min of meer religieus leven leidden. De Nijkerkse begijnen hielden zich hoofdzakelijk bezig met de verzorging van zieken.

In 1494 waren de zusters verantwoordelijk voor het onderhoud van 30 roeden, ruim 110 meter, van de zeedijk vanwege het bezit van onder meer de Snapperskamp en de Koopskampen. Deze bouwlanden lagen vlakbij het klooster aan de Singel. In 1515 besloten de zusters al hun eigendommen te schenken aan het klooster Windesheim. Dit klooster was gesticht in 1387 door de Broeders van het gemene leven en was later de thuisbasis van Thomas à Kempis, de schrijver van een van de meest vertaalde boeken ter wereld: 'De Navolging van Christus' (1441). Zij werden daarmee zusters des Gemeenen Levens.[118] Door erfenissen en schenkingen verwierf het klooster in de loop van de zestiende en de eerste decennia van de zeventiende eeuw veel landerijen in de Arkemheen. Volgens de dijkrollen van 1588 en 1608 bezat het klooster toen 43 morgen bouw-, hooi- en weiland. In 1611 was dit bezit uitgegroeid tot 50 morgen. Hiervan is op de hiernaast opgenomen kaart 46 morgen verdeeld over vijftien percelen weergegeven.[119] Namen als Begijnenhaar en Begijnenpol herinneren hier aan de oorspronkelijke bewoners van het kloostercomplex.

> 'Den 16 martii 1599. Landerijenn tott St. Catharinen Convent ther Nijekerck gehoerende. In den eersten ein camp lantz umtrent van IIII mergen gelegen aen die Cingell genoembtt Snapperscamp. Dese kamp wolte sie gern behalten als hen wel geleghen. Dartho gehoert halven dijck. Item twee kampkens darbeneffens ellick van II mergen genoembt Coepskamp, dit selve oick. Item twee mergen geheittenn die Haer. Dese drie parcelen hebben die conventualen als ihnnen well gelegen gepachtet den mergen vor X Philipus gulden. Doen van alle dijck, mergen und andere ungelden als oick schattongen und billetterunge sie frijende, darmet widerumb die andere guder belastet sullen sein, also dat die dijckingen up den anderen landen und de schattinggen up den rentmeester solten kommen'.

Tekst 11. Landerijen van het Sint Catharinaklooster in Nijkerk opgemaakt op 16 maart 1599, betreffende de Snapperskamp, de Koopskamp en de Haar (HG inv. nr. 2343 nr. 295).

In 1611 stierf de laatste Nijkerkse begijn. Zij werd begraven op het koor van de Hervormde Kerk. In 1637 verkochten de Gedeputeerden van het Kwartier van Veluwe 'het St. Catharynen Clooster, gelyck het voor desen by de bagynen beseten en gebruyckt is geweest'.

117 Van Hooren 1992.
118 Zie: geschiedenisnijkerk.vanrenssenjournalistiek.nl
119 Paterskampje Pu I 439, Vriesenkamp Pu I 938, Polkamp Pu I 940, Snapperskamp en Koopskampen (Nij Vest), Koekenkamp Nij A 62, Patersmorgen Nij A 153, Kempen Nij A 170, Lange Hoeve Nij A 509, Begijnenpol Nij A 318, Kattenstaart Nij A 444, Kruisvoort Nij A 507, 508, Ruimels Nij A 518, 520-522, Aaltje Gerritsland Nij A 524, Haar Nij B 62, 63, 2 morgen in de Doornsteeg Nij A 533 en 2 morgen met de naam Griete Brinkspolletje Nij K 44.

18021 Het hoofd boven water.indb 116 23-04-18 17:04

Kopers waren onder meer de regenten van het in 1636 opgerichte Nijkerkse weeshuis. Zie voor de landerijen van het Burger Weeshuis van Nijkerk hoofdstuk 4 paragraaf 6.

In 1494 bezat de kerk van Nijkerk alleen de Gildekamp in de Putterpolder. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw was er sprake van een gestage toename van het bezit: 20 morgen in 1588, 32 morgen in 1608 en 40 morgen in 1611. Alle elf percelen lagen in het Nijkerkse deel van de Arkemheen. In 1716 zijn enkele percelen verkocht en nieuwe aangekocht. Dit betrof een grasland in de Bommert en de Valkenmaat in Ark.[120] De kerk van Nijkerk bezat ook vier hooi- en weilanden in de Angeler. Tot in de twintigste eeuw stonden zij bekend als de Zwitsers. Deze naam heeft geen relatie met inwoners van Zwitserland, maar wel met de vroegste kerkgeschiedenis van Nijkerk. De eerste hervormde predikant van Nijkerk was Rutger van Siburg, afkomstig uit het Duitse Westfalen. In 1587 werd hij door de Spanjaarden vermoord. Eerst op 10 maart 1594 hield zijn opvolger zijn intredepreek. Dat was de uit Hessen afkomstige Johannes Switterius. Tot 1628 – hij overleed in 1633 – diende hij de Nijkerkse gereformeerde gemeente. Ruim 30 jaar werd de pachtopbrengst van dit deel van de kerkfabriek gebruikt voor het levensonderhoud van dominee Switterius, Switter of Zwitter. Na verloop van tijd werd de perceelsnaam verbasterd tot de Zwitsers.[121]

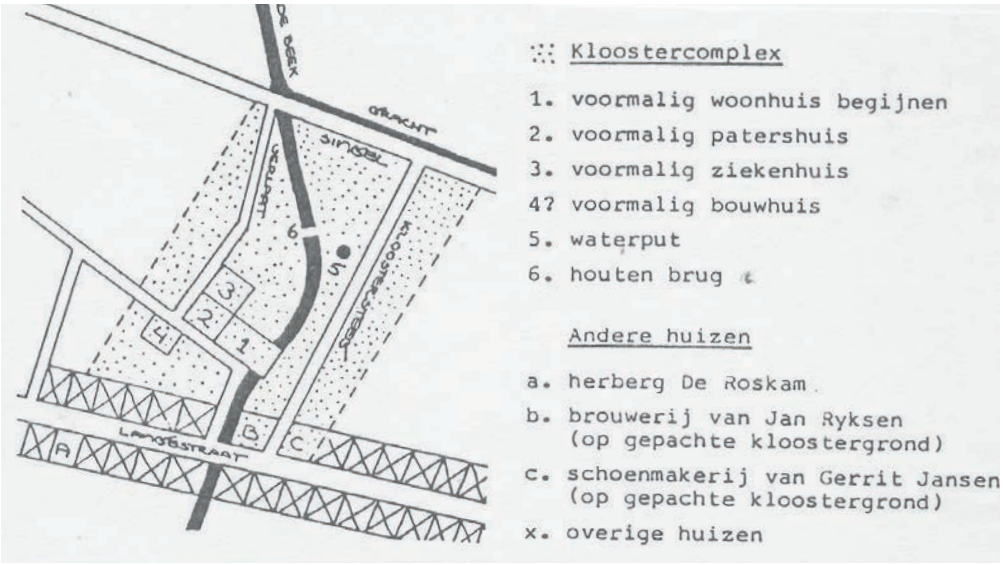

Kaart 25. Situatieschets van de gebouwen van het Sint Catharinaklooster in Nijkerk. Het kloostercomplex lag tussen de Langestraat en de Singel (Van Hooren 1992).

120 Eigendom van de Kerk van Nijkerk tussen 1588-1716: Gildekamp Pu I 936, Tolshording Nij A 125,Valkenmaat Nij A 164, Angeler Nij A 311, 313, Zwitsers Nij A 328, 331, 332, 335, Rijskamp Nij A 396, 397, Dammerskampen Nij A 454, 456, 456b, A 571-572, Beerspee Nij A 519, Wilgenkampje Nij A 539 of K 227, Kalverkampjes Nij H 582, 584, Zwaantjes Duits Nij I 14, 15, Bommert Nij K 318.

121 Hagoort 2006: 213 en glossarium 458.

Afb. 29. Dominee Johannes Switterius, predikant te Nijkerk van 1594 tot 1628. Dit portret hangt in de consistoriekamer van de Nederlands Hervormde kerk. Het traktement van ds. Switterius werd betaald uit de pachtopbrengst van kerkelijk onroerend goed, waaronder de Zwitsers, vier percelen hooi- en weiland in de Arkemheense polder (Hagoort 2006. Foto G. van de Veen).

Dit aanzienlijke bezit aan landerijen van de kerk van Nijkerk staat in schril contrast tot de bezittingen van de veel oudere kerk van Putten. Tussen 1494 en 1716 varieerde het bezit tussen de één en drie morgen. Namen van percelen ontbreken. Toch is deze tegenstelling slechts schijn. De bezittingen van de kerk van Putten lagen – en dat is vanuit geografisch oogpunt begrijpelijk – niet in het meest westelijke deel van de gemeente, maar in de buurtschappen rondom de Puttense dorpskern. De kerk van Putten bezat daar in 1832 iets meer dan 30 hectare grond.[122]

Het Jufferenstift in Elten exploiteerde drie Jufferkampen: één in de Putterpolder aan het eind van de Blindesteeg en twee in het Nijkerkse Ark.[123] Het zou dus niet vreemd geweest zijn als de landerijen van de abt van Paderborn, vertegenwoordigd door de kelner van Putten, de naam Kelnerskamp zouden dragen. Nu liggen er in de Arkemheen wel drie Kelnerskampen maar er ontbreken schriftelijke bewijzen dat ze eens eigendom waren van de kelner van Putten. De abt van Paderborn bezat tussen 1494 en 1611 de Telinkswerf, de Haalboomskamp en de Kollenkamp.[124]

In het verhaal over de plundering van Tiel door de Noormannen in 1006 werd al gesproken over het Arnhemse klooster Sint Walburga. De Gelderse graaf Reijnout I gaf in 1315 de kapittelheren in Tiel toestemming zich te vestigen in Arnhem. Het kapittel van Sint Walburg was een college van seculiere kanunniken, bestaande uit een proost en twaalf leden. De kerk werd gewijd in 1423. Begin vijftiende eeuw wisten de kanunniken blijkbaar al dat beleggen in de Arkemheen lucratief was. Zij bezaten daar namelijk al vroeg buitendijks land. In 1439 ontving Wolter van Rimpeler een betaling van negen roeden land, aangekocht door de kanunniken van Sint Walburg voor dijkverbetering.[125] Misschien waren zij toen – of mogelijk kort daarna – ook al eigenaar van vijftien morgen hooggelegen bouwland tussen de Arler- en de Blindesteeg in de Putterpolder. Dit is af te leiden uit de vijftien roeden dijk die zij in 1494 moesten onderhouden. Het betreft de percelen de Builen en de Hoge Eng. In 1611 bezat het kapittel meer dan 21 morgen bouw- en hooiland. Het aangekochte hooiland was het perceel de Plak en een niet met name genoemd perceel eveneens aan de Blindesteeg. De Builen zijn verkocht vóór 1716.[126] In 1580 hield het kapittel in feite op te bestaan. Het onroerend goed bleef ook na die tijd bijeen en werd beheerd door de Staten van Gelre en na 1599 door Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Veluwe.

122 Kadastrale Atlas Gelderland, Putten. Arnhem 1993: 37.
123 Jufferkampje Pu I 875, Jufferkampje Nij A 176, 179 en Jufferkamp Nij A 538.
124 Telinkswerf Nij A 67, Haalboomskamp Nij A 247 en de Kollenkamp in de Putterpolder.
125 SW inv. nr. 18, regest 62.
126 Builen Pu I 158, 159, Hoge Eng Pu I 152, 153, Plak Pu I 893. Builen, meervoud van buil of buul, afgeleid van Indo-europees *bheu- 'opzwellen'. Later wordt dit microtoponiem volksetymologisch verbasterd tot Buidel. In 1716 zijn de Builen geen eigendom meer van Sint Walburg, maar van Juffrouw Geertruid van Essen. Zie verder Hagoort 2006: glossarium t.a.p.

18021 Het hoofd boven water.indb 118 23-04-18 17:04

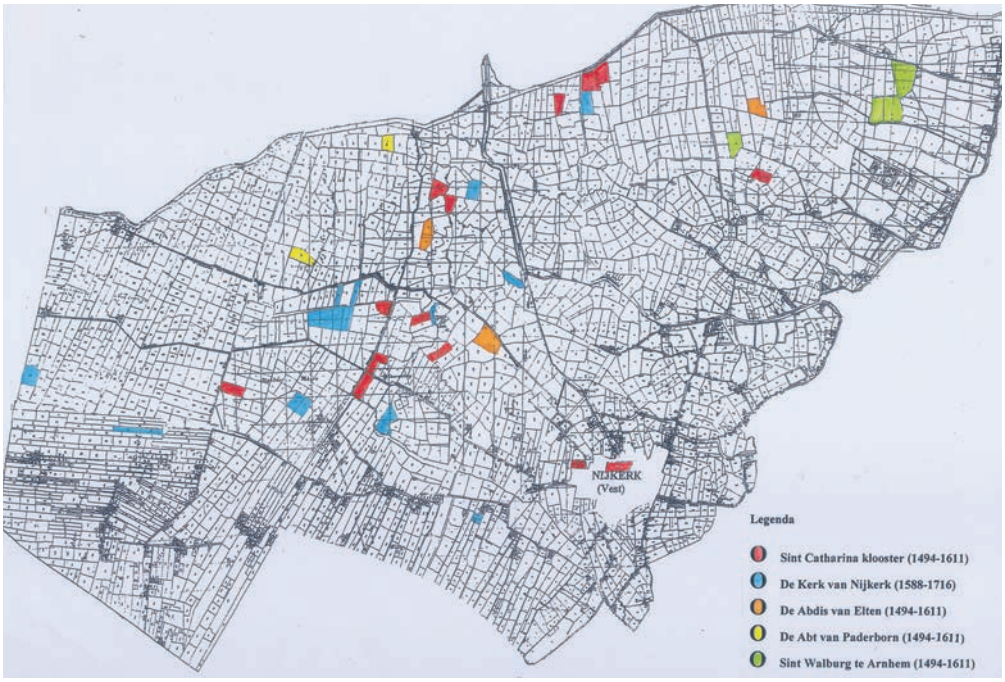

Kaart 26. Geestelijke goederen van het Sint Catharinaklooster te Nijkerk, de kerk van Nijkerk, de abdis van Elten, de abt van Paderborn en het kapittel van Sint Walburg te Arnhem volgens de dijkrollen in de periode 1494-1716.

‘Ik Claes van Aller als een dijckgreve op datum des brieffs make kond allen luden mit desen openen brieve dat voir mij ende voir mijn heemrade hyr na bescreven, als Aernt Bessels soen van Helle, Heyne Coep Nannemans soon, Maes Killen soen, gecomen is Wolter van Rympler ende heefft bekent ende versyet dat hem betaelt is van wegen der heren en canonick van Sente Walburge t’Arnhem een deel van sinen erve buten dijcs, haren dijck daer mede to maken ende to houden, als vijfftien roeden lant beneven haren dijck ende negen roeden diep in’t lant, voir de twe eerste roeden diep betaelt sijn voir elke roede twe Fleemssche groet ende voir die ander seven roeden diep dair en ’t enden in’t lant voer elke roede twe Fleemssche placken na ingeholt der dijckbreve, olde en nye, die onse genedige hertogen van Gelre dair op gegeven en versyet hebben en dankede den vorseide heren goeder betalinge van desen vorseide erve. In orkunde des soe hebbe ic Claes vorgeseid als een dijckgreve mijn segel an desen brieff gehangen bij rade mijnre heemrade vorgeseid. Gegeven inden jare ons heren dusen vierhondert negenende-dertich des saterdages na Sente Severinnsdsch des heiligen bisscopes’.

Tekst 12. Oorkonde uit 1439 waarin Claes van Aller, dijkgraaf van de Arkemheen, verklaart dat Wolter van Rimpeler betaling heeft ontvangen van negen roeden land, aangekocht door de kanunniken van Sint Walburg te Arnhem voor dijkverbetering (SW Inv. nr. 18, regest 62).

Grondbezit van de stedelijke elite van Harderwijk in de dijkrollen van 1494 en 1588

Handel en scheepvaart vormden in de zestiende eeuw de economische kurk waarop de stad Harderwijk dreef. Dat was voor een belangrijk deel te danken aan het feit dat de stad deel uitmaakte van de Hanze.[127] De Hanze was een economisch netwerk van ongeveer 200 steden en hun kooplieden in het noorden van het Duitse Rijk. Nederlandse steden maakten formeel deel uit van de Hanze tot 1648. De Hanze had tot doel 'het verwerven en verdedigen van handelsprivileges in het buitenland en het nastreven van een nagenoeg concurrentieloze en voor alle betrokkenen winstgevende goederenuitwisseling tussen het grondstof- en graanrijke Oosten en het ambachtelijk hoogontwikkelde Westen'.[128] Harderwijk behoorde vanaf het midden van de vijftiende tot de eerste decennia van de zestiende eeuw tot de belangrijkste Hanzesteden aan de Zuiderzee. Dat de Hanzeatische handel voor Harderwijk van levensbelang was, blijkt uit het stadszegel. Daarop staat een afbeelding van een kogge, hét scheepstype voor de kustvaart in Noordwest-Europa in de late middeleeuwen.[129]

Harderwijk importeerde uit het Oostzeegebied graan, haring, kabeljauw (stokvis) en hout voor de bouw van huizen, pakhuizen en kuiperijen. De export bestond voornamelijk uit zout – voor het conserveren van vis en groenten in de Oostzeelanden – wijn en laken. De kern van het maatschappelijk leven in de stad waren de zee- en kooplieden. Zij waren verenigd in het Sint Jorisgilde, een elite broederschap die de meeste schepenen van de stad leverde. In die tijd nam ook het aantal inwoners van Harderwijk beduidend toe. Veel inwoners van plaatsen in de regio trokken naar de stad. Dat blijkt uit de achternamen van de nieuwe inwoners. Stedelingen met een familienaam als Van Dry, Van Speulde, Van Ermel en Van Telligt kwamen oorspronkelijk uit Ermelo; Van Vanevelts en Van Hollicks uit Nijkerk, terwijl leden van de families Van Nulde en Van Diermen uit Putten kwamen.

Rijk geworden inwoners van Harderwijk belegden hun vermogen onder meer in de hooi- en weilanden van de Arkemheen. Volgens de dijkrol van 1588 bezaten Harderwijkse ingezetenen in de Arkemheen ongeveer 600 morgen, ca. 15%, van de hooi- en weilanden. Dat weten we uit een brief van ontvanger Peter Jansen. Hij kreeg opdracht van het stadsbestuur om van elke Harderwijkse geërfde tien stuivers per morgen te vorderen ter bestrijding van de onkosten gemaakt bij het beheer van de Arkemheense goederen.[130] In 1588 was van die 600 morgen 226 morgen in handen van acht leden van de stedelijke elite uit Harderwijk. Dat waren leden van de families Van Brienen – ook Van Brenen – Brinck, Koolwagen, Schrasser(t), Van Speulde, Voet(h), Wit(te) en Van Wijnbergen.[131]

Sinds 1494 was het grondbezit van de stedelijke elite toegenomen met 40%, want volgens de dijkrol van 1494 bezaten dezelfde families toen slechts 161 morgen. De gestegen welvaart in Harderwijk na het midden van de vijftiende eeuw zorgde dus zowel voor een toename van geestelijke goederen als voor een uitbreiding van het onroerend goed van het stedelijk patriciaat in de polder Arkemheen. Wie bezaten in 1588 de resterende 374 morgen? Dat is niet na te gaan. Die gronden waren eigendom van personen die in de dijkrol

127 Voor de gegevens over de geschiedenis van de stad Harderwijk tot 1650: Van Hell 1998: 11-60.
128 Brand en Knol 2009: 12.
129 Vlierman 1997: 71-95 en Van Holk in Brand en Knol 2009: 125-143 met o.a. lijsten van in Flevoland gevonden scheepswrakken van koggen.
130 Berend 1935 inv. nr. 1958, uitgeschoten regest 2331.
131 Het bewijs dat leden van deze families tussen ca. 1430 en 1588 burgers waren van Harderwijk o.a. in OAH inv. nr. 1988: 'Copia uyt het boeck van Sint Joris waerin geschreven staet de namen der Gildebroeders sedert den jaere 1423'; Collectie mr. D. Koning (alfabetisch kaartregister van burgers van Harderwijk) en het Harderwijkse Burgerboek 1436-1572.

achternamen dragen die afgeleid zijn van patroniemen zoals Henricsz., Claesz., Woltersz. en Evertsz. Op grond van een dergelijke achternaam is de woonplaats niet te achterhalen. Ongetwijfeld waren onder hen een groot aantal rijke burgers uit Harderwijk.

	1494	1588
Van Brienen	34	9,5
Brinck	9,5	9,5
Koolwagen	-	9
Schrasser(t)	12,5	29
Van Speulde	27	63
Voet(h)	67	36
Wit(te)	-	22
Van Wijnbergen	12,5	47
Totaal	161,5	226

Tabel 9. Grondbezit in de Arkemheen van families die behoorden tot de stedelijke elite van Harderwijk volgens de dijkrollen van 1494 en 1588 in morgens (1 morgen = 0,87 hectare).

Evenals de Harderwijkse kloostergoederen lagen de landerijen van de stedelijke elite verspreid over het noordelijk deel van de polder, het vruchtbare zeekleigebied. De landerijen van de families Van Brienen en Van Speulde lagen voornamelijk in de Putterpolder, terwijl de Schrasserts voor Nijkerk hadden gekozen. De percelen van het geslacht Koolwagen in Nekkeveld staan slechts gedeeltelijk op de kaart, omdat een groot deel van hun bezit inmiddels buitendijks geraakt was door diverse inlagen. Het meeste hooi- en weiland was in de zestiende eeuw eigendom van de familie Van Speulde.

Afb. 30. Uithangend zegel aan een akte van het Sint Agnietenklooster te Harderwijk uit 1457. Op het zegel de afbeelding van Sint Agnes van Rome, rechtsonder, met een lam. Het Latijnse 'agnus' betekent 'lam' en is het symbool van de onschuld en zuiverheid. Een verwijzing naar haar naam en naar de legende dat zij na haar dood (304 †) aan haar ouders zou zijn verschenen met een lam in haar armen.

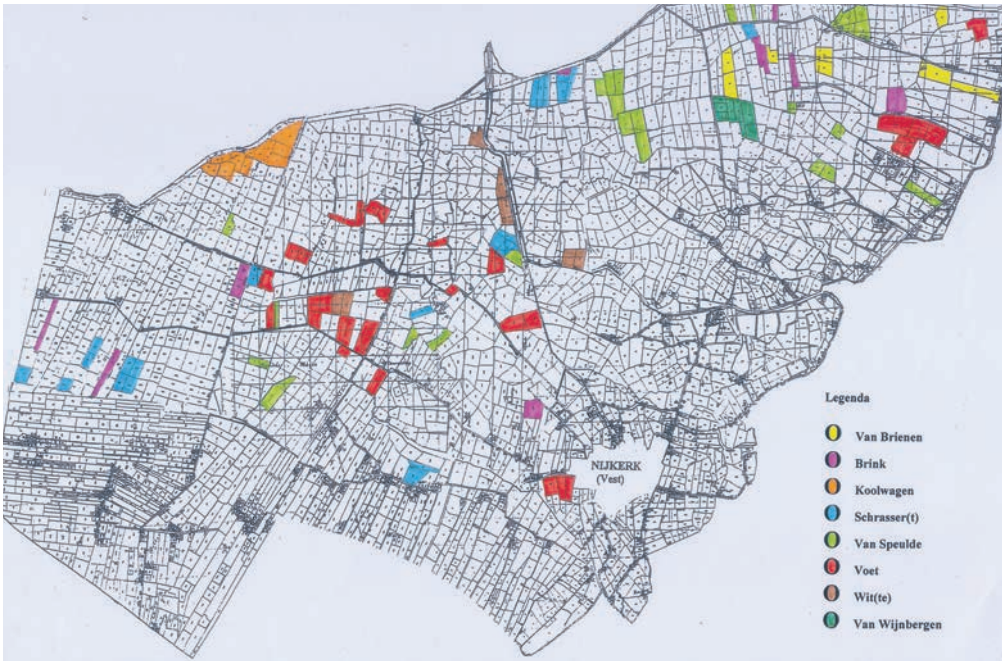

Kaart 27. Landerijen in de polder Arkemheen die volgens de dijkrollen van 1494 en 1588 eigendom waren van de stedelijke elite van Harderwijk. Dat waren leden uit de families Van Brienen, Brinck, Koolwagen, Schrassert, Van Speulde, Voet(h), Wit(te) en Van Wijnbergen.

Van Brienen: Blaak Pu I 92, 98, Wylichsland Pu I 235, Grote Eekrijs Pu I 174, 175, Grollenland Pu I 862, 885.
Brinck: Hoge Enk Pu I 153, Kluppelskamp Pu I 179, Elspetermorgen Pu I 848, Brinkswerf Pu I 867, Rouwenkampje Pu I 939, Vosgrau Nij A 601, Leenkamp Nij K 214, 215, Grollenland Nij K 269, 270, Smalle Landen Nij K 320, 321.
Koolwagen: Koolwagen Nij K 53-58.
Schrassert: Uddelerkampje Pu I 852, Knoopskampen Nij A 56-58, Lapperje en Lange kampje Nij A 61, 63, Rijnkampen Nij A 300, 301, Ruimels Nij A 520, Hoefslag Nij H 658, 659, Nalekampen Nij K 239, 240, 266, 267, Hofstedekamp Nij K 283, 284, Sobert Nij K 294, Bommert Nij K 316, 317.
Van Speulde: Staartmaat en Blokkolk Pu I 206-208, Smalle Kampje Pu I 133, Klein Arler Pu I 212, Steenstroet Pu I 262, 289, Tinsroeden Pu I 445, 446, Hennekelerkamp Pu I 835, Doldermanskamp Pu I 840, Rodenkamp Pu I 911, Bonenkamp Pu I 912, Bleitjeskamp Pu I 937, Speulderland Pu I 941, 942, 945, Kruiskamp Nij A 144, Angeler Nij A 313, Sprinkelermorgen Nij A 342, Luiskampje Nij A 379, Haantjes Pol Nij A 395, 400, Braker Nij A 512, Aaltje Gerritsland Nij A 524.
Voet(h): Batselers Pu I 117, 118, 120, 123, 124, Durinksmaat Nij A 130, Butsenkamp Nij A 145, Overhagen Nij A 208, 209, Essenskamp Nij A 227, Blekkerkamp Nij A 293, 294, 295, Rijnkamp Nij A 302, Zwitsers Nij A 319, 320, Kruisvoort Nij A 322, Weinteler Nij A 323, 325, 329, 332, 334, 335, Gentenkamp Nij A 441, Voortkamp Nij A 446, Brandland Nij A 653, 654, Schulpkamp Nij B14, 17.

Wit(te): Horsten Pu I 711-714, Akampje Nij A 16, Rundvleesweiden Nij A 130, 130b, 158, Zwitsers Nij A 328, 331.
Van Wijnbergen: Blaak Pu I 97, Brand van Delensland Pu I 880, 881, 882, 888, 891, 892, Wijnbergensland Nij K 4, 8, 9.
Voor bijzonderheden en verklaring van de betekenis van deze namen: Hagoort 2006, glossarium t.a.p.

Tabel 10. Namen en kadastrale ligging van hooi- en weilanden die volgens de dijkrollen van 1494 en 1588 eigendom waren van families die behoorden tot de stedelijke elite van Harderwijk.

De totale oppervlakte van de percelen op kaart 27 is niet gelijk aan de oppervlakte van de in tabel 10 genoemde percelen. Van een aantal in de dijkrol genoemde morgens is de ligging op het kadastrale minuutplan van 1832 niet aan te geven. Dat neemt niet weg dat het weergegeven kaartbeeld een goede indruk geeft welk belang Harderwijkse geërfden hadden bij een goed bestuur van de polder. Putters en Nijkerkers waren echter niet voetstoots bereid dit belang te honoreren met een afvaardiging in de dijkstoel. Conflicten over het opeisen van een vertegenwoordiging in de dijkstoel bleven dan ook niet uit, zoals uit paragraaf 8 van dit hoofdstuk zal blijken.

Poldertaal: de namen van bouw-, hooi- en weilanden in de Arkemheen

In de Arkemheense dijkrollen staan honderden namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen, zogenaamde veldnamen of microtoponiemen.[132] De eerste schriftelijke vermeldingen van veldnamen in de Arkemheen dateren uit het begin van de veertiende eeuw. Dat betekent dat sommige namen meer dan zeshonderd jaar oud zijn.[133] De meeste veldnamen komen voor in de dijkrol van 1611.

Wie hebben al die namen gegeven? Dat zijn in de regel onbekenden. Naamgevers van bouw-, hooi- en weilanden, van bossen, beken, wegen en boerderijen zijn anonieme bewoners uit de regio. Veelal behoren ze tot de agrarische gemeenschap. Veldnamen getuigen van een bijzondere individuele inspiratie van de plattelandsbevolking. De Zweedse onderzoeker Zilliacus beschouwt veldnamen als een vrucht van een taalkundige veelkleurige schepping, een vorm van volkspoëzie.[134] Dat is de reden dat een verzameling veldnamen een grote verscheidenheid aan namen oplevert. Veldnamen vertellen onder meer iets over de aard van het landschap en het agrarische verleden van het gebied.

Laat ik maar bij het begin beginnen. Wat betekent eigenlijk de naam Arkemheen? De polder Arkemheen ontleende zijn naam aan de nederzetting Archi.[135] Deze Karolingische vestiging werd voor het eerst genoemd in een schenkingsakte uit 855. De negende-eeuwse vorm Archi ontwikkelde zich klankwettig tot Erke, (H)erca of later Ark, omdat er in het Middelnederlands geen oppositie bestond tussen de vocalen *a* en *e* vóór *r*. Een bevredigende verklaring voor Ark uit Archi is nog niet gegeven. In het Oudhoogduits bestaat archa ‘dam’ en in het Westgotisch arca ‘grenswal’. Ark(e), Erk(e) kan ook ‘kleine sluis of

132 Hagoort 2006. *De Gelderse zeepolder Arkemheen* bestaat uit een cd-rom en een boek. De cd-rom bevat uitgebreide verklaringen van de betekenis van 2500 toponiemen in de polder Arkemheen. De locaties zijn terug te vinden op de kadastrale kaarten van Nijkerk en Putten uit 1832, die achter in het boek zijn opgenomen.
133 Hagoort 2006: 40 met een tabel van 77 Arkemheense toponiemen van voor 1400.
134 Zilliacus 1997: 20; Hagoort 2006: 61.
135 Kötzschke 1978: 12. De oudste vermelding: ‘In pago qui dicitur Felua […] in Archi quicquid illic habeo’.

gegraven afwateringssloot' betekenen.[136] Ten slotte heeft Ark ook de betekenis van 'gewelf, boog waaronder het rad van een watermolen draait', 'gewelfde oven', 'val- of schuifdeur van een sluis'. Bij de betekenis 'welving' kan ook gedacht worden aan 'een boogvormig stuk land' of 'een boogvormige ligging van de nederzetting'.[137] Het achtervoegsel *-i* is het germaanse -ja-suffix dat algemeen in gebruik was om nederzettingen aan te duiden. *Archi* kan dus betekenen: nederzetting aan of bij een dam, sluis, waterkering, afwateringssloot of boogvormig stuk land. Archi lag op een diluviale zandopduiking aan de monding van een van de vele kreken, ongeveer vier kilometer ten noorden van het huidige Nijkerk.[138]

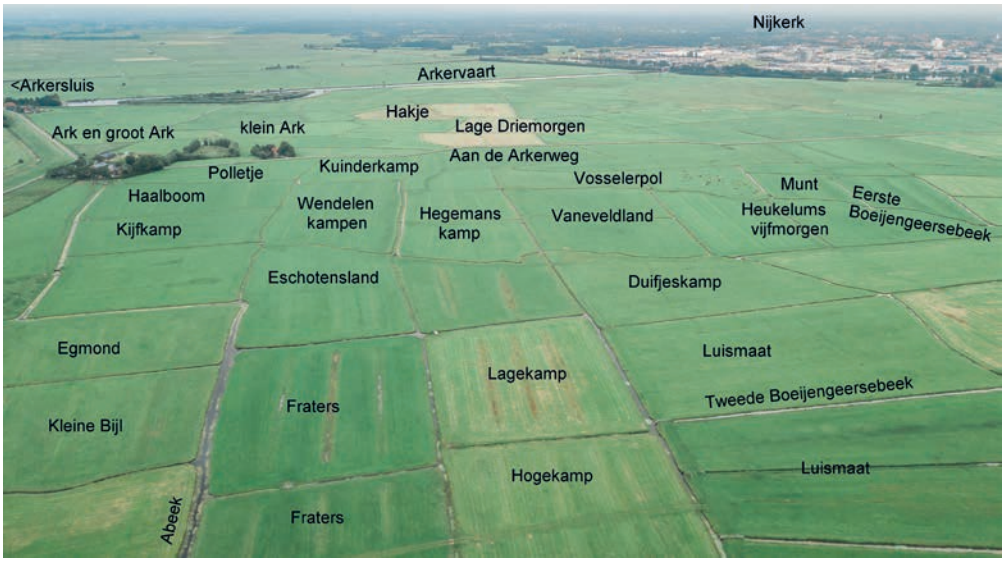

Afb. 31. Blokverkaveling met perceelsnamen in het noordelijk deel van de polder tussen de boerderijen Ark, Groot en Klein Ark (linksboven) en het stoomgemaal Hertog Reijnout. Zie ook afb. 3 (foto Martin Weijmer; bewerking Piet van 't Klooster en Jan van de Kraats).

De huidige spelling is een samenstelling van Ark- en m(h)een. Dit m(h)een is niet het bekende meent(e) ontstaan uit gemeente 'gemeenschappelijke weide, weide in gemeenschappelijk bezit'. De oudste vermeldingen Arcameda en Ercmede tonen aan dat Ark verbonden is met -mede(n), ook made, dat hoort bij het werkwoord maaien.[139] De naam Arkemheen betekent 'het hooiland, het maailand van de bewoners van de nederzetting Ark'. De *-h* in -mheen, die vanaf de achttiende eeuw in bronnen voorkomt, hoort oorspronkelijk niet bij de structuur van het woord en zou dus zonder betekenisverlies weggelaten kunnen worden. Trouw aan de traditie handhaaf ik echter de spelling met -h: Arkemheen. Ark was vroeger de naam van een Nijkerkse buurtschap in het noorden van de polder. Sinds de afbraak van de laatste dijkhuizen rond 1800 is de naam als zodanig niet meer in gebruik. Ark is bewaard gebleven in de boerderijnamen Grote Ark en Kleine

136 Hagoort 2006: 221.
137 Kempeneers 1985: 275.
138 Van Dooren 1986: 17-18, 25, 35, 177 noot 15 en Mijnssen-Dutilh 2007: 20.
139 Item campus in *Arcameda* (ca. 1330); Item in feste martini de pacto *Ercmede* (1334); eenen gemeinen dijck te leggen ende te hebben over *Erckemeden* (1356); In *Ercemede* de grote Bivanck (ca. 1357); Item in Arkemede (ca. 1400). Voor meerdere vormen Hagoort 2006: 222.

Ark en in de aardrijkskundige namen Arkervaart en Arkerweg. Polder is verwant met pol, waarvan de oorspronkelijke betekenis moet zijn geweest een stuk land dat zich boven zijn omgeving verheft. Later een gebied dat werd omgeven door een dijk of kade waarin de waterstand kunstmatig kan worden geregeld.[140]

In het verleden lagen er in de Arkemheen wel graslanden, maar het was overwegend een moerassig gebied begroeid met elzen, eiken en allerlei soorten struikgewas. De boerderijnamen *Aller* – ook bewaard in de kasteelnaam *Oldenaller* – en *Arler* zijn varianten van de boomnaam els, in het Germaans *aliso* en identiek aan de Duitse vormen *eller*, *aller* en *arler.* [141] Dat ook de eik vroeger weelderig groeide in de polder blijkt uit de naam van het noordwestelijke deel. Omstreeks 1250 heette dat *Ekelenvelde* – nu Nekkeveld – samengesteld uit het meervoud van de boomnaam *eik* en *veld*. In de Achterhoek, het zuidwestelijke deel, ligt het gebied de *Duist*, dat 'kreupelhout, struikgewas' betekent. In combinatie met els, een boom die bij voorkeur groeit op vochtige plaatsen, levert dat de veldnaam *Elsduist* op.

In de veertiende eeuw begonnen in de Arkemheen de grootschalige ontginningen. Aan het omhakken van bomen en het verwijderen van het struikgewas herinnert de veldnaam *Kip* of *Kippe*, die voorkomt in het oostelijke deel van de polder en aansluitend in enkele Puttense buurtschappen. Het Middelnederlandse werkwoord *kippen* of *kyppen* betekent '(om)hakken, graven'. Dialectisch bestaat nog het woord *uitkippen* in de betekenis 'uitkiezen, rooien, weghakken of kappen'.

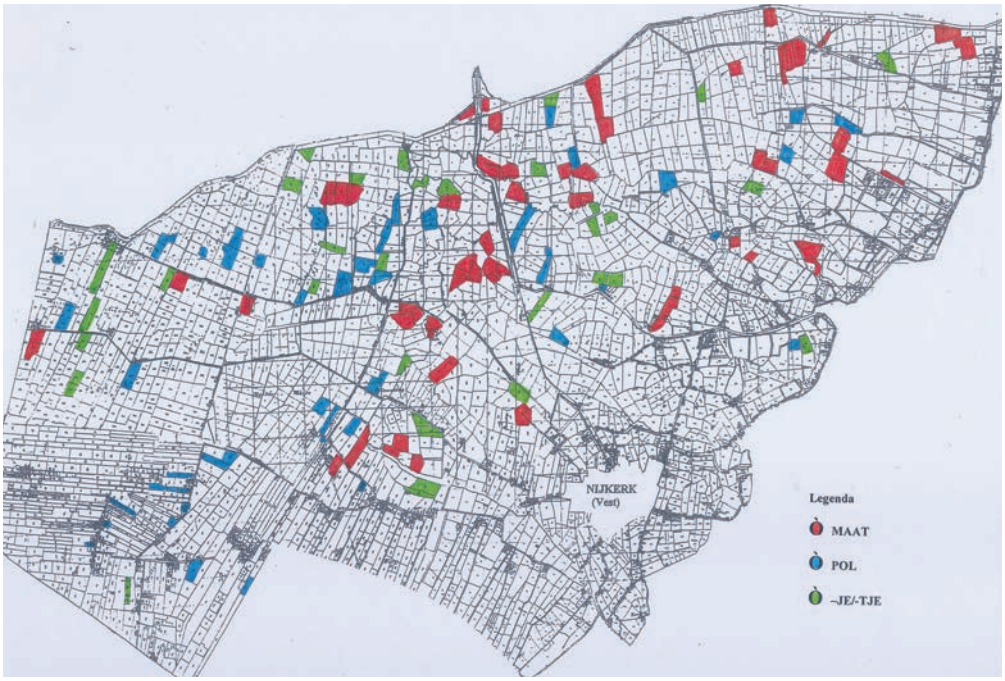

Kaart 28. De veldnamen Maat en Pol en percelen die eindigen op het verkleinwoord –je/tje in de polder Arkemheen (Hagoort 2006, glossarium, passim).

140 WNT 12 kol. 3085; Danner 2009: 104.
141 Voor de etymologie van alle genoemde microtoponiemen in deze paragraaf zie Hagoort 2006, glossarium.

Eenmaal ontgonnen terreinen in het noordelijke deel van de polder werden bijna uitsluitend gebruikt als hooi- en weiland. Weiland voor het weiden van jong vee; hooiland voor het wintervoedsel van de veestapel van de boerderijen op de hogere zandgronden van Putten, Nijkerk en andere plaatsen op de Veluwe. De Arkemheen is vanouds hooiland. De oudste vormen zijn *Erckemede* of *Erckemehen*. *Mede, made* of *maat* betekenen 'hooiland' en hangen samen met de meest voorkomende bezigheid bij een hooi- en weilandgebied, namelijk het maaien. Maatnamen komen tientallen keren voor in de dijkrollen. Soms als enkelvoudige naam, zoals *Maat* of *Maatje*, maar meestal voorafgegaan door een persoons- of een familienaam, zoals in *Arismaatje, Woutersmaat* of een boerderijnaam, zoals bij *Strijlandsmaat* en *Bokhorstermaat*. De landmaat van een ontgonnen stuk land werd in het verleden uitgedrukt in morgens. Veel percelen heten alleen *Morgen*, maar ook *Twee-, Drie-, Vier-, Vijf-* en *Zevenmorgen* komen voor.

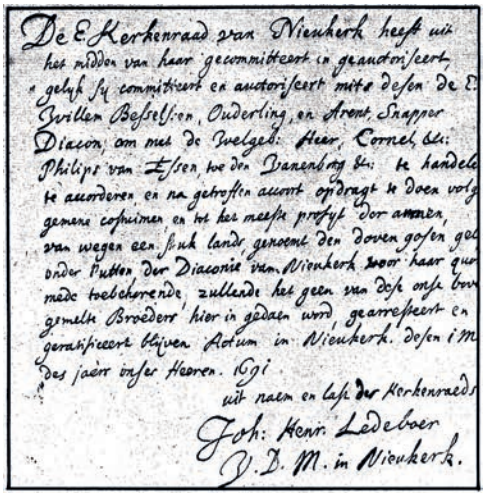
De E. Kerkenraad van Nieuwerk heeft uit
het midden van haar gecommitteert en geauthoriseert,
gelijk sij committeert en authoriseert mits desen de E:
Willem Besselsen, Ouderling, en Arent Snapper
Diacon, om met de Welgeb: Heer, Cornel. Bt:
Philips van Essen, tot den Vanenburg Bt: te handele
te accorderen en na getroffen accort opdragt te doen volg
genara copuimen en tot hare meeste profyt dor ammen,
van wegen een stuk lands genoemt den Doven gosen gel
onder Putten der Diaconie van Nieuwerk voor haar gue
mede toebehorende, zullende het geen van dese onse bov
gemelte Broeders hier in gedaen word gerespecteert en
gerattificeert blijven. Actum in Nieuwerk. desen 1 M
Des jaers onser Heeren. 1691
uit naem en last der Kerkenraeds
Joh: Henr. Ledeboer
V. D. M. in Nieuwerk.

Afb. 32. Akte uit 1691 waarin de pacht van het stuk land de Dove Gosen in Putten toekomt aan de diaconie van de Hervormde Gemeente te Nijkerk ter verzorging van de armen. Ondertekend door J.H. Ledeboer, predikant te Nijkerk (HV inv. nr. 68).

Waar mensen zich vestigden, hadden hoogten altijd een speciale aantrekkingskracht. In een berg- of heuvelachtig gebied kon een hoogte een veilige woonplaats betekenen. Maar juist in laaggelegen terreinen viel de kleinste verhoging op. Dat gaf vaak aanleiding die apart te benoemen. Een bekende naam in dit verband was *Horst*. In de Arkemheen was dat meestal een diluviale zandopduiking begroeid met struiken of bomen. Minder bekende namen voor hoger gelegen percelen waren *Buil, Haar, Schildje* en *Pummel*. De meest voorkomende naam voor een kleine verhoging of een iets hoger gelegen perceel was *Pol, Polletje* en *Polkamp*. Veel van deze pollen waren oude bewoningsplaatsen. Op de *Nijendorpspol*, in de Nijkerkse buurtschap Ark, zijn bijvoorbeeld bewoningsresten gevonden uit de dertiende eeuw. Dat *Pol* een inheemse naam is, bleek bij de volkstelling in 1947. Vlak na de oorlog woonden er in Putten en Nijkerk meer dan 200 personen met de familienaam *Pol* of *Van de(n) Pol*.

Boeren en pachters waren uiteraard precies op de hoogte van de kwaliteit van de grond die ze bewerkten. Een perceel hooi- en weiland waar het gras weelderig groeide, kreeg de naam *Vetkamp* of *Boterkampje*. Talrijker zijn de namen die gegeven werden aan percelen waarvan de opbrengst tegenviel, die dus weinig opleverden. Opmerkelijk in dit verband zijn veldnamen als *Dove Gosen* en *Dove Beert*. Ze zijn niet genoemd naar slechthorende

eigenaren uit Putten of Nijkerk. *Doof* staat voor onvruchtbaar, dor of levenloos. Ook de *Hongerskamp* was een perceel met een slechte bodemkwaliteit. Percelen met namen van planten, insecten of dieren met een minder goed imago, zoals *Distelkamp, Hondskamp, Muizenkampje* of *Luismaat* wijzen ook op de onvruchtbaarheid van de grond.

Ten slotte een categorie veldnamen waaruit de betrokkenheid van de plaatselijke bevolking bij de naamgeving duidelijk blijkt. Als de plaatselijke bewoners in het verleden de talrijke veldnamen zelf hebben gegeven, is het verklaarbaar dat daarin ook kenmerken van hun streektaal, hun dialect, terug te vinden zijn. Een sprekend voorbeeld is het gebruik van *–je/tje* in het Nedersaksische dialect dat gesproken wordt door de autochtone bevolking van Putten en Nijkerk.[142] Veldnamen als *Bouwertje, Brakeltje, Geertje, Juffertje, Klokje, Peeltje* en *Roemertje* getuigen daarvan.

Kaart 29. Het gebied van het Oudnederlands, Oudfries, Oudsaksisch ca. 1150 en de Middelnederlandse dialectgebieden ca. 1200-1500 (Bloemhoff en Streekstra 2015: 92).

Hiermee is niet alles gezegd. Het verklaren van de betekenis van veldnamen is maar een deel van het verhaal. Veldnamen in de dijkrollen vormen een belangrijke bron om het historische taallandschap in de regio Putten/Nijkerk in kaart te brengen en te analyseren. Een verzameling veldnamen maakt het mogelijk deze namen naar taalkundige structuur en betekenis te classificeren. Daarnaast biedt een dergelijke verzameling de gelegenheid bijzondere ontwikkelingen op taalkundig gebied op het spoor te komen. Zo blijken enkele honderden hooi- en weilanden in de Arkemheen in de loop der eeuwen hernoemd te zijn, een andere

142 Bloemhoff en Streekstra 2015: 92. Zie ook ‘t Niekarks 1998 en Putters praoten 2014.

naam gekregen te hebben. Toponymische hernoeming is een opmerkelijk taalkundig verschijnsel in de Arkemheen.[143] Een verschijnsel dat nauw samenhangt met de agrarische geschiedenis van dit polderland. Die geschiedenis kenmerkt zich namelijk door een groot areaal aan losliggend land dat eeuwenlang door particuliere, institutionele en regionale beleggers om de vier jaar werd verpacht en dus voortdurend van gebruiker wisselde.

6. Van Nijkerk naar Wageningen: een deel van een kanaal in 1498

De Nieuwe Rijn door de polder Arkemheen

De Gelderse Vallei is geografisch een laaggelegen gebied tussen de hoge zandgronden van de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug. Het is tevens het grensgebied tussen de provincies Gelderland en Utrecht. De noordelijke grens van de Vallei wordt gevormd door de voormalige Zuiderzee vanaf de monding van de Eem tot en met de Arkemheense zeedijk bij Nulde. De zuidelijke grens is de Rijn. Door de lage ligging is de afwatering al eeuwenlang een groot probleem. In het verleden hebben veel overstromingen dit gebied geteisterd. Deze situatie leidde ertoe dat vanaf het midden van de twaalfde eeuw allerlei pogingen zijn gedaan om de afwatering te verbeteren. Een effectief middel, zo meende men, was het graven van een kanaal dwars door de Gelderse Vallei om het overtollige water af te voeren naar de Zuiderzee. Een van deze plannen dateert uit 1497. Dit kanaal zou lopen van kasteel Hulkestein bij Nijkerk dwars door de polder Arkemheen tot bij Wageningen aan de Rijn. Dit plan diende de waterhuishouding te verbeteren, maar had ook een militair-strategisch doel. Sinds 1492 was Karel van Egmond aan de macht. Tijdens zijn gehele regeerperiode voerde hij strijd tegen de Habsburgers om zijn rechten als rijksvorst van Gelre te verdedigen. Dit kanaal gaf hem de mogelijkheid indringers uit Holland en het Sticht te weren. Tevens was het kanaal van belang voor het aanvoeren van voorraden voor de strijd op de Zuiderzee.

> ‘In dese tijden (1497) had de Vorst van Gelder een inval gekreeghen van een waterleydinghe te maecken, zullende den naem draegen van den Ouden Rhijn, ende van Hulkesteyn en ’t Roode huys door het Ampt van Nijkerk strecken tot aen Wageningen in den Rhijn, daer die van Nijkerk een scheepbrugghe over zouden hebben. Het ooghwit hiervan was, om door desen breydel de stroopers van Holland en ’t Sticht niet alleen buyten sijne grenzen te houden, maer ook, zoo ’t nood dede, beyde landschappen te water aen te tasten, ende ut de Zuyderzee lanx dese grift alle noodwendigheyd den sijen mede te deylen. Derhalven had hij sijn Rentmeester Mauritz Pannekoek gevolmaghtight, om den kerspelluyden van Nijkerk op hunne kosten een wegh te wijsen naer den afterdijk, ende te gelijk een lijk- en noodwegh voor den ingelanden te naeste land en minste schade; die echter, om den afterklap te ontgaen van quade toeversicht ofte van des Ampts oorbaer gequertst te hebben, eenighe van de kloexte ingezeetenen tot sijne raedsluyden begeerde. Doch dit werk is wel aengevanghen, ende bereeds een deel staetighe landerijen in de Arkemeente doorgegraeven, dan naderhand (gelijk het veeltijds gebeurd) om menigerley moeylijkheyd, onkosten en opstaende oorloghen steekende gebleeven.’

Tekst 13. Het graven van het kanaal de Nieuwe Rijn volgens Van Slichtenhorst (A. van Slichtenhorst: XIV boeken van de Geldersse Geschiedenissen. Elfde boek, Arnhem 1654: 310-311).

143 Hagoort 2006. De betekenisclassificatie van de Arkemheense veldnamen op pagina’s 83-123 en voor de toponymische hernoeming pagina’s 125-171.

De oudste kaart waarop de Nieuwe Rijn voorkomt, is een kaart van de Veluwe uit ca. 1568 getekend door Christiaan sGrooten.[144] Iets ten oosten van de Laak tekende sGrooten een dunne blauwe lijn: de Nieuwe Rijn. Duidelijk is al op deze kaart te zien dat het meest noordelijke deel van het kanaal ontbreekt. Dit gedeelte was ruim een halve eeuw na de aanvang van de graafwerkzaamheden al door de kleiafzetting en/of demping verdwenen. De Nieuwe Rijn komt uiteraard niet voor op de kaarten van de Gelderse Vallei van Van Geelkercken uit ca. 1650. Op diverse topografische kaarten uit de negentiende en twintigste eeuw is de Nieuwe Rijn als perceelscheiding ingetekend.[145]

De eerste publicatie over dit kanaalplan verscheen in 1954 in het tijdschrift Gelre van de hand van Wartena.[146] Zijn artikel over de 'Nyhe Rijn' is in het bijzonder van belang vanwege een viertal bijlagen. In 1986 besteedde Van Dooren hoofdstuk 4 van zijn boek 'Landschappen van Nijkerk-Arkemheen' aan wat hij noemt de Oude Rijn.[147] Hij belichtte vooral de historische situatie ten tijde van hertog Karel van Egmond (1492-1536) met veel aandacht voor bouw, herbouw en plaatsbepaling van het slot Hulkestein. Enkele jaren later besprak Deys dit kanaalplan als onderdeel van de vele plannen voor het graven van een dergelijk kanaal door de Gelderse Vallei.[148] Tot slot verschenen er in 1991 en 2009 rapporten van de gebroeders Bijvank. Aan de hand van grondboringen reconstrueerden zij het noordelijk tracé van het kanaal.[149] Hoewel de graafwerkzaamheden aan de Nieuwe Rijn door de Arkemheen omstreeks 1530 al gestaakt zijn, is het wel het enige kanaal door de Gelderse Vallei waarvoor daadwerkelijk een schop de grond is ingegaan. Alleen al daarom verdient de Arkemheense Nieuwe Rijn onze aandacht .

Het belangrijkste motief om dit verhaal hier op te nemen is naamkundig van aard. Ik zal proberen aan te tonen dat niet alleen historisch-geografisch en bodemkundig onderzoek maar ook naamkundig onderzoek een waardevolle bijdrage kan leveren aan de reconstructie van het kanaaltracé van de Nieuwe Rijn door de polder Arkemheen. Mijn onderzoeksresultaten geef ik weer op de kadastrale atlas van Nijkerk uit 1832. Het kanaaltracé van de Nieuwe Rijn loopt over de kadastrale sectiebladen Nijkerk: K1 (Nekkeveld), A3 en A4 (Ark), H2 en H4 (Holk), I2 (Achterhoek) en G1 (Het Veen).

De bespreking van het tracé van de Nieuwe Rijn is als volgt ingedeeld. Ik begin met het zuidelijke deel, omdat dit gedeelte op de topografische kaart en in het veld nog zichtbaar is. Het loopt van de boerderij de Oude Rijn tot de boerderij Koudhoorn. Daarna volgt het noordelijk deel van het kanaal tot aan de Arkemheense zeedijk. Dit deel ligt onder een dikke kleilaag. Dat de Nieuwe Rijn hier gelopen heeft, is kortgeleden aangetoond. Ten slotte voer ik argumenten aan waarom het meest zuidelijke deel van het kanaal, het gedeelte van de weg Amersfoort-Nijkerk tot aan de grens van de gemeente Nijkerk aan de Laak, nooit gegraven is.

De schriftelijke gegevens over het kanaaltracé staan in twee brieven, respectievelijk van 25 augustus 1502 en 4 maart 1498. Deze brieven zijn in het artikel van Wartena als bijlage opgenomen en hier, vanwege het grote belang, als kadertekst. In de brief van 25 augustus 1502 bepaalden vijf gedeputeerden uit Nijkerk, Wullenho, Holk, Slichtenhorst

144 Deys 1988, kaartenbijlage nr. 211 en afgebeeld als kleurenafbeelding D naast pag. 65. Deze kaart staat in de zogenaamde Brusselse Atlas. Kon. Bibliotheek Brussel Ms 21596. kaart 16. fol. 30 recto.
145 Van Dooren 1986:164 met een topografische kaart van ca. 1900.
146 Wartena 1954.
147 Van Dooren 1986: 158-164.
148 Deys 1988: 88-93.
149 Bijvank 1991 en 2009.

en de Arkemheen op verzoek van de Gelderse hertog Karel van Egmond het tracé van de toekomstige Nieuwe Rijn.[150] Zij besloten het kanaal aan te leggen over het grondgebied van 38 met name genoemde erven en landerijen. De namen in deze brief maakten het mogelijk de loop van het kanaal met grote nauwkeurigheid te volgen.

Over de naamgeving het volgende. De Nijkerkse gedeputeerden noemden het kanaal in 1502 de Rijnstroom. In de rekeningen van Sander Bentinck, rentmeester van de Veluwe, rond 1540 heette het de Nyhe Rijn. Op de kaart van Kempinck uit 1609 verscheen de naam Geldersche Rijn, terwijl Van Slichtenhorst midden zeventiende eeuw de naam Oude Rijn gebruikte.[151] Ik kies voor Nieuwe Rijn en reserveer Oude Rijn voor de Arkemheense boerderij.

Het zuidelijk kanaaltracé

Het zuidelijk tracé van de Nieuwe Rijn begon bij de boerderij de Oude Rijn (A 412). In de brief van 1502 is dat nummer 13. De Nieuwe Rijn liep daar over de 'vyer mergen' van Reynier Elbertsz. (A 422, 423). Later kregen zij afzonderlijke namen en heetten dan de Uitvang en de Strijp.[152] De naam van de boerderij de Oude Rijn ontbreekt. De boerderij bestond al wel, want Heimen Gerrits had in 1611 6 morgen tussen de Holkerweg en de Dammersbeek. In 1502 waren de landerijen van het latere erf de Oude Rijn deel van Reyer Pelens erf. De terpboerderij 'De Oude Rijn' is vanwege de bouwvallige staat van de opstallen afgebroken. Op dezelfde plaats is een nieuwe woning gebouwd.

Dan volgen de nummers 14 t/m 18. Dat waren de oorspronkelijke boerderijen op De Veenhuis. Heymen Aertsz. woonde op het Gerrit Hammekensgoed (I 497), Gerryt Segertsz. op het Wolter Zegersgoed (I 519) en Reyer Pelen op het Peel Reynersgoed (I 538). Alleen de boerderijen Veenhuis, later Woutertje Suycksgoed (I 562), en Ruimschotel (I 577) worden bij name genoemd. Dan volgt het Melis Jacobserf, misschien de latere boerderij de Kuit (H 721). Het zijn allemaal veertiende-eeuwse ontginningsboerderijen. Ze liggen op een zandige, diluviale opduiking aan het einde van de Brandweg. Blijkbaar strekten de landerijen van deze erven zich toentertijd uit tot in Holk. Alleen dán is te verklaren dat zij grond moesten afstaan voor het graven van de Nieuwe Rijn.

Daarna liep het tracé door het erf Neuderantsgoed en door de landerijen van Ten Rijs (H 772) en het Kerkengoed (H 779). De Nieuwe Rijn doorsneed in deze omgeving twee grote percelen, de Sluyermaat (H 688-690) en de Rijnkamp (H 691-693).[153] Dan kruiste het tracé de Holkerweg vlak voor het Wolter Beekmansgoed (H 805) en een groot weiland van meer dan vijf hectare, vermoedelijk de Simmel (H 808). Dan volgden drie boerderijen, waarvan alleen de naam van de Ridder (H 853) nog in gebruik is, vervolgens de Rijnkampjes (H 844-848) en de Sprinkeler (H 870-873).[154]

Dan volgen de nummers 29 t/m 34. De Nieuwe Rijn doorsneed hier de landerijen van een viertal boerderijen aan de Holkerweg. Met het Maas Willemserf, het Peel Maassenerf en het Peter Segertserf kunnen alleen de boerderijen Rootjesgoed (H 856), Oortmans-

150 Wartena 1954: 288-290, bijlage II.
151 Wartena 1954: 281.
152 Voor gegevens over namen van boerderijen, bouw-, hooi- en weilanden: Hagoort 2006, glossarium t.a.p.
153 Het Neuderantsgoed is genoemd naar Neude Rant, die al omstreeks 1325 in deze regio woonde. Nu heet de boerderij De Peer (Nij H 712). In 1502 woonde hier Melys Jacopsz. Na het Kerkengoed (Nij H 779) volgt de boerderij Ten Rijs (Nij H 772), thans verbasterd tot Rijstengoed. Dit is een ontginningsboerderij uit het begin van de veertiende eeuw.
154 Het Gerryt van Byllersgoet is de huidige boerderij Mansgoed (Nij H 824) aan de Palestinaweg en de Gelen is de voormalige naam van de boerderij Rootgensgoed of Reinouwen (Nij H 856).

Kaart 30. Gedeelte van de Nijkerkse buurtschap Holk waarop de bedding van de Nieuwe Rijn tussen het Wolter Beekmansgoed en het Neuderantsgoed met aparte kadastrale nummers is aangegeven. Het grondgebruik is moeras, elzenbos of hakhout. Men neemt aan dat het kanaal ongeveer acht meter breed en twee meter diep geweest moet zijn (bron: Kadastrale Atlas Nijkerk 1832. Arnhem 1989, kaart 32).

goed (H 902) en Valkengoed (H 910) bedoeld zijn. De Buddink is het Westfelingsgoed (H 930) en het erf Sindeler is misschien het Fratersgoed (H 935). De Sindeler was in 1502 eigendom van ’s Heeren Loo in Harderwijk. Door verkoop aan het Harderwijkse Fraterhuis begin zeventiende eeuw zou Fratersgoed de oudere naam vervangen kunnen hebben. De percelen de Struppel en de Kyrys waren misschien de kadastrale percelen H 182-185 en H 218-221. Voorlopig tot zover het zuidelijk deel.

‘Wy Claes Henrycksz. gedyppetyert van der Nyckercken, ende Johan van Salentijn, als gedyppetyert van Wullenhoe, Peter Segertsz. als ghedyppetyert van Holck, Reyner Aertsz. als gedyppetyert van Slychtenhorst ende Loech Gerryts van de Affterdijck, als ghedyppetyert van den lege lande van Erkemeen, gedyppetyert te saemen van der Nyckercken, bekennen by desen eet, dien wy onsen genedygen landtsheer Caerolys, vorst van Gelder, gedaen hebben om den Rijnstroem te wysen van den Hulckesteyn ende het Roede Huys verstreckende nae die stadt Waegenyngen door dat ampt Nyckerck, hetwelcke wy tesaemen om onzen landtsheere gheren gedaen hebben ende gewesen als volcht: In den eersten gewesen doer des heeren uuytenlandt, ten 2e door den Schyllynck dat Jan Schyllynckx kinderen toehoert, ten 3e door Henryck Koelwaegens eerff, ten 4e doer het Neckevelder goet Heerbert Gerryts toehoert, ten 5e door Slangeneerff, dat Peel Woutersz. toebehoert, ten 6e gewesen door Gijsbert Aertsz. op Sint Jans hoste, door zijn landt, gelegen op die Wyelsloet, ten 7e gewesen door Juriën Cluynhoudts dre mergen, die eertijts vyrdehalf mergen is geweest, ten 8e weder over den Bleckerwech doer Gijsbert Aertsz. landtderyen, ten 9e door den Struckelermaeten dat toebehoert Peter Glauwe, ten 10e door die Boeiengeren, dat toebehoert Gerryt Boeyen van Herderwijck, ten 11e door den Valckenmaet, dat Gerryt Petersz. toehoert, ten 12e door den Kryenkamp, dat Symmen Creyen toehoert, ten 13e door Reynier Elbertsz. vyr mergen, ten 14e door den tussensloet van dye 2 Veenhuysser erffen, die toebehoeren den eersten Heymen Aertsz., het ander Gerryt Segertsz., ten 15e door Reyer Pelen eerff, ten 16e door Wouter Jacobsz. eerff, genaempt Veenhuyserghoet, ten 17e door het

eerff Ruymschottel, dat Aert Tymmensz. toehoert, ten 18e door Melys Jacopsz. eerff, ten 19e door Gijsbert van Weynkems eerff, ten 20e door Bessel Broedersgoet, dat toehoert Jan Henrycksz., ten 21e door den Reyess, dat Jan van Ryess toehoert, ten 22e door den Sluyermaet, dat Gerryt Wyllemsz. toehoert, ten 23e door Beeckmans eerff, dat Reymer Woutersz. toehoert, ten 24e door den Symmel, dat Lubbert Heymansz. toehoert, ten 25e door Gerryt van Byllersgoet, ten 26e door den Rydder, dat Jan Rydder toehoert, ten 27e door den Gelen, dat Gerryt van Renseler toehoert, ten 28e door den Spryncker, dat Aert Gerrytsz. toehoert, ten 29e door Maess Wyllemsz. eerff, ten 30e door Peel Maessen eerff, ten 31e door Peter Segertsz. eerff, ten 32e door den Buddynck, dat Peter Buddynck toehoert, ten 33e door dat eerff Sindeler, dat tot die heerelijckheyt van dat Loe hoert, ten 34e door den Struppel, dat Gijsbert Henrycks toehoert, ten 35e door den eersten Kyrys, dat Loech opter Kyrys toehoert, ten 36e door Bessel Nouten eerff, ten 37e door Dasslers eerff, ten 38e door Jan Killen eerff.
Hetwelcke wy gedyppetyerden van der Nyckercken den Rijnstroem gewesen hebben ten naesten lande ten mynsten schaede. Ende in kenneysse der waerheyt, soe hebben wy gedyppetyerden dytselve onderteykendt. Geschyet in den jaer Ons Heren Jesu Chrysty 1502 den 25 Augusty. Claes Henrycksen, Johan van Salentijn, Loech Gerrytsz., It merckt by Peter Segertsz., Reymer Aertsz.

Tekst 14. Brief van de gedeputeerden uit Nijkerk, Wullenho, Holk, Slichtenhorst en de Arkemheen van 25 augustus 1502 waarbij het tracé van de 'Rijnstroom' wordt aangewezen door de landerijen van diverse boerderijen (HG inv. nr. 5082, Civiele Processen 1620 nr. 32).

Het noordelijk kanaaltracé

Het noordelijk deel van het kanaal had een lengte van ongeveer 1200 meter en liep van de Arkemheense zeedijk naar de boerderij de Oude Rijn. Het tracé ligt nu onder een kleidek van ca. 50 centimeter. Wartena nam in 1954 al aan dat het kanaal vanaf de boerderij de Oude Rijn in rechte lijn doorliep tot aan de zeedijk.[155] De grondboringen van Bijvank uit 1991 en 2009 bevestigden dat.[156] De Nieuwe Rijn begon bij de uitmonding van de Rassenbeek, zoals ook Wartena veronderstelde. Dus niet bij de monding van de Wielbeek, waar in 1989 bij baggerwerkzaamheden de resten van kasteel Hulkestein zijn gevonden.[157] De aanduiding in de archiefbronnen dat de 'Rijnstroem' begon bij Hulkestein is dus maar betrekkelijk. Hulkestein lag ongeveer één kilometer oostelijker.

Over de ligging van het noordelijk tracé worden we schriftelijk geïnformeerd in een brief van 4 maart 1498. Hierin delen Henrick Killen, Gijsbert Aertsz., Wouter Pelen, Herbert Gertsz. en Jan opten Schylynck de hertog mee, dat zij gehoord hebben van zijn plan een kanaal te graven door het ambt Nijkerk van kasteel Hulkestein naar Wageningen.[158] Hoewel zij 'tot allertyden tot sijnnen dienst bereyt sijn', maakten zij zich zorgen over de gevolgen. Hun landerijen werden moeilijker bereikbaar, terwijl ook het verkeer naar de Nijkerkse Vest, naar omliggende plaatsen en naar Holland hinder zou ondervinden. Daarom verzochten zij de hertog een aantal verkeerstechnische voorzieningen te treffen.[159] Het ging

155 Wartena 1954: 284; het kaartje op 283.
156 Bijvank 1991 en 2009. Voor het verslag van het grote veldonderzoek in 1991 de pagina's 8-16.
157 Archeologische Monumenten Kaart (www.kich.nl).
158 HG inv. nr. 5082. Civiele Processen 1620 nr. 32. De brief is een van de bijlagen bij het proces tussen Amelis van Twiller en C. Feydt betreffende het eigendom van de boerderij het Slangengoed in Nekkeveld. Volledige transcriptie van deze brief in Wartena 1954, bijlage I.
159 Het tracé van de uitweg is vastgesteld in samenwerking met Maurits Pannekoeck. Hij was afkomstig uit Nijkerk en rentmeester van de hertog van Gelre. Zie uitgebreid over zijn persoon en functies Wartena 1954: 262.

Afb. 33. Sloot als voormalige bedding van het kanaal de Nieuwe Rijn in de omgeving van de boerderij Koudhoorn in de buurtschap Holk aan de Fliersteeg, gemeente Nijkerk.

daarbij om de aanleg van een 'lijckwech' en een 'noetwech'. Dat waren respectievelijk wegen die het isolement van een deel van de polder moesten opheffen en die het recht van overpad regelden naar de landerijen.

De vijf boerderijen in Nekkeveld waar deze briefschrijvers in 1498 woonden, bestaan niet meer. Ze zijn door overstromingen in de zestiende en zeventiende eeuw verlaten en afgebroken. Waar ze gelegen hebben, kunnen we achterhalen op grond van de percelering en toponymische gegevens. Het betreft van noord naar zuid de boerderijen de Schillink (Nij K 64), Nekkeveld (Nij K 48), Slangengoed (Nij K 43), de Blekker (Nij A 296) en Sint Janshofstede (Nij A 290). Als zesde wordt nog het Koolwagenserf genoemd. Het is opmerkelijk dat de naam van de bewoner van dit erf niet in de brief genoemd wordt. Deze boerderij is aan het eind van de vijftiende eeuw waarschijnlijk al verlaten. Koolwagenserf lag aan de westzijde van de monding van de Rassenbeek, die toen veel verder in de Zuiderzee uitmondde.

Voor verdere informatie over het noordelijk tracé zijn we aangewezen op de nummers 2 t/m 12 in de brief van 15 augustus 1502. Het kanaal liep dan achtereenvolgens door de Struckelermaten, de Boeiengeren, de Valckenmaat en de Kryenkamp. De Struckelermaten, samen ter grootte van ruim zeven hectare, worden in diverse bronnen uit de zeventiende eeuw de Rijnmaten of Rijnkampen genoemd (Nij A 299-302).[160] Bij het eerste boorpunt van Bijvank liggen opnieuw twee Rijnkampen (Nij A 339, 341). Dan volgen de Boeiengeren (Nij A 376-386). Vermoedelijk droegen toen alle elf percelen deze naam. Later kregen twee percelen van de Boeiengeren ook de naam Rijnkamp (Nij A 382, 383). Na de Valkenmaat, waarvan de ligging onbekend is, volgt de Kraaikamp, genoemd naar de eigenaar Symmen Creyen. In de omgeving van de boerderij de Oude Rijn liggen ten slotte nog eens vijf Rijnkampen (Nij A 393, 396, 420, 421, 437).

Uit het bovenstaande blijkt dat niet alleen schriftelijke gegevens en veldonderzoek het kanaaltracé van de Nieuwe Rijn blootleggen. Ook toponymische gegevens over boerderijen en hooi- en weilanden leveren hieraan een bijdrage. Dat geldt in het bijzonder voor de vele Rijnkampen die als het ware het hele kanaaltracé – ook in het noordelijk deel – omzomen. Het naamgevingsmotief van deze percelen berust vermoedelijk zowel op de nabijheid van de boerderij de Oude Rijn als op de herinnering aan het eens gegraven kanaal. Terecht hebben de geërfden van dit deel van de Arkemheen zich bij de naamgeving van hun landerijen laten leiden door deze grootse onderneming uit een grijs verleden.

160 Voor bronvermeldingen en bijzonderheden van alle hier genoemde Rijnkampen Hagoort 2006: 349-350, glossarium.

‘Wy Henrick Killen opten Blecker ende Gijsbert Aertsz. op Sint Jans hofstede en Wouter Pelen op Slangenhofstede ende Herbert Gertsz. van Neckvelde ende Jan opten Schylynck bekennen te saemenlycken voor ons ende onsen erven ende nacoemelingen, dat wy anno 1497, dat wy tesaemen een request gemaeckt hebben aen ons genedigen ende seer geminden lansheere hertoch Caroelys van Gelder, dien wy tot allertyden tot sijnnen dienst bereyt sijnnen, om ons een lijckwech te wysen van den Blecker voort aen der Affterdijck, dien doenmaels anno 1498 gecondemmenniert heeft Mourys, rentmijster van ons genedigsten lansheere, als generaele volmachtygher van sijn genedigen geminden heere, om toe wysen den wech nae der Affterdijck, om te reysen voort naer Hollandt ende naer ander plaetszen ende oock mede voor een lijckwech ende noetwech van diegene, die daer bygelandt moegen wesen, te weten te naeste lant ten mynsten schaede, als sullicx naer landtrech van Veluwen behoertlijck is, ende voort, dat het gemene kerspel van der Nykercken desen oncosten mede draegen sall ende voort mede dat sijn genedychsten heere voor hem genoemen heeft metten edelen van den land een waeterstroem te maecken van die Hulckesteyn ende het Roede Huys verstreckende doer het ampt van der Nyckercken naer Waegenyngen, daer het gemene kerspell van de Nyckerk een bruch op schepen over holden sall: […] welcke wij tesaemen den wech gewesen naer lansorber ende proefijt, te weten hyernaer volcht:
Geschyet in het jaer Ons Heren Jesu Chrysty anno 1498 den 4 Meert.
Ende voorts in kennensse der waerheyt soe hebben wy […] dit selve ondertyeckendt, elck met onse gewoenelijck handttijcken: By Henryck Killen (gemerckt), By Herbert Gerrytsz. (gemerkt), Wouter Pelen, By Jan opten Schyllynck, Gisbert Aertsen.

Tekst 15. Eerste deel van de brief van 4 maart 1498 waarin vijf Nijkerkse eigenaren van boerderijen in het noordwestelijk deel van de Arkemheen – buurtschap Nekkeveld – de hertog van Gelre vragen verkeerstechnische voorzieningen te treffen in verband met de aanleg van een kanaal van de Zuiderzee naar Wageningen door hun landerijen (HG inv. nr. 5082. Civiele Processen 1620 nr. 32).

Een kanaaltracé tot in het Nijkerkerveen?

Is hiermee het laatste woord gezegd? Beslist niet. Het zou overigens een grote zeldzaamheid zijn als een dergelijke grootschalige onderneming van ruim vijf eeuwen geleden alle geheimen prijs gaf. Zo weten we niets over het definitieve ontwerp en de werkzaamheden. Zijn de ‘lijckwech’ en de ‘noetwech’ aangelegd? Waar kwamen de arbeiders vandaan? Hoeveel waren er dat? Waar verbleven zij? Vragen waarop we geen antwoord weten. Het was tenslotte geen sinecure om met schop en kruiwagen een kanaal te graven van 2,5 kilometer lang, acht meter breed en twee meter diep. We weten trouwens niet eens wanneer de werkzaamheden precies begonnen zijn en evenmin wanneer ze zijn gestaakt. Wartena komt tot de conclusie dat de aanleg van de Nieuwe Rijn ná 1502 en vóór 1536, eventueel vóór 1533, heeft plaatsgevonden. Vast staat dat er in 1545/46 niet meer aan het kanaal gewerkt werd. Zelfs blijken aanwonenden het kanaal weer dicht gegooid te hebben. Sander Bentinck, rentmeester van de Veluwe, schreef namelijk in de marge van zijn rekening uit 1545/46: ‘dese rentten spruyten uuyt zaicken van den affgegraven landen totten Nyhen Rijn, ende die gravinghe weder gevult is ende zy dat lant gebruicken als voir’.[161] De vraag blijft waarom de graafwerkzaamheden werden stil gelegd. Volgens Van Slichtenhorst kwam dat door ‘menigerley moeylijkheyd, onkosten en opstaende oorloghen’.

161 GR inv. nr. 4093 fol. 94.

Ook het veldonderzoek van Bijvank laat nog vragen open. ‘Op basis van de resultaten van dit onderzoek’, zo schrijft hij, ‘is de ligging van het kanaal niet geheel gereconstrueerd. Tot hoe ver het kanaal vanaf de spoorlijn Nijkerk-Amersfoort in zuidoostelijke richting, in de richting Nijkerkerveen, was gegraven, blijft onduidelijk’.[162] Hij baseert zich, evenals Van Dooren, op een mededeling van Van Slichtenhorst.[163] In de originele archiefstukken rond 1500 is er sprake van een kanaal ‘doer het ampt van der Nyckercken naer Waegenyngen’, terwijl Van Slichtenhorst het alleen heeft over het doorgraven van landerijen in de Arkemheen. Dat het kanaal doorliep tot de grens van het ambt Nijkerk, dus door het Nijkerkerveen tot aan de Laak, is niet uit de schriftelijke bronnen op te maken. Als dit wel het geval was geweest, wordt een eventuele reconstructie op grond van veldonderzoek ernstig bemoeilijkt door de al eeuwen lange turfwinning uit het Nijkerkerveen. Midden zeventiende eeuw voorzag dit gebied zelfs de hele vest Nijkerk van brandstof. Deze ingrijpende verstoringen van de bodem maken een herkenning van het kanaal vrijwel onmogelijk.

Een aanwijzing dat het kanaal doorliep tot aan de weg Amersfoorst-Nijkerk vormen de drie laatste nummers – 36, 37 en 38 – uit de brief van 25 augustus 1502. De kanaalbedding passeerde na het perceel de Kyrys nog drie erven: Bessel Nouten erf, Daslers erf en Jan Killen erf. Bessel Nouten woonde als eerstgenoemde mogelijk op Koudhoorn (Nij H 238), maar waar lagen de andere erven? Vermoedelijk niet ver van Koudhoorn. Na het erf van Jan Killen worden geen namen van boerderijen meer genoemd. De grens van Nijkerk aan de Laak lag echter nog een kilometer verder. De verklaring hiervoor ligt in de aard van het terrein ten zuidwesten van de weg Amersfoort-Nijkerk. Deze weg lag op de grens van het cultuurland van de buurtschap Holk-Nautena en de veengronden van het ‘Grawen vene’. Dit veengebied, later het Veen of het Nijkerkerveen, was een moeilijk toegankelijk grensgebied tussen Utrecht en Gelderland. Volgens Van Dooren was het Veen tot begin zeventiende eeuw nauwelijks bewoond.[164] Dat verklaart waarom het noemen van namen van boerderijen ontbreekt. Maar er is meer. Als het kanaaltracé daadwerkelijk door dit veengebied gepland geweest was, hadden de Nijkerkse gedeputeerden dat zeker vermeld. Dan hadden zij na het erf van Jan Killen nog een volgend nummer opgenomen. Deze laatste post had dan – naar analogie van het begin van de brief van augustus 1502 – geluid: ‘ten lesten gewesen doer des Grawen Vene’. Immers, woeste gronden waren eigendom van de Gelderse hertog.[165] Zoals in het begin van de brief het graven door ‘des heeren uuytenlandt’ vermeld werd, zo had bij het laatste nummer het graven door ‘des graven vene’ vermeld moeten worden. Maar dit nummer (39) ontbreekt.

Op grond van het bovenstaande kom ik tot de slotsom, dat het tracé van het kanaal de Nieuwe Rijn niet verder gegraven is dan tot aan de weg Amersfoort-Nijkerk. Tot dezelfde conclusie kwam ook de projectgroep die archeologisch onderzoek verrichtte in verband met de vestiging van het industrieterrein De Flier.[166] Uiteraard wist de Gelderse hertog dat hij een kanaal moest graven door een zeer moerassige streek. Het Nijkerkse Gravenveen was slechts een voorbode van de ellende die hem bij Veenendaal nog te wachten stond. Daardoor

162 Bijvank 1991: 15-16.
163 Van Dooren 1986: 129-130.
164 Van Dooren 1986: 129-132.
165 Van Dooren verklaart ‘Grawen Vene’ als ‘Grauwe Veen’. Van Dooren 1986: 129. Ik interpreteer de naam als ‘Graven Veen’: veen, dat eigendom was van de Gelderse graaf. Hagoort 2006: 114, glossarium.
166 S. van der Veen: RAAP-rapport 1767: Plangebied De Flier, gemeente Nijkerk. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek. Weesp 2010.

18021 Het hoofd boven water.indb 135 23-04-18 17:04

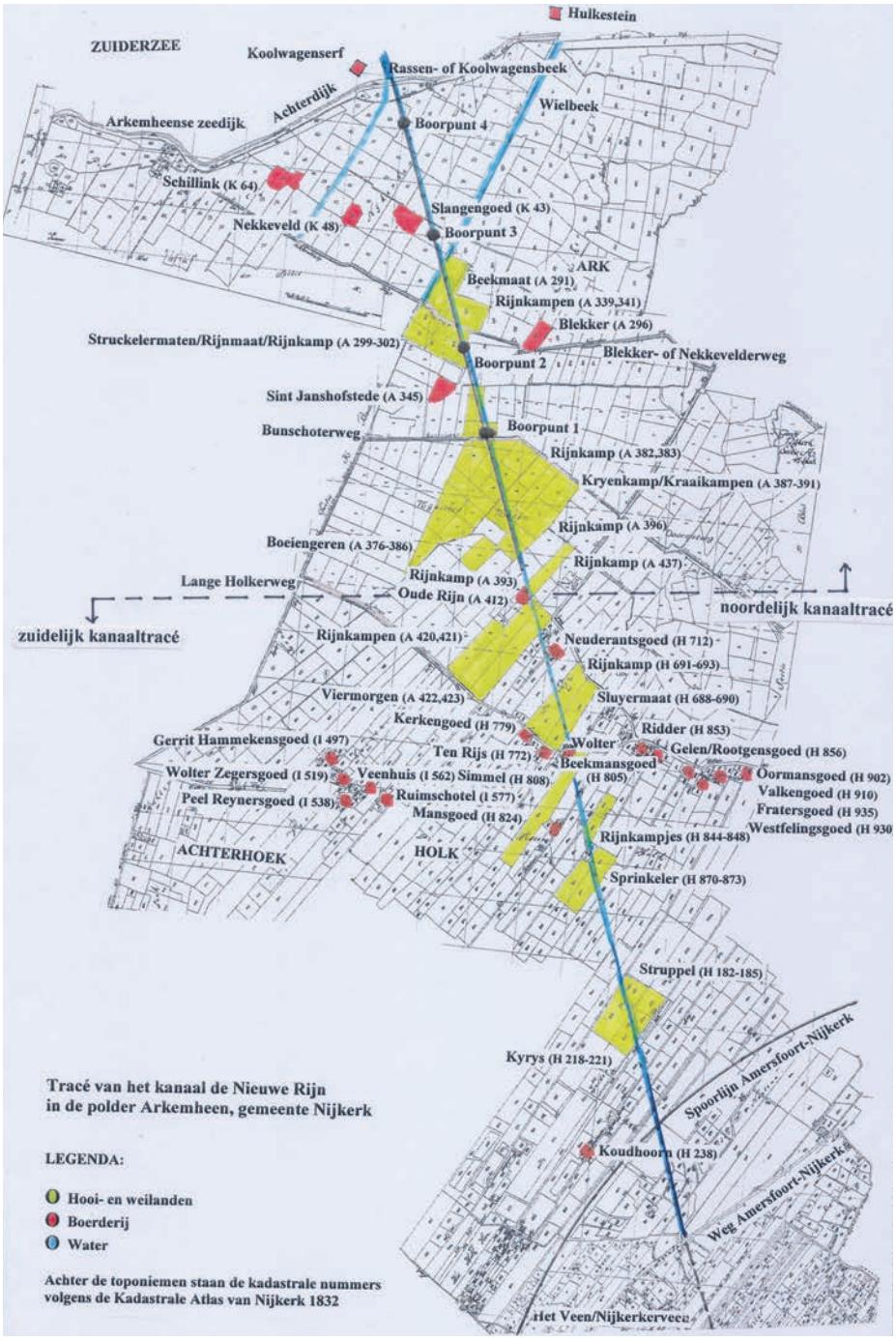

Kaart 31. Reconstructie van de Nieuwe Rijn in de polder Arkemheen, gemeente Nijkerk. De kaart geeft een overzicht van de namen en de ligging van boerderijen en landerijen die bij het graven van het kanaal in archiefbronnen worden genoemd en door toponymisch onderzoek konden worden gelokaliseerd.

komt ook de opmerking van Van Slichtenhorst over het motief van het staken van de werkzaamheden in een ander daglicht te staan. Hij wijtte het stopzetten van het graven aan het kanaal aan 'menigerley moeylijkheyt en onkosten'. Tot die vele moeilijkheden behoorde zonder twijfel ook de terreingesteldheid aan de overzijde van de weg Amersfoort-Nijkerk.

Tot aan deze weg liep het kanaal door cultuurland, door een terrein met hooi- en weilanden, sloten en beken. Een terreingesteldheid die geen onoverkomelijke hinder vormde voor het graven van een watergang. Een kanaal graven door een uitgestrekt veengebied was een andere, in technisch opzicht veel zwaardere opgave. Zo vereiste dit een gedeeltelijke ontwatering van het Nijkerkerveen. Dat hield onder meer in dat de Laak, die in 1433 doorgetrokken was tot aan het snijpunt met de weg Amersfoort-Nijkerk, verder gekanaliseerd moest worden. Bovendien ontbrak het Karel van Gelre aan financiële middelen. Zijn voortdurende strijd tegen de Habsburgers leidde tot een permanente oorlogssituatie die schadelijk was voor het land en veel geld kostte.[167]

Samenvattend ontstaat het volgende beeld. In 1497 vatte hertog Karel van Gelre het plan op een kanaal te graven door de Gelderse Vallei van Nijkerk tot Wageningen. Schriftelijke bronnen uit 1498 en 1502, veld- en bodemonderzoek en toponymische informatie tonen aan dat het kanaaltracé liep van de Arkemheense zeedijk bij de Rassenbeek tot aan de weg Amersfoort-Nijkerk aan de rand van het Nijkerkerveen. In 1545/46 werd niet meer aan het kanaal gewerkt. De graafwerkzaamheden waren waarschijnlijk omstreeks 1535 gestaakt. De voornaamste oorzaken daarvan waren technische problemen en de hoge kosten bij het doorgraven van het Nijkerkse veengebied. In 1664 zou Isaac van Geelkercken opnieuw een poging wagen een dergelijk kanaal aan te leggen. Dat behandel ik in hoofdstuk 3, paragraaf 6.

7. Sluisbouw in de Arkemheense zeedijk in de zestiende eeuw

De sluizen in de Arkemheense zeedijk volgens de dijkrollen van 1494 en 1588

De oudste vermelding van een sluis op Nederlands grondgebied staat in een oorkonde uit 1155. De bisschop van Utrecht verleende in dat jaar aan de parochie Lopik toestemming een sluis te leggen in de dijk langs de Hollandse IJssel.[168] De eerste sluizen waren uitwaterings- of spuisluizen. Via een afsluitbare opening werd het overtollige binnenwater op natuurlijke wijze op het buitenwater geloosd. Dat gebeurde bij eb als het buitenwater lager stond dan het binnenwater. Bij hoog water had de sluis een kerende functie. De sluisopening werd dan afgesloten met een deur om binnenlopen van buitenwater te voorkomen. Uitwaterings- of keersluizen waren in de late middeleeuwen rechthoekige houten kokers van ongeveer tien tot twintig meter lengte waar meestal de dijk overheen liep. Hoewel de meningen uiteenlopen lag de gemiddelde levensduur van een houten kokersluis rond de 25 jaar.[169] Uitwaterings- en keersluizen hadden de functie om de waterhuishouding in de polder op peil te houden.

Wanneer de sluizen in de Arkemheense zeedijk zijn aanlegd is onbekend. Vrijwel zeker zijn bij de bedijking in 1356 niet alle sluizen gelijktijdig gebouwd. Vermoedelijk ontbraken hiervoor zowel de noodzaak als de geldelijke middelen. Het bouwen van een sluis was een dure aangelegenheid. Bovendien was in het midden van de veertiende eeuw de ontginning van de veenlanden aan de randen van de Arkemheen nog in volle gang.

167 Stinner en Tekath 2003: 31.
168 Arends 1994: 10.
169 Van Dam 1994: 31 en Van Amstel-Horák 1994: 73.

Werd de hoeveelheid af te voeren water groter, dan werd het aantal sluizen evenredig uitgebreid. De sluisaanleg vond dus gefaseerd plaats.[170] Uitgaande van het bekenstelsel in de polder werden de eerste spuisluizen aangelegd in de Brede Beek – later de Arkervaart – en de Wiel. Later gevolgd door sluizen aan het eind van de minder belangrijke beken in de Putterpolder. De dijkrol van 1494 noemt – van oost naar west – in totaal zes sluizen:

1. Des Greven Medensluyse.[171] – Deze sluis lag in het verlengde van des Greven Mehenstege, de Schremmersteeg, die naar de weidegronden van de graaf van Gelre liep, de Zutphense Landen, later de Koningskampen.
2. Dye Spoye – De spoei- of spuisluis, de sluis aan het einde van de Arkervaart. Deze sluis lag ongeveer in het midden van de zeedijk. Spoye, spoeye, spuye is een algemene aanduiding voor een afsluitbare waterlozing, later ook toegepast op een schutsluis.
3. Die Erker Sluyse – De Erker- of Arkersluis was de sluis aan het eind van de Arkerweg.
4. Dye Wielsluyse – De sluis aan het eind van de Wielbeek, ook bekend onder de naam Wielsloot en Wiel. Wiel, waal en waai behoren tot de namen die in ons land gebruikt worden voor plassen en meertjes die ontstaan zijn ten gevolge van een dijkdoorbraak.
5. Die Neckevelder Sluyse – De Nekkeveldersluis lag aan het eind van de Nekkeveldersbeek, die later de naam Rassenbeek kreeg.
6. Die Neckevelder Zyll – De Nekkevelderzijl lag bij de boerderij Nekkeveld. Zijl is een kustgermaans woord, dat in West- en Noord-Nederland de betekenis van uitwateringssluis had.

Bijna honderd jaar later worden in de dijkrol van 1588 zeven sluizen genoemd. Des Greven Medensluyse is verdwenen en er zijn twee nieuwe sluizen aangelegd in de Putterdijk: de Puttersluis, later de Langeroesluis genoemd, en de Blaakbeeksluis. Beide sluizen zijn genoemd naar de uitwaterende beken de Langeroebeek en de Blaakbeek. De Blaakbeeksluis wordt in verschillende bronnen ook wel het sluisje in Kerstgensgat genoemd.

Sluisbouw in de Arkemheen 1531-1750

In veel archieven in Nederland en Vlaanderen bevinden zich bestekken van sluizen. Het oudst bekende bestek dateert uit 1425. Het betreft een sluis in het Belgische Heist, bij

Kaart 32. De houten duikersluizen in de Arkemheense zeedijk.

170 Van Dam 1994: 33.
171 Historische en taalkundige gegevens over deze sluizen Hagoort 2006 t.a.p., glossarium.

Knokke. In het archief van het hoogheemraadschap Rijnland bevinden zich sluisbestekken van omstreeks 1434. Het betreft hier enkele sluizen in de Spaarndam.[172] De oudst overgeleverde sluisbestekken in het archief van de Arkemheen dateren uit de zestiende eeuw. Dat zijn vernieuwingen van de Spoysluis in 1531 en van de Langeroesluis in 1589. De bespreking van deze twee bestekken volgt hieronder. In hoofdstuk drie bespreek ik de bestekken van een nieuwe Laaksluis in 1612 en van de Blaakbeeksluis in 1617. In dit hoofdstuk komt ook de bouw van de eerste stenen schutsluis aan het eind van de Arkervaart in 1703 aan de orde. In hoofdstuk 4 paragraaf 5 besteed ik ruim aandacht aan de bestekken van vijf stenen duikersluizen gebouwd tussen 1768 en 1776. Dat betreft de Rassen-, Oosterduiker-, Westerduiker-, Langeroe- en Wielsluis.

Mijn beschrijvingen van de sluisbestekken in de Arkemheense zeedijk waren niet tot stand gekomen zonder de hulp van dr. ir. G.J. Arends verbonden aan de Groep Geschiedenis van de Bouwtechniek van de Technische Universiteit Delft. Naast persoonlijke contacten was zijn boek 'Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940' een belangrijke bron.[173] Begin jaren negentig heeft Arends voor het schrijven van zijn dissertatie vijf door mij ter beschikking gestelde bestekken van Arkemheense houten duikersluizen bewerkt en van technisch commentaar voorzien. Arends achtte deze bestekken van zo'n groot belang dat hij ze in bewerkte vorm opnam als bijlage in zijn boek. Dit betreft de sluisbestekken van de Spoysluis (1531), Langeroesluis (1589), Laaksluis (1612), de sluis in Kerstgensgat (1617), de Wielsluis (1710) en de Langeroesluis (1724).[174] De nogal technische bewerkingen van Arends heb ik opnieuw bewerkt om ze voor de huidige lezer toegankelijk te maken.
Om te voorkomen dat ik bij elk sluisbestek in moet gaan op details, volgt hieronder een uitleg van de aanleg en de constructie van een laat-middeleeuwse houten duikersluis. Tekeningen en gegevens ontleen ik aan het standaardwerk van Arends.[175] De maatvoering is de voet met een lengte van 28,5 centimeter en de duim van 2,5 centimeter.

Naam	Bouwjaar	Sluitype	Afmetingen	Aannemer	Aanneemsom	Bron	Illustratie	Bijzonderheden
Spoysluis	1531	houten duikersluis	12 x 4,25 x 3	Meester Egbert, Zwolle	f 200,-	OAH Inv.nr. 1595	plattegrond+doorsnede	
Langeroesluis	1589	houten duikersluis	9 x 3,50 x 3	Hendrik van Aller, Nijkerk	f 700,-	OAH Inv.nr.1959	plattegrond	
Langeroesluis	1662	houten duikersluis		Evert Wichmansen, Nijkerk	f 1400,-	AZA Inv.nr. 220		
Langeroesluis	1724	houten duikersluis	12,50 x 3,40 x 3,70	Pieter van Lokhorst, Amersfoort	f 790,-	AZA Inv.nr.1065	plattegrond	
Langeroesluis	1773	stenen duikersluis	12,50 x -- x --	Christiaan Boom	f 7500,-	AZA Inv.nr. 1028	plattegrond+doorsnede	Architect Jan Bolten
Laaksluis	1612	houten duikersluis	19 x 1,70 x 1,70	Abraham Tonissen, Nijkerk	f 630,-	AZA Inv.nr. 178	plattegrond+doorsnede	
Laaksluis	1737	houten duikersluis	12,80 x -- x --	Hendrik Zachariassen, Nijkerk	f 1003,-	AZA Inv.nr. 272		
Laaksluis	1777	houten duikersluis	12,80 x -- x --	Hermanus Hendriksen, Nijkerk	f 1030,-	AZA Inv.nr. 1068		
Blaakbeeksluis	1617	houten duikersluis	13 x 1,15 x 1,28	Abraham Tonissen, Nijkerk	f 340,-	AZA Inv.nr. 178	plattegrond+doorsnede	
Wielsluis	1710	houten duikersluis	12,50 x 4,20 x 3,50	Cornelis Vredenberg, Nijkerk	f 2400,-	AZA Inv.nr. 1065	doorsnede puntdeur	
Wielsluis	1776	stenen duikersluis		Rutger van den Brink	f 8350,-	AZA Inv.nr. 1068	plattegrond+doorsnede	Architect Jan Bolten
Rassensluis	1730	houten duikersluis		Hendrik Zachariassen, Nijkerk	f 726,-	AZA Inv.nr. 1065		
Rassensluis	1768	stenen duikersluis	10,25 x -- x --	Carel Otto van Kesteren,Arnhem	f 9350,-	AZA Inv.nr. 1068	plattegrond+doorsnede	Architect Jan Bolten
Arkervaartsluis	1703	stenen schutsluis	48 x 6,20 x 15,50	Michel Stol, Zutphen		AAN Inv.nr. 689	plattegrond	Architect H.J. de Blij
Oosterduikersluis	1732	houten duikersluis	12,80 x 2,25 x 2,25	Hendrik Zachariassen, Nijkerk	f 240,-	AZA Inv.nr. 1065		
Oosterduikersluis	1768	stenen duikersluis	12,80 x 2,25 x 2,25	Jan van der Horst, Amersfoort	f 7380,-	AZA Inv.nr. 1068	plattegrond+doorsnede	Architect Jan Bolten
Westerduikersluis	1732	houten duikersluis	12,80 x 2,25 x 2,25	Hendrik Zachariassen, Nijkerk	f 290,-	AZA Inv.nr. 1065		
Westerduikersluis	1774	stenen duikersluis	12,80 x 2,25 x 2,25	Rutger van den Brink	f 6990,-	AZA Inv.nr. 569,570		Architect Jan Bolten

Tabel 11 . Overzicht van de in de Arkemheense zeedijk aangelegde houten duikersluizen in de periode 1531-1737.

De aanleg van een houten duikersluis in de zestiende eeuw

De bouw van een houten duikersluis in de Arkemheense zeedijk begon met het afdammen van de beek. Dat gebeurde zowel aan de land- als aan de zeezijde. Vóór de afdam-

172 Van Dam 1994: 30 en daarbij behorende notenapparaat.
173 Arends 1994.
174 Arends 1994: 227-236. Bijlage 2.
175 Arends 1994: 156-164.

ming werd de waterafvoer via de dijksloot omgeleid naar een van de andere sluizen. In de Arkemheense bestekken uit de zestiende eeuw wordt het afdammen niet expliciet vermeld. In de zeventiende en achttiende eeuw is de afdamming regelmatig het eerste artikel van het sluisbestek. Soms werd de afdamming afzonderlijk aanbesteed. Voor de afdamming maakte men gebruik van een aarden dijk of een houten schoeiing.

Na het afdammen werd de oude sluis opgeruimd. Werd de sluis verplaatst dan groef men een nieuwe bouwput. De bouwput was een sleuf dwars door de zeedijk met een lengte variërend van negen tot twaalf meter. Gedurende de bouw moest de bouwput droog blijven. Hiervoor gebruikte men een vijzelpomp of tonmolen. Daarin werd het water met een schroef omhoog gebracht. Na het plaatsen van de houten duikersluis werd de ruimte tussen de sluis en het dijklichaam opgevuld met vette klei om wegspoelen te voorkomen. Dit laatste karwei heette in het bestek aanvullen. Daarna werd de dijkkruin over de sluis gelegd. Afdammen, drooghouden, weghalen van de oude sluis en aanvullen gunde de dijkstoel vrijwel steeds aan een plaatselijke timmerman. Het aangenomen werk stond onder toezicht van een opzichter in dienst van het polderbestuur of van het ambt Nijkerk. De aanneemsom voor het afdammen van een nieuwe houten duikersluis lag in de zeventiende en begin achttiende eeuw rond de 200 gulden.[176] Het afdammen van een stenen sluis in de tweede helft van de achttiende eeuw varieerde tussen de 1200 en 1700 gulden.[177]

De constructie van een houten duikersluis in de zestiende eeuw

Vanwege de zachte ondergrond rustte een Arkemheense duikersluis op heipalen. Op de heipalen (a) lagen in dwarsrichting de kespen of slijkhouten (c). Soms waren op de plaats van de wanden onder de kespen lange houten balken gelegd, de zandstroken (b). Over de kespen werden op de plaats waar de zijwanden kwamen in de lengterichting de kloosterhouten (d) geplaatst. Tussen de kloosterhouten kwam de eerste houten ondervloer (e). De planken liepen in de lengterichting en werden op de kespen gespijkerd. Over deze planken werden boven de kespen de zwalpen (f) of dorpels aangebracht. De zwalpen waren tevens de dorpels van de gebinten. De zijstijlen (h) van de gebinten werden met een pen-en-gatverbinding op de zwalpen gezet. Op de bovenkant van de stijlen lag de sloof (i), de gebintbalk. Om het gebint te verstevigen werden aan beide zijden korbelen of schoorbalken (j) aangebracht. Over de zwalpen werd de bovenvloer (g) gelegd, nadat de ruimte tussen de zwalpen was opgevuld met klei en de naden waren dichtgesmeerd met mos. Hierdoor ontstond een vrijwel waterdichte vloer. Ook de zijwanden (k) bestonden vaak uit een dubbele wand van planken opgevuld met klei. Aan de bovenzijde van de sluis lag een planken vloer, waar de dijk overheen liep. Om het houten sluislichaam in de ondergrond te verankeren en onderloopsheid en achterloopsheid – het weglopen van water onder de sluisvloer en langs de sluiswanden – te voorkomen werden zijschermen (l) en damwanden (n) aangebracht. De damwanden aan de voor- en achterzijde van de sluis worden in de Arkemheen uitbaringen genoemd.[178] Tussen de damwanden van de uitbaring lag een houten vloer die moest voorkomen dat de grond direct voor en achter het sluislichaam zou wegspoelen.

176 Langeroesluis (1662) prijs 273 gulden (AZA inv. nr. 220); Langeroesluis (1724) prijs 199 gulden (AZA inv. nr. 494); Rassensluis (1730) prijs 138 gulden (AZA inv. nr. 500).
177 AZA inv. nr. 1068.
178 De technische termen uitbaring en korbeel komen niet voor in Danner 2009.

Afb. 34

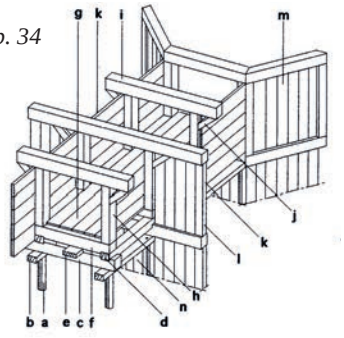

Afb. 35

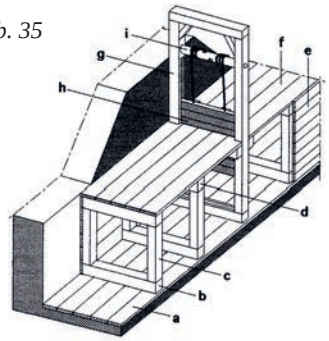

Afb. 34. Constructie van een middeleeuwse houten sluis: a = heipaal, b = zandstrook, c = kesp, d = kloosterhout, e = ondervloer, f = zwalp, g = bovenvloer, h = zijstijl, i = sloof, j = schoorbalk, k = beplanking aan de zijkant, l = scherm tegen achterloopsheid, m = vleugel, n = damwand tegen onderloopsheid (Arends 1994: 157).

Afb. 35. Opbouw van een middeleeuwse houten duikersluis met schotdeur: a = sluisvloer, b = drempel van een gebint, c = gebintstijl, d = sloof of bovendrempel van het gebint, e = beplanking van de zijwand, f = beplanking bovenzijde, g = stijl van het deurgebint, h = schotdeur, i = draaiboom (Arends 1994: 156).

Het belangrijkste onderdeel van de sluis was het deurgebint (g). De opbouw van dit gebint hing af van het sluistype. Het eenvoudigste deurtype was een klepdeur of een enkele draaideur. Het deurgebint was een houten raamwerk dat bestond uit een dorpel, twee zijstijlen en een bovendorpel, rondom voorzien van een aanslaglijst. Bij een hefdeur (h), vroeger ook wel schotdeur of valdeur genoemd, was het deurgebint veel hoger. Het gebint stak boven de sluis uit zodat de deur boven de sluisopening gehesen kon worden. Met een windas, draaiboom (i) of spil, werd de schotdeur omhoog en omlaag bewogen. Hefdeuren werden veel toegepast bij uitwateringssluizen.

De bouw van de Spoysluis in de Arkervaart in 1531

In de Arkemheen was Spoy de oudste naam voor de duiker waardoor de Brede Beek uitwaterde in de Zuiderzee. De naam komt voor het eerst voor in de Arkemheense dijkrol uit 1494. De benaming ‘spoij’ komt in 1253 al voor in een Latijnse oorkonde van Willem II, graaf van Holland en Zeeland. In deze oorkonde gaf hij opdracht een (schut)sluis in of bij de dam in het Spaarne aan te leggen. In de Nederlandse vertaling van deze oorkonde in 1316 is ‘spoija’ vertaald met ‘spoye of gat’. Van der Linden acht het hoogst onwaarschijnlijk dat hier met het woord ‘spoija’ een schutsluis in technische zin bedoeld zou zijn, dus waar sprake is van getijverschil dat door schutten wordt opgeheven. Vermoedelijk gaat het slechts om een kolk waarin twee schepen konden liggen met aan het einde één of twee deuren. Ook in de regio Bunschoten-Spakenburg lagen spoysluizen.[179] De Spoy is in de geschiedenis van de Arkemheen een belangrijke historische plaats. Het was vanaf het begin van de inpoldering de vergaderplaats van dijkgraaf, heemraden en geërfden. Dit blijkt uit een brief van dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt uit 1593, waarin hij schrijft: ‘Dewijl de Spoysluis regt tusschen Putten en Nykerck legt, soo heeft men aldaar van olden to older her, de generale bijeenkomsten gehad alwaar ook meest de 200 jaeren herwaarts

179 Van der Linden 1994: 21; Van Tielhof en Van Dam 2006: 45 en Mijnssen-Dutilh 2007: 86, 88.

alle overgiften en recessen gemaeckt sijn'.[180] Later werd ook op meerdere plaatsen in de open lucht en in diverse herbergen in Putten en Nijkerk vergaderd.

Via de Spoy loosde de Brede Beek op de Zuiderzee. De Brede Beek ontspringt in Zwartebroek. De beek loopt eerst in zuidelijke richting en daarna naar het noorden, kruist de Blokhuissteeg, de Slichtenhorsterweg en gaat onder de spoorlijn Nijkerk-Amersfoort door. Deze wat vreemde loop zou erop kunnen wijzen dat de Brede Beek in de vijftiende eeuw is omgeleid om de Vest Nijkerk van water te voorzien.[181] De beek stroomt namelijk onder de Langestraat door, langs het Marktplein en mondt uit bij het stadhuis in de haven. Het noordelijk deel tussen de haven en de Zuiderzee is in de zeventiende en achttiende eeuw gekanaliseerd. Tot aan de bouw van de eerste stenen sluis in 1703 was de Spoysluis de belangrijkste uitwateringssluis in het centrale deel van de polder Arkemheen.

In de zestiende eeuw volgden de stormvloeden elkaar in snel tempo op. Het Zuiderzeegebied werd zwaar getroffen door overstromingen in 1530, 1532, 1552 en 1570. De stormvloed van zaterdag 5 november 1530 trof vooral Zeeland en Vlaanderen. De stad Reimerswaal, zeven kilometer ten oosten van Bergen op Zoom, verdween op deze Sint

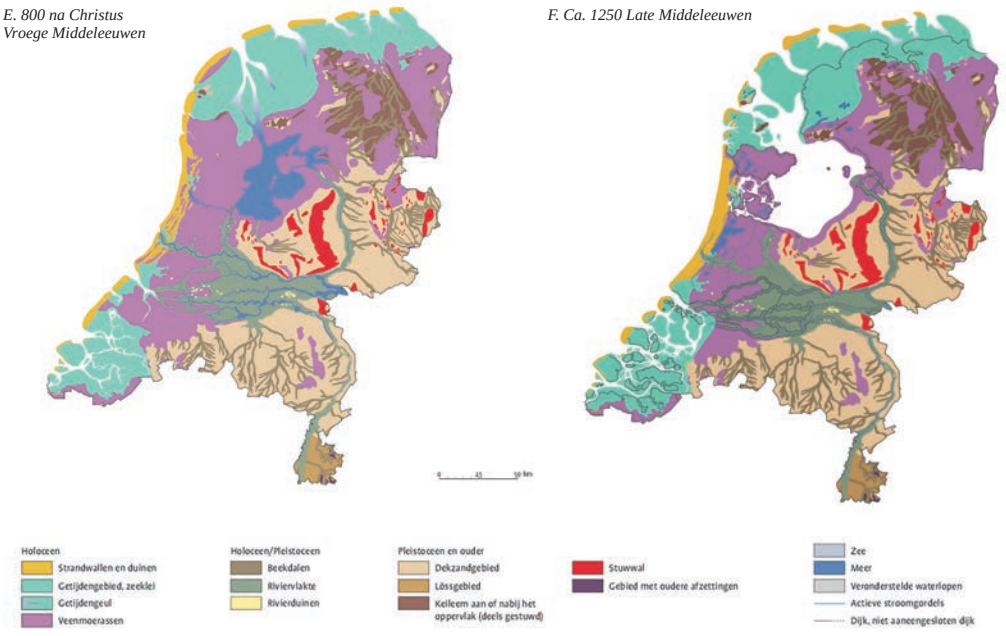

Kaart 33. Kaart E geeft een beeld van Nederland in de vroege middeleeuwen, ongeveer 800 na Christus; kaart F in de late middeleeuwen, ongeveer 1250 na Christus. Stormvloeden, zoals de Sint-Luciavloed (1287), spoelen veel veen weg en het zoete Flevomeer verandert in de zoute Zuiderzee (Bosatlas van de Nederlandse geschiedenis. Noordhoff Atlasproducties, Groningen 2011: 21).

180 OAH inv. nr. 1587 fol. 190, brief van 17 september 1593.
181 Van Dooren 1986: 51. Zie uitgebreid over de Brede Beek De Boer 2017: 15-34.

Felix Quade Saterdach definitief in de golven van de Oosterschelde.[182] Maar ook het Zuiderzeegebied werd zwaar getroffen. In een schouwbrief voor de Veldendijk in Bunschoten is sprake van een grote 'oprijsinge van den zeewateren'.[183] Tijdens de Allerheiligenvloed van 2 november 1532 braken de dijken langs de Zuiderzee en het IJ door. Het gebied tussen de Zuiderzee en de Rijn kwam volledig onder water te staan. De Pontiaansvloed van 13 januari 1552 trof de dijken van het lage Eemgebied. Bij Nijkerk verdwenen de resten van het kasteel Hulkestein definitief onder water. De Allerheiligenvloed van 1 november 1570 was een van de grootste overstromingen in de Nederlandse geschiedenis. Naar schatting verdronken 20.000 mensen. Ook de Arkemheen liep volledig onder water.

'In vurwerden ende manyeren hyer nabescreven, soe hebben die erfgenamen van Arkemeden een nye sluesse, geheyten die Spoye, den meyster Gijsbert tho Zwolle bestaet tho maecken. Die sall lange weissen negenendartich holt voet, ende thyen voet hoechte, ende vijffthyen voet buyten styllen; ende soventhyen gebynden lang, daer vieff off weissen sullen, die duer gaen sullen ghefloegelt, die elcke ballick lanck sall weissen virentwyntich voet, ende daer twee off weissen sullen een voet breit ende vijffvierdell dyep; die ander die een voet kantz int vierkant, ende die styllen na advenant vande dickte ghelick de ballicken; ende die ander twaleff gebynden sullen weissen ballicken ende steyllen dre vierdell voet kantz.

Ende die cloesterholten sullen een voet kantz weissen ende vierkant. Ende daer sullen thyen slijckholten weissen dre vierdell voet breit ende een halffen dyck. Ende de sluysse sall vier maell inden boedem gefloegelt oever eynde myt plancken in den gront geheyt weissen, vijff voet dyep. Ende de sluysse sall aan tenden siden uyt gebaert weissen op elcke eynde vier baert styellen die sullen weissen een voet kantz. Ende alle die plancken sullen weissen dick ses uyt een voet ende in den boedem seven uyt een voet ende die sluysse sall belyst weissen op die vergaring van de plancken, ende aen beyden sijden ende in den boedem myt mos gemaeckt. Ende alle holt ende plancken sullen geeff holt weissen, nyet roetolmich off ratellschellich, dan goet vierkant keerlich holt. Ende die dueren van desse sluysse sullen weyssen gelick aen die olde geweist synnen.

Ende desse sluysse sullen die erffgenamen laethen besyen tho Zwolle, ende dat daer quaet holt aen weer, dat sullen se dan wraicken. Ende Meyster Gijsbert sall deesse sluys tho Arck aen den dijck leveren op sijnen kost tho midde meert off daer om trynt. Ende als hij se leyt, soe sall hij des dages ende elcke knecht hebben voer hoer kost dre stuevers brabans, ende die vijff gebynden sullen aen biyden sijden myt krombeels weissen. Ende hyervan sall Meyster Gijsbert hebben twee hondert Philipsgulden off die weerde daervoer, daer hij daer tsestich off rent sall hebben, het ander Sunt Johan off Sunt Jacop neestcommende. Ende desse cedelen sijnen twee alleens holdende gesneen uyt letteren A B C D gegeven inden jaer ons Heren dusent vijffhondert ende enendartich op den eyrsten sonnedach inden advent'.

Tekst 16. Bestek van de bouw van de Spoysluis in de Arkemheense zeedijk van 3 december 1531 (OAH inv. nr. 1959, regest 656).

Op 5 november 1530 op Sint Felix Quade Saterdach spoelde de Spoysluis de Zuiderzee in. Al op 3 december werden de geërfden opgeroepen voor de aanbesteding van een nieuwe sluis, maar van enige inspraak kwam niets terecht. Staande de vergadering werd

182 Buisman 1998 (III): 409-412. Zie ook Fransen 2009: 34.
183 Mijnssen-Dutilh 2007: 103. Zie ook Gottschalk 1971-1977 I, diagram XI.

de bouw gegund aan meester Gijsbert in Zwolle. Vond de dijkstoel dat een openbare aanbesteding te veel tijd kostte? Of had meester Gijsbert misschien bij de aanleg van een eerdere sluis in de Arkemheense zeedijk zo'n goede reputatie opgebouwd dat de dijkstoel hem direct deze opdracht gunde? Hoe het ook zij, blijkbaar had de dijkstoel haast. De Spoy was niet voor niets de belangrijkste uitwaterende sluis in de zeedijk. Het contract werd tweemaal op één vel papier geschreven. Over de middellijn van het papier plaatste men de hoofdletters A B C D. Na voorlezing werd het papier doormidden geknipt en kreeg iedere contractant de helft. Zo voorkwam men fraude. Immers alleen de helften die bij elkaar pasten en weer de volledige letters A B C D opleverden, waren rechtsgeldig.[184]

De nieuwe Spoysluis was 39 voet lang, tien voet hoog en vijftien voet breed. Met recht een flinke duiker van grofweg drie meter hoog, twaalf meter lang en 4.50 meter breed. Op de ondergrond lagen in de lengterichting tien slijkhouten. Hier overheen lag aan weerszijde een kloosterhout. Op de kloosterhouten werden vervolgens zeventien gebinten opgericht, waarvan vijf met zijschermen. De balken van deze vijf gebinten waren 24 voet, bijna zeven meter, lang en voorzien van zijschermen. De gebinten waren versterkt met korbelen of schoorbalken. Onder de sluis werden vier damwanden geheid. De sluis had aan beide uiteinden een uitbaring, een houten vloer om het uitspoelen van de bodem voor en achter de sluis te voorkomen. Aan het uiteinde van deze uitbaringen stonden vier baardstijlen. De bodem van de sluis en de beide zijwanden waren beplankt. De naden werden gespongd, dat wil zeggen afgedicht met houten latten en mos, een techniek die men ook in de scheepsbouw toepaste. In de zijwanden en in de vloer werden over de naden tengels – dat zijn smalle latten – geslagen die werden afgedicht met mos.

Alle planken moesten een dikte hebben van ongeveer vier centimeter. De deuren waren gelijk aan de oude sluis. Gegevens over het aantal deuren en het deurtype ontbreken. Vermoedelijk waren de twee grote eindgebinten van twee deuren voorzien. De dijk liep over de sluis heen. Dit was niet alleen een probaat middel tegen het wegspoelen, maar gaf bovendien de mogelijkheid over de dijk te rijden. Vroeg zeventiende-eeuwse bronnen vermeldden dat de kruin van de Arkemheense zeedijk gebruikt werd als rijweg voor het vervoeren van hooi. Het hout voor de sluis moest van goede kwaliteit zijn en niet 'roetolmich off ratellschellich'. Deze beide termen duiden vermoedelijk op een ziekte in dennen- en eikenhout ontstaan door inwatering tijdens de groei, ook wel vuur genoemd.

De dijkstoel en geërfden kwamen de sluis in Zwolle inspecteren. Zij hadden het recht te eisen dat verkeerd hout werd vervangen. Rond half maart 1531 transporteerde meester Gijsbert op zijn kosten de sluisdelen naar de dijk. Voor de bouw van deze Spoysluis betaalde de dijkstoel 200 philipsgulden. De philipsgulden was een gouden Bourgondische munt met een gewicht van ruim drie gram en een waarde van vijfentwintig stuivers. De munt droeg de beeltenis van Sint Philippus, de naamheilige van Philips de Schone. De munt werd geslagen tussen 1496 en 1520, maar was veel langer als betaalmiddel in gebruik.[185] Van dit bedrag moest zestig procent bij de oplevering voldaan worden. De rest op de eerstvolgende feestdagen van Sint Jan of Sint Jacob, dat is op 21 juni of 25 juli.

De bouw van de Puttersluis in 1589

De naam Puttersluis komt voor het eerst voor in de dijkrol van 1588. Toch wordt in het sluisbestek uit 1589 deze naam niet genoemd. Volgens het bestek lag de sluis bij 'Zeechen

184 OAH inv. nr. 1959.
185 Steinmeier 1993: 236; Hagoort 2006: 98, glossarium.

ofte boven Diermen' of volgens een Harderwijkse bron uit hetzelfde jaar bij 'Geertgen Wijnekes'.[186] Begin zeventiende eeuw kreeg deze sluis de naam Langeroesluis, naar de Langeroebeek. Die op zijn beurt genoemd was naar de Lange Roeden, het grootste buitendijkse hooiland vóór de Putterdijk. De afkondiging van de aanbesteding gebeurde op twee zondagen, 20 en 27 april 1589. De publicatie met de hoofdlijnen van het bestek werd voorgelezen in de kerken van Hasselt, Zwolle, Kampen, Epe, Vaassen, Apeldoorn, Elburg, Harderwijk, Putten, Nijkerk, Amersfoort en Barneveld. Iedere koster ontving hiervoor drie stuivers. De officiële aanbesteding zou plaats hebben in het wijnhuis te Harderwijk op maandagmorgen 5 mei 1589 om negen uur. Het wijnhuis was oorspronkelijk een ruimte in het Harderwijkse stadhuis. In 1620 was er namelijk sprake van het raadhuis, richthuis en wijnhuis. In 1726 besloot de magistratuur het wijnhuis om te bouwen tot raadkamer.[187]

> 'De gedeputierden der erfgenamen van Arkemeden willen bestaeden ende laeten leggen een nye sluise in de Arkemeenschen dyc dewelcke sal lang weesen dertich holt voet, neegen voet hooch, twaelf voet buyten stilen, dertien gebynden lanc, ende volgens nae inholt van alsulcken besteck als bij den gemeenen erfgenamen overgegeven is, ende op sulcken vurwerden als vuergeleesen sullen werden. Hier sal men toe sitten op het wijnhuis binnen Harderwijc des 's maendachs 's morgens te neegen uyren, weesende den vijfften may, nae de olde styl. Ister ymant die daer gadinge in heft om sulx antenemen, mach daer koemen om sulcks an te neemen. Desse publicatie te doen twee sonnendagen nae malcanderen den 20e en den 27e april, styl. antiq. Hier to vur yder kuster gesonden 3 stuver. Die van Harderwijc te bestellen: Hasselt, Zwol, Campen, Eep, Vaesen, Apeldoirn, Elburch, Harderwijc. Die van Putten en Nijkerc te bestellen: Putten, Nijkerc, Amersfort, Barnevelt'.

Tekst 17. Publicatie van de Arkemheense dijkstoel met betrekking tot de aanbesteding van de bouw van de Puttersluis in 1589 (OAH inv. nr. 1959).

Het bestek van de Puttersluis lijkt erg op dat van de Spoysluis uit 1531. Deze sluis was alleen kleiner. De Puttersluis was negen meter lang, drie meter hoog en 3.50 meter breed. Dit vertaalde zich uiteraard in de hoeveelheid slijkhouten, totaal veertien, en dertien gebinten, die op de beide kloosterhouten werden geplaatst. Zowel aan de binnen- als aan de buitenzijden waren deze gebinten voorzien van korbelen. Ook werden aan weerszijden van deze gebinten zijschermen gemaakt om achterloopsheid te voorkomen. In tegenstelling tot het vorige bestek wordt hier wel de plaats van de vier gebinten genoemd: twee op de plaats van de deuren en de andere bij de beide uiteinden. De maatvoering van de houten balken, stijlen en planken was ongeveer gelijk aan die van de Spoysluis. De sluis had aan beide uiteinden een tien voet, bijna drie meter, lange uitbaring. Deze uitbaringen waren 'schuin uitgebaard', waardoor een trapeziumvorm ontstond. De sluis had vier deuren, waarschijnlijk twee ebdeuren en twee vloeddeuren. Het bestek vermeldde echter niet welk type deuren dit waren. Ook de Puttersluis was een duikersluis waar de dijkkruin overheen liep. De geërfden beloofden de aannemer behulpzaam te zijn bij het maken van het ijzerwerk, het heien van de damwanden en de afdamming van de bouwput. De aannemer kreeg tien weken de tijd om de sluis te bouwen. De oplevering was vastgesteld op Sint Jacobi, 25 juli 1589.

186 Familienaam Zeechen of Zechen. Omstreeks 1528 woonde Melis Zech bij de Puttersluis. HG inv. nr. 5023. Civiele Processen 1602 nr. 9 en OAH inv. nr. 1954, regest 1471.
187 Berends 1935a: 131, 132, regesten 2377 en 2378 en Schrassert 1732: 63, 64.

De openbare aanbesteding in het wijnhuis in Harderwijk was duidelijk tegen het zere been van Putters en Nijkerkers. Aanbesteding van werkzaamheden in de Arkemheen vond altijd plaats op de zeedijk of in Nijkerk, maar nooit in Harderwijk. De openbare aanbesteding in Harderwijk werd ingezet door Claes van Diermen voor 900 karolusgulden. De karolusgulden, genoemd naar keizer Karel V, was sedert 1540 een zilveren muntstuk van bijna 23 gram ter waarde van twintig stuivers.[188] Van Diermen was herbergier van De Roskam in Nijkerk en beslist geen aannemer van sluiswerken. Een familielid van een van de borgen, Hendrik van Arler de Oude, verlaagde de inzet naar 800 gulden en direct daarna naar 700 gulden. Hij stelde bovendien als voorwaarde dat hij vijftien gulden ontving als iemand anders deze inzet nog verder zou verlagen. Om een andere aannemer toch de gelegenheid te geven voor een lager bedrag in te schrijven, werd een kaars aangestoken. Toen de kaars was opgebrand, had echter niemand van deze gelegenheid gebruik gemaakt. De betaling werd gespreid over drie termijnen: 300 gulden na oplevering en de overige termijnen van elk 200 gulden op 15 mei en 25 juli 1590. Het nakomen van de contractuele verplichtingen werd gegarandeerd door het stellen van acht borgen, allen geërfden in de Arkemheen en allemaal 'toevallig' afkomstig uit Nijkerk en Putten. Dat waren Henric van Arler, Reyner van Vanevelt, Henric van Arler de Jonge, Henric van Essen, Arent van Hoeclum, Ot Bronchorst, Reyner Scolte van Vanevelt en Claes van Dyremen.

Al met al een opmerkelijke gang van zaken. Tijdens de aanbesteding kwam geen enkele andere aannemer aan bod. Afgaande op de afkondigingen moeten er toch aannemers uit omliggende plaatsen aanwezig geweest zijn. Ook de drastische verlaging van de aanneemprijs door Van Arler in samenhang met de 'boete' van vijftien gulden die hij bedong als iemand lager bood, was merkwaardig. Het leidt geen twijfel of Putters en Nijkerkers hebben hier onder één hoedje gespeeld om alle 'uitheemsen' – en in het bijzonder de Harderwijkers – buiten spel te zetten. De bouw van de Puttersluis werd alleen voor de schijn regionaal aanbesteed, maar in werkelijkheid was het een Puttens-Nijkerks onderonsje. De onderlinge afgunst en irritatie tussen de geërfden uit Nijkerk-Putten en Harderwijk kwam hier feitelijk aan het licht. Deze gang van zaken was tekenend voor de verwikkelingen in de jaren 1588-1589, zoals in de volgende paragraaf zal blijken.

Henrik van Arler leverde de sluis op in het najaar van 1589.[189] Deze sluis is in 1662 – dus pas na ruim 70 jaar – vervangen.[190] Het bestek daarvan is niet bewaard gebleven. In 1662 kostte de sluis 1400 gulden, het dubbele van de bouw in 1589. Na openbare aanbesteding werd de bouw gegund aan de Nijkerkers Evert Wychmansen en Jurrien van Coot.[191]

8. Bestuurlijke verwikkelingen eind vijftiende en zestiende eeuw

Een Harderwijkse dijkstoel in 1482

In het midden van de vijftiende eeuw hadden veel Harderwijkse instellingen en particulieren hooi- en weilanden in de Arkemheen. Dat was, zoals we gezien hebben in paragraaf 5 van dit hoofdstuk, te danken aan de verworven rijkdom door de Hanzeatische handel. Een logisch gevolg daarvan was dat de Harderwijkse geërfden een vertegenwoordiging opeisten in het Arkemheense bestuur. Dat lukte voor het eerst omstreeks 1460. Burgemeester,

188 Steinmeier 1993: 236. Claes van Diermen (ca.1552-1614). Henrik van Arler de Jonge was dijkgraaf namens Putten van 1611 tot 1615.
189 Berends 1935a: 145, 152 regesten 2416 en 2437.
190 AZA inv. nr. 2, notulen 1662.
191 AZA inv. nr. 220.

schepenen en raad van Harderwijk kwamen toen met dijkgraaf Casijn van Oldenbarnevelt en zijn heemraden overeen, dat zes geërfden uit Harderwijk zitting kregen in het college van zestienen en dat voortaan ook één Harderwijkse heemraad deel zou uitmaken van de Arkemheense dijkstoel.[192] Deze overeenkomst is alleen als concept (met doorhalingen) bewaard gebleven. De geërfden uit Putten en Nijkerk behielden wel hun meerderheid zowel in het kiescollege van zestienen als in de dijkstoel, die immers bestond uit drie heemraden en de dijkgraaf, allen afkomstig uit Putten en Nijkerk.

> Wij burgermeisteren etc. doen kont ende bekennen dat ende also wij nu, binne nut ende orber 's gemenen lants vande Erckemeden, mitten dijckgreve ende heymerade ende erfgenamen van Erckemeden, van onser burger wegen aldair geërft ende geguet, overcomen siin dat die dijckgreve van Erckemeden voirtmeer ende siin heymerade voirtmeer kesen ende nemen sullen, van onser burgeren, sess geërfde knapen binnen Erckemeden tot sestienen die mitten anderen vandi sestienen kesen sullen enen dijckgreve ende dre heymerade ende sullen dan [sa]menliken kesen den ende voirt alle jair kesen ende nemen enen vuer den derden heymerait, enen heymerade bij enen van onser burgeren binnen onser stat woenachtich. Dat men allet na vermoegen des dijckbriefs doen mach ende ongekrenct doen mach ende uut sake dat die dijckgreve ende siin heymerade vuergenoemd binnen deser overdrachten ende saken wille yet belast enige last [welck] [anquame] van onsen genedigen lieven heren offt als [d…] ende dair hiinder ende schaden bij kregen, dair van geloven wij se to vraiien ende vuer toe staen also dat sij des sonder schade siin sullen. So geloven wij den erfgenamen dat die dijckbrieff dair bij ongebroken ende wall doen sullen moegen.

Tekst 18. Overeenkomst uit ca. 1460 tussen de burgemeesters, schepenen en raad van Harderwijk met de dijkgraaf en de heemraden van de Arkemheen, dat voortaan zes zestienen en één heemraad uit Harderwijk deel zullen uitmaken van de dijkstoel van de polder Arkemheen (OAH inv. nr. 1951, regest 345).

Dat veranderde in 1482. Op 31 december 1482 ondertekende Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519), toentertijd hertog van Gelre, in Brussel een oorkonde waarin hij de Harderwijkse magistraat toestemming gaf het bestuur van de polder Arkemheen vrijwel geheel over te nemen.[193] De reden daarvan was de bezetting van de vest Nijkerk door Jan II, hertog van Kleef. Hij was aanvoerder van een Hoekse ruiterbende die de omgeving van Nijkerk, Putten en Barneveld onveilig maakte. Oogsten werden verwoest en de boerderijen rond deze plaatsen werden in brand gestoken als de bewoners niet snel genoeg geld of proviand leverden. Een half jaar daarvoor, op 16 juli 1482, hadden negentien Hoekse ruiters, afkomstig uit Amersfoort en Nijkerk, Barneveld ingenomen, waardoor de Kabeljauwse hoofdman Jan van Schaffelaar zijn toevlucht in de kerk moest nemen. Om een vrije aftocht van zijn troepen te krijgen, sprong Van Schaffelaar van de toren. Een kroniekschrijver vertelt: 'Doe seyde Jan van Scaffelaer: "Lieve gesellen, ic moet ummer sterven. Ic en wil u in genen last brengen". Ende ginck boven op die tynnen van den toern staen ende setten sijn handen in sijn sijde ende spronck van boven neder. Mer hij en viel niet

192 OAH inv. nr. 1951, regest 345.

193 OAH inv. nr. 1952. Afschrift ca. 1700 in inv. nr. 1982 fol. 81. Zie Kroniek van Harderwijk 1231-1931: 32. De originele oorkonde is 32 x 20 cm groot, ca. A4-formaat en in de breedte geschreven. Eveneens op 31 december 1482 bevestigt Maximiliaan van Oostenrijk de privileges, rechten, gewoonten enz. van Harderwijk. OAH inv. nr. 81, regest 432. Deze oorkonde is gedrukt in: Kroniek Hist. Gen. Utrecht jrg. 10 (1854): 407.

doot, mer doe hij lach, doe wert hij dootgeslaghen, als voersz. staet, als mij gesegt is'.[194]

Deze oorkonde van Maximiliaan uit 1482 werd door Schrassert opgenomen in zijn bekende werk 'Hardervicum Antiquum' uit 1732 en door hem voorzien van een korte inleiding.[195] Schrassert begint met de mededeling dat de inwoners van Harderwijk 'sterck geërft sijn in den Arcke-Mehen, de beste Wey-hoeck van de Veluwe'. Vervolgens verklaart hij dat de geërfden uit Harderwijk al lang geleden het recht gekregen hadden om een bijzondere heemraad af te vaardigen naar de dijkstoel, die oorspronkelijk bestond uit een dijkgraaf en heemraden uit Nijkerk en Putten. Schrassert duidt hier óf op de situatie rond 1460 óf – en dat ligt meer voor de hand – op de bijzondere Harderwijkse heemraad, die in 1588 door het Hof van Gelre aan de Arkemheense dijkstoel werd toegevoegd. Volledig in overeenstemming met de situatie in 1356 voegt Schrassert daaraan toe dat 'de Harderwijckers dat regt van den beginne af niet gehad hebben'. Daarmee bevestigt hij dat Harderwijk niet betrokken geweest is bij de bedijking in 1356. Instellingen en particulieren uit Harderwijk verwierven eerst in de loop van de vijftiende eeuw voldoende hooi- en weilanden in de Arkemheen om een afvaardiging in de dijkstoel op te eisen.

> 'Maximiliaan by der gratie Goids Hertoghe van Oostenrijck […] ende van Gelre […] hebben ons te kennen gegeeven […] overmits dat die van Nykerke in handen des Hertoge van Cleven zijn, ende oik anders; soo dattet voors. land van Arke-mede onbedyckt ende onbegraven blijft; waar by die van Harderwyck voors., die welke daar inne seer geërft sijn, groote en bederffelijcke schade hebben ende lijden, ende staat te besorgen (indien die voors. dijken niet onderhouden en sijn) dat 't voors. lant van Acke-mede t' eeuwege dagen bedorven sal blyven (alsoo sy seggen) ons oitmoedelik biddende […] dat sy, na uytwysen van de voors. brieven […] mogen stellen ende kyesen eenen Dijk-Grave ende drie Heymraede in Arke-mede gegued sijnde; Ende dat die voors. Dijk-Grave ende drie Heymraede sullen moghen kiezen sestien knaepen, daer toe goed ende nut, daer af die tien sullen wesen uyt onze voors. Stadt van Harderwijck, oik gegued sijnde in Arcke-mede voors.; te weetene, vijf in den Ampt van Putten ende vijf in den Ampt van Nykerke, ende de andere sesse uit beyde Ampten van Nykerke ende van Putten gegued sijnde (gelijck voors. is) in Arke-mede; welke sestien personen des anderen jaers eenen nieuwen Dijk-Grave ende drie Heymraade sullen mogen kiezen, indien 't henlieden goet dunckt, na uytwysen der voors. opene brieven; ende voorts die Dyken te haldene, te schouwen buiten ende binnen, die beeken te onderhoudene, die Laake ende den Hoelkere-weg up te doen graaven, ende dat water uit den Lande ende in der Zee te leydenen; in sulker maniere dattet geen schade en doe den geenen, die in Arke-mede geërft sijn […]. In getuygenisse van den welken saaken soo hebben wij hier up doen stellen Ons Siguet mit Onse Wapenen. Gegeeven in Onse Stad van Bruyssel den laatsten dagh van December, in 't jaar onss Heeren 1482.'

Tekst 19. Gedeelte uit de oorkonde van 31 december 1482 waarbij Maximiliaan I, aartshertog van Oostenrijk, in zijn functie van hertog van Gelre aan burgemeester, raad en schepenen van Harderwijk het recht verleende dijkgraaf en heemraden van de Arkemheen te kiezen (OAH inv. nr. 1952).

Door de oorlogsomstandigheden in 1482, waarbij de bezetting van Nijkerk speciaal genoemd werd, was het voortbestaan van de polder in groot gevaar. Dijkherstel bleef uit,

194 Jansen 1966: 96. Een standbeeld van Jan van Schaffelaar voor de kerk in Barneveld houdt de herinnering levend aan deze Kabeljauwse martelaar.
195 Schrassert 1732: 201-205.

landerijen lagen er verwaarloosd bij en de schouw op beken en sloten ontbrak. Zonder ingrijpen van Harderwijk zou 'het lant van Arcke-Mede t' eeuwege dagen bedorven blyven'. Om aan die situatie een einde te maken verleende Maximiliaan de Harderwijkers het recht uit hun midden een nieuw dijkbestuur te kiezen. Deze 'Harderwijkse dijkstoel' bestond uit een dijkgraaf, drie heemraden en een kiescollege van zestienen. Tien van deze zestienen kwamen uit Harderwijk, waarvan er vijf landerijen bezaten in de gemeente Putten en vijf in de gemeente Nijkerk. De zes overige zestienen waren inwoners van Nijkerk en Putten. Door deze verdeling hadden de Harderwijkse geërfden het bestuur van de Arkemheen volledig in handen.

Helaas weten we door gebrek aan bronnen niet welke besluiten in het belang van de polder door deze 'Harderwijkse' dijkstoel zijn genomen. Evenmin zijn we op de hoogte van de duur van deze bestuurlijke interventie door Harderwijk. Het lijkt erop dat dit slechts een zeer korte periode geweest is. In juli 1483 werden de Hoeken namelijk door troepen van Maximiliaan verslagen en werd het Bourgondische gezag in deze regio hersteld. De Hoeken weken uit naar Holland en Zeeland. Dijkgraaf en heemraden uit Putten en Nijkerk namen het gezag weer over. Het zou nog meer dan een eeuw duren – namelijk tot 1588 – voor door bemiddeling van het Hof van Gelre de Harderwijkers officieel vertegenwoordigd zouden zijn in de Arkemheense dijkstoel.

De Tachtigjarige Oorlog en de Arkemheen 1575-1600

Wanneer de archieven opnieuw iets prijsgeven over de gang van zaken in de Arkemheen zijn we bijna honderd jaar verder. De situatie in ons land en op de Noordwest-Veluwe is zowel in politiek als in godsdienstig opzicht volledig veranderd. We bevinden ons inmiddels in het laatste kwart van de zestiende eeuw: een van de meest bewogen periodes uit de Opstand, de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648).

In 1575 werd Alva, de 'IJzeren Hertog', vervangen door de meer gematigde landvoogd Requesens. Hierdoor ontstond een ander politiek en religieus klimaat in de Nederlanden. Dit bleek onder meer uit het sluiten van de Pacificatie van Gent in 1576. Deze overeenkomst hield in dat de Spaanse troepen ons land zouden verlaten en dat godsdienstige kwesties voortaan door de Staten-Generaal werden geregeld. Katholieken buiten Holland en Zeeland mocht niets in de weg gelegd worden en gereformeerden zouden om hun godsdienst niet langer vervolgd worden. In 1578 werd Jan van Nassau benoemd tot stadhouder van Gelderland. Mede op zijn initiatief werd op 23 januari 1579 de Unie van Utrecht ondertekend. Dit betekende een samenwerkingsverband tussen de provincies Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Groningen, Overijssel en Friesland. Dit document dat de 'zeven provinciën' aan elkaar verbond was de grondwet voor de Nederlandse staat tot 1795.

Begin jaren tachtig verhardden de tegenstellingen tussen de Nederlanden en Spanje. Filips II was ervan overtuigd dat Willem van Oranje de oorzaak van alle ellende was. In 1580 deed hij hem in de ban. De reactie bestond uit de afzwering van Filips II als rechtmatig vorst in 1581. Na de moord op Willem van Oranje in 1584 en het weinig succesvolle optreden van de graaf van Leicester, namen de zeven provinciën in 1588 het besluit zelf de souvereiniteit op zich te nemen. Zo ontstond de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De zeven gewesten overlegden met elkaar in de Staten-Generaal, maar elk gewest had een grote mate van autonomie. De jaren 1588 tot 1609 kenmerkten zich door militaire successen en consolidatie van de verkregen vrijheid door het optreden van Prins Maurits

en de uit Amersfoort afkomstige raadspensionaris van Holland, Johan van Oldenbarnevelt.[196] Inzake de Arkemheen speelt deze onverschrokken en geslepen diplomaat slechts een rol aan de zijlijn.[197] Dit in tegenstelling tot enkele van zijn verwanten uit de Veluwse tak van de Van Oldenbarnevelts. Zij vervulden een hoofdrol in de bestuurlijke verwikkelingen in de Arkemheen in de laatste helft van de zestiende eeuw.[198]

Afb. 36. Johan van Oldenbarnevelt (1557-1619), raadspensionaris van Holland.

Op de Noordwest-Veluwe heersten in de jaren zeventig en tachtig van de zestiende eeuw chaotische toestanden. Omdat noch Alva noch Willem van Oranje over voldoende financiële middelen beschikte, werd het platteland van de Veluwe geteisterd door muitende soldaten. Bewoners van de dorpen rond Harderwijk vluchtten regelmatig binnen de veilige stadsmuren. Die veiligheid was overigens maar betrekkelijk. Op 4 juli 1572 werd Harderwijk ingenomen door graaf Willem van den Bergh namens Willem van Oranje. De soldaten hielden een tweede beeldenstorm. Geen enkele kerk of klooster werd gespaard. In september werd de stad door 300 Spaanse soldaten heroverd. In 1574 brak er in de stad een pestepidemie uit. Het tij keerde opnieuw in 1578 toen het door Alva ingestelde stadsbestuur werd vervangen door bekende – en jaren eerder verbannen – Harderwijkers als Brand van Delen, Ernst Witte en Wulff van Ommeren. Ook Otto van Heteren keerde terug en werd de eerste officiële gereformeerde predikant van Harderwijk. In geheel Gelderland kreeg het protestantisme steeds meer voet aan de grond, vooral onder invloed van stadhouder Jan van Nassau, de broer van Willem van Oranje. Magistraat, kooplieden en burgers van Harderwijk beloofden elkaar in de strijd tegen de Spaanse overheersing te zullen steunen.

Ook tegen het water van de Zuiderzee moest voortdurend strijd geleverd worden. Dat bleek in het bijzonder na de Allerheiligenvloed op 1 november 1570.[199] De Arkemheen en een groot deel van Harderwijk kwamen onder water te staan. Het was zaak voortaan zowel de bezittingen in de stad als in de polder te beschermen door goed onderhoud van de stadsmuren en de Arkemheense zeedijk. Helaas schortte het in de laatste decennia van de zestiende eeuw aan eensgezindheid en samenwerking tussen enerzijds de geërfden uit Harderwijk en anderzijds die uit Putten-Nijkerk. Dit leidde tot hevige conflicten tussen beide partijen, zowel van bestuurlijke als persoonlijke aard. De feitelijke gegevens en de gevolgen daarvan zijn alleen overgeleverd in een uitgebreide briefwisseling.

196 Groenveld/Leeuwenburg 2008: 102-147 en Wildschut 2008: 102-121.

197 Vanouds zijn er voortdurend conflicten m.b.t. de afwatering van de laaggelegen landen in het Sticht. Zo valt te lezen in een brief van 4 april 1599 (OAH inv. nr. 1587 fol. 193) 'dat er laatst enig dispuut is geweest om het Stichtse water uyt de Mehen te keeren en dewijl sulks meest geschied door den Advocaat Oldenbarnevelt soo zoude men hem in de paaschdagen 't Amersfoort dienen te spreken om hierin te voorzien'.

198 Voor de relatie tussen Johan van Oldenbarnevelt en zijn familieleden die optraden als dijkgraven van de Arkemheen zie de kwartierstaat van Johan van Oldenbarnevelt in Den Tex 1972: 22-25.

199 Van Hell 1998: 41-50.

Een briefwisseling als historische bron

In zijn artikel 'Poldersporen in het verleden' schrijft de Leidse historicus Jeurgens, dat archieven vanuit puur wetenschappelijk perspectief eigenlijk geen historische bronnen zijn. Archieven vormen een neerslag van menselijk handelen, waaraan latere generaties gegevens kunnen ontlenen om zich daarmee een beeld te vormen van het verleden. Archieven worden niet aangelegd om bronnenmateriaal te vormen voor historisch onderzoek. Jeurgens spreekt in dit geval dan ook liever niet van bronnen, maar van sporen. Om archiefinformatie als historische bron te kunnen gebruiken, zo schrijft hij, is op zijn minst kennis vereist van de achterliggende reden, de context, van de archiefvorming.[200] Juist over die context, de onderliggende oorzaken van het conflict tussen de geërfden uit Nijkerk-Putten en die uit Harderwijk, zijn we eenzijdig geïnformeerd.

De ten dele bewaard gebleven briefwisseling vertelt namelijk vooral het Harderwijkse verhaal. Hierdoor valt een zekere mate van subjectiviteit niet uit te sluiten.Veel vragen blijven onbeantwoord. Was hier vooral sprake van persoonlijke tegenstellingen tussen de dijkgraaf en/of de dijkstoel en de stedelijke magistraat? Speelde de tegenstelling stad en platteland een rol? Was het onderlinge verschil in bestuurlijke visie of de wijze van technisch onderhoud de oorzaak van het conflict? In hoeverre waren godsdienstige tegenstellingen tussen gereformeerd en katholiek hierbij betrokken? Notulen van vergaderingen en verslagen uit beide kampen zijn niet bewaard gebleven. Alleen de hoofdlijnen van dit geschil zijn te herleiden uit de 'sporen' die te vinden zijn in de briefwisseling tussen de magistraat van Harderwijk, de Arkemheense dijkstoel en het Hof van Gelre uit de jaren 1588-1602. Vermoedelijk is de correspondentie uit juist díe jaren bewaard gebleven, omdat het conflict zodanig escaleerde, dat ingrijpen van het Hof van Gelre de enige mogelijkheid was om de onderlinge onenigheid te beslechten en de polder van de ondergang te redden.

De bewaard gebleven correspondentie is nogal omvangrijk. Alleen al tussen 16 februari 1588 en 19 december 1589 betreft het 153 brieven.[201] Na het treffen van een definitieve regeling onder leiding van het Hof van Gelre op 17 april 1589 loopt de afwikkeling van een aantal zaken per brief door tot december 1589. Daarmee is de kous niet af. Tussen januari 1590 en december 1602 zijn opnieuw ruim 100 brieven over en weer gebracht tussen het Harderwijkse stadsbestuur, de Arkemheense dijkstoel en het Hof in Arnhem.[202] Helaas zijn de originele brieven tussen 1590 en 1602 aan het eind van de achttiende eeuw verloren gegaan. Dat we toch in grote lijnen de inhoud ervan kennen, danken we aan Johan Lutz. Lutz was afkomstig uit het Duitse Augsburg en kocht in 1765 het klein burgerrecht van Harderwijk. In 1771 noteerde hij afschriften van deze brieven in een door hem samengesteld register in de rubriek 'Van de Arkemehen en de Veste Nijkerk en

200 Jeurgens 2007: 219-220.

201 OAH inv. nr. 1954-1964. De meeste brieven over het conflict bevinden zich in inv. nr. 1954. De Harderwijkse stadsarchivaris P. Berends heeft al deze brieven gelezen en daarvan regesten gemaakt. In de gedrukte inventaris van het OAH heeft hij echter slechts acht briefregesten over dit conflict opgenomen: nrs. 1458, 1459, 1461, 1462, 1470, 1471, 1472, 1474. De ruim 200 zogenaamde 'uitgeschoten' (niet gedrukte) regesten (zie hiervoor Berends 1935: 47) zijn echter wel bewaard gebleven en van een index voorzien, zodat ook deze brieven over deze Arkemheense kwestie door mij geraadpleegd konden worden. Zonder deze laatste serie brieven was een reconstructie van het conflict vrijwel onmogelijk geweest.

202 Brieven over deze kwestie zijn niet bewaard gebleven in het Hofarchief (HG). In het 'Memorie- en resolutieboek, register van handelingen van het Hof van Gelre en Zutphen als regerings- en rechtscollege 1587-1790' (inv. nr. 3) en het 'Register over de memorie- en resolutieboeken 's Hoves van Gelderland en het Alfabetisch repertorium op het memorie- en resolutieboek 1587-1781' (inv. nr. 91) bevatten geen stukken inzake het conflict in de Arkemheen uit de periode 1588-1602.

't regt den Stad Harderwijck daarin competerende'.[203] Daaruit blijkt dat ook na het ingrijpen van het Hof van Gelre in 1588 de tegenstellingen niet tot het verleden behoorden. Daar was pas sprake van na het in werking treden van het nieuwe Arkemheense dijkrecht van mei 1611.

De polder Arkemheen was onderdeel van het gewest Gelre. Hoewel de polder een grote mate van autonomie bezat bleven Gedeputeerde Staten van Veluwe als dagelijks bestuur van het Kwartier van Veluwe eindverantwoordelijk. Als het waterbeheer in de polder niet naar behoren geregeld werd, als het dijkrecht niet juist werd toegepast of als de onderlinge tegenstellingen tot wanbestuur leidden, kortom als de polder het hoofd niet boven water kon houden, hadden zij het recht in te grijpen en orde op zaken te stellen. Voor zover bekend, maakten de Staten met betrekking tot de Arkemheen voor het eerst gebruik van dit recht in het conflict in 1588 dat we hieronder, met als bron de overgeleverde briefwisseling, behandelen. Een conflict dat nauw samenhangt met de wijze waarop verschillende leden van het geslacht Van Oldenbarnevelt hun functie als dijkgraaf van de Arkemheen uitoefenden.

Dijkgraaf als 'erfelijk ambt': het Veluwse geslacht Van Oldenbarnevelt

De eerst bekende Arkemheense dijkgraaf uit het Veluwse geslacht Van Oldenbarnevelt was Casijn van Oldenbarnevelt. Hij was de stamvader van de Amersfoortse tak, gehuwd met Beerte afkomstig uit Nijkerk. Hij bekleedde het ambt van richter van de Veluwe en was omstreeks 1460 dijkgraaf van de Arkemheen.[204] Zijn kleinzoon Ernst van Oldenbarnevelt was dijkgraaf van omstreeks 1540 – met een korte onderbreking door Otto Schrassert – tot 1561. Vanaf die tijd ging dit ambt binnen de familie Van Oldenbarnvelt over van vader op zoon. Claes van Oldenbarnevelt volgde zijn vader op van 1562 tot 1587 en diens zoon Ernst leidde de dijkstoel van 1588 tot 1607 en zijn zoon, Nicolaus, was dijkgraaf van 1608 tot het moment van de inwerkingtreding van het nieuwe dijkrecht in 1611. De Van Oldenbarnevelts vormden op de Noordwest-Veluwe in de zestiende eeuw een echt familienetwerk of, zoals Mak het omschrijft, een 'systeem van maagschappen dat nog dateerde uit de middeleeuwen'. Hun optreden heeft het karakter van een soort familieverzekering. Vaders probeerden steeds hun zonen aan te stellen als opvolger. Een verschijnsel dat in de Republiek algemeen voorkwam. Regerende families voelden het als hun plicht elkaar banen en functies toe te spelen, waarbij bekwaamheid nauwelijks telde. Het is duidelijk dat hierdoor uitsluiting en zelfs corruptie op de loer lagen.[205] Dit 'erfelijk' optreden als dijkgraaf van de leden uit het geslacht Van Oldenbarnevelt is tevens een vroeg voorbeeld van wat Nobel 'ambtelijke dynastieën' noemt.[206] In de Arkemheen treffen we dit onder meer aan bij de familie Claesen waarvan vier leden tussen 1650 en 1750 optraden als dijkbode en bij de familie Van Elfrinkhof waarvan eveneens vier leden functies in de polder uitoefenden tussen 1822 en 1909.

203 OAH inv. nr. 1587 en de daarbij gemaakte opmerkingen over deze archiefbron. Johan Lutz vertrok uit Harderwijk in 1780 en overleed tien jaar later in Arnhem. De folioband is verdeeld in veertien zgn. loketten, waarvan de loketten 30 en 31 (fol. 143-209) handelen over de Arkemheen en Nijkerk. Met dank aan Tiemen Goossens, archiefmedewerker in Harderwijk, die mij de weg wees naar deze bron.

204 OAH inv. nr. 1951 en Berendse 1935: 136, regest 345. Den Tex 1972: 22. Den Tex vermeldt overigens de functie van dijkgraaf van de Arkemheen niet in zijn stamboom.

205 Mak 2016: 187-188.

206 Nobel 2012: 75.

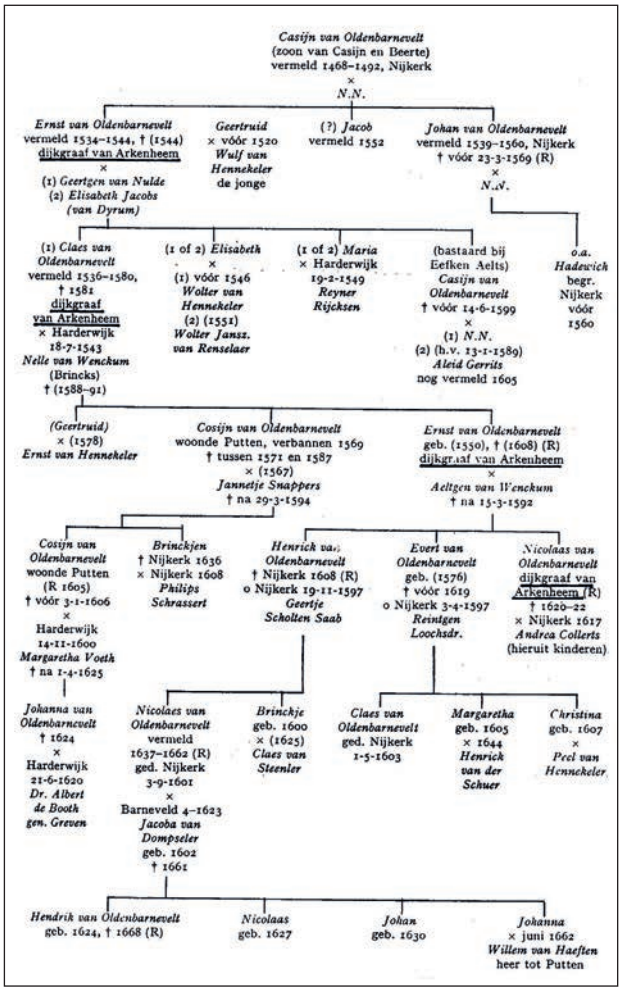

Afb. 37. Stamboom van een van de Veluwse takken van de familie Van Oldenbarnevelt, waarvan vier leden van vader op zoon de functie van dijkgraaf van de Arkemheen uitoefenden. Ernst van Oldenbarnevelt (ca. 1540), Claes van Oldenbarnevelt (ca. 1562-1587), Ernst van Oldenbarnevelt (1588-1607) en Nicolaus van Oldenbarnevelt (1608-1611) (Den Tex 1972: 31).

Dat het ambt van dijkgraaf in een groot deel van de zestiende eeuw van vader op zoon Van Oldenbarnevelt overging, zet de vrije verkiezing door de zestienen in een ander daglicht. Er was sprake van familiepolitiek, waarbij in dit geval leden van de familie Van Oldenbarnevelt vooraan stonden bij het vergeven van bestuurlijke posten. De Van Oldenbarnevelts waren er in geslaagd onder de geërfden – en in het bijzonder onder de jaarlijks gekozen zestienen – een vaste clientèle op te bouwen die hen in het zadel hielp en hield. De Van Oldenbarnevelts bezaten een machtspositie, die hen in staat stelde het bestuur van de polder naar hun hand te zetten. Zij dienden duidelijk eerst hun eigen belang en pas daarna de belangen van Nijkerkse en Puttense geërfden. Wat vooral opvalt is dat zij er alles aan deden om de Harderwijkse belangen te dwarsbomen.

Dit leidde tot misstanden en openlijk verzet. Meerdere brieven wekken de indruk dat de wantoestanden en het hoogoplopende conflict met de Harderwijkse geërfden vooral te wijten was aan het corrupte en eigenmachtige optreden van de dijkgraven Ernst van Oldenbarnevelt en zijn zoon Claes. Zij woonden in Nijkerk en werden door de Harderwijkers gezien als directe vertegenwoordiger van de Puttense en Nijkerkse geërfden aan wie zij hun bevoorrechte positie te danken hadden. Een onomstotelijk bewijs van laakbare handelingen van dijkgraaf Claes van Oldenbarnevelt blijkt onder meer uit de brief van 22 mei 1588.[207]

Dat zat zo. Twee onder ede gehoorde getuigen, Warmelt Bengher en Arnt van Heukelom, vertelden in deze met het stadszegel van Harderwijk ondertekende brief, dat dijkgraaf Claes van Oldenbarnevelt zich schuldig had gemaakt aan meerdere vormen van

207 OAH inv. nr. 1956. Zie ook Berendse 1935, regest 2290.

fraude en wanbeleid. Zo had hij onder meer eigenmachtig het morgengeld met 50% verhoogd; had hij uitvoerders en arbeiders niet uitbetaald en aardhalingsgeld in eigen zak gestoken. Als bestuurder was hij niet opgetreden bij een twist tussen Henrick en Reyner van Arler, waardoor hun hoefslag niet hersteld was, waardoor water 'deurch een onweder die gantsche mehen inliep'. Ten slotte dreef hij ook nog de spot met degenen die hem rechtmatig om betaling van geleverde diensten vroegen.

'Tuychden Arnt van Hueckelem waerachtich to sijn dat alsoe in't jaer 1578 in Arkemeheden den dijck is ingelacht geworden und die dijckgreve gebuert hefft VC unde LXXXIII keiser gulden omme die geërffden daer van to betaelen. Is bewijslick sulcx niet gescheedt to sijn want hij getuige in sijn reijckenboeick bevindt dat herenthaeve der jufferen Schaeps momboir anno 79 met den dijckgreve gereijckent hefft den lesten martii tot des dijckgreven huys, alsoe hij voirseide dijckgreve bekende dat hij die jufferen Schaeps betalen solde elff keyser guldens XIII stuvers, 't welck nochtans tot op desen dach niet gescheedt en is. Hier benevens is noch niet betaelt die affgravinge. Mosten derhalven d'voirseide jufferen Schaeps eenen volmechtiger maecken, genant Harman Brandts, om met groeter swaericheit ende oncosten die pennongen (die welcke all een groete somme solden beloepen hebben) in to maenen und oeck noch niet all betaelt sijnnen, und dat Harman voirseid hem getuyge mennichmaell geclaecht hefft wanneer hij sij in bijwesen des dijckgreven maenden, hebben sij met hem den spot gedreven, als't noch blijckt, vermits sij se noch op desen huidigen dach misten moeten. Item dat oeck noch den erffgenaemen van zaliger Aelbert Schaep rest van eerde die van den geërffden uuytgegraven is anno 76 ende 78 die somme van een ende veertich Philips guldens. So waerlick moste hun getuygen Godt almechtich helpen. Deses to warer oirconde hebben wij onser stadt secreet segell ter saecken beneden op't spatium deses [doen] drucken. Gegeven den XXIIen may anno 1588'.

De brief is met opgedrukt stads-secreetzegel ondertekend door de schepenen Jan van Goltsteyn en Celeman van Ommeren.

Tekst 20. Brief van 22 mei 1588 waarin de Harderwijkse magistraat onder ede laat verklaren welke willekeurige en onrechtmatige daden zijn gepleegd door de inmiddels overleden dijkgraaf van de Arkemheen Claes van Oldenbarnevelt (OAH inv. nr. 1956).

Een apart verhaal vormt het frauduleuze optreden van Ernst van Oldenbarnevelt. Het betreft zijn weigering te betalen voor de reparatie aan de Spoysluis aan de Harderwijkse timmerman Geerlof Ernsten.[208]

Een onbetaalde rekening door dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt in 1561

Op zaterdagmorgen 12 april 1561 vergaderden de Arkemheense geërfden bij de Spoysluis ten huize van Albert Rijksen.[209] Tijdens deze bijeenkomst besloot men welke werken uitgevoerd moesten worden en hoeveel de kosten zouden bedragen. De vergadering was op twee zondagen daarvoor afgekondigd in de kerken van Putten en Nijkerk. De geërfden in Harderwijk waren door dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt per brief op de hoogte gebracht. Men besloot een aantal houten duikersluizen te repareren, waaronder de Spoysluis die

208 ORH inv. nr. 159 fol. 5 e.v.
209 Steinmeier 1993: 78: 'Item obijt aliquot annos uxor Claes Eversen, filia Albert Rijcxen op de Spoije'.

immers dateerde uit 1531. Dat is niet opmerkelijk, omdat houten duikersluizen een levensduur hadden van ongeveer zestig jaar. Als gedeputeerden van de geërfden naar de aanbesteding werden afgevaardigd Herman van Oldenbarnevelt, Ernst Witten, Meeuws Elbersen en Peel Peelsen.[210] Tijdens de aanbesteding van de Spoysluis op zaterdag 19 april was meester Geerlof Ernsten uit Harderwijk de laagste inschrijver voor 125 gulden en 25 stuivers.[211] Borg stond zijn stadsgenoot Ernst Witten.

Meester Geerlof Ernsten hield zich keurig aan de afspraken en leverde de reparatie aan de Spoysluis tijdig op. Ondanks aandringen, werd de rekening niet betaald. Vier jaar later, in april 1565, had meester Geerlof nog maar acht gulden ontvangen en was zijn geduld op. Hij vroeg het stadsgericht van Harderwijk in te grijpen. Het stadsbestuur gaf de gedeputeerden naar de geërfdenvergadering van april 1565 de boodschap mee dat zij moesten eisen dat de rekening onmiddellijk betaald zou worden. Dijkgraaf Van Oldenbarnevelt weigerde. De reparaties waren volgens hem niet naar behoren uitgevoerd. De sluis lekte en voor een lekkende sluis betaalde hij niet. Bovendien hadden de geërfden hem opgedragen niet te betalen. Het Harderwijkse stadsbestuur stuurde daarop stadsbode Jan Herbers naar Nijkerk. Hij moest uitzoeken of de geërfden werkelijk de dijkgraaf opgedragen hadden niet te betalen wegens ondeugdelijk werk. Toen Herbers in Nijkerk bij Meus Holevoort en Peel van Hennekeler aankwam, weigerden zij hem te ontvangen.[212] De schrik voor de intimiderende dijkgraaf zat er goed in. Pas toen schout Jan van Hell erbij kwam, waren zij bereid de bode te woord te staan. Zij ontkenden dat zij ooit de dijkgraaf de opdracht gegeven hadden niet te betalen. Integendeel, zij hadden het morgengeld voor deze sluisreparatie aan hem betaald en verwachtten van de dijkgraaf dat hij op zijn beurt de timmerman uitbetaalde.

Was de sluis dan ondeugdelijk gerepareerd? Samen met de schout ging Herbers naar de dijk om verschillende aanwonenden te vragen naar de kwaliteit van de sluis. Rein Betten en Jan Gerritsen getuigden dat de sluis prima in orde was. Wel vertelden zij dat onbekenden 's nachts de deuren van de sluis hadden opengezet, zodat het zeewater de polder inliep tot bijna aan de Nijkerkse Vest. Als er klachten kwamen, moesten zij namens de dijkstoel meedelen dat de sluis niet deugde en water doorliet.

De stadsbode wist genoeg. Wat kon het stadsbestuur doen? Vooralsnog niet meer dan blijven aandringen. Geerlof Ernsten besloot ten slotte Ernst Witten, zijn borg, aansprakelijk te stellen. Ook dat mislukte. De schepenen van Harderwijk zaten met het voorval danig in hun maag. Timmerman Geerlof Ernsten en Ernst Witten waren burgers van Harderwijk, terwijl de hoofdschuldige dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt in Nijkerk woonde. Vast staat dat er nooit betaald is. In de klachtenlijst over het wanbeleid in de polder uit februari 1588 – dus ruim 23 jaar later – meldt het stadsbestuur van Harderwijk:

210 Ernst Witten kwam uit Harderwijk. Zie Duinkerken 1990: 72, 212, 214. Leden van de familie Witte, later Witten, maakten sedert de vijftiende eeuw deel uit van de Harderwijkse magistraat. Ernst Witten was ca. 1560 schepen van Harderwijk. Genealogie Witten in: Nederlandsche Leeuw jrg. 51 (1929) p. 4-10. Herman van Oldenbarnevelt, Meeuws Elbertsen en Peel Peelsen waren Nijkerkers. Voor Herman van Oldenbarnevelt zie Steinmeier 1993: 71. Meeuws Elbertsen woonde op Groot Steenler in Ark en Peel Peelsen kwam van het Aarnt Pelensgoed in Nekkeveld. Hagoort 2006: 4, 382, glossarium.

211 Het is niet onmogelijk dat deze Geerlof Ernsten de zoon is van Meester Ernst die in 1537 hout koopt voor de vloer van het wijnhuis in Harderwijk. Berends 1935: 261, regest 693. Zie voor Geerlof Ernsten ook Berends 1935: 317, regest 855.

212 Meus Holevoort en Peel van Hennekeler waren afkomstig uit Nijkerk. Meus Holevoort woonde op de boerderij Holevoort, ook Steenlersgoed; Peel van Hennekeler woonde op de boerderij Groot Hennekeler. Het waren dus in die tijd aanzienlijke boeren. Hagoort 2006: 144, 171 en 383, glossarium.

'het is oick fur etlicke jaren gebeurt datter een sluyse gelecht is bij meister Ernst, timmerman, burger tot Harderwijk, dewelcke alsnoch ingebreck is van betalinghe'.[213]

Dit voorval is een bewijs van het corrupte gedrag van dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt. Tevens is het illustratief voor de positie van de Harderwijkse geërfden binnen de Arkemheense dijkstoel. Hoe de Harderwijkers ook protesteerden tegen de gang van zaken in de polder, zij konden geen vuist maken zolang er geen vertegenwoordigers uit Harderwijk in de dijkstoel zaten.

Putten-Nijkerk contra Harderwijk

Eind zestiende eeuw waren de geërfden uit Harderwijk nog niet vertegenwoordigd in de Arkemheense dijkstoel. Harderwijkers waren voor de geërfden uit Putten en Nijkerk 'uitheemsen'. Zij beslisten niet mee. Zij werden alleen 'gehoord'. De geërfden uit Putten en Nijkerk bleven zich beroepen op de letterlijke tekst van het dijkrecht uit 1356. Daarin kwam Harderwijk niet voor. Aanpassing aan de inmiddels gewijzigde omstandigheden was geen overweging. De onderlinge relatie tussen de geërfden uit beide kampen kreeg daardoor het karakter van een veenbrand, een hardnekkige steeds weer oplaaiende strijd. Diverse pogingen om de zaak op te lossen mislukten. Zo verzochten de gedeputeerden uit Harderwijk aan de geërfden uit Putten-Nijkerk op de voorjaarsvergadering van 1 maart 1576 personen af te vaardigen, die 'vrede liefhebben en niet eigen soekelijck, maar 's gemeene lands oerbaar soeckelijk sijn', zodat men niet zoals voorheen met ruzie uit elkaar zou gaan. Maar die poging liep op niets uit. Ook externe bemiddelaars uit Arnhem kregen geen voet aan de grond.

In februari 1578 moesten zelfs de rentmeester van de Veluwe, Willem Bentinck, en de auditeur van de Gelderse Rekenkamer en beheerder van de Gelderse domeinen, Reyner Dibbetz, er aan te pas komen. Na moeizaam overleg wisten zij de afgevaardigden uit Putten, Nijkerk en Harderwijk er toe te bewegen gezamenlijk de schouw en het herstel van de zeedijk ter hand te nemen.[214] Een uitbarsting van dit conflict kon niet uitblijven. Alleen de vraag was waardoor en wanneer.

De directe aanleiding vormde het overlijden van dijkgraaf Claes van Oldenbarnevelt in 1588. De Harderwijkers waren het bestuur van de Nijkerkse Van Oldenbarnevelts meer dan zat. Om te voorkomen dat Ernst van Oldenbarnevelt zijn vader zou opvolgen, riepen de Harderwijkers de hulp in van het Hof van Gelre. Daar had het Hof wel oren naar. De leden van het Hof stelden voor de nieuwe dijkgraaf te kiezen uit drie door hen voor te dragen onafhankelijke geërfden. Hiermee werd de keuze door de zestienen, bestaande uit geërfden uit Putten en Nijkerk, omzeild en stond de beoogde opvolger Ernst van Oldenbarnevelt buiten spel. Tevens stelde het Hof voor de verkiezing, die normaal plaats vond op Sint Petri, 22 februari, uit te stellen tot Midvasten. De dijkstoel reageerde furieus. Volgens het dijkrecht van 1356 moest een nieuwe dijkgraaf gekozen worden door het college van Puttense en Nijkerkse zestienen. Van uitstel kon evenmin sprake zijn, want de dijkbrief schreef deze verkiezing voor op Sint Petri en geen dag later. Als olie op het vuur vermeldden zij expliciet nog dat de Harderwijkers geen stemrecht, alleen maar onderhoudsplicht hadden.

213 OAH inv. nr. 1954.

214 OAH inv. nr. 1576 fol. 146, 147 en inv. nr. 1961 brief d.d. 5 februari 1578, regest 1309. De brief van 5 februari is ondertekend door Wolter Willemsen, Gijsbert Jansen, Elbert Henricks, Claes Bessels uit Putten; Gerrit Lubberts Jansen, Henrick Verscheur, Gerrit Jansen bij de Moele, Looch Lubberts uit Nijkerk; Peter Stijp, Pelgrim Peters, Reyner van Vanevelt, Derck Voet uit Harderwijk en als bemiddelaars van elders op de Veluwe: Willem Bentinck Sanders, Henrick ter Bruggen, Gerrit to Bouckop en Jan Schimmelpenning.

Dus koos het college van zestienen op 22 februari 1588 volgens dijkrecht Ernst van Oldenbarnevelt, zoon van Claes, tot dijkgraaf. Deze verkiezing vond overigens niet zoals gewoonlijk plaats op de zeedijk bij de Spoysluis, maar op Oldenaller in Putten 'vermits men van Nijkerck der inundatie halven niet sonder schuijten op den dijk komen kan'.[215] De polder stond dus onder water. Een duidelijk bewijs hoe de zaken ervoor stonden. Eind februari berichtten de Harderwijkse magistraten aan het Hof dat zij de nieuwe dijkgraaf niet erkenden, geen brieven van hem in ontvangst zouden nemen en geen vergaderingen onder zijn leiding zouden bijwonen. Als blijk van goede wil verklaarden de Harderwijkers zich wel bereid een commissie af te vaardigen om over de gang van zaken te onderhandelen. De leden van deze commissie namen zich voor de 'vermeende' dijkgraaf en zijn heemraden uit Putten en Nijkerk in hun kwaliteit als volwaardige partners te accepteren. Op hun beurt eisten de Harderwijkers tenminste één permanente vertegenwoordiger in de dijkstoel. Als dat niet werd ingewilligd, bleven zij in hun houding volharden.

Dit overleg vond plaats op 15 maart 1588. Uit de brief van 2 mei valt op te maken dat de problemen allerminst waren opgelost. Wel toonden de geërfden uit Putten-Nijkerk op hun beurt hun goede wil. Er kwam zelfs een afvaardiging naar Harderwijk om voor te stellen de zeedijk gezamenlijk te herstellen, de voorjaarsschouw uit te voeren en de invordering van het morgengeld te regelen. De geërfden uit Putten en Nijkerk traden echter zo eigenmachtig op bij het aanbesteden van het dijkherstel, dat de Harderwijkers besloten niet langer mee te werken. De Harderwijkers reageerden hun frustraties af in een brief van 14 mei 1588. In deze brief was de zakelijke toon volledig zoek. Er was, zo betoogden de Harderwijkers, niet met het uit Nijkerk en Putten afkomstige dijkbestuur samen te werken. Onder hen waren doodslagers, echtbrekers en dieven. Ze verzuimden niet man en paard te noemen. Zo had heemraad Gerrit Meuwsen op 19 augustus 1581 Holck Coepensz. vermoord, hadden de zestienen Gerrit Meusen, Jochem Flyck en Jochem Veyck onechte kinderen verwekt en had heemraad Wolter Pelen houten palen uit het Soerense bos gestolen. Om nog maar te zwijgen van de inmiddels overleden dijkgraaf Claes van Oldenbarnevelt en de huidige dijkgraaf zijn zoon Ernst. Zo deed Ernst van Oldenbarnevelt aan vriendjespolitiek en misbruikte hij de dijkbrief. Zelfs had hij gelden bestemd voor uitbetaling vanwege aardhaling in eigen zak gestoken.[216] Voor de Harderwijkers was de maat vol. Bemiddeling van het Hof was de enige oplossing.

Op 20 mei benoemden Kanselier en Raden van het Hof te Arnhem de rechtsgeleerde doctor Gerhard Voeth en raad Geerlich van der Cappellen tot commissarissen van de Arkemheen om de misbruiken in het beheer van de polder te onderzoeken en hun bevindingen te rapporteren.[217] De kosten voor deze bemiddeling waren voor de polderkas. De beide commissarissen gingen voortvarend te werk. Op dinsdag 28 mei 1588 kwamen alle betrokkenen bij elkaar in de garfkamer (pachtkamer) van de Grote Kerk te Harderwijk om zich te verantwoorden voor hun beleid en alle vragen van de commissarissen te beantwoorden.

215 OAH inv. nr. 1587 fol. 151, brief nr. 17 van 24 februari 1588.
216 De brieven van 28 februari, 2 en 14 mei in OAH inv. nr. 1954.
217 Maris 1978: 278, 288-291. Dr. Gerhard Voeth benoemd als raad van het Hof van Gelre in 1578 door stadhouder Johan graaf van Nassau. Hij vertegenwoordigde het Kwartier van Veluwe. Op 20 december 1598 werd hij benoemd als eerste en oudste raad en belast met de waarneming van het kanseliersambt. Overleden op 25 maart 1607. Geerlich van der Capellen werd in 1580 benoemd door aartshertog Maximiliaan als raad van het Hof van Gelre. Hij vertegenwoordigde het Kwartier van Zutphen. Eerste en oudste raad en belast met de waarneming van het kanseliersambt na het overlijden van Gerhard Voeth op 25 maart 1607. Kanselier op 22 juni 1616. Overleden 22 september 1625. Hij bezat geen universitaire titel maar had wel gestudeerd o.a. bij Beza in Genève.

‘Wij cantzler ende raeden des furstendumbs Gelder ende graffschaps Zutphen doen kondt, alsoo ons bij den geërffden van Arckemehen binnen Harderwick woenende, hierbefoerens als oick al noch, toe kennen gegeven wordt als dat bij tijden des jungst affgestorvenen dickgraven als oick in die electie des jetzigen dickgraven van Arckemehede verscheiden abuysen ingereten zijn, contrary den dickbrieff ende den alden gebruck, dat wij daeromme ende om die vurseide abusen te erfhaeren, op versoeck derzelver geërffden gecommittiert hebben ende committieren mits desen, heren Gerryt Voeth, der rechten doctoren, ende Geerlachen vander Cappellen, mederaeden, om op costen der semptelicker geërffden van Aerckemehen sich op die voirseide abusen bestes vlijtes te informieren, kondtschappen ende getuygen daer toe dienende nae behoeren the beleiden ende ons daer van in harer [Eersame] wederkompst te rapporttieren om nae aengehoertten rapport daerinne geordonniert te worden nae behoeren. In oirkondt des furstendumbs Gelder ende graffschaps Zutphen zecreet zegell hieronder op’t […] [ge]druckt. Gegeven Arnhem den XXen may XVCLXXXVIII’.

Tekst 21. Brief van 20 mei 1588 waarin Gerhard Voeth en Geerlich van der Cappellen namens Kanselier en Raden van het Hof te Arnhem worden benoemd tot commissarissen van de Arkemheen om de misbruiken in het beheer van de polder te onderzoeken en hun bevindingen te rapporteren (OAH inv. nr. 1954).

De bemiddeling van het Hof van Gelre in 1588

Al op 5 juni 1588, acht dagen later, was het eindrapport klaar en door alle partijen voor akkoord ondertekend.[218] Hoe kon dat zo snel? Dat kwam omdat het rapport van de commissarissen niet inging op de gebeurtenissen uit het verleden. Dat zou opnieuw grote discussies teweegbrengen. De commissie had slechts één doel voor ogen: de polder letterlijk ‘boven water’ krijgen en de dijkstoel hervormen. Op 14 juni kregen acht afgevaardigden de opdracht het dijkherstel te regelen. De kosten werden morgen morgensgelijk omgeslagen. De achterwege gelaten voorjaarsschouw van beken, wegsloten en wegen werd geregeld en de belangrijkste polderwegen met rijshout bedekt om hooivervoer mogelijk te maken. Om deze werkzaamheden te kunnen betalen legde de commissie alle geërfden een extra morgengeld op van vijftien stuivers.

Vervolgens regelden de commissarissen van het Hof de definitieve afvaardiging van Harderwijkse geërfden in de dijkstoel. De Harderwijkers kregen het recht uit hun midden vier adjunct-heemraden te kiezen. De dijkstoel bestond voortaan uit zeven heemraden en de dijkgraaf. Dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt kreeg nu de opdracht de door zijn vader Claes bijgehouden dijkrol naar Harderwijk te brengen om vergelijking met de rol uit 1547 mogelijk te maken. Een opsomming van de verschillen tussen beide dijkrollen werd genoteerd in de ‘Memorie van abuizen’, in totaal elf foliobladen.[219] In de dijkrol anno 1547 bedroegen de hoefslagen gezamenlijk 2684 roeden, terwijl de rol uit 1588 slechts 2570 roeden telde. Een verschil van 114 roeden. Een bewijs dat dijkgraaf Claes van Oldenbarnevelt de mutaties van de hoefslagen zeer gebrekkig had bijgehouden. Ernst van Oldenbarnevelt beloofde de dijkrol aan te passen. Een jaar later, op 19 juli 1589, ontvingen de geërfden van Harderwijk de gecorrigeerde dijkrol.[220] Of Claes van Oldenbarnevelt met het morgengeld heeft gefraudeerd, staat niet vast.

218 OAH inv. nr. 1961.
219 OAH inv. nr. 1960. Het opschrift luidt: ‘Aantekeningh der falen befonden in de dijkrolle overgelevert in juni ’88 gevisiteert tegen de rolle gestelt anno ‘47’.
220 OAH inv. nr. 1954.

Tot de hervorming van het dijkbestuur hoorde volgens het Hof ook de aanstelling van een ontvanger, een penningmeester. Dat was in feite veel meer dan het scheppen van een nieuwe functie naast dijkgraaf, heemraden, adjunct-heemraden en zestienen. Het was een ambtelijke ontwikkeling binnen de dijkstoel die pas bij het dijkrecht van 1611 definitief werd vastgelegd. Ernst van Oldenbarnevelt moet deze maatregel opgevat hebben als een regelrechte motie van wantrouwen. Hij was niet langer de spil in het financiële web, maar kreeg een pottenkijker naast zich. Op 17 juni 1588 benoemde het Hof Rijcket Henricksz. tot eerste ontvanger van de Arkemheen. Hij kreeg de opdracht het morgengeld van vijftien stuivers per morgen binnen twee jaar op te halen. Persoonlijk stond hij garant voor 1500 gulden. Nog geen maand later hield hij het echter voor gezien. Een persoonlijke kwestie? Of werd hij tegengewerkt? Dit laatste is niet onwaarschijnlijk. Ernst van Oldenbarnevelt stelde op 30 augustus voor een nieuwe ontvanger aan te stellen. Harderwijk ging uiteraard niet akkoord en eiste dat Rijcket Henricksz. zijn taak zou afmaken. Die weigerde. Op 13 november 1588 benoemden de geërfden uit Harderwijk Peter Jansen tot 'hun' ontvanger. Hij kreeg de opdracht zo snel mogelijk te zorgen voor een gevulde polderkas, zodat er voldoende liquide middelen waren om de vele crediteuren te betalen. Wel werd het morgengeld verlaagd tot tien stuivers.

Er waren nu wel zeven heemraden, waaronder vier uit Harderwijk maar de bevoegdheid om een nieuwe dijkgraaf te kiezen lag volgens het dijkrecht nog steeds bij de zestienen. En die kwamen allemaal uit Putten en Nijkerk. Het gevolg was dat de zestienen op 22 februari 1589 Ernst van Oldenbarnevelt tot dijkgraaf én – dat was te verwachten – óók tot ontvanger van de Arkemheen kozen. Twee dagen later gingen de Harderwijkse geërfden om onbekende reden akkoord.[221] Ook het Hof greep hier niet in.

'In strijdighen saecken tusschen die geërffden van Arckemede tot Putten ende Harderwijck wonende eens ende den dijckgreeff ende geërffden van Arckemede voorseid binnen Nijerkerck end etlicke binnen Putten wonende verresen anderdeels, bij submissie voor desen Hove gecommen, betreffende wie van beijden nemplick Ernst van Oldenbarnevelt dijckgreeff off Cosijn van Oldenbarnevelt totten ontfanck vant mergengeldt soude behooren geprefereert ende geadmitteert te worden. 't Hof gesien beijder zijts overgelechte schriftelijcke memoriën sampt schijn ende bescheijt daerbij gevoecht ende daerop als oock op alles gelet daerop te letten stonde, heeft verclaert ende verclaert bij desen, dat Cosijn van Oldenbarnevelt bij provisie in den strijdigen ontfanck van het mergengeldt in Arckemehen tegens ses vant hondert behoort geprefereert ende geadmitteert te worden, hem daertoe bij desen prefereren ende admitteren, dat insgelijcken partiën tot het sluijten des verbaels op het aller spodichts ordentlijcken sullen procederen end dat die dijckgreff gehalden binnen die tijt van vier dagen dato deses naest volgende in handen deses Hoves te leveren pertinente ende volcommen dijckrolle ende lestelijck dat de costen der heeren commissariën so tot beslichtonghe des voorgedifferents onlangs tot Nijkercken geweest zijn, als oock alle vordere costen deses processes bij het gemeen landt van Arckemede sullen worden gedragen allet tott taxatie ende moderatie deses Hoves. Aldus gedaen ende gepronuncieert inden Hove Provintiael den 24 september 1602. Aldus onderteijkent E. Engelen.'

Tekst 22. Uitspraak van het Hof van Gelre van 24 september 1602 inzake het conflict tussen Ernst en Cosijn van Oldenbarnevelt, ontvangers van de polder Arkemheen (AZA inv. nr. 178 fol. 5).

221 Over deze kwestie diverse brieven in OAH inv. nrs. 1954, 1958 en 1961.

In september 1602 werd ‘de ontfangst van Arkemeen door opentlijke publicatie en kerkenspraack bij de gansche gemeente verpagt’ aan de uit Putten afkomstige Cosijn van Oldenbarnevelt.[222] Rond deze benoeming ontstond opnieuw ruzie. Nu stonden de geërfden uit Harderwijk-Putten tegenover die uit Nijkerk. De Nijkerkers steunden hún dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt; de andere partij koos voor Cosijn van Oldenbarnevelt. Opnieuw kwam het Hof tussenbeide. De raadsheren Geerlich van der Capellen, doctor Martinus Gregorij en rentmeester Johan van Goltstein, steunden de nieuwe ontvanger. Kort na zijn aantreden, op 12 december 1602, beklaagde Cosijn van Oldenbarnevelt zich over de behandeling die hem ten deel viel. Veel Nijkerkse geërfden konden hun nederlaag niet verkroppen en weigerden hun morgengeld te betalen. Zelfs zijn zoon werd gemolesteerd en zijn vrouw uitgescholden voor hoer.[223] Cosijn van Oldenbarnevelt overleed op 3 januari 1606. Vermoedelijk heeft dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt toen het stokje weer overgenomen. Hij overleed in 1607 en werd opgevolgd door een lid uit de derde generatie: Nicolaus van Oldenbarnevelt, dijkgraaf en ontvanger van 1608 tot 1611.[224]

Door bemiddeling van het Hof had Harderwijk de grootste winst geboekt. Voortaan zaten er vier adjunct-heemraden in de dijkstoel. Maar juist die benoemingen legden de kiem voor nieuwe conflicten. In de dijkstoel werd volgens dijkrecht beslist met meerderheid van stemmen. De vier adjunct-heemraden uit Harderwijk kregen daarbij evenveel macht als de dijkgraaf en de drie heemraden uit Putten-Nijkerk. De stemmen konden dus staken. Bij het oplaaien van nieuwe tegenstellingen was de polder opnieuw onbestuurbaar. De enige oplossing was een nieuw dijkrecht. Dat had het Hof te Arnhem al voorzien in de slotbepaling van het akkoord van 5 juni 1588. Hierin stond dat de gemaakte afspraken zouden gelden tot de geërfdenvergadering een ‘andere ordonnancie’, een ander reglement – lees: een nieuw dijkrecht – had opgesteld. Zowel het Hof als de Arkemheense geërfden spraken hiermee al in 1588 de verwachting uit, dat de oude dijkbrief van 1356 aan vervanging toe was. Van een nieuw reglement kon voor het eerst geen sprake zijn. Dat werd ongetwijfeld mede veroorzaakt door de binnenlandse situatie in deze fase van de Opstand. Pas toen de oorlogshandelingen stil lagen tijdens het Twaalfjarig Bestand was het tij gunstig om fundamentele wijzigingen in het bestuur van de polder aan te brengen. Voldoende stof voor het volgende hoofdstuk.

222 Zie de stamboom van de Veluwse geslachten Van Oldenbarnevelt. Vermoedelijk is deze Cosijn van Oldenbarnevelt de neef van Ernst van Oldenbarnevelt. Hij woonde in Putten en was gehuwd met Margaretha Voeth. Hij overleed voor 3 januari 1606 en heeft dus het ontvangersambt zeer kort uitgeoefend.

223 OAH inv. nr. 1587 fol. 200.

224 De weduwe en de erfgenamen van Ernst van Oldenbarnevelt voerden in 1609 nog een proces met Jacob Fredricxz, genaamd Vlugh, over de verhuur van de percelen Op Poloort (Nijkerk A 125), de Hongerskamp (Nijkerk A 120), de Gildekamp (Putten I 936) en percelen bij de boerderijen de Blekker en Strijland. Zie HG inv. nr. 5038. Civiele Processen 1609 nr. 20.

Hoofdstuk 3

Een palendijk: de periode 1612-1750

1. Inleiding

Het Twaalfjarig Bestand

De laatste decennia van de zestiende eeuw en de beginjaren van de zeventiende eeuw waren voor de polder Arkemheen bewogen jaren. Onderlinge geschillen tussen de bestuurders en de geërfden uit de drie geledingen – Nijkerk, Putten en Harderwijk – beheersten het toneel. Beschuldigingen van wanbeheer, corruptie en partijdigheid gingen over en weer. Het gevolg was het disfunctioneren van de dijkstoel en het verwaarlozen van het dijkonderhoud. Ook de bemiddeling van het Hof van Gelre bracht geen oplossing. De overeenkomst van juni 1588 loste, ondanks de goede bedoelingen van de diverse partijen, weinig op. Voor ingrijpende maatregelen, zoals het opstellen van een nieuw dijkrecht, was de tijd niet rijp. Het was oorlog. Ook op de Noordwest-Veluwe had men andere dingen aan het hoofd. Het was wachten op betere tijden.

Op 8 maart 1589 was prins Maurits door de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden aangesteld als bevelhebber van de Staatse troepen. Een jaar daarna begon met het turfschip van Breda een reeks oorlogssuccessen. Tussen 1591 en 1597 veroverde Maurits een groot aantal steden: Zutphen, Deventer, Steenwijk, Coevorden, Ootmarsum, Geertruidenberg, Groningen, Oldenzaal en Groenlo. Deze opsomming laat zien, dat het accent van de veroveringen door Prins Maurits vooral lag in de oostelijke en noordelijke Nederlanden. Tijdens deze veldtochten naar het oosten en noorden trok het Staatse leger regelmatig over de Veluwe. Vooral het platteland had te lijden onder deze troepenbewegingen. Het waren onrustige tijden voor steden en dorpen, waardoor er uiteraard veel meer aandacht was voor het eigen lijfsbehoud dan voor het regelen van bestuurlijke zaken. Dat veranderde in het voorjaar van 1607. In januari van dat jaar waren de Spanjaarden bereid met de Republiek over vrede te onderhandelen. Op 11 april 1607 werd de wapenstilstand gesloten. De onderhandelingen over de voorwaarden sleepten zich voort tot 9 april 1609. Op die datum begon officieel het Twaalfjarig Bestand dat duurde tot 1621. Eerst met het ingaan van het Twaalfjarig Bestand brak een relatief rustige periode aan en kreeg het Arkemheense dijkbestuur de mogelijkheid orde op zaken te stellen en het dijkonderhoud aan te pakken.

De Staten van Gelre en het Hof

Binnen een maand na het sluiten van de wapenstilstand met Spanje – op 8 mei 1607 – besloot de Arkemheense dijkstoel de grootte van de polder vast te stellen en de gaten in de dijk provisorisch te dichten door het aanleggen van lage kaden. Van dat plan kwam echter niets terecht. Onderling kon men het niet eens worden wie voor de kosten moest opdraaien.

Opnieuw besloot de dijkstoel de hulp van het Hof in te roepen. Op 1 maart 1608 vroegen zij deze 'hooger overheyt' orde op zaken te stellen, zodat het land 'van Ackemehen van vordere inconveniënten (ongemakken/onregelmatigheden) magh bevrijt worden en dat beter eenigheyt onder tsamentlicke Erffgenoten magh geholden worden'.[1] Het Hof reageerde op 27 juli 1608 met het opstellen van de 'Acte van Submissie' of 'Acte van Onderwerping', waarover later meer.

Het Hof en de Staten van Gelre hadden begin zeventiende eeuw groot belang bij het herstel van de Arkemheense zeedijk en het goed functioneren van het dijkbestuur. Het verwaarloosde dijkonderhoud in de zestiende eeuw had grote gevolgen voor de landschappelijke en economische functie van de Arkemheen en het noordwestelijke deel van het Kwartier van Veluwe. Overstromingen door het steeds zouter wordende water van de Zuiderzee maakten de landerijen onvruchtbaar. Het gevolg was dat veel boerderijen in het noordwestelijke deel van de polder, voornamelijk in de Nijkerkse buurtschappen Ark en Nekkeveld, werden verlaten.

De meeste schade in de zestiende eeuw veroorzaakte de Allerheiligenvloed van 1 november 1570. Het was de grootste overstromingsramp die het bewoonde Nederland ooit heeft getroffen. De schade was enorm. Aan de kust bereikte de stormvloed een hoogte van vier meter boven Amsterdams Peil. De kustplaatsen Petten, Callandsoog en Huisduinen gingen verloren. Grote delen van Zeeland, Friesland, Zuid- en Noord-Holland kwamen onder water te staan. Alleen al in Friesland verloren 3000 mensen het leven.[2]

De polder had ook zwaar te lijden onder het noodweer en de stormvloed van 23 en 24 februari 1602. Dijken langs de Zuiderzee braken op diverse plaatsen door. Plaatsen als Edam en Hoorn werden zwaar getroffen. Uit de tekst bij de kaart van Kempinck uit 1609 valt op te maken dat ook de Arkemheense zeedijk als gevolg van het slechte dijkonderhoud op vele plaatsen doorbrak en het water een even groot gebied overspoelde als bij de Allerheiligenvloed van 1570.[3] De stormvloeden van 1570 en 1602 waren van directe invloed op de geschiedenis van de Arkemheen. In beide jaren liep niet alleen het noordelijk deel van de polder onder water – een bijna normaal verschijnsel bij stormvloeden – maar kwamen ook de zuidelijker gelegen Nijkerkse buurtschappen onder water te staan. Bij de totstandkoming van het nieuwe dijkrecht van 1611 waren deze inundaties verantwoordelijk voor de vergroting van de oppervlakte van de polder en het onderscheid tussen de heffing van heel en half morgengeld.

De Staten van Gelre konden vanuit hun bestuurlijke verantwoordelijkheid niet lijdzaam toezien hoe in dit deel van het gewest de zaak aan het verlopen was. Bovendien waren bij de totstandkoming van de Republiek in 1588 de bevoegdheden van de Staten veranderd. Vanaf 1588 namen de Staten van de provincies de zorg voor de waterstaat over van de landsheer. In eerste instantie respecteerden zij de laat-middeleeuwse en door de landsheer verleende dijkrechten. Dat gold ook voor de Staten van Gelre inzake de Arkemheen. Bij de overeenkomst ter beslechting van het conflict in 1588 gingen zij behoedzaam te werk. Het gevolg was in feite een tijdelijke regeling die weinig aan de bestaande situatie veranderde. Toen het Twaalfjarig Bestand eenmaal een feit was en het verzoek om hulp

1 AZA inv. nr. 178 fol. 7.
2 De Vries en Winsemius 1970. In vijf aparte hoofdstukken komen de gevolgen van de Allerheiligenvloed in Fryslân, Grinslân, Ostfriesland, Midden-West-Nederland (Rijnland, Schieland en Delfland) en Zeeland aan de orde. Alleen in de inleiding komt terloops de Veluwse Zuiderzeekust ter sprake m.b.t. Harderwijk en Elburg. Er is geen informatie over de Arkemheen.
3 Buisman 2000 (IV): 211-212.

bij het oplossen van de problemen Arnhem had bereikt, veranderde deze houding. De Staten eisten nu een nieuw dijkrecht met definitieve oplossingen voor een deugdelijk bestuur en betrouwbaar dijkonderhoud. Om het hoofd boven water te houden verlangden zij in artikel 1 van het nieuwe dijkrecht gemeenmaking van de Arkemheense zeedijk. Dat wil zeggen dat de dijk voortaan uit gemeenschappelijke gelden via aanbesteding zou worden onderhouden. Daarmee kwam definitief een einde aan de periode van verhoefslaging.

Het bestuur van de polder werd, zoals overeengekomen in de 'Acte van Submissie', van juli 1608 tot juni 1611 gedelegeerd aan twee, later vier, commissarissen van het Hof. De bronnen wekken de indruk dat zij behoedzaam te werk zijn gegaan. Enerzijds trachtten zij de onafhankelijkheid van de polder te respecteren, anderzijds schroomden zij niet eisen te stellen als de zaak uit de hand dreigde te lopen of onvoldoende vorderde. Het bleef balanceren tussen voorzichtig bijsturen en harde voorwaarden. Dit valt op te maken uit de correspondentie tussen het Hof, de dijkstoel en de geërfden. Uit meerdere stukken blijkt wel dat het naar de zin van het Hof allemaal te langzaam ging. Niet voor het eerst vertraagden meningsverschillen tussen Nijkerkers, Putters en Harderwijkers het veranderingsproces.

De totstandkoming van het dijkrecht van 1611 heeft uiteindelijk ruim drie jaar geduurd. De eerste aanzet dateerde uit het voorjaar van 1608; de uiteindelijke invoering vond pas plaats eind juni 1611. De belangrijkste informatiebron voor deze periode vormt de briefwisseling tussen het Hof van Gelre en de dijkstoel. Dit betreft onder meer negen brieven gedateerd tussen 20 februari 1608 en 27 juni 1611. Deze brieven zijn door de dijkschrijver Engel Engelberts gekopieerd.[4] Dijkschrijver Engelberts heeft zo'n belangrijke rol bij de invoering van het dijkrecht gespeeld, dat enige aandacht voor zijn persoon en ambt hier op zijn plaats is.

Een voorbeeldig notulist

De verkiezing van een dijkschrijver was vastgelegd in artikel 28 van het nieuwe dijkrecht. De dijkschrijver had de opdracht 'goede aenteekenonghe ende register te houden' van alle overeenkomsten, aanbestedingen, boeten, vonnissen en schouwzaken. Op 26 juni 1611 kozen de geërfden tot eerste dijkschrijver van de polder Arkemheen Peter Petersen uit Putten.[5] Hij werd geboren vóór 1585 en woonde, net als Cuinertien Nannemans, met wie hij in 1606 trouwde, aan de Putterdijk. Op eigen verzoek werd hij voor één jaar benoemd. Hij was in functie van juni 1611 tot maart 1612. Mogelijk had dit verzoek iets te maken met zijn gezondheid. Hij overleed namelijk voor 26 juni 1614, want op die datum sloot zijn weduwe Cuinertien een tweede huwelijk met Lubbert Rengersen.[6] Van Peter Petersen zijn geen stukken overgeleverd. Zijn opvolger was Engel Engelberts uit Putten. Wie was Engel Engelberts?

4 AZA inv. nr. 181. In 1886 zijn op verzoek van de dijkstoel deze brieven getranscribeerd door de toenmalige rijksarchivaris in Gelderland J.F. Bijleveld. De rijksarchivaris ontving voor het transcriberen van deze brieven 6,60 gulden, wat neerkomt op ongeveer 20 cent per folio.

5 AZA inv. nr. 178 fol. 19.

6 Peter Petersen trouwde met Cuinertien (Cuiner/Kuiner) Nannemans op 17-04-1606 in Putten. Cuinertiens tweede huwelijk, 29 jaar oud, op 26-06-1614 in Nijkerk met Lubbert Rengersen. Met dank aan Levien Luteijn en Paul op den Brouw.

Het geboortejaar van Engelberts is niet bekend.[7] Van 1598 tot 1619 was hij schoolmeester in Putten. Hij had vijf kinderen waarvan de jongste drie gedoopt zijn in de kerk in Putten tussen 1604 en 1612. De twee oudste dochters zijn vermoedelijk vóór 1601 ook in Putten gedoopt, maar dat is niet schriftelijk na te gaan omdat het oudste Puttense doopboek begint in 1601. In 1608 was Engelberts ook tijdelijk koster.[8] Op 3 maart 1612 werd hij officieel door de dijkstoel tot dijkschrijver benoemd. Vermoedelijk heeft Engelberts de notulen en aantekeningen van Petersen gekopieerd. Kopiëren was Engelberts trouwens op het lijf geschreven. Hij beschikte over een zeer regelmatig, bijna kalligrafisch handschrift. In het oudste notulenboek van de polder heeft hij oorkonden, privilegiestukken en brieven van voor 1611 overgeschreven. Tot de door Engelberts overgeschreven stukken behoren onder meer het dijkrecht van 1356, diverse oorkonden van de hertogen van Gelre, de briefwisseling van de dijkstoel met het Hof van Gelre uit de periode 1608-1611, het dijkrecht van 1611, de verdeling van de zeedijk in blokken en de dijkrol van 1611 met een index op de voornaam van alle geërfden. Alle afschriften ondertekende hij op dezelfde wijze: 'Naer collatie (d.i. in vergelijking met het 'origineel') is bevonden te accorderen metter originaler beteijkender acten in kennisse van mij onderschreven E. Engelberts'. Hij beschikte dus niet over alle originele stukken, maar hij heeft ze gekopieerd uit een eerder niet bewaard gebleven oorkonde- of notulenboek.[9] Waarom gaf de dijkstoel Engelberts opdracht deze oude stukken over te schrijven? Niet vanwege de oudheidkundige waarde, maar uit eigen belang. Charters, oorkonden en oude stukken 'waren de belichaming van bepaalde voorrechten'. Zij legden de rechten vast ten opzichte van derden en dienden om die reden zorgvuldig bewaard te blijven.[10]

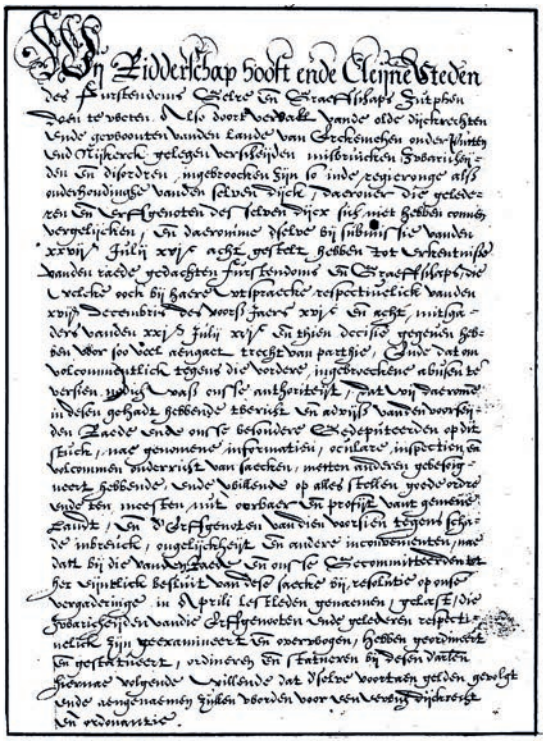

Afb. 38. De eerste pagina van het dijkrecht van 1611 van de polder Arkemheen in het handschrift van dijkschrijver Engel Engelberts (AZA inv. nr. 178 fol. 13).

7 AHK inv. nr. 53. Kinderen van Engel Engelberts (vrouw onbekend) waren Elyzabeth, Willemtijen, Anna, Engelbert en Jan. Met dank aan Levien Luteijn.

8 HG inv. nr. 5054. Civiele Processen 1614 nr. 2. In dit proces bevindt zich een kopie van een brief van 21 augustus 1608 ondertekend door Engel Engelberts, custos pro tempore d.w.z. tijdelijk in functie als koster.

9 AZA inv. nr. 180. Dijkschrijver E. van Rouwenburg (1700-1724) maakte opnieuw een kopie. In deze kopie ontbreekt de dijkrol uit 1611. Voorin bevindt zich de dijkbrief van 1356 afgeschreven door dijkschrijver L.J. Smits (1883). Dijkschrijver Egbert van Rouwenburg, geboren in Nijkerk 6-11-1676, trouwt in 1710 met Geertruij van Hennekeler. Uit dit huwelijk zes kinderen. Met dank aan Trynke Elbertsen.

10 Nobel 2012: 136.

In 1618 maakte Engelberts nog een kopie. In het grote ronde medaillon vermeldde hij de inhoud: ‘Alde dijckbrieven ende overgiften [keuren, besluiten] van den jaere derthien hondert ende sesende vijftigh totten jaere sestienhondert ende achtien petri incluijs aengaende het lant van Erkemehen’. In het ovale kleinere medaillon staat zijn naam en het jaartal 1618. Vermoedelijk diende deze kopie voor persoonlijk gebruik. Aan de stiptheid en het historisch besef van deze ‘voorbeeldige notulist’ danken wij de feiten uit de poldergeschiedenis in de eerste decennia van de zeventiende eeuw. De notulen van 1624 tot 1653 zijn namelijk niet bewaard gebleven.[11] De overige informatie over onderdelen van dit hoofdstuk komen uit het Register van resolutiën van Geërfden, later genoemd het Register van Notulen der Geërfdendagen, dat tot 1620 door Engelberts is bijgehouden. Op 5 april 1620 werd hij opgevolgd door Hendrick Gijsbertsen die de polder diende tot 1635.

Afb. 39. Titelpagina van een van de notulenboeken van de polder Arkemheen. In het grote medaillon de tekst: ‘Alde dijckbrieven ende overgiften van den jaere derthien hondert ende sesende vijftigh totten jaere sestienhondert ende achtien petri incluijs aengaende het lant van Erkemehen’. In het ovale kleine medaillon de handtekening van de dijkschrijver Engel Engelberts en het jaartal 1618 (AZA inv. nr. 179).

2. Het dijkrecht van 22 mei 1611

Gemeenmaking van de Arkemheense zeedijk

De inleiding op het dijkrecht van 1611 staat in schril contrast tot de aanhef van de dijkbrief van 1356. In 1356 was er duidelijk sprake van een gezamenlijk akkoord tussen de geërfden uit Nijkerk-Putten en de Gelderse hertog Reijnout III. Het betrof een overeenkomst die gebaseerd was op vrije wil en waarin beide partijen zich ten aanzien van de verleende rechten en plichten als ‘vrienden’ konden vinden.[12] Hoe anders was dat in 1611. De Staten van Gelre lieten in de aanhef van het nieuwe dijkrecht duidelijk blijken hoe de zaken ervoor stonden. De dijkstoel werd beschuldigd van misbruiken, onderlinge geschillen en wanbestuur. Deze opsomming was vooral ingegeven door de toestand van de zeedijk. De Arkemheense zeedijk was een ‘gatenkaas’ tot schade en schande van de polder, het Kwartier van Veluwe en het Landschap van Gelre. Daarom eisten de Staten in artikel 1 van het dijkrecht, dat de ‘dijck van Erckemehen voortaen sall gemeijn sijn’. Wat is gemeenmaking? Bij gemeenmaking wordt het dijkonderhoud in het openbaar aanbesteed en aan

11 AZA inv. nr. 1056. Uit deze bron valt op te maken dat de notulen omstreeks 1796 verloren zijn gegaan.
12 Spierings en Hofman 2004: 177.

de laagstbiedende gegund. De kosten werden betaald uit het door de geërfden te betalen morgengeld. Hoe de regeling rond het morgengeld verliep, behandel ik hieronder.

De eis van het Hof tot gemeenmaking van de Arkemheense zeedijk werd ingegeven door meerdere overwegingen. De belangrijkste was ongetwijfeld het wanbeleid van de dijkstoel met betrekking tot het dijkonderhoud. De toename van stormvloeden in de zestiende eeuw stelde steeds hogere eisen aan de kwaliteit van de bedijking. Technische ontwikkelingen zoals het aanbrengen van paal- en plankconstructies, maakten individueel onderhoud vrijwel onmogelijk. Bovendien had ook de onderhoudsplicht volgens het systeem van verhoefslaging zijn langste tijd gehad. Algemeen geldende instructies hoe dit individuele onderhoud moest gebeuren ontbraken. Dit had tot gevolg dat ieder naar eigen inzicht te werk ging. In veel gevallen maakte men zich er met een jantje-van-leiden vanaf. Gemeenmaking loste deze problemen op.

De vroege gemeenmaking van de Arkemheense zeedijk was eerder uitzondering dan regel. Hogere overheden dwongen lang niet overal deze nieuwe en meer doeltreffende wijze van dijkonderhoud af. In veel polders, waterschappen en hoogheemraadschappen ging aan de gemeenmaking een langdurige strijd vooraf. Dat geldt onder meer voor de Spaarndammerdijk die in 1578 gemeen werd.[13] De zeedijken in West-Friesland volgden in 1650. De zeedijk van de polder Oosterwolde bij Elburg werd gemeen in 1715. De Diemerdijk aan de Zuiderzee en een aantal zeer belangrijke rivierdijken, waaronder de Lekdijken Beneden- en Bovendams en de Schielandse Hoge Zeedijk werden pas in de negentiende eeuw gemeen gemaakt.[14] Sommige gewesten probeerden dijkbesturen tot gemeenmaking te bewegen door subsidie in het vooruitzicht te stellen, zoals de Staten van Holland ten aanzien van enkele waterschappen ten noorden van het IJ. Slechts bij uitzondering kwam het initiatief voor gemeenmaking van onderop, dus van de ingelanden zelf, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de Westzaner Zeedijk in 1637.[15] De Arkemheense dijkstoel veronderstelde wel dat gemeenmaking duurder zou uitvallen in vergelijking met verhoefslaging.[16]

Verdeling van de polder in heel en half morgengeld

Op de verplichting tot gemeenmaking volgden – hoe kan het ook anders – 'beswarenissen'. De Nijkerkse geërfden wilden de bestaande situatie handhaven. Zij verklaarden zich voorstanders van het oude verhoefslagingssysteem. De financiële problemen konden volgens hen opgelost worden als ook de inwoners van de meer zuidelijk gelegen delen van de polder verplicht werden een dijkslag te onderhouden. Wat was namelijk het geval? Bij de Allerheiligenvloed in 1570 en de stormvloed van 1602 waren ook de zuidelijker gelegen Nijkerkse buurtschappen Duist, Kouswijk en Veenhuis ondergelopen. Het water had zelfs Holk en Nautena bereikt. Ook zij profiteerden van de bescherming van de zeedijk en konden op grond daarvan verplicht worden een dijkslag te onderhouden. Gemeenmaking was dus niet nodig. De Nijkerkse geërfden stelden voor deze 'uitheemsen' onder de schouwplicht te brengen, zodat ook zij met schop en kruiwagen aan de slag konden.[17]

13 Van Tielhof en Van Dam 2006: 150.
14 Beukers (I) 2007: 82-85 en Fransen 2011: 287.
15 Schriftelijke mededeling van Milja van Tielhof d.d. 14 augustus 2012.
16 OAH inv. nr. 1587, fol. 203: 'Dat de gemene dijk in Arkemheen niet practicabel is, zich spiegelende aan die van Bunschoten haar buren, daar men bij ervaring alzulke gemeenschap des dijks, den landen ongelijk schadelijker te wezen, dan of ieder naar morgental zijn eigen dijk moet maken'. Met dank aan Milja van Tielhof in haar brief d.d. 14 augustus 2012.
17 Ook individuele geërfden uit Nijkerk verzetten zich tegen het besluit van het Hof om onder de dijkschouw gebracht te worden. Zie o.a. de brief van Kyll Aertsen van Steenler van augustus 1609 in HG inv. nr. 5042, Civiele Proces-

Op 23 augustus 1608 brachten de geërfden uit Nijkerk het Hof op de hoogte van dit voorstel.[18] In de brief toonden zij alle begrip voor de problemen waarmee de Staten te kampen hadden. Daarbij wezen zij onder meer op 'desen zwaeren oorloch' maar dit mocht volgens hen nooit reden zijn om eenmaal gegeven privilegiën op te heffen. Zij beriepen zich daarbij op de inhoud van de brief van Hertog Reijnout IV van Gelre van 7 augustus 1414. Hierin bepaalde de Gelderse hertog dat iedereen die van de dijk bescherming genoot dijkplichtig was.[19] Deze overeenkomst werd bevestigd door Karel V in 1516.[20] De Nijkerkers vroegen het Hof te bewerkstelligen 'datt zulcks van nu voortaen worde ende blive tenenmaelle geobliseert'. Deze eis van de Nijkerkers sloot aan bij wat elders, met name langs de Zuiderzee, ook gebeurde. De dijk kon niet langer alleen onderhouden worden door gemeenschappen die dicht aan zee woonden, maar ook het achterland, dat van de dijk profiteerde, diende mee te betalen. Opmerkelijk in dit verband is de situatie rond de Hollandse Diemerdijk. Dit relatief kleine dijkplichtige gebied bleef tot in de negentiende eeuw verantwoordelijk voor het gewone onderhoud, terwijl het Utrechtse achterland zich beperkte tot bijzondere uitgaven.[21] Aan het slot van de brief stonden de handtekeningen of de merktekens van maar liefst 73 Nijkerkse geërfden.[22]

De indeling volgens het originele document:

In de linkerkolom:	In de rechterkolom:
Everdt Schrassert	Nicolaus van Delen
Hermen Schrassert	Carolus Bentinck
Coop Schrasser	Aelt Vanevelt
G. van Curler	Aernt ten Hoeff
Evert then Hoeff	Loech Gerritsen
Amelis van Twiller	Ricket van Nulde
Henrick Loechsen	Rijcket Hoelwarff den Olsten
Ernst van Hennekeler	Wolter Pelen
Wouter van Hennekeler	Elbert Berentsen
Gijsbert Elbertsen	Claes van Dyermen
Wouter Jansen van Hennekeler	Rijcket van Twiller
Jan Beertsen	Gijsbert van Twiller
Rijckt Henricksen	Elbert Henricksen
Jan Goitschalcks	Bartolomeus van Hennekeler
Jan Gerritsen	Evert van Morseler
Aelt Pannekoick	Brant van der Schuyr

sen 1610 nr. 14. Ook bewoners van de hofsteden op de Vetkamp en de Molenkamp ten oosten van de Vest hadden bezwaren. Zie hiervoor HG inv. nr. 5042, Civiele Processen 1614 nr. 2.

18 HG inv. nr. 5042, Civiele Processen 1610 nr. 14.

19 AZA inv. nr. 178 fol. 3. Een kopie in OAH inv. nr. 1950 fol. 46-48. Ook aangehaald door Beekman 1905: 386.

20 Deze brief is (nog) niet teruggevonden.

21 Mededeling Milja van Tielhof brief d.d. 14 augustus 2012. Zie hiervoor ook Fransen 2011: 298-304.

22 Als bijlage bij deze brief bevond zich de dijkrol 1588/1608.

Van links naar rechts en van boven naar beneden en min of meer kris kras door elkaar de namen van:

? Loechsen, Dit ist merck van Johan Eversen, ? Andreas, Elbert Henrycksen, Jan Gerrytse, merck van Henrick ?, Jacob Moers van Holk, Wolter Collert, ? Griete ?, Geert Collen, Dit is het merck van Reygertje Jacops, Kill Aessen, Mergryta Brynckx, Dit is het merck van Jan Pelen, Dit is het merck van Elbert Evertsen, Renger Rengersen, Elbert Jacobsen, Reijer Reijersen, Jangen Petersen?, Dit is het merck van Lubbert Loechsen, Aert Dyrksen Snapper, Aelt Bransen, Goetschalck Gijsbertsen, Cornelis van Aller, Bessel van Aller Reijnersen, Gerrit Snapper, Hoimen Gerritsen, Herman Brantsen, Roeleff Gerritsen, Dit is het merck van Goetschalck Wijneken, Aelt Coller, Dit is het merck van Rutger Jacopsen, Dit is het merck van Reijner Claessen, Wichman Henrycksen, Reijner Melissen, Wouter van Aller, Rijcket Volkensen Saeb, Dit is het merck van Henrick Rijcksen, Dit is het merck van Wolter Gerritsen Collert, Dit is het merck van Jacop Willemsen, Dit is het merck van Deus Woltersen, Dit is het merck van Jan Woltersen.

Tekst 23. De namen van de Nijkerkse geërfden in de bijlage bij een brief aan het Hof van Gelre van 23 augustus 1608, waarin zij verzochten de in het zuidelijk gedeelte van de polder gelegen buurtschappen onder de schouwplicht te brengen (HG inv. nr. 5042, Civiele Processen 1610 nr. 14).

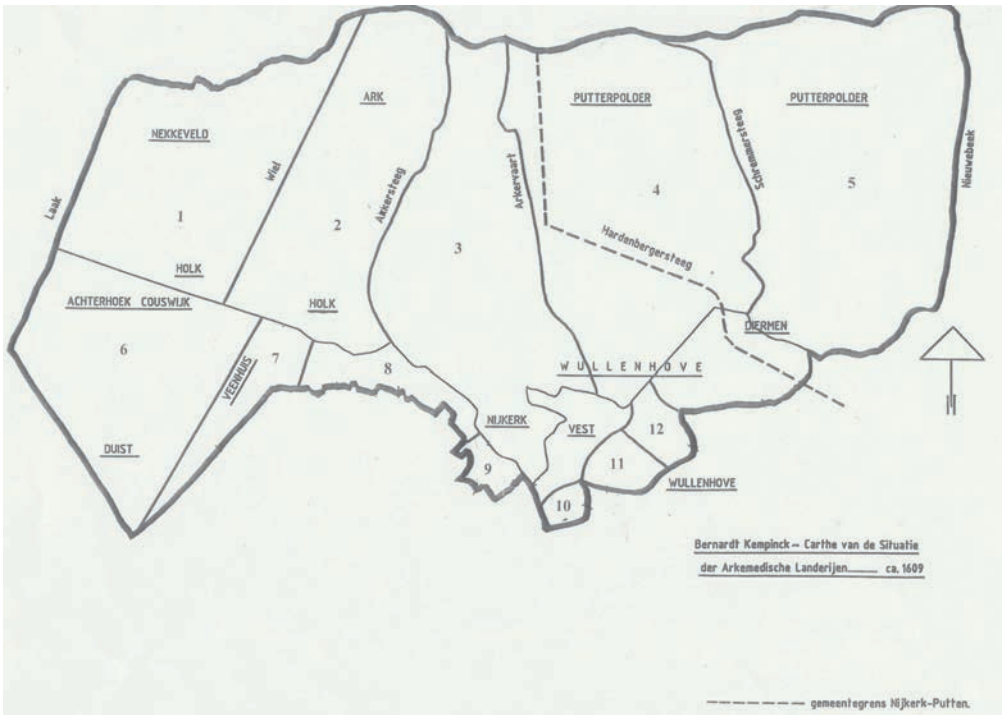

Kaart 34. De verdeling in blokken van de polder Arkemheen in verband met het betalen van het morgengeld. Het noordelijk deel (nummers 1 t/m 5) betaalde vol morgengeld; het zuidelijk deel (nummers 6 t/m 12) betaalde half morgengeld (tekening naar de kaart van Bernardt Kempinck ca. 1610 door J. Daems).

De Staten van Gelre hielden echter vast aan de gemeenmaking van de zeedijk. Zij waren wel gevoelig voor het argument van de Nijkerkers dat ook de zuidelijker gelegen buurtschappen profiteerden van de zeedijk en daarom dijkplichtig waren. Zij stelden voor onderscheid te maken in de hoogte van de omslag. De polder werd voortaan bij het opleggen van de omslag – het betalen van het morgengeld – verdeeld in twaalf blokken. De blokken 1 tot en met 5 vormden het noordelijk deel van de polder. In dit gebied ter grootte van 3374 morgen betaalden de grondeigenaren de volle omslag, vol of heel morgengeld, omdat zij bij hoog water het meeste profijt hadden van de bescherming door de zeedijk. Het zuidelijk deel van de polder werd verdeeld in zeven blokken, genummerd 6 tot en met 12. De grondeigenaren in dit gebied ter grootte van 722 morgen betaalden een halve omslag, half morgengeld, omdat hun landerijen verder van de zeedijk lagen. De verdeling in heel en half morgengeld is ook weergegeven op de originele polderkaart van Bernardt Kempinck. Het gebied van het hele morgengeld is licht rood gekleurd en met een groene lijn gescheiden van het half morgengeld. Deze verdeling vertoont enige overeenkomst met het onderscheid tussen dijkplichtigen en waalplichtigen in het hoogheemraadschap van de Diemerdijk. De dijkplichtigen waren daar verantwoordelijk voor het dijkonderhoud; de waalplichtigen woonden verder van de zeedijk en droegen alleen bij in de kosten van bestuur en bijzonder onderhoud. In Vlaanderen gold hetzelfde onderscheid tussen zogenaamde vollanden en wanlanden.[23] Het verschil tussen heel en half morgengeld in de Arkemheen verviel op 30 juli 1885 en heeft dus 275 jaar gefunctioneerd.[24]

Blokverdeling van het noordelijk deel van de Arkemheen dat heel morgengeld betaalde:	
1e blok: Dijckerdijck - 's Grevenmehenstege	822 morgen *
2e blok: 's Grevenmehenstege - Graft	753 morgen
3e blok: Graft - Arckerwech	729 morgen
4e blok: Arckerwech - Wiel	528 morgen
5e blok: Wiel - Laeck	543 morgen
Blokverdeling van het zuidelijk deel dat half morgengeld betaalde:	
6e blok: Wallerwech - Salentijn/Vest	110 morgen
7e blok: Wallerwech - Moorselerswech	38 morgen
8e blok: Moorselerswech - Slichtenhorsterweg	44 morgen
9e blok: Hoochstraterwech - Noutenaer	34 morgen
10e blok: Buyrschap Hollick	78 morgen
11e blok: Veenhuyser erven	52 morgen
12e blok: Veenhuysen - Laeck	366 morgen
Totaal: 3375 morgen heel morgengeld en 722 morgen half morgengeld.	
Totaal 4097 morgen, ruim 3564 hectare.	
* Alle morgens zijn afgerond op hele getallen.	

Tabel 12. Blokverdeling met oppervlakte per blok in morgens voor de betaling van het hele en halve morgengeld in de periode 1611-1885.

23 Fransen 2011: 15, 16, 241, 361 en Soens 2009: 114-115.
24 Zondervan 1956: 36. Een volgende grenswijziging op 1 januari 1953.

De heffing van het morgengeld en de grootte van de polder

Het onderhoud van de zeedijk werd vanwege de gemeenmaking vanaf 1611 betaald uit het morgengeld. Dat was de belangrijkste bron van inkomsten voor de dijkstoel. De heffing van het morgengeld berustte op een omslagregeling. Een beschrijving van die regeling komt voor het eerst voor in artikel 7 van het dijkrecht van 1611. Per morgen grondeigendom betaalde elke geërfde een door de dijkstoel jaarlijks vastgesteld bedrag. Men noemde een dergelijke vorm van betaling morgen morgensgelijk. Het bedrag dat de dijkstoel per jaar aan morgengeld ontving, was afhankelijk van de oppervlakte van de polder. Vandaar dat in artikel 7 van het dijkrecht van 1611 voor het eerst een omschrijving was opgenomen van de grootte van de polder. Op grond van die beschrijving en in combinatie met de kaart van Bernardt Kempinck, die ik hieronder nog uitvoerig zal bespreken, was in 1611 de oppervlakte van de polder Arkemheen 4097 morgen, gelijk aan 3564 hectare. Zie tabel 12.

De grootte van de polder was echter geen constante factor. Daardoor was ook het bedrag dat de dijkstoel jaarlijks aan morgengeld ontving niet gelijk. De oppervlakte van de polder was in belangrijke mate afhankelijk van de 'beweging' van de zeedijk. Wanneer door een stormvloed de zeedijk doorbrak, kon de dijk soms alleen hersteld worden door het leggen van een inlaag. Daarbij ging veel binnenlands grasland verloren door het naar binnen leggen van de dijk en het vergraven van diverse percelen weiland voor aardhaling. Om een indruk te krijgen van de ontwikkeling betreffende de oppervlakte van de polder ga ik uit van de eerste jaarrekening van ontvanger Geurt van Tielen de Oude uit 1653 en de daarna overgeleverde rekeningen tot 1875. Zie grafiek 1. De geërfden betaalden in 1653 over 3564 hectare vol en half morgengeld. De vermindering van de grootte van de polder in 1677 was een gevolg van het leggen van de inlaag van ruim 1400 meter ten westen van de Wiel tot aan de Arkerweg. Dat was vermoedelijk ook het geval begin achttiende eeuw. Door het ontbreken van de jaarrekeningen van 1701-1703 en de notulen van 1695-1706 is dat niet meer na te gaan. De toename van de oppervlakte in 1721 hangt samen met het proces tegen vader en zoon Geurt van Tielen, ontvangers tussen 1653 en 1716, die ervan beschuldigd werden ruim 28 morgen in hun dijkrol te hebben verzwegen. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 4. Vermoedelijk was ook dat een gevolg van het leggen van een inlaag. De toename van de grootte van de polder met 27 morgen in 1849 werd veroorzaakt door aanpassing van de oppervlakte van de percelen volgens de opmeting van het kadaster. Na 1850 bleef de oppervlakte van de polder gelijk als gevolg van de voltooiing van de Arkemheense steendijk.

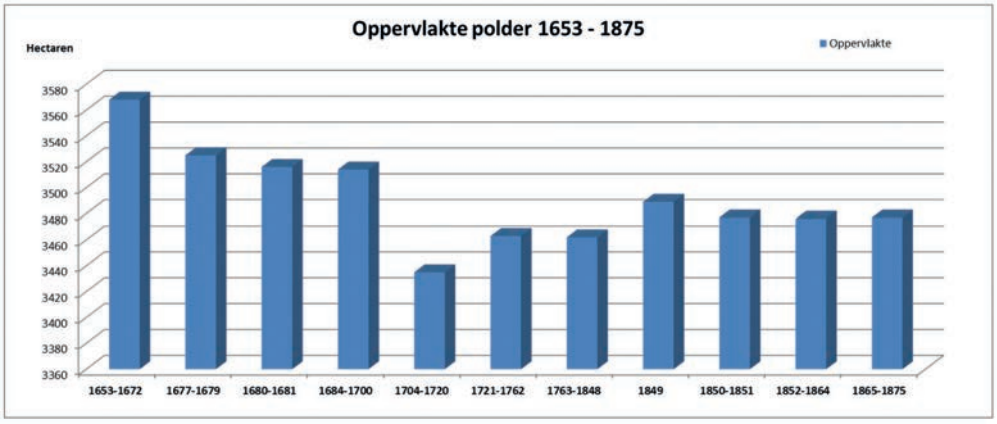

Grafiek 1: De grootte van de polder Arkemheen in de periode 1653-1875 (bewerking Stephen Haverkamp).

De eerste schriftelijke gegevens over het heffen van morgengeld dateren uit de periode 1588-1602. De hoogte van het morgengeld varieerde in deze roerige jaren tussen 0,45 cent en 1,70 gulden.[25] In een jaar met weinig onderhoud was het morgengeld laag, in een jaar waarin voor- of najaarsstormen veel schade aanrichtten, verhoogde de dijkstoel het morgengeld op grond van de gemaakte onkosten. Dit leverde bij de geërfden voortdurend betalingsproblemen op. De boekhouding van de dijkgraaf klopte trouwens ook lang niet altijd. Zo ontving Evert Wichmansen op 12 maart 1577 een kwitantie van dijkgraaf Claes van Oldenbarnevelt over maar liefst 24 jaar onbetaald morgengeld over drie morgen poldergrond. In het financieel jaarverslag uit 1588/1589 werden uitsluitend de uitgaven opgevoerd en ontbraken gegevens over inkomsten. Het verslag was bovendien ondertekend door twee ontvangers. Zowel de ontvanger Rijcket Hendricksz., aangesteld door de geërfden uit Nijkerk-Putten, als de Harderwijkse ontvanger Peter Jansen tekenden voor akkoord.[26] Dit verslag droeg duidelijk de sporen van het conflict tussen Nijkerk-Putten en Harderwijk dat de jaren tachtig van de zestiende eeuw beheerste. Dat de boekhouding niet klopte, bleek ook uit een restanten-inning van achterstallig morgengeld in 1590.[27]

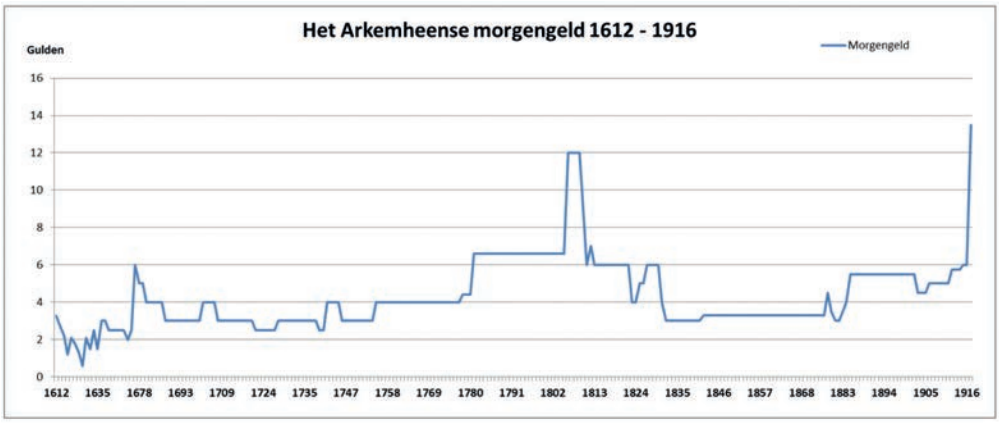

Grafiek 2: Het Arkemheense morgengeld in de periode 1612-1916 (bewerking Stephen Haverkamp).

De hoge kosten bij het leggen van de inlaag in 1677 noopten de dijkstoel over te gaan tot versnelde inning van het morgengeld over 1676.[28] Wie in januari betaalde, kreeg 10% korting oftewel twee stuivers per gulden; wie betaalde voor 16 maart kreeg 5% korting. Daarna moest het volle pond betaald worden. In 1796 leverde betaling voor 1 april 10% korting op. Meer dan 95% van de geërfden betaalde het morgengeld vóór die datum. In enigszins gewijzigde vorm bleef deze regeling gehandhaafd. Ook Rijnland voerde in 1697 een vorm van kortingen in bij vroegtijdige betaling van het morgengeld.[29]

De hoogte van het morgengeld liep uiteen van 3,25 gulden in 1612 – een zeer hoog bedrag vanwege de grote dijkreparaties na de gemeenmaking van de zeedijk in 1611 – tot

25 OAH inv. nr. 1587 fol. 161-197.
26 OAH inv. nr. 1961.
27 OAH inv. nr. 1587 fol. 147 en 177.
28 De rekeningen van 1672 t/m 1676 ontbreken wegens oorlogsomstandigheden zodat ook gegevens over de hoogte van het morgengeld missen. Vermoedelijk bedroeg het morgengeld vijf gulden.
29 Tielhof en Van Dam 2006: 234.

60 cent in 1619. Van eind zeventiende eeuw tot omstreeks 1780 bewoog de hoogte van het morgengeld zich rond de 3 à 4 gulden. Vanwege de financiële crisis in de Franse tijd werd het morgengeld in 1806 met 100% verhoogd van zes naar twaalf gulden om vanaf 1820 weer langzaam te dalen naar iets meer dan drie gulden in 1870. In 1917 werd het morgengeld vanwege de enorme schade door de watersnood van 1916 verhoogd naar 13,50 gulden. Zie grafiek 2.

Bij de invoering van het metrieke stelsel werd de morgen omgezet naar de bunder of hectare, zonder dat het verschil in oppervlakte werd verrekend. Op 4 april 1849 besloten dijkstoel en geërfden om die reden met algemene stemmen de benaming morgengeld te wijzigen in bundergeld 'zulks naar de uitkomsten van het kadaster'.[30]

Verkiezing van de zestienen, de dijkstoel en beambten

Gemeenmaking was wel de belangrijkste, maar niet de enige wijziging waarmee het Hof orde op zaken stelde. Ook de verkiezingsprocedure voor dijkgraaf en heemraden werd herzien om wantoestanden zoals in de tweede helft van de zestiende eeuw te voorkomen. De verkiezing van dijkgraaf en heemraden wordt in het dijkrecht van 1611 uiteengezet in de artikelen 25 t/m 29. Er zijn opvallende verschillen ten opzichte van de verkiezing in 1356.

De belangrijkste rol bij de verkiezing van dijkgraaf en heemraden bleef, evenals in 1356, bij het college van zestienen. Volgens het dijkrecht van 1356 kozen acht geërfden uit Putten en acht uit Nijkerk dijkgraaf en heemraden, die aan het eind van hun zittingsjaar op hun beurt weer de nieuwe zestienen mochten kiezen. Dat was een vorm van coöptatie, van wederzijdse verkiezing, waarbij dijkgraaf, heemraden en zestienen zichzelf aanvulden, zoals heden ten dage bij de stichtingsvorm nog gebruikelijk is. Dat veranderde in 1611. Voortaan kozen de geërfden uit hun midden de zestienen. Daardoor ontstond een getrapte verkiezing, die voorkwam dat een kleine, selecte groep geërfden elkaar jaarlijks de bal toespeelde. Om de drie jaar trad de helft van de heemraden en de zestienen af.

De verkiezing van de leden van de dijkstoel werd bovendien verdeeld over twee zittingen. Op de eerste zondag in februari werden de geërfden bij publicatie door de omroeper of door kerkenspraak opgeroepen acht dagen voor Petri ad Cathedram, dus op 15 februari, bijeen te komen. Op deze geërfdenvergadering las de dijkschrijver het dijkrecht voor. Daarna kozen de geërfden de zestienen. De zestienen werden nog dezelfde dag door de dijkgraaf beëdigd. Een week later op Petri ad Cathedram, 22 februari, kozen zij de nieuwe dijkgraaf en de nieuwe heemraden. De driejaarlijkse afwisseling tussen dijkgraven uit Putten en Nijkerk bleef gehandhaafd en verviel pas bij het reglement van 1874. De vier adjunct-heemraden uit Harderwijk, bedongen bij het conflict in 1588, werden vervangen door één heemraad, die gekozen werd uit de Harderwijkse stedelijke geërfden. Hierdoor waren de heemraden uit Nijkerk en Putten weer in de meerderheid, wat in overeenstemming was met de verdeling van het grondbezit tussen de geërfden uit Putten/Nijkerk en Harderwijk.

Een vast punt voor dijkgraaf en heemraden vormde de voorjaarsbijeenkomst met de geërfden. Deze 'openingsvergadering' werd, zoals het dijkrecht van 1356 voorschreef, gehouden in maart op de zeedijk en in de openlucht. De schaarse gegevens uit de zestiende eeuw noemen als plaats van samenkomst de Spoye, de sluis in de Arkervaart.[31] De notulen tussen 1612 en 1620 vermelden zonder uitzondering 'opter Duickerdijck', dus aan de

30 AZA inv. nr. 5 notulen 1818-1864.
31 OAH inv. nr. 1953 (1562) en 1961 (1589).

meest oostelijke poldergrens in Putten. Tussen 1653 en 1675 wisselen de Spoye en de Duikerdijk elkaar af, maar in het laatste kwart van de zeventiende eeuw en de achttiende eeuw verenigden dijkstoel en geërfden het aangename met het nuttige. De vergaderingen vonden binnenshuis plaats op de Puttense boerderij de Voordijk, vlakbij de Duikerdijk. Voor de verleende gastvrijheid ontvingen de bewoners van de Voordijk, waaronder het bekende Puttense boerengeslacht Vlie(c)k, per vergadering 2,50 gulden. In de negentiende eeuw vergaderde men hoofdzakelijk binnenshuis, vaak in de Nijkerkse herberg De Roskam aan de Langestraat. Naast de Voordijk kwam men in Putten soms ook bij elkaar in de boerderij de Steenen Kamer en in de Allermolen. Uit alles blijkt dat er voortdurend evenwicht werd gezocht in de verdeling tussen Puttense en Nijkerkse vergaderplaatsen.

1654: 1 maart		1669: 25 maart	bij de Spuijsluis
1655: 29 maart		1670: 26 februari	op de dijk
1656: 6 maart		1671: 8 april	op de Voordijk
1657: 19 maart		1672: 21 maart	op de dijk
1658: 12 april	op de dijk	1674: 6 mei	op de dijk
1659: 3 april	op de dijk	1675: 25 februari	op de Voordijk
1660: 11 maart	op de dijk	1676: 15 maart	
1661: 28 maart	bij de Spuijsluis	1677: 7 maart	bij de Spuijsluis
1662: 5 april	bij de Langeroesluis	1679: 13 maart	
1663: 19 maart	op de dijk	1680: 19 maart	
1664: 9 maart	op de dijk	1681: 3 maart	
1665: 30 maart	op de dijk	1682: 2 maart	bij de Spuijsluis
1666: 3 maart	op de dijk	1684: 5 maart	
1667: 18 april	op de dijk	1685: 12 maart	
1668: 26 maart	bij de Spuijsluis	1687: 10 maart	bij de Spijsluis

Tabel 13. Vergaderdata en – voor zover bekend – de vergaderplaatsen van de geërfdenvergadering in de polder Arkemheen in de periode 1654-1687 (AZA inv. nr. 2).

Nieuw was de bepaling, dat zowel de dijkgraaf als de heemraden een vastgestelde hoeveelheid grond in de polder moesten bezitten, wilden zij voor een bestuursfunctie in aanmerking komen. De dijkgraaf moest minimaal voor zes morgen ‘gegoed zijn’; een heemraad voor vier morgen. Hierdoor kon alleen iemand die daadwerkelijk belangen in de polder had, gekozen worden tot dijkgraaf of heemraad. De vereiste hoeveelheid grondbezit om voor een bestuurlijke functie in aanmerking te komen was in Nederland niet overal gelijk, maar werd bepaald door de plaatselijke omstandigheden. Beekman geeft een twintigtal voorbeelden waarbij een vereiste oppervlakte van tien of twintig morgen geen uitzondering was.[32] Het geringe aantal morgens waarmee men in de Arkemheen gegoed moest zijn, was een gevolg van de agrarische functie van het gebied. Door inundatie waren in het noordelijk deel van de polder eind zestiende eeuw al veel boerderijen verdwenen. Het gevolg was dat er veel losliggende hooi- en weilanden ter beschikking kwamen die gekocht werden door elders wonende boeren. Hierdoor waren de Arkemheense geërfden gemiddeld minder ‘gegoed’ dan geërfden in andere gebieden van ons land.[33]

32 Beekman 1905: 353-354.
33 Hagoort 2006: 154-162.

In het dijkrecht van 1611 werden ook de ambtelijke functies van dijkschrijver en ontvanger geregeld. De dijkschrijver of secretaris werd door de geërfden gekozen, officieel beëdigd en ontving een jaarlijkse vaste vergoeding. Hij had tot taak alle schriftelijke zaken van het dijkbestuur te regelen en de vergaderingen te notuleren. Zijn ambtstermijn was onbegrensd. Diverse dijkschrijvers waren 40 jaar of langer in dienst.[34] De ontvanger of penningmeester werd door de dijkstoel benoemd en legde jaarlijks rekening en verantwoording af aan de geërfdenvergadering. De dijkgraaf was verplicht aan het eind van zijn driejaarlijkse ambtsperiode de inkomsten uit boetes te verantwoorden voor de Gelderse Rekenkamer. De helft daarvan moest hij, zoals was vastgelegd in het dijkrecht van 1356, afdragen aan de Staten.[35]

Het slotartikel vermeldde nadrukkelijk dat met de invoering van het dijkrecht van 1611 de bepalingen van de dijkbrief van 1356 niet geheel vervielen. Het oude dijkrecht was als privilege door de landsheer verleend en bleef – zolang het niet in strijd was met de nieuwe bepalingen – van kracht. Dit blijkt uit de slotformulering: 'blijvende de Furstelijcke Dijckbrieven [1356 met bevestigingen uit 1403 en 1414] in puncten hierin niet vermelt van weerden'.[36] Wel behielden de Staten het recht in alle zaken betreffende de interpretatie van het dijkrecht het laatste woord te hebben.

De oudste kaart van de Arkemheen door Bernardt Kempinck uit 1609-1610

Om de gemeenmaking van de zeedijk – de belangrijkste eis van het Hof – te realiseren, moesten twee andere zaken geregeld worden: de vervanging van de bestaande dijkrol uit 1588 en de vaststelling van de oppervlakte van de polder. Deze twee werkzaamheden hingen ten nauwste samen. De dijkrol bevatte immers de namen van alle geërfden met de opgave van hun bezit in morgentalen. Op grond daarvan stelde de dijkstoel het bedrag aan morgengeld vast. De dijkrol kon echter alleen opgesteld worden als eerst bekend was welke landerijen tot de polder behoorden. Of anders gezegd: welke landerijen en boerderijen werden door de zeedijk beschermd. Om hier zicht op te krijgen, gaf het Hof op 17 december 1608 aan landmeter Bernardt Kempinck opdracht een kaart van de polder te maken.[37] Bernhardt Kempinck was op 5 juni 1598 officieel aangesteld als landmeter van Gelre en Zutphen voor een jaarsalaris van 150 gulden, later verhoogd tot 200 gulden. Hij overleed in juni 1630. Vanaf 28 juni 1628 was hij echter niet meer actief wegens ouderdomsgebreken. Zijn opvolger was de bekende Gelderse cartograaf Nicolaas van Geelkercken.[38]

Eind augustus 1609 publiceerde het Hof de 'Acte van 't becirck van Erckemehen'.[39] Dit was een voorlopige beschrijving van de grootte van de polder op grond van het bezoek van de twee commissarissen van het Hof, Geerlach van der Capelle en Hendrick van Essen. In hoofdlijnen vormde de Nieuwe Beek, ook Grote Beek, Schouwbeek en nu Schuitenbeek, de oostgrens van de polder. Deze beek behoort waterstaatkundig niet tot de polder.[40] De westgrens was het gekanaliseerde riviertje de Laak. De zuidgrens liep vanaf

34 Willem van Harselaar 50 jaar (1767-1817), Louis Johannes Smits 46 jaar (1849-1895) en mr. Rudolph Colenbrander 40 jaar (1895-1935).
35 Zie het dijkrecht van 1356 en artikel 22 van het dijkrecht van 1611.
36 AZA inv. nr. 178 fol. 16 en aangehaald door Beekman 1905: 416.
37 AZA inv. nr. 178 fol. 8-9.
38 Zie voor Bernhardt Kempinck als Gelders cartograaf onder meer Teeling 1981 I: 72 en II: 71; Donkersloot-De Vrij 1981: 45-48, 79, 201; Deys 1988: 136-137 en kaartenverzameling 106 en 107; Scholten 1989: 179, 223-225, met een reproductie van een kaart van Kempinck van de IJssel bij Hattum.
39 AZA inv. nr. 178 fol. 11. Een verkorte versie in HG inv. nr. 5054, Civiele Processen nr. 2.
40 Hagoort 1984: 110, 255, 289.

het gebied de Duist, via de buurtschap Holk, langs de zuidzijde van de Vest naar de Puttense buurtschap Diermen en eindigde weer bij de Schuitenbeek. Bijna een jaar later, op 21 juli 1610 was de kaart van Bernardt Kempinck gereed.

Kaart 35. 'Carthe vande situatie der Arkemedische landeryen' door Bernhardt Kempinck, augustus 1609[-1610]. Formaat 120 x 167 centimeter, gekleurd. Schaal ca. 1:6000, noorden boven (HG inv. nr. 4396. Algemene kaartenverzameling OK 17. Foto Gelders Archief).

De 'Carthe vande situatie der Arkemedische landeryen' van Bernardt Kempinck is getekend op enkele aan elkaar geplakte vellen papier en is 120 x 167 centimeter groot. In de cartouche – het omlijste rechthoekige vlak aan de onderzijde van de kaart – staat een korte toelichting. De kaart omvat alleen die gebieden die door de overstromingen van 1570 en 1602 getroffen zijn, geheel volgens opdracht van het Hof in augustus 1609. De kaart is, zo schrijft Kempinck, verre van nauwkeurig. Om tijd te winnen – vermoedelijk was er enige haast bij – zijn de weteringen, stegen en beken slechts 'bij raminge' weergegeven. Dit blijkt onder meer uit het gestippelde verloop van de Arler- en de Hardenbergersteeg. Ook de Rassenbeek, de Abeek, de Bleker- en Arkerweg zijn onvolledig getekend 'sonder eijgentlick opte buchten offte krompten vande selve te letten'. Deze kaart is helaas geen mooi voorbeeld van zeventiende-eeuwse cartografie. Kempinck heeft de kaart door inkleuring in tweeën gedeeld. Het licht rode noordelijke deel was het gebied van het volle morgengeld; het zuidelijk deel, dat half morgengeld betaalde, is hiervan gescheiden door een groene lijn. In het Puttense deel zijn (later) potloodstrepen aangebracht.

Deze kaart van Bernardt Kempinck is de oudste kaart van de Arkemheen. Ik kies er voor deze kaart uitvoerig te bespreken. De kaart geeft namelijk een vrijwel compleet beeld

van de bewoning van de polder in het begin van de zeventiende eeuw. Om alle informatie tot haar recht te laten komen, is de kaart op schaal nagetekend. Tevens zijn er drie detailkaarten toegevoegd, namelijk van het stratenplan in de Nijkerkse Vest, de percelen en stegen in de Nijkerkse buurtschap Holk en de boerderijen op het Puttense Ridderveld.[41] Voordat deze detailkaarten ter sprake komen bekijken we eerst hoe het landschap van de Arkemheen er uitzag omstreeks 1610 en wie er in de polder en aan de zeedijk woonden.

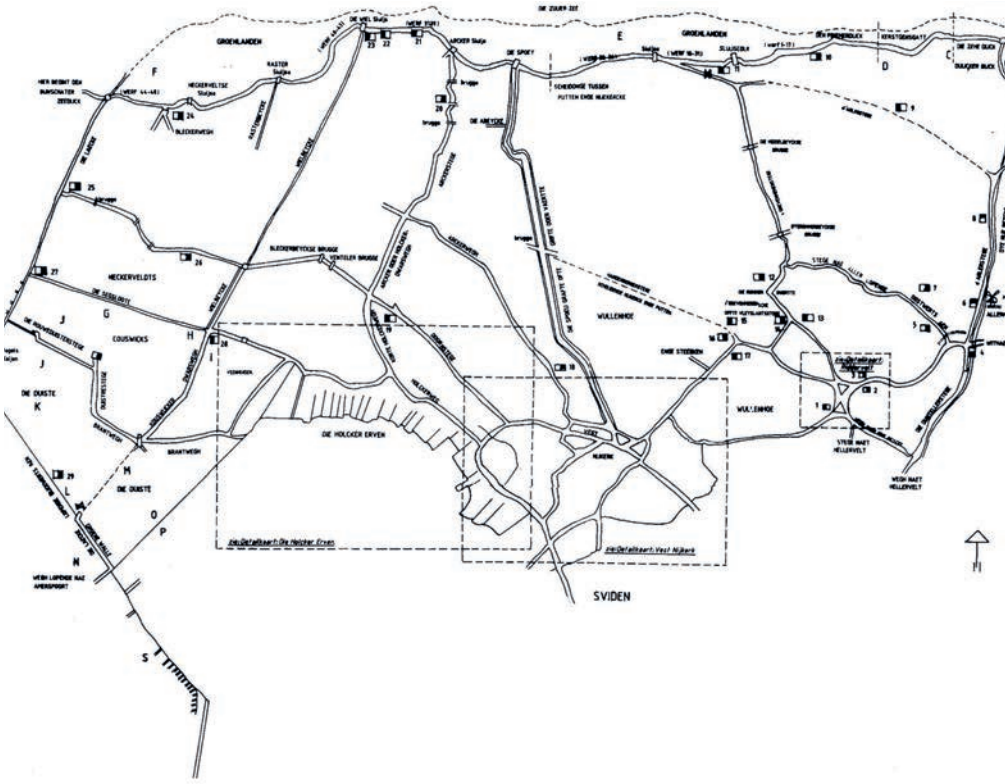

Kaart 36. Tekening gemaakt naar de kaart van Bernhardt Kempinck ca. 1609-1610 (tekening J. Daems).

Het landschap van de Arkemheen

De teksten van Kempinck bij de diverse landschappelijke onderdelen zijn op de tekening van de kaart aangegeven met de letters A tot S. Onder A staat de tekst in de cartouche. Het grootste gedeelte van de cartouche is opengelaten. Wellicht was het zijn bedoeling hier later nog gegevens aan toe te voegen over de grens van het zeewater bij de overstromingen van 1570 en 1602.[42]

41 Deze kaarten zijn belangeloos getekend door J. Daems (†) te Woerden.
42 Deijs 1888: 137.

A. [In de cartouche]:
Carthe Van de Situatie der Arkemedische Landerijen mit sijnen Dijcken Sluysen Weterongen Beycken Leijgraven Weghslooten Straten Wegen Stegen ende Bruggen. Ende voorts mede vanden Polders ende Landen aen ende omtrent d'Arckemede gelegen. Inde welcke Carthe hiernae te designeren ende int kortte te verbaliseren hoe wijt ende veere die Inundatie vande Zee avermits het doorschoerren vanden Zeedijck inden Jaren 1570, 1602 ende 1608 offte andere den Landen ende huyseren in Duijst Couswijck Veenhuijsen Hollck Wullenhoe offte andere daaraen palende schade gedaen offte apparentelicken soude konnen doen. Item vant Interesse offte genot dat die voorn. partijen bijden Zeedijck hebben te verwachten en te genietten. Allet naet uijtwijsen des Rapports offte verbaels vande Informatie durch den heeren Commissarien van desen hove in Augusto 1609 ende t'anderen tijden daerop genamen offte (?) te nhemen. Welverstanede dat men die in dese Caerthe maer bij raminge affgepuncteerde straten, stegen, beycken ende weterongen offte weghslooten: daaeraen niet sonderlinghs was gelegen: om tijt te gewinnen hefft voerbij gegaen. End maer en passant den Aenfanck ende het eijnde derselve hefft ingevult sonder eijgentlick opte buchten offte krompten vande selve te letten.
[Respectievelijk van rechtsboven via de zeedijk naar linksonder op de kaart]:
B. Omtrent deser Essenstruuel boomkens begint des dijckgreven dijckschouwe.
C. Hier begint Kerstgensgatt.
D. Hier eijndet Kerstgensgatt.
E. Desen Zeedijck befandt sich doergaens van binnen ende van buytten te steijll opgesett, oeck aenleggens in den gront allenthalven te small, als oeck boven opten kruijn. Ende mehrendeels noch nyet op sijne geboirlicke hoechte gerepareert. Die groenlanden buytendijcks bijlanges den zeekant aen voelle orttere zeer inschardigh ende affbraekigh, waarvan te desertijt geen verteickerongen is gemaeckt noch versocht worden.
F. Dit soude, soe gesecht wordt, eermaels sijn gewest die mont van de Laecke om sich te deschargeren in de Zuyr Zee. Dan hefft tegenwoordigh geene sluyse noch uuytganck door de zeedijck. Der halve van het Houflakense ende Hooglandische Stifftse water, twelck van boven aff daerinne wordt geleydet ende die Bunschatense offte Stiftsche beneden daerinne mit het toedammen van hun sloeten opsloeyen nootwendische in de Neckenveldische, Couswixsche ende insonderheyt in die Duitsche, Veenhuyser ende Holckschen Lege den moet affsacken ende dieselve doen versouwen ende veranlanden.
G. (Die segsloote) scheydende die Neckerveldens ende Couswickerse lande.
H. Hier weyndet sich die schouwe te weten die schultes zuydwerts ene die dijckgraaff noortwerts aen.
I. Hier omtrent eyndet sich des dijckgraven weghsloot schouwe.
J. Vehnachtige Turfflanden.
K. Lege waterige ende veenachtige landen.
L. Kerst Tonissenshuys alwaer omtrent die landerijen sich wederom staen te hoogen.
M. Jan Rengersens erve privaten binnenwegh loopende tot aen den Brantwegh.
N. Door dese ende meer andere dergelijcke voort dijkwerts heraen liggende slootkens soude sich die Laecke so et schijnet wel konnen deschargeeren, dan sij sijn op die Laeckwalle aen den Stifftsche sijde toegedampt, sulcx dattet waetter in die Laecke ende slooten aen de poldersche sijde deser tijt bij groote drooghte ende opten hoogen soemer op sommigen oerteren eenen opstaenden voett aen eenigen anderen oorteren wat meer ende oeck wat min stonden hooger opgeweyet alset dede aen de Stifftsche Bunschaetter sijde.

O. Scheysloote strekkende tot opt Brantwegh eynde.
P. Peel Henricksens Erve onder die Veenhuyser Burrtte offte landen Veenhuisens.
R. Sloote streckende tot opten Holckerwegh scheydende Veenhuiser ende Holcker Burrtte.
S. Dese twaleff nyhe gemaeckte Hooglandische Stifftsche slooten, mits noch meer andere slootkens schiettende in die twaleffte, wateren sich alle uuyt in die Laecke als oeck die dartiende, waerdoor wordt gesecht dat oeck die Houfflakensche hun veen-wateren mede in die Laecke sijn lossende soeveel als die Hoeglandische sonder dat noch de eene noch d'ander partije daertoe soude sijn bevoeght.

Tekst 24. Teksten op de oudste kaart van de polder Arkemheen door Bernardt Kempinck 1609-1610.

De landschappelijke omschrijving begint met de vermelding van een groep essenbomen, waar volgens Kempinck de dijkschouw begint, rechts bovenaan de kaart (B). Deze groep bomen stond aan de Duikerdijk. Dit stuk dijk lag haaks op de zeedijk en was daarmee met een brug verbonden. De Duikerdijk beschermde de polder tegen instromend zeewater via het laaggelegen Molenbroek in de buurtschap Nulde.[43] Hoe het met de Duikerdijk vergaan is, vertelt Volkert van Steenler, ontvanger van de Arkemheen van 1720-1756. In een rapport uit 1752 over 'den cirkel van d'Arkemheense landen so van heel als half mergengeld' schrijft hij: 'Men kent die (de Duikerdijk) nu niet meer, maar 't sal sijn geweest het Noordereijnde vant oostelijk velddijkjen anno 1638 door den inlaag van den zeedijk verkleijnet'. De begroeiing met essenbomen is in Van Steenlers tijd vervangen door een 'grove eijkenboom van Onze Lieve Vrouwe'.[44] Dan volgt Kerstgensgat, een inham met een breedte van ruim 900 meter in de Putterdijk.[45] Op deze plaats vergaderden de dijkstoel en de geërfden voor de vaststelling van het nieuwe dijkrecht van 1611 (C, D).

Midden boven de zeedijk formuleert Kempinck zijn oordeel over het toenmalige dijkmodel (E). Volgens hem is de dijk te steil, te laag en zijn het dijkstaal en de kruin te smal. Het voorland, waarvan hij de grens met een dunne lijn – op de tekening een stippellijn – aangeeft, is 'inschardigh', dat wil zeggen dat het voorland door de sterke stroming steeds verder afkalft.[46] De meeste tekst wijdt Kempinck aan de waterstaatkundige situatie van de Laak (F, N, S). De veengebieden rond Hoevelaken, Hoogland en de polders bij Bunschoten lozen hun water op de Laak. 'Dan hefft (de Laak) tegenwoordigh geene sluyse noch uutganck door de zeedijck', schrijft Kempinck. Daardoor lopen de laaggelegen Nijkerkse buurtschappen Duist en Kouswijk (J, K) geregeld onder water. Ook Holk en Veenhuizen ondervinden hiervan overlast. Aan deze situatie moet zo snel mogelijk een einde komen

In het najaar van 1611 besluit de dijkstoel de afwatering te verbeteren door het bouwen van de eerste Laaksluis. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 5. Vervolgens wordt op 27 juli 1612 besloten de waterhuishouding in en rond de Laak te verbeteren door het aanleggen van dammen in de dwarssloten, waardoor het water uit de laaggelegen gebieden in het Sticht niet meer op de Laak geloosd kon worden

43 Van Dooren 1986: 63.
44 SV inv. nr. 813 (ongefolieerd).
45 Zie voor deze naam Hagoort 2006: 200, glossarium.
46 WNT VI kol. 1876.

Afb. 40 De Laak met de Laakwal. De Laak vormt de westelijke grens van de polder Arkemheen. De Laak is tevens de grens tussen de gemeente Nijkerk en Bunschoten-Spakenburg en de provinciegrens tussen Gelderland en Utrecht.

De bewoning van de zeedijk

Tegen de Arkemheense zeedijk stonden dijkhuizen. Wanneer de eerste dijkhuizen gebouwd zijn, is onbekend. Vermoedelijk woonden al in de veertiende eeuw vissers aan de zeedijk. De oudst bekende dijkbewoner is Reyner Maessen. Op 14 april 1485 ontving hij van zuster Griete van Steenler, namens de nonnen van het Sint Agnietenklooster te Harderwijk, vijf rijnsche guldens voor het bouwen van een huis aan de 'Erckemedenschen dijk' met toestemming van dijkgraaf Gijsbert van Aller. Hij was verplicht zijn 26 meter brede huisperceel of werf, zelf te onderhouden. Als hij in gebreke bleef, kreeg hij een boete en moest hij de herstelkosten zelf betalen.

Afb. 41. Oorkonde van 14 april 1485 waarin Reyner Maessen toestemming kreeg van dijkgraaf Gijsbert van Aller om een huis te bouwen aan de Arkemheense zeedijk (OAH inv. nr. 1938 regest 439).

Van Dooren gaat uitvoerig in op de bewoning in de polder. Hij besteedt in zijn boek over de landschappen van Nijkerk-Arkemheen veel aandacht aan de bewoning ín de polder, met name aan boerderijen gebouwd op pollen, dat zijn natuurlijke of kunstmatige verhogingen. [47] In deze paragraaf laat ik dat aspect rusten en richt ik mij op de bewoning

47 Van Dooren 1986: 73-85.

óp of tegen de zeedijk. In 1610 stonden er in totaal 48 huizen of werven op de zeedijk, waarvan 36 aan de Putterdijk. Dankzij de nauwkeurige opmeting van de dijk bij de totstandkoming van het dijkrecht van 1611 weten wij op de roede nauwkeurig wie er toentertijd aan de Arkemheense zeedijk woonden.[48]

Gerekend vanaf de Duikerdijk in het oosten van de polder is ruim twee kilometer, waaronder Kerstgensgat, onbewoond. In het eerste dijkhuis woonde Goort Melis. Zijn huis stond aan het eind van de Primerijt (10).[49] Twee huizen verder woonde Peel Henricxsen, de dijkbode van de Arkemheen. Tot aan de 'sluyscolck' van de Langeroesluis (11) stonden zeventien huizen.

De houten huizen stonden groepsgewijs aan de dijk. Onderling waren de werven gescheiden door tussenruimten die varieerden van 20 tot 50 meter. De gemiddelde werfbreedte was zeventien meter. Op de breedste werf van 33 meter woonde Aelt Boeren. Zijn huis stond nogal apart. Aan beide zijden had hij een ruimte van ongeveer 40 meter. De laatste 150 meter voor de eerste sluis was onbebouwd. Direct aan de westzijde rond de dijkopgang van de Schremmersteeg lagen vlak tegen elkaar weer veertien dijkhuizen (18-31). Met slechts zes meter tussenruimte volgden de laatste vijf van de 36 Putter dijkhuizen. Op de laatste 150 meter tot aan de gemeentegrens met Nijkerk stonden geen huizen. De lengte van de Duikerdijk tot aan de grens met Nijkerk bedroeg 4,3 km.

De eerste twee kilometer van de Nijkerkse zeedijk was onbewoond. Daarna volgden de woningen van dijkwerker Harmen Brants, Jan Hermens en Jan Elberts (37 -39). Dan volgden twee leegstaande werven. Hier woonden tot voor kort Symons en Jacob Willems. Vlak bij de Wielsluis lag de werf van Aert Henricx (40). Vrijwel in het midden tussen deze sluis en de Rassensluis woonden Lubbert Reyners, Reijner Maes en Aert Aelts (41-43). Ten westen van de Wielsluis stonden nog vijf huizen (44-48). De volgende duizend meter tussen de Rassensluis en de Nekkeveldersluis was onbewoond. De scheiding van de blokken of rekken werd hier aangegeven door de namen van de eigenaars van tegen de dijk gelegen percelen: Wijnbergens Zantland, Lawicksland, Maurits Pannekoekland, Snappersland en Grauwe Zusterenland.[50]

Als we uitgaan van de gemiddelde gezinsgrootte van vijf personen per wooneenheid, dan woonden er omstreeks 1611 ongeveer 180 Puttenaren en 60 Nijkerkers op de Arkemheense zeedijk. Dat betekent, dat ongeveer 12% van de Puttense bevolking rond 1610 dagelijks uitkeek over de Zuiderzee. Het inwonertal van het dorp Putten bedroeg begin van de zeventiende eeuw ongeveer 1600.[51] De breedte van alle dijkhuizen en bijbehorende werven bedroeg volgens deze opmeting 366 roeden, ruim 1600 meter, dat is 19% van de lengte van de zeedijk.

Bij de verdeling van de zeedijk in blokken van 100 roeden in mei 1613, dus bijna twee jaar later, volgt opnieuw een opsomming van de bewoners van de dijkhuizen.[52] Tussen juni 1611 en mei 1613 hebben elf huizen, dat is 23%, een andere bewoner of gezinshoofd gekregen. Naast twee verlaten huizen in Nijkerk is ook het huis van Reyner Aeltsen verlaten. Vergelijken we de familienamen dan valt er iets merkwaardigs op. Het patroniem Reyners is consequent veranderd in Rengers. De volledige overeenkomst van de voornamen wijst erop, dat we hier met dezelfde hoofdbewoners te maken hebben. Ook de voor-

48 AZA inv. nr. 178 fol. 23-27.
49 Zie voor een verklaring van deze naam Hagoort 2006: 328, glossarium.
50 Voor de bijzonderheden over deze perceelsnamen Hagoort 2006: glossarium t.a.p.
51 Roessingh 1964: 95.
52 AZA inv. nr. 1 fol. 36-38.

Afb. 42. De ligging van de dijkhuizen met de namen van de bewoners van de 48 dijkhuizen in de buurtschappen Putterdijk, gemeente Putten, en Op den Dijk, gemeente Nijkerk, weergegeven op de kaart van Bernardt Kempinck uit 1610 en op het kadastrale minuutplan van 1832 (Bron: AZA inv. nr. 178 fol. 23-27 en AZA inv. nr. 1 fol. 36-38. Uitwerking en vormgeving Theo Slijkerman).

naam Reyner werd Renger. Vermoedelijk is hier eerder een naamsvariatie in het spel, dan het bewust aannemen van een andere voornaam of familienaam. Dit laatste lijkt wel het geval bij Lubbert Elbers en Lubbert Reyners, die respectievelijk de achternaam Amelen en Cluppel aannemen. Tenslotte tooiden ook Lubbert en Willem Jans zich in 1613 met de achternaam Van Rijs. Deze familienamen zijn ontleend aan de Puttense boerderij Kluppelsgoed en de oudst bekende boerderij in de Nijkerkse buurtschap Holk, Ten Rijs.[53] Waren deze dijkbewoners soms landarbeiders op de genoemde boerderijen?

Blijkens de notulen zijn er tussen 1613 en 1750 nog zes huizen bijgebouwd. Twee in 1614 en verder in 1615, 1657, 1709 en 1735.[54] Al snel bleek dat na de gemeenmaking dijkhuizen een obstakel vormden voor het aanbestede onderhoud van de zeedijk. Begin achttiende eeuw gaf de dijkstoel bij hoge uitzondering nog toestemming een dijkhuis te bouwen. Dit zogenaamde 'betimmeren' werd alleen toegestaan als de aanvrager beloofde de bouwkosten voor eigen rekening te nemen, de huiswerf over de volle breedte te onderhouden en de dijk ter plaatse bereikbaar te maken door het aanleggen van een afweg. De bouwvergunning was een officieel document ondertekend door dijkgraaf en heemraden, waarbij het land van de dijkbewoner als onderpand gold voor het getrouw nakomen van bovengenoemde verplichtingen.[55] De werven werden elk jaar midden september door dijkgraaf en heemraden geschouwd. Op 4 april 1742 werd het eigendomsrecht van de dijkhuizen door de dijkstoel overgenomen. Daarmee verviel artikel 4 van het dijkrecht van 1611. De afbraak van de dijkhuizen moet zich vrij snel hebben voltrokken. Als de dijkstoel in 1750 besluit de meest bedreigde dijkblokken met steenglooiingen te versterken zijn alle huizen verdwenen en behoren de buurtschappen Putterdijk en Op den Dijk definitief tot het verleden.

Wat deden deze dijkbewoners in het dagelijks leven? De meesten hielden vee, meestal schapen die het dijktalud afgraasden. Enkele pasten op het jonge vee afkomstig van boerderijen op de hoger gelegen Veluwse zandgronden. Een tiental dijkbewoners was actief bij de bedijking van de zeedijk. Vooral Aelt Boeren en Peel Henricxsen uit Putten en de Nijkerker Harmen Brants stonden in dit opzicht hun mannetje. In de notulen van 1615 staan een tweetal posten die ons een indruk geven van hun activiteiten: 'Die Putterdijckers ende Arckers hebben van heyen ende ander arbeitsloon aen den dijck verdient de somma van 124,40 gulden' en 'Die Neckevelders ende schippers hebben aen den dijck verdient ter somma van 61,05 gulden'.[56] Omgerekend naar het dagloon van 1615 van 70 cent betekent dit dat een ploeg van tien dijkbewoners ruim zes weken bezig geweest is met het ophogen van de dijk, het leggen van graszoden en het aanvoeren en heien van palen.

Het stratenpatroon van de Nijkerkse Vest

Op deze detailkaart is het vroeg-zeventiende-eeuwse stratenplan van Nijkerk nog duidelijk herkenbaar. Bij de Holkermolen in het noordwesten begint de Holkerweg, die overgaat in de Hogenhof en de Holkerstraat. Linksaf, via de huidige Torenstraat, begint rechts de 'Cingelwegh', thans de Nieuwstraat. Het 'Verlaat', nu het Plein en de Singel, sluit aan op de Oosterstraat en de Vetkamp. De 'Groenestege' is Groenestraat geworden, terwijl een deel van de 'Lieve Vrouwen Boomswegh' nu Venestraat heet. De 'Steenwegh door de Veste' is de Langestraat die zich even na de brug over de Brede Beek splitst in de Ooster-

53 Van Dooren 1986: 107.
54 AZA inv. nr. 1 fol. 77, 84; AZA inv. nr. 2 notulen 1657; AZA inv. nr. 3 notulen 1709, 1735.
55 AZA inv. nr. 2 notulen 1657 met toestemming voor het bouwen van een dijkhuis ten oosten van de Arkersluis door Aris Bastert.
56 AZA inv. nr. 1 fol. 93.

straat en langs de noordkant van het Molenplein overgaat in de Vetkamp richting Putten. Vanuit het zuidoosten gaat de 'Barnevelderwegh' over in de Spoorstraat. Bij het huis van Jan van Arler begint de Kleterstraat, die weer Langestraat wordt bij het herenhuis van Claes van Diermen.[57] De bouwlanden rond de Vest zijn aangeduid met de namen van de toenmalige eigenaren. Het huidige NS-station Nijkerk ligt ongeveer op het land van Bernt Elbertsen en Gerrit Jansen kynder aan de Barneveldseweg. Rondom de Vest Nijkerk noteerde Kempinck achtmaal de naam 'Wullenhoe' Dit was de oorspronkelijke naam van het gebied waarin sedert 1313 sprake is van de nederzetting Nijkerk.

Huizen, landhuizen en boerderijen

In de polder tekende Kempinck 29 boerderijen en huizen. De nummering loopt vanuit de Puttense buurtschap Diermen rechtsonder, langs de Schuitenbeek naar de zeedijk en eindigt bij de huizen in de zuidwestelijke buurtschappen van Nijkerk. In de Putterpolder zijn weergegeven de boerderijen Groot Diermen (12), Klein en Groot Bokhorst (13, 14), de adellijke huizen Aller, Arler en Oldenaller (5, 9, 7) en het woonhuis van de Puttense dijkgraaf het 'Alden Dijckgreeffshuijs' (8), nu de boerderij 'Het Vensterhuis', aan de Waterweg. In Nijkerk zijn verder getekend de huizen de Salentein 'offte Henrick van Vaneveltshuijsinge' (17), de Berenkamp en Ark (16, 20) en de boerderijen Groot Watergoor en Groot Steenler of Holevoort (18, 19).

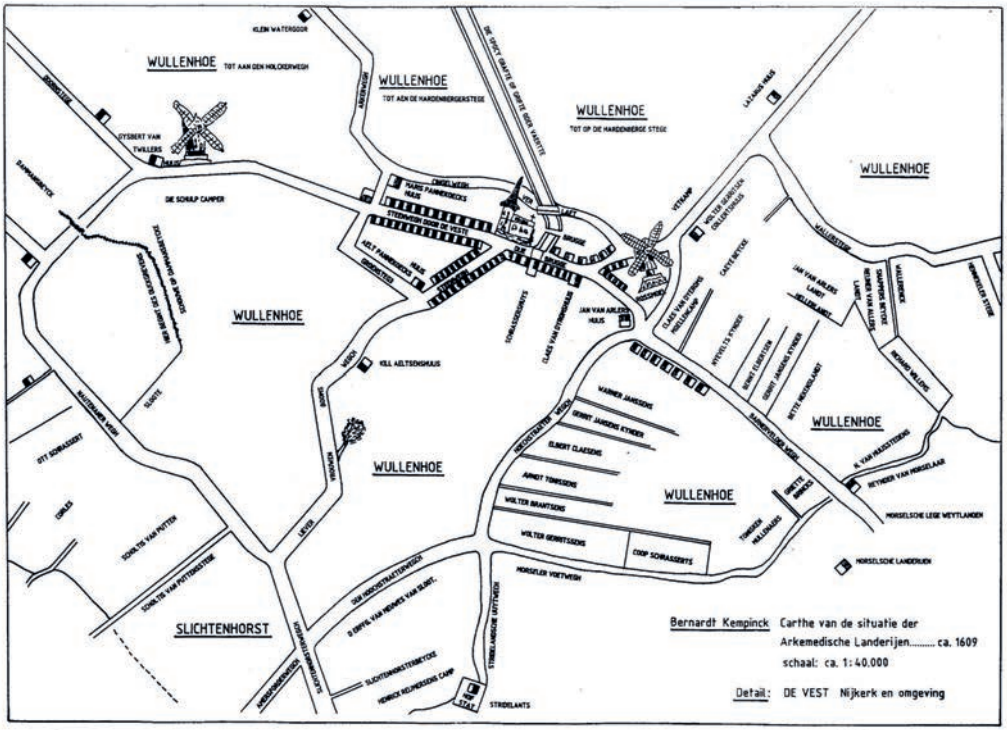

Kaart 37. Detailtekening van de Nijkerkse Vest naar de kaart van Bernhardt Kempinck 1609-1610 (tekening J. Daems).

57 Van Dooren 1986: 93 ev. en Deijs 1988: 140-142.

1. Tuck
2. Fratersgoedt
3. Cleijnen Bockhorst
4. Fratersbouhoff
5. Huys toe Aller
6. Heijn Neven erffg. huys
7. Oude Aller
8. Des alden dijckgreeffshuys
9. ’t Huys toe Arler
10. ’t Huys opte dijck
11. Int lopende Hert
12. Dyerman
13. Henrick Woutersenshuys
14. Maessenhuys
15. Vaneveltshuysinge
16. Den Berencamp ofte Carell Bentincksbehuysinge
17. Salentijn offte Henrick van Vaneveltshuysinge
18. Groot Watergoor
19. Holevoortsche huysstede offte Groet Steenler
20. Huys te Arc
21. Jan Sijmonsenshuys
22. Hessel Woutershuys
23. Huys opte Wyell
24. Kyfftenhuys
25. Hopman Appels/Johan Rutgersen
26. Heintkenshuys van Bouffryen
27. Bommertshuys
28. Gerrit Collertshuys daerin Jacob Janssen Broenissen woont
29. Kerst Tonissenshuys

Tabel 14. Namen van 29 huizen, landhuizen en boerderijen op de kaart van Bernhardt Kempinck 1609-1610.

Percelen en stegen in de Nijkerkse buurtschap Holk

De ligging van de landerijen op Holk kan het best worden nagegaan aan de hand van de kaarten van de kadastrale atlas van Nijkerk.[58] Het betreft van oost naar west de sectiekaarten H3, H4 en J2. De erven liggen achtereenvolgens langs de Nautenasesteeg, de Holkerweg en de Lange Holkerweg. De percelen zijn genummerd 1 t/m 35.

De strokenverkaveling is gescheiden door zeventien stegen, die in de meeste gevallen de naam dragen van de erfbewoner. Het erf van Philips van Vorstenberg (5) is op het kadastrale minuutplan sectie H3 606 en de Jan Teunissenstege sectie H4 940. De Henxctencampkens liggen langs de Palestinaweg. Perceel 35, waar Jan Janssen Zegersen woonde, omvatte in 1832 de kadastrale minuutnummers sectie J2 474-479. Met behulp van deze globale gegevens is het mogelijk het grondeigendom te herleiden van een aantal Nijkerkse families zoals Van Corler, Schrassert, Beekman, Ten Rijs en Van Wenckum. Door de percelen 21 t/m 24 tekende Kempinck de ‘Gelderse Rijn’, het restant van het traject van de Nieuwe Rijn.

Boerderijen op het Puttense Ridderveld

Dat het tekenwerk van Kempinck ‘bij raminge’ is gebleven, blijkt ook uit de weergave van het Ridderveld. Het Ridderveld ligt op de wegsplitsing Nijkerkerstraat, Vleessteeg, Muizensteeg en Meskampersteeg in de gemeente Putten. De ligging van de diverse boerderijen komt niet overeen met de lokale situatie. De boerderij ‘Cleijne Bokhorst’ ligt niet langs de Nijkerkerstraat, maar veel noordelijker aan de Diermenseweg. Op die plaats ligt de boerderij Groot Bokhorst, de oudste historische boerderij van Putten.[59] De Grote Tuk

58 Kadastrale Atlas Gelderland 1832, Nijkerk. Arnhem 1989.
59 Blok 1960: 189 nr. 31; Hagoort 2006, glossarium: 46. Zie hoofdstuk 1, paragraaf 1.

Schultis van Putten	
Corlers	Beyckmans
Ott Schrasserts	Henrick Moersen
Kyll Janssens (gehofte ende stege)	Henrick Moersen
Philips van Vorstenbergh	Jacob Evertsz.
Gerrit Everts	Wolter Beyckmans(camp)
Derck Gerritsen	Elbert Derckzen
Jelis Loogen	Elbert Derckzens (kerckenguet tot aen den derde camp)
Schrasserts	
Schrassers	Annen van Riessens (kuyle)
Jan Teunissen	Annen van Riessens (lant)
Jan Gerritsen Buddinck	Jacob Symonsz. (Hoge Ackeren)
Jan Gerritsen Buddings (kuylle)	Reyn van Wenckum erffnisse, Elbert Jacobsen (bruycker)
Jan Peters (kuylle)	
Maes Pelen (kuylle)	Elbert Jacobzen
Maes Pelen (plack) d.i. afgegraven land	Elbert Jacobsen (tot aent derde stuck)
Claes Maessens erffg. (plack)	Tijmen Maessens (onder Veenhuysen)
Claes Maessens erffg. (Henxtencampkens)	Jan Janssen Zegersen (huys ende twee erve onder Veenhuysen Buertte mit sijnen privaten Binnenwegh)
Jan Gerritzen Raedt van Holck	
Van Geelen Philips the Spoelden	

Tabel 15. De namen van de boerderijen in de Nijkerkse buurtschap Holk op de kaart van Bernhardt Kempinck 1609-1610.

ligt vlak voor Groot Bokhorst aan de Nijkerkerstraat. Tegenover deze boerderij stond de De Kroon of De Keizerskroon en daarnaast de herberg De Muis, waar de Muizensteeg naar genoemd is. De Keizerskroon betaalde in 1780 erfpacht aan het Hellermalenveld.[60] Tegenover de plaats waar Kempinck de (Kleine) Tuck tekende, bevindt zich nu ‘de huijsplaets van den Lorthoorn, buerschap den Tuck’.[61]

Wat deze schetskaart vooral interessant maakt, is de weergave van het ‘Bingeller Bollwerck’. Kempinck tekende op zijn kaart een soort militaire versterking, bestaande uit een omwalde ruimte met een hekwerk. Van Dooren brengt dit bolwerk, samen met de Kruishaarderberg, in verband met militaire activiteiten aan het eind van de vijftiende eeuw zoals beschreven door de Gelderse historicus Van Slichtenhorst.[62] Vermoedelijk moet ook het Ridderveld in verband gebracht worden met deze laat-middeleeuwse versterking. Op deze plaats stond tot het begin van de twintigste eeuw een tolhuis. De percelen waarop het Bingeler Bolwerk eens lag, heten nu de Bungelers. Het zijn een aantal wat hoger gelegen bouwlandjes tussen de Vleessteeg en de boerderij Groot Bokhorst, tot ca. 1900 in gebruik als tabaksland.[63]

60 MA 1627-1859 fol. 16.
61 Ibidem fol. 13.
62 Van Dooren 1986: 140.
63 Hagoort 2006: 36, glossarium. Vermoedelijk lag het Bolwerk op het kadastrale perceel Pu I 553. Dit perceel ligt ca. 70 centimeter hoger dan de andere percelen.

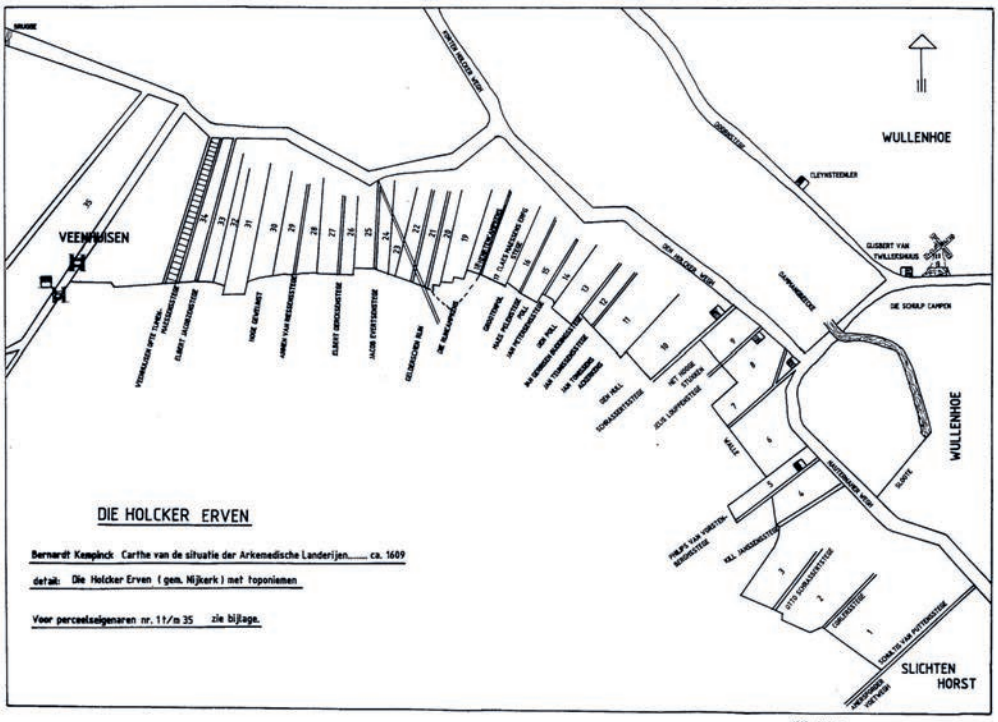

Kaart 38. Detailtekening van de boerderijen in de Nijkerkse buurtschap Holk op de kaart van Bernhardt Kempinck 1609-1610 (tekening J. Daems).

Het Ridderveld bestond uit twee kleine terreintjes in de vorm van een driehoek. Op het bovenste perceeltje zijn twee bouwsels getekend, mogelijk schaapskooien. Ze dienden als verzamelplaats voor de schaapskudden van het Hellerveld. In de zeventiende eeuw was dit een heideterrein van ruim 800 hectare. Het onderste driehoekje heette in de negentiende eeuw de Hoedenkast. Deze veldnaam komt ook voor in Noord-Drente en in het Groningse Haren.[64] Alle Hoedenkasten hebben een driehoekige vorm. Ze zijn genoemd naar een hoedenkast, een foedraal voor een mannenhoed, de driekantige steek.[65] De beide driehoekjes zijn tot op dit moment in het landschap zichtbaar.

Met de kaart van Kempinck in de hand konden de commissarissen van het Hof beginnen aan het laatste deel van hun opdracht. Dat betrof de daadwerkelijke invoering van het dijkrecht ter plaatse. Opnieuw verliep een en ander niet zonder problemen.

De invoering van het dijkrecht tussen 17 en 27 juni 1611

Hoewel het Hof op 7 februari 1611 de artikelen van het dijkrecht had toegezonden aan de geërfden in Putten, Nijkerk en Harderwijk als ‘eerbaere ende vroome besonders goede vrunden’, lagen nu de Puttense geërfden dwars. Op 2 april 1611 schreven zij een brief aan het Hof waarin zij hun misnoegen over de gang van zaken kenbaar maakten. Wat was het geval? Om alle geërfden persoonlijk te informeren had het Hof een bijeenkomst belegd in

64 Wieringa 1975: 33-34. Zie voor etymologie van Bungeler/Bongelskamp Hagoort 2006, glossarium.
65 Hagoort 1984: 189.

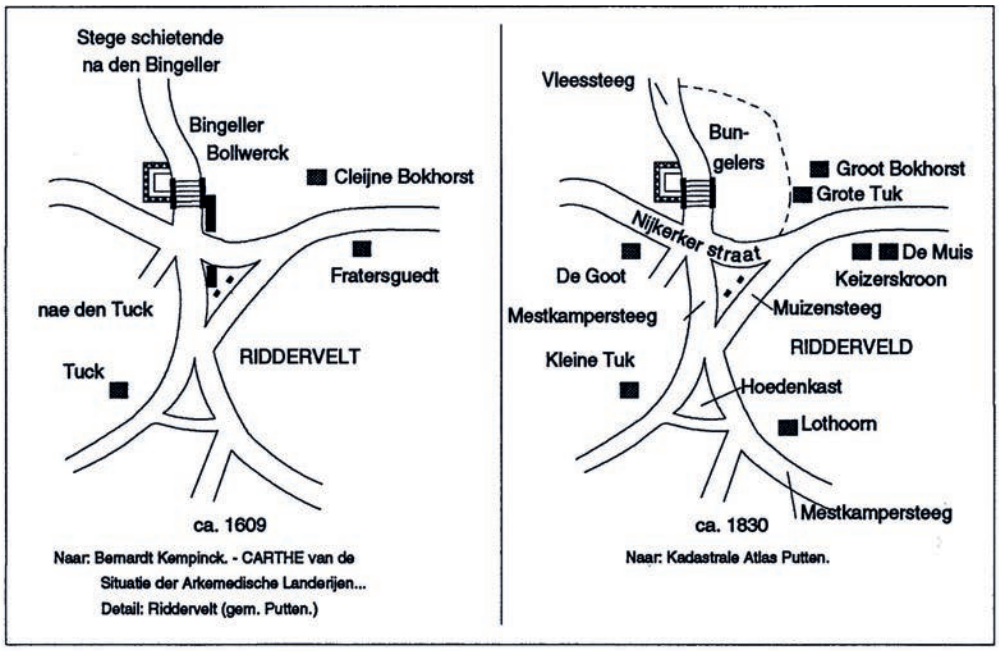

Kaart 39. Het Ridderveld in de gemeente Putten aan de Nijkerkerstraat naar de kaart van Bernhardt Kempinck 1609-1610 en volgens de Kadastrale Atlas 1832 (tekening J. Daems).

Afb. 43. De Hoedenkast, onderdeel van het voormalige Ridderveld, aan de Meskampersteeg in de gemeente Putten. Het perceel heeft de vorm van een hoedenkast, een foedraal voor een mannenhoed, de driekantige steek.

de kerk van Nijkerk. Hiervoor waren slechts drie Puttense geërfden uitgenodigd. Uit solidariteit waren ook die drie niet op de vergadering verschenen. Waarom – zo vroegen de Puttense geërfden zich af – was er ook geen bijeenkomst belegd in de kerk van Putten? Deden de opvattingen van de Puttenaren er niet toe? Blijkbaar was het Hof niet geïnteresseerd in wat de Puttenaren ervan dachten. De Puttense geërfden voelden zich in hun eer aangetast. Bovendien vonden zij dat in het verleden alle zaken betreffende het dijkbestuur en het dijkonderhoud in diverse vorstelijke dijkbrieven voldoende waren geregeld. Een nieuw dijkrecht was, wat hen betrof, overbodig. Op grond daarvan verzetten zij zich tegen het eerste artikel van het dijkrecht, de gemeenmaking van de zeedijk, hoewel zij zich in de brief van 22 februari 1608 juist wel hadden uitgesproken voor de gemeenmaking van de zeedijk. Een bewijs hoe diep zij zich achtergesteld en gekrenkt voelden. Het Hof had hier een verkeerde inschatting gemaakt. Zij hadden ook de Puttenaren formeel moeten informeren. De Nijkerkers waren wél ingelicht en hadden wél de gelegenheid gekregen hun standpunt te verdedigen. Door dit na te laten voedde het Hof de soms toch al moeizame verstandhouding tussen de geërfden uit beide plaatsen. Deze 'boze' brief aan het Hof was ondertekend door 29 Puttense geërfden.[66] Op vijf na waren alle ondertekenaars analfabeet. Zij ondertekenden met hun handmerk. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de brief van de Nijkerkse geërfden aan de Staten van 23 augustus 1608. Van de 73 ondertekenaars konden er slechts dertien niet lezen of schrijven. Analfabetisme kwam begin zeventiende eeuw dus duidelijk meer voor in Putten dan in Nijkerk.

Voor de Staten legde de Puttense afwijzing blijkbaar geen gewicht in de schaal, want op 22 mei 1611 werd het nieuwe dijkrecht bezegeld met een 'groot uuthangende zegel aen dubbelden francijen steerte gedruckt in rooden wassche'.[67] Daarmee was voor het Hof de kous niet af. Gewetensvol namen zij de volle verantwoording voor de afwikkeling van alle praktische zaken die nog tien dagen in beslag zou nemen. Van de gang van zaken tussen 17 en 27 juni is een uitgebreid verslag overgeleverd, dat ik hieronder in hoofdlijnen weergeef.[68]

Op maandag 17 juni arriveerden vier commissarissen in Nijkerk. Zij kregen de taak de invoering van het nieuwe dijkrecht in goede banen te leiden. Het waren de raadsheren van het Hof Carel van Arnhem en Hendrick van Essen, de dijkgraaf van de Veluwe Rutger van Essen en burgemeester Wilhelm Huygen. Op 18 juni luidden al vroeg de klokken van de kerken in Nijkerk, Putten en Harderwijk om alle geërfden op te roepen zich te verzamelen in de kerk van Nijkerk. Daar las de Nijkerkse schout Goossen van Curler het nieuwe dijkrecht in het openbaar voor. De commissarissen verzochten daarna de aanwezige geërfden over te gaan tot het kiezen van het college van zestienen: acht uit Nijkerk en acht uit Putten. Aansluitend kregen zij de opdracht de nieuwe dijkgraaf te kiezen. Maar dat ging zo maar niet. De geërfden uit Putten en Nijkerk stelden voor de huidige dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt tijdelijk te benoemen tot februari 1612. De commissarissen verwierpen dit

66 HG inv. nr. 4396. De ondertekenaars waren Aert Wyneken*, Goert Melissen*, Jan Aelsen, Rutger Jacobsen van Nuldt, Wouter Reynersen, Jan Maessen, Wynck Harmens Wacker*, Peter Roest, Melis Evertsen van Tynteler, Evert Reiersen, Jan Woutersen, Reyner Aeltsen, Teunis van Huysteen, Elbert Henricksen, Carel Hollicken, Aert Gerritsen, Henrick Cornelissen then Veen, Peel Aelsen, Gerrit Maessen thoe Diermen, Jacop Pelen, Henrick Evertsen*, Gijsbert Rijcxen*, Claes Lubbersen, Cornelis Suyck, Elbert Willemsen, Gijsbert Killen, Gerrit Maessen op Tynteler. De met een * aangeduide ondertekenaars waren geen analfabeet. De overigen tekenden met hun handmerk.

67 AZA inv. nr. 178 fol. 17

68 'Verbael van de besoigne bij ons commissarissen onderschreeven gedaen tot Nijkerck ut crachte van Commissie van Stadhouder ende Raeden in naeme van de Staeten des Furstendoms Gelre en Graeffschap Zuthpen in dato 22 mei 1611'. Zie AZA inv. nr. 178 fol. 17-19.

‘Is volgents gevisitiert het beraemde concept ende na eenige correctie ende veranderongen, als daerbij te sien, gearrestiert ende goetgevonden d’ordonnantie besegelt ondert grote segel te doen publiceren door gecommitteerden, ende namentlic door de Raetsheeren Carel van Arnhem en Henrick van Essen mitsgaders den dickgreeff van Veluwen end den Burgemeester Hugen, die sich op den seventienden aenstaenden maents Juny sondere neuve verschrivonghe binnen Nijkerck sullen laten vinden, die publicatie in tegenwoordicheijt van Erfgenoten daertoe te vergaderen, te doen in dorso van ordonnantie aenteikenonge te maken ende weder te rugge te brengen ende volgents alles ut te vueren dat insaken nodich ende noch te doen ende te verrichten staet so in d’electie van Dickgreef ende Heymraden als van de vordere executie van d’ordonnantie’.

Tekst 25. Memorie en Resolutieboek van het Hof van Gelre van donderdag 23 mei 1611 betreffende de opdracht van de commissarissen tot invoering van het nieuwe dijkrecht van de polder Arkemheen van 17 tot 27 juni 1611 (AZA inv. nr. 181).

voorstel. De discussie over deze benoeming nam echter zoveel tijd in beslag dat de verkiezing verdaagd moest worden. Uiteraard speelden de schandalen rond het bestuur van Ernst van Oldenbarnevelt in deze discussie een belangrijke rol.

De volgende dag waren de geërfden uit Putten en Nijkerk om acht uur aanwezig, maar nu ontbraken de Harderwijkse geërfden. Zij arriveerden eerst in de loop van de middag, zodat de verkiezingen pas plaatsvonden in de late namiddag. Blijkbaar waren de meningsverschillen intussen bijgelegd, want de zestienen kozen nu Henrick van Arler de Jonge, schout van Putten, tot dijkgraaf .[69] Hij werd bijgestaan door de heemraden Evert Schrassert en Cornelis Reijers uit Putten en Henrick van Vanevelt en Coop Schrassert uit Nijkerk. Tot Harderwijkse heemraad kozen de zestienen burgemeester Henrick van Meurs.

Afb. 44. Het Putter stoomgemaal met schoorsteen en woning van de familie Van de Klok.

69 Het eerste gekozen college van zestienen volgens het dijkrecht van 1611 waren uit Putten: Henrick Aerts, Toenis Pietersz., Aert Pietersz., Jan Jacobsz., Wouter Jansz., Cornelis Reijersz., Aelt van Arler, Coop Schrassert. Uit Nijkerk waren dat Mauritius Pannecoeck, Hermen Schrasser, Coop Schrasser, Jan van Rentzeler, Henrick van Vanevelt, Goossen van Curler, Rijcket van Nulde, Amelis van Twijler. Zie AZA inv. nr. 178 fol. 21.

Dijkgraaf:

'Ick N gelove ende zwere bij Godt ende zijn heijlige woordt, dat ick geduirende mijnen dienst sall wesen een oprecht ende getrouwe dijckgreeff over tlandt van Erckemehen; oprechte schouwe veuren, eenen iederen des versoeckende dijckrecht ende justitie te laten wedervaeren. Niemanden boven recht te beswaren, te beschatten off te bescheeren, maer mij blootelijck ende alleen te vreden te houden mette breucken van die gene die quaet beschout worden. Voorts goede ende getrouwe voorsorge te dragen, dat des gemeene lants beste ghevordert ende oer archste geschut worde ende in desen ende in allen anderen zaecken mij dragen ende reguleeren nae den inhout van de niuwen dijckrechten ende oock de oude voor sooveel daerinne geen veranderinghe is gedaen. Ende dat niet te laeten om gonst ofte gaven, haet ofte nijt, vrientschap, noch om eenighe andere oorsaecke, hoe danich die oock wesen mochte. Soo waerlijck helpe mij Godt'.

Heemraad:

'Wij N ende N als vercorene heijmraeden geloven ende zweren, dat wij voor de aencomende tijt, datt onsse diensten duiren, getrouwe heijmraeden wesen sullen over 't landt, dijck, stegen, beecken ende weteringen van Erckemehen; oprechte schouwe te veuren, niemanden daerinne te oversien oft quaet te schouwen tegen die behoirlijckheijt. Een ieder te doen ende laten wedervaeren goet ende rechtveerdich dijckrecht. Goede ende getrouwe voorsorge te dragen dat tgemene landt soo veel mogelijck voor schaede worde gepreserveert ende beschut. Ende sonsten sich daerinne verhalden ende dragen aller in conformiteijt ende naer inhout vant niuwe dijckrecht ende ordonantie. Ende mede volgende die oude dijckbrieven voor soo veel die niet en zijn verandert gelijck sulx een vroom heijmraet betaemt ende toestaet sonder daertegens yet te doen ofte gedogen te geschien in prejuditie van des gemeene lants welvaert, om gonst ofte gaven, haet off nijtt, om vrientschap off maechschap offt eenige andere oorsaecke hoedanich die oock wesen mochte. Soo waerlick moste ons Godt helpen'.

Zestienen:

'Wij N ende N als vercoorene sestienen geloven ende zweren bij Godt ende sijn heijlige woordt, dat wij sullen eligeren ende verkiezen eenen nijen dijckgreeff ende vier heijmraden, die wij sullen verstaen nae onse verstandt te sijn sodanich ende van sulcker qualiteijt, dat sij totte voorseide diensten sullen bequaem zijn ende daermede gemeene landt van Erckemehen zall connen gedient zijn. Ende datt wij daerinne niet en sullen gebruicken eenighe partialiteijt, noch haet oft nijt, vrientschap oft maechschap, noch om eenighe andere oorsaecken, hoedaenich die oock wesen mochten. Soo waerlijck helpe ons Godt'.

Tekst 26. Eedformules van dijkgraaf, heemraden en zestienen van de polder Arkemheen volgens het dijkrecht van 1611 (AZA inv. nr. 178 fol. 20-21).

Vroeg in de morgen van donderdag 20 juni stond een aantal met paarden bespannen wagens voor het herenhuis van de weduwe van Claes van Diermen aan de Steenweg in Nijkerk.[70] Tegen half acht stapten zeventien goed geklede heren in. Het gezelschap bestond, naast dijkgraaf Henrick van Arler, uit de vijf heemraden en zes afgevaardigden

70 AZA inv. nr. 178 fol. 17-19. De weduwe van Claes van Diermen was Hendrickje Schrassert. Zie hiervoor Van Diermen 1998: 34.

uit de Arkemheense geërfden. Deze laatsten waren als adviesraad aan de leden van de dijkstoel toegevoegd.[71] Een derde groep vormden de commissarissen Carel van Arnhem, Henrick en Rutger van Essen en Wilhelm Huygen. De wagens reden via de Vetkamp, het Ridderveld en de Arlersteeg naar de Duikerdijk. Daar begon om acht uur de plechtige eedsaflegging.

Na enkele inleidende woorden van Carel van Arnhem, trad Henrick van Arler naar voren. Hij legde de ambtseed af in de handen van commissaris Van Arnhem. Hij beloofde een getrouw dijkgraaf te zijn en zich in alle omstandigheden onafhankelijk op te stellen; zich daarbij te laten leiden door de bepalingen van het nieuwe dijkrecht of, zo die onveranderd waren gebleven, door de inhoud van de dijkbrief van 1356. Daarna volgden één voor één de heemraden. Ook zij beloofden zich te houden aan de dijkrechten 'gelijck sulx een vroom heymraet betaemt'. Het afleggen van een ambtseed was dus begin zeventiende eeuw al een bekend verschijnsel in de Arkemheen. Dat was niet overal het geval. In het ambacht Cromstrijen in de Hoekse Waard was dat bijvoorbeeld omstreeks 1740 nog niet per se noodzakelijk. Dat veranderde pas in de tweede helft van de achttiende eeuw.[72]

Aansluitend aan deze eedsafleggingen trok de stoet langs de ruim tien kilometer lange zeedijk voor een grondige 'occulaire' inspectie. Dijkschrijver Engelberts noteerde de plaats van de dijkgaten en de slecht onderhouden dijkblokken. De meeste gaten zaten tussen de Spoysluis en de Laakmonding, dus in de Arker- en de Nekkevelderdijk in de gemeente Nijkerk. Tijdens deze tocht deed een aantal geërfden een opmerkelijk voorstel. Zij waren van mening dat men de dijkgaten het beste 'met paelwerck solde kunnen defenderen'. Elders, zoals in Holland en West-Friesland, had men hiermee inmiddels goede ervaringen opgedaan. Dit voorstel viel bij de commissarissen in goede aarde. Daarom stelden zij voor om de pas met houten palen herstelde Bunschoter zeedijk te bekijken. 'Goed voorbeeld doet goed volgen' moeten de commissarissen gedacht hebben. Deze Bunschoter 'vasten welgemaeckten dijck', kon echter vanwege de hoge bouwkosten geen genade vinden in de ogen van het Arkemheense college. Pas na een tocht per boot langs de Bunschoter palendijk wisten de commissarissen van het Hof de dijkstoel te overtuigen dat het aanbrengen van paalschermen de beste oplossing was voor de vele gaten in de zeedijk. Op zondag 23 juni werd het bereikte resultaat gepubliceerd en in de plaatselijke kerken afgekondigd.

Op dinsdag 25 juni bezochten de commissarissen de zuidelijk gelegen buurtschappen van Nijkerk. In Veenhuizen, Duist en Kouswijk overtuigden zij zich van de wateroverlast uit de Stichtse plaatsen aan de westzijde van de Laak. De dijkstoel verzocht op grond hiervan het Hof hen toestemming te verlenen een duikersluis in de Laakmonding te leggen. De volgende dag werd Peter Petersen uit Putten voor één jaar gekozen tot dijkschrijver en Peel Henricksen tot dijkbode. Oud-dijkgraaf Ernst van Oldenbarnevelt kreeg de opdracht alle bescheiden, zowel brieven, rekeningen als de oude dijkrol uit 1588 in te leveren. Op dinsdag 2 juli moesten alle geërfden zich melden ten huize van de weduwe van Claes van Diermen in Nijkerk om hun morgentalen op te geven voor het opstellen van de nieuwe dijkrol.

71 De heemraden Evert Schrassert, Cornelis Reijersen (Putten), Henrick van Vanevelt, Coop Schrassert (Nijkerk). De zes gedeputeerden uit de geërfden: Henrick van Arler, Cornelis Reijnersen (Putten), Jan van Renseler, Jan Elbertsen (Nijkerk) en de burgemeesters Van Vanevelt en Leijdecker (Harderwijk).

72 Nobel 2012: 82.

Op donderdag 27 juni 1611 keerden de commissarissen na deze 'tiendaagse veldtocht' per koets terug naar Arnhem. De herziening van het dijkrecht van de Arkemheen had ruim vier jaar in beslag genomen: van 29 april 1607 tot 2 juli 1611. Vanaf juli 1611 stonden de geërfden uit Putten, Nijkerk en Harderwijk er weer alleen voor. Er viel onderling nog heel wat te regelen. De belangrijkste taak was het herstel van de zwaar beschadigde zeedijk. De zeedijk mocht in opdracht van het Hof alleen gerepareerd worden volgens het model en bestek van Bernhardt Kempinck. De aanbesteding daarvan moest plaats vinden voor 1 april 1612.

3. Van aarddijk naar paaldijk: 1612-1750

De voorbereidingen

Tijdens de invoering van het dijkrecht in juni 1611 onder leiding van vier Arnhemse commissarissen was de dijkstoel akkoord gegaan het dijkherstel uit te voeren volgens het bestek en model van de landmeter Bernhardt Kempinck. In het bestek van Kempinck wordt niet gesproken over de constructie van een paaldijk. In zijn bestek is alleen sprake van het verzwaren en verhogen van de aarden zeedijk waarbij incidenteel gebruik mocht worden gemaakt van palen en planken op de meest bedreigde plaatsen. Het nieuwe dijkrecht van 1611 was dus beslist niet het begin van de bouw van een 'klassieke' paaldijk. Men hield het vanwege de hoge kosten voorlopig op een traditionele aarddijk, slechts hier en daar verstevigd met palen en planken.

De voorbereidende werkzaamheden startten in de vroege morgen van 26 maart 1612. Op die dag reden dijkgraaf en heemraden met paard en wagen langs de zeedijk om de situatie nogmaals op te nemen. Ze hadden gevraagd of ook Abraham Thonissen mee wilde rijden. Wie was Abraham Thonissen? Abraham Thonissen was de stadstimmerman van Nijkerk. Hij renoveerde tussen 1639 en 1642 het Sint Catharinaklooster, waarvan een gedeelte in 1637 was aangekocht als burgerweeshuis. Ook buiten Nijkerk was hij actief. Zo was hij onder meer betrokken bij de restauratie van de kerk in Ermelo. In het midden van de eerste eikenhouten strijkbalk die het schip van deze kerk draagt staat: 'AO 1632 Abraham Thonissen'. Omstreeks 1650 leeft hij nog, want in dat jaar is hij eigenaar van 'huys en hof' aan de Holkerstraat in Nijkerk.[73] Vanaf 1612 maakte het Arkemheense dijkbestuur gebruik van zijn vakkennis bij houtaankoop, het aanleggen van paal- en plankwerken en het repareren van houten duikersluizen.

In de laadbak van de wagen lagen 81 palen van gelijke lengte. De eerste paal werd door Thonissen in de grond geslagen voor het dijkhuis van Harmen Brantsen. Hij woonde direct links van de plaats waar de Arkerweg tegen de zeedijk oploopt. Deze paal lag 22 centimeter lager dan de dorpel van zijn voordeur en gaf daarmee de precieze hoogte van de dijk aan volgens het bestek van landmeter Kempinck. De overige palen werden waterpas aan deze paal op de scheidingen van de 81 dijkblokken in de grond geslagen. Het was de bedoeling dat bij de aanbesteding van de bedijking de aannemers elk één of meer van deze blokken voor hun rekening namen.

De aanbesteding van de dijkgaten geeft een goed beeld van de toestand van de zeedijk in het voorjaar van 1612. In de tien kilometer lange dijk zaten zestien 'doorgaande' gaten met een totale lengte van bijna 200 meter. De kleine bressen varieerden van zes tot zestien meter. Het grootste gat zat in de Putterdijk en had een lengte van ruim 80 meter. Ook de

73 Van der Bie 1999: 23 en AAN inv. nr. 750 fol. 29.

Nekkevelderdijk in Nijkerk was zwaar gehavend. Het merendeel van deze gaten was ontstaan tijdens de stormvloed van januari 1610 en de winterstormen van 1611/1612. Gottschalk noemt in deze jaren geen schade aan de Arkemheense zeedijk maar wel aan andere zuidelijke en westelijke Zuiderzeedijken. Zo brak de Diemerdijk door, bezweek de zeedijk bij Waterland en was de omgeving van het IJ een ware ravage. Het peilmerk aan de Oostindische Toren in Enkhuizen gaf op 23 januari 1610 een waterhoogte aan van acht voet, ongeveer 2.25 meter, boven normale vloedhoogte.[74]

Het dijkmodel van Bernhardt Kempinck uit 1611

Op zijn kaart uit 1609-1610 had Kempinck de gebreken van de Arkemheense zeedijk al aangegeven. Kort samengevat kwam het hierop neer: het buiten- en binnenbeloop van de dijk waren te steil en de dijkzool en de kruin waren te smal. De verbeteringen die Kempinck in zijn bestek voorstelde verschilden echter nauwelijks van het bestaande dijkmodel. De dijkzool had in het nieuwe model een breedte van 36 voet, ongeveer 10.20 meter, precies zoals in 1356. De grootste verandering betrof het loslaten van de gelijkbenige trapeziumvorm en de invoering van een zwaarder rechthoekig dijklichaam met een hogere kruin en een iets minder steil buitenbeloop. Bij zijn ontwerp heeft Kempinck onvoldoende rekening gehouden met het verlies aan voorland sedert de eerste bedijking in 1356. Het Arkemheense voorland was in het begin van de zeventiende eeuw op veel plaatsen al verdwenen. Vooral langs de Putterdijk en in de omgeving van de Wielsluis lag niet meer dan ongeveer 100 meter. Eind zeventiende eeuw was vrijwel al het voorland verdwenen en stond de Zuiderzee tegen de zeedijk. Daarmee was de Arkemheense zeedijk bijna volledig schaardijk. Op de keper beschouwd had Kempinck een dijkmodel ontworpen dat niet bestand was tegen de toekomstige waterstaatkundige ontwikkelingen in het Zuiderzeegebied.

Hoe zag de dijk van Kempinck eruit? De basis van het rechthoekige dijklichaam was zestien voet, ongeveer 4.50 meter, breed. De verhouding tussen de dijkzool en de hoogte was 1:4, zodat een hoogte van acht voet maar net voldoende was. Bij moderne zeedijken is deze verhouding 1:12 of meer.[75] Een dijkhoogte van acht voet, ca. 2.25 meter voor een zeedijk was minimaal. Vierlingh pleitte eind zestiende eeuw al voor een hoogte van tenminste twaalf voet, ca. 3.25 meter.[76] Waarom koos Kempinck voor zo'n lage dijk? Wellicht omdat deze hoogte exact gelijk was aan de in Enkhuizen gemeten hoogste waterstand bij de laatste grote stormvloed van januari 1610. De kruin was even breed als de bodem, namelijk zestien voet, dus ook ongeveer 4.50 meter. Buiten- en binnenbeloop verschilden wel in lengte maar het buitenbeloop was opnieuw zestien voet en had een hellinghoek van 30°. Het binnenbeloop was met een lengte van tien voet, ongeveer 2.80 meter, en een hellinghoek van 53° aanmerkelijk steiler. De hellingen van moderne zeedijken hebben een veel flauwer verloop, waardoor de golven op het dijktalud kunnen uitlopen. De driehoeken rechts en links onder in het model (C-D-G en E-F-H) moesten uitgegraven en verstevigd worden om voldoende draagvlak te krijgen voor het binnen- en buitenbeloop.

74 Gottschalk 1971, II: 26-34.
75 Huitema 1947: 22.
76 Rooijendijk 2009: 75.

‘Modell ofte besteck waerna d’Arckemedische zeedijcke utt craft van die nije dijcxordenungh bij den Heeren Gecommitteerden deses Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen opten 22 Maij anno xvi c ende elve opgericht ende nae die gedaene besichtigunh durch d’hoge Heeren Gecommitteerden sampt den geswaren lantmeter. Ende daer op gehoorte advijs van den dijckgreeff ende heymraeden mitsgaders van de Gedeputeerde Geërfden van Putten, Nijkerck ende Harderwijck sullen staen te reformeren, te bestaeden ende van nu voort aen ‘t onderhouden wie volcht.

Te weten dat d’selve opten cruyn doorgaens in de lengte van den Duycker Dijck aff tot teijndens tegens die Laecke in een eenparige effene ofte gelijcke hoochte volgende het genomene waterpas naet opperste van den ingeslagen pael voor den huijse van Harmen Brantsen negen duijmen leger als den durpel van dien ende acht voet int loot hooger als den badem oft grondt, daerop het kleff van de affcledonge buijten dijcx salle commen te dalen genomen werden solle. Ende in de breijte opten cruijn als tusschen A.B. overal niet minder als sestien voeten te nemen, welverstaende soo veel d’hoochte ende breijde van de bewerffde hyijssteden ende gehoofften aenlangt, dat men daerinne d’opgemelte nije dijckordenungh sall hebben te volgen.

Aengaende d’affcledunge ten beijden zijden die selve zall buyten dijcx genamen worden naet uutwijsen van B.F.E. te weten d’affligende linie als B.F. op sestien voeten ende die daeronder van des dijcks badem D.E. aff schuirrecht uutgestreckte grontlinie als E.F. op viertien voeten schars. Item binnen dijcx sall d’affcledonghe genamen worden naet uutwijsen van A.C.D. te verstaen d’affligende linie als A.C. op thien voeten. Ende die daeronder van den dijcx badem E.D. aff schuijrrecht uutgestrecte grontlinie als D.C. op ses voeten ende alwaer aen eenigen orteren onder d’eene oft d’andere affcledonge oft onder beijden haere grontlinien sich merckklicken beneden die waechschale ofte schuurrechticheijt van den badem des dijcx bevonden worden aff te sacken ingestalt als die linie E.H. onder die waechrechte grontlinie E.F. ofte die linie D.G. onder die waechrechte grontlinie D.C., aldaer soll men den meer nederwerts dalenden uutslach eerstelick en nae eisch ende advenant vant voorgaende besteck op ende aen doen vullen, gelijcx den badem van den dijck ingestalt alst die gestiperde parthijen E.H.F. ende D.G.C. uutwijsen. Ende diensvolgens beijde die affcledongen als B.F.E. ende A.C.D. daerop doen setten in aller maten als voorseide thoe weten dat elcken voet dijcxhoochte int loot staende die scheunlinie van de buijtenste affcledonge lanck zij twee voeten ende van de binnenste affcledonge eenen voet ende een vierendeel voets. Die voetmaete van alsulcke lengde als dese hier gestelde linie ende sestien der selver voetmaten voor een dijcx roede van nu voortaen te nemen.

Aldus afgedaen ter ordonantie van de obgemelte Heeren Gecommitteerden, dijckgraeff, heijmraeden ende Gedeputeerden bij mij geswaeren lantmeter des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen opten 25 Juny anno 1611’. Bernardt Kempinck.

Tekst 27. Model en bestek van de Arkemheense zeedijk getekend en beschreven door Bernhardt Kempinck op 25 juni 1611 (HG inv. nr. 4396 en AZA inv. nr. 178 fol. 22-23).

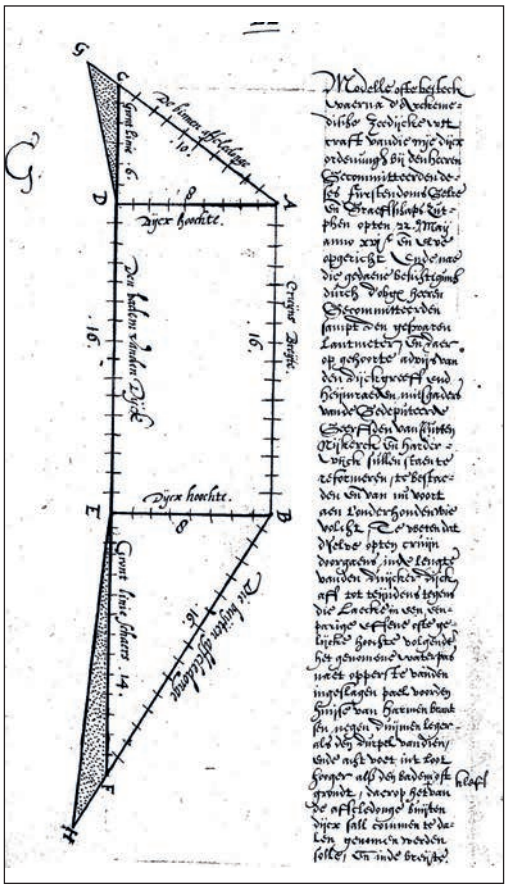

Afb. 45. Model en bestek van de Arkemheense zeedijk door Bernhardt Kempinck gedateerd op 25 juni 1611 (AZA inv. nr. 178 fol. 22).

Het dijkprofiel dat Bernhardt Kempinck in juni 1611 aan de dijkstoel presenteerde, draagt de sporen van een compromis tussen de Staten van Gelre en de dijkstoel. Aan de eis van het Hof om de polder voldoende te beschermen werd op minimale wijze voldaan, want het mocht vooral niet te veel kosten. Houtconstructies om de dijk extra te beschermen werden alleen ingezet op zeer zwakke plekken. De oorzaak daarvan moet gezocht worden in de beperkte financiële middelen van het dijkbestuur. In dit kader is het opmerkelijk dat de Staten van Gelre op geen enkele wijze bijdroegen aan de kosten. Gezien hun bemoeienis met de hele gang van zaken lag dit toch voor de hand. Een bepaalde vorm van tegemoetkoming in de kosten was in de zeventiende eeuw trouwens niet ongewoon. Zo kwamen de Staten van Holland in de periode 1591-1672 de dijkplichtigen van de Diemerdijk veelvuldig financieel tegemoet door het verlenen van vermindering van belasting. Zelfs in 1612 verleenden de Staten van Holland bij het herstel van de zeedijk van de Wieringerwaard vrijdom van belasting voor een periode van vijf jaar.[77] Het Arkemheense dijkbestuur ontving echter geen enkele tegemoetkoming. De dijkstoel moest roeien met de riemen die men had en die waren te kort.

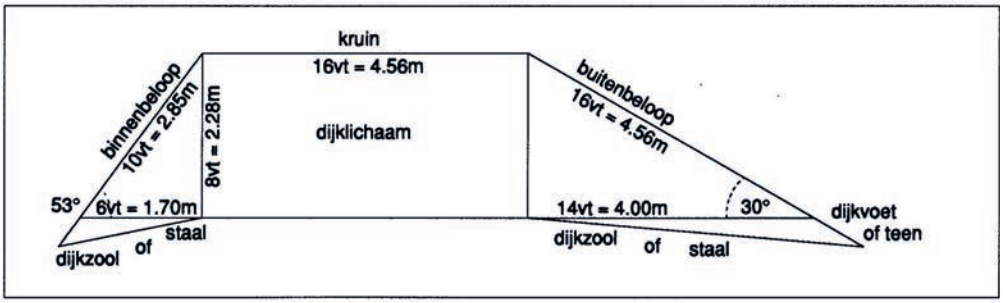

Afb. 46. Het dijkmodel van Bernardt Kempinck met maatvoering in voeten en meters (tekening Frank Brouwer).

77 Fransen 2011: 124 met bijbehorende tabel 3.9 en Bremer 1989: 13.

Samengevat zijn de ontwikkelingen op het gebied van dijkbouw in de Arkemheen vanaf de late middeleeuwen tot aan het begin van de zeventiende eeuw weinig opzienbarend. Het aanbrengen van planken en palen was in feite wel een bekende nieuwe ontwikkeling, maar die werd door de Arkemheense dijkstoel alleen toegepast in noodsituaties. Bij de ingrijpende renovatie in de eerste decennia van de zeventiende eeuw bleef de Arkemheense zeedijk een aarden dijk van geringe afmetingen, afgedekt met graszoden en alleen hier en daar versterkt met houtconstructies.

Het verzwaren en verhogen van de aarddijk in 1612

Het verzwaren en verhogen van de ruim tien kilometer lange zeedijk volgens het bestek van Kempinck ging de krachten van de plaatselijke aannemers van dijkwerken ver te boven. Daarom besloten dijkgraaf en heemraden op 10 maart 1612 de publicatie voor deze aanbesteding te laten afkondigen in het gehele Zuiderzeegebied: 'die biljetten ende publicatiën van des principalen dijcks sullen gesonden worden rontomme op de nabuir custen van Holland ende het Sticht als oick in de plaetsen aen de custen van Gelderlandt gelegen te geschien tegens den tweeden April toecomende'.[78] Na het vermelden van de geografische ligging van de 'Erckemehen' volgden in deze publicatie de aanbestedingsdatum en de hoofdlijnen van het bestek. Uitgebreide informatie kon men inwinnen bij de dijkgraaf Henrick van Arler de Jonge, tevens schout van Putten. Wie belangstelling had voor deze aanbesteding moest op 2 april op de Duikerdijk aanwezig zijn. Bij het aannemen van één of meer dijkvakken werd een flinke verdienste in het vooruitzicht gesteld.

De aanbesteding vond bij afslag plaats. Men noemde dit mijnen, omdat een gegadigde, wanneer hij bereid was het werk uit te voeren, 'mijn' riep. De condities en voorwaarden waren door het dijkbestuur zorgvuldig opgesteld. In de artikelen 1 tot en met 7 stond een uitgebreide beschrijving van het dijkmodel van Kempinck. Dan volgden zeven artikelen over de aardhaling en de bekleding van de buiten- en binnenloop van de dijk. Met fraude van aannemers hield men duidelijk rekening. Zo kreeg een aannemer die het waagde één van de 81 waterpas gestelde palen, die de kruinhoogte van de dijk aangaven, verder de grond in te slaan, een boete van tien carolusguldens. Ten slotte kon niemand aanspraak maken op een ruimere betaling dan afgesproken was. Zo er toch meningsverschillen mochten ontstaan over de interpretatie van de aanbestedingsvoorwaarden dan was het eindoordeel voorbehouden aan de dijkstoel.

De werkzaamheden moesten beginnen op maandag na beloken Pasen of op z'n laatst binnen drie dagen daarna. Pasen 1612 viel op 12 april, beloken Pasen is de zondag daarna, zodat de aannemers aan de slag moesten tussen maandag 20 en donderdag 23 april. De opleveringsdatum was vastgesteld op 15 juni. Na maximaal 48 werkdagen moest het werk opgeleverd worden. Wie op 15 juni niet klaar was, werd beboet met twee stuivers per roede en was verplicht zijn dijkvak uiterlijk 1 juli op te leveren. Werd ook deze datum niet gehaald, dan werden niet voltooide dijkblokken opnieuw aanbesteed. De eerste aannemer betaalde dan 'dubbel gewin' dat wil zeggen, dat hij twee keer het bedrag van de aanbesteding moest betalen. Een deel daarvan was boete en moest worden uitbetaald aan de dijkgraaf. Indien er zich 'tempeesten ofte onweder' mochten voordoen, dan werd een en ander bijgesteld ter beoordeling van dijkgraaf en heemraden.

De aanbesteding vond plaats per dijkblok. Eén dijkblok was ca. 28 roeden lang, 125 meter. De eerste aanbesteding betrof de 53 onbewoonde dijkblokken tussen de Duikerdijk

78 AZA inv. nr. 1 fol. 9. De overige gegevens voor deze paragraaf ibidem fol. 12-23.

in het oosten en de Laak in het westen. De tweede aanbesteding eind april 1612 had betrekking op ruim drie kilometer dijk waaraan de 48 dijkhuizen stonden. De kosten voor de renovatie van de 81 dijkblokken bedroeg aan arbeidsloon 12.438 gulden, ca. 153 gulden per blok of 5,50 gulden per roede. Voor de gehele operatie kocht Abraham Thonissen twee scheepsladingen palen. De schepen met palen werden op 29 maart 1612 gelost en op de dijk opgestapeld door de dijkbewoners Aelt Boeren en dijkbode Peel Henricksen voor zes gulden.[79] Helaas ontbreken opgaven van zowel de aantallen als de prijs van de palen. Op grond van het feit dat het dijkbestuur bij nader inzien genoodzaakt was het morgengeld van drie gulden met vijf stuivers te verhogen wegens houtinkoop, zou dit bedrag kunnen neerkomen op ca. 1000 gulden. Het dijkbestuur betaalde alle kosten uit de inkomsten uit het morgengeld en een lening van 9145 gulden.[80]

De aanwijzing voor aardhaling uit binnen- en buitendijksland in 1612-1614

Voor het herstel van de aarden zeedijk was veel klei nodig. Waar die klei vandaan gehaald werd, lezen we in de notulen van 1614. Op 29 en 30 maart 1614 vond namelijk een grote opmeting plaats ten behoeve van de aardhaling voor de renovatie van de zeedijk.[81] Het betrof zowel de hooi- en weilanden die betrokken waren geweest bij de aanbesteding van de dijkverhoging in het voorjaar van 1612, als percelen die in de toekomst voor aardhaling in aanmerking kwamen. Gedurende deze twee dagen reden de dijkgraaf, twee heemraden, de dijkschrijver en de dijkbode van de Duikerdijk tot aan de Laak langs de zeedijk. De eigenaren waren of persoonlijk op hun binnen- of buitendijks gelegen perceel aanwezig of lieten zich vervangen door een van hun pachters. De dijkbode had tot taak de percelen op te meten met de Arkemheense kettingroede van veertien voeten, ca. 3,80 meter.

Dijkbode Peel Henricksen spande zijn ketting in deze twee dagen ruim tweeduizend keer. Dijkschrijver Engelberts volgde hem en noteerde van de ruim 70 eigenaren hoeveel roeden binnen- of buitendijks land zij moesten prijsgeven voor aardhaling. In totaal werd 863 roeden, dat is 3280 meter, binnendijks land en 1205 roeden, ruim 4580 meter, buitendijks land opgemeten. Uit deze opmeting is af te leiden dat er in 1614 al over een lengte van bijna vier kilometer geen voorland meer lag. Voor deze grondonteigening golden drie verschillende prijzen. Buitendijks land was het goedkoopst. Het bracht 50 cent per strekkende roede op. Voor binnendijks land werden twee prijzen gehanteerd. In het verleden al eens aangegraven grond leverde één gulden per roede op, terwijl voor een grasperceel met goede zoden vier gulden per strekkende roede werd uitbetaald. Met deze onteigening van bijna 8000 meter vlak voor en achter de zeedijk gelegen landerijen had de dijkstoel zich voor vele jaren verzekerd van voldoende percelen voor aardhaling. In latere zeventiende-eeuwse rekeningen zijn posten voor het uitbetalen van aardgeld dan ook zeldzaam.

Het onteigenen van gronden voor aardhaling had grote gevolgen voor het bezit aan onroerend goed van veel personen in en buiten de polder. Uit een aantal voorbeelden blijkt wat men over moest hebben voor het onderhoud van de zeedijk ook al stond daar een niet onredelijke vergoeding tegenover. Zo moest de Nijkerkse schout Joachim van Curler een perceel van 100 meter binnendijks grasland voor 88 gulden verkopen. Maurits Pannekoeck verloor 39 roeden binnen- en buitendijks land, terwijl Aeltgen van Groeningen, de

79 AZA inv. nr. 1 fol. 11.
80 AZA inv. nr. 1 fol. 23. De inkomsten uit het morgengeld bedroegen in 1612 ruim 11.947 gulden. De eindrekening over 1612 had een batig saldo van 2107 gulden. In de periode 1613-1619 werd het morgengeld stelselmatig verlaagd van 2,75 gulden in 1613 naar zelfs 60 cent in 1619.
81 AZA inv. nr. 1 fol. 55-62.

waardin van de herberg De Roskam in Nijkerk, samen met Aelt Jansen Visscher negen gulden en zeven stuivers kreeg voor 12½ roede binnen- en buitenland. In Harderwijk woonde toentertijd de niet onbemiddelde predikant Ellardus van Mehen. Hij zag zijn bezit verminderd worden met 180 meter buitendijks grasland. In Putten bleven ook de 'kleine luyden' niet gespaard. De weduwe van koster Jan Willems moest voor 4 gulden een even groot aantal roeden binnendijks land van de hand doen. Ten slotte ontving Jorden Vermaet uit Amersfoort slechts 22 gulden en tien stuivers voor ruim 200 meter buitenland gelegen vlak voor de Laakmonding. Ook instellingen en kloosters droegen ruimschoots bij. Van het Sint Catharinaklooster en het Nijkerkse Gasthuis werden een aantal percelen met een gezamenlijke lengte van 500 meter voor aardhaling aangewezen. De abt van het klooster Abdinkhof te Paderborn en de abdis van het vrouwenklooster te Elten verloren respectievelijk 110 meter binnenland en 125 meter buitenland. Dat de kwaliteit van de grond wel degelijk een rol speelde, ondervond Rijcket Hoolwerff. Hij kreeg zijn binnenland, vanwege de slechte kwaliteit van de graszoden, uitbetaald als buitenland. Deze groots opgezette aardhaling kostte de dijkstoel 1687 gulden, wat neerkomt op een gemiddelde prijs van 82 cent per strekkende roede buiten- of binnenland.

Aardhaling was een van de meest wezenlijke, en daarmee tegelijk ook een van de meest betwiste onderdelen van de historische dijkbouw. Ik besteed in dit hoofdstuk relatief veel aandacht aan dit probleem. Hieronder bespreek ik om die reden eerst de bijzondere manier van de berekening van de vergoeding voor aardhaling in de Arkemheen. Vervolgens illustreer ik de problemen rond de aardhaling aan de hand van het civiele proces dat in 1741 gevoerd werd tussen Van Delen en Van Diermen, twee Nijkerkse ingezetenen.

Het recht van aardhaling

Zoals ik hiervoor al heb opgemerkt, was aardhaling een van de grootste problemen van de historische dijkbouw. Op grond daarvan besteed ik hieraan ruim aandacht. In de eerste plaats door de bespreking van het recht van aardhaling in de Arkemheen in het algemeen en in de tweede plaats door uitgebreid in te gaan op de loop van een aardhalingsproces uit het midden van de achttiende eeuw waarin artikel 3 van het dijkrecht van 1611 over aardhaling nog volledig van kracht is.

In 1403, nog geen vijftig jaar na de bedijking van de Arkemheen, waren er al zodanige problemen rond aardhaling dat de dijkstoel de landsheer om een uitspraak vroeg. Wat het probleem geweest is weten we niet. In ieder geval was het voor hertog Reijnout IV van Gelre voldoende aanleiding om nieuwe en nauwkeuriger bepalingen omtrent aardhaling te formuleren. Wie grond nodig had mocht die alleen halen op plaatsen aangewezen door de dijkstoel en wel daar waar dit de minste schade opleverde. De dijkplichtige moest de eigenaar van het aangewezen land twee Vlaamse plakken per roede betalen en kreeg daarmee het te vergraven land erfelijk in bezit, zodat hij voortaan daarmee zijn dijk kon onderhouden.[82]

Eind zestiende, begin zeventiende eeuw was veel voorland door de Zuiderzee verzwolgen waardoor steeds meer vruchtbaar binnendijks land moest worden vergraven. Sinds 1611 wees de dijkstoel op grond van artikel 3 van het dijkrecht de aardplichtige gronden aan 'ter naester plaetsen' en 'ten minsten schade'. De betaling vond plaats overeenkomstig de op dat moment geldende grondprijs en was hiermee erfelijk betaald. De dijkstoel bepaalde tevens dat 'binnenlant verschoont zou worden, daer buitenlant gevonden wort'.

82 AZA inv. nr. 178 fol. 2.

Met andere woorden: het vergraven van nog aanwezig voorland ging vóór het ontgronden van binnendijks grasland.

In mei 1618 verbood de dijkstoel het bezaaien van land waaruit gedijkt was op straffe van een zeer hoge boete: vijftig goud guldens.[83] Deze maatregel hield verband met het nijpende tekort aan graszoden voor het bekleden van de dijkglooiing. Wanneer namelijk eenmaal vergraven land geploegd en bebouwd was, groeide er geen gras meer. Bovendien bestond de neiging bebouwd land minder snel af te graven, zodat de stimulans tot regelmatig dijkonderhoud afnam. In het algemeen groef men de aarde af tot één voet of één spit diep. Wanneer echter de nood aan de man kwam, kon de dijkstoel toestemming geven tot vier voet diep, ongeveer 1.15 meter, uit te graven. Daarvoor gold wel de beperking dat men boven het grondwaterpeil moest blijven en de kleilaag niet volledig mocht weghalen, omdat anders het veel wekere en voor afslag gevoelige veen aan de oppervlakte kwam.

In het dijkrecht van 1752 werden de bepalingen rond aardhaling verder uitgewerkt.[84] Het was voortaan verboden buitendijks grond te halen binnen twee roeden, ongeveer negen meter, van de voet van de dijk of de dijksloot, terwijl men bovendien vijf roeden, achttien meter, van de zee moest blijven. In de praktijk betekende dit, dat voorland van rond de dertig meter breedte al niet meer voor aardhaling in aanmerking kwam. Binnendijks moest men ook twee roeden van de dijksloot blijven. Landinwaarts waren er geen beperkingen als men maar binnen de grenzen van het aangekochte perceel bleef.

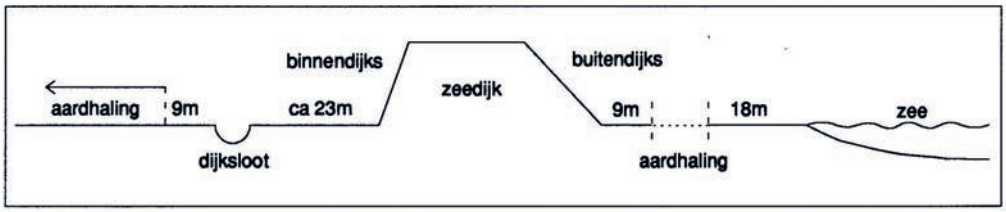

Afb. 47. Schematische weergave van de plaats van aardhaling volgens artikel 25 van het dijkrecht van de Arkemheen uit 1752 (AZA inv. nr. 183. Tekening Frank Brouwer).

De grondprijs werd vastgesteld door een onafhankelijke commissie bestaande uit gecommitteerden gekozen uit de zestienen en enkele afgevaardigden uit de geërfden. De uitbetaling vond plaats in twee termijnen: de ene helft in het lopende boekjaar, de andere helft in het jaar daarna.[85] Dijkbestuurders berekenden in het algemeen de grondprijs naar het aantal vierkante roeden, ongeveer veertien vierkante meter. Beekman geeft hiervan onder meer een voorbeeld uit het aangrenzende Bunschoten. In 1623 was er aarde nodig voor het herstel van de Veldendijk. Het dijkbestuur betaalde de eigenaars 'voor yeder roede vierkant één spit diep ses stuyvers'.[86]

In de Arkemheen gold echter een bijzondere regeling. Beekman noemt hiervan elders in Nederland geen voorbeelden. De Arkemheense dijkstoel betaalde namelijk niet uit per vierkante, maar per strekkende roede. Dat wil zeggen dat het perceel in de lengterichting van de dijk de prijs bepaalde. Het perceel mocht echter wel in z'n geheel worden vergraven. Deze bijzondere regeling blijkt onder meer uit de processtukken in het aardhalingsproces

83 AZA inv. nr. 1056 fol. 3.
84 HG inv. nr. 4397 en AZA inv. nr. 183 en daarin artikel 25.
85 AZA inv. nr. 1 fol. 49.
86 Beekman 1905-1907: 38, 50.

tussen Van Diermen en Van Delen, dat ik hieronder behandel. Dijkbode Jan Claessen getuigde tijdens deze rechtszaak dat voor aardhaling onteigende grond 'ingevolge constante practijcq' gemeten werd met de Arkemheense kettingroede 'soals het langs de dijk ligt'. Claessen gaf, vermoedelijk vanwege het bijzondere karakter van deze overeenkomst, een voorbeeld. Lag een perceel over een lengte van twintig roeden langs de dijk en was het perceel in de breedte landinwaarts vijf roeden, dan werd 'alleenlijk die twintig roeden langs de dijk schietende gemeten en betaalt'. Voor alle duidelijkheid keerde hij in zijn verklaring de zaak ook om: 'Soo van gelijcken wanneer een lant vijf roeden langs de dijk ligt en twintig roeden achterwaarts, is evenwel die vijf roeden opgemeten en betaalt'.

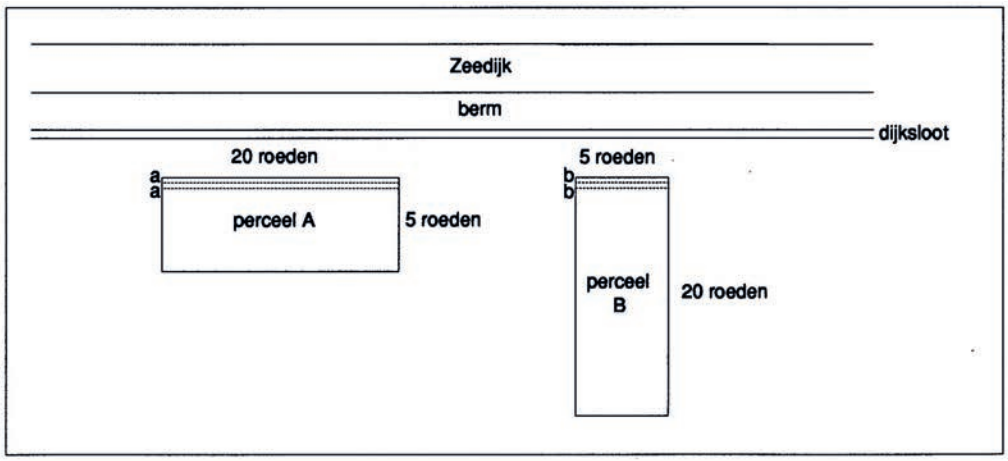

Afb. 48. Schematische voorstelling van de ligging van twee aardhalingspercelen langs de Arkemheense zeedijk ter verduidelijking van het feit, dat in de Arkemheen de schadeloosstelling voor aardhaling niet per vierkante roede maar per lengteroede betaald werd (tekening Frank Brouwer).

Deze wijze van vergoeding berustte op enkele praktische regels. De schematische tekening hierboven waarop de percelen A en B door de dijkstoel zijn aangewezen voor aardhaling maken dit duidelijk. In de eerste plaats mocht aarde uit de percelen A en B alleen gebruikt worden op het dijkvak recht tegenover perceel A en B. Deze bepaling voorkwam transportkosten en werd daarom ook na de gemeenmaking van de dijk om praktische redenen gehandhaafd. In de tweede plaats waren de dijkwerkers verplicht het aangraven van het perceel te beginnen zo dicht mogelijk bij de dijk en te werken in de lengterichting van het perceel, dus van a naar a en van b naar b. De eigenaar van perceel A liep in de praktijk veel meer risico dan eigenaar B, omdat A voor een veel groter dijkvak aarde moest leveren. Was namelijk het land van A vergraven tot aan de stippellijn, dan miste A een groter deel van zijn grond dan eigenaar B. De uitbetaling per strekkende lengteroede compenseerde zo voor eigenaar A het grotere risico en het snellere verlies van een groot deel van zijn kostbare grasland.

Dit 'uitsluitend langs de dijk meten' riep wel protesten op. In 1791 vroeg bijvoorbeeld de Harderwijkse heemraad Anthonie Peter van Westervelt de dijkstoel naar aanleiding van de vele vergraven landerijen ten behoeve van de dijkophoging hierin verandering te brengen. Hij achtte het verstandiger de aardhalingspercelen per vierkante roede te meten en uit

te betalen zoals elders de gewoonte was. De Arkemheense geërfden gingen echter alleen akkoord voorzover het nieuwe percelen betrof. Tevens besloot men toen hiervan een register aan te leggen.

Artikel 3 van het dijkrecht uit 1611 over aardhaling bleef van kracht tot het dijkrecht van 1752. Vanaf 1750 werd de buitenglooiing van de zeedijk met puin en stenen verzwaard waardoor aardhaling een minder grote rol speelde. Tot 1750 waren er voortdurend problemen rond het aangraven van binnen- en buitendijksland voor aardhaling. Soms moest de rechter eraan te pas komen. In het proces tussen twee vooraanstaande Nijkerkse inwoners, Casijn van Diermen en Jacob Johan van Delen, komen alle aspecten van artikel 3 van het dijkrecht van 1611 aan de orde. Om die reden volgt hieronder een verslag van dit civiele proces.

Een aardhalingsproces uit 1741: Van Delen contra Van Diermen

In het monumentale herenhuis, thans Langestraat 37, woonde in 1737 de dijkgraaf van de Arkemheen en tevens oudste ambtsjonker van Nijkerk, Jacob Johan van Delen, heer van (Oud) Amelisweerd en Middeldorp. Hij vervulde inmiddels zijn derde ambtsperiode als dijkgraaf. Ook in 1718 en 1724 was hij voor drie achtereenvolgende jaren door de zestienen gekozen. Sedert enkele jaren sukkelde hij met zijn gezondheid. Vooral in de wintermaanden verwisselde hij de Nijkerkse Vest voor een verblijf op zijn landgoed Amelisweerd, gemeente Bunnik aan de Kromme Rijn. Van daaruit kon hij bovendien gemakkelijk zijn arts dr. Joannes Oosterdijk Schacht in Utrecht bezoeken.

Naast hem woonde de hoogbejaarde Casijn van Diermen. Hoewel hij een bewogen en arbeidzaam leven achter de rug had, mocht hij zich op zijn vierentachtigste verheugen in een goede gezondheid. Geboren in Nijkerk was hij bij de inval van de Fransen in 1672 met vele anderen naar het Noord-Hollandse Edam gevlucht. Twee jaar later was hij daar getrouwd met Jannitgen Everts van Dasseler uit Putten.[87] Na de oorlog was hij teruggekeerd naar Nijkerk. Hij werd gerichtsman van Nijkerk en zette zich speciaal in voor de algemene armenzorg.

Van Diermen was eigenaar van een perceel hooi- en weiland van twee morgen aan de Wiel vlak tegen de Arkemheense zeedijk. De dijk direct ten westen van de Wielsluis bleek na de winter van 1736-1737 behoorlijk gehavend. Het kribwerk was gedeeltelijk weggespoeld en op enkele plaatsen had de Zuiderzee het buitenbeloop over een behoorlijke breedte weggeslagen. Bij de voorjaarsschouw in 1737 vonden dijkgraaf en heemraden het noodzakelijk dit dijkvak in de zomermaanden te herstellen, voordat

Afb. 49. Jacob Johan van Delen, heer van (Oud) Amelisweerd en Middeldorp, ambtsjonker van Nijkerk en dijkgraaf van de polder Arkemheen van 1718-1721, van 1724-1727 en van 1736-1739 (foto Iconografisch Bureau 's-Gravenhage).

87 Tijdschrift Veluwse Geslachten jrg. 8 (1983) nr. 4: 262.

de herfst- en winterstormen een dijkbreuk zouden veroorzaken. Daarom gaf de dijkstoel aan drie dijkwerkers, Gerrit de Ruyter en de broers Hendrik en Aert Hendriksen, de opdracht de zeedijk direct ten westen van de Wielsluis te repareren. De aarde konden zij halen uit het hooi- en weiland de Wielkamp, die vlak bij het dijkvak lag en eigendom was van Casijn van Diermen.

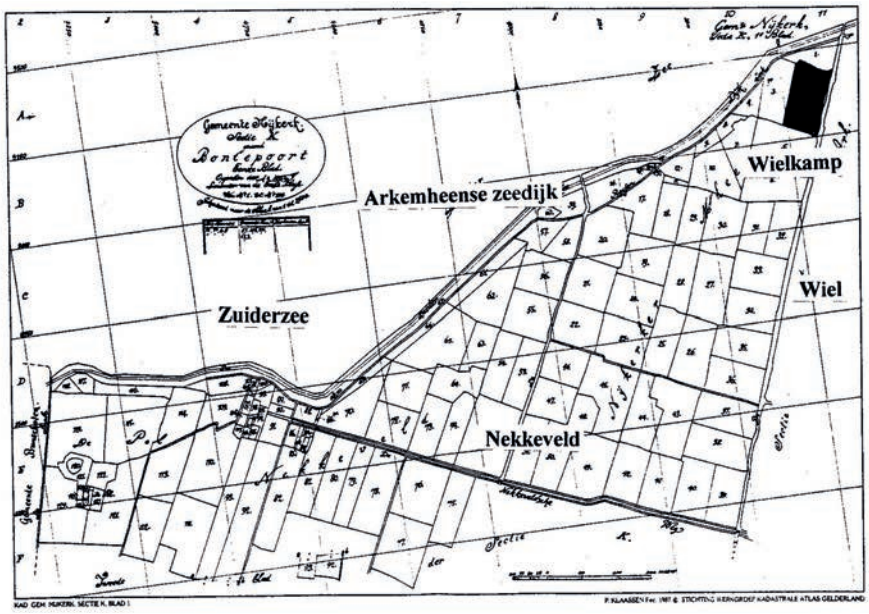

Kaart 40. Detail van de kadastrale kaart van de Nijkerkse buurtschap Nekkeveld uit 1832 met de ligging van de Wielkamp van Casijn van Diermen, sectie K 1e blad minuutnummer 2.

Een jaar later, in augustus 1738, kwam Van Diermen tegen deze volgens hem ongeoorloofde aardhaling in het geweer. Hij schreef zijn buurman Van Delen een brief met een eis tot schadevergoeding. Van Delen wees niet alleen deze eis af, maar eindigde zijn brief – althans volgens Van Diermen – met enkele beledigende opmerkingen, die, hoewel in het latijn, 'voor menschen van selfs minder rangh en geboorte verstaenbaer' waren. De gevolgen bleven niet uit. Op 13 oktober 1738 kreeg de dijkstoel een brief, waarin werd meegedeeld, dat dijkgraaf Jacob Johan van Delen op 21 januari 1739 voor het Veluwse Landgericht moest verschijnen.[88] De aanklacht was ingediend door Casijn van Diermen. De beschuldiging luidde 'spolie', roof of diefstal, op grond van ongeoorloofde aardhaling. Een maand later zette de dijkstoel in een uitvoerige brief zijn standpunt uiteen.[89] Van Delen had correct gehandeld. De Wielkamp was al lang geleden voor aardhaling aangewezen, opgemeten en het aardgeld was uitbetaald. Bovendien moest men de Wielkamp wel vergraven, want andere percelen langs de dijk waren ongeschikt voor dijkreparatie. Als de dijkstoel niet handelend was opgetreden, zou een dijkbreuk onvermijdelijk zijn geweest.

88 RV inv. nr. 448 en AZA inv. nr. 1026. Dit omvangrijke proces bestaat uit diverse onderdelen, zoals de aanklacht van Van Diermen, het antwoord van Van Delen, de repliek van Van Diermen en de dupliek van Van Delen. De dupliek van Van Diermen ontbreekt. Daarna volgen debat en uitspraak. Het totale proces omvat 289 folio's met 2177 artikelen en 75 bijlagen.

89 Brieven met een gelijkluidende inhoud verzond de dijkstoel aan het Landgericht op 24 mei 1740 en 6 april 1741.

Het Landgericht deed op 27 november 1739 uitspraak. Van Diermen kreeg ongelijk. Op 16 mei 1740 stelde hij Van Delen voor tot een schikking te komen. Als schadeloosstelling eiste hij van Van Delen een bedrag van 100 zilveren dukaten. Ging Van Delen hierop niet in, dan zou hij niet schromen een tweede gerechtelijke procedure aan te spannen en dan een schadevergoeding te eisen van 200 zilveren dukaten. Van Delen liet zich niet intimideren en vertrok op 24 december 1740 naar Utrecht om daar te blijven tot mei 1741.[90] Zijn woning in Nijkerk liet hij achter onder de hoede en zorg van zijn tuinman Jan Lucassen en zijn huishoudster Woutertje van der Goot.

Van Diermen hield woord. Op 4, 5 en 6 mei spande het Landgericht van Veluwe een zaak aan tegen de Bank te Nijkerk.[91] De dagvaarding was al op 15 april 1741 aan Van Delen verzonden. Niet naar Amelisweerd, maar naar zijn woning aan de Langestraat in Nijkerk. Tuinman Lucassen had echter geweigerd deze oproep in ontvangst te nemen, waarop de gerichtslieden Aelt Brouwer en Johannes Aulen het belastende epistel op de voordeur van het woonhuis hadden geplakt.

In de nieuwe aanklacht beschuldigde Van Diermen Van Delen niet van spolie, maar van ‘actio damni’, aangebrachte schade. Volgens Van Diermen hadden de arbeiders in de zomer van 1737 niet alleen de Wielkamp vergraven maar door hun optreden het perceel volledig vernield. Dat laatste beschouwde Van Diermen als een persoonlijke wraakneming. In de tweede plaats had het dijkbestuur zich schuldig gemaakt aan overtreding van artikel 3 over aardhaling in het dijkrecht van 1611. Vanaf dit moment vervullen twee kaarten getekend door de Gelderse landmeters Gijsbert Verbeek en Frederik Beyerink een belangrijke rol in dit aardhalingsproces.[92]

Nootitie:

1. Casijn van Diermens Camp westw. 37 roede groote archimeentse maat a 16 voeten de roeden.
2. ’t Lant van de erfgename van den Heer van Ouwenaller, sijnde water ende hier en daar wat riet.
3. Sijnde een dam van rijsen en aarden met een brug.
4. Sijnde water. Deese tittelkens sijn palen en kribwerken.
5. Sijnde een opgedreve melun of opwerp van de zee van alderhande bogt.
6. ’t Lant van Gerrit van den Rhijn, water en hier en daar wat riet.
   Aldus gecartiert op den 8 augustus 1741 door den geadmitteert landmeter G. Verbeek’.

Tekst 28. Legenda van de kaart van G. Verbeek uit 1741: ‘Kaart van de geleegentheyt en wijse, hoe het lant van Casijn van Diermen aan de Wielsluys is gesitueert, met relaatsij tot den dijk. En de landen binnen en buyten dijks voor en tussen bijde leggende ingestelt nauwkeurigh ter instantie van den dijkstoel van den Arckemeen van Putten en Neykerck’.

90 Van deze data leggen getuigenis af: Hendrik van Huysteen 27 jaar, Jan Woutersen Collert 44 jaar en Jan Aertsen 54 jaar. Zij woonden allen in de Langestraat dicht bij het Van Delenhuis.

91 De leden van het landgericht waren Gerhard Casijn Bentinck, heer van de Berenkamp en landdrost van Veluwe, Casper Antony van Haersolte, Philip Henrik van Golstein en Coenraad Jan van Zuilen van Nijveld, allen ambtsjonkers van Nijkerk. Naast de landschrijver mr. W.H. Tolwater maakten nog drie burgemeesters deel uit van het landgericht, namelijk Theodoor Jan van Eck van Arnhem, Jacob Winter van der Graaf van Harderwijk en Derk Christiaan Tulleken van Elburg.

92 De kaart van Gijsbert Verbeek is bijlage 30 bij deel 2 het ‘Antwoord’ en bevindt zich nog tussen de processtukken in het RV inv. nr. 448. Formaat 54 x 42 cm. Gekleurd. Schaal ca. 1:200, noorden rechts. De kaart van Frederik Beyerink is uit de processtukken gehaald en overgebracht naar de Algemene Kaartenverzameling no. 875. Formaat 35,5 x 48 cm. Gekleurd. Schaal 1: 200, noorden rechts.

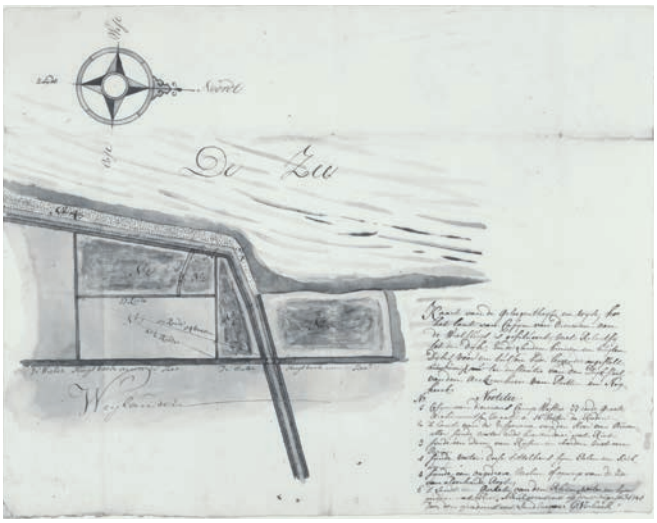

Kaart 41. 'Kaart van de geleegentheyt en wijse hoe het land van Casijn van Diermen aan de Wielsluys is gesitueert'. Schaal ca. 1:1200. Het noorden rechts. Deze kaart werd in 1741 getekend door de Gelderse landmeter Gijsbert Verbeek als bijlage in het aardhalingsproces tussen Casijn van Diermen en Jacob Johan van Delen uit Nijkerk (foto Gelders Archief).

Op 8 augustus 1741 tekende Verbeek op verzoek van het Arkemheense dijkbestuur de 'Kaart van de geleegentheyt en wijse hoe het lant van Casijn van Diermen aan de Wielsluys is gesitueert'. Gijsbert Verbeek – overleden in 1754 – was in het dagelijks leven tapper, herbergier, in Arnhem. Hij kreeg in 1732 van het Arnhemse stadsbestuur toestemming om les te geven in de landmeetkunde. In 1734 ontving hij zijn officiële aanstelling als Gelderse landmeter. Verbeek ontplooide de meeste landmeetkundige activiteit tussen 1735 en 1750. Naast opdrachten van het Arnhemse stadsbestuur tekende hij o.a. kaarten van de fortificatie van Westervoort en landerijen bij Rheden, Dieren en Driebergen.[93]

De legenda van deze kaart verhelderde de redenering van het Arkemheense dijkbestuur. De Wielkamp was terecht voor aardhaling gebruikt, want het buitendijks land bestond uit 'opwerp van de zee van alderhande bogt' (nr. 5) en het binnendijks land was niet anders dan 'water en hier en daar wat riet' (nr. 6). Van Diermen was het daar volstrekt mee oneens. Volgens hem bevatte de kaart van Verbeek zoveel pertinente onjuistheden, dat hij besloot zelf een landmeter in de arm te nemen om een eigen situatietekening te laten maken. Hij richtte zich daarvoor tot een Arnhemse collega van Verbeek, Frederik Beyerink. Frederik Beyerink werd in Nijmegen geboren. In 1708 ging hij bij zijn vader als kuipersknecht in de leer. Vanwege zijn eerste huwelijk in 1721 – hij huwde overigens viermaal – vestigde hij zich als kruidenier in de Arnhemse Turfstraat, vlakbij de Sint Eusebiuskerk. In 1739 gaf hij aan het Hof van Gelre in zijn woonplaats te kennen, dat hij opgeleid wilde worden tot landmeter, een beroep dat meer overeenkomst vertoonde met zijn oorspronkelijke opleiding als kuiper. Immers in beide beroepen zijn meten en berekenen van groot belang. In hetzelfde jaar legde hij de eed op het landmeterschap af. Voorlopig bleef hij echter de winkel in de Turfstraat voortzetten. De landmeetkundige activiteiten van Beyerink begonnen pas in 1752, hij was toen al tegen de zestig. Als expert in het meten van waterstanden en rivierlopen was hij na 1764 onder meer betrokken bij de beteugeling van de bovenrivieren Rijn en IJssel. Hij overleed op 85-jarige leeftijd op 8 augustus 1779.[94]

93 Aardoom 2002: 94, 110. Voor de kaarten van Verbeek zie Teeling 1981, II: 81 en Rozemond 1969 no. 4462. Deze kaart wordt echter niet genoemd in de diverse publicaties over Verbeek, omdat hij zich nog in de processtukken bevindt. Zie ook Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek II, kolom 333.

94 Aardoom 2002: 79-112.

De proceskaart van Beyerink ‘Vertoonende een hoekje van den Arkemheense Polder bij de Wielersluys aan de Zuijderzee zoo binnen als buyten dijks’ is getekend op 9 oktober 1741. Beyerink gaf de plaatselijke situatie als volgt weer. Aan de westzijde van de Wielbeek lag het door sloten omgeven perceel van Casijn van Diermen. Hieruit was in het midden (nr. 1 bij A) in 1737 de gewraakte grond gegraven over een oppervlakte van ongeveer 400 m². Tussen dit perceel en de zeedijk lagen nog twee kampen. Ten westen het drassige terrein van de Heer van Oldenaller van 60 kwadraat roeden – ongeveer 900 m² – onvergraven grond (nr. 2 bij B) en noordelijk van de Wielkamp het rietland van Gerrit van den Rijn met 300 m² onaangetast land (nr. 6 bij E). Om vanaf de dijk met droge voeten het terrein van Van Diermen te kunnen bereiken, was er een dam van rijshout en aarde aangelegd (nr. 3). Over deze dam hadden de dijkwerkers met karren de grond naar de zeedijk gebracht. Ten slotte lag er buitendijks, langs de zogenaamde Buitenwielbeek, nog een perceel, waaruit in een eerder stadium ook grond gehaald was over een oppervlakte van 900 m² (nr. 5 bij D).

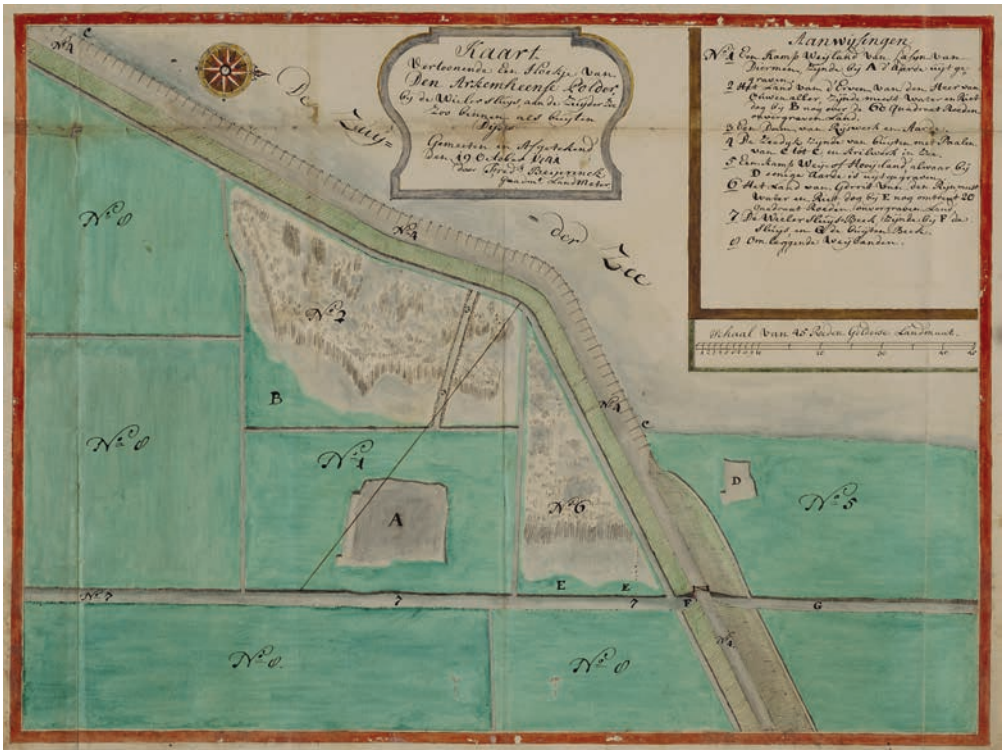

Kaart 42. ‘Kaart vertoonende een hoekje van den Arkemheense polder bij de Wielsluys aan de Zuyder Zee zoo binnen als buijten Dijks’. Schaal ca. 1:1200. Het noorden rechts. Deze kaart werd in 1741 getekend door de Gelderse landmeter Frederik Beyerink als bijlage in het aardhalingsproces tussen Casijn van Diermen en Jacob Johan van Delen uit Nijkerk (foto Gelders Archief).

Aanwijzingen:
1. Een kamp weyland van Casijn van Diermen zijnde bij A d'aarde uytgegraven.
2. Het land van d'Erven van de Heer van Ouwenaller zijnde meest water en riet dog bij B nog over de 60 quadraat roeden onvergraven land.
3. Een dam van rijswerk en aarde.
4. De zeedijk zijnde van buyten met paalen van C tot C en kribwerk in zee.
5. Een kamp wey- en hooyland alwaar bij D eenige aarde is uytgegraven.
6. Het land van Gerrit van de Rijn meest water en riet dog bij E nog omtrent 20 quadraat roeden onvergraven land.
7. De Wielersluys-beek, zijnde bij F de sluys en G de Buytenbeek.
8. Omliggende weylanden.

Tekst 29. Legenda van de kaart van F. Beyerink: 'Kaart vertoonende een hoekje van den Arkemheense Polder bij de Wielersluys aan de Zuijderzee zoo binnen als buyten dijks. Gemeeten en afgetekend den 19 october 1741 door Frederik Beyerink geadmitteert landmeter'.

Samenvattend levert dit het volgende beeld op. De dijkstoel achtte, behalve de Wielkamp, al het binnen- en buitendijkse land ter plaatse ongeschikt voor aardhaling. Van Diermen constateerde daarentegen dat er nog ten minste 1200 m² aarde te halen was, voordat zijn Wielkamp aan de beurt kwam. Volgens van Diermen had het dijkbestuur noch voldaan aan 'ter naester plaetsen', noch aan 'ten minsten schaede' en evenmin aan de regel dat buitenland voor binnenland ging. Hier wreekte zich onder meer het feit, dat in het dijkrecht niet omschreven was aan welke minimum eisen dijkspecie moest voldoen. Particulieren als Van Diermen mochten hierover zo hun eigen denkbeelden hebben, voor de dijkstoel kwam alleen een gezonde graszode en vette zeeklei in aanmerking.

In de tweede plaats had Van Diermen aan Beyerink uitdrukkelijk de opdracht gegeven uit te zoeken of de dijkstoel de aarde uit zijn Wielkamp wel op het juiste dijkvak had laten aanbrengen. In de praktijk van de aardhaling gold namelijk de regel, dat dijkvak en aardhalingsplaats zo dicht mogelijk bij elkaar moesten liggen. Men voorkwam op die manier transportproblemen, spaarde arbeidskosten en in noodgevallen kon men direct ter plaatse aan de slag. Bij percelen die in een dijkbocht lagen, gaf deze regel echter problemen. Welk dijkvak was ten opzichte van de Wielkamp 'ter naester plaetse'? Ook op deze vraag gaf de kaart van Beyerink een helder antwoord. Daarvoor moest volgens hem vanuit het midden van de dijkbocht een perpendiculaire lijn of loodlijn getrokken worden. Deze lijn sneed het desbetreffende perceel in twee delen. De grond nu die ten zuiden van deze lijn lag, mocht alleen ten westen op de dijk gebracht worden; de aarde uit het andere deel alleen op het noordelijk gelegen dijkvak.

In een door Beyerink geschreven toelichting gedateerd 15 november 1741 beriep hij zich ten aanzien van deze handelwijze op een niet nader genoemde jurisprudentie van het Hof van de Staten van Gelre van 30 maart 1715.[95] Kaart en toelichting van Beyerink vormen een treffende illustratie hoe nauwgezet men ten aanzien van de verschillende landschappelijke situaties rond de aardhaling te werk ging. Vermoedelijk hebben de diagonalen op de tekening van Verbeek hier ook mee te maken. Gegevens over de juiste bedoeling ontbreken echter zowel in de legenda als in de processtukken. Concreet betekende dit, dat

95 De toelichting in de processtukken als bijlage EE in RV inv. nr. 448.

de dijkstoel vrijwel geen aarde uit de Wielkamp naar het westelijk deel van de zeedijk had mogen laten vervoeren en dat was wel gebeurd. In de loop van het proces speelde deze 'overtreding' echter geen rol. De vraag was immers niet of de aarde van Van Diermen wel op het rechtmatige dijkvak was aangebracht, maar of de Wielkamp als zodanig terecht of ten onrechte was gebruikt voor aardhaling.

Ten slotte, zo meende Van Diermen, had het dijkbestuur de Wielkamp nooit aangewezen voor aardhaling. De kamp was voor dat doel nooit opgemeten en evenmin betaald. De weerlegging van deze feiten werpt een bijzonder licht op de praktijk van het laatste onderdeel van artikel 3, namelijk het 'erfflick betaelt worden' van aardhalingsgronden. Wat was het geval? De Wielkamp was al eerder inzet geweest van een gerechtelijke procedure naar aanleiding van een erfeniskwestie. Omstreeks 1710 overleed Jan van Diermen, een halfbroer van Casijn van Diermen, kinderloos. De Wielkamp uit zijn nalatenschap erfden zijn zuster Beertje van Diermen, overleden 1736, en haar man de Arkemheense heemraad Wouter Evertsen Collert, overleden voor 1722.[96] Casijn van Diermen achtte zich 'uyt de natuur' echter de rechtmatige erfgenaam en begon een proces tegen zijn zuster en zwager. Dit proces kon Casijn van Diermen aanspannen, omdat de Wielkamp een leengoed was van het Vrouwenklooster te Elten. Kloostergoederen vererfden namelijk alleen in mannelijke lijn, waarbij, zoals zou blijken, Casijn, de halfbroer van Jan van Diermen, eerder erfde dan zijn volle zuster Beertje. Vermoedelijk voelde Wouter Evertsen Collert in 1715 – er is dan nog geen uitspraak gedaan in het proces – dat hij om die reden wel eens achter het net kon vissen. In zijn functie van heemraad was hij goed op de hoogte van de toestand van de zeedijk en de aardhalingsproblemen bij de Wielsluis. Hij stelde daarom in 1715 de dijkstoel voor zijn Wielkamp aan te wijzen voor aardhaling, de kamp te laten opmeten en hem het aardgeld uit te betalen. Dat dit was gebeurd, getuigde in 1741 de dijkbode Jan Claessen, 54 jaar oud en dus van 'competente ouderdom'. In het verbaal van de onkosten over 1715 staat: 'Den heemraad Wouter Evertsen comt voor het vergraven van agtendertigh roeden en veertien voet aen de westsijdt van sijn land op de Wiell de somma van 194-7-8 [gulden] toe'.[97] Wouter Evertsen ontving dus 5 gulden per strekkende roede voor de grootste lengte van zijn rechthoekige kamp. Ten opzichte van de grondprijs van 1614 is dat een verhoging van één gulden per roede.

Het verzoek van Casijn van Diermen om de Wielkamp nogmaals op te meten en aan hem de grondprijs als rechtmatige eigenaar uit te betalen, werd uiteraard afgewezen. Ook zijn argument dat de noordzijde, de kortste zijde van de rechthoek, niet was uitbetaald ten opzichte van het noordelijk dijkvak, sneed geen hout. Eenmaal betaald, was betaald, volgens artikel 3 van het dijkrecht van 1611. Casijn van Diermen, die na 1715 het proces tegen zijn directe familie had gewonnen, kwam nu bedrogen uit. Vermoedelijk hebben zijn zuster en zwager tot hun dood gezwegen over de aanwijzing van de Wielkamp voor aardhaling. Casijn van Diermen ontdekte pas 22 jaar later dat hij een kat-in-de-zak had geërfd!

Het Hoog Adellijk Landgericht van Veluwe in de Bank van Nijkerk deed op 15 mei 1743 uitspraak.[98] Casijn van Diermen werd over de gehele linie in het ongelijk gesteld. Naast zijn eigen kosten moest Van Diermen de helft betalen van de onkosten van Van Delen. Casijn van Diermen overleed, 90 jaar oud, ruim veertien dagen na de uitspraak op

96 Tijdschrift Veluwse Geslachten jrg. 8 (1983) nr. 4: 262.
97 Proces 'Antwoord' bijlage 33.
98 AZA inv. nr. 1026.

1 juni 1743. De erven Van Diermen betaalden op 3 juni 1744 de somma van 395 gulden, de helft van de proceskosten, aan Vrouwe Maria Clignet douairière, de weduwe van de inmiddels eveneens overleden Jacob Johan van Delen.

> 'Insake voor den Hoog Adelijken Lantgerigte van Veluwen in de Banke van Nijkerk ongedecideert hangende tussen Casijn van Diermen aanlegger ter eenre, en Jacob Jan van Delen tot Oud Amelisweerd en Middeldorp gewesene Dijkgraaf van de Arkemeen van Putten en Nijkerk, waar mede den dijkstoel van de Arkemeen voornoemt sig is voegende, en voor so veel nodig intervenierende verweerder, gevoegdens en intervenienten ter andere sijde. Gesien de aanspraak, antwoord, replicq en duplicq, voorts het debath op de stucken bij duplicq, overgevene naakt en bloot, alles ingevolge den betekende en geëxhibeerden inventaris de dato den 27 februari 1742. En gelet op 't overgelegde bewijs en verder waar op in desen eenigsints te letten stonde den Hoogh Weledele Heer Casper Anthonij van Haarsolthe als genomineerde en geconstitueerde ordelwijser na ingenomen advijs van twee onpartijdige regtsgeleerden met gevolg des gerigts doende regt, verclaart den aenlegger (= Casijn van Diermen) in sijnen genomene eysch en conclusie niet te sijn ontfankelijk ofte gefundeert, den verweerder (= Jacob Johan van Delen) gevoegdens en intervenienten daar van absolverende. Condemnerende den aanlegger in de halfscheijt der costen van den verweerder gevoegdens en intervenienten in dese procedure gevallen, tot taxatie en moderatie des gerigts en de andre helffte het halve advijs geld en costen der belering daar onder begrepen niet te min om redenen compenserende. Gepronuntieert in den Gerigte van Nijkerk den 15 meij 1743.'

Tekst 30. Uitspraak van het Hoog Adellijk Landgericht inzake het aardhalingsproces van Jacob Jan van Delen en Casijn van Diermen op 15 mei 1743 en de beslissing inzake de verdeling van de kosten van het proces op 3 juni 1744 (AZA inv. nr. 1026).

Het proces Van Diermen contra Van Delen noemde ik in de titel van deze paragraaf een aardhalingsproces. Dat is juist. Rond 1740 werd aardhaling immers nog geheel geregeld volgens artikel 3 van het dijkrecht van 1611. Daarnaast waren ongetwijfeld allerlei sentimenten en lokale tegenstellingen in het geding. Was het niet gewoon een ordinaire burenruzie? Of was het een voorbode van de lokale machtsstrijd die een halve eeuw later zou ontbranden tussen welgestelde burgers en invloedrijke ambtsjonkers met als inzet gezag en invloed in het stedelijke bestuur en op het platteland? [99]

Aannemers en dijkwerkers uit het hele Zuiderzeegebied in 1612

We keren terug naar het herstel van de zeedijk in het voorjaar en de zomer van 1612. Op 10 maart 1612 was door de dijkstoel in het Zuiderzeegebied de publicatie verspreid dat men kon inschrijven voor de aanbesteding voor het verzwaren en verhogen van de Arkemheense zeedijk. Zoals te verwachten was werd er ruim ingeschreven. De aannemers kwamen zowel uit Nijkerk/Putten als uit Holland en het Sticht. Van de 43 aannemers kwamen er 28 uit de regio. Onder hen elf dijkbewoners, die hoofdzakelijk hun eigen werven onder handen namen. In totaal herstelden de regionale aannemers ruim 4,5 km of 43% van de zeedijk. Meer dan de helft van het werk werd uitgevoerd door vijftien aannemers afkomstig van de Noord-Veluwe, uit Amsterdam, Bunschoten-Eemnes en uit de omgeving van het Noord-Hollandse Schagen. Uit Noord-Holland kwamen ervaren dijkbouwers als Jan

99 Zie over deze ontwikkelingen Verstegen 1990: 10-15.

Jansen van Gorkum van Schagen, Symon Martensen van Sint Maarten en Ariaen Claesen van Heringhuizen. Onder hun leiding brachten dijkwerkers met schop en kruiwagen bijna drie kilometer onbewoonde zeedijk op 'Kempinck-hoogte'.

De verzwaring en verhoging van de Arkemheense zeedijk kostte het polderbestuur aan arbeidsloon 12.438 gulden. In 1612 bedroeg het dagloon van een dijkwerker 70 cent. Bij een werkbare periode van 48 dagen tussen beloken Pasen en 15 juni betekende dit dat er dagelijks ten minste 370 arbeiders aan het werk waren. Een groot aantal was als los werkman geworven in de regio. De meesten waren meegekomen uit Noord-Holland en ondergebracht in houten keten langs de dijk. Dijkwerkers waren woest en ongeregeld volk. In diverse bronnen is te lezen hoe dijkwerkers bekend stonden: 'Nu zijn 't al rabauwen ende schuymers, die meer comen om de biercan, de bierton ende jonker Meuselaer (een biersoort) te bestormen dan om den dijck te maecken'.[100] Deze weinig vleiende typering geeft Vierlingh van dijkwerkers aan het eind van de zestiende eeuw. Hoewel hij in de eerste plaats Brabantse en Zeeuwse dijkarbeiders op het oog had, was het vermoedelijk met de Gelderse, Hollandse en Stichtse dijkers nauwelijks anders gesteld.

De meest bijzondere inschrijving was een groep Harderwijkse dragonders. Dragonders waren cavaleristen, ruiters, met de uitrusting van een infanterist. Zij ontleenden hun naam aan de draak in hun vaandel. Onder de burgerij stonden zij bekend als ongeregeld volk. De uitdrukking 'zo dronken als een dragonder' zegt voldoende. Deze Harderwijkse militairen onder leiding van Jan Ossingh namen op 2 april het herstel op zich van twee dijkblokken, ongeveer 250 meter, van de Putterdijk. Op maandag 20 april gingen zij in het Zuiderzeeslik driftig aan het werk. Het kruien van aarde in de paalkisten beviel echter slecht. Binnen enkele dagen hadden zij letterlijk hun kruit verschoten, want op 27 april werden de door hen verlaten blokken opnieuw aanbesteed. Ariaen Claesen van Heringhuizen mijnde nu deze blokken voor een veel hogere prijs. De polder moest een schadepost van ruim 100 gulden accepteren. De ploeg van Van Heringhuizen begon waar de 'dragonnen van Harderwijck uitgescheyden waeren'. Het inschakelen van militairen bij dijkwerkzaamheden kwam overigens in de zeventiende en achttiende eeuw meer voor. Zo verzocht de burgemeester van Medemblik in 1732 de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier een regiment soldaten beschikbaar te stellen. Omdat er uiteindelijk toch voldoende mankracht aanwezig was, werden zij niet daadwerkelijk ingezet bij het herstel van de West-Friese zeedijk.[101]

1. Bewoners van de Arkemheense zeedijk:

Jan Jacobs	Aelt Rengers
Peel Henricksen	Harmen Brantsen
Gerrit Jacobsen	Aert Henricksen
Aert Gerritsen	Aert Aeltsen
Aelt Boeren	Lubbert Reijners
Pieter Aertsen	**Totaal: 366,5 roeden**

100 Vierlingh 1576: XXXVIII. Voor leven en optreden van dijkwerkers zie o.a. in Rooijendijk 2009: 82-86.
101 Baars 1989: 196.

2. Uit omgeving Putten/Nijkerk:

Wolter Rengers	Wolter Lambertsen
Renger Aertsen	Willem van Rijs
Cornelis Minster	Jacob Gerritsen
Claes Schout	Henrick Snapper
Casijn Elbertsen	Zaer Jacobs
Tonis Evertsen	Jacob Beertsen
Reijntgen Boeren	Gerrit Evertsen
Rijcket Rengersen	Elbert Aeltsen
Aris Blecker	**Totaal: 630,5 roeden**

3. Van de Noord-Veluwe:
Gerrit Claesen van Heerden
Jan Huijbertsen van Heerden
Totaal: 54 roeden

4. Uit Harderwijk:
Jan Ossingh met dragonders
Totaal: 55 roeden (verlaten)

5. Uit het Sticht:

Claes Willemsen van der Ehem	Jonghe Jan van Buntschooten
Meijns Jansen van Ehemschen Dijck	Gijsbert Pieters van Buntschooten
Gijsbert Geerloffs van Immmenes	Jan Lubbertsen te Soevenhuijsen
Den Outsten te Buntschooten	**Totaal: 382,5 roeden**

6. Uit Amsterdam:

Jan Henricksen	Cornelis Claesen
Claes Pietersen	**Totaal: 257 roeden**

7. Uit Noord-Holland:
Jan Jansen Gorkum van Schagen
Sijmon Martensen van Sunte Maarten
Ariaen Claesen van Heringhuysen
Totaal: 616 roeden

Totaal roeden 2361 roeden
Totale lengte van de dijk: 10.695 meter

Tabel 16. Namen van particulieren en aannemers betrokken bij het verzwaren en verhogen van de Arkemheense zeedijk tussen 20 april en 15 juni 1612 ingedeeld naar de plaats van herkomst, inclusief de lengte van het door hen herstelde gedeelte van de zeedijk in roeden. 1 roede is 4.53 meter (AZA inv. nr. 1 fol. 12-22).

18021 Het hoofd boven water.indb 210 23-04-18 17:04

Herkomst en gebruik van materialen voor de dijkbouw

Gelderse rijsbossen

Gewapend met spa, schop en burrie zijn in de zomermaanden van 1612 enkele honderden dijkwerkers bezig geweest de Arkemheense zeedijk te verzwaren en te verhogen.[102] Hoe ging dat in z'n werk? In april 1612 werd begonnen met het aanleggen van een viertal opritten tegen de Arkemheense zeedijk. Deze opwegen liepen zowel binnen- als buitendijks schuin tegen de zeedijk op. Zij dienden voor het aanvoeren van dijkmateriaal en kwamen later van pas voor hooi- en veetransport van en naar het voorland. Het was namelijk toegestaan om in droge tijden met paard en wagen over de kruin van de zeedijk te rijden. De vier op- en afritten werden door plaatselijke arbeiders aangelegd voor 20,75 gulden. Het meest kwetsbare deel van de Putterdijk was Kerstgensgat en de direct daarop aansluitende Primerijt. Het voorland was hier helemaal verdwenen. De zeedijk was hier schaardijk. Eerder waren hier paalkisten aangebracht, maar de dijkstoel was hier niet helemaal gerust op. Op 22 juni kregen dijkwerkers de opdracht de dijkvoet te verstevigen met Gelderse rijsbossen. In de notulen van de Arkemheen is dit de eerste keer dat er gesproken wordt over het gebruik van rijshout.

Gelderse rijsbossen ter versteviging van de dijkzool bestonden uit bundels van wilgentenen, eiken-, elzen-, berken-, essen- of hazelaartakken. Soms werden ook naaldhouttakken gebruikt. De bossen hadden een lengte van ongeveer 3.80 meter en bij het onderste bindtouw een omtrek van 70 centimeter.[103] Dijkgraaf en heemraden bestelden de rijsbossen per tien vimmen. Het is niet duidelijk of dit een gewone vim van 104 bossen of een grote of dikke vim van 156 bossen was. Rijshoutbossen werden bij de tel verhandeld, waarbij men na elke 25e bos één bos opzij legde ter controle van de telling.[104] Deze zogenaamde telbossen werden zonder verrekening in de levering opgenomen, zodat een gewone vim 4 x 25 + 4 = 104 bossen telde en een grote vim 6 x 25 + 6 = 156 bossen.

De rijsbossen werden bij Kerstgensgat met behulp van elzenpalen tegen het dijktalud geklemd. Ook in latere jaren bleef men deze methode toepassen.[105] Dat dit niet afdoende was, bleek al snel. De eerste najaarsstormen in september en oktober 1612 sloegen opnieuw gaten in de dijk bij Kerstgensgat. Opmerkelijk is dat de dijkstoel bij de schouw na het herstel van deze schade op enkele plaatsen een kruinbreedte van tien voet in plaats van de voorgeschreven zestien voet toestond. Al binnen drie maanden na de voorjaarsrenovatie deed men, waarschijnlijk vanwege de portemonnee, concessies aan de veiligheid.

Arkemheense graszoden

De klei voor het ophogen en verbreden van de zeedijk werd in lagen van één voet, ongeveer 30 centimeter, op de dijk aangebracht. Het laagsgewijs aanbrengen had als voordeel dat elke laag door het regelmatig verleggen van de kruiplanken al enigszins werd aangedrukt. De rest deden de handstampers. Wilde men uiteindelijk de vereiste hoogte van acht voet, ongeveer 2.25 meter, bereiken dan was het noodzakelijk de dijk tenminste twee voet extra te verhogen. De natte klei klonk namelijk na verloop van tijd ongeveer 30 centimeter in.

Voordat de klei op de dijk gebracht werd, waren in een weiland zo dicht mogelijk bij de dijk de graszoden gestoken. Een aarddijk bouwen begon in feite met het lichten van

102 Zeischka 2007: 271-275 en de daar genoemde literatuur.
103 Visser 1953: 4. Vim, Oud-Saksisch fimba, is een 'hoeveelheid van honderd (en vier bos toe, dus 104).
104 Van Breen 1920: 42.
105 AZA inv. nr. 1 fol. 129 (1618) en fol. 142 (1620).

graszoden en eindigde met het leggen van die zoden op het binnen- en buitenbeloop.[106] Tijdens het grondwerk lagen de graszoden met de graskant naar beneden in hopen opgestapeld om vastgroeien te voorkomen. Soms duurde deze opslag enkele weken waardoor veel zoden uitdroogden, bij nat weer wegrotten of hun groeikracht verloren door broei. De zodenlegger stak de zoden met een zodensnijder, een houten steel met daaraan een verstelbaar mes met een oog. Door het oog liep een trekkoord. Met een scherpe schop, de zodenlichter, sneed hij de grasplag los. De graszoden waren ongeveer vijftien centimeter dik. Omdat graswortels niet veel dieper dan vijftien centimeter de grond indringen, groeide zo'n dikke zode niet goed vast. Veel dijkbezodingen waren om die reden in de zeventiende eeuw weinig succesvol omdat de zoden te dik gestoken werden. In de achttiende eeuw bleek proefondervindelijk dat een zode met een dikte van vijf centimeter beter wortelde.

Het aanbrengen van graszoden wordt in de Arkemheen 'wanten' of 'lijken' genoemd.[107] Als eerste werden de 'voettorsen' gelegd: de zoden aan de voet van de dijk. Omdat die zoden de eerste golfslag moesten opvangen, kregen de aannemers de opdracht 'die voettorsen ten minsten ter halver diepten te sincken int oude eertrijcke daerop sij aengeset wordt ende voet desto vaster sij'.[108] Vervolgens werden de zoden in metselverband direct aaneengesloten tegen het beloop aangelegd en vastgeklopt. De graszode tussen het talud en de kruin noemde men de 'sluyt- of stolptorse'. Dat was een speciaal schuin gestoken zode, die de brede naad tussen beloop en kruin moest afdichten.[109] Het wanten van de dijk kostte veel goed grasland. Daarom werd het veel steilere binnenbeloop van de dijk vaak niet bezood. Dit gebeurde echter wel als er aan de binnenzijde van de dijk een waai of kolk lag. Ten slotte bestrooide men de graszoden met een dun laagje kruimelgrond om uitdrogen te voorkomen.

Verhogen van de dijk met 2 voet	1,00 per roede
Verhogen met 2 voet en dijkglooiingen met zoden beleggen	1,50 per roede
Aanvullen van paalwerk met aarde en heide	1,90 per roede
Heide maaien	0,60 per vim
Heide uit het bos halen en naar de dijk vervoeren	0,60 per vim
Huur van paard en wagen met voerman	0,75 per dag
Zoden leggen op binnen- en buitenglooiing	0,45 per roede
Het slaan van palen aan de dijkvoet	7,00 per roede
Het aanbrengen van gordingen langs de palen	10,50 per roede
Het aanbrengen van plankwerk	8,35 per roede
Het planten van rietzoden in het voorland	0,05 per roede
Het loon van de dijkwerker bedroeg	0,70 per dag

Tabel 17. Lijst van aanbestedingsprijzen van dijkwerkzaamheden omstreeks 1610-1620. 1 voet is ca. 27 cm; 1 roede ca. 3.80 m en 1 vim is 104 of 156 bossen. Prijzen in gulden (AZA inv. nr. 1 passim).

106 Over het bezoden van dijken zie Vierlingh 1576 (reprint 1920): XXXVI en 268; Huitema 1947: 101-103 en voor de Arkemheense situatie AZA inv. nr. 1 fol. 66-153 passim.
107 Beide termen komen niet voor in Danner: 2009. Voor lijken zie WNT 8 kol. 2313.
108 AZA inv. nr. 1 fol. 85. Een tors is een gras- of heidezode.
109 Uit WNT 15 kol. 1872 is deze betekenis van het woorddeel 'stolp' af te leiden.

Veluwse heide

Het gebruik van heide bij bedijking ligt in het algemeen niet voor de hand. Toch hebben dijkgraaf en heemraden van de Arkemheen begin zeventiende eeuw hier op ruime schaal gebruik van gemaakt. Heide was in overvloed aanwezig. In het zuidelijk deel van Nijkerk maar vooral in Putten lagen uitgestrekte heidevelden. Vermoedelijk is het gebruik van heide ingegeven naar analogie van de constructie van wierriemen of wierdijken in West-Friesland en Wieringen. Dit is niet zo vreemd. Veel aannemers en dijkwerkers uit Noord-Holland waren bij de renovatie van de Arkemheense zeedijk betrokken. Wier, zeegras of zeewier, groeide oorspronkelijk in het noordelijk deel van de Zuiderzee. Na het drogen werd het zeewier aangebracht tussen het aarden dijklichaam en de krebbing. Een krebbing is een rij palen verbonden door gordingen, die ongeveer één tot twee meter voor de aarddijk in de grond geslagen werd. Het zeewier werd door middel van een paalconstructie tegen het aarden dijklichaam opgestapeld en vastgestampt, waardoor een wierriem ontstond. De krebbing zelf werd gesteund door schoorpalen. De ruimte tussen de krebbing en de wierriem werd opgevuld met riet, afgedekt met sparren en in Noord-Holland vaak ook nog verzwaard met stenen.[110] Bij het aanleggen van deze 'elastieken wal' werd langs delen van de Arkemheense zeedijk geen wier, maar heide gebruikt.

De eerste vermelding van het gebruik van heide staat in de notulen van 1613. Het dijkbestuur gaf toen de opdracht 'alle plancken, paelwercken behoirlijck te doen aanvullen, sonder daertoe eenige rijsen maer well heyde te gebruycken'. Op 14 maart 1614 brachten Breunis Peelen en Brant Tomassen achttien vim, 1872 bossen, heide op de dijk bij de Wielsluis. Tussen 1614 en 1618 liet de dijkstoel in totaal 104 vim, 10.800 bossen, heide afmaaien door Gijsbert Elis. Als heidemaaier verdiende hij 0,60 cent per vim.[111] In de notulen zijn geen opgaven te vinden hoeveel roeden van de Arkemheense zeedijk door een heideriem werden beschermd. Het lijkt erop dat een heideriem overigens een kort bestaan beschoren was. In tegenstelling tot zeewier liet de stugge heidestengel zich namelijk niet tot een compacte massa samenstampen, zodat het zeewater er bij hoge vloeden te snel in doordrong en de heideriem zijn beschermende functie verloor. Door het verloren gaan van de notulen tussen 1625-1653 is niet na te gaan wanneer het gebruik van heide gestaakt is. Vanaf 1653 wordt in ieder geval noch in de notulen, noch in de rekeningen over het gebruik van heide voor de dijkbouw gesproken. Er zijn tevens geen bewijzen voor het gebruik van heide bij bedijking in de andere polders langs de kust van de Noordwest-Veluwe.

Afb. 50. Een Veluws heideveld bij Ermelo. Heide werd begin zeventiende eeuw gemaaid, in bossen gebonden en als versteviging van de Arkemheense zeedijk aangebracht tussen de dijkzool en een houten palenrij, de zogenaamde krebbing.

110 Voor wierriemen zie l'Epie 1735: 184; Straat 1735: 54; Van der Heide 1959: 283 en Baars 1989: 809.
111 AZA inv. nr. 1 fol. 48, 55, 91.

Elburgs riet

Voorland was van groot belang voor de directe bescherming van de zeedijk. Waar voorland verdween, werd de zeedijk uiterst kwetsbaar. Er was de dijkstoel veel aan gelegen het nog bestaande voorland te beschermen en het aanslibben van land te bevorderen. Zo kwam de Arkemheense dijkstoel ter ore dat men in de polder Oosterwolde goede ervaringen had met het aanplanten van de waterbies. De waterbies heeft de eigenschap een zeer dichte zode te vormen, waardoor de bodem extra verstevigd wordt. De rietwortel van de waterbies vertakt zich namelijk in de bodem tot over een lengte van 20 tot 30 centimeter, waardoor de grond wordt vastgehouden, terwijl de golven breken tussen de hoge stengel. De waterbies groeide weelderig in het voorland van de polder Oosterwolde bij Elburg.[112]

In het voorjaar van 1615 en 1616 liet de dijkstoel in het nog bestaande voorland op grote schaal rietzoden planten. De zoden werden geplant achter een lage palenrij op enkele honderden meters van de zeedijk, zodat er een brede rietkraag voor de dijk kwam te liggen. Na de winter van 1618 was er echter van deze rietkraag niet veel meer over. Op 18 maart 1618 kreeg de Nijkerkse dijkbewoner Harmen Brantsen opdracht opnieuw 600 rietzoden met z'n schuit naar de bedreigde plaatsen te vervoeren en de zoden ongeveer 50 centimeter van elkaar in de drassige bodem te planten.[113] Intussen had de dijkstoel zware boetes opgelegd voor het ongeoorloofd snijden van riet en was ook het weiden van vee en het rijden met paard en wagen in het rietland verboden.[114] Eind mei 1619 vond opnieuw een grote rietaanbesteding plaats. Vóór de 36 huizen aan de Putterdijk werd over een lengte van ruim twee kilometer riet aangeplant. Arbeiders verdienden daarmee vijf cent per roede.[115] Op den duur mocht het allemaal niet baten. Ook het voorland voor de Putterdijk verdween. Daaraan kon Veluwse heide aangestampt in laag paalwerk en Elburgs riet geplant in drassig voorland weinig veranderen.

Houten palen en planken

Het door Kempinck ontworpen model van de Arkemheense zeedijk was ten tijde van het herstel in 1612 feitelijk al achterhaald. Een aarden dijk afgedekt met enkel graszoden met een hoogte van 2.25 meter zonder voldoende voorland was begin zeventiende eeuw niet meer in staat de polder afdoende te beschermen tegen een flinke Zuiderzeestorm. Dat werpt de vraag op waarom in het door de Staten van Gelre voorgeschreven dijkmodel van Bernhardt Kempinck de eis tot het aanbrengen van hout- en plankconstructies ontbreekt. Die vraagt dringt zich te meer op, wanneer we bedenken dat enkele geërfden tijdens de dijkinspectie in juni 1611 het idee geopperd hadden de dijk met palen te versterken.[116] Waarom is er van de zijde van de gecommitteerden van de Staten van Gelre geen druk uitgeoefend om houtconstructies aan te brengen? Vond men het niet echt noodzakelijk? Voelde men zich bij een dergelijke eis verplicht in de kosten bij te dragen? Of lieten de Staten het initiatief eenvoudigweg aan de dijkstoel over? Hoe het ook zij, uiteindelijk viel er aan bescherming van de zeedijk door houtconstructies naar het oordeel van het dijkbestuur niet te ontkomen.

De dijkstoel werkte met twee typen houtconstructies. In de notulen en aanbestedingen steeds onderscheiden in 'planckwerck' en 'paelwerck'. Onder plankwerk verstond men

112 AZA inv. nr. 1 fol. 139.
113 AZA inv. nr. 1 fol. 73, 84, 98, 122.
114 AZA inv. nr. 178 fol. 8 ev.
115 AZA inv. nr. 1 fol. 139-140.
116 AZA inv. nr. 178 fol. 18.

het aanbrengen van een schoeiing. Een dergelijke schoeiing werd in 1613 door timmerman Abraham Thonissen over een lengte van 150 meter aangebracht ten westen van de Spoysluis en bij de Wielsluis. Om de meter sloeg Thonissen aan de voet van de dijk een paal in de grond. Langs deze palen spijkerde hij horizontaal zes of acht planken. Zo ontstond een verticale beschoeiing van ongeveer 1.80 meter hoog. De ruimte tussen de palen en het aardlichaam werd opgevuld met aarde en heide. Schoeiingen werden tussen 1612 en 1618 ook aangelegd aan de Putterdijk en bij de Arkersluis.

Beschoeiingen kwamen in de zeventiende eeuw ook voor langs de Duitse Waddenkust van Sleeswijk-Holstein. Zowel Kühn en Panten als Wohlenberg doen hiervan verslag.[117] De archeologische opgravingen van Wohlenberg tussen 1962 en 1977 in de omgeving van het in 1634 verdwenen dorp Lundenburg bij Husum geven een helder inzicht in dit type zeewering. Deze Noordduitse 'stackdeich' – wellicht het beste te vertalen met schoeiingdijk – bestond uit in de grond geslagen eikenhouten palen met een onderlinge afstand van ongeveer 1.30 meter. De daaraan bevestigde planken waren tussen de 2.80 en 4.00 meter lang en 1½ duim dik. Bij Lundenburg werden de 2.20 meter lange palen voor het heien door de timmerlieden vanaf de bovenkant voorzien van een vijf centimeter brede gleuf, die de paal tot een diepte van één meter in tweeën deelde.

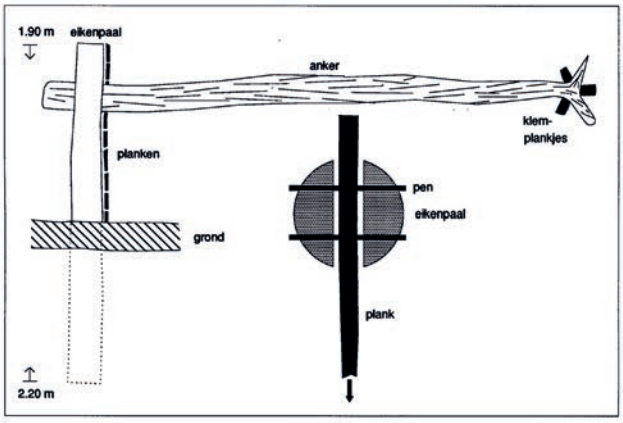

Afb. 51. De onderdelen van de 'stackdeich' met anker opgegraven in het Noord-Friese Wad bij Husum in Sleeswijk-Holstein en de plaatsing van de schoeiplanken in de eikenpaal met inkeping (Wohlenberg 1989: 48 en 61. Tekening Frank Brouwer).

In deze inkepingen schoof men de planken. Paal en plank werden door houten penverbindingen vastgezet. Op deze wijze ontstond een hechte, verticale schoeiingwand. In de Arkemheense bronnen staan geen gegevens die een dergelijke arbeidsintensieve bewerking van de palen doet vermoeden. Paal en plank werden hier gespijkerd, getuige de hoge rekeningen voor 'nagels en ijserwerk'. De ruimte tussen de plankenwand en het dijklichaam werd zowel in het Duitse Waddengebied als aan de Arkemheense zeedijk opgevuld met graszoden en/of heide. Bij de Lundenburger 'stackdeich' zijn de palen door middel van een pen-en-gatverbinding vastgemaakt aan een eikenhouten anker. Voor dit anker gebruikte men een dikke eikenhouten boomtak met een vorkvormig uiteinde. Deze vork werd niet, zoals bij het paaldijkanker door een dwarsbalkje, maar door drie verticaal rond de vork ingeslagen plankjes op z'n plaats gehouden.

In zijn verslag over de Duitse 'stackdeich' stelt Wohlenberg zich onder meer de vraag hoe oud dit dijktype is en waar het in het verleden nog meer is voorgekomen. Hij concludeerde dat schoeiingdijken niet voorkomen vóór 1500, dat ze in het Noord-Friese Waddengebied voor het eerst gebruikt zijn omstreeks 1570 en dat hun bloeitijd duurt tot de

117 Kühn en Panten 1989: 42 en Wohlenberg 1989: 47.

eerste helft van de achttiende eeuw. Volgens Wohlenberg kwamen 'stackdeichen' ook voor langs de Zuiderzee tussen Amsterdam en Naarden. Hij baseert zijn conclusie op publicaties uit Leipzig in 1724 en Beekman uit 1884.[118] De tekening in de Leipziger uitgave betreft echter geen 'stackdeich', maar een paaldijk, zoals die in het begin van de achttiende eeuw voorkwam langs de Zuiderzee bij Diemen en Muiden. De Arkemheense zeedijk heeft zonder twijfel in de eerste helft van de zeventiende eeuw veel overeenkomst vertoond met de opgegraven 'stackdeich' in het Lundenburger Wad. Tenslotte vermeldt Wohlenberg dat in Lundenburg-Husum archiefgegevens over deze vorm van dijkbouw ontbreken. In de Arkemheen zijn die dus wel aanwezig. Daar ontbreekt tot op dit moment het archeologisch bewijs. Beide gegevens vullen elkaar op deze wijze aan.

'Paelwerck', ook wel 'pael aen pael slaen' genoemd, was een zeewering van dicht tegen elkaar staande palen. Bij de inventarisatie van dijkgaten in 1611 gaf de dijkstoel opdracht 'in Prijmerdijk (Primerijt) aen den opwech te sullen paelen'.[119] In de zomer van hetzelfde jaar werd ook een deel van de Nekkevelderdijk gepaald.[120] Uiteindelijk kon ik uit de rekeningen tussen 1612 en 1618 opmaken dat in die jaren ongeveer 2350 meter van de Arkemheense zeedijk met een plank- of paalconstructie werd beschermd. De meeste paalconstructies stonden aan de Putterdijk en tussen de Arkersluis en de Wielsluis.

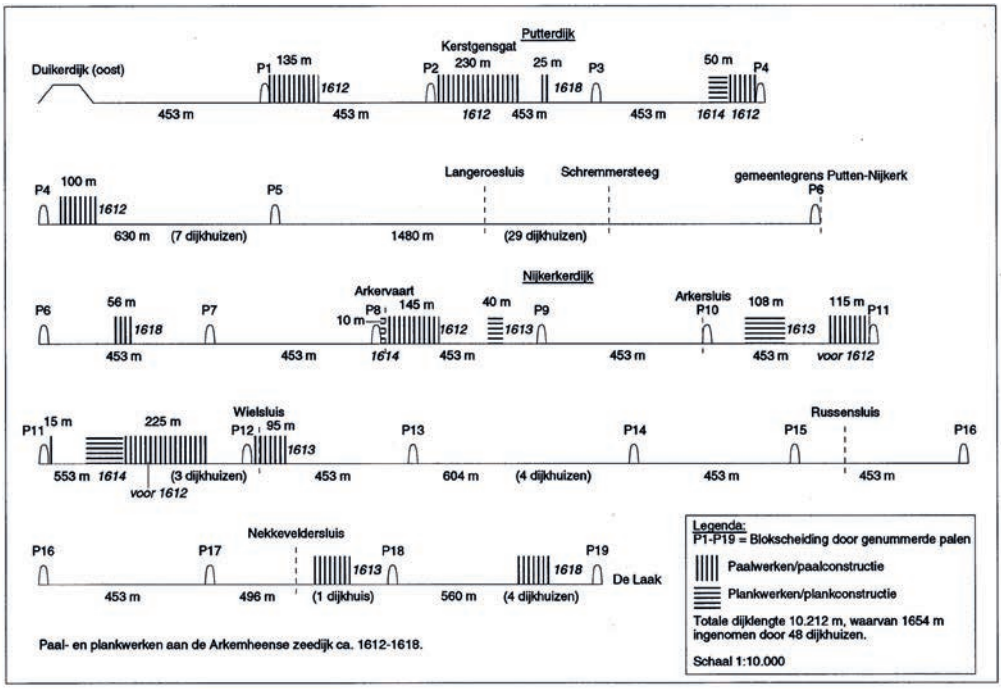

Afb. 52. Schematisch overzicht van houtconstructies, zogenaamd plank- en paalwerk, aan de Arkemheense zeedijk aangebracht in de periode 1612-1618 (AZA inv. nr. 178 passim. Tekening Frank Brouwer).

118 Het betreft hier een kaartje uit A.A. Beekman: Nederland als polderland, Zutphen 1884 en een tekening overgenomen uit: Theatrum machinorum hydrotechnicarum, Leipzig 1724. Beide afbeeldingen in Wohlenberg 1989: 62.
119 AZA inv. nr. 178 fol. 21.
120 AZA inv. nr. 178 fol. 18.

Het paal- en plankwerk voor de Arkemheense aarddijk lijkt begin zeventiende eeuw dus niet op de paaldijk zoals bijvoorbeeld voor de Diemer- en Muiderdijk. Volgens Jan van der Heyden de Jonge was een paaldijk namelijk een dijk 'alwaer dezelve van vooren tot afweering van den aanslag van het water is beplaet en met greene paalen beslagen, die met houte ankers in de kruyn van den dijk zijn vast geheyt'.[121] In de notulen tussen 1611 en 1619, waarin 24 aanbestedingen van dijkwerken voorkomen, trof ik geen vermelding aan over het gebruik van kruinankers. Pas eind zeventiende eeuw verscheen de eerste echte paaldijk met kruinankers.

Begin zeventiende eeuw roepen de aanbestedingen nog steeds het beeld op van een aarddijk en niet van een paaldijk. Zo werd in september 1619 nog ruim 1000 meter van de Nekkevelderdijk voorzien van een nieuw grastalud ten koste van tientallen hectaren vruchtbaar hooi- en weiland.[122] De reden waarom de Arkemheense zeedijk begin zeventiende eeuw nog geen volledige paaldijk was, is niet zo moeilijk te raden. De aanleg van een aarddijk kostte gemiddeld vier gulden per roede, een paaldijk viermaal zoveel.[123] De zeer verspreid wonende particuliere eigenaren en rechtspersonen van de Arkemheense landerijen waren toentertijd niet bereid de prijs voor een dergelijke kostbare houtconstructie te betalen.

De houtvaart op Hoorn

Waar de Arkemheense dijkstoel de palen en planken kocht, lezen we voor het eerst in de notulen van 1615. In dat jaar leverde 'Derck Ariaens houtcoper tot Hoorn' voor ruim 180 gulden balken en planken aan de Arkemheen. Het houttransport werd voornamelijk verzorgd door Nijkerkse schippers. De meesten woonden in Nekkeveld.[124] Tussen 1625 en 1653 bevinden zich in het polderarchief slechts vier rekeningen.[125] De rekeningen van 1634 en 1635 vermelden houtleveranties van iets meer dan 400 palen. De houtverkoper is nu Peter Lamberts eveneens uit Hoorn. Hoewel we over schaarse gegevens beschikken, lijkt het erop dat palen en planken in de eerste helft van de zeventiende eeuw voornamelijk gekocht werden in het West-Friese Hoorn.

Hoorn was in de zeventiende eeuw een van de belangrijkste houtstapelplaatsen aan de Zuiderzee. Het in Hoorn opgeslagen hout werd grotendeels gekapt in Noorwegen. De Hollandse houtvaart op Noorwegen begon rond 1580. Vermoedelijk was het Reynder Ottz. van Hindelopen, die zich in 1582 in Hoorn vestigde en daarmee de opmaat gaf tot de omvangrijke Hoornse houthandel in de zeventiende en de eerste decennia van de achttiende eeuw. In Hoorn stonden omstreeks 1630 elf houtzaagmolens.[126] In 1647 werd een belangrijk handelsverdrag gesloten tussen Nederland en Noorwegen over houtleveranties. Als gevolg daarvan voeren eind jaren veertig 387 schepen voornamelijk uit Hoorn, Amsterdam en Hindelopen naar Noorwegen. In totaal brachten deze schepen 25.000 ton hout uit de omgeving van Trondheim en Bergen naar het Zuiderzeegebied.[127] Een deel van deze transporten werd gelost op de Hoornse houtkaden.

Het houtvervoer vanuit Noorwegen vond plaats met katschepen. Schepen die Noors hout aanvoerden werden Noordvaarders genoemd. Het katschip was een rond 1595 op de

121 Heyden de Jonge 1702: 2.
122 AZA inv. nr. 1 fol. 141-142.
123 Fransen 2011: 126.
124 AZA inv. nr. 1 fol. 154.
125 Het betreft de rekeningen van 1628, 1634, 1635 en 1636. Zie AZA inv. nr. 446-449.
126 Lesger 1990: passim en Schreiner 1934: 303 ev.
127 Wouda 2009: 70.

Hoornse scheepstimmerwerven ontwikkeld type fluitschip. Tussen 1650 en 1794 liepen op de VOC-werf van Hoorn 85 schepen van dit type van stapel. In de achtersteven van een Noordvaarder zat een grote opening om het hout gemakkelijk te kunnnen laden en lossen. Een Noordvaarder kon gemiddeld 120 ton hout vervoeren. De Hoornse houtkopers huurden hun opslagplaats van de plaatselijke overheid. De houtwallen lagen direct aan de haven en droegen eigennamen als Laijendijk, Deventerkay en Zutphense kay. Als de Arkemheense houtinkopers de opdracht kregen goed 'Deventer hout' te kopen, reisden ze dus niet naar de bekende IJsselstad, maar deden zij zaken met een houthandelaar aan de Deventerkade in Hoorn.

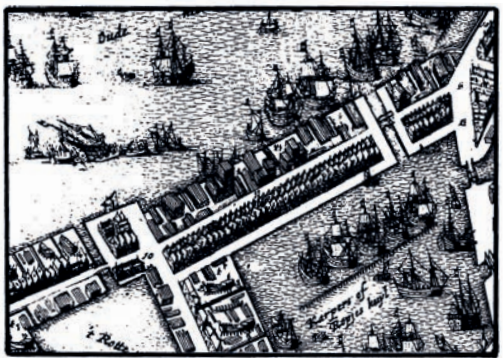

Afb. 53. Houtwallen aan de haven van Hoorn omstreeks 1650. Hier werd vooral Noors hout opgeslagen en verhandeld. Detail uit de kaart van Hoorn door J. Blaeu 1596-1673 (Lesger 1990: 30).

De Arkemheense jaarrekeningen vanaf 1653 geven een overzichtelijk beeld van de relatie tussen de dijkstoel en de Hoornse houthandelaren. De belangrijkste leveranciers waren toen Cornelis Houtteyn, Hendrik Compostel, Peter Lamberts en Willem Dirksz. Juckemaker. In 1677 verkocht ook de Amsterdamse houtkoper Cornelis Adriaensz. Bijckerck palen aan de Arkemheen. Tussen 1653 en 1700 leverden de Hoornse handelaren naar schatting tenminste 10.000 palen voor de Arkemheense zeedijk. Helaas vermelden de notulen niet elk jaar hoeveel palen er geleverd werden. Vaak beperkte de ontvanger zich tot het vermelden van het totaalbedrag aan houtinkopen. Behalve palen werden duizenden planken en honderden zware balken aangevoerd. De balken werden gebruikt bij de beschoeiingen en voor de bouw of reparatie van de duikersluizen. In 1666-1667 werden onder dijkgraaf Maurits van Arler 980 palen gekocht.[128] Een topjaar was 1670. In dat jaar werden 3043 palen van Hoorn naar Nijkerk verscheept. In de jaren 1677-1689 werden nog eens 3519 palen aan de Arkersluis gelost.[129] De palen kostten toentertijd één gulden per stuk. Het inheien kostte 75 cent per paal. De Nijkerkse timmerman Jurrien van Cooth was eindverantwoordelijk voor de inkoop en de verscheping van alle palen en planken.

Hoe een en ander er bij het kopen van hout in Hoorn aan toeging, valt op te maken uit een aantal vacatieposten in de jaarrekeningen van 1694 en 1695. Op 10 februari 1694 overlegden de heemraden Van Hazel en Rouwenburgh met de timmerman Van Cooth over de houtsoorten die het komende seizoen voor nieuwe aanleg en reparaties van dijken en sluizen nodig waren. Op 15 maart ontbood de dijkstoel dijkschrijver Van Rouwenburgh om een brief op te stellen, waarin geïnformeerd werd 'hoedanig de prijs vant hout' was. De houtprijs lag vermoedelijk dat jaar te hoog, want verdere contacten met West-Friesland worden niet vermeld. Het jaar daarop reisden dijkgraaf jonker Jacob Johan van Delen, de heemraad van Hennekeler en de dijkschrijver per beurtschip naar Hoorn. De reis nam heen en terug

128 Maurits van Arler (1595-1671) dijkgraaf van de Arkemheen van 1648-1651, 1654-1657 en 1666-1669. Zie Hollanders 2016: 35-41.
129 AZA inv. nr. 458 en 460-468.

vier dagen in beslag en kostte de polder 36 gulden aan vacatiegeld. Op 9, 10 en 11 juli deden de heemraden Ten Bosch en Rouwenburgh opnieuw houtinkopen in Hoorn. Ook dijkgraaf Van Delen trok er in augustus vier dagen op uit om de laatste houtbestelling voor 1695 in Amsterdam op te halen. Schipper Jan Aertsen bracht 30 gulden in rekening voor twee houtvrachten op Hoorn met aan boord dijkgraaf en heemraden. Een vaart Nijkerk-Hoorn vice versa kostte de dijkstoel in 1690 aan vracht- en onkosten ruim 16 gulden.

Na 1725 lag de houthandel met West-Friesland vrijwel stil. In diezelfde tijd nam ook de import van Noors hout in Hoorn drastisch af. Werd in 1681 nog 12.000 ton opgeslagen, in 1733 was dit teruggelopen tot 350 ton. Rond 1735 hadden houtconstructies langs de Zuiderzeedijken hun langste tijd gehad. De paalworm luidde het definitieve einde in van de paal- en schoeiingdijken. Met de steenbestorting langs de dijken van de Zuiderzeekust begon een nieuw tijdperk.

> ‘Den 22 juni sijn de heimraeden Ten Bosch, Van Engh en Rouwenburgh nae Amsterdam gevaeren om hout te koopen. En daer vandaen naer Hoorn en hebben daer een schip hout gekocht, waermede Van den Engh is te huis gekoomen nae hij vier daags uit geweest had, komt f 8,-. Ten Bosch en Rouwenburg sijn van Hoorn weder nae Amsterdam gevaeren, omdat tot Hoorn geen palen meerder van die soort waren. Hebben tot Amsterdam doe een party uit een Noortsvaarder gekocht en sijn met een schip hout nae dat sij ses daags uit geweest waeren te huis gekoomen, komt f 24,-.’

Tekst 31. Notitie uit de rekening van 1701 waaruit blijkt dat de houten palen voor de Arkemheense zeedijk werden gekocht in Amsterdam en Hoorn en de heemraden met het houtschip meevoeren naar Nijkerk (AZA inv. nr. 240 fol. 24-25).

De polderwegen in de Arkemheen

Vanaf de dijklegging in 1356 tot aan het midden van de negentiende eeuw waren de polderwegen zogenaamde kleiwegen.[130] Vanaf begin zeventiende eeuw weten we uit de notulen hoe het wegennet in de Arkemheen werd onderhouden. Het klein onderhoud van de polderwegen behoorde tot de taak van de geërfden. Onderhoud in het voorjaar was nodig om de wegen in de zomermaanden berijdbaar te maken. ’s Zomers gebruikte men de polderwegen als veedrift, maar vooral voor het transport van hooi. Volgens Esveld was de wegenstructuur in de gemeente Putten vanouds toegesneden op het transport van hooi vanuit de polder Arkemheen naar de boerderijen op de hoger gelegen zandgronden van de Veluwe.[131] Geërfden pachtten de wegen en stegen voor het beweiden en hooien van de bermen.[132] De pachtperiode van de wegen liep van Petri ad Cathedram, 22 februari, tot dezelfde datum drie jaar later. De pachter was verplicht de wegbermen tweemaal per jaar te hooien. Na de hooibouw en voor de wegschouw eind augustus moest hij de wagensporen en de diepe kuilen dicht maken en de weg geëffend opleveren. De schouw hierover vond plaats op de laatste vrijdag en zaterdag van augustus. Wie te maken kreeg met kwaadschouw – onvoldoende onderhoud – moest de gemaakte kosten na openbare aanbesteding dubbel betalen. Bovendien kreeg de dijkgraaf voor elke ongerepareerde roede 30

130 AZA inv. nr. 814, begroting 1884. Als kleiwegen worden daar genoemd de Nekkevelder-, Bontepoorter-, Groene-, Achterhoeker- en Brandweg.
131 Esveld 1991: 45.
132 Deze verpachting leverde het polderbestuur tussen 1895 en 1916 gemiddeld ca. 700 gulden per jaar op. Zie AZA inv. nrs. 814-817.

cent.[133] Voor het dichten van gaten en het verstevigen van de uitgereden zijkanten, waardoor de weg weer de voorgeschreven breedte van 2.80 meter kreeg, mocht de pachter de benodigde aarde halen uit de aan weerszijden van de weg gelegen weilanden. Bij de verdeling daarvan moest hij de redelijkheid in acht nemen. Conflicten en pesterijen kwamen veelvuldig voor. Aardhaling was en bleef een teer punt.

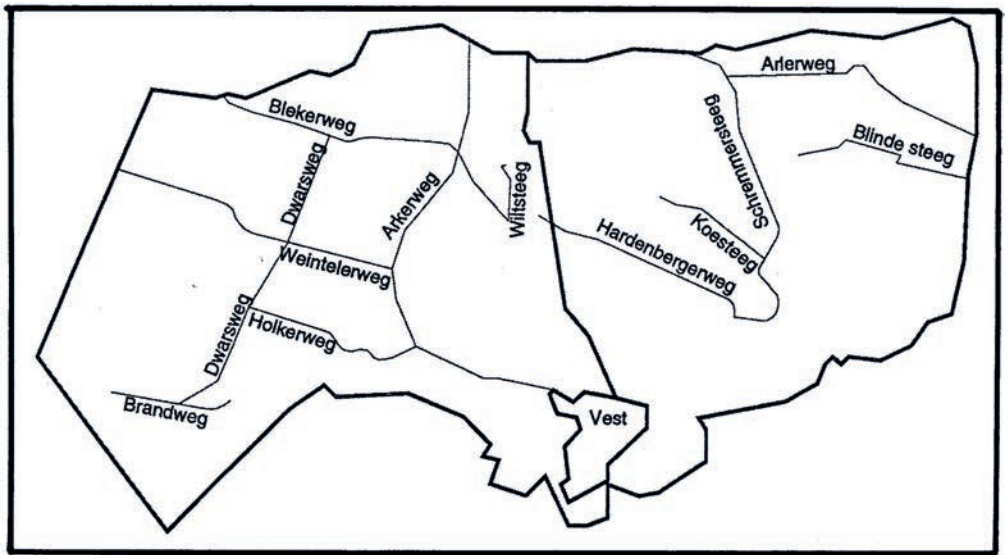

Kaart 43. De Arkemheense polderwegen in de zeventiende eeuw.

In de regentijd en in de winter had de dijkstoel het recht de zeedijk voor alle vervoer af te sluiten om het vernielen van de dijkkruin door wagentransporten te voorkomen. Ook na 1750, toen de dijkkruin verhard werd met grind en puin, handhaafde de dijkstoel dit recht. Het afsluiten van de zeedijk gebeurde door het plaatsen van twee slagbomen, één op de dijk ter hoogte van de Rassenbeek en één bij de af- en oprit van de Nekkevelderweg.[134] Wie een slagboom vernielde en toch met paard en wagen over de dijk reed, riskeerde een flinke boete. Dat ondervonden in 1656 Ariaen Reyersen, Cornelis Aertsen en Peter Gerritsen. Op 6 mei van dat jaar werd in De Roskam in Nijkerk het dijkrecht op hen toegepast in verband met het willens en wetens overtreden van deze 'verkeersregels'. Maurits van Arler, dijkgraaf en schout te Putten, veroordeelde Ariaen Reyersen tot 75 gulden boete voor het vernielen van een slagboom waarmee de zeedijk bij het huis van Seger Evertsen was afgesloten. De beide anderen hadden in de herfst van 1655, toen de wagensporen vol met water stonden, toch met volle mestwagens over een polderweg gereden. Ook zij kregen hoge boetes en moesten bovendien de proceskosten betalen.[135] Hoe erbarmelijk het soms met de wegen in de zeventiende eeuw gesteld was, valt af te leiden uit een aanbeste-

133 AZA inv. nr. 1 fol. 63-66: 'Conditien ende voorwaerden waer nae de erffgenooten van Erckemehen willen verhuyren ende uutdoen die stegen ende wegen gehoorende onder de schouwe ende rolle van Erckemehen voor den tijt van drie aan een volgende jaeren beginnende petri 1614 ende eijndende petri 1617'.

134 AZA inv. nr. 814, begroting 1876. Toezicht in dat jaar door de wed. H.G. Knaap en R. Hop voor een beloning van 10 en 9 gulden per jaar. Vanaf 1900 is alleen de slagboom bij de Rassenbeek nog in gebruik. Zie AZA inv. nr. 816, begroting 1900.

135 AZA inv. nr. 2 notulen 1656.

ding van de Weintelerweg in Nijkerk in juni 1615. Een ploeg van vijf arbeiders, waaronder Wolter Peelen en Jacob Killen, werkte negen dagen om deze oost-westverbinding weer berijdbaar te maken. Zij ontvingen ieder 7,20 gulden, dat is 80 cent per dag.[136]

Het onderhoud van de zeedijk en het groot onderhoud van de polderwegen behoorde tot de verantwoordelijkheid van het dijkbestuur. Het groot onderhoud van de wegen werd ook na 1611 – in tegenstelling tot het onderhoud van de zeedijk – niet openbaar aanbesteed. De dijkstoel regelde zelf de bestrooiing met zand in het voorjaar. In de negentiende eeuw gebeurde dat onder meer in het kader van de werkverschaffing.[137]

De kruin van de zeedijk behoorde tot het interne wegennet van de polder. Dat kon moeilijk anders omdat tot omstreeks 1800 het voorland in gebruik was als hooiland. In de zomertijd reden ook steenwagens over de dijkkruin om een nieuw steentalud aan te leggen of reparaties uit te voeren. Ook de dijkbode had het recht met paard en wagen over de dijk te rijden om goederen en berichten over te brengen. Tot aan het begin van de negentiende eeuw kwam in deze toestand geen wezenlijke verandering. De meeste landwegen in ons land waren overigens buitengewoon slecht. De Arkemheense polderwegen vormden daarop geen uitzondering. Verharde wegen waren vóór 1850 meer uitzondering dan regel.[138]

De Arkemheen in het rampjaar 1672

Op 6 april 1672 ontvingen de Staten Generaal van de Verenigde Nederlanden de oorlogsverklaring van de Franse koning Lodewijk XIV. Het Franse leger van omstreeks 150.000 man stond onder de centrale leiding van de bekwame generaals Turenne, Condé en Luxembourg. Via het Maasdal trok het leger in de richting Keulen. Deze stad was inmiddels ingenomen door Bernhard van Galen, bisschop van Münster en bondgenoot van de Franse Zonnekoning. Bij Lobith trok het Franse leger de Rijn over en op 16 juni viel Arnhem. Gelderland, Overijssel en Utrecht werden zonder noemenswaardige tegenstand veroverd. Op 19 juni stonden de Franse troepen voor Amersfoort en drie dagen later vielen ook de Veluwse steden Hattem en Elburg in Franse handen. Harderwijk werd ingenomen door de troepen van de bisschop van Münster. In het Franse hoofdkwartier, kasteel Biljoen bij Velp, werd tijdens een conferentie op 19 en 20 juni 1672 besloten dat Overijssel, met de steden Groenlo, Bredevoort en Borculo, bestuurd zouden worden door de bisschop van Münster. De steden op de Noord-

Afb. 54. Spotprent op de Franse Koning Lodewijk XIV ca. 1760-1790. De Franse koning wordt voorgesteld als Apollo die op een zonnewagen langs het firmament trekt. Voorop de wagen staat zijn maîtresse Madame de Maintenan als avondster (Stella Vesperina). De koning steunt echter op krukken, een dodenmasker hangt aan een ketting om zijn hals en het rad van de wagen is gebroken. De wagen wordt besprongen door de Duitse adelaar, de Engelse eenhoorn en de Nederlandse leeuw (tegelplateau in het Tegelmuseum te Otterloo vervaardigd door Gatse Sytses, firma Tichelaar te Makkum).

136 AZA inv. nr. 1 fol. 91.
137 AZA inv. nr. 52.
138 Van der Woud 1998: 141-144.

west-Veluwe, inclusief Harderwijk, kwamen onder Frans gezag. Het leger van de Republiek, tussen de 25.000 en 30.000 man, had zich na de inval van het Franse leger teruggetrokken achter de Hollandse Waterlinie. Dat gold ook voor een aantal bestuurders en welgestelde burgers uit de oostelijke provincies en de Veluwse steden. Overigens werd pas in de negentiende eeuw 1672 tot 'rampjaar' uitgeroepen, waarbij het land werd gekenschetst als reddeloos, de regenten als radeloos en de bevolking als redeloos. De oorlog met Frankrijk eindigde in 1678 met de Vrede van Nijmegen.[139]

Begin juni verschenen ook in Nijkerk de Münsterse troepen en in de tweede helft van de maand volgden de Fransen. Een deel van de burgerij wachtte de komst van de bezetters niet af. Zij vluchtten over de Zuiderzee naar Edam en Monnikendam, steden die zich voor de Prins van Oranje hadden verklaard en dus bescherming boden tegen de vijand.[140] De doop-, trouw- en begrafenisregisters in deze plaatsen getuigen van het grote aantal Nijkerkers dat in deze steden een toevlucht had gezocht. Al op 17 juli 1672 werd in Edam Henderick Brantsz. van Niekerck gedoopt. In het doopboek van Edam worden nog dertig andere dopelingen genoemd van Nijkerkse ouders. Veertien personen uit Nijkerk stierven in de jaren 1673 en 1674 in Edam.

De Nijkerkse Vest kreeg het in het najaar van 1672 zwaar te verduren. In september, zo schreef de toenmalige predikant ds. Johannes Cootius, had ook hij Nijkerk verlaten 'doordien de Franschen en Bisscopsche dagelijcks quamen en alles wechroofden, soodat men niet voor sich bewaren of verbergen konde'. In november plunderden en verwoestten 1500 Franse ruiters het interieur van de Hervormde Kerk. Stoelen, kerkbanken, preekstoel en orgel werden kort en klein geslagen en de kerk werd in gebruik genomen als paardenstal en corps-de-guarde, hoofdwacht. De Fransen verlieten Nijkerk pas in november 1673. In januari 1675 werd de nieuwe preekstoel geplaatst en werden de nieuwe kroonluchters opgehangen.[141]

Ook de bewoners van de vele kloosterboerderijen in en rond het dorp Putten werden niet ontzien door plunderende ruiterbenden. Dit bewijst onder meer de brief die Ferdinand Freiherr van Fürstenberg (1626-1683) in november 1673 hierover schreef.[142] Ferdinand van Fürstenberg was in 1661 bisschop van Paderborn en werd in 1667 coadjutor, hulpbisschop, van Bernhard van Galen, de bisschop van Münster, wiens troepen de Veluwe in 1672/73 onveilig maakten. In 1678 volgde hij Bernhard van Galen op als bisschop van Münster. De door Ferdinand van Fürstenberg als 'Monsieur' aangesproken persoon was vermoedelijk een van de commandanten van de Münsterse troepen. Inhoudelijk spreekt de brief van 'tres grandes incommodites' met betrekking tot de Kelnarij en de bezittingen van het klooster Paderborn in Putten. Het hier gebruikte 'incommodites' betekent 'ongemakken', maar moet hier in het licht van het brute optreden van Franse en Münsterse troepen eerder met 'schade' vertaald worden.

139 Kotte 1972 passim.
140 Roorda 1971: 24 en 63.
141 Beernink 1903: 157-163. Noord-Holland was in meer gevallen het toevluchtsoord voor inwoners van de Noordwest-Veluwe. Zo vluchtten de weeskinderen van Harderwijk in 1672 naar Enkhuizen, waar ze in het burgerweeshuis liefdevol werden opgenomen. Ook Amsterdam nam vluchtelingen op. Zie Beernink 1909: 31.
142 AK inv. nr. 26. Vertaling drs. G.H. Reijners, Ermelo. Ook andere archiefstukken wijzen hierop, onder meer een Sauvegarde (vrijgeleide) afgegeven door de Franse commandant voor de Kelnarij en het dorp Putten en passen voor diverse broeders van de Kelnarij (AK inv. nr. 27 en 28).

‘A Neuhaus. Le 14. de Novembre 1673.
Monsieur, L’Abbé de l’Órdre de St. Benoist, dans ma ville de Paderborn, m’ayant fait des plaintes, que les biens et appartenences, qua son Cloistre tient à Putten, dans la province d’Utrecht, proche de Harderwic, ont souffert de tres grandes incommodites par vos soldats: Il a crû d’y trouver de remede, si j’entreprenois de vous le recommander. Ce que j’ay voulu faire par ce peu de lignes, d’autant plus volontiers, que c’est une chose religieuse. Et qu’en mesme temps je puis avoir l’occasion de vous asseurer, de mes services, et que je suis Monsieur, votre tres humble et tres obeïssant serviteur. Ferdinand Evesque e prince du Paderborn, coadiuteur du (des?) monaster(s).’

Vertaling: ‘Neuhaus, 14 november 1673.
Mijnheer, Aangezien de Abt van de Orde van St. Benedictus, in mijn stad Paderborn, bij mij geklaagd heeft dat de goederen en bezittingen die zijn Klooster in Putten beheert, in de provincie Utrecht, omgeving Harderwijk, heel veel ongemak (schade?) hebben ondervonden door uw soldaten: hij meende daar iets aan te kunnen doen als ik het op mij nam hem bij u aan te bevelen. Hetgeen ik met deze paar regels heb willen doen, des te meer omdat het een religieuze instelling betreft. En omdat het mij tevens in de gelegenheid stelt u van mijn diensten te verzekeren, en dat ik ben, Mijnheer uw zeer nederige en zeer onderdanige dienaar Ferdinand, vorstbisschop van Paderborn, coadjutor (hulpbisschop) van het/de Klooster(s).’

Tekst 32. Franse tekst en vertaling van een brief van de Vorst-bisschop van Paderborn over de ongemakken (schade) die de Kelnarij van Putten leed door de Franse soldaten in het rampjaar 1672/73 (AK inv. nr. 26).

En in de Arkemheen? De laatste notulen van het dijkbestuur voor de inval van de Fransen dateren van 21 maart 1672. De eerstvolgende notulen werden door dijkschrijver Hendrik Schudder opgesteld op 6 mei 1674.[143] Dat betekent dat het reguliere overleg tussen dijkgraaf en heemraden, normaal gemiddeld vier keer per kalenderjaar, ruim twee jaar stilgelegen heeft. Door oorlogsomstandigheden bleef ook de Puttense dijkgraaf Diederick van Geyn, gekozen in maart 1672, een jaar langer in functie. Bijzondere gebeurtenissen in de jaren 1672-1674 rond de Arkemheense zeedijk ontbreken. Eerst in mei 1674 kregen dijkgraaf en heemraden van de geërfden de opdracht zo snel mogelijk de verwoeste infrastructuur van bruggen, wegen en sluizen te herstellen. De ontvanger moest alles in het werk stellen om het niet betaalde morgengeld over 1671 te innen om daarmee de reparaties aan het paal- en plankwerk langs de zeedijk te bekostigen.

Ontvanger Geurt van Tielen de Oude heeft deze opdracht met grote ijver en nauwgezetheid uitgevoerd. Hij begon zijn jaarrekening over 1671 met de opmerking dat hij betalingen van het morgengeld heeft kunnen registreren ‘tott de tijt dat men door de inval der viandes self uijtten lande mogh vluchten’.[144] Uit dit citaat blijkt, dat ook Van Tielen behoorde tot de Nijkerkse vluchtelingen. In normale gevallen werd in de jaarrekening het totaal geïnde morgengeld in één bedrag vermeld. In deze rekening noteerde Van Tielen echter op dertig folio’s al het onroerend goed met daarachter of er betaald was. Het dijkbestuur ontving over 1671 aan morgengeld 7734 gulden. Dat was ongeveer de helft van de normale inkomsten. Over de jaren 1672 en 1673 is geen morgengeld geheven, omdat, zo schrijft Van Tielen, ‘de luijden

143 AZA inv. nr. 2, het jaar 1672 (ongefolieerd).
144 AZA inv. nr. 459.

oock sodanigh verarmt sijn datte landen in Arkemehen voor het meestendeel ongebruickt sijn blijven liggen'. De gevolgen van de Franse bezetting waren merkbaar tot eind jaren zeventig. Tussen 1672 en 1675 was er nauwelijks sprake van dijkonderhoud. Hoe zorgwekkend de toestand van de Arkemheense zeedijk was, bleek in november 1675. Het water van de Zuiderzee stond in de Nijkerkse Vest slechts anderhalve voet onder de torendeur van de Grote Kerk.[145] Een direct gevolg van de oorlogsjaren en het verwaarloosde dijkonderhoud was de grote inlaag van de zeedijk tussen de Arker- en de Wielsluis in 1677.

De grote inlaag van 1677

Op 1 november 1675 begon het uit het zuidwesten te stormen. Op 2 november draaide de wind naar het westen en noorden en nam de windkracht toe. De volgende dag steeg het water. In de nacht van 4 op 5 november werd een extreem hoge waterstand bereikt. De zware storm uit het noordwesten hield aan. In de vroege morgenuren van 5 november brak de West-Friese zeedijk door. Het gebied leek op volle zee. Later zou men vaststellen dat meer dan 25.000 hectare door de stormvloed in West-Friesland onder water was gezet. Ook in het zuidelijk deel van de Zuiderzee spookte het op 4 en 5 november. De golven sloegen maar liefst vijftien gaten in de Diemer- en Muiderzeedijk. Naarden, Muiden en Weesp liepen onder. Het Zuiderzeewater spoelde zelfs over de Dam in Amsterdam. Sommige geschiedschrijvers waren van mening dat de stormvloed van 1675 de Allerheiligenvloed van 1 november 1570 in rampspoed overtrof.[146] De Arkemheense zeedijk brak door tussen de Arkersluis en de Wielsluis. De houtconstructies begaven het, enkele dijkhuizen spoelden weg en de sterke eb- en vloedstroom schuurde in de Nekkevelderdijk enkele doorlopende gaten uit tot ongewone diepte.

Afb. 55. 'Dijkval met gezicht op Zierikzee' ca. 1730-1760 (Gemeente Museum Zierikzee. Collectie Waterschap Zeeuwse Eilanden inv. nr. 3594).

Op 19 november 1675 kwamen dijkgraaf en heemraden in een buitengewone vergadering bijeen om de ontstane situatie te bespreken. Ze besloten zo spoedig mogelijk buitendijks een 'caeydijck' – een kade of halfringvormige lage dijk – aan te leggen om het dagelijks binnenlopen van het zeewater te voorkomen.[147] Van de uitvoering kwam echter niets terecht. Uiteindelijk dwongen de gezamenlijke geërfden uit Nijkerk, Putten en Harderwijk de dijkstoel op 16 december over te gaan tot het leggen van een inlaag 'opdat dijckgraeff ende heemraden sonder opspraeck mogten blijven'. Daarbij beriepen de geërfden zich op een hertogelijke brief van 2 augustus 1403. In deze dijkbrief bepaalde Hertog Reijnout IV van Gelre, dat de dijkstoel en de geërfden een inlaag mochten leggen 'also dicke als des noot gebeuren sall'.[148] En er was hoge

145 Beernink 1903: 162.
146 Gottschalk 1971: 259-282 passim.
147 AZA inv. nr. 2 notulen 1675-1677.
148 AZA inv. nr. 178 fol. 2.

nood. Op de aanleg van deze inlaag ga ik uitvoerig in. Vooral omdat dit de enige en grootste inlaag in de Arkemheense zeedijk is waarvan we over uitvoerig archiefmateriaal beschikken en zeker ook vanwege de daarbij behorende situatietekeningen.

Wat is een inlaag of een inlaagdijk? Een inlaag is een binnenwaarts verlegde dijk. Een dijk die men aanlegt achter het dijkgedeelte dat door zware schade niet meer behouden kan blijven en die aan beide zijden op de oude dijk aansluit.[149] Dijktechnisch is een inlaag een laatste redmiddel. De inlaagdijk werd namelijk door het prijsgeven van de oude dijk spoedig zelf schaardijk, waardoor het verhaal in principe opnieuw kon beginnen. Men gaf zich gewonnen aan de zee. In de Arkemheen ging het bovendien ten koste van dure poldergrond. Vaak verzetten dijkbestuurders zich daarom tegen het leggen van een inlaag. Hiertegen tekende zelfs de dijkgraaf protest aan. Op 7 maart 1677, een maand voor de aanvang van de aanleg, wenste dijkgraaf jonker Johan van Delen uit Nijkerk geen verantwoordelijkheid te dragen voor deze radicale ingreep. Hij stelde voor de oude dijk te repareren volgens het bestek van enkele Zeeuwse ingenieurs. Zijn verzet mocht echter niet baten.

> ‘Op de articulen bij de onderstaende erffgenamen van den 7e merty 1677 vastgestelt wegens het leggen van den nywen inlaech, daer tegens heeft de Heer dijckgraeff Johan van Delen geprotesteert ende heeft begeert dat men den dijck soude maken na het model ende voorslach als de ingenieurs die uyt Seelant ontboden waren hadden voorgestelt. Henrick Schudder. Dijckschrijver’.

Tekst 33. Protest tegen het leggen van de inlaag in de Arkemheense zeedijk in 1677 door dijkgraaf jonker Johan van Delen (AZA inv. nr. 2, notulen 1677).

Ter voorbereiding voeren op 16 december 1675 de leden van de dijkstoel en een zestal afgevaardigden uit de geërfden langs de zeedijk tussen de Arkerweg en de Wielsluis. Op 12 januari 1676 viel het definitieve besluit. Enkele ‘ingenieurs ofte mannen van kennis’ kregen de opdracht een ontwerp te maken. Wie dat waren vermelden de bronnen helaas niet. Op 15 maart 1676 hadden alle betrokkenen zich tijdens laag water bij de Arkerdijk verzameld om het nieuwe dijktracé met palen te markeren. De adviescommissie bestond uit Looch van Rouwenburgh, dr. Pilgrom Wakker, Jacob Henricksen Riddervelt en de ontvanger Geurt van Tielen de Oude. De nieuwe inlaag begon ongeveer 200 meter ten westen van de Wielbeek bij het land van Otto van Doeyenburgh en liep in vrijwel rechte lijn naar de oude dijk ongeveer 125 meter ten oosten van de Arkerweg tot bij het huis van Aelt Simonsen.

Landmeter Dirck Pauw tekende op 25, 26 en 27 maart 1677 ten behoeve van deze inlaag een kaart en apart daarvan een blad met drie dijkprofielen. Alleen de kaarttekening met het dijktracé is door Pauw gedateerd en gesigneerd. Vergelijking met gegevens in de rekeningen, de diverse maatvoeringen en het handschrift leveren voldoende bewijs om vast te stellen dat ook de tekeningen van de dijkprofielen van Dirk Pauw zijn.[150] Ik bespreek de aanleg van deze inlaagdijk aan de hand van deze kaart en tekeningen. Daarbij maak ik tevens gebruik van de financiële gegevens uit de jaarrekeningen van 1677, 1678 en 1679.[151]

149 Beekman 1905: 880 en Danner 2009: 68.
150 1971 AZA inv. nr. 1025-0001 en 1025-0002. Respectievelijk formaat 23,5 x 132 cm. Gekleurd. Schaal ca. 1:250. Noorden boven en formaat 33,5 x 71 cm. Gekleurd. Zie hiervoor ook Deys 1988, kaartenverzameling nr. 38 en Mijnssen-Dutilh 2011: 95. Van Dirck Pauw zijn geen bijzonderheden bekend. Hij komt bijv. niet voor in het ‘Repertorium van Nederlandse kaartmakers 1500-1900’ van Marijke Donkersloot-de Vrij, Utrecht 2003.
151 AZA inv. nrs. 460, 461 en 462.

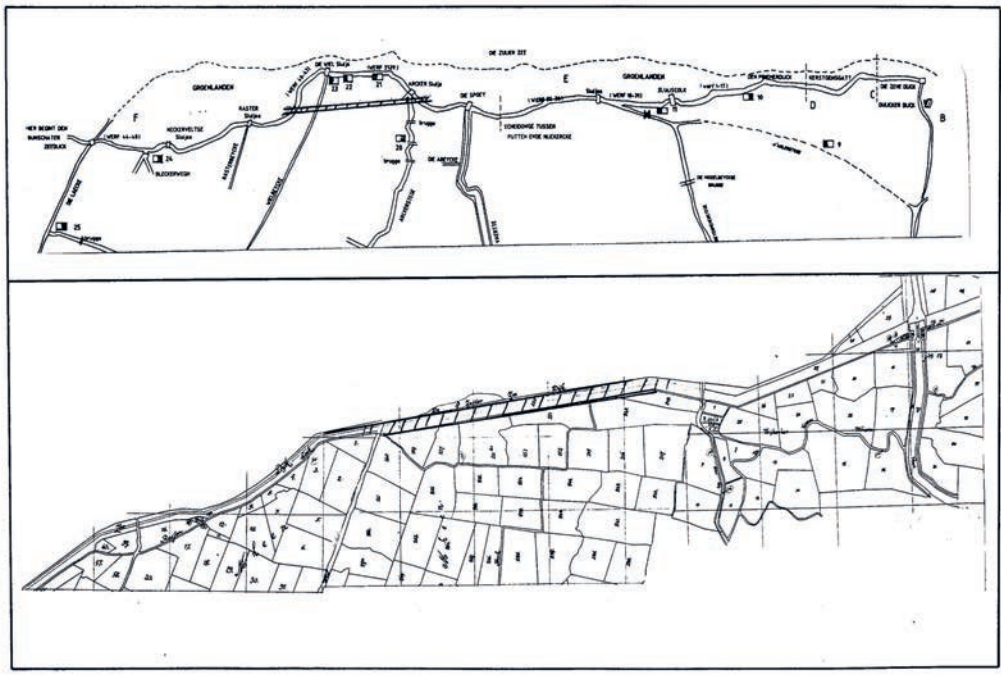

Kaart 44. De inlaag van 1677 ten westen van de Wiel tot even voorbij de Arkerweg weergegeven op de kaart van Bernhardt Kempinck ca. 1609 (boven) en het kadastrale minuutplan van Nijkerk uit 1832, sectie A blad 1 en 2 (onder).

Kaart 45.'Kaerte van de landerijen daar den nieuwen dijck op geleydt wort in Arckemehen' door Dirck Pauw 1677. Deze kaart is gemaakt ten behoeve van het leggen van een inlaag in de Arkemheense zeedijk van ca. 1400 meter ten westen van de Wiel tot even voorbij de Arkerweg (foto Archief Eemland).

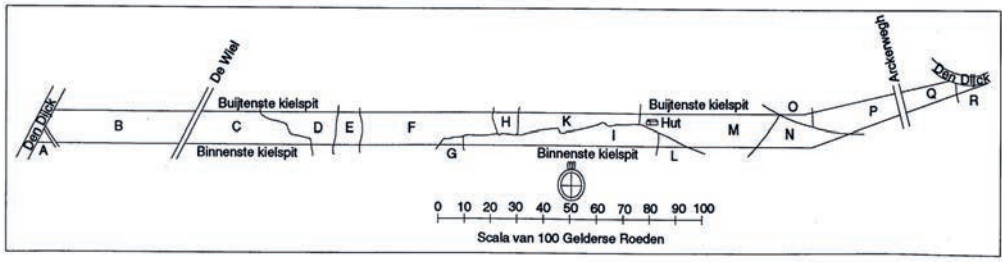

Kaart 46. Schematische tekening van de 'Kaerte van de landerijen daar den nieuwen dijck op geleydt wort in Arckemehen' door Dirck Pauw 1677 (tekening Frank Brouwer).

Pauw tekende deze kaart met het oog op de grondonteigening. De grondstrook is verdeeld in zeventien percelen aangeduid met de letters A t/m R. Elke letter staat voor één of meer grondeigenaren. Aan de linkerzijde heeft Pauw nogmaals de codering A t/m R geschreven met daarachter een opgave van de oppervlakte poldergrond die onteigend werd. Aan de binnen- en buitenzijde van de strook grond waarop de inlaagdijk zal worden opgeworpen staat 'Binnenste kielspit' en 'Buytenste kielspit'. Een kielspit is een technische term gebruikt bij het uitvoeren van grondwerken. Het is een langs een gespannen lijn, wigvormige, gegraven gleuf van één spit breed die dient als tijdelijke afbakening van het uit te voeren werk.[152] Vanaf de Wiel tot ongeveer 150 meter voor de Arkerweg is de strook 40 meter breed. Het tweede, gerende deel, heeft vlak bij de oude dijk een breedte van 20 meter. De totale lengte van de ontworpen inlaagdijk bedraagt 370 roeden, ruim 1400 meter.[153] Voor de bouw van deze inlaagdijk werd bijna zeven morgen grond onteigend voor een totaalbedrag van 4437 gulden. In de hieronder staande tabel zijn de gegevens van Pauw uitgebreid met de namen van de eigenaar en/of het perceel, de oppervlakte in roeden, de verkoopprijs per morgen en het aan de eigenaar uitbetaalde bedrag.

Eigenaar:		Prijs per morgen	Roeden	Prijs
A	Heer v. Oldenaller	600	3	3
B	Otto van Doeyenburgh	600	638	638
C	Rouwerscampje			
	Henrick Gijsbertsen Snapper	675	435	489
D	Abrahams Schoot	675	234	263
	Wulf v. Hennekeler, Andreas Feyt			
E	Cleyne Bijltjen	675	148	167
	Jelis Jelissen			
F	Cleyne Papencampje	650	604	654
	Kill Arissen, Tijmen Aeltsen			
G	Groote Bijl	725	10	12
	Wulf v. Hennekeler, Arent Snapper			
H	Mary Glathoosen	675	70	78
I	Grote Papencamp	725	449	543
	Aris Killen			
K	Geurt Simonsen	600	217	217
L	Langencamp	725	43	52
	Joffer van Weede			
M	Henrick Elbertsen Brouwer	625	539	606
N	Kinderen Joachim v. Rouwenburgh	725	223	269
O	Kinderen Ariaen Bochorst	600	34	34
P	Waecampje	600	320	320
	Mary Glathoosen			
Q	Geurt en Aelt Simonsen	350	149	87
R	Hofstede van Aelt Simonsen	350	8	5
	Totaal	6 morgen + 524 roe		4437 gulden

Tabel 18. Grondonteigening in de polder Arkemheen ten behoeve van de inlaag van 1677 met de naam van de eigenaar en/of het perceel, de prijs van de poldergrond per morgen, de oppervlakte van de onteigende grond in roeden en het aan de eigenaren uitbetaalde bedrag. Prijzen in gulden. 1 morgen = 600 roeden (AZA inv. nr. 460, 461, 462).

152 WNT 7 kol. 2770 en Danner 2009: 74.
153 Ik ga bij deze en volgende berekeningen uit van de Gelderse roede van 12 voet, zoals aangegeven op de kaart van Dirck Pauw. 1 roede = 3.807 m; 1 voet = 0.32 m en 1 morgen = 600 roeden. Zie Roessingh 1964: 63.

Op de tweede kaart van Pauw zijn twee dijkprofielen en een bovenaanzicht of 'Plattegront van den besteden dijckx' getekend. De tekening in de linkerbovenhoek geeft de maatvoering van de inlaagdijk.

Afb. 56. Drie tekeningen van het profiel en de plattegrond van de nieuwe inlaagdijk in de Arkemheense zeedijk door Dirck Pauw in 1677. De teksten bij het profiel en de plattegrond zijn in het kader weergegeven en verwerkt in de schematische tekening, afb. 63 (foto Archief Eemland).

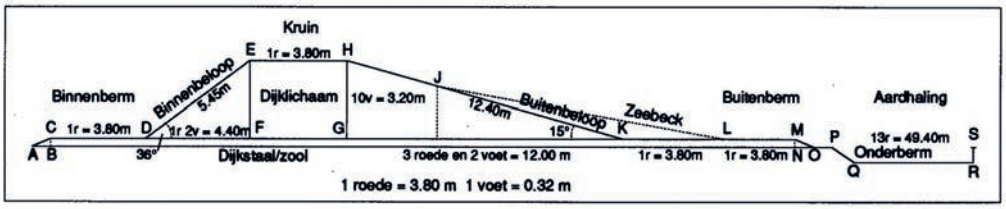

Afb. 57. Tekening naar het profiel van de nieuwe inlaagdijk in de Arkemheense zeedijk door Dirck Pauw in 1677 (tekening Frank Brouwer).

De afstand AP is ongeveer 40 meter en dus gelijk aan de breedte van de onteigende grond op de eerste kaart. Direct daaraan grenst aan de zeezijde een strook weiland van bijna 50 meter, het 'afwerck', dat is de plaats waar de aarde voor de nieuwe dijk gehaald moest worden. De aarde kon dus ook hier, net zoals in 1356 en 1611 hoofd over hoofd opgeworpen worden. Dit vergraven land verdween later onder de zeespiegel.

Bij het beoordelen van het dijkbestek van Dirck Pauw rechts onderaan de kaart dringt zich onmiddellijk een vergelijking op met het model dat Bernhardt Kempinck ruim zestig jaar eerder had ontworpen. Er zijn duidelijke verschillen. De inlaagdijk van Pauw heeft een dijkzool over de volle breedte met een buiten-, binnen- en onderberm. De kruinhoogte is 3.20 meter; dat is bijna een meter hoger dan de zeedijk van 1611. Deze verhoging hangt samen met de voortdurende stijging van de zeespiegel die zich vanaf de elfde eeuw in het Noordzeegebied voordeed. Kühn en Panten berekenden dat vanwege deze stijging de dijken in het Duitse Noord-Friesland na 1634 een minimale kruinhoogte van 4.80 meter boven laagwaterpeil moesten hebben.[154] Zelfs als de stuwing van het zeewater in het zuidelijke Zuiderzeebekken toentertijd geringer was dan aan de noordelijke kusten, bleef een verhoging tot 3.20 meter nog onder de maat. De profieltekening rechtsonder bewijst echter dat de dijk in 1677 niet op 3.20 meter gebracht is. Pauw tekent namelijk een kruinhoogte van 7½ voet, 2.40 meter. Met stippellijnen gaf hij aan op welke wijze de dijk later verhoogd kon worden tot de hoogte van het profiel linksboven. Nu was deze handelwijze bij het leggen van inlagen niet ongebruikelijk. Vaak verhoogde men de inlaagdijk pas op het moment dat de oude dijk werd prijsgegeven en de inlaagdijk de functie van schaardijk kreeg.

154 Kühn en Panten 1989: 15.

1. Profieltekening linksboven:
   ‘Profijl van den niewen geconcipieerde dijck van Arkemeen.Verklaringhe vant voorschreven profijl van de namen der linien ende letteren van dien door de letteren A.B.C.
   AP: De gront van het weijlant
   AB: Het druipen van den binnen berrem
   BC: De hooghte van het dijckstael
   DC: Den binnen berrem
   DF: De binnen druipens breijte
   FE: De hooghten van den dijck
   EH: De kruin van den dijck
   GK: De buyten druipinghe breete
   JL: De hooghte van de zeebeck
   KL: Het druipens van den zeebeck ofte de breete van dien
   LM: Den buyten berrem
   NO: Het buyten druipens van den berrem
   PQ: Het druipens van het afwerck
   PS: Het afwerck ofte het velt daer den dijck uyt gemaeckt sal werden
   RS: De diepte van het velt
   OP: Onder berrem

2. Plattegrond linksonder:
   ‘Plattegront van den besteden dijckx:
   Afwerck ofte velt daer den dijck uyt gemaeckt moet worden.
   Uytgespeit lant, onderste berrem, het druipen van den berrem, buiten berrem, de breete van de gront voordt zeebeck, het buiten druipens van den dijck, de kruin van den dijck, het binnen druipens van den dijck, binnen berrem’.
3. Profiel rechtsonder:
   ‘Profijl van den dijck hooge 7½ voet ende op wat manier deselve soude konnen werden verswaert om te brengen op de keure van het voorgaende profijl volgens de gestipte linien’.
   Schale van 10 roeden van Arckemeens dijck worden verdeelt in 12 voet’.

Tekst 34. Legenda van de kaart van Dirck Pauw van twee dijkprofielen en een plattegrond van de inlaag in de Arkemheense zeedijk van ca. 1400 meter ten westen van de Wiel tot even voorbij de Arkerweg in 1677 (Archief Eemland. K 10200).

Het meest markante verschil tussen de dijkprofielen van 1611 en 1677 vormt de maat van de dijkhellingen, het binnen- en buitenbeloop, door Pauw aangeduid met de term ‘druipens’. De hoek tussen het buitenbeloop en de dijkzool bedraagt bij Pauw namelijk de helft van dezelfde hoek bij Kempinck, namelijk vijftien graden. Hierdoor ontstaat een glooiing met een lengte van 12.40 meter in plaats van het steile buitenbeloop van 4.56 meter bij de zeedijk van Kempinck. Het buitenbeloop van een zeedijk komt direct in aanraking met stormvloeden en moet daarom bestand zijn tegen hevige golfslag. De kracht van de golven op het buitenbeloop neemt af naarmate de glooiing een minder steil verloop heeft. Ook het binnenbeloop, dat bij een steile helling door overslaand zeewater snel wordt uitgehold, is bij Pauw aanmerkelijk flauwer dan bij Kempinck. Dirck Pauw ontpopt zich in deze tekeningen als een ‘modern’ dijkbouwer die ook een aarden zeedijk een redelijke kans

geeft het op te nemen tegen de elementen. Deze conclusie is zeker gerechtvaardigd, als we bedenken dat de Staten van Holland eerst op 7 mei 1678, naar aanleiding van de stormvloed van 1675, besluiten het steile buitenbeloop van de Diemerdijk te vervangen door een geleidelijk afhellende glooiing.[155]

Uit deze profieltekening blijkt dat Pauw de dijkstoel ook heeft voorgesteld de zeedijk extra te versterken door het aanbrengen van een zeebek, zeekap, huif of tuimeldijk. Wat dit is, beschrijft Vierlingh in zijn 'Tractaat van dijckagie' uit 1576.[156] Een tuimeldijk is een aarden verhoging, die eventueel boven de dijkkruin uitsteekt en die wordt aangebracht op het buitenbeloop van de dijk. Vierlingh raadde het gebruik in het algemeen af omdat het buitenbeloop hierdoor een oneffen en bultige oppervlakte kreeg, waardoor de golfslag juist meer greep op de zeedijk had. De tuimeldijk op de tekening van Pauw is echter een verbeterde versie van Vierlingh. Terwijl bij Vierlingh de tuimeldijk geen contact heeft met de teen van de dijk, is dit bij Pauw wel het geval. Hierdoor ontstond een gelijkmatig verloop van de tuimeldijk waardoor het door Vierlingh geconstateerde nadeel grotendeels werd opgeheven.

Na de vervaardiging van beide tekeningen eind maart 1677 kon de openbare aanbesteding plaatsvinden. Het opwerpen van een aarden dijk tot een voorlopige kruinhoogte van 2.40 meter werd gegund aan zeven aannemers. Langs het kielspit werden daarvoor dertien min of meer gelijke dijkblokken uitgezet. Samuel Gerritsen mijnde vier blokken, Teunis Lubbertsen drie en Luyr Spijkerman twee. Jacob Gerritsen, Lubbert Jacobsen, Gijsbert Aelten en Herman Jansen tekenden ieder voor één blok. Uit deze namen valt af te leiden dat het hier plaatselijke aannemers betrof. Inclusief het aanbrengen van ruim 130 meter schoeiing van planken aan de zeezijde van de Arkerweg en de oude dijk, het afdammen van diverse beken en het verleggen van de Wielsluis, betaalde de dijkstoel aan arbeidsloon 7587 gulden.

Wanneer we zoals bij de aanbesteding van 1611 uitgaan van vijftig werkbare dagen en een arbeidsloon van één gulden per dag, dan hebben in de zomermaanden van 1677 ongeveer 150 dijkwerkers verdeeld over dertien ploegen dit omvangrijke werk geklaard. De prijs voor de aarde uit het weiland direct ten noorden van de inlaag (PS) bedroeg vijf gulden per vierkante roede. In bijna alle gevallen werd het aardgeld uitbetaald aan dezelfde personen die betrokken waren bij de onteigening ten behoeve van het dijktracé. Dit gold niet voor twee bedragen van respectievelijk 40 en 30 gulden die Annitgen Carels en Lambertus Snapper kregen als nabetaling van het aardgeld van de Galgekamp en het Zandland. De namen van deze percelen zullen later een belangrijke rol spelen in het proces over een 'uitgelegde' dijk in 1786. Zie hoofdstuk 4, paragraaf 4.

De totale kosten voor de aanleg van deze inlaagdijk bedroegen 12.984 gulden. Een bedrag dat de polder in 1677 niet kon opbrengen. Daarom riep de dijkstoel de hulp in van de Puttense ambtsjonker Henrick van Essen. Hij was landdrost van de Veluwe en in die functie zag hij kans bij het Kwartier van Veluwe een renteloze lening af te sluiten van 7337 gulden. Dit bedrag was precies de helft van de verponding van Nijkerk over 1676. Terugbetaling van het eerste deel vond plaats in 1682.[157] De rest van het bedrag werd uitgesmeerd over de drie volgende boekjaren. Door deze inlaag ging 42,5 morgen poldergrond verloren. Dit betekende een jaarlijkse inkomstenderving van 180 gulden aan

155 Gottschalk 1971 III afb. 13a en 13b: 280.
156 Vierlingh 1576 (reprint 1920): 316. Zie Danner 2009: 141 die alleen tuimeldijk noemt. Het woord 'huif' komt in deze betekenis niet voor in het WNT. Zie deel 6 kol. 1217-1220.
157 Deze financiële gegevens in AZA inv. nrs. 460, 461 en 462. De tweede terugbetaling heb ik niet teruggevonden. Mogelijk is dit bedrag met de Nijkerkse verponding kwijtgescholden.

morgengeld. Verstrekkender was echter een kapitaalvernietiging van 27.200 gulden, want één morgen Arkemheense poldergrond kostte eind zeventiende eeuw ongeveer 640 gulden. Het is dan ook begrijpelijk dat velen zich verzetten tegen een dergelijke ingreep. Soms kon het echter niet anders.

Het reglement op de aanbestedingen van 1688

Alle werken aan de Arkemheense zeedijk werden uitgevoerd na openbare aanbesteding. Deze verplichting was vastgelegd in het dijkrecht van 1611. Door het ontbreken van ervaring op dit terrein, had men in 1611 volstaan met een algemeen geformuleerde eis. Regels en voorschriften omtrent de openbare aanbesteding, de leveranties van materialen en het uitbetalen van arbeidsloon waren niet overeengekomen. Bovendien was de aard van de bedijking inmiddels gewijzigd. De toepassing van plank- en paalconstructies eiste niet alleen gespecialiseerde kennis maar ook inkoop van andere materialen. Bij de bedijking waren niet alleen aardwerkers en zodenleggers betrokken, maar ook timmerlieden, smeden en beurtschippers. Hierdoor ontstonden in het laatste kwart van de zeventiende eeuw problemen. Leveranties werden niet nagekomen, kwaliteitscontroles ontbraken en men hield zich niet aan de gemaakte afspraken. Dit leidde in 1688, mede naar aanleiding van klachten bij de Staten van Gelre, tot het instellen van een commissie die orde op zaken moest stellen.

In het voorjaar van 1688 ging een zestal commissieleden aan het werk. Vele vergaderingen later werd op 27 april 1689 het uit zeventien artikelen bestaande ‘Reglement aengaende Arckemheen’ door de geërfden aangenomen.[158] Hoewel de notulen geen informatie geven over de exacte aard van de ingeslopen misbruiken, kunnen we aan de hand van de bepalingen in dit reglement vrij nauwkeurig nagaan waar de schoen wrong.

Dijkgraven werden niet gekozen omdat ze verstand hadden van dijkbouw. Zij werden benoemd op grond van hun maatschappelijke status en hun bestuurlijke kwaliteiten. Dat gold zeker ook voor de Nijkerkse en Puttense landjonkers die in het laatste kwart van de zeventiende eeuw optraden als dijkgraven van de Arkemheen, zoals de ambtsjonkers Johan van Delen en Jacob Johan van Delen uit Nijkerk en Henrick van Middachten tot Schoonderbeek uit Putten. Ook de heemraden waren in de eerste plaats land- en geen dijkbouwers. Om die reden bepaalde de commissie in het eerste artikel dat bij dijkdoorbraken en het wegspoelen van sluizen dijkgraaf en heemraden verplicht waren een ‘dijcksynjeur meester’ met veel kennis en ervaring uit Holland of elders te ontbieden. Hij maakte het bestek, berekende de kosten, verzorgde de publicaties van de aanbesteding en leidde de aanbesteding. Tevens moesten werkzaamheden voortaan zoveel mogelijk gelijktijdig aanbesteed worden, waardoor de vacatiekosten van dijkgraaf en heemraden binnen de perken bleven. Om oponthoud vanwege weersomstandigheden te voorkomen mocht het herstel aan de zeedijk alleen plaats vinden tussen 1 april en 30 juni. Wanneer er sprake was van overmacht kon die periode opgerekt worden tot 1 augustus. Van alle uitgevoerde werken moesten alle leden van de dijkstoel op de hoogte gebracht worden.

De convocaties voor de vergadering van de geërfden moesten op twee achtereenvolgende zondagen in de plaatselijk kerken worden voorgelezen. De vergaderingen moesten bovendien op een zodanige plaats en tijdstip gehouden worden dat de geërfden in de gelegenheid waren tijdig aanwezig te zijn, waardoor iedereen aan de besluitvorming kon deelnemen. Daarom werd besloten voortaan te vergaderen op de boerderij de Voordijk in

158 AZA inv. nr. 1061.

Putten op de tweede werkdag in maart. De heren bestuurders namen het ook met een aantal andere zaken blijkbaar niet al te nauw. Zij werden verplicht zich voortaan vroegtijdig af te melden en bij afwezigheid geen vacatiegeld te declareren. Waren zij om tien uur nog niet op de vergadering aanwezig, dan waren de overigen gerechtigd besluiten te nemen. De dijkschrijver was verplicht alle besluiten nauwkeurig te notuleren.

Alle leveranciers en aannemers waren volgens dit reglement verplicht elke zondag een gedateerde en gespecificeerde lijst van afgeleverde goederen en verrichte activiteiten bij de dijkgraaf of zijn vervanger in te leveren. Vooral timmerlieden en smeden werden flink aan banden gelegd. Van nu af aan moest bij het aanleggen of repareren van een beschoeiing of paaldijk de ploegbaas doorlopend ter controle aanwezig zijn. Werk dat niet onder toezicht was uitgevoerd, werd niet betaald. Ondeugdelijke constructies moesten op eigen kosten hersteld worden. Van de smeden eisten de geërfden de levering van een goede kwaliteit spijkers en het 'maecken van goet grof Sweets ijserwerck'.

Ook met het houttransport uit Hoorn en Amsterdam werd blijkbaar gerommeld. Voortaan verdiende een schipper voor een volle houtvracht uit Holland een vast bedrag van vijftien gulden, inclusief het laden en lossen bij de sluis in de Arkervaart. Betrof het transport een lading zware balken, dan kreeg hij toestemming bij het lossen assistentie te vragen van twee timmerlieden die door de polder voor daggeld werden ingehuurd. Een schipper die deze regels ontdook, werd bij de eerstvolgende schippersbeurs met naam en toenaam genoemd en viste bij de volgende bevrachting achter het net. Voor dijkgraaf en heemraden gold voortaan een vaste dagvergoeding van respectievelijk vijftien en tien gulden. De leden van de dijkstoel beloofden in het laatste artikel 'alle oude en nieuwe dijckrechten, vorstelijcke briefen, ordonnantien, als oock alle overgiften (besluiten) voor desen bij erfgenoten genomen (...) nae te comen, voor soo veel de selve bij desen niet en sijn gealtereert'.

Een paaldijk met kruinankers omstreeks 1690

Omstreeks 1690 verscheen aan de Arkemheense zeedijk de eerste volledige paaldijk met kruinankers. Dit valt af te leiden uit de rekening van 1691. Onder de betalingen van de daghuren in dat jaar staat de volgende mededeling: 'Noch Jan Rutgersen bestadet vyer gulden hem toegelegt voort leggen van drije anckers en 't leggen van drije stootpalen als mede de gordingen van de palen'.[159] Deze betaalpost vormt het bewijs dat vanaf eind zeventiende eeuw de dijkstoel overging tot het aanleggen van een paaldijk met ankers. Ook uit diverse vacatieposten en rekeningen uit de eerste helft van de achttiende eeuw blijkt dit: 'geweest bijt leggen der anckers ant hoge paalwerck aan den Putterdijk' (1732) of 'betaalt voort leveren van een partij eycken anckers en stootpalen tot gebruick van d'Arkemheen' (1741).[160] Hoe een paaldijk er in volle glorie heeft uitgezien, tonen de tekeningen van de Diemerdijk en de Muiderzeedijk uit het begin van de achttiende eeuw. Jan van der Heyden gaf in 1703 een uitgebreide beschrijving van een dergelijke paaldijk.[161]

De eiken- of grenenhouten palen werden enigszins schuin aan de voet van de dijk in de grond geslagen. De palen leunden echter niet tegen het aarden dijklichaam. Tussen de palen en de dijk was een ruimte van ongeveer 25 centimeter uitgespaard die werd opgevuld met graszoden of heide en als een soort vering dienst deed. De palen hadden een

159 AZA inv. nr. 470.
160 AZA inv. nrs. 502 en 511.
161 Heyden de Jonge 1703: 2-6.

lengte van rond de acht meter. Aan de onderzijde was een punt geslepen om het heien te vergemakkelijken. De palen stonden ongeveer twee meter in de grond, terwijl de overige lengte boven laag waterpeil uitstak. In de iets hogere hoofd- of stootpalen staken met een pen-en-gatverbinding de kruinankers. Deze ankers hadden een lengte van ongeveer 3.50 meter en waren in de dijkkruin ingegraven. Op hun beurt waren zij voorzien van een kleine dwarsbalk om de trek van de palenrij op te vangen. Het waterschap Vallei & Veluwe en het Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland hebben dit stuk geschiedenis in 2006 doen herleven. Zij financierden gezamenlijk de bouw van een 75 meter lange hardhouten palendijk met kruinankers op de hoek van de Westdijk en de Eemdijk in de gemeente Spakenburg. Langs de palenrij is een pad aangelegd dat wandelaars de gelegenheid geeft dit stukje dijkbescherming te bekijken en de uiterwaarden te verkennen.

Afb. 58, linksboven. De gereconstrueerde paaldijk langs de Eemdijk in Spakenburg. Deze historische paaldijk is aangelegd door het Waterschap Vallei & Veluwe en het Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland.

Afb. 59, rechtsboven.. De constructie van kruinankers van de historische paaldijk langs de Eemdijk in Spakenburg.

Afb. 60, linksonder. Detail van de constructie van een kruinanker van de paaldijk langs de Eemdijk in Spakenburg.

De Arkemheense dijkstoel gebruikte voor kruinankers bij voorkeur inlands eikenhout. Het naaldhout uit Noorwegen voldeed niet aan de vereiste kwaliteit. Kruinankers waren namelijk van groot belang voor de soliditeit van de paalschermen. Voor het verzagen tot kruinankers kocht de Arkemheense dijkstoel eikenbomen op diverse boerderijen in de regio. Ook stevige takken kwamen in aanmerking. Zo brachten in 1695 dijkgraaf en heemraden een werkbezoek aan het Huis de Berenkamp in Nijkerk. De Heer van de Berenkamp had namelijk laten weten dat hij een aantal flinke eikenbomen van de hand wilde doen. Timmerman Van Cooth moest de ‘maet aan wijsen ende hoedanigh dat de bomen zouden

gekort worden soo tot anckers als tot stootpalen'.[162] In 1720 verkocht Aelt Boeyen, bewoner van het Huis Schoonderbeek in Putten, 62 grote eikenbomen voor 186 gulden. De bomen werden omgezaagd door Aelt Besselsen en daarna door Elbert van Hazel in maar liefst 40 werkdagen voor een dagloon van één gulden tot ankers verzaagd. Gosen Put vervoerde ze vervolgens met paard en wagen naar de Arkemheense zeedijk.[163] Op deze wijze kocht en verwerkte men in het begin van de achttiende eeuw eikenbomen van particuliere erven in Telgt, Ermelo, Nulde en zelfs in Harskamp en Terschuur. In Terschuur stonden omstreeks 1720 meerdere houtzagerijen. Hierdoor verminderden de contacten met de Hoornse houtwallen. In de laatste decennia van de zeventiende eeuw kocht men incidenteel ook hout in Oost-Nederland. Eikenhouten palen bestelde de dijkstoel onder meer bij Albert Greven en Claes ten Veen, houthandelaren in Zwolle en Jan Jansen Kip in Almelo.

1710: Eerstelick sal den aennemer gehouden sijn sowel paelen als stootpalen te heyen als daer van noden sijn: dat pael aen pael ende de anckers 7 voet van malcander te leggen en sooveel gordingen te leggen als de Hr. dijkgraaf en Heemraden nodighg sijn. Wel vast en egaal aen malcander met bouten te sluyten. Aennemer sal gehouden sijn de paelen soo diep te heyen als die te bekomen sijn ten minsten acht voet diep. Aennemer sal gehouden sijn de delen (planken) met een handt te heyen en te strijcken, dat soo diep in de gront als die te becomen sijn ten minsten 5 voet diep en dicht aen malcander gevoegt en yder deel negen spijkers en de gordingen de dickte van een paal voorbij malcander te laeten schieten.
1718: Aenemer sal gehouden sijn soo veel palen als stootpalen met de handhey te heyen als daar van noden sullen sijn. De buytenste palen te heyen ses voet in de gront en de stootpalen vijf voet en te leggen in twe roeyen vijf anckers en negen palen in twe roeyen op een egale hoochte. En een gording van buyten tegen de palen aengelecht, die met bouten aen de palen vast geslooten en een voet over malcander te laten schieten. De ankers soo aan palen als stootpalen met bouten vast geslooten en de placken te heyen 5 voet in de gront yder met dry sprijkers tegen de gording aan vast gespijkert en soo dicht aan malcander gevoecht als 't mogelick is en de gaten te boren daar de spijkers in comen dat de planken niet en barsten.

Tekst 35. Aanbestedingsvoorwaarden voor aannemers bij het bouwen van een paaldijk met kruinankers langs de Arkemheense zeedijk in 1710 en 1718 (AZA inv. nr. 1065).

Op het eerste gezicht lijkt een paaldijk met kruinankers een zeer solide constructie. Toch zijn er wel degelijk nadelen. De houten palen drogen in de zomermaanden snel uit en gaan als gevolg daarvan scheuren. Omdat de palen ten opzichte van hun totale lengte slechts voor eenvierde deel in de grond zitten, tilt de aanhoudende golfslag de palen gemakkelijk uit de grond. Het ankeren in de kruin is evenmin zonder risico. Door het beuken van de golven trillen de ankers gemakkelijk los. Slaat daarna bij hoog water de zee eenmaal over de palen heen, dan is de losgewoelde grond een gemakkelijke prooi van het water. De dijkkruin wordt uitgehold, de ankers slaan los en een dijkbreuk is nog slechts een kwestie van tijd. Hoe lang de hierboven omschreven Arkemheense paaldijk ooit geweest is, is in de archiefbronnen niet na te gaan. Archeologisch onderzoek zou mogelijk een en ander aan het licht kunnen brengen. Zeker is wel, dat de meest bedreigde delen van de Putter- en de Nekkevelderdijk door een volledige paaldijk met kruinankers werden beschermd.

162 AZA inv. nr. 474.
163 AZA inv. nr. 490 fol. 44.

Afb. 61. De Diemerdijk in 1702. Een paaldijk met verankering in de dijkkruin. Op de onderste foto ook een overkapt sluisje (Listingh, Incitamentum enz. 1702. Foto TU Delft).

Afb. 62. Schematische tekening van een vooraanzicht en een achteraanzicht van een paaldijk uit de zeventiende en achttiende eeuw (tekening Frank Brouwer).

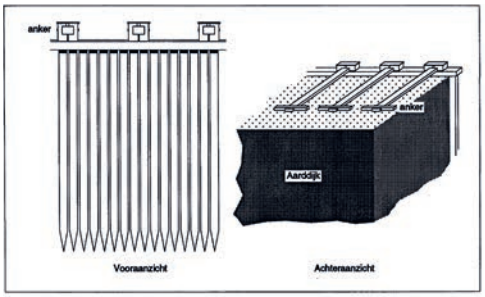

De paalwormfurie van 1733: het einde van de paaldijk

In het najaar van 1730 knapten tijdens een storm enkele palen voor de wierriem van de Westkappelse zeedijk in Zeeland als luciferhoutjes af. Bij onderzoek bleek dat de palen van binnen waren weggeknaagd door de paalworm (teredo navalis). In augustus 1731 waren ook de palen van de West-Friese zeedijk aan de Zuiderzeekust aangetast. Alle houtconstructies van dijken in Holland en het Zuiderzeegebied leken ten dode opgeschreven.[164] In heel Nederland was sprake van paniek. Zelfs van de meest deskundige ingenieurs kregen de Staten van Holland te horen dat zij geen remedie tegen deze plaag hadden en tevens dat zij 'met zekerheid wisten, dat het een straf van de Hemel was en dat elke menselijke kracht onvoldoende was om de uitwerking van deze nietige insecten te weerstreven'. De perceptie van de paalwormfurie in Nederland was onder meer voor Buisman een bewijs, dat de ideeën van de Verlichting vóór 1750 nog geen ingang in ons land hadden gevonden. Voor 1750 overheerste namelijk de gedachte dat grote rampen, zowel in binnen- als buitenland, vielen binnen het straf-op-de-zonde-idee. Als voorbeelden noemt Buisman ook de reacties in ons land op de aardbeving in Lissabon in 1755, de veepest omstreeks 1770 en de Amsterdamse schouwburgbrand in 1772.[165] Spoedig bereikte het nieuws van de paalwormfurie ook de buitenlandse pers. Een Zwitsers blad wist zelfs te melden, dat de wormen grote gaten in de dijken groeven en een Duitse krant beweerde dat Amsterdam, gebouwd op palen, op instorten stond.

164 Barendsen 1962: 34, 35; Palm 1980: 266 ev.; Baars 1988: 809 ev.; Baars 1989: 196, 437; Fransen 2011: 213-215; Van Brakel 2015: 70-81.
165 Buisman 1992: 56 (citaat) en 79-188.

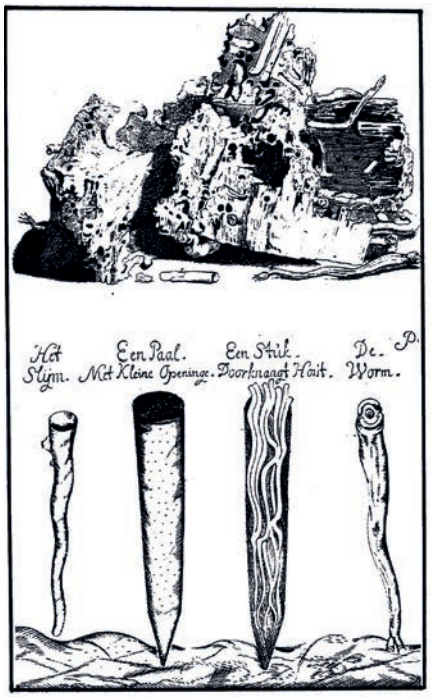

Afb. 63. Afbeeldingen van de paalworm en door de paalworm aangevreten hout door J.A. Mobachius 1675-1742 (Palm 1980: 247).

‘Eenen algemeenen ramp ontdekte men in dit jaar (1732); hy bestondt in een schadelyk gewormte in het paalwerk, waar mede de Zeedyken beschut waren. Zo diep hadt dit gewormte het paalwerk doorboord en uitgehoold, dat het zelve, kragteloos geworden zynde, met den eersten slag des waters, om verre gerukt, en dus de weerlooze Zeedyken, aan verscheiden oorden, by storm en hoog water, aan een zichtbaar gevaar van doorbraak blootgesteld werden. Dit bederf in het paalwerk hadt men allereerste ontdekt, in den Herfst van het jaar 1730, aan den Westkappelschen Dyk, op het Eiland Walcheren […]. Eenen groote menigte paalen, by den grond afgebroken, werden, op den dyk gehaald zynde, geheel doorboord bevonden, van een weeken slymerige worm, hebben een harden schelpagtige kop, bestaande uit twee rasp- of zaagswyze gevormde deelen, door middel van welke de worm, tot verbaazinge van eenen iegelyk, vuuren, greenen, ja, zelfs eikenhout, in allerlei richtingen, wist te doorboren. Ter weerzyde van den weeken staart, hadt, daarenboven, de worm twee schelpagtige schaaren, die veeltyds buiten het hout uitstaken, en den staart, door welken dit nadeelig dier adem haalde, beschermden. De geweldige schade, welke een zo een ongeagt schepsel, in korten tyd, aan ’s Lands Zeeweeringen en Dykaadjen, toebragt, en het gevaar, waar mede deeze Landen, hier door, bedreigd werden, deeden eene menigte kundige Mannen onderzoek doen naar den oorsprong van dit onheil, en uitzien naar middelen, om de dreigende gevaaren te voorkomen. […] Bekwaame middelen, egter om dit ongedierte te vernielen, vondt men niet, of ze waren te kostbaar, of ongeschikt om aan het paalwerk gebruikt te worden. Dus moest men dan, tot behoud der Dykaadjen, op andere middelen bedacht zyn. Onder veele anderen, die, tot behoud van ’t Land, hunne harssens scherpten, bedagten PIETER STRAAT en PIETER VAN DER DEURE, in het volgende jaar, het leggen van eene schuinsche glooijing van kei- en klipsteen, buitenwaards tegen den dyk. Dit werdt, kort daar na, te werk gesteld’.

Tekst 36. De Amsterdamse geschiedschrijver Jan Wagenaar vertelt over het voorkomen van de paalworm, de gevolgen daarvan voor de paaldijken langs Nederlandse kusten en de wijze waarop de dijken tegen de paalworm beschermd kunnen worden (Wagenaar 1802, deel IV pag. 60).

Al deze consternatie werd veroorzaakt door een weekdier, dat evenals de oesters en mosselen, behoort tot de tweekleppigen. De schelp van een volwassen paalworm is niet groter dan acht millimeter. Het dier zelf wordt in normale omstandigheden tien tot twintig centimeter, maar exemplaren tot 40 centimeter lengte komen bij gunstige omstandigheden ook voor. Het lichaam steekt voor het grootste gedeelte buiten de schelp, waardoor men lange tijd gedacht heeft met een wormensoort te maken te hebben. De larve van de paalworm hecht zich aan het hout en boort zich vlak boven de grond horizontaal naar binnen.

Vervolgens worden gangen geboord in verticale richting. De gang ontstaat door een draaiende beweging van de getande schelp. De gang bereikt maximaal een diameter van tien millimeter. De boorgang is helemaal gevuld met het lichaam van het dier. Twee kleine openingen in de paalwand verraden zijn aanwezigheid. De beide syfo's dienen respectievelijk om zuurstof en voedsel op te nemen en om boorsel, stofwisselingsresten, sperma of larven af te voeren. Pas in 1923 werd ontdekt dat hout het voedsel van de paalworm is. De paalworm blijkt in staat cellulose uit hout om te zetten in glucose die dienst doet als energiebron.[166] De boorgangen kruisen elkaar nooit. Tijdens zijn gehele leven van ongeveer twee jaar verblijft de paalworm in zijn eigen gemaakte boorgang. Breekt de paal en komt de paalworm vrij, dan sterft hij.

Hoewel paalwormsoorten ook in tropische en subtropische zeeën voorkomen, is de hier bedoelde paalworm inheems. De Noordzee is het oorspronkelijke verspreidingsgebied. Het weekdier was al in de zeventiende eeuw aan de westkust van Friesland bekend. Vanwaar dan ineens die grote toename in het Zuiderzeegebied? Volgens Baars en Van Brakel hangt dit voor een belangrijk deel samen met de stijging van de watertemperatuur en de verzilting van de Zuiderzee, oorspronkelijk een groot zoetwaterbekken. Tussen 1450-1550 nam de verzilting toe door het steeds wijder worden van het Marsdiep. In de zestiende en zeventiende eeuw stagneerde voor een deel de lozing van zoet water van de IJssel in de Zuiderzee door verzanding van de Rijn bij Pannerden. Na 1775 bereikten het Marsdiep en het Vlie hun maximale omvang en bleef het zoutgehalte op peil tot aan de afsluiting van de Zuiderzee.

Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat ook in het archief van de polder Arkemheen de paalwormfurie begin jaren dertig uitvoerig wordt vermeld. Dat is echter niet het geval. In de notulen zocht ik tevergeefs naar reacties op deze epidemie. Zelfs de aard van de schade aan de paal- en schoeiingdijk is door de toenmalige dijkschrijver niet genotuleerd. De in binnen- en buitenland breedvoerig beschreven Hollandse paalwormfurie beperkt zich in het archief van de Arkemheen tot een drietal nuchtere notities in de jaarrekeningen van 1733 en 1734. De schade moet echter aanzienlijk geweest zijn. Op 6 oktober 1733 belegt de dijkstoel met de geërfden een extra bijeenkomst op de Voordijk in Putten om 'het vernielen der schoeywerken door de wormen' te bespreken. Drie weken later bezocht dijkgraaf Johan Walburgh uit Putten de kribben aan de Putterdijk

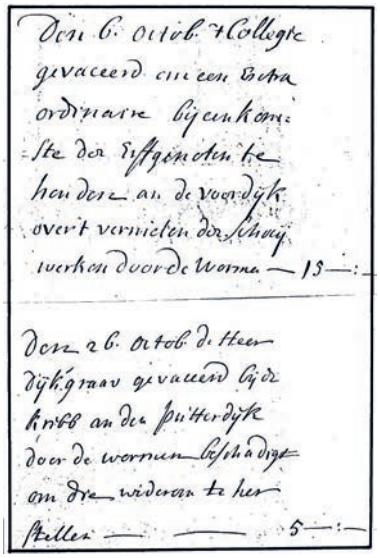
Den 6. Octob. t Collegie
gevaceerd om een Extra
ordinaire bijeenkom-
ste der Erffgenoten te
houden an de Voordijk
over't vernielen der schoey
werken door de Wormen — 15 —:

Den 26. Octob. d. Heer
Dijkgraav gevaceerd bij de
kribb an den Putterdijk
door de wormen beschadigt
om die wederom te her-
stellen — — — 5 —:

Afb. 64. Twee vacatieposten uit de jaarrekening van ontvanger Volkert van Steenler uit 1733 waaruit blijkt dat de houtconstructies van de Arkemheense zeedijk (Putterdijk) door de paalworm zijn aangetast. De tekst van beide posten luidt: 'Den 6 octob. 't collegie gevaceerd om een extra ordinaire bijeenkomste der erffgenoten te houden an de Voordijk over 't vernielen der schoeywerken door de wormen f 15.-. Den 26 octob. de heer dijkgraav gevaceerd bij de kribb an den Putterdijk door de wormen beschadigt om die wederom te herstellen f 5.-.' (AZA inv. nr. 503 fol. 23 en 31).

166 Een uitgebreide biologie van de paalworm in Van Brakel 2015: 73-75.

om de schade op te nemen. Ten slotte inspecteerde het college op 19 augustus 1734 de deuren van de Wielsluis, omdat gerapporteerd was dat ook daar de wormen actief waren.[167] Ook over dijkbouwtechnische maatregelen van het polderbestuur om dit onheil te keren, zwijgen de notulen. Dat is opmerkelijk omdat reeds vanaf het begin allerlei oplossingen werden aangedragen om de paalworm te bestrijden.

Sommige wetenschappers raadden preparaten aan waarmee de palen moesten worden ingesmeerd. Dit had echter geen resultaat. In 1733 verschenen twee boekjes waarin ingrijpende en dure technische voorstellen werden gedaan. Zo stelde Seger Lakenman, secretaris van de West-Friese polder Drechterland, voor om achter de wierdijken inlaagdijken aan te leggen zonder palen. Deze inlaagdijk moest een buitenbeloop krijgen met een zeer gering hellingspercentage, waarop de golven hun kracht zouden verliezen. Dit voorstel was vanwege de hoge kosten onuitvoerbaar.

De West-Friese dijkbouwers Pieter Straat en Pieter van der Deure stelden voor om de wierdijken te handhaven en in plaats van een houten krebbing een steenbestorting voor de wierriem aan te brengen. Deze methode was reeds op beperkte schaal in januari 1733 toegepast, maar bleek toch geen afdoende verdediging tegen de paalworm. Het meest afdoende en goedkoopste voorstel kwam in 1735 van de Enkhuizer rechtsgeleerde Zacharias l'Epie.[168] Hij adviseerde om de paalwerken aan te aarden tot het peil van het dagelijks getij. Het zuurstofrijke water bereikte hierdoor de palen niet meer en daarmee ook niet de syfo van de paalworm, die vervolgens stierf. Dit idee is toendertijd niet overgenomen. Later is dit wel gebeurd, maar toen wist men niet meer dat l'Epie de bedenker was.

Welke maatregelen nam de Arkemheense dijkstoel? De gegevens vanaf 1733 wekken de indruk dat de Arkemheense dijkstoel moest roeien met de riemen die men had. Er waren simpelweg onvoldoende financiële middelen om afdoende maatregelen te treffen. Wat moet de dijkstoel geschrokken zijn, toen men bijvoorbeeld in 1735 hoorde, dat vervanging van slechts een deel van de paaldijk van de Diemerdijk door een glooiende aarddijk met steenbekleding 500.000 gulden kostte. Aan een dergelijke operatie viel in de verste verte niet te denken. Het polderbudget bedroeg tussen 1732 en 1742 gemiddeld nog geen 25.000 gulden. Evenals in het begin van de zeventiende eeuw moest men ook nu met de eigen beperkte middelen trachten het hoofd boven water te houden. Om deze netelige toestand enigszins het hoofd te bieden, werden er tussen 1733 en 1741 toch weer grote hoeveelheden hout gekocht om de door de paalworm aangevreten constructies te vervangen. In wezen was het dweilen met de kraan open, maar toch. Zo leverden in deze periode Gijsbert Teunissen, Hendrik van den Eng, Jacob van der Streng en de Zaandammer Cornelis Kat voor ruim 22.000 gulden aan palen, planken en balken. De hoeveelheid aangevoerd hout was zo groot dat men besloot het kostbare vervoer met paard en wagen over de zeedijk te vervangen door het transport over zee met houtvlotten. Na een werkbezoek van dijkgraaf en heemraden aan de kribwerken bij Elburg en Doornspijk, ging men er vanaf 1734 toe over schaar- en paaldijken van kribben te voorzien. Een uiterste poging de golfslag tegen de dijk te breken.

De kribben werden loodrecht op het buitenbeloop van de zeedijk gelegd. Zij braken de golven en leidden de stroming van de dijk af. Voor het aanleggen van kribben gebruikte men staken, eergaarden, takkenbossen en snoeirijshout. Een staak was een gepunte tak met een omtrek van tien tot twaalf centimeter en een lengte van 1.35 meter. Staken werden

167 AZA inv. nr. 503 fol. 23, 31 en inv. nr. 504 fol. 19.
168 l'Epie 1735: 12.

per honderd stuks verhandeld. Eergaarden, gaarden of bleeslatten waren elzentakken van tenminste 3.80 meter lang met een omtrek van ongeveer zeven tot negen centimeter. De twijgen aan het uiteinde noemde men de blees. Staken en eergaarden werden evenwijdig op een bepaalde afstand van elkaar samengevlochten en in de grond gestoken. De tussenliggende ruimte vulde men op met rijshout en takkenbossen. De kribben vormden wel een extra bescherming van de dijk maar waren geen remedie tegen de paalworm.

Rond 1740 rezen de onderhoudskosten voor de paal- en schoeiingdijk de pan uit. Men besloot opnieuw elders informatie in te winnen. Op 14 en 15 juni 1741 bezocht een Arkemheense afvaardiging bestaande uit enkele heemraden, schout Van Diermen en de dijkschrijver Bessel Rengersen de met steen beklede Muiderzeedijk. Naar aanleiding van dit bezoek vroeg de dijkstoel zich af of de reparatie van de Arkemheense zeedijk 'met stenen sou kunnen geschieden en met een kleyn vak te proberen'. Dit voorstel vond geen gehoor en werd ook enkele jaren later opnieuw afgewezen, zoals blijkt uit de notulen van 1743: 'Vorders is geresolveerd om het dijken met stenen uyt te stellen'.[169] Men bleef palen, planken en balken aanslepen. Nog in 1748 en het voorjaar van 1749 leverde de Nijkerkse houthandelaar Hendrik van den Eng meer dan 2200 planken. Typerend voor de troosteloze situatie is een vacatiepost uit 1749: 'Den 25 november 't Collegie gevaceerd en dat lapwerk soo timmer als aardwerk bij Rassenbeek opgenomen'. In wezen was alles lapwerk!

In 1745 was er voor het eerst sprake van 'verdreven hout'. De door de paalworm aangetaste palen en planken braken af en spoelden weg. Grote stapels hout lagen langs de vloedlijn van de zeedijk. Om van de nood een deugd te maken, besloot het dijkbestuur het hout te verzamelen en te verkopen. De hoeveelheden aangespoeld hout waren zo groot, dat jutten verboden werd en de schouten van Nijkerk en Putten dijkbewaking instelden. Dat het om zeer grote hoeveelheden ging, bewijst de jaarrekening van 1747. In dat jaar ontving de polder voor de verkoop van aangespoeld hout een bedrag van ruim 4600 gulden. Kortom: de dertiger en veertiger jaren van de achttiende eeuw waren een periode van kommer en kwel.[170] De winterstormen van 1749-1750 brachten de definitieve ommekeer. Door de nood gedwongen moest de dijkstoel wel besluiten over te gaan tot de aanleg van een steendijk, maar daarover handelt hoofdstuk vier.

4. Dijkstoel en beambten: een polderbestuur en de dagelijkse praktijk 1611-1750

Verkiezing van dijkgraaf en heemraden in 1615

Een Arkemheense verkiezingsprocedure begon met de afkondiging door de kosters tijdens de kerkdiensten in Putten, Nijkerk en Harderwijk. Zo ook op zondag 5 februari 1615. In deze publicatie, besloten met 'd' eene segt den ander voort', werden de geërfden opgeroepen om aanstaande woensdag over acht dagen, dat was op 15 februari te verschijnen op de Duikerdijk in Putten om de nieuwe zestienen te kiezen. Ook de 'oude' zestienen moesten komen om door loting te bepalen welke acht leden het eerst aftraden. De zestienen die niet kwamen opdagen, kregen een boete, vermoedelijk nog de vijf schellingen genoemd in de dijkbrief van 1356.

Tijdens de bijeenkomst op de Duikerdijk werden tien namen getrokken: acht aftredende zestienen en twee aftredende heemraden, telkens gelijk verdeeld over Putten en Nijkerk. Daarna kozen de geërfden uit hun midden acht nieuwe zestienen. Van deze

169 AZA inv. nr. 3 notulen 1741 en 1743.
170 Vgl. AZA inv. nrs. 514-520.

gelegenheid maakte men tevens gebruik om drie gedeputeerden te kiezen voor het afhoren van het financiële jaarverslag over 1614 dat was opgesteld door de ontvanger Elbert Beertsen.[171] De namen van de gekozen zestienen werden op zondag 19 februari in de kerken voorgelezen.[172] Op 'dese sestien vrije knaepen' rustte de plicht om op Petri ad Cathedram, 22 februari, een nieuwe dijkgraaf uit Nijkerk te kiezen en twee nieuwe heemraden.

Op 22 februari las dijkschrijver Engelberts de namen voor van de nieuwe zestienen. Daarna nam Henrick van Arler, de aftredende dijkgraaf uit Putten, hen de eed af. Zij beloofden onpartijdig te zijn en bekwame bestuurders te kiezen, waarmee 'het gemeene lant van Erckemehen' gediend was. Daarna verwijderden dijkgraaf en heemraden zich enkele meters, waarna ze de zestienen één voor één bij zich riepen om hun stem uit te brengen. Veertien zestienen kozen Coop Schrassert Aertsz. uit Nijkerk tot dijkgraaf. Hij nam zijn benoeming aan en zou deze functie uitoefenen tot februari 1618. Daarna volgden de wederzijdse felicitaties en de eedaflegging van de nieuwe dijkgraaf in de handen van de oude. Deze zelfde ceremonie herhaalde zich bij de verkiezing van Aelt van Arler uit Putten en Looch Gerrits uit Nijkerk tot heemraad. Ten slotte legde ook Gerrit van Coeth de eed af. Als vertegenwoordiger van de Harderwijkse geërfden was hij op een eerder tijdstip in Harderwijk gekozen om op 22 februari op de Duikerdijk beëdigd te worden. Over de gang van zaken bij verkiezingen in de volgende jaren geven de notulenboeken nauwelijks informatie. Ook deze plechtigheid werd routine.

Een weigerachtige dijkgraaf in 1618 en 1624

In het algemeen werden de dijkgraven in Nederland benoemd door de landsheer of door de Staten van de provincie. Er was in ons land slechts een beperkt aantal waterschappen en polders waar de dijkgraaf gekozen werd door een afvaardiging uit de geërfden. In de Arkemheen was dat het college van de zestienen. De stelregel was dat een gekozen dijkgraaf niet mocht weigeren zijn ambt te aanvaarden. In het algemeen gold dat voor alle gekwalificeerden. Men kon zich in het kader van het algemeen belang niet onttrekken mee te werken aan bestuur en rechtspraak.[173] Dat ondervond de gekozen dijkgraaf Coop Schrassert uit Putten in het voorjaar van 1618.[174] Wie was Coop Schrassert?

Coop Schrassert Philipsz. werd geboren omstreeks 1568 als zoon van Philips Schrassert Ottensz. en zijn tweede vrouw Catharina van Arler, weduwe van Johan Pannekoeck. Hij begon zijn ambtelijke loopbaan als stadssecretaris van Harderwijk en werd in 1599 benoemd tot secretaris van de Gelderse Rekenkamer in Arnhem. Deze functie, die hem veel aanzien en invloed verschafte, legde hij omstreeks 1610, ruim veertig jaar oud, om gezondheidsredenen neer om in Putten in 'stilheijt' te gaan leven. Niettemin behoorde hij een jaar later tot de Puttense afgevaardigden in het college van zestienen. Het gevolg daarvan was dat de zestienen hem zeven jaar later, op 22 februari 1618, tot dijkgraaf kozen. 'Absent sijnde is hem door den dijckbode met een brief die wete gedaen'. Coop Schrassert weigerde zijn benoeming te aanvaarden.

171 Deze rekening is niet bewaard gebleven. De enige nog aanwezige rekening van Elbert Beertsen is die van 1617, zijn vierde rekening. Zie AZA inv. nr. 444.

172 Dit waren uit Putten: Casijn van Oldenbarnevelt, Evert Schrassert, Jan van Angeren, Cornelis Reijersen (ook Rengers), Aert Wynicken, Thonis Petersen, Aert Pietersen, Jan Jacobsen. Uit Nijkerk: Jan van Renseler, Harmen Schrassert, Henrick van Vanevelt, Coop Schrassert, Joachim van Curler (scholt), Jan van Vanevelt, Wolter Collert, Gootschalck Wynicken. De namen van de gekozen zestienen in 1618 en 1621 resp. in AZA inv. nr. 1 fol. 119-120 en fol. 157-158.

173 Beekman 1905: 350 en Nobel 2012: 78.

174 AZA inv. nr. 1 fol. 225-228.

Tijdens een buitengewone vergadering begin maart op de Duikerdijk werd de ontstane situatie besproken. De voornaamste bezwaren van Coop Schrassert waren zijn zwakke gezondheid en zijn onvoldoende kennis van de dijkbouw. De zestienen aanvaardden zijn excuus niet. Zij deelden hem mee dat hij in voorkomende gevallen de oudste heemraad mocht laten meebeslissen. Schrassert gaf echter niet toe. Hij stelde voor hem slechts voor één jaar te benoemen, maar ook dat werd niet geaccepteerd. Toen de zestienen en heemraden hem lieten weten dat door deze houding het dijkonderhoud, dat in het vroege voorjaar van 1619 aanbesteed moest worden, gevaar liep, liet hij zich toch overhalen. Hij legde de ambtseed af onder voorwaarde dat indien 'swaerigheijt ofte schaede overcomen souden mogen dat hij des niet begeert te verwijt te staen, maar so nu als dan daervan zijn excuseert'.

'Aen de Heer Cantseler ende Raden des Furstendoms Gelre ende Graeffschap Zutphen. Edele hoochgeleerde seer wijse voorsienghe ende veel discrete gebiedende Heeren:
Alhoewell meer van genoechsaem bekent ende notoir waren die difficulteyten ende beswaernissen, soo ick gemoveert hebbe gehadt ten aensien van mijn persoon over de aenneminghe vant dijckgraeffampt van Erckemehen nu ses jaer verleden, ende dat de selve tegenwoordich in mij niet cesseerden, maar doort geene mij doenmaels in de dienst sijnde ontmoet is noch grooter ende pregnanter waren: soo hebben nochtans de sestienen ende erffgenoten in de lest ledene keure van Petri mij wederom daertoe vercooren ende meede belaeden. Waerinne ick niet en sie bij hun luyden apparentie van verlatinghe tenzij bij last van Uwer Ed. ende dewijle de tijt is dat opte gebreecken van de dijcken sal moeten ordre gestelt worden, 't welck (de saecken loopende aldus in onseeckerheyt) niet wel en can vallen, heb ick om mij van alle oorsaeck ende toerekeninge van schade ende verloop te bevrijden, niet mogen verbij sijn U Ed. daervan te adverteren, ten eynde tot voorcominghe van inconvenienten ende behoudinge van goede ordre U Ed. gelieven daerinne to versien bij alsulcke wegge ende maniere als de selve te meeste orbaer ende seeckerheyt van land ende dijcken sullen bevinden te behooren.
Waer meede mijn Heeren ick Godt almachtich sal bidden U Edelen in voorspoedige regeronge langhe tot salichheyt te bewaren. Putten desen 18 martij 1624'.

Tekst 37. Brief van Coop Schrassert Philipsz. van 18 maart 1624 aan het Hof van Gelre met het verzoek om hem ondanks zijn verkiezing tot dijkgraaf van de Arkemheen door de zestienen van dit ambt te ontheffen (AZA inv. nr. 1 fol. 225).

Coop Schrasserts gebrekkige kennis van dijkbouw werd door zijn bestuurlijk optreden tussen 1618 en 1621 duidelijk weersproken. Tijdens zijn ambtsperiode vonden grote herstelwerkzaamheden aan de zeedijk plaats. Vooral de aanbesteding in het voorjaar van 1620, waarbij 60 dijkblokken werden verhoogd, verschafte hem de reputatie van een goed bestuurder en een vakkundig dijkbouwer.[175] Het was daarom niet verwonderlijk dat de zestienen hem in februari 1624 voor een tweede ambtstermijn kozen. Opnieuw weigerde hij. In een brief van 18 maart 1624 verzocht hij het Hof in deze zaak uitspraak te doen. Het Hof gaf de zestienen toestemming een andere dijkgraaf te benoemen, maar het kiescollege hield voet bij stuk. Op 16 april 1624 schreef Coop Schrassert het Hof een lange brief waarin hij zijn weigering toelichtte.[176] Uitgebreid vertelde hij de problemen rond de verkiezing van 1618 en beklemtoonde hij nogmaals alle feiten die hem de uitoefening van de

175 AZA inv. nr. 1 fol. 126-129 en 146-151.
176 AZA inv. nr. 1 fol. 225-227.

functie van dijkgraaf onmogelijk maakten. Vooral het ‘loopen en draven ’t welck den dienst vereijst’, met name tijdens harde wind en onweer, was een grote aanslag op zijn zwakke gezondheid. Nog steeds achtte hij zich onervaren in het regelen van dijkzaken. Bovendien was hij ongehuwd waardoor het verzorgen van de eermaaltijd voor de nodige problemen zorgde. Een eermaaltijd was begin zeventiende eeuw de maaltijd die een scheidende dijkgraaf aan het college aanbood na zijn ambtsperiode van drie jaar.[177] Ten slotte, zo schreef hij, bracht dit ambt hem geen enkel voordeel, integendeel, het was bovendien ‘oock noch behangen mit costen ende schade van degene diese bedient’.

Tien dagen later, op 26 april 1624, verstuurde kanselier Dibbets vanuit Zutphen twee brieven met vrijwel gelijkluidende inhoud aan de zestienen van de Arkemheen en aan de ‘eersamen ende voorsichtige goede vrundt Coop Schrassert’. Het Hof toonde begrip voor de argumenten van de verkozen dijkgraaf, maar drong er toch op aan dit ambt voor nog eens drie jaar te aanvaarden. Bij ‘lijffs swackheijt’ kon hij een plaatsvervanger aanstellen.[178] Schrassert zwichtte voor de argumenten van het Hof en vervulde tussen 1624 en 1627 zijn tweede termijn als dijkgraaf.

Coop Schrassert Philipsz. overleed, ongeveer 80 jaar oud, op 5 september 1647. Hij werd begraven in de kerk van Putten, waar zijn grafsteen nu nog in een van de gangpaden aan de zuidzijde van de kerk te vinden is. Of hij in de laatste twintig jaar van zijn leven nog op enigerlei wijze bij het polderbestuur betrokken geweest is, weten we niet. De notulen van de polder tussen 1625 en 1652 zijn verloren gegaan. Bij testament, opgesteld op 24 maart 1647, ruim een half jaar voor zijn overlijden, bepaalde hij dat de helft van de pacht van anderhalve morgen hooi- en weiland vijf maal per jaar gebruikt moest worden om brood, boter en spek uit te delen aan twaalf armen in het ambt van Putten. Hiermee was de Coop Schrassert Stichting geboren. Deze stichting beheerde een armenhuisje aan de Kerkstraat in Putten dat bestemd was voor een echtpaar en een ‘bedaagde weduwe de zuivere Gereformeerde Christelijke religie’ toegedaan.[179] Ruim twee eeuwen hebben honderden armlastige Puttenaren ‘van de tafel gegeten’ van deze vrijgezelle, bekwame en integere Arkemheense polderbestuurder.

‘1723 den 9 Januarij. Door order van mijn heer Dedem gelevert aen dese na volgende aermen 3 schepel rogh. Peel Woutersen een brodt en 3 vierel boter; Hendrijckjen van Dremmen een brodt 3 vierel boter; Maertjen Rijckts een brodt 3 vierel boter; Jannitjen Jagers een brodt 3 vierel boter; Gertjen Gerrit Everts een brodt 3 vierel boter; Wimjen Jagers een brodt 3 vierel boter; Elsjen op Poepenburgh een brodt 3 vierel boter; Evert Jagers een brodt 3 vierel boter; Ernst Jagers een brodt 3 vierl boter; Dierekjen Prijnsen een brodt 3 vierel boter; Jannitjen Wulten een brodt 3 vierel boter; Gertjen in Jaghthuijs een brodt 3 vierel boter.
Den 21 Jannuarij voor de 2 maal uijtgedijlt. Den 6 feb. voor 3 maal uijtgedijlt. Den 21 dato voor de 4 maal uijtgedijlt. Samen 12 schepel rogh het schepel 15 stuivers. En 2 stuivers van het schepel van backen. 2 tonnitjes boter het tonnitjen 56 stuivers. Samen 15 gulden 16 stuivers’.
Uw. Edelen Dienaar Anthonij Cosijns van Diermen.

Tekst 38. Uitdeling van rogge, brood en boter in januari en februari 1723 aan twaalf armen in Putten, waaronder de bewoners van het armenhuisje, gefinancierd uit de nalatenschap van Coop Schrassert (CS inv. nr. 4).

177 AZA inv. nr. 1056 fol. 6.
178 AZA inv. nr. 1 fol. 227.
179 CS inv. nr. 4.

Afb. 65. Grafzerk van de Arkemheense dijkgraaf Coop Schassert Philipsz. in de kerk van Putten. Afmeting 202 x 97 cm. De gegraveerde tekst in het bovenste deel van de zerk luidt: 'No. 591. Hier is in ruste geleyt het lichaam van den E. Coop Schrassert overleden den 5 september 1647'. Het wapen is een ovaal verdiept reliëf met drie sterren boven een horizontale balk en twee vlammende zwaarden met antieke vlucht en een ster als helmteken.

Afb. 66. Kerkstraat in Putten met links het Coop Schrasserthuisje (Buter 2007: 88).

Werkzaamheden van de dijkstoel en vacatiegeld

Wanneer Coop Schrassert in zijn brief van 16 april 1624 aan de Gelderse Staten schrijft dat het ambt van dijkgraaf hem zwaar valt vanwege 'het loopen en draven' maakt hij ons wel erg nieuwsgierig naar de praktische invulling daarvan. Wat deden dijkgraaf en heemraden zoal in de zeventiende eeuw? Was lidmaatschap van de dijkstoel een dagtaak? Welke vergoedingen ontvingen zij voor hun werk? In het dijkrecht was geregeld dat dijkgraaf, heemraden en dijkschrijver op grond van hun ambt een jaarsalaris ontvingen. Daarnaast kregen zij vergoedingen voor hun dagelijkse activiteiten, het zogenaamde vacatiegeld. De hoogte van de vacatie was niet afhankelijk van de aard van het werk. Het was een vast bedrag per dag afhankelijk van de functie in het dijkcollege. De woordkeuze van Coop Schrassert in zijn brief aan het Hof wekt overigens de indruk dat niet alle taken door vacatiegeld werden vergoed. Hoe een en ander in de zeventiende eeuw in de praktijk te werk ging, is redelijk goed na te gaan aan de hand van de vacatieposten in de notulen en de jaarrekeningen.

Tot 1625 werd de vacatie direct onder het ambtelijk optreden in de notulen genoteerd. Zo lezen we na het verdelen van de zeedijk in dijkblokken in mei 1613: 'Over dit voors. werck dijckgraeff heymraeden ende schrijver gevaceert eenen dach. Dijckgraeff twee daler ende [5] heymraeden ende schrijver elcx eenen daler [= 1,50 gulden] daechs facit 12.- [gulden]'. Tellen we de vacatieposten in de notulen tussen 1613 en 1620 op, dan zijn dijkgraaf en heemraden 74 keer opgetreden bij een aanbesteding, schouw of verpachting. Het slechts acht of negen keer per jaar vervullen van een officiële plicht kan Coop Schrassert niet tot bovengenoemde klacht gebracht hebben. Wat er nog meer in die jaren gedaan is, weten we niet omdat de rekeningen uit deze ambtsperiode niet bewaard zijn. Dat het toch dagelijks 'loopen en draven' was, kunnen we wel opmaken uit een aantekening uit de notulen van de vergadering in maart 1614. Om dijkgraaf en heemraden 'in de dagelicxsche besoignien van moeyte te ontlasten' werd besloten 'dat in sacken van besichtongen,

bestadinge ofte diergelycken in materien van cleynder importantie twee uut hoeren middel sullen mogen deputeren'. Welke twee dat per gebeurtenis waren, werd wijselijk overgelaten aan de collegialiteit binnen de dijkstoel.[180]

Dit besluit had overigens geen effect. De bezetting bleef na 1614 gemiddeld vier bestuurders per gebeurtenis. De dijkgraaf liet vrijwel nooit verstek gaan. Hij werd in de meeste gevallen vergezeld door drie heemraden. Kwam dit optreden van het bijna voltallige college voort uit een grote mate van verantwoordelijkheidsgevoel of was het vacatiegeld wellicht een welkome aanvulling op een elders verworven inkomen? Deze laatste veronderstelling is niet helemaal uit de lucht gegrepen. Bij een aantal aanbestedingen was er namelijk sprake van een nauwelijks te accepteren verhouding tussen het aanbestede bedrag en het aan de leden van de dijkstoel uitbetaalde vacatiegeld. Zo nam in het voorjaar van 1615 de dijkbode en dijkwerker Peel Henricksen op zich de schoeiing in Kerstgensgat met aarde aan te vullen en twee sloten uit te diepen. De aanbestedingssom van dit eenvoudige werk bedroeg 18,50 gulden. De dijkgraaf en de vier heemraden streken voor hun aanwezigheid – die uit niet meer bestaan zal hebben dan toekijken – maar liefst negen gulden op.[181]

Tussen 1653 en 1750 werden onder het opschrift: 'Betalinge van de vacatiën van de Heeren dijckgraeff ende heemraeden metter dijckschrijver' alle vacaties, behalve die van 1743 en 1744, op datum in de jaarrekeningen genoteerd. De vergoeding voor de dijkgraaf was van drie gulden (twee daler) verhoogd naar vijf gulden per dag en voor de heemraden tot twee gulden. Het aantal aanwezige leden van de dijkstoel per gebeurtenis was inmiddels verminderd.

Wat deden dijkgraaf en heemraden? De hieronder opgenomen lijst geeft een compleet beeld van alle activiteiten van de leden van de dijkstoel tussen 14 januari en 2 november 1696.[182] In dat jaar waren de leden van de dijkstoel 47 keer aanwezig bij handelingen waarvan men vond dat controle van de dijkstoel noodzakelijk was. Daarvan waren dijk-

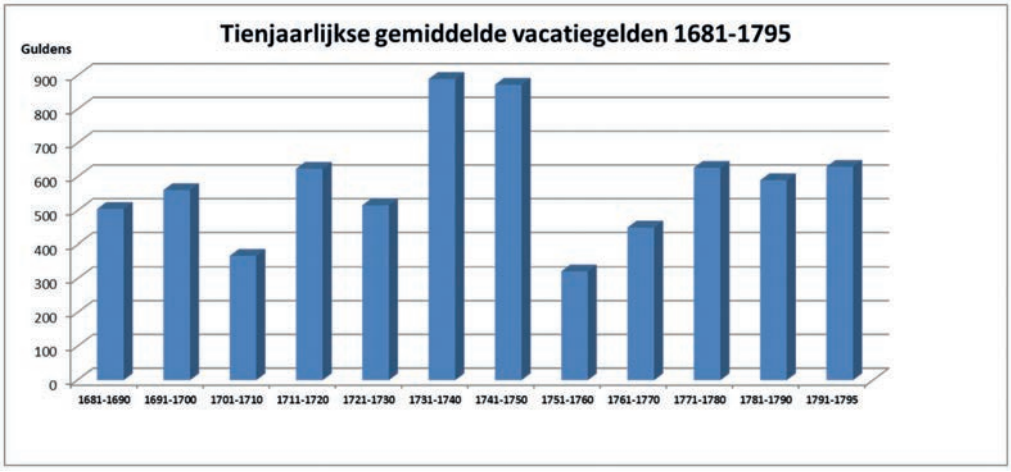

Grafiek 3. Tienjaarlijkse gemiddelden van vacatiegelden geïnd door dijkgraaf, heemraden en de beambten van de polder Arkemheen in de periode 1681-1795. Bedragen in gulden (AZA inv. nr. 444-525, 450-576, 602-616) (bewerking Stephen Haverkamp).

180 AZA inv. nr. 1 fol. 54.
181 AZA inv. nr. 1 fol. 94.
182 AZA inv. nr. 475 fol. 23-37.

graaf en dijkschrijver dertien keer present. In tien gevallen was slechts één lid van de dijkstoel ter plaatse. Het betrof dan weinig ingrijpende zaken, zoals het geven van aanwijzingen aan arbeiders en vaklieden op de werkplek, het afleggen van werkbezoeken aan wegreparaties en sluiswerken, het lossen van schepen en het afdragen van een geleende som geld. Daarentegen trad het volledige college van vijf leden inclusief de dijkschrijver op als er belangrijke zaken aan de orde waren. Hieronder vielen onder meer de jaarlijkse verpachting van het gras langs de zeedijk, de inspectie van de sluizen, het opnemen van noodzakelijke wegreparaties, het toezicht op het onderhoud van de Laakdammen en de controle op alle bruggen. Dijkgraaf in 1696 was de Nijkerkse ambtsjonker Jacob Johan van Delen. De vier heemraden waren Ten Bosch, Wincoop, Rouwenburgh en Schrassert. Dijkschrijver was J. van Roevenburg. Bij de beoordeling van sluisreparaties was ook de ontvanger Geurt van Tielen de Oude aanwezig. Uit de notulen blijkt nergens dat de vijfde heemraad uit Harderwijk aan deze inspecties deelnam.

Het zwaartepunt van de werkzaamheden lag in het voorjaar en de zomermaanden. Dat was de periode waarin de weersomstandigheden het toelieten onderhoud te plegen aan de zeedijk, de wegen en de sluizen. Vanaf november tot begin januari lag vrijwel alle werk stil. In 1696 bedroeg het totale bedrag aan vacatiegeld 470 gulden. Dat is 30 gulden minder dan het gemiddelde bedrag in de tweede helft van de zeventiende eeuw. In de periode 1680-1795 bedroeg het jaarlijkse gemiddelde bedrag aan vacatiegeld 580 gulden, rond de 3% van de jaarlijkse uitgaven. Het relatief hoge bedrag aan vacatiegeld in de periode 1730-1750, ruim 800 gulden per jaar, weerspiegelt de grote problemen en het nodige toezicht op het onderhoud van de paal- en schoeiingdijk. De scherpe daling van het vacatiebedrag in de jaren 1750-1760, jaarlijks ruim 300 gulden, is te danken aan het feit dat het toezicht op het bouwen van de steendijk in die periode gedelegeerd was aan de Noord-Hollandse dijkopzichter Cornelis van Boeyen.

14 januari	Aanwijzingen geven aan de timmerlieden die belast zijn met de reparatie van de Hardenbergerbrug over de Arkergraft (1).
16 januari	Aanwezigheid bij het inslaan van afzetpaaltjes ten behoeve van een wegreparatie (1).
14 februari	Controle van de Laakdammen naar aanleiding van klachten van enige geërfden die menen dat de dammen, die de afwatering van Hoevelaken en omgeving op de Laak beletten, zijn doorgestoken (2).
25 februari	Inspectie van de Arkemheense zeedijk in verband met reparatievoorstellen op de eerste vergadering van de dijkstoel en de geërfden op 11 maart (4).
11 maart	Bijwonen van de vergadering van dijkstoel en geërfden op het erf de Voordijk in Putten. Op deze vergadering worden besluiten genomen ten aanzien van dijkherstel, algemene polderzaken en het morgengeld (6).
12 maart	Verpachting van de zeedijk aan schaapherders en de aanbesteding van de levering van grof ijzerwerk en spijkers voor de reparatie van de diverse houtconstructies langs de zeedijk. Hierbij is ook de ontvanger Geurt van Tielen de Oude aanwezig (6).
25 maart	Inspectie van de Spoysluis naar aanleiding van klachten van de geërfden dat de sluisdeuren zijn vastgelopen (2).
16 april	Inspectie van de polderwegen voor het uitvoeren van reparaties in de zomermaanden (5).
18 april	Aanbesteding van wegreparaties aan de Blekerweg (4).

23 april	Overleg bij de Spoysluis om te beoordelen of de ebdeuren, die onvoldoende functioneren, vervangen moeten worden, met de ontvanger Geurt van Tielen de Oude (6).
25 april	Aanbesteding van wegreparaties aan de Weintelerweg en wegen in de buurtschap Kouswijk (5).
27 april	Aanbesteding van de nieuwe ebdeuren van de Spoysluis in de Arkervaart (6).
7 mei	Bezoek van de dijkgraaf aan de Spoysluis tijdens het maken van de nieuwe ebdeuren (1).
12 mei	Inspectie van de gerepareerde gedeelten van de Blekerweg (5).
16 mei	Het schouwen van de schouw- of dijksloten langs de zeedijk (5).
20 mei	Inspectie van gerepareerde gedeelten van de Blekerweg (5).
23 mei	Herschouwing van de schouwsloten langs de dijk en aanwezigheid bij het aanbrengen van de nieuwe ebdeuren in de Spoysluis (3).
28 mei	Inspectie van de ebdeuren in de Langeroesluis en de buitenbeek die het water van de Langeroebeek naar zee afvoert (4).
1 juni	Bezoek aan de Arkersteeg voor reparatiewerkzaamheden (1).
6 juni	Schouw van de sloten langs alle Arkemheense wegen en herschouw van de beken (4).
10 juni	Bezoek aan de Voordijk tijdens herstelwerkzaamheden (1).
13 juni	Schouw van het binnen- en buitenbeloop van de zeedijk met betrekking tot het verwijderen van onkruid, distels, struiken e.d. door de pachters (4).
16 juni	Bezoek aan de Weintelerweg, de Wiltsteeg en de Kouswijkerweg voor reparaties (4).
18 juni	Inspectie van de buitenbeken. Dit zijn de gegraven beken in het voorland (2).
23 juni	Aanbesteding van enkele delen van de Wiltsteeg (3).
27 juni	Inspectie van de Laakdammen ten behoeve van de afwatering van Hoevelaken en Hoogland (5).
4 juli	Inspectie van de paaldijk om te beoordelen hoeveel kruinankers er aangebracht moeten worden. Tevens aanbesteding van enkele kleine dijkgaten (4).
4 juli	Het geven van aanwijzingen aan arbeiders werkzaam aan de Nekkevelderdijk (1).
14 juli	Werkbezoek van de dijkgraaf tijdens het aanbrengen van de sloten aan de ebdeuren van de Spoysluis (1).
16 juli	Aanbesteding van hoopwerk d.i. aangenomen werk aan de zeedijk tussen Nekkeveld en de Arkervaart (5).
27 juli	Aanbesteding van het uitdiepen en schoonmaken van de buitenbeken in het voorland (4).
4 augustus	Inspectie van de dijkgraaf van de sluizen en de buitenbeken (1).
4 augustus	Inspectie van de toestand van de Wildemansbeek en de Rassenbeek (1).
8 augustus	Inspectie van de aangebrachte kruinankers in de zeedijk (2).
12 augustus	Bezoek aan de Spoysluis om de buitendeuren te controleren naar aanleiding van klachten van enkele geërfden (4).
15 augustus	Bezoek aan de Nekkevelderdijk om te beoordelen hoe het daar uitgevoerde ‘lapwerk’ aan de zeedijk verbeterd kan worden (4).
20 augustus	Inspectie van de uitgediepte buitenbeken en het geven van de opdracht welk hout gebruikt moet worden voor de nieuwe buitendeuren van de Spoysluis (4).
3 september	Inspectie van de Langeroesluis en de noodvoorraad houten palen en planken opgeslagen in het dijkhuisje (4).
9 september	Bezoek van de dijkgraaf aan de timmerman Cornelis van Coeth (1).

15 september	Najaarsschouw van het binnen- en buitenbeloop van de zeedijk met betrekking tot het verwijderen van onkruid, distels e.d.. Herschouw van de beken (5).
16 september	Bezoek aan de timmerlieden aan de Nekkevelderdijk om aanwijzingen te geven hoe het paalwerk aangebracht moet worden (2).
17 september	Inspectie van de werven van de dijkhuizen op de zeedijk, die door de bewoners zelf onderhouden worden (5).
18 september	Aflevering van de planken voor dijkreparatie door Aert Evertsen (3).
2 oktober	Bezoek van de dijkgraaf aan de zeedijk met niet nader omschreven werkzaamheden (1).
25-26 oktober	Bezoek aan Aeltjen van Apeldoorn om geleend geld aan de polder met rente af te dragen (2).
27 oktober	Inspectie van alle bruggen in de polder en het natellen van de aangebrachte kruinankers (6).
2 november	Bezoek aan enkele voor aardhaling gebruikte percelen i.v.m. wegreparaties (3).

Tabel 19. Vacatieposten van dijkgraaf, heemraden en dijkschrijver van de polder Arkemheen gedurende het kalenderjaar 1696. Het getal tussen haakjes is het aantal aanwezige leden van de dijkstoel (AZA inv. nr. 475 fol. 23-37).

Rechtspraak en boetes

Hoewel de Staten van Gelre tijdens de Republiek het hoogste gezag uitoefenden in waterstaatszaken, waren dijkgraaf en heemraden bevoegd recht te spreken bij interne aangelegenheden. Als richtsnoer golden de 24 artikelen van het dijkrecht van 1611 en het vanouds bestaande plaatselijke gewoonterecht. Iemand die het dijkrecht van de Arkemheen overtrad, moest zich voor zijn handelwijze voor de dijkstoel verantwoorden. Dat gebeurde begin zeventiende eeuw op de Putterdijk bij Kerstgensgat. Het vergaderen in de openlucht was ingesteld om de onafhankelijkheid van de rechtspraak te benadrukken. Zo mocht bijvoorbeeld het dijkcollege van de Diemerdijk alleen rechtspreken op de dijk tot tien meter buiten de binnenglooiing. Dat is vermoedelijk de reden dat het latere gemeenschapshuis gebouwd is tegen de binnenglooiing van de dijk.[183] In 1618 werd er dijkrecht gehouden op de Veenerenck.[184] In 1620 vond er een aantal kleine processen ‘in loco’ plaats, dus op de plaats waar het vergrijp had plaatsgevonden.[185] Deze zinvolle traditie verwaterde al snel. Tussen 1656 en 1736 werd ‘na gewoonlicker ceremonies en bedongen orders de bank gespannen’ ten huize van de dijkschrijver in de Nijkerkse Vest.[186] In de achttiende en negentiende eeuw werden de dijkrechtprocessen overwegend afgehandeld in de herberg De Roskam binnen de Nijkerkse Vest.

Een Arkemheense rechtzitting begon vroeg in de morgen bij ‘climmender sonnen’. De rechtbank bestond uit de dijkgraaf en de vijf Arkemheense heemraden: twee uit Nijkerk, twee uit Putten en één uit Harderwijk. De dijkgraaf vertegenwoordigde in principe de landsheer en het Hof van Gelre. Hij was de aanklager, sprak geen recht, maar droeg zorg voor een geordend verloop van de zitting en bekrachtigde de uitspraak. De heemraden vonnisten met meerderheid van stemmen. Ten minste drie heemraden moesten het met de strafmaat eens zijn. De rechtsmacht van het dijkbestuur omvatte een drietal terreinen. In

183 Fransen 2011: 259.
184 AZA inv. nr. 1 fol. 131.
185 AZA inv. nr. 1 fol. 156.
186 AZA inv. nr. 2 notulen 1656 en 1695 (ongefolieerd); AZA inv. nr. 3 notulen 1729, 1734 en 1736 (ongefolieerd).

de eerste plaats konden zij een straf opleggen vanwege het niet nakomen van dijkrechtelijke bepalingen vastgesteld door de geërfdenvergadering. Daaronder vielen bijvoorbeeld bepalingen inzake het verplichte dijkonderhoud, het ongeoorloofd weiden van vee op en langs de dijk of in andermans land, het afgraven van de dijkvoet en het stelen van rijshout, planken of ijzerwerk. Het doorsteken van dijken en het openen van sluizen vormden een tweede serie vergrijpen. Ten slotte mochten zij ook vonnissen over beledigingen, vechtpartijen, mishandelingen en zelfs doodslag. Hoewel de heemraden de mogelijkheid hadden lijfstraffen op te leggen, kwam dit in de praktijk zelden voor. In het archief van de Arkemheen bevinden zich geen strafrechtprocessen. Civiele processen eindigden met het opleggen van 'breuken', boetes, die echter tot zeer hoge bedragen konden oplopen.[187] De rechtsprekende macht van de dijkbesturen werd opgeheven in oktober 1841. Het verlies van de rechtspraak van waterschappen en polders betekende in de praktijk niet veel, omdat die in de loop der tijd op de achtergrond was geraakt. Ditzelfde verschijnsel deed zich ook voor in bijvoorbeeld het Hoogheemraadschap Delfland.[188]

1610	Het ongeoorloofd weiden van paarden of runderen op wegen en stegen	15
1612	Doorsteken van een dam in de Laak	15
1618	Het berijden van de kruin van de zeedijk met een wagen tijdens de regentijd	15
1618	Het roten van hennep in wegsloten of beken	6
1618	Rietmaaien vóór 22 februari binnen 6 roeden van de dijkzool	6
1618	Ongeoorloofd kappen van bomen	25
1620	Stelen van materialen bestemd voor dijkonderhoud	30
1621	Het drijven van een troep schapen door de polder	1,50
1622	Het ongeoorloofd zetten van fuiken in beken, wegsloten en bij sluizen	10
1625	Bij hoogwater de uitwateringssluizen open zetten	75
1632	Het laten weiden van varkens op de graslanden van de Arkemheen	6
1642	Een schaap laten lopen in andermans weide	1,50
1650	Dode dieren niet begraven maar achterlaten op wegen of in sloten	6
1662	Het afsteken van aarde langs een weg om eigen land te verbreden	10
1696	Het ongeoorloofd doorgraven van wegen en steken van plaggen	10

Tabel 20. Lijst met boetes van strafbare feiten in de polder Arkemheen 1610-1696. Bedragen in gulden. Ter vergelijking: het dagloon van een arbeider in deze periode bedroeg ca. 70 cent (AZA inv. nr. 1056).

Een dijkrechtprocedure verliep volgens een vast patroon. Wat we in het notulenboek van 1613 lezen, kan al bogen op een eeuwenlange traditie. Van tevoren was de beklaagde gedagvaard door de dijkgraaf. In naam van de landsheer of het Hof werd 'de bank gespannen om te gichten en te richten'. Het spannen van de rechtbank herinnerde aan het oorspronkelijk gebruik waarbij de plaats van de rechtspraak met koorden was afgezet.[189] De uitdrukking 'gichten en richten' betekende 'een verklaring afleggen en rechtspreken'. Bij

187 AZA inv. nr. 1051. Hierin bevinden zich enkele tientallen civiele dijkrechtprocessen uit de periode 1698-1815, voornamelijk achttiende eeuw. Een van de meest omvangrijke processen is een geschil over het verleggen van het kerkepad van de buurtschap Achterhoek naar Nijkerk tussen de weduwe van Geurt van Diermen en Daniël van Kalken d.d. 24 oktober 1782.

188 Dolk 1939: 358.

189 Voor deze historische rechtstermen WNT 14 kol. 2577; WNT 7 kol. 298; WNT 2 kol. 977 en WNT 5 kol. 2013.

18021 Het hoofd boven water.indb 248 23-04-18 17:04

het spannen van de bank was de dijkgraaf verplicht om aan ten minste twee leden van de rechtbank, in dit geval twee heemraden, een oordeel te vragen of hij geen procedurefouten gemaakt had ten aanzien van de dagvaarding en de aan hem verleende bevoegdheden. De dijkgraaf kon in noodgevallen vervangen worden door de oudste heemraad. De heemraden kwamen steeds uit twee plaatsen. Tijdens de rechtszitting in 1613 kwam Henrick van Meurs uit Harderwijk en Coop Schrassert Aertsz. uit Nijkerk; in 1615 kwam Evert Schrassert uit Putten en Coop Schrassert uit Nijkerk.

Vóór het proces droeg de gedaagde een borg voor, die, als hij het proces verloor, garant stond voor de betaling van de proceskosten en de eventueel opgelegde boete. Deze borgstelling ging gepaard met 'hanttastinge': een vorm van eedaflegging, waarbij de borg de dijkgraaf de hand gaf en daarmee bevestigde zijn belofte na te komen. Dan volgden de 'aenspraeck', de aanklacht, die eventueel aangevuld werd met getuigenverklaringen, schriftelijke bewijsstukken en dergelijke. Aan het slot volgde de 'sententie', de uitspraak, die publiekelijk werd voorgelezen. De straf was meestal een geldboete.

De taken van de dijkschrijver

Dijkschrijver was in Gelderland, Overijssel, Friesland en Brabant de gangbare benaming voor wat elders een secretaris genoemd werd.[190] Pas bij de invoering van het polderreglement van 1874 sprak men in de Arkemheen van een secretaris. De eerste Arkemheense dijkschrijver was Peter Petersen uit Putten. Al binnen een jaar werd hij opgevolgd door meester Engel Engelberts, de al eerder genoemde 'voorbeeldige notulist'. Voor 1611 hoorde de secretariële taak binnen de dijkstoel tot het takenpakket van de dijkgraaf. Hij notuleerde de genomen besluiten en hield de mutaties in de dijkrol bij.

> 'Anno 1612 opten 3e Martij heb ick onderschreven voor dijckgraeff ende heijmraeden op volgende manieren mijnen eedt ghedaen.
> Ick Engel Engelberts gelove ende sweere dat ick een oprecht ende getrou dijckschrijver sall sijn vant landt van Arckemehen. Alle overgiften, verbalen, recessen der lantgenoten, voorts schouwen ende quaede beschouden rechtveerdelijck op te teijkenen; van de breucken voor soo veel tot mijner kennisse coomen soo tot proffijt des heeren ende des dijckgreven goede annotatie te houden ende ter register te brengen. Alle bestecken ende acten van bestadingen te concipieren ende int net opt pampier te stellen. Eenen iederen des begerende ende competerende, daervan visie, lecture ende soo noot om behoirlijck loon copie te geven. Ende soo daer mocht dijckrecht versocht ende gepleecht worden daervan te houden rechtveerdich prothocoll. Ende sonsten mij dragen als een getrouwe dijckschrijver betaempt ende toestaet ende dat te laeten om geenderhande oirsaecke hoedanich oick wesen mochte. Soo waerlijck helpe mij Godt'.

Tekst 39. Eedformule van Engel Engelberts, zoals afgelegd bij zijn benoeming tot dijkschrijver van de Arkemheen op 3 maart 1612 (AZA inv. nr. 1 fol. 5).

De taak van de dijkschrijver was vastgelegd in artikel 20 van het dijkrecht van 1611. De dijkschrijver was 'gehouden goede aenteekenunghe ende register te houden van alle overcompsten, bestadingen, breucken, proceduiren, vonnissen ende wat vande schouwe dependeert'. Een weinig gespecificeerde instructie. Nu waren in de zeventiende eeuw

190 Beekman 1905: 485.

instructies van ambtenaren over het algemeen weinig gedetailleerd.[191] Pas in de achttiende eeuw werden de werkzaamheden ruimer omschreven. Dat geldt in de Arkemheen niet voor de dijkschrijver, maar wel voor de ontvanger. In het dijkrecht van 1752 is de taakomschrijving van de dijkschrijver namelijk nauwelijks breder uitgewerkt.

Een belangrijke opdracht van de dijkschrijver was het notuleren van de besluiten van dijkstoel en geërfden. Boven de notulen van de vergaderingen in maart van dijkstoel en geërfden stond tot 1658 het opschrift 'Overgift'. Dit thans verouderde woord betekent 'besluit, verordening of bepaling'.[192] In het Nederlandse waterschapsrecht gebruikte men hiervoor in het algemeen de term 'keur'. Beekman vermeldt ten onrechte dat het begrip 'overgift' in plaats van 'keur' alleen in gebruik geweest is in de polder Oosterwolde bij Elburg.[193] De Arkemheense overgiften hadden de vorm van vraag en antwoord. Dijkgraaf en heemraden formuleerden het door hen beoogde in vragende vorm. Bijvoorbeeld: 'Word gevraagd of de nodige reparatie van de dijk, van bruggen, sluizen, schoten, wegen en steegen den dijkstoel word aanbevolen?' De geërfden antwoordden standaard: 'Ja'. In de tweede helft van de zeventiende en in de achttiende eeuw werd de term 'overgift' niet meer gebruikt. De dijkschrijver noteerde dan boven de notulen: 'Poincten en artikelen opgesteld bij dijkgraaf en heemraden van Arkemheen om op de bijeenkomst der Erfgenooten van Putten, Nijkerk en Harderwijk voor te dragen'. De vergaderingen vonden plaats in het herenlogement De Roskam in Nijkerk. In de negentiende eeuw werd dit lange opschrift vervangen door 'Proces-verbaal' of 'Verslag van het verhandelde'.[194]

De dijkschrijver ontving omstreeks 1620 een vaste jaarwedde van twaalf gulden.[195] Vanaf 1653 bedroeg zijn 'ordinaris gasie' 30 gulden per jaar. Dat bedrag werd tussen 1653 en 1750 niet verhoogd. Daarnaast ontving hij een aanvullend bedrag voor het schrijven van publicaties, het kopiëren van de jaarrekening, het verslagleggen van een dijkrechtproces, het registreren van boetes en het formuleren van aanbestedingen en bestekken. Welk bedrag hij ontving voor het schrijven van een pagina tekst, valt af te leiden uit de betaling voor het eenmaal per jaar overschrijven van de jaarrekening. Dijkschrijver Hendrick Gijsbertsen ontving in 1635 voor het kopiëren van 38 pagina's tekst vier gulden, dat is ongeveer tien cent of twee stuivers per pagina.[196] Gijsbertsen gebruikte per jaar gemiddeld 250 vel papier, een halve riem, waarvoor de polder hem 2,50 gulden vergoedde. Dijkschrijver Willem van Harselaar kreeg in 1806 nog steeds twee stuivers voor het overschrijven van één pagina. In dat jaar moest hij maar liefst negen verbalen kopiëren van elk 107 bladen, zodat hij ruim 96 gulden declareerde.[197] Het gemiddelde jaarinkomen van een Arkemheense dijkschrijver bedroeg tussen 1680 en 1795 bijna 120 gulden. Daarbij inbegrepen is de gratificatie van ca. 25 gulden die hij ontving bij het driejaarlijks aftreden van de dijkgraaf.

191 Nobel 2013: 81.
192 WNT 11 kol. 1721, waar als bewijsplaats enkele zeventiende-eeuwse vermeldingen staan uit de Uddelermark. Deze term ontbreekt in Danner 2009.
193 Beekman 1905: 952, 1262.
194 Voor de notulen van de geërfdenvergaderingen en alle andere besluiten van de dijkstoel zie AZA inv. nr. 3 (1706-1771), 4 (1773-1818), 5 (1818-1864), 6 (1865-1907) en 7 (1908-1916).
195 AZA inv. nr. 1 fol. 76.
196 AZA inv. nr. 448.
197 AZA inv. nr. 626.

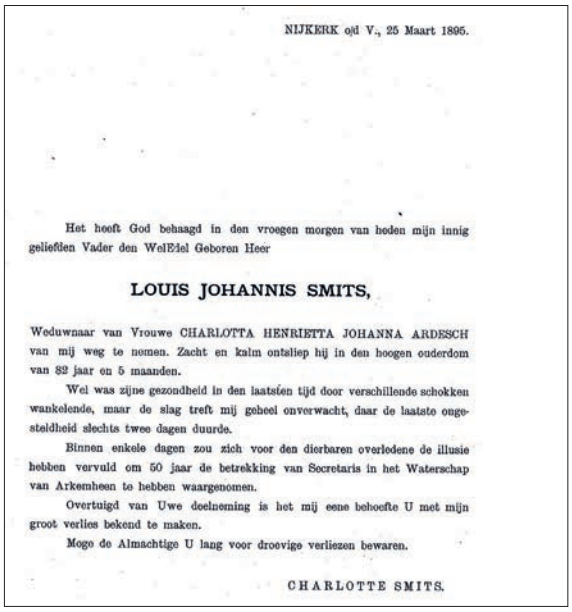

NIJKERK o/d V., 25 Maart 1895.

Het heeft God behaagd in den vroegen morgen van heden mijn innig geliefden Vader den WelEdel Geboren Heer

LOUIS JOHANNIS SMITS,

Weduwnaar van Vrouwe CHARLOTTA HENRIETTA JOHANNA ARDESCH van mij weg te nemen. Zacht en kalm ontsliep hij in den hoogen ouderdom van 82 jaar en 5 maanden.

Wel was zijne gezondheid in den laatsten tijd door verschillende schokken wankelende, maar de slag treft mij geheel onverwacht, daar de laatste ongesteldheid slechts twee dagen duurde.

Binnen enkele dagen zou zich voor den dierbaren overledene de illusie hebben vervuld om 50 jaar de betrekking van Secretaris in het Waterschap van Arkemheen te hebben waargenomen.

Overtuigd van Uwe deelneming is het mij eene behoefte U met mijn groot verlies bekend te maken.

Mogo de Almachtige U lang voor droevige verliezen bewaren.

CHARLOTTE SMITS.

Afb. 67. Overlijdensadvertentie van dijkschrijver L.J. Smits. Hij was dijkschrijver (secretaris) van de polder Arkemheen van 1845 tot 1895. Daarmee was hij de dijkschrijver met het langste dienstverband in de Arkemheen (AZA inv. nr. 101).

De dijkschrijver zat beslist niet altijd met ganzenveer en perkament achter zijn schrijftafel. Volgens artikel 14 van het dijkrecht moest hij present zijn bij de driemaal per jaar gehouden dijkschouw, alle noodschouwen en het merendeel van de aanbestedingen. Hij ontving daarvoor een daggeld van een daalder, evenveel als de heemraden.[198] Deze gelijkstelling in beloning met de heemraden bij dijkschouw en aanbestedingen is een bewijs van het belang dat men aan de taak van de dijkschrijver toekende. De dijkschrijver werd voor het leven benoemd. Tussen 1611 en 1984 hebben achttien personen deze functie vervuld. Dat komt neer op een gemiddeld dienstverband van ruim twintig jaar. Recordhouder is dijkschrijver L.J. Smits. Hij diende de polder bijna vijftig jaar en overleed in het schrijversharnas op 25 maart 1895.

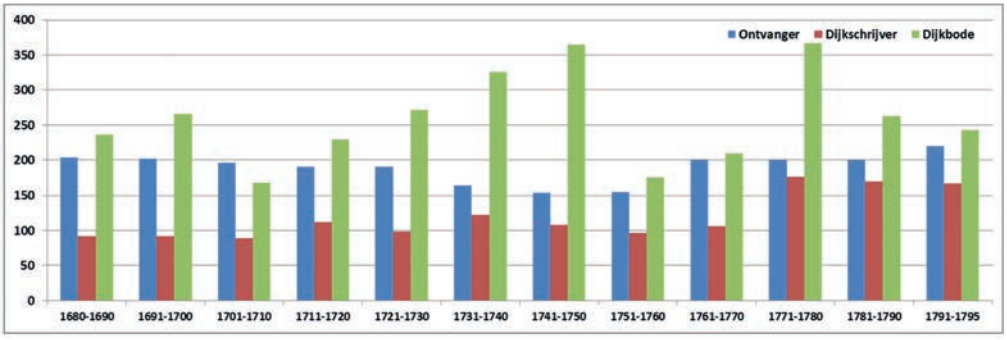

Grafiek 4: Tienjaarlijkse gemiddelden van de inkomsten van de ontvanger, de dijkschrijver en de dijkbode van de polder Arkemheen in de periode 1680-1795 (AZA inv. nr. 363-525, 552-576, 602-615) (bewerking Stephen Haverkamp).

De eerste ontvangers

Volgens de dijkbrief van 1356 was het financiële beheer toevertrouwd aan de dijkgraaf. Hij inde het morgengeld en betaalde daarvan alle lopende onkosten. Naar aanleiding van het conflict tussen de geërfden uit Harderwijk en Putten/Nijkerk besloot het Hof van Gelre in 1588 een ontvanger, een penningmeester, aan te stellen. De eerste ontvanger van de

198 AZA inv. nr. 178 fol. 15.

Arkemheen was Rijckolt Hendricksz. Hij bekleedde deze functie in de crisisjaren 1588-1589. In het eerste decennium van de zeventiende eeuw traden de dijkgraven Casijn en Ernst van Oldenbarnevelt weer op als ontvanger.

Volgens het dijkrecht van 1611 werd het ambt van ontvanger verpacht aan de minst biedende. De eerste formele verpachting van 'den ontfanck van Erckemehen' vond plaats op de Nekkevelderdijk bij de Laak. Naast de opgekomen gegadigden waren aanwezig de leden van de dijkstoel, een aantal belangstellende geërfden en de dijkschrijver. Op de laatste rustte de taak hardop de 26 artikelen voor te lezen, waarin dijkgraaf en heemraden de condities voor deze verpachting hadden neergelegd. Hoe deze eerste verpachting verliep, is uitgebreid genotuleerd – hoe kan het ook anders – door dijkschrijver Engelberts.[199]

Na het voorlezen van de pachtvoorwaarden op 19 mei 1612 klonk het laatste 'mijn' uit de mond van Christoffel van Essen. Van Essen ging akkoord met een vergoeding van 'thondert tegens vijffendertich stuijvers'. Dat betekende dat hij 1,75 gulden ontving van elke geïnde 100 gulden. In relatie tot de oppervlakte van de Arkemheen stond hij in persoon garant voor een bedrag van 12.000 gulden en bedroeg zijn jaarinkomen 210 gulden. De jaarsalarissen van de ontvangers varieerden tot 1795 tussen de 150 en 200 gulden. In 1795 werd het vaste salaris verhoogd tot 300 gulden. Er waren echter uitzonderingen. In 1656 nam ontvanger Geurt van Tielen de Oude genoegen met een jaarsalaris van 100 gulden.[200]

Om te garanderen dat de dijkstoel geen schade leed, stond het eigen vermogen van de ontvanger garant, aangevuld met het bezit van solvabele borgen. De ontvanger was verplicht zijn kredietwaardige borgen binnen vier dagen na zijn verkiezing aan te melden bij de drost van Veluwe. Een week later, op 26 mei 1612, verleende Johan van Scherpenzeel, drost van Veluwe, aan schout Henrick van Arler volmacht om als borgen van Stoffel van Essen te accepteren Aert Pietersen en Reijner Aertsen. De eerste stelde zijn beide Ossenkampen van 4½ morgen aan de zeedijk in Nijkerk tot onderpand; Reijner Aertsen was borg met de hooi- en weilanden de Gijzenkuil en de Casijnskamp, samen drie morgen, en vier morgen weiland genaamd Klein Groeneveld in Putten samen 'soveel weert sijnde als sich den ontfanck is bedragende'.[201] Een eenvoudige rekensom maakt duidelijk dat begin zeventiende eeuw één morgen vruchtbare poldergrond een handelswaarde had van ongeveer 1000 gulden.

> 'Ick beloove en sweere, dat ik neerstelyk en getrouwelyk zal innen de penningen van de uytgeslagene landen en hetgeen my verders door die gemeene geërfdens te innen mogt worden aanbevoolen. Dat ik die penningen nooit dan ten behoeve van de gemeenen polder zal employeren of uitschieten en my in het waarneemen van myn bediening reguleeren na de ordres, welke daar omtrent by het nieuwe dykrecht reets zyn beraamt of namaals alsnog beraamt soude mogen worden en generalyk my in alles soo gedragen als een goed en getrouw ontfanger schuldig is en behoord te doen. Soo waarlyk helpe my God almagtig'.

Tekst 40. Eedformule van de ontvanger van de polder Arkemheen volgens het dijkrecht van 1611 (AZA inv. nr. 1 fol. 5).

Stoffel van Essen liet de data van de betaaldagen tweemaal afkondigen door de kosters van de kerken in Putten en Nijkerk en door de stadsdienaar van Harderwijk. Hij hield zitting

199 AZA inv. nr. 1 fol. 23-26.
200 AZA inv. nr. 2 notulen 1656.
201 AZA inv. nr. 1 fol. 26. Kadastraal: Ossenkampen (Nij A1 18, 20), Gijzenkuil (Nij A2 163), Casijnskamp (Pu I5 949) en Klein Groeneveld (Pu I3 641-643).

in alle drie de plaatsen. Wie op de vastgestelde betaaldagen niet verscheen, werd nogmaals via 'kerckespraeck' opgeroepen het bedrag te voldoen, maar nu aan het huisadres van de ontvanger. Iedereen ontving na betaling een getekende en gedateerde kwitantie. Het lukte Van Essen echter niet de rekening over 1613 sluitend te krijgen.[202] Bij het afhoren van zijn rekening op 22 februari 1614, Sint Petri ad Cathedram, stonden er nog posten open tot een totaal bedrag van maar liefst 3334 gulden! Op 31 juli 1614 deelden dijkgraaf en heemraden via een openbare publicatie mee, dat op 1 augustus 's morgens om negen uur in de herberg 'Het Lopende Hert' aan de Putterdijk in het openbaar de roerende goederen van beide borgen verkocht zouden worden en er een bod kon worden uitgebracht op de landerijen in eigendom van de borgen van Stoffel van Essen. Vanaf dat moment stelden Stoffel van Essen en zijn borgen alles in het werk om deze transacties te voorkomen. Uiteindelijk wisten zij het openstaande bedrag terug te brengen tot 427 gulden. Dit bedrag werd door de dijkstoel als 'schadepost' opgenomen in de rekening van 1615 en verrekend met het morgengeld. Stoffel van Essen legde met onmiddellijke ingang zijn functie neer. Uit deze affaire blijkt overduidelijk welk risico de ontvanger liep bij het uitoefenen van zijn ambt.

Stoffel van Essen werd opgevolgd door de Nijkerker Elbert Beertsen. Hij overleed enkele jaren na zijn aantreden, in het vroege voorjaar van 1617. De rekening over dat jaar werd pas opgemaakt in september 1618 door zijn zwager mr. Wilhelm Jansen.[203] De opvolger van Beertsen was Gijsbert Pelser. Van hem zijn slechts twee rekeningen bewaard, namelijk uit 1622 en 1628. Hij kreeg van de dijkstoel de opdracht de rekeningen overzichtelijker in te delen 'met claeren onderscheyt van capittelen ende expressen in den text van yder artyckel'.[204] Zijn opvolger was vermoedelijk Augustijn Pannekoeck. Hij was ontvanger tot 1653. Van hem zijn slechts drie rekeningen bekend.[205] Dat het ambt van ontvanger niet zonder risico was, ondervonden de erfgenamen van de opvolgers van Augustijn Pannekoeck, vader en zoon Van Tielen.

Een frauduleuze ontvanger in 1719?

De welwillendheid waarmee de dijkstoel in 1613 het kastekort van Stoffel van Essen regelde, staat in schril contrast tot het langdurige proces dat de dijkstoel ruim een eeuw later voerde tegen de erfgenamen van de ontvangers Geurt van Tielen (Tilen, Teylen, Tylen) de Oude, ontvanger van 1653 tot 1699 en zijn zoon Geurt van Tielen de Jonge, ontvanger van 1699 tot 1719. Samen stonden vader en zoon Van Tielen 66 jaar garant voor de financiën van de Arkemheen. Toen Geurt van Tielen de Jonge, tevens schout van Nijkerk, echter in 1719 stierf, ontdekte zijn opvolger Volkert van Steenler een kastekort. Bij de inning van het morgengeld in 1720 bleek dat hij voor 28 morgen meer morgengeld had ontvangen dan Van Tielen in zijn laatste jaarrekening had verantwoord. Met andere woorden: het leek erop dat vader en zoon Van Tielen gedurende 66 jaar het morgengeld van 28 morgen niet in de boeken hadden vermeld. Een zeer ernstige beschuldiging van fraude, vooral als we bedenken dat het morgengeld tussen 1653 en 1720 ongeveer drie gulden bedroeg, wat neerkwam op een malversatie van ongeveer 5500 gulden.

In 1722 spande het dijkbestuur een civiele procedure aan tegen de erven van Geurt van Tielen de Jonge. Het is ondoenlijk dit proces in detail weer te geven. Buiten de notulen,

202 Voor de gegevens over deze affaire zie AZA inv. nr. 1 fol. 74-91 passim.
203 AZA inv. nr. 444. Dit is het oudste financiële jaaroverzicht na 1611.
204 AZA inv. nr. 1 fol. 142.
205 AZA inv. nr. 447, 448, 449.

publicaties en brieven bevatten aanklacht en verdediging meer dan 500 artikelen.[206] Ik beperk me daarom tot die feiten, die enig licht werpen op de functie van het ambt van ontvanger en vooral het belang van de dijkrol als basis voor de financiële administratie. Bij dit proces hoort de kopie van de dijkrol van 1716. Zie hoofdstuk 2 paragraaf 4.

	Geurt van Tielen de Oude	
zoon	dochter	dochter
Geurt van Tielen de Jonge Ontvanger 1699-1719	Arnolda van Tielen	Wichmoet van Tielen
+	+	+
Maria Adriana v. Ommeren Overleden voor 28-08-1720	Derck van Dompseler Overleden voor 28-09-1724 Scholt van Barneveld	Johannes van Diermen Overleden voor 28-08-1720 kinderen: Evert-Gert-Johanna
voogd: Casijn van Diermen		

De erfgenamen van Maria Adriana van Ommeren, echtgenote van Geurt van Tielen de Jonge, waren haar gehuwde en ongehuwde zusters te weten:
Helmich van Ommeren, gehuwd met Henrick Biel, landschrijver van het ambt tussen Maas en Waal.
Lucia van Ommeren, gehuwd met Ernst van Dompseler, scholt van Brummen.
Geertruyd Elisabeth en Gouda van Ommeren, beide ongehuwd en wonende te Ede.

Tekst 41. Genealogie van de erfgenamen van Geurt van Tielen de Oude, ontvanger van de polder Arkemheen van 1653-1699 (AZA inv. nr. 807 en HG inv. nr. 5773. Civiele Processen 1729 nr. 3).

In eerste instantie heeft het polderbestuur wel getracht deze zaak intern op te lossen. Tussen juli 1721 en begin oktober 1722 vond voortdurend overleg plaats tussen de dijkstoel, aangevuld met drie gecommitteerden uit de geërfden, en de erfgenamen van Geurt van Tielen. Deze erfgenamen waren Arnolda van Tielen, de drie kinderen van Wichmoet van Tielen, met als voogd Casijn van Diermen, en de drie zusters van Maria Adriana van Ommeren, de overleden echtgenote van Geurt van Tielen de Jonge. Doel van dit overleg was de overdracht van de originele dijkrol van Geurt van Tielen de Jonge aan de dijkstoel. Uit de originele dijkrol van Van Tielen zou immers herleid kunnen worden of er werkelijk sprake was van ongeoorloofde inning van het morgengeld. Als de erfgenamen tot tweemaal toe weigeren om in de Nijkerkse weeskamer te verschijnen om de originele dijkrol van wijlen Geurt van Tielen met die van Volkert van Steenler te vergelijken, besluit de dijkstoel op 30 oktober 1722 de zaak in handen te geven van het Hof te Arnhem.

Uiteindelijk wist het dijkbestuur de originele dijkrol toch in handen te krijgen. Hierbij speelde een broer van Volkert van Steenler een hoofdrol. Hij was namelijk getrouwd met een dochter van Casijn van Diermen, de voogd van de kinderen van Wichmoet van Tielen en Johannes van Diermen. Begin december bracht dijkbode Jan Claessen deze 'wederrechtelijk verkregen' originele dijkrol naar Harderwijk om deze voor rekening van de polder te laten kopiëren door de Harderwijkse secretaris Johan Schrassert. Er was duidelijk haast bij, want al op 25 december 1722 sloot Johan Schrassert deze kopie van 196

206 HG Civiele Processen 1729 nr. 3 en AZA inv. nr. 807.

folio's af met de woorden 'geschreven met de hand van den overleden Scholtis en ontfanger Geurt van Tylen van post tot post accorderende'.[207]

> 'Alsoo bij de laatste reekeninge van den nieuwen ontfanger van Arkemehen Steenler bij den dijckstoel en gecomitteerden tot de rekeninge is gebleeken, dat in sijn rekeninge 28 mergen meer verantwoort heeft als den voorgaende overleden ontfanger Geurt van Tielen den Jongen in sijn voorgaende rekeninge gedaen hadde, weshalven den Heer dijkgraaff genootsaekt is geworden de samentlijcke Erfgenamen te samen te doen koomen om haer daer van kennisse te geven, ende om te moogen weeten wat de Erfgenamen souden moogen oordelen, wat in desen ten beste van Arkemehen behoorde gedaen te worden. Soo is 't dat de Erfgenamen hebben goetgevonden te committeren den dijkstoel nevens drie gecommitteerden, één uit het lid Putten, één uit Nijkerck en één uit Harderwijck, ende deselve gelast om dit verschil seer nauwkeurigh te ondersoeken ende daerop 't boeck van den laetsten overleden ontfanger na te sien en te examineren en na bevindinge van saeken te oordelen, als sij sullen bevinden te behooren'.

Tekst 42. Eerste gedeelte van de aanklacht van fraude door Geurt van Tielen de Jonge, ontvanger van de Arkemheen op 6 november 1721, opgesteld door de dijkschrijver E. van Rouwenburgh (AZA inv. nr. 807).

In dit proces speelt het ontbreken van bepalingen in het dijkrecht omtrent het eigendomsrecht van oude, niet meer gebruikte dijkrollen een belangrijke rol. De dijkstoel beschouwde de dijkrollen als een 'gemeen instrument', betaald door het polderbestuur en daarom rechtmatig eigendom van dijkgraaf en heemraden. Voor de erfgenamen Van Tielen was het een 'particulier instrument', gemaakt en bestemd voor eigen gebruik. Daarom weigerden zij de desbetreffende dijkrol af te staan en zagen zij de door het dijkbestuur als bewijs opgevoerde kopie als wederrechtelijk verkregen. Aan de hand van een kopierol kon volgens de erven Van Tielen geen bewijs worden ontleend. In het algemeen moeten de ontvangers van de Arkemheen hun eigenhandig geschreven dijkrollen beschouwd hebben als privébezit. Het is anders niet te verklaren dat zich in het polderarchief na 1611 slechts één andere originele dijkrol bevindt.

Door het ontbreken van oude dijkrollen kon echter geen van de partijen precies nagaan hoe en wanneer de gewraakte morgens uit de dijkrol waren verdwenen. Wel horen we in dit verband iets over het archief van de polder. 'Sulken rollen en andere pampieren', waaronder de rekeningen van de vorige ontvanger Augustijn Pannekoeck, werden bewaard in een kist bij de erfgenamen van de Heer van Oldenaller en zijn vermoedelijk 'ten tijde des vijands in 1672' verloren gegaan.[208]

De erfgenamen Van Tielen waren van mening dat bewijsvoering via oudere dijkrollen overbodig was. Zij gaven in hun repliek de dijkstoel de opdracht in de praktijk eens na te gaan of de morgentalen wel klopten, omdat de Zuiderzee regelmatig landerijen 'afscheurde' en andere percelen voor dijkbouw vergraven werden. In 1677 ging bijvoorbeeld ruim 41 morgen verloren vanwege het leggen van een inlaag. Na de stormvloeden in de winters van 1675 en 1704 verminderde de oppervlakte van de polder met bijna 70 morgen. Op grond daarvan kon volgens de erven Van Tielen ook de bewuste 28 morgen wel eens in de

207 AZA inv. nr. 3 en 807. Deze kopie bevindt zich bij de processtukken in HG inv. nr. 5773. Civiele Processen 1729 nr. 3. fol. 1-196.

208 Hieruit volgt dat Geurt van Tielen de Oude in 1653 de opvolger was van Augustijn Pannekoeck. Van Pannekoeck zijn slechts drie rekeningen bewaard gebleven namelijk 1634-1636. Zie AZA inv. nr. 447-449.

Zuiderzee verdwenen zijn of voor aardhaling bij dijkherstel zijn gebruikt. Mogelijk hadden zij geen ongelijk. Vergeleken met de oppervlakte van de polder in 1720 was er de laatste honderd jaar 186 morgen verdwenen. In de strijd tegen de Zuiderzee delfde de Arkemheen regelmatig het onderspit. Helaas was dat in de boeken niet meer na te gaan. Zowel de rekeningen van 1701, 1702 en 1703 van Geurt van Tielen de Jonge als de notulen van de dijkschrijvers J. en E. van Rouwenburgh tussen oktober 1695 en maart 1706 ontbreken in het archief.[209]

Het Hof deed uitspraak op 28 maart 1729.[210] Door het ontbreken van de dijkrollen uit de periode 1653-1699 werden de erven Van Tielen niet verplicht het totale achterstallige morgengeld over deze periode terug te betalen. Het morgengeld over de periode van 1699-1719 – de ambtsperiode van Geurt van Tielen de Jonge – moest wel worden terugbetaald. Bovendien werden zij verplicht het rentebedrag te betalen dat de polder aan morgengeld had gemist tussen 1653 en 1719. Al met al ontving de dijkstoel aan achterstallig morgengeld en enkelvoudige interest een bedrag van 3400 gulden. De kosten van het proces werden gedeeld. De kopie van de dijkrol uit 1722 was voor het Hof voldoende bewijs om – in vergelijking met de gegevens van zijn opvolger Volkert van Steenler – Geurt van Tielen de Jonge toch te veroordelen wegens verduistering, hoewel het feitelijke bewijs niet was geleverd. Het heeft er alle schijn van dat de gewraakte 28 morgen uit de dijkrol is verdwenen bij het leggen van een inlaag eind zeventiende, begin achttiende eeuw. Juist uit de periode 1695-1705 ontbreken ook de notulen van de geërfdendagen. Aan de eis van het Hof, dat de erven Van Tielen na de uitspraak in 1729 ook de originele dijkrol en alle overige bescheiden aan dijkgraaf en heemraden moesten overdragen, is nooit voldaan. Ook een tweede en derde verzoek hiertoe in 1737 en 1739 bleven onbeantwoord. De originele achttiende-eeuwse dijkrol kwam pas in 2003 boven water uit de boedel van de weduwe van dijkgraaf Johannes van Elfrinkhof (1954-1962).

Voor de familie Van Tielen betekende deze veroordeling een smet op het blazoen van twee waarschijnlijk onkreukbare familieleden met een zeer lange staat van dienst binnen het polderbestuur. En dat niet alleen. Het proces veroorzaakte veel beroering binnen de Nijkerkse bevolking. Niet het minst omdat vader en zoon Van Tielen ook een onberispelijke staat van dienst achter de rug hadden als boekhouder en mede-provisor van het Burger Weeshuis. Samen vervulden zij bijna 40 jaar deze aanzienlijke en belangrijke maatschappelijke functie binnen de Nijkerkse gemeenschap.

Een afwisselende baan: dijkbode

Bij de bespreking van de dijkbrief van 1356 kwamen we de dijkbode al tegen onder de naam peinder of pander. In de zeventiende eeuw heette hij in de Arkemheen dijkbode, maar zijn functie als peinder – ongeveer gelijk aan wat we nu een deurwaarder noemen – oefende hij nog steeds uit.[211] In de dijkrechten van 1356 en 1611 ontbreekt een functieomschrijving. Pas in het dijkrecht van 1752 wordt zijn functie omschreven. De dijkbode werd benoemd door de geërfden en had een zeer afwisselende taak. In de eerste plaats was hij bode: een onmisbare schakel tussen de dijkstoel, de dijkschrijver en de geërfden. Hij bezorgde de convocaties voor de vergaderingen en bracht publicaties naar de kosters van de kerken in Putten, Nijkerk en Harderwijk. De benodigde paperassen droeg hij bij zich in

209 Zie respectievelijk AZA inv. nr. 477-478 en 2-3.
210 HG inv. nr. 4900. Civiel Sententieboek 1729-1765 fol. 3-4.
211 Hij trad o.a. als zodanig op bij het dijkrecht van 16 december 1620. Zie AZA inv. nr. 1 fol. 156.

een bodebus. Later ontwikkelde deze bodebus zich tot een zilveren hanger met het dijkwapen dat de bode als legitimatie op zijn jas droeg. Helaas zijn deze Arkemheense bode-attributen niet bewaard gebleven, in tegenstelling tot bijvoorbeeld die van het Heemraadschap van de Bunschoter Veen- en Veldendijken.[212] Verder kondigde de bode de verschillende schouwen aan, waarschuwde hij de dorpsschouten als bij klokkeslag het dijkleger opgeroepen werd, inde hij voor de dijkstoel de opgelegde boetes en moest hij bij diefstal van eigendommen van de polder onmiddellijk de dijkstoel waarschuwen.[213] En dat was lang niet alles.

Hij was ook gerechtsbode en dijkmeter. Namens de dijkstoel bracht hij de dagvaarding naar de aangeklaagde. De dagvaarding werd door hemzelf als bewijs van de afdracht ondertekend.[214] Indien nodig bracht hij ook de processtukken naar het Hof in Arnhem. Als dijkmeter beheerde hij de geijkte dijkroede: een ketting 'welke den dijkstoel daertoe van olts gehadt en alsnogh heeft en die lang is sestien voeten welke groote zijn als Hollandse of Amsterdamse roeden en welke ketting heeft de lengte van de Arkemheense Dijkroede'.[215] Deze ketting was 3.80 meter lang want een voet is 0,27 centimeter. Een onnauwkeurige meting had directe financiële gevolgen bij de aanbesteding van dijkwerken. Ten slotte was hij ook schut. Hij moest loslopend vee, in het bijzonder langs de zeedijk, vangen en tijdelijk insluiten. De eigenaar kon zijn vee terug krijgen na het betalen van een boete, het schutgeld.

Voor het uitoefenen van zijn taak beschikte de Arkemheense dijkbode over twee paarden, die op kosten van de dijkstoel werden aangeschaft en gevoederd.[216] Voor het uitvoeren van al deze werkzaamheden ontving hij een basisloon van 25 gulden en een vast bodeloon van 3,50 gulden per jaar. De 'winst' zat echter in de vergoeding voor alle overige werkzaamheden, waarvoor hij twee gulden per dag kreeg. De inkomsten van de diverse dijkbodes varieerden sterk. Zo ontving de dijkbode in 1707 slechts 73 gulden, maar in 1741 maar liefst 646 gulden. Het gemiddelde jaarinkomen van de Arkemheense dijkbodes bedroeg tussen 1680 en 1795 rond de 260 gulden. In die tijd was dat ongeveer gelijk aan het jaarsalaris van een arbeider. De dijkbode van het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams had in 1650 een jaarinkomen van 600 gulden.[217]

> 'Aen ter instantie van den Heer Dijkgraaf en Heemraeden van Arkemheen, sig te vervoegen bij de Heer Hendrik Gijsbert Wolfsen te Harderwijk woonagtig en denselve bij deesen te summeeren tot betalinge van sijn agterstedig mergengeld met ernstige waarschouwing dat wanneer den geïnsinueerde hier in mogt nalatig sijn, men genoodsaakt sal worden sodaene middelen te gebruijken als den Heer Dijkgraaf en Heemraeden voornoemt sullen vermenen te behoren. Wordende den dijkbode gelast deese te insinueren en daar van te relateeren'.

Tekst 43. Aanmaning voor het betalen van achterstallig morgengeld voor de geërfden in Harderwijk bezorgd door dijkbode Elbert Wieneken ca. 1780 (AZA inv. nr. 1051).

212 Aten 2008: 13-21 en Mijnssen-Dutilh 2011: 78, 103 en afbeelding 32.
213 Van Vliet 1961: 289.
214 Als voorbeeld de dagvaarding voor Gerrit Gerritsen Vlieck d.d. 5 juli 1781 in AZA inv. nr. 1051. Zie voor de werkzaamheden van dijkbodes in Noord-Holland rond 1800 vooral Aten 2008: 13-21.
215 RV inv. nr. 448 (ongefolieerd).
216 AZA inv. nr. 2 notulen 21 januari 1675.
217 Van Vliet 1961: 288.

De eerste volgens het dijkrecht van 1611 benoemde dijkbode was Peel Henricksen. Hij woonde aan de Putterdijk op het derde erf vanaf de Duikerdijk. Tussen alle hierboven genoemde werkzaamheden door was hij ook nog aannemer van dijkwerken. Zo herstelde hij met een ploeg dagloners in 1612 gaten in de Primerdijk, verhoogde hij in 1613 de zeedijk met 50 centimeter niet ver van zijn erf, bekleedde hij in 1615 de dijk bij Kerstgensgat over een lengte van 35 meter met graszoden en hield hij zich bezig met het graven van buitendijkse sloten in 1617 en 1619.[218] Kortom: de Arkemheense dijkstoel bezat in dijkbode Peel Henricksen een accuraat, veelzijdig en hardwerkend man. Dit bracht het dijkbestuur tot uitdrukking door hem na drie jaar trouwe dienst in augustus 1614 een extra uitkering van 20 gulden te geven. Het in feite erg zuinige college dekte zich wel in voor de toekomst door de toevoeging 'sonder te trecken consequentie'! [219]

In de Arkemheen ging het ambt van dijkbode tussen 1653 en 1769 over van vader op zoon. Dit fraaie voorbeeld van een 'bode-dynastie' betrof vier generaties Claessen of Klaassen. In 1653 was Jan Claessen dijkbode. Dat blijkt uit de eerste jaarrekening van Geurt van Tielen de Oude uit dat jaar.[220] Hij overleed in januari 1675. Zijn zoon was op dat moment nog minderjarig. Na overleg met familie en vrienden van wijlen Jan Claessen benoemde de dijkstoel Elbert Stevensen tot provisioneel, interim-dijkbode, tot Claes Jansen volwassen zou zijn. Elbert Stevensen was wel verplicht het basisloon van 25 gulden aan de 'onmundige soon Claes' uit te betalen. Overige inkomsten mocht hij zelf houden. Toen Claes Jansen eenmaal volwassen was, diende hij de dijkstoel als dijkbode tot 1703. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Jan Claessen. Het was deze Jan Claessen die in 1722 de originele dijkrol van Geurt van Tielen ter kopiëring naar Johan Schrassert in Harderwijk bracht. Hij was in actieve dienst tot 1749. In dat jaar ontvingen hij en zijn echtgenote Annitjen Aalberts nog rente van een lening aan de polder.[221] Een bewijs dat het ambt van dijkbode hen geen windeieren had gelegd. Zijn zoon was dijkbode tot 1769. Op 25 mei van dat jaar kwamen de dijkstoel en de geërfden in een extra vergadering bij elkaar vanwege het overlijden van Jan Klaassen. Leden uit de familie Claessen of Klaassen waren maar liefs 116 jaar dijkboden van de Arkemheen.

De opvolger van Jan Klaassen was Elbert Wieneken of Wijneken. Een lijst met activiteiten van deze dijkbode maakt deel uit van de bijlagen bij de rekening van 1776.[222] Op zes dichtbeschreven foliobladen noteerde Elbert Wieneken wat hij in dat jaar voor de polder had gedaan. Als bode galoppeerde hij te paard zestien keer van Nijkerk naar Putten en 32 keer combineerde hij een bezoek aan de Puttense koster of schout met een reis naar Harderwijk voor het bezorgen van brieven en afkondigingen. Dat jaar reisde hij bovendien naar verschillende plaatsen op de Veluwe omdat de dijkstoel in 1776 de rente op de geleende kapitalen verlaagde van 3% naar 2,5%. Hierdoor moesten de obligaties herschreven en opnieuw bezorgd worden. In de wintermaanden ging hij nauwelijks op pad, maar van april tot september zat hij gemiddeld twee dagen per week te paard. Elke rit leverde hem 1,50 gulden op.

Als gevolg van de stormvloed van 14 en 15 november 1775 was er grote schade aan de zeedijk. In het voorjaar en de zomer van 1776 poogde men de schade zoveel mogelijk te herstellen waarbij ook de twee bespannen wagens van dijkbode Elbert Wieneken werden ingeschakeld. Met zijn wagens reed hij gedurende 130 dagen planken, palen, keien en

218 AZA inv. nr. 1 fol. 6, 39, 87, 112, 135.
219 AZA inv. nr. 1 fol. 78.
220 AZA inv. nr. 450.
221 AZA inv. nr. 519 en inv. nr. 294 fol. 9.
222 AZA inv. nr. 597.

puin naar de zeedijk. In de maanden juni tot en met oktober was hij zelfs een volle werkweek actief. Ruim twintig dagen deed hij klusjes zoals het vervoeren van hekken, kalk, steenhamers en houtafval. Aan het eind van het jaar presenteerde hij een rekening van ruim 540 gulden. Dat was het hoogste bedrag dat in de periode 1750-1795 aan een dijkbode werd uitbetaald.

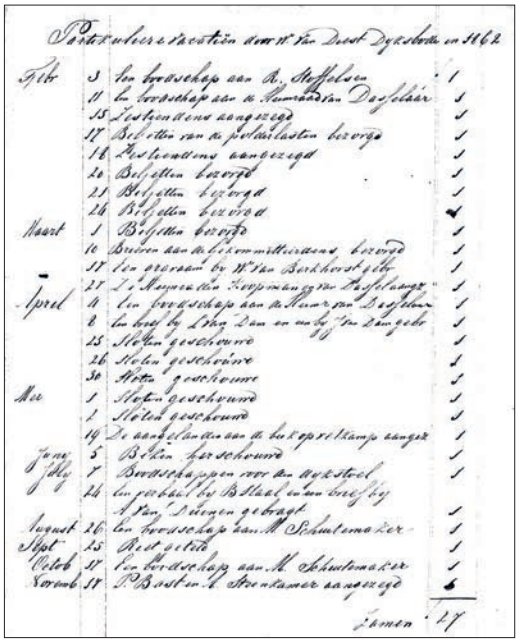

Hoewel de activiteiten van Elbert Wieneken over 1776 een wat vertekend beeld geven, kunnen ze aan de andere kant toch model staan voor de wijze waarop in de polder Arkemheen de dijkbode werd ingeschakeld. Elbert Wieneken leek daarbij op Peel Hendricksen die, zoals we hierboven zagen, tussen 1611 en 1620 ook veel hand- en spandiensten verrichtte. Dijkbode was met recht een afwisselende baan. De laatste dijkbode was Roelof van de Vegte. Hij kreeg zijn ontslag op 1 april 1935. Sedert die datum is er geen dijkbode meer in dienst.[223]

Afb. 68. Werkbriefje met 'particuliere vacatiën' van dijkbode Willem van Diest uit 1862. Hij kreeg als vergoeding voor het doen van 'boodschappen' die hij lopend uitvoerde één gulden. Voor het rijden met paard en wagen verdiende hij 2,50 gulden per keer (AZA inv. nr. 796).

De dijkopzichter

In maart 1618 besloten dijkgraaf en heemraden vanwege de slechte kwaliteit van de dijkreparaties door de diverse aannemers een dijkopzichter aan te stellen voor een daggeld van 75 cent. Nergens blijkt dat deze functie in de loop van de zeventiende eeuw verder door iemand is uitgeoefend. Ook in de rekeningen uit die jaren ontbreken uitbetalingen aan een dijkopzichter. Dijkgraaf en heemraden namen deze controlerende functie zelf waar en ontvingen daarvoor het vastgestelde vacatiegeld. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw is er opnieuw sprake van een dijkopzichter. Dat was Cornelis Boeyer uit Andijk. Hij begeleidde tussen 1751 en 1753 de bouw van de eerste Arkemheense steendijk. Aan zijn dagelijkse werkzaamheden en inkomsten besteed ik ruim aandacht in hoofdstuk 4, paragraaf 3.

5. Sluisbouw in de Arkemheense zeedijk 1612-1750

De eerste duikersluis in de Laak in 1612

De afwatering van de uitgestrekte veengebieden in het zuidwestelijk deel van de Arkemheen en rond Hoevelaken vond vanouds plaats via het riviertje de Laak.[224] Hoevelaken –

223 Zondervan 1956: 24.
224 Zie de Boer 2017: 273-279. Het verval tussen de oorsprong in Zwartebroek en het Nijkerkernauw bedraagt 3,68 meter.

voor het eerst genoemd in 1132 als Hovelaken – ontleende aan deze oorspronkelijke veenbeek zijn naam.[225]. Hoevelaken was eigendom van de Utrechtse bisschoppen maar werd in 1333 verkocht aan de Gelderse graaf Reijnout II. Sindsdien is Hoevelaken Gelders gebied. Nu hoort Hoevelaken bij de gemeente Nijkerk. Laak is etymologisch verwant met het Engelse lake 'meer' en het Duitse lache 'poel, plas' en komt veel voor in de betekenis van 'grenswater'.[226] De Laak is twaalf kilometer lang, eindigt in het Nijkerkernauw en vormt niet alleen de grens tussen de gemeenten Nijkerk, Amersfoort en Bunschoten, maar is tevens provinciegrens en de westelijke grens van de polder Arkemheen.

De Laak werd al in een vroeg stadium gekanaliseerd. Deze kanalisatie had begin zeventiende eeuw de problemen rond de afwatering allerminst opgelost. Dit blijkt onder meer uit de bijschriften op de kaart van Bernardt Kempinck uit 1609/10 en de notulen van 1611 en 1612. Kempinck noteerde dat de Laak 'geene sluyse noch uytganck door de zeedijck' had. Dat is merkwaardig. Want er lagen vermoedelijk vanaf de bedijking in 1356, en in ieder geval sinds 1494, al zes duikersluizen in de monding van even zovele polderbeken. Waarom ontbrak juist een sluis in de monding van de Laak? De reden daarvan waren problemen rond de afwatering. Niet alleen de Arkemheen maar ook de polders aan de andere kant van de provinciegrens loosden het overtollige veenwater op de Laak.[227] De vraag wie de kosten van de sluisaanleg moest betalen, is vermoedelijk vanaf de bedijking boven de markt blijven hangen. Begin zeventiende eeuw werd de situatie voor het Arkemheense poldergebied echter onhoudbaar. Kempinck noteerde dat de laaggelegen Nijkerkse buurtschappen Veenhuizen, Holk, maar vooral Kouswijk en de Duist, voortdurend onder water stonden. Bovendien was de monding van de Laak dichtgeslibd. Om aan deze toestand een einde te maken, besloot de dijkstoel om gelijktijdig met het grote dijkherstel in 1612 de waterstaatkundige situatie in het westelijk poldergebied te verbeteren door de aanleg van een houten duikersluis in de monding van de Laak.

Op 7 augustus 1611 ontvingen Jan van Angeren uit Putten, hofmeester Renseler uit Nijkerk en de Harderwijkse burgemeester Jacob Voet de opdracht de afwateringsproblemen van de Laak te bespreken met de Heer van Hoevelaken, de schout van Hoogland en de heemraden van de polder De Haar. Enkele weken later rapporteerden zij de dijkstoel dat de onderhandelingen succesvol waren verlopen. Niemand aan de overkant van de provinciegrens zou meer 'in de Laecke utwatere'. De Nijkerkers bleven echter in de maanden daarna wateroverlast ondervinden uit de polder De Haar. Daarop kregen enkele geërfden volmacht de Bunschootse sloten met rijshout en aarde dicht te gooien als de lozingen niet binnen veertien dagen afgelopen waren. Of men deze krachtige taal in daden heeft omgezet, vermelden de bronnen niet. Voor de Arkemheense dijkstoel zat er niets anders op dan zelf de situatie aan te pakken. Op 21 oktober 1611 viel unaniem het besluit een duikersluis in de monding van de Laak te bouwen. De sluis moest gereed zijn op 1 maart 1612, zodat de verhoging en verzwaring van de zeedijk in de zomer van 1612 hierop kon aansluiten. Op 1 december 1611 vond de openbare aanbesteding plaats. De aanbesteding werd ingezet door Abraham Thonissen voor 760 gulden. De dag daarna werd de sluis bij openbare afslag gemijnd voor 630

225 Van Dooren 1986: 129-130; Berkel en Samplonius 2006: 199.
226 Hagoort 2006: 242-243, glossarium.
227 AZA inv. nr. 1 fol. 1-30 passim. Op de kaart van Kempinck staat in dit verband de volgende tekst: 'Dese twaleff nyhe gemaeckte Hooglandische Stifftsche slooten, mits noch meer andere slootkens schiettende in die twaleffte, wateren sich alle uuyt in die Laecke als oeck die dartiende, waerdoor wordt gesecht dat oeck die Houfflakensche hun veenwateren mede in die Laecke sijn lossende soeveel als die Hoeglandische sonder dat noch de eene noch d'ander partije daertoe soude sijn bevoeght.'

gulden eveneens door de Nijkerkse timmerman Abraham Thonissen. Het bestek en de bouwvoorwaarden van deze eerste Laaksluis zijn, evenals die van het sluisje in de Blaakbeek, door dijkschrijver Engelberts in de notulen van 1611 en 1617 opgenomen.[228]

De eerste houten duikersluis in de Laak was een vierkante koker met een diameter van 1.70 meter binnenwerks en een lengte van bijna 19 meter. Deze betrekkelijk kleine duikersluis was geconstrueerd rond dertig gebinten. Timmerman Abraham Thonissen kreeg de opdracht voor een goede kwaliteit hout te zorgen uit een 'hoffstede gehouwen'. Dat wil zeggen, dat hij de benodigde balken en planken moest zagen uit een gekapte eikenboom op een boerderij. De eerste controle door de dijkstoel vond plaats bij het gereedkomen van het raamwerk. De timmerman moest er vooral op letten dat alle planken goed tegen elkaar aansloten en dat de naden werden gestopt met mos en teer. De aanneemsom werd in twee delen uitbetaald. De eerste helft na het leggen van de sluis, de rest een half jaar later. De constructie van deze Laaksluis verschilt niet van de Spoysluis en de Langeroesluis, die in 1531 en 1589 in de zeedijk zijn gelegd.

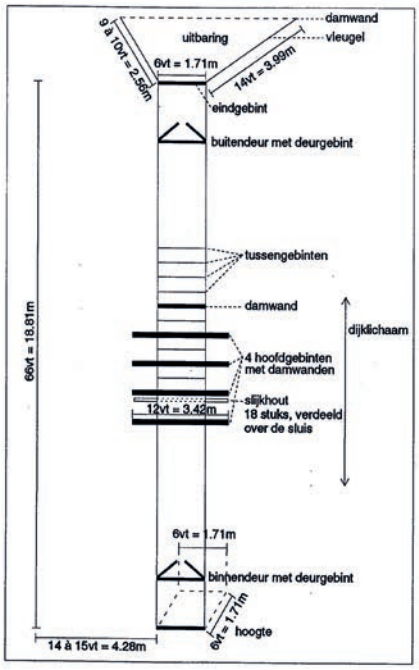

Afb. 69. Plattegrond van de Laaksluis in de Arkemheense zeedijk, gebouwd in 1612 (reconstructie G.J. Arends. TU Delft. Tekening Frank Brouwer).

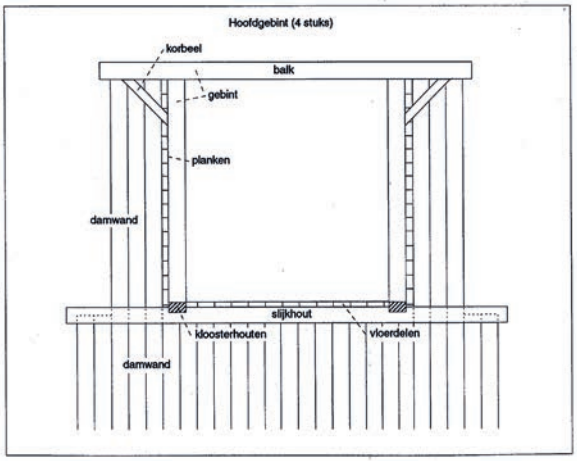

Afb. 70. Doorsnede van de Laaksluis in de Arkemheense zeedijk, gebouwd in 1612 (reconstructie G.J. Arends. TU Delft. Tekening Frank Brouwer).

De opleveringsdatum van 1 maart 1612 werd niet gehaald. De sluis was pas klaar op 14 mei. Dijkgraaf en heemraden verklaarden 'deselve nae de conditien ende besteck daervan gemaeckt ende voldaen te sijn'. Vijf dagen later werd een vier meter breed gat in de dijk gegraven waarin de sluis gelegd kon worden. De sluis is dus niet in de Laakmonding gebouwd maar vanaf een ernaast of elders gelegen bouwplaats vervoerd en in de dijksleuf getakeld. De ruimte van ca. één meter aan beide zijden van de sluis werd met klei dichtgegooid en aangestampt. Binnendijks werd de Laak verbreed tot 2.25 meter en naar de

228 AZA inv. nr. 1 fol. 3-5 en fol. 98-112 en AZA inv. nr. 180 fol. 49 ev. Zie ook Arends 1994: 228-230.

sluisopening geleid. Dit werk werd uitgevoerd door Zaer Jacobs voor 55 gulden. Vervolgens verwijderde de West-Friese aannemer Ariaen Clasen van Heringhuysen op 15 juni het Zuiderzeeslib voor de monding van de Laak voor 36 gulden. Een week later benoemde de dijkstoel twee gedeputeerden, Jan Jacobs en Gootschalk Wynicken. Zij moesten toezicht houden op het functioneren van de sluis. Deze 'Overgifte van de Laeck', gedateerd op 27 juli 1612, voorzag in regelingen rond het schoonhouden van de Laak, het aanleggen van een aantal bruggen met een breedte van 1.40 meter en het gesloten houden van de dammen in de zijsloten.[229] Wie het waagde een van de dammen door te steken, kreeg een boete van tien daalders, toentertijd ruim een half maandsalaris.

De Blaakbeeksluis van 1617

Het tweede bestek dat Engelberts in de notulen van 1617 heeft opgeschreven betreft een duikersluis in de Putterdijk. Deze sluis werd gelegd in de monding van de Blaakbeek bij Kerstgensgat in het oostelijk deel van de polder.[230] Het poldergebied tussen de Schuitenbeek en de Blaakbeek, in het zuiden begrensd door de landerijen rond kasteel Oldenaller, werd vanouds de Voormeen genoemd. De noordoostelijke hoek van de Voormeen bestaat uit hoger gelegen bouw- en weidegronden.Was de aanleg van de Laaksluis noodzakelijk vanwege wateroverlast, in de Voormeen heerste juist watergebrek. Op 20 maart 1616 klaagden de bewoners van de Voormeen over de droogte van hun hoger gelegen lande-

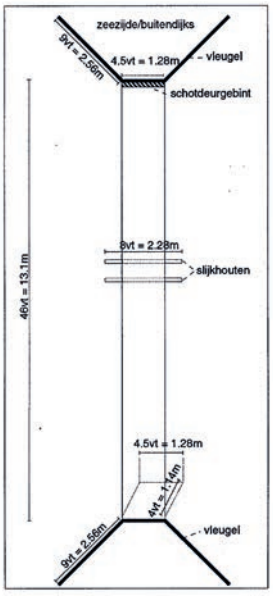

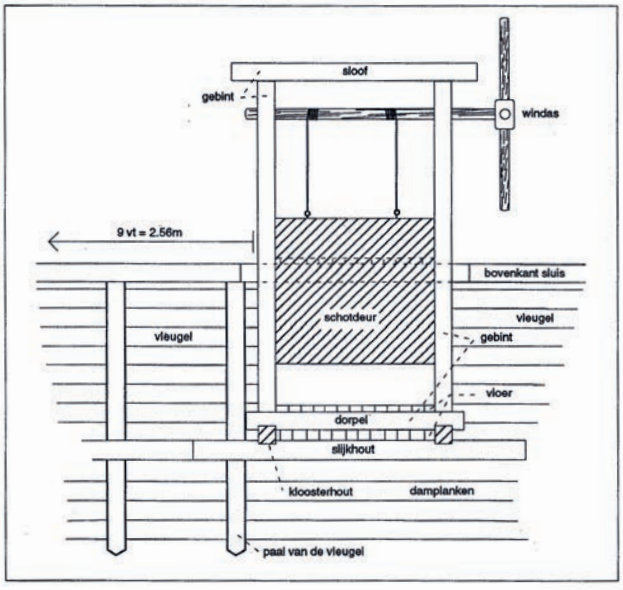

Afb. 71, links. Plattegrond van de sluis aan het eind van de Blaakbeek in de Arkemheense zeedijk bij Kerstgensgat, gebouwd in 1617 (reconstructie G.J. Arends. TU Delft. Tekening Frank Brouwer).

Afb. 72, rechts. Doorsnede van de sluis aan het eind van de Blaakbeek in de Arkemheense zeedijk bij Kerstgensgat, gebouwd in 1617 (reconstructie G.J. Arends. TU Delft. Tekening Frank Brouwer).

229 AZA inv. nr 1 fol. 29.
230 AZA inv. nr. 1 fol. 98-112.

rijen. Ze verzochten de dijkstoel een sluis aan te leggen in de monding van de Blaakbeek. Dan kon het water in de beek en de sloten op peil gehouden worden en niet afstromen naar de Zuiderzee. De dijkstoel ging in eerste instantie niet op dit verzoek in. Een jaar later herhaalden de geërfden hun verzoek. Nu met succes.

Abraham Thonissen mijnde op 8 juli de bouw van dit houten duikersluisje voor 340 gulden. De oplevering was vastgesteld op 31 augustus 1617. De Blaakbeeksluis was binnenwerks 1.28 bij 1.14 meter en ruim 13 meter lang. De sluis had aan beide uiteinden vleugels van 2.50 meter lengte. De houten vlonder aan de zeezijde, de uitbaring, ontbrak. Het grote verschil met de Laaksluis was het eindgebint buitendijks. Bij de Laaksluis zaten in het eindgebint de ebdeuren. In de Blaakbeeksluis hing in het met zware balken uitgeruste eindgebint de schot- of hefdeur met daarboven een windas om de deur omhoog te kunnen draaien. Deze schotdeur was gemaakt uit eiken planken met een dikte van vijf centimeter en voorzien van klampen. In de beide stijlen van het schotdeurgebint werden groeven gebeiteld, zodat de schotdeur gemakkelijk op en neer kon bewegen. De dijkstoel koos bewust voor deze constructie om de afstroom van het water naar de Zuiderzee te kunnen keren. Een hefdeur als schotdeur is vermoedelijk het oudste afsluitmiddel voor sluizen. Een van de oudste vermeldingen van een schotdeur dateert uit 1396 en betreft een sluis in Nieuwpoort in België.[231] Op de afgesproken datum was de sluis gereed. Opnieuw had timmerman Abraham Thonissen tot tevredenheid van de dijkstoel een stuk vakwerk afgeleverd.

De sluizen in de Arkemheense zeedijk uit de zestiende en zeventiende eeuw vertonen veel overeenkomst met sluizen uit dezelfde periode in de Spaarndam en bij Halfweg in Noord-Holland. Ook dit zijn houten duikersluizen met een lengte tot ongeveer twintig meter. Verschillende vernieuwende sluisbouwtechnieken uit die periode zijn ook in de Arkemheen toegepast, zoals het verstevigen van de vloerconstructie, het onderheien van de sluisvloer en het aanbrengen van een overkapping ter verlenging van de levensduur.[232]

De grote houten duikersluis in de Wiel in 1710

De Wielsluis wordt voor het eerst genoemd in de dijkrol van 1494, maar zal vermoedelijk bij de bedijking in 1356 al zijn aangelegd.[233] De Wiel stroomt van de Lange Holkerweg in noordelijke richting door de Nijkerkerpolder en heeft een lengte van ruim vier kilometer. Samen met waai en weel behoort 'wiel' tot de zogenaamde doorbraak-namen. Wielen zijn ontstaan na een dijkdoorbraak en hebben vanwege de werveling van het water vaak een komachtige vorm. Het werkwoord 'walen', waarmee wielen samenhangt, betekent 'draaien, keren'. De Wiel vormt vanouds de geografische scheiding tussen de Nijkerkse buurtschappen Ark en Nekkeveld. Pas in 1579 is in de archieven weer sprake van de Wielsluis. In dat jaar specificeren vier personen de kosten 'aan de Wijlesluis in Arckemeden'.[234] Deze formulering wekt de indruk dat het hier gaat om reparatie en niet om nieuwbouw. In 1664 werd de houten Wielsluis ingrijpend gerestaureerd.[235] In het voorjaar van 1709 leek nieuwbouw onvermijdelijk.

Op 13 mei 1709 bracht dijkgraaf Huybert Huyberts uit Putten met drie heemraden een werkbezoek aan de Wielsluis. Na een korte inspectie concludeerde men dat de sluis 'reddeloos'

231 Arends 1994: 124.
232 Giebels 1994: 44, 46, 74.
233 AK 185 fol. 13 en Hagoort 2006: 427, 439, glossarium.
234 OAH inv. nr. 1957, regest 1332. Het betreft hier Evert van Zoudenbalch, Joachim Vliek, Henrick (Schilteraelts?), Evert Schrassert Otsz. en Rutgher van Haersolte.
235 AZA inv. nr. 2 notulen 1664.

was. Op 27 augustus werd de Wiel afgedamd om de sluis droog te leggen. Toen bleek dat de binten verrot waren, de deuren nauwelijks meer open of dicht konden en het fundament op instorten stond. Toch besloot de dijkstoel deze zomer niet meer tot nieuwbouw over te gaan. In plaats daarvan vroeg men timmerman Cornelis Vredenburg uit Nijkerk wat provisorische reparaties uit te voeren. Dat deed Vredenburg. Maar het mocht blijkbaar niet te veel kosten want hij maakte alleen de deuren 'gangbaar' en verving enkele planken voor een totaalprijs van tien daalders. Ook in het voorjaar van 1710 had de dijkstoel onvoldoende financiële middelen om de Wielsluis te vernieuwen. Pas op 8 oktober 1710 ging de dijkstoel tot actie over. Inmiddels bestond het risico dat de sluis bij de eerste de beste najaarsstorm zou wegspoelen. 'Om sich van sulck een ongemak te ontlasten' vond de aanbesteding om onverklaarbare reden toch pas plaats op 10 december 1710. Dit betekende dat de sluis in de wintermaanden gebouwd moest worden. Dat kon vanwege de winterse omstandigheden niet in de bouwput maar moest 'op den dijck' gebeuren. Op 1 mei 1711 leverde Cornelis Vredenburg de sluis op en diende een rekening in van 2400 gulden.[236] Een zeer hoog bedrag. Maar het ging dan ook om de grootste houten duikersluis die ooit in de Arkemheense zeedijk gelegen heeft en die helaas jaren lang voor veel moeilijkheden en kosten zorgde.

De houten sluiskoker van de Wielsluis was 12.50 meter lang, 4.20 meter breed en 3.50 meter hoog. De hoofdconstructie was gelijk aan die van de hierboven besproken duikersluizen. De sluis rustte op 68 heipalen en vijf damwanden. Ook de constructie van het gebint week enigszins af van de andere houten sluizen. De gebinten moesten namelijk van zodanige hoogte zijn dat de sluis in de lengterichting enigszins rond liep. Daardoor was de sluis in het midden ongeveer 30 centimeter hoger dan aan beide uiteinden. Ook waren de gebintbalken zodanig afgerond dat deze in het midden 15 centimeter hoger waren dan aan de uiteinden. Waarom men voor deze gebogen vorm koos, is onduidelijk. Wel zorgde deze constructie later voor veel problemen met de sluisdeuren.

In de eindgebinten hingen twee paar puntdeuren, waarschijnlijk een stel eb- en een stel vloeddeuren. Een houten puntdeur bestond uit een raamwerk waarop aan de buitenzijde – de hoogwaterzijde – een beplanking (h) was aangebracht. Het raamwerk was opgebouwd uit een voor- en achterhar (a, b), een boven- en onderregel (c, d) en tussenregels (e) met een onderlinge afstand van ongeveer één meter. De voorhar was de stijl die tegen de andere deur steunde, de achterhar de stijl met het draaipunt, de hals en halsbeugel (i) en de taats en de taatspot (j). De harren en regels waren met een pen-en-gatverbinding verbonden en vaak met ijzeren beugels en winkelhaken (k, l, m) verstevigd. Door het eigen gewicht van de puntdeuren hadden deze de neiging te schranken, scheef te zakken. Om dit tegen te gaan bracht men schrankschoren (f) en soms ook wel trekstangen (g) aan. De trekstangen bevonden zich aan weerszijden van de deur. De stangen waren voorzien van een wartel (o) en konden zo worden nagespannen.[237] Over de constructie van de deuren zelf gaf het bestek nauwelijks informatie. De belangrijkste eis was dat de deuren zo gemaakt werden dat ze overal goed aansloten op de stijlen en de drempels. Hiervoor werden beugelbanden toegepast die de achterhar met de bovenregel verbonden. Echter geen woord over het gebruik van schrankschoren om scheefzakken te voorkomen, hoewel het gebruik daarvan al een eeuw – mogelijk zelfs langer – bekend was.Vermoedelijk hebben deze deuren het om die reden niet lang uitgehouden.

236 AZA inv. nr. 3 notulen 1709-1711.
237 Arends 1994: 80-81.

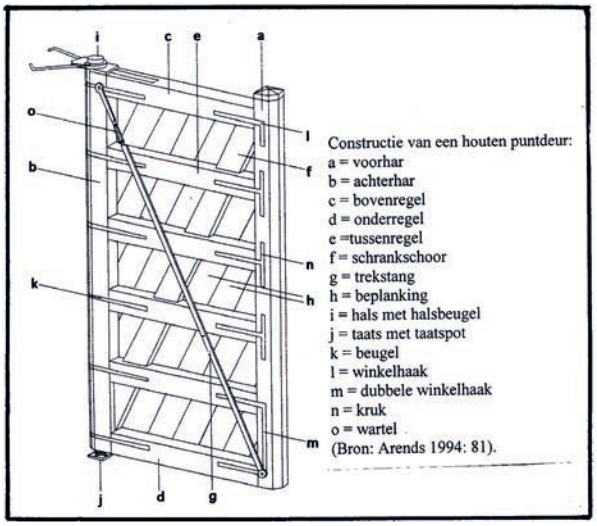

Afb. 73. Constructie van een houten puntdeur (Arends 1994: 81).

Binnen een jaar waren er problemen met de sluisdeuren. Op 9 maart 1712 wilden de sluisdeuren niet meer dicht. Cornelis Vredenburg moest er aan te pas komen om ze opnieuw te stellen. Vier jaar later op 19 juli 1716 constateerde de sluismeester dat de sluisbodem scheef lag, waardoor de deuren opnieuw niet meer open of dicht konden. In arren moede besloot men om er vier halve deuren in te hangen. Ten slotte bleek op 11 mei 1722 dat er niet meer geloosd kon worden. De sluis lag veel te hoog. De dijkstoel besloot nu een nieuw bestek te maken en de sluis te verleggen. Deze grote reparatie werd uitgevoerd in het voorjaar van 1723.[238] De problemen rond deze laatste houten Wielsluis werden pas echt opgelost bij de bouw van de gemetselde sluis in 1776. Zie hoofdstuk 4 paragraaf 5.

Alleen 'hofstees hout' voor de Langeroesluis en de Rassensluis in 1724-1732

De Langeroesluis in het Puttense deel van de Arkemheense zeedijk wordt voor het eerst genoemd in de dijkrol van 1588. Het duurt bijna anderhalve eeuw voor er opnieuw gegevens opduiken over deze sluis. Wellicht is er in de eerste helft van de zeventiende eeuw een nieuwe sluis gebouwd. Dat is echter niet na te gaan omdat notulen en rekeningen tussen 1624 en 1653 verloren zijn gegaan. In ieder geval was de Langeroesluis in 1724 aan vervanging toe.

De aanbesteding vond plaats op 10 juli 1724 in de Nijkerkse herberg De Roskam.[239] Bij de openbare aanbesteding werd het laagste bod uitgebracht door de Amersfoortse architect Pieter van Lokhorst.[240] De aannemer was voor 790 gulden tevens verplicht de oude sluis te verwijderen en wel zodanig dat 'de materialen ten profijte van Arkemheen' kwamen. Deze houten duikersluis was iets kleiner dan de Wielsluis en moest op 28 augustus 1724, dus binnen zes weken, gereed zijn. Elke dag later kostte de aannemer drie gulden.

Aannemer Van Lokhost was volgens het bestek verplicht uitsluitend gebruik te maken van 'hofstees hout'. Het gebruik van 'hofstees hout' kwamen we al tegen bij de bouw van de Laaksluis in 1612. Hoe een en ander toen gegaan is, weten we niet, maar in de notulen van 1724 heeft ontvanger Volkert van Steenler nauwkeurig bijgehouden hoe de houtinkoop geregeld werd. Van Lokhorst kwam er zelf niet aan te pas. Die taak werd toevertrouwd aan de heemraden Van Wincoop en Rengers.

238 AZA inv. nr. 3 notulen van de desbetreffende jaren.
239 AZA inv. nr. 1065 en 494.
240 Borg voor Van Lokhorst was Anthoni Cosijn van Diermen (1688-1776), geërfde uit Putten. Zie Van Diermen 1998: 96.

Afb. 74. Een van de oprijlanen van de boerderij Renselaar, buurtschap Hel, gemeente Putten. Vroeger werden de eikenbomen in dergelijke oprijlanen gekapt en als zogenaamd 'hofstees hout' o.a. gebruikt voor de bouw van houten duikersluizen in de Arkemheense zeedijk.

Tien dagen voor de aanbesteding ging heemraad Bessel Rengers naar de boerderij de Blaashorst. Dit is de plaatselijke benaming voor de boerderij Blarinkhorst in de Puttense buurtschap Gerven. In opdracht van dijkgraaf Jacob Johan van Delen moest Rengers ter plaatse de bomen uitzoeken waaruit de balken en planken voor de sluis gezaagd konden worden. Op 19 juli haalde heemraad Van Wincoop met een aantal dagloners de planken op met de blokwagen. Een blokwagen was een kar op vier even grote wielen zonder schotten waarop zware lasten, zoals balken, vervoerd konden worden. Op 31 juli 1724 ging een van de heemraden 'met wagens na de Neude' om hout voor de sluis op te halen. De boerderij de Neude ligt in de Nijkerkse buurtschap Slichtenhorst. Vervolgens kocht op 15 augustus heemraad Van Wincoop van Herman Brandsen in de Ermelose buurtschap Telgt 'zes eyken boomen tot de sluijs' voor 66 gulden. Een week later was hij in Harderwijk waar hij voor twaalf gulden één grote eikenboom kocht van Hendrik Bonen. Volgens Van Wincoop was dát de boom die het meest geschikt was om daaruit de stijlen van de sluisdeuren te zagen.[241] Uit deze gang van zaken blijkt dat het benodigde hout bij de aanbesteding begin juli 1724 niet op voorraad was maar tijdens de bouw gekocht, gekapt en naar de bouwplaats vervoerd moest worden. Een riskante onderneming, zeker voor de aannemer die immers afhankelijk was van het inkoopbeleid van de heemraden. Bovendien blijkt uit deze gang van zaken dat de houtprijs niet in de aanneemsom was opgenomen.

Heel anders ging het bij de bouw van de Rassensluis in het Nijkerkse deel van de zeedijk in 1732. Een bestekbeschrijving ontbreekt in de notulen maar de aanbesteding van de houtleveranties is wel bewaard gebleven. Het betreft een lijst met zestien posten waarin de verschillende houten onderdelen van deze duikersluis opgesomd worden. De aanbesteding van het hout dateert van 30 november 1731; de aanbesteding van de sluis van 23 april 1732. Tussen beide aanbestedingen lag dus een periode van bijna vijf maanden. Werd bij de bouw van de Langeroesluis in 1724 het hout tijdens de bouw gekocht en tot balken en planken verzaagd, bij de bouw van de Rassensluis stelde de dijkstoel de voorwaarde dat 'den aennemer dit hout ter plaatse daar de sluijs sal worden geleyt moeten leveren, dat van stonden aen can worden verwerckt'. Door de aannemer de tijd van vijf maanden te gunnen, kon het hout voor het begin van de bouw aanwezig zijn, waardoor stagnatie tijdens de bouw werd voorkomen. Voorwaarde was ook hier het gebruik van 'hofstees hout'. Levering van hout dat van 'enig rivier was afgekomen' werd beboet met 25 gulden. Dit verbod slaat op het gebruik van hout dat gekapt werd in Duitsland, met vlotten de Rijn

241 AZA inv. nr. 494 fol. 29, 30.

afzakte en in Dordrecht verhandeld werd.[242] Het 'hofstees' eikenhout voor de Rassensluis werd geleverd door Peel Beek, ontvanger van het ambt Nijkerk. Waar hij de eikenbomen liet kappen, wordt niet vermeld. De Rassensluis werd voor 726 gulden gebouwd door timmerman Hendrik Zachariassen. De architect was sluismeester Cornelis Ploeger.[243]

Bouwkroniek van de Laaksluis in 1737 en renovatie in 1777

Het is niet aannemelijk dat de nieuwe Laaksluis van 1737 de vervanger was van de eerste duikersluis van 1612. Hoewel, niets is onmogelijk. Houten dijkersluizen gingen over het algemeen niet langer dan ca. vijftig jaar mee. De Arkemheense dijkstoel zat echter soms zo slecht bij kas dat men gedwongen was tot reparatie over te gaan. Een bewijs hiervan vormt de renovatie van de Laaksluis in 1777 die hieronder ter sprake komt. Hoe het ook zij, in 1737 moest de toenmalige Laaksluis vervangen worden door nieuwbouw. Het verbaal van 1737, opgemaakt door dijkgraaf en heemraden, doet uitgebreid verslag van dit bouwproces.[244] Aan de hand van dit verbaal is nauwkeurig na te gaan hoe de bouw van deze sluis tussen 25 mei en 26 september is verlopen.

De Laaksluis uit 1737 was een houten duikersluis, gebouwd volgens de al sedert de zestiende eeuw gangbare constructie. Tussen aanbesteding en oplevering, exclusief het nog te verrichten grondwerk, lagen ruim tien weken, ca. zestig werkdagen. De totale werktijd bedroeg ongeveer zeventien weken. Het toezicht op de kwaliteit van de gebruikte materialen en de vorderingen bij de bouw waren toevertrouwd aan één lid van het dijkbestuur. In 1737 was dat heemraad Aalt Otten Collert. Zijn vacatiegeld bedroeg twee gulden per dag. Volgens het verbaal was hij 42 dagen bij de bouw van de Laaksluis aanwezig.

Veertig jaar later liep deze Laaksluis grote schade op tijdens de stormvloeden van 1775 en 1776. Bij een inspectie in het voorjaar van 1777 bleek een solide renovatie de enige oplossing. De aanbesteding vond plaats op 8 juli 1777. In het bestek van ruim twee pagina's gaf de dijkstoel nauwkeurig aan wat er gerepareerd moest worden.[245] In het kort kwam het hierop neer. De fundering van de sluis kon blijven liggen, maar het overige houtwerk moest vernieuwd worden. De 12.80 meter lange sluiskoker kreeg nieuwe gebinten en nieuwe beplanking van eikenhout. Twee nieuwe deuren kregen op de koppen flinke ijzeren banden van bijna vier centimeter breed. Als extra versteviging werden dwars over de sluis balken aangebracht die met bouten in het sluisdeksel waren vastgemaakt en door middel van ankers met het dijklichaam waren verbonden. Deze renovatie werd gegund aan Harmanus Hendriksen uit Nijkerk voor 1030 gulden.[246] De sluis werd opgeleverd op 17 september 1777.

Waarom koos de dijkstoel in 1777 voor renovatie in plaats van voor vervanging door een stenen duikersluis? De dijkstoel verving immers tussen 1768 en 1776 vijf houten sluizen in de zeedijk door stenen exemplaren. Waarom de Laaksluis dan niet? Uit de stukken blijkt dat de dijkstoel in de jaren 1777 en 1778 andere prioriteiten had. De zeedijk tussen de Laak en de Arkervaart was te laag en werd in deze jaren opgehoogd. Bovendien was op de meest bedreigde plaatsen een steenglooiing aangebracht. Dit onderhoud kostte in 1777

242 Wouda 2009: 70.
243 AZA inv. nr. 500 en 501. De houten Rassensluis van 1732 werd in 1768 door een gemetselde sluis vervangen. Zie het bestek in AZA inv. nr. 1068.
244 AZA inv. nr. 272.
245 AZA inv. nr. 1068.
246 AAN inv. nr. 680. Hermanus Hendriksen was o.a. borg bij de aanbesteding van de bouw van de nieuwe kerktoren in Nijkerk op 13 september 1774.

Verslag van de bouw van de Laaksluis tussen 25 mei en 26 september 1737 (AZA inv. nr. 272).

25 mei:	Dijkgraaf jonker Jacob Johan van Delen uit Nijkerk inspecteert met de heemraden de toestand van de Arkemheense zeedijk en de sluizen. De Laaksluis blijkt aan vervanging toe.
29 mei:	Het bestek van de nieuwe Laaksluis is gereed.
1 juni:	Steven Elbertsen graaft de oude sluis op en damt de beek af voor 85 gulden.
3 juni:	Aanbesteding van de Laaksluis. De bouw wordt gegund aan Hendrik Zachariassen voor de prijs van 280 gulden. Daar kwam later nog 196 gulden bij voor de aanschaf van de kommen en potten waarop de deuren draaien, inclusief het reisgeld naar Amsterdam.
5 juni:	Het eikenhout wordt geleverd door Gijsbert Teunissen voor een bedrag van 528 gulden. Heemraad Collert zoekt zelf de balken uit die voor de bouw van de sluis gebruikt zullen worden.
3 juli:	Heemraad Collert brengt deze dag een bezoek aan de timmerlieden en 'ordonneert' welk hout – mogelijk betreft het hier plankwerk – gebruikt moet worden.
20 juli:	Heemraad Collert brengt een inspectiebezoek aan de timmerlieden bij de Laaksluis.
24 en 25 juli:	Heemraad Collert is aanwezig bij het heien van de grondpalen waarop de sluis zal rusten.
26 juli:	Heemraad Collert is aanwezig bij het leggen van de zandstroken op de heipalen. Daarna reist hij naar Spakenburg om mos te bestellen dat gebruikt zal worden om de naden tussen de planken te dichten.
27 juli:	Heemraad Collert is de hele dag bij de werkzaamheden aan de Laaksluis aanwezig.
29 juli:	Heemraad Collert is getuige van het leggen van de kloosterhouten.
2 aug:	Het leggen van de kespen. Tussen de kloosterhouten ligt nu de eerste houten ondervloer.
3-7 aug:	Gedurende deze vijf dagen is heemraad Collert aanwezig bij het richten van de gebinten, dat zijn de rechthoekige of vierkanten houten constructies van balken en stijlen, en bij het aanbrengen van de uit planken bestaande zijwanden langs de gebinten.
13 aug:	Heemraad Collert is aanwezig bij het pekken – het insmeren met teer – van de houten sluiswanden.
16 aug:	Vier leden van de dijkstoel, waaronder de heemraden Collert, Pennink en Van de Mheen, inspecteren de opgeleverde nieuwe houten Laaksluis in de bouwput. Dijkgraaf Van Delen is afwezig.
17- 24 aug:	Zes dagen is heemraad Collert aanwezig bij het 'aanvullen der Laaksluys'. Dat is het plempen, het aanbrengen van klei tegen de wanden van de houten sluis en het dempen van de bouwput. In totaal blijken er gedurende dertien dagen, dus ook nog in de maand september, grondwerkzaamheden rond de Laaksluis verricht te zijn.
29 aug:	Heemraad Collert is opnieuw aanwezig bij grondwerkzaamheden bij de Laaksluis en 'leggen der stormbalk op de Laaksluys'.
5 sept:	Heemraad Collert draagt er zorg voor dat balken en planken die niet bij de bouw van de sluis gebruikt zijn, opgeslagen worden in het dijkschuurtje.
18-19 sept:	Het inmiddels geplaatste deksel op de Laaksluis wordt door heemraad Collert gecontroleerd.
26 sept:	Blijkbaar is heemraad Collert verhinderd, want bij het weghalen van de binnendam van de bouwput wordt hij vervangen door heemraad Pennink.

Tekst 44. Verslag van de bouw van de Laaksluis tussen 25 mei en 26 september 1737 (AZA inv. nr. 272)

ruim 9200 gulden. In die tijd ongeveer de prijs van een nieuwe stenen sluis. In 1800 was de Laaksluis nog steeds een houten duikersluis. In dat jaar constateerde Jan Dorfmulder dat het bovendek, de binnengebinten en de schoeiingen van de sluisvleugels zeer slecht waren. De sluis werd weer opgelapt maar niet door een stenen duikersluis vervangen.[247] Vermoedelijk speelde de financiële positie van de polder hier een rol, want in de eerste jaren van de negentiende eeuw was die allerminst rooskleurig. Op 20 mei 1800 stelde de dijkstoel het echtpaar Toon Hendriksen van Korler en Helena Pas voor 'het leven' aan om zorg te dragen voor de uitwatering van de Laak. Zij ontvingen hiervoor acht gulden per jaar.[248]

6. Een kanaal van Wageningen naar Nijkerk in 1664

De kaarten van Isaac van Geelkerken

Het graven van een kanaal van de Rijn bij Wageningen naar de Zuiderzee bij Nijkerk hield ook in de zeventiende eeuw de gemoederen bezig. Het mislukken van het graven van de Nieuwe Rijn door Karel van Gelre in het begin van de zestiende eeuw was niet de laatste poging deze verbinding tot stand te brengen. Deys heeft in zijn boek 'De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten' uitvoerig geschreven over de pogingen die in de zeventiende eeuw zijn ondernomen om een Valleikanaal te graven.[249] Hij toonde aan dat de drie kaarten van dit kanaal uit 1664 die zich bevinden in de Universiteitsbibliotheek in Leiden niet van de hand waren van Bernard de Roy, maar van Isaac van Geelkercken. Bij deze kaarten horen schetstekeningen van een sluis, eveneens van Van Geelkercken. Deze tekeningen bevinden zich in het Gelders Archief in Arnhem.[250] Waar het mij in deze paragraaf om gaat, is na te gaan welke informatie over de polder Arkemheen en de Vest Nijkerk Van Geelkercken weergeeft op deze kaarten en hoe de sluistekeningen in dit verband geïnterpreteerd kunnen worden. Eerst een korte samenvatting van het betoog van Deys.

Het overstromingsgevaar in de Gelderse Vallei was ook in het midden van de zeventiende eeuw een groot probleem. De lage veengebieden konden moeilijk ontwaterd worden omdat een adequate afvoer ontbrak. In 1663 gaven de Veenraden van de Gelderse en Stichtse venen Isaac van Geelkercken de opdracht om de waterlozing naar Nijkerk te onderzoeken. Isaac van Geelkercken was in 1657 zijn vader Nicolaas opgevolgd als officiële landmeter in dienst van Gelre.[251] Samen met veenraad Willem Buddingh nam hij in vier dagen het traject globaal in ogenschouw. Van Geelkercken tekende op grond van deze 'oculaire inspectie' een kaart die zich thans bevindt in het Rijks Archief Utrecht.[252] De uitslag van de globale meting door Van Geelkercken en Buddingh werd positief ontvangen. Voor de Staten echter een definitief besluit namen, benoemden zij een aantal gecommitteerden die de situatie ook moesten beoordelen.

In verband met deze inspectiereis verrichtte Isaac van Geelkercken een uitvoeriger onderzoek. In zijn verbaal van april 1664 deed hij verslag van de gevolgde route met de afstanden. De totale lengte van de Rijn bij Wageningen naar Nijkerk was volgens zijn berekening 9900 roeden. Voor alle zekerheid nam Van Geelkercken een lengte aan van

247 AZA inv. nr. 4 notulen 2 april 1800.
248 AZA inv. nr. 4 notulen 1777 en 1800.
249 Deys 1988: 88-93.
250 Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden. Collectie Bodel Nijenhuis. Port. II nrs. 88, 89, 90. Zie voor uitgebreide informatie over deze kaarten Deys 1988, kaartenbijlage nrs. 236, 237, 238. De sluistekeningen in HG. inv. nr. 2534.
251 Nicolaas van Geelkercken (ca. 1585-1656) Gelders landmeter en kartograaf, werd in 1657 opgevolgd door zijn zoon Isaac (1615-1672).
252 Deys 1988, kaartenbijlage nr. 235.

10.000 roeden, ongeveer 38 kilometer. Bij dit verbaal tekende Van Geelkercken een kaart, waarvan hij drie kopieën maakte. Twee exemplaren daarvan bevinden zich in Leiden.[253] De gecommitteerden inspecteerden het tracé op 24 mei 1664 met behulp van de kaart van Van Geelkercken. Zij waren echter van mening dat deze kaart het tracé te globaal weergaf, waarop zij Van Geelkercken opdracht gaven het gebied nog een keer te karteren. Daarop huurde Van Geelkercken in juni 1664 vijf dagen een rijpaard om opnieuw het terrein te verkennen. Het resultaat was een derde, meer gedetailleerde kaart van het kanaaltracé.[254] Van Geelkercken kwam tot de conclusie dat een kanaal door de Vallei zeker te realiseren was. Het verval van de Rijn bij Wageningen tot aan de Zuiderzee bedroeg bijna twee meter. Het kanaal zou ca. 23 meter breed en 2½ meter diep moeten worden met aan beide kanten een dijk met een tochtsloot. Van Geelkercken begrootte de totale kosten op 360.000 gulden.

> ‘Anno 1664 in April heb ick onderschrevene ten versoecke van de veenraden vant Geldersche en Stichtse veen, na voorgedaene peilingen, so door authorisatie vans Heeren Raden en de Reekenmeester 1663 gedaen is, gemeten de lengte waer omtrent een vaert ofte waterloosinge over den Geldersche bodem van de stadt Wageningen tot na de sluis buiten Nijkerck aen de Zuiderzee soude cunnen gegraven worden. Als eerst vande Rhijn recht na de sluis in de graft van Wageningen ofte uijt den Rhijn langs den Hanck tot aen de dijck bij Burgemeester Lauwijckshuis, recht over tot in den hoek vande Graft. Ende van Wageningen na onder den Dam langs de Rhijnstreek […] bij Kolffschooten door tot na Clarenwater, voor offte achter ’t Zassenhuis. Van ’t Zassenhuis na Jacob Buis in het Nienkercker veen, door de leegste plaetsen van Sligtenhorst na Nienkerck offte van achter voorseide ’t Zassenhuis na de Kipmeul, tusschen Corler ende Nautena door Hollick. Langs offte door de Vest Nienkerck, waer het naeste bequaemste ende het minst schadelickst, in die aldaer oude gegraven Vaert vallen kan ende so vervolgens tot aen de Dijck bij de Zuijderzee. […]. Aenbelangende waerens op wat plaetsen dese vaert offte waterlosinge sluisen ende schutten nodich heeft, kan bij dese metinge hier so distincto niet gestelt worden, maer kan na dat hier over naerder ende meerder ondersoeck gedaen is, in loco aengewesen worden. Gedaen op jaer en tijt als boven door den ingezworen des Vorstendoms Gelre ordinaris lantmeter I. van Geelkercken’.

Tekst 45. Gedeelte van het verbaal van Isaac van Geelkercken uit 1664. In dit verbaal beschrijft hij het tracé van het kanaal van de Rijn bij Wageningen naar de Zuiderzee bij Nijkerk (HG inv. nr. 2534).

Nijkerk en de Arkemheen op de kaart van Van Geelkercken

De kaart van Van Geelkercken uit juni 1664 geeft een overzicht van het hele traject van Wageningen naar Nijkerk. De kaart is 34 bij 205 centimeter groot. De schaal is 1:19.000. Het noorden ligt links op de kaart. Deys heeft de hele kaart in zijn boek afgedrukt.[255] Ik kies voor een detail namelijk de ca. 60 centimeter van het linker kaartdeel. Hierop staan het Nijkerkerveen, de polder Arkemheen en de Vest Nijkerk. Op de onderzijde van de kaart is een verticale doorsnede van het terrein getekend met de aanduiding: ‘Bodem van de vaart met de Bodem van de Rhijn Egaal’.

253 Deys 1988, kaartenbijlage nrs. 236 en 238.
254 Deys 1988, kaartenbijlage nr. 237. Deze kaart is anoniem. Op grond van de eerder getekende kaarten van het kanaaltracé stelde Deys vast dat ook deze kaart niet anders dan van de hand van Van Geelkercken kan zijn. Zie Deys 1988: 91.
255 Deys 1988: 92.

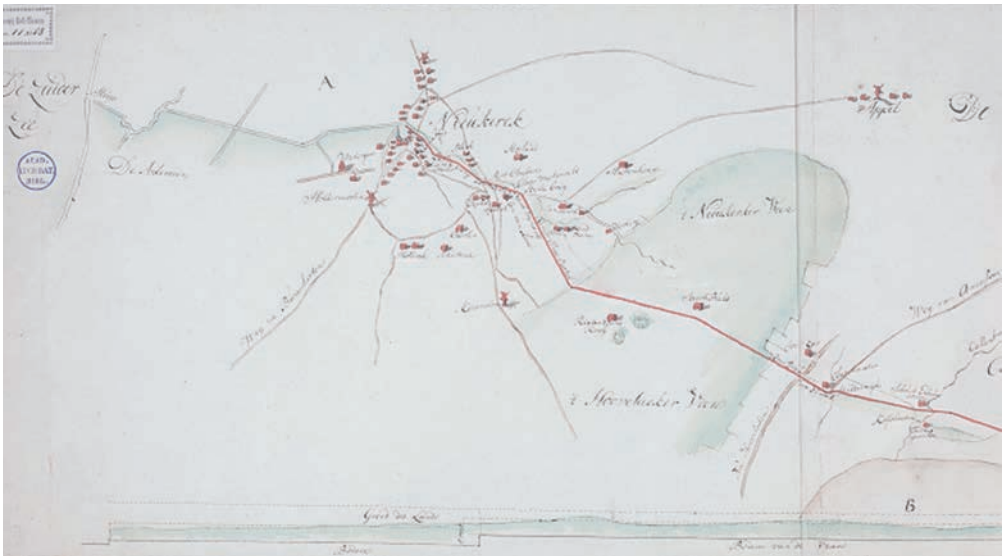

Kaart 47. Detail van de kaart van de Gelderse Vallei tussen de Rijn bij Wageningen en de Zuiderzee bij Nijkerk door Isaac van Geelkercken uit 1664. Deze detailopname betreft ca. 60 cm van het linker kaartdeel met het gebied vanaf het Nijkerkerveen tot aan de Zuiderzee met de polder Arkemheen en de Vest Nijkerk (Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden. Collectie Bodel Nijenhuis port. II 88. Foto Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden).

Het kanaaltracé is door Van Geelkercken met een rode stippellijn weergegeven. Vanaf 'Clarenwater' – de buurtschap Klaarwater onder Hoevelaken – kwam het kanaal het 'Nieukerker Veen' binnen door de landerijen van Reyn Bessels. In het veen lag ten oosten van het geprojecteerde kanaal het huis van Jacob Buis en ten westen 'Rigter Essens Kooij'. De twee getekende eendenkooien waren eigendom van Hendrik van Essen, richter van de Veluwe en heer van de Vanenburg in Putten.[256] Direct buiten het veen liep het kanaal door de landerijen van Reiner Claas Opstal, Claas Westervelt, Aert Claessen, Rijck Wijnants, Jan van Koot, Aert Killen en Goert Steenler. Vermoedelijk woonden enkelen van hen op de boerderijen de Plas en de Opstal in de buurtschap Nautena. De naam van de boerderij de Plas is bewaard gebleven in de huidige Jan Plassensteeg. Daar vlakbij lag tot omstreeks 1955 de boerderij de Opstal, later de Grote Opstal, al genoemd in 1485. Noordwestelijk van deze boerderijen lagen de erven Husselmansgoed en Nautena. Husselmansgoed wordt al genoemd in 1152.[257] Aan het eind van de zestiende eeuw werd de boerderij bewoond door Goossen van Curler. Op grond daarvan kreeg dit erf de naam Curler of Corler. Deze naam leeft voort in de Van Curlerstraat en de Nijkerkse nieuwbouwwijk Corlaer.

De Nijkerkse Vest ligt op de kaart van Van Geelkercken ingeklemd tussen de Holkermolen in het westen en de Oostermolen in het oosten. De 31 huisjes die Van Geelkercken tekende weerspiegelen uiteraard niet de werkelijkheid, maar symboliseren de bewoning

256 Hendrik van Essen (1608-1681) bezat naast de eendenkooien ook de volgende percelen in de Arkemheen: de Overhaag (Pu I 865, 866), de Schelp- of Schulpkamp (Nij B 486) en de Dijklandermaat (Pu I 190). Zie Hagoort 2006, glossarium. Zie voor de bezittingen, functies en aanzet van de genealogie van het geslacht Van Essen Duinkerken 1990: 171.

257 AK inv. nr. 196.

van de Vest. Het stratenpatroon is globaal aangegeven. Met enige fantasie is rondom de kerk het wegenpatroon herkenbaar van de Singel, het Verlaat en de Langestraat. Het kanaal mondde uit in de Kolk, aan het eind van de Arkervaart. Ten slotte tekende Van Geelkercken ten noordwesten buiten de Vest het voormalige kasteel Watergoor. Watergoor werd ten tijde van Van Geelkercken bewoond door een lid van de uit Westfalen afkomstige adellijke familie Fürstenburch.[258]

In het gebied 'De Arkemeen' ontbreekt topografische informatie. Ook namen van bewoners komen niet voor. Dat is logisch, want het geplande kanaal eindigde aan de noordrand van de Vest in de Arkervaart. Van Geelkercken maakte bewust gebruik van de grotendeels gekanaliseerde Arkervaart, vroeger de Brede Beek, met de houten schutsluis in de Zuiderzeedijk. Op de kaart is duidelijk te zien dat de kanalisatie van de Vaart in 1664 nog niet voltooid was. Ongeveer driehonderd meter onder de sluis gaat de rechte Vaart over in de kronkelende Middelbeek. Dit deel is gekanaliseerd in 1681. De schuine lijn midden over het langste rechte deel van de Arkervaart is de Hardenbergerweg. In de tijd van Van Geelkercken was de Hardenbergerweg nog een belangrijke verbinding tussen de Putter- en Nijkerkerpolder met een brug over de Arkervaart. Na de kanalisatie en de aanleg van de nieuwe stenen schutsluis in 1703 werd de brug een obstakel voor het drukke scheepvaartverkeer. In 1713 is de brug gesloopt, waarna ook het Nijkerkse deel van de Hardenbergerweg ten oosten van de Vaart verdwenen is.

Bij zijn verkenning in juni 1664 zat het Van Geelkercken overigens niet mee. Hij vertelt in zijn verslag dat de autoriteiten in Nijkerk en in de 'Arke Meehen' geen medewerking verleenden. Dat betrof zowel de toenmalige Nijkerkse schout Peel van Hennekeler als Jan Claessen, dijkbode van de Arkemheense dijkstoel.[259] De informatie op het Nijkerkse deel van de kaart is daarom niet optimaal. Toch geeft ook deze kaart een aanvulling van de kennis van de geografische situatie van Nijkerk en omgeving in het midden van de zeventiende eeuw. De kaart van Van Geelkercken geeft echter veel minder informatie dan die van Bernhardt Kempinck uit ca. 1610.[260]

Waarom waren de Nijkerkers zo weinig toeschietelijk met het geven van informatie aan Van Geelkercken? De Nijkerkse ambtsjonkers en de Arkemheense dijkstoel hadden nauwelijks belang bij een kanaal van Wageningen naar de Zuiderzee. Zij hadden meer belangstelling voor een goed bevaarbare Vaart van de Vest naar de Zuiderzee. Daarvan was de opkomende Nijkerkse economie afhankelijk. Ook de kosten voor dit immense project zullen een rol gespeeld hebben. Ongeveer een derde deel van het kanaal liep over Nijkerks grondgebied, zodat Nijkerk een bedrag van ca. 120.000 gulden zou moeten opbrengen. Dat was niet haalbaar. In het midden van de zeventiende eeuw was de Nijkerkse ambtskas leeg en waren er grote schulden.

Tekeningen van de sluizen bij Nijkerk en Wageningen

Van Geelkercken heeft twee stenen sluistypen geschetst die tot nu toe nooit nader zijn toegelicht. Het zijn ruwe schetsen met daaromheen berekeningen.[261] Het eerste type (1) is

258 De Grote Opstal (Nij H 434), Husselmansgoed/Corlaar (Nij H 628), Nautena (Nij H 586), Watergoor (Nij B 75). Zie Hagoort 2006, glossarium.

259 Peel van Hennekeler, schout van Nijkerk 1659-1664, overleden 30 oktober 1664. Zie Tijdschrift Veluwse Geslachten jrg. 6 (1981) nr. 5: 256. Dijkbode Jan Claessen, overleden 21 januari 1675.

260 Een schetskaartje van het centrum van Nijkerk in 1655 en het daarbij behorende verhaal over de bouw van een grutmolen in Deys 1988: 136-142.

261 HG inv. nr. 2534. De beschrijving van deze beide sluistypen is van de hand van dr. ir. G.J. Arends, verbonden aan de afdeling bouwkunde van de TU Delft. Zie Arends 1994.

een dubbelkerende schutsluis met een vaste gewelfbrug met eb- en vloeddeuren. Dit zou de sluis kunnen zijn die gebouwd moest worden aan het eind van het kanaal bij Nijkerk. Dus de schutsluis tussen de Nijkerker Vaart en de Zuiderzee. De puntdeuren zijn perspectivisch wat vreemd getekend. Datzelfde geldt voor de hoogte van de deuren. Gewoonlijk zijn de vloeddeuren hoog en de ebdeuren wat lager. De ebdeuren moeten namelijk voorkomen dat het kanaal bij eb leeg loopt. In het 'buitenhoofd' – links op de tekening – zijn de vloeddeuren hoog en de ebdeuren laag, maar in het 'binnenhoofd' onder de brug zijn de ebdeuren hoog en de vloeddeuren juist laag. In de sluiswanden lijken haalkommen getekend om de schepen tijdens het schutten losjes vast te leggen. Deze zeesluis zou ook toegepast kunnen worden bij de Rijn vanwege de hoge en lage rivierstanden.

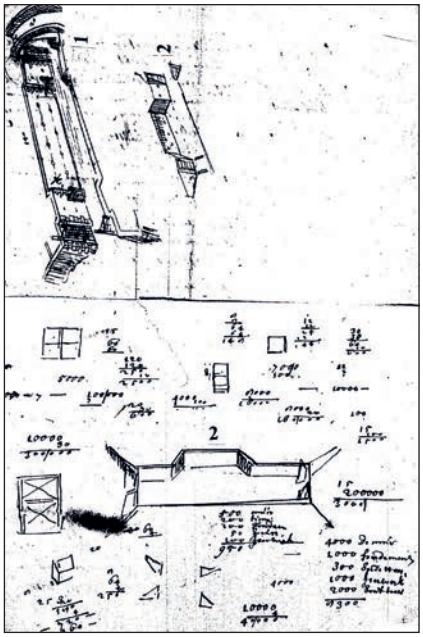

Afb. 75. Schetsen en berekeningen van twee stenen sluistypen bij Nijkerk en/of Wageningen in een te graven kanaal van Wageningen naar de Zuiderzee door Isaac van Geelkercken in 1664 (HG inv. nr. 2534).

De tweede sluis (2) is een enkelkerende schutsluis – ook wel kanaalsluis genoemd – met een eenzijdig verbrede kolk. Deze sluis kon dienst doen midden in het kanaal als overgang tussen de diverse kanaalpanden. De sluis heeft in elk hoofd slechts één stel puntdeuren. Rondom deze sluis staan berekeningen. Uit de opsomming van de diverse bedragen rechtsonder valt af te leiden dat het gaat om een kostenberekening voor een totaalbedrag van 8300 gulden. Dat betreft dan de kosten voor de muur, het fundament, de stenen en het ijzer- en houtwerk van de sluis. Deze kostenraming is vrijwel zeker gemaakt door Van Geelkercken. Als architect van zeventiende-eeuwse stenen schutsluizen was hij goed op de hoogte van de aanlegkosten van een dergelijke sluis. Hoewel de tekeningen primitief zijn, komen ze in hoofdlijnen overeen met andere tekeningen uit die tijd zoals de waterstaatkundige tekeningen van Simon Stevin (1548-1620).

Ook dit kanaal is nooit gegraven. Er is zelfs nooit een schop de grond in gegaan. De belangen van het Sticht en Gelre waren te verschillend. De Utrechters zagen in dit westelijke kanaal vooral een afwateringskanaal, de Geldersen hadden juist behoefte aan een scheepvaartkanaal. Dat betekende overigens ook dat er rond 1665 geen stenen schutsluis werd gebouwd in de inmiddels gekanaliseerde Arkervaart. Dat gebeurde pas in 1703.

7. De Arkervaart als levensader voor de Nijkerkse welstand 1645-1720

Nijkerkse tabak en Arkemheense ossen

De Brede Beek was de directe verbinding te water tussen Nijkerk en de Zuiderzee. Economisch gezien was dat voor de Vest Nijkerk geen gunstige positie. Nijkerk was duidelijk in het nadeel in vergelijking met omliggende plaatsen als Muiden, Bunschoten, Harderwijk en Elburg die direct aan de Zuiderzee lagen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de

Nijkerkers voortdurend bezig geweest zijn de verbinding tussen de Vest en de Zuiderzee te verbeteren. Verbeteren betekende in dit verband feitelijk het steeds verder uitdiepen en verbreden van de Brede Beek. Vermoedelijk was deze kanalisatie al aan de gang toen Nijkerk op 27 maart 1413 stadsrechten kreeg. Bronnen uit de zestiende eeuw spreken namelijk al over de Grift, Graft of Gracht, wat wijst op het vergraven en verdiepen van een natuurlijke bedding.[262] In 1531 werd er in de monding van de Arkergraft een nieuwe sluis gebouwd maar dit betrof, zoals we hierboven zagen, een houten duikersluis waarvan de bovenzijde was afgedekt met planken, waarover het dijklichaam liep. De in die tijd veel gebruikte platbodems konden voor 1531 niet vanuit de Graft via een schutsluis naar de Zuiderzee varen. De goederen die voor Nijkerk bestemd waren, werden gelost bij de Spoysluis, over de dijk gezet en daarna met schuiten via de Arkergraft naar de Vest geboomd.

Opnieuw is door het verloren gaan van bronnen niet meer te achterhalen wanneer de eerste houten schutsluis in de Arkemheense zeedijk aan het eind van de Graft gebouwd is. Uit de periode 1624-1653 ontbreken de notulen. Dat de eerste schutsluis in de Arkervaart uit de eerste helft van de zeventiende eeuw dateert, lijkt alleszins aannemelijk. In 1645 schrijven de bewoners van de Nijkerkse buurtschappen aan de ambtsjonkers dat ‘de Spuije so door sand wordt belemmert, dat de deuren niet konnen worden geopend nog schuyten doorgelaten’. De jonkers op hun beurt antwoordden dat er aan de sluisdeuren niets mankeerde en dat er zoals vanouds schuiten door de sluis konden varen.[263] Voor de economische ontwikkeling van Nijkerk was het verdiepen en verbreden van de Vaart en het bouwen van een schutsluis midden zeventiende eeuw van groot belang. Daarvoor waren twee redenen: de teelt van inlandse tabak en het vetweiden van ossen.

De commerciële tabaksteelt breidde zich vanuit de regio Amersfoort omstreeks 1636 uit over de gehele provincies Utrecht en Gelderland. De bouwlanden rondom Nijkerk, vooral in de buurtschappen Slichtenhorst en Holk, bleken uitermate geschikt voor de kleinschalige tabakscultuur. In de periode 1636-1646 waren al twaalf tabaksplanters in de buurt van Nijkerk actief. [264] De tabaksperceeltjes lagen ook rondom de Vest, met name op de Schulpkampen en de Vleyeneng – later de Vleeneng – maar vooral bij boerderijen. Tegen de wind werden zij beschermd door hoge elzenhagen, de zogenaamde windhouders. Het rendement van de tabaksteelt was sterk afhankelijk van duivenmest. Het urinezuur van de duivenmest zorgde voor een snelle groei van de jonge tabaksplant. Hoewel rondom Nijkerk diverse duifhuizen en duiventillen stonden, moest de meeste mest met schepen, onder meer uit Friesland, worden aangevoerd.[265] Zowel voor de aanvoer van mest als voor de export van de tabak was een directe scheepvaartverbinding met de Zuiderzee van grote betekenis.

Dat gold ook voor een andere activiteit die in de jaren 1620-1630 in ons land zijn hoogtepunt bereikte, het vetweiden van Deense ossen. Al rond 1400 brachten handelaren ossen – gecastreerde stieren – vanuit Sleeswijk Holstein via Hamburg, Groningen en Coevorden naar de polder Mastenbroek bij Zwolle om daar vetgemest te worden.[266] In de zeventiende

262 Hagoort 2006: 21, glossarium. In de diverse archiefbronnen komen de volgende namen voor: Arkergracht, Arkergraft, Arkervaart, Graaf(t), Graft, Grift, Kromme Graaf, Kromme Gracht, Nieuwe Vaart, Nijkerkervaart, Vaart, Vaartje.
263 AAN inv. nr. 695.
264 Van der Bie 2012: 44.
265 Roessingh 1976 en Van der Bie z.j. (1999) en een uitgebreide versie van deze publicatie Van der Bie 2012. Zie ook diverse bijzonderheden over de Nijkerkse tabaksteelt in het tijdschrift Oud Nijkerk jaargangen 1990, 1993, 1997, 1998 en 1999.
266 Seekles 2008: 34.

eeuw waren ossen niet weg te denken uit de agrarische economie van Nederland. De rundvleesconsumptie kwam tot bloei door de welvaart en de bevolkingstoename in de Hollandse steden.[267] Ossenvlees werd ook ingezouten meegenomen door de VOC-schepen die naar Oost-Indië voeren. De ongeveer vier- tot vijfjarige ossen kwamen via twee landroutes vanuit de Deense stallen naar de Hollandse weiden. Over land bereikten per jaar 50.000 ossen ons land. Ook werden ossen aangevoerd met plat- of rondboomde schepen die 50 à 60 stuks konden laden. Belangrijke importhavens lagen aan de Zuiderzee: Hoorn, Enkhuizen, Edam, Amsterdam en Nijkerk.[268] De naar Nijkerk verscheepte ossen werden geweid op het vruchtbare grasland van de Arkemheen. Een aantal Arkemheense veldnamen leveren daarvan het bewijs. De meest tot de verbeelding sprekende veldnaam zijn de Rundvleesweiden, een drietal percelen grasland direct aan de Arkervaart.

Kaart 48. Detail van de kadastrale kaart van de gemeente Nijkerk (sectie A1 en A2) met de veldnamen Rundvleesweide en Ossenkamp die herinneren aan het vetweiden van Deense ossen op de vruchtbare graslanden van de Arkemheen. De weilanden liggen i.v.m. de verlading vlak aan de Arkervaart.

Ook de diverse Ossenkampen getuigen van deze belangrijke agrarische activiteit.[269] De ossenhandel in Noordwest-Europa, begonnen rond 1300, nam na het midden van de zeventiende eeuw sterk in betekenis af door protectionistische maatregelen zowel van de Deense als de Nederlandse overheid. Een belangrijke oorzaak van de teruggang van de ossenhandel was de veepest. De vee- of runderpest voltrok zich in Nederland in de achttiende eeuw in drie golven: 1713-1720, 1744-1765 en 1768-1786. In Friesland stierven tussen mei en december 1769 100.000 van de 160.000 stuks rundvee. Hollandse boeren verloren tussen 1769-1784 ca. 400.000 runderen.[270] In augustus 1745 lieten de Gelderse Staten een dienstbrief uitgaan, waarbij ze alle gemeenten in de provincie verzochten een wekelijkse bidstond te houden vanwege de 'ongemeene Siekte en Sterfte onder het runtvee'.[271] Ook de veestapel

267 Wouda 2009: 52. De bevolking in de Hollandse steden Amsterdam, Leiden, Haarlem, Rotterdam, Delft, Dordrecht, Gouda en Den Haag nam tussen 1600 en 1622 toe van 183.500 tot ruim 488.000.
268 Gijsbers 1999: 143.
269 Hagoort 2006: 300, 347-348, glossarium. In 1641 overleed de Nijkerkse ossenkoopman Wouter van Hennekeler tijdens een zakenreis naar Denemarken. In 1653 verhandelde Arnoud van Vanevelt uit Nijkerk Deense ossen. Zie Gijsbers 1999: 464.
270 Zie voor een uitgebreide beschrijving van deze ramp, de bestrijding daarvan en de perceptie omstreeks 1770 Buisman 1992: 109-155.
271 Gort 2016: 249-250.

in de regio Putten-Nijkerk werd zwaar getroffen. De Puttense scholt Geurt van Diermen noteerde in 1746 dat de Puttense schutterij dat jaar niet was opgetrokken 'omdat de almagtige hand van Godt ons met Zijn slaende handt onse runderkudden stal by stal oock uyt de weyde weg is koomen te nemen'.[272] Uiteindelijk betekende de veepest de nekslag voor de internationale ossenhandel. Maar dat konden de Nijkerkse ambtsjonkers rond 1650 niet voorzien. Voor hen had in economisch opzicht de kanalisatie van de Arkervaart nu de hoogste prioriteit.

Kanalisatie van de Arkervaart en de haven van Harderwijk

Op 30 juli 1645 vroeg Amelis van Twiller namens de ambtsjonkers van Nijkerk aan de Staten van Gelre toestemming om de Arkervaart uit te diepen en te verbreden. De reden van dit verzoek was duidelijk. De tabakshandel en de vetweiderij van ossen waren in de jaren veertig de pijlers van de Nijkerkse economie. Economische groei was echter alleen mogelijk als de Vest Nijkerk beter bereikbaar werd voor grotere schepen. Vrachtschepen waren nu verplicht hun lading op de rede van Nijkerk over te laden in kleine schuiten die de houten schutsluis wel konden passeren. Dit verzoek tot verdieping en verbreding van de Arkergracht zorgde in de volgende jaren voor veel overleg en onrust. Niet alleen in het ambt Nijkerk – waarover later meer – maar in eerste instantie bij burgemeesters en schepenen van de stad Harderwijk. Harderwijk had namelijk geen haven, alleen de Hoge en Lage Brugge voor het aanmeren van schepen.

Afb. 76. Harderwijk in 1598. Op de onderste tekening de Hoge en Lage Brugge voor het aanleggen van schepen. In Harderwijk ontbrak een stadshaven (foto Biblioteca Nacional de Espana).

De zestiende eeuw was voor Harderwijk een periode van rampspoed: oorlog, honger, natuurrampen en epidemieën hadden de stad bij tijd en wijle niet gespaard. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw herstelde de handel zich langzaam. De stedelijke economie bloeide op door de import van wol, de export van bier en de handel in vis en hout. Door deze handelsactiviteiten werd het ontbreken van een haven steeds nijpender. Twee pogingen om een Zuiderzeehaven te bouwen in 1549 en 1595 waren mislukt. In 1609 trof men opnieuw voorbereidingen voor het aanleggen van een haven maar ook deze onderneming kwam door geldgebrek niet verder dan de tekentafel.[273] Toen de Harderwijkse burgemeesters en schepenen in 1645 de Nijkerkse plannen voor verdieping en verbreding van de Arkervaart hoorden, klommen ze onmiddellijk in de pen. Ze schreven een lange brief

272 Gort 2016: 211.
273 Van Hell 1998: 49-51 en OAH inv. nrs. 550-583. Tekeningen in inv. nr. 574.

aan de Staten om hen te bewegen het Nijkerkse verzoek niet toe te staan.[274] Het ging de Nijkerkers, zo stelden ze, niet alleen om het verbreden en verdiepen van de Arkervaart. Er zat meer achter. In werkelijkheid waren zij van plan 'een haven te maecken'. En een haven in Nijkerk was wel het laatste wat de Harderwijkers wilden. Een Nijkerkse haven betekende zware concurrentie voor Harderwijk. Een haven van Nijkerk zou immers het laden en lossen op de rede van Harderwijk overbodig maken, de schepen bescherming bieden bij zwaar weer en de handel in het algemeen bevorderen. Harderwijk had slechts twee pieren waarlangs de schepen moesten afmeren. Kleine bootjes brachten vervolgens lading en passagiers aan wal.

De Harderwijkers voerden diverse argumenten aan om de Staten ervan te overtuigen dat een Nijkerkse haven de economische infrastructuur van de Noordwest-Veluwe zou ontwrichten. Een Nijkerkse haven aan de Zuiderzee, zo redeneerden ze, betekende dat daar ook bij zwaar weer de handelsactiviteiten konden doorgaan. De Veluwse handel in zaden, boter, hout, eikenschors en heide zou dan voortaan via Nijkerk verscheept worden. Ook reizigers uit plaatsen als Zutphen, Doesburg, Deventer en zelfs uit Münster, zouden de veerdienst van Harderwijk naar Amsterdam mijden en voortaan via Nijkerk reizen. Een dergelijke ontwikkeling was hoogst ongewenst. Binnen Harderwijk zouden bovendien honderden arbeidsplaatsen van onder meer schippers en dragers verloren gaan. Kortom: de Harderwijkers vroegen de Staten het verzoek van de Nijkerkers af te wijzen. Temeer omdat ze kort geleden ook al toestemming hadden gekregen voor het houden van een week-, paarden- en beestenmarkt. Veelzeggend is de slotzin van deze brief: 'opdat alsoo die steden niet comen te vervallen tot dorpen ende van dorpen steden gemaeckt worden'. De Harderwijkse visie was duidelijk. Nijkerk moest economisch een dorp en Harderwijk economisch een stad blijven. Nergens is in dit verhaal sprake van bestuurlijk overleg tussen burgemeesters, raad en schepenen van Harderwijk en de ambtsjonkers van Nijkerk. Mogelijk was de animositeit midden zeventiende eeuw tussen beide belangengroepen te groot om tot overleg te besluiten. Men vond het wijzer dat derden zich over deze zaak uitspraken.

Het Hof deed uitspraak op 20 juni 1648. De Nijkerkers kregen toestemming de Arkergracht te verbreden en te verdiepen van de Vest tot aan de Zuiderzee, maar de schutsluis moest blijven 'in sulker forma als die van ouds geweest is'.[275] Door deze beslissing konden grote vrachtschepen de Nijkerkse Vest niet bereiken waarmee ook de noodzaak voor een haven verviel. Dit was koren op de molen van Harderwijk. Nu kon de Harderwijkse magistraat vaart zetten achter de aanleg van een eigen haven. Met subsidies van Amsterdam – vanwege het veer tussen Harderwijk en Amsterdam – en de Staten van Gelderland en Overijssel kwam in 1650 de Harderwijkse haven gereed. Daarmee nam Harderwijk Nijkerk voorlopig economisch de wind uit de zeilen. De vreugde was helaas van korte duur. Op 22 oktober 1669 werd de haven door een zware storm vernield. De bezetting van Münsterse en later Franse troepen van 1672 tot 1674 zorgde in de stad voor nog meer ellende. Burgers, professoren en studenten van de Gelderse universiteit verlieten de stad. Zelfs de ongeveer 3000 boeken uit de universiteitsbibliotheek werden uit veiligheidsoverwegingen verscheept naar het West-Friese Hoorn.[276] Pas in 1715 bouwde het stadsbestuur van Harderwijk een aanlegplaats voor kleine vaartuigen.

274 OAH inv. nr. 583 en Van Dooren 1986: 156-157.
275 AAN inv. nr. 695.
276 Bots 2000: 98.

Kanalisatie van de Arkervaart en de Nijkerkse buurtschappen

Het verzet tegen het verdiepen en verbreden van de Arkervaart eind jaren veertig kwam niet alleen uit Harderwijk. Ook binnen de Vest was niet iedereen gelukkig met dit initiatief. Dat gold met name voor de ontvanger van de Arkemheen Geurt van Tielen de Oude. Hij moest een gedeelte van zijn landerijen langs de Vaart opofferen. Maar de meeste tegenstand kwam van buiten de Vest. Tegen waren de inwoners van de buurtschappen Appel, Slichtenhorst, Holk, Achterhoek, Nekkeveld en Wullenhove. Nu kwamen stad en platteland tegenover elkaar te staan. De bestuurlijke elite van de Nijkerkse Vest had duidelijk andere belangen dan de plattelandsbewoners. Waren de eersten vooral geïnteresseerd in het economisch belang van de Vest en het spekken van hun eigen portemonnee, de boeren in de polder voorzagen aantasting van hun eigendommen, hogere belastingen en verspilling van geld. Onderling werd men het niet eens. Opnieuw wendde men zich tot het Hof van Gelre. In een brief van 2 april 1648 brachten de bewoners van de buurtschappen hun bezwaren tegen de kanalisatie van de Arkervaart naar voren.

> De namen met een * zijn analfabeet. Zij tekenden met hun handmerk, vaak een kruisje.
> Aryaen Maessen, Robert Wynick Goetschalcksen, Henryck [Gertsen Collert], [Rycket] Ariaensen, dit marck* van Evert Jacopsen, dit ys * van Gerrit Willemsen, dit is marck * van Dirck Gersen, Lubbert Aertsen den olden, dyt ys merck * van Jan Gerrytsen, Kil Gerritsen Collert, dyet ys merck * van Henryck Jansen op de Nue, Adriaen Besselsen van Butselaer, dit ys merck * van Jan Knelissen, Renger Jansen te Veen, Jan Henricksen Beeck, Renger Claessen [op den Stal], dit is merck * van Aelt Jansen Loeverden, Claes Aerdtsen van Strylandt, Guert Goossen van Twiller, Jan [Henryckssen Ham], dit is het merck * van Claes Jansen [Pilgrims], dit is marck * van Tunis Tymansen, dit is marck * van Wouter Jansen van Coet, dit is marck * van Elbert Elbersen Ham, dit is merck * van Henrick Guertsen Boom, Peel Beeck – Melis Elbersen, dit is merck * van Gerrit Gerritsen, Cornelis Timensen, dit is merck * van Gerrit Jansen van Holck, Gerryt Thonissen, dit is merck * van Bessel Aertsen, Aelt Goetschalcksen, dit merck * heeft Henrick Rijcksen selffs gemerckt, dit merck * heeft Aris Gerritsen selffs gemerckt, dit heeft Peel Maessen met eygen hant gemerckt *, dit merck * heeft Meynt Arissen selffs geseth, Aldus gemerckt * bij Evert Gerritsen Noutena, Segher Eevertsen, Jacob Rutgersen, Dit merck * heeft Evert Beertsen op Westenappel selffs gemerckt, dit marck* van Peell Heymansen.

Tekst 46. Namen van de 43 inwoners van de Nijkerkse buurtschappen Appel, Slichtenhorst, Holk, Achterhoek, Nekkeveld en Wullenhove die weigerden in een verklaring van 2 april 1648 mee te betalen aan het vergraven en verdiepen van de Arkervaart (HG inv. nr. 5245. Civiele Processen 1648 nr. 50).

Onder de ondertekenaars bevonden zich de bewoners van een aantal grote boerderijen, zoals Nautena, de Neude, Strijland, de Veen en Westenappel. Voor het vervoeren van goederen, granen, vee en paarden naar de markten van Amersfoort en Harderwijk, zo schreven zij, maakten zij nooit gebruik van de Arkervaart. Wie er wel gebruik van maakten waren de inwoners van de Vest. Daar woonden immers de rijke tabakshandelaren en de veekooplui. Het was in hun ogen niet meer dan billijk, dat zíj – en niet de bewoners van de buurtschappen – voor de kosten van de verbreding en verdieping van de Vaart zouden opdraaien. Bovendien was de Vaart ook in 1612 al verbreed en verdiept en toen waren de kosten ook door de inwoners van de Vest gedragen. Ten slotte was de kanalisatie van de Vaart ook nadelig voor hun eigen bedrijfstak. Zij waren namelijk van mening dat verbre-

ding ervoor zou zorgen dat bij straffe noordwestenwind de verzilting van de Vaart toenam waardoor het water ongeschikt werd als drinkwater voor het vee. Daar kwam nog bij dat de handel in granen en vee vanwege de huidige oorlogsomstandigheden verre van rooskleurig was. In het algemeen was er financieel weinig ruimte voor een dergelijke onderneming. Mocht het Hof, zo eindigden zij hun brief, toch besluiten het werk doorgang te laten vinden, dan adviseerden zij dit uit te stellen tot na het sluiten van de Vrede. Daarmee doelend op de aanstaande Vrede van Münster die op 15 mei 1648 een einde zou maken aan de Opstand, de Tachtigjarige Oorlog.

De brief was ondertekend door 40 bewoners waarvan 22 analfabeet waren. De laatsten plaatsten eigenhandig hun handmerk. Als we aannemen dat de ondertekenaars representatief waren voor het percentage van de inwoners dat niet kon lezen of schrijven, dan is bijna 55% van de mannelijke bevolking in de bovengenoemde buurtschappen van Nijkerk omstreeks 1650 nog analfabeet.

De bewoners van de Nijkerkse buurtschappen lieten hun verzoek aan het Hof van 2 april 1648 vergezeld gaan van een kaart.[277] De kaart komt overigens in de brief niet ter sprake. In vogelperspectief toont deze kaart een gedeelte van de Arkervaart. Aan de oostzijde ligt het land van Van Tielen, waarop later het huidige stadhuis gebouwd is. Aan de westzijde ligt het Prangenkampje en de Koecxen Dijck, aan de oostzijde het Bagijnenland. Het Prangenkampje is in 1832 kadastraal sectie B 99. Het Bagijnenland was midden zeventiende eeuw een bouwlandcomplex van negen morgen tegenover het Prangenkampje aan de Singel. De Koexcendijk – met de familienaam Koek maar later volksetymologisch verbasterd tot Koetsendijk – is de verbinding tussen de Kolk aan het eind van de Arkervaart en het Plein in de Vest.[278] Aan de westzijde staan de namen van de eigenaren van een aantal percelen langs de Vaart: Cornelis Moij, de Kerk en Joffer ten Hooff, van Achtevelden – hij was eigenaar van de Vleeneng – en de Hofstede van Geertgen van Rijs. De boerderij van Geertje van Rijs is de driehoek tussen de Bredebeek-Nieuwstraat en de Koetsendijk.[279]

Wat wilden de buurtbewoners met deze kaart aantonen? Wellicht is dat af te leiden uit de onafgebroken rij bomen aan de oostzijde en enkele kleinere bosschages aan de westzijde van de Vaart. In de brief aan het Hof noemen de buurtbewoners namelijk speciaal de onkosten met betrekking tot het ‘vergoeden vande affgegraven landerijen ende affhouwen der boomen’. Vermoedelijk hebben de buurtbewoners van Nijkerk met deze eenvoudige kaart geprobeerd het Hof te bewegen het verzoek tot verbreden en verdiepen van de Vaart af te wijzen vanwege de grote onkosten bij het rooien van deze bomenrij en het vergraven van de aanliggende percelen, waaronder die van ontvanger Van Tielen.

De bewoners van de buurtschappen hadden een afschrift van hun verzoek aan het Hof aan het ambtsbestuur van Nijkerk gestuurd. De ambtsjonkers reageerden naar het Hof in een brief van 8 juni 1648. Uiteraard waren de argumenten en angsten van de inwoners van de buurtschappen volgens hen ongegrond. Vee en landbouwproducten konden veel sneller met schepen via de Arkervaart vervoerd worden naar de omliggende markten dan met karren over land. De paardenkracht die hierdoor vrij kwam, zou elders ingezet kunnen

277 GA. Algemene Kaartenverzameling 604. (Negatief 1405). De Vaart van Nijkerk naar de Zuiderzee, met daarlangs gelegen percelen. Niet op schaal ca. 1648. De kaart hoort bij HG inv. nr. 5245. Civiele Processen 1648 no. 50. De kaart is getekend in rood krijt. Formaat 33 x 123 cm. Ook Deijs (Deijs 1988, kaart 115) licht deze kaart niet nader toe omdat gegevens over deze kwestie hem onbekend waren.

278 Prangenkampje, familienaam Pranger. De Nijkerkse begijnen bewoonden het kloostercomplex aan de Brede Beek tussen de Singel en de Langestraat. De Koecxsendijk, familienaam Koeck. Zievoor verdere bijzonderheden Hagoort 2006, glossarium.

279 Met dank voor de aanwijzingen van André Jansen.

Kaart 49. Proceskaart van de Arkervaart in Nijkerk naar de Zuiderzee met enkele veldnamen en namen van eigenaren van landerijen in 1648 (HG inv. nr. 5245. Civiele Processen 1648 nr. 50).

Kaart 50. Detail van de kadastrale kaart van Nijkerk (sectie A1, A2, B1 en B2) met centraal de Arkervaart van de Vest Nijkerk naar de Zuiderzee met de ligging van het Prangenkampje, het Bagijnenland en de Koecxendijk volgens de tekening bij het proces uit 1648. Dit proces werd aangespannen bij het Hof van Gelre door de bewoners van de buurtschappen van Nijkerk. Zij wilden hiermee voorkomen dat het plan van het ambtsbestuur en de ambtsjonkers om de Arkervaart te verbreden en te verdiepen werd uitgevoerd.

worden. De angst voor verzilting was totaal ten onrechte. Noordwestenwinden waaiden immers niet altijd en de sluisdeuren konden het zoute water keren. Ook financieel hoefden zij zich geen zorgen te maken. Niemand zou boven vermogen worden aangeslagen. Vooral kwalijk was dat de bewoners van de buurtschappen zich verzetten tegen het algemeen belang van het Ambt. Dat was strijdig met de goede orde.

De raadsheren van het Hof van Gelre zwichtten in hun uitspraak van 20 juni 1648 noch voor de argumenten van het afgunstige Harderwijk, noch voor de overwegend financiële bezwaren van de plattelanders. De enige die schadeloos gesteld werd voor het vergraven van een deel van zijn land langs de Arkervaart was Jacob van Tielen, vermoedelijk een familielid van Geurt van Tielen senior en junior, de latere ontvangers van de Arkemheen tussen 1653 en 1719. De Arkervaart mocht verdiept en verbreed worden. Wel heeft het ambtsbestuur het advies van de inwoners van de buurtschappen om de kanalisatie uit te stellen tot na de Vrede van Münster ter harte genomen. Het kan bijna niet anders of de benarde financiële positie van stad en platteland van het Ambt Nijkerk als gevolg van de Opstand was hiervan de oorzaak. Pas in juli 1681 werd volgens bestek het ‘uytgraven en repareren van de gracht van ’t Verlaet na ’t Spuey’ uitgevoerd. Het Hof gaf toen tevens toestemming de onkosten gedeeltelijk te compenseren

door het heffen van tol op in- en uitgaande schuiten door de Arkerschutsluis. In 1691 moest weer een deel van de gracht verdiept worden en in 1696 kocht het ambtsbestuur een eigen modderschuit om de gracht permanent door uitbaggeren op diepte te houden.[280] De bottleneck voor de verdere economische ontwikkeling van Nijkerk bleef echter de houten schutsluis. Die schutsluis was ongeschikt om grotere schepen te verwerken. Nog steeds moesten scheepsladingen bestemd voor Nijkerk op de rede worden overgeladen in kleinere schuiten die wel de sluis konden passeren. In 1702 kwam de natuur de Nijkerkers te hulp en bleek tevens de tijd rijp om nu eensgezind – Vest, polder en platteland – een nieuwe stenen schutsluis te bouwen.

Ten slotte nog dit. Het conflict met de bewoners van de buurtschappen over het kanaliseren van de Vaart in de periode 1645-1648 is een van de redenen geweest om de Arkervaart en de stenen schutsluis van 1703 niet langer te laten vallen onder de verantwoordelijkheid van de Arkemheense dijkstoel. Het beheer werd overgedragen aan het ambtsbestuur van Nijkerk. De kosten voor het onderhoud van deze vaarweg kwamen daardoor niet meer ten laste van de polder en van de bewoners van de buurtschappen. Voortaan lag de verantwoordelijkheid voor het onderhoud van de Arkervaart en de Arkersluis binnen de Vest.

De bouw van de stenen schutsluis in de Arkervaart in 1703

Aanleiding en voorbereiding

De directe aanleiding voor de bouw van een nieuwe schutsluis in de Arkervaart was de zware storm met springvloed in het najaar van 1702. De paaldijken aan beide zijden van de houten schutsluis konden het watergeweld niet weerstaan. Hoge golven sloegen over de palen en delen van de paaldijk verdwenen in de Zuiderzee. Ook de aarde naast en onder de sluis spoelde weg. De sluis ging drijven en sloeg ten slotte als een scheepswrak op de Zuiderzee uit elkaar. Scheepvaart naar de Nijkerkse Vest was niet meer mogelijk. De economische levensader van Nijkerk was ontwricht.Wijze raad was duur.

De dijkstoel besloot in het voorjaar van 1703 de aarden dijk niet te herstellen, maar een inlaag te leggen en in deze inlaagdijk een nieuwe houten schutsluis te bouwen. Dit besluit was voor veel Nijkerkers het sein om in actie te komen. Niet minder dan 125 burgers boden de ambtsjonkers een rekest aan. Hierin vroegen zij een nieuwe, twee meter bredere gemetselde schutsluis te bouwen, zodat ‘een schip in plaets van een schuyt aan de Vest soude konnen komen en laden, hetwelck buyten twyfel door Gods zegen soodane negotie in onse plaets soude brengen, dat alle de straffen, die de plaets heeft ontvangen, in corten tijdt wederom souden herstelt wesen’.[281] Deze petitie van de Nijkerkse burgerij vond gehoor bij het ambtsbestuur. Op 29 mei 1703 viel in de Grote Kerk van Nijkerk in aanwezigheid van de ambtsjonkers en ruim 500 burgers het besluit een stenen sluis te bouwen en de Arkergracht te verbreden en uit te diepen. Voor een definitieve regeling namen de ambtsjonkers contact op met de Arkemheense dijkstoel. De dijkstoel droeg immers de verantwoordelijkheid voor het dijkherstel en de uitwatering van de polder. Op 17 juli 1703 kwam een unieke overeenkomst tot stand. De dijkstoel bekostigde het leggen van een nieuwe inlaag, de ambtsjonkers betaalden zowel de bouw van de sluis als het verbreden en uitdiepen van de Arkervaart.[282]

280 Beernink 1903: 215-220.
281 AAN inv. nr. 835.
282 Stukken over de sluisbouw 1703-1704 zijn door Beernink afgeschreven en gedrukt in bijlagen 5, 6 en 8 van zijn artikel in Gelre 6 (1903): 244-247. De originele stukken in AAN inv. nrs. 817-851.

‘Alsoo de Heeren Amptsjoncheren des Ampts Nijkerck van voornemens sijn de vaert van Nijkerck nae de zee toelopende te verbeteren en dat haer Hoog. Welgeb. tot dien eijnde vannoden hadden te leggen in de graft een steene sluijs, soo ist dat tusschen de geauthoriseerde Heeren Amptsjonckeren Henrick van Essen, Raedt des Furstendoms Gelre en Grafschap Zutphen, en Jacob Johan van Delen, Heer tot Lent, Laer en Vanenvelt volgens authorisatie en commissie op haer Hoog Welgeb. verleent den dato den 6 en 7 julij deses jaers 1703, ter eenre en den tegenwoordigen dijckgraeff en heijmraeden in der tijdt van Arckemeen als hier toe speciaelijck van de erffgenaemen geauthoriseert sijnde, vermogens overgifte in dato den 11 dito voorseid ter andere zijde, is overcomen en geaccordeert, dat de Heeren Amptsjonckeren van Nijkerck op haer Hoog.welgeb. eijgen costen in de voornoemde graft tussen den dijck van den tegenwoordigen nieuwen inlaeg sullen mogen leggen een steene sluijs en deselve oock op haer Hoog. Welgeb. costen soo met deselve weer aente dammen en alsoo ten allen tijden te onderholden’.

Tekst 47. Eerste alinea van de brief van 17 juli 1703 waarin de ambtsjonkers van Nijkerk met de dijkstoel van de polder Arkemheen overeenkomen een stenen sluis te bouwen in een nieuwe inlaag in de Arkemheense zeedijk in de monding van de Arkergracht (AAN inv. nr. 835).

Dit ‘poldermodel’ was in het belang van beide partijen. Aanleg en onderhoud van sluiswerken behoorden tot de primaire taak van de dijkstoel. Van tijd tot tijd drukte deze verantwoordelijkheid zwaar op de polderfinanciën. Het bouwen van een gemetselde schutsluis ging in 1703 de polderbegroting ver te boven. Het compromis dat de ambtsjonkers aandroegen, werkte dus positief naar twee kanten. Het plan diende het economisch belang van het ambt en de regio en ontsloeg de dijkstoel van de verantwoordelijkheid een nieuwe sluis te bouwen en die te onderhouden. Als tegemoetkoming in de kosten en als blijk van goede wil stortte de dijkstoel een eenmalige gift van 3500 gulden in de Nijkerkse ambtskas.

Aanbesteding en constructie

De aanbesteding van de schutsluis onder leiding van de architecten Van Hoorn en mr. Hendrik Jansen de Blij van Zwartsluis vond plaats op 2, 3 en 4 augustus 1703. Arbeidsvoorwaarden en bestekken omvatten 42 pagina’s handgeschreven tekst en een schetstekening. Vermoedelijk kende Beernink deze tekening niet. In ieder geval vermeldt hij het bestaan hiervan niet in zijn artikel in Gelre uit 1903.[283] De oplevering, met uitzondering van de hoofden in zee, was zestien weken later, op 23 november 1703. De hoofden werden aangelegd in 1704. Het verbreden van de Vaart tot 21.70 meter en het uitdiepen tot 2.50 meter duurde tot omstreeks 1720.

De aanleg van de schutsluis begon met het graven van de bouwput. Deze ‘sluisput’ was 3.10 meter diep. De lengte van de sluis bedroeg bijna 48 meter. De sluis rustte op 325 heipalen met een lengte van 3.10 meter. Op deze heipalen werd een roosterwerk van 40 slijkhouten gelegd waarop het gehele sluislichaam rustte.[284] Al het timmerwerk werd verzorgd door de Nijkerkse aannemer Abraham van Coot voor 2979 gulden. De schutkolk was 6.20 meter breed en werd afgesloten door twee paar puntdeuren. Hierin waren kleine ijzeren schotdeurtjes gemaakt van 62 x 62 centimeter die met een windas bediend werden en waarmee de kolk omlaag werd gebracht. De schutkolk was 15.50 meter lang. Op de plaats waar de dijkkruin de sluis kruiste, lag een wip, een ophaalbrug met een breedte van

283 AAN inv. nr. 817. De schetstekening in AAN inv. nr. 689. Formaat 45 x 58 cm. Zie Beernink 1903: 213-235.
284 Voor deze technische termen de tekeningen bij de bouw van de Laaksluis in 1612, hoofdstuk 3 par. 5.

3.72 meter. Het metselwerk werd uitgevoerd door Michiel Stol, aannemer uit Zutphen. Zijn arbeiders vermetselden 938.000 stenen en gebruikten daarvoor naast de kalk, 430 ton cement en 320 ton zand. De stenen werden per schip aangevoerd en voor 1,50 gulden per duizend gelost door arbeiders onder leiding van Ariaen Bastert.

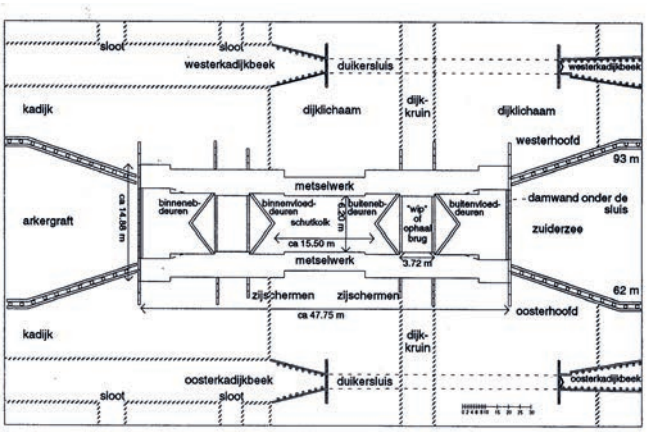

Afb. 77. Plattegrond van de stenen sluis in de Arkervaart uit 1703 (AAN inv. nr. 689. Tekening Frank Brouwer).

In juli 1704 waren de twee hoofden gereed. Het oosthoofd was 62 meter lang en stak ruim anderhalve meter uit boven het dagelijks tij. Aan beide zijden van de palen waren gordingen geslagen, zodat een looppad ontstond van een halve meter breed. Aan het eind stond een dukdalf van zeven palen. Het westhoofd was ruim 93 meter lang. Het verschil in lengte van de hoofden hing samen met de stroming ter plekke en de ligging van de vaargeul. Beide hoofden werden gebouwd door de aannemer Jan van Ousthoorn voor 1790 gulden.

In het archief van het Nijkerkse ambtsbestuur is de 'Reeckeningh van ontfanck en uijtgaaft over het maecken van de Vaart' bewaard gebleven.[285] Deze rekening begint met een kort geschiedkundig overzicht. Daarna volgen twee foliobladen met een verantwoording van de 'genegotieerde capitaelen' over de jaren 1703-1706. De ambtsjonkers leenden voor het bouwen van de Arkersluis en het bevaarbaar maken van de Arkervaart in totaal 68.900 gulden. De belangrijkste geldschieters waren Henrick van Essen, Jacob Johan van Delen – vijfvoudig dijkgraaf tussen 1682 en 1708 – en de Heer van Goltstein, ieder voor 8000 gulden. Henrick van Middachten tot Frieswijk, dijkgraaf van 1712-1715, leende 6000 gulden, de Heer van Yrst 5600 en Aert Everts van Wenckum 4000 gulden. In het derde gedeelte van deze rekening volgt op 22 foliobladen de verantwoording van alle uitgaven. De rekening werd afgesloten met een 'Corte staat van ontfanck en uijtgaaft wegens het maecken van de Vaart tot Nijkerck soo en als bij ijder pagina word uijtgetrocken edoch alles onvervanckelijck'. Hieruit blijkt dat de uitgaven de inkomsten slechts met ruim 27 gulden te boven gingen. Een mooi voorbeeld van goed begroten en voorbeeldig financieel beheer. De stenen schutsluis uit 1703 werd pas in 1933 vervangen. Deze sluis maakte in 1987 plaats voor de huidige sluis. De schutkolk van de Arkersluis is thans 90 meter lang, 8.50 meter breed en 2.60 meter diep.

In de eerste jaren van de achttiende eeuw brachten ambtsjonkers, polderbestuurders en burgers eensgezind en met vereende krachten een omvangrijk technisch waterstaatkundig project tot stand. Deze unieke samenwerking, dit 'polderen', heeft de positie van Nijkerk in de regio sterk bevorderd. Zij vormde mede de basis voor de grote economische bloei in

285 AAN inv. nr. 836.

de tweede helft van de achttiende eeuw. In die periode zou overigens de bouw van stenen sluizen in de Arkemheense zeedijk ook voor het dijkbestuur een speerpunt van beleid worden. Tot op de dag van vandaag wordt een belangrijk deel van de Nijkerkse industriële bedrijvigheid mogelijk gemaakt door de scheepvaart via de Arkersluis naar de Kolk, de Nijkerkse stadshaven.

Afb. 78. De oude zeesluis uit 1703 gefotografeerd tijdens de bouw van de nieuwe zeesluis in 1933. Door de aanleg van deze nieuwe sluis verdween de Oosterduikersluis (Fotoarchief Gemeente Nijkerk, band 10).

Afb. 79/79a. De huidige Arkersluis in de Arkervaart, gemeente Nijkerk. Deze sluis is door Hare Majesteit Koningin Beatrix geopend op 4 september 1987.

Hoofdstuk 4

Een stenendijk: de periode 1750-1795

1. Inleiding

In dit hoofdstuk behandel ik de geschiedenis van de Arkemheen in de periode 1750-1795. In vergelijking met de voorgaande hoofdstukken is dat een korte periode. Nog geen vijftig jaar. Wat zijn de argumenten om aan deze relatief korte periode toch een apart hoofdstuk te wijden?

In de eerste plaats vonden er aan het begin van de tweede helft van de achttiende eeuw belangrijke ontwikkelingen plaats op het gebied van de dijk- en sluisbouw. Deze veranderingen hingen nauw samen met het optreden van de paalworm in het Zuiderzeegebied vanaf ca. 1733. De paal- en schoeiingdijken werden door de paalworm aangevreten en boden onvoldoende bescherming aan het achterliggende aarden dijklichaam. Het toepassen van houtconstructies in de dijk- en sluisbouw was in het midden van de achttiende eeuw feitelijk achterhaald. Wat voor de paaldijk gold, gold ook voor de houten duikersluizen in de Arkemheense zeedijk. De paalworm tastte ook de houten kokers van de uitwateringssluizen aan. Diverse zeventiende- en achttiende-eeuwse sluizen waren omstreeks 1750 aan vervanging toe. Ook hier werden houtconstructies vervangen door duurzamer steen. Tussen 1768 en 1776 zijn bijna alle houten sluizen in de Arkemheense zeedijk vervangen door stenen exemplaren. Opnieuw blijkt de Arkemheense dijkstoel niet voorop te lopen als het gaat om technische vernieuwingen in de waterbouw. Stenen duikersluizen komen namelijk al voor rond 1400, onder meer in Rotterdam. Vanaf ca. 1550 valt in de grote waterschappen als Rijnland en Schieland een sterke toename van de bouw van stenen duikersluizen waar te nemen.[1]

In de tweede plaats kwam er in 1752 een nieuw dijkrecht tot stand. Dit nieuwe dijkrecht verving het dijkrecht van 1611. In de derde plaats was 1795 een belangrijke cesuur in de politieke en waterstaatkundige geschiedenis van ons land. Met de komst van de Franse troepen in 1795 eindigde de periode van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, het ancien régime. Een periode waarin de gewestelijke Staten slechts een zeer bescheiden gebruik maakten van hun bevoegdheden om in de polders en waterschappen in te grijpen. Tijdens de Republiek hadden de polderbesturen in feite veel macht. Zij hadden een nagenoeg autonome positie.[2] Met de Bataafse Republiek begon de geschiedenis van de moderne Nederlandse Waterstaat die zich onder meer kenmerkte door een steeds verdergaande centrale reglementering. Dit betekende dat polders en waterschappen steeds meer van hun autonomie moesten prijsgeven.

1 Arends 1994: 7, 17; Van Amstel-Horák 1994: 62.
2 Spierings en Hofman 2004: 177-180.

2. Een nieuw dijkrecht

Een bestuurlijke crisis omstreeks 1750

Het nieuwe dijkrecht van oktober 1752 kwam niet uit de lucht vallen. De belangrijkste oorzaak waren grote bestuurlijke problemen rond 1750. In mei 1749 was dijkgraaf Gerrit Casijn Bentinck, ambtsjonker van Nijkerk, plotseling overleden.[3] Volgens dijkrecht nam de oudste heemraad Herman van Dompseler zijn functie waar tot aan de reglementaire verkiezingen in februari 1751. Van Dompseler had echter onvoldoende autoriteit. Daardoor verliepen vergaderingen chaotisch en werd de besluitvorming voortdurend door amenderen getraineerd. De vorige dijkgraaf Gosen Geurt Bentinck, ambtsjonker van Putten, ergerde zich in hoge mate aan het verloop van de vergaderingen en de gang van zaken bij de aanbestedingen van de eerste steendijkpercelen in 1750. Steeds werd er door de geërfden beknibbeld op de aanneemsom. Toen men het eenmaal eens was, ontbrak bij de uitvoering voldoende toezicht van een ervaren dijkopzichter. Uiteindelijk bleek begin 1751 dat de 11.000 ton aangevoerde keien en puin in 1750 letterlijk in het water waren gegooid. Een verliespost van 40.000 gulden. Voor ex-dijkgraaf Gosen Geurt Bentinck was de maat vol. Op de landdag van het Kwartier van Veluwe in Arnhem op 2 april 1751 bracht hij verslag uit over de gang van zaken in de Arkemheen.[4] In niet mis te verstane bewoordingen beschreef Bentinck de bestuurlijke wantoestanden tijdens de geërfdenvergaderingen, het zwakke optreden van Van Dompseler en het financiële wanbeheer. Hij adviseerde de Staten daadwerkelijk in te grijpen om orde op zaken te stellen. Een van de middelen om dit te bewerkstelligen, zo adviseerde Bentinck, was de vervanging van het dijkrecht van 1611. De Staten van Gelre namen zijn advies over.[5]

Op 5 april 1751 werd door de Staten van Gelre een brede commissie geïnstalleerd bestaande uit leden van de Veluwse Ridderschap en de Gelderse steden. Vanaf 9 april 1751 tot het voorjaar van 1754 voerde deze commissie het bewind over de polder Arkemheen.[6] In deze commissie 'tot de zaaken van de Arkemheen' hadden zitting namens de Veluwse Ridderschap Lubbert Adolph Torck, heer van Rozendaal en landdrost van Veluwe, Hendrik Jan van Essen van de Schaffelaar, richter van Arnhem en de Veluwezoom, Carel van Essen van Helbergen, luitenant-opperjagermeester en Andries Schimmelpennink van der Oije van de beide Pollen. Uit de Gelderse steden werden vijf burgemeesters toegevoegd, namelijk Gosen Geurt Bentink en Johan Wolfsen, beiden burgemeesters van Arnhem en de burgemeesters van Harderwijk, Hattem en Elburg respectievelijk Heribert van Westervelt, Willem van Haersolte tot Yrst en Johan Burchard Tulleken.[7] Deze Statencommissie vroeg het bestuur van de polder alles in gereedheid te brengen voor een openbare bijeenkomst van alle betrokkenen op 8 mei in de Grote Kerk van Nijkerk. Ter voorbereiding zouden de leden van de commissie al op 6 mei in Nijkerk arriveren. De uitnodiging voor de bijeenkomst op 8 mei moest door de kosters in Nijkerk, Putten en Harderwijk worden

3 Jonker Gerrit Casijn Bentinck was dijkgraaf van 1742-1745 en van 1748-1749. Hij was dus de voorganger en de opvolger van jonker Geurt Gosen Bentinck.
4 Gosen Geurt Bentinck tot Aller, Brieler en Berenkamp (1710-1786) was ambtsjonker van Putten, burgemeester van Arnhem (tussen 1749-1786), werd in 1769 rekenmeester van Gelderland, in 1774 richter van Arnhem en Veluwezoom en in 1776 landdrost van Veluwe. Zie Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, kolom 298.
5 Van Wissing 1996: 8.
6 Van der Meer 1939: 167. Het is opmerkelijk dat Van der Meer het ingrijpen van de Staten van Gelre rond 1750 inzake de Arkemheen niet vermeldt.
7 De gegevens over de activiteiten van deze commissie tussen 5 april en 16 juni 1751 zijn te vinden in een verbaal van 27 pagina's in SV inv. nr. 813K. Zie ook Schennink 1980: 126-131.

18021 Het hoofd boven water.indb 286 23-04-18 17:05

voorgelezen in de kerkdiensten van 25 april en 2 mei. De dijkstoel kreeg de opdracht alle notulen, rekeningen, verbalen en andere paperassen mee te brengen die opheldering konden verschaffen over de gang van zaken in de afgelopen periode.

Inmiddels was er bestuurlijk in de polder wel wat veranderd. Op 23 februari 1751 was er een nieuwe dijkgraaf gekozen. De geërfden hadden unaniem hun stem uitgebracht op de 21-jarige Puttense ambtsjonker Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller. De geërfden kozen in hem een jonge man met weinig ervaring maar met een sterke persoonlijkheid. De negen leden van de commissie logeerden in de boerderij De Steenen Kamer. Deze boerderij ligt in Putten op de hoek van de huidige Waterweg vlakbij de meest oostelijke grens van de Arkemheen. Vanuit dit logement vertrokken zij met de dijkstoel en enkele afgevaardigden uit de geërfden op vrijdagmorgen 7 mei om negen uur voor een inspectietocht langs de zeedijk. De Arkemheense zeedijk bood een troosteloze aanblik: weggeslagen paalschermen, afgeknapte schoeiingankers, weggespoelde kribben, losgewoelde keien en verlopen puinhellingen. Het meest dramatisch was de toestand bij Schreiershoek, de scherpe bocht in de Nekkevelderdijk. Hier dreigde een totale dijkdoorbraak. Om twee uur 's middags kwam de stoet terug in de Nijkerkse Vest. In de namiddag en in de avonduren beraadde men zich in de herberg De Roskam op de omvang van het dijkherstel en de procedure tijdens de openbare vergadering in de Grote Kerk de volgende dag.

Afb. 80. Boerderij De Steenen Kamer op de hoek van de Waterweg en de Stenenkamerseweg, gemeente Putten. Van de zeventiende tot eind negentiende eeuw herberg en logement met tien bedsteden en regelmatig de vergaderplaats voor de dijkstoel en de geërfden van de polder Arkemheen.

Op het koor in de Grote Kerk van Nijkerk

De bijeenkomst in de Grote Kerk van Nijkerk begon op zaterdag 8 mei om negen uur. Op de verhoging van het koor was een tafel geplaatst. Hierachter zaten de gecommitteerden. De vergadering werd geleid door Lubbert Adolph Torck, heer van Rosendaal. Torck was sedert 1710 lid van de Veluwse Ridderschap. Hij bekleedde in de eerste helft van de achttiende eeuw belangrijke functies in Gelderland en de Republiek. Hij was onder meer lid van de Amsterdamse Admiraliteit en in die hoedanigheid belast met de opbouw, het onderhoud en de uitrusting van de oorlogsvloot van de Republiek. Vanaf 1730 was hij landdrost van de Veluwe, een ambt dat hem voorzitter maakte van de kwartier- en riddervergaderingen. Van 1741-1746 was hij Gelders lid van de Raad van State. Een saillant detail: Torck was ook geërfde in de Arkemheen. Hij bezat onder meer het Vrouw van Arnhemsland, een perceel hooi- en weiland van bijna vier morgen in de Putterpolder.[8] Hoewel Torck bij zijn optreden in Nijkerk in de nadagen van zijn politieke loopbaan was – hij was de zestig al ruim gepasseerd – gold hij als een gezaghebbend en invloedrijk man. Door velen werd hij

8 Kadastraal Pu I 948, 950. Zie Hagoort 2006: 425, glossarium.

gezien als de ongekroonde koning van Gelderland. Franken noemt hem ‘een regent van haast on-Gelderse allure. Lubbert Adolph Torck was puissant rijk. Hij erfde zijn vermogen van zijn kinderloze oom en tante Johan van Arnhem en Johanna Margriete van Arnhem. Torck woonde in Wageningen in de Herenstraat nummer 6. Dit huis is thans in gebruik als studentenwoning. Torck bezat nog meer huizen in de Herenstraat die hij o.a. verhuurde aan gepensioneerde officieren van de VOC.[9]

Afb. 81. Lubbert Adolph Torck (1687-1758), Heer van Rosendaal en landdrost van Veluwe. Hij was voorzitter van de commissie die namens de Staten van Gelre tussen 1751 en 1754 het bewind voerde over de polder Arkemheen en die verantwoordelijk was voor het opstellen van het nieuwe dijkrecht en het herstel van de Arkemheense zeedijk (foto Iconografisch Bureau Den Haag).

Op het koor van de kerk werd Torck geflankeerd door twee secretarissen, mr. H.W. Brantsen en mr. D. van Ruyven. Vooral mr. Brantsen (1704-1786) zullen we in het vervolg veel tegenkomen. Brantsen werd in 1751 benoemd tot secretaris van de Gedeputeerden van het Kwartier van Veluwe en voerde als zodanig de correspondentie tussen de Staten van Gelre en de Arkemheense dijkstoel. Van Ruyven was schepen en raad van Arnhem en was van ca. 1740 tot 1752 secretaris van Gedeputeerde Staten. Op de eerste rij in het kerkschip zat de net benoemde dijkgraaf Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller. Naast hem de heemraden Aelt Noyen van Meervelt en Peel Beek, de dijkschrijver Renger Besselsen, de ontvanger Volkert van Steenler en de dijkbode Jan Claessen. Achter hen waren de kerkbanken gevuld met tientallen geërfden uit Putten, Nijkerk, Harderwijk en enkele omliggende Veluwse dorpen.

Namens de gecommitteerden voerde landdrost Torck het woord. Hij begon met een kort maar weinig opwekkend verslag van de dijkinspectie van de vorige dag. Hij achtte het langer voortduren van de huidige situatie ongewenst. Tevens was hij van mening dat een groot deel van de paaldijk vervangen moest worden door een steendijk. De vorige avond was, zo deelde hij de vergadering mee, besloten niet verder in zee te gaan met de West-Friese architecten Pieter Mantel en Jacob de Goyer. In hun plaats zou benoemd worden Pieter Straat uit Bovenkarspel, een ‘seer bequaam en kundig dijkbaas welke op seer veel plaatsen in Holland wierd gebruykt en wel meest gereputeert schijnt’. De controle ter plaatse zou berusten bij een dijkopzichter. Hij was verantwoordelijk voor de aanbesteding, het toezicht op de arbeiders en de kwaliteit van de keistenen en het puin. Om de kosten enigszins in de hand te houden zou als eerste een deel van de paaldijk langs de Putterdijk worden vervangen.

Afb. 82. De Grote of St. Catharinakerk gebouwd in 1461 en na brand in 1540 herbouwd. Nederlands Hervormde Kerk sinds 1594. Laat-gotische pseudo-basiliek met een fraai orgel uit 1756. Kerktoren uit 1776. Gerestaureerd in 1960 (foto Bert van Loo, Houten).

9 Verstegen 1990: 69; Franken 2002: 39 en Zandvliet 2006: 266.

Aan het slot van zijn betoog ging Torck uitvoerig in op de rechten van de geërfden. De Heren Staten van deze provincie hadden niet de intentie, zo benadrukte hij, het dijkbestuur en de geërfden in hun rechten of privileges te beknotten. Juist het tegendeel was het geval. Het optreden van de Statencommissie en de inmiddels genomen besluiten hadden juist tot doel eenmaal verkregen rechten te handhaven of liever, die tot hun volle recht te laten komen. Dit alles uiteraard tot welzijn van de geërfden en het behoud van de vruchtbare polder Arkemheen. Torck vroeg daarop de leden van de dijkstoel hoofd voor hoofd om staande de vergadering hun grieven te uiten of ideeën aan te dragen die tot een beter beheer van de polder konden leiden. Niemand reageerde. Binnen drie dagen kon men ook schriftelijk reageren. Dat gebeurde evenmin. Met vreemde indringers die bovendien de lakens willen uitdelen, heeft een Veluwenaar weinig op.

In de late avonduren van deze gedenkwaardige zaterdag handelden de gecommitteerden en de dijkstoel de laatste zaken af. De commissie verplichtte de dijkstoel de voorwaarden voor de aanbesteding uit 1750 te herschrijven omdat ‘ze niet al te klaar gestelt waren’. Ontvanger Van Steenler kreeg een briefje van secretaris Brantsen toegeschoven waarin hij hem vroeg het huidige saldo van de polderkas mee te delen. Van Steenler antwoordde pas op 14 mei. Er was 18.200 gulden in kas. Van Steenler schreef dit bedrag nogal nonchalant en zonder verdere plichtplegingen onder het verzoek van Brantsen. Een zeer onwellevende vorm van correspondentie gezien de formele aard van de briefwisseling in de achttiende eeuw.

Hoe moeten we dit optreden van de Staten van Gelre beoordelen? Formeel stonden de Staten in hun recht. Volgens dijkrecht waren zij gerechtigd in een noodsituatie of bij wanbeheer in te grijpen. Voor het dijkbestuur en de geërfden was deze gang van zaken uiterst pijnlijk. Zij voelden zich beledigd. En dat niet alleen. Zij waren in hun eer en verantwoordelijkheid aangetast. De commissie nam hen in feite alle rechten uit handen. Het meest vernederende moment vond plaats aan het einde van de vergadering in de Grote Kerk. Landdrost Torck verzocht dijkschrijver Renger Besselsen en ontvanger Volkert van Steenler naar de voorzitterstafel te komen. Tegen afgifte van een ontvangstbewijs moesten zij afstand doen van alle officiële secretariële en financiële bescheiden van de laatste vijftig jaar. Alles ging voor uitgebreide inspectie naar Arnhem. Het gevolg was dat tussen 30 oktober 1750 en 3 april 1754 de notulen van de dijkstoel ontbreken in het polderarchief.[10] Vooral dijkgraaf Van Lynden heeft deze hele gang van zaken als een diepe vernedering ervaren.

Zabbathi den 8e Maij 1751.
‘Terwijl tot betaalinge en het verwerken der puijn en keijsteenen aan den Arkemeenschen dijk een toereijkende somma van penningen in gereetheijt sal moeten worden gebragt, is na gehoudene deliberatie goedgevonden en verstaan, dat Volken van Steenler ontfanger van den Arkemeenschen Polder, sal worden gelast, gelijk deselve gelast word bij desen om aan Haar Ed. Mo. ten spoedigsten op te geven een pertinente staat sijner kasse’.
[Antwoord van Van Steenler]:
‘In voldoening deser last diend onderdanigst, dat de cassa bevat agtienduijsend en tweehonderd gulden. f 18.200,-.
Volken van Steenler. Actum 14 maij 1751’.

Tekst 48. Verzoek van de Staten van Gelre van 8 mei 1751 om het kassaldo van de polder Arkemheen op te geven en het antwoord van de ontvanger Volkert van Steenler (SV inv. nr. 813 K).

10 AZA inv. nr. 3.

Vooroverleg tussen de Staten van Gelre en de dijkstoel in 1751

Op 16 juni, ruim een maand na de vergadering in de Grote Kerk in Nijkerk, bracht de commissie bij monde van Lubbert Adolph Torck verslag uit aan de Landschapstafel. De Landschapstafel – ook letterlijk een grote tafel – was de centrale commissie van de Staten van Gelre. Deze commissie functioneerde als het dagelijks bestuur. Zij bestond uit zes vertegenwoordigers, drie uit de ridderschap en drie uit de steden. Ook daar nam Torck geen blad voor de mond. Zonder omhaal hekelde hij het optreden van de Arkemheense dijkstoel en de geërfden. Hij verweet het dijkbestuur 'een seer verkeerde en quaade directie'. De jaarrekeningen vormden daarvan het bewijs. Met name in de veertiger jaren waren 'immense costen en duysenden van penningen sonder vrugt, jae selfs tot considerabel (d.i. aanzienlijk) nadeel besteet'. Tot slot bracht Torck ook het verleden van de Arkemheen in herinnering. De geschiedenis herhaalde zich. Ook rond 1610 was er in de Arkemheen sprake van een ernstige bestuurlijke crisis en verregaande nalatigheid bij het dijkonderhoud. Om die reden achtte hij het noodzakelijk de toen toegepaste maatregelen te herhalen: herziening van het Arkemheense dijkrecht in combinatie met het herstel van de zeedijk onder direct toezicht van de Staten.

In de eerste dagen van augustus 1751 kwamen de gecommitteerden van de Staten inzake de Arkemheen in Arnhem opnieuw bij elkaar. Nu om de eerste aanzet te geven tot de herziening van het dijkrecht uit 1611. Aan de hand van het uit Nijkerk meegenomen notulenboek van dijkschrijver Engel Engelberts bespraken zij de rechten en privileges van de zestien daarin afgeschreven archiefstukken tussen 1356 en 1611. De conclusie van landdrost Torck en de zijnen was niet mals.[11] Vooral in geldzaken hadden dijkstoel en geërfden zich te veel vrijheden veroorloofd. Er was regelmatig verzuimd de helft van de door het dijkbestuur geïnde boetes aan de Gelderse Rekenkamer af te dragen. De leden van de dijkstoel hadden zich ten onrechte vacatiegeld laten uitbetalen tijdens de dijkschouw. Ook hadden zij tegen de regels de premies van diverse polderbeambten verhoogd. Zo ontvingen dijkschrijver en dijkbode zonder aanwijsbare tegenprestatie ter gelegenheid van het aftreden van de dijkgraaf premies van respectievelijk 25 en 18 gulden. Vooral het bedrag van 40 gulden dat de ontvanger jaarlijks kreeg voor het achtmaal overschrijven van de jaarrekening achtten de Staten in strijd met de gemaakte afspraken.

De gecommitteerden waren niet alleen kritisch. Zij deden ook voorstellen om tot een beter bestuur te komen. Zo opperden zij het idee om zowel de dijkgraaf als de heemraden voor het leven te benoemen. In hun antwoord gingen de geërfden wel akkoord met het voor het leven benoemen van de heemraden, maar niet van de dijkgraaf. De Puttense en Nijkerkse geërfden wilden niet het risico lopen jarenlang bestuurd te worden door een dijkgraaf uit de andere plaats. Een bewijs dat de onderlinge rivaliteit nog springlevend was. De driejaarlijkse afwisseling van de dijkgraven tussen Nijkerk en Putten bleef bestaan tot 1875. Het idee van de gecommitteerden om het passief kiesrecht voor dijkgraaf, heemraden en zestienen te koppelen aan een polderbezit van zestien morgen voor de dijkgraaf en acht morgen voor beide andere bestuursfunctionarissen werd verworpen. In zo'n geval zouden er, volgens de geërfden, te weinig gegadigden zijn voor de dijkstoelfuncties en het kiescollege. Blijkbaar, zo beweerde de dijkstoel tussen neus en lippen, waren de heren niet goed geïnformeerd over de situatie in de Arkemheen. In de polder lagen immers weinig grote bedrijven. Een belangrijk deel van de hooi- en weidegronden was in handen van boerderijen op de hoger gelegen zandgronden buiten de polder.

11 Gegevens voor dit onderdeel in het verbaal van 2 augustus 1751 in AZA inv. nr. 182. Correspondentie over de herziening van het dijkrecht in HG inv. nr. 4397 en 4398.

Om de kosten in de hand te houden, kreeg de dijkstoel het advies de herstelwerkzaamheden publiek aan te besteden, alleen te werken met helder geformuleerde bestekken en de houten polderbruggen te vervangen door minder onderhoudsgevoelige stenen exemplaren. Om in het nieuwe dijkrecht heldere taakomschrijvingen van alle ambten te kunnen opnemen, vroegen de Staten de dijkstoel hiervoor aandachtspunten aan te dragen. Eind september 1751 werd het overleg afgesloten. In de periode van april tot december 1751 vergaderden de negen gecommitteerden 22 keer over zaken betreffende de Arkemheen. Dijkstoel en geërfden lieten de definitieve tekst van het nieuwe dijkrecht over aan de 'hooge wijsheyd van de Edel Mogende Heeren' om te doen 'soo als ten meesten nutte en voordele van de Arckemheen' was.

Het dijkrecht van 16 oktober 1752

Het dijkrecht uit 1356 had de vorm van een brief. Na de gebruikelijke formele aanhef volgde een globale beschrijving van het dijkprofiel, de verkiezingsprocedure, de schouw van de zeedijk, de aardhaling en het onderhoud van sluizen, beken en wegen. In 1611 heeft de briefvorm plaats gemaakt voor een reglement van 24 artikelen. In de inleiding op deze artikelen motiveren de Staten van Gelre waarom zij het nieuwe dijkrecht 'ordineren ende statueren'. Bij het beheer van de zeedijk hebben zich namelijk 'verscheijden misbruicken, zwaricheijden ende disordren' voorgedaan. Ook de onderlinge rivaliteit tussen de geërfden uit Nijkerk en Putten stond een effectief bestuur in de weg. Centraal staat in het dijkrecht van 1611 de gemeenmaking van de zeedijk. De particuliere onderhoudsplicht werd vervangen door onderhoud onder directe verantwoordelijkheid van dijkgraaf en heemraden en toezicht van de Staten van Gelre. De financiële middelen kwamen binnen door de heffing van het jaarlijks vast te stellen morgengeld. Naast artikelen over aardhaling, dijkbewoning, schouw en dijkleger, besteedde het dijkrecht van 1611 extra aandacht aan de verkiezing van de leden van de dijkstoel. Voor het eerst omschreef dit dijkrecht de functie van de leden van de dijkstoel en de taak van dijkschrijver, ontvanger en dijkbode.

GEREFORMEERDE
DYCK-RECHTEN
VAN
D' ARKEMEEN.

Tot ARNHEM,

By de Wed: van *H: van Goor*, Ordinaris Drukster van den *Hove* Provintiaal van *Gelderland*, 1753.

Afb. 83. Titelpagina van de gedrukte uitgave van het gereformeerde dijkrecht van de polder Arkemheen, goedgekeurd door de Landdag van de Staten van Gelre op 16 okober 1752 (SV inv. nr. 813L).

In het dijkrecht van 1752 zette bovenstaande ontwikkeling zich voort. De verantwoording voor het opnieuw ingrijpen van de Staten van Gelre in het bestuur van de polder Arkemheen was nu niet, zoals in 1611, opgenomen in de inleiding op dit dijkrecht. Die verantwoording stond in een apart gepubliceerd rapport van 5 april 1751. Dit rapport was opgemaakt door de negen leden van de commissie die belast was met het regelen van de zaken betreffende de Arkemheen. Artikel 1 en 2 hadden betrekking op de gemeenmaking en de dijkbewoning. Deze artikelen bevatten geen nieuwe feiten. De

artikelen 3 tot en met 18 regelden bestuurszaken, zoals de verkiezing van de dijkstoel, de zittingsduur en de verplichtingen van dijkgraaf, heemraden en geërfden. De verkiezingsprocedure bleef ongewijzigd. De geërfden kozen begin februari de zestienen. Zij kozen op hun beurt op Petri ad Cathedram d.i. 22 februari eens per drie jaar een nieuwe dijkgraaf, om beurten uit Nijkerk en Putten. De heemraden werden voor het leven benoemd. Zij waren alleen verkiesbaar als zij woonden in Nijkerk of Putten. De heemraad uit Harderwijk – in 1611 nog aan de andere vier toegevoegd – werd gekozen door de Harderwijkse geërfden. Het dijkrecht van 1752 sprak zich tevens uit over de orde tijdens de vergaderingen van de geërfden. In de praktijk kwam het er vaak op neer dat zij die de minste grond bezaten het hoogste woord voerden en bij stemming hun wil aan de rest oplegden. Artikel 5 bepaalde dat voortaan alleen diegene die ten minste drie morgen poldergrond bezat, geërfd was. De dijkschrijver moest een register van geërfden bijhouden.[12] Niet-gekwalificeerde geërfden konden alleen schriftelijk voorstellen indienen. Zij kregen een boete van 25 gulden als ze zich in de omgeving van de vergaderruimte ophielden.

In de artikelen 19 tot en met 29 stonden regelingen rond de schouw, het onderhoud van dijken, sluizen, bruggen en de voorwaarden voor de openbare aanbestedingen. De dijkstoel werd verplicht bedreigde dijkdelen met stenen te verstevigen, houtconstructies van sluizen en bruggen door metselwerk te vervangen en afgedankte palen, planken en ijzerwerk bij opbod te verkopen. Artikel 25 handelde over aardhaling. De dijkspecie moest zoals vanouds ‘ter naester plaetse’ gehaald worden, waarbij buitendijks land altijd voor binnendijks land ging. Indien er toch binnendijks land aangegraven moest worden, vond taxatie plaats door een speciale commissie uit de zestienen aangevuld met enkele geërfden. De waardebepaling van binnendijks land was in handen van drie door de Staten van Gelre aangewezen personen. In de praktijk kwam daar weinig van terecht. De Staten lieten het aanwijzen van deze taxatiecommissie namelijk over aan de leden van de dijkstoel, zodat een onafhankelijk oordeel in feite ontbrak.[13]

Het grootste verschil tussen de dijkrechten van 1356 en 1611 enerzijds en 1752 anderzijds vormden de artikelen 30 tot en met 47. In de eerste plaats werd het begrip dijkstoel uitgebreid. Bestond de dijkstoel eerder alleen uit dijkgraaf en heemraden, vanaf 1752 was ook de dijkschrijver lid van het college. De dijkbode trad op als algemeen assistent voor alle leden van de dijkstoel. De continuïteit van het dagelijks bestuur en de slagvaardigheid van het ambtelijk apparaat werden voortaan gewaarborgd door het opnemen van een vervangingsregeling voor dijkgraaf en heemraden. Wanneer een van hen niet op een vergadering aanwezig kon zijn, moest de dijkgraaf zich laten vervangen door de oudste heemraad en de heemraad door een nood-heemraad. De dijkgraaf was verplicht een collegebesluit na overleg met de geërfden uit te voeren. Hierdoor werd een stuk willekeur beteugeld. Ook de vacatiegelden werden vastgelegd. De dijkgraaf ontving drie gulden per dag, de heemraden en de dijkschrijver ieder 1,50 gulden en de dijkbode één gulden. Dijkgraaf en heemraden mochten geen verteringen declareren. Vooral de uitgaven bij het vaststellen van de jaarrekening in juni liepen regelmatig uit de hand. De waarden van de herberg De Roskam en die van de Allermolen schreven bij deze gelegenheid soms rekeningen uit van 50 gulden. In die tijd ongeveer tien weeklonen van een dijkwerker.

12 Negentiende-eeuwse presentielijsten van geërfden in AZA inv. nrs. 162, 163, 196-198, 208.
13 AZA inv. nr. 4, notulen 1776-1777.

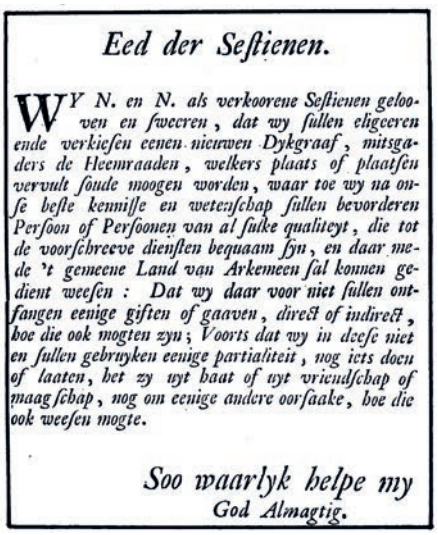

Eed der Seſtienen.

WY N. en N. als verkoorene Seſtienen gelooven en ſweeren, dat wy ſullen eligeeren ende verkieſen eenen nieuwen Dykgraaf, mitsgaders de Heemraaden, welkers plaats of plaatſen vervult ſoude moogen worden, waar toe wy na onſe beſte kenniſſe en wetenſchap ſullen bevorderen Perſoon of Perſoonen van al ſulke qualiteyt, die tot de voorſchreeve dienſten bequaam ſyn, en daar mede 't gemeene Land van Arkemeen ſal konnen gedient weeſen: Dat wy daar voor niet ſullen ontfangen eenige giften of gaaven, direct of indirect, hoe die ook mogten zyn; Voorts dat wy in deeſe niet en ſullen gebruyken eenige partialiteit, nog iets doen of laaten, het zy uyt baat of uyt vriendſchap of maagſchap, nog om eenige andere oorſaake, hoe die ook weeſen mogte.

Soo waarlyk helpe my God Almagtig.

Afb. 84. Eedformule van de leden van het college van zestienen volgens het dijkrecht van 1752. Het college van zestienen koos om de drie jaar op 22 februari de nieuwe dijkgraaf afwisselend uit de gemeente Nijkerk en Putten (AZA inv. nr. 183 fol. 44).

De artikelen 32 tot en met 45 omschreven de functies van de dijkschrijver, de dijkbode, de dijkopzichter en de ontvanger. De taakomschrijving van de ontvanger – hij was hoofdelijk aansprakelijk voor de polderfinanciën – omvatte maar liefst twaalf artikelen. Tegen een vast salaris was hij verplicht tweemaal per week zitting te houden om het morgengeld te innen. Hij moest de crediteuren op tijd en met contant geld betalen. Jaarlijks legde hij schriftelijk verantwoording af over zijn financieel beheer met overlegging van alle bewijsstukken. Het dijkrecht eindigde met de tekst van de eden die bij de ambtsaanvaarding door dijkgraaf, heemraden, zestienen en 'verdere officiënten' in 1752 waren afgelegd.

De tekst van het 'gereformeerde' dijkrecht van de Arkemheen werd goedgekeurd bij besluit van 16 oktober 1752. In diverse archieven zijn gedrukte exemplaren bewaard gebleven.[14]

Bovenstaande vergelijking tussen de dijkrechten van 1356, 1611 en 1752 laat zien hoe het dijkrecht zich vanaf de late middeleeuwen tot het midden van de achttiende eeuw heeft ontwikkeld. In het algemeen geldt, dat het dijkrecht in omvang en uitwerking toeneemt. Er ontstaat steeds meer behoefte om met name de functies van de beambten nauwkeuriger te omschrijven om bestuurlijke misstanden en falend financieel beleid te voorkomen.

3. Van paaldijk naar steendijk: 1750-1795

Een nieuwe trend: steendijken vanaf omstreeks 1735

De eerste beschrijving van een met natuursteen beklede zeedijk dateert van omstreeks 1576.[15] Rond dat jaar publiceerde Andries Vierlingh uit het Brabantse Steenbergen zijn 'Tractaat van Dyckagie'. Vierlingh maakte gebruik van Vilvoordse steen gehouwen uit de steengroeven ten noorden van Brussel. Daar kwamen steenlagen voor met een dikte van zes tot tien centimeter. De platte, bijna rechthoekige en trapeziumvormige stukken steen moesten volgens Vierlingh dakpansgewijs gelegd worden. Vóór het leggen van deze stenen was het buitenbeloop afgedekt met een krammat van gevlochten stro met daar bovenop kleine vierkante stenen. Hierdoor kon het teruglopende water het dijktalud niet wegspoelen.Wanneer er sprake was van een schaardijk adviseerde Vierlingh een vier meter brede onderberm aan te leggen. Deze berm bestond uit een dik pak rijshout aan de bovenkant afgedekt en verzwaard met Vilvoordse zinksteen, zogenaamde kattebollen.[16]

14 AAN inv. nr. 784 (1 ex.), HG inv. nr. 4397 (3 ex.); BFA inv. nr. 1471 (1 ex.); AZA inv. nr. 183 (1 ex.).
15 Vierlingh 1920: 270. Het gebruik van baksteen ter bescherming van een rivierdijk is overigens nog ouder. De Delflandse Maasdijk die loopt van Schiedam tot aan de duinen bij 's-Gravezande bestond uit een ruim twee kilometer lange gemetselde bakstenen muur gebouwd tussen 1514 en 1534. Zie De Jong 1937 jrg. 19 nr. 1, 7.
16 Vierlingh 1920: 427: 'sinckstenen die cattebollen genaemt werden'.

ONTWERP
Toteen
MINST KOSTBAARE,
Zeekerſte en Schielykſte
HERSTELLING,
Van de zorgelyke toeſtand der Weſtfrieſche
ZEEDYKEN;
Zonder dat het voortknagend Zeegewormte
daar aan eenige hinderniſſe kan veroorſaken.
Dus na rype overweeginge te ſaamen geſtelt, in den
Jaare 1733. en nu de heylſame gevolgen, daar van
door de bevindinge aangetoont,en vermeerdert.
Met een nader
ONTWERP
Hoe men de Dyken, daar de grootſte dieptens zyn op de zekerſte, minſt koſtbaarſte, en ſchielykſte wyze kan herſtellen; met byvoeginge van een Calculatie der koſten, uitvoerig aangetoont.
DOOR
PIETER STRAAT,
EN
PIETER VAN DER DEURE.
En met Afbeeldinge voorzien.
t'AMSTERDAM,
By JOANNES OOSTERWYK
Boekverkooper op den Dam. 1735.

Afb. 85. Titelblad van de uitgave van Pieter Straat en Pieter van der Deure over de bouw van steendijken in West-Friesland. Amsterdam 1735.

De bekendste dijkbouwers in de eerste helft van de achttiende eeuw waren de West-Friezen Pieter Straat en Pieter van der Deure. Zij waren blijkbaar niet bekend met de werkwijze van Vierlingh. Zij noemen hun methode om met 'key en klipstenen' de West-Friese dijk te beschermen namelijk een 'nieuwe manier van dykagie voor dezen nooit zoo gepractiseert.'[17] Terecht constateert van Brakel dat het vervangen van houten palen door een stenen talud niet gezien kan worden als een grote dijkinnovatie. Het ging eigenlijk om het herstel van adequate dijkbouw zoals die al door Andries Vierlingh was aanbevolen.[18] Dit neemt niet weg dat Straat en Van der Deure de grote propagandisten waren van een dijkbouwtechniek die tot op heden, zij het met andere materialen en middelen, wordt toegepast. Oorzaak van deze omslag van paaldijk naar steendijk was de paalworm, die vanaf omstreeks 1730 de paalweringen in het gehele Zuiderzeegebied ondermijnde.[19] In hun 'Ontwerp tot een minst kostbaare, zeekerste en schielijkste herstelling van de zorgelijke toestand der Westfriese zeedijken' uit 1735, beschrijven Straat en Van der Deure twee toepassingen van natuursteen bij bedijkingen. In beide gevallen handhaven zij de vanouds in het West-Friese kustgebied gebruikte wierriem. Wierriemen waren muren van opgestapeld zeewier, die tegen de aarden dijk steunden en over de volle breedte van de dijk reikten. In januari 1733 brachten de beide architecten hun ideeën voor het eerst in praktijk.

Bij de eerste toepassing werden tegen een dijkstuk met een wierriem ter breedte van een roede, ca. 3.80 meter, keien gestort tot een hoogte van 2.25 meter met een glooiinglengte van 6.80 meter. Per roede waren hiervoor 40 lasten, dat is 79 ton, keien nodig tegen een prijs van 10 gulden per last.[20] De verzwaring van één roede dijk kostte op die manier ongeveer 400 gulden. Eigenlijk was hier geen sprake van een met stenen belegd buitenbeloop, maar van een steenbestorting. Wanneer zowel de Drechterlandse dijk als de Noorder Koggendijk op deze wijze beschermd zouden worden, eiste dit een aanvoer van bijna 200.000 ton stenen voor een totaal bedrag van 178.750 gulden. Het werk kon binnen tien jaar gereed zijn en dan – zo schreven beide auteurs – zou men 'het landt onzer inwooninge met meerder gerustheyd als voor dezen kunnen bezitten en onder Gods genadige bescherminge het zelve altoos voor overstromingen bewaren'. In 1733 en 1734 werd de Drechterlandse dijk op meerdere plaatsen op deze wijze versterkt. Tijdens de stormvloeden van 1733, 1734 en 1735 hielden de steenbestortingen stand. De zwakste schakel

17 Straat en Van der Deure 1735: 6.
18 Van Brakel 2015: 80.
19 Voor een uitvoerige beschouwing over de gevolgen van de paalwormplaag met betrekking tot de dijkbouw Baars 1990: 504-509 en Van Brakel 2015: 70-81.
20 Een zeelast is 1976,4 kilogram. Zie o.a. Fransen 2011: 361. Na 1820 is een scheepslast 2000 kilo, 2 ton. Zie Verhoeff 1983: 112.

in dit model bleven de rijen palen die de wierriem beschermden. Daarom verzochten de West-Friese dijkbesturen aan beide dijkbouwers voor de bescherming van de Vier Koggendijk een ander concept te maken met minder paalwerk, maar met handhaving van de wierriem. Die tweede toepassing bestond uit een nieuwe, niet overal even brede wierriem, aangedrukt door eenvoudig paalwerk, de krebbing. Hier tegenaan lag de steenbestorting. Deze wijze van dijkversteviging is in Noord-Holland in gebruik gebleven tot in de negentiende eeuw.

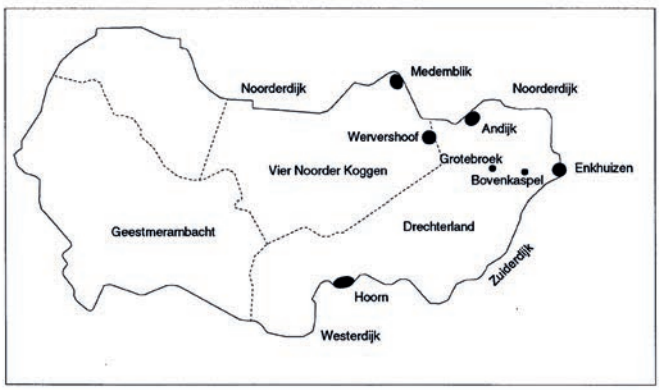

Kaart 51. West-Friesland in de provincie Noord-Holland met de dijken van Drechterland en de Vier Noorder Koggen (Hameleers 1987: 86. Tekening Frank Brouwer).

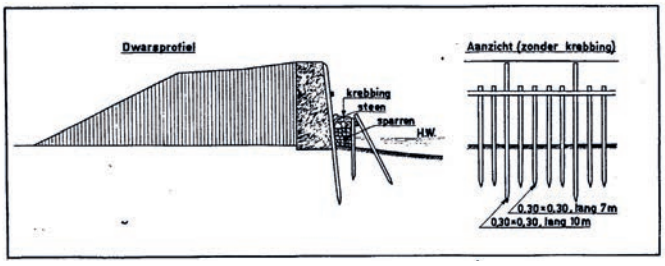

Afb. 86. Dwarsprofiel van een West-Friese wierdijk met paalwerk, steenbestorting en krebbing. (Barendsen 1961: 200).

Ondertussen maakten ook andere dijkbouwers gebruik van natuursteen ter bescherming van buitenglooiingen van zeedijken. In het zuidelijk deel van het Zuiderzeegebied ontbraken wierriemen. Daarom werden de keien hier direct op het hellende buitenbeloop aangebracht. Omstreeks 1735 paste men deze methode onder meer toe op de zeedijk ten oosten van Muiden, slechts enkele tientallen kilometers verwijderd van de Arkemheense zeedijk. Van die 'Nieuw vermaakte zeedijk beoosten Muyden' is door de landmeter Jacob van Hoorn en de graveur Hendrik de Leth een kaart getekend met enkele dwarsdoorsneden.[21] Op deze kaart is duidelijk te zien op welke wijze de dijk bij Muiden gereconstrueerd werd. De oude dijk – beschermd door een iets uit het lood staande palenrij met kruinankers – werd vervangen door een glooiende dijkhelling belegd met keistenen. Achter de dijk lag een sloot met een rietkraag. Deze rietkraag was aangeplant om de kracht van overslaande golven bij stormvloeden te breken waardoor er minder snel waaien ontstonden.

21 Deze kaart heeft een formaat van 58 x 173,5 cm en een schaal van 1:11.000 en bevindt zich in de bibliotheek van de Landbouw Universteit Wageningen inv. nr. CB KK 320. Zie ook M. Donkersloot-De Vrij 1985: 101-104. Voor een beschrijving van de uitvoering en de kosten van dit dijkherstel beoosten Muiden zie Baars 1989: 444-446.

De steendijk van Jacob de Goyer en Pieter Mantel in 1750

'De onweersbuyen hebben deese laatste winter onsen Arkemheense zeedijk grotelijks verbroken', schrijft dijkschrijver Renger Besselsen in het voorjaar van 1750.[22] Wat was het geval? Tijdens de winterstormen van 1749-1750 waren de door de paalworm aangevreten paaldijken en schoeiingen op veel plaatsen weggeslagen. Ook de grond achter de schoeiingen was door de overslaande golven weggespoeld. De dijk was op veel plaatsen hol. Wilde men de polder voor nog meer waterschade behoeden, dan waren er drie mogelijkheden: het leggen van diverse inlagen op de meest bedreigde plaatsen, het opnieuw aanbrengen van paalschermen of het volgen van de nieuwe trend: het verstevigen van het buitenbeloop van de zeedijk met keistenen. Gedwongen door de omstandigheden kozen dijkstoel en geërfden op de voorjaarsvergadering van woensdag 1 april 1750 voor de laatstgenoemde maatregel. Vanwege het gebrek aan deskundigheid achtte de dijkstoel het verstandig twee architecten uit Noord-Holland te raadplegen. Enkele dagen later vertrokken de heemraden Van Wincoop en Van der Goot naar Enkhuizen. Hier ontmoetten zij de dijkbouwers Jacob de Goyer en Pieter Mantel.[23] Beide architecten waren bereid de Arkemheense dijkstoel te begeleiden bij de aanleg van een steendijk op de meest bedreigde plaatsen. Zij rekenden een dagvergoeding van tien gulden.

Op de buitengewone bijeenkomst van 27 april 1750 werden de uitgewerkte voorstellen van De Goyer en Mantel aan de geërfden voorgelegd. De architecten stelden voor op zes locaties een steendijk te bouwen met een totale lengte van 475 Rijnlandse roeden, ongeveer 1675 meter, voor de prijs van 260 gulden per roede. Dat kwam neer op een totaalbedrag van 115.700 gulden. Bij het zien van dit bedrag moeten de Arkemheners toch even met hun ogen hebben geknipperd. Een dergelijke uitgave voor dijkonderhoud ging hun voorstellingsvermogen ver te boven. De inkomsten van het morgengeld waren rond 1750 jaarlijks 9300 gulden. De totale polderbegroting in de eerste helft van de achttiende eeuw bedroeg gemiddeld niet meer dan 20.000 gulden. Om van de schrik te bekomen, kregen beide architecten de opdracht ook de aanleg van een wierriem naar West-Fries model te berekenen. Deze oplossing was helaas even duur. Dijkschrijver Renger Besselsen verwoordde in zijn notulen het financiële probleem treffend toen hij schreef dat de dijkstoel 'grote swarigheyd hadt als men den dijck op dese voet sal repareren, waar de penningen sullen vandaan komen, want sij daar geen gat door sien'.

Het is duidelijk dat beide Noord-Hollandse dijkbouwers heel anders tegen dijkonderhoud aankeken dan onze Gelderse bestuurders. In West-Friesland was men al decennia gewend aan enorme uitgaven voor dijkonderhoud, soms oplopend tot een half miljoen gulden. Op subsidie van de Staten van Gelre of het Kwartier van Veluwe hoefde de Arkemheen ook in deze noodsituatie niet te rekenen. Subsidie van hogere overheden voor dijkonderhoud was overigens tijdens het ancien régime in het algemeen een uitzondering.[24] In deze situatie verzocht dijkschrijver Renger Besselsen aan de Staten een afgevaardigde te sturen voor overleg. Op 7 en 8 mei 1750 kwam jonker Geurt Gosen Bentinck tot Aller, Brieler en Berenkamp naar Nijkerk.[25] Een bewijs dat de Staten de problemen van de pol-

22 Citaten en gegevens voor deze paragraaf in SV inv. nr. 813K en AZA inv. nr. 3, 4 en 182.

23 Over Jacob de Goyer vond ik geen gegevens in de West-Friese archieven in Hoorn. Pieter Mantel is of de derde zoon van Pieter Sijbransz. Mantel, gedoopt te Andijk op 26 april 1693 en overleden 22 juli 1779, of de zoon van Cornelis Mantel, een jongere broer van Pieter Sijbransz., gedoopt 19 december 1723 en overleden 30 maart 1795 te Andijk. De laatste was van beroep timmerman. Zie P. Boon en P. Kistemaker: West-Friese geslachten XIII, overzicht familie Mantel.

24 Zeischka 2007: 208.

25 Van Wissing 1996: 8 en Christiaens en Evers 2002: 162.

der ernstig namen. Bentinck was namelijk een van de drie Gelderse luitenant-stadhouders, de kwartierlijke plaatsvervangers van stadhouder Willem V. Hij was in Gelderland een machtig man. Van hem was bekend dat zijn belangstelling vooral uitging naar gewestelijke en lokale politiek. Zo was Bentinck namens Putten dijkgraaf van de Arkemheen geweest van 1745 tot 1748. Hij was dus uitstekend op de hoogte van de plaatselijke situatie en – wat zeker zo belangrijk was – van de gang van zaken tijdens de vergadering van de geërfden.

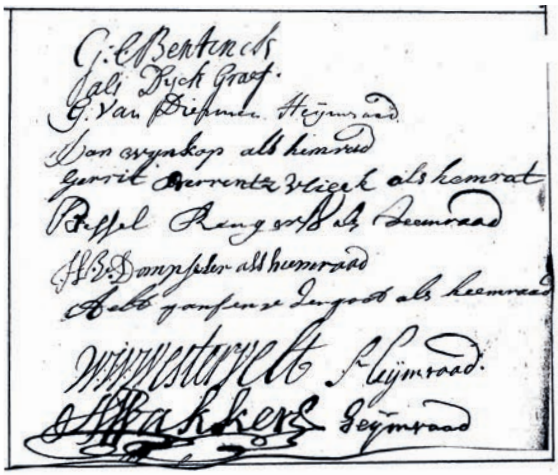

Afb. 87. Handtekening van dijkgraaf Geurt Gosen Bentinck tot Aller, Brieler en Berenkamp (1712-1787) en de heemraden van de polder Arkemheen onder de jaarrekening van 1747. Geurt Gosen Bentinck was dijkgraaf van de Arkemheen van 1745-1748 en op grond daarvan eindverantwoordelijk voor het financieel beleid van de polder (AZA inv. nr. 517).

Voorafgaande aan het nemen van het definitieve besluit inzake het dijkherstel, werd nogmaals de zeedijk geïnspecteerd. Behalve de architecten De Goyer en Mantel waren alle leden van de dijkstoel en negen speciaal voor deze gelegenheid aangewezen geërfden aanwezig, drie uit elk van de betrokken plaatsen: Nijkerk, Putten en Harderwijk. Hieronder bevonden zich de ontvanger van de Nijkerkse verponding Peel Beek en drie leden van de Harderwijkse magistraat Anthony, Heribert en Willem Jan van Westervelt. De volgende dag besloot men ruim 900 meter van de zeedijk met stenen te verstevigen. Overige schade werd op de oude voet met aarde, zoden, planken en palen hersteld.

Maar toen begonnen de moeilijkheden pas goed. De aanbesteding voor de eerste levering van keien en puin was gepland op 5 juni. Door onderlinge onenigheid over de tekst werd de aanbesteding verplaatst naar 16 juni. En daar bleef het niet bij. In juli arriveerden de schepen met keien te laat. In september werden te kleine keien aangevoerd, stortte men te weinig puin onder de keien en waren er onvoldoende liquide middelen om de geleverde materialen contant te betalen. Tot overmaat van ramp bleek de methode van De Goyer en Mantel niet te werken. De beide architecten hadden de opdracht gegeven de palen af te zagen tussen 60 en 80 centimeter boven de waterspiegel. Daarachter werd op het buitenbeloop de puin- en steenlaag aangebracht. Het gevolg van deze methode was dat in de winter van 1750-1751 de golven nog steeds tegen een steile houtwand sloegen. Daardoor spoelde de grond voor de palen weg, vielen de palen om en schoof de steenlaag langzaam in zee. Kortom: het aanleggen van de eerste stukken steendijk in de zomer en het najaar van 1750 was een volkomen fiasco. De 11.000 ton keien en puin verdween letterlijk in zee. Dit debacle was voor Gosen Geurt Bentinck de druppel die de emmer deed overlopen. Op de landdag van het Kwartier van Veluwe in Arnhem op 2 april 1751 bracht hij, zoals we hierboven gezien hebben, verslag uit over de gang van zaken in de Arkemheen. Als gevolg hiervan namen de Staten van Gelre in het voorjaar van 1751 het bewind van de polder over.

Smakschepen met puin en keien

Als Pieter Straat en Pieter van der Deure aan de West-Friese bewindvoerders in 1733 voorrekenen dat voor de steenbestorting voor twaalf kilometer zeedijk 200.000 ton natuursteen nodig is, stellen de bewindvoerders de vraag 'hoe men aan zulken grooten menigte steen zoude komen'. Volgens beide architecten vormde dat geen probleem. Uit ervaring wisten zij dat er in enkele West-Friese havens regelmatig schepen voor anker gingen met natuursteen als ballast uit het gebied van de Elbe en de Wezer met als thuishavens Hamburg en Bremen. Zou de levering uit Noord-Duitsland eventueel niet voldoende zijn, dan konden scheepsladingen aangevoerd worden uit Noorwegen en het Deense Jutland. Daar was 'de steen overvloedig te bekomen'.

In het tijdschrift van de Nederlandse Geologische Vereniging hebben een drietal geologen zich midden vorige eeuw gebogen over de vraag naar de herkomst van de stenen van de achttiende-eeuwse zeeweringen rond de Zuiderzee.[26] Zij kwamen tot uiteenlopende conclusies. Zo constateerde de eerste dat het hier uitsluitend Drentse zwerfkeien betrof, terwijl de tweede de keileem kliffen van Jutland als leverancier aanduidde. De derde geoloog stelde op grond van scheepsregisters vast dat de dijksteen zowel uit Drente, als uit Noorwegen en Denemarken kwam. Een van deze onderzoekers merkte op dat uiteindelijk de archieven de oplossing zouden brengen. Die duidelijkheid verschaffen de rekeningen van de Arkemheense dijkstoel. Zij bevestigen het beeld dat Schilstra schetst van de herkomst van de natuursteen voor de West-Friese zeedijken.[27] De stenen voor de Arkemheense zeedijk waren afkomstig uit Noord-Duitsland en van de Deense en Noorse westkust. Uit België haalde men Brabantse of Doornikse steen. Die werd echter door de Arkemheense dijkstoel maar sporadisch ingekocht vanwege de hoge kostprijs. Zelfs Drentse zwerfkeien en hunebedden hebben bijgedragen aan de veiligheid van Nijkerkers en Putters. Zo correspondeerde heemraad Jan Hendriksen van Meerveld in 1783 met een leverancier van zwerfkeien in Meppel. Een keienkoopman uit Coeverden onderhandelde in 1784 met de dijkstoel in de herberg de Allermolen over stenen afkomstig van door verhitting en snelle afkoeling uit elkaar gesprongen hunebedden.[28] Al rond 1740 waren maatregelen genomen om verdere vernietiging van hunebedden te voorkomen. Begin jaren tachtig vonden dergelijke praktijken blijkbaar nog steeds plaats.

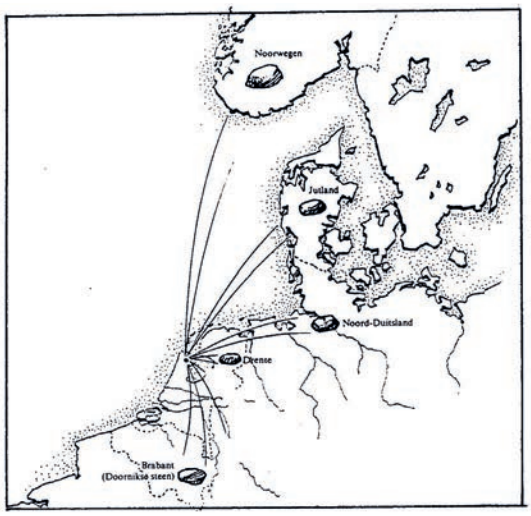

Kaart 52. Plaatsen waarvan tussen 1750 en 1795 natuursteen werd aangevoerd voor de aanleg van de steenglooiingen aan de Arkemheense zeedijk (Schilstra 1974: 85).

26 H.G.J. Schelling: 'De steenglooiingen langs de Zuiderzee' In: Publicaties I Nederlandse Geologische Vereniging 1947: 19-23; D. de Waard: 'De afkomst van de steen der oude zeeweringen'. In: Publicaties II 1947: 39-42 en W.F. Anderson: 'Enige historische gegevens met betrekking tot de afkomst van de steen der oude zeeweringen'. In: Publicaties II 1947: 43-46.
27 Schilstra 1974: 85.
28 AZA inv. nr. 603 (1783) fol. 71; inv. nr. 604 (1784) fol. 52.

De Arkemheense dijkstoel was volgens dijkrecht verplicht de dijksteen aan te kopen via openbare aanbesteding. De keien werden geleverd door aannemers en kooplui uit diverse plaatsen. Uit Muiden waren dat Gijsbert Stoel en Roelof van Beek, uit Amsterdam Gerrit Smit en Adrianus Booys en uit Enkhuizen de weduwe Ruurds. Het vervoer uit Noorwegen, Denemarken en Noord-Duitsland vond plaats met smakschepen. Het Friese smakschip deed in de achttiende eeuw dienst voor de grote kustvaart. Het waren zeilschepen met een lengte van bijna 23 meter, een breedte van 6.50 meter en een boordhoogte van 2.75 meter. De scheepsinhoud varieerde van 35 tot 75 lasten, dat is 70 tot 140 ton.[29] Smakschepen voeren ook op Portugal, Frankrijk, Engeland en de Oostzee. Het smakschip was uitgerust met zwaarden. De roef bevond zich achter bovenop het dek en het ruim kon worden afgedekt met ronde luiken. In de periode 1751-1753 brachten de smakken gemiddeld 75 ton, dat is 42 last per keer naar de Arkemheense zeedijk. De familienamen van de schippers van deze smakken doen vermoeden dat de meesten afkomstig waren uit Friesland. Namen als Popkis, Teekis, Feekis en Boukes zijn van Friese oorsprong. Maar ook schippers uit Hoorn, Medemblik en Wieringen leverden een aandeel in het steentransport. Sprekend in dit verband is de naam van de smakschipper Jan van Noorwegen.

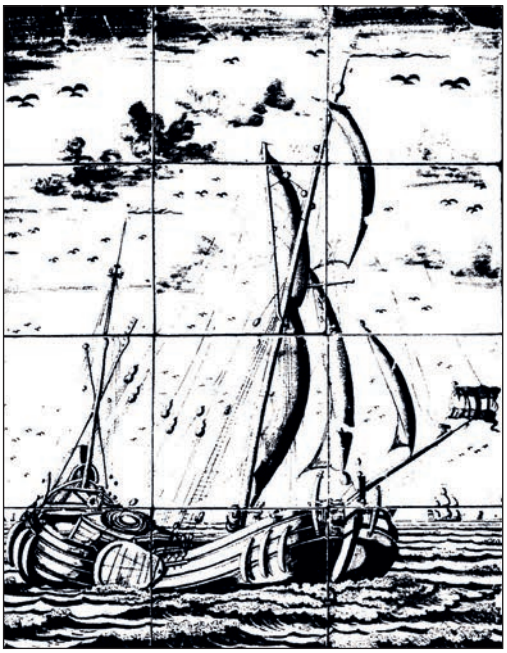

Afb. 88. Anoniem achttiende-eeuws tegeltableau met de afbeelding van een smakschip. Dit scheepstype was in gebruik als vrachtvaarder onder meer voor het transport van puin, keien, natuursteen en hout. Het had een laadvermogen van 70 tot 140 ton (Nationaal Scheepvaartmuseum Antwerpen).

De West-Friese dijkbouwer Pieter Straat

Op de vergadering van 8 mei 1751 in de Grote Kerk van Nijkerk had Lubbert Adolph Torck meegedeeld dat het herstel van de zeedijk plaats zou vinden onder supervisie van de Staten en met medewerking van een gerenommeerd architect. De Goyer en Mantel hadden hun kans gehad. De gecommitteerden van de Staten hadden zich voor hun komst naar Nijkerk al verzekerd van de medewerking van Pieter Straat, de ontwerper van de West-Friese steendijken. In heel Holland stond hij bekend als een bekwaam dijkbouwer. Straat was voor deze bijeenkomst in de Grote Kerk ook uitgenodigd. Hij kon echter niet komen vanwege ‘andere zeewerken’. Torck las de brief voor die hij hem gestuurd had. Daarin verzocht hij Pieter Straat zo snel mogelijk naar Nijkerk te komen om zijn oordeel over het dijkherstel te geven. Tevens kreeg hij de opdracht het bestek en een berekening van de kosten te maken. Ook de aanbesteding zou onder zijn leiding staan.

29 Een zeelast is 1976,4 kilogram. Zie o.a. Fransen 2011: 361. Na 1820 is een scheepslast 2000 kilo, 2 ton. Zie Verhoeff 1983: 112.

'Steenen aan den dijk is de behoudenis van 't landt' schreef Pieter Straat in 1735. Pieter Straat werd geboren in 1685. Sinds 1735 was hij burgemeester van Bovenkarspel bij Enkhuizen. Hij was hoofdingeland – dat is een door de ingelanden gekozen vertegenwoordiger in het algemeen bestuur van een waterschap – van de Oosterkogge in Drechterland. Het ontwerp van de Arkemheense steendijk in juni 1751 is vermoedelijk een van zijn laatste opdrachten geweest. Hij overleed begin januari 1752. Op vrijdag 14 januari werd hij te Bovenkarspel begraven. De begrafenis kostte drie gulden en voor het luiden van de klokken werd vijf gulden in rekening gebracht.[30]

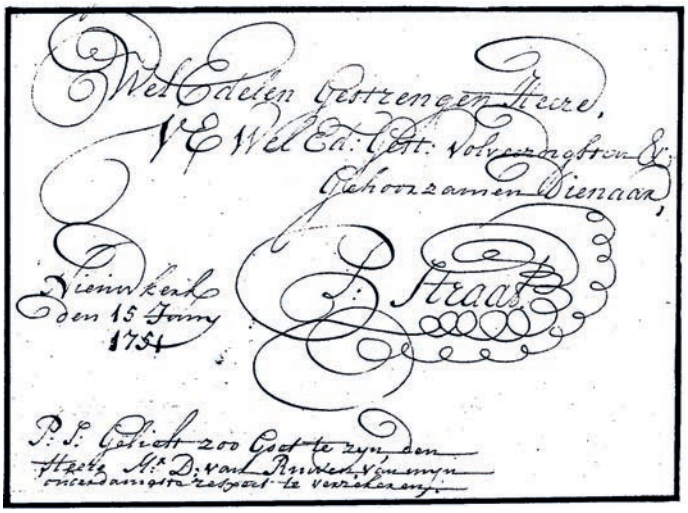

Afb. 89. Handtekening van Pieter Straat onder een brief van 15 juni 1751 aan mr. H.W. Brantsen, secretaris van de Staten van Gelre. Bij deze brief bevond zich het bestek met de dijkprofielen en een kostenberekening voor het herstel van de Arkemheense zeedijk (SV inv. nr. 813K).

Op 9 juni 1751 arriveerde Pieter Straat met een beurtschip vanuit Enkhuizen in Nijkerk. Hij logeerde bij Peel Beek, ontvanger van de verponding in het schoutambt Nijkerk en een vermogend man. Op donderdagmorgen 10 juni om acht uur begon hij in gezelschap van de twee secretarissen van de Staten van Gelre, mr. H.W. Brantsen en mr. D. van Ruyven, aan de 'oculaire inspectie' van de Arkemheense zeedijk. Hij had als opdracht meegekregen zijn oordeel te geven over de ruim 900 meter steenglooiing die in het voorjaar van 1750 was aangebracht. Bovendien moest hij adviseren hoe twee dijkgaten bij Nekkeveld het best gedicht konden worden en hoe het gesteld was met de kwaliteit van de restanten van de houten paaldijk. Op dinsdag 15 juni was het bestek met bijbehorende dijkprofielen en een kostenberekening gereed. Met een begeleidend schrijven verzond hij dit concept nog diezelfde dag bekrachtigd met zijn zwierige handtekening ter goedkeuring aan de Staten in Arnhem.

Het rapport dat Pieter Straat op 15 juni 1751 aan de dijkstoel presenteerde omvatte 23 foliobladen. In de eerste vijftien bladen beschreef hij de acht 'perken', dijkgedeelten, die volgens hem in aanmerking kwamen om met een steenglooiing bedekt te worden. Dan volgden vier bladen met zeven dijkprofielen en ten slotte berekende hij per dijkgedeelte de kosten. Totaal een bedrag van 110.541 gulden.

30 Zie het begraafboek Bovenkarspel fol. 59 (Archiefdienst West-Friese Gemeenten, Hoorn).

1. Dijklengte in roeden. 2. Lasten aangevoerde keien. 3. Prijs van de keien. 4. Lasten aangevoerd puin. 5. Prijs van het puin. 6. Arbeidsloon van de steenzetter. 7. Arbeidsloon voor het kappen van het paalwerk. 8. Arbeidsloon voor aardwerk. 9. Totaalprijs, opgeteld de kolommen 3, 5, 6, 7 en 8.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Roeden	keien	prijs	puin	prijs	steenzetter	paalwerk	aardwerk	totaal
60	240	2280	120	480	210	0	0	2970
50	800	7600	400	1600	1500	200	150	11050
28	224	2128	112	448	160	0	0	2736
145	niet nader gespecificeerd, gecalculeerd op							6612
27	540	5130	270	1080	1012	110	80	7412
139	2919	27730	1459	5836	5472	695	417	40150
120	2520	23940	1260	5040	4536	800	720	35036
50	aanbrengen fachines en aardwerk, gecalculeerd op							2575
	Onvoorzien							2000
	Totaal							110541

Tabel 21. Overzicht van de omvang en de kosten voor de aanleg van een steendijkglooiing, inclusief aard- en paalwerk en het aanbrengen van fascinen (rijshoutbossen) aan de Arkemheense zeedijk door Pieter Straat volgens het rapport van 15 juni 1751 (SV inv. nr. 813K).

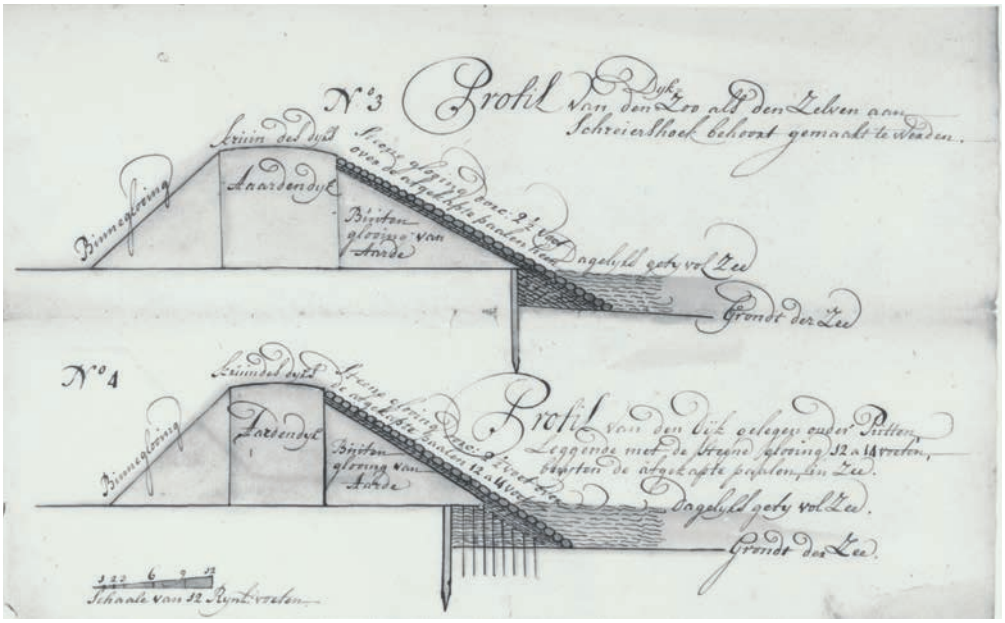

Afb. 90. Twee dijkprofielen van de Arkemheense zeedijk getekend door de West-Friese dijkbouwer Pieter Straat in juni 1751 ten behoeve van twee steendijkpercelen aan de Schreiershoek onder Nekkeveld en een deel van de Putterdijk (SV inv. nr. 813K. Foto Gelders Archief).

Het aantrekken van een dijkopzichter, de assistent van Pieter Straat, verliep met enige vertraging. Op 28 juni schreef Straat dat de man die hij oorspronkelijk op het oog had niet kon komen, omdat hij met hevige koorts op bed lag. In tweede instantie was Cornelis Boeyer bereid voor twee gulden per dag deze taak op zich te nemen. Straat verontschuldigde zich voor deze hoge vacatie. Hij hoopte echter dat de dijkstoel daarvoor begrip kon opbrengen vanwege 'het verre afwezen van zijn huys'. Kost en inwoning in Nijkerk waren bovendien voor eigen rekening. Inmiddels hadden de eerste aanbestedingen voor het leveren van puin en keien plaatsgevonden. Eind mei verscheen een algemene publicatie voor aannemers in de regio. Op 22 mei 1751 stond er een advertentie in de 'Amsterdamse Dingsdaegse Courant' die speciaal bestemd was voor aannemers in Holland.

> 'De Heeren gecommitteerden van de Provincie van Gelderland zijn van meeninge om op den 26 maij 1751 in den ampte van Putten aan de Steene Caemer ten huyse van Willem de Ruijter aen de minst annneemende te doen bestaeden het leeveren van ongevheer 2400 lasten keijsteen, mitsgaeders van 1100 lasten puijnsteen, om te worden geëmploijeert tot het maeken van den Arkemeensen zeedijck. IJmand daartoe geneegen zijnde vervoege zigh op tijd en plaatse voorseid. Konnende de conditien van nu aff aan gesien worden bij den dijkschrijver Renger Besselse te Nijkerk'.

Tekst 49. Publicatie voor de aanbesteding van keien en puin voor het herstel van de Arkemheense zeedijk op 26 mei 1751 (SV inv. nr. 813K).

Het inspectierapport dat Pieter Straat op 15 juni 1751 in opdracht van de Staten samenstelde, bevatte geen totaalplan voor de vervanging van de Arkemheense paaldijk door een steendijk.[31] Pieter Straat stelde voor slechts acht delen van de zeedijk te repareren. Uit alles blijkt dat de nood hoog was en dat alleen zeer bedreigde delen voor herstel in aanmerking kwamen. Bij het rapport horen vijf door Pieter Straat getekende dijkprofielen, waarvan ik er twee als illustratie heb opgenomen, zie vorige pagina. Bij de besluitvorming rond het dijkherstel in het voorjaar van 1751 stond de Arkemheense dijkstoel volledig buiten spel. Het dijkcollege was noch betrokken bij de benoeming van de architect en de dijkopzichter, noch bij de aanbestedingen. De 'Heeren gecommitteerden van de Provincie van Gelderland' namen in alles de leiding. Ook in 1752 en 1753 hielden de Staten van Gelre het heft in handen. Eerst na publicatie van het eindrapport in maart 1754 werd de dijkstoel in zijn volle rechten hersteld.

De steendijk van Pieter Straat in 1751-1753

De inzichten van Pieter Straat kwamen niet overeen met die van zijn voorgangers De Goyer en Mantel. De beide architecten hadden de palen laten afzagen tussen de 60 en 80 centimeter boven de waterspiegel. Dat bleek desastreuze gevolgen te hebben voor de steenglooiing. Pieter Straat adviseerde de palen af te zagen tot onder de waterlijn en de steenglooiing met 2.50 meter te verlengen tot over de palen. Het hout werd zodoende beschermd tegen de paalworm en de steenglooiing liep door tot onder de eblijn. Bij hoogwater en stormvloeden konden de golven ongehinderd tegen de helling uitlopen. Op diverse plaatsen in Nekkeveld en aan de Putterdijk verving Pieter Straat de paaldijk door

31 Dit rapport inclusief de profieltekeningen en de calculatie van de kosten omvat 23 pagina's tekst en bevindt zich in het HG inv. nr. 4398 en SV inv. nr. 813K.

een steenglooiing. Hij liet de palen afzagen en de steenglooiing er overheen leggen, zoals afgebeeld op de dijkprofielen drie en vier. Aan de Putterdijk trof hij een extra voorziening. De ruimte tussen de palen en de steenglooiing vulde hij op met fascinen.[32] Fascinen zijn rijshoutbossen verzwaard met puin en keien. Ze geven de dijkvoet extra stevigheid. Fascinen zijn afgesloten van de buitenlucht en vergaan niet. Straat adviseerde jong rijshout te gebruiken. Ten slotte liet hij de sterk gehavende paalschermen weghalen en het aarden buitenbeloop beleggen met een steentalud van 5.50 meter breedte. Mocht het voorland ter plaatse verder afkalven dan liepen de golven in eerste instantie op de korte steenglooiing dood, terwijl zonder veel moeite en kosten de glooiing naar boven kon worden uitgebreid.

De aanbesteding door de Staten had inmiddels heel wat kostbare tijd gevergd. Van de geplande 1270 meter steendijk was in november 1751 slechts 524 meter gerealiseerd. Eind april 1752 hervatte men het werk. Midden november was ruim 1100 meter paaldijk vervangen door een met puin en keien versterkt buitentalud. Van mei tot midden november 1753 maakte nog eens 960 meter paaldijk plaats voor een solide steenglooiing. Bij het ingaan van de winter 1753-1754 bestond ruim 3500 meter van de meer dan tien kilometer lange Arkemheense zeedijk uit een steendijk.

De kwantitatieve gegevens over de aanleg van deze 3500 meter steendijk heb ik weergegeven in de tabellen 23, 24 en 25. In de eerste tabel is de aanvoer van keien en puin vermeld. In de jaren 1750-1753 vervoerden 627 schepen ruim 23.000 scheepslasten puin en keien naar de Arkemheense dijk. Eind 1753 lag er 46.000 ton steen en puin op het buitenbeloop van de zeedijk. Per smakschip werden 36 lasten aangevoerd, terwijl een volledig geladen smakschip 70 scheepslasten kon vervoeren. Deze minimale belading had het voordeel dat de smakschepen dicht onder de dijk konden komen, waardoor het verdere vervoer met steenvlotten kon plaatsvinden. In de tweede tabel zijn de kosten per jaar gespecificeerd. In totaal kostte de aanleg van 3,5 kilometer steendijk 192.725 gulden. Van dit bedrag werd ruim 86% besteed aan de aankoop van puin en keien. De gemiddelde prijs per roede bedroeg 206,15 gulden, dat is 54,25 gulden per meter en ruim 55.000 gulden per kilometer. Voor een stenen buitenglooiing was dat geen abnormaal hoog bedrag. Het herstel van de Diemerdijk, waarvan de kruin tussen 1734 en 1752 werd verbreed en de voet met stenen werd verzwaard, kostte 88.000 gulden per kilometer.[33]

Afb. 91. Het buitenbeloop van de Arkemheense zeedijk gefotografeerd in oostelijke richting en aangelegd met Noorse, Brabantse en Drentse keien (natuursteen) daterend uit het midden van de achttiende eeuw.

32 Vierlingh 1920: 439.
33 Fransen 2011: 245.

Afb. 92. Een achttiende-eeuwse steenglooiing van natuurstenen keien werd aangelegd op een bed van puin en misbak.

Afb. 93. In de achttiende eeuw aangevoerde keien – tot soms wel een gewicht van een halve ton – langs de huidige waterlijn van de Arkemheense zeedijk bij Nekkeveld, gemeente Nijkerk.

Uit onderstaande tabellen blijkt dat vooral in 1752 en 1753 veel werk verricht is. Vanwege gunstige weersomstandigheden kon er gemiddeld ruim 30 weken per jaar aan de dijk gewerkt worden. In die periode kwam ruim twee kilometer dijk gereed. Dit komt neer op een productie van bijna zes meter steenglooiing per dag met een gemiddelde breedte van bijna negen meter. Aan de dijk werkten ploegen van vijftien man onder leiding van een steenzetbaas. De steenzetters waren ingehuurd door de plaatselijke aannemer Claas Bekbergen en de uit Muiden afkomstige aannemers Jacob Lokhorst, Roelof van Beek en Gijsbert Stoel. De aanvoer van keien en puin was vrijwel geheel in handen van aannemer Roelof van Beek. Een achttiende-eeuwse steenzetter was in staat ongeveer 3,6 vierkante meter steen per dag te zetten. Het arbeidsloon van een steenzetter bedroeg midden achttiende eeuw 70 à 80 cent per dag.

	1750	1751	1752	1753	Totaal
Aantal schepen met keien	72	68	99	88	327
Aantal scheepslasten 1)	3.060	2.936	4.303	3.690	13.989
Gemiddeld per schip	42,2	43,2	43,1	41,5	42,5
Aantal schepen met puin	91	58	75	76 300	
Aantal scheepslasten	2.696	2.009	2.166	2.392	9.263
Gemiddeld per schip	29,6	32,1	28,9	31 30,4	

1) 1 scheepslast = 2 zeeton = 1976,4 kg

Tabel 22. Aanvoer van hoeveelheden keistenen en puin in lasten aan de Arkemheense zeedijk in de periode 1750-1753 (SV inv. nr. 813 K en L; AZA inv. nr. 291, 292, 293 en 521, 522, 523).

	1750	1751	1752	1753	Totaal	in %
Keistenen 1)	29.801	27.896	38.398	33.215	129.310	67,0
Puin 2)	11.050	7.796	8.666	9.568	37.080	19,2
Glooiing maken	3.645	1.372	3.301	3.777	12.095	6,3
Steenzetters	2.545	1.653	3.099	2.874	10.170	5,5
Architect c.s.	397	684	673	673	2.427	1,2
Overige kosten 3)	218	808	388	229	1.643	0,8
Totaal 4)	47.656	40.208	54.525	50.336	192.725	**100**

1) Prijs keien ca. 9,50 gulden per last; 2) prijs puin ca. 4 gulden per last; 3) o.a. advertentiekosten, ijkkosten, gereedschap e.d.; 4) Gemiddelde prijs per roede 206,15 gulden en per meter 54,25 gulden.

Tabel 23: Specificatie van de kosten van de aanleg van de Arkemheense zeedijk in gulden in de periode 1750-1753 (SV inv. nr. 813 K en L).

Jaar	1750	1751	1752	1753	Totaal	Gemiddeld
Totaal aantal mandagen	2.086	1.796	3.130	3.018	10.030	2507
Werkbare seizoendagen	157	137	191	180	665	166
Gemiddeld aantal arbeiders per dag	13,3	13,1	16,4	16,8	---	14,9
Aangelegde dijklengte in meters	925	534	1115	960	3534	883
Per dag voltooide steendijk in meters	5,90	3,90	5,85	5,35	--	5,25

Tabel 24: Overzicht van het aantal mandagen, werkbare seizoendagen en arbeiders en de per dag voltooide meters steendijk in de periode 1750-1753 (AZA inv. nr. 290-293 en 520-523).

Na inspectie van de steendijk bracht namens alle gecommitteerden Andries Schimmelpennink van der Oye tot beyde Pollen het eindrapport uit.[34] Allereerst kreeg dijkopzichter Cornelis Boeyer een pluim voor zijn voortreffelijke dagelijkse leiding. De dijkstoel werd te verstaan gegeven, dat met de aanleg van deze gedeeltelijke steendijk de kous niet af was. Bij schade moest onmiddellijk herstel volgen. Palen mochten alleen gebruikt worden na uitdrukkelijke toestemming van de Staten. Aflossing van schulden, eventueel door verhoging van het morgengeld, werd aanbevolen. In alle bestuurlijke en onderhoudszaken was de dijkstoel verplicht zich te houden aan het dijkrecht van 16 oktober 1752. In een begeleidend schrijven benadrukte de commissie nogmaals er niet aan te twijfelen, dat dijkstoel en geërfden zich aan gemaakte afspraken zouden houden. De op 8 mei 1751 door de gecommitteerden meegenomen polderbescheiden werden op dat moment teruggegeven aan de ontvanger Hendrik van Steenler. Hiermee werd ‘de geheele bestiering van den meergemelden polder aan Dijkgraeff en Heemraaden overgegeven’. Daarmee kwam een einde aan een periode van ruim drie jaar, waarin de dijkstoel niet in staat was geweest zowel bestuurlijk als letterlijk het hoofd boven water te houden.

34 AZA inv. nr. 182.

‘Wij senden UEersamen hier neevens een affschrift van de resolutie door de Heeren Staaten deeser Provincie op ons uitgebragt rapport den 11 deeses genoomen.
UEersamen sullen daeruit met meerderen konnen verneemen ’t geen Hooggemelte Heeren Staaten daarbij hebben gelieven goed te vinden, waernae wij niet twijfelen off sullen UEersaamen sigh volkoomen reguleeren, terwijl wij ondertusschen sullen zorg dragen, dat de stukken en papieren van den polder ter secretarie berustende aan den ontfanger van Steenler weeder werden gerestitueert. En hiermeede eijndigende beveelen wij UEersamen in Godes Heijlige protectie. Geschreeven te Arnhem den 13 april 1754.
Erentfeste, vroome en seer discreete UEersame goede vrienden.
De gecommitteerdens des Furstendoms Gelre en Graeffschaps Zutphen tot de saeke van den Arkemeensen polder. Ter ordonnantie van dezelve H.W. Brantsen’.

Tekst 50. Begeleidende brief van de secretaris van de Staten van Gelre mr. H.W. Brantsen aan de dijkstoel van de Arkemheen behorende bij het eindrapport van de gecommitteerden van de Staten van Gelre van 13 april 1754 (AZA inv. nr. 182).

Het aanbrengen van een steenglooiing

Hoe verliep omstreeks 1750 de aanleg van een steenglooiing? Na de aanbesteding en het verlenen van de opdracht werd begonnen met het opruimen van het door de paalworm aangevreten houtwerk. Dit zogenaamde ‘removeren’ van schoeiingen, palen, gordingen en ankers gebeurde volgens vaste richtlijnen. De timmerlieden begonnen met het losdraaien van de bouten in palen en gordingen. Dat gebeurde niet voordat alle bouten geteld waren. De uitgedraaide bouten werden ingeleverd in het dijkschuurtje. De dijkschrijver of de dijkopzichter noteerde daar het gewicht aan oud ijzer. Een getelde, maar niet ingeleverde bout kostte de aannemer 50 cent. Daarna haalde men het hout van ankers en gordingen weg en stapelde dat op aan de binnenzijde van de dijk. De palen werden afgezaagd op een zodanige hoogte, dat de steenglooiing over de paalkoppen gelegd kon worden volgens het bestek van Pieter Straat. Vanuit het dijkhuisje verkocht men bij opbod het oud ijzer en het oud hout ten bate van de polderkas. Voor het slopen van hoog paalwerk ontving de aannemer 5,50 gulden per roede; voor laag paalwerk 3,25 en voor

Publicatie
‘De Heeren gecommitteerdens van de Provincie van Gelderland sijn van meeninge om op dingsdagh den 6 julius 1751 in den ampt van Putten aan de Steene Camer ten huyse van Willem de Ruijter aen de minst aanneemende te doen bestaaden, eerstelijk het uijttrekken off affhacken van eenige roeden paalwerk, soo hoog als laag, mitsgaeders het removeren van planken, posten, staaken en in het generaal alle houtwerk sigh aan den Arkemeenschen zeedijk bij Neckevelt en aan Schreijershoek bevindende als meede eenige defecten aan den Putterdijk. Ten andere het weder inheijen van eenige paalen tusschen die affgehakt moeten worden. En laatstelijk het opgraeven en aanvullen van gemelten dijk tot het bequaam maeken van daerop te leggen de nodige puijn en keijsteen. IJmand daertoe geneegen zijnde vervoege sig op tijd en plaatse voorseid. Konnen de conditien van nu aff aan gesien worden bij den dijkschrijver Renger Besselse te Nijkerk.’

Tekst 51. Publicatie voor de aanbesteding van reparaties en werkzaamheden aan de Arkemheense zeedijk van 6 juli 1751 (SV inv. nr. 945).

schoeiingen 1,50.[35] Waren deze voorbereidingen getroffen, dan gingen de aardwerkers aan de slag. Hun taak bestond uit het verbreden en/of verhogen van de dijkkruin, het uitgraven van de buitenglooiing en het leggen van de graszoden.

De kruinbreedte van de Arkemheense zeedijk varieerde van 4.30 meter tot 6.20 meter. Op plaatsen waar een steenglooiing kwam, verhoogde men de kruin met 60 centimeter. De zeedijk kreeg daardoor een gemiddelde hoogte van 3.75 meter. De lengte van het buitenbeloop varieerde van 28 tot 30 voet, tussen de 8.70 tot 10.25 meter. De glooiing aan de zeezijde werd uitgegraven tot een diepte van omstreeks 75 centimeter. Deze diepte was nodig voor het aanbrengen van de puinlaag en het leggen van de natuurstenen, de keien. Een landmeter zette alle maten uit en gaf die aan met paaltjes of mallen. De benodigde aarde voor het ophogen van de dijk haalde men volgens het bekende principe 'ter naester plaetse' en alleen uit het binnenland als er buitendijks geen land meer aanwezig was. De dijkstoel wees de aardhalingsplaatsen aan. De prijs van dit aardwerk bedroeg gemeten op de kruin 9,75 tot 12 gulden per roede.

Daarna stortte men in de uitgegraven buitenglooiing een puinlaag van 30 tot 45 centimeter. Hiervoor gebruikte men puin van afgebroken gebouwen en misbak, misvormde stenen uit steenovens. Deze puinlaag was nodig voor het verkrijgen van een effen bovenvlak omdat de hoogte van de natuurstenen keien ongelijk was. Het puin mocht niet kleiner zijn dan een klezoor, een vierde deel van een metselsteen, en niet zachter dan boerengrauw, dat wil zeggen een graad minder hard dan een klinker. Te klein en te zacht puin vroor namelijk op den duur stuk, verkruimelde en spoelde weg. Het puin werd per scheepslast aangevoerd, over de dijk vervoerd met een krui- of rolwagen en met puinmandjes naar de stoppers gebracht.

Pas wanneer over een breedte van ongeveer 40 meter het paalwerk was verwijderd en de puinlaag gestort, werd begonnen met het leggen van de keien. Om een zo breed mogelijk aanbod te krijgen en vooral om de continuïteit tijdens de werkzaamheden te waarborgen, plaatste de dijkstoel advertenties in kranten in Amsterdam, Leiden en Haarlem. Een advertentie in een Amsterdamse krant kostte 8,40 gulden. Leidse en Haarlemse redacties vroegen 5,40 gulden. In het gehele Zuiderzeegebied werden voor hetzelfde doel publicaties verspreid. De openbare aanbestedingen voor puin- en keileveranties vonden beurtelings plaats in Nijkerk en Putten. In Putten was dat ten huize van Willem de Ruyter aan de Steenen Kamer; in Nijkerk bij de weduwe van Gerrit Vedder aan de stenen sluis in de Arkervaart.

De keien werden per smakschip aangevoerd uit Scandinavië, Noord-Duitsland, België en Drenthe. De keien wogen tussen de 50 en 800 pond. Omdat de grootte van de keien in belangrijke mate bijdroeg aan de stevigheid van het talud, bepaalde het bestek in 1751 dat ⅓ deel van de keien een gewicht moest hebben van 50 tot 200 pond, ⅓ van 200 tot 500 pond en ⅓ van 500 tot 800 pond. Later werden deze eisen niet meer gesteld. De schepen met keien meerden af binnen de havenhoofden van de Arkervaart in Nijkerk. Daar controleerden leden van de dijkstoel de lading op het juiste gewicht en het puin op de vereiste kwaliteit. Was de zaak in orde dan besloot men ter plekke tot de koop. Was het puin van inferieure kwaliteit of waren de keien te licht dan werd de lading afgekeurd. De schipper kon dan het zeil hijsen om te proberen elders zijn scheepslast te slijten. Was de lading in orde bevonden en was de koop gesloten, dan werden de keien met mankracht en takels gelost op een langszij liggend houten vlot. Daarbij vielen nogal wat keien overboord.

35 In alle bestekken is sprake van de Rijnlandse roede van 3,77 meter, verdeeld in twaalf voet (0,31 cm); één voet is 12 duim (0,026 cm).

Regelmatig gaf de dijkstoel opdracht de havenmond bij laagwater leeg te halen. Een 'verspilde last' tijdens de tocht van het vlot langs de dijk kwam de aannemer te staan op een boete van 30 gulden, driemaal de kostprijs.

Afb. 94. Een huidige impressie van de Arkemheense zeedijk gefotografeerd in westelijke richting vanaf de steiger bij het stoomgemaal Hertog Reijnout, gemeente Nijkerk. Rechts de kustlijn van Flevoland (foto Martin Weijmer).

Het houten vlot dat gebruikt werd voor het transport van puin en keien van de smakschepen naar de zeedijk was 14.26 meter lang, 4.50 meter breed met een boordhoogte van 78 centimeter. Het vlot was gebouwd van eiken- en grenenhout. Op de vier hoeken stonden pompen om het inlopende zeewater te lozen. Aan de voor- en achterzijde waren in het midden twee vierkante kokers aangebracht, die dwars door het onder- en bovendek staken. In deze kokers waren koperen platen geschroefd. Was het vlot zover gereed, dan werd het naar de havenkolk in de Nijkerkse Vest gesleept om te worden geijkt. Om het draagvermogen te bepalen, laadde men het vlot met keien, waarvan het gewicht van te voren in de Nijkerkse waag was vastgesteld. De diverse maten van belading werden op de koperen platen in de beide kokers door een schaalverdeling aangegeven. Omdat de kokers midden in het vlot zaten, was een evenwichtige belading noodzakelijk. Bovendien werd het aflezen van het aantal lasten op de schaalverdeling niet gehinderd door de golfslag. Dit ijken van het steenvlot was een uiterst nauwkeurig en tijdrovend werk. De dijkstoel vertrouwde deze bezigheid daarom uitsluitend toe aan de beëdigde waagmeester van Nijkerk. Hij ontving hiervoor een dagloon van twee gulden.

De oppervlakte van het dek van het steenvlot bedroeg ongeveer 60^2 meter. Daalde het vlot bijvoorbeeld 60 centimeter, dan was er 0.6×60^3 meter water verplaatst gelijk aan 36 ton of 20 scheepslasten. Voor het lossen van een goed geladen Friese smak waren twee tochten per steenvlot nodig. Het toezicht op het laden van het juiste gewicht op het vlot noemde men in de Arkemheen 'afzien'. De man die het juiste gewicht op het vlot aflas, was de afziener. Hij werd op voordracht van de dijkstoel door de geërfden benoemd. Naast de afziener bestond de overige bemanning uit vier arbeiders. Zij versjouwden de keien of bedienden de aanwezige takels, duwden het vlot met vaarbomen of trokken het met een jaaglint langs de dijk. Aan de buitenzijden zaten voor dit jagen meerdere ijzeren handgrepen. De transportkosten voor een last keien bedroegen 60 cent. De Arkemheense dijkstoel heeft ten minste vier steenvlotten laten bouwen, namelijk in 1756, 1766, 1771 en 1777. De vlotten werden gebouwd door de scheepstimmerlieden Joost Kroesen, Eldert Stoel en Gerrit Lam uit Muiden. Het vlot uit 1766 werd in Bunschoten gebouwd.[36] De prijs per vlot lag rond de 700 gulden.

36 AZA inv. nr. 1067, 1068. In het archief bevinden zich geen tekeningen van een steenvlot. De reconstructie (afb. 103) is gemaakt aan de hand van de diverse bestekbeschrijvingen.

‘Bestek en calculatie tot het maake van een soogenaamt vaartuijg in de wandeling een vlot genaamt het welke moet zijn 46 voet buijtens werks 14½ voet, hol tussen decks 2½ voet.
Alle de kantstukke soo van de drie binneste als van de twee buijtenste en de endelings stukke moete van best eke hout zijn en van 2 breete de gehele lengte van 46 voet berijken. Het onder en booven te maaken van 2 duijms grene deele zonder spint. In dit vlot te stellen op eyder hoek na de eys een pomp met zijn toebehoore, een luyk met 2 kookers van 2 duym grene dele, die door het boove en onder dek heen loope om doen weete hoeveel laste het vlot komt traage met een eyseren rooster off plaat’.

Tot de 2 buyten kantstukke 230 v(oet) = 5 d(uim) = hout 12 st(uiver)	132,-	gulden
De drie binne stukke 345 v(oet) = 4 d(uim) = hout 9 st(uiver)	172,10	,,
Tot de 2 ende stukke 76 v(oet) = 7d(uim) = hout 1¾ d(uim)	64,12	,,
100 a 2 duijms deele sonder spint 20 st(uiver)	100.-	,,
Voor werk en pik	20.-	,,
Voor de smit en spijkers	135.-	,,
4 pompies	5.-	,,
Aan dagloon	100.-	,,
Somma	735.-	gulden

Tekst 52. Bestekbeschrijving en kostenberekening voor het bouwen van een steenvlot in 1771 gebouwd in Muiden door de scheepstimmerman Eldert Stoel (AZA inv. nr. 1068).

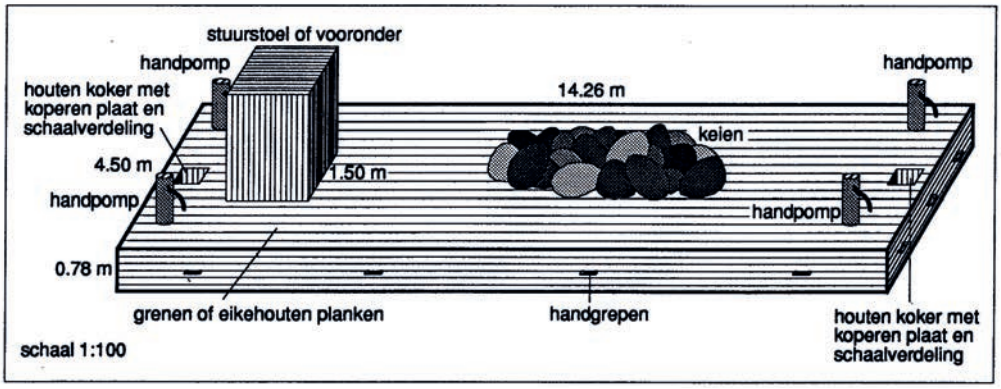

Afb. 95. Reconstructie van een houten steenvlot volgens de bestektekening van de Muidense scheepstimmerman Eldert Stoel uit 1771. Een dergelijk vlot werd gebruikt voor het transport van keien en puin vanuit de smakschepen naar diverse plaatsen langs de Arkemheense zeedijk. Het vlot had een laadvermogen van ca. 36 ton (AZA inv. nr. 1068. Tekening Frank Brouwer).

Vanaf het steenvlot tilde of takelde men de keien in het puinbed op de glooiing, waar een ploeg steenzetters en stoppers gereed stond om aan de grote ‘legpuzzel’ te beginnen. De grootste en zwaarste stenen legde men onder aan de dijk tegen de waterlijn. Zij vingen bij vloed en hoog water de eerste klappen op. De kleinere stenen werden zo gelegd, dat ze elkaar maximaal raakten. Zo nodig werden hoeken met een moker weggeslagen. Stuk voor stuk stootte men de stenen met een stoot- of beukhamer of met een handhei in het puin. Zware stenen werden verplaatst met behulp van hevelstokken. Lag de steen te hoog of te laag in vergelijking met een voorganger, dan werd hij met een hevelstok opgelicht en werd er puin weggehaald of extra ondergestopt. Door de ongelijkheid van de natuursteen

was het een voortdurend passen en meten. De overgebleven ruimte tussen de stenen werd dichtgemaakt met kleinere stenen. Dit heette afstoppen. Voor het afstoppen gebruikte men pampstokken. Die hadden aan de bovenkant een druif, een houten knop, om flink kracht te kunnen zetten. De druiven op de pampstok werden gedraaid door een wielendraaier.[37] Afstoppen of pamperen was het werk van de stopper, de leerlingsteenzetter. Steenzetbazen hielden toezicht op de uitvoering van de werkzaamheden. Het opleveren van een effen en maximaal gesloten steenglooiing vereiste een grote mate van vakmanschap. Bovendien was het zeer zwaar werk. Een steenglooiing was pas goed gelegd als er geen enkele steen met de voet bewogen kon worden. De gemiddelde dikte van de steenlaag op de glooiing bedroeg 30 tot 40 centimeter.

Waar kwamen steenzetters, stoppers en steenzetbazen vandaan? Alleen uit 1750 zijn de namen van de steenzetbazen bekend. Namen als Claas en Hendrik van Medemblik en Jan van Venedie doen vermoeden dat zij uit Noord-Holland kwamen, want Venedie is een straatnaam in Enkhuizen. Venedie is een vernoemingsnaam van de Italiaanse stad Venetië. De burgemeesters van Enkhuizen kochten namelijk in 1518 een gang 'daer sij een brugge leiden, die men op mochte lichten om te gaan op het landt dat men nu Venetien ofte Veneedje

Arbeidsloon per dag van:	
Steenzetter	80 cent à 1gulden
Stopper	70 cent
Dijkopzichter	3,50 gulden
Assistent-opzichter	1,50 gulden
Architect	10 gulden
Prijzen van gereedschap en materiaal:	
Keien	ca. 10 gulden per last (1976,4 kg)
Puin	ca. 4 à 4,50 gulden per last
Hamers en hevels	72 cent
Waterpas	16 gulden
Kruiwagen	3,30 gulden
Kabeltouw	20 à 28 cent per pond
Ton teer	12,50 gulden
Prijzen van diverse werkzaamheden:	
Schippersloon voor puin- en keientransport	2 gulden per last
Transportkosten van keien per vlot	65 cent per last
Verwijderen van hoog paalwerk	5,50 gulden per roede
Verwijderen van laag paalwerk	3,25 gulden per roede
Verwijderen van een houten schoeiing	1,50 gulden per roede
Gereedmaken van de aarden glooiing	9,75 à 12 gulden per roede
Het ijken van een steenvlot door de waagmeester	2 gulden per dag
Advertentie in landelijke kranten	8,40 à 5,40 gulden per stuk

Tabel 25. Arbeidsloon, prijzen van materiaal en werkzaamheden met betrekking tot het aanleggen van de Arkemheense steendijk omstreeks 1750.

37 Pampstokken waren van hout met aan de bovenkant een ronde houten knop, de druif. Druiven werden gedraaid door een wielendraaier. Pamp- is afgeleid van het werkwoord pampelen of pamperen, volproppen of oppropen. Het woord pampstok komt niet voor in het WNT en evenmin in Danner 2009.

noemt'. Ook in Alkmaar, Heilo, Hoorn en Purmerend komen vernoemingsnamen voor van Venetië.[38] Het is vrijwel zeker dat zij steenzetters en stoppers uit hun woonplaatsen meenamen naar Nijkerk. Over hun verblijfplaats tijdens dit seizoenswerk ontbreken gegevens. Vermoedelijk werden zij in de omgeving van de dijk tijdelijk gehuisvest in schuren.

Wat verdiende een steenzetter, een stopper, de dijkopzichter en een architect? Een steenzetter, de vakman, verdiende gemiddeld 90 cent per dag. Zijn rechterhand de stopper 70 cent en de dijkopzichter kreeg 3,50 gulden. Dat betekent dat een steenzetter ruim 300 gulden per jaar verdiende. Omstreeks 1750 kon onder normale omstandigheden een gezin met twee kinderen hiervan rondkomen.[39] Het dagloon van de architect was 10 gulden. Hiervan moest hij wel zelf reisgeld en onderdak betalen. Vergelijken we in dit verband het dagloon van een steenzetter omstreeks 1750 met de verdiensten van ambachtslieden in een stad als Alkmaar, dan komen de steenzetters er bekaaid af. Stedelijke beroepsbeoefenaars als timmerlieden, metselaars en loodgieters ontvingen gemiddeld 1,25 gulden per dag.[40] Dit is opmerkelijk omdat steenzetter een seizoensgebonden beroep was en om die reden beter betaald zou moeten worden. Dijkopzichter Cornelis Boeyer klaagt echter nergens in zijn correspondentie over het gebrek aan arbeidskrachten of over de inzet van deze vaklui. Dit zou kunnen wijzen op een ruim voldoende arbeidspotentieel aan dijkwerkers in het midden van de achttiende eeuw.

Kroniek van dijkopzichter Cornelis Boeyer 1752-1753

Op 16 juni 1751 rapporteerde Lubbert Adolph Torck, voorzitter van de commissie inzake de Arkemheen namens de Staten van Gelre, dat het herstel van de zeedijk moest plaatsvinden naar ontwerp van een bekwaam architect en onder toezicht van een deskundig dijkopzichter. De eerste vonden de Staten, zoals we hierboven zagen, in Pieter Straat, de tweede was eveneens een West-Fries. Hij heette Cornelis Boeyer en kwam uit Andijk. Volgens opgave van Pieter Straat 'een eerlijk man, alsmede dat hij sig niet ligt door quaadaardige practijkmakers zal laten vervaart maken en laten verblaffen'.[41]

In mei 1751 stelden gecommitteerden van de Staten een duidelijke taakomschrijving vast voor de dijkopzichter. Hij moest onder ede beloven het dijkherstel volgens bestek uit te voeren. Hij moest samen met de afziener het aantal lasten aangevoerde keien of puin op de schaalverdeling in de kokers van het steenvlot aflezen en noteren. Dagelijks hield hij bij hoeveel materiaal er was aangevoerd en hoeveel arbeiders en steenzetters er aan het werk waren. Zondags had hij geen vrije dag. Dan maakte hij de werkstaten op. Deze werkstaten vormden de basis voor de wekelijkse contante uitbetalingen aan schippers, aannemers, arbeiders en leveranciers. Aan het eind van het dijkseizoen legde hij rekening en verantwoording af in een jaaroverzicht dat ter goedkeuring aan de Staten van Gelre werd verzonden. Door het overlijden van Pieter Straat in januari 1752 rustte de uitvoering van het dijkherstel in 1752 en 1753 volledig op de schouders van Cornelis Boeyer. De Staten vonden het – mogelijk vanwege het deskundig optreden van Boeyer – niet nodig een nieuwe architect te benoemen. In 1754 publiceerde hij zijn eindrapport. De daarin opgenomen aanbevelingen zijn van grote invloed geweest op de aanleg van steendijkpercelen aan de Arkemheense zeedijk in de tweede helft van de achttiende eeuw.

38 Rentenaar 1984: 343.
39 Groenveld 1997: 51.
40 Noordegraaf 1980: 26-28.
41 De brief van Pieter Straat d.d. 11 juli 1751. De correspondentie die de basis vormt voor deze kroniek in SV inv. nr. 945.

We volgen nu Cornelis Boeyer op zijn reis naar Nijkerk en zijn werkzaamheden aan de Arkemheense steendijk. In de vroege morgen van 13 juni 1751 verliet Cornelis Boeyer voor enkele maanden zijn woning aan de Drechterlandse Noorderdijk bij Andijk in West-Friesland voor zijn eerste reis naar Nijkerk. In Wervershoof wachtte hij in de herberg De Swaan op de reiskoets naar Medemblik, die hem in korte tijd naar Hoorn bracht. Uit Hoorn vertrokken dagelijks acht trekschuiten naar Amsterdam, zodat hij zich niet hoefde te haasten. Desnoods nam hij de nachtschuit over Edam en Monnikendam. 's Morgens vroeg kon hij dan het beurtschip nemen, dat hem nog diezelfde dag afzette in de haven van Nijkerk. De eerste weken horen we niets van Cornelis Boeyer. Pas op 10 augustus – hij is dan ruim zes weken in functie – vroeg hij de Staten via Pieter Straat een verhoging van zijn dagloon. Hij deelde mee dat hij 'zonder intermissie' van 's morgens vroeg tot 's avonds laat in de weer was. De Staten verhoogden zijn dagvergoeding van 2 gulden naar 3,50 gulden. In het najaar van 1751 reisde Boeyer terug naar Andijk.

Op 26 maart 1752 vroeg dijkschrijver Renger Besselsen de Staten van Gelre of Cornelis Boeyer opnieuw tot dijkopzichter benoemd kon worden. De Staten gingen akkoord en op 7 april 1752 deed Boeyer verslag van zijn eerste dijkinspectie. Hij beloofde de secretaris van de Staten H.W. Brantsen regelmatig per brief van de gang van zaken op de hoogte te houden. Deze correspondentie tussen Cornelis Boeyer en mr. H.W. Brantsen beslaat twee perioden, namelijk van 7 april tot 30 december 1752 en van 25 mei tot 28 november 1753. De briefwisseling tussen Boeyer en Brantsen geeft een inzichtelijk beeld van de dagelijkse praktijk bij de aanleg van een steendijk in het midden van de achttiende eeuw. Ik volg daarom de briefwisseling van Boeyer aan Brantsen op de voet en vat de inhoud van hun brieven kort samen.

21 juni 1752. Het werk aan de dijk verloopt te traag. De aanvoer van keien is onregelmatig. Boeyer heeft gehoord dat er vaste contracten met steenleveranciers nodig zijn, omdat anders de schippers niet naar het zuidelijk gelegen Nijkerk opzeilen, maar hun vrachten eerder lossen bij dijkwerken in Harlingen, Hoorn, Enkhuizen of Medemblik. Om hierin verandering te brengen is de Muidense steenhandelaar Roelof van Beek van 29 mei tot 10 juni naar Hamburg gereisd om vaste leveringscontracten af te sluiten. Binnenkort is er dus een flink aantal schepen te verwachten.

30 juni 1752. De Hamburgse steenhandelaren houden woord. Op maandag 26 juni liggen er maar liefst zestien schepen met keien voor de dijk 'hetwelk allemaal beste steen is'. Twee dagen later komen er weer vijf schepen voor de wal. Eén daarvan heeft te kleine keien aan boord en is weggestuurd. Als er binnen enkele dagen nog twee of drie schepen arriveren, is er voldoende aanvoer om het perceel ten westen van de Rassensluis op tijd klaar te krijgen.

> 'De heer, mijnheer Brantsen.
> Dese dient als dat wij aan de westkant van de sluijs 't aanbrengen der steen gedaen hebbe en gaen tegenwoordig met de Reedschappen naar de Putterdijk om daer te beginnen. Wij hebben vandaeg de laetste scheepe met keije leeg gelost. Het heeft in veertien daege geen gelegentheijt geweest om te komen en zijn bij de eerste gelegent wel aen goede vloot scheepen te verwagten. Wij hebbe op heden int geheel gelost 45 scheepe en daer uijt ontfangen 1937 laste keije en puijn 36 scheepe en daer ontfangen 963 laste.
> Blijve hier meede u Ed. dienswillige dienaar Cornelis Boeyer te Nijkerk de 20 julij 1752'.

Tekst 53. Verslag van dijkopzichter Cornelis Boeyer aan de secretaris van de Staten van Gelre mr. H.W. Brantsen over de voortgang van de aanleg van de Arkemheense steendijk gedateerd 20 juli 1752 (SV inv. nr. 945).

4 augustus 1752. In de afgelopen week zijn er 24 schepen met keien aangekomen. Het perceel aan de westkant van de Rassensluis is inmiddels gereed. Al het materiaal is nu overgebracht naar de Putterdijk, waar 30 roeden, ongeveer 115 meter, steendijk gelegd moet worden.

25 augustus 1752. Binnenkort zullen veel steenzetters naar huis gaan, omdat in dit deel van het seizoen de aanvoer van keien sterk vermindert. In september kiezen de schippers voor het vervoer van hout in plaats van keistenen. Houttransporten brengen meer geld in het laatje.

6 oktober 1752. Er is nu in totaal 4304 last keien en 2166 last puin gelost. Hiermee is 293 roeden, ruim 1100 meter, steendijk gebouwd: 170 meter bij Nekkeveld, 135 meter ten westen van de Rassensluis, 270 meter tussen de Rassensluis en Schreiershoek en 540 meter van de Putterdijk. Door het mooie weer schiet ook het aardwerk flink op.

11 november 1752. Aan de Putterdijk staat nu nog een paaldijk van bijna 40 meter. In het voorjaar van 1753 moet dit deel het eerst worden aangepakt, want het hout is van slechte kwaliteit. Bij vloed staat het water een halve meter tegen de dijk. Om de steenglooiing extra te verstevigen, stelt Boeyer voor hier aan de dijkvoet zinkstukken, zogenaamde fascinen, aan te brengen. Hij belooft Brantsen hierover nader te berichten.

30 december 1752. In deze brief, verzonden vanuit Andijk, komt Boeyer terug op de fascinen aan de Putterdijk. De fascinen moeten gemaakt worden van eikenrijshout, 50 centimeter dik en 250 centimeter lang. Boeyer denkt er 2000 nodig te hebben. De fascinen moeten vanaf eind maart aan de binnenvoet van de Putterdijk tussen Arler en de Putterdijkerhuizen naast het hoge paalwerk worden opgestapeld. Hij meldt vast, dat hij in 1753 zeker 3600 last keien en 2000 last puin nodig heeft.

> ‘Eersame heer mijnheer secretaris Brantsen,
> Ik heb uw Ed. brief van den 1 junius wel op zijn tijd ontfangen. Ik bedank uw Ed. hooglijk voor de opwekking en aanbeveling daar in van uw. Ed. aan mijn gedaen. Ik ben bij mij zelfs gerust dat er niemandt van al de vijhanden op mijn persoon of eenig werk niets kunnen hebben te seggen en of ze daer veel van hebben te lasteren. Dat is voor haer eijgen zelven. Wij hebben daer niets van te verantwoorden. Ik hoop ondertusschen getrouw en volstandig in mijn bediening voort te gaen. Tot berigt verder dient dat ons werk als nog in goede aanvang is. De 13 eerste schepe die zijn nu tegenwoordig leeg. Wij hebben na die nog 10 gekregen waervan er 4 zijn weg gegaen omdat ons de steen te klijn was. De andere ses zijn wij nu aan te lossen. Blijve hier mede uw Ed. dienswillige dienaar. Cornelis Boeijer. Nijkerk den 8 junius 1753’.

Tekst 54. Brief van dijkopzichter Cornelis Boeyer aan de secretaris van de Staten van Gelre mr. H.W. Brantsen over zijn persoon en de eerste werkzaamheden aan de Arkemheense steendijk in juni 1753 (SV inv. nr. 945).

15 juni 1753. ‘Dese brief dient om U.Ed. kennis te geven van enige tegenvalligheden’. De aanvoer van keien en puin stagneert opnieuw. Op dit moment liggen er zelfs helemaal geen schepen voor de wal. Bovendien zijn er problemen met de zodenstekers voor het aanbrengen van de graswand tussen kruin en steenglooiing. Boeyer eist zoden met een dikte van achttien centimeter maar de aardwerkers steken ze niet dikker dan tien centimeter waardoor de zoden slecht aanslaan. Hij zal de dijkstoel vragen in deze kwestie te bemiddelen.

20 juli 1753. Sedert 6 juli zijn er geen schepen meer gearriveerd. Door de harde wind en het hoge water konden twee schepen niet gelost worden. De schippers vertellen dat er wel vijftien schepen voor de Arkemheen gereed liggen, maar dat ze door tegenwind Nijkerk niet kunnen bereiken. Enkele aannemers hebben brieven verzonden naar Texel, waar de meeste smakschepen met Noorse steen binnenlopen, met het verzoek de lichtste vaartuigen naar Nijkerk door te sturen. Inmiddels zijn 1000 fascinen geleverd door Willem de Ruyter van de Steenen Kamer in Putten voor zes gulden per 100 bossen.

3 augustus 1753. Opnieuw zijn er geen stenen aangekomen. Het werk ligt volledig stil. De wind wil maar niet uit een andere hoek gaan waaien. Alleen de aardwerkers kunnen aan de slag blijven.

28 september 1753. De fascinen van Willem de Ruyter voldoen niet aan de gestelde eisen. Hij wordt gekort met 1,50 gulden per 100 bossen. Er moet nog 60 meter steenglooiing gelegd worden. De wind komt nu uit de goede hoek en hopelijk bereiken de vijftien schepen binnenkort de Arkemheense zeedijk.

9 november 1753. Vandaag is het laatste schip gelost. Nog vijf dagen steenzetten en dan zit het werk voor dit jaar erop. De aardwerkers, die de kruin verhogen en de zoden leggen, volgen de steenzetters op de voet.

16 november 1753. Op 13 november is de laatste steen aan wal gebracht. De vorig jaar gemaakte schattingen kloppen aardig. Er is 3690 last keien en 2392 last puin verwerkt, bijna 11.000 ton. De 170 last die over is, zal achter de dijk gestort worden. De steenzetters hebben op 15 november het werk voltooid.

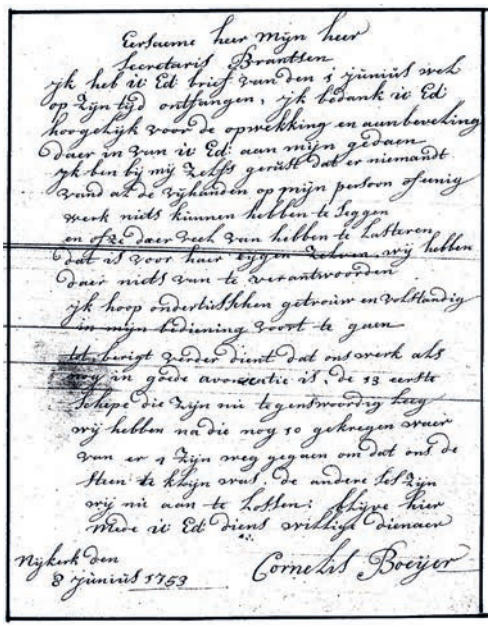

Afb. 96. Brief van dijkopzichter Cornelis Boeyer aan de secretaris van de Staten van Gelre mr. H.W. Brantsen over zijn persoon en de aanleg van de steenglooiing aan de Arkemheense zeedijk in juni 1753 (SV inv. nr. 945).

28 november 1753. De aardwerkers waren op 22 november klaar. De jaarrekening en de verzamelstaten over 1753 zijn bij deze brief ingesloten. Boeyer verontschuldigt zich nogmaals voor zijn slechte handschrift. Hij heeft echter belroos gehad, waardoor hij enige dagen blind geweest is.[42] Ook nu nog is zijn gezichtsvermogen beperkt. Hij deelt mee eventueel in het voorjaar weer beschikbaar te zijn. Hij tekent met: ‘Blijve hier mede met hoog agting U. Ed. dienswillige dienaar Cornelis Boeyer’.

Bijna vier maanden later, op 26 maart 1754, inspecteerden de negen gecommitteerden van de Staten van Gelre de in 1751, 1752 en 1753 onder toezicht van Pieter Straat en Cornelis Boeyer aangelegde steenglooiingen. Voor het werk van dijkopzichter Boeyer hadden zij niets dan lof. Enkele dagen eerder was Boeyer voor de vierde keer in Nijkerk

42 Een roodkleurige huidontsteking gepaard met blaasvorming (erysipelas).

aangekomen. Hij was nu echter niet meer in dienst van de Staten, maar van de Arkemheense dijkstoel. Met dijkgraaf en heemraden reed hij nogmaals langs de gehele dijk en wees hen op de zwakke plekken. Hij raadde hen aan in de komende jaren enkele delen van de Nekkevelder- en Putterdijk van een steenglooiing te voorzien. Hij begrootte deze investering op 15.600 gulden. Tevens adviseerde hij de te smalle dijk tussen Ark en de Wiel ongeveer 75 centimeter te verhogen, de kruin te verbreden en de binnenglooiing minder steil te maken. Hiervan maakte hij een schetstekening.

Voorzien van deze goede raadgevingen namen dijkgraaf en heemraden eind maart 1754 afscheid van deze vakkundige en vooral sympatieke West-Friese dijkopzichter. Bijzonderheden over leven en verdere werkzaamheden van Cornelis Boeyer heb ik niet kunnen vinden. Hoewel de familienaam Boeyer of Boeder regelmatig voorkomt in Andijk en omgeving trof ik in de doopboeken het geboortejaar van Cornelis Boeyer niet aan. Uit het begraafboek van de gemeente Andijk blijkt dat hij daar begraven is op 10 maart 1789.[43]

De financiering van de steendijk 1750-1753

Het aanleggen van een steendijk was een zeer kostbare aangelegenheid. De Staten van Gelre eisten in 1750 dat tenminste eenderde van de tien kilometer lange Arkemheense paaldijk door een steendijk zou worden vervangen. Wie moest dat betalen? Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de Staten van Gelre – gezien de weinig rooskleurige financiële positie van de polder en hun inmenging in het beleid – in de buidel zouden tasten. Zij waren immers vanaf 8 mei 1751 de bewindvoerders van de Arkemheen en in wezen eindverantwoordelijk voor het dijkherstel. Over een financiële tegemoetkoming van de Staten echter geen woord. Er was noch sprake van subsidie, noch van een lening tegen een lage rente, noch van kwijtschelding of tijdelijke verlaging van de verponding voor de ambten Putten, Nijkerk en Harderwijk. De Arkemheense dijkstoel moest alles zelf betalen. Een vrijwel onmogelijke opgave. Het ontbreken van enige vorm van financiële steun van buitenaf had uiteindelijk tot gevolg dat de aanleg van een steenglooiing langs de Arkemheense zeedijk meer dan honderd jaar heeft geduurd. De laatste meters werden pas voltooid in 1860.

Het ontbreken van overheidssteun was des te opmerkelijker als we het optreden van de Staten van Gelre vergelijken met de handelwijze van de Staten van Holland ten opzichte van de West-Friese waterschappen en het Hoogheemraadschap van de Diemerdijk in de jaren 1734-1752. In zijn artikel ‘Het dijkherstel onder leiding van de Staten van Holland’ maakte Baars een berekening van de geldelijke tegemoetkomingen die de Hollandse Staten aan de diverse West-Friese dijkbesturen verleenden toen in 1735 de paalworm de Zuiderzeedijken had aangetast.[44] In totaal ontvingen de diverse dijkbesturen in West-Friesland van de Staten van Holland een subsidie van 3.200.000 gulden tegen een rente van 2,5%. In 1737 werd de schuld verlaagd tot 800.000 gulden. Toen in 1741 opnieuw grote bedragen geïnvesteerd moesten worden, lieten de Staten de eis tot terugbetaling geheel vervallen. De schuld is echter nooit volledig kwijtgescholden. In 1824 waren de waterschappen nog 50.000 gulden schuldig. In 1825 werd de schuld als verjaard beschouwd en afgeschreven. Bovendien leverden de Staten nog in een andere vorm een bijdrage aan het dijkherstel, namelijk door tijdelijke vrijstelling of kwijtschelding van de verponding. In

43 Begraafboek Andijk 1789. Zijn naam staat in de linkerkolom, vierde post (nr. 16). Archiefdienst West-Friese Gemeenten, Hoorn.
44 Baars 1989: 204.

november 1734 lag er een plan op tafel om een groot deel van de Diemerdijk en de zeedijk bij Muiden met stenen te verstevigen. De kosten werden geschat op 600.000 gulden. De Staten van Holland gaven na goedkeuring van de plannen een subsidie van 400.000 gulden voor de Diemerdijk en 200.000 gulden voor de Zeedijk ten oosten van Muiden.[45] In het licht van deze feiten dringt de vraag zich op waarom de Staten van Gelre de dijkstoel van de Arkemheen op geen enkele wijze financieel tegemoet kwamen.

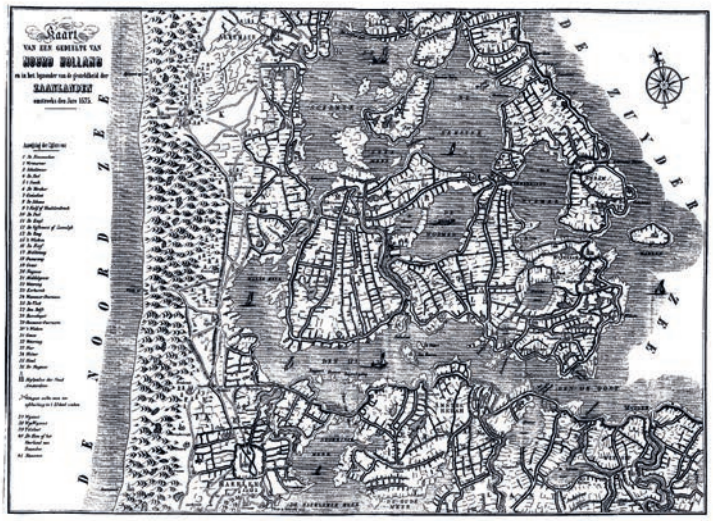

Kaart 53. Een gedeelte van Noord-Holland omstreeks 1575. Deze kaart geeft een goed beeld van de grootte van de Noord-Hollandse meren. De Beemster werd drooggelegd in 1612, de Purmer in 1622, de Wijde Wormer in 1626 en de Schermer in 1635. Deze droogmakerijen hadden een gezamenlijke oppervlakte van ruim 16.000 hectare. De Staten van Holland subsidieerden de drooglegging met ruim 3.000.000 gulden (Veen 1916, bijlage 3).

De Staten van Holland hadden grote belangen in Noord-Holland boven het IJ en in de directe omgeving van Amsterdam. In de eerste helft van de zeventiende eeuw waren hier in totaal 48 meren drooggelegd, waaronder de Beemster, de Purmer, de Wijde Wormer en de Schermer. Hierdoor werd de oppervlakte van de Noord-Hollandse landbouw uitgebreid met ruim 16.000 hectare.[46] De Noord-Hollandse dijken beschermden handelssteden als Hoorn, Enkhuizen en Medemblik en zorgden voor belangrijke belastinginkomsten. De bescherming van de droogmakerijen en de steden door het financieren van dijkonderhoud verdiende zichzelf op den duur terug, ook al kostte dat aanvankelijk investeringen van miljoenen. Daarentegen leverden de hooi- en weilanden van de Arkemheen de Staten van Gelre veel minder op dan bijvoorbeeld de landbouwgronden in het Gelderse rivierengebied. Bovendien werden, met uitzondering van Nijkerk, plaatsen als Harderwijk en Putten niet of nauwelijks door de Arkemheense zeedijk beschermd. Het economisch en financieel belang van de Arkemheen was vanuit Arnhems perspectief uiterst beperkt. Daar komt nog bij dat de Staten van Gelre in het algemeen de zorg voor de binnenlandse waterstaat overlieten aan belanghebbenden. Met dit principe braken zij pas in 1779 toen zij een subsidie verleenden van 10.000 gulden voor het herstel van de Heterensedijk in het Gelderse rivierengebied. Een jaar later werd eenzelfde bedrag toegekend voor reparatie aan de dijk bij Pannerden.[47] De Arkemheen viel tijdens de noodtoestanden rond 1611 en 1750 buiten de prijzen. Dat de Staten van Gelre zich in 1611 en 1750 toch nadrukkelijk bemoeiden met

45 Fransen 2011: 243.
46 Van de Ven 2003: 161-162 en Van Zwet 2009 passim. Een lijst van alle 58 landaanwinningsprojecten vóór 1650 in Noord-Holland boven het IJ in Van Zwet 2009: 483.
47 Van der Meer 1939: 141-142.

de bestuurlijke gang van zaken is daarmee niet in tegenspraak. Volgens het dijkrecht waren de Staten verplicht in noodsituaties in te grijpen. Dat hield niet in dat er ook financieel moest worden bijgedragen. De dijkstoel moest zélf door het 'negotiëren van penningen', het uitgeven van obligaties, zorgen voor de financiële middelen.

Het gevolg was dat de dijkstoel grote leningen moest afsluiten die decennialang zorgden voor een fikse rentepost in de jaarrekeningen. Tussen 1754 en 1795 bedroeg de gemiddelde jaarlijkse rentelast door het ontbreken van financiële steun van hogere overheden 7000 gulden. Dit betekende dat 18% van de jaarlijkse ontvangsten verdween in de al goed gevulde zakken van tientallen zogenaamde 'renteheffers', rechtspersonen, particuliere geldschieters en beleggers.

Terug naar de feiten rond de financiering van de Arkemheense zeedijk. Op 8 juli 1751 lieten de Staten de ontvanger Volkert van Steenler weten dat hij op 1 augustus via leningen 20.000 gulden in kas moest hebben. Op 8 augustus meldde ontvanger Van Steenler dat dit hem gelukt was. In de periode 1750-1753 schreef de dijkstoel voor de bouw van 3,5 kilometer steendijk obligaties uit voor totaal 173.700 gulden tegen een rente van 3%. De namen en bedragen van de geldschieters staan in tabel 27. Zij kwamen, zoals uit deze tabel blijkt, uit het gehele gebied van de Veluwe. Wat hun maatschappelijke positie betreft heb ik de financiers verdeeld in vier categorieën: rechtspersonen, adel, patriciaat en burgerij.[48]

Onder de acht rechtspersonen waren de diaconieën van Ermelo, Harderwijk, Barneveld, Otterlo en Terwolde en de classis van de Neder-Veluwe. Samen met het Arnhemse weeshuis en de weduwensociëteit ter plaatse zorgden zij voor 10.300 gulden, dat is 5,9% van de leningen. De adellijke dames en heren leenden 15.200 gulden aan de polder, dat is 8,8%. Onder hen bevond zich de Veluwse landdrost Lubbert Adolph Torck. Hij was voorzitter geweest van de Statencommissie die in mei 1751 alle bestuurlijke bevoegdheden van de dijkstoel opschortte en had bovendien landerijen in de polder. Torck was schatrijk en had blijkbaar meer vertrouwen in de kredietwaardigheid dan in de leidinggevende kwaliteiten van de dijkstoel. Hij legde 2000 gulden in. Verder treffen we in deze groep leden aan van families die uitgebreide bezittingen hadden in de omgeving van Nijkerk en Putten, zoals Judith Geertruyd Bentinck, Geertruyd Heylwig van Essen en jonker Jan Hendrik van IJsselmuiden. Hij was verwant aan de familie Van Essen van de Vanenburg in Putten.

Bijna de helft van de steendijk werd gefinancierd door het Gelderse patriciaat. In totaal belegden zij 86.900 gulden. Vooral de Harderwijkse familie Van Westervelt leverde een belangrijke bijdrage aan de financiering van de steendijk. Zij bezaten veel landerijen in de Arkemheen. Zo werd iets minder dan de helft van dit bedrag ingelegd door Anthony en Heribert van Westervelt.[49] Koploper was Heribert van Westervelt,

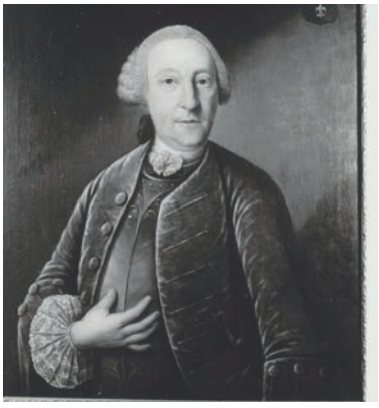

Afb. 97. Heribert van Westervelt (1711-1792), zoon van Anthony van Westervelt (1681-1761), heer van de Essenburg en burgemeester van Harderwijk door A. Kaldenbach. Van Westervelt leende in de periode 1750-1753 een bedrag van 26.000 gulden aan de dijkstoel van de Arkemheen voor de aanleg van de steenglooiingen van de Arkemheense zeedijk en was daarmee een van de grootste beleggers (foto Iconografisch Bureau 's-Gravenhage).

48 Voor de bijzonderheden van diverse personen uit deze regio zie Duinkerken 1990 passim.
49 Over de Harderwijkse familie Van Westervelt zie Duinkerken 1990: 219-225.

heer van de Essenburg bij Hierden. Hij leende tussen 1750-1753 aan de polder de lieve som van 26.000 gulden. De Arnhemse patriciërs uit het geslacht Brantsen waren goed voor 19.000 gulden. Onder hen was H.W. Brantsen, die namens de Staten van Gelre de correspondentie voerde met de Arkemheense dijkstoel in de jaren 1750-1754. Andere bekende namen uit deze groep zijn leden van de families Schimmelpenninck, Roldanus, Schrassert, Ardesch en Tulleken.

Afb. 98. Graf van Heribert van Westerveld (1756-1831), zoon van Willem Jan van Westervelt (1720-1776), heer van de Salentein. Zijn grafmonument ligt op een klein eiland op het privéterrein van het landgoed de Salentein aan de Nijkerkerstraat, gemeente Nijkerk (foto Carolien van der Hilst).

Het aandeel van de adel en het patriciaat in deze financiële transacties bevestigt het beeld dat Verstegen gaf van de welstand op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw.[50] Door de verkoop van geestelijke goederen in de dertiger jaren hadden zij aanzienlijke bezittingen verworven. De opbrengst van hun landerijen en boerderijen werd niet opgepot, maar aangewend om het jaarlijkse inkomen met een vast bedrag aan rente-inkomsten te verhogen. Dat sommige crediteuren niet alleen aan eigen inkomsten dachten, maar er ook een middel in zagen om aan liefdadigheid te doen, bewijst Vrouwe Focanus, de echtgenote van Johan Schrassert, de stadssecretaris van Harderwijk. Zij schonk haar 3% rente over een kapitaal van 200 gulden aan twee arme weduwen Marietjen Klaasen en Peeljen Gerrits. Beiden waren analfabeet en tekenden het rentebriefje voor ontvangst met als handmerk een kruisje.

Ook diverse burgers bleken over een dikke portemonnee te beschikken. En dan te bedenken dat een gemiddeld jaarloon van een arbeider rond 1750 tussen de 310 en 360 gulden lag.[51] De burgers waren goed voor 62.300 gulden, dat is 35,7%. De grootste crediteuren kwamen uit de ‘geestelijke stand’. De Harderwijkse predikant Petrus Wijnstok leende samen met zijn moeder Elisabeth van Groot Davelaar maar liefst 10.000 gulden aan de polder en de Nijkerkse pastoor Daniël Kuttschreutter schreef in voor 8000 gulden. Eenzelfde bedrag kwam van de niet onbemiddelde tollenaar van de Gelderse tol in Arnhem Jasper Schulder en zijn vrouw.[52] De boekhouder van het Burger Weeshuis van Nijkerk, Stephen Reynier van Steenler deed mee voor 2000 gulden. Verder leende Jan Volten, stalhouder en voerman te Harderwijk, aan de polder 500 gulden en Anna Maria Bon uit Arnhem 2000 gulden. Zij was de moeder van Huibert van Hamel, die als schout van de heerlijkheid ’t Loo ook zijn ontvanger Pieter Wesselman wel overgehaald zal hebben 3000 gulden aan ontvanger Volkert van Steenler toe te vertrouwen.

50 Verstegen 1990: 67-69.
51 Groenveld 1997: 51.
52 Petrus Gijsbertus Wijnstok (1730-1808), predikant te Harderwijk (1751), promotie (1764). Hij woonde aan de Wolleweverstraat. Daniël Frederick Kuttschreutter de Kootsruijter (1715-1773), priester, pastoor te Nijkerk (1745). Voor Jasper Schulder zie GR inv. nr. 2414 (1739-1774) en HG inv. nr. 2330 (1758).

Afb. 99. Een zogenaamd 'rentebriefje' uit de financiële administratie van de polder Arkemheen in 1772. Vrouwe Focanus – zij was de echtgenote van de Harderwijkse stadssecretaris Johan Schrassert – schenkt de door haar ontvangen rente over een kapitaal van 200 gulden à 3% aan Marietjen Klaasen en Peeljen Gerrits. Beide weduwen waren analfabeet en tekenden voor de ontvangst met een kruisje (AZA inv. nr. 593).

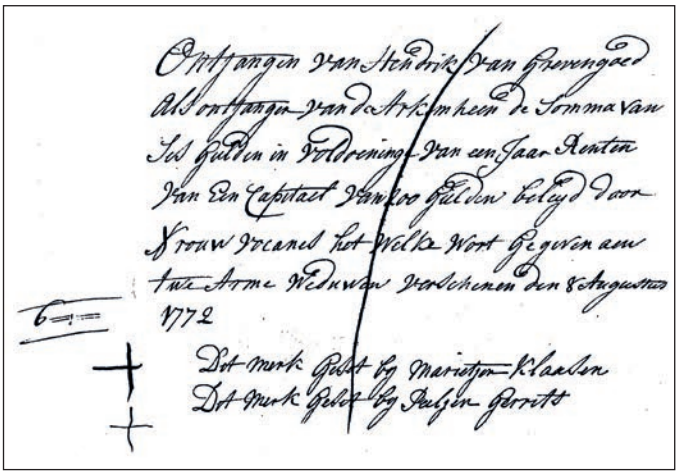

A.	Rechtspersonen:		
	Classis van de Neder-Veluwe	2000	
	Diaconie van Otterlo	1900	
	Diaconie van Ermelo	700	
	Diaconie van Terwolde	200	
	Diaconie van Harderwijk	1000	
	Diaconie van Barneveld	1000	
	Het nieuwe weeshuis te Arnhem	2000	
	Weduwen sociteyt ofte Beurse tot Arnhem	1500	Totaal: 10.300
B.	Leden van de adel:		
	Alderwerde, Joan Lovis, Heer van Heenvliet, burgm. van Hattem	600	
	Bentinck, Judith Geertruyd	600	
	Pobits, Margareta	3000	
	Regteren, vrouwe Philippina Eleonora, gravinne van Castel	3000	
	Torck, Lubbert Adolph, landdrost van Veluwe	2000	
	IJsselmuiden, Jonker Jan Hendrik, Heer van Paasloo	2000	
	IJsselmuiden, Jonker Jan Hendrik, Heer van Rollecaat	3000	Totaal: 14.200
C.	Leden van het patriciaat:		
	Ardesch, mr. A, secretaris van Arnhem	1000	
	Brandsen, Everard Jacob en Johanna Beatrix Tulleken	7000	
	Brandsen, Hendrik Willem, raadssecretaris van Arnhem	6000	
	Brandsen, Johan en Anna Elysabeth Schimmelpenninck	4000	
	Brandsen, Willem Reyner, Raad van Gelre en Zutphen	2000	
	Eck, mr. Hendrik Johan, burgemeester van Arnhem	4000	
	Graaf, Abraham van der en Maria van Castricum	1000	
	Graaff, Jacob Winter van der en Reynira Geertruyd Persoon	6200	

	Lom, Johan Hendrik en Maria Suzanne Camper	2100	
	Roldanus, Johannes Jacobus en Alida van Wijngaarden	3000	
	Schimmelpenninck, Johan Alexander en Elysabeth Cast	2000	
	Schrassert, de Heren directeuren van het legaat van Juffer Schrassert	1000	
	Schrassert, mr. Johan, secretaris van Harderwijk	2000	
	Schrassert, Nicolaas, overste	1000	
	Tulleken, Gijbertus Junior	5000	
	Westerveld, Anthony van	13600	
	Westerveld, Heribert van en Aleyda Schortes	26000	Totaal: 86.900
D.	Burgerij:		
	Aartsen, Lubbert, de kinderen van	1000	
	Arends, Lubbertjen, weduwe van Aart Wijnen	1000	
	Bon, Anna Maria, weduwe van N. van Hamel	2000	
	Buytenhuys, Cornelis en Aleyda van Dompseler	3000	
	Buytenhuys, Geertruyd en Johanna	600	
	Buri, Abraham	500	
	Coetsnijter, Daniel Frederik, officier	1400	
	Eggen, Pieter en Stijntje Rost	2100	
	Elfrinkhof, Gerrit, de kinderen van	500	
	Franken, Hendrik en Aaltje Aarsen	1200	
	Gerritsen, Hellitjen, weduwe van der Hart	2000	
	Gerritsen, Wouter	500	
	Hendriksen, Geertje, weduwe en Reyner Lubbertsen	2000	
	Huybers, Elysabeth	4000	
	Jacobsen, Renger en Aagjen Aarsen	1000	
	Karssen, Pieter en Evertjen Gerrits de Ganse	2500	
	Kuttschreutter, Daniël Frederik	8000	
	Rooy, Geertruyd de	500	
	Scherpenkamp, Gijsbert en Hendrik	500	
	Schulder, Jasper en Catharina Elysabeth Claesen	8000	
	Simonsen, Herman	500	
	Steenler, Stephen Reynier van	2000	
	Tapper, Stephen, procureur	2500	
	Volten, Jan en Hendrikjen Karssen	500	
	Wencom, Geertruyd van	1500	
	Wesselman, Pieter, ontvanger der Hoge Heerlijkheid ’t Loo	3000	
	Wijnstok, Petrus en Elysabeth van Groot Davelaar	10000	Totaal: 62.300
	Totaal generaal: 173.700		

Tabel 26. Namen van rechtspersonen en particulieren die geld leenden aan de polder Arkemheen voor de financiering van de Arkemheense steendijk in de periode 1750-1753. De obligaties stonden uit tegen een rente van 3,5% (1750) en 3% (1751-1753). Bedragen in gulden (AZA inv. nr. 290-294).

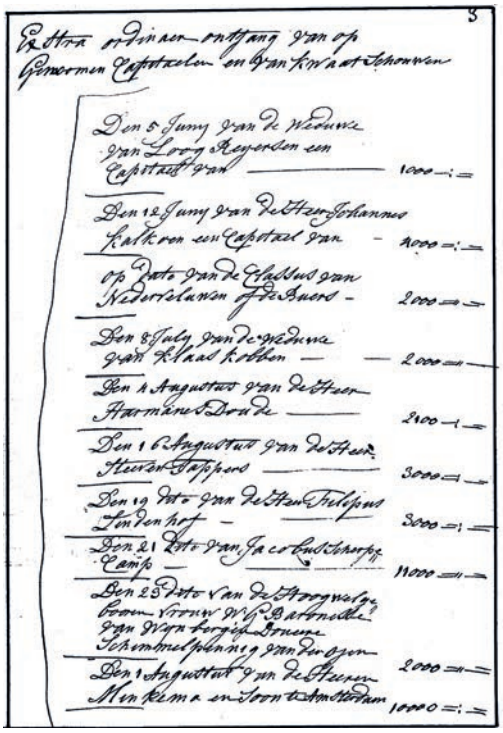

Afb. 100. Folio drie uit de jaarrekening van 1777 met de verantwoording van de opgenomen kapitalen voor een totaalbedrag van 40.100 gulden in het handschrift van ontvanger Hendrik van Grevengoed. De crediteuren zijn de weduwe van Loog Reijersen, Johannes Kalkoven, de classis Neder-Veluwe, de weduwe van Klaas Kobben, Harmanus Doude, Steven Tappers, Filipus Lindenhof, Jacobus Scherpekamp, Baronesse van Wijnbergen en Minkema en Zoon te Amsterdam (AZA inv. nr. 573).

Voor ontvanger Volkert van Steenler waren de beginjaren vijftig tropenjaren. In zijn 35-jarige loopbaan was het hem niet zo zwaar gevallen als in deze periode. Tijdens het seizoen moest hij wekelijks dijkarbeiders, leveranciers en schippers contant betalen. Uit de correspondentie van die jaren blijkt hoe hij soms moest smeken om een lening af te sluiten of sterk moest aandringen om de toegezegde bedragen zo snel mogelijk te storten. Samen met dijkschrijver Renger Rengersen schreef hij honderden obligaties uit gevolgd door evenzovele rentebriefjes. De jaarlijkse rentebetalingen werden stuk voor stuk verantwoord in pagina's lange opsommingen in de jaarrekeningen. De dijkstoel meende hier iets tegenover te moeten stellen. Bij het sluiten van de jaarrekening op 5 juni 1755 werd aan Volkert van Steenler een gratificatie toegekend van 400 gulden, bijna driemaal zijn jaarsalaris. Renger Rengersen kreeg 100 gulden. Hiermee beloonde de dijkstoel de 'extra ordinaire moeiten' die zij getoond hadden bij de financiële afwikkeling van de bouw van de eerste Arkemheense steendijk.

'De Heer dijkgraaf en heemraden van den Arkemheensen polder neffens de gecommitteerden uijt Putten, Nijkerk en Harderwijk uijtmakende een dubbelde dijkstoel in consideratie genomen hebbende de extraordinaire moiten door den ontfanger en dijkschrijver van de Arkemheen aangewend door 't opstellen van de obligatie in vier consecative jaeren genegotieert en het ontfangen en uijtgeven van die penningen, soo hebben deselve goetgevonden aan den voornoemden ontfanger toe te leggen de somma van vierhondert guldens eens en aan den dijkschrijver om die selfde reeden de somma van hondert guldens mede voor eens. Haer bedankende voor de trouwe diensten in deesen aen den polder bewesen. Sijnde deese bovenstaande posten aan den ontvanger in sijn reekeninge over den jaer 1753 geslooten en goetgedaen. Aldus gearresteert op een ordinaris reekening gehouden binnen Putten op den 5 junij 1755. Mij present R. Rengersen, dijkschrijver'.

Tekst 55. Notulen uit 1755 waaruit blijkt dat er gratificaties zijn toegekend aan de ontvanger Volkert van Steenler, 400 gulden, en aan dijkschrijver Renger Rengersen, 100 gulden, voor het behartigen van de polderbelangen tijdens de aanleg van de steenglooiingen aan de Arkemheense zeedijk in de periode 1750-1753 (AZA inv. nr. 3, notulen 1755).

De Arkemheense steendijk werd in de jaren 1750-1753 uitsluitend aangelegd met geleend kapitaal afkomstig van 59 diverse kerkelijke rechtspersonen en particulieren afkomstig van de Veluwe, inclusief de stad Arnhem. Hun materiële welstand maakte het mogelijk dat zij belegden in de bouw van de Arkemheense steendijk. Ieder jaar ontvingen zij contant de opgebouwde rente die per crediteur door de ontvanger in de jaarrekening werd verantwoord. Het investeringsmotief van de 'renteheffers' was winstbejag. Diverse beleggers bezaten ook onroerend goed in de polder. Investeringen in onroerend goed waren ook in die tijd minder risicovol dan in handelsactiviteiten. Ditzelfde beeld vertoont ook het financieringsbeleid van de dijkstoel in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. In 1796 bedroeg het aantal beleggers zelfs 221. Het gevolg was dat ontvanger Hendrik van Steenler in zijn jaarrekening ruim 70 foliobladen nodig had om alle renteposten te verantwoorden.[53]

De steendijk 1754-1790

In de jaren 1750-1753 was de Arkemheense zeedijk over een lengte van 3500 meter – dat is ruim een derde deel – voorzien van een steenglooiing. Voor de aanleg daarvan waren meer dan 23.000 scheepslasten, bijna 46.000 ton, puin en keien nodig. Tweederde deel was in 1754 nog paal- of schoeiingsdijk, hier en daar ernstig aangetast door de paalworm. Uit de notulen, jaarverslagen en verbalen blijkt dat in de tweede helft van de achttiende eeuw nog twee kilometer steendijk is aangelegd.[54] In 1795 – bij het begin van de Bataafse Republiek – restte nog ongeveer 4,5 km.

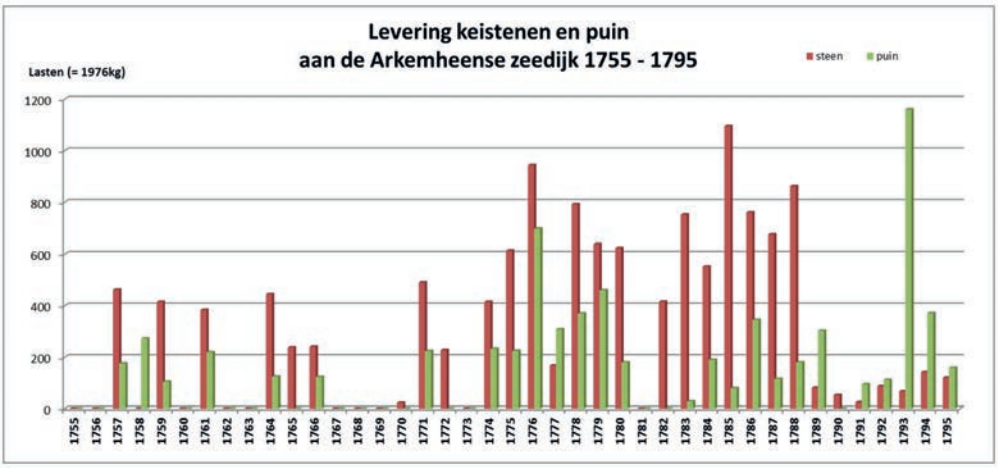

Grafiek 5. Levering van keistenen en puin in scheepslasten voor het aanleggen van steenglooiingen langs de Arkemheense zeedijk in de periode 1755-1795 (AZA Rekeningen en Verbalen 1754-1795. Bewerking Stephen Haverkamp).

Tussen 1754 en 1774 werd slechts 400 meter paaldijk door een steendijk vervangen. Het betrof dijkgedeelten van de Putterdijk ter bescherming van de boerderijen de Voordijk, Aller en een aantal dijkhuizen. In Nijkerk werd een steenglooiing aangelegd voor de

53 AZA inv. nr. 616.
54 AZA inv. nr. 3 en 4. Voor de jaarrekeningen AZA inv. nr. 524, 525, 552-576, 602-615 en voor de verbalen AZA inv. nr. 294-336.

boerderij Ark en aan weerszijden van de Wiel- en de Laaksluis. Gedurende meerdere jaren lag de uitbreiding van de steendijk volledig stil, zoals blijkt uit grafiek 5. Hoe kwam dat? Vanaf 1754 waren dijkgraaf en geërfden weer eigen baas. De Staten van Gelre hadden zich teruggetrokken en lieten de verantwoording voor de aanleg van steenglooiingen en het dijkonderhoud aan de dijkstoel over. Midden jaren vijftig tot midden jaren zeventig was precies de periode waarin de Nijkerkse dijkgraaf Kiliaan van Steenler en de Puttense dijkgraaf Geurt van Diermen elkaar om de drie jaar afwisselden. Onder hun leiding werd het oude beleid van pappen en nathouden grotendeels voortgezet. Beide dijkgraven hadden geen geld over voor een 'moderniteit' als het aanleggen van steenglooiingen. Bovendien, zo redeneerden zij, hadden steenglooiingen hun nut nog niet bewezen.

Tekenend voor deze wijze van besturen is de reactie van dijkgraaf Kiliaan van Steenler op een brief van het polderbestuur van de aangrenzende Bunschoter Veen- en Veldendijk. Op 22 juni 1774 waarschuwde de Bunschoter dijkstoel Van Steenler voor de zeer slechte staat van de Arkemheense zeedijk in de omgeving van de Laak en – zo voegden zij daar nog aan toe – dat zal elders niet anders zijn. De Bunschoters vreesden 'dat wellicht bij eenen hoogen vloed daar van perikel zoude te dugten zijn'. Van Steenler bedankte beleefd voor deze oplettendheid. Vervolgens deed hij de zaak af met de mededeling dat de Bunschoters bij calamiteiten aanstonds bericht zouden krijgen over de te nemen maatregelen. Elke verdere actie bleef uit.

In het najaar van 1775 was het echter met de rust gedaan. Op 14 en 15 november 1775 trok een zware noordwesterstorm over het Zuiderzeegebied. De zuidelijke en oostelijke Zuiderzeedijken leden zwaar onder het noodweer. De Arkemheense zeedijk brak op meerdere plaatsen door. Het was definitief afgelopen met het afleveren van lapwerk. Om het noodzakelijke herstel te bekostigen, besloten dijkgraaf en heemraden eerst de financiële toestand op orde te brengen. Op de bijeenkomst van de geërfden op 3 april 1776 stelde de dijkstoel een brief op, waarin aan de obligatiehouders werd meegedeeld dat de rente van alle door de polder opgenomen kapitalen werd verlaagd van 3 naar 2,5%. Wie daarmee niet akkoord ging, diende binnen veertien dagen de dijkstoel hiervan in kennis te stellen, waarna aflossing volgde. Bijna 70 'renteheffers' konden zich niet met deze maatregel verenigen. Hun obligaties tot een totaalbedrag van 48.570 gulden werden uitbetaald.[55] In de zomer en het najaar van 1776 schreef de polder opnieuw obligaties uit ter waarde van 73.300 gulden tegen een rente van 2,5%. Door deze maatregel kon de polder niet alleen beduidend meer geld lenen tegen eenzelfde rentelast, maar verdwenen bovendien tientallen kleine beleggers van het financiële toneel. Daarmee werd het jaarlijkse uitschrijven van evenzovele rentebriefjes en posten in de jaarrekeningen aanzienlijk gereduceerd. Tussen 1773 en 1780 gaf de polder obligaties uit ter waarde van 121.600 gulden. De belangrijkste geldschieters waren Jacobus Scherpekamp, de gebroeders Westervelt uit Harderwijk en Johan Menkema en Zonen uit Amsterdam. Menkema & Zonen waren commissionairs die voornamelijk handelden in obligaties. Zij werkten veel samen met het grote makelaarskantoor in waardepapieren Ketwich & Voombergh, dat gevestigd was aan de Herengracht in Amsterdam. De laatste schreef in voor een bedrag van 40.300 gulden.[56] Dijkschrijver Willem van Harselaar maakte van 26 tot 29 augustus zelfs een dienstreis van Nijkerk naar Amsterdam om een kwart van dit bedrag contant op te halen.[57]

55 AZA inv. nr. 808.
56 AZA inv. nr. 572 fol. 3. Med. Harmen Snel, Stadsarchief Amsterdam.
57 AZA inv. nr. 318 fol. 78.

Met de steenleveranties zat het lang niet altijd mee. In 1778 stagneerde de aanvoer van Noorse en Noord-Duitse natuursteen. Regelmatig verschenen er in de haven van Nijkerk wel schepen met Doornikse of Brabantse steen. Het was algemeen bekend dat de Doornikse bloksteen met een gewicht van 75 tot 200 kilo van betere kwaliteit was dan het Noord-Europese materiaal. Doornikse steen benaderde per kubieke meter steenlaag het gewicht van basalt, dat vanaf het midden van de negentiende eeuw algemeen gangbaar werd bij het leggen van steenglooiingen.[58] Doornikse steen was echter veel duurder dan Noorse steen. De geërfden verboden de dijkstoel schepen met Brabantse steen in te kopen. Zij gingen niet akkoord met de suggestie van dijkgraaf en heemraden om de aannemers als tussenhandelaar van keien te passeren, dus te werken zonder aanbesteding. Dijkrecht bleef dijkrecht, ook al kostte dat geld. Regelmatige discussies over al deze zaken betekenden in de praktijk vertraging bij het dijkherstel en een mindere kwaliteit steenglooiing. In de periode 1775-1781 werd slechts 700 meter steendijk aangelegd.

Het derde en laatste onderdeel van de hersteloperatie in die jaren was het ophogen van de Putterdijk over een lengte van ruim vier kilometer. De aanbesteding vond plaats op 22 april 1778. Het werk moest opgeleverd worden op 31 juli. Op de dijk werd 40 centimeter grond aangebracht tot een totale hoogte van 3.75 meter. Dit was even hoog als het metselwerk van de sluis in de Arkervaart. De buitenglooiing kreeg een hellingspercentage van 1:4, de binnenglooiing was iets steiler, 1:3. De breedte van de 'tonneronde' dijkkruin bedroeg vijf meter. De aarde voor dit grote karwei werd deels binnendijks, deels buitendijks weggegraven. Buitendijks mochten de arbeiders grond weghalen tot een diepte van 1.40 meter, mits het geen 'derry of veenstoffe' betrof. Binnendijks sneuvelden opnieuw veel graslandpercelen. Waar de klei aan de binnenkant van de dijk werd weggegraven, is tot op de dag van vandaag nog zichtbaar in het landschap. Bij de inventarisatie van de flora en vegetatie van graslandpercelen omstreeks 1992 telden Dirkse en Van Laar 22 afgegraven percelen.[59] De ligging hiervan toont aan dat de meest kwetsbare delen van de zeedijk bij Nekkeveld en langs de Putterdijk lagen.

De aanbestedingsvoorwaarden voor dit grondwerk geven ons enig inzicht in de mentaliteit van het werkvolk, de aannemers en de polderbestuurders in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Zo stond er 25 gulden boete op het 'katten' of weigeren om het aangenomen werk uit te voeren, het organiseren van 'complotterijen en samenrottingen', het

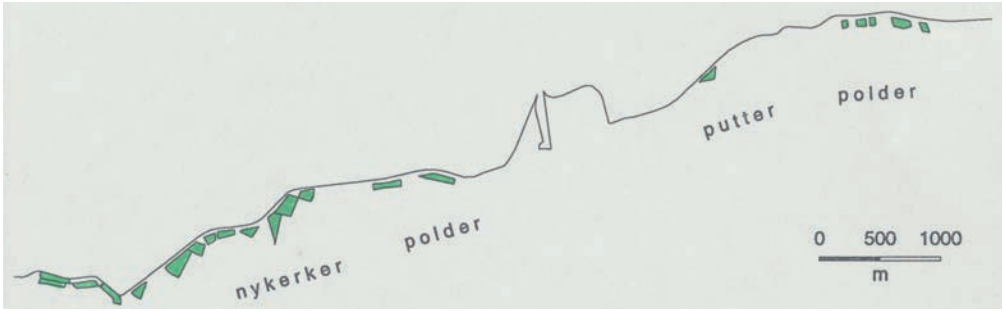

Kaart 54. De ligging van 22 voor dijkbouw vergraven graslandpercelen aan de landzijde van de Arkemheense zeedijk. Duidelijk is te zien dat de dijk onder Nekkeveld in de Nijkerkerpolder het meest te lijden had van schade en/of doorbraken (Dirkse en Van Laar 1992: 58. Tekening Frank Bouwer).

58 Barentsen 1962: 82. Een m³ glooiing van Doornikse steen weegt 2115 kg; voor basalt is dit 2285 kg.
59 Dirkse en Van Laar 1992: 58.

in het geheim verplaatsen of dieper inslaan van stelpalen en het halen van aarde op plaatsen waar dat verboden was. Bij de periodieke inspecties kreeg een aannemer elke keer een gouden dukaat boete als hij dronken was of als hij zich verzette tegen het oordeel van de heemraad. Tijdens het schouwen van de dijk was de aannemer verplicht dijkgraaf en heemraden op een eerbiedige afstand van vijf roeden, ongeveer 20 meter, te volgen. Zo niet, dan betaalde hij drie gulden boete. Ook de accijns op het rijkelijk vloeiende bier kwam voor rekening van de aannemer. De aannemers voor het grondwerk kwamen onder meer uit Monnikendam en uit Noord-Duitsland, getuige de inschrijving van Harmen Hulsman van Oldenburgh. De verhoging kostte 13.770 gulden, dat is gemiddeld 11,50 gulden per roede of drie gulden per meter, gerekend over de volle kruinbreedte.

Hoewel in de bronnen exacte opgave van de lengte van nieuw aangelegde steendijkpercelen ontbreekt, werd er, uitgaande van de hoeveelheden geleverd puin en keisteen, tussen 1782 en 1789 opnieuw 900 meter steenglooiing gebouwd. Aan het eind van de jaren tachtig had ongeveer 5500 meter – ruim de helft – van de Arkemheense zeedijk een natuurstenen buitenbeloop.

‘Dijkgraaf en Heemraden van Arkemheen zijn van mening om op Dingsdag zijnde den 19 Februarij 1782 des morgens precies ten 10 uren ten Huijse van Peter Woutersen aan de Aldermolen publiek aan de minst aannemende besteden de leverantie van ongeveer duijsent lasten Hamburger, Drentse, Munsterse of Doornikse Steen, alsmede de leverantie van ongeveer vierhondert lasten goede grauwe harde droge Puijn, die hier in gadinge hebben komen op voorseide tijt en plaatse en doen haar voordeel. Zeg het Voort.
Tweemaal te publiseren 10 en 17 feb. 1782. J.L. v.d. Gumster, custos bij Ampts Nijkerk’.

‘Dijkgraaf en Heemraden van Arkemheen sullen op woensdag den 19 April 1786 des smorgens precies ten thien uren ten huijse van Hendrik Hakof casteleijn tot Nijkerk in de Roskam in het openbaar aan de minst aannemende besteden het graven van de glojing en het setten van de keijen alsmede het varen van het vlot. Die daarin gadinge hebben kome op voorseide tijt en plaatse en doen haar voordeel. Zeg het Voort.
Tweemaal te publiseren 9 en 16 april 1786. J.L. v.d. Gumster, custos’.

Tekst 56. Publicaties van de dijkstoel van de Arkemheen met betrekking tot de levering van keien en puin, het zetten van keien en het besturen van het steenvlot ten behoeve van de aanleg van steenglooiingen langs de Arkemheense zeedijk 1782-1786 (AZA inv. nr. 168).

Reconstructie van de zeedijk door Jan van Houweningen 1790-1795

Het begin van de jaren negentig kan beschouwd worden als een nieuwe rampperiode waartegen noch de Arkemheense zeedijk noch de polderkas opgewassen was. Na 1789 – het jaar van de Franse revolutie – nam de inkoop van keistenen plotseling af. Werden tussen 1782 en 1788 nog 5500 lasten keien verwerkt, in de zomers van 1790-1795 losten arbeiders slechts twaalf schepen met in totaal 500 last keien. Daarentegen werd in diezelfde periode wel 1900 last puin aangevoerd. Deze scheve verhouding tussen de levering van puin en keien vraagt om een nadere verklaring.

In de jaren 1790, 1791 en 1792 sloegen door stormvloeden talloze keien uit de steenglooiingen. Na een flinke storm lag bij eb de dijkvoet bezaaid met keien. Vooral in 1792 was dat het geval. Arbeiders raapten in dat jaar 110 ton keien van de onderkant van de zeedijk. Op 11 en 12 december 1792 spookte het opnieuw. Het dijkbestuur besloot nu

maatregelen te nemen. Heemraad Gijsbertus van Ramshorst kreeg de opdracht de lengte van alle in het talud van de steendijk geslagen gaten op te meten. Daar had hij maar liefst zeven dagen voor nodig. Voor de derde keer kon de dijkstoel de problemen niet alleen de baas. Dijkgraaf en heemraden besloten na overleg met de geërfden een bekwaam dijkbouwer in de arm te nemen. De keuze viel op Jan van Houweningen, architect en landmeter, afkomstig uit de omgeving van Amsterdam. Van Houweningen werd geboren in Werkendam in 1732 en is overleden in Muiden in 1801. Hij was onder meer schout en secretaris van Diemen. Vermoedelijk is hij dezelfde die in 1772 een kaart tekende van de Waterlopen en de Ring van Amstelland, thans onderdeel van het Waterschap Amstel, Gooi en Vecht. Hij wordt niet genoemd in het Repertorium van Nederlandse kaartmakers in de periode 1500 tot 1900.[60] Na een dijkinspectie met Van Ramshorst in januari 1793 publiceerde hij een maand later een rapport van 20 pagina's en twee tekeningen met dijkprofielen. In zijn rapport behandelde hij de oorzaak van 'het gebrek der stenen dijken int gemeen, waar uyt nootwendig de rampen hervoor komen'. Aan het eind van zijn verslag noteerde hij punten 'waar uyt deskundige een bestek kunnen formeren om de herstellinge te kunnen executeren'.[61]

Het uitspoelen van keien en puin bij hoge vloeden was volgens Van Houweningen te wijten aan de steilte van de dijk en de bewegingen van het zeewater in deze uithoek van de Zuiderzee. De dreiging kwam vooral van de wind die bij een zware storm in staat was het Zuiderzeewater tot 2.80 meter boven het vloedpeil tegen de zuidelijke dijken op te stuwen. Alleen een zeer lange buitenglooiing was tegen een dergelijk geweld opgewassen. Van Houweningen pleitte ervoor de steenglooiingen met drie meter te verlengen volgens profiel A. Vanwege de 'excessieve' kosten van dit project en de 'leedige buidels door de verspilde nutteloose kosten' raadde hij de Arkemheense dijkstoel aan te kiezen voor de aanleg van een onderwaterberm aan de dijkvoet van 4.50 meter, volgens profiel B. Deze onderwaterberm moest opgebouwd worden uit diverse lagen harde puin afgewisseld met rijshoutmatten. De steenglooiing kon dan over deze rijshoutberm worden doorgetrokken. Ook de dijkgaten die hier en daar een diepte van 1.30 meter bereikten, konden volgens deze architect het beste gedicht worden door een combinatie van rijshoutmatten en puin. De weggeslagen graszoden zowel op de aarddijk als tussen de kruin en de steenglooiing raadde Van Houweningen aan niet te vervangen. Veel waardevol grasland zou hierdoor verloren gaan. Beter was het op de aarddijk en boven de steenglooiing rijsbeslag aan te brengen.

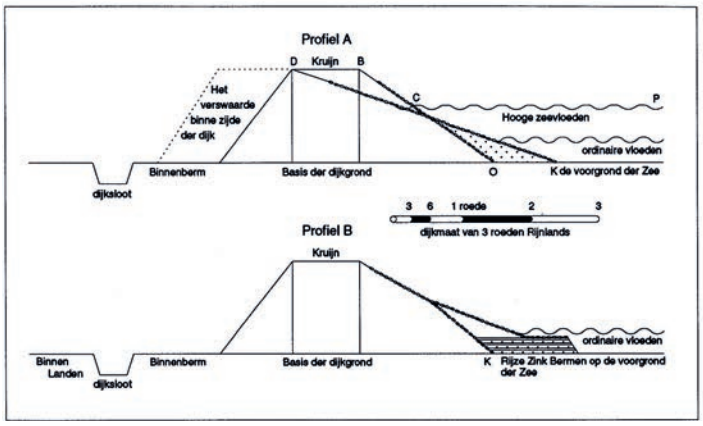

Afb. 101. Afbeelding van twee dijkprofielen behorend bij het rapport uit 1793 van J. van Houweningen voor de aanleg van een langere buitenglooiing en/of een onderwaterberm aan de Arkemheense zeedijk (AZA inv. nr. 1027. Tekening Frank Brouwer).

60 Donkersloot-De Vrij, Utrecht 2003.
61 AZA inv. nr. 1027 en Mijnssen-Dutilh 2011: 159 en afbeelding 73.

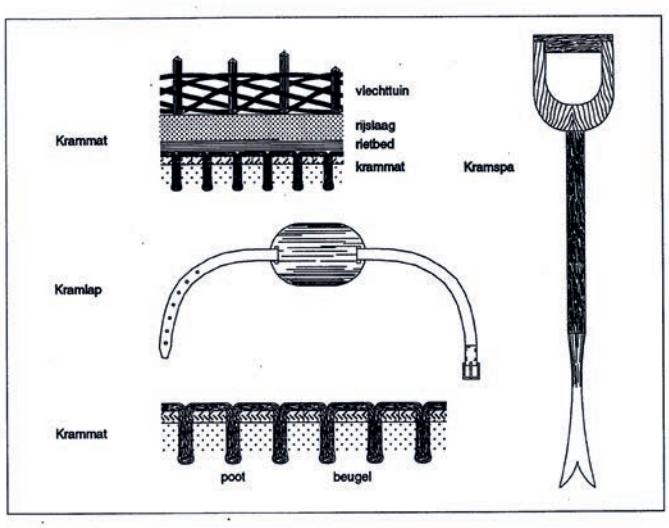

Afb. 102. Constructie van een krammat met het gereedschap van de krammer (Breen 1920, passim. Tekening Frank Brouwer).

Rijsbeslag bestaat van onder naar boven uit een krammat, een laag rijshout en een vlechttuin. Voor het aanbrengen van een krammat spreidde men eerst een laagje bladriet of stro – in deze streek soms vervangen door heide – op de dijkhelling uit. Dit spreidsel werd om de twaalf centimeter vastgezet met strohalmen, zogenaamde beugels. Deze beugels werden door de krammer met een verbrede leren buikriem, de kramlap, en een kramspa in het talud gedrukt. Daaroverheen legde men een laag rijshout, die op z'n plaats werd gehouden door een vlechtwerk van rijshout langs een rij paaltjes. Deze vlechttuin was ongeveer vijftien centimeter hoog. De ruimte tussen de vlechttuin werd opgevuld met een laag hard puin.[62] Het bestorten met puin verklaart het grote verschil tussen de aankoop van keien en puin in de periode 1790-1795. De aanvoer van puin bedroeg het vijfvoudige ten opzichte van de aanvoer van keien.

In de periode 1755-1795 werd de Arkemheense zeedijk versterkt met bijna 13.000 last keien en ruim 6900 last puin. Voegen we hierbij de hoeveelheden die tussen 1750-1753 zijn verwerkt, dan lag er in 1795 op het buitenbeloop van de Arkemheense zeedijk een steenlaag van bijna 85.000 ton. Om een dergelijke hoeveelheid steen heden ten dage te transporteren, zouden ruim 2800 grote vrachtwagens nodig zijn met een laadvermogen van elk 30 ton. Achter elkaar geplaatst een file van 24 kilometer.[63]

4. Dijkstoel en beambten: een polderbestuur en de dagelijkse praktijk 1752-1795

Een dijkgraaf in conflict met de Staten van Gelre in 1752

Evenals in het vorige hoofdstuk kies ik ervoor het functioneren van het dijkbestuur in relatie tot het dijkrecht te koppelen aan feitelijke gebeurtenissen. Alleen de praktijk van alledag geeft een juist beeld van de problematiek waarmee de leden van de dijkstoel en de beambten geconfronteerd werden. Tussen 1750 en 1795 ontmoeten we in de volgende paragrafen in dit verband drie dijkgraven, een heemraad, enkele ontvangers, een koster en een tweetal geërfden. Ik sluit af met een bespreking van de relatie tussen de Nijkerkse ambtsjonkers en de Arkemheense geërfden.

62 Breen 1920: 209-210.
63 Hierbij is uitgegaan van een vrachtwagen met een laadbak van 5.50 x 2.15 x 1.30 meter en een lengte van 8.50 meter.

We keren terug naar de zomer van 1752. De onderhandelingen over de tekst van het nieuwe dijkrecht waren toen nog in volle gang. Het dijkrecht van 1611 was nog steeds van kracht. Inmiddels waren enkele delen van de Arkemheense zeedijk met puin en stenen versterkt. Om het dijkherstel te bekostigen werden, zoals hierboven is beschreven, obligaties uitgegeven. Om deze waardepapieren rechtskracht te verlenen dienden zij, na raadpleging van de geërfden, te worden ondertekend door de heemraden en de dijkgraaf. Dat opende voor dijkgraaf Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller de mogelijkheid de Staten van Gelre zijn ongenoegen te laten blijken over het eigengereid optreden van de commissie onder leiding van landdrost Lubbert Adolph Torck.

In de vroege morgen van maandag 2 augustus 1752 had de Arkemheense dijkbode Jan Claessen een flinke reis voor de boeg. Hij moest die dag met paard en wagen naar Arnhem. De vorige dag was ontvanger Volkert van Steenler bij hem geweest. Opgewonden had hij hem verteld dat dijkgraaf Van Lynden weigerde vijftien door Van Steenler gereed gemaakte obligaties te tekenen.[64] De bewuste obligaties vertegenwoordigden een gezamenlijke waarde van 28.000 gulden. Dit was bijna eenderde van het bedrag dat Van Steenler tegen een rente van 3% van diverse personen en instanties had geleend voor de aanleg van de steendijk. Werden de obligaties, die wel door de heemraden waren ondertekend, niet door de dijkgraaf getekend, dan bleven ze ongeldig. Daarmee kwam de financiering van de steendijk op losse schroeven te staan. Van Steenler vroeg Claessen de brief persoonlijk af te geven aan secretaris Brantsen en op antwoord te wachten.[65] In de brief die Brantsen per kerende post met de dijkbode meegaf, kon hij niets anders doen dan Van Lynden beleefd, maar dringend, vragen om hem binnen twee dagen te laten weten waarom hij weigerde te tekenen.

Inmiddels was ook Van Lynden naar Arnhem gereisd. Op 4 augustus deelde hij Brantsen schriftelijk mee dat hij niet tekende, omdat hij zich hield aan de voorgeschreven instructies. Deze instructies verboden hem in financiële zaken iets te ondernemen buiten medeweten van de geërfden. Voor het tekenen van deze obligaties had hij geen opdracht van de geërfden ontvangen. Zijn weigering was dus geheel volgens de regels.

> ‘Edel Mogende Heeren.
> Ingevolge UEd. Mog. requisitie van den 2 aug. heb ik de eer tot justificatie mijner conduites in het niet onderteekenen der obligatien in mijn qualiteijdt te berigten, dat door de geërfdens op eene instructie tot dijkgraaf aengesteldt sijnde, waernae mij moet reguleeren en die mijn verbiedende iets buiten haere kennis te doen, soo heb als van haer tot het negotieren der penningen en teekenen van obligatien niet geauthoriseert sijnde volgens instruktie, die niet kunnen nog moogen teekenen. Hiermede hoopende aen UEd. Mog. intentie voldaen te hebben, sal ik naer UEd. Mog. Goodes heijlige protectie aen bevoolen te hebben met veel hoogagtinge en respect verblijve, Edel Moogende Heeren, UEd. Moogende onderdanige Dinaer H.W.J. van Lynden tot Oldenaller. Arnhem den 4 Augustus’.

Tekst 57. Brief van 4 augustus 1752 waarin dijkgraaf Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller aan de Staten van Gelre meedeelt om welke reden hij weigert de obligaties voor de financiering van de Arkemheense steendijk te ondertekenen (AZA inv. nr.182).

64 Jonker Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller, dijkgraaf van de Arkemheen namens Putten van 1751-1754, 1787-1790 en 1793-1796. Zie voor een korte biografie van Van Lynden Hagoort 2016: 198-206.
65 De gegevens over deze kwestie in HG inv. nr. 4398; SV inv. nr. 813L en AZA inv. nr. 11 en 182.

Brantsen antwoordde hem nog diezelfde dag. De instructies waarop Van Lynden zich beriep, waren hem onbekend. Hij vroeg hem hiervan een kopie te sturen. Hij begreep bovendien niet waarom Van Lynden wel de uitgezette obligaties in 1750 en 1751 tot een gezamenlijk bedrag van 84.600 gulden had getekend, maar nu weigerde. Een uitgebreide verklaring voor deze gang van zaken zou hem welkom zijn. Ten slotte wees Brantsen hem op de eventuele gevolgen van zijn optreden voor de verdere financiering van de steendijk. Overigens vertrouwde hij erop dat Van Lynden niet langer zou 'difficulteren' en zou tekenen zodat het mogelijk werd 'de crediteuren voor haare opgeschootene penningen gerust te stellen'. Om zijn woorden kracht bij te zetten, sloot Brantsen een kopie in van de ambtseed die Van Lynden bij zijn installatie had afgelegd. Daarmee herinnerde Brantsen hem aan zijn belofte alles te doen wat bevorderlijk was voor een goed functioneren van het polderbestuur.

Afb. 103. Anna van Hannover (1709-1759), echtgenote van stadhouder Willem IV en prinses-gouvernante van Willem V. Dijkgraaf Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller legde zijn conflict met de Staten van Gelre betreffende het niet tekenen van een aantal obligaties aan haar voor (foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage).

'Doorlugtigste Hoogstgeboore Furstinne en Vrouwe,
Met het alderdiepste respect ontfangen hebbende uw Kon. Hoogh. missive van den 23 januarij deeses jaars, waar bij uw Kon. Ht. mij de eer gelieft te doen, te requireren mijn berigt op de clagten van de Heeren Gecommitteerdens van de landschap tot de zaaken van de Arkemeense Polder, zoo over het verweijgeren van eenige obligatien te teekenen, als het neemen mijner dismissie als dijkgraaf. Dankende uw K. H. op het respectueuste voor die eer en goedheid, zal ik ter gehoorsaemste voldoening van uw Kon. Ht. ordres genoodzaakt zijn, tot meerder begrip, de zaak van sijn oorsprong op te haelen, om uw K. Ht. te doen zien hoe deese commissie in de werelt gekomen is. Ten dien eijnde gelieft uw K. Ht. geïnformeert te zijn, dat de Polder Arkemeen, door de Hertogen van Gelder is der tijd met particuliere dijkbrieven en privilegiën is begunstigt ende besonderlijk, dat die Polder door dijkgraeff en heemraden, volgens een gereformeert dijkregt hierbij sub A. van den 18 july 1611 (NB: op submissie en overgifte van de gesamentlijke erffgenoten) bij de Heeren Staaten des Furstendombs en Graafschap geformeert, is beheert geworden [….]. Doch alzoo de berigten van dit tweede poinct hem meede volkoomen ten genoegen van uw K.H. vertrouwt te hebben gejustificeert en zich gerustelijk verlaat op uw K.H. beroemde equiteit [billijkheid] en van deselve verwagt, dat deselve geen de minste swarigheid zal maaken om de ingebragte clagten te wijsen van de hand en hem te justificeeren, zal de berigter nae zigh op het alder onderdanigst in uw K. H. gunste te hebben gerecommandeert, eijndigen en over uw K. H. dierbaarste en hoogste persoon en doorlugtigst huijs en gouvernement, alle zeegen en voorspoet biddende, blijve met het alder diepste respect,
Doorlugtichste Hoogstgeb. Vorstin en Vrouw, Uwe Kon. Hoogh. zeer onderdanigst, gehoorzame en ootmoedige dienaar H.W.J. Lynden tot Oldenaller.'

Tekst 58. Laatste gedeelte van de brief van dijkgraaf Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller van 12 maart 1753 aan prinses Anna van Hannover, prinses-gouvernante van stadhouder Willem V over het niet tekenen van obligaties met betrekking tot de financiering van de Arkemheense steendijk (SV inv. nr. 813L).

Van Lynden had echter nog meer pijlen op zijn boog. Op de laatste twee zondagen van augustus 1752 liet hij in de kerken van Nijkerk, Putten en Harderwijk afkondigen dat er op donderdag 7 september op het erf de Voordijk in Putten een buitengewone geërfdenvergadering zou worden gehouden. Op deze bewuste vergadering diende Van Lynden officieel zijn ontslag in als dijkgraaf. Daarmee was hij tevens van zijn ambtseed ontslagen. Drie dagen later arriveerde er een brief uit Arnhem. Nu door Brantsen ondertekend namens de negen gecommitteerden van de Gelderse Staten. De commissieleden verzochten Van Lynden dringend zijn verzet op te geven. Bleef hij weigeren dan waren de gevolgen voor rekening van de polderkas. Een volgende actie liet lang op zich wachten. Op 23 januari 1753, ruim vier maanden later, had Van Lynden zijn verzet nog niet opgegeven. Hij zwichtte niet voor het dreigement van de Statencommissie. Integendeel. Hij weigerde niet alleen te tekenen maar ook zijn verplichtingen als dijkgraaf na te komen. Hij was ervan overtuigd dat de Staten van Gelre zich onrechtmatige bevoegdheden hadden toegeëigend. Als dijkgraaf was hij niet gehouden de daaruit voortvloeiende verplichtingen uit te voeren of met zijn handtekening te bekrachtigen.

De Staten van Gelre legden hierop dit conflict voor aan het Hof van de Stadhouder in ’s-Gravenhage. Van Lynden op zijn beurt stuurde een brief van tien pagina’s, gedateerd 12 maart 1753, aan de ‘Doorluchtigste Hoogstgeboore Furstinne en Vrouwe’, Prinses Anna van Hannover, waarin hij verantwoording aflegde van zijn handelwijze. Anna van Hannover was de weduwe van de in oktober 1751 overleden stadhouder Willem IV. Als prinses-gouvernante van de toen 3-jarige Willem V, nam zij de staatszaken waar.[66]

Voor een goed begrip, zo begon Van Lynden zijn verdediging, was het nuttig te weten, dat de polder Arkemheen in het verleden door de Gelderse hertogen was begiftigd met dijkrechten en privileges. Een van de belangrijkste daarvan was het dijkrecht van 1611. Dit dijkrecht was nog steeds ‘het eenigste rigtsnoer ende wet waer nae dijkgraaff en heemraaden ter eenre en de erffgenooten ofte ingelanden ter anderer zijden hun moeten gedraegen’. De Staten van Gelre hadden hiermee geen rekening gehouden. Zij hadden zich, volgens Van Lynden, geheel ten onrechte laten leiden door de beweringen van Gosen Geurt Bentinck. Hij had de dijkstoel beticht van wanbeheer. Daarmee had hij niet alleen een vertekend beeld gegeven van de werkelijkheid, maar bovendien zichzelf in diskrediet gebracht. Hij was immers zelf dijkgraaf geweest van 1745 tot 1748. Zijn beschuldigingen hadden geleid tot de instelling van de inmiddels bekende commissie, waarvan ook Bentinck deel uitmaakte. Vervolgens had deze commissie zich alle rechten van de dijkstoel en de geërfden toegeëigend. Tijdens de bijeenkomst in de Grote Kerk van Nijkerk op 8 mei 1751 waren er geen klachten van geërfden binnengekomen. Toch had de commissie de aanbestedingen van 1751 zelf geregeld. Dat was regelrecht in strijd met de artikelen 6 en 12 van het nog steeds geldende dijkrecht van 1611. Daarin was bepaald dat er alleen aanbestedingen gedaan mochten worden na voorafgaande goedkeuring door de geërfden. Tot zover de brief van Van Lynden aan prinses Anna van Hannover.

Voor Van Lynden stond het vast dat het Arkemheense dijkrecht van 1611 was verkracht. Ondanks het nieuwe dijkrecht van 1752 hield ook het oude dijkrecht van 1611 rechtskracht. De Staten van Gelre en de gecommitteerden onder leiding van Lubbert Adolph Torck hadden op ongeoorloofde wijze inbreuk gemaakt op eenmaal verworven rechten. Het Arkemheense polderbestuur, op democratische wijze gekozen uit en door de geërfden, was van haar rechten beroofd. Erger nog: was zelfs op valse gronden aange-

66 Deze brief in SV inv. nr. 813L.

klaagd en als gevolg daarvan bestuurlijk buitenspel gezet. De Staten van Gelre waren dijkrechterlijk buiten hun boekje gegaan. De laakbare feiten waren bovendien onvoldoende onderzocht. Daarom voelde Van Lynden zich niet langer verantwoordelijk voor de geleende kapitalen en diende hij op 7 september 1752 zijn ontslag in als dijkgraaf.

Een uitspraak in deze zaak ontbreekt in het polderarchief. Ook navraag bij het Stadhouderlijk Secretariaat in het Nationaal Archief in Den Haag en het archief van Anna van Hannover in het Koninklijk Huisarchief op Paleis Noordeinde, bleef zonder resultaat. Navraag in andere archieven bleef eveneens zonder resultaat. In de uitspraak zullen de Staten vermoedelijk geëist hebben dat Van Lynden zijn ambt als dijkgraaf weer op zich nam. Dat hij gedwongen werd, blijkt uit het feit dan hij op 31 mei 1753 de obligaties onder protest tekende – 'per order van de Staete van de Provincie'. Waarschijnlijk was hij gezwicht met het oog op het welzijn van de polder. Dat siert hem. De geërfden van de Arkemheen beschouwden hem terecht als hun beschermer en bovenal als een betrouwbaar voorvechter voor de Arkemheense zaak. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de geërfden hem in de roerige jaren aan het eind van de achttiende eeuw nog tweemaal tot hun dijkgraaf kozen.[67] Zie hoofdstuk 5 paragraaf 1.

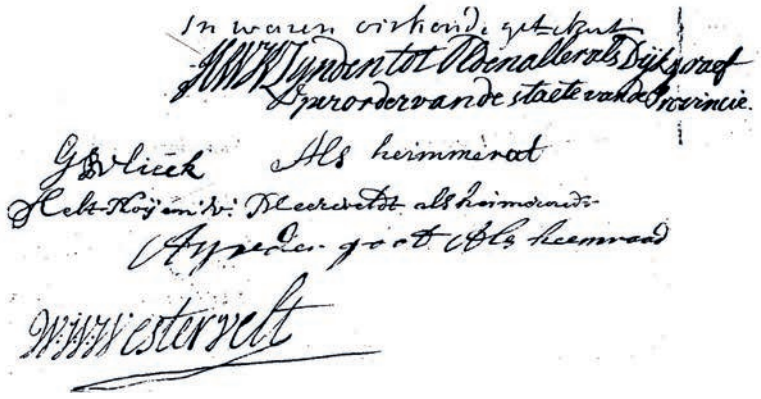

Afb. 104. Handtekening van dijkgraaf Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller uit 1753 met de toevoeging 'per order van de Staete van de Provincie' onder een van de obligaties uitgegeven voor het dijkherstel in 1751. Daaronder de handtekeningen van de heemraden Gerrit Berentz. Vlieck (1748-1777), Aelt Noyen van Meervelt (1751-1763), Aelt van der Goot (1748-1754) en Willem Jan van Westerveld (1751-1776) (AZA inv. nr. 597).

De Staten van Gelre en de verkiezing van twee ongegoede dijkgraven in 1778

Volgens dijkrecht werd om de drie jaar op 22 februari door de zestienen een nieuwe dijkgraaf gekozen, om beurten afkomstig uit Nijkerk of Putten. Tussen 1757 en 1778 wisselden Geurt van Diermen en Kiliaan van Steenler elkaar af. Geurt van Diermen was schout en ontvanger in Putten; Kiliaan van Steenler tabaksplanter in Nijkerk.[68] Als Geurt van Diermen

67 In de jaren 1753-1756 kwam Van Lynden in conflict met de kerkenraad van Putten en de Nederlands Hervormde predikant Johannes Smith. Hij eiste namelijk dat zijn beide kinderen op kasteel Oldenaller werden gedoopt in plaats van tijdens een eredienst in de kerk van Putten. Zie voor deze kwestie Gort 2016: 295-310. Voor de rol van landdrost Lubbert Adolf Torck zie Gort 2016: 114, noot 27.

68 Geurt van Diermen, gedoopt te Putten op 17 februari 1707 en overleden op 10 september 1782. Gehuwd op 13 maart 1737 met Maria Elisabeth Wicherts. Kiliaan van Steenler, geboren 14 februari 1715 te Nijkerk en overleden

in 1778 zijn vierde ambtsperiode afsluit, heerst in de polder de algemene verwachting dat ook Kiliaan van Steenler zich voor een vierde periode herkiesbaar zal stellen.

De drie ambtsperioden van Van Steenler waren zonder veel problemen rond dijkbouw en dijkbestuur verlopen. Sinds zijn laatste 'afganck' in februari 1775, was de situatie echter ingrijpend gewijzigd. De winterstormen in november 1775 en 1776 hadden veel schade aangericht aan de zeedijk. In de eerste maanden van 1778 waren de herstelwerkzaamheden aan de steendijk in volle gang. De 63-jarige Van Steenler voelde bitter weinig voor een vierde ambtsperiode. Hij wist echter dat een door het college van zestienen op democratische wijze gekozen dijkgraaf zijn verkiezing niet kon weigeren. In het verleden hadden de Staten van Gelre bij de weigering een wettige verkiezing te aanvaarden niet verzuimd in te grijpen.[69] Wilde hij op rechtmatige wijze zijn herverkiezing blokkeren, dan was dit alleen mogelijk als hij niet langer voldeed aan een van de regels van het dijkrecht van 1752. De oplossing was snel gevonden. Volgens artikel 12 van het dijkrecht moest een dijkgraaf tenminste acht morgen poldergrond bezitten. Als hij kans zag om vóór de verkiezing op maandag 23 februari ruim vijf morgen poldergrond van de hand te doen, was hij niet herkiesbaar.[70] Haast was geboden want op 16 februari 1778 hadden de geërfden al acht nieuwe zestienen gekozen.

Op donderdagmorgen 19 februari bezocht Kiliaan van Steenler de Nijkerkse schout en dienstdoende notaris Jan Doude. Onder het toeziend oog van twee Nijkerkse geërfden, Nicolaas Elgershuysen en Carel Huygen, liet hij de notaris een akte van overdracht opmaken. Vooruitlopend op de boedelscheiding na zijn overlijden, deed Van Steenler afstand van 5¼ morgen hooi- en weiland in de Arkemheen ten gunste van zijn jongste dochter Annetje van Steenler. Vervolgens liet hij op zaterdag 21 februari ontvanger Hendrik van Grevengoed een officiële akte opmaken waarin hij verklaarde, dat Kiliaan van Steenler nog slechts 7¼ morgen poldergrond bezat. Van Steenler had nu onvoldoende grond in de polder en was dus niet meer als dijkgraaf verkiesbaar. Nog diezelfde avond schreef hij een brief aan de dijkschrijver Willem van Harselaar met het verzoek die voor te lezen voorafgaande aan de verkiezing van de nieuwe dijkgraaf op maandag 23 februari. Kopieën van de desbetreffende akten sloot hij als bewijsstukken bij.[71] Wat niet in de stukken stond, was dat hij tussen 16 en 22 februari ook kans gezien had het merendeel van de zestienen om te praten om hun stem uit te brengen op Steven van der Hart.

Op de verkiezingsbijeenkomst van 23 februari gooiden twee geërfden echter roet in het eten. De zestienen Jacob van Grevengoed en Wouterus van Steenler waren in het geheim op de hoogte gebracht van de handelwijze van Kilaan van Steenler.[72] Zij weigerden op grond van het omkopen van de zestienen hun ambtseed af te leggen. In de ambtseed beloofden zij namelijk niet alleen de meest bekwame persoon te zullen kiezen, maar ook dat zij 'niet en sullen gebruyken eenige partialiteit, nog iets doen of laaten, het zy uyt haat of uyt vriendschap of maagschap, nog om eenige andere oorsaake'. Bij meerderheid van stemmen werd toch Steven van der Hart tot dijkgraaf gekozen. Van der Hart zelf was echter niet aanwezig. Het drama was compleet toen dijkbode Elbert Wieneken nog tijdens de vergadering terugkwam met de boodschap dat Steven van der Hart zijn benoeming niet aanvaardde.

op 23 augustus 1779. Gehuwd op 11 juli 1745 met Grietje van Grevengoed, overleden 17 april 1776. Zie ook Hopman en Kamphorst 1983, II: 103.

69 Zie ook hoofdstuk 3 paragraaf 4: 'Een weigerachtige dijkgraaf in 1618 en 1624'.

70 AZA inv. nr. 4, notulen 1778. De 22e februari 1778 viel op een zondag. Een maand eerder kreeg de dijkstoel op eigen verzoek toestemming de verkiezing te verschuiven naar maandag 23 februari.

71 Verkiezingsuitslagen, brieven en akten in AZA inv. nr. 4, notulen 1778.

72 Wouterus van Steenler was een oomzegger van Kiliaan van Steenler, de zoon van diens oudere broer Steven Reinier van Steenler. Mededeling André Jansen.

Wat nu? Konden de dijkstoel en geërfden optreden tegen deze legale, maar uiterst doorzichtige truc van Kiliaan van Steenler? Was een verkiezing waarbij twee rechtgeaarde zestienen de eedaflegging weigerden wel geldig? Vragen waarop de 47 artikelen van het dijkrecht van 1752 geen antwoord gaven. In artikel 13 van het dijkrecht was wel bepaald, dat een aankomende dijkgraaf op geen enkele wijze de verkiezing door de zestienen mocht beïnvloeden, noch door het geven van steekpenningen, noch door enig ander voorwendsel. Van sancties bij een dergelijke handelwijze werd echter niet gesproken. De slotformulering van dit artikel liet over de gang van zaken rond de verkiezingsprocedures in het verleden weinig te raden over: '…wordende hier mede hetgeen tot nog toe contrarie van dien mocht zijn gepleegt, wel expresselijk afgeschaft en verboden'. Uit de houding van Kiliaan van Steenler en de veertien zestienen bleek dat de dagelijkse praktijk weerbarstiger was dan de leer.

Er bleef de dijkstoel niets anders over dan een hogere instantie te raadplegen. Op 28 februari ging er een brief naar het Gelderse Hof om met 'derselver seer gerespecteerde orden te mogen worden vereert, hoe ons in deesen te gedragen'. Nog geen week later berichtte het Hof, dat zij nadere inlichtingen wensten over de persoon van Steven van der Hart.

Op 17 maart 1778 ontving het Hof een brief van Steven van der Hart, waarin hij uitvoerig inging op de reden van zijn weigering. Al meer dan 20 jaar, zo schreef hij, was hij inwoner van de Nijkerkse Vest. In die periode was hij als geërfde nooit voor enige functie gevraagd. Hij mistte op bestuurlijk en waterstaatkundig gebied elke ervaring. Bovendien was de veelomvattende functie van dijkgraaf niet te combineren met zijn dagelijks werk. Hij was uit naam van de Staten van Gelre ontvanger van de verponding, scriba van de Nijkerkse ambtsjonkers en administrateur van diverse instellingen en personen. Ook hij bezat, evenals Kiliaan van Steenler, minder dan acht morgen poldergrond. Weliswaar had zijn echtgenote eertijds van haar vader meer dan acht morgen geërfd, maar die waren thans, na het overlijden van zijn vrouw, eigendom van zijn jongste dochter. Zij waren namelijk niet in gemeenschap van goederen getrouwd.

Twee dagen later ontving de dijkstoel een uittreksel uit het besluitenboek van het Hof. Hierin vermeldden de twaalf raadsheren dat zij geen uitspraak deden. Zij verwezen de dijkstoel voor verdere behandeling naar de Staten van Gelre. Dit was een correcte gang van zaken. Het Hof was het hoogste Gelderse rechtscollege. Het was belast met de controle op de lokale rechtbanken en sprak recht in zeer bijzondere gevallen. Als juridisch college deed het Hof in het algemeen wel uitspraken over de juiste interpretatie van bestaande rechtsregels. Voorzag een geschreven recht, zoals in dit geval het Arkemheense dijkrecht, niet in een bepaalde zaak, dan verwezen kanselier en raadsheren de kwestie naar de wetgevende macht in de provincie. Dat waren de Staten van Gelre. Theoretisch zouden de Staten in zo'n geval pogingen in het werk moeten stellen om het bestaande dijkrecht aan te passen. In de praktijk waren zij echter geneigd zo weinig mogelijk nieuw recht te scheppen. Wanneer er zoals hier sprake was van onvolkomenheden in het dijkrecht, oefenden zij liever enige druk uit op de lokale bestuurders om via een compromis tot een oplossing te komen. Zo ook in deze kwestie. Noch Kiliaan van Steenler, noch Steven van der Hart werd in 1778 dijkgraaf. Op 16 juni kozen de zestienen unaniem de Nijkerker Hermanus Casijn Suermondt tot dijkgraaf 'die zich deze verkiezing heeft laten welgevallen'.[73]

73 Hermanus Casijn Suermondt (1741- na 1806), dijkgraaf van de Arkemheen 1778-1781, representant op de eerste Landdag in 1795, lid van de magistraat van Hattem (1795-1798). Hij woonde in Nijkerk in 1763, van 1770-1791 en van 1798-1804. Zijn moeder was Aleida van Steenler. Hij was dus verwant met de ontvanger van de Arkemheen Hendrik van Steenler (1782-1814). Zie Mentink 1993: 465.

Ontvanger van de Arkemheen: een zwaar en risicovol ambt

Het dijkrecht van 1752 besteedde veel aandacht aan de functie van de ontvanger als lid van de dijkstoel. Maar liefst twaalf artikelen in het dijkrecht van 1752 hadden betrekking op dit ambt. Dit is een duidelijk voorbeeld van het feit, dat in de achttiende eeuw de ambtelijke instructies veel ruimer werden geformuleerd.[74] Het bewijst tevens welk belang de Staten van Gelre hechtten aan een goed financieel beleid in de polder. Niet het minst vanwege het feit, dat een groot deel van de Arkemheense paaldijk in de komende decennia vervangen moest worden door een steendijk. Een zeer kostbare onderneming. Dat was ook de reden dat het ambt van ontvanger niet langer aan de hoogstbiedende werd verpacht, zoals was vastgelegd in het dijkrecht van 1611, maar dat de ontvanger gekozen werd door de geërfden. In de tweede helft van de zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw werd de ontvangst niet jaarlijks, maar driejaarlijks verpacht. De laatste pachter was Volkert van Steenler. Hij pachtte zijn ambt aanvankelijk tegen een jaarloon van 190 gulden maar vanaf 1734 ontving hij 150 gulden. Waarom deze aanzienlijke verlaging is doorgevoerd, is onduidelijk. Misschien was het niets anders dan een ordinaire bezuinigingsmaatregel.[75]

De ontvanger was verplicht om tweemaal per week zitting te houden, afwisselend in Putten en Nijkerk. Voor Harderwijkse geërfden golden vaste betaaldagen. Hij moest alle kwitanties uitschrijven en de crediteuren prompt op tijd met contant geld betalen. Hij stelde zelf de obligaties op voor de leningen en keerde de jaarlijkse rente uit. Afdingen was verboden. Op het aannemen van steekpenningen of beloningen in natura stond een boete van 25 gulden per vergrijp. Jaarlijks deed hij ten overstaan van dijkgraaf, heemraden en een deputaatschap uit de geërfden schriftelijk verslag van zijn financieel beheer met overlegging van alle bewijsstukken. Twee draagkrachtige borgen stonden garant als hij in gebreke bleef. Bedragen die wegens wanbetaling niet door de ontvanger geïnd werden, kwamen voor eigen risico. Het Arkemheense dijkbestuur werkte dus sedert 1752 met een ambtenaar die bereid was zijn eigen kapitaal in te zetten, eventueel benodigde kapitalen voor te schieten of uit eigen contanten een lening of krediet te verschaffen. ‘We kunnen’, zo schrijft Nobel, ‘deze ambtenaren dan ook typeren als financiële ondernemers, makelaars of agenten’.[76]

Volkert van Steenler was zo’n ondernemer. Hij was ontvanger tussen 1720 en 1756 en in diezelfde periode ook boekhouder van het Burger Weeshuis in Nijkerk. Hij maakte dus de overgang mee van het oude naar het nieuwe dijkrecht. Hij heeft het in zijn 36-jarige loopbaan niet gemakkelijk gehad. Bij de overname van de dijkrol in 1720 constateerde hij een tekort van ruim 27 morgen bij de inning van het morgengeld. Dit liep uit op een proces wegens fraude tegen zijn voorganger Geurt van Tielen, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien. Vanaf 1733 –het jaar waarin de paalworm de houten zeeweringen verwoestte – was hij financieel verantwoordelijk voor de aanhoudende onkosten aan houten schoeiingen, paaldijken en duikersluizen. Zo moest hij in 1741 leningen sluiten voor meer dan 20.000 gulden.[77]

In de jaren 1750-1754 – de periode van de aanleg van 5,5 kilometer steendijk – had Van Steenler regelmatig een zevendaagse werkweek. Om op de hoogte te blijven van de

74 Nobel 2013: 82.
75 AZA inv. nr. 2 notulen 1656.
76 Nobel 2012: 78.
77 AZA inv. nr. 511. De belangrijkste crediteuren waren Judith Geertruid Bentinck 6000 gulden en twee leden van de Harderwijkse magistraat Jacob Winter van de Graaff 2000 gulden en Anthony van Westervelt 5000 gulden.

vorderingen rond de aanleg van de steenglooiingen, bespraken Van Steenler en dijkopzichter Cornelis Boeyer wekelijks de gang van zaken. Dit werkoverleg vond plaats op zondag. Vermoedelijk wel na de zondagse kerkdienst. Boeyer overlegde hem dan een lijst met de geleverde scheepsladingen keien en puin en de opgave van de gewerkte manuren. Het totaalbedrag aan materiaal- en loonkosten betaalde Van Steenler daarna contant uit. De uitgaven liepen in die jaren op tot wel 60.000 gulden. De inkomsten aan morgengeld en pacht waren ongeveer 10.000 gulden. De ontbrekende liquide middelen moest Van Steenler zien los te krijgen bij tientallen crediteuren. Dit zogenaamde 'negotiëren van de penningen' trok een zware wissel op zijn mentale uithoudingsvermogen. Voortdurend moet hij 'bedelbrieven' schrijven. Zo schreef hij op 8 juli 1752 een brandbrief aan burgemeester Heribert van Westervelt in Harderwijk.[78] Van Steenler deelde Van Westervelt mee dat de werkzaamheden aan de dijk voorspoedig verliepen. De komende weken waren er echter zoveel scheepsladingen keien en puin te verwachten, dat hij de schippers niet meer kon betalen. Daarom verzocht hij hem beleefd, maar dringend, zo spoedig mogelijk de nog resterende 2000 gulden van een lening van 8000 gulden te betalen zodat hij aan zijn verplichtingen kon voldoen. Hij besloot zijn brief met het verzoek of Van Westervelt zijn invloed wilde aanwenden om 'de toevloed der penningen te bevorderen'.

Op 2 augustus 1752 was Volkert van Steenler de wanhoop nabij. De weigering van dijkgraaf Van Lynden om de obligaties te tekenen, betekende het failliet van de polder. 'Ik ben radeloos' berichtte hij nog diezelfde dag aan secretaris Brantsen in Arnhem. Op 25 augustus was de kas leeg. Persoonlijk had hij al een bedrag van 3850 gulden voorgeschoten. Op 1 september was er nog 12 gulden in kas, waarop hij Brantsen schreef: 'In de tekort komende betalingen kan men geen uitstel bedingen, die zijn ook te swaar om met een kleyntje te helpen'. Vanaf de zomer van 1751 tot het najaar 1753 houdt Van Steenler secretaris Brantsen bijna wekelijks op de hoogte van de gang van zaken rond de aanleg van de steendijk. Deze correspondentie geeft een goed beeld van de zorgen en beslommeringen van deze achttiende-eeuwse ontvanger.[79] Op 30 augustus 1752 stelde Van Steenler een financieel overzicht op voor de Heren gecommitteerden te Arnhem. Met passen en meten wist Van Steenler het hoofd boven water te houden tot dijkgraaf Van Lynden in 1753 alsnog de obligaties tekende. Ook in 1753 werden leningen aangegaan voor bijna 45.000 gulden tegen 3% rente. Vanaf 1749 heeft de polder kredieten opgenomen tot een totaal bedrag van 173.850 gulden. Aan aflossing werd slechts 2500 gulden betaald.

Het is opmerkelijk dat de kredietwaardigheid van de Arkemheen in de financiële wereld van die dagen niet in opspraak kwam. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de algemene welvaart in het midden van de achttiende eeuw. Zowel de landadel als de magistratuur en veel particulieren zaten goed bij kas. Bovenal stelde men blijkbaar voldoende vertrouwen in de uiteindelijke opbrengst van dit buitengewoon vruchtbare weidegebied.

Volkert van Steenler werd in 1756 opgevolgd door Hendrik van Grevengoed. Hij was de eerste door de geërfden gekozen ontvanger van de Arkemheen. Toen hij in 1781 zijn functie om gezondheidsredenen neerlegde, werd hij opgevolgd door Hendrik van Steenler, een neef van Volkert. Zijn jaarsalaris was 200 gulden. De procedure van de benoeming van Hendrik van Steenler is uitvoerig in de notulen opgenomen.[80] Op 14 november 1781

78 Heribert van Westerveld van de Essenburg (1711-1792) was vele malen burgemeester van Harderwijk tussen 1753 en 1788. Zie Duinkerken 1990: 223-224.
79 SV inv. nr. 813L.
80 AZA inv. nr. 4, notulen 1781-1782.

kwamen de geërfden bij elkaar op de boerderij de Voordijk in Putten voor een buitengewone vergadering. Op voordracht van de dijkstoel werd met algemene stemmen Hendrik van Steenler tot ontvanger gekozen. Op 24 december, de laatste dag van het lopende boekjaar, legde hij de eed af in de handen van dijkgraaf Jasper Hendrik baron van Lynden van Oldenaller en de oudste heemraden van Putten en Nijkerk, respectievelijk Jan Hendriksen van Meervelt en Wouterus van Huysteen. Aansluitend werd artikel 45 van het dijkrecht voorgelezen: 'Den ontfanger zal verpligt zyn, bevoorens in functie te treeden, te stellen behoorlyke en genoegsaame cautie [borgstelling], tot securiteit en genoegen der geërfdens'.

Afb. 105. De boerderij Groot Grevengoed aan de Slichtenhorsterweg, gemeente Nijkerk. Deze boerderij met bijbehorende landerijen ter waarde van 14.500 gulden was in 1781 het onderpand voor het verkrijgen van het ambt van ontvanger van de polder Arkemheen door Hendrik van Steenler. Op de voorgevel het jaartal 1768.

Van Steenler stelde tot borg zijn persoonlijk vermogen, ca. 8000 gulden, en 'tot een speciaal hypotheek en onbeswaart onderpand' de boerderij Grevengoed, gepacht en bewoond door Lubbert Harmensen. Twee dagen eerder hadden de geërfden Wouter Jansen en Dirk van Hennekeler de boerderij getaxeerd op 14.500 gulden.[81] Het persoonlijke vermogen en de marktwaarde van het onroerend goed moesten samen ongeveer gelijk zijn aan de jaarlijkse inkomsten aan morgengeld. Bij het aantreden van Van Steenler eind 1781 werd het morgengeld voor 1782 verhoogd van 4 naar 6,60 gulden. Dat hield in dat Van Steenler persoonlijk borg stond voor bijna 23.000 gulden. De oppervlakte van de polder was in 1782 namelijk 3462 morgen. Daarmee was de kous niet af.

Er was nog een probleem. Een kwestie die samenhing met de 'natuur' van tientallen boerderijen in Putten en Nijkerk. De boerderij Groot Grevengoed was namelijk een hofhorig volschuldig abtsgoed en op grond daarvan rechtmatig eigendom van de abdij Abdinkhof in Paderborn.[82] Hendrik van Steenler kon zich binnen de rechtsorde van volschuldige abtsgoederen alleen volgens 'de natuur van het goed' eigenaar noemen. Hij kon niet naar willekeur over erf en landerijen beschikken. Als eigenaar van een abtsgoed was hij gebonden aan allerlei juridische regels. Zo mocht hij geen percelen van het erf afsplitsen en erfde alleen zijn oudste zoon het gehele bezit. De borgstelling van Van Steenler kreeg pas rechtskracht als ook de kellenaar van Putten, die de abtsgoederen in de regio beheerde, zijn goedkeuring gaf.[83] Op 16 februari 1782 tekende kellenaar Meinwerk Posteer in de Kelnarij van Putten een officiële oorkonde. Hierin verleende hij Van Steenler het

81 AZA inv. nr. 210.
82 Over de rechtstoestand van volschuldige abtsgoederen Van Schouwen 1909: 25-44.
83 Over de Kelnarij van Putten o.a. Van Schouwen 1909 en Damen 1974. Meinwerk Posteer was kellenaar in Putten van 1777-1800.

recht de boerderij Grevengoed als onderpand te gebruiken voor de ontvangst van de polder Arkemheen.

> ‘Ik, Meinwercus Posteer kellnaer in den Hoff tot Putten en volmagtiger des Hoogwaardigen Heern Felix Abts der Abdije Abdinghoff binnen Paderborn gelegen, doe cond en bekenne voor mij en mijne nakomelinge, dat op dato ondergestelt voor mij in eigenaer persoon gecompareert is Hendrik van Steenler, ontfanger van de Arkemheensche polder exhibeerende eene acte van den dijkgraaf en heymraaden des Arkemeenschen polder onderschreven geteekend en gesegeld in den Ampte van Putten op den 24 december 1781 […]. Ik, Jasper Hendrik baron Van Lynden, dijkgraaf van de Arkemeensche polder in der tijd etc.etc.etc. doe cond en certificeere kragt ende mits deesen, dat voor mij in opgemelde qualiteit en onder benoemde heymraaden en teffens geërfdens in Veluwen gecompareert en verschenen is Hendrik van Steenler etc.etc. etc. gelijk breder in die gepresenteerde acte te lesen is, in welke acte gemelde ontfanger aantoond, dat hij voor de restanten, die hij geduurende sijnen ontfang mogt komen te krijgen en aan Arkemheen verschuldigt te sijn of te worden, aan den dijkstoel van de Arkemheensche polder heeft verbonden niet alleen sijn persoon, erven, gerede en ongerede hebbende en toekomende goederen op Veluwen of waar elders gelegen, maar ook in specie tot een speciaal hypotheek en onbeswaar onderpand een erf en goed Grevengoed genant in den Ampte van Nijkerk, buurschap Sligtenhorst gelegen, sijnde een hoffhorig en volschuldig abtsgoed onser Abdije Abdinghoff binnen Paderborn, met versoek, dat ik dese acte approbeeren en confirmeeren wilde tot welk sijn versoek genegen sijnde, soo hebbe deselve soveel aangaat gemelde erf en abtsgoed Grevengoed apporbeert en confirmeert, approbeere en confirmeere kragt deeses […]. Actum in onsen Hof tot Putten op den 16 februarij 1782 ter praesentie van Moses Colpaar als vasal onser abdije en Berend Ubbink als huysgenoot onses Hoven. In oirkond der waarheid hebbe deesen onderteekend en der kellnarije zegel daaraan gehangen. Meinwercus Posteer kellnaer.

Tekst 59. Oorkonde waarin de kellenaar Meinwerk Posteer op 16 februari 1782 namens de abdij Abdinkhof in Paderborn verklaart ermee in te stemmen dat de boerderij Groot Grevengoed in Nijkerk als onderpand zal dienen voor de ontvangsten van de Arkemheense ontvanger Hendrik van Steenler (AZA inv. nr. 210).

In veel gevallen was een dergelijke borgstelling een vorm van zekerheid met niet al te veel risico. Drie jaar later liep het bezit van Van Steenler, en van de abdij, wel degelijk gevaar. Politiek waren de jaren tachtig van de achttiende eeuw verre van rustig. Het stadhouderlijk gezag van Willem V werd tot een minimum beperkt. Patriotten en prinsgezinden stonden lijnrecht tegenover elkaar en in 1784 eindigde de weinig succesvol verlopen Vierde Engelse Oorlog. De volgende dreiging kwam uit het zuiden. De Oostenrijkse keizer Jozef II trachtte de Zuidelijke Nederlanden definitief te scheiden van de Republiek. Van Steenler vermoedde – en niet zonder reden – dat vele geërfden na een eventuele inval van de Roomse keizer zouden weigeren zich ‘van hun penningen te ontbloten’. In geval van oorlog en bezetting was het bezit van contant geld voor de geërfden van groot belang. Hij verzocht daarom, zo lang deze situatie duurde, niet aansprakelijk te worden gesteld voor ongeïnde morgengelden. De geërfden hadden begrip voor zijn positie en stemden toe. De spanningen waren echter van korte duur. Al in april 1785 kwamen de betalingen op gang en was het risico voor Van Steenler verdwenen. Van Steenler diende de polder tot 1814, een dienstverband van 32 jaar. Ook in de Franse tijd bleven de financiële zorgen hem niet bespaard, maar die komen in hoofdstuk 5 aan de orde.

De dijkstoel en een dwarse koster in 1786

De koster van de Grote Kerk van Nijkerk werd in de achttiende eeuw benoemd door de kerkmeesters na goedkeuring door de ambtsjonkers, de schout en de dijkstoel van de polder Arkemheen. Dat dit laatste college bij een kostersbenoeming een vinger in de pap had, kwam door de vorm van berichtgeving in vroeger eeuwen. De enige manier om vrijwel iedereen te bereiken was afkondiging vóór of na de zondagse kerkdienst. In het dijkrecht van 1611 en het dijkrecht van 1752 staat dat de oproep voor de verkiezing van het dijkcollege 'ter gewoontlicher plaetsen' en 'int openbaer sall sijn gelesen'.[84] De geëigende plaats daarvoor was de kerk. De afkondiger was de koster. Ook de koster in de Oude Kerk van Putten had deze taak. In Harderwijk verzorgde naast de koster ook de stadsdienaar de afkondigingen voor de polder. Iedere koster ontving hiervoor een jaarsalaris van 3 gulden. Een bedrag dat tussen 1611 en 1795 nooit werd verhoogd.

In het vroege voorjaar van 1778 overleed de Nijkerkse koster Lucas Maassen.[85] Zoals dat wel meer gebeurde, werd hij gedurende enkele jaren vervangen door zijn weduwe Geertruy Busgens. Maar in 1781 betrokken Jan Lucas van der Gumster en zijn vrouw Geertje Prins de kosterswoning naast de begraafplaats achter de Grote Kerk. Voor 85 gulden per jaar hield Van der Gumster de kerk schoon, droeg hij zorg voor een goede gang van zaken bij begrafenissen, luidde hij de kerkklokken en was hij voorlezer en voorzanger tijdens de erediensten. Van der Gumster was een ijverige man. Als er wat extra's te verdienen viel, was hij van de partij. Zo maakte hij ook de aanliggende straat schoon, assisteerde hij bij het ophalen van het stoel- en bankengeld en haalde hij turf uit het Nijkerkerveen om het catecheselokaal te verwarmen.[86] Ook in de burgerlijke gemeente was hij actief. In 1776 werd hij officieel beëdigd door de ambtsjonkers als korenmeter. In die functie was hij verantwoordelijk voor het heffen van de gemeentelijke belasting als een schip met koren de haven van Nijkerk binnenliep. Koren-, turf- en mestmeters, houttellers, eikenschorswegers en waagknechten waren beëdigde ambtenaren, die bij het overladen van massagoederen bevoegd waren belasting te heffen namens het ambt.[87]

De drie gulden die de koster verdiende met aflezen van publicaties voor de polder moest hij aan het eind van het jaar op een vaste betaaldag persoonlijk ophalen bij de ontvanger van de Arkemheen Hendrik van Steenler. Na het tekenen van de afkondigingen van 14 en 21 mei 1786 berichtte hij de dijkstoel dat hij voortaan alleen publicaties op twee achtereenvolgende zondagen in de kerk zou voorlezen als de 40 cent die hij daarmee verdiende, contant werd uitbetaald. Hij eiste boter bij de vis.[88] Ook zijn jaarloon over 1785 had hij tot nu toe niet 'tegen kwitantie' bij Van Steenler opgehaald. De kwestie escaleerde op 6 oktober 1786. Van der Gumster weigerde toen de getekende publicaties af te geven aan dijkbode Jan Elbertsen Wakker als hij niet contant betaalde. Toen Wakker hem meedeelde, dat hij zijn geld bij de ontvanger kon ophalen, antwoordde hij: 'Al komt gij duysend maal, sonder geld geef ik se niet'.

Vermoedelijk heeft Wouterus van Huysteen, die als oudste heemraad de functie van dijkgraaf waarnam na het plotseling overlijden van Hendrik Kloppers, de zaak even op z'n beloop gelaten. Maar in januari 1787 koos Van Huysteen het zekere voor het onzekere. Op de zondagen 4 en 11 februari zou de oproep voor de verkiezing van de zestienen en daarna

84 In het dijkrecht van 1611 artikel 15 en in het dijkrecht van 1752 artikel 4.
85 AZA inv. nr. 173.
86 F. Kragt in 'Rond de Oude kerk' in Oud Nijkerk jrg. 5 (1986), jrg. 7 (1988) en jrg. 8 (1989).
87 AAN inv. nr. 5, fol. 290 en inv. nr. 638.
88 AZA inv. nr. 168. Hierin bevinden zich de afkondigingen uit de periode 1771-1778.

de verkiezing van de nieuwe dijkgraaf plaatsvinden. Om zich van de medewerking van Van der Gumster te verzekeren, nam hij schout Jan Doude in de arm. Deze stuurde op zaterdagmorgen 3 februari zijn onderschout Lambert Bast naar de kosterswoning, om hem 'voorhoofds' mee te delen, dat hij 'volgens dijkrecht' verplicht was de volgende dag de publicatie van de dijkstoel in de kerk voor te lezen. Formeel hadden Van Huysteen en Doude geen recht hem deze verplichting op te leggen. Een koster bekleedde immers geen officiële positie binnen de dijkstoel. Het optreden van de koster als afkondiger van publicaties berustte uitsluitend op gewoonterecht. Van Huysteen liet Van der Gumster weten, dat de dijkstoel niet verplicht was direct te betalen. Ten slotte dreigde hij de gang van zaken voor te leggen aan de Heren Staten in Arnhem. Dat hielp. Van der Gumster koos eieren voor zijn geld. Hij zou de publicaties voorlezen, tekenen en teruggeven 'mits dat hij dan zijn geld daarvoor ontving'.

'De heemraden van Arkemheen seggen dag. De geërfden van Arkemheen, zoo van Putten als Nijkerk om in comformite van den vijftiende artikel des nieuwen dijkregt te komen op den Voordijk op woensdag zijnde den 15 februay 1781 des morgens tegen negen uren om aldaar te kiezen negen nieuwe sestiene, geërfde personen, knaapen vrij en onbesmet van enige servilityd namenlijk vier uit Putten en vijf uit Nieuwkerk in plaats van de afgaande sestienen om op petrydag aanstaande te kiesen eenen nieuwen dijkgraaf en een nieuwen heemraad bijde uit Putten alles volgens den voornoemden artikel. Segget voort.Tweemaal te publieseren en geteekent terug te zenden. Dese gepubliceert op zondagen den 4 de en 11 februay 1781. J.L. v.d. Gumster, custos des ambts Nijkerk.

Tekst 60. Oproep aan de geërfden van de Arkemheen voor het kiezen van de zestienen in februari 1781 en afgelezen in de kerkdiensten van 4 en 11 februari door de Nijkerkse koster Jan Lucas van der Gumster (AZA inv. nr. 168).

Tijdens de verkiezing van de zestienen op de Voordijk op 15 februari 1787 legde Van Huysteen de problemen met Van der Gumster voor aan de geërfden. Die brandden hun vingers niet. Dijkschrijver Willem van Harselaar noteerde in de notulen, dat de geërfden de beslissing in deze zaak graag aan de dijkstoel overlieten. Goede raad was duur. Van Huysteen vermoedde een bekwaam adviseur in Geurt van Diermen uit Putten. Tussen 1757 en 1778 was hij gedurende twaalf jaar dijkgraaf. Hij had ruime bestuurservaring. Helaas niet met een dwarsliggende koster. Van Diermen vond dat de dijkstoel tot nu toe correct gehandeld had. De houding van de koster was volgens hem enkel 'dwarsigheid'. Hij raadde de interim-dijkgraaf aan zich niet door de koster de wet te laten voorschrijven. Hij adviseerde de afkondigingen aan een ander op te dragen en dan af te wachten hoe Van der Gumster zou reageren. Als verzoenend gebaar adviseerde hij Van Huysteen de ontvanger het achterstallige loon van 6,40 gulden uit te betalen: twee maal drie gulden voor 1785 en 1786 en 40 cent voor de laatst gelezen publicaties op 4 en 11 februari 1787.

In februari 1787 kreeg dijkbode Jan Elbertsen Wakker de opdracht de publicaties in de kerk af te kondigen. Hij was echter 'te beschaamt in 't publiek'. De Nijkerkse ambtsomroeper nam zijn taak over. Tijdens diens afkondigen schreeuwde Van der Gumster beledigende opmerkingen aan het adres van de dijkstoel door de kerk. Dit gedrag ging de nieuwe dijkgraaf Herman Willem Jan baron Van Lynden te ver. In een brief vroeg hij raad aan zijn neef Heer Haersolte van Yrst te Arnhem. Uitvoerig legde hij hem de feiten voor sedert oktober 1786. Aan het eind van de brief verzocht hij hem zijn gezag en invloed aan te

wenden om Van der Gumster tot de orde te roepen. Dit lukte, want Van der Gumster bleef koster en afkondiger van de publicaties voor de polder tot 1795. In 1791 was hij ook scriba van de Nijkerkse ambtsjonkers. In 1795 legde hij zijn kostersfunctie neer. Hij kon zich niet verenigen met de 'nieuwe tijd' die aanbrak met het uitroepen van de Bataafse Republiek. Tien jaar later, op 17 december 1805, benoemde een commissie hem opnieuw tot koster van de Grote Kerk in Nijkerk. Dit zou zeker niet gebeurd zijn als het conflict tussen 1786 en 1788 niet in der minne geschikt was. In 1807 was hij nog steeds in overheidsdienst.[89] Als doodgraver verdiende hij toen 46 gulden per jaar en voor het 'aflezen der publicatiën' van de polder ontving hij een vergoeding van zes gulden.

Een proces in 1786 als gevolg van een 'uitgelegde' dijk ca. 1730

De Arkemheense zeedijk was in de loop der tijd op vele plaatsen naar binnen verplaatst. In zo'n geval sprak men van een 'ingelegde' dijk of een inlaag. In het archief ben ik slechts één keer het tegenovergestelde tegengekomen, het naar buiten plaatsen van de zeedijk. Daarvan is sprake geweest bij de Rassensluis omstreeks 1730. Door een 'uitgelegde' dijk werd het gebied tussen de schouwsloot en zeedijk groter. Dit leidde in 1786 tot een proces tussen de geërfde Jan van Staverden en de dijkstoel. Van Staverden pachtte onder de zeedijk een stuk weiland plaatselijk bekend als het Zandland of Koolwagen. In dit perceel ten oosten van de Rassensluis lagen twee waaigaten, overblijfselen van een eerdere dijkdoorbraak. De waaigaten waren verbonden door een sloot. Van Staverden was van mening, dat hij eigenaar was van de grond tussen de schouwsloot en de zeedijk. Op grond daarvan vergroef hij de sloot en plaatste hij eigenmachtig een afrastering. De dijkstoel kon dit niet over zijn kant laten gaan. Overleg tussen Van Staverden en de dijkstoel bracht geen oplossing, zodat de zaak werd voorgelegd aan het Hof in Arnhem.[90]

Bij dit proces hoort een kaart getekend door de Nijkerkse gemeenteopzichter Jan Dorfmulder. Wie was Jan Dorfmulder? Hij werd op 13 mei 1738 als Joannes Dorffmuller in de rooms-katholieke schuilkerk 'Het Stadhuis van Hoorn' in Amsterdam gedoopt. Hij trouwde in Nijkerk met Maria van den Burgwal en sedert 1774 was hij ingeschreven als lid van de Gereformeerde Kerk. Hij overleed in Nijkerk op 6 juli 1815.[91] In bouwzaken vervulde Dorfmulder belangrijke functies. In de volgende paragraaf komen we hem tegen als bouwkundig adviseur bij de bouw van de torenspits op de Grote Kerk in Nijkerk en als opzichter bij de aanleg van diverse stenen duikersluizen in de Arkemheense zeedijk als assistent van architect Jan Bolten. In de kwestie tussen Van Staverden en de dijkstoel schreef Dorfmulder in een brief van 2 februari 1786, dat hij ter plaatse alles naar eer en geweten had opgemeten want de namen van de percelen waren afkomstig van de dijkgraaf en de heemraden. Voor het tekenen van deze kaart ontving Dorfmulder 10,50 gulden. Om de procesgang goed te kunnen volgen, is van de oorspronkelijke kaart ook een tekening gemaakt met daarin de nummering volgens de legenda van Dorfmulder.

89 Beernink 1924: 257 en Beernink 1910: 429.
90 HG Civiele Processen 1786 nr. 6. Enkele kladversies van getuigenverklaringen in ORN voorl. inv. nr. 1225.
91 Zie o.a. Beernink 1924: 257; Von der Dunk 1998: 122, 132, noot 50; Von der Dunk 2007: 457, noot 62.

Kaart 55. 'Platte Grond van den Dijk en de Landerije Geleegen Aan de Rassen Beek' door J. Dorfmulder. 2 februari 1786. Gekleurd. 42 x 53 cm. Schaal ca. 1:900. Noorden onder (foto Gelders Archief. Algemene kaartenverzameling nr. 630).

1. De keijstenen aan de buytenkand van den dijk.
2. De kruijn van den dijk.
3. Huys, berg, schuur staande op dijks grond.
4. Schouw of dijksloot welke langs de geheelen dijk loopt en over al de lande van particuliere van dijks grond afscheyd.
5. Het land van de freule Haarsholt.
6. Het Zandland van Bart Geurse.
7. De questieuze grond tusschen de scheysloot en den dijk.
8. Eenige polle aard van den ouden dijk.
9. De Rassen Beek en duijker sluys in zee uytwaterende.
10. Eenige paalen in de beek van de ouwde sluys.
11. Waaij gaaten met de gegraave dog nu gevulde sloot.
12. Questieuze grond leggende als no. 7.
13. Het Zandland of Koolwagen van Jan van Staveren.
14. Het zo genaamde Galgengad.
15. Het land van de erfgenaame van wijle Lubbert van Drie.

Tekst 61. Legenda van de kaart van J. Dorfmulder: 'Platte Grond van den Dijk en de Landerije Geleegen Aan de Rassen Beek' gemaakt ten behoeve van het proces tussen Jan van Staveren en Jurrien Haverlag in 1786 (Gelders Archief. Algemene kaartenverzameling nr. 630).

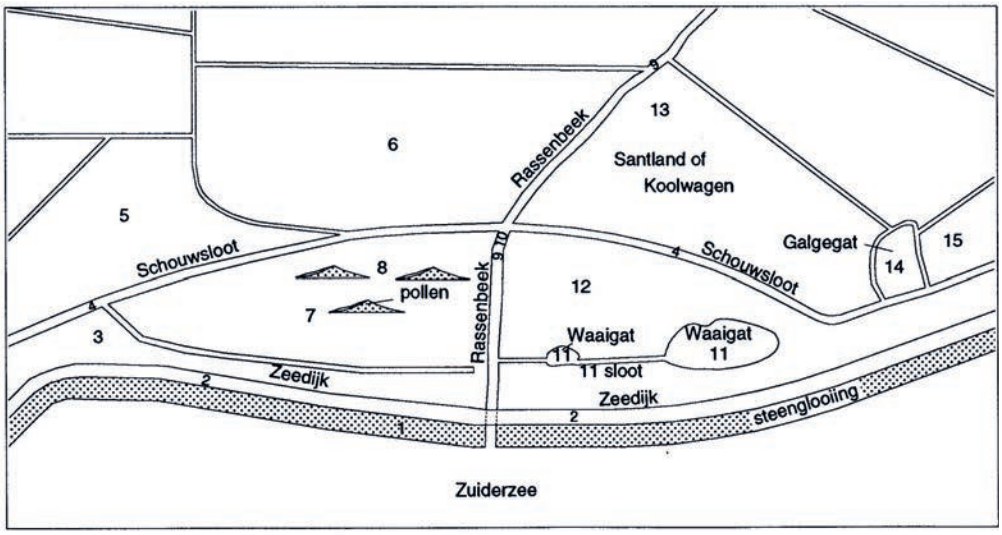

Kaart 56. Tekening naar de 'Platte Grond van den Dijk en de Landerije Geleegen Aan de Rassen Beek' door J. Dorfmulder horende bij het pachtproces tussen Jan van Staverden en Jurrien Haverlag in 1786 (tekening Frank Brouwer).

Op 7 november 1764, zo schreef Van Staveren in zijn aanklacht, had hij uit de 'desolate boedel' van Renger Wildeman en zijn vrouw Jannitgen Barten uit Nekkeveld een perceel voor dijkbouw vergraven land gekocht direct ten oosten van de Rassensluis (12). Dit rietgat grensde ten noorden aan de zeedijk en ten zuiden en westen aan zijn eigen hooi- en weiland, genaamd het Zandland of Koolwagen (13). Aan de overkant van de Rassenbeek lag het perceel van Jan Doude, schout te Nijkerk, dat eveneens tot 1764 eigendom geweest was van Renger Wildeman (7). Hij had dit perceel altijd goed onderhouden. Het gras had hij laten maaien of beweiden, de schouwsloot (4) en de Rassenbeek (9) waren tijdig uitgemodderd. In 1781, 1782 en 1783 waren de sloten langs het Zandland en het Galgegat (14) weliswaar door zijn pachter Wichert Teunissen minder goed schoongemaakt, maar de boete daarvoor had hij prompt betaald. In het weideseizoen zette hij altijd het terrein met een hekwerk af. In april 1785 had hij de sloot van de Rassenbeek naar de beide waaigaten (11), die was dichtgeslibd, open gegraven. De sloot had hij zelfs enkele meters landinwaarts verlegd ten opzichte van de sloot langs het land van Jan Doude (7). Hierdoor was een bredere binnenberm ontstaan, wat in het voordeel van de dijkstoel was.

Tot zijn grote verbazing en zonder enige aanleiding hadden echter Jurrien Haverlag en Lubbert Lubbertsen op 2 en 3 juni 1785 deze verlegde sloot 'toegesmeten'.[92] Bovendien had Rijk Lubbertsen zijn schaapherder Henrick Elbertsen Schipper opdracht gegeven zijn schapen in dit land te laten weiden.[93] Allemaal redenen waarom hij thans de vrijheid nam

92 Jurrien Haverlag is omstreeks 1740 geboren in Hoevelaken. Hij trouwt in Nijkerk op 24 april 1760 met Jannetje Jans uit Harderwijk. Tweede huwelijk in 1782 met de weduwe Heyltje Jans. Uit het eerste huwelijk vier kinderen: Jan (1762), Claartje (1764), Frans (1767), Jan (1769). Claartje huwt in 1786 Willem Elbertsen Vastenburg (mededeling Trynke Elbertsen-Hoekstra, Ermelo).

93 Met betrekking tot deze feiten bevinden zich in het proces getuigenverklaringen van Willem Willemsen, ca. 50 jaar, knecht bij Renger Wildeman; Marten Martensen uit Ark ca. 50 jaar, arbeider; Teunis Toonen, 51 jaar, arbeider; Aaltje Heymensen ca. 40 jaar, weduwe van Wichert Teunissen, overleden 1782; Gerrit Es, 56 jaar, arbeider; Philip Schouten, 44 jaar, aannemer; Carel Huygen, ca. 50 jaar, timmerman; Hendrik Elbertsen Schipper, ca. 30 jaar, schaapherder.

zich te wenden ‘tot de justitie van deesen Hove wiens jurisdictie in cas van spolie (d.i. vernieling) notoir competent is’. Van Staverden verzocht het Hof om Jurrien Haverlag, Lubbert Lubbertsen en Rijk Lubbertsen te veroordelen wegens vernieling van zijn eigendom en het betalen van de proceskosten.

De dijkstoel nam de handelwijze van Jan van Staveren hoog op. Op zondag 18 december en in de kerkdienst van eerste kerstdag 1785 las de Nijkerkse koster Jan Lucas van der Gumster een oproep voor tot het bijwonen van een buitengewone vergadering van de geërfden op 28 december op het erf de Voordijk in Putten. In de kerken van Putten en Harderwijk gebeurde hetzelfde. Tijdens deze vergadering werd duidelijk waar de schoen wrong en waarom de dijkstoel deze zaak zo hoog opnam. Met het graven van een sloot op ongeveer zeven roeden, ruim 26 meter, van de dijkvoet legde Jan van Staveren feitelijk vast, dat hij het stuk land tussen de dijksloot en de schouwsloot (12) als zijn eigendom beschouwde. Het zich op oneigenlijke wijze toeëigenen van poldergrond konden dijkgraaf en heemraden niet over hun kant laten gaan. Het laten dichtgooien van de sloot en het afgrazen door de schapen van Rijk Lubbertsen waren geen privé-acties. De opdracht daartoe was gegeven door waarnemend dijkgraaf Wouterus van Huyssteen en heemraad Jan Rijksen Brouwer. Zij wilden Jan van Staveren duidelijk maken dat hij te ver was gegaan. Jacob van Staveren, geërfde in de polder en zoon van Jan van Staveren, verdedigde op deze vergadering het standpunt van zijn vader. De partijen konden het echter niet eens worden en op verzoek van Jacob van Staveren werd de kwestie voorgelegd aan het Hof te Arnhem.

De verdediging van de dijkstoel omvatte 83 artikelen gedateerd op 29 april 1786. In de eerste plaats bewees de dijkstoel dat het land dat Van Staveren zich toegeëigend had nooit gekocht kon zijn van Renger Wildeman. Hij had namelijk de dijk en de binnenbermen altijd gepacht. Als bewijs daarvan overlegde de dijkstoel 43 pachtcontracten uit de periode 1730-1775. De door Van Staveren aangemerkte papieren uit 1764 waren helemaal geen koop- maar pachtovereenkomsten. Voor de prijs van 8 gulden en 20 gulden kocht je immers geen grond van bijna één hectare. Bovendien kon dit land geen particulier bezit zijn, omdat alle land tussen de zeedijk en de schouwsloot eigendom van de polder was. Met de zinsnede ‘dit alles bestaat uit louter harssenschimmen’ eindigde dit deel van het verweer.

In de tweede plaats hadden de kwaadschouwen[94] van 1781, 1782 en 1783 waarop Van Staveren zich beriep, wel betrekking op het Zandland en het Galgegat, maar konden niet in verband gebracht worden met het land in kwestie (12). Het Galgegat, dat eigendom was van de polder, grensde niet eens aan het bewuste land, maar aan het Zandland of Koolwagen (13). Dit hooiland van 2,5 hectare was op 3 februari 1755 door Maas Gijsbertsen en Machteld van Hennekeler verkocht aan Evert Gerritsen en Neeltje Bessels. Jan van Staveren kocht het van dit echtpaar op 16 september 1772. De kwaadschouwen hadden dus betrekking op dit perceel en de aanliggende sloten. Als bewijs overlegde de dijkstoel een verklaring van de Puttense heemraad Jan Hendriksen van Meervelt. Hij had toentertijd de kwaadschouwen geconstateerd en verklaarde nu, dat het Zandland en het Galgegat aan elkaar grensden en beide ten zuiden van de dijksloot lagen.

In de derde plaats was er over dit land nooit morgengeld betaald. Zowel het Galgengat als het betwiste land waren al sedert 1677 in gebruik als aardhalingspercelen voor dijkonderhoud.[95]

94 Men spreekt van kwaadschouw, wanneer bij schouw (inspectie) van dijken, wateren of wegen onvoldoende onderhoud gepleegd is. Op kwaadschouw stond een bepaalde boete en alsnog de eis tot herstel. Zie Beekman 1905-1907: 1042.

95 AZA inv. nr. 460 rekening 1677 waarin beide percelen ten behoeve van dijkonderhoud genoemd worden.

Ten slotte overlegden dijkgraaf en heemraden een groot aantal getuigenverklaringen van pachters en schaapherders, die in de jaren zeventig en tachtig het perceel huurden als schapenweide.[96] Alles bij elkaar waren dit voldoende argumenten om het antwoord van de dijkstoel te laten eindigen met de passage, dat Van Staveren 'in zijn eisch en conclusie tegens gedaagden' beschouwd kon worden als 'niet ontfankelijk ofte gefundeert'.

Even een uitstapje naar enkele perceelsnamen. De benaming Zandland behoeft weinig uitleg. Het perceel Koolwagen was genoemd naar het bekende Harderwijkse regentengeslacht Koolwagen. Deze familie leverde in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw regelmatig burgemeesters aan de stad Harderwijk.[97] Het meest tot de verbeelding spreekt de naam Galgegat. Namen van stukken land met het woord 'galg' komen in ons land veel voor.[98] Hoewel sommige dijkcolleges in vroeger eeuwen de hoge rechtsmacht uitoefenden – het Hoogheemraadschap Rijnland bezat naast een brandmerk een galg en een geselpaal[99] – gaf het Arkemheense dijkrecht niet het recht lijfstraffen toe te passen. Deze naam is dan ook niet ontleend aan de rechtspraak maar aan de vorm van het perceel. Met enige verbeeldingskracht lijkt het Galgegat op de kaart van Dorfmulder (14) op het hennepvenster van een galg.

Deze rechtszaak was een direct gevolg van het buitenwaarts verleggen van de zeedijk. Op de kaart van Dorfmulder zijn de restanten van de oude dijk nog aangegeven (8). In het perceel van schout Jan Doude zijn een aantal pollen getekend. In het verlengde daarvan tekende Dorfmulder een aantal palen van de oude sluis in de Rassenbeek (10). Interessant in dit verband was de getuigenverklaring van Gijsbert Teunissen uit Bunschoten, aannemer van grondwerken. Hij vertelde dat hij van anderen had gehoord, dat de dijk hier verlegd was, maar dat hij zelf 'den ouden dijk niet in zijn fleur heeft gekend'. In 1776-1777 had hij wel de dijkpollen grotendeels door zijn arbeiders laten afgraven om daarmee een doorgaand gat bij de Rassensluis, ontstaan na de stormvloed van 1775, te dichten. Afgaande op de verklaring van Gijsbert Teunissen had de dijkverlegging in ieder geval vóór 1730 plaatsgevonden. Door deze 'uitgelegde' dijk was het terrein tussen de schouwsloot en de zeedijk geen zes roeden, maar ongeveer vijftien roeden breed geworden.

Dijkgraaf en heemraden namen voetstoots aan, dat deze landaanwinst in eigen beheer kon worden verpacht. Vanouds immers hoorde alle grond tussen de dijk en de schouwsloot aan de polder. Jan van Staveren daarentegen zag een mogelijkheid om zijn in 1762 aangekochte Zandland tot over de oorspronkelijke schouwsloot uit te breiden. Successievelijk bakende hij zijn nieuwe 'eigendom' af. Eerst werd hij pachter van de kavel, vervolgens zette hij er een hek omheen en ten slotte liet hij een scheidingssloot – een nieuwe dijksloot? – graven. Om de dijkstoel toch enigszins tegemoet te komen, lag deze nieuwe sloot iets meer dan zes roeden van de dijkvoet. Voor wat, hoort wat, moet hij gedacht hebben. Helaas bevond de uitspraak van het Hof zich niet in de archiefstukken. Ook in het Civiel Sententieboek zocht ik tevergeefs.[100] Heeft het Hof hier wel een uitspraak gedaan? Het lijkt niet waarschijnlijk. Vermoedelijk heeft het Hof, zoals dat regelmatig voorkwam, tussen beide partijen bemiddeld en is de zaak in der minne geschikt.

96 Het betreft hier getuigenverklaringen van de volgende schaapherders: Aart Willemsen ca. 30 jaar; Rijk Lubbertsen ca. 30 jaar; Evert Jansen ca. 30 jaar; Louw Claassen ca. 60 jaar; Jan Aalbersen ca. 30 jaar en Teunis Toonen 52 jaar.
97 Hagoort 2006, glossarium: 224, 225.
98 Schönfeld 1950: 163; Tinneveld/Blok 1973: 102; Piirainen 1984: 147; Hagoort 2006: 102, 103, glossarium.
99 Monte Verloren 1982: 185.
100 HG inv. nr. 4901: Civiel Sententieboek 1766-1802.

Belediging van een heemraad in 1788

Het is opvallend hoe weinig bijzonderheden er te melden zijn over de Arkemheense heemraden. Tientallen heemraden uit Nijkerk, Putten en Harderwijk maakten gedurende eeuwen deel uit van de Arkemheense dijkstoel. Notulen, jaarrekeningen en aanbestedingen zijn trouw en soms met zwierige hand door hen ondertekend. Voor de rest bleven de meesten in de coulissen. Beleidsmatig waren zij direct betrokken bij het dagelijks bestuur van de polder. Samen met de dijkgraven waren de heemraden verantwoordelijk voor het handhaven van het dijkrecht en het onderhoud van de zeedijk. Afkeurenswaardig optreden van een individuele Arkemheense heemraad ben ik niet tegengekomen. Van hogerhand werden zij als bestuurscollege ter verantwoording geroepen. De positie van dijkgraaf en heemraden ten opzichte van de geërfden was geregeld in artikel 18 van het dijkrecht van 1752. Leden van de dijkstoel moesten met respect behandeld worden. Op het niet uitvoeren van hun bevelen stond een boete van tien gulden. Liet een geërfde een weigering vergezeld gaan van een beledigende opmerking of raakte hij zelfs slaags met een heemraad, dan hing een veel zwaardere veroordeling in de lucht. Een dergelijke gebeurtenis deed zich voor in het najaar van 1788.[101]

Op 5 oktober 1788 controleerde de Puttense heemraad Jan Hendriksen van Meervelt de Arkemheense beken op illegaal uitgezette visfuiken.[102] In de Langeroebeek onder Putten gaven een aantal boven het water uitstekende stokken aan, dat hij beet had. Terwijl hij bezig was de fuiken te lichten, verscheen de fuikenzetter. Het was Rijk Lubbersen uit Putten. In niet mis te verstane bewoordingen gaf hij heemraad Van Meervelt te kennen, dat hij zijn actie maar beter kon staken. Toen Van Meervelt rustig doorging met het naar boven trekken van de fuiken kon Lubbersen zich niet langer beheersen en sloeg hij Van Meervelt in het gezicht. De heemraad gaf zijn actie op en meldde het voorval bij dijkgraaf Van Lynden van Oldenaller. Het resultaat was een dagvaarding voor de dijkstoel. Rijk Lubbersen werd beschuldigd van overtreding van het besluit van 24 september 1624, waarin het illegaal uitzetten van fuiken in polderbeken verboden was en van schending van artikel 18 van het dijkrecht van 1752.

Op 23 december 1788 deden de heemraden uitspraak tijdens een zitting in de herberg de Allermolen. Zij veroordeelden Rijk Lubbersen tot een boete van 10 gulden voor het zetten van fuiken. Wegens zijn ‘violente oppositie’ tegen een heemraad in functie veroordeelden zij hem tot een boete van 50 rijksdaalders, ongeveer een half jaarloon. Bovendien verplichtten zij hem ten overstaan van alle leden van de dijkstoel met ongedekt hoofd zijn excuus aan te bieden aan heemraad Van Meervelt. Nog diezelfde morgen deed de dijkgraaf uitspraak. Rijk Lubbersen kreeg een boete van tien gulden voor het illegaal vissen en het beledigen van heemraad Van Meervelt. Bovendien moest hij de proceskosten betalen. Die bedroegen zes gulden en waren gelijk aan de verteringskosten van het dijkcollege tijdens het proces in de herberg de Allermolen. Deze milde straf dankte Rijk Lubbersen aan het feit, dat hij met de pet in de hand zijn excuus had aangeboden aan Van Meervelt met de mededeling dat de hele affaire hem ‘van harte leedt’ was.

De verhouding tussen Veluwse ambtsjonkers en Arkemheense geërfden

Aan het eind van de zestiende eeuw was er op de Veluwe voor het eerst sprake van ambtsjonkers. Een ambtsjonker was van adellijke afkomst. Evenals de leden van de Veluwse

101 AZA inv. nr. 4 notulen 1788.
102 Jan Hendriksen van Meervelt was heemraad namens Putten van 1781-1805.

Ridderschap moest een ambtsjonker afstammen van een vóór 1500 erkend adellijk geslacht. Hij moest ten minste eigenaar zijn van 25 morgen land, waarvan in 1675 de waarde 1800 gulden bedroeg of de pachtopbrengst 1200 gulden per jaar was. Een ambtsjonker had geen schulden en woonde binnen zijn ambtsgebied. Ambtsjonkers waren in de diverse Veluwse schoutambten betrokken bij de rechtspraak, de belastinguitzetting en -inning. In de zeventiende eeuw nam hun machtspositie toe, omdat zij in die periode ook het beheer van de kerkelijke goederen naar zich toetrokken. Tevens wisten zij zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw een positie te verwerven als bestuurders van hun schoutambt. Pas in 1795 bij het ontstaan van de Bataafse Republiek kwam een einde aan de machtspositie van de ambtsjonkers.[103]

In zijn studie 'Gegoede ingezetenen. Jonkers & geërfden op de Veluwe 1650-1830' schrijft Verstegen: 'Het lot van de Vest Nijkerk is tekenend voor de relatief sterke positie van de adel. Alhoewel Nijkerk stadsrechten had, meer inwoners telde dan de andere steden, met uitzondering van Arnhem, en de burgerij net als in de andere steden werd vertegenwoordigd door gemeenslieden, lag de macht bij de ambtsjonkers'.[104] In Nijkerk woonden in vergelijking met de andere schoutambten op de Noord- en Oost-Veluwe de meeste ambtsjonkers. In 1794 woonden in Nijkerk vijf, in Putten, Ermelo, Heerde één en in Doornspijk en Epe twee ambtsjonkers. De Nijkerkse ambtsjonkers waren niet alleen de bestuurders van het schoutambt, maar hadden bijvoorbeeld ook de leiding over een typisch stedelijke instelling als de Latijnse school en samen met kerkmeesters en geërfden benoemden zij ook de koster van de Grote Kerk.[105] Een aantal Veluwse ambtsjonkers had ook functies op het niveau van de buurtschappen of de kleinere Veluwse polders. Zij vonden dat niet in strijd met hun adellijke status. Integendeel. Sommigen waren bereid zich ruimhartig in te zetten voor de plaatselijke gemeenschap. Nijkerkse en Puttense ambtsjonkers vervulden binnen de dijkstoel van de Arkemheen uitsluitend de functie van dijkgraaf. In dit verband is het interessant na te gaan wanneer de Nijkerkse en Puttense ambtsjonkers dijkgraaf waren en op welke wijze zij op bestuurlijk niveau inhoud gaven aan deze functie.

Vóór 1610 zijn slechts incidenteel namen van dijkgraven overgeleverd, omdat het archief vanaf 1356 tot het begin van de zeventiende eeuw verloren gegaan is.[106] Vanaf het begin van de zeventiende eeuw is de lijst met de namen van dijkgraven van de Arkemheen vrijwel compleet. Tussen 1610 en 1675 vervulden slechts twee jonkers de functie van dijkgraaf. Dat zijn Frederik van Zuylen van Nyvelt (1636-1639) en Peter van Delen (1660-1663), beiden afkomstig uit Putten. De dijkgraven tot ca. 1675 kwamen uit bekende burgerlijke families van de Noordwest-Veluwe zoals Van Oldenbarnevelt, Van Arler, Hennekeler en Van Twiller. Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw was er duidelijk sprake van een breuk. Tussen 1676 en 1795 werden veertig driejaarlijks wisselende ambtsperioden tussen Nijkerk en Putten vierentwintig keer vervuld door ambtsjonkers, waarvan er vijf afkomstig waren uit Putten. Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw tot aan het eind van het ancien régime koos het college van zestienen namens Nijkerk uitsluitend ambtsjonkers uit die plaats. Meer dan twee ambtsperioden van drie jaar vervulden de Nijkerkse jonkers Jacob Johan van Delen en Gerrit Casijn Bentinck. Voor Putten was dat jonker Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller. Deze gegevens tonen aan dat de ambtsjonkers uit de schoutambten Nijkerk en Putten – in tegenstelling tot elders op de

103 Verstegen 1990 : 48-73 en De Jonge 2007: 51-66.
104 Verstegen 1990: 49.
105 Verstegen 1990: 52, 73 en De Jonge 2007: 58.
106 Voor de namen en het optreden van dijkgraven, heemraden en leden van de dijkstoel verwijs ik naar de bijlage.

Veluwe – al in het laatste kwart van de zeventiende eeuw hun bestuurlijke activiteiten uitbreidden naar wat Verstegen noemt de vierde bestuurslaag, die van buurtschappen, marken en polders.[107] Tegen het einde van de Republiek in 1795 waren ook in de polder Arkemheen de burgerlijke geërfden in bestuursfuncties naar de achtergrond verdrongen.

Deze laatste opmerking mag niet de indruk wekken dat geërfden slechts een bescheiden rol speelden in het bestuur van de polder. Bewijzen van openlijke rivaliteit tussen ambtsjonkers en geërfden ben ik in de archieven niet tegengekomen. Eigenlijk is dat ook niet zo verwonderlijk. Ambtsjonkers waren grootgrondbezitters, sommige geërfden waren dat ook. Zo bezat dijkgraaf Gerrit Helmich baron van Vöerst (1754-1757) 43 morgen grond; was dijkgraaf Alexander baron Schimmelpennink van der Oye (1790-1793) eigenaar van het in de polder gelegen kasteel Watergoor met ruim 51 morgen en beschikte jonker Gosen Geurt Bentinck tot Aller, Brieler en Berenkamp (1745-1748) over 40 morgen. Zij werden echter overvleugeld door de Nijkerkse ontvanger van de verponding Peel Beek. Hij was omstreeks 1750 eigenaar van maar liefst 70 morgen land.[108] Ambtsjonkers en geërfden hadden beiden belang bij een goed onderhouden zeedijk, een zo economisch mogelijk gebruik van de vruchtbare hooi- en weilanden en een degelijk functionerend bestuursorgaan.

Ook de wijze van verkiezing volgens het Arkemheense dijkrecht voorkwam een machtsmonopolie van de ambtsjonkers. De dijkgraven werden immers gekozen door zestien burgerlijke geërfden: het college van zestienen. Deze democratische wijze van verkiezing was voldoende garantie tegen verkiezing van een slecht bekendstaande ambtsjonker of de herverkiezing van een ambtsjonker die als dijkgraaf zijn positie had misbruikt. Dat de zestienen tussen 1675 en 1795 overwegend ambtsjonkers tot dijkgraaf kozen, is juist een bewijs van de goede verstandhouding en samenwerking tussen ambtsjonkers en geërfden.

Afb. 106. Portret door C. Leestert van de Nijkerkse ambtsjonker Claes van Delen, geboren ca. 1580. Gehuwd 30 november 1600 met Helena van Harderwijk en tweede huwelijk op 17 januari 1609 met Margriet van Appeldoorn. Overleden 18 december 1638 (Roodbeen 2013: 68).

Een duidelijk voorbeeld van deze goede samenwerking tussen geërfden en ambtsjonkers is onder meer de aanleg van de eerste stenen sluis in de Arkervaart in 1703. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 7. De Nijkerkse ambtsjonkers sloten in juli van dat jaar een overeenkomst, waarbij de dijkstoel aan de ambtsjonkers toestemming verleende op eigen kosten een sluis te bouwen in een door het polderbestuur bekostigde inlaag in de zeedijk. De sluis was van groot economisch belang voor Nijkerk en enkele aangrenzende Puttense buurtschappen. Beernink formuleerde het treffend: ‘Eensgezind zouden ze streven, edelman en burger, vestenaar en buitenman, de bezitter en de onbemiddelde, het ambts- en het polderbestuur, naar één doel namelijk de vaart naar zee’.[109]

107 Verstegen 1990: 53. Verstegen noemt de volgende vier bestuurslagen: het Drostambt Veluwe, de Schoutambten, de Kerkdorpen en als vierde de buurtschappen, marken en polders. Hun positie in aanmerking genomen vervulden de jonkers hun taak op het tweede niveau, dat van het schoutambt.
108 Hopman en Kamphorst 1983, deel II bijlagen.
109 Beernink 1903: 222.

Ook het optreden van jonker Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller in 1752 getuigde van een goede verstandhouding. Hij zette door het niet tekenen van een aantal obligaties voor de financiering van de zeedijk in 1752 de Staten van Gelre de voet dwars. Deze Puttense jonker had daarom niets te vrezen, toen in 1795 de bakens werden verzet. In de Hervormde kerken op de Veluwe werden op zondag 15 februari 1795 na de dienst de eerste gemeentebesturen op democratische wijze gekozen. De jonkers die 'de scepter hadden gezwaaid over de plattelandsbevolking' werden uitgeluid.[110] In Putten bleef de voorzittershamer van het dijkbestuur echter in handen van ambtsjonker Van Lynden van Oldenaller. Hij maakte zijn driejarige ambtsperiode reglementair vol tot het voorjaar van 1796, waarna de Nijkerkse heemraad Gijsbertus van Ramshorst hem opvolgde. Toch duiken er in de negentiende eeuw nog regelmatig namen op van dijkgraven afkomstig uit adellijke families. Dat betreft in de Arkemheen onder meer Samuel baron van Lynden tot Oldenaller (1817-1820), Hendrik Rudolf Willem baron van Goltstein van Oldenaller (1853-1856), mr. Willem baron van Goltstein (1871-1874), mr. F.J.W. van Aylva baron van Pallandt (1875-1885) en jonkheer mr. R.E.W. van Weede (1885-1892). Bovenstaande feiten tonen aan dat er van bestuurlijke rivaliteit tussen de Veluwse ambtsjonkers en de Arkemheense geërfden in de zeventiende, achttiende eeuw en negentiende eeuw geen sprake was. Dit in tegenstelling tot de conflicten tussen ambtsjonkers en geërfden in enkele Veluwse schoutambten.[111]

Hoe gaven de Puttense en Nijkerkse ambtsjonkers inhoud aan hun functie als dijkgraaf? Voor het antwoord op deze vraag raadpleegde ik dertien verbalen opgesteld tussen 1700 en 1795.[112] Jaarlijks werd er door de ontvanger een verbaal, een verslag, gemaakt van alle activiteiten van de leden van de dijkstoel, inclusief de daarvoor ontvangen vacatie. Uit elk verbaal noteerde ik het aantal keren, dat de dijkgraaf als lid van de dijkstoel optrad, zich liet vergezellen door een of meer heemraden of er alleen op uit trok in het belang van de polder. Zo ontstond een beeld van de hoeveelheid werk die de dijkgraaf zelf verrichtte en wat hij delegeerde aan zijn heemraden. Dit laatste was volgens dijkrecht geen bezwaar, omdat een heemraad bevoegd was een bindend oordeel uit te spreken. Bovendien hadden dijkgraaf en heemraden ten aanzien van hun activiteiten in dienst van de polder een redelijke mate van vrijheid. Volgens het dijkrecht waren zij verplicht bepaalde vergaderingen bij te wonen en bij alle schouwen aanwezig te zijn. Voor de overige werkzaamheden droegen zij steeds gezamenlijke verantwoordelijkheid. Wie echter wat deed, was niet vastgelegd. De werkverdeling kwam door onderling overleg tot stand en kon dus per dijkgraafperiode aanzienlijk verschillen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de vacatie van heemraad Gijsbertus van Ramshorst, die in 1792 er 24 keer alleen op uit trok. Zijn ijver zal ongetwijfeld meegewerkt hebben aan zijn verkiezing tot dijkgraaf in 1796. In datzelfde jaar was de Harderwijkse afgevaardigde mr. F.H. van Erckelens 33 keer actief op een totaal van bijna 300 vacatieposten.

Voor de periode 1700-1795 zet ik voor de volledigheid de ambtelijke bezigheden van de leden van de dijkstoel nog even op een rijtje. Het gehele college, bestaande uit dijkgraaf en vijf heemraden, was verplicht aanwezig te zijn bij schouw en herschouw van de zeedijk, de beken, weteringen, weg- en dijksloten, sluizen en bewoonde erven op de dijk. Ook voor de voorjaarsvergadering in maart/april op de Voordijk in Putten en het sluiten

110 Verstegen 1990: 10.
111 Verstegen 1990: 50.
112 AZA inv. nrs. 240, 247, 253, 260, 263, 272, 277, 286, 295, 306, 308, 329, 333.

van de jaarrekening in juni in De Roskam in Nijkerk, gold verschijningsplicht. Bij aanbestedingen van dijkreparaties, sluisbouw en de aankoop van hout, keien en puin was de dijkgraaf vaak zelf wel aanwezig, maar hij kon dit ook overlaten aan de heemraden. De heemraden hadden toezicht op de uitvoerende werken aan zeedijk, beken en sluizen. Ook de kwaliteitszorg van het afgeleverde werk van aardwerkers, timmerlieden, metselaars, steenzetters en baggeraars was aan de zorg van de heemraden toevertrouwd.

Nu de cijfers. Ik vergeleek steeds het optreden van een ambtsjonker als dijkgraaf, met dat van een geërfde als dijkgraaf. De dijkstoel onder voorzitterschap van een ambtsjonker vergaderde gemiddeld 30% minder dan wanneer een geërfde als dijkgraaf de vergaderingen convoceerde. Het aandeel van de ambtsjonkers in het totaal van de dijkgraafactiviteiten, inclusief vergaderingen en schouwen, is opnieuw 30% minder. Betrek ik hierbij het aandeel dat de ambtsjonker als dijkgraaf kon overlaten aan zijn heemraden, dan loopt het verschil op tot 50%.

De Nijkerkse en Puttense ambtsjonkers kwamen hun verplichtingen als dijkgraaf in het algemeen trouw na. Nergens blijkt dat ze hun reglementaire verantwoordelijkheid verwaarloosden. Bestond volgens dijkrecht echter de mogelijkheid werkzaamheden over te laten aan hun heemraden, dan maakten zij daar veelvuldig gebruik van. Waar zij ambtshalve gemist konden worden, lieten zij zich vervangen door hun heemraden. In feite delegeerden zij twee maal zoveel werk aan hun heemraden als een dijkgraaf uit de geërfden. Vermoedelijk speelden standsverschil, bestuurlijke ervaring en verplichtingen elders hierbij een rol. Binnen hun ambtsopvatting zagen ambtsjonkers het vervullen van een lokale bestuursfunctie als dijkgraaf mogelijk vooral als een eervolle taak te midden van de gemeenschap waarvan zij deel uitmaakten.

5. De bouw van vijf stenen duikersluizen in Nijkerks 'Gouden Eeuw' 1750-1800

Een periode van grote economische bloei

De tweede helft van de achttiende eeuw was voor Nijkerk een periode van grote economische bloei. De inkomsten uit de tabaksteelt rond Nijkerk en in de Puttense buurtschap Diermen bereikten in deze periode een hoogtepunt. Midden achttiende eeuw werd op ca. 350 hectare vruchtbaar bouwland tabak verbouwd. Rondom de Nijkerkse Vest stonden ca. 70 tabaksschuren. Het Amersfoorts-Nijkerkse type tabaksschuur had hoge wanden en verticale staande luiken en was ongeveer negen meter breed en veertig meter lang. De schuren werden met behulp van een systeem van latten, de zogenaamde hanken, tot de nok volgehangen met tabaksbladeren om die te laten drogen.[113] Ook industrieel deed Nijkerk mee. In 1765 begon de Amsterdammer Nicolaas Kroon de glasfabriek 'Padang' aan de Nijkerkervaart. Deze fabriek trok veel gespecialiseerde vakwerkers aan uit de glasindustrie in Duitsland, Rusland en Polen. Beernink schreef niet zonder trots 'dat Nijkerk inzonderheid door de glasblazerij een cosmopolitisch karakter kreeg. Al deze activiteiten hadden tot gevolg dat in de tweede helft van de achttiende eeuw er sprake was van een

113 Van der Bie z.j.: 41 en bijlage 3. Zijn gegevens in AAN inv. nr. 104. Van Dooren 1986: 152 vermeldt zonder bronvermelding dat Nijkerk in 1815 ca. 250 tabaksschuren telde. In 'Staten van gegevens betreffende de gemeente 1815, 1817' komt geen opgave voor van het aantal Nijkerkse tabaksschuren. In 1815 was het areaal tabaksland inmiddels uitgebreid tot 450 hectare.

aanzienlijke bevolkingstoename. In 1749 telde Nijkerk 3590 inwoners, in 1796 waren dat er 5019, een toename van ongeveer 40 procent'.[114]

Binnen de Vest van Nijkerk vertaalde de verkregen welvaart zich onder meer in het aanbrengen van verbeteringen in de infrastructuur, de aankoop van diverse panden ten behoeve van de burgerij en het verfraaien van de Nederlands Hervormde Kerk. Als voorbeelden hiervan noemt Beernink de vergroting van het stadhuis aan de Kolk in 1771, de aankoop in 1773 en de vergroting in 1790 van de kostschool, de vernieuwing van de torenspits in 1774-1776, de herbouw van de ambtsschool in 1786 en een gedeeltelijke restauratie van het kerkinterieur in 1789. Terecht concludeerde Beernink: 'Het was de gouden eeuw van Nijkerk'.[115]

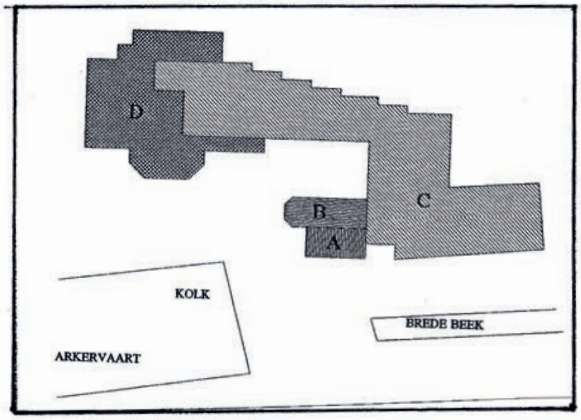

Afb. 107. Plattegrond van het Nijkerkse stadhuis. De tekenaar van de aanbouw B in 1771/1772 was de Amsterdamse architect Jan Bolten. Dit gedeelte werd gebruikt voor de vergaderingen van het ambtsbestuur van Nijkerk en het landgericht van de Veluwe (De Roos 1995: 197, 198).

Ook de financiële positie van het polderbestuur van de Arkemheen was verbeterd. De zeer hoge kosten voor de gedeeltelijke aanleg van de steendijk tussen 1750 en 1754 waren verleden tijd. Voortaan werd er jaarlijks een verantwoord bedrag uitgetrokken voor de verdere uitbouw van de steendijk. Door het uitblijven van zware stormen bleven ook de kosten voor het reguliere dijkonderhoud beheersbaar. De gemiddelde kosten voor dijkonderhoud in de periode 1755-1770 bedroegen 1040 gulden per jaar.[116] Eind jaren zestig gaf deze situatie het dijkbestuur de mogelijkheid over te gaan tot een belangrijke en vooral duurzame investering: de vervanging van de onderhoudsgevoelige houten duikersluizen door stenen exemplaren. Achtereenvolgens werden de volgende stenen duikersluizen aangelegd: de Rassen- en Oosterduikersluis in 1768, de Langeroesluis in 1773, de Westerduikersluis in 1774 en de Wielsluis in 1776. De technische kennis voor de aanleg van een stenen duikersluis was niet binnen het dijkbestuur aanwezig. Daarvoor moest men – zoals de dijkstoel dat noemde – 'in Holland' zijn. Daarmee bedoelde men in het bijzonder Noord-Holland, met name Amsterdam en omgeving. Al in de zeventiende eeuw waren er vanwege dijkwerken belangrijke contacten tussen Nijkerk en Noord-Holland. In de zeventiger jaren van de achttiende eeuw bereikte dit contact zijn hoogtepunt.

De Amsterdamse landmeter-architect Jan Bolten

De relatie tussen de Amsterdamse landmeter-architect Jan Bolten en het ambtsbestuur van Nijkerk kwam tot stand in juni 1768. Bolten was toen een van de reflectanten op de publi-

114 Beernink 1914: 159. Voor de tabaksteelt Roessingh 1976 en Van der Bie z.j. en Hulst: 'Tabaksschuren langs de Hogeweg' in: Kroniek. Tijdschrift Historisch Amersfoort jrg. 16, maart 2014, p.14-15.Voor de glasfabriek, opgeheven in 1814, zie Beernink 1914: 153-187 en Van der Bie 1999: 9.
115 Beernink 1910: 429.
116 AZA inv. nrs. 552-566.

catie in de Amsterdamse Courant waarin de aanbesteding van de stenen Rassen- en Oosterduikersluis aangekondigd werd. Achteraf was dit het begin van een jarenlange en zeer vruchtbare samenwerking tussen Bolten, de Arkemheense dijkstoel en de Nijkerkse ambtsjonkers. Toch zijn alle vragen rond het optreden van Bolten in Nijkerk nog niet opgelost.

Al vele jaren houdt de Utrechtse architectuur- en cultuurhistoricus Thomas H. von der Dunk zich bezig met de vraag wie de ontwerper is geweest van de fraaie torenspits op de Grote Kerk van Nijkerk.[117] Was het de Amsterdamse architect Jan Bolten (1738-na 1811) of de oorspronkelijk uit Hattem, later uit Amsterdam en Hoorn, afkomstige timmermanszoon Hendrik Gerrit van Raan (1751-1821). In zijn publicatie uit 2007 sluit Von der Dunk zijn intensieve speurtocht in allerlei archieven af met: 'Mogelijk valt er nooit absolute zekerheid te krijgen inzake de vraag wie de kerktoren van Nijkerk ontworpen heeft'.[118] In 2015 is hij op grond van nieuw archiefonderzoek van mening dat het ontwerp van de torenspits 'vermoedelijk' toegeschreven moet worden aan Van Raan, maar noteert hij onder de afbeelding van de Hervormde Kerk van Nijkerk '(toren 1775-'76, Hendrik Gerrit van Raan)' waaruit blijkt dat hij inmiddels Van Raan toch als de ontwerper beschouwt.[119] Daarmee is Jan Bolten volgens Von der Dunk niet langer de ontwerper van de torenspits. Hij blijft dan de architect aan wie de ambtsjonkers 'de Directie over deze Bouwing zal zyn aanbetrouwt', zoals zij schreven op de laatste pagina van het officiële gedrukte bestek.[120]

Jan Bolten had meerdere kwaliteiten. Uit het polderarchief blijkt dat hij alle bestekken en tekeningen gemaakt heeft van de vijf stenen duikersluizen die tussen 1768 en 1776 in de Arkemheense zeedijk zijn aangelegd. Von der Dunk vermeldt alleen dat Jan Bolten betrokken was bij de bouw van de Westerduikersluis in 1773.[121] Van Boltens aandeel in de bouw van de overige vier stenen sluizen in de Arkemheense zeedijk wordt in de notulen van het Ambtsbestuur geen melding gemaakt. Dat was een zaak van het polderbestuur van de Arkemheen. Hierdoor was Von der Dunk niet op de hoogte van Boltens uitgebreide waterstaatkundige activiteiten in het Nijkerkse.

Daarmee is tevens de vraag van Von der Dunk beantwoord hoe en waarom de Nijkerkse ambtsjonkers Bolten in 1771 ook voor het bouwen van de torenspits naar Nijkerk haalden.[122] In waterstaatkundige zaken was Bolten dus niet alleen betrokken bij een experiment met een hellend scheprad voor watermolens aan de oever van het IJ.[123] Zijn technische kwaliteiten blijken in het bijzonder uit het bouwen van stenen duikersluizen in de Arkemheense zeedijk. In algemene zin leiden bovenstaande feiten tot de slotconclusie dat Jan Bolten een zeer belangrijke inbreng heeft gehad bij de totstandkoming van een aantal architectonische en cultuur-technische projecten in de Nijkerkse Vest en in de polder Arkemheen. Wie was deze Amsterdamse architect?

Jan Bolten werd op 21 januari 1738 in Amsterdam geboren als zoon van de timmerman Jacob Jacobsz. Bolten (1708-1793) en Henderina Roosendaal (1710-1784). Op 21 juni 1759 werd hij ingeschreven als belijdend lid van de Nederlands Hervormde Kerk. In januari 1764 werd hij poorter – stadsbewoner met burgerrecht – van Amsterdam met als beroep landmeter. Hij trouwde in 1771 de tien jaar jongere en uit Naarden afkomstige Johanna

117 Von der Dunk 1998, 2007 en 2015.
118 Von der Dunk 2007: 249.
119 Von der Dunk 2015: 178 en 182.
120 AAN inv. nr. 680 fol. 20.
121 AAN inv. nr. 680 fol. 20.
122 Von der Dunk 2007: 241.
123 Von der Dunk 2007: 241.

Adriana den Ebo (1748-1825). Hij vestigde zich aan de Amsterdamse Kadijk bij de Nieuwmarkt. De achttiende-eeuwse Kadijk is in Amsterdam nu het Kadijksplein, de Hoogte Kadijk en de Binnenkadijk.[124] Als beëdigd landmeter en architect was Bolten tijdens zijn werkzame leven verbonden aan de Hoven van Holland, Gelderland en Utrecht.[125]

In 1765 werd hij vrijwillig lid van de Amsterdamse schutterij. Een schutterij was een korps van gewapende burgers dat in tijd van oorlog meestreed en verder belast was met de wacht en de handhaving van de openbare orde.[126] Mak voegt daar terecht aan toe dat stadsschutterijen ook een soort buurt- en gezelligheidsverenigingen waren. Ze 'symboliseerden de saamhorigheid van de burgerij, de waakzaamheid, het verantwoordelijk burgerschap, de zelfbewuste citoyen'.[127] De Amsterdamse schutterij was verdeeld in wijken. Elke wijk had een eigen schutterij. Tussen 1765 en 1791 was Bolten achtereenvolgens vaandrig, luitenant en kapitein van de schutterij van de Hoofdwacht op de Nieuwmarkt.[128] Een officierschap in de schutterij was in het Amsterdamse soms ook een opstapje naar een benoeming tot schepen, schout of lid van de vroedschap. Zover heeft Bolten het nooit gebracht. Misschien wel omdat zijn werkzaamheden vooral buiten Amsterdam lagen. Wel was hij firmant van de firma Jan & Jacob Bolten & Zonen, handelaars in staafijzer.[129]

Veel Amsterdamse schutterijen zijn – vooral in de zeventiende eeuw – geportretteerd. Het bekendste schuttersstuk is 'De Nachtwacht' van Rembrandt uit 1642 met in het midden kapitein Frans Banninck Cocq en naast hem luitenant Willem van Ruytenburch.[130] Van de schutterij van de Nieuwmarkt uit eind achttiende eeuw zijn geen schilderijen bekend. Wel bevinden zich in het stadsarchief van Amsterdam een viertal gravures met bijzonderheden over Bolten.[131] Op twee gravures staat het wapen van Bolten afgebeeld: twee kruislings naar beneden gerichte pijlen met een drietandig uiteinde. Uit 1772 dateert een gravure met de Hoofdwacht van de Botermarkt. Deze gravure is ondertekend met: 'Gemeeten en getekend door J. Bolten geswore landmeter Ao 1772'. [132]

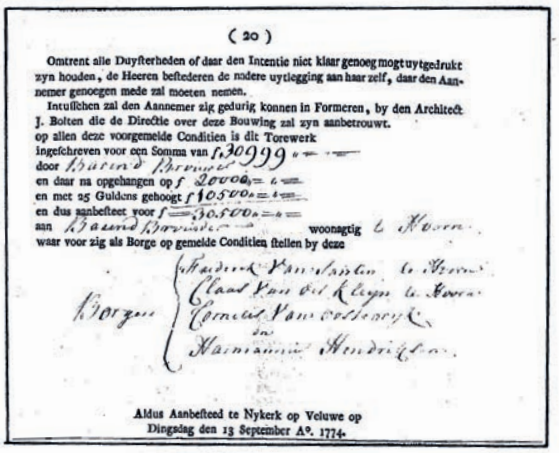
(20)

Omtrent alle Duyfterheden of daar den Intentie niet klaar genoeg mogt uytgedrukt zyn houden, de Heeren befteederen de nadere uytlegging aan haar zelf, daar den Aannemer genoegen mede zal moeten nemen.

Intuffchen zal den Aannemer zig gedurig konnen in Formeren, by den Architect J. Bolten die de Directie over deze Bouwing zal zyn aanbetrouwt.

op allen deze voorgemelde Conditien is dit Torewerk ingefchreven voor een Somma van f. 30999 — —

door Baarend Bremmer

en daar na opgehangen op f 20000 — —

en met 25 Guldens gehoogt f 10500 — —

en dus aanbefteet voor f 30500 — —

aan Baarend Bremmer woonagtig te Hoorn.

waar voor zig als Borge op gemelde Conditien ftellen by deze

Borgen { Frederik Van Santen te Hoorn
Claas Van der Kleyn te Hoorn
Cornelis Van Coolwyk
Hartsinnus Hendrikse

Aldus Aanbefteed te Nykerk op Veluwe op Dingsdag den 13 September A°. 1774.

Afb. 108. Laatste pagina van het gedrukte bestek van de aanbesteding van de nieuwe torenspits op de Nederlands Hervormde kerk van Nijkerk d.d. 13 september 1774, waarin Jan Bolten als architect genoemd wordt. De inschrijving voor de bouw van de torenspits bedroeg 30.999 gulden (AAN inv. nr. 680, fol. 20).

124 Von der Dunk 1998: 131, noot 34.
125 Teeling 1981 II: 107, 315. Teeling noemt een groot aantal bronnen betreffende de landmeetkundige activiteiten van Bolten o.a. binnen Amsterdam, in Noord-Holland en in het Gooi.
126 Amersfoort 2012: 87.
127 Mak 2016: 157.
128 Jan Bolten was vaandrig van 1765 tot 1775; luitenant van 1775 tot 1787 en kapitein van 1787 tot 1791. d'Ailly 1953, passim.
129 Mak 2016: 115. Schriftelijke mededeling van Harmen Snel, Stadsarchief Amsterdam.
130 Dudok van Heel 2009: 43. Frans Banninck Cocq (1605-1655) en Willem van Ruytenburch (1600-1657).
131 d'Ailly 1953: 139, 140, 141, 142.
132 d'Ailly 1953: 157.

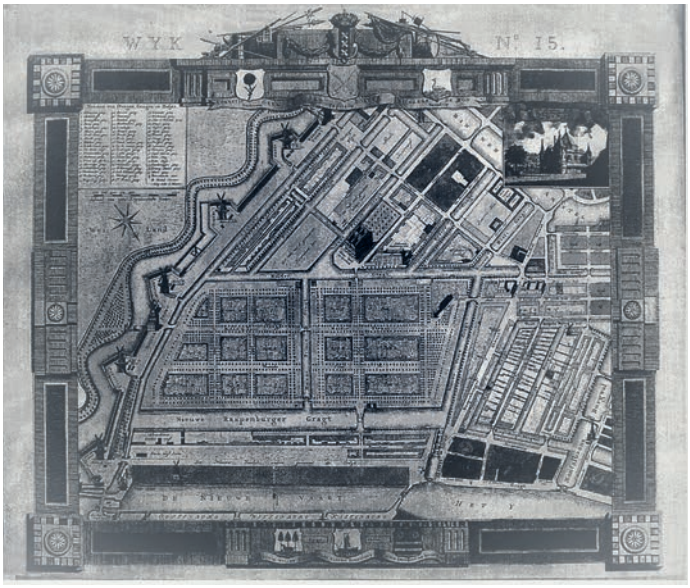

Afb. 109. Kopergravure van de Amsterdamse wijk 15 onder Capitein Jan Bolten 1787-1791. In het midden onder het stadswapen van Amsterdam het wapen van Jan Bolten. Rechtsboven een afbeelding van de Hoofdwacht op de Nieuwmarkt. Originele kopergravure 58 x 51 cm (Stadsarchief Amsterdam).

Waarschijnlijk was Bolten een reislustige man. Uit een register met de namen van landmeters uit de zeventiende tot en met de negentiende eeuw blijkt dat Bolten in 1792 niet meer in Amsterdam woont, maar werkzaam is in West-Indië. In dat jaar wordt hij genoemd als landmeter in Essequibo-Berbice, een landstreek in Guyana, direct aan de Corantijn, de grensrivier met Nederlands Suriname.[133] Mogelijk is hij begin jaren negentig vertrokken naar het grensgebied van Suriname. In 1792 kwam Suriname namelijk officieel onder gezag van de Nederlandse Raad van Koloniën. Bolten zou als landmeter in dienst van het Hof van Holland betrokken geweest kunnen zijn bij diverse grenscorrecties. In 1810 was Bolten weer in Nederland en woonde hij in Naarden. Het laatste levensteken in de Nederlandse archieven is vermoedelijk zijn inschrijving als boomkweker in het Registre Civique in het Arrondissement Amsterdam in 1811. In 1819 ontbreekt hij in het lidmatenboek van de Nederlands Hervormde kerk in Naarden en bij de dood van zijn vrouw op 9 oktober 1825 was hij al overleden. Zijn sterfdatum is noch in Naarden noch in Amsterdam in de burgerlijke stand te vinden.[134]

De Rassensluis van 1768

De Rassenbeek is een noord-zuid lopende polderbeek in de buurtschap Nekkeveld. De oorspronkelijke naam was Nekkevelderbeek. De beek mondde uit in de voormalige Zuiderzee via het Nekkeveldersluisje of het Nekkevelder Zijl. Pas in de loop van de zeventiende eeuw werd de benaming Nekkevelderbeek verdrongen door Rassenbeek, vermoedelijk genoemd naar Tyman Ras. Hij bezat in 1608 een aantal hooilanden langs deze beek.[135] Midden jaren zestig bleek de in 1730 gebouwde houten duikersluis aan vervanging toe.[136] In het najaar van 1767 besloot de dijkstoel na overleg met de geërfden deze houten duikersluis te vervangen door een stenen exemplaar. Financieel een ingrijpend besluit. Kostte de houten duikersluis in 1730 slechts 726 gulden, voor een stenen exemplaar moest zeker op meer dan het tienvoudige gerekend worden. De dijkstoel wist dat een dergelijke sluis enkele jaren eerder aangelegd was in de Zuiderzeedijk van de polder Oosterwolde onder Elburg.

133 Sijpestein 1854, deel 3 register en Teeling 1981, II: 315.
134 Von der Dunk 1998: 131, noot 34 en Von der Dunk 2007: 440, noot 24.
135 Hagoort 2006: glossarium 284, 285, 333.
136 AZA inv. nr. 1065.

Om zich te oriënteren brachten dijkgraaf Kiliaan van Steenler, de Harderwijkse heemraad Willem Jan van Westervelt en de latere opzichter H. van Baak begin april 1768 een bezoek aan deze stenen sluis. Vermoedelijk betreft het hier de in 1765 aangelegde stenen Vossensluis, waarvan het onderhoud de aanleiding vormde voor het ontstaan van de Waterlandse polder onder Doornspijk. De Waterlandse polder onder Doornspijk was de kleinste Gelderse Zuiderzeepolder met een oppervlakte van slechts 116 hectare.[137] Op 6 april brachten de drie heren verslag uit op de reguliere vergadering van de Arkemheense geërfden. De geërfden gingen echter niet voetstoots akkoord. Zij eisten dat pas tot de aanbesteding overgegaan kon worden als ook drie 'extraordinaire' gecommitteerden uit de drie geledingen hun oordeel hadden gegeven. De vergadering benoemde daartoe uit Putten baron Van Lynden van Oldenaller, uit Nijkerk baron van Goltstein en namens Harderwijk burgemeester Heribert van Westervelt.[138] Ook zij bezochten de sluis in Oosterwolde en inspecteerden vervolgens de kwaliteit van de houten duikersluis in de Rassenbeek en de houten sluis aan het eind van de Oostkadijk. Ook deze laatste sluis, de Oosterduikersluis daterend uit 1732, bleek aan vervanging toe.[139] Men besloot nu twee nieuwe stenen duikersluizen te bouwen. De publicatie voor de aanbesteding werd in de regio verspreid via aanplakbiljetten en gepubliceerd in de stedelijke kranten in Holland. De feitelijke aanbesteding vond plaats op dinsdag 28 juni 1768 's middags om drie uur bij Jan Schreuder, kastelein bij de Arkervaartsluis.

> 'Dijkgraaf en Heemraden van de Arkemheense polder bij Nijkerk op Veluwe sijn voornemens op dingsdag sullende wesen den 28 Junij 1768 publicq aan de minst aannemende te besteden de leverantie van een parteij eijke palen, grene en eijke planken, Schotsense steen en plaveijen alsmede een grote partije klinkers sullende moete dienen tot het maken van twee sluijsen in de Zeedijk aldaar, als mede het bewerken van deselve. Iemand daer toe genegen zijnde kan de conditien bekomen bij den dijkschrijver. De besteding sal geschieden 's middags ten 3 uren bij Jan Schreuder, casteleijn aan de sluis. Willem van Harselaar, dijkschrijver'.

Tekst 62. Aanbesteding van de Rassensluis en de Oosterduikersluis op dinsdag 28 juni 1768 (AZA inv. nr. 3 notulen 1768-1769).

Van de constructie van de Rassensluis zijn twee bouwtekeningen bewaard gebleven. De eerste tekening – in het midden aangegeven met N°1 – is van Jan Bolten. De andere tekening is in de linkerbovenboek gesigneerd met 'HVBaeck', H. van Baeck. Beide tekeningen zijn op dezelfde manier opgebouwd. Van onder naar boven staan achtereenvolgens de plattegrond, de doorsnede en de constructie van de sluisdeur, met rechts daarvan een vooraanzicht van de duiker aan de zeezijde en links de hefdeur met een vooraanzicht van de landzijde. Op beide tekeningen staat een schaalverdeling in voeten: één voet is 28,5 centimeter en één duim is 2,5 centimeter.

Een vergelijking tussen de beide tekeningen en het bestek maakt duidelijk dat de Rassensluis gebouwd is volgens het ontwerp van Jan Bolten. De doorlooplengte van de sluis is op de tekening van Bolten 36 voet, ongeveer 10.25 meter, wat overeenkomt met de opgegeven lengte in artikel 1 van zijn bestek. Bij Van Baeck is de doorlooplengte volgens

137 Van der Streek 1991: 38.
138 Herman Willem Jan baron Van Lynden van Oldenaller (1729-1803), dijkgraaf van de Arkemheeen 1751-1754, 1787-1790 en 1793-1796, Evert Jan Benjamin baron Van Goltstein (1751-1816) en Heribert van Westervelt (1711-1792).
139 AZA inv. nr. 1065.

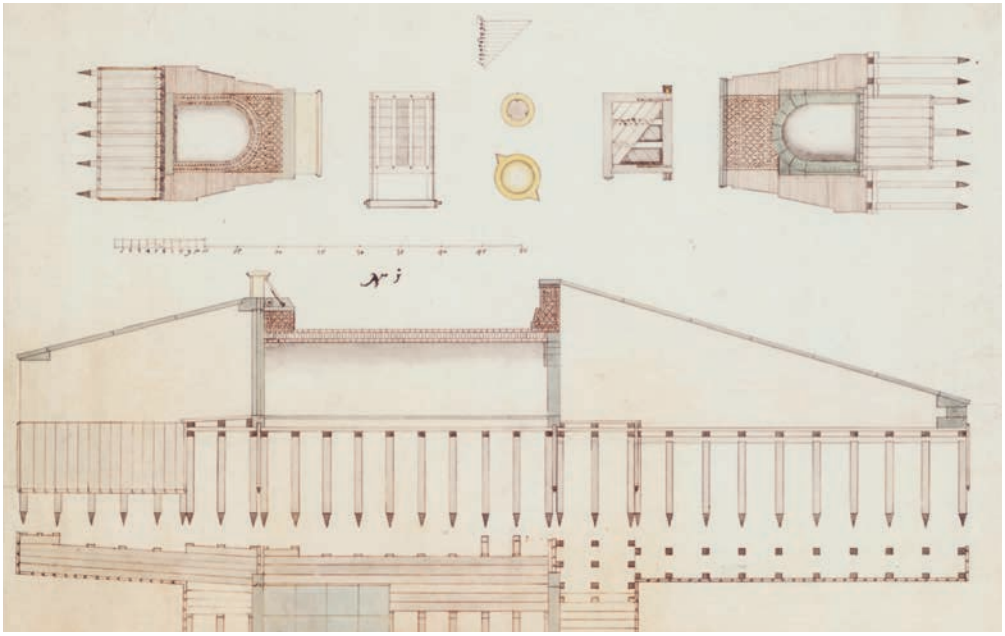

Afb. 110. Bouwtekening van de stenen duikersluis in de Arkemheense zeedijk aan het eind van de Rassenbeek door Jan Bolten, 1768. Formaat 55 x 40 cm. Gekleurd (1971 AZA inv. nr. 168-001).

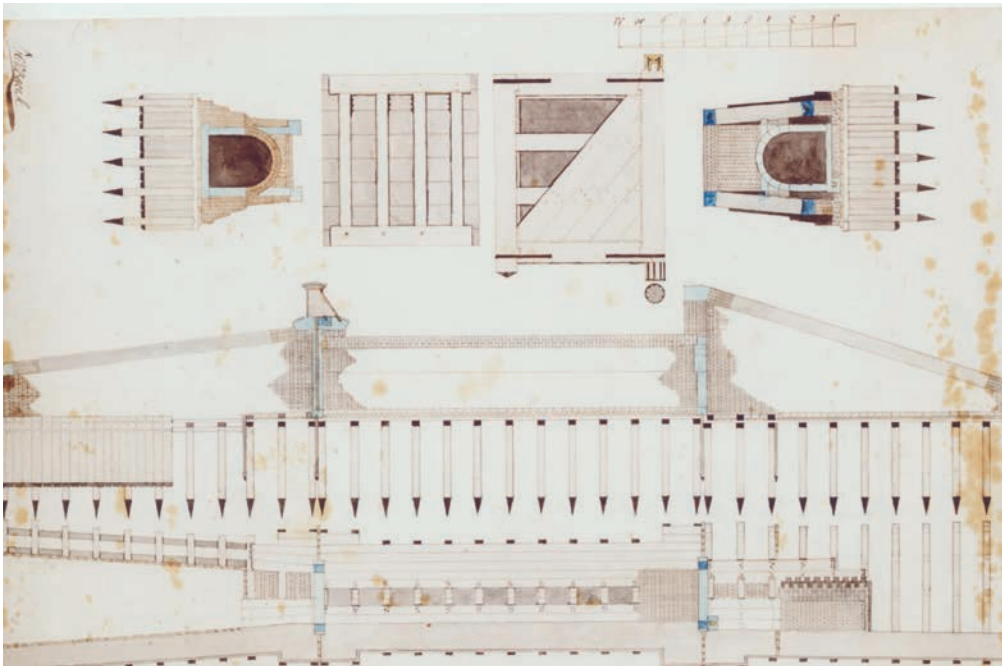

Afb. 111. Bouwtekening van een stenen duikersluis in de Arkemheense zeedijk aan het eind van de Rassenbeek genaamd de Rassensluis door H. van Baeck, 1768. Formaat 54 x 37 cm. Gekleurd (1971 AZA inv. nr. 10258)

schaal ongeveer 45 voet. Ook de beide vleugels zijn op de tekening van Van Baeck aanmerkelijk korter dan de 50 voet die Bolten in zijn bestek noteerde. Dat het bestek van Bolten is, bevestigt een notitie van de dijkschrijver. In de notulen van 14 juli 1768 staat 'sijnde het andere bestek niet ingekomen'. Van Baeck heeft dus wel een ontwerptekening gemaakt, maar geen kans gezien het bestek vóór de aanbesteding van 28 juni in te leveren. De dijkstoel kwam hem tegemoet door hem op 14 juli 1768 te benoemen tot opzichter onder architect Bolten voor drie gulden per dag.[140]

Het bestek van de Rassensluis door Jan Bolten geeft in dertien artikelen een nauwkeurige beschrijving van de sluisconstructie. De stenen Rassensluis rustte op een houten fundering. Om duidelijk te maken hoe een dergelijke fundering geconstrueerd is, maak ik gebruik van enkele tekeningen van Arends.[141] De fundering onder de sluiskoker en de beide vleugels bestond uit 158 eikenhouten palen met een lengte van 3.50 meter (a). Onder de vloer lagen in de dwarsrichting de kespen (b) met daarop de planken ondervloer (c). Op de ondervloer lagen de zwalpen (d). De ruimte tussen de zwalpen was gevuld met metselwerk (e). De verbinding tussen kesp en zwalp werd extra verstevigd om het buigen van de vloer tegen te gaan. Oorspronkelijk lag over het metselwerk tussen de zwalpen een houten bovenvloer (f). Toen omstreeks 1730 de paalworm ook het hout van sluizen aantastte, werd de houten vloer vervangen door een gemetselde vloer. De Rassensluis rustte op een gemetselde bovenvloer, uitgevoerd als rollaag (g, h). Deze fundering kwam vrijwel overeen met die van houten sluizen. De vloeren werden overigens pas gelegd als de muren waren opgemetseld en het gewelf gereed was. Hierdoor voorkwam men dat door zettingen de vloer zou scheuren en dus niet meer waterdicht was.

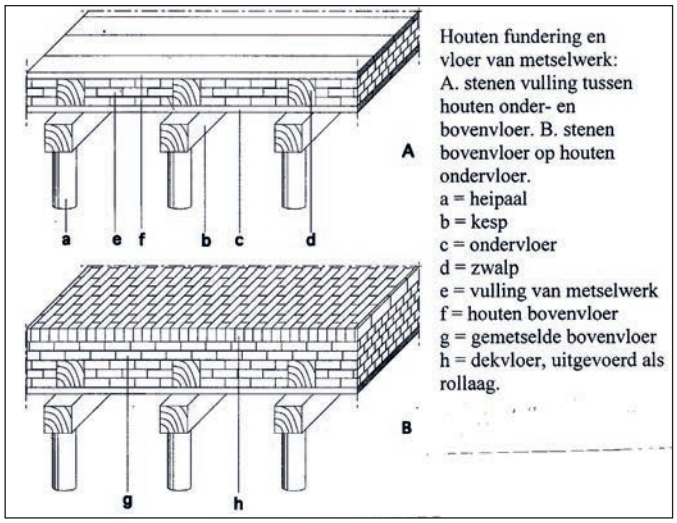

Afb. 112. Tekening van een sluisfundering met een houten onder- en bovenvloer (A) en een houten ondervloer en een gemetselde bovenvloer (B) (Arends 1994:160).

De lengte van de stenen sluiskoker was ruim tien meter met een doorloopbreedte van 2.25 meter. De buitenvleugel was 14.25 meter lang en de binnenvleugel 8.55 meter. De damwanden onder de sluis waren opgebouwd uit ruim 2.50 meter lange en acht centimeter

140 AZA inv. nr. 3 notulen 1768.
141 Arends 1994: 160.

dikke grenen planken. De doorloop was geplaveid met blauwe arduinsteen. De muren waren in kruisverband opgetrokken van Vechtse boeren grauwe moppen of grauwe Lekse steen, afkomstig van steenbakkerijen uit de Vecht- of de Lekstreek. De sluiskoker eindigde in een troggewelf. Dat was een gemetselde boog op eveneens gemetselde sluiswanden. Aan de zeezijde was de sluiskoker afgesloten met een uit 'droogh eijkenhout sonder eenige gebreck' gemaakte sluisdeur; aan de landzijde door een eiken schotdeur, die door middel van een as met kettingen op en neer bewogen kon worden.

De sluis moest worden opgeleverd op 31 september 1768. Iedere dag later betekende voor de aannemer 25 gulden korting op de aanneemsom. De bouw van de Rassensluis werd gegund aan de Arnhemse aannemer Carel Otto van Kesteren voor een totaalbedrag van 9350 gulden. In het kader vermeld ik de werkzaamheden met de daarvoor begrote prijzen van de diverse onderaannemers van zowel de Rassen- als de Oosterduikersluis.

Rassensluis:

No. 1. De leverantie van het hout volgens voorgaande bestek is ingeset bij J. van der Horst 2400 gulden.
No. 2. De leverantie van de beste steen volgens conditie bij 't duijsent is ingeset bij J. van Diermen op 15 gulden.
No. 3. De leverantie van blauwe Schotsense steen en plavijen ingeset bij Philip Schouten op 1500 gulden.
No. 4. Het heijen en bewerken van het timmerwerk ingeset bij J. van der Horst 980 gulden.
No. 5. Het arbeijtsloon van metselwerk en het setten en leggen van de blauwe steen ingeset bij Philip Schouten op 900 gulden.
No. 6. Het doorgraven, het weggraven van de keijen en puijn volgens aanwijzing van de opsigter en het afdammen en drooghouden en weer uijthalen van de dammen is ingeset bij Steven Stevensen op 1700 gulden.

Oosterduikersluis:

No. 1. De leverantie van het hout volgens voorgaande bestek is ingezet bij J. van der Horst 2600 gulden.
No. 2. De leverantie van steen volgens conditie bij 't duijsent is ingeset bij J. van Diermen op 15,25 gulden.
No. 3. De leverantie van blauwe Schotsense steen en plavijen ingeset bij J. van Diermen op 1500 gulden.
No. 4. Het heijen en bewerken van het timmerwerk ingeset bij J. van der Horst 900 gulden.
No. 5. Het arbeijtsloon van metselwerk en het setten en leggen van de blauwe steen ingeset bij C. van Ostenrijk op 860 gulden.
No. 6. Het uijtgraven, drooghouden, afdammen en weer uijthalen van de dammen en het weg ruijmen vant houtwerk van de oude sluijs volgens order van den opsiender blijvende het oude hout tot voordeel van de polder ingeset bij J. van der Horst 1200 gulden.

Tekst 63. Aanbesteding door onderaannemers bij de bouw van de stenen Rassensluis en Oosterduikersluis in de Arkemheense zeedijk in 1768 (AZA inv. nr. 1068).

De Ooster- en Westerduikersluizen in 1768 en 1774

Door de afspraken rondom de aanleg van de stenen schutsluis in 1703 kwam zowel de Arkersluis als het beheer van de Arkervaart in handen van het Nijkerkse ambtsbestuur. De

Arkervaart viel niet langer onder de schouwplicht van de polder Arkemheen. De afwatering van de polderbeken moest daardoor opnieuw geregeld worden. De dijkstoel liet om die reden in 1710 aan weerszijden van de Arkervaart kadijken aanleggen met daarnaast een beek van 2.50 meter breed en 1.25 meter diep.[142] Deze Oost- en Westkadijkbeek loosden het overtollige polderwater op de Zuiderzee via respectievelijk de Ooster- en Westerduikersluis. Zo ontstond begin achttiende eeuw een bijzonder sluiscomplex, bestaande uit een stenen schutsluis in de Arkervaart onder beheer van het ambt Nijkerk en twee aan weerszijden van de Arkervaart gelegen beken die uitwaterden via twee sluisjes, de Ooster- en Westerduikersluis, onder beheer van de dijkstoel van de polder Arkemheen. Deze kunstmatige waterscheiding tussen het oostelijke, Nijkerkse, en het westelijke, voornamelijk Puttense deel van de polder, zou in de negentiende eeuw de dijkstoel nog voor heel wat problemen plaatsen.

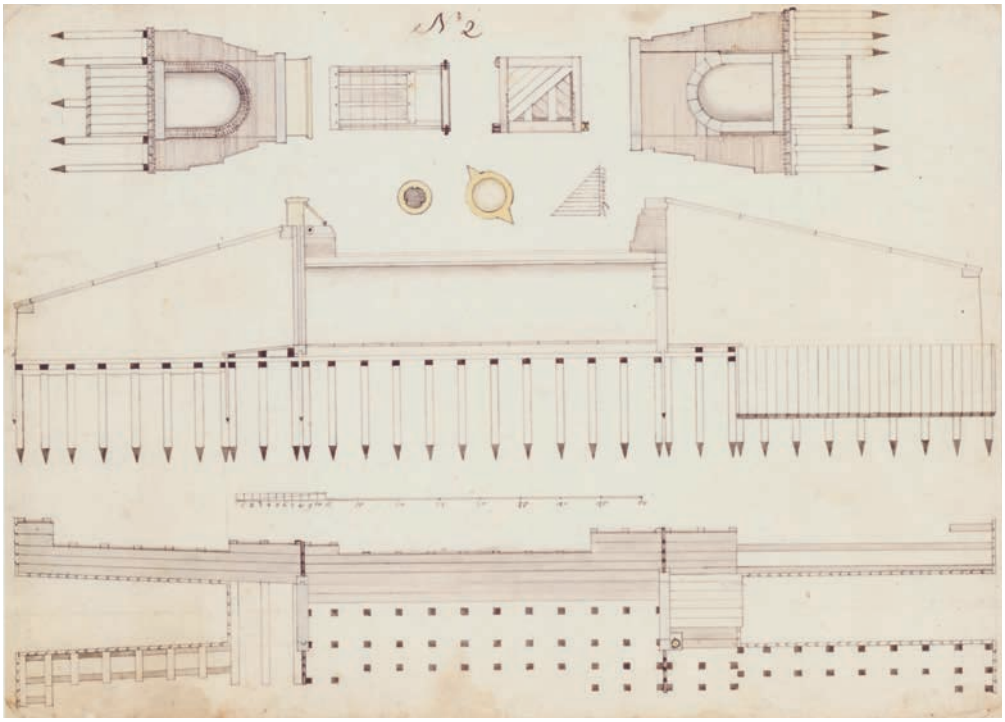

Afb. 113. Bouwtekening van de stenen Oosterduikersluis in de Arkemheense zeedijk ten oosten van de Grote Vaartsluis, genaamd Oostersluis, door Jan Bolten gelegd in 1768. Formaat 53 x 39 cm. Gekleurd (1971 AZA inv. nr. 168-002).

Bolten had minimale verschillen aangebracht tussen de bouwtekeningen en de bestekken van de Rassensluis N°1 en de Oosterduikersluis N°2. De bestekken komen in meerdere artikelen woordelijk overeen. De doorlooplengte van de Oosterduikersluis was negen voet breder dan van de Rassensluis, dus 45 voet, ongeveer 12.80 meter. Hoewel de bovenvloer van beide sluizen volgens artikel 9 van het bestek geplaveid was met blauwe steen, had Bolten die niet getekend en ingekleurd op de plattegrond.

142 AZA inv. nr. 3 notulen 17 maart 1710.

Afb. 114. De Westerduikersluis aan de monding van de Westkadijkbeek in Nijkerk. Gebouwd door aannemer Rutger van den Brink naar het ontwerp van architect Jan Bolten. Op de dekstenen het bouwjaar 'ANNO…..1774'.

De aanbestedingsdatum van de Oosterduikersluis in 1768 ontbreekt in het bestek, maar lag in ieder geval voor 15 juli. Op die datum moest al het voor de sluis benodigde hout geleverd zijn. De oplevering was vastgesteld op uiterlijk 15 september 1768. Dat was veertien dagen eerder dan de Rassensluis. Aan het bestek waren drie onderdelen toegevoegd. In de eerste plaats een lange lijst met een opsomming van al het benodigde eiken- en grenenhout met vermelding van aantallen en maten. Vervolgens de aanbesteding per onderaannemer, die vrijwel gelijk was aan die van de Rassensluis. Ten slotte de aanbesteding van het volledige werk. Aannemer Carel Huygen zette in voor 8967 gulden. De aanleg werd uiteindelijk gegund aan Jan van der Horst voor 7380 gulden. De dagelijkse leiding van de bouw was in handen van Adolf Adriaanse. Als opzichter betaalde de dijkstoel hem om de drie weken 34,50 gulden. Bij een zesdaagse werkweek was dat nog geen twee gulden per dag. Adriaanse verdiende ruim 30% minder dan Van Baeck als opzichter bij de Rassensluis.

Het bestek van de stenen Westerduikersluis is niet bewaard gebleven. De gegevens over de bouw van deze sluis zijn te vinden in de rekeningen van de polder opgemaakt door de ontvanger Hendrik van Grevengoed over de jaren 1773 en 1774.[143] De dijkstoel heeft het zich gemakkelijk gemaakt door de tekening en het bestek van de Oosterduikersluis van Jan Bolten te gebruiken. Op 11 oktober 1773 bespraken drie leden van de dijkstoel met Jan Bolten het bestek in de herberg De Roskam in Nijkerk. De aanbesteding vond een dag later plaats ten huize van Jan Schreuder, kastelein in de herberg naast de schutsluis in de Arkervaart. De bouw begon echter pas negen maanden later, want op 18 juni 1774 verkocht Jan Schreuder het hout van de oude duikersluis bij opbod voor negen gulden. De sluis werd opgeleverd op 1 september want op die datum vond de inspectie plaats door de dijkstoel in gezelschap van architect Jan Bolten. Hoofdaannemer van de Westerduikersluis was Rutger van den Brink voor een totaalbedrag van 6990 gulden. Daarvan was 1810 gulden in drie termijnen – op 17 juni, 16 augustus en 14 september – uitbetaald aan Adrianus de Booys, koopman te Amsterdam en leverancier van alle kalk en cement dat voor de bouw nodig was. Opzichter was opnieuw Adolf Adriaanse maar nu voor 34,10 gulden per drie weken. Dat was 40 cent per week minder dan zes jaar eerder bij de bouw van de Oosterduikersluis. Het is duidelijk dat de dijkstoel in alle gevallen op de kleintjes lette. De Oosterduikersluis bestaat niet meer. Bij de aanleg van de nieuwe sluis in de Arkervaart in 1933 is deze sluis afgebroken.

143 AZA inv. nr. 314, 315, 569 en 570.

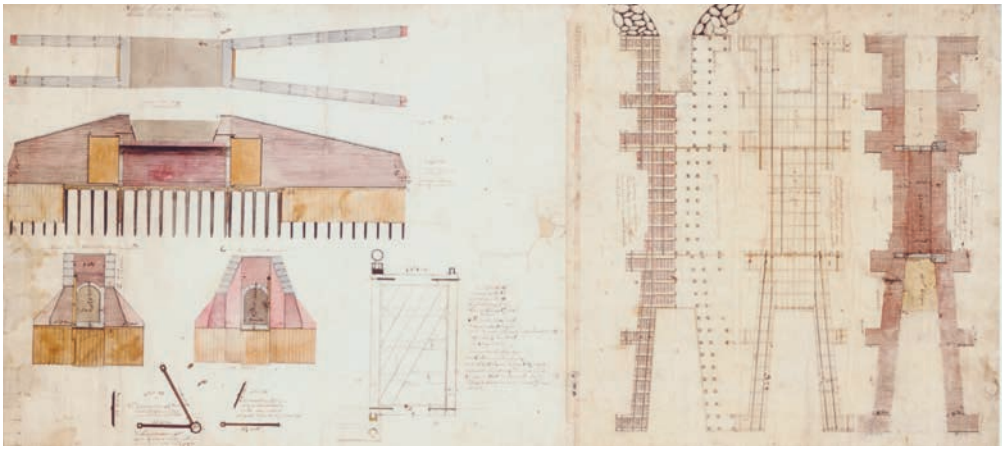

Afb. 115. Bouwtekening van de stenen Langeroesluis in de Arkemheense zeedijk, gemeente Putten. Deze sluis is in 1773 gebouwd volgens het ontwerp van architect Jan Bolten. De tekening bestaat uit twee aan elkaar geplakte kaarten. Linkerdeel 59 x 47 cm; rechterdeel 43 x 47 cm. Formaat als geheel 102 x 47 cm. Gekleurd (1971 AZA inv. nr. 10197).

De Langeroesluis en een 'onmachtige' aanemer in 1773

Architect Jan Bolten had voor de bouw van de stenen Langeroesluis in de Putterdijk op advies van de dijkstoel breed geadverteerd. Advertenties in de Amsterdamse, Leidse, Haarlemse en de Vaderlandsche Historische Courant kostten 72 gulden. Daarnaast liet hij veertig biljetten drukken voor publicatie in de regio.[144] Om de kosten in de hand te houden, kreeg Bolten de opdracht voor de drooglegging van de sluis geen kistdammen aan te leggen, maar een aarden dam. Bovendien kreeg hij de opdracht zoveel mogelijk gebruik te maken van de technische gegevens van de Oosterduiker- en de Rassensluis uit 1768. Het bestek van de Langeroesluis is niet bewaard gebleven. Bijzonderheden over de bouw zijn evenals bij de Westerduikersluis te vinden in de verbalen en jaarrekeningen van 1773 en 1774. De bouwtekening is niet door Bolten gesigneerd maar is gezien opzet en inhoud vrijwel zeker van zijn hand.

De bouwtekening van de stenen Langeroesluis bestaat uit twee aan elkaar geplakte vellen. Op het linkerdeel staan vijf onderdelen weergegeven. Bovenaan een plattegrond met de plaatsen die afgedekt moesten worden met blauwe arduinsteen. Daaronder de doorsnede van de sluis. Links de duikeropening aan de zeezijde, rechts die aan de landzijde. Daarnaast een tekening van de sluisdeur met de maten van de diverse onderdelen in duimen. Helemaal onderaan een tekening van het ijzerwerk en de beugels. Op het rechterdeel van de bouwtekening drie plattegronden met van links naar rechts de wijze waarop 'de kespen en schuijfhouten op de paalen en over de kespen moeten koomen' en de plaats van de heipalen; in het midden het fundament met de planken en rechts de 'afteekening van de aanleg van het metselwerk op de hoogte van de bovenkant der vloer tusschen de deuren'. Volgens een aantekening in de notulen van 1773 was de doorlooplengte van de Langeroesluis 12.80 meter.[145] De laagste inschrijver op 18 mei 1773 was aannemer Christiaan Boom voor 7500 gulden. De toewijzing van deze aanbesteding aan Boom zou de dijkstoel in de daarop volgende maanden heel wat hoofdbrekens kosten.

144 AZA inv. nr. 594.
145 AZA inv. nr. 4, notulen 7 april 1773.

Op 13 juli 1773 schreven dijkgraaf en heemraden een brief aan de geërfden.[146] Hierin deelden zij mee dat de bouw van de stenen Langeroesluis in de Putterdijk nauwelijks vorderde. De oplevering was gepland op 15 oktober 1773 maar tot nu toe stagneerde de aflevering van materiaal en werden afspraken niet nagekomen. Zo was de houtleverantie voor het leggen van de fundering gestaakt, omdat aannemer Boom onvoldoende krediet had bij de firma C. Pull te Amersfoort. Ook een poging om het hout rechtstreeks van een zagerij in Zaandam te laten komen, was mislukt. De dijkstoel had Boom tot twee keer toe om tekst en uitleg gevraagd, maar hij reageerde niet. Tot overmaat van ramp had de dijkstoel kortgeleden zelfs moeten besluiten de aarden dam rond de bouwput door te steken om het overtollige water op zee te lozen. De geërfden eisten dat de dijkstoel de kosten hiervan op Boom verhaalde. Wel gaven de geërfden de dijkstoel toestemming een nieuw contract met Boom aan te gaan om de levering van het materiaal voor de sluis veilig te stellen. Dit bedrag mocht echter niet hoger zijn dan de helft van de oorspronkelijke aanneemsom. Tussen 24 juli en 25 september verantwoordde de ontvanger Hendrik van Grevengoed in zijn jaarrekening over 1773 niet minder dan veertien betalingen aan Christiaan Boom voor een totaalbedrag van 2756 gulden. Ruim 600 gulden hiervan betrof de kosten voor kalk en cement, de rest was arbeidsloon. Ook deze aanbetalingen waren voor Boom geen reden om vaart achter de bouw te zetten.[147]

Begin september was het duidelijk dat de oplevering van de sluis op 15 oktober 1773 niet gehaald werd. Blijkbaar lag het werk enkele weken later helemaal stil, want op 23 september kreeg Hendrik Riksen Brouwer als borg van Christiaan Boom de opdracht van de dijkstoel om binnen acht dagen kalk en cement te leveren voor het metselwerk.[148] Enkele dagen later ontving Brouwer een dwangbevel. De Nijkerkse schout Jan Doude en zijn Puttense collega Geurt van Diermen lieten Brouwer weten dat, indien hij aan dit bevel niet voldeed, de dijkstoel genoodzaakt was tegen 'den aannemer Christiaan Boom of tegens den geïnsinueerde borg te procederen'.[149] Borgstelling was een belangrijk onderdeel van de condities waarop waterstaatkundige werken in het verleden werden aangenomen. In elk contract in de Arkemheen waren één of meer artikelen opgenomen over het stellen van tenminste twee borgen. Deze borgen konden uit de geërfden komen of van elders. Dat was ter beoordeling van de dijkstoel. Borgen stonden zowel in persoon als met hun geld en goederen garant voor de voltooiing en betaling van het werk als de contractant niet aan zijn verplichtingen voldeed. Als de borg in gebreke bleef, kon hij rechterlijk vervolgd worden.

Op 4 oktober ondertekende borg Hendrik Brouwer een verklaring, waarin hij akkoord ging met een hernieuwde aanbesteding van de Langeroesluis. Zowel meerdere als mindere kosten waren voor zijn rekening. Op 9 oktober verklaarde aannemer Christiaan Boom zich 'onmagtig en buyten staet te sijn' om de bouw van de Langeroesluis te voltooien en droeg hij zijn opdracht over aan zijn borg Hendrik Brouwer. Op 13 oktober volgde dan de tweede aanbesteding in de herberg De Roskam in Nijkerk. De nieuwe aannemer was Bastiaan van Wijk met als borgen Jan van der Horst en Heimert Ditzel.

146 AZA inv. nr. 1028.
147 AZA inv. nr. 569.
148 Hendrik Riksen (Brouwer), gedoopt te Nijkerk 05-01-1744, overleden te Nijkerk 05-01-1807, woonde aan de Holkerstraat in Nijkerk. Zoon van Rijk Hendriksen en Aartje Harms. Trouwt 07-04-1786 met Rijkje Brouwer, gedoopt te Nijkerk 17-12-1758, overleden te Nijkerk 30-11-1806 woonde aan de Hogenhof te Nijkerk. Uit dit huwelijk acht kinderen. (Mededeling Trynke Elbertsen-Hoekstra). De tweede borg is Peter Steenbeek, die verder geen rol speelt in deze affaire.
149 Mr. Geurt van Diermen (1707-1782), scholt van Putten (1740) en ontvanger van de verponding in het ambt Putten (1761), Zie Van Diermen 1998: 59; Jan Doude, schout van Nijkerk 1767-1795. Bij de komst van de Fransen nam hij ontslag. Zie Beernink 1916: 234.

‘Ik onderschr(even) Christiaen Boom in qualiteijt als aenneemer van de Langeroesluijs attesteere en verklaere bij desen onmagtig en buyten staet te sijn mijn aengenome werk te voltooijen, versoekende en qualificerende in desen so veel nodig of dienstig, Hendricus Brouwer mijn geconstitueerde borg om voors(eide) sluijs te voltooijen, belovende hem voor de schade te quarandeeren. Actum den 9 october 1773. Christiaan Boom’.

Tekst 64. Verklaring van 9 oktober 1773 waarin aannemer Christiaan Boom meedeelt niet in staat te zijn de bouw van de Langeroesluis in de Putterdijk te voltooien en zijn opdracht overdraagt aan zijn borg Hendrik Brouwer (AZA inv. nr. 1028).

In de wintermaanden kon er niet aan de sluis gewerkt worden. Pas eind maart 1774 begonnen metselaars met het optrekken van de vleugels van de sluis. Op grond daarvan deelde Brouwer de dijkstoel mee, dat hij in staat was de sluis op 30 april 1774 op te leveren. Hij hield woord. Op 29 april verzocht hij ‘de heeren dijkgraaf en heemraden om het werk op te nemen van de Lange Roesluijs op Saterdag sijnde 30 april 1774’. Hij ondertekende met ‘Uw vrind Hendrikus Riksen Brouwer’. Dat ‘vrind’ kwam de daaropvolgende maanden flink onder druk te staan.

Nu de sluis opgeleverd was, restte nog de financiële afwikkeling. Dat ging niet zonder de nodige problemen. De dijkstoel had namelijk bij de uitbetaling van de aanneemsom aan Brouwer de boete van 329 gulden voor de te late oplevering en de levering van cement en kalk voor 250 gulden ingehouden. De dijkstoel had daarvoor op 16 mei 1774 volmacht gekregen door een uitspraak van het Hoog Edele Landgericht van Veluwe gehouden in het ambtshuis aan de Kolk te Nijkerk. Brouwer voelde zich door deze gerechtelijke uitspraak ernstig tekort gedaan en schreef op 4 juni een zes foliobladen groot verweerschrift. Brouwer ervoer de boete voor te late oplevering als volkomen onterecht. Welke aannemer, zo schreef hij, was in staat om een half voltooide sluis op te leveren op 15 oktober 1773 als hij het werk pas op 4 oktober van hetzelfde jaar had aangenomen? Bovendien had de dijkstoel hem bij het sluiten van het contract op 4 oktober toegezegd alle zaken op discrete wijze te zullen behandelen.

Over de 250 gulden voor kalk en cement hoefde, volgens Brouwer, de dijkstoel niet moeilijk te doen. In de eerste plaats was het een klein bedrag in verhouding tot de totale kosten. In de tweede plaats was de aanneemsom ontoereikend. Zelf had hij veel materiaal moeten kopen en er al met al geld op moeten toeleggen. Hij verzocht de dijkstoel daarom ‘ootmoedig’ hem het totaalbedrag van 579 gulden alsnog uit te keren. Op de geërfdenvergadering van 26 juni 1774 drongen dijkgraaf en heemraden er ernstig op aan om met Brouwer tot een schikking te komen. Niet in het minst omdat ‘sulke schikkingen dikwils in andere polders gemaakt worden, nadat het werk volbragt is’. De geërfden gingen akkoord, waarna dit besluit werd afgekondigd in de kerken van Nijkerk, Putten en Harderwijk.

In de loop van 1774 lukte het ontvanger Hendrik van Grevengoed nauwelijks financieel het hoofd boven water te houden. De bouw van de vier stenen sluizen had erg veel geld gekost en ook de hoge rentelasten drukten zwaar op het polderbudget. Dijkgraaf Geurt van Diermen deelde op de voorjaarsvergadering van 5 april 1775 mee, dat er in de nabije toekomst een ernstig kastekort dreigde. Op 16 augustus was het zover. Van Grevengoed moest op een inderhaast belegde vergadering meedelen dat de Arkemheense kas leeg was. Hij vroeg de geërfden toestemming om ‘penningen te negotiëren’. De vergadering besloot nieuwe leningen aan te gaan tot een totaalbedrag van 8000 gulden. Dat lukte. Voorlopig leek de zaak gered. De stormvloed van november 1775 gooide echter roet in het eten en bracht de polder in ernstige financiële problemen.

De Wielsluis en financiële problemen in 1776

Een zware noordwesterstorm trof op 14 en 15 november 1775 de Noord- en Zuid-Hollandse kust. Ook het water in de Zuiderzee werd hoog opgestuwd tegen de dijken van de oostelijke en zuidelijke Gelderse zeepolders. De Arkemheense paaldijk kon het geweld van de elementen niet weerstaan en brak op vele plaatsen door. Eén vrouw verdronk. De polder liep helemaal onder water. Uiteindelijk bereikte het zeewater zelfs de Vest.[150] Op 22 november belegde de dijkstoel een extra vergadering om de geërfden over de stand van zaken te informeren. Naast grote schade aan de dijk bij Nekkeveld en aan de Putterdijk kregen de geërfden te horen, dat de 65 jaar oude houten duikersluis in de Wiel volledig was weggespoeld. Niet alleen de houten Wielsluis uit 1710 spoelde tijdens deze stormen weg, ook de twee voorste ebdeuren van de gemetselde Arkersluis uit 1703 werden stuk geslagen.[151] Door de nood gedwongen besloot men ook de houten Wielsluis door een stenen duikersluis te vervangen. Al op 28 november 1775 vertrok de dijkbode naar Amsterdam om Jan Bolten te vragen hoe het dijk- en sluisherstel moest worden aangepakt. Begin december 1775 arriveerde Bolten in Nijkerk voor overleg en inspectie. In de wintermaanden van 1775-1776 schreef hij het bestek voor de sluis en maakte hij de bouwtekening. De aanbesteding van de stenen Wielsluis vond plaats op 22 maart 1776. De grote schade door de stormvloed van 1775 had ook een positief gevolg. De dijkstoel besloot tot een versnelde aanleg van de steendijk, die met name in de jaren 1776-1780 plaatsvond.

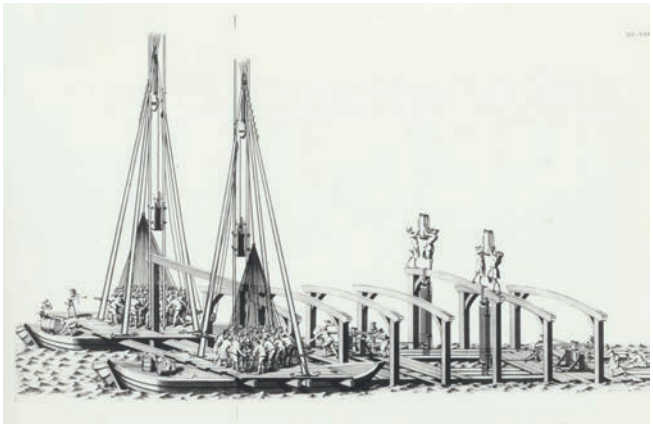

Afb. 116. Een voorbeeld van de waterbouwtechniek in de achttiende eeuw is het heien van slagbinten bij de bouw van een sluis met behulp van een hei-installatie met katrollen (Theatrum machinarum universale enz. door Tileman van der Horst. Amsterdam 1736-1737. Foto TU Delft).

Op ontvanger Hendrik van Grevengoed rustte nu de taak om ervoor te zorgen, dat er in ieder geval tijdens de bouwperiode van de Wielsluis contant geld in kas was. Trouwens, ook het herstel van de zeedijk eiste de nodige contanten. Contante betaling van goederen en diensten was toentertijd noodzaak. In artikel 11 van het bestek van de Wielsluis waren de betalingstermijnen van de aanneemsom van 8350 gulden vastgelegd. Zodra begonnen werd met het heien van de funderingspalen, moest er elke week 100 gulden worden betaald. Bij het leggen van de eerste metselsteen 1000 gulden en achtereenvolgens elke week weer 100 gulden. Als het metselwerk op de hoogte van het gewelf was, weer 1000 gulden en vervolgens tot aan de voltooiing van de sluis elke week 100 gulden. De laatste 500 gulden mocht de dijkstoel in kas houden tot de sluis was opgeleverd.

150 AZA inv. nr. 3 (april 1776), 317, 597, 1068 (20 dec. 1775, 1776 passim) en AZA inv. nr. 1068 (1777-1778). Zie ook Mijnssen-Dutilh 2011: 154, 155.
151 AAN inv. nr. 667.

Om aan deze en andere verplichtingen te kunnen voldoen, namen dijkstoel en geërfden op 3 april 1776 een drastische maatregel. De vergadering besloot om het rentepercentage van alle uitstaande leningen van 3% naar 2,5% te verlagen.[152] Op 26 april ontvingen alle 'renteheffers' een brief van dijkschrijver Willem van Harselaar, waarin de dijkstoel dit besluit toelichtte. Wie niet binnen veertien dagen reageerde, gaf te kennen met de renteverlaging akkoord te gaan. Vooral kleine beleggers reageerden. Dat was ook de bedoeling. Deze maatregel had niet alleen gevolgen voor een verlaging van de jaarlijkse rentelasten, maar bood de dijkstoel tevens de gelegenheid nieuw 'groot' kapitaal aan te trekken en het aantal kleine beleggers fors te verminderen. Dat scheelde een grote hoeveelheid administratieve rompslomp. Ook in de jaren 1777-1780 werden grote bedragen geleend om kleine beleggers te kunnen aflossen.[153] Voor de bouw van de Wielsluis loste de dijkstoel voor ruim 48.000 gulden aan leningen af van kleine beleggers. Voor de nieuwe lening van 73.300 gulden schreven maar zes personen in. De belangrijkste geldschieter, voor 40.300 gulden, was de firma Menkema te Amsterdam. Een bedrag van 21.000 gulden kwam van de schatrijke Nijkerkse tabaksplanter Jacobus Scherpencamp. Bij zijn overlijden in 1809 had hij bezittingen ter waarde van 200.000 gulden. Hij bewoonde het riante huis De Ploeg, op de hoek van de Oosterstraat en de Kleterstraat.[154]

'WelEdel Gestrenge Heer.
Nadien de Erfgenamen van de Arkemheense Polder op haare ordienare vergadering op den 3 april 1776 gehouden, geresolveert hebben om de Interesten van alle de Capitalen ten lasten van de Arkemheense polder tegens drie percent genegotieert, te reduceren op een Interest van twee en een half percent. Zoo is het dat wij Dijkgraaf en Heemraden van voornoemde polder Weledele Gestrenge daarvan bij deesen kennis geven en te versoeken om ten aller spoedigsten immers binnen 14 dagen aan onsen Dijkschrijver te willen antwoorden of Uwedele Gestrenge desselfs capitalen tegens die verminderde Intrest wil laten verblijven, of wel opzeggen. Zullende bij manquement van antwoord dezelve voor gereduceert gehouden worden. Waarmede na Uwedele Gestrenge in de veijlige protextie des allerhoogsten te hebben aanbevolen. Wij zijn Weledel Gestrenge Heer goede vrinden die Dijkgraaf en Heemraden van Arkemheen. Ter ordonnantie van dezelve. W. van Harselaar, dijkschrijver'.

Tekst 65. Brief van de dijkstoel van de polder Arkemheen van 26 april 1776 waarin de dijkstoel aan alle beleggers meedeelt dat de interest op uitstaande kapitalen verlaagd zal worden van 3% naar 2,5% (AZA inv. nr. 808).

De bouw van de stenen Wielsluis begon met het afdammen van de beek door middel van puntkistdammen: twee aan de binnen- en buitenzijde van de Wielbeek. De puntkistdam moest 80 centimeter uitsteken boven de normale waterstand van het binnen- en buitenwater.[155] Voor het droogmalen van de bouwput leende de aannemer de vijzel-, hand- of tonnemolen van de Arkemheen. De aannemer moest de bouwput leeg malen vóór midden

152 AZA inv. nr. 808.
153 AZA inv. nr. 573-576.
154 AZA inv. nr. 572 fol. 3. Jacobus Scherpencamp (1735-1809) was gehuwd met Geertruida van Elgershuyzen. Het echtpaar had zeven kinderen, zes dochters en één zoon. In zijn testament worden de 21 obligaties van elk 1000 gulden ten laste van de Arkemheense polder nog genoemd. Zie voor meer bijzonderheden over de tabaksplanters uit het geslacht Scherpencamp Van der Bie 2012: 53-55.
155 Zie voor het gebruik van (punt)kistdammen bij het dichten van dijkgaten WNT 7 kol. 3162.

april 1776, zo niet dan werd hij beboet met ‘één goude ducaat’, ca. 5 gulden, per dag’. De bouw van de kistdammen werd gegund aan Jurrien Bakker voor 335 gulden. De aanbesteding vond plaats op 7 mei 1776 op de boerderij de Steenen Kamer in Putten, toen bewoond door landbouwer Jan van Diest. De laagste inschrijver was Rutger van den Brink voor 8350 gulden. Borgen waren Philip Schouten en Johannes Ditzel. Als opzichter benoemde de dijkstoel Dirk Banheijnen voor 10,10 gulden per week. De oplevering van de Wielsluis was vastgesteld op 31 augustus 1776.[156]

In tegenstelling tot de breed uitgewerkte tekening van de Langeroesluis had Bolten van de Wielsluis alleen de plattegrond en de doorsnede getekend. Aan de linkerzijde van de plattegrond lag de Zuiderzee met de steenglooiing. Aan de rechterzijde schreef Bolten ’togtgraave’, dat was de tochtsloot, in dit geval de Wiel, die het polderwater naar de sluis toevoerde. Aan de rechterzijde van de doorsnede vermeldde hij de hoogte van de waterstanden en de bodem. Hij ondertekende rechtsonder met ‘J. Bolten landm. Archietex’.[157]

Het bestek van de Wielsluis uit 1776 is daarentegen het meest omvangrijke sluisbestek dat in het archief van de polder Arkemheen bewaard gebleven is. Het omvat 29 door Jan Bolten beschreven foliobladen. De door de aannemers uit te voeren werkzaamheden en de constructie van de sluis zijn zeer gedetailleerd beschreven.[158] Het is uiteraard niet de bedoeling dit sluisbestek artikel voor artikel te behandelen. Hieronder volgt de hoofdlijn.

De sluiswanden – ook wel rechtstanden genoemd – hadden een rechthoekige vorm. De muren van de sluiskoker waren aan de buitenzijde verzwaard met contreforten of penanten, steunberen, om achterloopsheid tegen te gaan. Aan de voor- en achterzijde werd de sluiskoker afgesloten met een rechthoekige muur, waarin het sluisgewelf gemetseld was. De slagstijlen waren grote blokken natuursteen, waarin de twee eikenhouten sluisdeuren hingen. Aan beide uiteinden was de sluis voorzien van vleugels die met een schuine hoek op de sluismuren waren gebouwd. Hierdoor kon het water gemakkelijker en met minder weerstand door de sluis lopen. Tussen de beide frontmuren of zonnewachters van de sluis werd de dijkkruin gelegd.

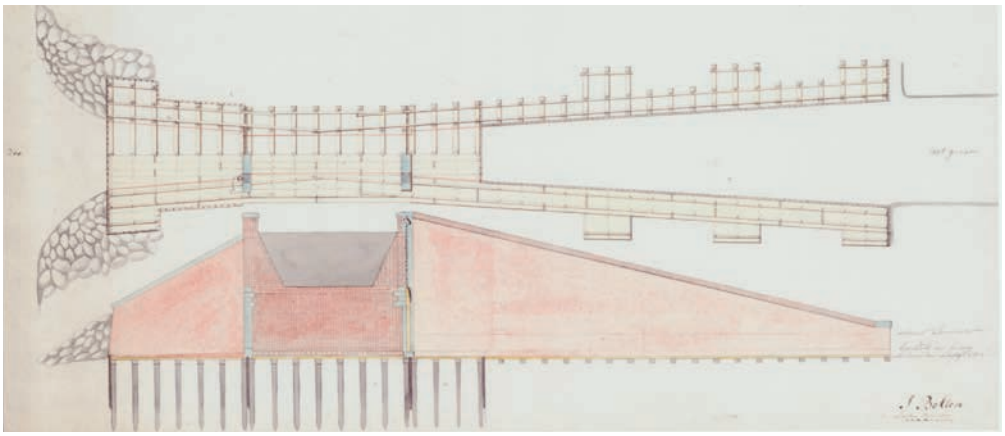

Afb. 117. Bouwtekening van de stenen duikersluis in de Arkemeense zeedijk genaamd de Wielsluis door architect Jan Bolten, gebouwd 1776. Formaat 69 x 32 cm. Gekleurd (1971 AZA inv. nr. 10196).

156 AZA inv. nr. 1068.
157 Zie ook Mijnssen-Dutilh 2011: 153, afbeelding 71.
158 Het volledige bestek van de Wielsluis uit 1776 is door mij getranscribeerd en door dr. A. Moerdijk, hoofdredacteur van het Woordenboek der Nederlandsche Taal, m.b.t. de bijzondere waterstaatkundige terminologie, van commentaar voorzien (vanwege de omvang is dit bestek niet als bijlage in dit boek opgenomen, maar via de auteur te raadplegen).

Afb. 118. De dekstenen van de Wielsluis 'ANNO… 1776'. Deze dekstenen zijn van de slopershamer gered door Jan den Hartogh, beheerder van het stoomgemaal Hertog Reijnout. Zij doen nu dienst als ondersteuning van een zitbank tegen de wand van het Bezoekscentrum naast het stoomgemaal Hertog Reijnout, overigens tegenwoordig stoomgemaal Arhemheen geheten.

Een interessant aspect van dit bestek vormen de vermeldingen over de herkomst van de gebruikte materialen. Zo was – in tegenstelling tot de houten duikersluizen uit het begin van de achttiende eeuw – het gebruik van inlands hout niet toegestaan. De heipalen, kespen en zwalpen waren van 'Dantsieker' hout. Hout dat afkomstig was of verhandeld was in Dantzig of Gdansk, een stad aan de Oostzee in Polen en bekend om zijn houthandel en scheepswerven. De balken en planken voor onder meer de slagdrempels en de deuren waren gezaagd uit 'best Wesels ijken' en kwamen dus uit de omgeving van de Duitse stad Wesel en werden via de Rijn aangevoerd. Al het houtwerk moest twee keer geteerd worden. De 'clinkentmoppen', de metselsteen, was 'Campe IJssel steen', en de gebruikte metselspecie was een mengsel van de beste 'Luykse steenkalk' en 'onvervalste Dortsche sement'. De natuursteen was 'Sosijnsche blaauwe steen', oorspronkelijk Escozijnsche steen, een soort arduinsteen genoemd naar het Belgische dorp Escaussines bij Brussel en geleverd door Klaas Kleijn, meester steenhouwer te Hoorn. Onduidelijk is uit welk land, streek of plaats 'Orgelens ijzer' kwam, dat onder meer gebruikt werd om de hoeken van de sluisdeuren te verstevigen.

De totale kosten voor de bouw van de gemetselde Wielsluis bedroegen 10.340 gulden. Hierin waren opgenomen de aanneemsom, de aanleg van de kistdammen, de vacatiekosten van de dijkstoel en de onkosten van landmeter en architect Jan Bolten uit Amsterdam die hieronder in een kadertekst zijn gespecificeerd.

Met de voltooiing van de Wielsluis in augustus 1776 kwam er een einde aan een periode van acht jaar stenen sluisbouw in de Arkemheense zeedijk. De Wielsluis was in 1811 aan reparatie toe. In dat jaar werden twee nieuwe buitenvleugels aangelegd en vond herstel plaats aan de deuren, schuiven, slagdrempels en puntstukken.[159]

Met de aanleg van de stenen duikersluizen aan het eind van de Rassenbeek, de Oost- en Westkadijkbeken, de Langeroebeek en de Wielbeek was de waterlozing voor vele decennia aanzienlijk verbeterd. De hoge kosten verdienden zichzelf terug. Stenen duikersluizen betekenden echter niet dat de wateroverlast voorgoed voorbij was. Daarvoor zorgden eerst ruim honderd jaar later windbemaling en stoomtechniek.

De bouw van de torenspits – in 2012 verkozen tot de mooiste van Nederland – op de Grote Kerk in 1776-1777 en de aanleg van vijf stenen duikersluizen in de Arkemheense zeedijk tussen 1768 en 1776 waren absolute hoogtepunten in Nijkerks 'Gouden Eeuw'.

159 AZA inv. nr. 30.

Nijkerks ‘Gouden Eeuw’, opgebouwd in de tweede helft van de achttiende eeuw, ging in de Franse tijd verloren. De glasblazerij werd in 1813 gesloten waardoor de belangrijkste industriële werkgever in Nijkerk verloren ging. Het Franse monopolie op de verkoop van Franse tabak betekende het begin van het einde van de bloeiende Nijkerkse tabaksteelt. Na 1813 leefde de tabaksteelt weer even op, maar door de grote concurrentie met de tropische tabaksculturen verdween geleidelijk het Nijkerkse produkt en werden landbouw en veeteelt de hoofdmiddelen van bestaan.

Dijkgraaf en Heemraden van Arkemeen debet aan Jan Bolten, landmeter-architect bij de hove van Gelderland geadministreerd.

1 december 1775:	eenige daage te Nijkerk geweest ter inspectie der dijken en sluijzen en daarbij geassisteert bij ’t bestede van kistdammen: de koste der terugrijse daar onder bedraagt 32,10.
3 jannuary 1776:	op uw schrijvens na Nijkerk om de dam te keuren met de rijskosten en etc. 26.
16 april:	na Nijkerk om te besoigneeren over het leggen van de vordere afdamming en over een nieuwe duijkersluijs met verteering en rijskosten same 25; assitentie van een knegt die gedisponeerd was om bij de bouwing te assiesteeren 5,10.
26 april:	een teekening met de nodige planoos en bestekken voor een nieuwe slijs voor de Wiel samen daar aan verdiend 36.
7 may:	te Nijkerk geweest om de voorgemelde sluijs aan te besteede met verteering en rijskosten 25.
17 may:	de afbakening der fondering geëxameneerd en dgl. 5,50.
8 junij:	op Veluwe sijnde de rijs over Nijkerk genome en de bouwing geëxamieneerd voor rijskosten en etc. 16.
14 junij:	met besoigne in de Roskam en van daarna de sluijs op welke tijd, voor de halve rijskosten en vertering met de gedane moeijte comt 16.
23 junij:	1 dito rijs als vooren 16.
12 julij:	1 dito rijs als vooren 16.
1 august:	1 dito rijs als vooren 16.
20 august:	1 dito rijs als vooren 16.
Sept:	de Wielslijs geïnspecteerd en de andere sluijzen besigtigt en een bestek voor de vleugels der Oosterdijker en de selve aanbesteed met rijs- en verteringkosten samen 33,10.
13 sept:	de legging der fondering der Oosterduijker geëxamineerd en de Wielsluijs wederom wese inspecteren waar voor de halve rijskosten en vertering 16.

N.B. Uit een andere notitie in de rekening blijkt, dat Jan Bolten voor diverse diensten nog 58,50 gulden heeft ontvangen. Dit betreft het maken van aanbestedingsbiljetten, het opstellen en plaatsen van advertenties en kosten met betrekking tot correspondentie- en porti. Landmeter-architect Jan Bolten ontving voor al zijn werkzaamheden een totaalbedrag van 357 gulden, ruim een jaarloon van een arbeider in die tijd.

Tekst 66. Rekening van Jan Bolten, landmeter-architect in dienst van het Hof van Gelderland, betreffende de door hem verleende diensten bij de bouw van de stenen Wielsluis in de Arkemheense zeedijk in 1776 (AZA inv. nr. 597). Bedragen in gulden.

Naam	Bouwjaar	Sluitype	Afmetingen	Aannemer	Aanneemsom	Bron	Illustratie	Bijzonderheden
Spoysluis	1531	houten duikersluis	12 x 4,25 x 3	Meester Egbert, Zwolle	f 200,-	OAH Inv.nr. 1595	plattegrond+doorsnede	
Langeroesluis	1589	houten duikersluis	9 x 3,50 x 3	Hendrik van Aller, Nijkerk	f 700,-	OAH Inv.nr.1959	plattegrond	
Langeroesluis	1662	houten duikersluis		Evert Wichmansen, Nijkerk	f 1400,-	AZA Inv.nr. 220		
Langeroesluis	1724	houten duikersluis	12,50 x 3,40 x 3,70	Pieter van Lokhorst, Amersfoort	f 790,-	AZA Inv.nr.1065	plattegrond	
Langeroesluis	1773	stenen duikersluis	12,50 x -- x --	Christiaan Boom	f 7500,-	AZA Inv.nr. 1028	plattegrond+doorsnede	Architect Jan Bolten
Laaksluis	1612	houten duikersluis	19 x 1,70 x 1,70	Abraham Tonissen, Nijkerk	f 630,-	AZA Inv.nr. 178	plattegrond+doorsnede	
Laaksluis	1737	houten duikersluis	12,80 x -- x --	Hendrik Zachariassen, Nijkerk	f 1003,-	AZA Inv.nr. 272		
Laaksluis	1777	houten duikersluis	12,80 x -- x --	Hermanus Hendrikse, Nijkerk	f 1030,-	AZA Inv.nr. 1068		
Blaakbeeksluis	1617	houten duikersluis	13 x 1,15 x 1,28	Abraham Tonissen, Nijkerk	f 340,-	AZA Inv.nr. 178	plattegrond+doorsnede	
Wielsluis	1710	houten duikersluis	12,50 x 4,20 x 3,50	Cornelis Vredenberg, Nijkerk	f 2400,-	AZA Inv.nr. 1065	doorsnede puntdeur	
Wielsluis	1776	stenen duikersluis		Rutger van den Brink	f 8350,-	AZA Inv.nr. 1068	plattegrond+doorsnede	Architect Jan Bolten
Rassensluis	1730	houten duikersluis		Hendrik Zachariassen, Nijkerk	f 726,-	AZA Inv.nr. 1065		
Rassensluis	1768	stenen duikersluis	10,25 x -- x --	Carel Otto van Kesteren,Arnhem	f 9350,-	AZA Inv.nr. 1068	plattegrond+doorsnede	Architect Jan Bolten
Arkervaartsluis	1703	stenen schutsluis	48 x 6,20 x 15,50	Michel Stol, Zutphen		AAN Inv.nr. 689	plattegrond	Architect H.J. de Blij
Oosterduikersluis	1732	houten duikersluis	12,80 x 2,25 x 2,25	Hendrik Zachariassen, Nijkerk	f 240,-	AZA Inv.nr. 1065		
Oosterduikersluis	1768	stenen duikersluis	12,80 x 2,25 x 2,25	Jan van der Horst, Amersfoort	f 7380,-	AZA Inv.nr. 1068	plattegrond+doorsnede	Architect Jan Bolten
Westerduikersluis	1732	houten duikersluis	12,80 x 2,25 x 2,25	Hendrik Zachariassen, Nijkerk	f 290,-	AZA Inv.nr. 1065		
Westerduikersluis	1774	stenen duikersluis	12,80 x 2,25 x 2,25	Rutger van den Brink	f 6990,-	AZA Inv.nr. 569,570		Architect Jan Bolten

Tabel 27. Overzicht van in het archief van de polder Arkemheen overgeleverde informatie over de bouw van houten en stenen duikersluizen in de Arkemheense zeedijk in de periode 1531-1776. De afmetingen van de sluizen in meters (l x b x h); de aanlegkosten in gulden (f).

Onderhoud van de sluizen in de Arkemheense zeedijk

Voor het afvoeren van het overtollige water in de polder was onderhoud van beken en sluizen van het grootste belang. De beken en sloten werden jaarlijks tweemaal geschouwd om voldoende afvoer te garanderen. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw – eerdere informatie ontbreekt door het verloren gaan van het archief – stond het onderhoud van de sluizen op de agenda van de jaarlijkse vergadering van dijkstoel en geërfden. Zo kreeg de West-Friese aannemer Ariaen Clasen van Heringhuysen in 1612 opdracht het Zuiderzeeslib voor de monding van de Laaksluis weg te baggeren voor 36 gulden. Een week later benoemden de geërfden twee gedeputeerden, Jan Jacobs en Gootschalk Wynicken, die toezicht moesten houden op de naleving van alle besluiten, die in het belang van een goed functioneren van de Laaksluis en de afwatering waren genomen.[160]

Jaarlijks verpachtte de dijkstoel aan de laagstbiedende de functie van sluisoppasser. De 'aannemer' daarvan was verplicht het drijfhout aan beide zijden van de sluis te verwijderen, de beek aan land- en zeezijde uit te modderen en bij ijsgang of hoog water de sluisdeuren te sluiten. In 1750 ontving Seijn Jansen voor dit werk 70 gulden per jaar. Uit deze beloning kan worden opgemaakt dat de dijkstoel ervan uitging dat hij daaraan ongeveer honderd dagen per jaar werk had[161].

> 'De sluijsen die tot genoegen van den dijkstoel moeten onderhouden worden sijn de Rassensluijs, Wielsluijs en de beijde kleijne duijkers wedersijds de stenensluijs en de Langeroedensluijs. So er eenige modder ofte hout in de sluijsen quam te drijven sal den aannemer het er uijt moeten vissen en op de wal moeten nederleggen en onder de diepte van de baar houden. Aannemer sal in geval van ijs oft hoog water quam op sijn kosten die sluijsen moeten open en toe houden alsmede sluijten. Aannemer sal ook twee roeden binnen ijder sluijs de beekens moeten klaar houden soowel als buijten'.

Tekst 67. Jaarcontract voor het dagelijks onderhoud van de sluizen in de Arkemheense zeedijk getekend door Seijn Jansen op 4 juli 1750 (AZA inv. nr. 1067).

160 'Overgifte van de Laeck' d.d. 27 juli 1612 in AZA inv. nr. 1 fol. 29.
161 Het dagloon van een arbeider bedroeg rond 1750 ongeveer 70 cent per dag.

Afb. 119. Een Wiel achter de Arkemheense zeedijk in de Nijkerkse buurtschap Nekkeveld. Een wiel, waal of waai is een achter de dijk gelegen plas of meertje, ontstaan vanwege een dijkdoorbraak. Deze Wiel herinnert aan het feit dat de Arkemheense zeedijk in Nekkeveld in vroeger tijden meerdere keren is doorgebroken.

In de periode 1611-1740 vermeldden de notulen van de reguliere voorjaarsvergadering in april precies welk onderhoud de diverse sluizen nodig hadden.[162] Omstreeks het midden van de achttiende eeuw liet men opmerkingen over de afzonderlijke sluizen weg en verving men de eis tot onderhoud door een standaard vraag en antwoord: 'Dewijl er eenige defecten aan de sluijsen worden bevonden word gevraagd of men die niet sal mogen afdammen en na behoren repareren'. Antwoord: 'Accoord'. Na 1785 werd het onderhoud van de zeedijk en de sluizen in het algemeen met de volgende vraag en reactie afgehandeld: 'Also na dato deses nog grote schade door storm als andersins aan de dijk of desselfs sluijzen mocht komen te gebeuren, word gevraagd of den dijkstoel zulks voor dit jaar blijft aanbevolen'. Antwoord: 'Fiat'.[163] De feitelijke werkzaamheden en de daaraan verbonden onkosten verantwoordde de dijkstoel in de jaarrekening en het verbaal, die beide ter goedkeuring aan de geërfden werden voorgelegd.

162 AZA inv. nr. 1, 2 en 3.
163 AZA inv. nr. 4 notulen 1785.

6. De sociaal-economische betekenis van de verpachting van landerijen in de Arkemheen voor het onderwijs in Harderwijk en de wezenzorg in Nijkerk 1710-1916

De Arkemheen: een Zuiderzeepolder met losliggend land

Het noordelijk deel van de polder – thans globaal het gebied boven de Bunschoterweg en de A28 – bestaat uit een kleilaag variërend van 40 tot 80 centimeter. In de late middeleeuwen was dit gebied betrekkelijk dicht bewoond. Voor 1500 lagen er rond de dertig boerderijen. Overstromingen maakten in de zestiende en zeventiende eeuw een einde aan deze bewoning. Het noordelijke deel van de polder was daardoor eind zeventiende eeuw al een vlak gebied, vrijwel zonder begroeiing en bebouwing. Het gevolg was dat tientallen hooi- en weilanden niet langer hoorden bij een boerderij, maar losliggend land werden. Kenmerkend is tot op de dag van vandaag de landschappelijke openheid. Karakteristiek is bovendien de grotendeels uit de late middeleeuwen stammende onregelmatige blokverkaveling. Volgens Van Slichtenhorst was de Arkemheen in 1654 ‘een uytgeleesen hoek lands, ende zoo weeldigh en gras-rijk, dat de Nykerker boter over al meer gewillekomd werd dan die van de Betouw en Lymers zelve’.[164] Johan Schrassert vertolkte deze mening in 1732 door te verklaren dat ‘den Arcke-Mehen, de beste Wey-hoeck van de Veluwe’ is. Ook in de Statistieke beschrijving van Gelderland uit het begin van de negentiende eeuw werd over de Arkemheen de loftrompet gestoken. De auteur was van mening dat de beste graslanden te vinden waren in de uiterwaarden van de grote rivieren zoals de Rijn, Maas en Waal, maar ‘met deze uiterwaarden staan de landerijen van den Arkemheenschen polder in betrekkelijke waarde nagenoeg gelijk’.[165]

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw werden de losliggende Arkemheense hooi- en weilanden als geldbelegging gekocht door kerken, vicarieën, kloosters en instellingen van maatschappelijke aard, zoals gast- en weeshuizen, in Nijkerk, Putten, Harderwijk, Elspeet en zelfs in Arnhem en Utrecht. Een belangrijke bron voor de kennis van de hoeveelheid losliggend land, die vanaf de late middeleeuwen aan deze rechtspersonen toebehoorden zijn de tussen 1494 en 1716 overgeleverde Arkemheense dijkrollen. Zie tabel 8. Volgens die dijkrollen was in de genoemde periode gemiddeld 286 hectare eigendom van rechtspersonen. Volgens de kadastrale opmeting in 1832 was nog iets meer dan 251 hectare eigendom van kerkelijke en maatschappelijke rechtspersonen in Nijkerk, Putten, Harderwijk, Elspeet en in Brussel.[166] Zie tabel 29.

Opmerkelijk is het geringe aandeel van de kerk in Putten in de bezittingen. Dat is vooral opvallend, omdat Putten sinds de middeleeuwen uitgebreide kloosterbezittingen had. De bezittingen van het klooster Abdinkhof te Paderborn waren echter in 1801 door het Napoleontische regime in beslag genomen en via de domeinen verkocht. Bijna 64 hectare in de Putterpolder werd toen gekocht door de Algemeene Nederlandsche Maatschappij ter begunstiging van de volksvlijt te Brussel. Deze maatschappij is in 1822 opgericht door koning Willem I met het doel de groei en welvaart in de zuidelijke Nederlanden te stimuleren. Na 1830 werd het een Belgisch bedrijf: de Societé Générale de Belgique of

164 Van Slichtenhorst 1654: 108.
165 Statistieke beschrijving van Gelderland 1826: 251.
166 Ik ga uit van de oppervlakte van de polder n.a.v. de eerste kaart van Kempinck omstreeks 1610, die volgens de kadastrale opmeting van 1832 de volgende sectie en minuutnummers omvat van de gemeenten Nijkerk en Putten: Nij A 1-679; B 1-491; C 1-300; H 634-730, I 1-582; K 1-325 en Pu I 1-981.

Kaart 57. Tussen ca. 1550 en 1650 verlaten en door de oprukkende Zuiderzee verdwenen boerderijen in het noordwestelijk deel van de polder Arkemheen.

Kaart 58. Topografische kaart van het noordelijk gelegen zeekleigebied van de polder Arkemheen met uit de late middeleeuwen bewaard gebleven onregelmatige blokverkaveling. De boerderijen uit dit deel van de polder zijn op enkele uitzonderingen na verdwenen.

Generale Maatschappij. In de begintijd investeerde de Maatschappij in wegen, kanalen en landerijen. Ook het gebouw van de Kelnarij van Putten werd in beslag genomen en is later overgedragen aan de rooms-katholieke parochie van Putten.[167] Om deze hooi- en weilanden rendabel te maken, werden ze meestal voor een periode van vier achtereenvolgende jaren verpacht aan de hoogstbiedende. De verpachting vormde voor een aantal van deze rechtspersonen een vrijwel onmisbare bron van inkomsten. Soms waren de pachtopbrengsten zo belangrijk, dat zonder die inkomsten een verantwoorde exploitatie van de instelling onmogelijk was. De verpachte landerijen hadden in dat geval een essentiële sociaal-economische betekenis voor de instelling. Als voorbeelden daarvan kies ik de verpachting van de landerijen van het Sint Agnietenklooster in Harderwijk in de achttiende eeuw en de pachtinkomsten van het Burger Weeshuis in Nijkerk in de negentiende eeuw.[168]

Het Burger Weeshuis te Nijkerk	33.29.30
Het Gasthuis te Nijkerk	22.57.10
De Hervormde kerk van Nijkerk	30.52.20
De Hervormde diaconie van Nijkerk	2.09.80
De Proeven van Nijkerk	6.13.70
De Gereformeerde kerk van Nijkerk	3.72.20
De Gereformeerde diaconie van Nijkerk	2.09.80
De Rooms-Katholieke kerk van Nijkerk	8.62.60
De vicarie van Nijkerk	2.92.00
De Hervormde kerk in Putten	1.74.00
De Hervormde diaconie in Putten	4.65.60
De Gilden van Putten	1.67.80
Het Burger Weeshuis te Harderwijk	21.18.80
De Hervormde kerk te Elspeet	7.92.00
De Nederlandsche Maatschappij te Brussel	63.85.10
Totaal	251.79.70

Tabel 28: Rechtspersonen in Putten, Nijkerk, Harderwijk, Elspeet en Brussel die volgens de kadastrale opmeting van 1832 hooi- en weilanden bezaten in de Arkemheen. De oppervlakte in hectare, are en centiare.

De landerijen van het Sint Agnietenklooster te Harderwijk 1710-1802

Een verpachting in 1740

Het Harderwijkse Sint Agnietenklooster was vanouds het klooster met de meeste grond in de Arkemheen. Tussen 1494 en 1716 bezat dit klooster gemiddeld ruim 63 morgen, ongeveer 55 hectare, verdeeld over 30 percelen. Deze landerijen waren onderdeel van de Harderwijkse kloostergoederen.[169] Tot de Harderwijkse kloostergoederen behoorden ook de landerijen van de Commanderie van ’s Heeren Loo, van het Sint Catharinaklooster en van

167 Kadastrale Atlas Gelderland, Putten 1993: 37 (tekstgedeelte). Zie voor de secularisatie van de kloostergoederen de inleiding op het Archief van de Kelnarij van Putten door B.H. Slicher van Bath, Den Haag 1952: 4.

168 Voor de Harderwijkse kloostergoederen zie SV inv. nr. 606-678. Voor incidentele verpachtingen van geestelijke goederen uit de zestiende en zeventiende eeuw zie SV inv. nrs. 601-605 en OAH inv. nr. 898 met verpachtingen van de vicarie Sanctum Apostolurum uit 1593 en HG inv. nr. 2343 nrs. 295-297 met verpachtingen van landerijen van het Sint Catharinaklooster in Nijkerk uit 1599. Voor het Burger Weeshuis zie R. Wartena, Het archief van het Burgerweeshuis te Nijkerk, 1989 en Dion van Hooren, aanvullingen 2010.

169 Vermoedelijk dateert het merendeel van dit bezit al uit het eind van de vijftiende eeuw. Zie de dijkrol van 1494 passim. Een namenlijst van alle hooi- en weilanden in de Arkemheen uit 1629 in OAH inv. nr. 1980 fol. 147-148.

Afb. 120. Losliggend land als onregelmatige blokverkaveling in de polder Arkemheen tussen het stoomgemaal Hertog Reijnout en de boerderijen Ark en Groot en Klein Ark (foto Martin Weijmer).

het Fraterhuis in Harderwijk. Op dinsdag 6 september 1740 werden de 30 percelen van het Sint Agnietenklooster in het openbaar verpacht. De verpachting was in handen van Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Veluwe en vond niet plaats in Harderwijk maar in Nijkerk. Vermoedelijk omdat de meeste landerijen in het ambt Nijkerk lagen. Zo'n zitting werd geleid door de rentmeester. Was hij verhinderd, dan stuurde hij een plaatsvervanger. Bij deze verpachting was de verantwoordelijke rentmeester Wijnand Johan van Renesse niet aanwezig. Hij liet zich vervangen door de Nijkerker Evert Beek.[170] De Gedeputeerden uit het Kwartier van Veluwe waren bij deze gelegenheid de heren Alexander van Dedem, Hendrik Jan van Essen tot de Schaffelaer, Hendrik Jan van Eck en Casper Anthonij van Haersolte.[171] Als secretaris trad op de heer D. Ruijven. De pachtprocedure verliep volgens de drieslag inzet, afslag en mijning. De pachttermijn ging in op 12 november 1740.

Deze verpachting duurde vier volle dagen en kostte 631 gulden. De vier gedeputeerden en de secretaris declareerden als daggeld samen 165 gulden en als reisgeld 180 gulden. Voor het verblijf en de verteringen in de Nijkerkse herberg De Roskam voerden zij 159 gulden op. Daarentegen incasseerde Evert Beek voor deze vier dagen slechts 22 gulden vacatiegeld. Rentmeester Wijnand van Renesse ontving, hoewel afwezig, 24 gulden. De graaicultuur is niet alleen een verschijnsel uit onze tijd. De afslager verdiende in deze vier dagen slechts één gulden en zestien stuivers. De stadsomroepers in Harderwijk en Nijkerk moesten het respectievelijk met zes en twaalf stuivers doen.

170 Evert Beek (1711-1750), substituut ontvanger van Nijkerk, zoon van Peel Beek en Johanna van Dompselaar. Gehuwd met Geertruij van Diermen (1716-1746) en vader van mr. Peel Beek (1745-1809), secretaris van de stad Wageningen (mededeling Trynke Elbertsen-Hoekstra).

171 Gegevens van deze verpachting in SV inv. nr. 360. De Gedeputeerden waren: Alexander van Dedem (1658-1741) burgemeester van Harderwijk (1687), richter van Arnhem en de Veluwezoom (1730) en gedeputeerde (1717-1741); Hendrik Jan van Essen van de Schaffelaar (1689-1753) richter van Arnhem en de Veluwezoom (1741) en Gedeputeerde (1729-1732 en 1741-1747), dr. Hendrik Jan van Eck majoor van de stad Arnhem (1740) en Casper Anthonij van Haersolte burgemeester van Hattum (1734) en ambtsjonker van Nijkerk (1734-1768).

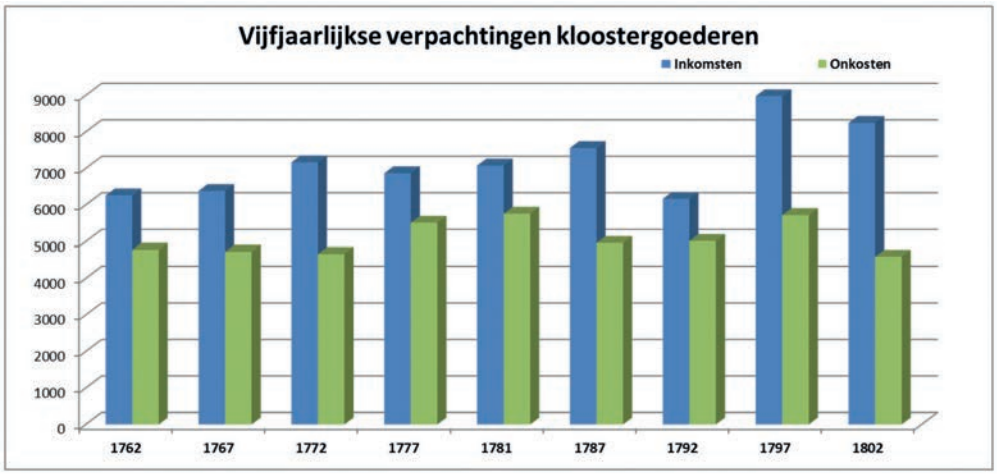

Grafiek 6. Vijfjaarlijks overzicht van de inkomsten en uitgaven van de Harderwijkse kloostergoederen 1762-1802 (SV inv. nr. 640-678. Bewerking Stephen Haverkamp).

De pachtvoorwaarden

De voorwaarden voor de verpachting waren geregeld in een pachtovereenkomst.[172] Het pachtcontract uit 1740 omvatte veertien artikelen. Het merendeel van de artikelen had betrekking op de betaling van de pachtprijs. Er moest betaald worden in guldens van 22 stuivers. Iedere gulden van de pachtsom werd verhoogd met twee stuivers, 10 cent, en een oortje. Een oortje was 1¼ cent. De twee stuivers waren voor dekking van de gemaakte onkosten; het oortje was voor de armen. De rentmeester zorgde ervoor dat de oortjes bij de armen binnen en buiten Nijkerk afgedragen werden. De afdracht van de pachtprijs vond bij voorkeur plaats voor Kerstmis maar in ieder geval voor nieuwjaar. Kwijtschelding van een deel van de pachtprijs was alleen mogelijk als de landerijen schade geleden hadden door vijandelijke ruiters of soldaten. Iedere pachter moest als betalingsgarantie zorgen voor twee kredietwaardige borgen. Zij moesten geërfd en gegoed zijn in het Kwartier van Veluwe. De borgen waren hoofdelijk aansprakelijk en dus mede schuldenaar.

De overige bepalingen betroffen geboden en verboden voor het beheer van de graslanden. Zo moesten de weilanden om het andere jaar geweid en gehooid worden. Van deze regel werd onder geen voorwaarde afgeweken. Het scheuren van de vruchtbare weidegronden werd beboet, evenals het laten grazen van paarden en schapen. Beweiding was uitsluitend voorbehouden aan hoornvee, koeien en ossen. Direct na het aanvaarden van de pacht moesten de percelen ontdaan worden van distels en molshopen. De pachter was verplicht beken, wegen, sloten en heulen goed te onderhouden. Ook het plaatsen van hekken, damplanken en vonders kwam voor eigen rekening. Kortom: de pachter verplichtte zich contractueel tot volkomen ‘behoud, bezit en genot’ van het verpachte.

De pachtprijzen in de periode 1710-1802

In tabel 30 zijn de pachtprijzen per morgen genoteerd van de 29 hooi- en weilanden en één perceel tabaksland – de Begijnen Haar – eigendom van het Sint Agnietenklooster in

172 Zie voor de rechten en verplichtingen die uit een pachtovereenkomst voortvloeien Van Andel 1981: 260-303.

Harderwijk. De kadastrale ligging van deze percelen is weergegeven op bijgaande kaart volgens de nummering in de tabel. De hooi- en weilanden lagen bijna zonder uitzondering in de vruchtbare zeekleistrook in het noordelijk deel van de polder, de oorspronkelijke maatlanden van de Arkemheen. Concentraties vinden we in de Puttense buurtschap Diermen met als duurste pachtgronden de percelen Schremmersteeg (28, 29), Dijklandermaat (5) en het Grollenland (6). In de Nijkerkerpolder lagen de percelen met de hoogste pachtopbrengst in de buurtschap Ark. Dat betreft de beide Nonnenkampjes en de direct aan de zeedijk grenzende Grevenmaat (12), waarvoor de pachters in de periode 1710-1802 gemiddeld 73 gulden per morgen betaalden.

Naam	Morgen	ha.a.ca	Kaart 1832	1710	1730	1735	1745	1755	1765	1775	1785	1795	1802
1. Lambertskamp	4	3.43.80	Nij K 172, 173	0	0	15	23	17	15	56	21	24	35
2. Kuiperskamp	2 1/2	2.88.30	Nij A 117, 118	0	0	15	23	19	26	65	30	32	41
3. Ganzenkamp	3 1/2	2.89.90	Nij A 291	0	0	14	20	15	14	13	21	25	31
4. Tinsroeden	2 1/2	3.27.90	Pu I 449, 450	0	0	18	20	20	22	21	21	27	27
5. Dijklandermaat	2	1.93.00	Pu I 190	20	18	30	24	20	47	41	36	38	51
6. Grollenland	6 1/2	5.51.50	Pu I 862, 885	24	26	25	33	28	30	26	38	42	52
7. Kleunenkamp	2 1/2	2.16.70	Pu I 859	25	26	22	23	19	23	21	24	28	27
8. Kindjeskamp	2 1/2	2.09.90	Pu I 189	23	25	18	20	19	25	20	24	29	31
9. Bij de Blindesteeg	2	1.78.30	Pu I 146, 872	0	26	23	20	23	26	24	28	31	41
10. Voorste Morgen	1	1.24.00	Pu I 887	0	26	22	18	25	23	21	30	32	39
11. Aalswerf	5	4.94.40	Nij A 88, 89	30	26	25	38	29	32	30	40	45	50
12. Grevenmaat	2	2.05.90	Nij A 54	60	56	57	76	60	75	79	79	82	107
13. Vossenland	5	4.65.80	Nij A 274,275,269	24	0	24	31	27	26	28	33	37	47
14. Paterskamp	3 1/2	3.18.80	Nij A 54	24	27	23	29	25	23	23	35	36	45
15. Nonnenkampje	2 1/2	1.99.80	Nij A 105	22	22	20	27	25	24	24	33	35	44
16. Vossenland	3	4.26.80	Nij A 228, 229	25	21	16	27	25	24	20	30	37	44
17. Heegmanskamp	3 1/2	2.84.30	Nij A 241	24	20	18	36	26	25	29	35	36	44
18. Nonnenkampje	3	2.33.30	Nij A 159	26	25	22	31	27	27	26	36	34	49
19. Bornholm	2	1.65.70	Nij A 184	21	20	18	23	21	28	29	30	33	41
20. Bij de Arkerweg	4	3.21.60	Nij A 196	24	23	22	28	24	28	30	34	35	42
21. Bij Poloort	4	3.34.20	Nij A 125,126	24	18	21	18	18	23	23	28	28	35
22. Buitendijks	2	0	-	0	18	20	20	20	8	9	0	0	0
23. Kampelermaat	2 1/2	2.29.50	Nij K 187	0	15	16	15	14	11	14	21	23	35
24. Geerkamp	2 1/2	2.19.30	Pu I 979	0	0	0	20	23	23	23	21	27	28
25. Fraterskamp	4	2.94.80	Nij A 254, 255	0	0	0	30	28	26	24	29	35	47
26. Bij de Blindesteeg	1	0.78.60	Pu I 833	18	0	0	12	15	18	18	21	21	31
27. Telgterkamp	2 1/2	2.22.90	Pu I 878	0	0	0	21	23	25	25	26	34	37
28. Schremmersteeg	2 1/2	2.11.90	Pu I 962	0	0	0	29	28	29	28	35	39	52
29. Naast de vorige	2 1/2	2.18.10	Pu I 963	0	0	0	34	30	28	28	36	39	52
30. Begijnen Haar	1	1.00.70	Nij B 62	0	0	0	68	42	63	82	72	71	75
Totaal	87	77.50.70	Gemiddeld	26	24	23	28	25	27	30	33	36	44

Tabel 29. Pachtprijzen van de landerijen van het Sint Agnietenklooster te Harderwijk in de polder Arkemheen als onderdeel van de Harderwijkse kloostergoederen in de periode 1710-1802. Pachtprijs per morgen in gulden (SV inv. nrs. 606-678).

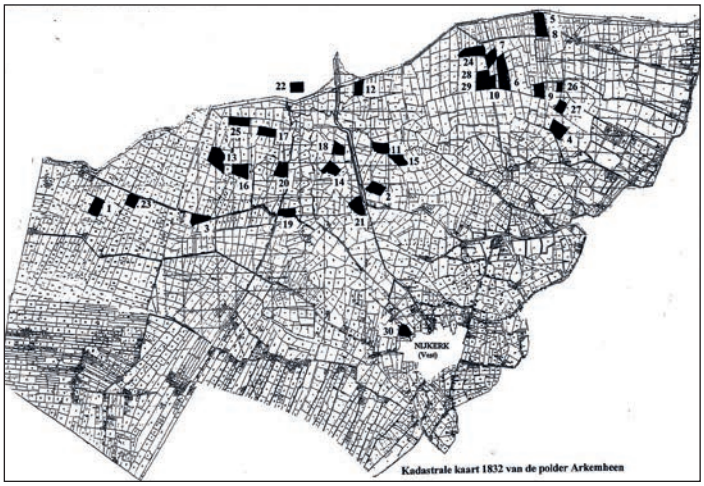

Kaart 59. De kadastrale ligging van de 29 verpachte hooi- en weiland percelen en één perceel tabaksland in de polder Arkemheen, onderdeel van de Harderwijkse kloostergoederen en eigendom van het Sint Agnietenklooster in Harderwijk. De nummers van de percelen corresponderen met de namen van de hooi- en weilanden in tabel 30.

Aan de ontwikkeling van de pachtprijzen van de hooi- en weilanden in de Arkemheen besteed ik aandacht in het laatste onderdeel van deze paragraaf. Aan de hand van een grafiek, waarin zowel de pachtprijzen van de landerijen van het Sint Agnietenklooster als die van het Burger Weeshuis zijn opgenomen, zal ik trachten aan te geven hoe de pachtprijzen van de Arkemheense hooi- en weilanden zich verhouden tot de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de achttiende en negentiende eeuw.

1 Jaar	2 Inkomsten	3 Sint Agnieten	4 Procenten	5 Overige inkomsten	6 Uitgaven	Saldo
1762	6258	2068	33%	4190	4778	1480
1767	6380	2167	34%	4213	4722	1658
1772	7162	1982	28%	5180	4665	2497
1777	6864	2564	37%	4300	5511	1353
1781	7075	2739	39%	4336	5757	1381
1787	7556	2605	35%	4951	4960	2596
1792	6164	2657	43%	3507	5015	1149
1797	8977	3529	39%	5448	5719	3258
1802	8245	3951	48%	4294	4592	3653
Gem.	7186	2696	37%	4491	5080	1960

Tabel 30. Overzicht van de exploitatiekosten van de Harderwijkse kloostergoederen beheerd door Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Veluwe in relatie tot de inkomsten uit de verpachting van de percelen hooi- en weiland in de polder Arkemheen van het Sint Agnietenklooster te Harderwijk 1762-1802 (SV inv. nr. 606-678).

De pachtopbrengst en het Veluws gymnasium in Harderwijk

We gaan terug naar vrijdag 9 september 1740, de laatste dag van de verpachting van de Harderwijkse kloostergoederen in De Roskam in Nijkerk. Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Veluwe incasseerden aan het eind van deze vierdaagse verpachting een totaalbedrag van 4438 gulden. Hiervan was 1144 gulden afkomstig van de verpachting van de landerijen van Sint Agnieten.[173] Dat is 26% van de totale inkomsten. Die verhouding was bepaald niet incidenteel. Dit blijkt uit tabel 31. Deze tabel geeft een overzicht van de exploitatie van de Harderwijkse kloostergoederen in de periode 1762-1802.[174] In de eerste kolom staat het totale bedrag dat Gedeputeerde Staten ontvingen uit de verpachting van de Harderwijkse kloostergoederen, in kolom twee het nominale bedrag uit de verpachting van de 30 percelen van Sint Agnieten, in kolom drie gevolgd door het percentage. In kolom vier staat het bedrag aan overige inkomsten. Kolom vijf vermeldt de totale uitgaven. In de laatste kolom staat het positieve saldo in dat jaar.

Uit deze gegevens blijkt dat de pachtopbrengst van de 30 percelen van Sint Agnieten in de polder Arkemheen gemiddeld 37% van de inkomsten uit de Harderwijkse kloostergoederen uitmaakte. In de jaren 1792 en 1802 lag dat percentage op 43% en 48%. Mogelijk is de

173 SV inv. nr. 619.
174 SV inv. nr. 640, 645, 650, 655, 659, 662, 667, 677.

verminderde opbrengst in 1772 te wijten aan de derde golf runderpest die in 1772 Gelderland trof.[175] Wat betaalde Gedeputeerde Staten uit de inkomsten van de verpachting van de Harderwijkse kloostergoederen? Voor het antwoord op die vraag gaan we terug naar de geschiedenis van de stad Harderwijk in de laatste decennia van de zestiende eeuw.[176]

Eind zestiende eeuw waren drie van de vier Gelderse kwartieren grotendeels door Prins Maurits van de Spaanse overheersing bevrijd. Bij de reformatie waren de goederen van de rooms-katholieke kerken en kloosters door de protestantse overheid geconfisqueerd. Rond 1600 bemoeiden de nationale synode en de provinciale classes zich uitgebreid met het onderwijs. De benoeming van docenten was echter voorbehouden aan de stedelijke magistraat. Ook de financiering was geen kerkelijke aangelegenheid, maar behoorde tot de taak van de wereldlijke autoriteiten, in dit geval het Kwartier van Veluwe. Het dagelijks beheer berustte bij Gedeputeerde Staten. Op 10 juli 1599 besloot de synode van de gereformeerde kerk tot de oprichting van het Gymnasium Velavicum, het Veluws gymnasium in Harderwijk. Nog geen jaar later, op 4 juni 1600, volgde het besluit van het Kwartier van Veluwe om het Harderwijkse gymnasium te subsidiëren uit de opbrengst van de Harderwijkse kloostergoederen. Deze beslissing lag geheel in de lijn van het principebesluit van het Hof van Gelre in 1580. Het Hof had bepaald dat inkomsten uit geestelijke goederen zouden dienen ‘ad pios usus’, tot het gebruik van de vromen en/of gelovigen, met name voor de traktementen van predikanten en schooldienaren.[177]

Het Harderwijkse gymnasium was een van de grootste gymnasia van Gelderland. Begin zeventiende eeuw telde de school ongeveer 150 leerlingen. Dat kwam mede omdat er geen schoolgeld hoefde te worden betaald. Vanaf 1605 bestond de school uit zes klassen en evenveel docenten. Door allerlei bezuinigingsmaatregelen liep het aantal leerlingen gestaag terug. Omstreeks 1740 werd de school nog bezocht door ongeveer 35 leerlingen. De rector gaf les in de hoogste klas, de conrector in de klas daaronder, terwijl de vier andere docenten, de zogenaamde preceptoren of Latijnse meesters, aan de overige vier klassen lesgaven. Het hoofdvak was Latijn. De leerlingen in de hogere leerjaren kregen ook Grieks en in alle klassen stond de catechismus op het lesprogramma. De rector Anthonij de Rooy (1773-1799) verdiende 800 gulden per jaar. Conrector G. Knoop (1776-1804) verdiende 450 gulden. De Latijnse meesters ontvingen afhankelijk van de klas waarin ze lesgaven tussen de 300 en 330 gulden. In veel gevallen vormden deze salarissen slechts een deel van de jaarlijkse inkomsten. Rectoren, conrectoren en preceptoren vulden hun salaris aan met het houden van kostleerlingen en het geven van privaatlessen. Uit de pachtopbrengst van Sint Agnieten ontving de koster in Harderwijk 50 gulden, de organist Lucas Coldeweij 95 gulden en stadsdokter M.S. van Cooth 100 gulden.

Zo werd in de tweede helft van de achttiende eeuw onder meer de schoolleiding en het onderwijzend personeel van het Veluws gymnasium in Harderwijk betaald uit de pachtopbrengst van de 30 Arkemheense hooi- en weilanden van het Sint Agnietenklooster. Een duidelijk voorbeeld van de sociaal-economische betekenis van de Arkemheen voor de regio.

175 Franken 2002: 252.
176 Bastiaanse 1985: 268-295. Een lijst van alle rectoren, conrectoren en receptoren 1599-1805 (1827) op pagina 293-295.
177 Bastiaanse 1985: 270.

De landerijen van het Burger Weeshuis te Nijkerk 1803-1916

Het Burger Weeshuis: een kort historisch overzicht

De stichting van het weeshuis in Nijkerk in 1636 moet gezien worden tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in de lange zestiende eeuw, de periode tussen 1450 en 1650. Het was de tijd waarin grote veranderingen plaatsvonden in de stedelijke armenzorg. De periode waarin humanisten als Erasmus en hervormers als Luther en Calvijn zich duidelijk uitspraken over armenzorg en liefdadigheid en hoe die in de praktijk gestalte moesten krijgen. Laatmiddeleeuwse liefdadigheid was een vorm van sociale zorg die uitgeoefend werd door religieuze personen en instanties. De Bijbel leverde daarvoor de argumenten en motieven om gelovigen aan te sporen iets voor hun naaste over te hebben. Rijk en arm maakten immers deel uit van hetzelfde lichaam. Bovendien had liefdadigheid ook gevolgen voor het zieleheil van de gever.[178]

Vanuit die achterliggende gedachte is het verklaarbaar, dat Wouter van Hennekeler in 1636 in zijn rekeningboek schreef: 'In de starfft hebben mijn vrouw Elysabeth Schouten ende ick gegeven aen een weeshuys te stichten de somme van 4000 gl.'[179] De pestepidemie die Nijkerk in 1635 bereikte, maakte vooral in 1636 veel slachtoffers. Het was in het bijzonder dominee Albertus Nijenhuis die vele Nijkerkers ertoe bewoog gelden te legateren voor het op te richten weeshuis. In 1637 beschikte de stichting al over een bedrag van 9196 gulden en was men in staat het voormalige Sint Catharinaklooster aan te kopen. Op 16 juli 1638 werden de kloostergebouwen officieel overgedragen aan het bestuur van zes provisoren. Later werden zij ook weesmeester of regent genoemd. De regenten werden en worden benoemd door coöptatie, zoals blijkt uit een notitie in de notulen van 12 juni 1827: 'dat de weesmeesteren of regenten van vroeger tijden af door weesmeesteren onderling zijn benoemd geworden'. In 1639 nam de Stichting de zorg op zich van twee wezen, Henrick Jans en Renger Gerrits. De geschilderde portretten van beide wezen sieren de voorzijde van het weeshuis aan de Vetkamp. Ze zijn geschilderd door Johan Breecker in 1645. Renger, de oudste wees, werd geschilderd als jongen; Henrick, de jongste, als meisje. Beiden zijn gekleed in huiskledij, in blauw en geel, de kleuren van Gelre en van Nijkerk. In 1640 werd de paterskamer van het klooster verbouwd tot weeskamer. Deze ruimte diende als vergaderplaats voor de regenten en tot 1732 ook voor de bijeenkomsten van de Nijkerkse ambtsjonkers.

Om voor toelating tot het weeshuis in aanmerking te komen, moesten de kinderen geboren zijn uit een wettig huwelijk van in Nijkerk geboren ouders van gereformeerde gezindte, niet ouder zijn dan tien jaar en geen besmettelijke ziekte hebben. Wie niet aan deze reeks voorwaarden voldeed, werd voor ondersteuning verwezen naar de diaconie. Goederen nagelaten door de ouders vervielen aan het weeshuis. Vanwege de eerste eis vielen al veel weeskinderen af, terwijl door de tweede eis menige familie er voor gekozen zal hebben de wezen zelf te verzorgen. Tot kort vóór 1800 werden alle kinderen tegen een behoorlijke vergoeding ondergebracht bij Nijkerkse gastgezinnen. Tot hun achttiende jaar werden zij op een uiterst royale wijze door de regenten in staat gesteld een goede beroepsopleiding te volgen. Bedroeg het aantal wezen in 1798 nog negen, in 1808 was dat gestegen tot achttien om midden zeventiger jaren op te lopen tot ruim veertig. Deze stijging was

178 Boele 2013: 13-16, 41.

179 Geciteerd door Wartena in zijn inleiding op de inventaris van het Archief van het Burger Weeshuis te Nijkerk, 1989. Zie voor de geschiedenis van het Burger Weeshuis te Nijkerk: Beernink 1909 en Van der Bie 1999. Voor de geschiedenis van wees- en kinderhuizen in Nederland zie Groenveld 1997.

mede te danken aan de bouw van een nieuw pand aan de Vetkamp in 1860. Deze nieuwbouw werd voor een belangrijk deel gefinancierd uit de verkoop van de boerderijen Pepersgoed in Putten en Broekhuizen in Nijkerk. De eerste vergadering op 3 april 1861 werd door de voorzitter van het regentencollege geopend met de wens 'dat de Bouwheer van 't Heelal ook dit gebouw onder Zijne hoede en bescherming mocht nemen'.[180]

Afb. 121. Het Particulier Gereformeerd Burger Weeshuis aan de Vetkamp in Nijkerk, gebouwd in 1860. Boven de deur de geschilderde portretten van de weeskinderen Henrick Jans en Renger Gerrits.

In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw en in de Tweede Wereldoorlog woonden er in het weeshuis slechts veertien kinderen. Vanwege dit geringe aantal was er tijdens de oorlog al contact geweest met het ministerie van Justitie. In 1947 ging het geheel gerestaureerde en gemoderniseerde weeshuis weer open. Vanaf dat moment was het huis bestemd voor verpleging en opvoeding van hulpbehoevende kinderen uit heel het land met als doel hen in de maatschappij terug te brengen en hun persoonlijkheid te vormen. Het oorspronkelijke karakter van het weeshuis ging hierdoor niet verloren. Bij het 325-jarig bestaan in 1961 woonden er aan de Vetkamp 41 kinderen, waaronder nog vier wezen. In 1969 verdween de naam Particulier Gereformeerd Burger Weeshuis. De stichting ging verder onder de oorspronkelijke naam Het Weeshuis te Nijkerk en opereerde onder de naam kinderhuis West-Veluwe. Vanwege sanering in de kinderopvang werd de Nijkerkse vestiging in 1972 gesloten. Na de sluiting van het kinderhuis stond het hoofdgebouw lange tijd leeg. In 1979 werd het gebouw verhuurd aan het orthopedagogisch centrum Meilust. Thans is het pand verhuurd aan Intermetzo, een organisatie die zich inzet voor de reïntegratie van maximaal 25 meisjes die op enigerlei wijze maatschappelijk ontspoord zijn.

Met de inkomsten uit de verpachting van landerijen in de Arkemheen, de verhuur van het hoofdgebouw en enkele op het terrein gebouwde huizen vloeien er weer inkomsten in de weeshuiskas. De jaarlijkse baten moeten door de huidige vijf regenten voor 60% besteed worden aan goede doelen, die allemaal direct betrekking moeten hebben op de jeugd. Niet alleen in Nijkerk, maar over de gehele wereld. Een sprekend voorbeeld daarvan is de ondersteuning van drie weeshuizen in Kenia. Het beheer van het vermogen is op dit moment de voornaamste taak van de regenten.

Het 'gemankeerde' archief

'Door een tragisch misverstand is bij die gelegenheid bijna het gehele archief verloren gegaan, waaronder alle notulen en de gehele financiële administratie vanaf de oprichting tot 1735. Een onherstelbaar verlies'. Deze trieste constatering deed Wartena op de laatste

180 Notulen ABW 1861.

bladzijde van zijn inleiding op het archief van het Weeshuis uit 1989. En zo ernstig was het ook. De notulen van de vergaderingen van de regenten van 1659 tot 1920 en van 1948 tot 1969 waren spoorloos, evenals alle financiële gegevens van 1636, het jaar van de oprichting, tot 1737 en van 1858 tot 1921. Wartena inventariseerde dus alleen dat deel van het archief van het weeshuis, dat overgebracht was naar het stadhuis van Nijkerk. Ook Ronald van der Bie baseerde zich bij het schrijven van zijn monografie in 1999 noodgedwongen op de voorhanden zijnde stukken via de inventaris van Wartena. Belangrijke bronnen voor hem waren ook diverse publicaties van Beernink. In het voorwoord van de uitgave van Van der Bie beperkt de toenmalige voorzitter van het college van regenten, Dirk van de Bunt, zich tot de opmerking dat in het verleden 'helaas veel historisch materiaal verdwenen' is.

De archiefstukken die volgens Wartena ontbraken, waren echter wel aanwezig in het begin van de twintigste eeuw. Beernink heeft er bij het schrijven van zijn artikel over het weeshuis in 1909 ruimschoots gebruik van gemaakt. Wat is er nadien gebeurd? We weten het niet precies. Maar misschien is het zo gegaan. In de hal van het weeshuis stond een circa 2000 kilogram wegende zware stalen brandkast, geplaatst door de firma Lips.[181] Bij sluiting van het kinderhuis West-Veluwe in 1972 heeft het gebouw een aantal jaren leeg gestaan. Vermoedelijk zijn omstreeks 1972 door een nog onbekende persoon diverse folianten en archiefstukken in deze stalen kluis opgeborgen. De sleutel is daarna zoek geraakt. Regent Evert van Veldhuizen heeft zowel bij oud-regenten als bij de weduwe van de laatste weesvader, mevrouw Van de Sande, navraag gedaan naar het zoekraken van de sleutel, echter zonder resultaat. Wartena veronderstelde ten onrechte dat het wegraken van de sleutel een gevolg zou zijn geweest van de in gebruikname van het pand door de Stichting Meilust in 1978. Een latere huurder van het pand wilde op de plek van de kluis een invalidentoilet bouwen. De kluis moest daarvoor verwijderd worden en is op kosten van Rentray in april 2010 opengemaakt. Eerst toen bleek dat het grootste deel van het historische archief van het weeshuis zich daarin bevond. De stukken zijn overgebracht naar het stadhuis van Nijkerk, geïnventariseerd en toegevoegd aan de inventaris van Wartena.[182] De notulen van 1948 tot 1969 zijn nog steeds spoorloos.

Afb. 122. De op 7 april 2010 geopende kluis in de hal van het Burger Weeshuis te Nijkerk. Hierin bevond zich een groot deel van het historische weeshuisarchief (foto Evert van Veldhuizen).

181 Thans de firma Gunnebo te Doetinchem/Diemen, die ook de brandkast opende. De bewuste brandkast is aangeschaft vóór 1940 (mededeling Klaas Buik, firma Gunnebo). Het weeshuis beschikte midden negentiende eeuw ook al over een brandkast. In de notulen van 15 juni 1859 staat dat de obligaties en waardepapieren werden opgeborgen in een trommel 'zich bevindende in den brandkast in het weeshuis'.

182 De stukken zijn geïnventariseerd door Dion van Hooren, archivaris van de gemeente Nijkerk. Inv. nrs. 01: Notulen van vergaderingen van de regenten. 5 delen; 02: Rekeningen van ontvangsten en uitgaven. 3 delen. Overige archiefstukken inv. nrs. 03 t/m 26.

De verwerving van het onroerend goed 1643-1916

Vrijwel het gehele historische archief van het weeshuis is nu beschikbaar. Hopelijk is dit voor het huidige regentencollege voldoende aanleiding om iemand de opdracht te geven een nieuwe monografie te schrijven. Op deze plaats beperk ik mij tot enkele feiten betreffende het financiële beheer van het weeshuis en de verwerving van het onroerend goed in de periode 1643-1916. Centraal daarin staat de verpachting van de hooi- en weilanden gedurende de negentiende eeuw. Evenals bij de verpachting van de landerijen van het Sint Agnietenklooster blijkt hieruit de sociaal-economische betekenis van de polder Arkemheen in relatie tot de financiële exploitatie van het weeshuis.

De financiële administratie van het weeshuis was in handen van een van de regenten, de boekhouder. Vanaf eind zeventiende tot begin negentiende eeuw was de functie van boekhouder van het weeshuis en de ontvanger van de Arkemheen verenigd in dezelfde persoon. Zo was Geurt van Tielen sr. ontvanger van de Arkemheen van 1653 tot 1699. In 1680 werd hij tevens benoemd tot weesmeester in de functie van boekhouder. Na zijn overlijden in 1699 werd hij opgevolgd door zijn zoon Geurt van Tielen jr. Hij was ontvanger tot aan zijn overlijden in 1719. Hun erfgenamen voerden een jarenlang proces wegens vermeende verduistering van morgengeld. Zie hoofdstuk 3, paragraaf 4. Opvolger van Van Tielen jr. was Volkert van Steenler. Hij was boekhouder van het weeshuis en ontvanger van de Arkemheen van 1720 tot 1756. Ook Hendrik van Steenler verenigde beide functies gedurende zijn gehele loopbaan van 1782 tot 1817. Toen deze dubbelfunctie verviel, kozen de regenten in 1874 als gemachtigde van het weeshuis binnen het dijkstoelcollege hun voorzitter A. van der Flier. Hij kreeg de opdracht de belangen van het weeshuis tijdens de vergaderingen van de dijkstoel te behartigen. De financiële belangen van de Arkemheense dijkstoel en het Burger Weeshuis waren dus bijna 140 jaar in één hand. Deze situatie is zeker van invloed geweest op de vele landerijen die het weeshuis als beleggingsobject, vooral in de achttiende en negentiende eeuw, in de Arkemheen aankocht.

> ‘Also dezer werelt sijn comen ‘t overlijden onser confraters en mede weesmeesteren deses Camers met namen Kiliaen van Steenler en Geurt van Tilen soo is daer op door den President-extraordinaris vergaderonge geleijt tot vervullinge van opgemelte twee plaetsen en is volgens door ons tot mede weesmeesteren aengestelt en vercoren de personen van Reijnier Lievens en Volkert van Steenler. Actum ter weescamer desen Elfden Juny 1720. Cosijn van Diermen als President.’

Tekst 68. Notulen van 11 juni 1720, waaruit blijkt dat Geurt van Tielen jr., de ontvanger van de Arkemheen, boekhouder en mede-provisor van het Weeshuis te Nijkerk wordt opgevolgd door Volkert van Steenler, eveneens ontvanger van de Arkemheen (Notulen van de vergaderingen van regenten 1659-1808).

In tabel 32 is weergegeven welke onroerende goederen het weeshuis aankocht tussen 1643 en 1916. Het betrof 27 hooi- en weilanden in de polder Arkemheen en vier boerderijen.[183] Dat waren de boerderijen Kroijwagen, de helft van het Mansgoed in Holk en het Pepersgoed in de Puttense buurtschap Bijsteren. Het erf Broekhuizen of Bloemengoed in Slichtenhorst werd eigendom van het weeshuis in 1727.[184] Bij het Pepersgoed, aangekocht

183 Toegevoegde lijst inv. nr. 06.

184 Kroywagen of Kruiwagen (Nij C 820), Paderbornse boerderij, in 1598 afgesplitst van het Gijsemansgoed of Mansgoed (Nij H 824), oudste vermelding 1520. Zie ABW inv. nr. 100 en AK inv. nr. 190. Voor bijzonderheden Hagoort 2006: 234 en 268, glossarium. Broekhuizen of Bloemengoed (Nij F 454), Eltense boerderij, oudste vermelding ca. 1325. Zie ABW inv. nr. 102-105 en AK inv. nr. 199. Pepersgoed (Pu L 84), Paderbornse boerderij, oudste vermelding 1389. Zie AK inv. nr. 113.

in 1679, hoorde ook een deling in het Putterbos. Het eikenhout werd gebruikt als brandstof en als bouwmateriaal. De pacht voor het Pepersgoed bedroeg 150 tot 250 gulden per jaar, voor Broekhuizen lag de pachtprijs tussen de 300 en 500 gulden. Pepersgoed en Broekhuizen waren respectievelijk aangekocht voor 5000 en 6700 gulden. Beide erven werden samen met de Kroywagenbossen ter financiering van de bouw van het weeshuis aan de Vetkamp op 14 en 21 december 1858 verkocht door notaris A.D.S. Colenbrander voor 42.544 gulden.[185] Achteraf gezien een winstgevende investering. Vooral omdat er tussen eind zeventiende eeuw en midden negentiende eeuw nauwelijks sprake was van inflatie. De prijs van één morgen hooi- en weiland lag in de negentiende eeuw gemiddeld rond de 530 gulden. De huidige koopprijs van één hectare hooi- en weiland in de Arkemheen bedraagt circa € 40.000 en de pachtprijs rond de € 600 à € 700.

Naam perceel	Morgen	Jaar	Prijs	Gekocht van
Roemer/Roemertje	1½	1643	1250	Herman Schrassert
Erf Kroywagen	13	1644	2600	Seger Jansen/ Nyesgen Henricx
Kar(re)kamp	3	1679	700	Wulf van Hennekeler/A. van Coott
Erf Pepersgoed	13	1679	5000	Aart Petersen
Hoge Kamp	3	1691	1350	Grietje Klaassen
Wielkampen	4	1697	1675	Johan van Hell
Gildekamp	3	1712	1116	Kerk van Nijkerk
Lage Kamp	1¾	1719	610	Johan Schrassert/Vrouwe Focanis
Erf Broekhuizen	28	1727	6700	Willem van Vredenburg
Gijsekuil	5	1729	2218	Derck van Dompseler, schout
Hennekelerkamp	3	1748	legaat	Reijner Lievens
Schippershofstede	3	1748	legaat	Reijner Lievens
Graftkamp	3	1764	1525	Sebastiaan Kuijpers/A. van Steenler
Ruijmels	2	1771	1070	Wijnand Cornelis Snapper
Wendelenkampen	3½	1773	2050	Willem Frederik Hendrik van Wassenaar
Heukelumskampen	5	1782	3000	Arend Willem van Reede
Kip	2	1799	1200	A.P.R.C. van der Borck
Robbertskamp	2½	1800	1600	Reijntje van Grevengoed
Sacramentslanden	3½	1837)	4952	De Vos van Steenwijk
Hellenkampen	5	1837)	,,	De Vos van Steenwijk
Horsten	3	1837)	,,	De Vos van Steenwijk
Brakeltje	1¾	1837	1400	Jan ten Brink
½ Mansgoed/Palestina	16	1837	2730	J.H. baron Van Zuijlen van Nievelt
Viermorgen	4	1882	4700	J.H. baron Van Zuijlen van Nievelt
Hoge/Lage Driemorgen	5	1894)	23000	L.J.L. baronesse Van Pallandt
Krommekamp	3	1894)	,,	L.J.L. baronesse Van Pallandt
Vijfvierel	1¼	1894)	,,	L.J.L. baronesse Van Pallandt
Helmerskamp	2½	1913)	11.500	H.F.W.C. Marmelstein
Beekkamp	3	1913)	,,	H.F.W.C. Marmelstein
Hoge Wezenkamp	4	1916	-	-

Tabel 31. Boerderijen, bouw-, hooi- en weilanden aangekocht door het Burger Weeshuis te Nijkerk in de periode 1643-1916 met namen, oppervlakte, jaar van aankoop, aankoopprijs in gulden en de naam van de verkoper (ABW Notulen en vergaderingen van de regenten. 3 delen 1808-1860, 1860-1890 en 1891-1920; Rekeningen en ontvangsten. 2 delen 1735-1857 en 1857-1921).

185 Zie de notulen en vergaderingen van de regenten 1808-1860 en 1860-1890.

Zo kocht het weeshuis in 1643 voor 1250 gulden de helft van de Roemer, een zeer vruchtbaar perceel tabaksland van drie morgen gelegen aan de oostkant van de Vest. Bijna 270 jaar plukte het weeshuis ruim de vruchten van deze aankoop. Toen in 1912 de gemeente Nijkerk namelijk behoefte had aan bouwgrond voor de stadsuitbreiding, bood het weeshuis het Roemertje, zoals het toen heette, te koop aan. De gemeente kocht het perceel voor 6500 gulden, hoogde het op en liet er door aannemer A. Petersen uit Nijkerk 28 'moderne' arbeiderswoningen bouwen. 'Modern', omdat er achter de woning een schuurtje stond met een afgetimmerd privaat 'met lucht- en lichtraampje in de deur'.[186] Gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw kocht het weeshuis hooi- en weiland in de Arkemheen aan, samen ter grootte van ongeveer 60 morgen, ruim 52 hectare.

Buitengewone Vergadering
16 Maart 1874
'Alle de Heeren tegenwoordig de voorzitter opent de vergadering, de Notulen der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd. Deze vergadering was belegd om eenen gemagtigden te verkiezen, om de belangens van het Weeshuis te vertegenwoordigen bij vergaderingen van den Polder Arkemheen, daartoe werd bij acclamatie gekozen den Heer Voorzitter A. van der Flier, aan wien daartoe werd afgegeven eene op zegel geschrevene en geregistreerde volmagt, alsmede Extract uit de besluiten van Regenten van genoemd weeshuis, ten einde daarmede naar welgevallen te handelen en alzoo voor de belangens van het gesticht op te treden en Die te behartigen. Niets verder te behandelen zijnde sloot de voorzitter de vergadering.
A. van Ramshorst, A van der Flier'.

Tekst 69. Notulen van 16 maart 1874 waarin de weesmeesters van het Burger Weeshuis te Nijkerk besluiten een gemachtigde te benoemen namens het weeshuis in de vergaderingen van de dijkstoel van de Arkemheen (ABW Notulen 1860-1890).

Het Nijkerkse weeshuis beschikte vanaf de oprichting in 1637, zoals we hierboven aangaven, over een kapitaal van ruim 9100 gulden. Al aan het eind van de zeventiende en zeker in het verloop van de achttiende eeuw hadden de regenten in de gaten, dat aankoop en exploitatie van onroerend goed veel belangrijker was dan 'te wachten' op schenkingen en legaten. In de vroegmoderne tijd was trouwens de middeleeuwse traditie om bij overlijden onroerend goed aan kloosters, kerken en sociale instellingen na te laten al grotendeels verdwenen. Dat had vooral te maken met de komst van de reformatie. Het gereformeerde volksdeel verwierp de goede-werken-leer.[187] Dat Reijner Lievens in 1748 toch de Hennekelerkamp en de Schippershofstede, samen zes morgen poldergrond, als legaat naliet aan het weeshuis, was en bleef een uitzondering. Misschien was zijn schenking vooral een blijk van dankbaarheid voor zijn regentschap van het weeshuis gedurende 25 jaar en zijn tienjarige ambtstermijn als schout van Nijkerk.[188] Schenkingen van grote geldbedragen komen in de boeken van het weeshuis nauwelijks voor. Het was Cosijn

186 AGN inv. nr. 895. De bouwkosten bedroegen 34.892 gulden. De woningpercelen waren 325 m² groot, de huur bedroeg 76 gulden per jaar. Deze woningen aan de Roemersteeg, later Roemerstraat, en de Schrassertstraat zijn in 1978 afgebroken.
187 Groenveld 1997: 116-117.
188 Reiner Lievens was de tweede zoon van dominee Jacobus Lievens, predikant te Nijkerk van 1696-1704. Huwde in 1675 met Weimtje Broekhuijsen. Hij was regent van het weeshuis van 1720 tot ca. 1748 en schout van Nijkerk van 1720-1730 (mededeling Paul op den Brouw).

baron Bentink, die in 1750 bij testament 2000 gulden schonk aan het weeshuis. Ook de nalatenschap van weeskinderen en hun ouders droeg nauwelijks bij aan de exploitatie. Slechts incidenteel konden hoogstens enkele honderden guldens in de boeken worden bijgeschreven.[189]

Na de bouw van het weeshuis aan de Vetkamp vond er een verschuiving plaats in het financiële beheer. Het weeshuis begon met het verstrekken van leningen tegen 3% à 4% rente. Zo nam het weeshuis in 1881 voor 5000 gulden deel aan de financiering van het stoomgemaal Hertog Reijnout en in 1912 voor 4000 gulden aan de bouw van een nieuwe stoomketel. In 1913 had het weeshuis leningen uitstaan bij de polder tot een totaalbedrag van 33.000 gulden. Naast de exploitatie van landerijen ontstond er omstreeks 1860 ook een levendige handel in waardepapieren, vooral obligaties.[190] Daarvan profiteerden onder meer de gemeenten Den Haag, Rotterdam en Hilversum. Maar de regenten belegden ook in binnen- en buitenlandse maatschappijen zoals de Nederlandsche Spoorwegen, de Central Pacific en New York Telephone. Tussen 1860 en 1910 liepen de jaarlijkse inkomsten uit interest op van 2500 naar ruim 3600 gulden. Toch bleef de verpachting van de hooi- en weilanden in de Arkemheen de belangrijkste en meest solide inkomstenbron gedurende de negentiende eeuw.

Verpachting en pachtvoorwaarden omstreeks 1850

De verpachting van de landerijen van het weeshuis vond plaats in het weeshuis. Dat was al zo in de achttiende eeuw. Op 17 februari 1758 verhuurden de weesmeesters ‘in de weeskamer’ de Gildekamp van drie morgen voor 25,50 gulden per morgen aan Jan Hendriksen van der Goot. De afdracht van de pachtprijs vond soms elders plaats. In 1824 moesten de zeventien pachters de pachtsom op 5 januari om tien uur betalen ten huize van de boekhouder Stephen Reynier van Steenler. ’s Avonds werden zij dan uitgenodigd ‘in de weeskamer een pijp tabak en een glaasje te gebruiken’.[191] Nog tot voor kort werd de pachtprijs contant afgerekend in de regentenkamer. De meeste betalingen vinden nu plaats via internet. Maar nog steeds worden de ongeveer vijftien pachters begin november van harte uitgenodigd samen te komen in de regentenkamer.[192]

De pachtvoorwaarden van de regenten van het weeshuis waren vrijwel gelijk aan die van de Harderwijkse kloostergoederen in 1740. Dat bleek uit de verpachting op 9 januari 1866. Op die datum werden de hooi- en weilanden van het weeshuis verpacht door notaris A.D.S. Colenbrander in aanwezigheid van boekhouder Aalbert van Ramshorst Jz.[193] De pachtvoorwaarden waren ondergebracht in zeventien artikelen. De verpachting vond plaats bij inzet, afslag en mijning voor vier jaar. De belangrijkste voorwaarde was de eis het grasland het ene jaar te gebruiken als weide en het andere jaar als hooiland. Van die regel werd onder geen beding afgeweken. Een verzoek daartoe van Hendrik van der Goot in 1862 werd afgewezen.[194] Bij deze verpachting werden de onkosten van de pachtbijeenkomst bij de pachters in rekening gebracht. Zij betaalden vijf cent van iedere gulden van de pacht-

189 Bijv. 1870 uit de boedel van het weeskind Jannetje Wassink 318 gulden; 1888 nalatenschap van Tijmen van de Veen 133 gulden.
190 Het besluit om waardepapieren te kopen dateert van 8 september 1829. Om deze schuldbekentenissen te bewaren kochten de regenten een ‘blikken trommel’ met zes sloten, waarvan elke regent slechts één sleutel had (Notulen 1829).
191 ABW inv. nr. 56.
192 Met dank aan Evert van Veldhuizen, regent van de Stichting Burger Weeshuis te Nijkerk sedert 1989.
193 NAC inv. nr. 3891, minuutakte 8146. De voorwaarden zijn uitgewerkt in negentien artikelen.
194 Notulen van vergaderingen van de regenten, deel 3 (1860-1890) d.d. 30 april 1862.

prijs van één jaar voor de dekking van de notariskosten en 50 cent van elk gepacht perceel voor 'gelaggeld', de verteringen tijdens de pachtbijeenkomst. Bij overlijden verviel de pachtovereenkomst. Wanneer de pachter niet voldeed aan 'hare stipte vervulling en getrouwe naleving' van de voorwaarden, dan draaide hij zelf op voor alle kosten en betaling van de geleden schade. De notariële akte werd afgesloten met de handtekeningen van de pachters.

Pachtprijzen van hooi- en weilanden 1710-1916

In tabel 33 staan de pachtprijzen per morgen van de 26 hooi- en weilanden en, evenals bij het Sint Agnietenklooster, één perceel tabaksland – het Roemertje – eigendom van het Burger Weeshuis te Nijkerk over de periode 1803-1916. De kadastrale ligging staat op bijgaande kaart volgens de nummering in de tabel. Ook de landerijen van het Burger Weeshuis lagen in het zeekleigebied van de polder. De verdeling over de gemeenten Nijkerk en Putten was vrijwel gelijk aan die van de percelen van het Sint Agnietenklooster. De graslanden met de hoogste pachtwaarde lagen zowel in de Nijkerkse buurtschap Ark als in het Puttense Diermen. In Ark waren dat de Heukelumskampen (3), de Gijsekuilen (10), de Hoge Kamp (11) en in Diermen de Robbertskamp (1) en het Kip (16).[195] Deze percelen waren door het weeshuis aangekocht in de periode 1691-1800.

Naam perceel	Morgens	ha.a.ca	Kaart 1832	1803	1811	1821	1829	1840	1850	1862	1870	1881	1897	1905	1916
1. Robbertskamp	2 1/2	2.26.10	Nij A 87	55	52	50	32	49	55	80	98	102	71	74	82
2. Graftkamp	3	2.64.70	Nij A 100	48	39	42	27	40	47	75	75	75	64	0	80
3. Heukelumskampen	5	4.35.40	Nij A 233, 234	54	55	52	33	38	46	78	90	100	80	70	75
4. Schippershofstede	3	1.41.20	Nij A 239	28	0	20	15	22	26	47	62	65	49	48	50
5.Hennekelerkamp	3	2.38.80	Nij A 256	51	45	45	26	35	40	70	83	93	67	63	80
6. Ruijmels	2	1.79.40	Nij A 522	46	46	39	26	40	0	0	0	0	0	0	0
7/8. Ruijmels+Brakeltje	2+1 3/4	3.26.70	Nij A 522, 512	0	0	0	0	0	50	77	84	83	59	60	65
9. Sacramentslanden	3 1/2	3.50.00	Nij K 222, 223	0	0	0	0	28	32	52	57	67	54	51	57
10. Gijzekuilen	5	3.87.30	Nij A 13, 14	63	55	65	54	55	63	99	103	120	85	82	84
11. Hogekamp	3	2.56.80	Nij A 171	55	51	39	31	49	61	98	97	100	100	0	0
12. Wendelenkampen	3 1/2	2.92.60	Nij A 242, 243	51	48	57	43	46	59	86	94	108	71	69	76
13. Lagekamp	1 3/4	1.58.50	Nij A 270	43	0	46	34	39	45	78	92	104	74	63	69
14. Wielkampen	4	3.21.20	Nij K 33, 34	44	0	42	21	26	35	49	70	78	58	53	62
15. Gildekamp	3	2.55.10	Pu I 936	25	23	25	20	0	49	83	92	102	73	70	75
16. Kip	2	1.90.00	Pu I 957	54	43	42	26	38	41	80	88	104	64	60	65
17. Hellenkampen	5	4.90.10	Pu I 951, 954	0	0	0	0	40	52	74	82	104	70	66	75
18. Horsten	3	2.44.20	Pu I 714	0	0	0	0	32	39	51	46	53	43	0	78
19. Karrekamp	3	1.98.90	Pu I 167	18	18	18	18	25	0	46	38	49	30	33	45
20. Viermorgen	4	3.44.90	Nij A 235, 236	0	0	0	0	0	0	0	0	0	55	50	58
21. Hoge en Lage Driemorgen	5	4.51.70	Nij A 167, 170	0	0	0	0	0	0	0	0	0	86	88	92
22. Krommekamp	3	2.64.70	Nij A 155	0	0	0	0	0	0	0	0	0	76	80	85
23. Hoge Wezenkamp	4	3.56.80	Pu I 193	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	108
24. Roemertje	1 1/2	1.34.40	Nij B 145	40	66	44	0	54	70	0	0	0	109	0	0
25. Helmerskamp	2 1/2	2.19.00	Nij A 90	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	86
26. Beekkamp	3	2.58.30	Nij A 93	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	90
27. Vijfvierel	1 1/4	1.08.80	Nij A 169	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	50
Totaal	83 1/4	70.93.30	Gemiddeld	45	45	44	28	39	48	72	79	86	69	64	73

Tabel 32. Pachtprijzen van de landerijen van het Burger Weeshuis te Nijkerk in de polder Arkemheen in de periode 1803-1916. Pachtprijs per morgen in gulden (ABW Notulen en vergaderingen van de regenten. 3 delen 1808-1860, 1860-1890 en 1891-1920; Rekeningen en ontvangsten. 2 delen 1735-1857 en 1857-1921).

195 Voor bijzonderheden en naamsverklaring van deze percelen zie Hagoort 2006, glossarium.

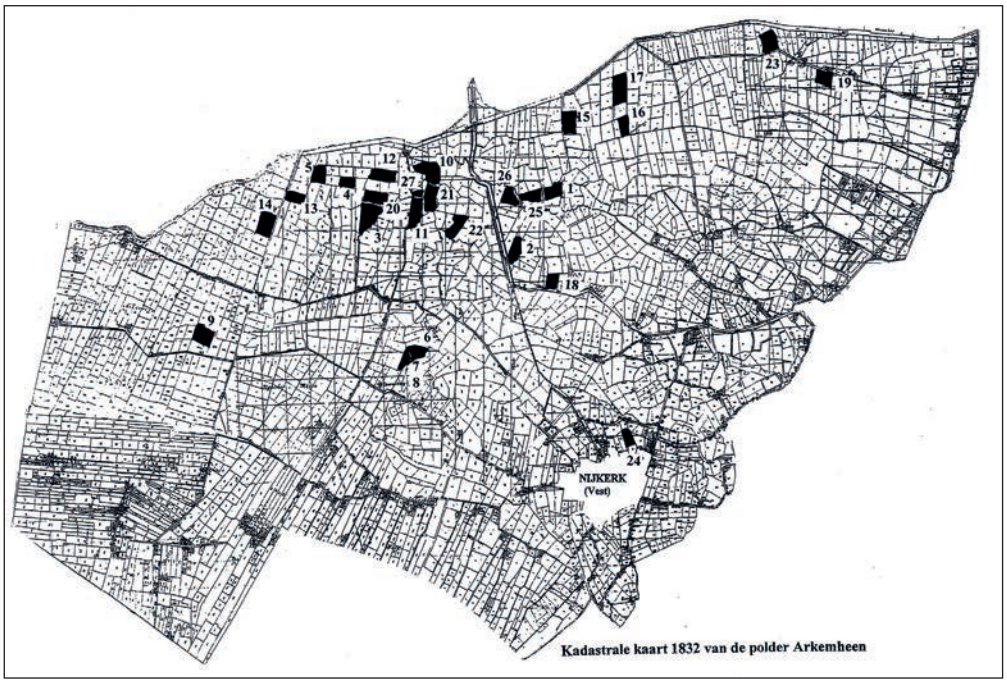

Kaart 60. Kaart van de polder Arkemheen met de tussen 1803 en 1916 verpachte hooi- en weilanden en een perceel tabaksland van het Burger Weeshuis te Nijkerk. De nummers van de percelen corresponderen met de namen van de hooi- en weilanden en het tabaksland in tabel 33.

Bekijken we nu de pachtprijzen van de hooi- en weilanden van Sint Agnieten en het Burger Weeshuis, dan komen die in grote lijnen overeen met de ontwikkeling daarvan in het Nederlandse zeekleigebied. Ik baseer mij hierbij op de publicaties van Van Zanden, Bieleman en Knibbe.[196] Uit grafiek 7 blijkt dat in de tweede helft van de achttiende eeuw de pachtopbrengst van hooi- en weilanden steeg. Bieleman en Knibbe noteerden vanaf 1750 tot 1830 een voortdurende stijging van de pachtwaarde voor grasland in westelijk Noord-Holland. Ongetwijfeld zullen de vruchtbare graslanden in de Arkemheen deze trend gevolgd hebben, want sinds de late middeleeuwen nam de rundveestapel ook in de Arkemheen voortdurend toe. In de loop van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw was zelfs sprake van een vervierdoudiging. In 1808 waren er in Nijkerk 2000 koeien ouder dan twee jaar en ongeveer 1000 kalveren. Van de koeien werden er 450 geconsumeerd en van de kalveren ongeveer 200. De overige kalveren werden vetgeweid en uitgevoerd.[197] Ook het percentage jongvee steeg waardoor er meer behoefte ontstond aan wintervoer en weidegrond. Wat betreft de vruchtbare graslanden van de Arkemheen sneed het mes aan twee kanten. Een van de voorwaarden in het Arkemheense pachtcontract was immers dat het grasland het ene jaar beweid en het volgende jaar gehooid moest worden. Boeren op de hogere zandgronden van de Veluwe konden door die voorwaarde de losliggende graslanden in de Arkemheen zowel gebruiken als hooiland voor het wintervoer en

196 Van Zanden 1984: 119-120; Van Zanden 1985: 119-121; Bieleman 1995: 93, 94, 101, 102; Bieleman 2008: 58, 78, 89, 210, 218; Knibbe 2006: 92, 94, 98, 130, 136.
197 Statistieke beschrijving van Gelderland van 1808: 147.

als weiland voor het weiden van het jonge vee. Daar kwam nog bij dat de periode 1760-1780 zich kenmerkte door een reeks van uitzonderlijke goede grasjaren. Gras was het fundament van het gehele weidebedrijf. Een slecht grasjaar betekende een financiële strop en soms het onvrijwillig verkopen van vee.

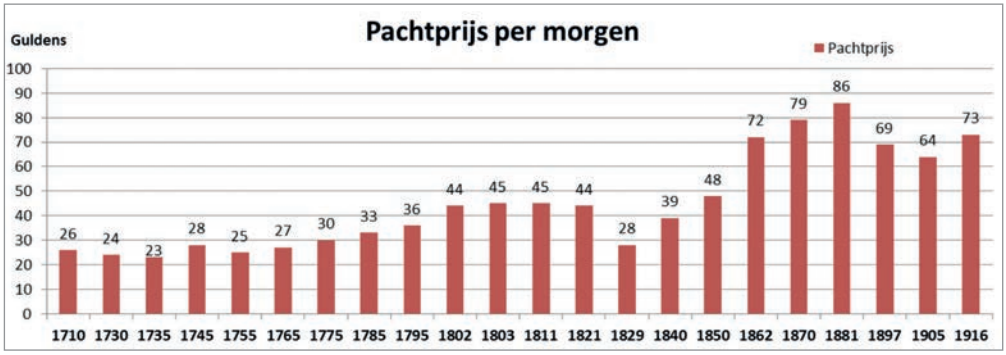

Grafiek 7: Pachtprijzen van hooi- en weilanden in de polder Arkemheen 1710-1916 (ABW Notulen en vergaderingen van de regenten. 3 delen 1808-1860, 1860-1890 en 1891-1920; Rekeningen en ontvangsten. 2 delen 1735-1857 en 1857-1921. Bewerking Stephen Haverkamp).

In de eerste decennia van de negentiende eeuw schommelde de pachtwaarde van de hooi- en weilanden in de Arkemheen rond de 45 gulden per morgen. Voor de scherpe daling van de pachtprijs per morgen in de jaren twintig van de negentiende eeuw heb ik geen conjuncturele verklaring kunnen vinden. Noch de rekeningen noch de notulen van het weeshuis meldden bijzonderheden in die jaren. Mogelijk waren het slechte grasjaren of waren er muizenplagen. De prijsstijging in de tweede helft van de negentiende eeuw had voor een belangrijk deel te maken met de toename van de rundveestapel. Na 1850 was er ook sprake van een sterke bevolkingstoename, waardoor de binnenlandse vleesconsumptie toenam. De hoogste pachtprijzen werden betaald in de jaren zeventig en begin jaren tachtig. In de Arkemheen werd toen voor één morgen hooiland een gemiddelde pachtprijs betaald van 86 gulden. Acht hooi- en weilanden brachten in 1881 zelfs meer dan 100 gulden per morgen op. Aan het eind van de negentiende eeuw daalden de prijzen, waarna een licht herstel volgde na 1910.

Zowel van Zanden als Knibbe wezen in hun publicaties op de bijzondere positie van het zeekleigebied van het Kampereiland.[198] De boeren op het Kampereiland specialiseerden zich rond 1700 in de hooiproductie. Het hooi werd vooral gewonnen voor de paarden in Holland. Het Kamper hooi werd voor een groot deel verkocht aan het leger. Deze situatie had tot gevolg dat de pachtwaarde nauwelijks gevoelig was voor conjuncturele ontwikkelingen. De Arkemheen volgde deze trend. Ook hier was de hooiproductie een constante factor. Het hooi was van groot belang als wintervoer voor het rundvee op de hoger gelegen zandgronden van de Veluwe.

Tot slot nog een enkele opmerking over de pachtopbrengst van de landerijen van het weeshuis volgens tabel 33. In 1905 werden de Graftkamp, de Hoge Kamp en de Horsten niet verpacht. Dat was ook al een aantal jaren eerder het geval. In 1898 besloten de regenten, vermoedelijk aangemoedigd door de hoge veeprijzen, zelf veehouder te worden.

198 Van Zanden 1984: 119; Knibbe 2006: 136.

Vanaf 1898 tot 1911 kochten zij jaarlijks tussen de zes en twaalf koeien, die op bovengenoemde kampen werden vetgeweid. De percelen werden dus niet openbaar verpacht, maar voor eigen gebruik gereserveerd. De netto-opbrengst was echter zeer gering. De winst op de verkoop van de koeien werd vrijwel tenietgedaan door de uitgaven voor landverbetering, kunstmest, voergeld, oppasgeld en verzekeringen. Ook het verlies aan inkomsten uit de verpachting, ongeveer 300 gulden per jaar, maakte de eigen veehouderij uiteindelijk niet rendabel. Vanaf 1912 kwam de post 'Veestapel en Weiderij' niet meer in de jaarrekeningen voor.

De Stichting Weeshuis te Nijkerk bezit tot op de dag van vandaag 35 percelen hooi- en weiland in de Arkemheen met een gezamenlijke oppervlakte van bijna 67 hectare. Daaronder zijn negen percelen die voorkomen in tabel 32 en dus al vóór 1916 werden aangekocht.[199] Een van die percelen is de Hoge Kamp in de buurtschap Ark. Dit grasland, door het weeshuis aangekocht in 1691, wordt inmiddels door de regenten al meer dan vier eeuwen verpacht.

De pachtopbrengst en de exploitatie van het weeshuis 1811-1915

In 'Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen' schrijven de auteurs dat er in het verleden geen enkel weeshuis geweest zal zijn 'waarvan de regenten niet gestreefd hebben naar een sluitende begroting of liever nog een batig saldo. Maar menig regenten-

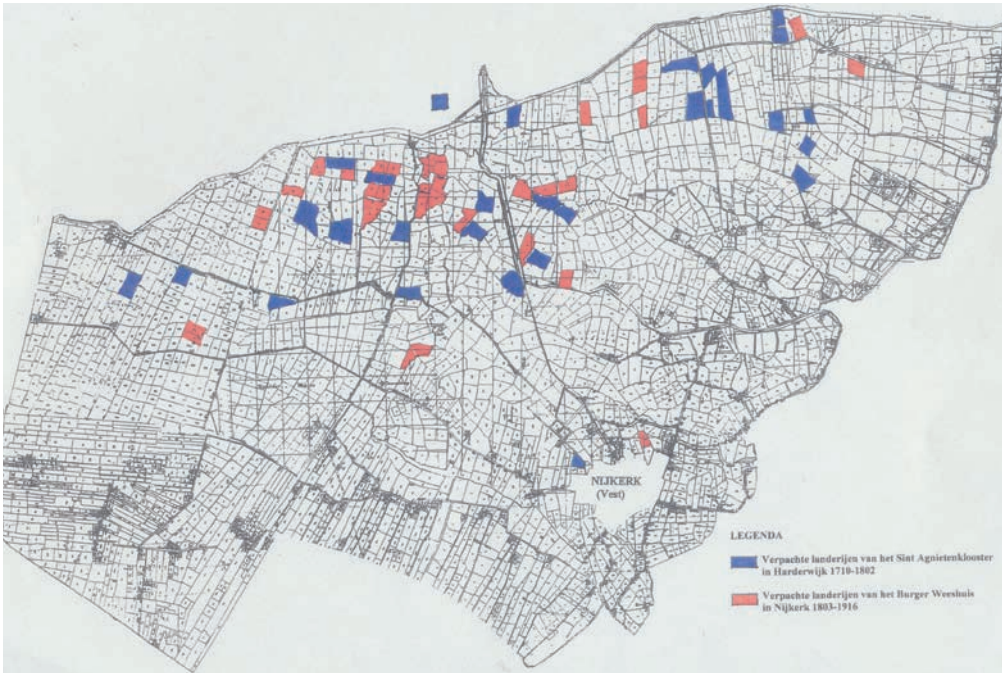

Kaart 61. Kaart van de polder Arkemheen met de kadastrale ligging van de verpachte hooi- en weilanden van het Sint Agnietenklooster te Harderijk en het Burger Weeshuis te Nijkerk in de periode 1710-1916.

199 Dat zijn naast de Hoge Kamp (Nij A 171), de Sacramentslanden (Nij K 222, 223), Helmerskamp (Nij A 90), Gijzekuil (Nij A 13), Heukelumskamp (Nij A 233), Krommekamp (Nij A 155), Hoge en Lage Driemorgen (Nij A 170), Hellenkamp (Pu I 954) en de Karkamp (Pu I 167). Mededeling Evert van Veldhuizen.

Jaar	1 Inkomsten	2 Hooi/weilanden in de Arkemheen	3 Percentage	4 Overige	5 Uitgaven inkomsten	6 Saldo
1811	7495	3884	52	3611	7926	-430
1825	5417	2346	43	3071	4740	677
1830	4338	1492	34	2846	3172	1166
1840	7687	2147	28	5540	6792	895
1845	5594	2493	45	2193	3976	1618
1850	5854	2724	45	3130	4032	1821
1855	8605	3209	37	5396	4644	3961
1860	17610	3765	21	13845	12761	4849
1865	10436	4292	42	6144	7403	3033
1870	10676	4707	43	5969	6824	3852
1875	11466	4627	40	6839	7184	4283
1880	14456	5409	37	9047	9005	5451
1890	12799	4195	32	8604	8915	3884
1900	13286	4395	33	8891	10121	3165
1910	18347	4524	24	13823	15661	2686
1915	19825	5605	28	15752	22657	3983
Gem.	10868	3738	37%	7169	8488	2806

Tabel 33. Overzicht van de exploitatiekosten van het Burger Weeshuis te Nijkerk in relatie tot de inkomsten uit de verpachting van de hooi- en weilanden in de polder Arkemheen 1811-1915 (ABW Notulen en vergaderingen van de regenten. 3 delen 1808-1860, 1860-1890 en 1891-1920; Rekeningen en ontvangsten. 2 delen 1735-1857 en 1857-1921).

college heeft dat doel nooit bereikt, kampte veeleer met tekorten'.[200] De regenten van het weeshuis te Nijkerk hebben echter kans gezien bijna alle boekjaren gedurende de negentiende eeuw af te sluiten met een batig saldo. Het geringe kastekort in 1811 is niet meer dan een incident.[201] In tabel 34 staan de exploitatiekosten van het weeshuis gedurende de periode 1811-1915. In kolom 1 staat het totale bedrag aan inkomsten, in kolom 2 gevolgd door het bedrag dat het weeshuis in dat jaar incasseerde uit de verpachting van de graslanden in de Arkemheen, in kolom 3 gevolgd door het percentage. In kolom 4 volgen de overige inkomsten, in kolom 5 de totale uitgaven en in kolom 6 het saldo van dat boekjaar. Gemiddeld bracht de verpachting in de genoemde jaren ruim 3700 gulden op, dat is 37% van de totale inkomsten. Dit percentage is exact gelijk aan de inkomsten uit de verpachting van de weilanden van het Sint Agnietenklooster ten opzichte van de totale inkomsten uit de Harderwijkse kloostergoederen. Dat is een zeer hoog percentage. Hoewel niet helemaal vergelijkbaar bedroegen de inkomsten uit verpachting van landerijen van het Burger Weeshuis in Arnhem omstreeks 1740 rond de 25%.[202]

200 Groenveld 1997: 114.
201 Van der Bie 1999: 50 geeft in grafiek 1 de begrotingsoverschotten van 1830 t/m 1857 met alleen een negatief saldo in 1844.
202 Groenveld 1997: 128, tabel 5.1.

Met recht kan geconstateerd worden dat de verpachting van de hooi- en weilanden in de Arkemheen in de negentiende eeuw de financiële kurk was waarop het weeshuis dreef. Het lage percentage van 21% in 1860 is een gevolg van de bijzondere inkomsten door verkoop van onroerend goed in verband met de bouw van het weeshuis aan de Vetkamp. Bovenstaande cijfers tonen aan dat de pachtinkomsten van de landerijen in de Arkemheen een belangrijke sociaal-economische functie vervulden met betrekking tot de financiële exploitatie van het Burger Weeshuis te Nijkerk. Eenzelfde conclusie trok ik eerder ten aanzien van de verpachting van de hooi- en weilanden van het Sint Agnietenklooster in Harderwijk als onderdeel van de Harderwijkse kloostergoederen. Terecht was ‘den Arcke-Mehen, de beste Wey-hoeck van de Veluwe’.

Hoofdstuk 5

De waterstaat: de periode 1795-1916

1. De polder Arkemheen in de Bataafs-Franse tijd 1795-1813

De patriottische beweging

De politieke macht in de Republiek berustte tot 1795 bij een kleine groep personen. In de steden waren dat in de eerste plaats de patriciërs. Zij bekleedden de belangrijkste posities in de stedelijke magistraat. Ook een toplaag van in de zeventiende en achttiende eeuw door handel en nijverheid schatrijk geworden burgers was hier vertegenwoordigd. Een derde groep was de adel. Veelal waren zij grootgrondbezitters en hadden op grond daarvan belangrijke bestuurlijke functies op het platteland. De gewone burgers – de niet-gegoede ingezetenen – maakten geen deel uit van het bestuurlijke en politieke bestel. Dat moest veranderen. In de nacht van 25 op 26 september 1781 verspreidde de Overijssels-Gelderse baron Joan Derk van der Capellen tot den Poll met steun van enkele vrienden het pamflet 'Aan het Volk van Nederland'. Daarin propageerden zij: 'Alle mensen zijn vrij geboren. De een heeft van nature over de ander niets te zeggen' en het gewone volk dient in de regering vertegenwoordigd te zijn.[1] Zij die deze mening aanhingen, noemden zich patriotten. Het patriottisme, dat zijn hoogtepunt bereikte tussen 1783 en 1787, trachtte aan de macht van stadhouder Willem V en zijn 'regentenkliek' een einde te maken. Om hun ideeën te verspreiden maakten de patriotten ruim gebruik van pamfletten, spotprenten en tijdschriften. Ook vanuit diverse genootschappen en burgersociëteiten werden de patriottische ideeën verspreid. Zo redigeerde in de jaren 1781-1787 de Utrechtse schrijver en publicist Pieter 't Hoen het patriottische tijdschrift 'De Post van den Neder-Rhijn', waarin de ideeën en principes van het patriottisme duidelijk naar voren werden gebracht. Pas na 1795, bij het ontstaan van de Bataafse Republiek, werden de beginselen van het patriottisme in het landelijke en provinciale bestuur gerealiseerd.[2]

De patriottenbeweging was nauw verbonden met de voor Nederland, Engeland en Schotland zo karakteristieke christelijke verlichting. Deze beweging stelde zich ten doel 'regstreeksche bevorderinge der welvaart van ons land'.[3] Leden van deze brede beweging streefden naar hervorming van het versteende politieke bestel van de Republiek, naar verbetering van de samenleving, van de industrie, van het onderwijs, van de landbouw en van cultuur en wetenschappen. 'Christelijke verlichting en nationaal gevoel waren de drijfveren: de mens is geboren tot het geluk, en God heeft hem de instrumenten gegeven om een bijdrage daartoe te leveren; de natie is een 'monade' (ondeelbare eenheid), waarin

1 Rosendaal 2005: 17.
2 Luikens 1999: 19, Theeuwen 2002, Rosendaal 2005: 17-56 en Rosendaal 2012: passim.
3 De Vries 1968: 180.

God zich weerspiegelt; in de mate waarin zij zich helderder tot uitdrukking brengt, brengt de natie God eer'.[4]

De meeste patriotten waren bewuste vaderlanders. Het waren 'burgers die met bestuurlijke hervormingen het vaderland wilden redden uit de neergang als economische en internationale mogendheid'.[5] Op grond daarvan richtten zij in 1775 de 'Oeconomische Patriottische Beweging' op. Twee jaar later volgde de oprichting van een plaatselijke Harderwijkse afdeling, de 'Oeconomische Tak'. Zij waren voorstanders van een bestuurlijke en maatschappelijke reorganisatie. In het algemeen had de patriottische beweging tot doel de gegoede burgerij naast economische macht ook politieke macht te geven. Daardoor kwamen de patriotten in opstand tegen de regentenoligarchie en stadhouder Willem V (1751-1795), die met name in Gelderland de benoeming van allerlei ambten naar zich toe getrokken had. Patriot zijn betekende niet altijd dat men tegen het huis van Oranje was. Principieel anti-Oranje was maar een klein deel van de Nederlanders. Pas na 1787 vond de politisering tussen Patriotten en Prinsgezinden plaats. Talrijke invloedrijke patriotten waren tegen deze radicalisering en hielden zich verder stil of kozen zelfs voor het Oranjegezinde kamp.

Patriotten in het Kwartier van Veluwe

Voor 1795 was Gelderland verdeeld in drie administratieve kwartieren, het Kwartier van Nijmegen, Zutphen en Veluwe, met de hoofdsteden Nijmegen, Zutphen en Arnhem. De Gelderse Staten waren stevig in handen van de oranjepartij door de grote invloed van de talrijke, merendeels oranjegezinde adel. Ook de invloed van de stadhouder was dankzij het uit 1675 daterende en in 1750 herziene regeringsreglement erg groot. Deze dominante invloed van adel en stadhouder vormde een goede voedingsbodem voor het patriottisme onder de burgerij en binnen diverse Gelderse steden. Zo stonden op de Noordwest-Veluwe patriotten en prinsgezinden lijnrecht tegenover elkaar in de steden Elburg en Hattem. Op 5 september 1786 werden beide plaatsen door prinsgezinde troepen ingenomen. De patriottische vrijkorpsen hadden inmiddels de stad verlaten en slachtoffers waren er – ondanks geruchten van het tegendeel – niet gevallen. Wel mishandelden de orangistische soldaten de inwoners en plunderden zij tientallen huizen. Patriottische Elburgers vluchtten naar Kampen, de Hattemers naar Zwolle.[6]

Na het binnentrekken van de Franse troepen in de winter van 1795 kregen de patriotten de kans hun idealen in daden om te zetten. Op 6 februari 1795 dankte de eerste revolutionaire Landdag op voorstel van het Kwartier van Nijmegen de ridderschap af. Voortaan heette de landdag de 'Vergadering van de Provisionele (tijdelijke) Representanten van het Volk van Gelderland'. De vergaderingen werden in 1795 gehouden in Zutphen en duurden meerdere dagen, soms zelfs enige weken. Voor de Gelderse jonkers betekende het ontnemen van hun bevoorrechte positie een zware slag. Zij verloren niet alleen hun adellijke waardigheid en privileges, maar vaak werden ook hun bezittingen geconfisqueerd.[7] De leden van de ridderschap werden op grond van het gelijkheidsprincipe vervangen door gewone burgers. Deze representanten waren niet altijd radicale patriotten. In veel plaatsen bleek een gematigde opstelling voldoende om een nieuwe politieke situatie te scheppen.

4 Christiaens en Evers 2002: 7.
5 Rosendaal 2012: 7.
6 Een uitvoerig verslag van de gebeurtenissen in de steden Elburg en Hattem in Weststrate 1903: 187-214, 241, 251. Zie ook Theeuwen 2002: 464.
7 Van Wissing 1996: 28.

'De revolutie was een sociaal-politiek fenomeen waarbij de sedert de zestiende eeuw geleidelijk aan teruggedrongen geërfden hun plaats kregen. Een plaats die hen rechtens toekwam op grond van het principe dat hij die de grond bezat, gehoord en vertegenwoordigd moest worden in het lokale bestuur. Jonkers en stedelingen die gegoed waren op het platteland behielden hun recht van spreken, maar hun privileges werden opgedoekt', schreef Verstegen.[8]

In vrijwel alle Veluwse steden werden de eerste acties om de nieuwe tijd in te luiden ondernomen door de 'Comités Revolutionair'. Anders dan hun 'revolutionaire' naam doet vermoeden, namen deze comités op rustige wijze het bewind van de regenten over. In de Veluwse steden werden de mannen van 21 jaar en ouder opgeroepen om naar de hoofdkerk te komen om daar hun representanten te kiezen. In Arnhem gebeurde dat op 25 januari en in Harderwijk op 30 januari 1795.

In Harderwijk was de stedelijke elite overwegend gematigd patriot. Het eenvoudige volk en vooral de vissers waren prinsgezind. Het patriottisme van de hoogleraren en de studenten van de Harderwijkse Academie was overwegend niet politiek maar cultureel van aard. In het algemeen waren de hoogleraren van de Academie gericht op de vooruitgang en de ontwikkeling van de wetenschap tot heil van het volk.[9] Overigens had Harderwijk wel de naam patriots te zijn, maar niet zo extreem als Elburg en Hattem. Een felle patriot was onder meer de jurist dr. Jan Gelderman. Hij was de drijvende kracht achter de oprichting van het exercitiegenootschap van de Harderwijkse patriotten en secretaris van het plaatselijke 'Nationaal Fonds' dat gelden inzamelde voor behoeftige patriotten. Hij werd, nadat oranjetroepen op 8 juli 1787 Harderwijk binnengetrokken waren, veroordeeld tot twee jaar verbanning.[10] Onder de Harderwijkse representanten bevond zich ook mr. François Henricus Aloysius Philippus van Erckelens. Hij was namens de geërfden uit Harderwijk heemraad in de polder Arkemheen.[11]

Nijkerk – dat in 1795 iets meer dan 5000 inwoners telde – was het eerste schoutambt in het Kwartier van Veluwe waar een revolutionair comité werd opgericht. Niemand minder dan de bekende

Afb. 123. Postuum portret van Herman Willem Daendels (1762-1818) door de Javaanse schilder Raden Sarief Bustaman Saleh in 1838. Daendels kwam in 1795 hoogst persoonlijk naar Nijkerk om de burgers te bewegen het bestuur van de stad door de ambtsjonkers over te nemen (Rijksmuseum Amsterdam. Verhoeven en Wingens 2010: 103).

8 Verstegen 1990: 110.
9 Christiaens en Evers 2002: 73-95.
10 Voor de activiteiten van Jan Gelderman (1757-1814) zie Christiaens en Evers 2002: passim; Bots 2000: 63-65 en voor zijn publicistisch werk in 'De Post van de Neder-Rhijn' Theeuwen 2002: 452-454.
11 Mr. F.H.A.P. van Erckelens (1764-1848). Studie rechten en promotie Gelderse Academie 1783-1787. De overige representanten uit Harderwijk waren: Bastiaan van Aken (1755-1826), dr. Johannes Bernardus Heijdendaal (overleden 1799), mr. Pieter Johannes Heyblom (1759-1830), Jan Carel Smissaert (1744-1808), mr. François Augustus van Vlierden (gedoopt 1766) en Anthonie Pieter van Westervelt (1750-1823). Zie voor verdere bijzonderheden Van Wissing 1996: 228-232.

patriottische generaal in Franse dienst Herman Willem Daendels – oorspronkelijk afkomstig uit Hattem – spoorde op zondag 1 februari de Nijkerkers aan het bestuur over te nemen. Veel inwoners van Nijkerk gaven aan zijn oproep gehoor. Op maandag 2 februari kozen zij in de voormiddag in het Ambtshuis aan de Kolk twaalf representanten die voortaan de municipaliteit – later de gemeenteraad – van Nijkerk vormden. Dat waren Wouterus van Huijsteen, Hendrik van Grevengoed, Johannes van Renselaar, Aalt van Rookhuijsen, Dirk van den Bielder en de tabaksplanters Wessel ten Brink, Hendrik van Dijk, Philip Schouten, Hendrik van Steenler, Evert Wenckum, de tabakskoopman Joachim van Kalcken en de wijnhandelaar Willem van Harsselaar.[12] Hendrik van Steenler en Willem van Harsselaar waren respectievelijk ontvanger en dijkschrijver van de polder Arkemheen.[13]

Vrijheid - Gelijkheid - Broederschap

'Aan het Provintiaal Collegie van Politie, Finantie en algemeen Welzijn in Gelderland.
Mede Burgers,
Ingevolge UE: missive van den 26 Sept. 1795 gaat hier nevens een exacte Lijst of opgave van alle Zielen, en daer onder meerderjarige Manspersoonen, welke in de Vest van Nijkerk en onderhorige Buurschappen bevonden worden en waar toe wij ons kortheids halven refereren.
Wij beveelen UE: in Godes bescherming en verblijven na toewensching van Heil en van Broederschap.
Mede Burgers UE: Goede Vrienden.
De Municipaliteit des Ampts Nijkerk. Ter ordonn: van dezelve, Loco Secret. H. van Dijk'.

N.B. In 1795 woonden er in de Vest Nijkerk 5019 personen, waaronder 1404 meerderjarige mannen. In 1808 had Nijkerk ca. 5200 inwoners. In 1795 woonden er in het dorp Putten 2258 personen, waaronder 671 meerderjarige mannen. In 1808 had Putten ca. 2500 inwoners (BFA inv. nr. 235 en Statistieke beschrijving van Gelderland in 1808: 158).

Tekst 70. Inleiding van een brief van Hendrik van Dijk (1749-1838), representant van de municipaliteit van Nijkerk, waarin hij de provincie opgave doet van het aantal inwoners, inclusief het aantal meerderjarige mannen, woonachtig in de Vest Nijkerk en de buurtschappen (BFA inv. nr. 235).

De andere schoutambten op de Veluwe hadden minder haast. Daar veranderde het bewind pas nadat men vanuit Arnhem daartoe opgeroepen had. Dat was onder meer het geval in Putten. De meerderjarige mannelijke inwoners van Putten werden opgeroepen om op dinsdag 24 februari 1795 in de Oude Kerk bijeen te komen om de Puttense representanten te kiezen. Voorafgaand aan de verkiezing werden de aanwezigen geïnformeerd over 'den staat en gesteldheid der Revolutie, de vrijheid daardoor door het volk verworven'. Daarna kozen zij in de municipaliteit tot representanten P.H. van Brummelen, Bart

12 Wessel ten Brink (1763-1802). Holkerstraat 5. Hendrik van Dijk (1749-1838). Gemeenteraadslid (1811-1824), 2e burgemeester (1818-1824) en wethouder (1824-1838). Willem van Harsselaar (1737-1825). Langestraat 28. Joachim van Kalken (1757-1823). Kolkstraat 15. Philip Schouten (1742-1811). Koetsendijk (= Westkadijk) 3. Hendrik van Steenler (1749-1822). Langestraat 32. Evert Wenckum (overleden 1803). 'Over de Kerk' 6. Zie voor verdere bijzonderheden Van Wissing 1996: 244-247.
13 AAN inv. nr. 8 fol. 1.

van Nijendaal, Samuel Heshusius[14], Steven Koop, Jan Adriaanse, Gijsbert Jansen van de Munt en Jan Hendriksen van Meerveld, ook heemraad in de Arkemheense dijkstoel.[15] Schout Nicolaas van Diermen werd secretaris. Daarna kozen de representanten Herman Willem Jan baron Van Lynden tot Oldenaller tot richter.[16] De keuze van Van Lynden tot richter was uitzonderlijk. Hij was van de 25 Veluwse ambtsjonkers, samen met J.H. van Zuijlen van Nievelt uit Barneveld, de enige ambtsjonker die na 1795 in het lokale bestuur werd gekozen. Richters waren politieke zwaargewichten. Zij waren voorzitter van de rechtbank en hun stem gaf de doorslag als in de municipaliteit de stemmen staakten. Zij waren ook verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde.[17] Met deze keuze gaven de inwoners van Putten opnieuw blijk van hun grote vertrouwen in de persoon en de bestuurlijke kwaliteiten van Van Lynden. Op 15 maart legden alle leden van de municipaliteit samen met Van Lynden de eed af op de 'Rechten van de Mensch', zoals geformuleerd door de volksvertegenwoordiging van de Bataafse Republiek op 31 januari 1795.

De representanten in de diverse plaatsen vormden samen de municipaliteit, het nieuwe gemeentebestuur. Dat waren dus vanaf 1795 niet langer de ambtsjonkers, maar burgers, in de meeste gevallen gegoede burgers. In politieke zin waren het nieuwkomers, afkomstig uit verschillende beroepsgroepen en maatschappelijke of kerkelijke groeperingen.

Een patriottische dijkstoel in 1793

Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig namen de politieke tegenstellingen tussen patriotten en prinsgezinden toe. De Arkemheense geërfden kozen voor de nieuwe koers. Dat bleek al in 1778 toen de geërfden Hermannus Casijn Suermondt tot dijkgraaf kozen. Suermondt was wel in Nijkerk geboren, maar woonde vele jaren in Wageningen en Hattem. In Hattem behoorde hij tot de vooraanstaande patriotten. Reden waarom de Hattemers hem in 1795 tot een van hun representanten kozen voor de Zutphense Landdagen.[18] Suermondt op zijn beurt heeft mogelijk in 1782 de hand gehad in de benoeming van de ontvanger Hendrik van Steenler, van wie hij via zijn moeder Aleida van Steenler familie was. Suermondts opvolger in 1781 was Jasper Hendrik van Lynden, zoon van Herman Willem Jan van Lynden. Ook hij was patriot. Hij wordt onder meer genoemd als lid van de 'Oeconomische Tak' in Harderwijk. Hij was burgemeester van Harderwijk in 1780 en 1785.[19] In 1781 kozen de geërfden Jan Hendriksen van Meerveld uit Putten tot heemraad en in 1788 werd mr. François Henricus Aloysius Philippus van Erckelens gekozen tot heemraad namens de geërfden uit Harderwijk. Beide heemraden behoorden in 1795 tot de representanten van de inwoners van Putten en Harderwijk. Ook de dijkschrijver Willem van Harselaar – benoemd in 1767 – behoorde tot het patriottische kamp. Begin jaren negentig was de Arkemheense dijkstoel in meerderheid patriottisch.

14 Samuel Heshusius (1731-1809), emeritus predikant van Abbenbroek (1765), woonde in Putten in 1772 en van 1795 tot 1809 was hij beleend met het huis Schoonderbeek (mededeling Trynke Elbertsen-Hoekstra).

15 Jan Hendriksen van Meervelt (1732-1804), Jan Adriaanse (gedoopt 1774), Pieter Nicolaas van Brummelen (1773-1820) en Steven Koops (1748-1805). Zie voor verdere bijzonderheden Van Wissing 1996: 247-249.

16 GAP inv. nr. 1: Notulen en resolutiën van de municipaliteit van het Ambt Putten 1795-1818, 2 delen (1795-1811; 1811-1818). Deel 1: 1-3.

17 Verstegen 1990: 102-103.

18 Hermannus Casijn Suermondt, gedoopt Wageningen 6 februari 1741. Woonde in Nijkerk ca. 1770-1791 en 1798-1804. Gehuwd 1766 Johanna Konink, overleden 1781, 2e huwelijk Catharina Louisa Habbe, hoofd van de Franse kostschool in Hattem. Zie Van Wissing 1996: 237.

19 Christiaens en Evers 2002: 64-65. Jasper Hendrik van Lynden, heer van Ressen (1696-1759), gehuwd met Geertruid van Dedem, vrouwe van Oldenaller (1699-1733), zijn zoon Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller (1729-1803) en diens zoon Jasper Hendrik van Lynden van Oldenaller (1753-1787).

Vanzelfsprekend benoemde de dijkstoel ook geestverwanten in de diverse commissies die de dijkstoel adviseerden en controleerden. Zo droeg de dijkstoel op de eerste vergadering in april de leden voor die belast werden met de controle van de jaarrekening. De jaarrekening werd vastgesteld in de junivergadering. Tussen 1786 en 1795 treffen we onder de gecommitteerden ter goedkeuring van de jaarrekening bijna alle in 1795 gekozen representanten aan. Gecommiteerden uit Nijkerk waren Wessel ten Brink, Hendrik van Dijk, Joachim van Kalcken en Philip Schouten, die in 1796 heemraad was. Onder de gecommitteerden uit Harderwijk bevonden zich in 1786 zelfs de patriottische activisten Jan Gelderman en Johan C.F. de Vries, de laatste was burgerhopman van het Harderwijkse vrijkorps.[20] Kortom: uit alles blijkt dat patriotten in alle geledingen van de polder Arkemheen vanaf midden jaren tachtig waren doorgedrongen. Een bewijs dat het patriottisme op de Veluwe niet alleen een stedelijk verschijnsel was. Ook de dijkgraven en heemraden van de polder Arkemheen waren bijna zonder uitzondering patriotten. De aanhangers van het patriottisme binnen de dijkstoel van de Arkemheen kwamen uit alle lagen van de bevolking. Onder hen waren gegoede burgers, vooraanstaande boeren en adellijke grootgrondbezitters.

Daarin vormde de Arkemheen overigens geen uitzondering. In andere kleistreken op de Noordwest-Veluwe was eveneens sprake van een zekere concentratie van patriottisme. Dat gold bijna als vanzelfsprekend voor de polder Oosterwolde die bestuurd werd door geërfden uit het patriottische Elburg en Doornspijk. Maar ook de grote veeboeren uit Veessen, Vorchten en Nijbroek op de rivierklei van het polderdistrict Veluwe langs de IJssel waren patriotten.[21] De oorzaak moeten we zoeken in de welstand van deze streken. Het patriottisme had vooral aanhang in die gebieden op de Veluwe waar burgers rijk geworden waren door handel en veeteelt. In het patriottisme zagen zij als gegoede ingezetenen de mogelijkheid hun invloed in het bestuur van polders en schoutambten te realiseren.

Toen in 1793 de dijkgraaf gekozen moest worden namens de Puttense geërfden, kozen de zestienen voor de derde keer Herman Willem van Lynden van Oldenaller. Van Lynden was ambtsjonker van Putten en woonde op het kasteel Oldenaller in het oostelijk deel van de Arkemheen. In de koude wintermaanden betrok hij zijn woning aan de Donkerstraat in Harderwijk. Hij was in de jaren zestig en zeventig een van de patriottische voormannen in de ridderschap van de Veluwe.[22] Hij was bevriend met de centrale figuur van de Gelders-Overijsselse patriottenbeweging Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch. In de kring rond Van der Capellen waren rond 1792 en 1793 al plannen ontwikkeld voor het toekomstige staatsbestel in het algemeen en de waterstaatszorg in het bijzonder.[23] In hoeverre Van Lynden hierbij betrokken was, is niet uit de stukken op te maken. Evenmin is duidelijk of Van Lynden expliciet aandacht had voor hervormingen op het gebied van de waterstaat. Overigens stak Van Lynden zijn patriottische sympathieën niet onder stoelen of banken. Als lid van de ridderschap en als Veluwse ambtsjonker had hij – evenals later zijn zoon Jasper Hendrik – in de regio veel invloed op de bestuurlijke en ambtelijke gang van zaken. Het is zeker niet denkbeeldig dat hij met name bij de vervulling van vacatures in de Arkemheense dijkstoel zijn invloed gebruikt heeft om gelijkgezinden, dus patriotten, als kandidaat aan te bevelen.

20 Christiaens en Evers 2002: 150. Johan Cornelis François de Vries (1750-1823) o.a. stadssecretaris en maire van Harderwijk en gehuwd met Mechteld van Westerveld, die ca. 1804 voor 57.500 gulden belegde in de landerijen van de Arkemheen. Zie AZA inv. nr. 809 en Duinkerken 1990: 222.
21 Mentink 1993: 415.
22 Jacobs 2013: 232.
23 Bosch 2000: 37.

Afb. 124. Kasteel Oldenaller vóór 1850. Oldenaller is oorspronkelijk een classicistisch bakstenen buitenhuis gebouwd naar Italiaans voorbeeld. Het huis had vier gelijkvormige gevels bekroond met een schoorsteen en een uitkijkterras. Het is in 1655 gebouwd in opdracht van Johan van Wijnbergen (overleden 1658) en vermoedelijk ontworpen door Jacob van Campen (1595-1657) of door Philips Vingbooms (1608-1678) (tekening G. van den Hoff).

Afb. 125. Oldenaller werd tussen 1850 en 1852 ingrijpend verbouwd. Het kasteel en het landgoed Oldenaller, thans ter grootte van 418 hectare en gelegen aan de Oldenaller Allee, gemeente Putten, is in 1972 aangekocht door de Vereniging Natuurmonumenten. Het kasteel wordt particulier bewoond.

Van Lynden was in 1793 midden zestig en nog goed gezond. Aan het begin van de eerste vergadering van het college van dijkgraaf en heemraden op 20 april 1793 richtte hij zich in zijn openingstoespraak tot zijn medebestuurders. Vooral uit het tweede deel van zijn betoog blijkt Van Lyndens patriottische inborst.[24]

In het eerste deel van zijn toespraak benadrukte Van Lynden dat hij het ambt van dijkgraaf alleen aanvaard had om 'het welsijn van de polder te behartigen en voor alle schaade te preserveeren of beschutten en […] dat dan den dijk goedt en volgens de bestekken werd gemaekt'. In het tweede deel deed hij een beroep op de andere leden van de dijkstoel om aan dit doel voluit mee te werken. Hij waarschuwde tegen corruptie, koppigheid en tweestrijd en pleitte voor onderlinge samenwerking en geheimhoudingsplicht binnen het college. Persoonlijk vroeg hij de heemraden hem met raad en daad terzijde te staan. Van zijn kant zou

24 AZA inv. nr. 25.

hij alles ‘aanwenden wat tot bevorderen van de luijster van het collegie kon strekken als meede om de vriendschap en eendragt in het collegie aen te kweeken waer toe ik verzoek dat elk lidt ook meede het sijne sal willen toebrengen’. Van Lynden toonde zich in deze toespraak een ‘modern’ bestuurder. Ondanks zijn adellijke afkomst en zijn maatschappelijke positie stond hij niet langer boven zijn medebestuurders, maar naast hen. Hij was ervan overtuigd dat alleen een coöperatieve houding kon leiden tot het gewenste resultaat.

‘Eersame Vrienden,
Daer ik gelijk UE bekendt is op den 16 april 1793 tot de post van Dijkgraaf van de Arkemheense Polder verkooren sijnde op verzoek van de Heer Gedeputeerde en die van de Rekenkamer die post heb aangenomen, en daer op ten selve dage den eedt bij handttasting heb gedaen, en het heede de eerste vergadering van het collegie is welke ik beleidt heb, soo bedanke UE voor desselfs tijdelijke en goedtwillige comparatie [verschijning].
Voorts heb ik nodig geoordeelt UE onder het oog te brengen dat onse post sijnde het welsijn van de polder te behartigen en voor alle schaade te preserveeren of beschutten en dus te sorgen dat deselve door niemandt wordt benadeeld en dat den dijk goedt en volgens de bestekken wordt gemaekt, en daer aen goede specie wordt gebruijkt, dat er genoegsaem puijn onder de keijen wordt gebragt en de steenen wel en vast worden gelegt. Dat de weegen en steegen wel worden onderhouden en niet benadeelt met afgravinge als anders, dat er goede opsigt op de sluijse en derselver uijtwatering sij en deselve neffen de bruggen wel worden onderhouden, als meede de schooten, ook dat de schouwen over de beeken en wegslooten opregtelijk worden gevoerdt, sondere eenig aensien van persoon ofte persoonen, alles agtervolgens het dijkreglement ende overgifte der geërfdens, daarop reeds gemaekt ofte nog te maken.
Om nu hieraan beter te kunnen beandwoorden so sal het nodig sijn eene behoorlijke eerbiedt en ontsag voor het collegie en een ieder derselver particuliere leden in te voeren, waer toe ik versoek dat UE met mijn sullen gelieve meede te werken en ten dien eijnde geene familialeteijten hebben met diegeene die voor het collegie verschijnen ofte in dienst van de polder sijn ofte eenige werken aengenomen hebben, en sig wel wagten van het geen een der leeden geordonneeert heeft te contramendeeren [tegenwerken] (waer door alle ontsag wordt benomen en de werken veel nadeel koomen te leijden) maer vriendelijck met malkanderen raedpleegen, sonder stijfhoofdigheidt altoos in het oog houdende dat men gesamentlijk ten doel moet hebben het welzijn van de polder. Voorts verzoek ik dat UE mijn met derselver goede raedt en daet sult gelieven te adsisteeren en dat bij het stemmen in de vergadering elk op sijn beurt spreeke en elkander niet in de rede gelieve te vallen ten eijnde ieder lidt na gemoede onbeschroomt sijn gedagte kan uijten. Soo wordt ieder gewaerschuwdt niet rugbaer of publiek te maken het geen in de vergadering van den dijkstoel wordt verhandelt. Veel minder hoe de advijsen der leeden in rechterlijke saken sijn geweest, ten eijnde alle onaengenaemheeden voor te koomen welke de leeden daer door soude kunnen overkomen en waerdoor dan ook de eerbiedt in het ontsag sou benadeelt worden. Daer ik in tegendeel van mijn kant alles sal aenwenden wat tot het bevorderen van de luijster van het collegie kan strekken als meede om de vriendschap en eendragt in het collegie aen te kweeken waer toe ik verzoek dat elk lidt ook meede het sijne sal willen toebrengen.’

Tekst 71. Toespraak van Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller bij de aanvaarding van zijn ambt als dijkgraaf van de polder Arkemheen op 20 april 1793 (AZA inv. nr. 25).

In de Franse tijd bekleedde Van Lynden ondanks zijn betrekkelijk hoge leeftijd nog enkele verantwoordelijke ambten. Op 1 juli 1795 volgde zijn benoeming tot curator van de Academie in Harderwijk. Hij volgde toen Jacob Carel van Lynden op die zijn ontslag nam bij de intocht van de Fransen.[25] Hij overleed op 18 december 1803, 74 jaar oud, op Oldenaller.[26]

Afb. 126. De Donkerstraat in Harderwijk in 1936. In de wintermaanden woonde dijkgraaf Herman Willem van Lynden in het pand links op de foto, in het huis met boven de deur een groot ornament, thans Donkerstraat 129 (foto Gemeente Archief Harderwijk).

De polder Arkemheen werd vóór de komst van de Fransen in 1795 al bestuurd door een patriottische dijkstoel. Vrijheid, gelijkheid en broederschap waren zeker niet voor de volle honderd procent aanwezig. Toch hoefden de bakens niet direct verzet te worden. In democratische zin liep de Arkemheen voorop. Al vanaf 1356 werden dijkstoel en heemraden door de geërfden getrapt gekozen. Dit in tegenstelling tot vele andere polders en waterschappen waar de zittende bestuurders tot aan de Franse tijd zelf hun opvolgers kozen.[27] Tijdens de Republiek traden overwegend leden van de ridderschap op als dijkgraaf. Tussen 1675 en 1760 was dat 21 keer het geval. Dit leidde in de Arkemheen echter nooit tot grote problemen. Wel vervulden onder invloed van de nieuwe tijd in de periode 1795-1817 alleen gegoede burgers de functie van dijkgraaf. Een trend die zich op een enkele uitzondering na doorzette tot in de twintigste eeuw.[28]

De Fransen in ons land 1795-1813

In de tweede helft van de achttiende eeuw vonden in Europa en Noord-Amerika verschillende revoluties plaats. Ondanks het onderscheid in plaats en tijd hadden deze revoluties één gemeenschappelijk kenmerk. Ze ontleenden hun nieuwe ideeën aan de periode van de Verlichting, het tijdperk van het rationalisme. De belangrijkste kenmerken waren de gelijkheid van alle burgers voor de wet, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vergadering en godsdienstvrijheid.

De Franse Revolutie, die begon op 14 juli 1789, veranderde in Europa de internationale politieke verhoudingen. Op 20 april 1792 verklaarde Frankrijk de oorlog aan Oostenrijk,

25 Jacob Carel van Lynden (1738-1801) was curator van de hogeschool in Harderwijk sedert 12 mei 1793. Hij was o.a. richter en dijkgraaf van de Overbetuwe en de laatste burggraaf van het Valkenhof in Nijmegen dat door de Fransen in 1795 hevig is beschoten en als gevolg daarvan in 1795-1797 is gesloopt.

26 Voor genealogische gegevens over het geslacht Van Lynden in de veertiende en vijftiende eeuw zie N. Plomp: De oudste generaties van het geslacht Van Lynden. In: Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie 1999 (deel 53) p. 155-194. Voor een recent overzicht van het geslacht Van Lynden zie Nederlands Adelsdoek 87 (1998) p. 547-649.

27 Toussaint 2009: 41. Dat gold bijvoorbeeld voor de waterschappen van Schieland en Delfland.

28 Zondervan 1956: 41-42.

waardoor een inval in de Oostenrijkse Nederlanden – het huidige België – mogelijk werd. De Fransen werden geholpen door de patriot Herman Willem Daendels. Hij had in 1792 een 'Bataafs Legioen' opgericht dat bestond uit gevluchte Nederlandse patriotten. De vlucht van patriotten naar voornamelijk Frankrijk kwam vooral op gang in het najaar van 1787. Men schat het aantal vluchtelingen op ca. 4000. Uit Gelderland kwamen er ca. 1500.[29] In oktober van hetzelfde jaar kwam ook een 'Comité Révolutionnaire Batave' tot stand met het doel de revolutie in Nederland te propageren. Op 1 februari 1793 verklaarde Frankrijk de oorlog aan stadhouder Willem V. De komst van het Franse leger duurde tot de winter van 1794-1795. Door deze strenge winter waren de grote rivieren – tot dan toe de voornaamste barrière voor de Franse en Bataafse troepen – bevroren. Bij Zaltbommel trok de armee onder bevel van generaal Pichegru de Waal over en Willem V, die zich persoonlijk bedreigd voelde, vluchtte in de nacht van 18 op 19 januari 1795 vanuit Scheveningen naar Engeland. Het Franse leger trok op 16 januari Arnhem binnen en op 25 januari viel Harderwijk. Het leek erop of de rol van de Oranjes in de vaderlandse geschiedenis was uitgespeeld. De patriotten namen de posities van de prinsgezinde bestuurders over en maakten een eind aan de macht van de regenten. De burgerij moest meer invloed krijgen, zoals bij de vroegere Bataven, waar alle mannen vrij waren om hun mening te geven. De Bataafse Republiek was een feit.

Kaart 62. De Bataafse Republiek (1798-1801) met de nieuwe indeling in Departementen die in niets herinnert aan de indeling van voor 1795 ten tijde van de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden. Putten en Nijkerk werden departementaal gescheiden. Putten lag in het departement 'Ouden IJssel' en Nijkerk in 'Rhijn' (De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland. Noordhoff Atlasproducties, Groningen 2011: 299, kaart C).

29 Van Wissing 1996: 17.

Er waren twee Nationale Vergaderingen voor nodig – op 1 maart 1796 en 1 augustus 1797 – voor de grondwet van de Bataafse Republiek in 1798 werd aangenomen. Op 9 november 1799 kwam Napoleon Bonaparte in Frankrijk aan de macht. Hierdoor nam de Franse invloed op de gebeurtenissen in Nederland sterk toe. Om de herinnering aan de oude zeven provinciën volledig uit te wissen, werd ons land naar Frans model opgedeeld in acht departementen met nieuwe grenzen. Nijkerk lag op de grens van het tweede Departement 'Ouden IJssel' en het derde Departement 'Rhyn'. Deze indeling werd overigens in 1801 en 1811 weer veranderd. De Grondwet van 1814 herstelde de naam van de voormalige provincies. In december 1801 schreef de voormalige stadhouder Willem V de zogenaamde 'brieven van Oranienstein'. Hierin verklaarde hij de Bataafse Republiek wettig en deed hij afstand van zijn rechten als erfstadhouder. Daarmee leek de band met Oranje definitief verbroken.

De staatkundige ontwikkelingen verliepen in de Nederlanden vrij moeizaam. Het ging Napoleon allemaal niet snel genoeg. Nadat hij in 1804 zichzelf tot keizer had gekroond, besloot hij ook de Bataafse Republiek onder een eenhoofdige leiding te brengen. Van april 1805 tot juni 1806 oefende raadspensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) het gezag uit over de Nederlanden. In deze korte periode werden veel lopende zaken definitief geregeld. Zo kwam er één uniform centraal geleid belastingsysteem waarmee de basis gelegd werd voor de moderne eenheidsstaat. Het onderwijs was voortaan een zaak van de overheid. Er kwamen door de regering gesubsidieerde openbare scholen, de opleiding voor onderwijzers werd geregeld, een inspectie voor het onderwijs opgezet en er verschenen uniforme regels voor de Nederlandse spelling en grammatica. Ook economisch nam de overheid maatregelen. De landbouw werd gestimuleerd, onder meer door het instellen van een centrale landbouwraad die de boeren adviseerde. Veel wat in deze periode tot stand kwam, vormde de basis voor het centraal geleide Nederland van de negentiende eeuw.

In 1806 maakte Napoleon een einde aan de Bataafse Republiek. De Nederlanden waren voortaan een koninkrijk onder leiding van zijn broer Lodewijk. In de vier jaar die koning Lodewijk Napoleon hier doorbracht, wist hij zich geliefd te maken bij de bevolking. Zijn populariteit dankte hij onder meer aan zijn verschijning onder het volk bij rampen. Bij de ontploffing van een kruitschip in de Leidse binnenstad op 12 januari 1807 ging hij onmiddellijk naar de rampplek om de leiding van het reddingswerk op zich te nemen en daadwerkelijk aan de redding van de burgerij mee te werken. Deze ramp kostte 151 Leidenaars het leven en er waren ongeveer 2000 gewonden. Lodewijk Napoleon loofde tien dukaten uit voor de redding van elk mensenleven en schonk de stad uit eigen middelen 30.000 gulden.[30] Om inwoners elders in het land voor zich te winnen, mochten enkele plaatsen, waaronder Nijkerk, zich voortaan officieel stad noemen. Overigens ontbreekt, althans voor Nijkerk, nog steeds een officieel stuk waaruit deze 'verheffing' blijkt. Enkele andere plaatsen die zich voortaan stad mochten noemen waren Assen, Meppel, Tilburg, Oosterhout en Den Haag.[31] Juist dit streven naar populariteit onder de Nederlandse bevolking viel niet in goede aarde bij Napoleon. In 1810 lijfde Napoleon de Nederlanden bij Frankrijk in, waardoor de Franse invloed zich nog sterker deed gelden.[32]

Naar Frans model voerde Napoleon het burgerlijk wetboek (code civil) en het wetboek van strafrecht (code pénal) in. Er werden gemeenten gevormd en bevolkingsregisters aangelegd. Iedereen had sinds die tijd een achternaam. Vanwege de dienstplicht maakten

30 Zie voor een uitgebreide beschrijving van deze ramp en de perceptie Buisman 1992: 225-265.
31 Van der Woud 2010: 19 en Cox 2005: 35-39.
32 De inlijving van de noordelijke Nederlanden bij Frankrijk duurde van 9 juli 1810 tot 21 november 1813.

18021 Het hoofd boven water.indb 401 23-04-18 17:05

duizenden jonge Nederlanders deel uit van het Franse leger. Het matenstelsel werd een metriek stelsel. Niet langer rekende men met de Gelderse morgen en de Amsterdamse voet, vanaf toen kwam er een decimaal stelsel dat voor het hele land gelijk was. Een keizerlijk decreet van 21 oktober 1811 verordende de instelling van het kadaster. Voortaan waren de landsgrenzen, de provincie- en gemeentegrenzen exact vastgelegd op kadastrale kaarten. Naast een Koninklijke Bibliotheek en een Koninklijk Instituut van Wetenschappen ontstond in deze tijd ook het 'Bureau van den Waterstaat'. Een nationaal bureau dat zich intensief bezighield met het reilen en zeilen van de honderden Nederlandse polders en waterschappen.

De Bataafs-Franse tijd betekende voor ons land de overgang van de oude naar de nieuwe tijd. De staatkundige structuren van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, het ancien régime, behoorden definitief tot het verleden. De periode 1795-1813 vormde de overgang van verdeeldheid naar eenheid. Nederland werd een centraal geleide staat waarin alle burgers gelijke rechten hadden en onderworpen waren aan dezelfde wetten.[33]

De Nederlandse waterstaat in de Franse tijd

Bij de grondwet van 1798 werden diverse ministeries gevormd met ieder een ambtelijk apparaat. Op 24 mei 1798 presenteerde Christiaan Brunings een plan 'ter beheeringen van den waterstaat der Bataafsche Republiek'. Christiaan Brunings (1736-1805) was de grondlegger van Rijkswaterstaat en vanaf 1769 directeur-generaal van 's Lands Rivieren en Zeewerken. Hij werd in Neckenau geboren als zoon van een Duitse predikant, studeerde in Heidelberg en was bijna 40 jaar in dienst van het Hoogheemraadschap Rijnland.[34] Met dit plan ontstond het 'Bureau van den Waterstaat', later de nationale Waterstaatsdienst en nog later Rijkswaterstaat.[35] Deze nieuwe publieke organisatievorm, die later uitgroeide tot het belangrijkste rijksorgaan voor alle waterbeheer in Nederland, kampte in de beginperiode met grote problemen. Daarvoor waren een aantal oorzaken.

In de eerste plaats beschikte de centrale overheid in de Bataafs-Franse tijd over te weinig kennis van de waterstaattechnische omstandigheden die bovendien van plaats tot plaats verschilden. Alleen de provincie Zuid-Holland telde al meer dan duizend polders die ieder hun eigen belang nastreefden. De overheid had bovendien niet de beschikking over voldoende gekwalificeerd personeel. In de tweede plaats was er een grote verscheidenheid aan vanouds geldende rechten en privileges. Het was onmogelijk binnen enkele decennia de talrijke in de lokale traditie gewortelde bevoegdheden vanuit één centrale overheid te harmoniseren. In de derde plaats speelde ook de onbekendheid van de Franse wetgever met honderden autonoom functionerende organisaties als waterschappen en polders een grote rol. Het duurde tot het eind van de negentiende eeuw eer de technische diensten van rijk, provincie en gemeenten genoeg kennis en ervaring verzameld hadden om de waterschaps- en polderbesturen in waterstaatkundige kennis te evenaren en het overheidsgezag van Rijkswaterstaat voldoende te laten gelden.[36] Tot slot was de Franse

33 Voor de geschiedenis van Nederland in de Franse tijd zie Aerts e.a. 1999: 13-95 en Amsenga en Dekkers 2004. Een kort overzicht van de politieke geschiedenis van deze periode in Speet 2007: 44-54 en Wildschut 2008: 133-142. Zie vooral het Themanummer 'De Negentiende eeuw' jrg. 30 (2006) nr. 3-4.

34 Van Schaik 1984 en Bosch 2000: 72-76.

35 De technische term 'waterstaat' wordt omschreven als 'de gesteldheid van een grotere of kleinere uitgestrektheid gronds ten opzichte van het water dat zich daarin bevindt of waarmee het omgeven is'. Zie Van Dale deel 3: 3917. Voor de complexe organisatorische ontwikkelingen van de waterstaat in de periode 1798-1813 zie Bosch 2000: 69-89, met diverse overzichten van organisatiemodellen, districtsindelingen en persoonlijke gegevens van inspecteurs-generaal en inspecteurs.

36 Voor de geschiedenis van de Nederlandse Waterstaat in de Bataafs-Franse tijd verwijs ik naar de volgende publicaties: Raadschelders en Toonen 1993: 93-106; Donkersloot-de Vrij 1993: 63-65; Van der Woud 1998: 49-77;

tijd ook politiek en staatkundig geen eenduidige periode. Tussen 1795 en 1806 was er sprake van de Bataafse Republiek, van 1806 tot 1810 werden de Nederlanden geregeerd door koning Lodewijk Napoleon en tussen 1810 en 1813 was ons land ingelijfd bij Frankrijk. Door deze vele machtswisselingen en een op grote afstand staande centrale overheid was het niet altijd duidelijk waar ten aanzien van de waterstaat de bevoegdheden lagen.

Aan het slot van de behandeling van de geschiedenis van de waterstaat in de periode 1798-1813 komt Bosch tot de conclusie dat de overheid erin geslaagd is slechts een begin te maken met de zorg voor de waterstaat op nationaal niveau. Er was sprake van een duidelijke breuk met het verleden, waarin de Staten van de gewesten, de provinciebesturen, de belangrijkste rol speelden. Voor een deel was dat de verdienste van koning Lodewijk Napoleon. Hij streefde naar een sterke greep van de overheid op de waterstaatszorg maar stuitte op veel praktische problemen. Zo had hij bewust getracht een dialoog tot stand te brengen tussen de wetenschappelijke en waterbouwkundige top van ons land. In de praktijk leidde de vaak onduidelijke afgrenzing van de bevoegdheden van de centrale overheid ten opzichte van de provinciebesturen, waterschappen en polders tot problemen. Het gevolg was dat de overheid vaak nauwelijks grip kreeg op de besluitvorming binnen waterschappen en polders.[37]

Dat laatste geldt ook voor de polder Arkemheen. In de Arkemheen spitste deze omstandigheid zich toe op de vraag of de oude dijkrechten van de Arkemheen uit 1752 in de Franse tijd rechtsgeldig bleven. Of moesten de decreten en missiven – uitgevaardigd door onder de koning en de keizer ressorterende prefecten en requestmeesters belast met het toezicht op de waterstaat – worden opgevolgd? In dit woud van oude rechten en nieuwe voorschriften verloor de dijkstoel van de Arkemheen af en toe de weg. Het Arkemheense polderbestuur worstelde voortdurend met de vraag welke regelingen wél en welke regelingen níet opgevolgd moesten worden. In wezen was de vraag in hoeverre de eigen autonomie in deze periode gehandhaafd bleef.

De koning, de keizer en het dijkrecht

In de tijd van het Koninkrijk Holland (1806-1810) en ten tijde van de inlijving bij Frankrijk (1810-1813) was er weinig duidelijkheid over wie het in waterstaatszaken nu werkelijk voor het zeggen had. Dat speelde in die periode ook in de Hoogheemraadschappen van Rijnland en van de Diemerdijk.[38] Invoering van nieuwe maatregelen leidde eerder tot verwarring dan tot helderheid. De oorzaak was het streven naar het onmogelijke: handhaving van oude rechten en uitvoering van een krachtig gecentraliseerd waterschapsbeleid.[39] Zo weten we dat de staatsregeling van 1798 bepaalde dat de staat op waterstaatgebied het hoogste gezag had. Die indruk werd ook gewekt door de invoering van de benaming ‘Waterstaat’ of ‘Rijks Waterstaat’. Onder de waterstaat viel immers de nationale infrastructuur van het oppervlaktewater en alle daarbij behorende infrastructurele werken zoals dijken, sluizen, bruggen en wegen. De praktijk was echter anders. Het hoogste toezicht bleef ook in de Franse tijd waar het eeuwen gelegen had, bij de provinciebesturen. Dit dualisme – enerzijds de koning en de keizer, anderzijds het oude dijkrecht – treedt helder aan de dag als we de notulen en de correspondentie van de Arkemheense dijkstoel uit die

Bosch 2000: passim; Van de Ven 2003: 210-211; Sas 2004: 17-20; Van der Woud 2007: 172-183; Bosch 2007: 108-119; Rooyendijk 2009: 175-178.

37 Bosch 2000: 107.

38 Raadschelders en Toonen 1993: 104 en Fransen 2011: 260-261.

39 Fransen 2011: 269.

periode raadplegen. De dijkstoel voerde tussen 1808 en 1813 bestuurlijk een weinig consistent beleid, juist omdat het niet wist waar het aan toe was.

In de periode tot 1807 zijn er nauwelijks bijzonderheden te melden. Onder leiding van de dijkgraven Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller, Gijsbert van Ramshorst, Nicolaas van Diermen en Hendrik van Grevengoed vond vanaf 1795 op de eerste woensdagen in april de jaarlijkse vergadering van alle geërfden plaats. Tijdens die vergaderingen besprak men de lopende zaken en vond de verkiezing plaats van dijkgraaf en heemraden volgens het dijkrecht van 1752. Wel kreeg de dijkstoel op 30 mei 1798 via een advertentie in de krant namens de 'Agent van inwendige politie en toezigt op de staat der dijken, wegen en wateren der Bataafse Republiek' de opdracht om vóór 10 juni alle kaarten, reglementen en namen van bestuurders op te geven. Deze advertentie was geplaatst door de agent van binnenlandse zaken, de advocaat A.J. Lapierre. Op grond van de Staatsregeling van maart 1798 had hij het toezicht 'op den staat van Dijken, Wegen en Wateren'. Dit was een van de eerste pogingen uit Den Haag om een overzicht te krijgen over de waterstaat binnen de Republiek. De Arkemheense geërfden besloten hier niet op in te gaan en eventuele nadere orders af te wachten. Die nadere orders bleven echter uit. Dat kwam omdat een tweede staatsgreep in juni 1798 tevens tot gevolg had, dat het sterk op nationale eenheid gerichte waterstaatsbeheer van Christiaan Brunings en C.R.T. Krayenhoff werd verworpen.[40]

In het voorjaar van 1808 moest er een nieuwe dijkgraaf gekozen worden als opvolger van Nicolaas van Diermen uit Putten. Begin januari 1808 ontvingen alle waterschaps- en polderbesturen een decreet van Lodewijk Napoleon, dat bestuurders en ambtenaren voortaan door de koning zelf benoemd werden. Daarmee stonden de geërfden buitenspel. Voor de verkiezing tot dijkgraaf moesten voortaan de namen van drie gekwalificeerde personen worden opgegeven, vergezeld van de nodige inlichtingen.[41] De koning benoemde in april 1808 Hendrik van Grevengoed jr. uit Nijkerk tot dijkgraaf. Hij weigerde. Niet omdat hij deze functie niet ambieerde, maar omdat hij niet volgens het dijkrecht van 1752 door de geërfden gekozen was. Hij was officieel benoemd door de Franse koning wiens gezag hij in deze kwestie niet erkende. Nicolaas van Diermen verving hem als provisioneel (tijdelijk) dijkgraaf. Ook de benoeming van de volgende dijkgraaf ging via Den Haag. Bij decreet van 12 juni 1811 benoemde de keizer nu Engelbert George Ardesch uit Nijkerk tot dijkgraaf.[42] Hij weigerde niet. Dat kon hij ook moeilijk, want de keizer had hem inmiddels ook benoemd tot 'maire', burgemeester, van dezelfde plaats. Ardesch was, evenals Van Diermen, zes jaar dijkgraaf van de Arkemheen.[43] De verplichte driejaarlijkse functiewisseling tussen Putten en Nijkerk, zoals voorgeschreven in het dijkrecht van 1752, werd niet meer in acht genomen in de periode 1805-1817.

Ook de zeer belangrijke jaarlijkse geërfdenvergadering op de eerste woensdag in april bleef in de jaren 1811-1814 achterwege. Waarom? Dat was ook de vraag die de Staten van Gelderland stelden aan de dijkstoel na het vertrek van de Fransen. De dijkstoel antwoordde dat zij zich niet gerechtigd voelde deze vergaderingen te houden vanwege diverse beslui-

40 Toussaint 2009: 43-44.
41 Decreet van Koning Lodewijk Napoleon d.d. 15 januari 1808 no. 6.
42 Decreet van Keizer Napoleon Bonaparte d.d. 12 juni 1811.
43 Mr. Engelbert George Ardesch (1769-1849) bekleedde belangrijke functies in de gemeente Nijkerk en de polder Arkemheen. Van 1802-1810 was hij schout van Nijkerk. Van 1810-1815 maire en van 1815-1849 burgemeester van Nijkerk. Van 1811-1817 was hij dijkgraaf en van 1817-1849 dijkschrijver van de Arkemheen. Hij overleed in 1849. Hij was gehuwd met Evertje Hoedemaker. Zie voor een genealogie van de familie Ardesch Duinkerken 1990: 235-237.

18021 Het hoofd boven water.indb 404 23-04-18 17:05

ten van de koning van Holland en van diverse departementele bestuurders van de waterstaat.[44] In het algemeen was men van mening dat – ondanks alle missieven en decreten – de autoriteiten tijdens de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland en de inlijving bij Frankrijk niet toegekomen waren aan de bestuurlijke reorganisatie van waterschappen en polders. In wezen behielden polders en waterschappen hun autonome positie volgens hun dijkrechten uit het ancien régime. De provincie oefende net als voor 1795 het oppertoezicht uit over het onderhoud van de zeedijk en een verantwoord financieel beleid. Dat nam echter niet weg, dat in de Arkemheen essentiële voorrechten van de geërfden in de Franse tijd onder invloed van allerlei wetgeving waren verdwenen. Niet langer kozen de stemgerechtigde geërfden de zestienen, waarmee hun keuze van dijkgraven, heemraden en beambten verviel. Door het uitvallen van de jaarlijkse geërfdenvergaderingen was hun invloed op het polderbestuur nihil. Dat was de reden, dat de geërfden na 1815 alles in het werk stelden om die verloren positie te herwinnen.

Een financiële crisis in 1804: surseance van betaling

De financiële situatie in Nederland was omstreeks 1800 verre van rooskleurig. De tweede helft van de achttiende eeuw kenmerkte zich door een ernstige economische achteruitgang van handel, nijverheid en visserij. Vooral de Vierde Engelse Oorlog van 1780 tot 1784 had grote invloed op de economische en financiële positie van ons land. Tekenend daarvoor was de situatie van de Verenigde Oostindische Compagnie. In 1783 had de VOC een krediet opgenomen van 7.650.000 gulden bij de Amsterdamse Wisselbank. Voor het eerst was deze handelsonderneming niet in staat dit bedrag af te lossen omdat de VOC-schepen de Hollandse havens niet konden bereiken vanwege Engelse blokkades.

Ook in de landbouwsector ging het niet goed. Het platteland werd in het laatste kwart van de achttiende eeuw opnieuw getroffen door een uitbraak van de veepest. Tussen 1768 en 1786 stierven duizenden dieren aan deze ziekte. Het vetweiden van ossen en jongvee op de graslanden van de Arkemheen kwam daardoor onder zware druk te staan.[45] Beleggers in de vruchtbare poldergrond vreesden voor een economische crisis. De centrale overheid kampte eveneens met grote problemen.Ten tijde van de Bataafse Republiek liep de staatsschuld op van 455 naar 1126 miljoen gulden, de helft van de begroting.[46] Daarentegen was er wel sprake van aanzienlijke particuliere rijkdom, zodat de staat gedwongen werd te lenen. In 1801 schreef de toenmalige minister van financiën Gogel een staatslening uit van 40 miljoen gulden. Hij legde deze lening min of meer ‘gedwongen’ op aan iedereen die een vermogen had van meer dan 500 gulden. In ruil daarvoor deelde hij schuldbewijzen uit en betaalde hij een rente van 3%. Isaac Jan Alexander Gogel was minister van financiën van 1805 tot 1810. Hij was de opsteller van de eerste algemene rijksrekening die hij op 7 maart 1808 aanbood aan koning Lodewijk Napoleon. Het belangrijkste onderdeel daarvan was een map van 59 bladen met maandoverzichten van de inkomsten van zijn per 1 januari 1806 in werking getreden belastingstelsel, geordend

44 Het betreft o.a. het besluit van de Koning van Holland van 31 januari 1810; het Reglement op de beheersing der dijken binnen het Koninkrijk Holland van 15 juni 1810; het besluit van de heer Prefect van het Departement van de Bovenijssel van 17 juni 1811 no. 7 en twee missiven van de Heer Requestmeester in de Hollandse Departementen van 26 juli 1811 no. 14 en 24 september 1811 no. 7. AZA inv. nr. 4 met brieven van 12 juni, 28 juni en 12 oktober 1816.

45 J.A. Faber: Cattle-plague in the Netherlands in the eighteenth century. In: Mededelingen van de landbouwhogeschool te Wageningen 62 (1962), 67-74. De andere epidemieën van veepest voltrokken zich in de jaren 1713-1720 en 1744-1765.

46 De Vries 1968: 79-80.

zowel per soort als per gewest.[47] Daarnaast was de belastingdruk ongekend hoog. De buitengewone vermogensbelastingen bedroegen 36% van de vastgestelde waarde. Kortom: het eerste decennium van de negentiende eeuw kenmerkte zich door grote economische en financiële problemen en een algemeen gevoelde politieke en maatschappelijke verwarring.[48]

Deze ongewisse omstandigheden misten hun weerslag niet op de financiële positie van de Arkemheen. Om over voldoende contant geld te kunnen beschikken, verkochten vermogende bewoners delen van hun bezit en eisten zij teruggave van de uitgeleende kapitalen. Ook Hendrik van Steenler, ontvanger van de Arkemheen, zat slecht bij kas. In 1802 loste hij door geldgebrek slechts 500 gulden af, terwijl de aflossingen tussen 1796 en 1801 gemiddeld rond de 10.000 gulden lagen. In 1803 werd in het geheel niet afgelost. Deze feiten veroorzaakten in en rond de polder grote onrust en financiële onzekerheid onder de vele particuliere en institutionele beleggers, waaronder diverse Veluwse diaconieën en stedelijke kinder-, wees- en gasthuizen. De gevolgen waren rampzalig.

In de eerste maanden van 1804 verzochten tientallen beleggers uitbetaling van aan de polder verstrekte leningen tot een bedrag van 50.000 gulden. Op 3 april 1799 waren ook al leningen opgezegd voor 30.000 gulden. De dijkstoel had toen het tij weten te keren door versneld obligaties uit te loten en uit te betalen, wat door de geldschieters geaccepteerd was. In 1804 bevond de dijkstoel zich echter 'in de absolute onmogelijkheyd om die Capitalen te kunnen restitueren alzo daar toe geen penningen voor handen waren' schreef ontvanger Van Steenler in de notulen.[49] De dijkstoel was ten einde raad, vreesde dat de

Afb. 127. De glasfabriek Padang aan de Westkadijk in Nijkerk ca. 1800 (anonieme aquarel 34 x 26 cm. Gemeente Archief Nijkerk. Roodbeen 2013: 89).

47 Aerts 2006: 201, 213. Zie ook Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW) deel 7: 480-482.
48 De Vries en Van der Woude 1995: 160-162 en Aerts 2006: 148.
49 Voor alle gegevens in dit hoofdstuk AZA inv. nr. 4, notulen 1804-1806. Voor alle correspondentie omtrent deze kwestie AZA inv. nr. 809 en 810 en BFA inv. nr. 1471 en 1477.

18021 Het hoofd boven water.indb 406 23-04-18 17:05

crediteuren zouden gaan procederen en riep om die reden de geërfden in spoedvergadering bijeen.

Dijkstoel en geërfden vergaderden op 8 februari 1804 op de boerderij de Voordijk in Putten. Ook een groot aantal crediteuren was aanwezig. De dijkstoel gaf opening van zaken en maakte bekend dat de opgevraagde kapitalen geen 50.000 gulden maar inmiddels 150.000 gulden bedroegen. Of dit nog niet genoeg was deelde Franciscus Erckelens, heemraad namens Harderwijk, mee dat dit slechts de halve waarheid was. Hij had de moeite genomen alle uitstaande kredieten sedert het rampjaar 1775 op te tellen en kwam tot de slotsom dat de totale schuld van de polder maar liefst 245.400 gulden bedroeg. Wilde men deze schuld op korte termijn vereffenen, zo stelde hij, dan moest het morgengeld van zes gulden verhoogd worden naar 75 gulden per morgen. Een dergelijk bedrag konden de geërfden onmogelijk opbrengen. Veel landerijen waren ook al hypothecair belast. Koortsachtig beraad volgde. Met meerderheid van stemmen werd akkoord gegaan met een alternatief voorstel van de geërfden uit Putten en Nijkerk. De dijkstoel kreeg de opdracht aan het Nationaal Gerechtshof in Den Haag een request te sturen met het verzoek de polder surseance van betaling te verlenen. Dit verzoek ging vergezeld van een voorstel om de schuld binnen een periode van tien jaar af te lossen. Zie tabel 35.

1e jaar is afgelost	24232.10
2e jaar is afgelost	24959.10
3e jaar is afgelost	25708.10
4e jaar is afgelost	26479.10
5e jaar is afgelost	27273.10
6e jaar is afgelost	28082.00
7e jaar is afgelost	28934.10
8e jaar is afgelost	29802.10
9e jaar is afgelost	30596.10
10e jaar is afgelost	31614.10
Totaal	277680.10

Onder dit schema staat de volgende tekst: ‘Men reeds in ‘t 9e jaar het geheele capitaal heeft afgelost, en ’t welk men uit hoofde er somtijds calamiteiten aan de dijken zouden kunnen komen liever heeft gepreefereerd deeze meerdere omslag over 10 jaaren te doen plaats hebben’.

Tabel 34. Plan van aflossing van de schulden van de polder Arkemheen in 1804 (AZA inv. 809). Bedragen in gulden en stuiver.

Op 7 juni 1804 verstuurde de dijkstoel het verzoek om surseance van betaling ‘Aan het Staats-Bewind van de Bataafse Republiek’. Het Nationaal Gerechtshof wees het verzoek af. De reden daarvoor was het voorstel van de dijkstoel om de schuld zelf weg te werken. Volgens dit schema moest de dijkstoel een bedrag aflossen van 24.232 gulden in het eerste jaar oplopend tot 31.614 gulden in het tiende jaar, in totaal 277.680 gulden. Het surplus van ruim 32.000 gulden diende als reserve om eventuele calamiteiten het hoofd te kunnen bieden. Voor het inlossen van deze schuld stonden zowel het morgengeld als alle extra inkomsten garant. Bovendien beloofde de dijkstoel elk jaar tot een bedrag van minimaal 8000 gulden aan uitgelote obligaties aan particuliere en institutionele beleggers terug te

betalen. Hierover was inmiddels overeenstemming bereikt met de diverse crediteuren. Ook minister Ribbers verleende in een brief van 31 augustus 1805 aan de wijze van uitloting zijn fiat.[50] Om deze schuldsanering te kunnen uitvoeren werd met ingang van het boekjaar 1806 het morgengeld met 100% verhoogd, van 6 naar 12 gulden per morgen.[51]

Bij het verzoek aan het Landsbestuur om surseance van betaling bevonden zich twee bijlagen. In de eerste bijlage legde de dijkstoel verantwoording af voor de wijze waarop het tekort van 245.400 gulden in de loop der jaren ontstaan was. De belangrijkste kostenpost was de steendijk. Door uitbreiding en onderhoud had de dijkstoel hiervoor zeer hoge 'capitale moeten negotieëren'. Om dit te bewijzen voegden zij een lijst toe met de namen van alle crediteuren met opgave van de geleende kapitalen. Evenals in de jaren 1750-1753 waren ook nu de belangrijkste geldschieters leden van de Harderwijkse familie Van Westervelt. De Van Westervelts hebben omstreeks 1804 voor 130.000 gulden aan obligaties uitstaan in de polder Arkemheen.[52] Ook dijkgraaf mr. Nicolaas van Diermen had voor 6000 gulden in de Arkemheen belegd. Veel kleinere bedragen waren ingelegd door institutionele beleggers zoals de kerk van Putten, de diaconie van Otterlo, het kindertehuis in Harderwijk en de weeshuizen in Nijkerk en Arnhem.

De tweede bijlage was een verklaring ondertekend door Bart van Neyendaal, Willem van Diest, Wouter Blom en Dirk van Hennekeler. Deze vier heren van 'competente ouderdom' waren geërfden en woonachtig in Putten en Nijkerk. Bovendien waren zij goed op de hoogte van de marktwaarde van de vruchtbare hooi- en weilanden in de Arkemheen. Op grond daarvan had de dijkstoel hen gevraagd de totale waarde van de landerijen in de polder te berekenen. De polder had, zo schreven zij, een gemiddelde oppervlakte van 3462¼ morgen. Na aftrek van de kosten was de minimale marktwaarde per morgen 300 gulden. De landerijen van de polder vertegenwoordigden in 1804 dus een economische waarde van 1.038.675 gulden. Dat bedrag achtten zij voldoende als onderpand voor de voorgestelde wijze van aflossing. Ten slotte vermeldden zij dat een faillissement van de Arkemheen schadelijk zou zijn voor de Gelderse domeingronden, voor het Kwartier van Veluwe en vooral voor zeer veel ingezetenen van Putten en Nijkerk.

Helaas waren dijkgraaf en heemraden niet in staat hun belofte na te komen. In 1805 zag de dijkstoel kans bijna 23.000 gulden af te lossen. In de jaren 1806-1815 varieerden de aflossingen echter tussen de 17.000 en ruim 8000 gulden. Van het oorspronkelijke plan om in tien jaar tenminste 245.000 gulden af te lossen, werd slechts 141.000 gulden gehaald. En er stond de polder nog veel meer onheil te wachten.

Een lening van koning Lodewijk Napoleon in 1808

Op vrijdag 15 januari 1808 trof namelijk een zware noordwesterstorm Nederland. Vooral Vlaanderen, Zeeland en het Zuiderzeegebied werden getroffen. Lage delen van Middelburg en Vlissingen kwamen onder water te staan. In Vlissingen verdronken 31 mensen. Langs de gehele Zuiderzeekust werd schade gemeld.[53] Al op 26 januari 1808 bezocht inspecteur van Rijks Waterstaat A.H.J. van der Plaat de Arkemheense zeedijk. Hij had de opdracht gekregen de schade op te nemen en het dijkcollege 'met desselfs raad en daad

50 BFA inv. nr 1471.
51 AZA inv. nr. 4, notulen 1806. Brief aan Gedeputeerde Staten van Gelderland d.d. 28 september 1806.
52 De grootste leningen waren verstrekt door Jonkvrouwe Van Westerveld tot de Essenburg (57.500 gulden), Mechteld van Westervelt (57.500 gulden) en Heribert van Westervelt (15.000 gulden). Zie voor genealogische gegevens Duinkerken 1990: 219-225.
53 Buisman 2011: 243-244.

zoo veel moglijk te assisteren'. Dat was ook wel nodig. 'Den geheelen kruijn van de dijk was', zo schreef Van der Plaat in zijn rapport aan de directeur-generaal van de Waterstaat Van Vredenburch, 'weggeslagen en het steenwerk voor het grootste gedeelte uijt malkander geslagen'.[54] De waterlijn lag bezaaid met puin en keien. Dijkgraaf Nicolaas van Diermen en zijn heemraden waren ten einde raad. De polder ging al gebukt onder een loodzware schuldenlast, financiële middelen om deze schade te herstellen ontbraken en het herstel zou vele maanden vergen.

Na overleg met de geërfden besloten dijkgraaf en heemraden op 28 januari een request in te dienen bij Zijne Majesteit koning Lodewijk Napoleon voor een financiële ondersteuning. Gezien de aard van de schade vroeg de Arkemheense dijkstoel om een tegemoetkoming in de kosten van 20.000 gulden voor het herstel van de zeedijk.

Ook in Harderwijk was er aanmerkelijke schade. Daar werd de stenen zeebeer, de havenmuur, aan het oosteinde van de stad gedeeltelijk door de golven verwoest. Ook aan het paalwerk en de beschoeiing in de haven was zware schade toegebracht. Het stadsbestuur van Harderwijk had inmiddels ook het Hof in kennis gesteld van de aangerichte schade. In een brief van 8 februari 1808 namen ook zij de vrijheid de koning te vragen hen 'in deses haare ongelukkige staates te willen ondersteunen'.[55]

Afb. 128. Lodewijk Napoleon (1718-1846) koning van Holland van 1806 tot 1810 (C. Hodges. Speet 2007: 48).

Ik neem aan dat deze verzoeken mede van invloed zijn geweest op de bezoeken die koning Lodewijk Napoleon op 28, 29 en 30 juni 1808 aan Nijkerk en Harderwijk heeft gebracht. Wanneer het bericht van de koning om Nijkerk te bezoeken de Vest bereikte, is onbekend.[56] Wat Harderwijk betreft zijn we beter ingelicht.[57] Daar verscheen op maandagavond 27 juni rond de klok van half elf tijdens de vergadering van de magistraat de Heer van Asbeck, prefect van het paleis Het Loo, de woonplaats van koning Lodewijk Napoleon. Hij deelde mee dat de koning de volgende dag om half acht 's avonds vanuit Nijkerk zou arriveren. De koning wilde na het bezoek aan Nijkerk de nacht doorbrengen in Harderwijk en op woensdag 29 en donderdag 30 juni de stad bezoeken.

54 AZA inv. nr. 4, notulen 26 januari 1808. Andreas Johan Hendrik van der Plaat (1761-1819) was van 1807 tot 1813 inspecteur van de Waterstaat. Van oorsprong luitenant-generaal bij de genie en drager van de Militaire Willemsorde (1815). Zie Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, deel 5 : 514-517. Ewout baron van Vredenburch (1779-1861).

55 OAH inv. nr. 1475.

56 In het gemeentearchief van Nijkerk is over dit bezoek niets terug te vinden. De schaarse informatie komt uit een notitieboekje van D. Jurling, directeur van de glasfabriek en opvolger van Nicolaas Kroon. Zie Beernink 1914: 75.

57 Onder het opschrift: 'De Magistraat heeft goedgevonden het volgende ter nagedachtenis te doen plaatsen' volgt een uitgebreid verslag van het bezoek van Lodewijk Napoleon aan Harderwijk in OAH inv. nr. 1464 fol. 171-172.

In de morgen van dinsdag 28 juni arriveerde Lodewijk Napoleon per koets in Nijkerk. In zijn gevolg bevonden zich baron Van Lamsweerde, lid van de Raad van State, graaf Van Limburg Stierum, lid van de Eerste Kamer en baron de Vos van Steenwijk, landdrost van Gelderland. Vanwege het bezoek aan de Arkemheense zeedijk en de havenwerken van Harderwijk behoorden tot dit gezelschap ook de inspecteurs-generaal van de Waterstaat Twent van Raaphorst en Adrianus Goudriaan.[58] In Nijkerk bezocht de koning enige grote industriële bedrijven. Dat waren de glasfabriek Padang van Nicolaas Kroon en de tabaksspinnerij van Hendrik ten Brink. De glasfabriek stond aan de Arkervaart en leverde glas voor de nationale en internationale markt. Er werkten ongeveer 60 arbeiders, waaronder een aantal Duitsers. De tabaksspinnerij van Hendrik ten Brink stond op de hoek van het Plein en de Kloostersteeg. Dit bedrijf was omstreeks 1800 met 70 à 90 werknemers de grootste fabriek van Gelderland.[59] De koning had ook oog voor de armen van Nijkerk. Dit blijkt uit het collecteboek van de diaconie van de Hervormde Gemeente: 'Ontvangen een liefde gift van Zijn Maajesteid den Kooning van Holland f 807,14'.[60] De bronnen geven geen uitsluitsel of de koning ook de Arkemheense zeedijk heeft bezocht. Vermoedelijk was hij van de schade op de hoogte gebracht via het inspectierapport van Van der Plaat. In de vooravond vertrok het gezelschap naar Harderwijk. Daar logeerde de koning in de ambtswoning van burgemeester Jan Cornelis François de Vries aan de Vischmarkt.

In de morgenuren van 29 juni ontmoette de koning de magistraat van Harderwijk, nadat J. Steenwinkel hem de sleutels van de stad had aangeboden. Na het middagmaal ontving hij de senaat van de Academie, een afvaardiging van de Waalse, de Nederlands Gereformeerde en de Rooms-Katholieke kerk en van de Joodse gemeenschap. Ook de officieren van de gewapende burgerwacht, een aantal studenten en een deputaatschap van de aanzienlijke burgerij werden aan de koning voorgesteld. Op 30 juni bezocht de koning de net opgerichte spinschool aan de Vijhestraat. De spinschool was een instelling van liefdadigheid waar werk werd verschaft aan jongeren die betrapt waren op lichte misdrijven. Het spinnen van garens werd afgewisseld met onderwijs om de jongeren weer op het rechte pad te brengen. Bij zijn vertrek schonk de koning 1000 gulden aan deze instelling. De armen van Harderwijk werden ook door de koning bedacht. Zij kregen 300 dukaten, toen gelijk aan een bedrag van 1500 gulden.[61] De koning bezichtigde vervolgens de gewezen Munt, het Academiegebouw met de Hortus Medicus en stelde zich op de hoogte van de gang van zaken bij de bokkinghang of haringrokerij van de heer Walter en de wolververij van de wed. J.H. Hulsing. Na zich uitgebreid te hebben laten voorlichten over de financiële positie van de stad verliet de koning om twaalf uur Harderwijk. Het bezoek van koning Lodewijk Napoleon kostte de stad ruim 325 gulden.[62]

Op 14 juli 1808 ontving de Arkemheense dijkstoel een schrijven van het hof. 'Ter verkoming van grootere onheilen', zo schreef de koning, had hij besloten uit 's rijks kas een renteloos voorschot te verlenen ter grootte van het gevraagde bedrag onder drie voorwaarden.

58 Gerardus Wilhelmus Josephus baron van Lamsweerde (1758-1837); Leopold graaf van Limburg Stierum (1758-1840); Jan Arend baron de Vos van Steenwijk (1746-1813); Adriaan Pieter Twent van Raaphorst (1745-1816) was Minister van Binnenlandse Zaken en Waterstaat; Voor Goudriaan zie: M. Westphal, Adrianus François Goudriaan (1768-1829). Biografie van een omstreden Inspecteur-Generaal uit de begin jaren van 's Rijks Waterstaat. Reeks Rijkswaterstaat-serie 61. Den Haag 1998.

59 Engelen 1990: 203-210; Van der Bie 2012: 12-13; Roodbeen 2013: 89 en Hagoort 2006: 307, glossarium.

60 AHG inv. nr. 174. De gift wordt ook vermeld in de notulen van de kerkenraad d.d. 12 juli 1808. Zie AHG inv. nr. 3.

61 Kroniek van Harderwijk 1431-1931: 200, 201. De dukaat werd in verschillende Nederlandse provincies geslagen tot 1808. De dukaat is geen wettig betaalmiddel. De overheid garandeert slechts gewicht en goudgehalte van de munt.

62 OAH inv. nr. 1528 fol. 66 en inv. nr. 1535 fol. 16.

De 20.000 gulden moest in tien jaarlijkse termijnen van 2000 gulden worden terugbetaald. Het morgengeld van twaalf gulden per morgen stond voor deze aflossing garant en tijdens de aflossingsperiode moesten jaarlijks kopieën van de jaarrekening worden opgestuurd. In het geval van Harderwijk ging het anders. In april 1810 werden door de firma Ynse Meintes uit Oldeboorn de havenwerken van Harderwijk hersteld voor een totaalbedrag van 44.852 gulden. Het Rijk droeg eveneens 20.000 gulden bij in deze onkosten. De uitvoering van het werk stond onder toezicht van de inspecteur van de Waterstaat Andreas van der Plaat.[63]

'voor diverschen onkosten toen Zijne Majesteit vergeefsch gewagt is 253.2.4.
van toen Zijne Majesteit alhier geweest is 32.10.-
voor L. Gelderman voor een rijs na het Loo met de commissie 22.5.-
voor de vertering 4.15.-
aan L. Gelderman voor geleverde haver aan de paarden bij de komst des Koning 17.9.8'

N.B. Totaal 330.7.2. gulden. Looch Gelderman was de stadskoetsier van Harderwijk. De reis naar het Loo stond onder leiding van de burgemeester en is vermoedelijk gemaakt om de vraag om financiële steun te onderstrepen.

Tekst 72. Opgave van de 'extra ordinaire' uitgaven geboekt op 9 juli naar aanleiding van het bezoek van koning Lodewijk Napoleon aan Harderwijk op 28, 29 en 30 juni 1808. Bedragen in gulden, stuiver en cent (OAH inv. nr. 1528 fol. 66).

'Extract uit het verbaal der antwoorden gegeven op requesten door den Raad-Secretaris op last van Zijne Majesteit den Koning van Holland den 14 Julij 1808'.
'De Raad-Secretaris achtervolgens eene Decisie des Konings van den 3 dezer maand, nr. 62, genomen op het Request van Dijkgraaf en Heemraden des Arkemheemschen Polders, brengt mede ter kennis van de requestranten dat uit aanmerking van de noodzakelijkheid dat de zeedijk des Arkemheenschen Polders, ter voorkoming van grootere onheilen, worden hersteld, door zijne Majesteit aan hen is geaccordeerd een voorschot uit 's rijks Kas ter somme van Twintig duizend Guldens onder de navolgende bepalingen:
1e. dat de restitutie van dat Kapitaal zal moeten geschieden in tien achtereenvolgende Jaren, elk jaar met f 2000,-.
2e. dat door de Directie van voorzeide Polder wederom in dezen jare een omslag zal moeten worden gedaan van ten minsten twaalf Guldens per morgen over 3100 7/8e Morgen en van zes Guldens per Morgen over 722 ¾ Morgen of wel dat de alzoo op te brengen som van f 41.547,- over de Directie van den Arkemheenschen Polder op zodanige wijze over de onderscheidene Morgentalen zal worden omgeslagen als naar billijkheid zullen oordelen te kunnen geschieden en
3e. dat de Directie van meergemelde Polder zal verpligt zijn jaarlijks tot de geheele aflossing van het bovenvermelde voorschot van f 20.000,- toe aan den Directeur-Generaal over den Waterstaat in te zenden eene geautentiveerde Kopij van des Polders Rekening terstond nadat dezelve zal zijn opgenomen en ingesloten'.

Tekst 73. Brief van Zijne Majesteit de Koning van Holland, Lodewijk Napoleon, waarin hij uit 's rijks kas aan de dijkstoel van de polder Arkemheen een voorschot van 20.000 gulden verleent voor het herstel van de Arkemheense zeedijk na de stormvloed van vrijdag 15 januari 1808 (AZA inv. nr. 27).

63 Kroniek van Harderwijk 1931: 205.

De toekenning van de lening aan de dijkstoel van de Arkemheen door koning Lodewijk Napoleon vormde een onderdeel van het waterstaatsbudget binnen de staatsbegroting van 1808. Al in de begroting voor het jaar 1799 had de Bataafse Republiek een som van 300.000 gulden uitgetrokken bestemd 'voor onvoorziene rampen, mitsgaders voor subsidiën welke daardoor zoude behoren te worden geäccordeert, en verdere toevallige zaken'.[64] Tot 1810 was deze subsidieverlening uitgegroeid tot een belangrijk instrument van de centrale overheid inzake de waterstaat. Dit kan mede toegeschreven worden aan de persoonlijke belangstelling die koning Lodewijk Napoleon aan de dag legde voor waterstaatkundige zaken. Meerdere malen was hij aanwezig in de zwaarst getroffen watersnoodgebieden en bemoeide hij zich met nationale hulpacties.[65] Op de waterstaatsbegroting van 1808 staan 24 subsidieprojecten waarmee een totaalbedrag van bijna 636.000 gulden was gemoeid. Daarvan ging bijvoorbeeld 340.000 gulden naar de calamiteuze polders in Zeeland, 233.686 gulden naar de Zuidpolder bij Edam, maar ook 100 gulden naar de beplanting van de duinen bij Petten.[66] Ook de havenwerken in Harderwijk zullen uit deze subsidiepot betaald zijn. Renteloze voorschotten en subsidies waren voor de centrale overheid middelen om het nationale waterstaatsbeleid vorm te geven op regionaal en lokaal niveau. In het algemeen bestond er voorkeur voor het verlenen van subsidies. Het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek had in 1799 wel gepleit voor het verlenen van renteloze voorschotten bij waterstaatscalamiteiten, maar het Vertegenwoordigend Lichaam was daarin niet meegegaan. Het Vertegenwoordigend Lichaam was ten tijde van de Bataafse Republiek de volksvertegenwoordiging, verdeeld in een Eerste Kamer met 64 leden en een Tweede Kamer met 30 leden. De Tweede Kamer koos op voordracht van de Eerste Kamer vijf leden, het Uitvoerend Bewind. Dat Bewind werd bijgestaan door agenten, de ministers. De aard van de schade aan de Arkemheense zeedijk viel vermoedelijk niet onder de subsidieregeling maar onder 'verdere toevallige zaken', waarbij binnen de waterstaatsbegroting slechts een renteloos voorschot mogelijk was.

De dijkstoel kon dus aan het werk. Uit een brief van de minister van de Waterstaat Twent van Raaphorst van 30 september 1808 bleek echter dat aan het herstel van de zeedijk nog nauwelijks gewerkt was. De Minister achtte zich daarom verplicht de dijkstoel op te dragen voldoende arbeiders in dienst te nemen, goede 'specie' te gebruiken, voldoende Doornikse steen te bestellen en waar nodig rijsbeslag en krammatten aan te leggen. Nog geen maand later stelde inspecteur Van der Plaat vast dat er nu wel aan de dijk gewerkt werd, maar dat er bij de ophoging toch een slechte kwaliteit aardspecie gebruikt was. Ook waren er te weinig stenen geleverd, waardoor de 'ingeslagen vakken op vele plaatsen nog ongeheeld waren'. Inspecteur Andreas van der Plaat woonde in die tijd in Hierden en kon dus het herstel van de zeedijk van zeer nabij volgen.[67] Pas in het voorjaar en de zomer van 1809 werd de dijkkruin hersteld, het steenwerk gerepareerd en de dijksloot uitgegraven voor een totaalbedrag van 21.031 gulden.[68] Daarmee werd het bedrag van de lening slechts met iets meer dan 1000 gulden overschreden. Bij de terugbetaling van het renteloze voorschot ontliepen dijkgraaf en heemraden opnieuw hun verantwoordelijkheid. Slechts één

64 Van Heezik 1997:19. Een overzicht van alle waterstaatssubsidies in ons land tussen 1798 en 1850 in Van Heezik 1997: 18-31.
65 Bosch 2012: 45.
66 Van Heezik 1997: 19 en bijlage I. Zie ook Bosch 2000: 64-66. Op pagina 66 in tabel 2.1. alle subsidies over 1808.
67 AZA inv. nr. 27, 28, 710 en 711. Zie ook de notulen over 1808 in inv. nr. 4.
68 AZA inv. nr. 629.

keer loste de dijkstoel het jaarlijks verplichte bedrag van 2000 gulden af. De volledige aflossing vond pas plaats in 1844.

2. Het dijkrecht van 1752 en de reglementen van 1827 en 1874

Maatschappelijke, economische en infrastructurele veranderingen in de negentiende eeuw

In 1815 begon een nieuwe fase in de vaderlandse geschiedenis. Het land werd geregeerd door een koning, die begreep dat de Franse overheersing niet alleen ellende had gebracht. Veel van wat de Fransen hier hadden ingevoerd bleef behouden, zoals het strafrecht, de burgerlijke stand, het kadaster, het metrieke stelsel en een uniform bestuursstelsel.[69] Daarop kon in de eerste decennia van de nog jonge negentiende eeuw voortgebouwd worden. In de negentiende eeuw ontstond het 'moderne' Nederland. Er deden zich grote veranderingen voor op maatschappelijk, economisch en politiek terrein. Ook waterstaatkundig stonden de ontwikkelingen niet stil. Steeds verdergaande centralisatie van de Nederlandse waterstaat lag in het verschiet. Uiteraard gaat het in het kader van dit boek te ver om aan al deze aspecten en ontwikkelingen aandacht te besteden. Toch is het nodig – voor we de geschiedenis van de polder verder bekijken – ons te realiseren, dat ook de dijkstoel en de geërfden van de Arkemheen leefden in deze steeds veranderende wereld. Zij werden verplicht op veranderingen te reageren, of wat soms nog verstandiger zou zijn geweest, te anticiperen. Dat lukte lang niet altijd. Ook in de nieuwe tijd bleef het moeilijk oude verworvenheden in te leveren, nieuwe ideeën te accepteren en moderne technieken toe te passen. Vooral de grondwet van 1848, de provinciale wet van 1850 en de gemeentewet van 1851 hadden bestuurlijk grote invloed op de ontwikkelingen in ons land. Voortaan was ons land een rechtsstaat. Elke burger was voor de wet gelijk en de maatschappij stelde via democratisch gekozen vertegenwoordigers de wetten vast.

Afb. 129. Koning Willem I met hermelijnen mantel, scepter, kroon en generaalshoed, geschilderd door J. Paelinck in 1819 (Speet 2007: 44).

69 Speet 2007: 12.

De nieuwe tijd begon na de Volkerenslag bij Leipzig van 16 tot 19 oktober 1813. Napoleon werd vernietigend verslagen. Inmiddels werd de Franse overheersing als een bezetting ervaren. De binnenlandse tegenstellingen waren grotendeels verleden tijd. Er overheerste binnen Nederland een sterk vaderlandslievend gevoel. Dat was voor de orangisten Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1824), Leopold, graaf van Limburg Stirum (1758-1840) en Adam van der Duyn van Maasdam (1771-1848) aanleiding om in november 1813 prins Willem Frederik, de zoon van stadhouder Willem V, uit Engeland te laten overkomen. Bij zijn aankomst in Scheveningen was het 'Oranje Boven' niet van de lucht. Nederland was vrij en Willem I werd de eerste soevereine vorst van Nederland. Op 14 augustus 1815 kondigde men de nieuwe grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden af en een maand later werd Willem I ingehuldigd.

Afb. 130. De landing van de prins van Oranje, de latere koning Willem I, in Scheveningen in november 1813 werd in 1909 nagespeeld in de Kolk bij het Nijkerkse stadhuis. De Prins van Oranje werd gespeeld door Chr.J. Hana (foto Museum Nijkerk).

Nederland was, aldus Van der Woud, in de eerste helft van de negentiende eeuw een sociaal en cultureel zeer verdeelde standenmaatschappij met een paar van bovenaf bedachte bindende thema's, zoals liefde voor vorst en vaderland. De samenleving bestond uit een kleine bovenlaag, vermoedelijk niet meer dan drie tot vijf procent van de bevolking, en de grote massa, 'het volk' of de 'armen'. Tot die laatste groep hoorden arbeiders, handwerkslieden maar zeker ook de boeren. Op het platteland en in de sloppen van de steden heerste bittere armoede. Talrijke instellingen van liefdadigheid, zoals weeshuizen, gasthuizen, hofjes en diaconieën voorzagen in de ernstigste nood van een groot deel van de bevolking. De afstand in ontwikkeling en welstand tussen beide standen was nauwelijks te overbruggen.[70]

70 Van der Woud 2010: 10.

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam daarin verandering. Onder invloed van technisch-wetenschappelijke ontwikkelingen, het toenemen van de mogelijkheden van mobiliteit en massa-communicatie ontwikkelde zich een derde stand. Tot deze derde stand behoorden kooplieden, bankiers, industriëlen en welvarende landbouwers. De laatsten profiteerden van de grote bloei van de Nederlandse landbouw in de jaren 1850-1880. De stoommachine deed haar intrede en opende ongekende handelsmogelijkheden voor de binnenvaart, de stoomvaart over de oceanen en de bemaling van het polderland door stoomgemalen. Na het aannemen van de spoorwegwet in 1860 werd in enkele tientallen jaren door zeven verschillende spoorwegmaatschappijen bijna het volledige nationale spoorwegnet aangelegd. Klinkerbestrating maakte zandige landwegen tot een begaanbare rijbaan. Woeste gronden werden in hoog tempo ontgonnen.

Ook de steden veranderden van aanblik. Stadswallen en -poorten werden in rap tempo afgebroken. Voortaan beheersten fabrieksschoorstenen de skyline van de steden, want ook de industrialisatie kreeg vaste voet in Nederland. In het kielzog van de industriële omwenteling veranderde het levenspatroon. Ook in de persoonlijke levensomstandigheden deden zich grote veranderingen voor. De gloeilamp, de telefoon, de post, de fiets, de eerste auto's – om maar enkele dingen te noemen – en het reizen per trein deden hun intrede. De negentiende-eeuwer noemde dat 'de vooruitgang', die vooral in het dagelijks leven tot uitdrukking kwam. Van der Woud noemt communicatie en mobiliteit vitale en essentiële voorwaarden voor economische, politieke, staatkundige en veelsoortige sociale groei. Een proces dat niet alleen in Nederland aan de orde was. In de hele westerse wereld vond deze omwenteling plaats. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond een 'nieuwe wereld' en werd de basis gelegd voor het moderne Nederland.[71]

Ook aan de rand van de Noordwest-Veluwe stonden de ontwikkelingen in de negentiende eeuw niet stil. De eerste 'moderne' ontsluiting van de gemeenten Nijkerk en Putten dateert uit de twintiger jaren. Op 9 maart 1827 besloot men tot de aanleg van de straatweg langs de Zuiderzee van Hoevelaken tot Katerveer bij Zwolle. Putten en Nijkerk betaalden samen 30% van de aanlegkosten van 700.000 gulden. De Zuiderzeestraatweg – gedeeltelijk de oostgrens van de Arkemheen – liep dwars door Nijkerk en Putten en bleef tot na de Tweede Wereldoorlog de belangrijkste verkeersader aan de westkant van de Veluwe. Vanaf ca. 1860 veranderden de modderige Arkemheense polderwegen, waarin de hooi- en mestwagens voortdurend bleven steken, in berijdbare klinkerwegen. Met name de verharding van de Bunschoterweg zorgde voor een goede verbinding met het Utrechtse achterland. Zie hoofdstuk 5, paragraaf 8.

Een zeer belangrijke ontsluiting van de Noordwest-Veluwe kwam tot stand in 1863. In dat jaar bouwde de Nederlandsche Centraalspoorweg Maatschappij (NCS) de spoorlijn Utrecht-Zwolle. Tien jaar later de lijn Amersfoort-Amsterdam, waardoor Nijkerk en Putten een directe verbinding kregen met de hoofdstad en het westen van Nederland. Het station van Putten werd ver buiten de dorpskern gebouwd. Het Nijkerkse station lag in 1863 vlakbij de bebouwde kom. Voor de bouw ervan moest een grote tabaksschuur op het tabaksland het Hiepje worden afgebroken, om plaats te maken voor het stationsgebouw.[72] Nieuw aangelegde weg- en spoorverbindingen vormden een belangrijke voorwaarde voor de verdere economische ontwikkeling van de regio Nijkerk/Putten.

71 Van der Woud 2010: 209, 271.
72 Hagoort 2006: 148, glossarium. Hiep of heep is een hak-, kap- of snoeimes met een breed en zwaar snijblad. Het tabaksland het Hiepje heeft de vorm van het lemmet van een hiep. Het Hiepje ligt kadastraal Nij B 251.

De 'moderne' Nederlandse waterstaat

De verworvenheden op het terrein van centraal waterstaatsbestuur uit de Bataafs-Franse periode werden in de periode na 1813 gecontinueerd. De grondwet van 1815 van het Koninkrijk der Nederlanden bevestigde het toezicht en gezag van het provinciaal bestuur over de waterstaat. Artikel 131 luidde: 'De Staten hebben het toezigt en gezag over alle Hooge en andere Heemraadschappen, Wateringen, Waterschappen, Dijk- en Polderbesturen en andere dergelijke kollegiën, hoe ook genaamd, binnen hunne provinciën (…)'. Ten aanzien van de Arkemheen spitste deze bemoeienis van de Gelderse Staten zich vooral toe op de vraag of zij zelfstandig de bevoegdheid hadden een nieuw reglement voor de polder vast te stellen. In de praktijk zochten de Staten tot aan het eind van de negentiende eeuw naar een compromis tussen eigen wens tot centralisatie en historisch verworven polderrechten van de Arkemheen.

De grondwet van 1815 bepaalde dat de waterstaat rechtstreeks viel onder de verantwoordelijkheid van de koning (artikel 215) en dat benoeming van leden van het polder- en waterschapsbestuur werd gedaan door de Staten na voordracht aan de koning (artikel 222). De waterstaat ressorteerde onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken. In de dagelijkse praktijk voerden polders en waterschappen hoofdzakelijk een eigen beleid. In het uiterste geval konden besluiten wel door Gedeputeerde Staten worden vernietigd. Evenals de stadsbesturen van voor 1795 had de dijkstoel een drievoudige macht: de rechterlijke, wetgevende en uitvoerende. Bij de wet van 9 oktober 1841 verviel de rechtsmacht van de waterschappen. Daarmee leverden zij een deel van hun autonomie in. Voortaan waren de waterschappen publiekrechtelijke organisaties. Zij bleven bevoegd eigen reglementen op te stellen en waren verantwoordelijk voor de uitvoerende taken binnen hun gebied.

Onder invloed van de revolutionaire ontwikkelingen elders in Europa kwam in 1848 een nieuwe grondwet tot stand. Het was de staatsman J.R. Thorbecke (1798-1872) die met de grondwet van 1848 het hervormingskarwei voltooide. In de grondwet van 1848 werd het zwaartepunt van de macht verplaatst van de koning naar het parlement. De grondwet bepaalde dat de leden van de Tweede kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraad rechtstreeks werden gekozen. De grondwet waarborgde de vrijheid van drukpers, van vereniging en van godsdienst. Het huidige parlementaire systeem is nog steeds gebaseerd op de principes van de grondwet van 1848. De nationale waterstaatsdienst werd omgedoopt in 's Rijks Waterstaat. Een belangrijke impuls voor de ontwikkeling van 's Rijks Waterstaat vormde de oprichting van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in 1847. Hierdoor kreeg

Afb. 131. Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) geschilderd in de tweede helft van de negentiende eeuw door J. Neuman (Speet 2007: 64).

het rijk de beschikking over grondig geschoold personeel. Zowel belangrijke infrastructurele werken als kust- en rivierverbeteringen kwamen hierdoor tot stand.[73]

De grondwet van 1848 gaf de provinciebesturen een nog grotere bevoegdheid dan de grondwet van 1815. Niet langer hielden zij alleen toezicht, nu konden zij ook zelf de polders en waterschappen anders inrichten en reglementeren. De eindverantwoordelijkheid bleef bij de minister. In de loop van de negentiende eeuw verschenen talrijke reglementen. Ook de Gedeputeerde Staten van Gelderland bleven daarin niet achter. Zij moesten echter een strijd voeren op twee fronten. Dat betrof enerzijds regelingen rond het functioneren van de rivierpolders, anderzijds die van de zeepolders. Van die zeepolders waren de Arkemheen en de polders Oosterwolde en Oldebroek de belangrijkste. Het kostte nog jaren van overleg tussen het provinciaal bestuur van Gelderland en de Arkemheense dijkstoel voor de polder zich onderwierp aan een provinciaal reglement en daarmee afstand deed van de rechten en privileges geformuleerd in het dijkrecht van 1752.

Afb. 132. Herberg De Vergulde Ploeg, in de achttiende eeuw ook De Ploeg genoemd, op de hoek van de Kleterstraat en de Oosterstraat in Nijkerk omstreeks 1900. Later was hier de uitgeverij van G.F. Callenbach gevestigd. Het pand is afgebroken in 1937 (foto Gemeente Nijkerk).

Het dijkrecht in ere hersteld 1815-1817

We pakken de draad van het verhaal over de lotgevallen van de Arkemheen weer op in de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden. Op 10 november 1815 trad ontvanger Hendrik van Steenler wegens ouderdom vrijwillig terug. Om procedurele fouten te voorkomen, informeerde de dijkstoel bij de gouverneur van de provincie wie er bevoegd was een nieuwe benoeming uit te brengen. De provincie antwoordde dat die bevoegdheid volgens de grondwet na voordracht door de dijkstoel behoorde ‘tot de competentie van de Koning’. De dijkstoel nomineerde daarop drie kandidaten: Dirk van Winkoop, Wouterus Blokhuis en Lambertus van Elfrinkhof. De dijkstoel adviseerde de gouverneur Dirk van Winkoop te benoemen ‘met verzoek te effectueren dat hij onder de vereischte eed en borgtocht door Zijne Majesteit tot dien post mag worden aangesteld.’ Op 30 december 1815 bevestigde de gouverneur zijn benoeming. Maar tot grote verbazing van de dijkstoel deelde hij in de begeleidende brief mee, dat deze benoeming niet behoorde tot de competentie van de koning, maar tot de bevoegdheid van de dijkstoel. Ook binnen de provincie bestond dus geen procedurele overeenstemming betreffende de benoeming van polderbestuurders. De dijkstoel benoemde daarop – zonder raadpleging van de geërfden – tijdens de vergadering op 12 januari 1816 in

73 Bosch 2000: 163-196.

de Nijkerkse herberg 'De Vergulde Ploeg' Dirk van Winkoop tot ontvanger.[74] Op 16 februari legde hij in de handen van de dijkgraaf de eed af. Borg voor de ontvangst van het morgengeld stond zijn onroerend goed ter waarde van 14.500 gulden.[75]

In de loop van 1816 bleken er nog meer verschillen van opvatting te bestaan tussen de dijkstoel en de provincie. De leden van de dijkstoel waren van mening dat de dijkrechten van 1752 sedert 1807 niet meer van kracht waren. Gedeputeerde Staten daarentegen schreven dat 'het gemelde dijkregt moet beschouwd worden als nimmer buiten werking gebracht of afgeschaft te zijn geweest'.[76] In een lange brief aan Gedeputeerde Staten van 9 mei 1816 vroeg de dijkstoel begrip voor alle onduidelijkheid. Het college erkende dat zij af en toe de weg kwijt geweest was. Niet onbegrijpelijk. Eerst hadden zij zich moeten schikken naar de eisen van de Requestmeester van de Dienst van Bruggen en Wegen in de Hollandse Departementen, daarna naar de dijkwet van 1810 en ten slotte naar de decreten van de Franse keizer.[77] Pas in het voorjaar van 1817 kwam er – althans voor de dijkgraaf en geërfden van de Arkemheen – aan deze verwarring een einde.

Afb. 133. Boerderij de Voordijk met voorhuis en hof, gemeente Putten. De opstal op de foto dateert uit 1861. In de achttiende en negentiende eeuw vergaderden de dijkstoel en de geërfden van de polder Arkemheen regelmatig op deze boerderij (foto J. Looyen).

Op 7 mei 1817 opende dijkgraaf Engelbert George Ardesch de geërfdenvergadering van de Arkemheen op de boerderij de Voordijk in Putten.[78] Nadat hij de geërfden had opgeroepen alle beraadslagingen aandachtig te volgen, deelde hij hen mee dat 'gelukkige tijdsomstandigheden in ons Vaderland de geërfdens van de Arkemheenschen polder wederom in het bezit gesteld hadden van die aloude voorvaderlijke voorrechten, welke zij zo langen reeks van jaaren ongeschonden en rustig hadden mogen bezitten'. Ardesch bedoelde uiteraard met de 'gelukkige tijdsomstandigheden' het vertrek van de Fransen in 1813, de terugkeer van de zoon van stadhouder Willem V en diens inhuldiging op 21 september 1815 als koning Willem I. Tegelijk met deze heuglijke feiten waren volgens de dijkgraaf ook de 'aloude voorvaderlijke voorrechten' hersteld. Daarmee bevestigde Ardesch

74 Oudste vermelding vermoedelijk uit 1670 in RV inv. nr. 850:'Huijs en hofstede gnt. (genaamd) de Vergulde Ploegh […] zijtwert de Kleterstraet'.
75 AZA inv. nr. 4. De borgstelling bestond uit de helft van de Nijkerkse boerderij Schardepot, de weilanden Speelmanskamp (Pu I 139, 140) en de Birkenstroeten (Pu I 740-743, 770-772), het bouwland de Pol en het Ooievaarsnest en zes morgen tabaksland met schuur. Eén morgen weiland werd in 1816 getaxeerd op circa. 500 gulden.
76 AZA inv. nr. 4. De brieven van Gedeputeerde Staten van Gelderland d.d. 12 april en 5 december 1816.
77 AZA inv. nr. 4, notulen 1816.
78 AZA inv. nr. 4, notulen 1817.

Afb. 134. De huidige boerderij de Voordijk bewoond door de familie J. Looyen.

het opnieuw van kracht worden van het dijkrecht van 16 oktober 1752. Om dit feit kracht bij te zetten werd aan het eind van deze vergadering het dijkrecht van 1752 hardop voorgelezen 'hetwelk terstond wederom in werking gebragt en even als voordezen van volle kracht en waarde is gehouden'.[79] Op diverse geërfdenvergaderingen in mei en juni 1817 kozen de zestienen Samuel baron van Lynden tot Oldenaller tot dijkgraaf, verwisselde Engelbert George Ardesch zijn functie van dijkgraaf voor die van dijkschrijver en werd de benoeming van Dirk van Winkoop tot ontvanger bevestigd. Zo was alles weer als vanouds. De geërfden zaten opnieuw in het centrum van de macht. En ze waren niet van plan dat binnenkort op te geven.

Het concept-reglement van 1827: een herhaling van zetten

In de Franse tijd was het de overheid om verschillende redenen niet gelukt meer greep te krijgen op het lokale waterbeheer. Het ontbrak in die periode in het algemeen aan voldoende kennis van waterstaatkundige omstandigheden. Bovendien was de op Franse leest geschoeide wetgever weinig ingeleid in de rechten en privileges van de talrijke autonoom functionerende waterschappen en polders. Na de Franse tijd heerste bij de polderbesturen vooral de stemming dat het weer moest worden als vanouds. Dat wil zeggen, zo weinig mogelijk inmenging van buitenaf. Volgens de grondwet van 1814 stond het Departement van Waterstaat onder toezicht van de koning. Na diverse reorganisaties werd het Departement van Waterstaat met ingang van 1 januari 1820 opgeheven. Dit leidde tot de totstandkoming van een Departement van Binnenlandse Zaken en Waterstaat dat bleef functioneren tot 1877.[80] De provincies hielden het toezicht op de waterschappen. Volgens de grondwet van 1814 hield dit toezicht onder meer in dat de provincie bevoegd was veranderingen in het waterschaps- of polderreglement aan te brengen. Het doel was uiteraard centralisatie en uniformering.

79 AZA inv. nr. 4, notulen 1817.
80 Raadschelders en Toonen 1993: 108-110.

‘Geërfdens van Arkemheenschen Polder!
Ik verklaar als dijkgraaf in naam van den dijkstoel dezer polder, de tegenwoordige vergadering, behoorlijk opgeroepen bij herhaalde publicatie, voor geopend. Ik verzoek aandacht op hetgeen gezegd, voorgedragen, beraadslaagd en geresolveerd zal worden. De gelukkige tijdsomstandigheden in ons Vaderland hebben de geërfdens van den Arkemheenschen polder wederom in het bezit gesteld van die aloude voorvaderlijke voorrechten, welke zij zo langen reeks van jaaren ongeschonden en rustig hebben mogen bezitten. Op grond van die tijdverwisseling is dan ook bij decisie van Heeren Gedeputeerde Staten dezer Provincie van den 5 december 1816 No. 6 en opgevolgde van den 20 februarij 1817 No. 2, het Dijkreglement van den jaare 1752 wederom opnieuw in volle werking gebragt en ten gevolge van dien verklaar ik dit reglement kracht van Wet te hebben. Ik feliciteer de geërfdens met dit heuglijke feit. Ik hoop dat er nu en altijd aandacht, gematigdheid, wijsheiden, zo veel mogelijk eensgezindheid in uwe vergaderingen heersen zal. Ik wensch dat de beraadslagingen en besluiten ten allen tijde en in allen opzigte ten best en tot algemeen welzijn der polder mogen genomen worden en dat de keuren, welke welligt nu en vervolgens op de personen tot de bijzondere werkzaamheden dezer maatschappij vereischt, vallen zullen, altijd mogen uitlopen op zodaane voorwerpen die door ondervinding en bekwaamheid de achting en het vertrouwen hunner medegeërfdens overwaardig geworden zijn. Ik zal dan nu een begin maken met in een behoorlijke bede aan de geërfdens af te vragen over welke van hunne belangen zij ’t eerst en vervolgens poinct voor poinct delibereeren en resolveeren willen.’

Tekst 74. Toespraak van de dijkgraaf van de polder Arkemheen mr. Engelbert George Ardesch tot de vergadering van de geërfden van de polder Arkemheen op 7 mei 1817 op de boerderij de Voordijk in Putten. Hij memoreerde in het bijzonder dat het dijkrecht van 1752 opnieuw van kracht werd (AZA inv. nr. 4, notulen 1817).

In het voorjaar van 1827 ontving de dijkstoel een brief van de gouverneur van de provincie Gelderland waarin hij liet weten dat hij een herziening van het dijkrecht van 1752 noodzakelijk achtte. Vanwege het grote belang van dit verzoek stelde de dijkstoel een commissie in, bestaande uit dijkgraaf Willem Campert, heemraad Aalbert van Ramshorst, de geërfden G. van de Bunt, A. van der Goot, J.L. Schouten, G. Prins en dijkschrijver Engelbert George Ardesch. Zij vergaderden gedurende negen volle dagen in oktober en november 1827 ten huize van Tijmen van de Kamp in de herberg de Steenen Kamer in Putten. Het resultaat was een concept-reglement van 94 artikelen. Samen met de tekst van het dijkrecht van 1752 werd dit concept op 8 november ter beoordeling naar Arnhem verzonden.[81]

De leden van Gedeputeerde Staten moeten met enige verbazing naar dit concept-reglement gekeken hebben. De 47 artikelen van het dijkrecht van 1752 waren namelijk op enkele kleine wijzigingen na letterlijk overgenomen. Alleen de zinsbouw en de spelling waren aangepast. De aangebrachte wijzigingen in het concept waren van ondergeschikt belang en betroffen onder meer het opsommen van functies van personen die geen deel konden uitmaken van de dijkstoel, zoals geestelijken, onderwijzers en militairen, het noemen van de jaartractementen en het niet langer oproepen van het dijkleger bij klokkenslag. Maar liefst achttien toegevoegde artikelen waren gewijd aan de functie en het optreden van de deurwaarder, de vroegere dijkbode. Hij was evenals de leden van de dijkstoel voortaan verplicht

81 AZA inv. nr. 16. De volledige tekst van concept-reglement in de notulen van het jaar 1827. Zie AZA inv. nr. 5 notulen 1827.

een eed af te leggen en ontving uitgebreide instructie hoe hij het bundergeld – het morgengeld – moest innen en in het bijzonder hoe hij de wanbetalers moest aanpakken.

1752, artikel 4: Dat om den dykgraaf mitsgaders de heemraden, voor soo veel die uyt Putten en Nykerk moeten zyn aangaat, na behooren en buyten confusie te verkiesen, soo sal, gelyk tot nog toe gebruykelyk is geweest, door dykgraaf en heemraden agtervolgens den dykbrief van de jaare 1611 op den eersten sonnendag in februarius een publicatie ter gewoonlyke plaatsen moeten worden gedaan, waarby die geërfden worden geconvoceert agt dagen voor Petry ad Cathedram by den anderen te vergaderen.
1827, artikel 4: Dat den dijkgraaf mitsgaders de heemraden na behoren buiten confusie te verkiezen, zoo zal, gelijk het tot nog toe gebruikelijk is geweest, door dijkgraaf en heemraden op den eersten zondag in februarij een publicatie ter gewoner plaatsen moeten worden gedaan, waarbij die geërfden worden geconvoceerd acht dagen voor Petri bij den anderen te vergaderen.
1752, artikel 23: Dykgraaf en heemraaden sullen in alle stormen en noodweer sig met de huysluyden van Putten en Nykerk onder die schouwen woonagtig, soo het eenigsints doenlyk is, met klokkenslag te vergaderen op den dyk moeten laaten vinden, doende alle mogelyke arbeyd en devoir tot bewaaring van de voorseide dyken en sullen de praesent zynde dykgraaf en heemraaden in sodaane cas des daags meede genieten de vacatien hierna articul 29 uytgedrukt.
1827, artikel 22: Dijkgraaf en Heemraden zullen in alle stormen en noodweer zich op of aan den Dijk moeten laten vinden, doende alle mogelijke arbeid en pligt tot de bewaring van de voors. Dijken en zullen present zijnde Dijkgraaf en Heemraden in zoodane geval des daags mede genieten de vacatie hierna Art. 29 uitgedrukt.

Tekst 75. Enkele artikelen uit het dijkrecht van 1752 en het concept-reglement van 1827, waaruit blijkt dat de teksten vrijwel identiek waren (AZA inv. nr. 183 en AZA inv. nr. 16).

De artikelen 68 t/m 93 wekken de indruk dat de commissie zich heeft uitgeput in het bedenken van zoveel mogelijk ge- en verboden. De meeste verboden gingen over de waterlozing, een specifiek Arkemheens probleem dat zich vooral vanaf de twintiger jaren voordeed en dat in de tweede helft van de negentiende eeuw het beleid van de dijkstoel bepaalde. Op overtredingen stonden boetes variërend tussen de één en vijftien gulden. Het laatste artikel was gericht aan de Staten van de provincie. De commissie verzocht daarin de Staten 'zich onder approbatie [goedkeuring] van Zijne Majesteit den Koning dit Reglement zodanig te altereeren [veranderen] en te ampliceren [aanvullen] als ten meeste nutte van den Arkemheenschen Polder was'.

De Staten keurden dit concept-reglement af. Vrijwel zeker konden ze weinig anders. In de eerste plaats omdat de leden van de herzieningscommissie zich hadden laten leiden door de status quo, het handhaven van alle rechten en privileges uit 1752. De commissie had zich onvoldoende rekenschap gegeven van het feit dat de tijden veranderd waren. Ook in het verleden was het accepteren van vernieuwingen in beleid en dijkonderhoud nooit de sterkste kant van de Arkemheense dijkstoel. In de tweede plaats konden de Staten onmogelijk akkoord gaan met de vele verboden die specifiek op de Arkemheense situatie toegesneden waren en waarvan de boeten bovendien bestemd waren om de polderkas te spekken. Ten slotte droeg dit concept-reglement op geen enkele wijze bij aan de behoefte tot uniformering van het waterbeheer in Gelderland en tot die van de drie Gelderse zeepolders in het bijzonder. Dijkstoel en geërfden namen vermoedelijk met blijdschap van deze afkeuring kennis. Het dijkrecht van 1752 bleef van kracht en de autonomie gehandhaafd.

Het polderreglement van 1874: de autonomie gehandhaafd

De mislukte invoering van het reglement van 1827 was een van de vele voorbeelden van de strijd die de Staten van Gelderland in de eerste helft van de negentiende eeuw gevoerd hebben om meer grip te krijgen op het functioneren van polders en waterschappen. Maar er was licht aan de horizon. In 1843 werd die strijd voor de waterschappen langs de grote rivieren beslist door het aanvaarden van het Gelders Rivierpolderreglement. Door Thorbecke is dit wel de belangrijkste proeve van provinciale wetgeving genoemd. Het was tevens het meest aangevochten provinciale reglement van Gelderland. Nu de strijd om de uniformiteit in het rivierpoldergebied gestreden was en de voorschriften vastlagen in het Rivierpolderreglement, moesten alleen de Gelderse zeepolders nog op één lijn gebracht worden. Dat betrof de polders Oosterwolde, Oldebroek en Arkemheen. De laatst verleende dijkrechten van deze polders dateerden respectievelijk uit 1715, 1797 en 1752.[82] Voor de Arkemheen begon die strijd in 1871, het jaar waarin Willem baron van Goltstein van Oldenaller aantrad als dijkgraaf van de Arkemheen.

In december 1871 namen de Staten zelf het initiatief. De dijkstoelen van de Gelderse zeepolders ontvingen die maand een brief van Gedeputeerde Staten met daarbij een Ontwerp Algemeen Reglement. De Staten achtten nu de tijd rijp om de achttiende-eeuwse dijkrechten te vervangen. Deze polderrechten berustten volgens de Staten op verouderde maatschappelijke toestanden, op te veel verschillende bestuursvoorschriften en waren volledig in strijd met de beginselen van modern waterschapsbeheer. De diverse dijkbesturen kregen tot 8 februari 1872 de tijd om schriftelijk te reageren. De dijkstoel van de Arkemheen besloot om het Ontwerp Algemeen Reglement tussen 1 en 15 januari 1872 aan de geërfden ter visie voor te leggen. Dat gebeurde in Nijkerk in het logement De Roskam, in Putten in het logement van W. van Berkhout, terwijl de Harderwijkse geërfden door rondzending van de inhoud kennis konden nemen.[83] In de kerken kondigde men de ter visielegging af en het bericht verscheen ook in de ‘Nijkerksche en Harderwijksche Couranten’.[84] Op de vergadering van donderdag 1 februari 1872 – een week voor het verlopen van de inleveringsdatum – zetten de Arkemheense geërfden hun bezwaren omtrent dit Ontwerp Reglement op papier.[85]

Op grond van artikel 47 van het dijkrecht van 1752 gaf de dijkstoel toe, dat de Staten bevoegd waren tot herziening van het dijkrecht. Zij waren het echter niet eens met de opvatting van de Staten dat het dijkbestuur aan de ‘behoefte van den tegenwoordigen tijd’ moest worden aangepast. Dat zou alleen nodig zijn als het dijkbestuur niet naar behoren functioneerde. Maar dát was juist nu wel het geval. Immers, zo stelden zij, de Arkemheense zeedijk verkeerde in een goede staat, de problemen rond de waterbeheersing waren opgelost door het bouwen van een windgemaal en de geërfden hadden op democratische wijze invloed op het bestuur. Als veranderingen toch noodzakelijk waren, dan moest volgens de dijkstoel in ieder geval voor elke Gelderse zeepolder een afzonderlijk reglement worden opgesteld. In een dergelijk reglement moest dan rekening gehouden worden met eenmaal verkregen rechten en bleef – vanuit het staatsrechtelijke beginsel van ‘zelfregering’– het bestuur in eigen hand. Daarna volgde op zeventien foliobladen een uitgebreid commentaar van de dijkstoel

82 De zeepolder Oosterwolde (3685 hectare) met Elburg kreeg het eerste dijkrecht in 1359. De polder Oldebroek (3160 hectare) kreeg bisschoppelijke en grafelijke rechten in 1377 en 1425. Zie Van de Streek 1991.
83 Besluit Gedeputeerde Staten van Gelderland d.d. 26 november 1871 no. 30. Deze brief in AZA inv. nr. 18, notulen 1871.
84 Overveluwsch Weekblad 12 december 1871.
85 AZA inv. nr. 19, notulen 1872.

op de diverse artikelen. Zowel in de formulering als uit de staatsrechtelijke argumentatie bleek de grote invloed van dijkgraaf Willem baron van Goltstein van Oldenaller.[86] Hij was in die tijd lid van de Tweede Kamer van de Staten Generaal.

Daarmee was de kous niet af. Ook op hun beurt mengden de Arkemheense geërfden zich in de strijd. In 26 artikelen leverden zij hún kritiek op diverse onderdelen van het Ontwerp Reglement. De geërfden stelden voor de invloed op het bestuur afhankelijk te maken van de omvang van ieders grondgebied. Van de Arkemheen lag 2530 hectare in Nijkerk en 1170 in Putten. Het leek hen redelijk, dat Nijkerk voortaan tien van de zestien gecommitteerden zou leveren en Putten zes. De Staten legden dit advies naast zich neer. Het bleef acht om acht. De grootte van het grondbezit werd overigens wel bepalend voor het verkrijgen van de status van geërfde. Iemand die minder dan één hectare bezat, had geen stemrecht meer. Op die manier verviel vanaf 1874 het stemrecht van 215 grondeigenaren, voornamelijk kleine tabaksplanters, rondom Nijkerk. Volgens de geërfden was dat billijk, omdat zij weinig of niets te maken hadden met het beheer van de vruchtbare hooi- en weilanden. Er was ook een praktische reden om het aantal geërfden te beperken. Noch in Putten noch in Nijkerk was een lokaliteit voorhanden waar bijna 600 geërfden konden vergaderen.[87]

Het grootste bezwaar hadden de geërfden tegen de inperking van hun bestuurlijke invloed. Zo ontnamen de Staten hen het recht de dijkgraaf te kiezen en de hoogte van het morgengeld vast te stellen. Deze bevoegdheden gingen naar dijkgraaf, heemraden en gecommitteerden. Dat was volgens de geërfden het ultieme bewijs dat de Staten er op uit waren ‘om kloeke mannen, die tot nog toe met overleg en zuinigheid groote zaken op eene onbekrompene wijze tot stand gebracht en in stand gehouden hadden, onder een buitengewoon toezicht te stellen waarvan de noodzakelijkheid uit niets bleek’.[88] Een belangrijke bijdrage aan de discussie leverde A.J. Schimmelpenninck van der Oye, burgemeester van Nijkerk (1866-1874). In 1874 nam hij ontslag vanwege zijn vertrek naar Suriname. Al dit niet mis te verstane commentaar was ondertekend door 72 geërfden in de polder.

Volgens het dijkrecht van 1874 bleef de polder autonoom op financieel en bestuurlijk gebied. Voortaan was koninklijke goedkeuring nodig voor het aangaan van geldleningen en werden de secretaris – eerder dijkschrijver – en de ontvanger door de geërfden gekozen. De driejaarlijkse wisseling van dijkgraven tussen Putten en Nijkerk en de levenslange zittingsduur van de heemraden verviel. De ambtsperiode voor dijkgraaf en heemraden werd acht jaar. De heemraad uit Harderwijk verdween na 350 jaar uit de dijkstoel. Dijkgraaf, heemraden en gecommitteerden werden na voordracht door de koning benoemd en waren herkiesbaar.

Op de geërfdendag van 1 april 1874 opende dijkgraaf Van Goltstein met enige trots de vergadering. In zijn openingswoord vestigde hij de aandacht op het sedert 1 maart van dat jaar in werking getreden reglement en sprak zijn bijzondere waardering uit voor de wijze waarop dat tot stand gekomen was. Hoewel Gedeputeerde Staten niet aan elk verlangen van de geërfden voldaan hadden, vertrouwde hij erop dat dit reglement even goed zou

86 AZA inv. nr. 19, notulen 1872.

87 Artikel 26 van het Reglement van 1874. Ca. 1870 bezaten 215 eigenaren minder dan 1 hectare; 81 eigenaren 1-2 hectare; 58 eigenaren 2-3 hectare; 95 eigenaren 3-6 hectare; 64 eigenaren 6-12 hectare; 38 eigenaren 12-25 hectare; 13 eigenaren 25-50 hectare; 5 eigenaren 50-100 hectare en 5 eigenaren bezaten meer dan 100 hectare. 215, dat is 37% van de in toaal 571 grondeigenaren in de Arkemheen, hadden geen stemrecht. Zie voor deze gegevens AZA inv. nr. 186.

88 Artikel 24 van het commentaar in AZA inv. nr. 186 fol. 4. Verslagen van de discussie tussen de Arkemheense geërfden over het Ontwerp Reglement verschenen ook in de ‘Arnhemsche Couranten’ tussen 29 november 1872 en 5 december 1873. Deze kranten in AZA inv. nr. 186.

Afb. 135. A.J. Schimmelpenninck van der Oye (1835-1915) was burgemeester van Nijkerk van 1866 tot 1874. Deze foto is gemaakt in 1869. Hij was nauw betrokken bij de totstandkoming van het polderreglement van 1874. In dat jaar nam hij vrijwillig ontslag vanwege zijn vertrek naar Suriname (Nationaal Archief, CvE).

functioneren als het Gereformeerde Dijkrecht van 1752.[89] Om de invoering van het nieuwe reglement vlot te doen verlopen, werd de ambtsperiode van Van Goltstein – inmiddels in augustus 1874 benoemd tot Minister van Koloniën – met één jaar verlengd. Onder zijn vakkundige leiding vonden in het voorjaar van 1875 de eerste verkiezingen plaats volgens het nieuwe reglement.

Het reglement van 1874 was ingedeeld in drie afdelingen en omvatte 95 artikelen.[90] In het eerste artikel stond de kadastrale omschrijving van het poldergebied. De grootte bleef als in 1752. Alle persoonsgebonden aanduidingen als 'bij Hendrik Kluppels huis' werden vervangen door kadastrale gegevens. De artikelen 2 t/m 42 behandelden de samenstelling van het bestuur, het stemrecht en de gang van zaken bij de verkiezingen.

De artikelen 43 t/m 94 betroffen diverse regelingen en het bestuur van de polder. Belangrijk waren de afspraken rond het financieel beheer. Het dienstjaar liep voortaan van 1 januari tot 31 december. De dijkstoel moest een jaarlijkse begroting vaststellen. De rekening werd in juli aan de geërfdenvergadering voorgelegd en goedgekeurd. De polder bleef financieel autonoom. Begroting en rekening waren niet onderworpen aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten. Artikel 82 luidde: 'De begrootingen en rekeningen worden binnen eene maand nadat zij zijn vastgesteld aan Gedeputeerde Staten medegedeeld'. De Staten namen ze slechts voor kennisgeving aan. Ten slotte bepaalde artikel 95, dat bij de inwerkingtreding van dit reglement alle bepalingen van de Gereformeerde dijkrechten van 16 oktober 1752 waren vervallen, voor zover daarnaar in dit reglement niet werd verwezen of voor zover zij daarin niet werden gehandhaafd.

In de strijd tussen de belangen van Gedeputeerde Staten van Gelderland en de Arkemheen trok de Arkemheense dijkstoel voorlopig nog aan het langste eind. Tot 1916 was de

89 AZA inv. nr. 6, notulen 1874.

90 Een gedrukt exemplaar in AZA inv. nr. 186 en 188. 'Besluit van den 27 Januarij 1874, no. 51, houdende afkondiging van het door de Staten in hunne vergadering van 19 November 1873 vastgestelde Reglement op het beheer van den polder Arkemheen. Zijnde op dit reglement de goedkeuring des Konings verleend bij besluit van 18 Januarij 1874 no. 5. Uitgegeven den 11 Februarij 1874'. Zie ook Mijnssen-Dutilh 2011: 244.

18021 Het hoofd boven water.indb 424 23-04-18 17:05

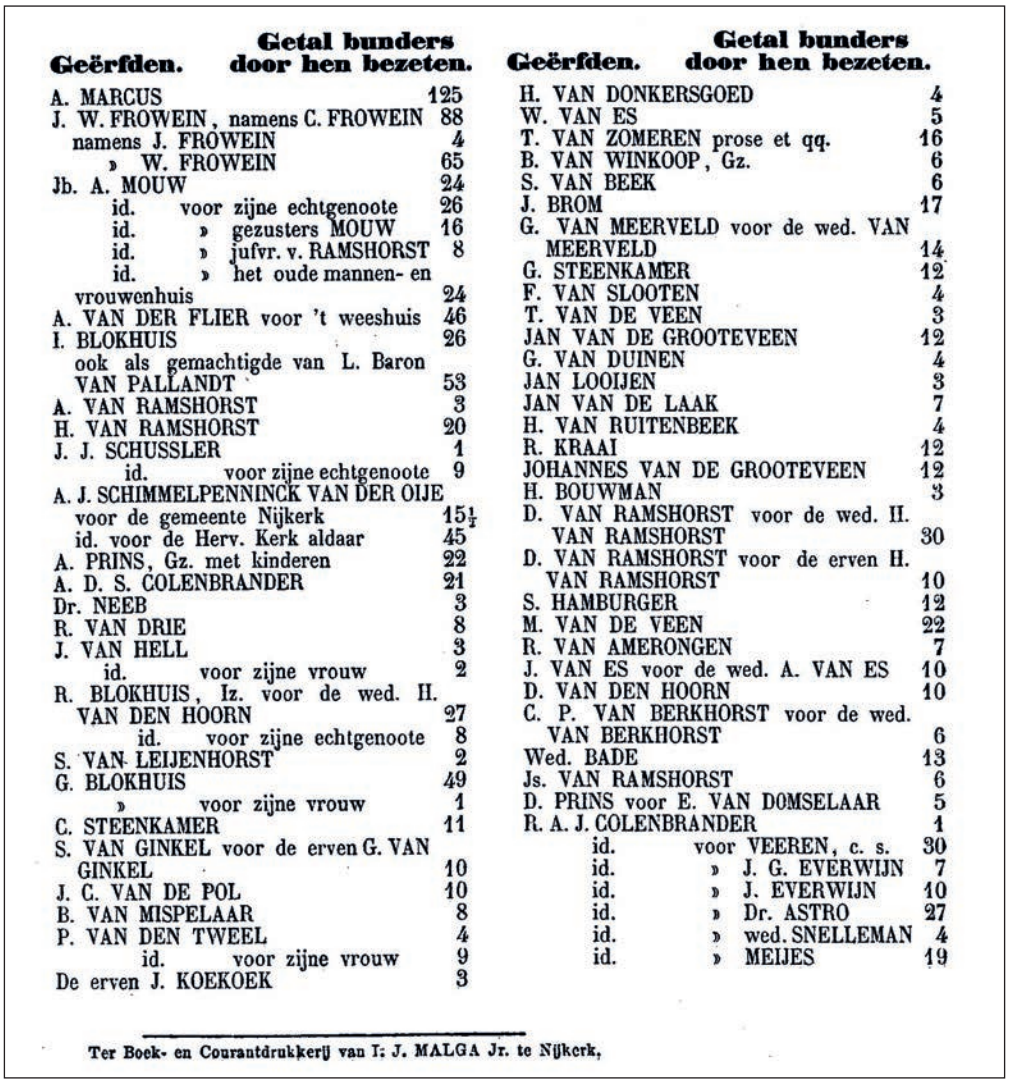

Geërfden.	Getal bunders door hen bezeten.
A. MARCUS	125
J. W. FROWEIN, namens C. FROWEIN	88
namens J. FROWEIN	4
» W. FROWEIN	65
Jb. A. MOUW	24
id. voor zijne echtgenoote	26
id. » gezusters MOUW	16
id. » jufvr. v. RAMSHORST	8
id. » het oude mannen- en vrouwenhuis	24
A. VAN DER FLIER voor 't weeshuis	46
I. BLOKHUIS	26
ook als gemachtigde van L. Baron VAN PALLANDT	53
A. VAN RAMSHORST	3
H. VAN RAMSHORST	20
J. J. SCHUSSLER	1
id. voor zijne echtgenoote	9
A. J. SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE voor de gemeente Nijkerk	15½
id. voor de Herv. Kerk aldaar	45
A. PRINS, Gz. met kinderen	22
A. D. S. COLENBRANDER	21
Dr. NEEB	3
R. VAN DRIE	8
J. VAN HELL	3
id. voor zijne vrouw	2
R. BLOKHUIS, Iz. voor de wed. H. VAN DEN HOORN	27
id. voor zijne echtgenoote	8
S. VAN LEIJENHORST	2
G. BLOKHUIS	49
» voor zijne vrouw	1
C. STEENKAMER	11
S. VAN GINKEL voor de erven G. VAN GINKEL	10
J. C. VAN DE POL	10
B. VAN MISPELAAR	8
P. VAN DEN TWEEL	4
id. voor zijne vrouw	9
De erven J. KOEKOEK	3

Geërfden.	Getal bunders door hen bezeten.
H. VAN DONKERSGOED	4
W. VAN ES	5
T. VAN ZOMEREN prose et qq.	16
B. VAN WINKOOP, Gz.	6
S. VAN BEEK	6
J. BROM	17
G. VAN MEERVELD voor de wed. VAN MEERVELD	14
G. STEENKAMER	12
F. VAN SLOOTEN	4
T. VAN DE VEEN	3
JAN VAN DE GROOTEVEEN	12
G. VAN DUINEN	4
JAN LOOIJEN	3
JAN VAN DE LAAK	7
H. VAN RUITENBEEK	4
R. KRAAI	12
JOHANNES VAN DE GROOTEVEEN	12
H. BOUWMAN	3
D. VAN RAMSHORST voor de wed. H. VAN RAMSHORST	30
D. VAN RAMSHORST voor de erven H. VAN RAMSHORST	10
S. HAMBURGER	12
M. VAN DE VEEN	22
R. VAN AMERONGEN	7
J. VAN ES voor de wed. A. VAN ES	10
D. VAN DEN HOORN	10
C. P. VAN BERKHORST voor de wed. VAN BERKHORST	6
Wed. BADE	13
Js. VAN RAMSHORST	6
D. PRINS voor E. VAN DOMSELAAR	5
R. A. J. COLENBRANDER	1
id. voor VEEREN, c. s.	30
id. » J. G. EVERWIJN	7
id. » J. EVERWIJN	10
id. » Dr. ASTRO	27
id. » wed. SNELLEMAN	4
id. » MEIJES	19

Ter Boek- en Courantdrukkerij van I. J. MALGA Jr. te Nijkerk,

Afb. 136. Namen van 72 geërfden in de polder Arkemheen met het 'getal bunders door hen bezeten' als ondertekenaars van de amendementen op het Ontwerp Reglement van Gedeputeerde Staten van Gelderland van 18 december 1871 (AZA inv. nr. 186).

zeepolder Arkemheen het enige waterschap in Gelderland dat nog niet helemaal onder toezicht stond van het provinciaal bestuur. Na de inwerkingtreding van het reglement van 1874 duurde het tot 1910 voor opnieuw besprekingen over herziening van het dijkrecht begonnen. Al die tijd wisten dijkstoel en geërfden het hoofd boven water te houden. De stroef lopende onderhandelingen kwamen eerst door de grote watersnoodramp van januari 1916 in een stroomversnelling. Daarover meer in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.

3. Dijkstoel en beambten: een polderbestuur en de dagelijkse praktijk in 1822 en 1874

De onwettige stemming bij de verkiezing van ontvanger L. van Elfrinkhof in 1822

Begin december 1821 gaf Dirk van Winkoop te kennen dat hij met ingang van 1 januari 1822 vrijwillig ontslag nam als ontvanger. Op de zondagen 23 en 30 december liet de dijkstoel in de kerken in Nijkerk, Putten en Harderwijk afkondigen dat de verkiezing van een nieuwe ontvanger plaats zou vinden op woensdag 2 januari 1822 in de boerderij de Voordijk in Putten. Tijdens de hoofdelijke stemming op deze vergadering brachten 79 geërfden hun stem uit op Lambertus van Elfrinkhof en 89 op Gerrit Prins. Die uitslag was een streep door de rekening van de dijkstoel, die een grote voorkeur had voor Lambertus van Elfrinkhof. Voor nader beraad trok de dijkstoel zich in een aparte kamer terug. Daar werden de namen op de stembriefjes vergeleken met de namen die voorkwamen in het register van stemgerechtigden. Daaruit bleek dat de namen van 22 geërfden die op Gerrit Prins gestemd hadden niet in het stemregister voorkwamen. Bovendien waren een aantal volmachten niet correct ingevuld. Op grond daarvan benoemde de dijkstoel Van Elfrinkhof tot nieuwe ontvanger. Gerrit Prins en zijn medestanders protesteerden hevig tegen deze gang van zaken, maar ze waren niet opgewassen tegen de overredingskracht van dijkgraaf Samuel baron van Lynden tot Oldenaller. Hij wist de vergadering te overtuigen dat de stemming correct verlopen was. Prins trok daarop zijn protest in ‘als niet zijnde geschied’.[91]

Het was voor de dijkstoel een koud kunstje om een flink aantal stemmen op Gerrit Prins ongeldig te verklaren. Het stemregister van de polder was sinds jaren niet meer bijgehouden. De namen van veel stemgerechtigde geërfden waren niet ingeschreven. Waarom beriep de dijkstoel zich op een stemregister waarvan men wist dat het al jaren incompleet was? Waarom haalde de dijkstoel zich het ongenoegen van een groot aantal geërfden op de hals? Wat hier achter stak, valt af te leiden uit een kort briefje dat zich bevindt tussen de ingekomen stukken bij de notulen uit 1815. Uit dit briefje blijkt dat Van Lynden al in dat jaar – dus bij het aftreden van de vorige ontvanger Hendrik van Steenler – op eigen initiatief aan Gedeputeerde Staten had voorgesteld Lambertus van Elfrinkhof te benoemen als ontvanger. Dit verzoek was doorgestuurd naar de Minister van Waterstaat. Die had echter negatief beslist, omdat de ‘begeeving van diergelijke posten aan de respectievelijke Dijkcollegiën gewoonlijk overgelaten word’.[92] Het is vrijwel zeker dat Van Lynden al in 1815 Van Elfrinkhof een benoeming als ontvanger bij een volgende vacature in het vooruitzicht had gesteld. Waren beide mannen bevriend? Een niet-bijgewerkt stemregister kwam in ieder geval de dijkstoel en Van Lynden goed van pas.

De dijkstoel zette vaart achter de afronding van de benoemingsprocedure. Op 23 januari 1822 werd de borgstelling voor de ontvangst van Van Elfrinkhof vastgesteld op 14.000 gulden. Dit was de waarde van ruim 11 morgen hooi- en weiland, 3½ morgen tabaksland in de Arkemheense polder en de boerderij de ‘Zuirezee’ in de Ermelose buurtschap Telgt. De ontvangst van het morgengeld bedroeg omstreeks 1820 bijna 21.000 gulden, zodat de ontvangst voor tweederde was gedekt door het onroerend goed van Van Elfrinkhof.

De Arkemheense geërfden voelden zich echter geschoffeerd en lieten het er uiteraard niet bij zitten. De eerste actie werd ondernomen door 18 stemgerechtigde geërfden. Op 31

91 AZA inv. nr. 5. Notulen 2 januari 1822.
92 AZA inv. nr. 33.

januari bezorgden zij via de Nijkerkse deurwaarder Jacob Dirk Klaasen een dagvaarding aan het adres van de dijkschrijver, waarin zij de benoeming van Van Elfrinkhof ongeldig verklaarden. Vervolgens stuurden 62 stemgerechtigde geërfden begin februari een brief van tien foliobladen aan Gedeputeerde Staten van Gelderland. In die brief somden zij – met het dijkrecht van 1752 in de hand – alle grieven op tegen de handelwijze van het dijkbestuur bij de benoeming van Van Elfrinkhof.[93]

In de eerste plaats, zo schreven zij de Staten, was de vergadering van 2 januari 1822 waarop Van Elfrinkhof gekozen was, ongeldig. De stemgerechtigde geërfden moesten volgens artikel 35 van het dijkrecht van 1752 namelijk veertien dagen voor de vergadering opgeroepen worden. De convocatie was pas uitgegaan op 23 en 30 december 1821, dus respectievelijk negen en drie dagen van te voren. Door deze late publicatie konden veel geërfden niet op tijd aanwezig zijn. Ernstiger was het niet toepassen van de artikelen 7 en 8 van het dijkrecht. Om fraude bij verkiezing te voorkomen, had de dijkschrijver volgens die artikelen de plicht een stemregister bij te houden. Aan het begin van elke vergadering moest de dijkschrijver de namen van de stemgerechtigde geërfden hardop voorlezen. Stemgerechtigd waren zij die meer dan drie morgen land in de polder bezaten. Op de vergaderingen van 2 en 23 januari 1822 waren de namen van de stemgerechtigden niet voorgelezen, want door nalatigheid van de dijkstoel ontbrak het register. In de derde plaats was uit het optreden van de dijkstoel duidelijk af te leiden dat de benoeming van Van Elfrinkhof al van tevoren vaststond. Het smoren van elk protest van de aanhangers van Gerrit Prins was daarvan een overtuigend bewijs. De verkiezing van ontvanger Lambertus van Elfrinkhof was – zo besloten de ondertekenaars hun brief – vol van ‘meenigvuldige informaliteiten en eigendunkelijke machinatiën’. Daarom verzochten zij Gedeputeerde Staten zowel de vergaderingen van 2 en 23 januari 1822 als de benoeming van Van Elfrinkhof ‘nietig, krachteloos en onwettig’ te verklaren en de dijkstoel opdracht te geven een nieuwe procedure te starten, geheel volgens het dijkrecht van 1752.

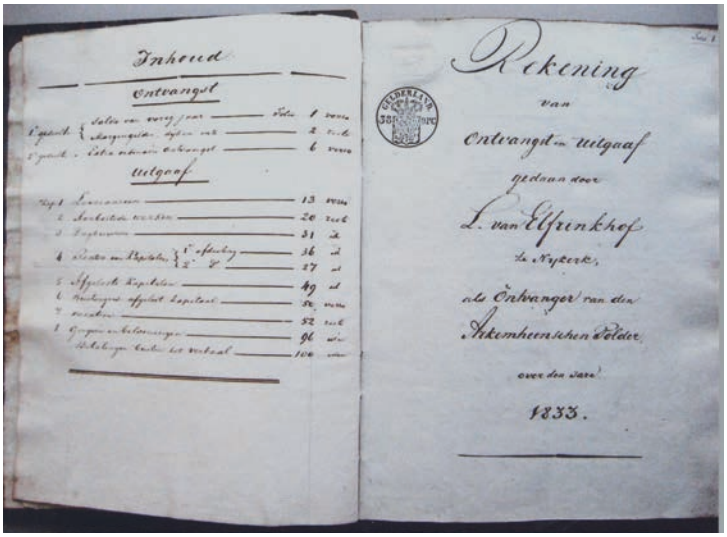
Inhoud
Ontvangst
Uitgaaf
Rekening
van
Ontvangst en Uitgaaf
gedaan door
L. van Elfrinkhof
te Nijkerk,
als Ontvanger van den
Arkemheenschen Polder
over den jaare
1833.

Afb. 137. Titelpagina en inhoudsopgave van de jaarrekening van 1833 opgemaakt door de ontvanger van de polder Arkemheen Lambertus van Elfrinkhof (AZA inv. nr. 695).

93 AZA inv. nr. 210.

Gedeputeerde Staten waren van mening dat dit een interne kwestie was en verzochten de dijkstoel het probleem zelf op te lossen. De dijkstoel reageerde niet. Op aandrang van de geërfden gingen de Staten in oktober 1822 alsnog overstag. Zij verklaarden nu de benoeming van Van Elfrinkhof ongeldig op grond van het niet in acht nemen van artikel 35, het ontijdig convoceren van de vergadering van 2 januari 1822. Nu kwam de dijkstoel in verweer. In een request verzochten zij het kabinet van de koning het besluit van Gedeputeerde Staten ongeldig te verklaren. Zoals te verwachten was, steunde de koning in een missive van 8 april 1823 het besluit van de Staten en kreeg de dijkstoel nogmaals het advies deze kwestie intern te regelen.

Intussen werd de Arkemheen bovendien bestuurd door een onwettig gekozen dijkgraaf. Volgens dijkrecht was op 22 februari 1823 door de zestienen Beerd van Winkoop uit Putten gekozen tot dijkgraaf als opvolger van Hendrik van Grevengoed uit Nijkerk. Daarmee negeerde de dijkstoel het Koninklijk Besluit van 7 september 1822. Hierin was vastgelegd dat de benoeming van leden van de dijkstoel behoorde tot het recht van de koning. Volledige chaos dreigde. Niet in het minst omdat heemraad Van Erckelens namens de Harderwijkse geërfden weigerde vergaderingen bij te wonen die geleid werden door een onwettig gekozen dijkgraaf.[94] Op 24 maart 1823 ontvingen Gedeputeerde Staten een brandbrief van Heribert van Westervelt, waarin hij de Staten vroeg ‘hunnen aandacht te vestigen op de verwarringen bij het bestuur van den Arkemheenschen polder’. Want, zo stelde hij, de polder werd bestuurd door een onwettige dijkgraaf, de financiën waren in handen van een onrechtmatig benoemde ontvanger en een van de heemraden onttrok zich aan zijn verantwoordelijkheid. Zowel dijkstoel als geërfden begrepen dat deze situatie onhoudbaar was. De vraag was alleen wie het initiatief nam om deze patstelling te doorbreken.

Een commissie van goede diensten

Dat initiatief kwam van de geërfden. Op 2 april 1823 verzochten zij aan drie invloedrijke personen uit de drie geledingen een commissie te vormen ‘tot onderzoek en termineering van alle geschillen welke tussen den dijkstoel en sommige geërfden gerezen waren’. De leden van deze commissie waren Samuel baron van Lynden tot Oldenaller namens Putten, Heribert van Westervelt tot de Salentein namens de geërfden uit Nijkerk en Nicolaas Willem Ardesch uit Harderwijk.[95] De geërfden verzochten hen als ‘commissie van goede diensten’ een verzoeningspoging te doen en daarvan verslag uit te brengen op de geërfdenvergadering van 21 mei 1823.

In hun eindrapport stelden de drie afgevaardigden vast dat – naast andere zaken – de voornaamste reden van de onenigheid lag in de verkiezing van Lambertus van Elfrinkhof tot ontvanger en de benoeming van Beerd van Winkoop tot dijkgraaf.[96] De commissieleden waren van oordeel dat het raadzaam was zowel over deze verkiezing als over deze benoeming niet langer te twisten. De tijden waren immers veranderd. De geërfden moesten aanvaarden dat volgens artikel 222 van de grondwet het toezicht en het gezag over de polder was toegekend aan de Staten van de provincie en dat de koning het oppertoezicht

94 Dit betrof mr. Franciscus Henricus Aloysius Philippus van Erckelens. Hij was heemraad van 1788-1835.

95 Samuel baron van Lynden tot Oldenaller was dijkgraaf van 1817-1820. Heribert van Westervelt (1756-1831) was o.a. schepen van Hattem en burgemeester van Groenlo en Zutphen. Zie Duinkerken 1990: 223). Nicolaas Willem Ardesch (geb. 1771) was o.a. schout van Epe, advocaat te Arnhem en raadsheer van het Haagse Gerechtshof. Zie Duinkerken 1990: 237).

96 AZA inv. nr. 38. Dit rapport van 21 mei 1823 met de titel ‘Aan de geërfden in den Arkemheenschen Polder’ bestaat uit tien pagina’s.

had. Het leek de commissieleden verstandig als beide partijen in de ontstane situatie zouden berusten. Om de geërfden tegemoet te komen werd de betaling van het morgengeld over 1821 en 1822 zonder boete uitgesteld tot 1 augustus 1823.[97] Een wettige benoeming van dijkgraaf Van Winkoop zou na voordracht aan de koning geen problemen opleveren. Ook besloot men een nieuw stemregister samen te stellen en de kosten van de gevoerde processen tussen dijkstoel en geërfden – ruim 638 gulden – uit de polderkas te betalen.[98] Uit het register van besluiten van Gedeputeerde Staten van 3 juli 1823 blijkt, dat dijkstoel en geërfden met alle voorstellen van de commissie akkoord gingen.

Daarmee was de rust in de polder teruggekeerd. Vanwege het conflict rond Van Elfrinkhof werd de jaarrekening van 1821 opgemaakt door twee ontvangers. De nieuwe ontvanger Van Elfrinkhof tekende voor de ontvangsten en de aftredende ontvanger Dirk van Winkoop voor de uitgaven. In 1824 werd ook het stemregister bijgewerkt en kozen de stemgerechtigde geërfden de zestienen. Zij nomineerden op hun beurt drie personen voor de functie van dijkgraaf. Deze voordracht werd verzonden aan Gedeputeerde Staten, waarna de koning Beerd van Winkoop officieel benoemde tot dijkgraaf namens Putten.[99]

Vier generaties Van Elfrinkhof in dienst van de polder: 1822-1971

De eens zo omstreden benoeming van ontvanger Lambertus van Elfrinkhof luidde een periode in van 150 jaar waarin vier generaties Van Elfrinkhof als ontvanger en als dijkgraaf de Arkemheense polder dienden. Lambertus van Elfrinkhof was 38 jaar ontvanger toen hij in 1860 het stokje overdroeg aan zijn zoon Johannes. Diens zoon Jan diende de polder 42 jaar, eerst als ontvanger en daarna 26 jaar als dijkgraaf. Ten slotte was de achterkleinzoon van Lambertus, weer een Johannes van Elfrinkhof, dijkgraaf van 1954 tot 1971.

Johannes van Elfrinkhof 1730-1810 Predikant te Ermelo 1757-1806	&	Maria Campert 1745-1819
Lambertus van Elfrinkhof 1775-1867 Ontvanger 1822-1860	&	Antje van Gelder 1784-1874
Johannes van Elfrinkhof 1821-1892 Ontvanger 1860-1892	&	Gezina Jannetta Reinhold 1826-1906
Jan van Elfrinkhof 1865-1939 Ontvanger 1893-1909 Dijkgraaf 1909-1935	&	Willemina Gerharda Helderman 1863-1941
Johannes van Elfrinkhof 1905-1971 Dijkgraaf 1954-1971	&	Anna Suzanna van der Werf 1908-2011

Tekst 76. Beknopte genealogie van het Nijkerkse geslacht Van Elfrinkhof (1730-1971) met vermelding van hun functies in de polder Arkemheen (bijblad van De Nederlandsche Leeuw, deel 8 (1986) pag. 234-239).

97 AZA inv. nr. 682.
98 AZA inv. nr. 685 fol. 136.
99 AZA inv. nr. 14 fol. 18, 41 en 43 voor de diverse voordrachten en benoemingen 1824-1826.

‘Aan het Bestuur van den Polder Arkemheen.
Met de meeste achting geeft te kennen de ondergetekende Jan van Elfrinkhof waarnemend ontvanger van den Polder wonende te Nijkerk.
- dat hij dankbaar erkent het vertrouwen door den Dijkstoel hem geschonken in de benoeming van waarnemend ontvanger tweemaal vóór en na het overlijden van zijn geliefden vader,
- dat het strelend voor zijn gevoel zou wezen tot eene betrekking te worden benoemd, die eens wijlen zijn grootvader vanaf den jare 1822 tot 1860 en daarna zijn Vader tot aan zijn overlijden, ten genoege van de zich opvolgende besturen van den Polder heeft bekleed,
- dat het daarom een diep gevoelden wensch bij hem is nu de betrekkking van den Polder Arkemheen door het overlijden van zijn vader vacant is geworden, voor de aanstaande benoeming op de voordracht geplaatst te worden.

Reden waarom Adressant de vrijheid neemt U, Mijne Heeren, beleefd te verzoeken,
dat het U gelieven moge Adressant, kan het zijn, als 1e kandidaat, op de voordracht aan de Geërfden van den Polder ter benoeming van een ontvanger te plaatsen.
’t Welk doende.

J. van Elfrinkhof. Nijkerk, 12 Januari 1893’.

Tekst 77. Brief van 12 januari 1893 waarin Jan van Elfrinkhof aan het bestuur van de polder Arkemheen verzoekt hem aan de geërfden voor te dragen ter benoeming van ontvanger in plaats van zijn overleden vader Johannes van Elfrinkhof (AZA inv. nr. 99).

Weigerachtige dijkgraven 1865-1868

Vanaf ca. 1820 beheerste de wateroverlast in de polder de discussies tussen dijkstoel en geërfden. Decennialang discussieerden zij over de vraag hoe voorkomen moest worden dat bijna jaarlijks delen van de polder onder water stonden omdat de sloten en beken het water onvoldoende konden afvoeren. Begin jaren zestig besloot men uiteindelijk een windgemaal te bouwen aan het eind van de Wiel in de Nijkerkerpolder. Het heeft er alle schijn van dat de bouw van het windgemaal de Hertog Reijnout in 1863 bij de Puttense geërfden niet goed gevallen is. Wat er precies is misgegaan, is uit de notulen niet nauwkeurig na te gaan. Notulen zijn jammer genoeg geen echte bronnen, maar ‘sporen’ die slechts beperkte aanwijzingen geven over de exacte gang van zaken. Zeker is, dat er onder de Puttense geërfden een algemeen gevoel van onbehagen heerste. Waarom? Voelden de Puttense geërfden zich achtergesteld omdat alle aandacht en geld begin jaren zestig naar de Nijkerkse geërfden en de Nijkerkerpolder ging? Laaide daarom de altijd sluimerende rivaliteit tussen beide geledingen weer op? Hoe het ook zij, begin 1865 zat het ongenoegen bij de Puttense geërfden zó diep, dat bij het minste of geringste voorval de vlam in de pan kon slaan. Zeker als de schijn gewekt werd, dat de dijkstoel de Nijkerkse belangen meer in het oog had dan het belang van de polder als geheel. Deze irritatie van de Puttenaren kwam tot uitbarsting door een brief van de gemeenteraad van Nijkerk aan de dijkstoel van de Arkemheen.

In deze brief van 18 januari 1865 deelde burgemeester A. Marcus van Nijkerk de dijkstoel mee, dat de brug over de Arkervaart ernstige gebreken vertoonde. De brugstijlen en de wip moesten vervangen worden. Inmiddels was er een noodbrug aangelegd. Deze brug was echter alleen geschikt voor personen. Er moest zo spoedig mogelijk een nieuwe brug komen waarvan ook bespannen rij- en voertuigen gebruik konden maken. Het belang van

Putten bij een nieuwe brug was evident, zo schreef de Raad, want dan konden ook de houttransporten vanuit Putten naar Spakenburg en Bunschoten doorgang vinden. Dit laatste argument was gezien de gespannen situatie olie op het vuur. De Nijkerkse Raad stelde voor om de kosten voor een nieuwe brug van 2500 gulden voor de helft te betalen uit de polderkas. De Puttense geërfden waren hevig verontwaardigd en klommen in de pen. Zeventien geërfden schreven de dijkstoel dat dit absoluut niet door kon gaan. De polder zélf had geen enkel belang bij een nieuwe brug. De enige die hiervan profiteerden waren de Nijkerkers. 'Al wierde de sluis gedempt, de polder zou er niet het minste nadeel door lijden'. 'En', zo vervolgden de Puttense geërfden 'dat het ter oorzake der uiteenlopende belangen allezins wenselijk moest worden geacht, althans de geldelijke aangelegenheden van de onder de gemeente Putten liggende gronden van die welke onder de gemeente Nijkerk lagen te scheiden, opdat ieder deel voortaan in zijne eigene behoeften kon voorzien en het eene niet werd verpligt bij te dragen tot bekostiging van werken, waardoor alleen het andere deel werd gebaat'.[100]

Nu kwam de aap uit de mouw. Voor de Puttenaren was de tweedeling van de polder in geldelijke zin sinds 1863 al een vaststaand feit. De oorzaak: het windgemaal de Hertog Reijnout. De kosten voor de bouw en het onderhoud van dit windgemaal – het zogenaamde molengeld – kwam immers alleen ten laste van de Nijkerkse geërfden. Als er dan toch gescheiden opgetrokken moest worden, dan maar over de hele linie, moeten de Puttense geërfden gedacht hebben. Wat de Puttenaren in wezen voorstelden, was een zelfstandige Nijkerkerpolder én een zelfstandige Putterpolder met daartussen – hoe toepasselijk – de Scheidbeek, de natuurlijke gemeentelijke grens tussen Nijkerk en Putten.[101] Opnieuw werd er een commissie ingesteld die de opdracht kreeg een geografische scheiding tussen beide polderdelen te onderzoeken.

Dat de spanningen in de eerste maanden van 1865 hoog opliepen, bleek ook bij de verkiezing van de dijkgraaf. De nieuwe dijkgraaf moest voor een volgende driejaarlijkse periode gekozen worden uit de Puttense geërfden. Voordat de zestienen hun keuze konden uitbrengen, schreef de gedoodverfde Puttense kandidaat Willem baron van Goltstein van Oldenaller een brief, waarin hij meedeelde een eventuele benoeming te zullen weigeren. Veelzeggend in deze brief was de formulering die Van Goltstein gebruikte. Zijn besluit werd onder meer ingegeven door de 'moeijelijke omstandigheden in welke zich de Arkemheen bevond'. Daarmee doelde van Goltstein vrijwel zeker op het lopende onderzoek naar een opsplitsing van de polder. Het argument dat zijn leeftijd en gezondheidstoestand hierbij een rol speelden, was slechts een doekje voor het bloeden. Hij was namelijk 34 jaar en kort geleden getrouwd. De zestienen aanvaardden zijn excuus en kozen in zijn plaats tot dijkgraaf de 62-jarige Dirk van 't Net, landbouwer uit de Puttense buurtschap Diermen.[102]

100 AZA inv. nr. 71, brief d.d. 14 maart 1865, bijlage C. Enkele van de ondertekenaars zijn: G. van de Veen, N. van Dam, B. Staal, B. van Winkoop, J.C. van de Pol, H.B. Pasman, D. van Hell en W. van Meerveld.

101 Hagoort 2006: 356, glossarium. De Scheidbeek of Scheidsloot is een kleine, natuurlijke beek, een voormalige kreek, iets ten oosten van de Arkervaart. De naam komt al voor in het begin van de zeventiende eeuw.

102 Dirk Aartsen van 't Net (1803-1890) werd geboren op de boerderij Arler in Putten. Trouwt Geertje van Ramshorst (1804-1844) uit Nijkerk. Trouwt 1846 met Maria Roelofsen (1820-1892) uit Ede. Woonde vanaf 1881 in Nijkerk. Uit beide huwelijken tien kinderen, die allen jong overlijden. (Mededeling Trynke Elbertsen-Hoekstra).

Oldenaller, 24 Februarij 1865.
'Het is mij onverklaarbaar hoe de Heeren leden van het Dijks Bestuur van den Arkemheenschen Polder nog den minsten twijfel kunnen voeden of ik casu quo den post van Dijkgraaf zoude willen en kunnen aanvaarden. Ik meende dat ik met de laatste samenkomst met die Heeren duidelijk genoeg mijn Besluit dien aangaande had te kennen gegeven. Dit kan en zal niet veranderd worden. Indien dus zodanige voordragt of benoeming mogt plaats hebben, zal zulks alleen onnodige moeite en oponthoud veroorzaken en kan mijn besluit en de beletselen voor de aanneming niet veranderd worden; mijn jaren en gezondheidstoestand gelijk mede de moeijelijke omstandigheden in welke zich de Arkemheen bevindt, blijven dezelfde.Verzoeke Uw Edele dus hiermede uitdrukkelijk en plegtig aan het Collegie van zestienen of betreffende Dijks Authoriteit te doen kennis dragen van dit mijn onveranderlijk besluit met mijnen dank voor de goede meening welke mij aan het hoofd van de nominatie voor den Dijkgraaf heeft doen plaatsen. Verblijve met alle achting. Wel Edele Heer, Uw Edeler Dienstwillige Dienaar Van Goltstein van Oldenaller.'

Nijkerk, den 10 Junij 1868.
'Het afschrift betrekkelijk mijne benoeming als Dijkgraaf van den Arkemheenschen Polder door Z.M. den Koning is mij wel ter hand gekomen. Dat deze benoeming mij bijzonder streelde en zeer aangenaam was zal wel geen betoog behoeven, aangezien het reeds de 2e maal was dat Z.M. behaagde van den 1e en 2e kandidaat voor die betrekking uitverkoren te passeeren en mij daarvoor te verkiezen. Waarom mij deze onderscheiding nu twee malen is te beurt gevallen blijft steeds een raadsel! Intusschen moet ik Uw Ed. mededelen dat ik om voor mij voldoende redenen besloten heb voor bovenstaande betrekking beleefdelijk te bedanken. Met de meeste achting tekene steeds Uw. Ed. Wel. Dienaar I. Blokhuis.'

Tekst 78. Brieven van mr. Willem baron van Goltstein van Oldenaller uit Putten van 24 februari 1865 en van Isaäc Blokhuis uit Nijkerk van 10 juni 1868, waarin beiden weigeren de functie van dijkgraaf van de polder Arkemheen te aanvaarden (AZA inv. nr. 71 en 74).

Intussen liep het onderzoek naar de opsplitsing van de polder. De commissie bestond uit negen personen, vijf geërfden uit Nijkerk en vier uit Putten. Voorzitter was H.M. van Weede uit Putten en secretaris notaris A.D.S. Colenbrander uit Nijkerk.[103] Op 16 december 1865 publiceerde de commissie haar eindrapport. Het voorstel om de polder geografisch in tweeën te delen werd met algemene stemmen verworpen. Bij deze beslissing speelde vermoedelijk een brief van de dijkstoel aan de commissie van 1 april 1865 een belangrijke rol. In deze brief hield de dijkstoel een vurig pleidooi om de polder niet op te splitsen, omdat het algemeen belang zich daartegen verzette. Juist nu de zeedijk vanwege de 'kostbare steenglooiing' in prima staat verkeerde, zelfs in zo'n goede staat 'dat onzen zeedijk met deszelfs werken welligt de beste is in ons land en tot model kan zijn', zou gescheiden onderhoud het eind van de polder betekenen. In de brief volgde daarna een opsomming van alle tijd, geld en energie die in de afgelopen eeuw in het onderhoud van de zeedijk gestoken was. Over een scheiding in geldelijke zin waren de meningen verdeeld. Bij de eindstemming waren vier leden van de commissie vóór scheiding en vijf tegen, waardoor het voorstel was verworpen. Alles bleef bij het oude, wat overigens niet betekende dat de rust was weergekeerd.

103 De overige leden uit Nijkerk zijn burgemeester A. Marcus, J. Schouw, H. van Werkhoven en H.G. van den Bergh. Uit Putten komen Bessel Staal, Gijsbert van de Veen en G. van Dam.

Afb. 138. Isaäc Blokhuis (1808-1884). Namens de geërfden uit Nijkerk dijkgraaf van de polder Arkemheen van 1844 tot 1847 en van 1850 tot 1853 (Familieboek Blokhuis).

In 1868 eindigde de ambtsperiode van de Puttense dijkgraaf Dirk van 't Net. Bij de verkiezing weigerde – in navolging van Van Goltstein – ook Isaäc Blokhuis uit Nijkerk deze functie te aanvaarden, hoewel hij dit ambt al twee keer eerder had uitgeoefend.[104] Dit besluit wijst erop dat de problemen nog niet de wereld uit waren. Een definitieve verkiezing vond in ieder geval in 1868 niet plaats. De zestienen kozen nu de oudste heemraad tot provisioneel – plaatsvervangend – dijkgraaf in de persoon van Frans van Straten van Thielen. Hij vervulde dit ambt ook al eerder, namelijk van 1862 tot 1865, de jaren van de bouw van het windgemaal de Hertog Reijnout. De bestuurlijke rust keerde pas terug in 1871 toen Willem baron Van Goltstein van Oldenaller uit Putten zijn benoeming tot dijkgraaf aanvaardde. Onder zijn bekwame leiding werd intern en extern orde op zaken gesteld. Wie was mr. Willem baron van Goltstein van Oldenaller en welke betekenis heeft hij gehad voor de polder Arkemheen?

Dijkgraaf Willem baron van Goltstein van Oldenaller 1871-1874

De stamvader van de Nederlandse tak van de Van Goltsteins was Johan van Goltstein, legeraanvoerder van hertog Karel van Gelre. Johan van Goltstein overleed in 1544. Veel van zijn nakomelingen vervulden bestuurlijke functies op zowel regionaal als landelijk niveau. De vader van Willem van Goltstein was Hendrik Rudolph Willem van Goltstein, geboren in 1790. Vanaf 1820 mocht hij de titel baron dragen. Hij was onder meer van 1826 tot 1842 namens Nederland minister-resident bij de Hanzesteden met als standplaats Hamburg. In 1828 trouwde hij met Emma van Hildebrandt. Zij kregen twee kinderen. Anna werd geboren in 1829 en Willem – petekind van Koning Willem I – op 13 mei 1831. Helaas overleed Emma van Hildebrandt in 1833. Zij liet een man en twee jonge kinderen achter.

> 'Hoog Welgeboren Heer, Ik heb de eer ter kennis van UHoog WelGeb. te brengen, in antwoord op zijnen brief van den 28 Mei, dat de Koning het peterschap over den zoon, van welke Uwe echtgenoot bevallen is, wel heeft willen aannemen, en dat Zijne Majesteit dientengevolge verlangt, dat hem de naam worden gegeven van Willem'.

Tekst 79. Briefje van 3 juni 1831 waarin koning Willem I het peetschap aanvaardt van Willem baron van Goltstein, geboren op 13 mei 1831 te Hamburg (FG inv. nr. 238).

104 Isaäc Blokhuis (1808-1884), zoon van Wouterus Blokhuis (1764-1836) geboren in Nijkerk. Dijkgraaf van 1844-1847 en 1850-1853. Gehuwd 4 mei 1836 Hendrika van den Hoorn (1813-1889), dochter van Rijmert en Gerritje van Brummelen. Isaäc Blokhuis woonde aan de Venestraat in Nijkerk en bezat uitgebreide landerijen in de Arkemheen. Zie Blokhuis, Familieboek, 's-Gravenhage 1928: 40.

Dit vroegtijdig verlies van zijn moeder en de buitenlandse standplaats van zijn vader zorgde ervoor dat Willem zijn schooltijd doorbracht op kostscholen in het Zwitserse Neuchâtel, op Oudwijk bij Utrecht en in Bonn.[105] In 1854 studeerde hij af in de rechten aan de Universiteit van Utrecht. Tijdens zijn rechtenstudie deed hij onderzoek naar de rechtsverhouding tussen Nederland en Nederlands Oost-Indië, een specialisatie die hem later van pas kwam als Minister van Koloniën. Na zijn rechtenstudie werd hij particulier secretaris van zijn oom mr. Jan Karel van Goltstein, Minister van Buitenlandse Zaken.[106]

De jaren 1863 en 1864 brachten grote veranderingen. Op 12 augustus 1863 trouwde Willem van Goltstein in Velzen met Agneta Cornelis Hugonia Boreel.[107] Een huwelijk dat bijna 40 jaar duurde maar tot verdriet van beiden kinderloos bleef. In 1864 werd hij door het district Hoorn gekozen tot lid van de Tweede Kamer. Als parlementariër hadden vooral koloniale en buitenlandse zaken zijn aandacht. Van Goltstein profileerde zich als een gematigd conservatief politicus, zeer belezen en ontwikkeld, maar een slecht spreker. Inmiddels woonde hij op kasteel Oldenaller in Putten. Zijn vader kocht het kasteel en het landgoed in 1848. Ondertussen was hij goed op de hoogte van wat zich in de regio Putten/Nijkerk afspeelde. Dat gold met name voor de bestuurlijke problemen in de zeepolder Arkemheen, waar zowel het kasteel als het landgoed Oldenaller deel van uitmaakten.[108] In 1865 besloot Van Goltstein zich – zoals hierboven al is weergegeven – vanwege deze problemen niet verkiesbaar te stellen voor het ambt van dijkgraaf. Toen zes jaar later de gemoederen enigszins bedaard waren en de splitsing van de polder door de onderzoekscommissie was afgestemd, liet de uiterst bekwame Van Goltstein zich als eerste plaatsen op de ‘Staat van voordracht van kandidaten ter vervulling van de vaceerende post van dijkgraaf’.[109] Van Goltstein werd met algemene stemmen gekozen. Met zijn verkiezing eindigde de sedert 1611 bestaande traditie van de driejaarlijkse wisseling tussen dijkgraven uit Putten en Nijkerk.

Afb.139. Mr. Willem baron van Goltstein van Oldenaller (1831-1901), Kamerheer des Konings, lid van de Eerste en Tweede Kamer, Minister van Koloniën en dijkgraaf van de polder Arkemheen van 1871 tot voorjaar 1875 (portret door J.G. Gerstenhouwer. Gemeentehuis Putten).

105 Hij verblijft op Oudwijk op de kostschool van Johannes Klein van 1841 tot 1847 en eveneens onder diens hoede in Bonn van 1847-1849. In Bonn volgt hij twee jaar college op de Rheinische Friedrich-Wilhelm Universiteit. Zie voor een korte levensschets van Willem van Goltstein Hagoort 2016: 120-125.

106 Mr. Jan Karel van Goltstein (1794-1872) was een jongere broer van Willems vader. Hij was onder meer voorzitter van de Tweede Kamer, lid van de Eerste Kamer en Minister van Buitenlandse Zaken.

107 Agnes van Goltstein-Boreel (1839-1924) was de dochter van Willem Boreel van Hogelanden, lid van de Staten-Generaal en in 1863 Commissaris van de Koning in Noord-Holland. Agnes was later dame du palais van koningin Emma.

108 Kasteel Oldenaller is door Willems vader, Hendrik Rudolph Willem van Goltstein tussen 1848 en 1852 verbouwd. Hij plaatste op het boventerras vier schoorstenen en liet een landschapstuin aanleggen met waterpartijen en vijvers.

109 AZA inv. nr. 18, notulen 1871. De overige twee kandidaten zijn Bessel van de Veen en Gerrit van Meerveld, landbouwers te Putten.

Het dijkgraafschap van Van Goltstein is voor de polder van groot belang geweest. In zijn ruim driejarige ambtsperiode kwamen een viertal belangrijke zaken tot stand. In de eerste plaats loste hij de problemen op rondom de onevenwichtige waterbeheersing in de Nijkerker en Putter polder. In 1874 werd het Putter windgemaal bij de Langeroesluis in werking gesteld als tegenhanger van de in 1863 gebouwde Hertog Reijnout aan de Wiel in Nijkerk. In de tweede plaats was hij de opsteller van het 'Reglement van orde voor de vergaderingen van het bestuur van den polder Arkemheen'.[110] Als voormalig lid van de Tweede Kamer wist Van Goltstein als geen ander hoe vergaderingen geleid moesten worden en welke wanordelijkheden een slagvaardig bestuur blokkeerden. In dit reglement was onder meer opgenomen dat geërfden die te laat kwamen of vroegtijdig de vergadering verlieten geen presentiegeld kregen; leden alleen het woord mochten voeren na toestemming van de voorzitter; niemand meer dan twee keer mocht spreken over eenzelfde onderwerp en beledigende opmerkingen niet geoorloofd waren. In de derde plaats moderniseerde hij de opzet van de polderfinanciën. Niet langer had de jaarrekening een open einde, maar kregen dijkgraaf en heemraden de opdracht jaarlijks een begroting voor het komende boekjaar op te stellen. Grote tekorten door onvoorziene uitgaven werden hierdoor voorkomen. Ten slotte was hij ook de auteur van het concept-reglement dat in 1873 door Provinciale Staten van Gelderland, na enkele wijzigingen, aanvaard werd en op 18 januari 1874 koninklijk werd goedgekeurd. Eindelijk had de polder een reglement dat aangepast was aan de huidige stand van zaken en dat het oude – nog op laat-middeleeuwse toestanden geschoeide dijkrecht van 1752 – verving. Om het nieuwe reglement in te voeren werd het mandaat van Van Goltstein verlengd tot het voorjaar van 1875.

Willem baron van Goltstein heeft grote verdienste gehad voor de polder Arkemheen. Hij heeft bestuur en organisatie drastisch hervormd en gereed gemaakt voor de 'nieuwe tijd'. Dat is des te opmerkelijker als we bedenken dat hij regelmatig de vergaderingen van de dijkstoel niet kon voorzitten wegens verplichtingen in Den Haag. Hij 'regeerde' in dat geval via briefjes, een veelal inderhaast geschreven kattebelletje.

> Weledele Heer
> In antwoord op de letteren heden van de H.H. Dijkgraaf en Heemraden van den Arkemheenschen polder ontvangen en houdende berigt van mijne benoeming tot eersten kandidaat voor de betrekking van Dijkgraaf bij het bestuur van dien polder heb ik de eer U te berigten dat ik die kandidatuur aanvaard. Om aan het in gemeld schrijven gedaan verzoek om lichtingen te voldoen heb ik de eer U kennis te geven dat ik in Hamburg geboren en 39 jaren oud ben. Gelief, Weledele Heer, mijn antwoord ter kennis van de H.H. Dijkgraaf en Heemraden te brengen en de verzekering mijner gevoelens bijzondere achting aan te nemen. W. van Goltstein.

Tekst 80. Briefje van mr. Willem baron van Goltstein uit 1871, waarin hij dijkgraaf en heemraden van de Arkemheen meedeelt dat hij zijn kandidatuur voor een benoeming tot dijkgraaf aanvaardt (AZA inv. nr. 77).

De kroon op de politieke loopbaan van Willem van Goltstein was zijn benoeming tot Minister van Koloniën van 1874 tot 1876 en van 1879 tot 1882.[111] Deze ministerspost was

110 AZA inv. nr. 187. Vastgesteld door het polderbestuur op 9 mei en 21 juni 1874 en door Gedeputeerde Staten van Gelderland op 5 augustus 1874.

111 Willem van Goltstein was Minister van Koloniën in het kabinet Heemskerk van 26 augustus 1874 tot 11 september 1876 en in het kabinet Van Lynden van Sandenburg van 19 augustus 1879 tot 24 augustus 1882. Zijn jaarwedde bedroeg 12.000 gulden. Voor details over zijn Indische beleid zie W.H. de Beaufort in: Jaarboek van de

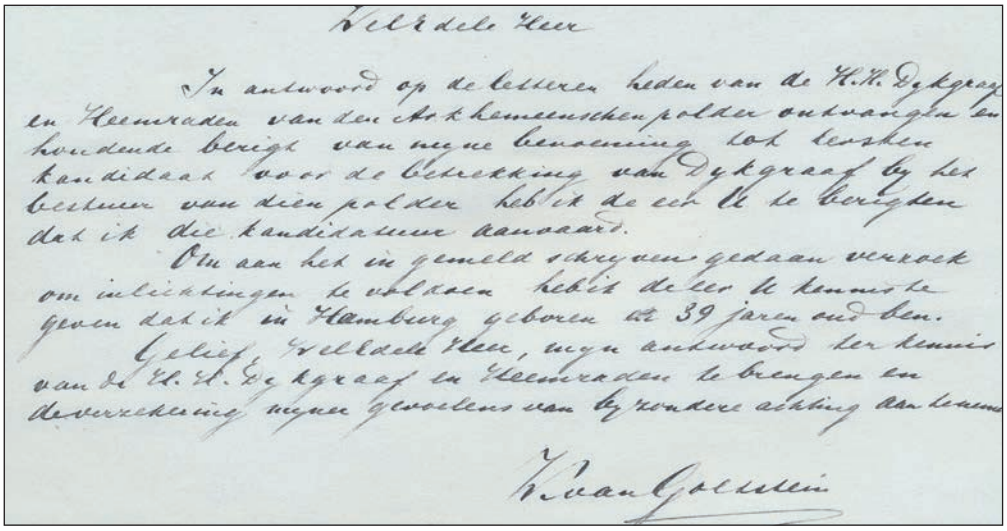

Afb. 140. Kopie van het handgeschreven briefje waarin Baron van Goltstein aan dijkgraaf en heemraden van de Arkemheen meedeelt dat hij zijn kandidatuur voor een benoeming tot dijkgraaf aanvaardt. Zie tekst 80. (AZA inv. nr. 77).

hem op het lijf geschreven. Immers, al sinds zijn studententijd voelde hij zich bij de Indische zaak betrokken. In de Tweede Kamer maakte hij tijdens de verdediging van zijn beleid een goede indruk. Hij nam pas beslissingen na gedegen voorbereiding en overleg. 'Hij wist', zo schrijft De Beaufort, 'zijne tegenstanders te ontwapenen zonder zijne toevlucht te nemen tot scherpe aanvallen of bittere woorden'.[112] Achteraf was hij het meest trots op de aanleg van de spoorwegen op Java en de bouw van de haven van Batavia, Tandjong Priok. Ook het inlandse onderwijs had zijn volle belangstelling. Tal van onderwijzers en onderwijzeressen zijn door Van Goltstein naar Nederlands-Indië gestuurd. In 1882 trad hij af naar aanleiding van een geschil met de Kamer over de wijziging van gemeenschappelijk naar particulier grondbezit van de Javaan. Na zijn tweede aftreden als Minister van Koloniën verdween Van Goltstein uit de Haagse politiek.

In de jaren die volgden, woonde hij 's winters aan het Korte Voorhout in Den Haag en 's zomers op zijn buitenverblijf Oldenaller in Putten. Hij besteedde zijn tijd aan het bestuderen van koloniale en staatsrechtelijke vraagstukken en publiceerde hierover in diverse tijdschriften. In oktober 1888 viel Willem van Goltstein een bijzondere eer te beurt. Koning Willem III benoemde hem op 30 oktober 1888 tot een van de vier leden van de Raad van Voogdij. Deze raad had tot taak koningin Emma bij te staan bij de opvoeding van prinses Wilhelmina voor het geval zij op minderjarige leeftijd haar vader zou moeten opvolgen.[113] Vijf jaar later volgde zijn benoeming tot voorzitter van deze raad, een functie die hij bleef vervullen tot

Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1902: 144-154.

112 W.H. de Beaufort in: Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1902: 146.

113 FG inv. nr. 319. De andere leden van de Raad van Voogdij waren mr. W.A.A.J. baron Schimmelpenninck van der Oye, voorzitter van de Eerste Kamer, jhr. mr. J. Roëll, lid van de Tweede Kamer en A.N.J.M. baron van Brienen van de Groote Lindt, kamerheer in buitengewone dienst. Ook Willem van Goltstein was kamerheer van koning Willem III in buitengewone dienst.

prinses Wilhelmina in 1898 meerderjarig was en koningin werd. Ten slotte was hij van 1893 tot 1899 buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister in Londen.[114]

In 1899 nam Van Goltstein – hij liep inmiddels tegen de zeventig – om gezondheidsredenen ontslag uit 's lands dienst. Nog twee jaar woonde hij opnieuw beurtelings in Den Haag en op Oldenaller. In de avond van 10 september 1901 maakte hij een wandeling in de kasteeltuin. Toen het donker werd, was hij nog niet thuis. Personeel van het kasteel vond zijn lijk in één van de vele vijvers op het landgoed.Vermoedelijk was hij van de sterk afhellende oever in het water gegleden en verdronken. Enkele dagen later werd hij bijgezet in het familiegraf in Utrecht.

4. De watersnood van 1825

Een nationale ramp: slachtoffers, hulpverlening en reacties

De grootste natuurramp van de negentiende eeuw vond plaats op vrijdag en zaterdag 4 en 5 februari 1825.[115] 'Qua omvang en intensiteit was '1825' volstrekt vergelijkbaar met 'de' ramp van 1953', schrijft Zeiler in zijn artikel over – wat hij noemt – de 'vergeten' watersnood van 1825.[116] In de kustgebieden van België, Nederland, Noord-Duitsland, Denemarken, Noorwegen en Zweden richtte deze februaristorm enorme schade aan. Een zware noordwester perste het water door de zeegaten de Zuiderzee in en veroorzaakte een abnormaal hoge waterstand. Zelfs in Overijssel brak de Zuiderzeedijk door en verdronken 305 mensen. Ook Friesland kwam voor tweederde onder water te staan, vooral door het bezwijken van de dijken bij Lemmer en tussen Workum en Hindelopen. Totaal verdronken 800 mensen en 46.000 stuks vee. In het Zuiderzeegebied waren rond de 400 slachtoffers te betreuren. Op Marken verdronken drie mensen en op Schokland vonden dertien mensen de dood. Voor het eiland Schokland luidde deze watersnood het begin van het einde in. In 1859 werden 641 Schokkers geëvacueerd.[117] In Oldebroek, Doornspijk en Oosterwolde kwamen respectievelijk zeven, zes en zestien mensen om het leven.[118] Na de ramp van 1825 werden extra maatregelen genomen om onze kust en dijken te beschermen.Tot het opstellen van een zogenaamd Deltaplan, zoals na de rampen van 1916 en 1953, is het niet gekomen.[119]

Na de ramp kwam de hulpverlening snel op gang. Koning Willem I kondigde een nationale collecte af, die ruim tien miljoen gulden opbracht. Beijer heeft in zijn gedenkboek een overzicht opgenomen van alle giften per provincie en per gemeente die in het Koninkrijk der Nederlanden – waaronder in 1825 ook het huidige België viel – zijn opgehaald. Zo schonk Koning Willem I zelf een bedrag van 100.000 gulden. Minister F.J.T. van Maanen van Binnenlandse Zaken gaf 500 gulden, de dorpsonderwijzer uit Bentum 7,25 gulden en zelfs de weeskinderen uit Goes zamelden 11,25 gulden in voor het goede doel.[120] Dichter bij huis bracht de collecte in Nijkerk 810, in Harderwijk 493 en in Putten 52 gulden op. De prins van

114 FG inv. nr. 320.
115 Voor de watersnoodramp van 1825 en de diverse reacties daarop zie o.a. De Roever 2010: 74-78 en 85-88 (met een opgave van de namen en de genealogie van de slachtoffers in Noord-Holland en Schokland), Zeiler 2007: 1926, Van Dam 2010, Van Dam 2012: 1-10, Pieters 2012: 53-57 en Kagchelland 2012: 58-68. Deze recente publicaties hangen nauw samen met de huidige aandacht voor 'natuurrampengeschiedenis' geïnitieerd door prof. dr. Petra van Dam, hoogleraar waterstaatsgeschiedenis aan de VU in Amsterdam.
116 Zeiler 2007: 21.
117 De Roever 2010: 78 en Buisman 2011: 265.
118 Beijer 1825, bijlage: 'Staat der schaden, veroorzaakt door den zeevloed van den 4 en 5 februarij 1825, in de provincie Gelderland'.
119 Walsmit 2009: 24-27.
120 Beijer 1825: 764-806 in deel II.

Oranje, de latere koning Willem II, toonde zijn medeleven door een week na de ramp bezoeken te brengen aan Amsterdam en Kampen, waar hij de grote ravage zag op het 'Kampereiland' en zijn meeleven betuigde aan de slachtoffers in de provincie Overijssel.[121] In Nijkerk gaf de burgemeester de plaatselijke bakker Van den Beek al tijdens de rampdagen opdracht de 'noodlijdenden' van het nodige voedsel te voorzien. Ook de Amsterdamse burgemeester Elias gaf bakkerijen de opdracht extra broden te bakken voor de slachtoffers.[122]

70	Roggebroden à 32½ cents per stuk	22,75 gulden
3	weijte brooden à 10 centen	0,30
5½	N.ponden boter à 65 cents	3,42
½	N.pond. koffyboonen	0,70
6	koppen zout	0,57
19	Bordjes	0,54
	aan lampkatoen	0,15
		28,43 gulden

Tabel 35. Rekening van Nijkerkse bakker Harmen van den Beek verzonden aan de burgemeester voor de levering van levensmiddelen verstrekt op 4, 5, 6, 7 en 8 februari 1825 ten behoeve van de slachtoffers van de watersnood (AGN inv. nr. 1194).

De watersnoodramp van 1825 was ook de eerste stormvloed die werkelijk door alle Nederlanders gezamenlijk werd beleefd. Er verschenen kort na de ramp regionale gedenkboeken van verschillende omvang in de provincies Friesland, Overijssel, Holland en Zeeland. In 1826 verscheen het nationale gedenkboek van Johan Coenraad Beijer 'Gedenkboek van Neerlands Watersnood in Februarij 1825'. Beijer (1786-1866) was onderwijzer aan de militaire school in Delft en schrijver van lesboeken voor het onderwijs. Ook onder de bevolking riep deze natuurramp veel vragen op. Vooral het overwegend gereformeerde volksdeel liet van zich horen. De Engelsman Algernon Sydney Thelwall (1795-1863), predikant van de English Episcopal Church in Amsterdam, schreef een brochure met als titel 'Keert u tot Hem die slaat. Een Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen'. Deze publicatie zorgde voor een heftige pennenstrijd. Thelwall interpreteerde de watersnood als straf van een vertoornde God op de vele zonden van het Nederlandse volk. Zijn straf-op-de-zonde-theorie vond veel aanhang, maar zorgde ook voor de nodige tegenspraak. Voor de aanhangers van de Verlichting was deze ramp een gewoon natuurverschijnsel. De beste remedie om die te voorkomen was het verhogen en in goede conditie houden van de dijken. De populaire dichter Willem Bilderdijk (1756-1831), aanhanger van het protestantse Reveil, koos de veilige middenweg. Hij was van mening dat betreffende de watersnood naast het handelen van God ruimte gelaten moest worden voor de menselijke verantwoordelijkheid.[123]

De watersnood op de Noordwest-Veluwe

Binnen het bestek van dit boek beperk ik mij tot de schade en de hulpverlening van overheidswege op de Noordwest-Veluwe en in het bijzonder in de gemeenten Nijkerk, Putten

121 Van Zanten 2013: 288.
122 Pieters 2012: 54.
123 Kagchelland 2012: 67. Zie voor een samenvatting Van Dam 2012: 10.

en Harderwijk.[124] Watersnoden hebben altijd een grote indruk gemaakt op zowel de bevolking als op de overheid in ons land. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de centrale overheid begin negentiende eeuw overging tot het instellen van hulpcommissies. In 1814 werden bij Koninklijk Besluit zogenaamde watersnoodcommissies in het leven geroepen. Deze commissies werden bij elke watersnood in principe samengesteld door de provinciale gouverneurs en hadden tot taak de getroffen bevolking te helpen.[125] Voordat we bekijken hoe dat in 1825 in Gelderland georganiseerd werd, volgt eerst een inventarisatie van de schade op de Noordwest-Veluwe.

De oostelijke Zuiderzeekust was zwaar getroffen. Het zwaarst getroffen werden de inwoners van de gemeenten Doornspijk, Oldebroek en Oosterwolde. Hier lieten 29 mensen het leven en verdronken 857 koeien en 33 paarden. Ook de toren van de oude kerk in Doornspijk stortte in. In Putten brak op twee plaatsen de Beekswal door en liepen de buurtschappen Nulde en Hoef onder water. Twintig huizen liepen ernstige schade op, waarbij 76 personen 'volstrekt buiten staat geraakten om het door hen verlorene te herstellen'. De bin-

Kaart 63. De ondergelopen gebieden rond de Zuiderzee in 1825 (J.C. Beijer, Gedenkboek van Neerlands Watersnood in Februarij 1825. 's-Gravenhage 1826. Mijnssen-Dutilh 2011: 176, afb. 82).

124 De gegevens over de watersnood van 1825 zijn te vinden in de gemeentelijke archieven van Nijkerk, Putten en Harderwijk, resp. AGN inv. nr. 107, 1194, 1195; GAP inv. nr. 94 en NAH inv. nr. 262, 360.

125 Boomsma en Van Dam 2015: 27. In dit artikel wordt de 'geefcultuur' besproken na de watersnood van 1825 en 1861 in en rond Amsterdam.

nenstad van Nijkerk stond op enkele straten na onder water door overslaand zeewater van de Arkemheense zeedijk en een doorbraak van de Eemdijk. Ook de bewoners van de buurtschappen Achterhoek, Holk, Wullenhove en Nekkeveld hielden de voeten niet droog. Er verdronken in Nijkerk en de Arkemheen geen personen en geen vee. Wel beleefde de 33-jarige Aaltje Ceelen uit de Nijkerkse Achterhoek angstige ogenblikken toen ze onderweg naar huis door het wassende water werd overvallen. Ze zat van vrijdagavond tot zondagmorgen in een boom voor ze gered werd.[126] In Harderwijk stonden ook delen van de binnenstad onder water waardoor er schade was aan woningen en huisraad. Een deel van de stadsmuur langs de Zuiderzee werd weggeslagen. De herstelwerkzaamheden aan de stadsmuur en de haven werden later begroot op ruim 37.000 gulden.[127]

Op 18 maart 1825 was de inventarisatie van de geleden schade in alle gemeenten op de Noordwest-Veluwe gereed. De opgenomen schade per gemeente werd verdeeld over zeven categorieën: vee, woning, huisraad, levensmiddelen, stalvoer, gereedschap en verdere objecten. De totale schade bedroeg 252.790 gulden. Zie tabel 37.[128]

	1	2	3	4	5	6	7	Totaal
Doornspijk	30939	66690	9352	9313	13976	1701	10411	142382
Elburg	5071	23821	2142	1767	1746	525	2280	37452
Ermelo	130	377	70	158	636	-	642	2013
Harderwijk	25	922	85	5	32	30	80	1231
Hattem	-	292	69	33	145	1	825	1365
Nijkerk	-	3421	54	1445	5388	25	5539	15872
Oldebroek	9640	5679	3473	4451	12537	851	5926	42557
Putten	1560	4210	545	269	973	65	2296	9918
Totaal	47365	105412	15890	17493	35433	3198	27999	252790

Tabel 36. De financiële schade geleden door de inwoners van acht gemeenten langs de Zuiderzeekust door de watersnood van 4 en 5 februari 1825 vanwege verlies aan vee (1), woning (2), huisraad (3), levensmiddelen (4), stalvoer (5), gereedschappen (6) en overige objecten (7) (AGS inv. nr. 8864).

Een 'permanente commissie van Weldadigheid' voor de Noordwest-Veluwe

In Gelderland werden alle hulpacties gecoördineerd door de Staatsraad van de provincie onder voorzitterschap van de gouverneur Van Heekeren van Kell.[129] Direct onder hem stond een subcommissie die speciaal belast was met de coördinatie van de hulp aan slachtoffers in de gemeenten op de Noordwest-Veluwe. Op 17 februari 1825 ontvingen de burgemeesters van Harderwijk, Nijkerk, Putten, Hattem en Elburg van de hoofdschout van de Nederveluwe, H. van Dedem en uit naam van de Staatsraad van de Provincie Gelderland, een brief met de mededeling dat er onderzoek gedaan was naar de geleden schade door de watersnoodramp van 4 en 5 februari 1825. Op grond daarvan besloot de Staatsraad een 'Permanente commissie van Weldadigheid' in te stellen. Deze commissie kreeg de opdracht de geleden schade te inventariseren en regels op te stellen om de 'noodlijdenden'

126 Beijer 1825: 582-586, deel II.
127 Kroniek van Harderwijk 1231-1931, jaar 1825. In 1828 wordt de stadsmuur hersteld voor 9000 gulden.
128 Zie voor de koopkracht van de gulden t.o.v. de euro in de periode 1580-1916 grafiek 15. Zie ook de 'Staat der schade' in deze gemeenten in Beijer 1825 (bijlage).
129 Willem Hendrik Alexander Carel van Heeckeren van Kell (1774-1847) gouverneur van Gelderland van 1825-1846.

financieel tegemoet te komen. De commissie bestond uit de heren C. Raadt, statenlid, R.O.H. van Manen, burgemeester van Elburg, H.B. Boonzaaier van Jeveren, schout te Doornspijk en D. Hoefhamer, schout te Oldebroek. De commissie was dus samengesteld uit personen uit de meest getroffen dorpen langs de oostelijke Zuiderzeekust. Ruim een week later volgde nog een brief. Nu van de minister van Binnenlandse Zaken, Onderwijs en Waterstaat met de data van de nog te verwachten hoge waterstanden in 1825. De minister adviseerde vooral acht te slaan op de noordelijke winden op die data want die konden ernstige gevolgen hebben 'gelijk de jongste gebeurtenissen daarvan maar al te zeer het ontzettende voorbeeld zijn'. De minister raadde de gemeenten aan, ook sprekend namens Zijne Majesteit de koning, zodanige maatregelen te nemen die 'het Rijk nevens de ingezetenen voor verdere rampen' zouden behoeden.[130]

De commissie maakte zich vooral zorgen over de arme gezinnen. Daarom bood zij in een brief van 2 maart de gemeenten aan gebruik te maken van de mogelijkheid om vijftien gezinnen van niet meer dan zeven personen te huisvesten op het terrein van de Maatschappij van Weldadigheid in Veenhuizen. De Maatschappij van Weldadigheid was in 1818 opgericht door generaal Johannes van den Bosch. Hij wilde armoedige gezinnen na de Franse overheersing helpen door ze onder te brengen in kleine koloniehuisjes met een stukje grond. Tussen 1818 en 1911 zijn hier 1400 gezinnen opgevangen. De gezinnen konden daar een aparte woning krijgen en te werk gesteld worden in de landbouw of in de fabriek. Bij 'genoegzame spaarzaamheid', oppassend gedrag en geschiktheid konden zij na verloop van tijd in aanmerking komen voor een echte koloniale hoeve met eigen grond. Een model inschrijfformulier was bij de brief gevoegd. De schout van Putten liet weten dat er in zijn gemeente geen gezinnen voor in aanmerking kwamen, omdat de zwaarst getroffenen vissers en 'oude lieden' waren, die voor werken in een kolonie ongeschikt waren.[131]

De leden van de Gelderse subcommissie waren van mening dat niet iedereen voor een geldelijke vergoeding in aanmerking kwam. De middelen waren beperkt en lang niet alle schade kon uit de fondsen worden vergoed. Daarom stuurden zij op 19 maart 1825 een brief waarin zij de gemeenten verzochten de 'noodlijdenden' te onderscheiden in vier sociale klassen: genoegzaamvermogenden, minvermogenden, hulpbehoevenden en armoedigen. De 'genoegzaam vermogenden' hadden geen enkel recht op vergoeding. Zij vielen 'geheel buiten termen van bedeeling'. 'Minvermogenden' kwamen voor een gedeeltelijke vergoeding in aanmerking. Minvermogend waren bijvoorbeeld boeren met een eigen boerderij, waarvan gewas en vee verloren gegaan en de boerderij beschadigd was. Boeren met dezelfde schade maar wonend op een gepachte boerderij of op een boerderij belast met een zware hypotheek werden aangemerkt als hulpbehoevenden. Zij waren 'de hoofdvoorwerpen ter bedeeling'. Uiteraard kwamen alle armoedigen zonder meer voor hulp in aanmerking. Dat waren overwegend arbeiders met een enkel schaap of varken en door de ramp beroofd van huisraad, kleding en voedselvoorraad voor de winter. De gemeenten werd verzocht op grond van dit onderscheid in sociale status hun gegevens aan de commissie te verstrekken. Vier aparte lijsten met de onderverdeling van de geleden schade naar sociale status bevinden zich in het archief van Gedeputeerde Staten van Gelderland en zijn weergegeven in tabel 38. Deze lijsten getuigen van een zeer accurate opname van de schade en een nauwkeurige verslaglegging.[132]

130 Brieven verzonden te Arnhem op 12 en 26 februari 1825. Zie AGN inv. nr. 107.
131 GAP inv. nr. 94 en AGN inv. nr. 107.
132 AGS inv. nr. 8864.

Staat van verlies van de Genoegzaamvermogenden:

	1	2	3	4	5	6	7	Totaal
Doornspijk	1295	9458	200	846	960	-	110	12869
Elburg	80	11648	-	-	240	5	707	12680
Ermelo	130	377	60	154	636	-	639	1996
Harderwijk	-	172	-	-	-	-	-	172
Hattem	-	60	-	-	18	-	283	361
Nijkerk	-	2703	22	855	4898	25	5247	13750
Oldebroek	658	1319	21	525	2400	-	342	5265
Putten	1000	2090	59	76	578	50	1212	5065
Totaal	3163	27827	362	2456	9730	80	8541	52159

Staat van verlies der Minvermogenden

	1	2	3	4	5	6	7	8
Doornspijk	6120	7769	530	865	1705	175	867	18031
Elburg	505	2515	345	406	497	36	252	4556
Ermelo	-	-	-	-	-	-	-	-
Harderwijk	-	60	-	-	-	-	-	60
Hattem	-	62	43	15	12	-	443	575
Nijkerk	-	-	-	-	-	-	-	-
Oldebroek	1124	581	86	537	1401	34	1079	4842
Putten	100	520	81	97	295	5	921	2019
Totaal	7849	11507	1085	1920	3910	250	3562	30083

Staat van verlies der Hulpbehoevenden

	1	2	3	4	5	6	7	8
Doornspijk	22724	47732	6976	6373	10833	1498	9127	105263
Elburg	4261	9631	1499	1036	944	417	1138	18927
Ermelo	-	-	-	-	-	-	-	-
Harderwijk	-	640	85	52	32	30	80	919
Hattem	-	170	26	18	115	1	99	429
Nijkerk	-	718	32	590	490	-	292	2122
Oldebroek	7627	3497	2940	2857	7870	742	4493	30026
Putten	360	1400	260	16	46	10	68	2160
Totaal	34972	63788	11818	10942	20333	2698	15297	159847

Staat van verlies der Armoedigen:

	1	2	3	4	5	6	7	8
Doornspijk	800	1731	1646	1229	478	28	307	6219
Elburg	225	25	398	325	65	67	183	1288
Ermelo	-	-	10	4	-	-	3	17
Harderwijk	25	50	-	5	-	-	-	80

Hattem	-	-	-	-	-	-	-	-
Nijkerk	-	-	-	-	-	-	-	-
Oldebroek	231	282	426	532	866	75	12	2424
Putten	100	200	145	80	54	-	95	674
Totaal	1381	2288	2625	2175	1463	169	601	10703

Tabel 37. Financiële schade geleden door de inwoners van acht gemeenten langs de Zuiderzeekust vanwege de watersnood van 4 en 5 februari 1825 onderverdeeld naar sociale klasse. Bedragen in gulden (afgerond). Vee (1), woning (2), huisraad (3), levensmiddelen (4), stalvoeder (5), gereedschap (6) en verdere objecten (7) (AGS inv. nr. 8864).

Voor het samenstellen van deze lijsten stuurde de gemeente Putten bijvoorbeeld een lijst met de namen van 44 getroffen gezinnen, voornamelijk kleine boeren, arbeiders en daghuurders met een gemiddelde gezinsgrootte van vijf personen. De gevraagde vergoeding bedroeg in de meeste gevallen slechts enkele tientallen guldens. In de laatste kolom stonden kwalificaties als: 'zijn arm, zijn dood arm, geniet van de diaconie, heeft het hoognodig'. Op 1 april reikte de gemeente Putten aan deze personen 50 ellen (ca. 35 meter) linnen, 40 ellen sarge (wollen dekengoed), 23 ellen laken en bombazijn (sterke katoenen of linnen stof voor werkmansgoed), 26 hemden en 10 dekens uit. De kosten daarvan werden na opgave door de commissie vergoed.

De afhandeling van de vergoedingen op grond van de sociale klasse verliep helaas niet vlekkeloos. Op 16 mei ontvingen de gemeenten een brief van de gouverneur waarin hij nogmaals de gang van zaken bij de toedeling toelichtte. Om willekeur te voorkomen stelde hij voor de vergoeding uit te keren in de verhouding 30, 60 en 80 procent van het gevraagde bedrag. De afwikkeling sleepte zich nog maanden voort. Zo moesten twintig personen uit Nijkerk hun vergoeding nog persoonlijk op het gemeentehuis komen ophalen op 7 september. Over de juiste toedracht en bedragen van alle uitkeringen aan de minvermogenden, hulpbehoevenden en armen ontbreken gegevens in de gemeentelijke archieven. In ieder geval werd de schade van bijna 19.000 gulden van de genoegzaamvermogenden in Nijkerk, Putten en Harderwijk niet vergoed. Dat betrof in de meeste gevallen zelfstandige boeren in de Arkemheen, Nulde en Hoef en de Nijkerkse tabaksplanters en -handelaren. Zij kwamen de geleden schade mettertijd wel te boven. Dat lag anders voor de hulpbehoevenden en armen. Wanneer de gemeenten de procentuele verdeling gehanteerd hadden, zou dat voor deze categorieën neerkomen op een vergoeding van slechts 4348 gulden en kwam 3686 gulden voor eigen rekening. Voor veel hulpbehoevenden en armen betekende de watersnoodramp van februari 1825 een stap dichter bij de armoedegrens.

De schade aan de Arkemheense zeedijk hersteld

Begin februari 1825 stond de Arkemheen volledig onder water. De zeedijk was weliswaar niet doorgebroken maar op meerdere plaatsen was de steenglooiing weggespoeld en waren sluizen, duikers, wegen en bruggen zwaar beschadigd. Men besloot de herstelwerkzaamheden in fasen uit te voeren waardoor de kosten over meerdere jaren konden worden uitgesmeerd. Tegelijk besefte men dat het onmogelijk was alle herstelwerkzaamheden zelf te betalen. Daarom verzocht de dijkstoel op 16 maart aan koning Willem I om de 18.000 gulden – het resterende bedrag van een lening van 20.000 gulden – kwijt te schelden.[133]

133 AZA inv. nr. 40.

Uit dit verzoek blijkt dat de dijkstoel de tienjaarlijkse aflossing van 2000 gulden, zoals vastgelegd in de brief van koning Lodewijk Napoleon van 14 juli 1808, niet was nagekomen. Opzet? Administratieve slordigheid of nalatigheid van de zijde van de overheid in verband met de overgang van het koninkrijk naar het Franse bewind? In de bronnen is hierover niets te vinden. In ieder geval werd het resterende bedrag door de koning niet kwijtgescholden, zoals blijkt uit een brief van 18 november 1825. De dijkstoel werd alsnog verplicht het openstaande bedrag in achttien jaarlijkse termijnen van 1000 gulden terug te betalen, ingaande 1 mei 1827. Dit keer hield de dijkstoel woord. De laatste aflossing van 1000 gulden staat vermeld in de jaarrekening van 1844.

Begin februari lag de zeedijk er zeer gehavend bij. Ruim een maand later, op 11 maart 1825, werden de eerste leveranties van puin en dijksteen aanbesteed. In dat voorjaar werden 147 lasten puin en 288 lasten dijksteen per schip aangevoerd, met het steenvlot naar de dijk gevaren en verwerkt door een ploeg van vijftien plaatselijke dijkwerkers.[134] Dit herhaalde zich in de jaren 1826-1828. Over de jaren 1825-1828 werden 927 lasten puin en 1950 lasten steen (samen 5754 ton) aangevoerd voor een bedrag van 32.865 gulden. Een bedrag dat de polderkas niet kon dragen. Daarom werd het morgengeld in 1825 verhoogd van vier naar vijf gulden en over de jaren 1827-1829 vastgesteld op zes gulden, een verhoging van 50% binnen een periode van vijf jaar. Bovendien ging de polder in 1827 en 1828 leningen aan tot een bedrag van 16.000 gulden. In 1828 werden sluizen, de nog aanwezige paalschermen en de houten bruggen gerepareerd. Het hout hiervoor kwam van 50 zware eikenbomen die gekapt werden op boerderijen in de Puttense buurtschap Spriel voor 5,50 gulden per stuk.[135] Door ervaring wijs geworden stelde de dijkstoel zich ten doel de komende decennia de Arkemheense zeedijk volledig met dijksteen te beleggen.

De laatste grote watersnood in de negentiende eeuw vond plaats op 8 maart 1855.[136] Door het kruiende ijs in de Rijn ontstond er een gat van 150 meter breed in de Grebbedijk. Een groot deel van de Gelderse Vallei van Rhenen tot Amersfoort liep onder water. In de Arkemheen werd geen schade gemeld. Dat betekende overigens niet dat de Arkemheen na 1825 geen wateroverlast meer gehad heeft. In 1863, 1883 en 1877 liep de polder grotendeels onder water. Niet vanwege een doorbraak van de Arkemheense zeedijk maar van enkele dijken buiten het poldergebied. Dat betrof de Slaagse dijken, in de gemeente Hoogland, en de Eemlandse of Baarnse dijk. Beide dijken lagen aan de oostzijde van de Eem en waren te laag om bij stormtij het binnenstromende Zuiderzeewater te keren. Ook de Laakdijk, de provinciale grens tussen Utrecht en Gelderland, was zo laag dat het water bij doorbraken van de Slaagse en Eemlandse dijk ook de Arkemheen inliep.[137]

5. Van duikersluis via windgemaal naar stoomgemaal 1820-1885

Hoog water in de polder

Een groot deel van de negentiende eeuw was Nederland nog een echt ‘waterland’. Dijkdoorbraken kwamen regelmatig voor. De Waddenzee was in de negentiende eeuw nog groter dan nu en er lagen veel meer plassen en meren in Noord-Holland, Zuid-Holland en Friesland dan tegenwoordig. De Zuiderzee was een gevaarlijke binnenzee die de neiging

134 Een scheepslast is 2000 kg, 2 ton. Onder hen Gerrit Bast, Jan van Aller, Evert Willemsen, Elbert Windhou en Lubbert Rijksen.
135 Voor al deze gegevens AZA inv. nrs. 5, 16, 366, 687, 688, 689, 690.
136 Sloet en Fijnje 1856 passim.
137 Wouda 2016: 20, 29.

had zich steeds verder uit te breiden. Een groot deel van de drassige veengebieden was nog niet ontgonnen. Kortom: het landschapsbeeld in de eerste helft van de negentiende eeuw vertoonde geen grote verschillen met dat uit de zeventiende eeuw. Weliswaar waren de omstandigheden met betrekking tot de handel en nijverheid veranderd, maar de situatie op het platteland bleef ruimtelijk nagenoeg ongewijzigd.[138]

Ook de Gelderse zeepolder Arkemheen en de omliggende gronden voldeden in het begin van de negentiende eeuw aan dit karakteristieke Hollandse beeld. Wel was de Arkemheense zeedijk grotendeels door een stenen zeewering beschermd tegen de heftige golfslag van de Zuiderzee. Dijkdoorbraken leken verleden tijd. Een veel groter probleem was inmiddels het binnenwater. Tijdens de voor- en najaarsregens leek het of de Zuiderzee zich had verplaatst. Dan stonden grote delen van de Arkemheen onder water. Soms werd de polder ook opzettelijk onder water gezet. Dit gebeurde onder meer in december 1911 om de veldmuizen die het grasland verwoestten uit te roeien.[139] Niet het keren van het buitenwater maar het lozen van het binnenwater beheerste in de periode van omstreeks 1820 tot 1885 de discussie tussen dijkstoel en geërfden. Tijdens de vergaderingen ging de aandacht in deze periode niet allereerst uit naar het woelige water van de Zuiderzee, maar naar het stilstaande water op de hooi-en weilanden.

Het voortdurend onder water lopen van de landerijen werd veroorzaakt door de ontginningen van de veengebieden aan de zuidelijke en westelijke rand van de polder. De smalle sloten langs de percelen en de ondiepe – en vaak gedeeltelijk dichtgeslibde – polderbeken konden het toestromende water niet verwerken. De lozing van het binnenwater werd bovendien bemoeilijkt door het hogere waterpeil van de Zuiderzee. In de regentijd zorgden noordelijke winden door opwaaiing voor een stijging van het waterpeil in het zuidelijk deel van de Zuiderzee. Hierdoor konden de keersluizen onvoldoende binnenwater afvoeren. Daarentegen stonden in hete zomers de sloten droog, waardoor het drenken van het vee gevaar liep. Dan

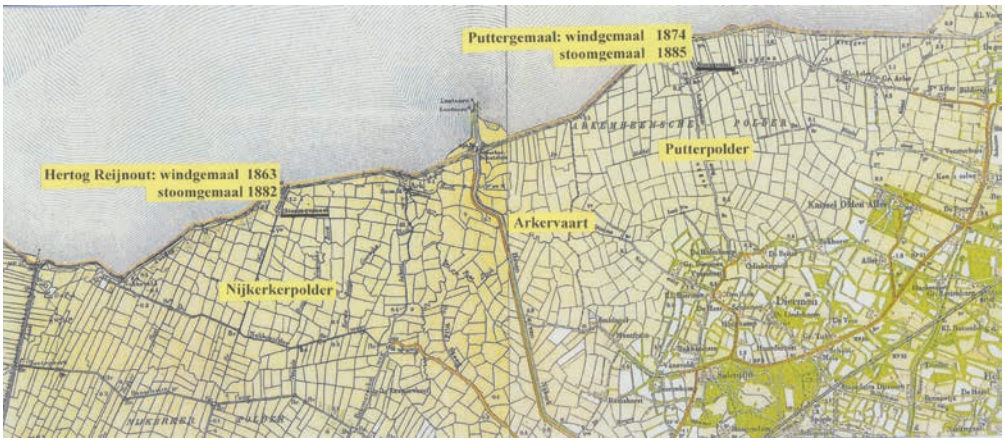

Kaart 64. Het noordelijk deel van de polder Arkemheen. In het midden de Arkervaart die de polder waterstaattechnisch in twee delen verdeelt. Links de Nijkerkerpolder met het windgemaal (1863) en later het stoomgemaal Hertog Reijnout (1882) aan de Wiel. Rechts de Putterpolder met het Putter windgemaal (1874) en later het Putter stoomgemaal (1885) aan de Langeroebeek.

138 Van der Woud 1998: 23-24.
139 Zie AZA inv. nr. 21, notulen 8 december 1911. Zie ook Bieleman 2008: 217 die een voorbeeld geeft van een muizenplaag in graslanden in Friesland in 1741.

was er tekort aan water en was men verplicht zeewater binnen te laten. Dit deed zich bijvoorbeeld voor in 1823. Om snelle afloop van het 'zomerwater' te voorkomen, liet de dijkstoel in dat jaar vijftien schotten plaatsen in diverse beken en sloten.[140] In droge perioden lag ook de scheepvaart op de Arkervaart wegens te geringe diepgang stil. Dijkgraaf en heemraden stonden gedurende de gehele negentiende eeuw voor de opgave aan deze situatie het hoofd te bieden. In samenspraak met de geërfden deelden zij de verantwoordelijkheid om het vruchtbare Arkemheense polderland landschappelijk te beheren en het economisch rendabel te maken. Een opgave die, zoals hieronder zal blijken, gepaard ging met veel onderlinge strijd.

De beheersing van het waterpeil in de polder werd extra bemoeilijkt door de geografische situatie. In de eerste plaats ligt het westelijk deel, de Nijkerkerpolder, aanzienlijk lager dan het oostelijk deel, de Putterpolder. De Nijkerkerpolder had daardoor meer te kampen met wateroverlast dan de Putterpolder. In de tweede plaats stond het beken- en slotenstelsel in de Nijkerkerpolder niet in verbinding met de waterhuishouding in de Putterpolder. Dat was veroorzaakt door de kanalisatie van de Arkervaart. In 1703 hadden de dijkstoel en de Nijkerkse ambtsjonkers na onderling overleg besloten tot de kanalisatie van de Arkervaart in combinatie met de bouw van de Arkerschutsluis. Daardoor werd de polder waterstaatkundig in tweeën gedeeld. De Arkervaart hoorde sinds 1703 niet meer bij de polder, maar viel onder verantwoordelijkheid van het ambts- en later het gemeentebestuur van Nijkerk. Het binnenwater van het oostelijk en westelijk deel van de polder werd daardoor volledig gescheiden afgevoerd via diverse sluizen in de zeedijk. Deze waterstaatkundige situatie was in de negentiende eeuw uiteindelijk verantwoordelijk voor het feit dat het Arkemheense dijkbestuur niet in staat was een consistent beleid te voeren als het ging om de bouw van technische hulpmiddelen om de overlast van het binnenwater te verhelpen. Was de polder waterstaatkundig één geheel geweest, dan was de bouw van eerst twee windgemalen, later vervangen door twee stoomgemalen, niet nodig geweest. Idealiter zou dan het overtollige binnenwater eerst weggemalen zijn door gelijktijdig gebouwde windgemalen, later gevolgd door één groot stoomgemaal.[141] Zo is het echter niet gegaan.

Afb. 141. Op 15 september 1787 werd het stoomgemaal in de polder Blijdorp bij Rotterdam in werking gesteld. Dit gemaal was tot stand gekomen als experiment van enkele progressieve patriotten. Dit eerste goedwerkende stoomgemaal in Nederland was gebouwd door de Engelse firma Boulton & Watt en kon per minuut 43.000 liter water opvoeren tot een hoogte van 2.20 meter. Stadhouder Willem V bezocht dit stoomgemaal op 20 oktober 1790. In de volksmond werd het gemaal het 'Keezen-ding' genoemd, omdat de progressieve patriotten 'Keezen' genoemd werden (Van der Ham 2004:119).

140 AZA inv. nr. 4 notulen 1823.

141 Ik gebruik in dit hoofdstuk niet de benamingen watermolen of windwatermolen maar 'windgemaal', later in de tijd opgevolgd door 'stoomgemaal' en 'elektrisch gemaal'.

Bij de keuze voor de bouw van twee windgemalen in 1863 en 1874 heeft zeker ook het prijsverschil meegespeeld tussen de bouw van een 'ouderwets' windgemaal en een 'modern' stoomgemaal. Zeker begin jaren zestig was het bouwen van een stoomgemaal in Nederland geen algemeen goed. Die ontwikkeling zette pas in vanaf midden jaren zeventig. Begin jaren tachtig bij de bouw van de beide Arkemheense stoomgemalen was inmiddels de accijns op steenkool afgeschaft en was ook de stoomtechniek verder geperfectioneerd.[142] Daarom besloot het dijkbestuur in 1863 het windgemaal Hertog Reijnout in de Nijkerkerpolder te bouwen, in 1874 gevolgd door een windgemaal in de Putterpolder. Deze windgemalen werden achtereenvolgens in 1882 en 1885 vervangen door stoomgemalen. Begin jaren tachtig maakten deze Arkemheense stoomgemalen onderdeel uit van een zekere 'hausse' in het bouwen van stoomgemalen in Nederland.[143]

Het eerste stoomgemaal in Nederland werd trouwens al in 1787 in gebruik genomen om de polder Blijdorp bij Rotterdam droog te malen.[144] De Haarlemmermeer – door de dichter Nicolaas Beets treffend de Slopop genoemd – was al tussen 1849 en 1852 drooggemalen door drie stoomgemalen: de Leeghwater, de Cruquius en de Lynden.[145]

	1861	1870	1878	1884
Groningen	-	1	7	38
Friesland	2	3	3	10
Drente	-	-	6	7
Overijssel	2	2	3	5
Gelderland	9	15	21	31
Utrecht	1	10	23	30
Z-Holland	7	41	100	169
N-Holland	8	19	68	104
Zeeland	-	-	2	6
N-Brabant	-	2	4	18
Limburg	-	-	-	-
Nederland	29	93	237	418

Tabel 38. Aantal stoomgemalen in Nederland in de periode 1861-1884 (Van Zanden 1985: 236).

Rapporten en adviezen

Op 20 mei 1800 verschenen voor de dijkstoel Toon Hendriksen van Korler en zijn echtgenote Helena Pas. Zij beloofden plechtig – en bekrachtigden dat met hun handtekening – dat zij 'hun leven lang gedurende voor hunne private rekening zouden nemen het openhouden van de Laaksluijs zodanig dat de uijtwateringe van dezelve in geenen deelen werden gestremt en dat deswegens geen billijke klagten door Geërfdens komen te vallen'.[146] Het jaarloon voor het openhouden van de Laaksluis was acht gulden.

142 Wouda 2009: 88-91 met literatuurvermelding over de invoering van de stoomtechniek in Nederland.
143 Van Zanden 1985: 237; Wouda 2009: 89.
144 Beukers (I) 2007: 105. Dit eerste Nederlandse stoomgemaal was uitgerust met een stoommachine uit de beroemde Boulton & Watt-fabriek. Het was gebouwd onder leiding van de landmeter-ingenieur Dirk Smit van het Hoogheemraadschap Schieland. Het gemaal werd bezocht door de Prins van Oranje, de latere koning Willem I.
145 De Haarlemmermeer zorgde voor steeds meer overstromingen. Het droogmalen van deze waterplas was een staaltje van moderne techniek. Beets personifieerde de drie stoomgemalen en noemde ze de 'Oome Cruquius', de 'Vader Lynden' en 'de oude Rijpsche Molenaar' (Leeghwater). Zie N. Beets: Korenbloemen: 118-121.
146 AZA inv. nr. 4, notulen 1800.

Het afsluiten van deze private overeenkomst in de eerste maanden van de negentiende eeuw was tekenend voor de situatie rond de lozing van het binnenwater in de polder. Door de ontginningen van de hoger gelegen gronden aan de zuidelijke randen van de polder, zoals in het Nijkerker-, Holker- en Huinerveen, en door inklinking nam de wateroverlast verder toe. Zo stonden gedurende de zomers van 1816 en 1817 de koeien in sommige delen van de polder tot aan de knieën in het water. [147] De tijd dat de natuurlijke afwatering via de duikersluizen voldoende soelaas bood, was voorbij. Vanaf 1820 verschenen er diverse rapporten waarin gepleit werd om andere middelen aan te wenden om aan de gebrekkige afvoer van het binnenwater een einde te maken. Van Dooren schreef hierover in zijn boek 'De geschiedenis van het Nijkerkse stoomgemaal Hertog Reijnout'. Uitvoerig gaat hij in op de rapporten die over deze situatie geschreven zijn door onder meer Ardesch, Conrad en Van der Sterr.[148] Deze rapporten komen ook hier ter prake, maar ik vul die aan en besteed wat meer aandacht aan de waterhuishouding in de Putterpolder, omdat die bij Van Dooren minder aan de orde komt. De discussie over de waterbeheersing eindigde overigens pas definitief in 1885 toen de waterstand in de polder geregeld werd door twee 'nieuwerwetse' stoomgemalen.

Het eerste rapport over de waterstaatkundige toestand van de polder verscheen in 1820 en was geschreven door Nicolaas Wilhelm Ardesch, broer van de toenmalige burgemeester van Nijkerk, Engelbert George Ardesch. Hij scheef een vurig pleidooi om de zaak flink aan te pakken, want 'deze polder levert in de daad zeer aanzienlijke voordeelen op. Men kan hem beschouwen als bron, waaruit de Welvaart onder de ingezetenen is ontstaan en bij voortduring word onderhouden. Met één woord, men vind zich gedrongen denzelven te noemen den Zenuw van den landbouw onder Nijkerk en Putten'.[149] In zijn rapport besteedde hij veel aandacht aan de waterpassing van de polderbodem. Waterpassing was het in kaart brengen van de hoogteverschillen. Dit hoogteverschil of verhang speelde in latere rapporten een belangrijke rol. De landerijen in de Putterpolder in de buurtschap Diermen en in de omgeving van Groot Arler lagen gemiddeld ca. 0.8 meter boven N.A.P., terwijl de Nijkerkse buurtschap Nekkeveld ca. 0.2 meter beneden N.A.P. lag. Dit hoogteverschil bleek onder meer uit de namen die de boeren in het verleden aan hun wei- en hooilanden gaven. In de Putterpolder komen toponiemen voor als Hoge Eng, Builen en Dove Gosen; in Nekkeveld heten meerdere percelen Biezenkamp, Kuilen of Sobertje.[150] Ardesch dacht het probleem op te lossen door het verleggen van diverse beken en het plaatsen van twee windgemalen, één in Nijkerk en één in Putten. Totale kosten 81.000 gulden. Pas veertig jaar later kwam de dijkstoel tot dezelfde conclusie. Actie op het rapport van Ardesch bleef uit. Een reactie duurde meer dan twintig jaar.

In 1842 verscheen het rapport van Martinus Hendrik Conrad, hoofdingenieur van de Waterstaat in Gelderland.[151] Conrad was van mening dat de gebrekkige waterlozing in de Arkemheen te wijten was aan de vervuilde toestand van beken en sloten. In veel sloten en

147 Van Dooren 1994: 18.
148 Van Dooren 1994: 17-23.
149 AZA inv. nr. 1036.
150 Eng: licht gewelfde akker op hoge grond; Builen: hoger gelegen grond; Dove: onvruchtbaar, dor, levenloos door te weinig water; Sobertje: soppig, drassig grasland waarin je wegzakt. Hagoort 2006, glossarium.
151 AZA inv. nr. 1037. In het rapport tientallen doorsneden van polderwatergangen met de hoogtemeting van modder en water. M.H. Conrad (1798-1854) was de tweede zoon van de meest bekende waterstaats-ingenieur uit de familie Conrad, Frederik Willem Conrad sr. (1769-1808), wiens grafmonument zich bevindt in de Sint Bavo-kerk te Haarlem. Begin negentiende eeuw was Martinus Hendrik o.a. betrokken bij de aanleg van de haven van Middelburg en de Zuid-Willemsvaart bij 's-Hertogenbosch. In 1834 kwam hij naar Arnhem, waar hij in 1849 tot hoofdingenieur werd benoemd. Hij was ook ontwerper van diverse spoorlijnen in Noord-Nederland.

beken trof hij meer modder dan water aan. Als voorbeeld noemde hij de Wielsloot, de belangrijkste wetering in de buurtschap Nekkeveld. In de Wiel lag ongeveer 70 centimeter modder met daarboven slechts 20 centimeter water. Hij adviseerde sloten en beken uit te baggeren.[152] Het aanwenden van buitengewone middelen, zoals het bouwen van een windgemaal, achtte hij niet noodzakelijk.

Van Dooren vermeldt ten onrechte dat de dijkstoel niet gereageerd heeft op het advies van Conrad.[153] Dijkgraaf en heemraden reageerden wel degelijk. Op 2 april 1845 legden zij een ontwerp-reglement voor tot het 'uitdiepen en loshouden der slooten om de landen in den Arkemheenschen Polder'. Het ontwerp werd door de geërfden aangenomen, maar moest eerst nog goedgekeurd worden door Gedeputeerde Staten. Die goedkeuring bleef echter uit. Op 25 juli 1846 werd de dijkstoel op de vingers getikt. Goedkeuring kon niet verleend worden, omdat 'noch de polderbesturen noch de geërfden de bevoegdheid bezaten om dergelijke verordeningen te maken, daar deze grondwettig door de Provinciale Staten, onder goedkeuring des Konings, moesten worden vastgesteld'.[154] Hierdoor bleef het uitbaggeren achterwege. Bovendien bleek de dijkstoel niet in staat om via de jaarlijkse schouw van beken en sloten voldoende grip op de situatie te krijgen.

Een derde rapport was van de hand van dijkgraaf Hendrik Rudolf Willem van Goltstein van Oldenaller, vermoedelijk uit 1853 of 1854.[155] Handschrift en indeling maken duidelijk dat het hier om een kladversie gaat. Van Goltstein stelde voor de polder – na waterpassing – te verdelen in drie 'waterkommen' rondom de drie centraal gelegen beken. Deze beken moesten, na kanalisatie, het water afvoeren naar twee windgemalen. Hij schatte de totale kosten op 81.000 gulden. Na afweging van alle factoren concludeerde hij dat dit een verantwoorde uitgave was, omdat het zowel voor de polder als voor de stad Nijkerk economisch voordeel zou opleveren. Dit rapport is nooit serieus in discussie geweest. Vermoedelijk omdat de dijkstoel in 1854 een brede commissie benoemde – onder voorzitterschap van notaris A.D.S. Colenbrander – die een definitieve oplossing moest zoeken voor de lozing van het binnenwater.[156]

Deze commissie van zes 'wijze' mannen besloot een deskundige in de arm te nemen in de persoon van ingenieur P. van der Sterr, ambtenaar bij de waterstaat van Noord-Holland.[157] Aanvankelijk adviseerde Van der Sterr een kanaal aan te leggen om het overtollige veenwater om de polder heen te leiden. De commissie zag hier weinig heil in en vroeg hem nogmaals alle mogelijkheden te onderzoeken. Van der Sterr kwam daarop tot de conclusie dat alleen het plaatsen van een windgemaal aan de monding van de Wiel aan de wateroverlast in de laag gelegen Nijkerkerpolder een einde kon maken. Al sedert de vijftiende eeuw waren het windgemalen die overtollig water uit Hollandse polders uitsloegen naar hoger gelegen boezems.[158] In de zeventiende eeuw waren de Beemster, de Purmer en de Schermer in vruchtbare landerijen veranderd door het malen van talrijke windgemalen. Het hoogheemraadschap Schieland – het gebied tussen Rotterdam en Gouda – werd ca. 1850

152 AZA inv. nr. 1057. In de Arkemheen worden drie soorten waterleidingen onderscheiden. 1. Binnensloten voorgeschreven breedte 1.88 meter. 2. Wegsloten voorgeschreven breedte 2.20 meter. 3. Beken voorgeschreven breedte 2.50 meter. De breedte van de Wiel, die tevens de functie van boezem had, was 3.14 meter.
153 Van Dooren 1994: 20.
154 Het ontwerp-reglement in AZA inv. nr. 5, notulen 1845; de brief van Gedep. Staten in AZA inv. nr. 53.
155 FG inv. nr. 178: 'Plan tot verbetering van den toestand des Arkemheenschen Polder'.
156 De leden van deze commissie, naast Colenbrander, waren baron F.J.W. Aylva van Pallandt, A. Marcus, H.M. van Weede, G. van Meervelt en F. Bast.
157 AZA inv. nr. 1038.
158 Het eerste windgemaal werd vermoedelijk bij Alkmaar gebouwd in 1408 door Floris van Alkemade en Jan Grietensoon. Zie Van der Ham 2009: 14.

bemalen door niet minder dan 120 windgemalen.[159] Toch hakte de dijkstoel in 1855 de knoop niet door. Men besloot de waterlozing voorlopig op te lossen door het schonen van beken en sloten. Dat lukte niet. Juist in de natte jaargetijden overheersten westen- en noordwestenwinden die zorgden voor een hoge waterstand aan de Nijkerkse kust. Natuurlijke lozing was vrijwel onmogelijk.

Pas zes jaar na het advies van Van der Sterr werden dijkstoel en geërfden het eens. Op 24 juli 1862 besloten zij op grond van een rapport van A.J. Brevet, civiel-ingenieur van de Waterstaat te Zutphen, tot de bouw van een windgemaal in de Nijkerkerpolder. Brevet schreef dat een 'krachtig werktuig' nodig was 'waar zoowel de hooger liggende als de laag gelegen landen belang bij hadden'. Uit de stukken blijkt dat de Hertog Reijnout het eerste molenontwerp van Brevet was. In een brief van 5 januari 1863 schreef hij aan het polderbestuur: 'Het is u weledel geborenen bekend dat ik vroeger geen molens heb gebouwd'.[160]

Intussen was het voorjaar 1863. Dijkgraaf Frans van der Straten van Thielen was van mening dat het tijd werd de handen uit de mouwen te steken. Zijn staat van dienst stond daar overigens garant voor. Geboren in Naarden in 1794 koos hij als achttienjarige voor een leven als beroepsmilitair. Twee jaar later was hij al opgeklommen tot 2e luitenant bij het bataljon infanterie van de Nationale Militie. In die hoedanigheid vocht hij onder de hertog van Wellington in de slag bij Waterloo. Voor zijn moedige optreden tijdens deze veldslag kreeg hij de hoogste Nederlandse dapperheidsonderscheiding, de Militaire Willemsorde.[161] Hij werd gepensioneerd als kapitein van de koninklijke marechaussee. Sinds 1845 woonde hij op huize De Hoek aan de Holkerweg in Nijkerk. Hij overleed op 83-jarige leeftijd in 1878.[162]

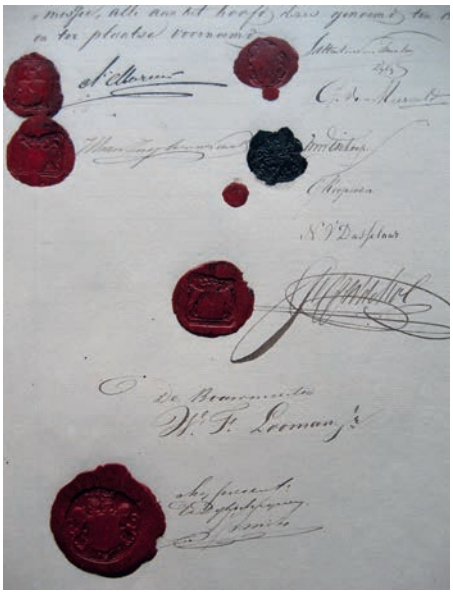

Afb. 142. Ondertekening van de oorkonde ter gelegenheid van de eerste steenlegging van het windgemaal Hertog Reijnout op de Haverkamp aan de Wiel in Nijkerk op 17 juni 1863. Van boven naar beneden en van links naar rechts de handtekening met lakzegel van A. Marcus, jonkheer mr. Hendrik Maurits van Zuijlen van Nievelt, dijkgraaf Frans van der Straten van Thielen, de heemraden Gerrit van Meerveld, Wulfert van Winkoop, Gerrit Koopman, Nuij van Dasselaar, Johan Daniël Cornelis Carel Willem de Mol, molenbouwer W.F. Looman en dijkschrijver L.J. Smits. Lakzegels in rode en blauwe was (AZA inv. nr. 1040).

159 Van der Ham 2004: 157. Deze 120 windgemalen – waarvan er 84 waren uitgerust met een staand scheprad, 14 met een hellend scheprad en 22 met vijzelmolens – zorgden voor het waterpeil van ruim 19.000 hectare polderland. Zie voor de historische molenbemaling in Nederland o.a. Van Dam 2004: 21-24.

160 AZA inv. nr. 1040. Abraham Johannes Brevet (1830-1889), geboren te IJzendijke (Zld). In 1851 civiel ingenieur. In 1860 benoemd in Zutphen en o.a. betrokken bij aanleg van het kanaal Apeldoorn-Dieren. In 1881 naar Middelburg en overleden in Maastricht. Gehuwd 1860 met J.G. Moolenburgh. Het echtpaar had geen kinderen.

161 Kanselarij der Nederlandse Orden, Nassaulaan 18, Den Haag. Met dank voor de bemiddeling van Timo Ridder uit Nijkerk.

162 Frans van der Straten van Thielen (1794-1878), zoon van Willem Jan van Thielen en Helena van der Straten. Gehuwd met Henriëtte Jacoba Geertruida George (1802-1845). Dijkgraaf van de Arkemheen 1862-1865 en 1868-1871.

‘Op heden Woensdag den zeventienden der Maand Junij, van de Christelijke Jaartelling, Duizend Acht Honderd drie en zestig, des voormiddags om Elf uur, is door Ons Ondergetekenden: Frans van der Straten van Thielen, Ridder der Militaire Willems Orde, Dijkgraaf, Gerrit van Meerveld en Wulfert van Winkoop, Heemraden uit Nijkerk, Gerrit Koopman en Nuij van Dasselaar, Heemraden uit Putten, Johan Daniël Cornelis Carel Willem de Mol, Heemraad uit Harderwijk, Louis Johannes Smits, Dijkschrijver; uitmakende het tegenwoordige Bestuur van den Arkemheenschen Polder, benevens: Adrianus Marcus te Nijkerk, Jonkhr. Mr. Hendrik Maurits van Zuijlen van Nievelt van den Schaffelaar op den Huize Schaffelaar bij Barneveld; Isaäc Blokhuis te Nijkerk en Tijmen Bast aan de Bontepoort onder Nijkerk woonachtig uitmakende de commissie van onderzoek voor de Verbetering van de Waterlossing van dien Polder, benevens bij Geërfdenbesluit van den 2e April 1856, overgegaan tot het leggen van den Eersten Steen aan den Watermolen genaamd Hertog Reijnout, welken naam aan den Molen is gegeven bij ons besluit van den 19 Februarij dezes Jaars, van welken Watermolen de Bouwmeester is Willem Fredrik Looman, Mr. Molenmaker te Deventer.
En tot dat einde in die kwaliteit vergaderd in den Arkemheenschen Polder, ter plaatse waar de voornoemde Watermolen wordt gebouwd in het land genaamd de Haverkamp zijnde no. 261 van Sectie A der gemeente Nijkerk, van welk perceel de benoodigde grond daartoe expresselijk is aangekocht van den WelEerwaarde Heer Jan Everwijn, Predikant bij de Hervormde Gemeente te Vuren en Dalem, blijkens Acte van Transport op den 5e Maart laatstleden, voor den Heer Antoni Derk Steven Colenbrander te Nijkerk verleden, is aan den Heer Frans van der Straten van Thielen in zijne voornoemde betrekking van Dijkgraaf opgedragen om den Eersten Steen aan den opgedachten Watermolen aan te leggen, waaraan terstond door zijn Edelgestrenge, na het houden van eene gepaste aanspraak en onder vreugde gejuich der menigte die van derzelver groote belangstelling en het werk van dezen stond deed blijken, is voldaan.
En op dat ten allen tijde van deze verrigting kunne blijken zoo is hiervan het tegenwoordig Procesverbaal in duplo opgemaakt; waarvan één exemplaar op pergament geschreven in eene looden bus in de fundamenten van den Watermolen door Ons is neergelegd, terwijl het andere exemplaar in het Archief van den Polder Afdeeling Watermolen zal worden gedeponeerd.
In waarheids Oirkonde. Gedaan, getekend en bezegeld door Ons Dijkgraaf en Heemraden alsmede door ons Leden der commissie, alle aan het hoofd dezer genoemd ten dage en ter plaatse voornoemd’.

Tekst 81. Oorkonde opgesteld ter gelegenheid van de eerste steenlegging van het windgemaal Hertog Reijnout op de Haverkamp aan de Wiel in Nijkerk op woensdag 17 juni 1863. Deze oorkonde is op perkament geschreven en in een loden bus ingemetseld in het fundament van de molen (AZA inv. nr. 1040).

Waar moest het windgemaal gebouwd worden? De meest voor de hand liggende standplaats was aan de monding van de Wiel, de breedste beek in de Nijkerkerpolder. De gronden aan beide zijden van de Wielmonding waren particulier bezit en moesten dus worden aangekocht. Dijkgraaf Van der Straten van Thielen kocht op 5 maart 1863 ca. 0,7 hectare poldergrond aan de monding van de Wiel, waaronder de Haverkamp, voor 2824 gulden.[163] Inmiddels was er hard gewerkt om de financiering rond te krijgen. De bouw van het windgemaal was door Brevet berekend op 27.000 gulden. De dijkstoel besloot voor dit bedrag

163 Dit betreft gedeelten van de kadastrale percelen Nij A 259, 260, 261 en K 1-4. Zie NAC akte 7534 d.d. 5 maart 1863. De percelen Nij A 260, 261 dragen sinds begin zeventiende eeuw de naam Haverkamp. Zie Hagoort 2006, glossarium.

een lening uit te schrijven tegen 4% rente. De inschrijving vond plaats in het logement De Roskam van mejuffrouw E. van Berkhorst in Nijkerk.[164] De bouw-, onderhouds- en personeelskosten, de zogenaamde molenlasten, kwamen voor rekening van de geërfden in de Nijkerkerpolder. De Puttense geërfden 'wier landerijen door vermeld werktuig noch gebaat noch geschaad' werden, betaalden geen molenlasten.[165] De Putterpolder bleef voorlopig via de bestaande spuisluizen afwateren. De Hertog Reijnout werd gebouwd door de Deventer meester-molenbouwer Willem Fredrik Looman naar het ontwerp van Brevet. Brevet bracht tijdens de bouwperiode zes tweedaagse bezoeken aan de bouwplaats om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van de vorderingen.

Op 17 juni 1863 vond een plechtige bijeenkomst plaats van het polderbestuur en de geërfden op de Haverkamp aan de Wiel. Dijkgraaf Frans van der Straten van Thielen en dijkschrijver Louis Johannes Smits hielden beiden een toespraak bij het leggen van de eerste steen van de molenromp van het windgemaal. Een loden koker met oorkonde werd in de molenromp ingemetseld. Als eerbetoon aan de Gelderse hertog die in 1356 de Arkemheen het eerste dijkrecht verleende, kreeg het windgemaal de naam Hertog Reijnout.

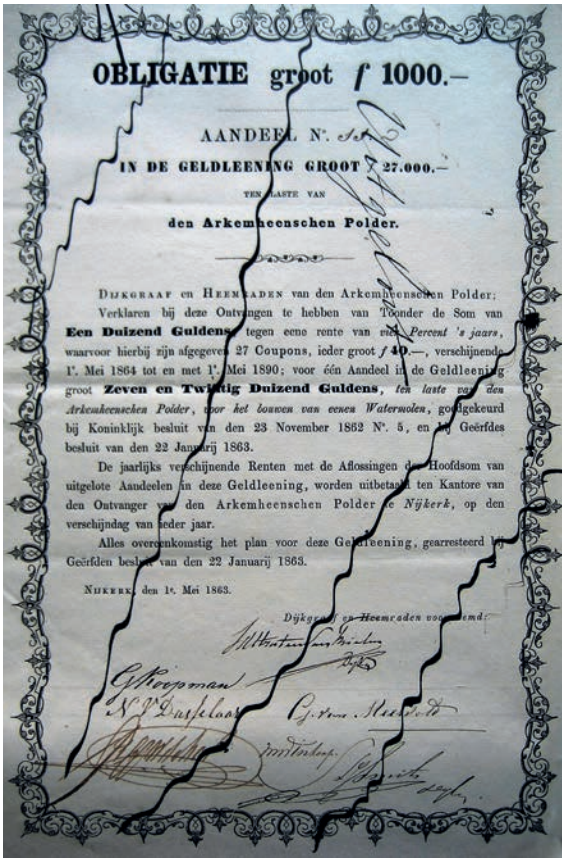

OBLIGATIE groot *f* 1000.–

AANDEEL N°. 56

IN DE GELDLEENING GROOT *f* 27.000.–

TEN LASTE VAN

den Arkemheenschen Polder.

DIJKGRAAF en HEEMRADEN van den Arkemheenschen Polder;

Verklaren bij deze Ontvangen te hebben van Toonder de Som van **Een Duizend Gulden**, tegen eene rente van vier *Percent 's jaars*, waarvoor hierbij zijn afgegeven 27 Coupons, ieder groot *f* 40.—, verschijnende 1°. Mei 1864 tot en met 1°. Mei 1890; voor één Aandeel in de Geldleening groot **Zeven en Twintig Duizend Gulden**, *ten laste van den Arkemheenschen Polder, voor het bouwen van eenen Waterwolen*, goedgekeurd bij Koninklijk besluit van den 23 November 1862 N°. 5, en bij Geërfdes besluit van den 22 Januarij 1863.

De jaarlijks verschijnende Renten met de Aflossingen der Hoofdsom van uitgelote Aandeelen in deze Geldleening, worden uitbetaald ten Kantore van den Ontvanger van den Arkemheenschen Polder te *Nijkerk*, op den verschijndag van ieder jaar.

Alles overeenkomstig het plan voor deze Geldleening, gearresteerd bij Geërfden besluit van den 22 Januarij 1863.

NIJKERK, den 1°. Mei 1863.

Dijkgraaf en Heemraden voornoemd:

Uit de bouwperiode zijn geen bijzonderheden bekend. In ieder geval verliep de bouw niet zonder ongelukken. Dit blijkt uit een verzoek van timmermansknecht Wouterus van de Wetering. Hij had tijdens de bouw twee vingers verloren en was daardoor arbeidsongeschikt geraakt. Zijn verzoek om een gratificatie of pensioen werd door de dijkstoel niet gehonoreerd. Uit de 63 sollicitanten voor de functie van molenaar benoemde de dijkstoel Cornelis van Westerhoud, watermolenaar uit het Zuid-

Afb. 143. Obligatie van 1000 gulden uitgegeven door dijkgraaf en heemraden van de polder Arkemheen ten behoeve van de bouw van het windgemaal Hertog Reijnout op 1 mei 1863 te Nijkerk (AZA inv. nr. 811).

164 Inschrijvers waren: Gijsbert van Meerveld 5000 gulden; M.H. van Weede 6000 gulden; A. Marcus 4000 gulden; Baron van Zuijlen van Nievelt 5000 gulden; Jan van Dam 1000 gulden; H.J. Kruidop 2000 gulden; L. van Elfrinkhof 2000 gulden; Rijk van Amerongen 2000 gulden; J.C. van de Pol 3000 gulden, waarvan 2000 gulden voor Rijkje Aarts van de Veen.

165 Citaat uit een verzoek van Puttense geërfden d.d. 23 mei 1864 in AZA inv. nr. 70. Het proces-verbaal inzake de gerezen geschillen rond de betaling van de polderlasten van 14 november 1862 en 22 januari 1863 in AZA inv. nr. 13.

Hollandse Hei- en Boeicop, 37 jaar oud en vader van vier kinderen, tot de eerste molenaar van de Hertog Reijnout.[166] Op 9 juli 1874 sloeg de bliksem in de molenkap van het windgemaal waardoor het bovenstuk uitbrandde. De verzekering dekte de schade.

'Aan den dijkstoel van den Arkemheenschen Polder.
Geeft met de meeste achting te kennen Wouterus van de Wetering wonende te Nijkerk, dat hij vroeger als timmermansknegt voor zich en vrouw en kind het brood verdiende, doch dat in 1863 bij de daarstelling van de watermolen zijne rechterhand verbrijzeld werd, tengevolge waarvan hem twee vingers werden afgezet en hij tot allen handwerk werd onbekwaam gemaakt, dat hij thans aan gebrek en armoede ten prooi is, daar de bron niet meer vloeit waaruit hij en de zijnen tot zoolang onderhouden werden. En daar nu zijnen zoo ongelukkigen toestand hem berokkend is in dienst en ten behoeve van het polderwerk, zoo neemt adressant de vrijheid UE. te smeeken hem een pensioen of jaarlijksche gratificatie te willen toe kennen. Nijkerk den 4 Februarij 1865'.

N.B. Hoewel dit verzoek werd ondersteund door burgemeester A. Marcus van Nijkerk wordt het door de dijkstoel van de polder Arkemheen afgewezen bij besluit van 9 februari 1865 (AZA inv. nr. 18, notulen 1865).

Tekst 82. Verzoek van timmermansknecht W. van de Wetering aan de dijkstoel van de Arkemheen voor een uitkering als gevolg van een ongeluk bij de bouw van het windgemaal Hertog Reijnout in 1863 (AZA inv. nr. 18, notulen 1865).

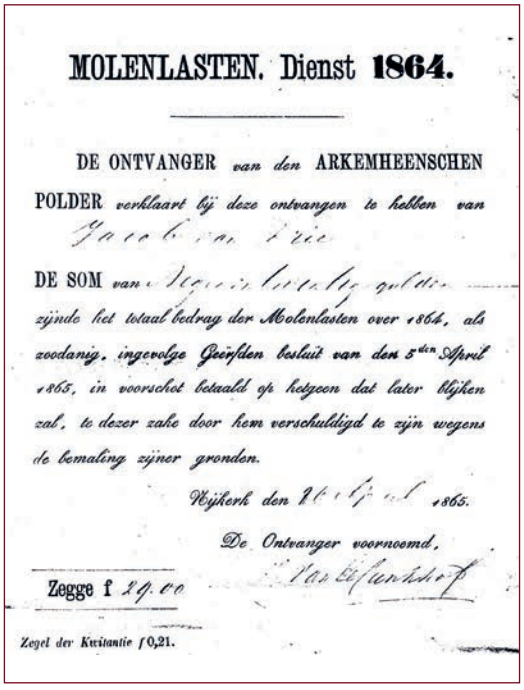

MOLENLASTEN. Dienst 1864.

DE ONTVANGER van den ARKEMHEENSCHEN POLDER verklaart bij deze ontvangen te hebben van Jacob van Drie

DE SOM van Negen en twintig gulden

zijnde het totaal bedrag der Molenlasten over 1864, als zoodanig, ingevolge Geërfden besluit van den 5den April 1865, in voorschot betaald op hetgeen dat later blijken zal, te dezer zake door hem verschuldigd te zijn wegens de betaling zijner gronden.

Nijkerk den 21 April 1865.

De Ontvanger voornoemd,

J. van Elfrinkhof

Zegge f 29.00

Zegel der Kwitantie f 0,21.

Afb. 144. Kwitantie verstrekt aan Jacob van Drie voor de betaling van 29 gulden aan molenlasten over het jaar 1864, ondertekend door ontvanger Johannes van Elfrinkhof (Archief Oud Nijkerk).

De bouw van het Putter windgemaal bij de Langeroesluis in 1874

Op 22 juni 1866, amper drie jaar na het leggen van de eerste steen voor het windgemaal de Hertog Reijnout in Nijkerk, stelde een commissie, bestaande uit negen leden onder leiding van J.J. Schussler, voor om ook in de Putterpolder een windgemaal te bouwen.[167] Dit gemaal moest verrijzen bij de Waay aan het eind van de Langeroebeek, de belangrijkste watergang in het oostelijk deel van de polder. De kosten van beide windgemalen zouden voortaan ten laste van de gehele polder komen. Het voorstel haalde

166 AZA inv. nr. 1040 met een naamlijst en bijzonderheden over alle sollicitanten.
167 AZA inv. nr. 6, notulen 1866. Naast J.J. Schussler waren leden van deze commissie: H. van Hell, J. van Hell, L. van Hell, D. van Hell, B. Staal, G. Staal, J. Staal en H. van de Goot.

het niet. Van de 67 aanwezigen stemden er maar elf vóór. Het duurde bijna acht jaar voor de bouw van een windgemaal in Putten weer aan de orde kwam.

Op 2 april 1873 werd de jaarvergadering geleid door dijkgraaf Willem baron van Goltstein van Oldenaller. Hij was van mening dat de bouw van een windgemaal aan de Waay in het oostelijk deel van de polder niet langer kon wachten. Behalve in zeer droge jaren was de waterlozing in de Putterpolder onvoldoende. Recente ontginningen bij de Kruishaarderberg zorgden voor steeds meer wateroverlast. Door hevige regenval had in 1870 meer dan 500 hectare polderland onder water gestaan. De schade in zo'n nat jaar bedroeg zeker twintig gulden per hectare, wat neerkwam op een totale schadepost van 10.000 gulden. Een aantal geërfden was van mening dat direct overgegaan moest worden tot de bouw van een stoomgemaal. De meerderheid vond dit onnodig en vooral te duur. Deze keer waren 60 stemmen vóór de bouw van een windgemaal en slechts acht tegen. De dijkstoel werd gemachtigd een lening af te sluiten van 34.000 gulden.

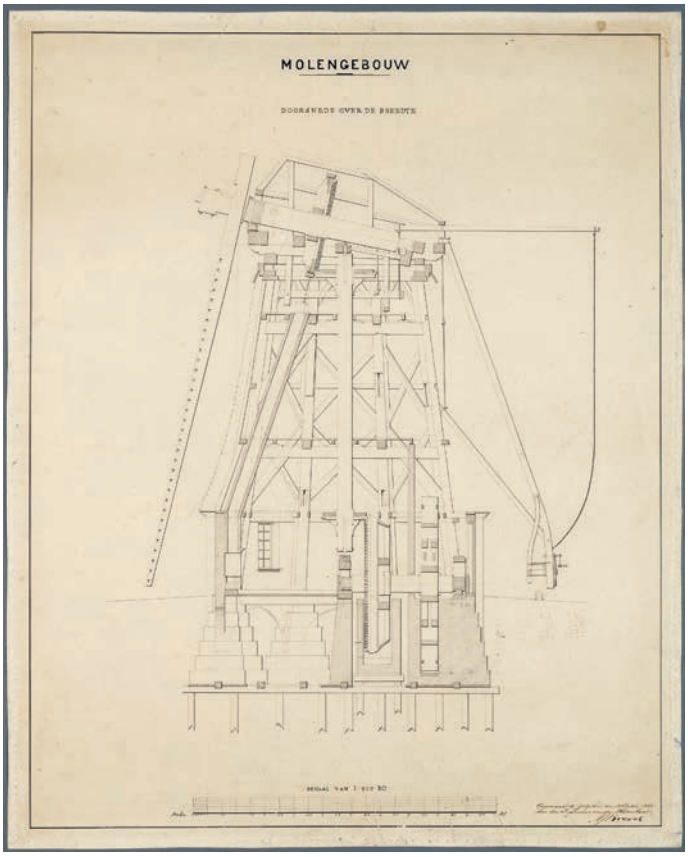

Afb. 145. Bouwtekeningen van de Nijkerker en Putter windgemalen naar het ontwerp van ingenieur A.J. Brevet te Zutphen (Gelders Archief, 1971 AZPA 10233).

De aanbesteding voor de bouw van het Putter windgemaal vond plaats begin mei 1873. Negen molenbouwers schreven in. Zij waren onder meer afkomstig uit Bergambacht, Boskoop, Breukelen en Utrecht. De laagste inschrijver voor 29.850 gulden was W.F. Looman uit Deventer; de hoogste J.B.T. Lensing uit Amersfoort voor 39.000 gulden. Op 19 mei werd in De Roskam in Nijkerk 'het werk op een lagere som opgehangen en telkens verhoogd met 25 gulden en ten slotte afgemijnd door Looman op 28.700 gulden.'[168] Ook het windgemaal in Putten werd gebouwd naar het ontwerp van A.J. Brevet. De windgemalen in Nijkerk en Putten waren dus identiek.

Eind augustus inspecteerden de heemraden en opzichter Jurling de vorderingen van aannemer Looman. De oplevering zou namelijk midden september plaatsvinden. Tijdens

168 AZA inv. nr. 6, notulen 19 mei 1873.

deze inspectie twijfelden zij of het rieten dak van de molen wel voldoende dik was en of er wel 'deugdzaam Friesch riet' was gebruikt. Fries riet was onder meer afkomstig uit de omgeving van het Friese Makkum. Het riet werd geoogst van december tot eind februari en stond bekend om zijn taaie structuur en gezonde glans en kleur. De dijkstoel kreeg de indruk dat Looman zich niet aan het bestek had gehouden. Dijkgraaf en heemraden wilden zekerheid. Daarom riepen zij het advies in van rietdekker J. Keijzer uit Amsterdam. Op 24 september constateerde Keijzer dat het dak niet de vereiste dikte had en te los gebonden was 'zodat het geheel spoedig uiteen zou vallen'. Op 2 oktober ontving dijkschrijver Smits een brief van Looman. Het was duidelijk dat hij zich in zijn goede naam en beroepseer aangetast voelde. Volgens hem was Keijzer incompetent. Looman was ervan overtuigd dat de molenkap 'goed deugdelijk en tevens sierlijk was gedekt'. Het rietdek was weliswaar dunner dan het bestek voorschreef, maar dat kwam de uitstraling ten goede en was bovendien met het bestuur overlegd. Daarmee scheen de zaak afgehandeld, want de eindrekening van Looman bevatte geen aanwijzingen dat hij het riet heeft moeten herstellen of vervangen.[169]

Looman schreef op 1 februari 1874 aan opzichter Jurling dat de molenaar binnenkort zou arriveren. Jurling vroeg hem dit uit te stellen omdat het schilderwerk in de woning nog niet klaar was. Tevens moest de proefbemaling, die was vastgesteld op 2 maart, worden uitgesteld omdat Loomans vader ernstig ziek was en zij 'meenden van hem te moeten scheiden'.

'Den Weledele Heer S.J. Smits, Nijkerk op de Veluwe.
Het rapport uitgebragt door den Heer Keijzer van Amsterdam spreekt tegen de waarheid. Spreekt den Heer Keijzer werkelijk in zijne overtuiging, dan is het mijn zeer duidelijk dat den Heer Keijzer niet de minste kennis heeft van Dekken. Ik beweer en durf dat blijven doen, dat de molen goed deugdelijk en tevens sierlijk is gedekt. De deken is gelijkvormig gedikt en goed aangebonden. Dat het een weinig dunder is dan juist het Bestek opgeeft dat heeft zijn reden om fatsoen te geven het welk in overeenstemming met de directie geschied. Dien ten gevolge blijf ik van meening dat ik aan mijne verpligting heb voldaan en aangezien het Bestek spreekt van eene keuring bij het proefmalen en waar gevolg aan is gegeven, kan dunkt mijn van een tweede keuring geen sprake meer zijn. Hiermede mijne gedachten te hebben mede gedeeld met het beleefde verzoek spoedig een eind te maken aan deze zaak en mijn de laatste termijn de nodige eer te bewijzen, teken ik nu met Hoog Achting Uw dienstwillige Dienaar W.F. Looman.'

Tekst 83. Brief van molenbouwer W.F. Looman uit Deventer van 2 oktober 1874 waarin hij zich verdedigt tegenover dijkgraaf en heemraden aangaande de kritiek van de heer J. Keijzer uit Amsterdam betreffende de kwaliteit van de rietdekking van het Putter windgemaal (AZA inv. nr. 80).

De dijkstoel benoemde T. Brons op 22 mei 1875 tot de eerste molenaar. Het Putter windgemaal bleek de eerste jaren aan de verwachtingen te voldoen. Tot 1880 zwijgen de notulen over wateroverlast in het oostelijk deel van de polder.

De bouw van het stoomgemaal Hertog Reijnout in 1882

In het najaar van 1879 bleken de windgemalen in Nijkerk en Putten niet meer in staat de polder voldoende droog te malen. Men schatte de schade aan de landerijen op 'meer dan

169 AZA inv. nr. 80 en 81. De rietdekkwestie in inv. nr. 80; de afrekening van W.F. Looman in inv. nr. 81.

een tonne gouds'. Na overleg met de provinciale waterstaat nam de dijkstoel contact op met civiel ingenieur J. van Hasselt te Nijmegen.[170] Op woensdag 7 april 1880 waren 232 geërfden aanwezig in De Roskam in Nijkerk. Dijkgraaf F.J.W. van Aylva van Pallandt hield de vergadering voor dat de twee windgemalen onvoldoende capaciteit hadden om de polder te bemalen.[171] Regelmatig stond een groot deel onder water. De financiële schade was onverantwoord. Van Hasselt, die op deze vergadering als deskundige aanwezig was, toonde aan dat er in werkelijkheid zeven windgemalen nodig waren om het regenwater in natte tijden uit te slaan op het buitenwater. Een stoomgemaal was bittere noodzaak. De geërfden hoorden Van Hasselt welwillend aan maar namen geen definitief besluit. Eind april stuurde van Hasselt alsnog een uitgewerkt plan met een kostenberekening.[172]

Afb. 146. Ingenieur Johan van Hasselt (1850-1917) en zijn compagnon Jacobus de Koning (1855-1905). Zij waren de grondleggers van het internationaal ingenieursbureau Royal Haskoning DHV. Ingenieur Van Hasselt was de ontwerper van het stoomgemaal Hertog Reijnout in Nijkerk in 1882 en het Putter stoomgemaal in 1885 (foto Royal Haskoning DHV).

Het plan van Van Hasselt bestond uit twee delen. Het bouwen van een krachtig stoomgemaal in de Nijkerkerpolder in combinatie met de aanleg van een sifonduiker onder de Arkervaart. Hierdoor kon het water uit de Putterpolder via bestaande beken en weteringen

170 Johan van Hasselt (1850-1917) werd geboren in Sneek. Hij bouwde in de jaren tachtig diverse stoomgemalen o.a. in de polder Oosterwolde (1883). Van 1900 tot 1907 directeur publieke werken in Amsterdam. Zie voor nadere gegevens Van Dooren 1994: 27-32, 47.

171 Frederik Willem Jacob baron Aylva van Pallandt (1826-1906). Geboren in Kollumerland, overleden in Putten op de Vanenburg. Van 1875-1901 lid van de Provinciale Staten van Gelderland. Bedankte voor lid Eerste Kamer. Dijkgraaf van de Arkemheen 1875-1885. Huwde 1856 Anna Frederika Everdine baronnesse van Goltstein. Het echtpaar bleef kinderloos.

172 AZA inv. nr. 1042. Rapport J. van Hasselt d.d. 20 april 1880.

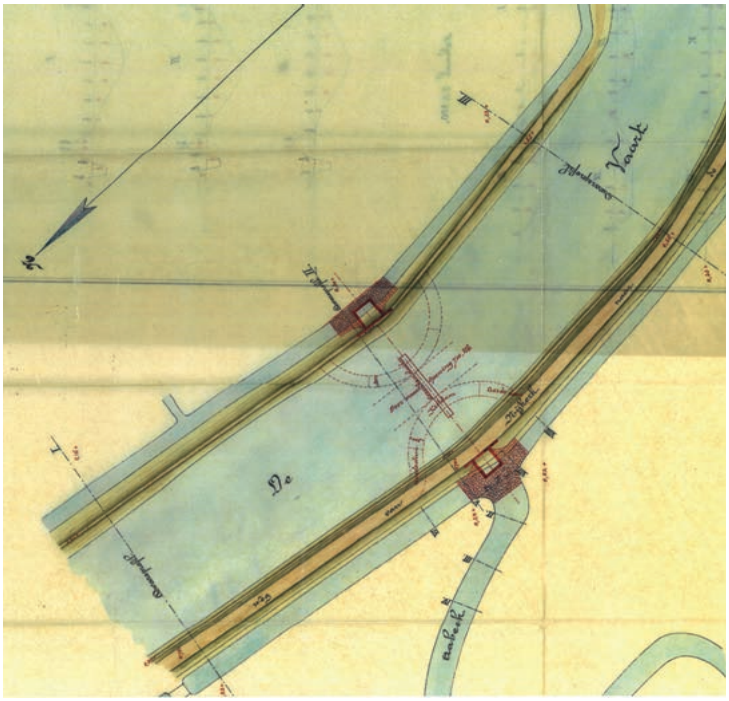

Kaart 65. Kaart van de plaatsing van de duiker onder de Arkervaart ter hoogte van de Abeek op 15 maart 1883. Deze duiker maakte het mogelijk het overtollige binnenwater van de Putterpolder weg te malen door het stoomgemaal Hertog Reijnout in de Nijkerker polder (AGN inv. nr. 925).

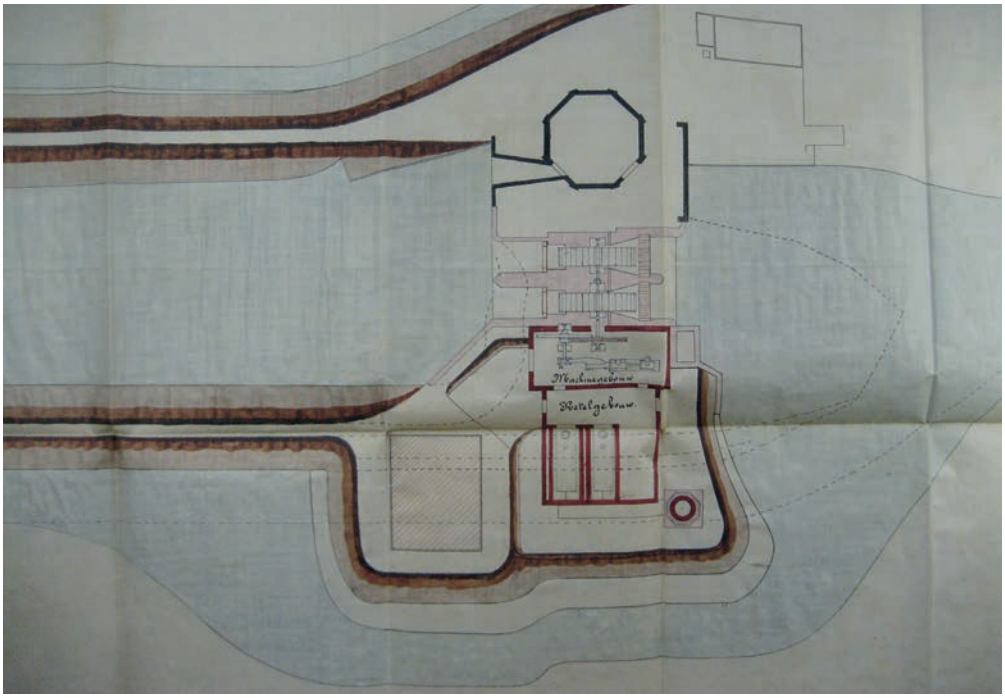

Afb. 147. Plattegrond van de gebouwen van het stoomgemaal Hertog Reijnout getekend door het ingenieursbureau Van Hasselt & de Koning te Nijmegen. Duidelijk is te zien dat de romp van het windgemaal gehandhaafd blijft (AZA inv. nr. 1042).

naar het stoomgemaal geleid worden. De waterstaatkundige scheiding tussen het oostelijke en westelijke deel van de polder werd op die manier opgeheven. De duiker moest volgens Van Hasselt komen op de plaats waar de (Grote) Abeek uitmondde in de beek langs de Westkadijk. Om de duiker twee meter diep op de bodem van de Vaart te kunnen plaatsen, moest de Arkervaart aan beide zijden door aarden dammen en kistdammen drooggelegd worden. Voor de scheepvaart bleef er een breedte over van zeven meter en een diepgang van 1.56 meter. De ijzeren duiker met een diameter van 1.20 meter moest verlengd worden met gemetselde duikers, die uitkwamen in twee ontvangstbakken.[173]

Van Hasselt schatte de bouw van een stoomgemaal, inclusief grondaankoop op 75.000 gulden. De jaarlijkse kosten aan rente, kolen, salarissen van machinist en stokers bedroegen bijna 6700 gulden. Eind november 1880 vergaderde het bestuur over zijn voorstel. Zeer tegen de zin van Van Pallandt besloot de meerderheid van het bestuur dat er geen stoomgemaal in de Arkemheen moest komen. Men vond de kosten te hoog en de daaruit voortvloeiende verhoging van de polderlasten onaanvaardbaar. De voorstanders zaten echter niet stil. Op 26 februari 1881 dienden 25 geërfden een voorstel in om alsnog een stoomgemaal te bouwen volgens het bestek van Van Hasselt. Op de voorjaarsvergadering van 6 april kwam men opnieuw niet tot een besluit. De discussie liep nu vast op de effectiviteit van de koker onder de Arkervaart. De eindbeslissing viel pas op de buitengewone geërfdendag van 14 september 1881. Met 271 vóór en 89 stemmen tegen besloten dijkstoel en geërfden tot de bouw van het stoomgemaal Hertog Reijnout aan de Wiel. De molenromp zou worden omgebouwd tot een woning voor machinist en stoker.

De aanbesteding van gebouwen, sluis en grondwerken vond plaats op 1 maart 1882 in De Roskam. De laagste inschrijver voor ruim 52.000 gulden was J. Schuller uit Raamsdonksveer. Opzichter bij de bouw werd N.A. Kleij uit Hazerswoude. De eerste maanden verliep het werk voorspoedig maar in mei ontstonden er problemen. Door het natte voor-

Afb. 148. Het stoomgemaal Hertog Reijnout in de polder Arkemheen, gebouwd in 1882. Rechts de Arkemheense zeedijk langs het Nijkerkernauw (foto Martin Weijmer).

173 In AGN inv. nr. 925 bevindt zich een tweede tekening (100 x 63 cm) met doorsneden, plattegronden, houtconstructies en schetsen van de fundering.

jaar liep de bouwput vol en moest het werk aan de fundering worden stilgelegd. Aannemer Schuller kwam daardoor in grote financiële problemen. Op 15 maart 1883 legde hij nog wel de sifonduiker onder de Arkervaart, maar in de loop van 1883 kon hij niet meer aan zijn verplichtingen voldoen en ging hij failliet.[174]

Afb. 149. Zicht over de polder Arkemheen met de uitwatering van de Wielbeek. Links het elektrische gemaal en in het midden het stoomgemaal Hertog Reijnout (foto Martin Weijmer).

De dijkstoel gunde de levering van de stoommachine op advies van Van Hasselt aan de firma Backer en Rueb van de N.V. Machinefabriek Breda voor 25.880 gulden.[175] De installatie van de machines verliep voorspoedig. In de maanden september en oktober 1882 werd de ketel geplaatst, de twee grote schepraderen aangebracht en werd de weg naar de sluis aangelegd. Op 21 december 1882 vond in aanwezigheid van de dijkstoel, de firma Backer & Rueb en vele andere leveranciers de eerste proefbemaling plaats. In zijn verslag van die dag schreef Van Hasselt: 'De machinist bleek in staat te zijn beide schepraderen met de vereiste snelheid te bewegen.' Die machinist was de 50-jarige P. Gosker, benoemd uit 108 sollicitanten. Hij was voor zijn komst naar Nijkerk machinist in de Oost-Abtspolder te Kethel bij Schiedam. Zijn rechterhand als stoker was Gerrit van Beek. Gosker verdiende als machinist 500 gulden per jaar met gratis woning, schuur, tuin, vuur en licht, grasgewas op de boezemkaden en vergunning om te vissen in de Arkemheense polderwateren. De stoker verdiende op de dagen dat hij aanwezig was één gulden per dag. [176] Gosker werd in 1889 opgevolgd door Abraham van As, de eerste machinist van het Putter stoomgemaal.[177]

174 Van Dooren 1994: 43-46 voor bijzonderheden rond de bouw en de problemen met aannemer J. Schuller.
175 Van Dooren 1994: 91, noot 43. Het bedrijf draagt de naam van jonkheer Ferdinand Backer, in 1861 stille vennoot van een kleine machinefabriek in Tilburg. In 1862 verhuisde de firma naar Breda, waar in 1870 Johan Gerhard Rueb, afgestudeerd aan de Technisch Hochschule in Hannover, medefirmant werd. De firma leverde veel stoomketels door het toenemend aantal poldergemalen. In 1884 wordt de naam gewijzigd in 'N.V. Machinefabriek Breda'. In 1967 wordt de firma onderdeel van de Rijn-Schelde Combinatie, die later opging in het RSV-concern. In 1983 werd het weer een zelfstandig bedrijf in Breda. Zie Van Hooff 1990: 49, 50.
176 Van Dooren 1994: 51, 55, 93.
177 AZA inv. nr. 92 met alle sollicitatiestukken betreffende A. van As alsmede de namen van alle overige sollicitanten.

Voor de dijkstoel was de bouw van de Hertog Reijnout een historisch moment, want, zo sprak Van Pallandt 'het laat zich verwachten dat het stoomgemaal onder Gods Zegen het middel zal zijn den polder tegen overstroming van binnenwater te beveiligen'.[178] Als in april 1883 blijkt dat het stoomgemaal prima functioneert is er alle reden dit te vieren. Op de bestuursvergadering van 23 juli overhandigde dijkgraaf Van Pallandt als dank voor hun persoonlijke inzet cadeaus aan de heemraden, de secretaris en de ontvanger. De twee oudste heemraden kregen een gouden tabaksdoos en de overigen, behalve de twee jongste, een zilveren. De jongste heemraden kregen een pijpenschoner in de vorm van een polsstok.[179] Ondanks deze heuglijke stemming waren alle problemen rond de waterlozing van het binnenwater nog niet opgelost. De wateroverlast in de Putterpolder bleef een punt van voortdurende zorg.

Kaart 66. Een gedeelte van de Nijkerkerpolder tussen de Wielbeek en de Arkervaart in verband met de afwatering van de Putterpolder naar het stoomgemaal Hertog Reijnout. Links aan de Wielbeek het stoomgemaal, rechts de plaats van de twee sifonduikers onder de Arkervaart. De waterleidingen via beken en sloten naar het gemaal zijn rood gekleurd. Bijlage 1a bij het rapport van 15 januari 1885 van Van Hasselt & de Koning te Nijmegen (Gelders Archief, 1971 AZPA 142-0002).

In 1912 plaatste de Machinefabriek Breda een nieuwe ketel in de Hertog Reijnout. Voor de financiering leende het dijkbestuur een bedrag van 4000 gulden van het Burger Weeshuis in Nijkerk.[180] Bij de watersnoodramp in januari 1916 raakte het gemaal zwaar beschadigd. Als gevolg hiervan waren ingrijpende reparaties nodig aan de machine en de

178 AZA inv. nr. 6, notulen 4 april 1883.
179 AZA inv. nr. 20, notulen 23 juli 1883.
180 AZA inv. nr. 117. De ketel kostte inclusief plaatsing 3179,08 gulden. De lening van het weeshuis werd in tien jaarlijkse termijnen van 400 gulden afbetaald.

ketel in de jaren twintig en dertig. Dankzij het ingrijpen van stoker Coos van As ontkwam de Hertog Reijnout tijdens de Tweede Wereldoorlog aan een aanslag.

De bouw van het Putter stoomgemaal in 1885

Op 2 april 1884 stelde dijkgraaf Van Pallandt vast dat het oostelijke deel van de polder te weinig profijt had van het stoomgemaal in Nijkerk. Van Hasselt kreeg de opdracht de hele situatie nogmaals te bekijken en voorstellen te doen om de Putterpolder voldoende droog te houden. Op 15 januari 1885 bracht Van Hasselt een uitvoerig rapport uit.[181] Hij legde de dijkstoel twee mogelijkheden voor. In de eerste plaats bemaling door het stoomgemaal Hertog Reijnout in combinatie met de aanleg van een tweede sifonduiker direct naast de eerste of ter hoogte van de Riesbeek. Beide mogelijkheden tekende hij in op een kadastrale kaart van het gebied tussen de Arkervaart en de Wiel. Hierbij verzuimde hij niet aan te geven welke weteringen verruimd moesten worden en waar bruggen en duikers moesten komen. Zijn tweede optie – veel minder ingrijpend en op den duur minder kostbaar – was de bouw van een stoomgemaal aan de Waay in Putten ter vervanging van het Putter windgemaal. Van Hasselts voorkeur ging uit naar de tweede mogelijkheid, de bouw van een stoomgemaal in Putten.[182]

De voorkeur van Van Hasselt was vooral gebaseerd op het feit dat hij in zijn eerste rapport uit 1880 niet nauwkeurig genoeg geweest was. Uit een nieuw uitgevoerde waterpassing bleek namelijk dat de Putterpolder lager lag dan hij aanvankelijk vermoedde. Ten oosten van de Schremmersteeg, aan de Middelbeek en aan de Krommebeek lagen tientallen percelen weiland gemiddeld ca. 0.7 meter onder N.A.P. Het water van deze weilanden bereikte nooit de sifonduiker onder de Arkervaart. Bovendien was het verval van de Putterpolder als geheel te gering: slechts 25 centimeter over een lengte van zes kilometer. Daarom pleitte Van Hasselt voor vervanging van het Putter windgemaal door een stoomgemaal. Daar kwam nog een belangrijke factor bij. Niet van praktische, maar van psychologische aard. Van Hasselt had in de loop der tijd meer zicht gekregen op de onderlinge verhoudingen tussen de geërfden uit Nijkerk en Putten. De steeds opspelende naijver tussen beide plaatsen was hem niet ontgaan. Hij was ervan overtuigd dat – wanneer de dijkstoel voor het plaatsen van een tweede sifonduiker zou kiezen – de Puttenaren zich verongelijkt zouden voelen en op den duur toch een eigen stoomgemaal zouden eisen.

Het Nijkerkse logement De Roskam zat op de geërfdendag van 1 april 1885 stampvol. De voorstellen van Van Hasselt kwamen uitgebreid aan de orde en werden door de geërfden ruim van commentaar voorzien. Van Hasselt zelf hield een langdurig betoog. Hij was van mening dat verruiming van de weteringen, de aanleg van een tweede sifonduiker en het handhaven van het windgemaal onvoldoende oplossingen boden voor de waterlozing in de Putterpolder. Van Hasselt wist de geërfden te overtuigen. Bij de stemming waren 224 stemmen vóór en 17 tegen. Ook in Putten zou een stoomgemaal komen.

Het ontwerp van het Putter stoomgemaal kwam opnieuw van de tekentafel van het ingenieursbureau Van Hasselt & de Koning in Nijmegen. Anders dan bij het ontwerp van het stoomgemaal in Nijkerk maakte Van Hasselt bij dit ontwerp dubbel gebruik van

181 AZA inv. nr. 1042. ‘Rapport aan de Dijkstoel van den polder Arkemheen aangaande verbetering van den waterafvoer in het oostelijk van de Nijkerksche Vaart gelegen gedeelte van dien polder’ d.d. 15 januari 1885 omvat 24 foliobladen met 6 bijlagen, waaronder de kadastrale situatiekaart (1971 AZA inv. nr. 142-0002) en de schets van het Putter stoomgemaal (1971 AZA inv. nr. 142-0002) alsmede in bijlage II negen dwarsprofielen van beken en weteringen schaal 1:100.

182 Een korte geschiedenis van het Putter stoomgemaal door Gérard Hollanders in Bosman 2016: 13-25.

Afb. 150. Het logement De Roskam in de Langestraat te Nijkerk was regelmatig de vergaderplaats van de dijkstoel en de geërfden van de Arkemheen (Archief Gemeente Nijkerk).

de molenromp. Op de onderste verdieping van de achthoekige romp projecteerde hij de machinekamer, in het verlengde daarvan het ketelhuis en daarachter de schoorsteen. Op de eerste verdieping van de molenromp lag de woning van de machinist. Aan de zijkant stond de kolenloods. Op zaterdag 13 juni 1885 besprak het dijkbestuur dit ontwerp. Heemraad Dirk van Ramshorst had ernstige bezwaren. Uit veiligheidsoverwegingen vond hij het bouwen van de machinistenwoning boven de machinekamer onverantwoord. Als er zich ooit calamiteiten voordeden was een vluchtweg voor de machinist en zijn gezin geblokkeerd. De bezorgdheid van Van Ramshorst was terecht. Ketelexplosies kwamen toentertijd regelmatig voor waarbij dodelijke slachtoffers vielen.[183] De overige leden van het dijkbestuur deelden zijn mening.

Op advies van het dijkbestuur bracht Van Hasselt in zijn tweede ontwerp een duidelijke scheiding aan tussen de machinistenwoning en de gebouwen bestemd voor de stoombemaling.[184] In tegenstelling tot de gang van zaken in Nijkerk werd het windgemaal in Putten volledig afgebroken. De stenen van de molenromp werden afgebikt, schoongemaakt en gebruikt voor de fundering. De fundering stond op 77 heipalen met een lengte van vier meter. De machinistenwoning lag nu aan de andere zijde van de watergang en was via loopbruggen met het ketelhuis en de machinekamer verbonden. De woning bestond uit een woonkamer – tevens keuken – een slaapkamer, gang, trap en een keldertje. Achter het ketelhuis stond de schoorsteen van 21.10 meter. De kolenloods, die oorspronkelijk aan de zeedijk stond, is later opgetrokken achter het ketelhuis. De totale bouwkosten werden begroot op 35.000 gulden. Het dijkbestuur sloot daarvoor een lening tegen 4% rente.

Op 16 juli 1885 verschenen ‘Bestek en voorwaarden voor het verbouwen van den bestaanden windmolen in het oostelijk gedeelte van den polder Arkemheen in een stoomgemaal’.[185] Op 30 juli 1885 werd het windgemaal afgebroken. Voor 1 november 1885 leverde aannemer Steven van Soest uit Mijdrecht woning, machinekamer, ketelhuis en

183 Van Dooren 1994: 52 en 93. Tussen 1877 en 1889 vonden in ons land dertien ketelexplosies plaats waarbij veertien doden te betreuren waren.

184 Van Hasselt maakte in het kader van zijn tweede ontwerp vier tekeningen, schaal 1:50, zowel van de fundering, de waterloop, het scheprad als van alle gebouwen van het Putter stoomgemaal. Zie 1970 Waterschap Barneveldse Beek inv. nr. 10299 en 1971 AZA inv. nrs. 10230, 10231 en 10232).

185 AZA inv. nr. 1042. Bestek en voorwaarden zijn geformuleerd in 39 artikelen, waarin een opsomming van alle gebruikte materialen en inrichtingsvoorwaarden.

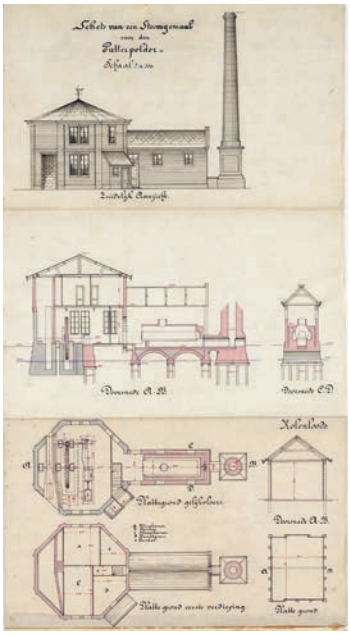

Afb. 151. Eerste ontwerp van het Putter stoomgemaal, waarbij de machinistenwoning gesitueerd is op de eerste verdieping van de achthoekige romp van het windgemaal. Dit ontwerp is uit veiligheidsoverwegingen door het dijkbestuur afgekeurd. Met zijaanzicht, doorsnede en plattegronden van woning, machinekamer, kolenloods en schoorsteen. Bijlage 3 bij het rapport van 15 januari 1885 van Van Hasselt & de Koning te Nijmegen (Gelders Archief, 1971 AZPA 142-0002).

schoorsteen op voor een bedrag van 13.927 gulden. Inmiddels had Van Hasselt ook de inschrijving geregeld voor het stoomgedeelte. Elf machinefabrieken schreven in. De aanneemsommen liepen flink uiteen van 13.600 tot 8000 gulden. Onder de inschrijversbevonden zich onder meer de firma Backer & Rueb uit Breda – zij leverden de stoomwerktuigen voor de Hertog Reijnout – Stork & Co uit Hengelo en – met de hoogste inschrijving – de Koninklijke Fabriek voor Stoom en andere Werktuigen te Amsterdam. Op advies van Van Hasselt werd de installatie van ketel en machine gegund aan de laagste inschrijver, de Firma Sepp & Co uit Enschede.[186] Het dagelijks toezicht op alle bouwactiviteiten werd gegund aan A. Hartemink, opzichter van de polder, voor een maandsalaris van 75 gulden.

De oplevering vóór 1 januari 1886 werd niet gehaald. Door de strenge winter en te late levering van de stoomwerktuigen door Sepp & Co vond de proefbemaling pas plaats op 7 mei 1886. Op zaterdag 3 april 1886 benoemde het dijkbestuur uit 117 sollicitanten Abraham van As tot machinist.[187] Van As was 27 jaar, gehuwd en vader van twee kinderen. Zijn jaartractement bedroeg 400 gulden, inclusief gratis woning en stookkosten.

Afb. 152. Het Putter stoomgemaal met links de witte machinistenwoning en rechts na de loopbruggen over de watergang de machinekamer, het ketelhuis, de schoorsteen en de loods. De foto is genomen omstreeks 1970, kort na het graven van de watergang op de voorgrond die naar het nieuwe elektrische gemaal loopt (foto familie Van de Klok).

186 AZA inv. nr. 20, notulen d.d. 20 juni 1885 met een opsomming van alle inschrijvers met prijsopgave. De firma Sepp & Co werd opgericht in 1872 door Jan Christiaan Andries Sepp, directeur van 1872-1901. In 1874 bekend onder de naam Meerburg & Sepp. In 1876 weer Sepp & Co. In 1901 werd de firmanaam Enschedese Machinefabriek en IJzergieterij (EMIJ). In 1889 werkten er 54 arbeiders. In 1931 is het bedrijf opgeheven. Zie Van Hooff 1990: 80.

187 Voor de sollicitatiebrieven zie AZA inv. nrs. 88 en 92.

Afb. 153. Het Putter stoomgemaal in de polder Arkemheen (foto Martin Weijmer).

Afb. 154. Stoommachine van het Putter stoomgemaal gebouwd door de firma Sepp & Co te Enschede.

Het dijkbestuur was uiteindelijk niet tevreden over het functioneren van Gosker, de eerste machinist van de Hertog Reijnout. In 1889 nam hij ontslag. Hij werd opgevolgd door Abraham van As. Op het Putter stoomgemaal benoemde de dijkstoel in deze vacature zijn neef Jacobus van As. Coos van As, zoon van Abraham werd later stoker op de Hertog Reijnout.[188] Het langste dienstverband bij het Putter stoomgemaal staat op naam van Mannus Schuurhuis. Hij was afkomstig van het stoomgemaal Oterdum bij Delfzijl. Per 1 september 1910 benoemde het dijkbestuur hem tot machinist. Hij vervulde deze functie tot 1958.[189] De stoomketel werd in 1913 vervangen en in 1914 verrees er een nieuwe schoorsteen van 19.50 meter op de sokkel uit 1885.[190]

Twee monumenten van bedrijf en techniek in de Arkemheen

Stoomgemalen werden lange tijd gezien als bedreiging voor het ‘echte’ Nederlandse erfgoed, de molens. Terwijl in ons land meer dan 400 molens van de sloophamer gered zijn, bleven er van de meer dan 600 stoomgemalen slechts acht voor het nageslacht bewaard. Dankzij de inzet van talrijke vrijwilligers worden ze nu als museumgemaal in stand

188 Van Dooren 1994: 60-63 en 69-73 met uitgebreide informatie over de leden van de familie Van As.
189 AZA inv. nr. 21. Hij is de opvolger van Johan van As, die wordt ontslagen vanwege ‘velerlei tekortkomingen in de dienst waarover de dijkstoel te klagen heeft’.
190 AZA inv. nr. 120. De schoorsteen is gebouwd door de Firma Canoy-Herfkens te Venlo voor 1165 gulden met bouwtekening (27,5 x 70,5 cm) en maatvoeringen.

gehouden. Twee van de acht nog werkende stoomgemalen in Nederland staan in de polder Arkemheen. Dat zijn de Hertog Reijnout en het Putter stoomgemaal. Een unieke situatie. Tot op de dag van vandaag kunnen belangstellenden deze negentiende-eeuwse stoommachines aan het werk zien op speciale zogenaamde maal- of draaidagen. Er is dus alle reden om deze twee stoomgemalen – na het schrijven van hun ontstaansgeschiedenis – ook in technisch opzicht wat ruimer voor het voetlicht te brengen.[191]

> 'Binnengekomen A. van As voornoemd. Op de betreffende vraag van de voorzitter antwoord de comparant: dat hij van jongs af aan op verschillende machine inrigtingen is werkzaam geweest, op het grote stoomgemaal te Orthen bij 's-Hertogen Bosch en thans op de meekrapfabriek van de Heer L.J. van Kesteren, dat hij hoewel niet direct bankwerker toch verschillende deelen van de machine kan vervaardigen en vertoont als bewijs zijner vaardigheid eenig klein gereedschap, onderscheidene passers enz. hetgeen hij in zijn eigen uren heeft gemaakt, dat hij op zijn nu nog jongen leeftijd, 27 jaar, reeds op verschillende inrigtingen heeft gewerkt is een gevolg van zijn lust zich te bekwamen. Comparant is gehuwd en heeft twee kinderen. Hij verlaat de vergadering met het doel om het stoomgemaal te gaan zien. De indruk die Van As bij de vergadering achter laat is gunstig, zodat tegen zijn benoeming geen bedenking bestaat. Met algemene stemmen wordt besloten A. van As tot machinist te benoemen. Gelet op het verzoek van Abraham van As machinist te Bruinisse, wonende te Oosterland, gezien de door A. van As overgelegen stukken, gezien het rapport van de Heeren J. van Hassselt & de Koning, civiel ingenieurs te Nijmegen van den 15e februari no. 48, heeft besloten te benoemen en aan te stellen, gelijk geschiedt bij dezen, tot machinist op het stoomgemaal in het oostelijk deel van den polder Arkemheen onder de gemeente Putten Abraham van As voornoemd. De benoemde zal genieten een jaarlijks tractement van vier honderd gulden met eigen woning, vrijdom van Rijks personele belasting, vrij gebruik van steenkolen en peterolie voor zijn gezin met enige andere emolumenten en verder op de instructie die den benoemde zal worden gegeven. Extract dezes zal aan de benoemde worden toegezonden.'

Tekst 84. Verslag van de sollicitatie van Abraham van As, machinist op de meekrapfabriek in Bruinisse, voor de functie van eerste machinist van het Putter stoomgemaal op zaterdag 3 april 1886 (AZA inv. nr. 20, notulen 1886).

De Hertog Reijnout is het enige nog werkende stoomgenaal in Nederland met twee buitenschepraderen, waarvan er één afkoppelbaar is. De beide schepraderen hebben een diameter van 7 meter en een breedte 1.63 meter. Ieder rad heeft 22 schoepen, samen met een capaciteit van 260 m^3 per minuut, bij een maximale opvoerhoogte van 1.10 meter. De aandrijving gebeurt met een horizontale tandem-compound stoommachine van Backer & Rueb te Breda met een vermogen van 110 pk. De bijbehorende stoomketel met een horizontale vlampijpketel heeft één vuurgang en een lengte van 4.80 meter bij een diameter van 1.80 meter. De ketel is in 1895 geleverd door H. & J. Suyver te Amsterdam.[192] Bij

191 Zie hiervoor Van Rijn en Polderman 2010: 186, 190 en 193.

192 Het bedrijf H. & J. Suyver was van 1877 tot 1963 gevestigd op het Bickerseiland – thans de Grote Bickerstraat – ten noordwesten van het Centraal Station in Amsterdam. De broers Hein en Jan Suyver – de laatste was van origine directeur van de Zeevaartschool in Amsterdam – hielden zich bezig met de productie en reparatie van stoomketels. In 1889 waren er 173 arbeiders in dienst. In 1963 werd het bedrijf overgenomen. Tot 1980 zijn er werktuigen onder de naam Suyver geproduceerd. Zie Van Hooff 1990: 98. Voor de introductie van de stoommachine in Nederland zie Nijhoff 1978: 51-61. Voor de werking van de stoommachine zie Van Dooren 1994: 35 ev. en Van Rijn en Polderman 2010: 173 ev.

het gebouw staat een vrijstaande gemetselde schoorsteen van 28 meter hoog. Keunen noemt de Hertog Reijnout met bijgebouwen een ‘gaaf bewaard gebleven complex’ met een bijzondere landschappelijke waarde.[193]

Kaart 67. Werkende stoomgemalen in Nederland. 1. Stoomgemaal Winschoten, Winschoten (1876). 2. Ir. D.F. Woudagemaal, Tacozijl, bij Lemmer (1920). 3. Stoomgemaal Mastenbroek, Hasselt (1856). 4. Putter Stoomgemaal, Putten (1885). 5. Stoomgemaal Hertog Reijnout, Nijkerk (1882). 6. Stoomgemaal De Tuut, Appeltern (1916). 7. Stoomgemaal Halfweg, Halfweg (1852). 8. Stoomgemaal Vier Noorder Koggen, Medemblik (1907) (Van Rijn en Polderman 2010: 186).

Afb. 155. Gedenkbord uitgegeven door dijkgraaf en heemraden met daarop de twee Arkemheense stoomgemalen. Links het Nijkerker stoomgemaal Hertog Reijnout, rechts het Putter stoomgemaal (Van Dooren 1994: 59).

Na honderd jaar trouwe dienst werd de Hertog Reijnout in 1983 stilgelegd. Een volautomatisch elektrisch gemaal nam de bemaling over. Op initiatief van enkele particulieren en instellingen werd het stoomgemaal gerestaureerd. In september 1986 was de restauratie voltooid. Het onderhoud kwam in handen van een groep vrijwilligers die zich verenigd had onder de naam ‘Vrienden van het Stoomgemaal Hertog Reijnout’. De Hertog Reijnout is een rijksmonument en valt in de categorie van beschermd industrieel erfgoed. In de voormalige kolenloods bevindt zich nu een educatief bezoekerscentrum met informatie over de polder Arkemheen. In 1996 en 1998 heeft het gemaal nog meegedraaid omdat het elektrisch gemaal de hoeveelheid water in de polder niet de baas kon. In de periode april tot oktober wordt het gemaal tijdens speciale maaldagen voor het publiek in werking gesteld.

193 Keunen 1996: 24.

Afb.156. Het stoomgemaal Hertog Reijnout aan de Wiel. Links de tot machinistenwoning omgebouwde molenromp. In de watergang de beide schoepraderen en rechts daarvan de machinekamer, het ketelhuis, de schoorsteen en het bezoekerscentrum in de kolenloods (foto Martin Weijmer).

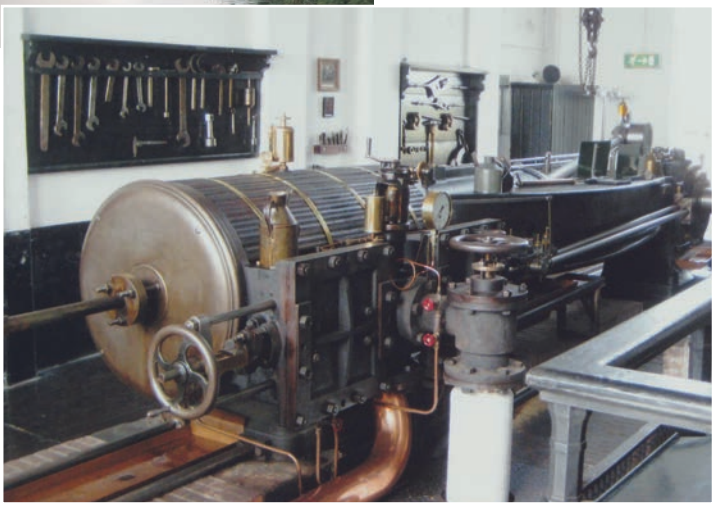

Afb. 157. Stoommachine van het stoomgemaal Hertog Reijnout in de Nijkerkerpolder.

Het Putter stoomgemaal heeft één scheprad met een diameter van zes meter en een breedte van 1.10 meter. Het scheprad heeft twintig schoepen met een capaciteit van 75 m³ per minuut – dus ongeveer eenderde van de capaciteit van de Hertog Reijnout – en een opvoerhoogte van 1.10 meter. De aandrijving vindt plaats met een horizontale ééncilinder 65-toerige expansie stoommachine van Sepp & Co te Enschede met een vermogen van 18 pk. Oorspronkelijk was het Puttergemaal uitgerust met een kolengestookte ééntrek Cornwall ketel geleverd door Backer & Rueb uit Breda. Door de opgelopen waterschade tijdens de watersnoodramp van 1916 moest de ketel tijdens de restauratie vervangen worden. De huidige stoomketel is gebouwd door de firma Ten Horn in Veendam in 1949 en in 2003 in het stoomgemaal geplaatst. Het gemaal is een Rijksmonument en het laatste gerestaureerde stoomgemaal van Nederland. Jaarlijks zijn ook hier tussen april en oktober maaldagen die voor het publiek toegankelijk zijn.

Het stoomgemaal in de Putterpolder heeft dienst gedaan tot 1971 waarna een elektrisch gemaal de bemaling overnam. In 1976 werd het gemaal op de lijst van beschermde Rijksmonumenten geplaatst.[194] In 1980 kocht het echtpaar Willem en Marja van de Klok het

194 Een kleurenfoto van het Putter stoomgemaal is afgebeeld op de omslag en een zwartwit foto op pagina 12 van het boek van Nijhoff uit 1978.

stoomgemaal met als doel bewoning en restauratie.[195] Samen met een groep vrijwilligers, verenigd in de 'Stichting Vrienden van het Putter Stoomgemaal' hebben zij tussen 2000 en 2006 het gemaal weer in oude glorie hersteld. Op 16 juni 2006 werd met een draai aan het handwiel van de stoommachine het gemaal weer in werking gesteld.[196]

6. Plannen voor landaanwinning en droogmaking van de Zuiderzee 1845-1850

Een voorstel voor een buitenpolder van de Arkemheen

Op 15 augustus 1846 ontvingen dijkgraaf en heemraden van de Arkemheen een brief van de heren J. van Hall en W. Ruys uit Amsterdam. Als gecommitteerden van de 'Vereniging tot landaanwinning langs de kust van de Zuiderzee' hadden zij vier dagen eerder in gezelschap van de dijkstoel een inspectietocht langs de Arkemheense zeedijk gemaakt. Dit bezoek had hen ervan overtuigd dat het aanleggen van een buitenpolder tussen de havens van Spakenburg en Nijkerk tot de reële mogelijkheden behoorde. In de brief lichtten zij hun plan nader toe.

Zij stelden voor om enige honderden meters uit de Arkemheense kust een buitenpolder aan te leggen. Die polder moest omringd worden door een 'kapitalen zeedijk', breder en hoger dan de bestaande zeedijk. Het materiaal voor deze nieuwe dijk mocht niet te veel kosten. Daarom opperden zij het idee om de huidige zeedijk af te breken. De tienduizenden tonnen puin en keien konden dan gebruikt worden om een nieuwe zeewering te bouwen. Op die manier werd de buitenpolder van een 'alleszins goeden en duurzamen voormuur' verzekerd. De oude zeedijk werd hierdoor slaperdijk. Een brede boezem tussen beide polders stond garant voor een goede afwatering van de polder. Het onderhoud van de nieuwe zeedijk kwam geheel voor rekening van de genoemde vereniging.

'Het zou', zo besloten zij hun brief, 'aangenaam zijn indien U de aangevoerde punten ter kennis van de geërfden in den Arkemheenschen polder zouden willen brengen en ingeval van goedkeuring, zichzelven of eenen commissie uit hun midden liet magtigen om met ons, in kwaliteit van gecommitteerden onzer vereniging, deswege een bepaalde overeenkomst te sluiten, waardoor deze laatste eenen stap nader gebragt worden aan de uitvoering van een werk, hetwelk voor de nationale rijkdom in het algemeen en voor de welvaart van Nijkerk, zoo wel als de veiligheid der nabij gelegen zeekusten in het bijzonder, hoogst belangrijk worden zal'.[197]

Een maand later viel de beslissing. Tijdens een buitengewone vergadering op 17 september 1846 in het Heeren Logement te Nijkerk – dat is het Van Delenhuis in de Langestraat – besloten 36 stemgerechtigde geërfden, waaronder dijkgraaf en heemraden, in meerderheid dit voorstel af te wijzen.[198]

195 De relatie van de familie Van de Klok met de polder Arkemheen dateert al uit de negentiende eeuw. Op 19 mei 1886 is de grootvader van Willem van de Klok, de huidige eigenaar van het Putter stoomgemaal, door het Ministerie van Justitie benoemd tot onbezoldigd rijksveldwachter in de polder Arkemheen. Zie AZA inv. nr. 92.

196 Een verslag van deze opening in 'De Graver' kwartaalblad van de Stichting Puttens Historisch Genootschap, jaargang 15 (2006) nr. 2, pag. 28-29. Tijdens en ter herinnering aan deze restauratie is in 2003 onder de voet van de ketel een namenlijst gelegd van de vrijwilligers die bij de restauratie betrokken waren: Willem en Marja van de Klok, Jaap Maijoor, Jan Budding, Bert van Ruitenbeek, Jan Geurtsen, Arie Nagtegaal en Rob Bosman. Met dank aan de familie Van de Klok, bewoners van de Puttermolen, voor de verstrekte informatie en het kritisch doorlezen van deze paragraaf.

197 AZA inv. nr. 53.

198 AZA inv. nr. 5, notulen d.d. 17 september 1846. Stemverhouding: 2 vóór, 34 tegen.

Nummer:
1

Gediplomeerd Stoker

Het bestuur van de Vereniging Vrienden van het Stoomgemaal "Hertog Reijnout" te Nijkerk, verklaart dat

Jeroen Lelsz
geboren : 10 april 1974
te : Bunschoten

op voldoende wijze heeft aangetoond de technische vaardigheden als stoker te beheersen om bovengenoemd gemaal op verantwoorde wijze te laten functioneren.

Het bestuur,

Wolter van Dijk, Voorzitter — Jeroen Lelsz, Secretaris — Jan v.d. Veen, Voorzitter T.C.

Handtekening geëxamineerde,

Nijkerk, 18 april 2011

Afb. 158. Voorbeeld van een stokersdiploma uitgereikt aan die leden van de vereniging 'Vrienden van het Stoomgemaal Hertog Reijnout', die voldaan hebben aan de technische bekwaamheid van het beroep van stoker op bovengenoemd gemaal (ontwerp Jeroen Lelsz).

In het voorafgaande najaar, om precies te zijn op 29 september 1845, was ook het Nijkerkse stadsbestuur al benaderd in het kader van de landaanwinning. Toen verzochten P.C. van Nahuys, lid van de Gelderse ridderschap, A.C.F.A.H. d'Abo,[199] en de Nijkerkse notaris A.D.S. Colenbrander de Minister van Binnenlandse Zaken toestemming voor landaanwinning tussen de havens van Spakenburg en Nijkerk. Het ging hierbij om een kuststrook van 5½ kilometer tussen beide havens met een gemiddelde breedte van ongeveer 2500 meter. Aan de rand van deze 1000 à 1200 hectare grote buitenpolder moest een dam gelegd worden van rijshout met een hoogte van het laagwaterpeil. Bij hoogwater liep de polder dan vol zodat slib afgezet werd. Deze maatregel zou mettertijd tot landaanwinning leiden. Bij dit verzoek bevond zich een toelichting van de Gelderse hoofdingenieur van Rijkswaterstaat J.H. Ferrand.[200] Ferrand adviseerde de minister de concessie 'in beginsel te vergunnen'. Wel achtte hij grondiger onderzoek noodzakelijk, in het bijzonder naar de consequenties voor beide havens – die immers in een soort kustholte kwamen te liggen – en de uitwatering van de Laak, de Rassenbeek en Wielbeek in de Arkemheen.

Op 26 november en 18 december 1845 verklaarden zowel de Arkemheense geërfden als het stadsbestuur van Nijkerk zich vóór deze inpoldering. Het Nijkerkse stadsbestuur stelde wel een aantal voorwaarden. Op geen enkele wijze mocht de plaatselijke economie schade lijden; het gebruik van de zeesluis moest gegarandeerd worden en de havenhoofden moesten verlengd worden tot buiten de geplande afdamming.[201] De gemeenteraad van Harderwijk ging akkoord mits de aanleg en het onderhoud van de haven – compleet met schut- en spuisluis – door de Maatschappij gedragen werd, de havengelden ten goede kwamen aan de stadskas en de omringdijk begaanbaar was.

Dit plan voor de landaanwinning tussen de havens van Spakenburg en Nijkerk werd echter door de Minister van Binnenlandse Zaken afgewezen, maar later wel opgenomen in een totaalplan voor inpoldering langs de hele Gelderse Zuiderzeekust. In het kader van dít totaalplan ontvingen dijkgraaf en heemraden in de zomer van 1846 het voorstel waarin

199 Arend Cornelis Florentinus Anna Hubertus D'Abo (1823-1848), Oost-Indisch ambtenaar, geboren in Padang en wonend op de Huize Burgst bij Breda.
200 AGS inv. nr. 9303. J.H. Ferrand (1792-1866), hoofdingenieur van Rijkswaterstaat in Gelderland 1834-1849. Zie Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek deel 1 kol. 859-861.
201 AGN inv. nr. 12 fol. 248-249. In inv. nr. 130 alle verzoeken en rapporten.

werd voorgesteld om de Arkemheense zeedijk af te breken en het puin en de keien te gebruiken voor een nieuwe 'kapitalen zeedijk'. Dat plan werd, zoals boven vermeld, verworpen en daarmee was de landaanwinning langs dit deel van de Zuiderzeekust verleden tijd. Toch blijft een belangrijke vraag onbeantwoord. Namelijk: wat stak er achter dit opmerkelijke voorstel om de Arkemheense zeedijk af te breken en een nieuwe buitendijkse polder aan te leggen?

Om die vraag te kunnen beantwoorden, is het nodig stil te staan bij diverse initiatieven voor landaanwinning langs de Veluwse Zuiderzeekust in de jaren 1845 en 1846, met een uitloop tot omstreeks 1854. Aan deze plannen is tot op heden voor zover mij bekend geen aandacht besteed. Dit is nogal opmerkelijk omdat hierbij een belangrijke rol is weggelegd voor B.P.G. van Diggelen (1815-1868). Bernard Pieter Gesinus van Diggelen werd in het leger en in de praktijk opgeleid tot waterstaatkundige. Hij was lid van de provinciale Staten van Overijssel en van de Tweede Kamer. Als hoofdingenieur van Rijkswaterstaat werkte hij in Middelburg, 's-Hertogenbosch en Assen en was met name betrokken bij de verbetering van het Zwolse Diep. Hij was een van de eerste ontwerpers van een plan voor de droogmaking van de Zuiderzee. In dit verband is het interessant na te gaan hoe de plannen van Van Diggelen met betrekking tot landaanwinning langs de Zuiderzeekust omstreeks 1845 zich verhouden tot zijn plan tot bedijking en drooglegging van de gehele Zuiderzee uit 1849.[202]

Landaanwinning in het Zuiderzeegebied

Landaanwinning maakte in de negentiende eeuw een belangrijk deel uit van onze nationale traditie. We hadden immers in de zeventiende eeuw kans gezien grote waterplassen als de Noord-Hollandse Purmer, Beemster en Schermer droog te leggen. In de negentiende eeuw werd deze traditie op grotere schaal voortgezet. De drooglegging van de 18.000 hectare van de Haarlemmermeer opende perspectieven voor het inpolderen van onder meer de Hoornse Hop, de Wieringermeer, het Waddengebied en als laatste mogelijkheid wellicht de Zuiderzee. In de eerste helft van de negentiende eeuw speelde nog een andere factor een rol van betekenis. Het tijdperk

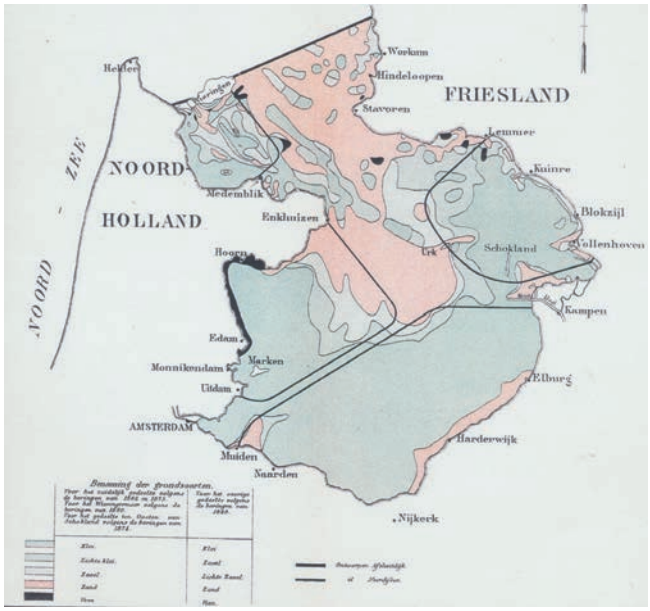

Kaart 68. Geologische kaart van de Zuiderzee ten zuiden van de lijn Wieringen-Friesland. Uit deze kaart blijkt duidelijk dat de bodem van de latere Noordoostpolder en de polders Oostelijk en Zuidelijk Flevoland uit zeeklei bestaat (Van der Ham 2007: 239).

202 Zie voor meer bijzonderheden het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek V, 129.

van de Franse bezetting had duidelijk gemaakt dat Nederland sterk afhankelijk was van zelfverbouwde agrarische produkten. Die konden alleen verbouwd worden als er voldoende grond beschikbaar was. Na de Franse tijd waren handel en nijverheid achteruit gegaan. Daardoor nam de landbouw verhoudingsgewijs in betekenis toe. Nieuw land stond rond het midden van de negentiende eeuw garant voor voldoende voedsel en nieuwe welvaart. Wat lag er meer voor de hand dan te onderzoeken of ook de randen van de Zuiderzee – onze grootste binnenzee – niet ingepolderd konden worden?

De eerste plannen om land aan te winnen langs de kust van de Zuiderzee kwamen niet van de nationale overheid. De Gelderse landaanwinningsprojecten waren particulier initiatief. Tot de initiatiefnemers in de jaren 1845-1846 behoorden gefortuneerde landgenoten. Onder hen treffen we leden aan van de stadsbesturen van Harderwijk en Elburg, gouverneurs van de provincie Gelderland en een aantal kapitaalkrachtige inwoners uit Amsterdam, Den Haag en Utrecht. Daarmee kreeg deze activiteit een enigszins nationaal karakter. Deze heren verenigden zich in diverse maatschappijen of verenigingen in Amsterdam, Harderwijk en Elburg met als doel om voldoende rendement te halen uit de door hen ingelegde kapitalen. Belegd kapitaal rendeerde in het midden van de negentiende eeuw tegen gemiddeld 5%.

Een van de eerste die in Nederland concrete plannen had voor landaanwinning in het Zuiderzeegebied was de Harderwijkse jurist Nicolaas Willem Ardesch. Volgens een artikel in het ‘Over-Veluwsch Weekblad’ was hij sinds 1842 bezig met landaanwinning langs de Zuiderzee. Diep getroffen door de economische en culturele achteruitgang van zijn geboortestad – voorheen landelijk bekend als het ‘Gelders Athene’ – kwam hij met het idee de aanleg van een haven in Harderwijk te combineren met landaanwinning langs de Harderwijkse kust. Helaas overleed hij in 1846.[203]

Ook Van Diggelen hield zich bezig met landaanwinning in het Zuiderzeegebied. Daarover sprak hij onder meer op 22 februari 1843 tijdens een lezing voor de Overijsselse ‘Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart’. Van Diggelen had speciale belangstelling voor het gereguleerd bevloeien van polders door het inlaten van slibrijk rivierwater. Grondonderzoek had uitgewezen dat de kom van de Zuiderzee bestond uit vette, blauwe zeeklei. Door de geringe diepte van gemiddeld niet meer dan drie meter woelde de golfslag de kleibodem los. Het slib kwam in het zeewater terecht waardoor het een geelachtige kleur kreeg. Van Diggelen was van mening dat de slibafzetting bevorderd werd door het gedeeltelijk afsluiten van de zeegaten tussen de Waddeneilanden. Hierdoor vond slibafzetting plaats in het Zuiderzeegebied waarna overgegaan kon worden tot landaanwinning.[204] Van Diggelen werd op zijn wenken bediend. Midden 1845 stelden diverse Veluwse gemeenten langs de Zuiderzee hem in de gelegenheid zijn theorie in praktijk te brengen.

Landaanwinning vanaf de Putterdijk tot Doornspijk: de Sophia-waard

Op 30 mei 1845 schreef burgemeester W.A. de Meester van Harderwijk een brief aan koning Willem II. De brief was mede ondertekend door de burgemeester van Ermelo, C.L. Vitringa, en de stadsarchitect van Harderwijk, J. Verhoeven. De ondertekenaars vroegen

203 Over-Veluwsch Weekblad 6e jrg. (1850) no. 7, zaterdag 16 februari. Nicolaas Willem Ardesch (1771-1846), promotie rechten 1790, schout van Epe, advocaat te Arnhem en raadsheer van het gerechtshof in Den Haag. Zie Duinkerken 1990: 192, 237. In Harderwijk lagen overigens al in 1821 langs de kust de zogenaamde Groentjes, ongeveer 7 morgen grasland aangeslibd door het aanbrengen van kribwerken. Zie Goossens 2001: 30.

204 Cleintuar 1982: 29-31.

Afb. 159. Bernard Pieter Gesinus van Diggelen (1815-1868), hoofdingenieur van Rijkswaterstaat, lid van de Provinciale Staten van Overijssel (1846-1850) en lid van de Tweede Kamer (1859-1864). Hij was betrokken bij verschillende plannen tot inpoldering van de randen van de Zuiderzee. In 1849 publiceerde hij als een van de eersten een plan tot bedijking en droogmaking van de Zuiderzee (Nationaal Archief, CvE).

de koning hen concessie te verlenen tot het indijken van de ondiepten langs de Zuiderzee vanaf de Putterdijk – de oostgrens van de polder Arkemheen – tot aan Doornspijk, zodat 'een oppervlakte van 7000 bunders vruchtbaar land aan de zee werden ontwoekerd'. Het plan beoogde – zo gaven zij ruiterlijk toe – ook de aanleg van een nieuwe haven in Harderwijk, maar zou zeker ook de gehele scheepvaart op de Zuiderzee ten goede komen. De aanwinst van 7000 hectare vruchtbaar hooi- en weiland was vooral van belang voor de boeren op de Veluwse zandgronden. Zij konden dan hun vee in de buitenpolder laten grazen, zodat de heide waarvan de gemeente Ermelo alleen al 12.000 hectare bezat, kon worden ontgonnen voor de verbouw van landbouwprodukten. Hierdoor zou de 'nog weining gevorderde cultuur […] niet weinig worden aangemoedigd'. Ten slotte verzochten zij de koning vergunning tot oprichting van de 'Veluwse Maatschappij tot Landaanwinning', vrijstelling van belasting zolang dat mogelijk was en ontheffing van het betalen van tienden.[205] Bij deze brief bevond zich een kaart en een memorie van toelichting.[206]

Het voorstel van De Meester en zijn medestanders werd op 26 juni 1845 besproken in de gemeenteraad van Harderwijk. De dag daarna volgde Ermelo en op 24 juli Putten. Tijdens de presentaties in Ermelo en Putten was burgemeester De Meester persoonlijk aanwezig om het plan aan de hand van de getekende kaart toe te lichten. Op deze kaart is duidelijk te zien wat de bedoeling was. Het landaanwinningsgebied strekte zich uit tussen de Arkemheense zeedijk in Putten tot aan Doornspijk. De gemeentegrenzen waren met kleurverschillen aangegeven. Op een afstand variërend van ongeveer 1000 tot 3000 meter van de kustlijn was de diepte bij gewoon laag water genoteerd, uiteenlopend van enkele tientallen centimeters tot bijna twee meter. De ondiepten droegen van zuid naar noord de namen Het Spijk, De Weide of Peppel, De Holzen, De Hoop, Bremerberg en De Biesel. Duidelijk was aangegeven waar de haveningang van Harderwijk lag. Ter oriëntatie waren verder de kerken van Ermelo, Nunspeet en Doornspijk getekend, alsmede de Ermelose instelling 's Heerenloo en de mondingen van de Hierdense Beek en de Killenbeek.[207] Voor de technische aspecten bij de presentaties werd De Meester bijgestaan door architect Verhoeven. In Putten bezocht men ook het Zuiderzeestrand. De raad van Putten eiste een haven in de monding van de Schuitenbeek of aan het Oever waar vanouds de houtschuiten

205 FB inv. nr. 149.
206 AGS 1813-1949 inv. nr. 9303. Formaat 73 x 53 cm. In dit inventarisnummer bevinden zich vier identieke exemplaren van deze kaart. Vermoedelijk zijn deze kaarten getekend door de Harderwijkse stadsarchitect J. Verhoeven Pz.
207 Welke beek met de Killenbeek bedoeld wordt, is niet duidelijk. In het standaardwerk over de Veluwse beken en sprengen komt deze naam niet voor. Zie Menke, Renes, Smid en Stork 2007: 247.

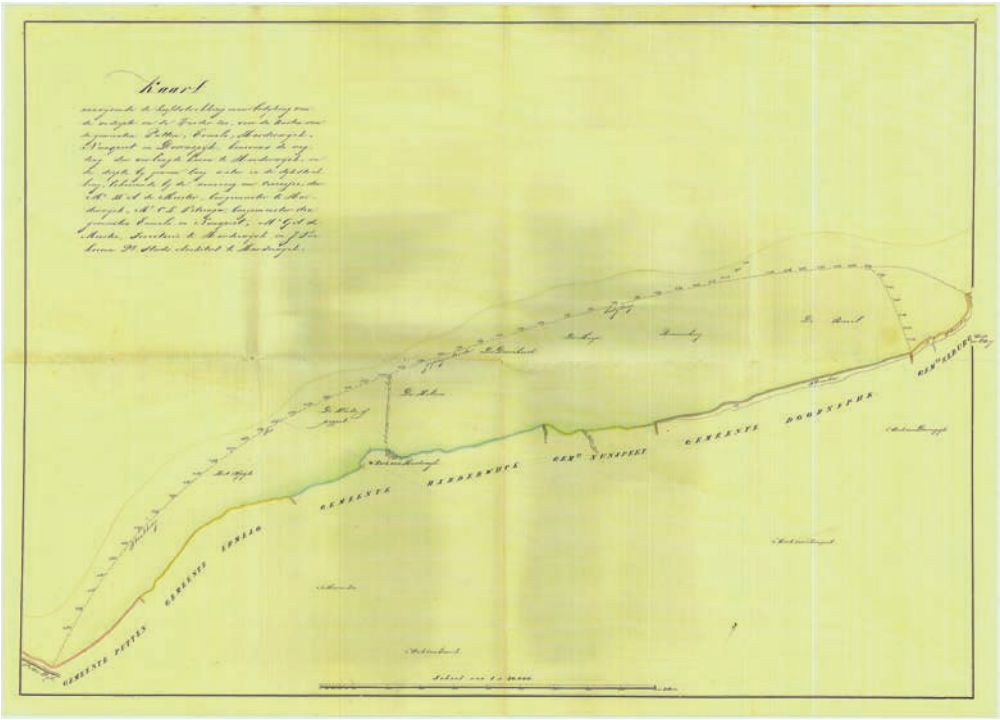

Kaart 69. 'Kaart aanwijzende de hoofdstrekking eener bedijking van de ondiepte in de Zuiderzee, voor de kusten van de gemeenten Putten, Ermelo, Harderwijck, Nunspeet en Doornspijk, benevens de rigting der verlengde haven te Harderwijck, en de diepte bij gewoon laag water in de dijkstrekking, behoorende bij de aanvraag om concessie, door Mr. W.A. de Meester, burgemeester te Harderwijck, Mr. C.L. Vitringa, burgemeester der gemeenten Ermelo en Nunspeet, Mr. G.A. de Meester, secretaris te Harderwijck en J. Verhoeven Pz. Stads Architect te Harderwijck'. Schaal 1:40.000. Formaat 73 x 53 cm. Gekleurd (AGS inv. nr. 9303).

gelost werden. Alle onderhoud kwam voor rekening van de Maatschappij. Werd aan deze eisen niet voldaan dan gingen ook voor Putten de plannen niet door. De raad van Ermelo had hoegenaamd geen bedenkingen en drong alleen aan op een goede uitwatering van de beken en een geschikte lig- en losplaats voor de schepen.[208]

Het antwoord op de brief aan de koning kwam pas tien maanden later. Gedurende die periode moet het verzoek aan de koning nog een keer herhaald zijn met daarbij het voorstel om de nieuwe landaanwinning de naam Sophia-waard te geven. Trok dat koning Willem II over de streep? Op 30 maart 1846 namelijk bevestigde de secretaris van de vereniging, de heer W. Ruys, dat 'den geheimschrijver der Prinses van Oranje, Hare Koninklijke Hoogheid, op de meest gracieuze wijze het verzoek had ingewilligd, om de landaanwinning langs de Veluwsche kust den naam van Sophia-waard te doen dragen'.[209]

208 NAH inv. nr. 13, Register van Notulen 1816-1851; Zie voor Ermelo: GAE inv. nr. 5, notulen 1844-1847 en inv. nr. 246, brief no. 209. De gemeenteraadsleden van Ermelo die de zaak verder zouden behartigen waren Heimen van Voorthuizen (1825-1851), Jacobus Joh. Clement (1843-1851), Johannes H. Schouten (1837-1851), Willem van Sloten (1843-1873) en Reyer van Veldhuijsen (1828-1866). Zie voor Putten GAP de Notulen Gemeenteraad inv. nr. 2A, fol. 20, 21 en inv. nr. 364, verzonden stukken no. 187. De brieven zijn ondertekend door burgemeester C.J. van Dedem-van Driesberg (1818-1850).

209 FB inv. nr. 149.

Afb. 160. Koningin Sophie (1818-1877), prinses van Württemberg, echtgenote van koning Willem III in 1863. De landaanwinning langs de Gelderse kust van de Zuiderzee zou haar naam dragen: Sophia-waard (foto Stichting Historische Verzameling van het Huis van Oranje-Nassau. Hamer 2011: 140).

De geplande Zuiderzeepolder zou genoemd worden naar Sophie van Württemberg, echtgenote van kroonprins Willem III, met wie zij op 18 juni 1839 getrouwd was.[210] Met zo'n naam konden de initiatiefnemers voor de dag komen. Ook de gouverneur van de provincie Gelderland, baron van Heeckeren van Kell, werd op de hoogte gebracht van de Harderwijkse plannen.[211]

De 'Vereniging tot landaanwinning aan de Veluwsche kust van Elburg tot de Nulde'

Op 26 september 1845 was in Elburg de 'Maatschappij tot kunstmatige landaanwinning in de Zuiderzee tusschen Elburg en het Kampereiland' opgericht.[212] Onder de oprichtingsakte stonden de namen van de burgemeester van Elburg, R.O.H. van Maanen, enkele Elburgse wethouders en de Amsterdammers C.C. van Hall, J. van Hall en W. Ruys.[213] De namen van de heren Van Hall en Ruys kwamen we al eerder tegen. Zij waren de gecommitteerden van de Amsterdamse 'Vereniging tot landaanwinning langs de kust van de Zuiderzee' die in de zomer van 1846 de Arkemheense dijkstoel voorstelden de zeedijk te verplaatsen om een nieuwe buitenpolder aan te leggen. In de loop van 1845 waren er dus drie verenigingen of maatschappijen

210 Hamer 2011 en Van der Meulen 2013: passim. Het huwelijk van Willem en Sophie was niet gelukkig. Van eind 1843 tot 1849 woonde zij geregeld bij haar familie in Stuttgart. Sedert 1851 woonde zij gescheiden van haar man op Huis ten Bosch, alleen bij officiële gelegenheden vergezelde zij hem. Hoewel zij 27 jaar koningin van Nederland was, is de herinnering aan haar snel vervaagd, omdat de tweede vrouw van Willem III, Emma van Waldeck-Pyrmont als moeder van Wilhelmina en als regentes een belangrijke rol heeft gespeeld in de Nederlandse geschiedenis. Zie Hamer 2011: 9.

211 NAH inv. nr. 13. Willem Hendrik Alexander Carel, baron van Heeckeren, heer van Ruurlo en Kell (1774-1847), was van 1825 tot 1847 gouverneur van Gelderland. In de volksmond werd hij de 'gouverneur' genoemd. Als erkenning voor zijn lange staat van dienst werd hem de titel van minister van staat verleend en de versierselen van het Grootkruis der Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij legde zijn ambt neer op 1 april 1846 en overleed op 24 juli 1847. Hij woonde sedert 1828 in het Gouverneurshuis op de Grote Markt in Arnhem, dat in 1828 door de Provincie Gelderland was gekocht voor 26.000 gulden. Zie Beekelaar 1997: 18, 106, 108, 178.

212 Alle informatie over de landaanwinning van Elburg tot aan het Keteldiep in de periode 1845-1853 bevindt zich in SAE, Archief Hoefhamer inv. nrs. 317-335. In het Nationaal Archief bevinden zich twee kaarten over de landaanwinning tussen Nulde en Elburg resp. WCA inv. nr. 11456 en inv. nr. 8604.

213 Reinier Otto Hendrik van Maanen, burgemeester van Elburg 1819-1852; Gerrit Andreas Hoefhamer, wethouder van Elburg 1838-1873; Abraham Jacob Krudop, wethouder van Elburg 1838-1842 en burgemeester van 1852-1867.

‘Aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, Prins van Oranje Nassau, Groot Hertog van Luxemburg enz. enz. enz. Geven zeer eerbiedig te kennen Mr. W.A. de Meester, Burgemeester der stad Harderwijk, Mr. C.L. Vitringa, Burgemeester der gemeente Nunspeet, Mr. G.A. de Meester, Secretaris der stad Harderwijk en J. Verhoeven, stads Architect te Harderwijk.

- dat zij een ontwerp hebben gevormd om ondiepten in de Zuiderzee langs de kusten van de gemeenten Putten, Ermelo, Harderwijk, Nunspeet en Doornspijk te bedijken op den voet en de wijze als de nevengaande kaart en daartoe behoorende schets en memorie van toelichting is aangewezen.
- dat zij na rijp onderzoek tot de overtuiging zijn gekomen dat deze onderneming, als waardoor eene oppervlakte van nagenoeg 7000 bunders vruchtbaar land aan de zee zou worden ontwoekerd, van zeer heilzame gevolgen kan zijn voor de gemeenten waarlangs deze indijking zou plaats hebben en in het bijzonder voor de zoo opbeuring behoevende stad Harderwijk, welke daardoor eene zeer doelmatige en eene niet voor haar alleen, maar ook voor de geheele scheepvaart op de Zuiderzee, wenschelijke haven zou bekomen.
- dat om verder van de belangrijkheid van dit voorgenomen werk overtuigd te worden er in aanmerking behoort te worden genomen dat de gemeenten welker kusten door deze bedijking zullen worden ingesloten in het bezit zijn van uitgestrekte heidevelden en woeste gronden, waarvan de gemeente Ermelo alleen 12000 bunders binnen hare grenzen heeft, welke ontginning door deze aanwinst van goede wei- en hooilanden, waaraan zij zoo zeer behoefte hebben en waarvan het gemis, als eene der voornaamste oorzaken van de nog weinig gevorderde cultuur, moet worden beschouwd, niet weinig zal worden aangemoedigd.
- dat zij zich alzoo verzekerd houden dat dit ontworpen plan, zo zeer als eenig ander, Uwer Majesteit aandacht en bescherming verdient en dat Hoogstdezelve zich door de bevordering en aanmoediging van het zelve eene aanspraak te meer op de dankbaarheid der ingezetenen van deze belangrijke, doch ondersteuning noodig hebbende streken zou verwerven.
- dat zij deze opmerkingen en bedenkingen aan Uwer Majesteits zorg en overweging eerbiedig onderwerpende, verzoeken:
  a. Concessie tot de bovengemelde indijking vanaf den Putterdijk, langs de kusten der gemeenten Putten, Ermelo, Harderwijk, Nunspeet en Doornspijk tot aan het grondgebeid der stad Elburg.
  b. Vergunning om tot het vermelde einde op te rigten eene Maatschappij, onder den naam van ‘Veluwsche Maatschappij tot Landaanwinning’ onder zoodanige bepalingen als omtrent zedelijke ligchamen bij het Burgerlijk Wetboek zijn vastgesteld, en wijders om de Statuten en Reglementen, waarnaar deze Maatschappij zal worden beheerd, nader van Uwer Majesteits goedkeuring te mogen onderwerpen.
  c. Aanmoediging en bevordering dezer onderneming door vrijdom van ’s lands lasten gedurenden langst mogelijken tijd, geheelen vrijdom van tienden en door alle verdere gunsten als het Uwer Majesteit zou mogen behagen haar te verlenen, ’t welk doende W.A. de Meester, C.J. Vitringa, G.A. de Meester, J. Verhoeven. Harderwijk den 30 Mei 1845’.

Tekst 85. Brief van 30 mei 1845 van de burgemeesters van Harderwijk en Ermelo aan Koning Willem II waarin zij toestemming vragen tot de oprichting van de ‘Veluwsche Maatschappij tot Landaanwinning’ langs de kust van de Zuiderzee (FB inv. nr. 149).

die zich bezighielden met landaanwinning langs de Zuiderzee, in Harderwijk, in Elburg en in Amsterdam. Landaanwinning langs de Zuiderzee haalde ook de landelijke pers. Op maandag 4 augustus 1845 verscheen in de 'Nieuwe Amsterdamse Courant' – onderdeel van het 'Algemeen Handelsblad' – een groot artikel over de plannen van burgemeester De Meester van Harderwijk.[214] De pers besteedde ook aandacht aan het inpolderen van de Waard Nieuwland aan de Zuidoostzijde van het eiland Wieringen en een gedeelte van de Dollard.[215]

Begin 1846 besloten de verenigingen uit Harderwijk, Elburg en Amsterdam op grond van 'wederzijdse en volkomen gezindheid tot onderlinge aansluiting en tot gemeenschappelijk streven naar het voorgestelde doel' te fuseren. Voortaan opereerden zij onder de naam 'Vereniging tot landaanwinning aan de Veluwsche kust van Elburg tot de Nulde'.[216] Het bestuur van de gefuseerde vereniging bestond uit twaalf leden. Dat waren O.B. Bisdom van Cattenbroek tot Mastwijk,[217] J.P. Faunay, A.J. Haages, P.M. Jongeneel, W. Ruys, C.C. van Hall, W.H.A.C. Baron van Heeckeren van Kell, gouverneur van Gelderland, en zijn plaatsvervanger en schoonzoon D.W.G.J.H. baron Brantsen van der Zijp en C.L. Vitringa, burgemeester van Nunspeet/Ermelo. Ten slotte was Harderwijk met drie leden ruim vertegenwoordigd. In het bestuur hadden zitting burgemeester W.A. de Meester, zijn zoon G.A. de Meester in de functie van stadssecretaris en de schoonzoon van burgemeester De Meester, J. Verhoeven. Hij was stadsarchitect van Harderwijk.[218] Het hoofdbestuur was gevestigd in Amsterdam, maar het dagelijks bestuur zetelde in Harderwijk.

Besluitvorming vond plaats met meerderheid van stemmen. P.M. Jongeneel werd voorzitter en het secretariaat kwam in handen van W. Ruys, tegen een bezoldiging van 1500 gulden per jaar. De overige bestuursleden waren onbezoldigd. De dagelijkse leiding van het project lag in handen van de Amsterdamse ingenieur C.C. van Hall. Hij werd benoemd voor een periode van zeven jaar, ingaande op het moment dat de concessie verleend werd. Zijn jaarwedde bedroeg 5000 gulden. Architect Verhoeven die Van Hall assisteerde, stond op de loonlijst voor 3000 gulden. Men besloot ingenieur Van Diggelen van Rijkswaterstaat een ontwerp te laten maken voor de uitvoering van de plannen.

Als voorbereiding op de uitvoering van deze plannen werden in opdracht van Bisdom van Cattenbroek twee bouwtekeningen gemaakt. De eerste kaart betrof de profielen van de aanleg van de dijk die deze landaanwinning zou beschermen tegen de Zuiderzee. De tweede kaart bestond uit acht detailtekeningen van de sluis in deze omringdijk.[219] Beide kaarten zijn bewaard gebleven in het Nationaal Archief. Tot uitvoering is het nooit gekomen.

214 Nieuwe Amsterdamsche Courant. Algemeen Handelsblad van 4 augustus 1845 no. 4277. Dit artikel in FB inv. nr. 149.

215 FB inv. nr. 149. In dit archiefnummer bevindt zich uitgebreide informatie over de 'Maatschappij tot bedijking en bepoldering van den Waard Nieuwland' op Wieringen en de 'Maatschappij tot inpoldering van den Dollard' met kaartjes. Een van de deelnemers aan de inpoldering van de Dollard was ingenieur C.C. van Hall, die ook betrokken was bij de landaanwinning langs de Zuiderzee.

216 FB inv. nr. 149 overeenkomst van 26 januari 1846. De Puttense buurtschap Nulde grenst in het noordoosten aan de polder Arkemheen.

217 Mr. Otto Braet Bisdom van Cattenbroek tot Mastwijk (1810-1889), advocaat te Utrecht, was gehuwd met Adelaide Pauline Florentina van Hall (1816-1901), een zuster van de Amsterdamse ingenieur C.C. van Hall.

218 W.A. de Meester (1792-1850), burgemeester van Harderwijk (1844-1850); G.A. de Meester (1818-1864), burgemeester van Harderwijk (1855-1864) en J. Verhoeven (1813-1866), gehuwd (1844) met Cornelia Catharina Jacoba de Meester, dochter van W.A. de Meester. Verhoeven leidde de grote restauratie van het Harderwijkse stadhuis in 1837. (Met dank aan Tiemen Goossens).

219 Kaart 50 x 100 cm. Met o.a. tekeningen van de doorsnede van de sluis, plattegrond van de funderingen en afbeelding van leuningen en deuren.

De inpoldering tussen de Putterdijk en het Keteldiep

Van de plannen voor de inpoldering van de 7000 hectare tussen de Arkemheense Putterdijk en Doornspijk is alleen een projectbeschrijving van burgemeester De Meester bewaard gebleven. Uitwerkingen van zijn opzet zijn helaas niet overgeleverd. Wel is er informatie beschikbaar over de inpoldering van de 3500 hectare tussen Elburg en het Keteldiep. Ingenieur Van Diggelen schreef daarover twee uitgebreide rapporten. Het eerste rapport handelde over de gesteldheid van het Zuiderzeestrand; het tweede betrof een memorie van toelichting bij het ontwerp van de feitelijke buitenpolder. Bij de beschrijving van deze plannen ga ik uit van de rapporten van Van Diggelen, aangevuld met gegevens van De Meester.[220]

In de eerste plaats moest het eigendomsrecht geregeld worden. De zandstrook langs de Zuiderzee tussen Elburg en het Keteldiep was domeingrond, dus staatseigendom. De inpoldering kon pas van start gaan als er toestemming was van de Minister van Financiën, mr. F.A.van Hall.[221] Het bestuur benadrukte in het request dat de hele onderneming tot hoofddoel had 'welvaart te brengen in een oord welker bewoners zoo zeer opbeuring en ondersteuning' nodig hadden. Op 10 januari 1846 berichtte het ministerie dat de kuststrook ter grootte van 3500 hectare te koop was voor 17.500 gulden. De eerste aflossing van de helft van dit bedrag moest voldaan zijn twaalf maanden nadat met het werk was begonnen.[222]

De bedijking van de buitenpolder moest – zo schreef Van Diggelen – zodanig zijn dat het zeewater bij vloed over de dijk kon vloeien 'teneinde de zich daarin bevindende slibstoffen te laten bezinken en deze alzoo te doen strekken tot bemesten van de bodem en dezelfs verhoging daarvan'. In de praktijk kwam dat neer op een buitenkade met een kruinhoogte tussen de 1.30 en 1.70 meter, met op diverse plaatsen overlaten. De dijk moest gelegd worden aan de rand van de zandstrook – in Harderwijk het Harde genoemd – voor de kust. Deze flauw afhellende zandstrook tussen Elburg en het Keteldiep had een breedte tussen de 500 en 800 meter.[223] Een groot uitwateringskanaal met diverse sluizen en twee stoomgemalen moest zorgen voor de afvoer van het water van de hoger gelegen Veluwe. Bij het langzaam ophogen en droogvallen voorzag De Meester een begroeiing in drie fasen. Eerst de aanplant van biezen. De plantkosten daarvan werden gedekt door de verkoop van de gesneden biezen aan stoelenmatters. Daarna begroeiing met gras en ten slotte de verbouw van de 'weligste klaver' bestemd voor het vee op de agrarische bedrijven op de zandgronden van de Veluwe. Het hele proces nam naar verwachting acht jaar in beslag. De Meester schatte de kosten, inclusief de verbetering van de Harderwijkse haven, op 1.500.000 gulden. Van Diggelen kwam een half miljoen hoger uit. De netto-opbrengst

220 Voor de projectbeschrijving van burgemeester De Meester zie FB inv. nr. 149. Voor de rapporten van Van Diggelen zie SAE. Archief Hoefhamer inv. nr. 317 en 323.

221 De familie Van Hall speelde een belangrijke rol in dit landaanwinningsproject. J. van Hall (1799-1859), een van de bestuursleden van de Elburgse vereniging, was een broer van minister F.A. van Hall. Ingenieur C.C. van Hall (1812-1882), belast met de technische uitvoering, was diens halfbroer. Mr. Floris Adriaan van Hall (1791-1866), vanaf 1856 baron Van Hall, was een van de belangrijkste staatslieden in de eerste helft van de negentiende eeuw. Hij was achtereenvolgens Minister van Justitie (1842-1844), Financiën (1843-1848) en Buitenlandse Zaken (1853-1856). Met dank aan Mark van Hal. Voor een genealogie van de familie Van Hall zie www.van-hal.net.

222 SAE. Archief Hoefhamer inv. nrs. 330, 331 en 332. Het request aan het ministerie van financiën was ondertekend door burgemeester Van Maanen, de wethouders Krudop en Hoefhamer van Elburg en door jonkheer mr. P.C. Nahuys, lid van de Ridderschap van Gelderland en de rechtbank in Arnhem en H.J.M. de Vries, post-directeur en raadslid van Harderwijk.

223 Van Diggelen gebruikt in zijn rapporten nog de oude maatvoering in ellen. Bij wet van 21 augustus 1816 (Staatsblad nr. 34) werd een eenvormig stelsel van maten en gewichten ingevoerd, het metrieke of decimale stelsel, waarin bepaald werd dat na 1 januari 1820 één el gelijk was aan één meter.

schatte hij, na aftrek van onder meer grondlasten en sluisgelden, op ongeveer 60 gulden per hectare.[224]

Hoe grootse plannen mislukten

De beide landaanwinningsprojecten tussen de Arkemheense Putterdijk en het Keteldiep zijn nooit uitgevoerd. Als we de regionale pers van die tijd moeten geloven zijn de plannen mislukt door inmenging van wat genoemd werd 'Hollandsche Heeren', door de activiteiten van enkele vermogenden uit Holland en Utrecht. De laatsten kregen lucht van deze lucratieve onderneming en zetten de bestaande verenigingen de voet dwars met medeweten van de Minister van Financiën, F.A. van Hall. Ook trokken enkele belangrijke geldschieters, waaronder de Gelderse gouverneur Van Heeckeren van Kell, zich in 1850 terug.[225]

De archiefstukken geven echter een ander beeld. Over concurrentie vanuit Holland en Utrecht en een aandeel van het Ministerie van Financiën ontbreken feitelijke gegevens. De reden was heel eenvoudig: er was simpelweg onvoldoende belangstelling van Nederlandse investeerders. Hoe krap de financiële middelen waren ondervond zelfs Van Diggelen. Voor reis- en verblijfkosten en het schrijven van de twee rapporten had hij in 1845 een rekening ingediend van 2617 gulden. Dit bedrag bleek eind 1847 nog niet te zijn uitbetaald. Bij gebrek aan binnenlands kapitaal trachtte het bestuur vanaf 1849 buitenlandse investeerders aan te trekken. Volgens secretaris Ruys waren er onder meer Engelse kapitalisten die ettelijke miljoenen beschikbaar hadden. Ook die hapten uiteindelijk niet toe. In oktober 1852 verkocht het bestuur de concessie van 3500 hectare tussen Elburg en het Keteldiep voor 47.500 gulden aan baron Herman Adam Jacob van Lockhorst en Joseph Dominique Auguste Blondot, te Parijs. In 1853 liep deze poging om het plan vlot te trekken door 'oneindig talmen en dralen' ook op niets uit.[226] Hoe de zaken zich daarna ontwikkelden, vermelden de archieven niet.

Wellicht is de financiering voor deze landaanwinning langs de kust van de Veluwse Zuiderzee nooit rond gekomen omdat eind jaren veertig de eerste publicaties verschenen over de droogmaking van de Zuiderzee. Het eerste plan uit 1848 was van J. Kloppenburg en P. Faddegon. Het ging hen overigens in eerste instantie niet om landaanwinning. Zij prezen hun plan aan als 'een krachtig middel tot verheffing van Handel, Scheepvaart en Landbouw in Nederland'.[227] Een jaar later publiceerde Van Diggelen zijn plan tot volledige afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee. In dit licht bezien was het bijna vanzelfsprekend dat er eind veertiger jaren nauwelijks investeerders te vinden waren voor het inpolderen van een smalle kuststrook langs de Veluwse stranden.

Overigens betreurde Van Diggelen wel de mislukking van de landaanwinning midden jaren veertig langs de kusten van de Zuiderzee. In 1849 schreef hij nog: 'Het is, onder zekere inzigten, zeer te betreuren, dat tijdsomstandigheden er niet toe hebben bijgedragen, om de ondernemingen te doen tot stand komen, waarvan in den laatsten tijd sprake is geweest, ter bekading van nog grootere gedeelten der stranden en des bodems van de Zui-

224 SAE. Archief Hoefhamer inv. nr. 325.
225 Deze artikelen in het Over-Veluwsch Weekblad van 16 februari 1850 en van 7 mei 1853. Met dank aan Tiemen Goossens, archief-assistent van het Gemeente Archief te Harderwijk, voor het kritisch doorlezen van deze paragraaf.
226 GAE Archief Hoefhamer inv. nr. 329 en de correspondentie van de Nederlandse zaakwaarnemer ingenieur W.J. Brade, woonachtig op 'Paauwenstein' buiten de Utrechtse Poort in Amsterdam. Zie inv. nrs. 334, 335.
227 Cleintuar 1982: 19, 28.

derzee'.[228] Bepaalde onderdelen uit de plannen tot landaanwinning langs de Gelderse kust – waarover Van Diggelen twee rapporten schreef – zijn terug te vinden in zijn ontwerp voor de droogmaking van de Zuiderzee uit 1849, zoals hieronder zal blijken.

De Veluwse landaanwinning in relatie tot het droogmakingsplan van de Zuiderzee door B.P.G. van Diggelen in 1849

De geschiedenis van de Zuiderzeedroogmaking begon in 1667. In zijn werk 'Wisconstich Filosofisch Bedrijf' beschreef Hendric Stevin, zoon van de beroemde wis- en natuurkundige Simon Stevin, hoe dat moest gebeuren. Hij stelde voor de zeegaten tussen de Waddeneilanden af te dammen. Het water van de Zuiderzee kon dan bij eb via sluizen geloosd worden op de Noordzee. De constante ebstand maakte verdere bedijking mogelijk. De rivieren zorgden voor voldoende toestroom van zoet water. Ook het IJ moest worden afgedamd. Om de scheepvaart op Amsterdam te waarborgen moest er een kanaal gegraven worden door het Wijkermeer naar de Noordzee.

> 'Men sal eerst de Noortsee van de Zuyderzee afscheyden, dammende alle gaten van Staelduynen over Texel, Eyerlant, Vlielant, Derschellingen en Amelant, en sluytende dit aen Vrieslant. En stellen in so veel gaten sluysen, om daer deur in de Noortzee uyt te lopen, en by ebwater te losen, als genoeg is. Ende hier mee sal openbaerlic de Zuyderzee genoegsaem altoos op het laegste ebwater connen gehouden, en (deur dien men noeyt Zoutwater in laten en gedeurig versch rivierwater toe vloeyen sal) meter tyd versch worden: Ja ongetwijfelt veel gronts bequaem om bedyken leveren. Ten anderen voor of na, sal men ooc het Y oort stoppen, makende, tot bevordering van de Zeevaert der Grootste stadt Amsterdam, deur Wykermeer en Beverwyc tot inde Noortsee, havens met hen sluysen na de Nieuwe manier van sterktebou deur spilsluysen onzes Vaders, en van het 11 boecs dezes. Soo datmender immer met schepen na de manier vant 9 Boec, met alle winden, self by gemene storm, naar zee can uytlopen'.

Tekst 86. Beschrijving van de droogmaking van de Zuiderzee uit 1667 door Hendric Stevin in zijn werk 'Wisconstich Filosofisch Bedrijf' (Cleintuar 1982: 25).

Het plan van Stevin uit 1667 kwam in grote lijnen overeen met de ideeën van Van Diggelen in zijn meer dan 400 pagina's tellende rapport getiteld: 'De Zuiderzee, de Friesche Wadden en de Lauwerzee hare bedijking en droogmaking, beschouwd' uit 1849. Van plagiaat is echter geen sprake. De tekst van Stevin werd pas in 1920 ontdekt.[229] Dat de plannen van Van Diggelen en Stevin zo veel overeenkomst vertoonden, komt omdat beiden op dezelfde manier naar de Zuiderzee keken. Voor Van Diggelen en Stevin was de Zuiderzee – inclusief de Waddenzee – een in de dertiende en veertiende eeuw door overstromingen verloren gegane landbouwvlakte. Afdamming en drooglegging van de Wadden- en Zuiderzee beschouwde Van Diggelen als 'herdijking van een ingebroken polder'.[230] Op die manier wilde hij ook te werk gaan. Opvallend in zijn plan was de boogvormige afsluitdijk tussen Den Helder en Terschelling. Nog meer in het oog springend waren de vele kanalen. Deze kanalen dwars door Friesland en Noord-Holland en langs de hele Zuiderzeekust van Amsterdam tot Kampen moesten vóór de drooglegging gegraven worden.

228 Van Diggelen 1849: 113.
229 Cleintuar 1982: 25.
230 Van Diggelen 1849: 247.

Scheepvaart op de kanalen verving zodoende vroegtijdig de zeevaart op de Zuiderzee. Hierdoor liep de Hollandse economie zo weinig mogelijk schade op. De brede stroombaan van het IJ, langs de oostelijke Zuiderzee en de Friese kust, vormde de boezem voor het rivierwater van de Eem, Regge, Vecht en IJssel.

Van Diggelen was van mening dat pas vele jaren na de aanleg van alle kunstwerken – dijken, kanalen, sluizen en stoomgemalen – de Zuiderzee zelf drooggelegd kon worden. Intussen zorgde het slibrijke rivierwater voor aanslibbing van groenlanden langs de 'blootvallende flauw afhellende stranden'.[231] In principe was ook in 1849 de drooglegging van de Zuiderzee voor Van Diggelen een kwestie van bevloeiing en aanslibbing. Dat is duidelijk te zien op zijn ontwerptekening. Vanaf Muiden tot aan de monding van de IJssel tekende hij langs de Zuiderzeekust een aanslibbingsstrook. Deze kuststrook beschreef hij ook in de beide rapporten in opdracht van de 'Vereniging tot landaanwinning aan de Veluwsche kust van Elburg tot de Nulde'. De aanslibbingstheorie die Van Diggelen propageerde in 1843 paste hij zowel toe op de landaanwinning langs de Veluwse kust in 1845-1846 als in zijn grootschalige plan voor de drooglegging van de Zuiderzee in 1849.

Kaart 70. Plan tot bedijking en droogmaking van de Zuiderzee door ir. B.P.G. van Diggelen in 1849 (Van der Wal 1923: 10).

Eind 1849 stelden enkele inspecteurs van Rijkswaterstaat voor een Staatscommissie te benoemen om het ontwerp-Van Diggelen te bestuderen. Deze suggestie werd door de toenmalige minister Thorbecke niet overgenomen, vermoedelijk omdat hij eind veertiger jaren andere zaken aan zijn hoofd had.[232] Van Diggelen verwachtte overigens niet dat zijn plannen voor bedijking en droogmaking van de Zuiderzee uitgevoerd zouden worden. Daarvoor was het, vond hijzelf, niet voldoende uitgewerkt. Het was zijn bedoeling 'om slechts den aard en de strekking der hoofdzakelijk vereischte werken aan te duiden' en 'om de ernstige aandacht te helpen vestigen op de bedijking der Zuiderzee'. Want, zo schreef hij op grond van zijn negentiende-eeuwse vooruitgangsgeloof 'de natie zal, door de verwezenlijking van groote denkbeelden, ophouden zich door bekrompene redeneringen te zien stuiten in haar streven naar stoffelijken vooruitgang en

231 Van Diggelen 1849: 303.
232 Cleintuar 1982: 31.

ontwikkeling'.[233] Van Diggelen komt de eer toe dat hij de eerste negentiende-eeuwse ingenieur is geweest die serieus de mogelijkheid heeft onderzocht om de Zuiderzee in te polderen.[234] Onder de tijdgenoten van Van Diggelen, zo schrijft Cleintuar, was er namelijk geen waterstaatsingenieur die de afsluiting en drooglegging van de Zuiderzee als een werkelijk serieuze optie zag.[235]

7. De droogmaking van de Zuiderzee in relatie tot de waterstaatkundige problemen rond de Wiel en de Laak 1872-1874

Waterstaatsingenieur T.J. Stieltjes sr.

Na de plannen van Van Diggelen bleef het tot 1866 stil rond de droogmaking van de Zuiderzee. In dat jaar werd door een groep vooraanstaande politici de 'Nederlandsche Maatschappij van Grondcrediet' opgericht. Om te onderzoeken of de drooglegging van de Zuiderzee wel winstgevend zou zijn, gaven zij aan ingenieur J.A. Beyerink de opdracht een ontwerp te maken. Beyerink publiceerde in hetzelfde jaar zijn 'Proeve van een ontwerp tot afsluiten, indijken, droogbrengen en in cultuur brengen van een gedeelte van de Zuiderzee'. In opdracht van een staatscommissie paste ingenieur T.J. Stieltjes deze plannen in de jaren 1870-1873 aan. De plannen van zowel Beyerink als Stieltjes gingen veel minder ver dan die van Van Diggelen. Beiden stelden voor de Zuiderzee droog te leggen beneden de lijn Enkhuizen-Urk-Kampen. Dit was niet alleen het ondiepste deel van de Zuiderzee, maar hierdoor werd ook de uitwatering van de IJssel niet belemmerd.[236]

Stieltjes heeft zich in de jaren 1872-1873 – dus in de periode dat zijn Zuiderzeeplannen ter goedkeuring bij de staatscommisie berustten – ook bezig gehouden met problemen rond het waterbeheer in de Arkemheense polder. Dat betrof een ontgronding in de Wiel in 1872 en de waterafvoer van de Laak in 1873. In beide gevallen zijn de aanbevelingen aan de Arkemheense dijkstoel mede gebaseerd op zijn eigen Zuiderzeeplan. Een bewijs dat nationale plannen voor droogmaking van de Zuiderzee van invloed zijn geweest op waterstaatkundige beslissingen elders, in dit geval in de Arkemheen.

Wie was T.J. Stieltjes? Thomas Johannes Stieltjes was de jongste van elf kinderen. Hij werd geboren in Leuven op 19 mei 1819. Als vijftienjarige gaf hij zich op als vrijwilliger bij de artillerie. In 1848 werd hij als 2e luitenant bij de artillerie oneervol ontslagen, omdat hij geen eed wilde zweren op Koning Willem III maar op de grondwet van 1848. Dit ontslag werd in 1860 omgezet in eervol ontslag. Vanaf 1850 was hij ingenieur bij de 'Overijsselsche Kanaalmaatschappij'. In die functie bouwde hij stuwen in de Vecht en de Regge en ontwierp hij plannen voor een betere waterafvoer in het oosten en zuiden van deze provincie. Grote bekendheid kreeg Stieltjes door zijn functie als technisch adviseur van de 'Rotterdamsche Handelsvereeniging'. Hij was de architect van de havenwerken in Feijenoord die uiteindelijk leidden tot de grote bloei van Rotterdam als havenstad. Van 1866 tot 1878 was hij liberaal lid van de Tweede Kamer. In 1874 eerde de Leidse universiteit zijn vele verdiensten met de titel doctor honoris causa in de wis- en natuurkunde. In de persoonlijke omgang was Stieltjes een beminnelijk man. In zakelijk opzicht was hij

233 Van Diggelen 1849: 241-242, 291.
234 Van der Ham 2007: 223.
235 Cleintuar 1982: 32.
236 Van der Ham 2007: 223-226.

eigengereid. Hij was niet snel bereid tot compromissen en tekende vaak verzet aan tegen gangbare meningen. Hij overleed op 23 juni 1878.[237]

Afb. 161. T.J. Stieltjes sr. (1819-1878). Hij was in de jaren 1872-1874 betrokken bij waterstaatkundige werken aan de Wiel en de Laak in de polder Arkemheen (foto Iconografisch Bureau, Den Haag).

Een ontgronding onder de stuw in de Wiel in 1872

Op 23 mei 1872 constateerde de Arkemheense opzichter C.L. Jurling dat er onder de stuw in de molenboezem van de Wiel een ontgrondingskuil was ontstaan van ruim 3.50 meter diep. Door het gat onder de stuw liep het in de boezem opgemalen water terug in de Wiel. De stuw bestond uit een wand van planken en balken op heipalen. Deze ontgronding was veroorzaakt door de sterke stroming direct achter en onder de bodemdrempel van de stuw. Om het gat te kunnen dichten was, zo meende Jurling, het nodig het windgemaal de Hertog Reijnout stil te leggen, de Wiel af te dammen, het gat met klei op te vullen en tot slot nieuwe heipalen aan te brengen. Een langdurige en kostbare operatie die in het voorjaar door de grote toestroom van binnenwater niet uitgevoerd kon worden. Wijze raad was duur. Om een verantwoord herstelplan te kunnen maken, besloot de dijkstoel, na overleg met de geërfden, expertise van buiten in te roepen.

De dijkstoel richtte zich opnieuw tot dé expert op het gebied van waterbeheersing in Nederland, ingenieur T.J. Stieltjes. Stieltjes was namelijk al eerder betrokken geweest bij activiteiten in Nijkerk. In het voorjaar van 1870 maakte hij – mogelijk op verzoek van de Nijkerkse burgemeester A.J. Schimmelpenninck van der Oye – deel uit van een commissie die zich bezighield met het graven van een kanaal van Wageningen naar Nijkerk. Ook dit kanaal is nooit gerealiseerd. Voor het probleem van de ontgronding arriveerde Stieltjes in Nijkerk op 12 oktober 1872.[238] Samen met opzichter Jurling bekeek hij de situatie ter plekke. Stieltjes kwam tot dezelfde conclusie als Jurling. Er zat niets anders op dan de Wielbeek af te dammen, het gat te dichten en het schut opnieuw te onderheien. De grote vraag bleef hoe het binnenwater afgevoerd moest worden als de Hertog Reijnout gedurende de herstelwerkzaamheden buiten werking was. Stieltjes stelde ten eerste voor de beken langs de Oost- en Westkadijk te verruimen om meer binnenwater te kunnen afvoeren. In de tweede plaats adviseerde hij om vlakbij de Wielsluis twee houten kokers met

237 Stieltjes was gehuwd met E.H. Heym (1827-1892) bij wie hij 7 kinderen had. Zijn tweede zoon was dr. T.J. Stieltjes jr. (1856-1898), hoogleraar in de wiskunde in Toulouse. Voor meer bijzonderheden Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek 2 (1912). Zie ook J.A.A. Bervoets: Plaatsingslijst van het archief van de familie Stieltjes over de jaren 1757-1969, Den Haag 1986. In dit archief bevinden zich overigens ook stukken die betrekking hebben op Stieltjes' bemoeienissen met de polder Arkemheen.

238 Een verslag van een bijeenkomst hierover en een kaart (106 x 61 cm) met de waterpassingen van het terrein in AGN inv. nrs. 1048 en 1049.

een klepdeur in de zeedijk aan te leggen om de molenboezem te ontlasten. Deze kokers konden bovendien bij calamiteiten in de toekomst dienst doen.

Zijn tweede voorstel was opmerkelijk. Stieltjes koos bewust niet voor gemetselde stenen kokers, maar voor met koolteer afgekitte houten kokers. Deze keuze was gebaseerd op zijn veronderstelling dat de drooglegging van de Zuiderzee volgens zijn ontwerp binnen afzienbare tijd gerealiseerd zou worden. Aan de dijkstoel schreef hij dat de uitvoering binnen een tijdbestek van vijftien jaar te verwachten was. Het gebruik van duurzame, stenen kokers beschouwde hij daarom als geldverspilling. Geteerde, dennenhouten kokers hielden het tenminste 25 jaar uit en dat moest voldoende zijn. De dijkstoel en de geërfden gingen op 25 oktober met zijn voorstel akkoord. Op 16 november 1872 werd de afdamming van de Wielbeek gegund aan Rijcket Koops, uitvoerder te Bunschoten voor 450 gulden. De benodigde klei haalde hij uit het grasland naast de Hertog Reijnout. De houten duikers werden geplaatst in het voorjaar van 1873 door G.J. Hartemink voor 2200 gulden.[239]

Een stoomgemaal in de monding van de Laak in 1873-1874?

Ontginningen van de veengebieden aan de zuidelijke en westelijke rand van de polder zorgden in de negentiende eeuw, zoals we hierboven gezien hebben, voor een steeds grotere watertoevoer via de Laak. Regelmatig stroomde de Laakkade over waardoor weilanden in de Arkemheen soms maandenlang onder water stonden. Daar kwam nog bij dat de lozing van de Laak bemoeilijkt werd door het hoge waterpeil van de Zuiderzee. Een verbetering van de waterafvoer van de Laak werd hoog tijd. Bij zijn bezoek in oktober 1872 legde de dijkstoel ook dit probleem aan Stieltjes voor. Hij beloofde hierover binnenkort te rapporteren.

Het beloofde rapport van Stieltjes lag pas op 31 maart 1873 op het bureau van de toenmalige dijkgraaf baron Willem van Goltstein. Dat had twee oorzaken. In de eerste plaats – zo schreef Stieltjes in het begin van zijn tien pagina's dikke rapport – had hij gewacht op de beslissing van de Zuiderzee-commissie inzake de uitvoering van zijn droogmakingsplannen. Die beslissing liet echter nog steeds op zich wachten. In de tweede plaats had Jurling de peilschalen – noodzakelijk voor het opmeten van de waterafvoer – pas kunnen plaatsen na de hevige regens in oktober en november 1872. Ook de waterpassing en het opmeten van de stroomsnelheden in de diverse secties van de Laak hadden de nodige tijd in beslag genomen.

Op grond van metingen van lengte- en dwarsprofielen, het verval, het verschil in stroomsnelheid tussen de boven- en benedenloop, de wijdte van de acht Laakbruggen en de capaciteit van de spoorweg-, straatweg- en zeeduiker pleitte Stieltjes in eerste instantie voor het bouwen van een stoomgemaal aan de monding van de Laak.[240] Toch ontraadde hij aan het eind van zijn rapport deze dure oplossing. Hij verwachtte immers een spoedige realisatie van zijn Zuiderzeeplannen. In dat geval kon het Laakwater geloosd worden op de ringvaart. In Stieltjes plan liep deze 40 meter brede ringvaart binnenlands vanaf Harderwijk, boven langs Nijkerk naar de Eem. Deze ringvaart bood voldoende mogelijkheden voor de waterafvoer van zowel de Laak als de Eem. 'In verband met de Zuiderzeeplannen zou ik,' zo schreef Stieltjes, 'thans aan een voorloopigen maatregel de voorkeur geven'.

239 AZA inv. nr. 6, de notulen van 1872-1873.

240 Volgens het rapport van Stieltjes was de Laak gemiddeld 2.20 meter breed en 75 cm. diep. De maximale waterafvoer bedroeg tussen de 48.000 en 60.000 m^3 per etmaal.

‘De landen, waarvan hier sprake is, zouden door de ontworpen ringvaart van den droog te malen grooten plas, en door het vaste boezempeil in deze, in eens afdoende geholpen zijn. Het ontworpen ringkanaal, met eene bovenbreedte op ’t water van omstreeks 40 meters, zou het bovenwater der Laak (boven den Tolboomsteeg) opnemen en naar de Ketel voeren, terwijl de beneden landen bovendien eene verzekerd boezempeil van 0,40- A.P. zouden verkrijgen. In dien toestand zou voorloopig niets te doen zijn. Reeds bij het begin der graving van het ringkanaal zou die kleine Laak daarin een voldoende boezem vinden tot opname van het overtollige water. En daar nu het ringkanaal tot de eerst te maken werken behoort, zouden de polders reeds spoedig na het verleenen dier Concessie, zonder eenige uitgaven hunnerzijds, kunnen geholpen worden. Ofschoon nu, door onvoorziene vertraging, dit werk eenigszins is uitgesteld, verneem ik echter toch niet te mogen aanraden een zeer dure maatregel als de bouw van een stoomgemaal te mogen aanraden, en zou ik thans aan een voorloopigen maatregel de voorkeur geven.’

Tekst 87. Gedeelte van de brief van 31 maart 1873 waarin ingenieur T.J. Stieltjes de bouw van een stoomgemaal aan de Laakmonding in de polder Arkemheen ontraadt, omdat een spoedige realisatie van zijn plannen tot droogmaking van de Zuiderzee te verwachten is (AZA inv. nr. 79).

Kaart 71. Tekening van het plan uit 1866 voor de indijking en drooglegging van de Zuiderzee ten zuiden van de lijn Kampen-Enkhuizen door J.A. Beyerink (1800-1874) (Van der Wal 1923: 14).

In afwachting van de aanleg van de ringvaart stelde Stieltjes de dijkstoel voor de volgende voorzorgsmaatregelen te nemen. Het aanleggen van een ‘fiksche kade langs de regter oever’ inclusief een bermsloot, het bouwen van een klepduiker in de Laakmonding en het plaatsen van een stuw, een valschut, even boven de uitmonding van de bermsloot in de Laak, zodat de waterafvoer van beneden- en bovenlanden gescheiden kon plaatsvinden. ‘Op deze wijze zullen zonder groote kosten, zoowel de boven- als de benedenlanden voldoende geholpen zijn’.[241] Deze maatregelen kwamen kort daarna in een heel ander daglicht te staan. Op 21 april 1873 – nog geen maand na de verzending van Stieltjes’ rapport aan de Arkemheense dijkstoel – viel het

241 AZA inv. nr. 79 fol. 10.

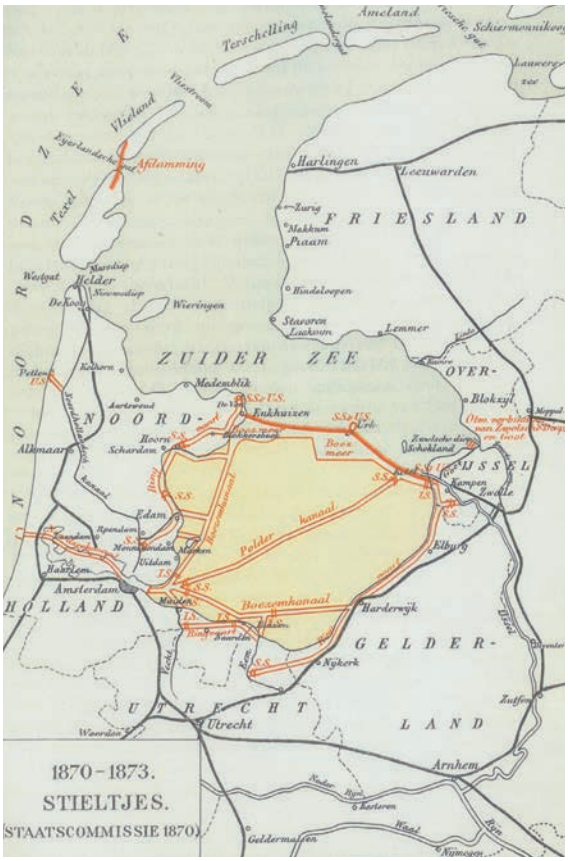

Kaart 72. Het verbeterde plan voor droogmaking van de Zuiderzee van J.A. Beyerink door T.J. Stieltjes. Het plan van Stieltjes uit 1870-1873 omvatte bredere boezemkanalen voor de afwatering en de aanleg van een groot polderkanaal van het IJ naar de IJsselmonding. Duidelijk is te zien dat de waterafvoer van de Laak en de Eem voorzien was via een 40 meter brede ringvaart. Het ontwerp zou 195.000 hectare land opleveren en 140 miljoen gulden kosten. In 1873 oordeelde de Staatscommissie dat het plan niet winstgevend was (Van der Wal 1923: 20).

doek voor zijn ontwerp. De staatscommissie had wel een gunstig oordeel over de technische kwaliteit van zijn plan, maar was verder van mening dat het project niet winstgevend zou zijn en daarmee verviel de noodzakelijke staatssteun.[242]

Over een stoomgemaal in de monding van de Laak is nooit meer gesproken. Dat was midden jaren zeventig voor de dijkstoel en de geërfden ook financieel een brug te ver. De Hertog Reijnout voldeed sinds 1863 prima en aan de bouw van het Putter windgemaal werd gewerkt. Een commissie onder leiding van burgemeester A.J. Schimmelpenninck van der Oye nam de aanbevelingen van Stieltjes voor een belangrijk deel over. De rechter Laakwal werd verhoogd. Langs deze wal werd een twee meter brede bermsloot gegraven. Vóór de zeeduiker werd de Laak verbreed. Ten slotte moesten extra schouwen in het voorjaar en de zomer ervoor zorgen dat de Laak op de juiste diepte bleef en de waterpest tijdig werd verwijderd.[243]

8. Zeedijk en wegen in de Arkemheen ca. 1800-1916

Een conflict over de Arkemheense zeedijk als 'verkeersweg' 1860-1873

Voor 1800 bestond het Nederlandse wegennet vrijwel geheel uit onverharde wegen. De totale lengte van de Nederlandse straatwegen omstreeks 1800 was nog geen 200 kilometer. Daarentegen had België in die tijd al een verhard wegennet van 2840 kilometer. Ten tijde van de Bataafse Republiek kwam daarin verandering. In het eerste decennium van de negentiende eeuw werden meer verharde wegen aangelegd dan in de twee eeuwen

242 Cleintuar 1982: 32 en Van der Ham 2007: 227. Zie voor uitgebreide gegevens over dit plan Van der Wal 1923: 12-29 en 133.

243 AZA inv. nr. 80. Dit rapport bestaat uit zes foliobladen. Waterpest is de naam voor de elodea canadensis. De naam 'waterpest' komt voor het eerst voor in 1868.

daarvoor. Verharde wegen waren straat-, macadam-, grind-, puin en schelpwegen. De meest bekende straatweg op de Veluwe was de in 1830 aangelegde Zuiderzeestraatweg tussen Amersfoort en Zwolle. Verharde wegen werden in het algemeen aangeduid als 'kunstwegen' ter onderscheiding van landwegen.[244] In de polder Arkemheen lagen voor 1850 geen verharde wegen. Tot begin twintigste eeuw stond er jaarlijks in de begroting dat het dijkbestuur het voornemen had 'verschillende wegen door verhoging met zand te verbeteren'. De gemiddelde kosten bedroegen enkele honderden guldens per jaar.[245] Sommige polderwegen – zoals de Nekkevelderweg en de Arkerweg ─ werden vóór de verharding met klinkers eerst nog verhard met gestort puin.[246]

Ook op het wegenplan van Nijkerk uit 1857 staan nog geen verharde polderwegen vermeld. Verhard waren alleen de wegen van Nijkerk naar de omringende plaatsen. Naar Barneveld liep een grindweg. De wegen van Nijkerk naar Hoevelaken en Putten waren straatwegen. De belangrijkste wegen vanuit de bebouwde kom van Nijkerk naar de polder, zoals de Bontepoorterweg, de Watergoorseweg, de Hoogstraterweg en de Doornsteeg, waren onverhard. 'Na 1850 werden overal in het land grote en kleine wegen verhard en aldus in 'kunstwegen' veranderd […]. De kunstwegen zorgden ervoor dat het grootste deel van het land ook tijdens een lange regenperiode en in de winter toegankelijk was', schrijft Van der Woud.[247] Die verandering voltrok zich omstreeks 1865 ook in de Arkemheen.

Afb. 162. Een impressie van de Arkemheense zeedijk met fietspad over de kruin van de dijk. Rechts het Nuldernauw en Flevoland, in de verte het stoomgemaal Hertog Reijnout, gemeente Nijkerk. Guus van Beekhoven. 2012. 100 x 70 cm. Olieverf op doek (Roodbeen 2013: 29).

244 Horsten 2005: 10, 19, 63. Macadamwegen, genoemd naar de uitvinder de Engelse ingenieur John London McAdam (1756-1836), bestonden uit twee lagen steenslag, grof en fijn, op een onderlaag van keien of puin.
245 AZA inv. nr. 816, begrotingen 1896-1907.
246 AZA inv. nr. 816, begroting 1900 en 1901.
247 Van der Woud 2007: 367-368.

De aanleiding om eind jaren vijftig de 'beklinkering' van de eerste polderweg, de Bunschoterweg, aan te kaarten, was een conflict tussen de Arkemheense dijkstoel, het gemeentebestuur van Nijkerk en Gedeputeerde Staten van Gelderland. Inzet was de vraag of de Arkemheense zeedijk een openbare of een private weg was. Voor het dijkbestuur was dat een uitgemaakte zaak. De zeedijk was vanouds geen openbare weg. De dijkstoel had het recht de zeedijk met slagbomen af te sluiten als omstandigheden dat noodzakelijk maakten. Voor de gemeente Nijkerk lag dat anders. Uit economische overwegingen was het voor het gemeentebestuur belangrijk de zeedijk aan te merken als een openbare weg. De inzet van dit conflict was opnieuw de autonomie van de polder. Waar verkregen polderrechten werden aangetast, stonden dijkstoel en geërfden op de barricaden. Eerst een uitspraak van de Raad van State zorgde voor de oplossing.[248]

Het begon allemaal in december 1857. Toen werd een nieuwe verordening van kracht omtrent de indeling van de wegen in Gelderland.[249] De gemeenten kregen van Gedeputeerde Staten de opdracht nieuwe wegenleggers A en B vast te stellen. In legger A moesten alle openbare wegen worden opgenomen – zoals vanuit Nijkerk de hoofdwegen naar Barneveld, Voorthuizen, Hoevelaken en Putten – in legger B alle andere wegen binnen de gemeente. In 1859 plaatste het gemeentebestuur van Putten de Arkemheense zeedijk op legger B. Een jaar later zette het gemeentebestuur van Nijkerk de kruin van de Arkemheense zeedijk in legger A. Voor de Puttenaren was de zeedijk vanouds een private weg, voor het gemeentebestuur van Nijkerk was de ruim vijf kilometer zeedijk van de Scheidsloot tot aan de grens met de gemeente Bunschoten een openbare weg. Het standpunt van de gemeente Nijkerk betekende in de praktijk dat het polderbestuur niet langer het recht had de zeedijk met slagbomen af te sluiten.[250] Een recht dat de dijkstoel op gezette tijden uitoefende om schade aan de dijkkruin door zware transporten van karren en wagens te voorkomen. In wezen betekende dit besluit van het gemeentebestuur van Nijkerk een aantasting van het dijkrecht van 1356 en latere verordeningen.

Waarom plaatste het gemeentebestuur van Nijkerk de zeedijk op legger A? Of anders geformuleerd, welk belang had de gemeente Nijkerk om de kruin van de zeedijk te bestempelen als een openbare weg? Evenals elders in ons land vonden in Nijkerk na 1850 grote veranderingen plaats op het gebied van industrie en infrastructuur. Zo ontstond in 1854 de later landelijk bekende uitgeverij Callenbach, waren er plannen voor de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Zwolle via Amersfoort, Nijkerk en Harderwijk, verscheen in 1867 het eerste nummer van de Nijkersche Courant en zorgde de gasfabriek aan de Westkadijk voor de eerste straatverlichting.[251] Deze ontwikkelingen waren voor het gemeentebestuur van Nijkerk aanleiding de lokale infrastructuur te verbeteren en uit te breiden. Wat met name ontbrak was een goede wegverbinding met de aangrenzende gemeente Bunschoten. Transporten tussen Nijkerk en Bunschoten – belangrijk voor goederenvervoer van en naar de regio Amsterdam – liepen vast in de modder van de Bunschoterweg of de Bontepoorterweg in de Arkemheen en de aansluitende Smeerweg in Bunschoten. De met puin en

248 AZA inv. nr. 1030.
249 Besluit Gedeputeerde Staten van Gelderland d.d. 16 december 1857 no. 55.
250 Artikel 44, 2e lid van het reglement dat verbiedt 'wegen en voetpaden op legger A voorkomende af te sluiten en den doortogt te stremmen, zonder vergunning van B & W, of bij weigering, van Gedeputeerde Staten'.
251 Roodbeen 2013: 117, 121, 123, 131. Zie voor de landelijke situatie van het Nederlandse wegennet voor 1850 Van der Woud 1998: 141-169 en na 1850 Van der Woud 2007: 367-393. In 1857 waren in Nijkerk alleen de volgende wegen binnen de bebouwde kom met keien bestraat: Vetkamp, Oostereind, Kleterstraat, Kwadenbeek, Langestraat, Veenestraat, Groeneweg, Kruitsteeg, Holkerstraat, Hogenhof, Brink, Plein, Gasthuissteeg, Kerkstraat, Verlaat, Nieuwstraat, Koetsendijk en Kolkstraat. Alle andere wegen waren grind-, zand- of kleiwegen. Zie AZA inv. nr. 1029.

grind verharde kruin van de Arkemheense zeedijk leek het Nijkerkse gemeentebestuur daarom een uitstekend alternatief.

Helaas verzuimde de dijkstoel in 1860 tegen het ter visie gelegde wegenplan in beroep te gaan. Het gevolg was dat ook Gedeputeerde Staten de Nijkerkse leggers A en B goedkeurde. In de loop van de jaren zestig werd de dijk regelmatig door het dijkbestuur afgesloten, onder meer in 1868 om verdere verspreiding van de veepest tegen te gaan. Het gemeentebestuur kwam daar niet tegen in actie. Dat gebeurde pas in 1869 toen A. van der Flier enkele artikelen schreef in de Nijkerksche Courant en een klacht indiende bij Gedeputeerde Staten. Twee leden van Gedeputeerde Staten kwamen op 13 februari 1869 naar Nijkerk voor overleg met de dijkstoel en het gemeentebestuur.[252] Men besloot voorlopig de affaire rond de zeedijk te laten rusten en zich te richten op het meest voor de hand liggende alternatief, het verharden van de Bunschoterweg. Gedeputeerde Staten stelden een subsidie beschikbaar van 15.000 gulden. Dit was echter voor het gemeentebestuur geen reden om legger A te herzien, integendeel. Bij de herziening eind 1871 stond de zeedijk opnieuw in legger A. De dijkstoel maakte nu wel bezwaar, want wegen op legger A mochten niet worden afgesloten en dat recht wilde het dijkbestuur koste wat het kost handhaven. Op 9 april 1872 wees het gemeentebestuur het bezwaar van de hand. Ook Gedeputeerde Staten vonden het bezwaar van de dijkstoel niet steekhoudend en keurden de legger goed.[253] De zeedijk was voor het gemeentebestuur van Nijkerk en voor Gedeputeerde Staten een openbare weg die niet mocht worden afgesloten met slagbomen.

> ‘Niet de zucht om een sedert eeuwen door den Dijkstoel van de Arkemheenschen Polder uitgeoefend regt te handhaven, maar de pligt om de belangen van de Geërfden in dien polder, door een verlies van dat regt bedreigd, te behartigen heeft het bestuur van den polder genoopt, om niet in het besluit van Gedeputeerde Staten van 16 July 1872 te berusten, maar op grond van algemeen belang overeenkomstig art. 166 der Provinciale Wet daarvan vernietiging te vragen, voor zoo ver betreft de wijziging van ligger A der wegen in de Gemeente Nijkerk, met betrekking tot de zeedijk’. Is goedgevonden in te zenden aan Z.E. den Heer Minister van Staat, vice-president van de Raad van Staten te ‘s Hage’.
> Getekend de dijkschrijver L.J. Smits, de dijkgraaf W. van Goltstein.

Tekst 88. Gedeelte van de brief van 6 maart 1873 van de dijkstoel van de polder Arkemheen aan de vice-president van de Raad van State inzake het onrechtmatig plaatsen van de Arkemheense zeedijk op de wegenlegger A van de gemeente Nijkerk (AZA inv.nr. 1030).

Voor de dijkgraaf en heemraden werd het nu een principiële kwestie. Zij legden het geschil daarom voor aan de vice-president van de Raad van State in Den Haag. Op 2 juli 1873 werd het besluit van de gemeente Nijkerk en van Gedeputeerde Staten om de Arkemheense zeedijk op legger A te plaatsen door de Raad van State vernietigd.[254] De Raad achtte het plaatsen van de zeedijk op legger A op grond van artikel 166 van de Provinciale

252 Bij dit overleg in het Nijkerkse gemeentehuis waren aanwezig namens Gedeputeerde Staten baron Van Nagell van Ampsen en baron van Voorst. Namens de polder waarnemend dijkgraaf G. Koopman, de heemraden Frans van der Straten van Thielen en B. Staal en de dijkschrijver L.J. Smits. Zie AZA inv. nr. 1030 bijlage G.
253 Besluit Gedeputeerde Staten van Gelderland d.d. 18 juni 1872 en 16 juli 1872.
254 AZA inv. nr. 19, notulen 14 juli 1873.

Wet strijdig met het algemeen belang.[255] Het dijkbestuur werd in het gelijk gesteld. Het dijkrecht had gezegevierd ten opzichte van de gemeente Nijkerk en Gedeputeerde Staten van Gelderland. De Arkemheense zeedijk bleef een private weg die naar het oordeel van het dijkbestuur op grond van de feitelijke gesteldheid van het 'wegdek' mocht worden afgesloten. Dit conflict tussen het dijkbestuur en de gemeente Nijkerk heeft de reeds voorgenomen realisatie van de bestrating van de Bunschoterweg versneld.

De Bunschoterweg: de eerste klinkerweg in de Arkemheen 1859-1874

Het tracé van de Bunschoterweg door de Arkemheen komt al voor op een kaart met de heerbanen in de provincies Utrecht en Gelderland uit 1736. De Bunschoterweg was op deze kaart een onderdeel van de route van Holland naar Oost-Nederland en Duitsland. Vanuit Amsterdam en Utrecht had men een ruime keuze aan wegen naar Deventer, Zutphen en Doesburg – via deze steden lag de verbinding open naar het Duitse achterland – als ook naar Zwolle en Arnhem/Nijmegen. De kortste route vanuit Amsterdam over Zutphen naar Münster liep over Naarden, Bunschoten en Nijkerk naar Voorthuizen en vervolgens over Apeldoorn naar Zutphen. Deze route was echter alleen in de zomer berijdbaar omdat met name de Bunschoterweg één grote modderpoel was.[256] Niet voor niets had het Bunschoter weggedeelte de naam Smeerweg. In de winter volgde men daarom de langere route over Amersfoort naar Voorthuizen. Verharding van de Bunschoterweg zou zeker al midden achttiende eeuw wenselijk geweest zijn, maar gebeurde pas ruim een eeuw later.

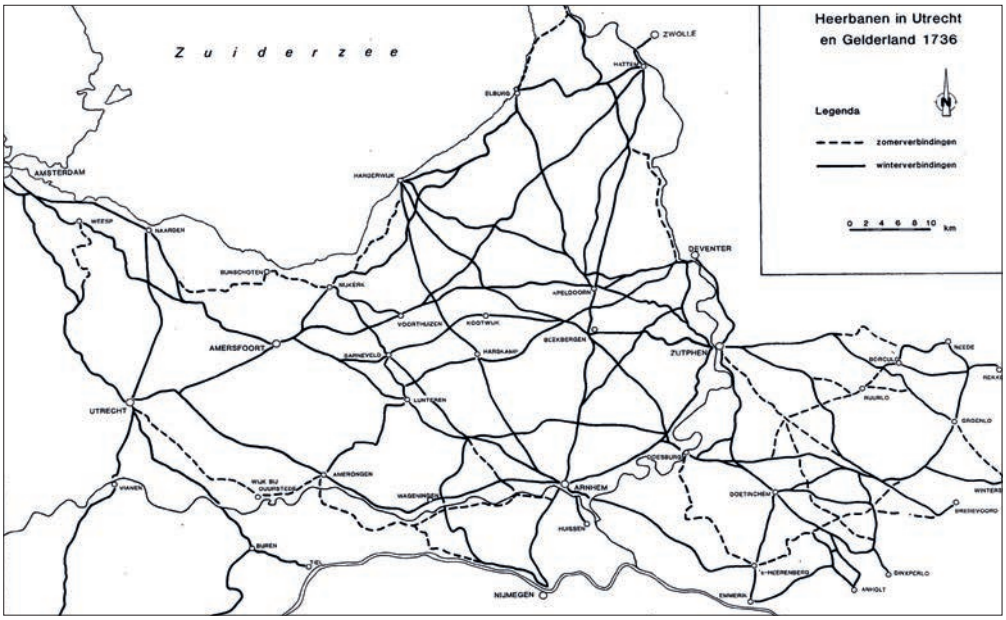

Kaart 73. Heerbanen in Utrecht en Gelderland volgens een opgave van de Admiraliteit van Amsterdam uit 1736. De gestippelde Bunschoterweg was onverhard en alleen zomers berijdbaar. Het verlengde van de Bunschoterweg binnen de gemeente Bunschoten heette vanwege de slechte wegkwaliteit Smeerweg (Horsten 2005: 44).

255 'De inhoud van artikel 166 van de Wet van den 6 julij 1850 (Staatsblad no. 39) regelende de samenstelling en macht van de Provinciale Staten. Nijmegen 1850'.
256 Horsten 2005: 43-44.

Op het kadastrale minuutplan van 1832 is nog duidelijk te zien van welke wegen het verkeer tussen Nijkerk en Bunschoten gebruik maakte. De eerste route liep vanuit Nijkerk over de Lange Holkerweg of over de Doornsteeg en daarna – met twee tollen – naar de Bontepoorterweg, die in Bunschoten aansloot op de Smeerweg. De tweede route liep via de Watergoorseweg, de Nekkevelderweg en vervolgens over de Arkemheense zeedijk. De route via de zeedijk was 2,5 kilometer langer. Beide verbindingen waren onverhard, lagen laag en waren bij nat weer onbruikbaar. Bovendien kon het dijkbestuur de zeedijk tijdelijk afsluiten.

Op 17 juni 1859 vergaderden in het logement De Zwaan in Amersfoort de Arkemheense dijkstoel, de burgemeester van Bunschoten en de heer H.A. Laan, gedeputeerde van de provincie Utrecht, over de aanleg van een klinkerweg tussen Nijkerk en Bunschoten. Zij besloten een commissie in te stellen die moest onderzoeken wat het meest wenselijke tracé was. Op 30 oktober waren bestek en voorwaarden gereed. De commissie koos voor het tracé dat liep van Bunschoten via de brug over de Laak naar de Bontepoorterweg en dat aansloot op de 'kunstweg' bij de Holkermolen in Nijkerk. De kosten van deze ruim 5,5 kilometer lange en 3.50 meter brede weg werden begroot op 39.034 gulden.[257] Met dit plan werd vervolgens niets gedaan.

De verharding van de Bunschoterweg werd pas echt actueel toen in 1869 de gemeente Nijkerk de Arkemheense zeedijk op wegenlegger A plaatste. Een commissie uit de Nijkerkse gemeenteraad gaf stadsarchitect C.L. Jurling de opdracht alle in aanmerking komende tracés nogmaals in kaart te brengen. Op 20 december 1870 publiceerde Jurling zijn eindrapport. Hij sprak zijn voorkeur uit voor de kortste route via de Holkerweg, de Lange Holkerweg, langs de Zeggesloot tot aan de Laak en dan in rechte lijn naar de straatweg Amerfoort-Bunschoten.[258] Het hele project begrootte hij op 63.000 gulden. De beide gemeentebesturen zagen geen mogelijkheid dit bedrag op te brengen en besloten subsidie aan te vragen bij het Rijk en de provincies Gelderland en Utrecht.

Het verzoek om rijkssubsidie leidde tot een onderzoeksrapport opgesteld door de hoofdingenieur van de Rijkswaterstaat, ingenieur W.C.P. baron van Reede van Oudtshoorn.[259] Van Reede achtte deze nieuwe verbinding niet alleen van plaatselijk belang – 'de markt aldaar zal door velen meer bezocht worden'– maar zwaarder woog volgens hem het rijksbelang. De realisatie van deze 'communicatieweg' was volgens Van Reede de ontbrekende schakel tussen de wegen uit Amsterdam via Soestdijk en Baarn en Amersfoort met de oostelijk van Nijkerk liggende verharde wegen in de richtingen Apeldoorn, Zwolle en Zutphen. Van Reede adviseerde het Rijk de aanleg van deze weg te subsidiëren. Uiteindelijk verleende het Rijk geen subsidie maar droeg die taak over aan de Staten van Gelderland en Utrecht.

In het voorjaar van 1872 dienden de gemeentebesturen van Nijkerk en Bunschoten een subsidieverzoek in bij de Staten van Gelderland en Utrecht. In hun brief wezen ze nogmaals op het belang van deze verbinding: 'Wanneer alzo aan ons voornemen wordt gevolg

257 AZA inv. nr. 1031. Het bestek bestaat uit 19 foliobladen met 79 dwarsprofielen van de weg tussen Nijkerk en Bunschoten. De voorwaarden omvatten 20 artikelen.

258 AZA inv. nr. 1031 en AGN inv. nrs. 993 en 995. De commissie bestond uit burgemeester Jacob baron Schimmelpenninck van der Oye, de wethouders Jacob Johan Schussler en Hermanus Veldhuizen en de raadsleden Johan Wilhelm Frowein en Hendrikus van Ramshorst.

259 AGN inv. nr. 993 en 995. In inv. nr. 994 bevindt zich een kaart van 196 x 78 cm met een rapport van 108 pagina's getiteld: 'Waterpassing van eenen straatweg van Nijkerk naar Bunschoten. De eerste waterpassing door de Doornsteeg, de Tweede over Holk en verder langs de Seggesloot uitgevoerd in 1871'.

18021 Het hoofd boven water.indb 490 23-04-18 17:06

gegeven zal voorzeker zowel handel als meer uitgebreid verkeer tusschen belangrijke streken van ons Vaderland, ook tusschen twee provinciën, worden gebaat'. Beide provincies besloten een derde deel van de kosten te dragen. Voor Gelderland gold een maximale bijdrage van 15.385 gulden. De Arkemheense dijkstoel stelde 15.000 gulden beschikbaar. De dijkstoel nam bovendien het onderhoud van de weg van de Hogenhof tot aan de Laak op zich, mits het gemeentebestuur jaarlijks de helft van de gemaakte kosten vergoedde. Het gemeentebestuur stemde hiermee in.[260]

Op 27 december 1873 publiceerde de gemeentelijke commissie het bestek met de voorwaarden. Inmiddels waren 55 percelen hooi- en weiland aan de noord- en zuidzijde van de Zeggesloot tegen de prijs van 1200 gulden per hectare geheel of gedeeltelijk onteigend. Totaal werd 3,25 hectare onteigend. In januari 1874 werd de aanbesteding aangekondigd in een aantal plaatselijke en regionale kranten. De aanbesteding vond plaats op 4 februari 1874. De levering van 1.725.000 straatklinkers werd gegund aan diverse steenfabrieken. De meeste klinkers werden geleverd door de machinale steenfabriek Ruimzigt in Olst, eigenaar H.C. van der Houwen van Oordt, en de Firma Frans van de Loo, waalsteenfabrikant in West-Pannerden op Roswaard. De prijs van de waalsteen varieerde van 13 tot 16 gulden per duizend. De stenen kwamen per schip naar de Nijkerkse haven en werden met steenwagens naar de Bunschoterweg vervoerd.

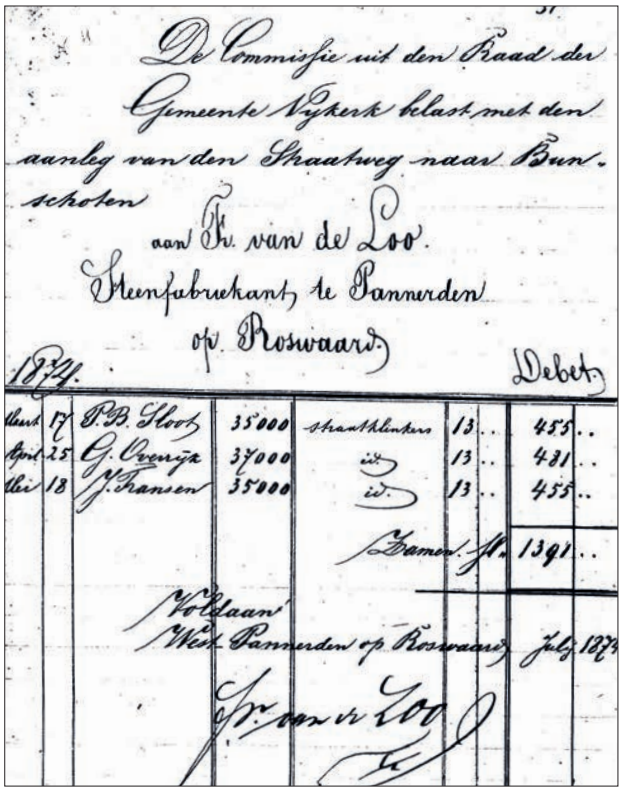
De Commissie uit den Raad der Gemeente Nijkerk belast met den aanleg van den Straatweg naar Bunschoten aan Fr. van de Loo. Steenfabriekant te Pannerden op Roswaard.

1874. Debet

Maart	17	P.B. Sloot	35000	straatklinkers	13 ..	455 ..
April	25	G. Evenijn	37000	id.	13 ..	481 ..
Mei	18	J. Fransen	35000	id.	13 ..	455 ..
				Samen fl.		1391 ..

Voldaan
West Pannerden op Roswaard, July 1874
Fr. van de Loo

Afb. 163. Rekening van de levering van 10.700 straatklinkers in het voorjaar van 1874 voor de aanleg van de Bunschoterweg in Nijkerk (AGN inv. nr. 995).

260 AGN inv. nr. 174. In 1884 bijvoorbeeld bedroegen de onderhoudskosten aan de Bunschoterweg 329,10 gulden. Het gemeentebestuur stortte op grond daarvan 164,55 gulden in de polderkas.

Voor de stratenmakers in dienst van het polderbestuur golden strenge regels. Zij werkten zes dagen per week, gedurende twaalf uur per dag, tegen een dagloon van vijf gulden. Tussen april en september werkten zij van zes tot zes en in de wintermaanden van zonsopgang tot zonsondergang. Zij hadden recht op twee dagen verlof per jaar. Wanneer omstandigheden een langer verlof noodzakelijk maakten, moesten zij voor een vervanger zorgen. Tijdens het werk waren zij 'volstrekt ondergeschikt' aan de opzichter, mochten geen sterke drank drinken noch medearbeiders door woorden of handelingen van hun werk houden. Na de aanleg van de weg hadden zij de taak de weg en de bermen schoon te maken, de greppels open te houden voor waterafvoer en de bestrating steeds met zand te bestrooien. Al naar gelang de aard van de overtreding kon de dijkstoel besluiten tot een tijdelijke schorsing voor ten hoogste drie maanden, tot ontslag of een geldboete. In het laatste geval werd de boete door de ontvanger van het loon ingehouden.[261]

Uiteindelijk kostte de aanleg van de straatweg van Nijkerk naar Bunschoten 43.758 gulden.[262] Voor de dijkstoel was deze eerste Arkemheense 'kunstweg' in 1874 niet af. In 1877 besloot men de weg een fraaie landschappelijke uitstraling te geven door het planten van 24.000 wilgen- en elzenstekken. Het onderhoud van de Bunschoterweg stond tussen 1875 en 1920 jaarlijks als aparte post op de begroting.[263] Het is vanuit de huidige infrastructuur rond Nijkerk nauwelijks voor te stellen dat de Bunschoterweg ruim honderd jaar geleden nog de belangrijkste schakel vormde tussen de Veluwse steden en de regio Noord-Holland. De aanleg van de klinkerweg naar Bunschoten in 1874 was een belangrijke stap vooruit. Het was de eerste stap op weg naar de verharding van de overige polderwegen in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

Particuliere bijdragen bij de verharding van de Achterhoeker- en de Hoogstraterweg 1874-1893

De polderwegen in het veengebied van de Achterhoek – een van de meest afgelegen buurtschappen van Nijkerk – waren in het regenseizoen en in de winter nauwelijks begaanbaar. In een brief aan de dijkstoel van 8 april 1874 beklaagden 27 geërfden zich over de ernstige gevolgen daarvan. In de winter bleven de bewoners verstoken van geneeskundige hulp, konden kerkdiensten niet worden bezocht, waren begrafenissen nauwelijks uitvoerbaar, was de school in Nijkerk voor kinderen niet bereikbaar en was de aan- en afvoer van levensmiddelen, veevoer en mest onmogelijk. Al deze ongemakken zouden – zo schreven zij – tot het verleden behoren als ook de Achterhoekerweg over een lengte van 1400 meter verhard werd. De bewoners beloofden het benodigde zand voor de ophoging, bestrating en bestrooiing zonder kosten voor de polder te leveren.

Een kleine commissie onder leiding van de Puttense heemraad Bessel van Winkoop wees op 20 april dit verzoek af. De Achterhoekerweg was slechts een buurtweg en de polder had bij de verharding geen belang. De commissie adviseerde de bewoners om in augustus de weg tot een diepte tussen de 60 en 120 centimeter om te spitten en het opgedolven zand dat onder het veen lag op de weg aan te brengen. Of de bewoners dit immense karwei hebben uitgevoerd is niet bekend.

261 AZA inv. nr. 209.
262 Alle rekeningen betreffende werkzaamheden, leveranties, onteigeningen e.d. zijn bewaard gebleven. Zie AGN inv. nr. 995: 'Rekening van de Commissie van de Straatweg van Nijkerk naar Bunschoten, 1874'.
263 AZA inv. nr. 814, begroting 1876 en 1877 en AZA inv. nrs. 814 t/m 818, begrotingen 1875-1920. In 1873 werd ook een gedeelte van de Zuiderzeestraatweg naar de Hoge Brug en 355 meter van de Watergoorseweg beklinkerd. Zie AZA inv. nr. 821.

> […] ‘dat adressanten zonder overdrijving vernemen dat van alle wegen in genoemde polder gelegen, zowel onder Putten als Nijkerk, de Achterhoekerweg in den meest slechten toestand verkeert; dat het gemis van een goeden bruikbaren weg naar Nijkerk zich dikwerf zeer laat gevoelen vooral onder omstandigheden als spoedige geneeskundige hulp noodzakelijk is, zodat het geval zich zelfs in den laatsten tijd heeft voorgedaan, dat iemand, door den totaal onbruikbare weg, zonder geneeskundige hulp is overleden; dat dat gemis zich vooral ook doet gevoelen bij een begrafenis in den winter en het aanhalen van het noodige veevoeder en levensbehoeften, zoo mede met het vervoeren van hooi, stroo, tabak, mest enz., zoodat onderscheidene veehouders daar door hun veevoeder en tevens hunne levensbehoeften van elders aanvoeren; dat de kinderen in gemelde buurtschappen te Nijkerk ter school moeten gaan, doch zij telkens de school moeten verzuimen door den onbruikbaren weg, welk ongerief zich ook menigmaal voordoet ten opzigte van het bijwoonen der Godsdienstoefeningen; dat deze grieven zouden kunnen worden weggenoomen door het leggen van een harden weg’.
> In de marge van de brief staan de handtekeningen van de 27 geërfden.

Tekst 89. Gedeelte van het verzoekschrift van 8 april 1874 waarin 27 geërfden en bewoners van de Nijkerkse buurtschappen Achterhoek en Achterduist het bestuur van de Arkemheense polder vragen de Achterhoekerweg te verharden (AZA inv. nr. 80).

In 1880 en 1882 maakten de Achterhoekers de zaak opnieuw aanhangig. Uit 1882 dateert een begroting van 2895 gulden voor de verharding van 515 meter van de Achterhoekerweg vanaf de Bunschoterweg tot aan de Domineesteeg. Voor die aanleg waren 108.000 klinkers nodig. Ook dit plan verdween in de bureaula. Er zat voor de bewoners niets anders op dan met een nieuw aanbod te komen. Dat plan werd ingediend in juli 1885. De Achterhoekers boden nu aan uit eigen middelen 300 gulden aan de verharding bij te dragen, mits de weg nog enkele honderden meters werd doorgetrokken. Het dijkbestuur waardeerde deze geste maar kon niets toezeggen zonder goedkeuring van de geërfden.[264] Die goedkeuring kwam er. Bij besluit van 31 juli en 27 november 1886 werd voor een bedrag van ruim 700 gulden een gedeelte van de Achterhoekerweg verhard. In 1890 volgde opnieuw een brandbrief, nu ondertekend door 22 bewoners. Het dijkbestuur ging pas overstag toen achttien bewoners als blijk van goede wil gezamenlijk een bedrag van ruim 170 gulden in de polderkas stortten. In 1893, na bijna twintig jaar strijd, werd de Achterhoekerweg geheel beklinkerd en waren de bewoners van de buurtschappen Achterhoek en Duist uit hun isolement verlost.[265]

Eind 1885 gingen ook vijftien gezinshoofden aan de Hoogstraterweg tot actie over.[266] Een commissie onder voorzitterschap van notaris R.A.J. Colenbrander schreef het dijkbestuur dat de Hoogstraterweg ‘zoowel des zomers als des winters bij eenige regen in een ware modderpoel verandert, ongeschikt voor het vervoeren van mest en veldproducten, en wat nog erger is, onbegaanbaar voor voetgangers, inzonderheid voor vrouwen en kinderen. […]. De kinderen komen met natte voeten in de scholen, en keeren verkouden of ziek naar huis terug, de vrouwen die des zondags naar de kerk gaan zien er beslijkt en modderig uit, en dikwijls genoodzaakt thuis te blijven’.[267] De kosten voor de beklinkering werden

264 AGN inv. nr. 1003.
265 De correspondentie tussen de bewoners van de Achterhoek en het polderbestuur in AZA inv. nrs. 80, 86, 88, 89, 91, 96, 98 en 1003. De oude Hoogstraterweg is nu de Hoogstraat en de Colthoflaan.
266 AGN inv. nr. 174. Dat waren de volgende gezinshoofden: Bos, Ebbenhorst, Van Beek, Mostert, De Bunt, Berkelo, Van den Berg, Wijme, Buitink, Van Drie, Steenkamer, Van Someren, Blokhuis, Montfrans en Vastenburg.
267 AGN inv. nr. 174.

geschat op 2000 gulden. De vijftien gezinnen verklaarden zich bereid 400 gulden bij te dragen. De toegezegde bedragen lagen tussen de 4 en 75 gulden per gezin. Zij vroegen het dijkbestuur de ontbrekende 1600 gulden als renteloos voorschot te verstrekken en beloofden dit bedrag in tien jaarlijkse termijnen van 160 gulden te zullen terugbetalen. De brief was ondertekend door alle gezinshoofden. Het dijkbestuur nam dit aanbod aan. Zo werd op particulier initiatief ook de Hoogstraterweg met klinkers verhard.[268]

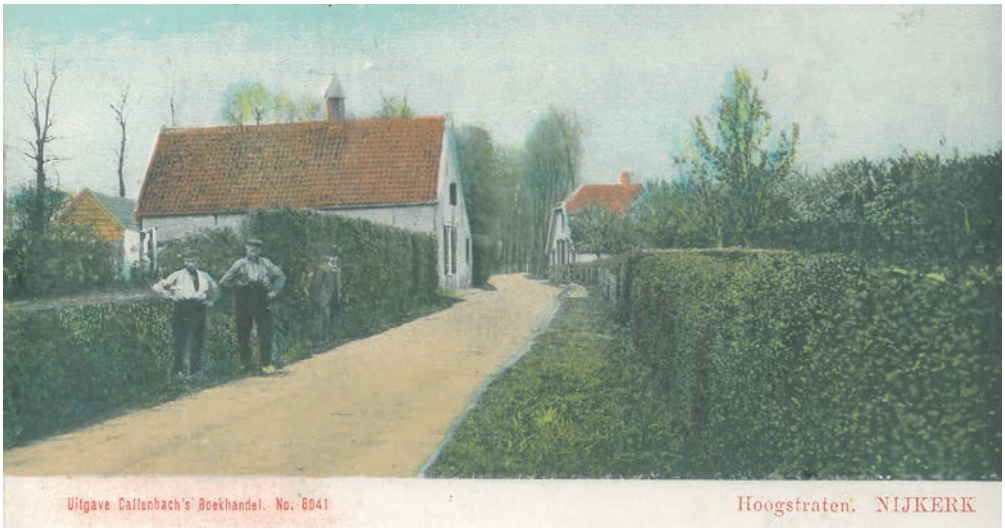

Afb. 164. Hoogstraten ca. 1900 (Album van Nijkerk. Aangeboden aan den Edel Achtbaren Heer H.F.L.G.H. van den Steen van Ommeren van 3 November 1893 af tot 1 Mei 1904 burgemeester van Nijkerk).

In de eerste decennia van de twintigste eeuw was de verharding van de polderwegen nog in volle gang. In 1909 werden bijvoorbeeld 920.000 klinkers naar Nijkerk verscheept voor de verharding van delen van de Doornsteeg (300 m), de Nekkevelderweg (712 m), de Herbergersteeg (229 m), de Koesteeg (470 m), de Diermenseweg (528 m) en de Allersteeg (103 m). Het polderbestuur leende hiervoor een bedrag van 30.000 gulden van Gedeputeerde Staten en van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis te Nijkerk.[269] Vanaf de begroting van 1875 werd jaarlijks een post opgevoerd voor het onderhoud van de polderwegen. In de periode 1875-1917 liep dat op van 100 gulden in 1875 tot 2750 in 1914. Eind jaren twintig waren nog steeds alle polderwegen niet verhard. In september 1930 vroegen veertien eigenaren met klem aan het dijkbestuur de Blindesteeg in de Putterpolder te bestraten of – indien dat de begroting te boven ging – de steeg met sintels te verharden om te voorkomen dat zij met hun hooiwagens in de modder wegzakten.[270]

Verpachting van het zeedijktalud en de wegbermen

Het merendeel van de Nederlandse waterkerende zeedijken was begroeid met gras. Dat gold ook voor de Arkemheense zeedijk. Een veelsoortige, goed gesloten en diep wortelende

268 De terugbetaling van het renteloos voorschot van 1600 gulden in termijnen van 10 x 160 gulden per jaar in AZA inv. nrs. 837 (1889) - 846 (1898).
269 AZA inv. nr. 857, rekening 1909.
270 AZA inv. nr. 136.

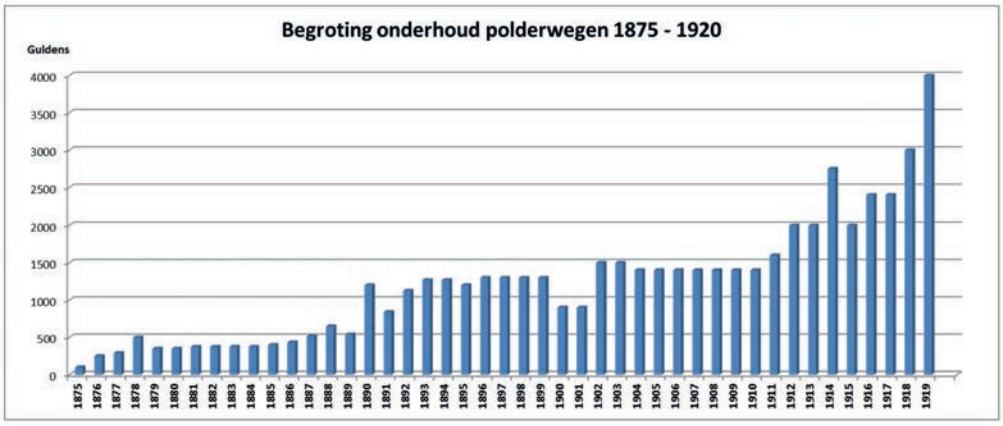

Grafiek 8. Begrote bedragen voor het onderhoud van de polderwegen in de polder Arkemheen tussen 1875 en 1920 (AZA inv. nr. 823-867. Bewerking Stephen Haverkamp).

grasmat was een goede garantie tegen de erosie van het dijklichaam. De primaire functie van de grasmat was het grondlichaam van de dijk te beschermen tegen watererosie. De grasmat kon echter ook heel goed beweid of gemaaid worden. Beweiding had een positieve invloed op de dichtheid en stevigheid van de grond en de grasmat. Maaien gaf meestal een open, onkruidrijke grasmat. Zowel beweiden als maaien ondersteunde de oorspronkelijke waterstaatkundige functie van de zeedijk.[271] Het gras op de Arkemheense zeedijk, maar ook in de wegbermen werd, zo blijkt al uit de notulen uit het begin van de zeventiende eeuw, in het openbaar verpacht voor het beweiden van schapen. [272]

Het dijkbeloop, dat tot aan dijk- of schouwsloot ongeveer 25 meter breed was, werd daarvoor in blokken van 100 roeden, ongeveer 450 meter, verdeeld. De pachtperiode liep van begin maart tot Sint Martini, 11 november. Alleen schapen mochten op de dijk geweid worden. Er was sprake van standbeweiding. Dat betekent dat de schapen het hele seizoen grazend aan de dijk doorbrachten. ‘s Nachts werden zij ondergebracht in de schaapsschotten aan de dijk. Op het weiden van ander vee stonden hoge boetes. Konijnen, kippen en vooral varkens werden als gravers, pikkers en wroeters van het dijktalud geweerd.

Afb. 165. Anton Mauve (1838-1888). Schapen langs een dijk, ca. 1870 (Olieverf op doek, 59 x 100 cm. Collectie Gemeentemuseum Den Haag).

271 Minderhoud 1989: 168-171 en Hazebroek en Sprangers 2002: 9-11. Naast zeedijken komen grasmatten ook voor op rivierdijken. Minderhoud berekende dat in Nederland 905 km zeedijk en 879 km rivierdijk met een grasmat bekleed is.

272 AZA inv. nr. 1. Voorwaarden en condities van de grasverpachting zijn door dijkschrijver Engelberts tussen 1614 en 1620 genoteerd op fol. 52, 63, 113 en 114.

Een pachter had een flink aantal verplichtingen. Hij moest zelf zijn dijkvak afrasteren, de molshopen verwijderen en hij was verplicht het onkruid af te maaien en te verbranden. De meest omvangrijke verplichting vóór de aanleg van de steendijk, was het verwijderen van het veek aan de vloeddriften. Veek is het aanspoelsel van plantenresten en vuil dat bij eb langs de hoogwaterlijn op het buitentalud van de dijk achterblijft. Veek verstikt het grasbeloop. Om kale plekken te voorkomen, moest het zo snel mogelijk worden opgeruimd. Na het jutten werd het veek onderaan de dijk verbrand. In de wintermaanden wanneer de dijk niet verpacht was, werd het opruimen van het veek openbaar aanbesteed. Ook de wegbermen werden als weide voor een periode van drie jaar verpacht. De pachter was verplicht klein onderhoud te plegen aan het weggedeelte waarlangs zijn gepachte berm lag.

jaar	zeedijk/voorgras	zeedijk/nagras	wegbermen	totaal
1895	1286	640	681	2607
1896	853	527	596	1976
1897	1384	539	599	2522
1898	1596	328	630	2454
1899	1305	307	660	2272
1900	1229	1005	645	2879
1901	1426	857	714	2997
1902	1709	1072	693	3474
1903	1521	913	728	3162
1904	1594	693	695	2982
1905	1148	462	780	2390
1906	1403	627	770	2800
1907	1381	869	903	3153
1908	1393	865	929	3187
1909	1355	1686	922	3963
1910	2002	1033	904	3939
Gemiddeld	1412	776	740	2922

Tabel 39. Inkomsten uit de verpachting van het gras op de zeedijk en langs de wegbermen in de polder Arkemheen in de periode 1895-1910. Prijzen in gulden (AZA inv. nr. 1079).

De inkomsten uit de verpachting van de zeedijk en de wegbermen vormden in de zeventiende eeuw een gering bedrag aan de creditzijde van de jaarrekening. Tussen 1653 en 1698 inde de ontvanger gemiddeld 250 gulden per jaar. Met ingang van 1699 ging de pachtprijs flink omhoog en tot 1750 vloeide er gemiddeld bijna 600 gulden per jaar in de polderkas. Vanaf het derde kwart van de achttiende eeuw werd de verantwoording voor de inkomsten uit de grasverpachting genoteerd in aparte registers.[273] De condities en voorwaarden waren nagenoeg gelijk aan die uit de zeventiende eeuw. De verpachting vond nu

273 AZA inv. nrs. 1076 (1775-1789), 1077 (1806-1833), 1079 (1895-1910), 1080 (1911-1940), 1081 (1942-1944) en 1082 (1945-1947). Gegevens over grasverpachtingen ontbreken in de perioden 1790-1805 en 1834-1894.

jaarlijks plaats, afwisselend in Nijkerk en Putten. In Nijkerk in de herberg De Roskam en in Putten in de herberg de Allermolen.[274] De grasverpachtingen brachten tussen 1775 en 1789 gemiddeld 1280 gulden per jaar op, een verdubbeling vergeleken met de opbrengst in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Vanaf 1895 kwam er verandering in de gang van zaken. Wanneer die wijziging precies heeft plaatsgevonden, is niet duidelijk omdat de registers tussen 1834 en 1894 ontbreken. Niet langer waren de zeedijk en de wegbermen schapenweiden, maar werd het gras gemaaid om te hooien. De eerste snede, het voorgras, werd verpacht op 1 april, de laatste snede, het nagras, per 1 september. Uit tabel 40 blijkt dat de verpachting van het voorgras aanmerkelijk meer opleverde dan de nagrasverpachting. Vroeg gemaaid gras bevat veel eiwitten en was daardoor essentieel voor een goede melkproductie. De verpachtingen vonden in de negentiende eeuw plaats in de wachtkamer van het gemeentehuis in Nijkerk. De zeedijk was daarvoor verdeeld in 23 afgebakende percelen van ca. 450 meter lengte. De pachters waren verplicht het gras binnen acht dagen te maaien. De betaling moest uiterlijk op 6 januari van het volgende jaar zijn voldaan. De pachtcontracten werden na de bijeenkomst door alle kopers persoonlijk ondertekend. De dijkstoel ontving tussen 1895 en 1910 jaarlijks gemiddeld ruim 2900 gulden voor de grasverpachting van de zeedijk en de wegbermen. Dat was in die periode gemiddeld 14% van de jaarlijkse inkomsten.

9. Het hoofd boven water: de steendijk voltooid 1795-1860

De Amsterdamse rederij Goedkoop en de Arkemheense steendijk

In hoofdstuk 4 – de periode 1750-1795 – kwamen diverse aspecten van de aanleg van de eerste kilometers van de Arkemheense steendijk uitvoerig aan de orde. Dat betrof onder meer de inschakeling van West-Friese dijkbouwers, de aanvoer van keien met smakschepen, het plaatselijk vervoer met steenvlotten, het vakmanschap van steenzetters en stoppers en de wijze van financiering. In deze paragraaf zoom ik in op één van de vele leveranciers van keistenen en puin bestemd voor de Arkemheense zeedijk, de firma Goedkoop uit Amsterdam. Vanaf 1821 tot aan de voltooiing van de steendijk in 1860 vervoerde rederij Goedkoop honderden scheepsladingen steen en puin naar de haven van Nijkerk.

Rederij Goedkoop werd in 1807 opgericht door de Amsterdammer Jan Goedkoop. De schepen van de rederij lagen aan het Nieuwe Diep. Het Nieuwe Diep was een meer – oorspronkelijk een wiel – ten zuidoosten van Amsterdam. Het wiel was ontstaan in 1421 bij een doorbraak van de Diemerdijk tijdens de Sint Elisabethvloed.[275] Nu ligt hier het Amsterdamse Flevopark en de Indische buurt, terwijl een gedeelte van het oorspronkelijke wiel aan beide zijden van het Amsterdam-Rijnkanaal ligt. Tussen 1814 en 1826 onderhield Jan Goedkoop veerdiensten tussen Amsterdam, Pampus, Den Helder en Texel. Hij was bovendien aannemer van publieke werken en hoofdaannemer van militaire transporten. Als aannemer vervoerde hij met lichters – schepen met een geringe diepgang – steen, puin en bouwmaterialen voor de aanleg van dijken, wegen en kanalen door heel Nederland en België. In 1842 namen zijn zonen Daniël en Pieter het bedrijf over. In 1858 voer de firma Goedkoop met negen schepen met een gezamenlijk tonnage van 3323 ton. Jan Goedkoop jr. werd in 1901 directeur en bleef dat tot 1951. In 1978 nam de laatste telg uit het geslacht Goedkoop afscheid van

274 Kasteleins waren ca. 1780 respectievelijk Hendrik Hahof en Peter Woutersen.
275 Fransen 2011: 47 met kaartje.

de rederij. In 1979 werd het bedrijf overgenomen door het in 1906 opgerichte zeesleepvaartbedrijf Wijsmuller.

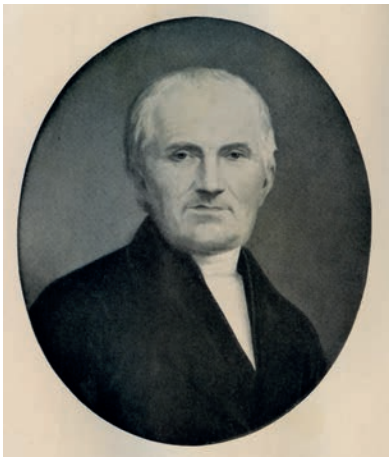

Afb. 166. De Amsterdamse reders Jan Goedkoop (1781-1855) en zijn beide zonen Daniël (1815-1895) en Pieter (1823-1882). Rederij Goedkoop vervoerde tussen 1821 en 1860 honderden scheepslasten keien en puin ten behoeve van de aanleg van de steenglooiing van de Arkemheense zeedijk (Familie Archief Goedkoop).

De eerste steenleverantie door rederij Goedkoop voor de Arkemheense zeedijk dateert van 27 juni 1821. Jan Goedkoop leverde toen vijftig scheepslasten – ongeveer 100 ton – zinksteen. Zinksteen werd gebruikt om een zinkstuk te verzwaren. Zinkstukken werden onder meer aangebracht aan de voet van de dijk. Een zinkstuk bestond uit over elkaar liggende lagen gevlochten rijshout. Door het bestorten met zinksteen zakte het zinkstuk onder water en beschermde op die manier de dijkvoet. Deze lading zinksteen, bestaande uit onregelmatig gevormde basaltblokken, was afkomstig uit het Belgische Dendermonde. Door de schippers Fokke Jans Schaap en Frans de Bondt was de lading eerst naar Dordrecht gebracht en vandaar door Sijmon Koorn verscheept naar Nijkerk. In een eigenhandig geschreven briefje verzekerde Jan Goedkoop heemraad Wulfert van Winkoop dat de steen van goede kwaliteit was. Hij vroeg Van Winkoop voor het transport aan de schipper drie gulden per last te betalen.

Op 8 mei 1838 kwam Jan Goedkoop persoonlijk naar Nijkerk. Naar aanleiding van een advertentie in het Algemeen Handelsblad was hij een van de aanwezigen bij de aanbesteding voor de levering van 250 scheepslasten Pruisische dijksteen en 250 lasten nieuw puin, samen 1000 ton.[276] Het dijkbestuur had enkele monsters van de te leveren steen tentoongesteld. Het waren uit Noord-Duitsland afkomstige keistenen met een gewicht van tussen de 100 en 250 Hollandse kiloponden.[277] De dijkstoel lette nauwkeurig op het gewicht van de geleverde steen. Daarvoor werd het steenvlot waarop de keien en het puin naar de dijk werden vervoerd regelmatig geijkt. Dat was toen de taak van de beëdigde

276 Het Algemeen Handelsblad werd in 1828 opgericht door J.W. den Biesen en verscheen sinds 1830 dagelijks.
277 In het Nederlandse metrieke stelsel weegt het Hollandse pond 1 kilo. Om die reden wordt het ook wel kilopond genoemd.

stadsweger van Nijkerk, Willem van Dijk. Deze openbare aanbesteding vond plaats ten huize van Jacob Kote, sluiswachter aan de Nijkerkersluis. De condities voor de levering werden voorgelezen door dijkschrijver Ardesch in aanwezigheid van dijkgraaf Johannes Astro en ontvanger Lambertus van Elfrinkhof. De afslag voor de levering van de keien werd ingezet door Jan Smits, aannemer van publieke werken uit Papendrecht voor 13,40 gulden per last. Aan het eind van de aanbesteding gunde de dijkstoel de levering aan Jan Goedkoop voor 9,90 gulden. Jan Goedkoop – die de bijnaam Jan Koopal had – kon ruim 25% onder de prijs van de andere aanbieders gaan, omdat hij als retourvracht koloniale troepen uit Harderwijk vervoerde.[278] De 250 ton nieuw puin, waarin geen resten van estrikken – gebakken vloertegels – en dakpannen mochten zitten, werd voor 5,30 gulden gegund aan schipper Jan Jans Jonker uit Gasselternijveen, een veendorp iets ten oosten van het Drentse Gieten. Het puin werd opgekocht bij steenbakkerijen langs de Vecht. Ontvanger Van Elfrinkhof tekende beide overeenkomsten voor een totaalbedrag van 3800 gulden. Uitbetaling vond plaats na goedkeuring. Het puin moest geleverd worden voor 23 mei, de dijksteen voor 15 juli.

Bij aankomst in de haven van Nijkerk keurde het dijkbestuur de kwaliteit van de keistenen en puin. Het afkeuren van per lichter aangevoerde dijksteen kwam regelmatig voor. Dit overkwam onder meer de firma T.J. Smits Jansz. uit Dordrecht. Op 20 juni 1840 werden door het dijkbestuur twee ladingen dijksteen in de haven van Nijkerk afgekeurd. Veelal probeerden de schippers in dat geval hun vracht elders langs de Zuiderzee te verkopen.[279]

> Weledel Gest:[renge] Heer,
> ‘Ik vind mij vereerd met UWEDGest: missive van 6 en 8 dezer, waarvan ik goede nota heb genomen, terwijl ik met de laatste ordonnantie groot f 2000 ontving waarvoor ik UWEDGest: mijne hartelijken dank betuig voor de spoedige bezorging terwijl ik binnenkort aan mijne aangenomene leverantie van 350 last denk te voldoen, zooals UWEDGst: mij in dato 30 april jl. heb gemeld, dat ik aanneemer was geworden van 350 lasten Noorsche ware klip dijksteenen tegen f 12,45 per last van 1800 nedponden, en daar ik aan die opgaaf van UWEDGst: niet kan en mag twijfelen, heb ik daar toen dadelijk mijne maatregelen naar genomen om hier aan te kunnen voldoen. Zelf ben ik van gevoelen dat ik mogelijk wel 50 lasten te veel zal krijgen uit Noorwegen; ik neem dus de vrijheid wanneer het UWEDGst: niet mogt schikken om meerder als de aanbesteede 350 lasten te nemen, UWEDGst: te verzoeken om de overige lasten à costij op eene geschikte plaats op te mogen lossen, die denkelijk op een ander jaar wel weder te passen zullen komen. Waarschijnlijk zal schipper G. van Montfrans heden of morgen ook weder bij UWEDGst: arriveeren met eene lading uit het Nieuwediep. Inmiddels noem ik mij met hoogachting UWEDGst: dienaar Jan Goedkoop’.

Tekst 90. Brief van 9 augustus 1842 van reder en steenhandelaar Jan Goedkoop uit Amsterdam aan mr. E.G. Ardesch, dijkschrijver van de polder Arkemheen, betreffende de levering van dijksteen ten behoeve van de aanleg van de steenglooiing van de Arkemheense zeedijk (AZA inv. nr. 50).

In de briefwisseling uit 1842 tussen Jan Goedkoop en het dijkbestuur staan een aantal bijzonderheden omtrent de aanvoer en de levering van keistenen uit Scandinavië. Zo arriveerde op 23 juli 1842 het kofschip Gesina Jantina met een lading Noorse dijksteen in het

278 AZA inv. nr. 50.
279 AZA inv. nr. 16 fol. 109.

Nieuwe Diep te Amsterdam. Een kofschip was een zeilschip voor de binnen- en kustvaart. Grote kofschepen, met een lengte tot 28 meter, werden hoofdzakelijk gebruikt voor de handel rond de Oostzee. In het Nieuwe Diep werd de aangevoerde steen gesorteerd op grootte. Daarna vervoerde Jan Goedkoop de dijksteen met eigen schepen naar de diverse werken langs de Zuiderzee. Kwam hij tonnage tekort dan zette hij particuliere schippers in. De schipper die hij regelmatig inhuurde was G. van Montfrans, afkomstig uit Nijkerk. Hij was eigenaar van de Petronella Johanna waarmee hij 80 lasten, 160 ton, keien kon vervoeren.

De reis met het kofschip Gesina Jantina naar Noorwegen duurde normaal drie weken, soms zes weken, en als het echt tegenzat zelfs twee maanden, afhankelijk van heersende wind. Daarom bestelde de dijkstoel de benodigde dijksteen al vroeg in het voorjaar. Door het ongewisse karakter van de leveringen noemde Jan Goedkoop de levering van Noorse dijksteen in zijn correspondentie regelmatig een ‘moeijelijke affaire’. De Arkemheense dijkstoel had grote voorkeur voor de levering van Noorse klipsteen. Klipsteen werd ook gebruikt voor de versterking van de Noord-Hollandse zeeweringen. Klipsteen was van een klip of rots afgebroken of afgehouwen natuursteen. De meerhoekige klipsteen was gemakkelijker te verwerken dan de balsteen, de benaming voor ronde Scandinavische en Drentse zwerfkeien. Tussen 1821 en 1860 leverde de firma Goedkoop 2337 lasten keien en 530 lasten puin, samen 5734 ton steen. Vooral na de watersnood van 1855, die slechts geringe schade toebracht aan de steenglooiing, werd hard gewerkt aan de volledige voltooiing van de steendijk. Steen- en puinhandelaar Goedkoop deed in die jaren goede zaken.

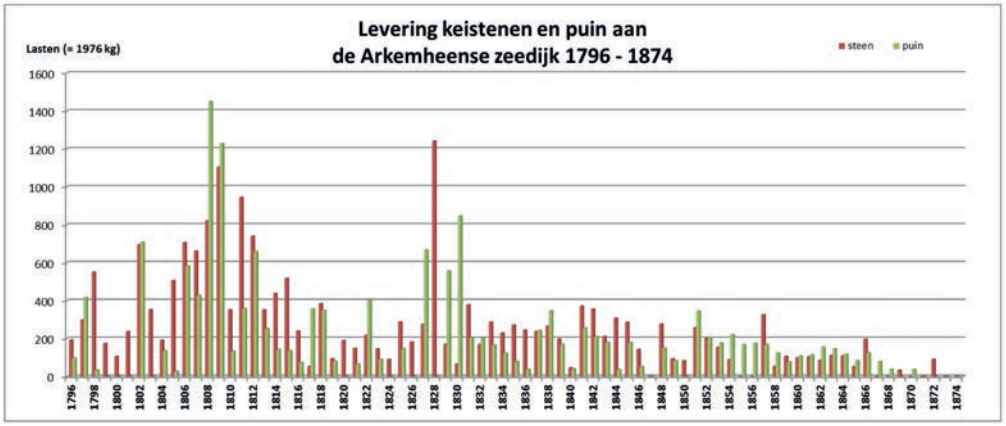

Grafiek 9. Geleverde hoeveelheden dijksteen en puin in de periode 1796-1874. In deze periode werd de Arkemheense zeedijk versterkt met 20.254 lasten steen en 15.851 lasten puin, samen ruim 72.210 ton (AZA inv. nrs. 616-635; 670-675; 682; 684-721; 781-793; 821, 822. Bewerking Stephen Haverkamp).

Een volledige Arkemheense steendijk in 1860

In de zomer van 1860 was de Arkemheense steendijk voltooid. Vanaf 1750 waren er ruim 79.000 scheepslasten met een gezamenlijk gewicht van 158.000 ton keien en puin aangebracht op het buitentalud van de zeedijk. Dat komt overeen met een transport van ongeveer 5300 vrachtwagens met een gezamenlijke lengte van zo’n 45 kilometer.[280]

280 Ik ga bij deze berekening uit van een vrachtwagen met een laadbak van 5.50 x 2.15 x 1.30 meter en een lengte van 8.50 meter.

Na 110 jaar was de klus geklaard. Waarom moest het zólang duren? Was dat alleen te wijten aan het beleid van dijkgraaf en heemraden? Natuurlijk stelden zij hun eigen prioriteiten en waren zij eindverantwoordelijk. Belangrijker lijkt mij het feit dat elke vorm van financiële steun van hogere overheden bijvoorbeeld in de vorm van giften of kwijtschelding van belasting heeft ontbroken. In de eerste plaats geldt dat voor de Staten van Gelre – later Provinciale Staten van Gelderland. Zij waren van mening dat de Nijkerkers en Puttenaren het financieel zelf moesten rooien. Ook verzoeken om een substantiële bijdrage van de rijksoverheid na calamiteiten werd afgewezen. Een renteloze lening was het hoogst haalbare. Het Arkemheense dijkbestuur heeft, in overleg met de geërfden, met eigen middelen dit grote werk tot stand gebracht. Met trots konden zij midden negentiende eeuw vaststellen dat hun vruchtbare poldergrond beschermd werd door een 'kostbare steenglooiing'. Voldaan konden zij terugzien op alle tijd, geld en energie die in de afgelopen eeuw in hún dijk geïnvesteerd was. Met trots schreven zij dan ook dat hún steendijk 'welligt de beste in ons land' was.[281] Een modeldijk. Voortaan geen overstromingen, geen natte voeten meer. De verraderlijke Zuiderzee was eindelijk getemd. Dijkdoorbraken behoorden voorgoed tot het verleden. Helaas hield die stellige overtuiging slechts een halve eeuw stand. In de nacht van 13 op 14 januari 1916 brak zelfs de steendijk door en liep de polder opnieuw volledig onder water.

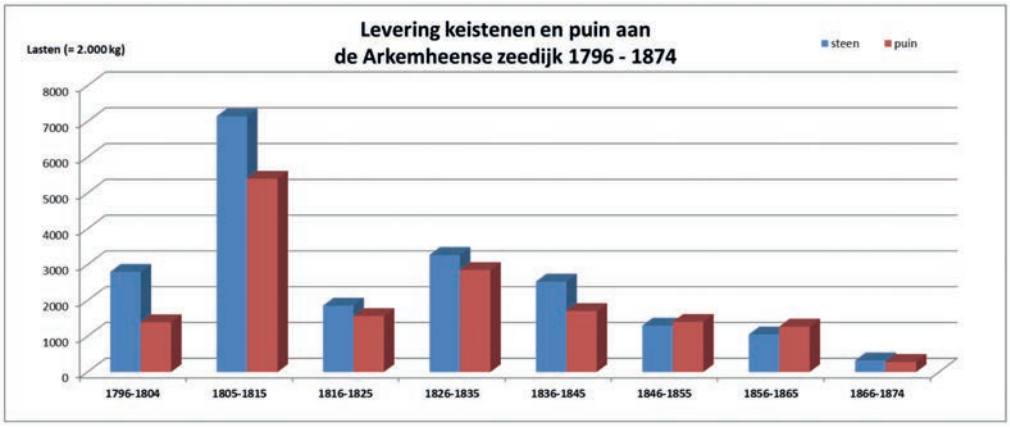

Grafiek 10. Aangevoerde hoeveelheden dijksteen en puin in de periode 1796-1874 samengevat in tienjaarlijkse perioden (AZA inv. nrs. 616-635; 670-675; 682; 684-721; 781-793; 821, 822. Bewerking Stephen Haverkamp).

10. Financieel beheer: jaarrekening en schuldpositie

De jaarrekening

De basis voor het financiële beheer van de polder was de jaarrekening. Het opmaken daarvan was de taak van de ontvanger. Hij begon het jaar met het opstellen van het verbaal. In het verbaal noteerde hij de inkomsten en uitgaven verdeeld over een vast aantal rubrieken, zoals gemaakte kosten voor dijkonderhoud, ingekochte materialen, arbeidsloon, betalin-

281 AZA inv. nr. 71.

gen van renten voor uitstaande leningen, vacatiegelden, salarissen en aflossingen van schulden. Verbalen en jaarrekeningen bevatten een schat aan informatie. Bijna dagelijks is te volgen welke inkomsten en uitgaven werden gedaan. Vooral de gegevens over de hoogte van prijzen, lonen, gebruikte gereedschappen en materialen geven een uitstekend tijdsbeeld. De verbalen, later genoemd de 'bijlagen betreffende de uitgaven', zijn evenals de rekeningen in het polderarchief bewaard gebleven.[282] Dijkgraaf, heemraden en ontvanger waren verplicht voor 1 december de jaarrekening van het lopende boekjaar op te stellen. De jaarrekening begon met de vermelding van het batig saldo van het vorige boekjaar, dan volgden de inkomsten uit het morgengeld, diverse verpachtingen en boetes en vervolgens de gerubriceerde uitgavenposten volgens het verbaal. De rekening werd afgesloten met de rubriek 'Uitgaven na het sluiten van het verbaal'.

Aard van het werk	Dagloon in guldens
Bedienen van een slagboom	0,40
Verdrijven van ganzen	0,50
Schoonmaken van een beek	0,70
Breeuwen van het houtvlot	0,80
Graven van beken en wegsloten	0,70
Hout lossen in de haven	0,70
Verkruien van stenen voor de dijk	0,70
Reparaties aan het steenwerk	0,70
Repareren van de Achterhoekerweg	0,70
Leggen van graszoden op de dijk	0,70
Varen met het steenvlot	0,75
Onderhoud van wegsloten en duikers	0,70

Een arbeider verdiende ca. 1850 rond de vijf à zes gulden per week. Het jaarloon bedroeg ca. 250-300 gulden.

Tabel 40: Daghuren van arbeiders omstreeks 1850 (AZA inv. nr. 704, 705, 706 en 711).

Vóór 31 december moest de dijkschrijver een flink aantal kopieën maken voor alle leden van de dijkstoel. Voor het kopiëren van de jaarrekening kreeg de ontvanger tien cent per folio. Rond 1700 was een jaarrekening 50 tot wel 80 folio's groot. Eén exemplaar lag ter visie van de geërfden. Op de maartvergadering werd de jaarrekening besproken en voor 1 juli definitief vastgesteld en goedgekeurd.[283] Dit zogenaamde 'afhoren van de rekening' vond plaats tijdens een geanimeerde bijeenkomst van de dijkstoel, alle beambten en een drietal gecommitteerden uit Putten, Nijkerk en Harderwijk. De plaats van samenkomst was in de negentiende eeuw de herberg De Roskam in Nijkerk, beheerd door de weduwe E. van Berkhorst. Het nuttige werd in deze vergaderingen met het aangename verenigd. Zo beliepen de kosten van de verteringen in 1858 ruim 50 gulden, toentertijd het dagloon van 70 arbeiders.

282 Zie hiervoor AZA inv. nr. 213-412 (1650-1872) en 895-967 (1873-1946).
283 AZA inv. nr. 1061.

Ruim vijfhonderd jaar was het de gewoonte dat de uitgaven volgens de jaarrekening werden voorgeschoten door de ontvanger. Na afloop van het rekeningjaar werd het totaalbedrag van de uitgaven vermeerderd met onder meer de betaalde rente, de salarissen en het bedrag aan onvoorziene uitgaven. Het totaalbedrag werd daarna morgen morgensgelijk omgeslagen en als morgengeld bij alle geërfden in rekening gebracht. Dit had tot gevolg dat de dijkstoel in financieel opzicht altijd achter de feiten aanliep. Men was niet voorbereid op grote tegenslagen. Daardoor was het van tijd tot tijd crisis in de polder. Voortdurend moesten er leningen worden afgesloten om in noodgevallen het hoofd, vaak ook letterlijk, boven water te houden. Vanaf 1874, bij de invoering van het nieuwe dijkrecht, berustte het financieel beheer op de bekende twee-eenheid begroting-rekening. De rekening werd opgemaakt naar aanleiding van de begroting; de begroting diende als controle voor de rekening.

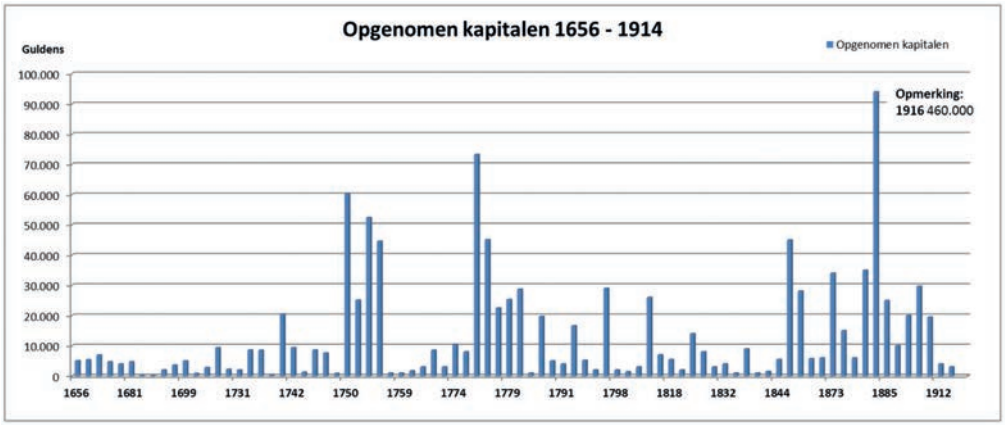

Grafiek 11: Opgenomen kapitalen door de dijkstoel van de Arkemheen in de periode 1656-1912 in gulden (bewerking Stephen Haverkamp).

De schuldpositie

In tabel 42 en de grafieken 11, 12, 13 en 14 is de financiële positie van de polder over een langere periode uitgewerkt. De bron hiervoor waren de 260 bewaard gebleven rekeningen – financiële jaaroverzichten van inkomsten en uitgaven – opgemaakt door de diverse ontvangers van de Arkemheen tussen 1653 en 1916.[284] Grafiek 11 maakt duidelijk dat de dijkstoel verplicht was grote leningen af te sluiten in de jaren dat er sprake was van calamiteiten of het aanbrengen van noodzakelijke vernieuwingen binnen het waterbeheer.

De nominale schuldpositie tussen 1671 en 1750 daalde van 55.000 naar ruim 40.000 gulden. In de jaren vijftig van de achttiende eeuw nam de schuld door de aanleg van de steendijk toe tot ruim 200.000 gulden. Verdere uitbouw van de steendijk en de stormramp van 1775 zorgden rond 1790 voor een schuldpositie van meer dan 350.000 gulden. Volgens de huidige standaard was dat gelijk aan € 3.722.000. Het morgengeld was inmiddels opgelopen van 3,00 gulden in 1750 naar 6,60 gulden in 1790. In de jaren zeventig maakte

284 AZA inv. nr. 450-489, 490-525, 552-576, 602-635, 670-675, 684-721, 760-793, 821-864. Met bijzondere dank aan onze schoonzoon Stephen Haverkamp, financieel directeur van een Overijsselse bouwonderneming, die het door mij verzamelde cijfermateriaal in deze tabel en grafieken uitwerkte.

Periode	Mutatie in periode	Schuld positie einde periode	Rente-percentage	Morgengeld
1671-1680	2.650-	52.525	4,0%	4,00
1681-1690	13.800-	38.725	4,0%	3,00
1691-1700	15.250-	23.475	4,0%	3,00
1701-1710	10.200	33.675	4,0%	3,00
1711-1720	9.675-	24.000	4,0%	3,00
1721-1730	11.225-	12.775	4,0%	3,00
1731-1740	2.750	15.525	4,0%	2,50
1741-1750	25.208	40.733	3,0%	3,00
1751-1760	168.500	209.233	3,0%	4,00
1761-1770	22.400-	186.833	3,0%	4,00
1771-1780	103.287	290.120	2,5%	4,40
1781-1790	62.000	352.120	2,5%	6,60
1791-1800	92.520-	259.600	3,0%	6,60
1801-1810	74.700-	184.900	3,0%	9,00
1811-1820	84.900-	100.000	3,0%	6,00
1821-1830	61.560-	38.440	5,0%	6,00
1831-1840	2.240-	36.200	4,0%	3,00
1841-1850	3.200-	33.000	4,0%	3,30
1851-1860	10.000-	23.000	4,0%	3,30
1861-1870	4.200-	18.800	4,0%	3,30
1871-1880	21.450	40.250	4,0%	3,50
1881-1890	108.750	149.000	4,0%	5,50
1891-1900	28.000-	121.000	3,5%	5,00
1901-1910	14.000	135.000	3,5%	5,00

Tabel 41. De schuldpositie van de Arkemheen 1671-1910. Bedragen in guldens.

de dijkstoel conjunctureel gebruik van de mogelijkheid alle uitstaande leningen tegen 3% af te lossen en nieuw kapitaal aan te trekken tegen 2,5%. In de Franse tijd wist de dijkstoel, onder meer door de verhoging van het morgengeld naar 12,00 gulden tussen 1806-1810, de schuld langzaam af te bouwen tot 100.000 gulden in 1820. Daarna voerde de dijkstoel een zeer verantwoord financieel beleid. De schuldpositie werd verder afgebouwd om rond 1873 uit te komen op ruim 6500 gulden. In 1874 werd onder leiding van dijkgraaf Willem baron van Goltstein het kasboeksysteem vervangen door de tweedeling begroting-rekening. De begroting was verdeeld in zeven rubrieken: zeedijk, wegen en beken, molens, salarissen, belastingen, leningen en onvoorzien. In het laatste kwart van de negentiende eeuw nam de schuldpositie weer toe door de financiering van twee stoomgemalen.

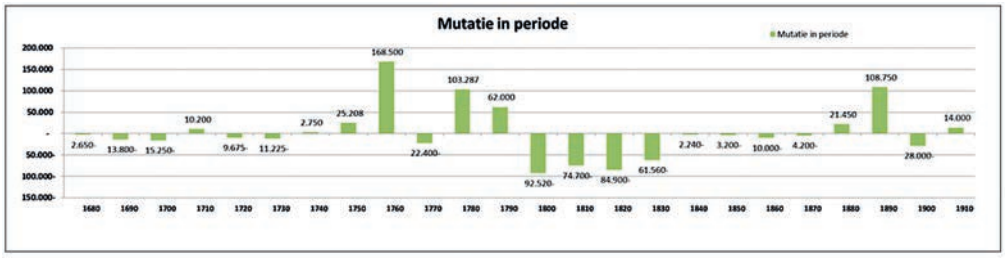

Grafiek 12: Tienjaarlijkse gemiddelden van opgenomen en afgeloste kapitalen van de polder Arkemheen 1671-1910 (bewerking Stephen Haverkamp).

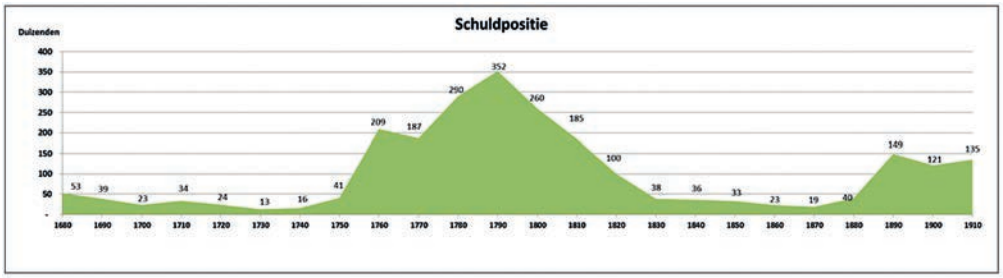

Grafiek 13: De schuldpositie van de polder Arkemheen 1671-1910 (bewerking Stephen Haverkamp).

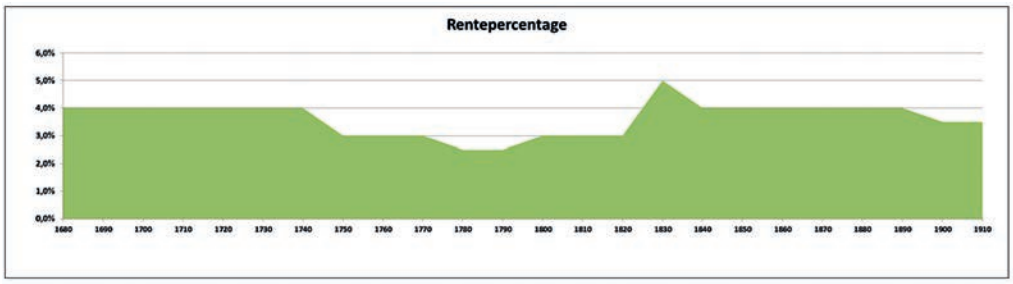

Grafiek 14: Rentepercentages van opgenomen kapitalen in de polder Arkemheen 1680-1910 (bewerking Stephen Haverkamp).

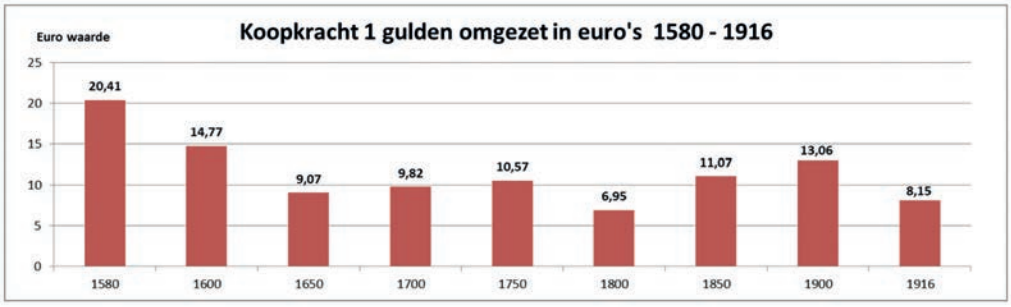

Grafiek 15: Koopkracht van de gulden t.o.v. de euro 1580-1916 volgens de standaard van 2010.

Na de watersnoodramp van 1916 was de polder niet langer in staat financieel het hoofd boven water te houden. De totale schade aan zeedijk, gebouwen, roerende goederen en veldgewassen bedroeg toen naar schatting 659.500 gulden.[285] Gerekend naar de huidige standaard is dat ruim € 5.000.000 euro. Een bedrag dat noch door leningen van regionale rechtspersonen en particuliere beleggers, noch door de verhoging van het morgengeld kon worden opgebracht. Onder druk van die omstandigheid verloor de dijkstoel zijn financiële autonomie en namen de Staten van de provincie Gelderland de eindverantwoordelijkheid voor het financiële reilen en zeilen van de polder over.

11. De watersnood van 1916

'Een groote ramp trof Nijkerk'

Op vrijdagmorgen 14 januari 1916 om 11.30 uur ontving de minister van Binnenlandse Zaken in Den Haag het volgende telegram: 'Een groote ramp trof Nijkerk.[286] Vermoedelijk door doorbraak Eemdijk staat de geheele gemeente blank. Vele landbouwers zijn op hun afgelegen hoeve geïsoleerd. Ik heb geen communicatiemiddelen. Kunt U bevorderen dat

285 De bedragen in gulden in dit boek kunnen desgewenst omgerekend worden naar de euro met behulp van grafiek 15.
286 Niet alleen voor Nijkerk en het Zuiderzeegebied was 1916 een rampjaar. In Europa vielen tijdens dit oorlogsjaar bij Verdun 760.000 slachtoffers; in de zeeslag bij Jutland verdronk 9000 man en de slag aan de Somme kostte meer dan een miljoen mensen het leven. Zie Sintobin 2008: 184.

met spoed komen acht pontons met bemanning pontonniers voor in veiligheid stellen bewoners. Burgemeester van Nijkerk'.[287]

Vanaf begin januari 1916 had het vrijwel onophoudelijk geregend. Op 13 januari stond er een noordwesterstorm. Op 14 januari draaide de hevige wind naar het noorden en hield zestien uur aan. In het zuidelijk deel van de Zuiderzee stond het water twee meter hoger dan normaal.[288] De zware storm met windkracht tien veroorzaakte een springvloed waardoor het zeewater aan de Arkemheense zeedijk een hoogte bereikte van 3.25 meter boven NAP. Niet alleen de Eemdijk, zoals later bleek, maar ook de Arkemheense steendijk was tegen dit geweld niet opgewassen. Bij Nekkeveld werd de dijk over een grote lengte weggeslagen. Tussen de Rassenbeek en het stoomgemaal brak de dijk op twee plaatsen door. Ook de zeedijk ten oosten van de Arkervaart liep zware schade op. In de Arkemheen stonden ongeveer tweehonderd boerderijen onder water. Aan de voet van het stadhuis stond bijna 90 centimeter water. Naast de voordeur in het stadhuis is een steen ingemetseld met het opschrift: 'De bovenkant van dezen steen geeft aan den waterstand bij den watervloed van 14 januari 1916'.[289] Binnen de bebouwde kom van Nijkerk bleven alleen de Grote Kerk en enkele straten eromheen droog.

Afb. 167. J. de Lange, burgemeester van Nijkerk 1908-1917 (Historisch Album der Gemeente Nijkerk, foto 12c).

De watersnood van 1916 trof het hele Zuiderzeegebied. Het land achter Spakenburg, Bunschoten en Zeldert tot aan Amersfoort werd overspoeld. De Veendijk tussen de Laak en Spakenburg werd wel beschadigd maar brak niet door. Van de aansluitende Veldendijk langs de kust en de Eem tot aan Eembrugge werd over 300 meter de dijkkruin weggeslagen en brak de dijk over een lengte van 40 meter door bij het Haventje. Over de Eemlandse dijk en de Slaagse dijk, die veel te laag waren, liep het water via de Bunschoters polders over de ook te lage Laakdijk de Arkemheen in. Ondanks de provinciale grens langs de Laak zijn de gebieden achter de Bunschoter Veen- en Veldendijk en de Arkemheense zeedijk één waterstaatkundig geheel.[290] Vooral Noord-Holland werd zwaar getroffen. Op 14 januari liep het water over de Waterlandse Zeedijk die later bij Katwoude en Uitdam doorbrak. De hele regio Waterland liep onder. Tussen Zaandam, Purmerend en Edam tot aan het IJ bij Amsterdam had het water vrij spel. Het zwaarst getroffen was het

287 De gegevens in deze paragraaf over de watersnood in Nijkerk in AGN inv. nrs. 947- 959. Burgemeester van Nijkerk was J. de Lange (1908-1917).

288 Een uitgebreide beschrijving van de weersgesteldheid op 13 en 14 januari 1916 en de gevolgen daarvan voor de situatie in de Zuiderzee in Wouda 2016: 23-26.

289 Foppe Witzel:'Geschiedenis in steen gebeiteld 21. In: Tijdschrift Oud Nijkerk jrg. 20 (2001) p. 11-16. Een beeldend verslag over de watersnood in Nijkerk in Boorsma 1916. Boorsma was schoolhoofd in de buurtschap Holk.

290 Wouda 2015: 20, 26-34. Zie ook Van de Stadt 2013: 92-100. Zie voor deze ramp in Noord-Holland Moelker 1916 (1986). Hij vermeldt op pag. 97 en 139 de doorbraken in de Arkemheense zeedijk.

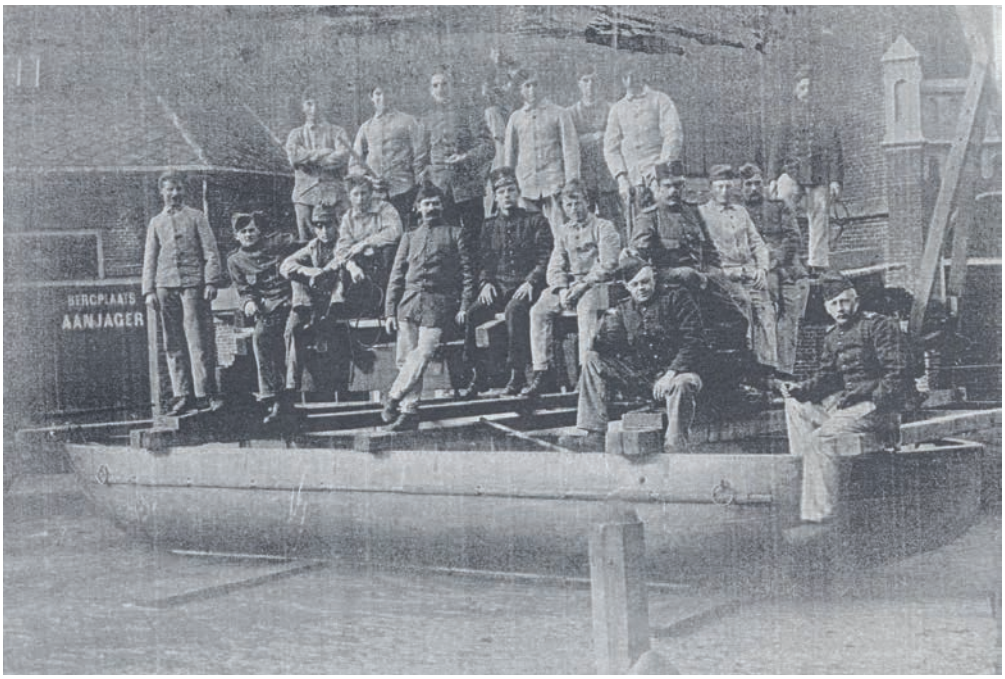

Afb. 168. Een van de acht door het Ministerie van Binnenlandse Zaken aan Nijkerk geleverde pontons voor het redden van drenkelingen na de watersnoodramp van 13-14 januari 1916. Op de ponton twintig pontonniers van de ponton-afdeling van de 1e divisie veldleger. Zij waren ingekwartierd bij Nijkerkse gezinnen (AGN Album Watersnood 13-14 januari 1916).

eiland Marken. Daar verdronken veertien mannen, vrouwen en kinderen.[291] Bij deze watersnood liep ruim 69.000 hectare land onder water, bijna twintig keer de oppervlakte van de Arkemheen.[292]

De Arkemheen liep langzaam onder water. Hierdoor waren er geen slachtoffers te betreuren. In Nekkeveld vluchtten de bewoners van diverse boerderijen naar de zolders. In een van die boerderijen bevonden zich de gezinnen van Jan Kraai en Melis Bast.[293] Op vrijdagmorgen werden zij op spectaculaire wijze door de 48-jarige Klaas Blokhuis en de 38-jarige Wouter Roos uit Bunschoten-Spakenburg van de verdrinkingsdood gered. Voor deze redding werden beide mannen onderscheiden met de watersnoodmedaille.[294]

In het algemeen hielden bewoners in laag gelegen gebieden in ons land voortdurend rekening met het gevaar van overstromingen. Op grond daarvan troffen ze maatregelen om zich daartegen te beschermen. Van Dam spreekt in dat geval van een omgangsstrategie van bewoners in overstromingsgebieden.[295] Een van die strategieën was het wonen op verhogingen. Dat gold in sterke mate voor de bewoners van de Arkemheen. Veel boerderijen

291 De Roever 2010: 89, 90.
292 Raadschelders en Toonen 1994:120.
293 Melis Bast (1836-1923) en zijn vrouw Gerritje Bast-Bakker (1836-1916). Hun dochter Heintje (1864-1940) was met de buurman Jan Kraai (1866-1931) getrouwd. Het 'jonge paar' woonde bij hun ouders in. Zie Wouda 2016: 40, noot 37.
294 AGN inv. nr. 950 en Moelker 1986: 168. Zie voor een verslag van deze reddingsactie Wouda 2016: 39-41.
295 Van Dam 2010 en Van Dam 2012.

en huizen waren gebouwd op natuurlijke verhogingen of huisterpen, zogenaamde pollen. Het woord pol komt meer dan 50 keer voor in het namenbestand van de polder. Daarmee is het het meest voorkomende toponymische element. Het is dan ook niet toevallig dat de familienaam (Van de, den) Pol in Gelderland bij de volkstelling van 1947 alleen al in Nijkerk en Putten meer dan 200 naamdragers telde.[296]

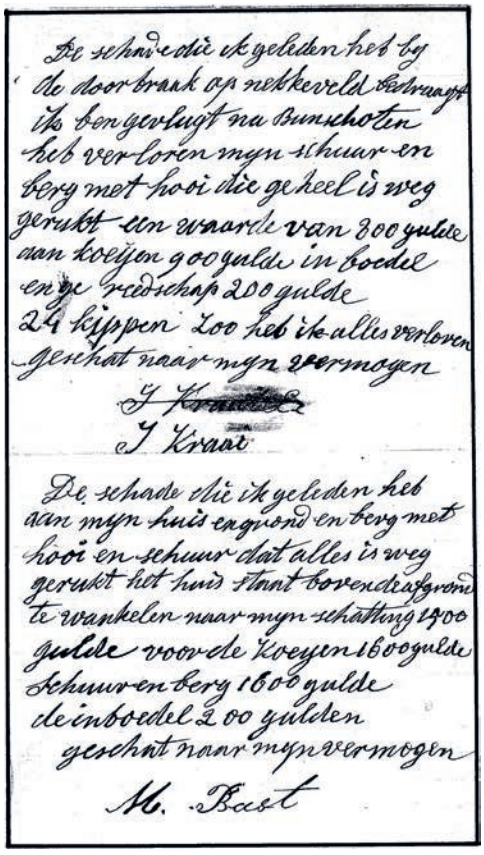
De schade die ik geleden heb bij de doorbraak op nekkeveld bedraagt ik ben gevlugt na Bunschoten heb verloren mijn schuur en berg met hooi die geheel is weg gerukt een waarde van 300 gulde aan koeijen 900 gulde in boedel en gereedschap 200 gulde 24 kippen zoo heb ik alles verloren geschat naar mijn vermogen

J Kraai

De schade die ik geleden heb aan mijn huis en grond en berg met hooi en schuur dat alles is weg gerukt het huis staat boven de afgrond te wankelen naar mijn schatting 1500 gulde voor de koeijen 1600 gulde schuur en berg 1600 gulde de inboedel 200 gulden geschat naar mijn vermogen

M. Bast

Afb. 169. Handgeschreven briefjes van Jan Kraai en Melis Bast waarin zij aan de Plaatselijke Watersnood-Commissie te Nijkerk opgave doen van de geleden schade. De gezinnen van Jan Kraai en Melis Bast werden van de verdrinkingsdood gered door Klaas Blokhuis en Wouter Roos uit Bunschoten-Spakenburg. Voor de redding werden zij onderscheiden met de watersnoodmedaille (AGN inv. nr. 950 en Moelker 1986: 168).

‘De schade die ik geleden heb bij de doorbraak op nekkeveld bedraagt ik ben gevlugt na Bunschoten heb verloren mijn schuur en berg met hooi die geheel is weg gerukt een waarde van 300 gulde aan koeijen 900 gulde inboedel en gereedschap 200 gulde 24 kippen zoo heb ik alles verloren geschat naar mijn vermogen. J. Kraai’.

‘De schade die ik geleden heb aan mijn huis en grond en berg met hooi en scuur dat alles is weg gerukt het huis staat boven de afgrond te wankelen naar mijn schatting 1500 gulde voor de koeijen 1600 gulde schuur en berg 1600 gulde de inboedel 200 gulde geschat naar mijn vermogen. M. Bast’.

Tekst 91. Jan Kraai en Melis Bast vermelden hun schade vanwege de watersnood aan de Plaatselijke Watersnood-Commissie (AGN inv. nr. 950).

296 Hagoort 2006: 320-321, glossarium.

Kaart 74. De in de provincies Noord-Holland, Utrecht en Gelderland getroffen gebieden door de watersnood van januari 1916 (Raemaer & Wortman, Verslag over den stormvloed van 13/14 januari 1916, bijlage X. Wouda 2016: 66).

> ’t Was lichte maan en ’t water liep langzamerhand op. De slooten werden voller en voller en eindelijk beklom het water allengskens de laag gelegen weilanden. Het rees voortdurend doch altijd nog langzaam […]. Van in- en opdringerigheid was nog geen sprake; maar ja, ’t komt toch zóó hoog, dat het over den straatweg heen sluipt en de weilanden aan de overkant een bezoek brengt […]. ’t Was toen kwart voor vijven en ’t water stond toen nog slechts een half voet hoog in de gang […] en weldra reikte het ons tot de knieën […] de dag brak aan en nog steeds rees het water’.

Tekst 92. Ooggetuigenverslag uit het gedenkboek van Sj. Boorsma van de watersnood in 1916 waaruit blijkt dat de polder Arkemheen en het gebied rond Nijkerk slechts langzaam overstroomden (Boorsma 1916: 4-6).

Een tweede strategie – het redden van drenkelingen door gebruikmaking van boerenschuiten – ontbrak in 1916 in de Arkemheen. Boorsma noteerde terecht in zijn gedenkboek dat er in de polder geen enkele schuit voorhanden was.[297] Het lokale vervoer vond en vindt nog steeds plaats over de polderwegen. De natuurlijke beken zijn te smal en te ondiep voor transport over water. Om die reden vroeg de burgemeester van Nijkerk in zijn telegram in de vroege morgen van 14 januari als eerste om pontons. Op zaterdag 15 januari arriveerden acht pontons bemand door 70 pontonniers van de ponton-afdeling 1e divisie

297 Boorsma 1916: 9.

veldleger. Pontons zijn bijzonder geschikt voor het redden van watersnoodslachtoffers. Pontons zijn gemaakt van grenenhout. De kopstukken en kromme delen zijn van eikenhout. De boten hebben een lengte van ongeveer 8 meter, zijn 2 meter breed en hebben een boordhoogte van 80 centimeter. De bodem en boorden zijn dubbelwandig en verdeeld in compartimenten zodat bij averij slechts een deel van de boot water maakt. Het Ministerie van Waterstaat stuurde enkele dagen later nog zes roeiboten en vier houtvlotten.[298] Het Rode Kruis bood hulp door het uitreiken van voedsel, dekens en kleding. De pontonniers werden ingekwartierd bij Nijkerkse gezinnen tegen een vergoeding van 80 cent per persoon per dag. De inkwartiering van de pontonniers kostte tussen 15 januari en 15 mei ruim 4727 gulden.[299] Vlak voor hun vertrek op 12 mei uitten zij in een krantenbericht hun grote tevredenheid over hun verblijf.

> Zeer Geachte Heer Redacteur! Verzoeke beleefd opname in Uw veel gelezen blad; bij voorbaat onzen hartelijken dank.
> Door deze bieden wij, Pontonniers, de burgerij van Nijkerk onzen hartelijken dank aan voor de behandeling, die onze soldaten tijdens hun verblijf in Nijkerk van de burgerij ondervonden hebben. In de eerste plaats onzen hartelijken dank aan de burgers, die vrijwillig onze jongens tot inkwartiering hebben genomen en ze behandeld hebben of het hunne eigen kinderen waren. Wij zien met leede oogen onzen vertrekdag naderen, want, zooals wij door de burgerij behandeld zijn, zullen wij zoolang de oorlog duurt, wel nooit weder behandeld worden; want nadat de gemeente Nijkerk en hare burgers door den Watersnood veel schade hebben geleden, hebben ze voor ons niets en geen geld ontzien om ons dezen tijd zoo genoegelijk mogelijk te maken en ons door de moeilijke tijden, welke wij als soldaten te doorstaan hebben, met vreugde heen te helpen. Bij ons vertrek roepen we hun dan ook een driemaal Hoera toe. Als we geen dienst hadden, wisten wij niet of we soldaat of burger waren, daar ze ons niet als hun gelijken, maar nog meer als hun gelijken behandeld hebben, want niets was te goed voor ons, en daarom nogmaals een driewerf Hoera en onzen hartelijken en welgemeenden dank aan de burgers der gemeente Nijkerk.
> De dankbare Pontonniers der Ponton-Afdeeling 1ste Divisie Veldleger. Nijkerk, 12 mei 1916.

Tekst 93. Ingezonden bericht in de Nijkerkse Courant van 12 mei 1916 waarin de pontonniers hun dank betuigen aan de inwoners van Nijkerk voor de opvang en verzorging tijdens hun inkwartiering in de periode van 15 januari tot 15 mei 1916.

Op dinsdag 20 januari kwam in het Nijkerkse stadhuis de Plaatselijke Watersnood-Commissie bijeen. Voorzitter van deze commissie was burgemeester J. de Lange, penningmeester G. van de Bunt en secretaris notaris A.D.S. Colenbrander. Het lid A.J. van de Grootheveen kon deze eerste vergadering niet bijwonen omdat hij wegens dreigend gevaar van het water zijn huis in de Achterhoek niet kon verlaten. De commissie vergaderde nog drie keer, namelijk op 3 maart, 29 maart en 31 mei.[300] De acht leden van de commissie besloten twee zittingsdagen te houden waarop iedereen zijn schade kon melden en een collecte te organiseren onder de plaatselijke bevolking. Aan giften brachten ruim 460

298 AGN inv. nr. 957, 958.
299 Zie het kasboekje in AGN inv. nr. 956. Voor de geschiedenis van de Nederlandse pontonnniers Eysten 1908.
300 De overige leden van deze commissie waren E. van den Pol (wethouder), A. van Dijkhuizen (wethouder), H. van Hell, G. Kroon en W. van Wijland.

Nijkerkers gezamenlijk een bedrag bijeen van 14.623 gulden.[301] Provinciale Staten schonk 58.780 gulden. De totale inkomsten bedroegen 73.403 gulden. In de eerste maanden van 1916 werd 72.238 gulden aan de 'watersnoodlijdenden' uitgekeerd. Dat betrof onder meer vergoeding voor het verlies van 250 koeien, 400 varkens, 50 schapen, 1500 kippen en 5 paarden. Daarnaast was er veel hooi verloren gegaan. De schade in de Puttense buurtschappen Hoef en Nulde viel mee. Aan gebouwen, roerende goederen, te veld staande gewassen en landerijen bedroeg de schade 9786 gulden. De door de Puttense watersnoodcommissie georganiseerde collecte bracht 7273 gulden op. Daarom besloten Provinciale Staten alleen het ontbrekende bedrag van ruim 2500 gulden uit te keren.[302]

Burgemeester en Wethouders van Nijkerk,
Gezien het voornemen van den Heer Commissaris der Koningin in Gelderland om voor deze gemeente in te stellen eene

PLAATSELIJKE WATERSNOOD-COMMISSIE

als bedoeld in artikel 2 van het Provinciaal Besluit van 15 Mei 1877 (Provinciaal Blad No. 62),
Hebben besloten:
1e. thans reeds over te gaan tot de

INZAMELING VAN GIFTEN

bij de Ingezetenen ter verzorging van de noodlijdenden door den watersnood binnen den kring der gemeente en
2e. daartoe dezer dagen eene lijst ter inteekening te doen aanbieden.

NIJKERK, den 17 Januari 1916.

Burgemeester en Wethouders voornoemd,
De Secretaris, *De Burgemeester,*
H. A. NAB. J. DE LANGE.

Afb. 170. Affiche van de Plaatselijke Watersnood-Commissie in de gemeente Nijkerk. Hierin kondigde de commissie aan onder de plaatselijke ingezetenen een inzameling te houden om de getroffenen van de watersnood van 1916 te helpen (AZA inv. nr. 122).

Op maandag 24 januari bracht Hare Majesteit Koningin Wilhelmina een bezoek aan Nijkerk. Zij volgde daarbij het voorbeeld van haar vader Koning Willem III. Hij bezocht in 1855 en 1861 diverse dorpen in de Betuwe en in het Land van Maas en Waal na het doorbreken van enkele rivierdijken. Omstreeks het middaguur arriveerde zij per auto op het stadhuis in Nijkerk. Daar maakte zij kennis met de leden van de Watersnood-Commissie en enkele personen die zich buitengewoon hadden onderscheiden bij het redden van drenkelingen. Onder hen de groentekoopman C. Worst, de schipper R. Nieboer en de veldwachter J.A. Peterman.[303] Het gezelschap bezocht eerst de Nijkerkersluis en daarna het rampgebied in de Doornsteeg en in de omgeving van de Bunschoterweg. Even over drie uur vertrokken zij vanaf station Nijkerk.[304] Koningin Wilhelmina schonk, evenals destijds haar vader, aan het Landelijk Watersnood Comité 10.000 gulden.[305]

301 Enkele gevers waren Mej. A. van Elfrinkhof 1000 gulden; jhr. mr. P.E.W. van Weede 500 gulden; G.F. Callenbach 200 gulden; A.D.S. Colenbrander 100 gulden; D. van der Waay 5 gulden en de Wed. Cozijnsen 1 gulden.
302 GAP inv. nr. 389. Zie ook het verslag van de ramp in Putten in de Puttense Courant, 14e jaargang no. 6 d.d. 14 januari 1916.
303 AGN inv. nr. 959. Uitreiking van watersnoodmedailles bij K.B. van 22 januari 1917 no. 59.
304 Zie voor een verslag van het bezoek van Koningin Wilhelmina aan Nijkerk Wouda 2016: 78-80. Tussen 17 en 25 januari bezochten Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik veel plaatsen in het rampgebied. Verslagen hiervan in Wouda 2016: 69-81.
305 Van der Meulen 2013: 315-317.

Afb. 171. Voor- en achterzijde van de watersnoodmedaille in brons uitgereikt aan groenteman C. Worst voor zijn hulp bij het redden van drenkelingen tijdens de watersnoodramp van januari 1916. Ook onderscheiden werden J. de Lange (burgemeester), J. van Elfrinkhof (dijkgraaf), H. van Hell, J. van Hell (heemraden), J.A. Peterkamp, G.J.E. Bult, R. de Vegte (veldwachters), R. Nieboer (schipper), J. Mulder (boomkweker), J. Martensen (arbeider), A. v.d. Bunt (arbeider), A. van Meerveld (landbouwer) (AGN inv. nr. 959. Foto Theo Slijkerman).

De schade aan de zeedijk en de financiële afwikkeling

De noordwesterstorm van 13 en 14 januari 1916 veroorzaakte een enorme schade aan de Arkemheense zeedijk. Of de zeedijk ooit eerder zo zwaar te lijden gehad heeft, is niet met zekerheid te zeggen. Uit het verleden weten we immers alleen dat bij stormrampen de polder onder water liep. Hoeveel dijklengte er toen werd weggeslagen, vermelden de bronnen niet. Van het aantal slachtoffers zijn we evenmin op de hoogte. Vóór 1800 zijn er geen betrouwbare gegevens over slachtoffers en de geleden materiële schade. Er bestond geen slachtofferregistratie omdat een nationale overheid ontbrak.[306] Maar zelfs al zou het in vroeger eeuwen erger geweest zijn, dan nóg blijft de watersnoodramp van 1916 in de beleving van de inwoners van Nijkerk, Spakenburg en Bunschoten de grootste ramp die hun polder(s) ooit getroffen heeft. De watersnoodramp van 1916 heeft vooral zoveel indruk gemaakt vanwege het onverwachte karakter en de geografische omvang. Om die reden is over deze ramp, zowel in plaatselijke als in landelijke publicaties, veel geschreven.[307] Op diverse plaatsen vonden ook in januari 2016 nog herdenkingen plaats.

In Putten en Nijkerk achtte men vanwege de volledige stenen zeewering van de Arkemheense zeedijk een ramp met een omvang als in 1916 niet meer mogelijk. Dijkgraaf, heemraden en geërfden van de Arkemheen, evenals de inwoners van Nijkerk, wisten niet beter of een dijk die model kon staan voor de beste in ons land bood voldoende bescherming. Begin twintigste eeuw was men van mening dat wat in meer dan een halve eeuw niet was voorgekomen, zeker ook in de toekomst zou uitblijven. En tóch gebeurde het. De materiële schade was enorm. Het herstel van de zeedijk ging de financiële mogelijkheden van de polder ver te boven. Wat was er precies aan de hand?

306 Van Dam 2010: 4.
307 Zie voor een opgave van literatuur en wetenschappelijke publicaties over de watersnoodramp van 1916 Wouda 2016: 11-13 in de noten 3 t/m 8.

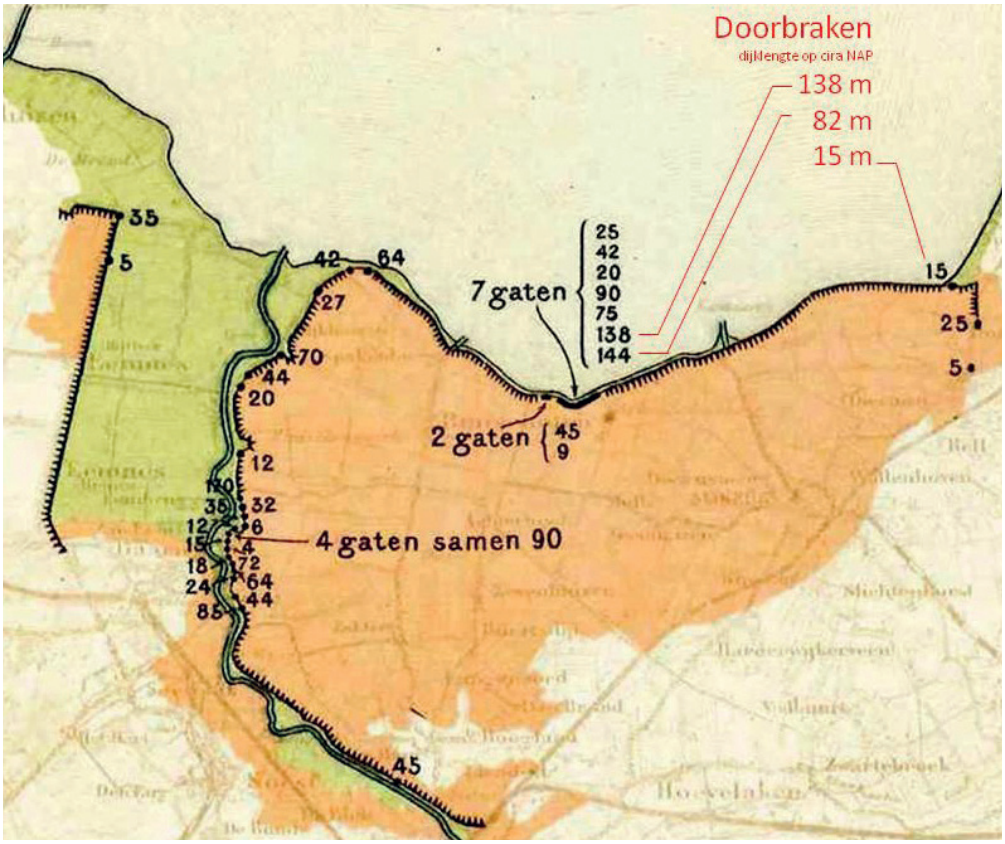

Kaart 75. Dijkdoorbraken en de gaten in het dijktalud tijdens de watersnoodramp van januari 1916. De getallen geven de lengte van de doorbraken en de gaten aan in de Eemdijk en de Arkemheense zeedijk bij Nekkeveld en bij Nulde (bewerking Theo Slijkerman).

Het zwaarst getroffen was de Nijkerkerdijk tussen Ark en de Laak. De bovenkant van de steenglooiing was overal losgewoeld. Veel stenen waren met het binnentalud weggespoeld. Bij Nekkeveld brak de dijk op twee plaatsen door met op NAP-hoogte een gezamenlijke lengte van 220 meter. Aan de Putterdijk was de schade minder. Wel was op diverse plekken de bovenkant van de steenglooiing los gewoeld en was er een doorbraak van 15 meter bij boerderij De Voordijk met op diverse plaatsen afschuiving van het binnentalud.[308] Vanwaar dit grote verschil in schade tussen de zeedijk ten westen en ten oosten van de Arkersluis? De verklaring is te vinden in de brief die het dijkbestuur in april 1916 stuurde aan de minister van Waterstaat.[309] Er was namelijk een aanzienlijk hoogteverschil tussen beide delen van de zeedijk. De hoogte van de Putterdijk was 3.25 meter boven NAP, maar een groot deel van de Nijkerkerdijk lag tussen de 2.65 en 3.25 meter boven NAP. Het water bereikte op 13 en 14 januari een hoogte van 3.25 meter boven NAP en liep dus al direct over de lage gedeelten, waardoor de binnentaluds uitspoelden en er soms alleen nog maar een gedeelte van de steenglooiing aan de buitenkant over was. Hoe

308 Met dank aan Theo Slijkerman voor het verstrekken van de exacte gegevens betreffende de dijkdoorbraken.
309 AZA inv. nr. 122.

wrang het ook klinkt, deze grote ramp had minder rampzalige gevolgen gehad als de Arkemheense zeedijk overal 3.25 meter hoog geweest was. Is dat het dijkbestuur te verwijten? Die vraag is moeilijk te beantwoorden. Het dijkonderhoud vanaf de voltooiing van de steenglooiing in 1860 vertoont een normaal onderhoudspatroon. De bouw van de stoomgemalen vergde in die tijd veel aandacht en financiële offers. Na 1900 werden extra gelden vooral geïnvesteerd in het verharden van polderwegen. Dat neemt niet weg dat in 1905 ook een gedeelte van de zeedijk werd verhoogd.[310] Het dijkbestuur was zich waarschijnlijk wel bewust van het hoogteverschil tussen de Putter- en Nijkerkerdijk en het daaraan verbonden risico. Mogelijk was dijkverhoging met de daaraan verbonden kosten een proces van lange adem en kwam de stormvloed van 1916 eenvoudigweg te vroeg.

> 'Aan Zijne Excellentie den Minister van Waterstaat. Geeft met verschuldigde eerbied te kennen: het Bestuur van den polder Arkemheen, dat het zich bij schrijven d.d. 19 Februari 1916 heeft gewend tot Heeren Gedeputeerde Staten der Provincie Gelderland, met verzoek te willen bevorderen dat én door het Rijk én door de provincie Gelderland subsidie worden verleend in de buitengewone kosten, te besteden aan de herstelling en verbetering van den bij den storm van 13 en 14 Januari doorgebroken en over zeer groot deel der lengte zwaar beschadigde zeedijk […].
> Waar het Bestuur zich tot Uwe Excellentie wendt, met het eerbiedig verzoek te willen bevorderen dat door het Rijk een subsidie in de te maken kosten zal worden verleend, veroorlooft het zich Uwe aandacht te vestigen op het feit, dat de zeedijk van den polder Arkemheen, niet alleen van plaatselijk provinciaal Geldersch belang is, doch eveneens een gedeelte van de provincie Utrecht tegen het zeewater beveiligt, duidelijk bleek ons, hoe scherp ook van die zijde het grootste belang bij spoedige afsluiting der doorbraken en grondig herstel wordt gevoeld. Dat verder in de lasten van den polder Arkemheen door 2758 H.A. wordt bijgedragen in de volle lasten, terwijl 695 H.A. de halve lasten worden betaald, zoodat de noodtoestand waarin de polder gebracht is door de zware ramp welke hem getroffen heeft, voor Uwe Excellentie geen nadere omschrijving behoeft.
> Adressant zoude het ten slotte op hoogen prijs stellen indien Uwe Excellentie […] zo spoedig mogelijk een beslissing zoude willen nemen, omdat de thans in uitvoering zijnde herstellingswerken uit den aard der zaak reeds verband houden met het te maken verhoogde dijkprofiel en opdat het Bestuur toch de zekerheid verkrijgt, dat, zoo van Regeringswege subsidie mocht worden verleend, de gemaakte kosten aan daarvoor te stellen voorwaarden zullen voldoen. Het Bestuur van den polder Arkemheen.'

Tekst 94. Gedeelte van de concept-brief van april 1916 waarin het dijkbestuur aan de Minister van Waterstaat subsidie vraagt voor het herstel van de Arkemheense zeedijk na de stormschade van 13 op 14 januari 1916 (AZA inv. nr. 122).

Al op 19 februari 1916 stuurde de dijkstoel een brief aan Gedeputeerde Staten met een verzoek om subsidie zowel van het rijk als de provincie. Inmiddels had het ingenieursbureau J. van Hasselt & de Koning een raming gemaakt van de herstelkosten. Het dichten van de dijkgaten ten westen van de Arkersluis werd begroot op 300.000 gulden en ten oosten daarvan op 50.000 gulden. De dijkverhoging van de Nijkerkerdijk kwam op 80.000

310 AZA inv. nr. 111.

gulden en de reparatie van de steenglooiing aan de Putterdijk op 40.000 gulden, totaal 470.000 gulden.[311]

Op 27 mei 1916 bracht een delegatie van het dijkbestuur een bezoek aan het Ministerie van Waterstaat in Den Haag om het verzoek om subsidie kracht bij te zetten. Tevergeefs. Het verzoek om rijkssubsidie werd afgewezen.[312] De enige hoop was nu de provincie. Op 16 juni 1916 volgde overleg met Gedeputeerde Staten in Arnhem. Inmiddels was er een totale kostenberekening gemaakt. Het herstel van de zeedijk werd nog bijna 100.000 gulden duurder en kwam nu op 569.500 gulden. Daarnaast bedroeg de schade aan gebouwen, roerende goederen en te velde staande gewassen meer dan 90.000 gulden.[313] Astronomische bedragen. Vooral in vergelijking met de jaarlijkse inkomsten van de polder die in 1916 waren begroot op bijna 27.000 gulden. Uiteindelijk droeg de polder 100.000 gulden bij. Op 24 januari 1917 verleende de provincie een subsidie van 81.400 gulden.[314] Het resterende bedrag werd geleend tegen een rente van 5%, aflosbaar in 40 jaar. De polderlasten werden verhoogd van 6 naar 13,50 gulden per hectare.

De Arkemheense zeedijk hersteld

Het was zaak de polder zo snel mogelijk droog te krijgen. Zo lang de grote doorbraakgaten niet gedicht waren, liep het zoute zeewater door de getijdenwerking tweemaal per dag over het vruchtbare polderland. Men besloot de dijk voorlopig te dichten met kistdammen. Daarbij werden in de dijkgaten schoeiingen aangebracht van twee meter hoog. De tussenruimte werden opgevuld met zand. Zo voorkwam men het inlopen van zeewater en konden de duikersluizen bij eb worden opengezet om het water te spuien.

Inmiddels had het ingenieursbureau Van Hasselt & de Koning in Nijmegen een herstelplan ontworpen. Op 11 mei 1916 was het definitieve plan gereed. De nieuwe dijk werd over de kistdammen heen gebouwd. Aan de zeezijde werd de dijk beschermd door een zinkstuk met een breedte van negen meter. Op de eerste anderhalve meter van het kleitalud bracht men op een bed van puin Drentse steen aan. Dan volgde over ruim twee meter zuilenbasalt met als ondergrond een rieten krammat. De dijk kreeg een hoogte van 3.80 meter. Het binnenbeloop van klei werd afgedekt met graszoden.

De DIJKSTOEL van den POLDER ARKEMHEEN maakt bekend, dat voor de werkzaamheden aan den Zeedijk **gevraagd worden**

flinke Arbeiders,

tegen **f 0.25** per uur.

Aanmelding bij den Opzichter op den dijk.

De Dijkgraaf,
J. VAN ELFRINKHOF.
De Secretaris,
R. COLENBRANDER.

Afb. 172. Advertentie voor het werven van arbeiders voor het herstel van de Arkemheense zeedijk na de watersnood van 13 en 14 januari 1916 (De Nieuwe Nijkerker van 20 mei 1916).

311 AZA inv. nr. 122.
312 AZA inv. nr. 2, notulen 27 mei 1916.
313 RAN inv. nr. 8902.
314 AZA inv. nr. 2, notulen 27 januari 1917. Op 19 januari 1916 verleende het Kroondomein in Den Haag de polder een lening van 20.000 gulden tegen 5%. De Nederlandsche Heidemaatschappij wilde hulp verlenen in de vorm van advies en personeel bij schade aan het landbouwgebied. Zie AZA inv. nr. 122.

> ‘De stand der werken aan den Zeedijk is als volgt:
> Tusschen de sluis en het stoomgemaal moet de kruin der dijk nog ter lengte van ongeveer 600 M. verhoogd en ter lengte van ongeveer 100 M. met zoden bezet worden. Tusschen het stoomgemaal en Rassenbeek is de dijk in orde. Tusschen Rassenbeek en Nekkeveld moet over een lengte van 275 M. een halve meter klei op de kruin gebracht worden. Tusschen Nekkeveld en de Laak moet het buitenbeloop ter lengte van ± 300 M. nog ter hoogte van 1½ M. met basalt bezet worden. Overigens vorderen de werkzaamheden vrij goed. Men verwacht dat over drie weken de werkzaamheden afgeloopen zijn. Nog ongeveer 180 personen zijn aan den dijk werkzaam, dat zijn meest personen uit deze gemeente. De meeste polderjongens zijn vertrokken. Overigens geen bijzonderheden’. Nijkerk den 11 september 1916. R. Mulder.

Tekst 95. Rapport van 11 september 1916 van dijkopzichter R. Mulder aan de dijkstoel van de Arkemheen over de stand van zaken bij het herstel van de Arkemheense zeedijk na de watersnoodramp van 13 en 14 januari (AGN inv. nr. 953).

De uitvoerder was aannemer J. Prins van Wijngaarden te Hattem. Hoe de werkzaamheden zijn verlopen is te lezen in de verslagen van dijkopzichter R. Mulder.[315] In juni 1916 waren er 340 arbeiders aan het werk. Daarvan kwamen er 100 uit Nijkerk. De overigen waren elders geworven via advertenties. De dijkwerkers verdienden bij een volle werkweek 14,75 gulden. Omgerekend naar een uurloon van 25 cent betekende dat een zesdaagse werkweek van tien uur per dag. De arbeiders van buiten Nijkerk – er waren onder meer steenzetters uit Sliedrecht aangetrokken – werden ondergebracht in twee grote keten en in de woning van de weduwe Landman in Nekkeveld. De weduwe Landman woonde met haar vier kinderen direct achter de zeedijk bij de Rassensluis. Het gezin was ternauwernood van de verdrinkingsdood gered. Na het herstel van de zeedijk en het vertrek van de dijkarbeiders betrok zij in september 1916 opnieuw haar woning.[316] Tussen juni en september 1916 waren de weersomstandigheden overwegend gunstig zodat de werkzaamheden vlot verliepen. Ook de onderlinge verstandhouding tussen de arbeiders en de opzichters verliep probleemloos. Er heerste orde en regelmaat. Eventuele dronkenschap werd gestraft met verwijdering van het werk. Ook de bewoners langs de dijk hadden geen klachten over het werkvolk. Op 11 september deelde Mulder aan de dijkstoel mee dat hij verwachtte rond 1 oktober klaar te zijn. Op dat moment werkte er nog 180 man aan de dijk, waarvan de meesten uit Nijkerk kwamen.

Voor het invallen van de winter was de zeedijk hersteld. Maar daarmee was beslist niet alles gezegd. De watersnoodramp van 1916 had grote gevolgen voor het bestuurlijk functioneren van de Arkemheen. Provinciale Staten van Gelderland legden dat vast in het nieuwe reglement van 1916.

Het polderreglement van 1916: de autonomie verloren

Naarmate de geschiedenis vordert, blijkt de rechtskracht van de diverse dijkrechten een steeds korter leven beschoren. De dijkbrief van 1356 werd pas na ruim 250 jaar vervangen door het dijkrecht van 1611. Dit dijkrecht was 140 jaar in gebruik tot 1752, waarna het 120 jaar later plaats moest maken voor het reglement van 1874. Slechts ruim 40 jaar later werd ook dit reglement ingrijpend herzien door het reglement van 1916. Behalve het dijkrecht

315 AGN inv. nr. 953. De zeven rapporten zijn gedateerd op 17 mei, 10 en 22 juni, 28 juli, 9 augustus, 11 en 17 september 1916.
316 Van Dooren 1994: 65.

van 1356 waren de overige dijkrechten en reglementen tot stand gekomen onder druk van de omstandigheden. Door verwaarloosd dijkonderhoud en ondeugdelijk bestuur werden de Staten van het Kwartier van Veluwe of Provinciale Staten steeds genoodzaakt in te grijpen en eisten zij aanpassing aan de veranderde tijdsomstandigheden. Dat was wel in het bijzonder het geval bij de totstandkoming van het reglement van 1916. Het reglement van 1916 vormde het sluitstuk van jarenlange pogingen van Provinciale Staten van Gelderland om het beheer van de Zuiderzeepolders te centraliseren.

In het algemeen heerst de mening dat het reglement van 1916 uitsluitend het gevolg geweest is van de watersnood van 13 en 14 januari. Toch is dat de halve waarheid. De watersnoodramp van 1916 heeft ontegenzeglijk het proces versneld. In 1909 lukte het Gedeputeerde Staten een nieuw reglement voor de zuiderzeepolders Oosterwolde, met Elburg, en Oldebroek tot stand te brengen. Voor de Arkemheen wilde het niet vlotten. In de notulen wordt wel regelmatig melding gemaakt van discussies tussen beide partijen over de interpretatie en handhaving van diverse artikelen, maar tot een totale herziening kwam het niet. Op 7 maart 1910 berichtte Gedeputeerde Staten dat er gewerkt werd aan een herziening van het reglement van 1874. In dit verband bezocht K. Pringle, hoofdingenieur van de provinciale waterstaat in Gelderland, op 11 september 1911 de Arkemheen. Hij inspecteerde de zeedijk, de kaden en de sluizen en bracht hiervan rapport uit. Daarna bleef het stil tot 1916.[317] Pas op de eerste vergadering na de watersnoodramp gehouden op 9 februari 1916 schreef dijkschrijver mr. Rudolph Colenbrander in het notulenboek: ‘Heeren Gedeputeerde Staten van Gelderland zullen de herziening van het Reglement op het beheer spoedig tot stand brengen.’

> ‘De Dijkgraaf opent de vergadering met een gevoel van weemoed wegens den ramp die den Polder getroffen heeft. De breuken in de zeedijk bij Nekkeveld zijn te zamen 400 meter breed, aldaar is de geheele dijk weggeslagen. Op nog zeven plaatsen is de dijk half weg. De steenglooiing is over aanzienlijken lengten, zoowel onder Nijkerk als Putten, losgewoeld, verstrooid en over den dijk naar binnen geworpen. Bij den Voordijk zijn ook gaten geslagen, en evenzoo in den Beekwal, een groot gat met diepe ontgronding. Aan belangstelling in het ongeluk dat den Polder overkwam heeft het niet ontbroken.
> Hare Majesteit, onze geëerbiedigde Koningin, heeft den dijk bezocht, evenzoo Zijn Koninklijke Hoogheid de Prins der Nederlanden, de Minister van Waterstaat, de Commissaris der Koningin, de Ingenieur Directeur van den Rijkswaterstaat, de Hoofdingenieurs van den Provinciale Waterstaat. Het heeft den Polder evenmin ontbroken aan goede raadgevingen van Heeren Gedeputeerde Staten en Ingenieurs, op grond waarvan de Heer J. Prins van Wijngaarden, aannemer, is ontboden, die in overleg met het Ingenieursbureau van de Heeren Van Hasselt en de Koning te Nijmegen bereid is de noodige werkzaamheden uit te voeren. Deze werkzaamheden zijn met het daaraan verbonden risico niet te overzien, zoodat de Heer J. Prins van Wijngaarden volgens eenheidsprijzen onder controle van het Ingenieursbureau Van Hasselt en de Koning het werk is aangevangen. Eene voorlopige afsluiting was gereed, doch is 8 februari door hooge zee doorbroken. Heeren Gedeputeerde Staten van Gelderland zullen de herziening van het Reglement op het beheer spoedig tot stand brengen enz. enz..’ Getekend de dijkschrijver Mr. Rudolph Colenbrander.

Tekst 96. Notulen van de Geërfdendag van de polder Arkemheen van woensdag 9 februari 1916. Dit is de eerste vergadering na de watersnoodramp van 13 en 14 januari 1916. Aanwezig waren 43 geërfden (AZA inv. nr. 21).

317 AZA inv. nr. 21 en 22.

In de ‘Memorie van toelichting op het Ontwerp-Reglement voor de polder Arkemheen’ lezen we welk doel Provinciale Staten voor ogen stond bij de herziening van het Arkemheense reglement. Leidraad was het Rivierpolderreglement. Dit reglement was de grondwet van de waterschapswetgeving in Gelderland en diende ‘met het oog op de zeer gewenschte uniformiteit zo veel mogelijk te worden gevolgd’. In het Ontwerp-Reglement staat steeds in de marge vermeld welk artikel van het Rivierpolderreglement model gestaan heeft. Wat waren de belangrijkste veranderingen?

Bij het dijkrecht van 1611 was de oppervlakte van de polder voor het eerst vastgelegd op de kaart van Bernardt Kempinck uit 1610. Dat was gebeurd op grond van het ondergelopen gebied bij de Allerheiligenvloed van 1 november 1570. Bij de watersnood van 1916 liep echter een veel groter gebied onder water. De zeedijk beschermde dus meer land dan men tot nu toe had aangenomen. Dat betekende dat ook het gebied van de polder moest worden uitgebreid. Die uitbreiding vond plaats in de Nijkerkse buurtschappen Holk, Nautena, Slichtenhorst en Wullenhoven. De nieuwe polderkaart verscheen op 28 maart 1916.[318]

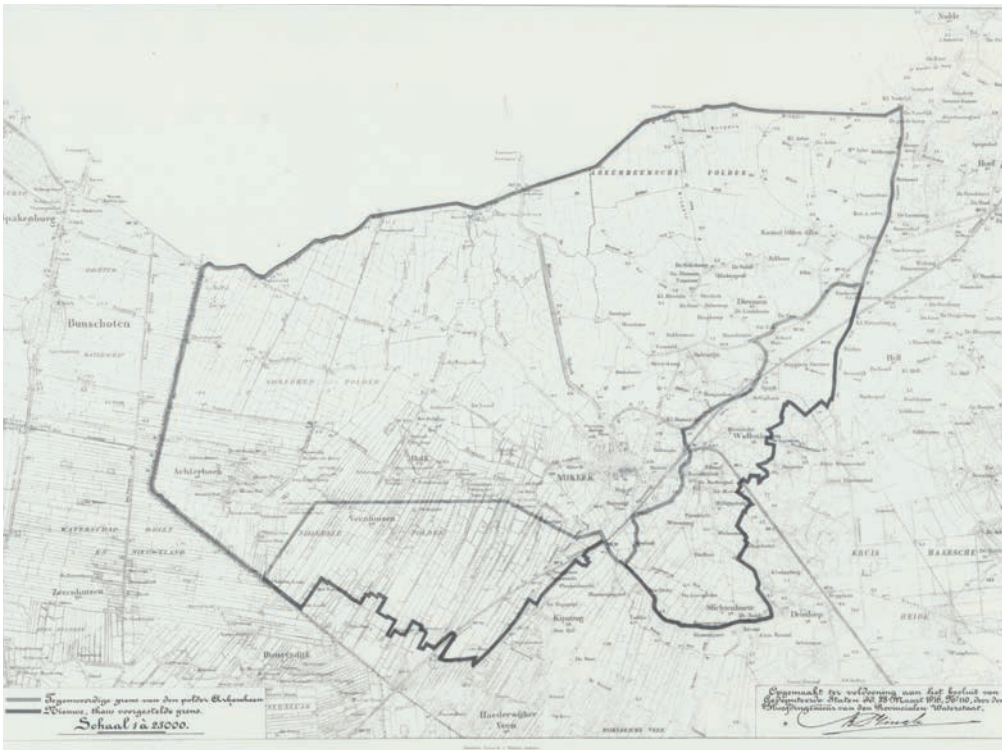

Kaart 76. Uitbreiding van de polder Arkemheen in de Nijkerkse buurtschappen Holk, Nautena, Slichtenhorst en Wullenhove als gevolg van de watersnood van 1916 (Provinciale Staten inv. nr. 943. Foto Gelders Archief).

318 Kaart van de polder Arkemheen ter voldoening aan het besluit van Gedeputeerde Staten van Gelderland d.d. 28 maart 1916 no. 110. Origineel 52 x 40 cm. AGS inv. nr. 943. Twee exemplaren van deze kaart bevinden zich in AGN inv. nr. 953.

In overeenstemming met het Rivierpolderreglement werden ook de namen van de diverse instanties gewijzigd. De zestienen – al eerder gecommitteerden genoemd – werden nu (zestien) hoofdgeërfden. Dijkgraaf, heemraden en hoofdgeërfden vormden niet langer het bestuur, maar kregen de naam gecombineerd college. De aanduiding dijkstoel werd gereserveerd voor dijkgraaf en heemraden. De dijkgraaf werd benoemd door de koning en legde de eed af in handen van de commissaris. Verantwoordelijk voor de financiën bleef de ontvanger. De dijkschrijver heette voortaan secretaris. De secretaris werd benoemd door Gedeputeerde Staten na voordracht van drie personen door het gecombineerd college. Ook de ontvanger werd op voordracht van de dijkstoel benoemd door het gecombineerd college. Voortaan waren de functies van secretaris en ontvanger onderling verenigbaar. Dat gebeurde in de periode 1909-1917 toen Rudolph Colenbrander beide functies vervulde.

Met deze wijzigingen konden de Arkemheense geërfden nog wel uit de voeten. Veel meer moeite hadden zij met de verdwijning van de jaarlijkse geërfdendag. Voor de geërfden was deze bijeenkomst op de eerste woensdag in april een bestuurlijk hoogtepunt. Op die dag kozen zij de zestienen, stemden zij mee bij de benoemingen van dijkschrijver en ontvanger, stelden zij de hoogte van het morgengeld vast en bespraken zij met de dijkstoel de plannen ten aanzien van dijkonderhoud, sluisbouw en schouwdagen voor het komende jaar. Dat werd met ingang van het nieuwe reglement van 1916 allemaal verleden tijd. De besluitvorming over al deze zaken lag nu bij het gecombineerd college. In navolging van het Rivierpolderreglement werden de hoofdgeërfden gekozen via een in 24 artikelen omschreven schriftelijke stemprocedure.[319] Zeer ingrijpend waren de maatregelen op financieel gebied. Het gecombineerd college had de goedkeuring van Gedeputeerde Staten nodig voor het aangaan van geldleningen, het beleggen van gelden en het verhuren of verpachten van poldereigendommen. Begroting en jaarrekening – zelfs de betalingen uit de post 'onvoorzien' – moesten door de Staten worden goedgekeurd.

Zo kwam er in het voorjaar van 1916 een einde aan de zelfstandigheid van de polder Arkemheen. Opnieuw moesten dijkstoel en geërfden onder druk van een calamiteit – maar nu van een omvang als nooit te voren – toestaan dat de Provinciale Staten van Gelderland het heft in handen namen. Bij het in werking treden van het reglement van 1916 leverden zij definitief hun zelfstandigheid in. De tekst van het reglement verscheen al op 25 juli 1916 en bestond uit 202 artikelen.[320] Artikel 3 van het reglement luidde: 'Het bestuur van de polder heeft, onder het toezicht van Gedeputeerde Staten, het bestuur over alles wat op den waterstaat en de overige belangen van den polder betrekking heeft, op zoodanige wijze, als bij wetten, algemeene maatregelen van bestuur van provinciale reglementen of verordeningen is bepaald'. Gedwongen door de omstandigheden ging de zo lang gekoesterde autonomie verloren. Niet langer was de polder in staat zelfstandig het hoofd boven water te houden.

De Arkemheen was de laatste Gelderse zeepolder die onder toezicht van Provinciale Staten van Gelderland kwam. De watersnoodramp van 1916 had verstrekkende gevolgen. Het reglement van 1916 maakte een einde aan de zelfstandigheid van de polder Arkemheen.

319 Reglement op het beheer van de polder Arkemheen 1916 artikelen 96-120. Het aantal stemmen dat mocht worden uitgebracht werd voortaan gerelateerd aan het grondeigendom. Wie 1-6 hectare bezat had 1 stem; 6-12 hectare 2 stemmen, 12-25 hectare 3 stemmen, 25-50 hectare 4 stemmen, 50-100 hectare 5 stemmen en 100 of meer hectare 6 stemmen.

320 Het reglement werd door de Staten van Gelderland goedgekeurd bij besluit van 25 juli 1916 no. 36 en bij Koninklijk Besluit van 21 oktober 1916 no. 24. Het reglement van 1916 is opnieuw gewijzigd in 1937. Zie voor deze reglementen AZA inv. nr. 191 en 192.

Voor de Provinciale Staten van Gelderland betekende het een nieuwe overwinning in de al eeuwen durende strijd de provinciale waterstaat te centraliseren. Provinciale centralisatie en centralisatie van overheidswege vormden – zeker na de watersnoodramp van 1953 – in de twintigste eeuw de leidraad binnen de Nederlandse Waterstaat.

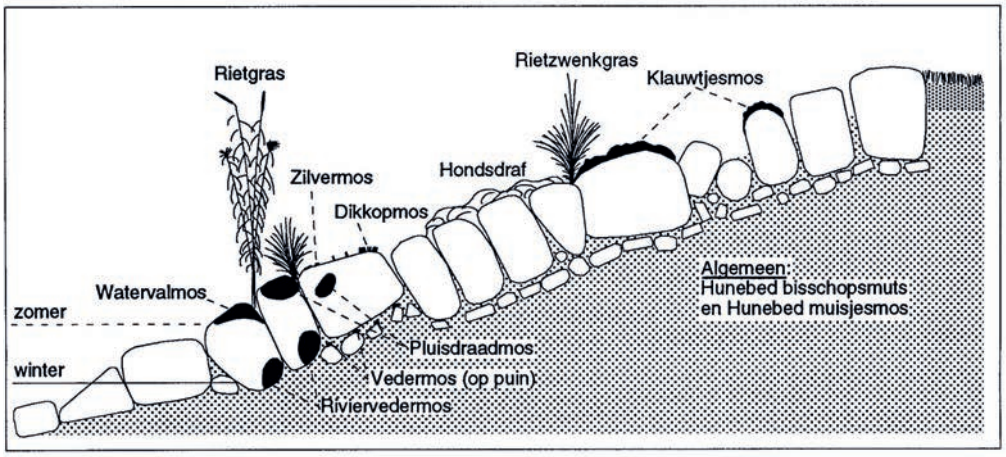

Afb. 173. Schets van de hedendaagse begroeiing van de steenglooiing van de Arkemheense zeedijk ter hoogte van de Wielssluis (Dirkse en Van Laar 1992: 100. Tekening Frank Brouwer).

Op 28 mei 1932 om 13.02 uur werd De Vlieter, het laatste gat in de Afsluitdijk, gedicht. Vier maanden later, op 20 september 1932, was de naam Zuiderzee officieel geschiedenis. De inpoldering van de Zuiderzee volgens plan van ir. Cornelis Lely kon beginnen.[321] Een periode van 576 jaar strijd tegen het water van de Zuiderzee was ten einde. De Arkemheense zeedijk degradeerde van een wakkere primaire zeewering aan de Zuiderzee tot een sluimerende slaperdijk aan het IJsselmeer. Op de kostbare natuurstenen glooiingen van de Arkemheense zeedijk groeit nu, niet meer bedreigd door hevige golfslag en hoge vloeden, een uitgebreide flora van ruim 150 verschillende vaatplanten en een grote diversiteit aan mossen. De eerste meters, nog steeds bezaaid met grote keien, zijn nauwelijks begroeid. De daarboven gelegen brede steenglooiing herbergt een dichte begroeiing van plantensoorten terwijl ook struiken als vlier en es hier te vinden zijn.[322] Uiteindelijk vonden cultuur en natuur elkaar op het dijktalud, dat kenmerkend was voor de nooit aflatende strijd van de Nederlander tegen het water.

Afb. 174. De begroeide steenglooiing van de Arkemheense zeedijk.

321 Zie voor een volledig overzicht betreffende de inpoldering van de Zuiderzee de publicaties van Cleintuar 1982 en Van der Ham 2007.
322 Dirkse en Van Laar 1992: 53, 98.

E

Epiloog

De polder Arkemheen en het Nederlandse poldermodel

Het poldermodel

Het begrip 'poldermodel' wordt in ons land gezien als een onderdeel van onze nationale identiteit. Sinds enkele decennia duikt het met enige regelmaat op in publicaties en in de media. Het woord 'poldermodel' dateert uit de eerste helft van de jaren negentig van de vorige eeuw. Dit begrip drukte toen op kernachtige wijze uit waarom de Nederlandse economie onder de Paarse kabinetten van Wim Kok zo goed presteerde. Het verwees naar de overlegeconomie waarin werkgevers, werknemers en overheid gezamenlijk een evenwichtige strategie uitstippelden met betrekking tot de economische groei. Het woord suggereerde dat dit overlegmodel terugging tot de democratische besluitvorming ten tijde van de middeleeuwse polders. Nu valt niet te ontkennen dat de huidige overlegeconomie iets te maken kán hebben met het ontstaan van de vele honderden polders in de middeleeuwen. Terecht merkt Milja van Tielhof in dit verband op dat de polder ook dankzij zijn fysieke eigenschappen – een vlak landschap – symbool kan staan voor de niet-hiërarchische verhoudingen die essentieel zijn in onze overlegeconomie. Zelfs kunnen de vele Nederlandse polders op zich eenvoudig staan voor typisch Nederlands.[1] Hoe het ook zij, wilde men de polder vrijwaren van overstromingen dan moest er wel 'gepolderd' worden.

Over de poldersporen in het verleden en de inhoud van het begrip 'poldermodel' is inmiddels veel geschreven. Het is niet mijn bedoeling om aan het slot van dit boek allerlei aspecten daarvan de revue te laten passeren.[2] Aan het eind van deze poldermonografie ligt het min of meer voor de hand de vraag te stellen of en in hoeverre de omschrijving van dit alom bekende en in het buitenland geprezen Hollandse 'poldermodel' overeenkomst vertoont met de eeuwenlange geschiedenis van de overlegstructuur in de polder Arkemheen. De Arkemheen is immers een laat-middeleeuwse polder en tevens de oudste Gelderse Zuiderzeepolder.

Voordat ik daar in grote lijnen op inga, is het nodig eerst vast te stellen wat ik onder het begrip 'poldermodel' versta. Ik neem daarvoor de definitie over die Nobel gebruikt bij zijn beschrijving van het poldergebied Cromstrijen, bij Numansdorp in de Hoeksche Waard, en die ook door Jeurgens wordt gehanteerd. Volgens hen kenmerkt het poldermodel zich door 'vreedzaam overleg gericht op consensus, waarbij alle partijen min of meer op voet van gelijkheid betrokken zijn en niet eenzijdig een conclusie afdwingen'.[3] Dat betekende overigens niet dat er geen ruzie en onenigheid voorkwam. 'Betrokkenheid en draagvlak bleven ondanks gekrakeel gegarandeerd, want alle deelnemers waren tegelijkertijd belanghebbenden: ze moesten er wel uitkomen', schrijft Herman Pleij.[4] Conflicten vormen een integraal onderdeel van het overlegproces. Het 'poldermodel' is een samenlevingsvorm

1 Van Tielhof 2015: 96.
2 Zie o.a. Bos, Ebben en Te Velde 2007; Prak en Van Zanden 2013, Pleij 2014, Van Tielhof 2015.
3 Bos, Ebben en Te Velde 2007: 30 en 220.
4 Pleij 2014: 197.

waarin belangentegenstellingen aan het licht komen, maar waar vervolgens een oplossing voor gevonden dient te worden.[5]

De drie geledingen: Putten, Nijkerk en Harderwijk

In 1356 sloegen de gezamenlijke geërfden uit Nijkerk én Putten de handen ineen en vroegen de Gelderse hertog de Arkemheen te mogen bedijken. Dat was een gemeenschappelijk besluit. De hertog benadrukte dat ook in het dijkrecht. Het ging om de bouw en het onderhoud van een 'gemeinen dijck'. Puttenaren én Nijkerkers droegen daarvoor samen de verantwoordelijkheid. Dat hield een zeker risico in. Zou het wel harmoniëren tussen Puttenaren en Nijkerkers? En dat niet alleen. Er was bovendien sprake van een geografische ongelijkheid. Tweederde deel van de polder lag in Nijkerk, eenderde deel in Putten. Zouden de Nijkerkers niet voortdurend hun stempel drukken op het beleid van de polder? Maar zouden anderzijds de Puttenaren zich niet voortdurend beroepen op hun oudste rechten? Nijkerk was immers tot 1530 onderdeel van het ambt Putten. Nog belangrijker bleek in de loop van de tijd de maatschappelijke en economische ontwikkeling van beide gemeenten. Nijkerk kreeg in 1413 stadsrechten en verdedigingswerken, terwijl de welvaart vanaf de zeventiende eeuw toenam door de tabakscultuur, later gevolgd door industriële vestigingen. Putten daarentegen bleef een dorpse boerensamenleving aan de rand van de Veluwse stuwwal.

Vanaf omstreeks 1450 meldde zich een derde belanghebbende in de polder: Harderwijk. In de tweede helft van de vijftiende en in de zestiende eeuw verwierven veel rechtspersonen en particulieren uit Harderwijk graslanden in de polder. Op grond daarvan kregen ook zij een plaats binnen de dijkstoel. Voortaan moesten Puttenaren én Nijkerkers én Harderwijkers het onderling eens worden. Verschil van mening lag voortdurend op de loer. Zouden ze er met z'n drieën wel uit komen? Ettelijke keren moest de hulp van 'hogere overheden' worden ingeroepen of moesten commissies uit de eigen gelederen trachten de meningen met elkaar te verzoenen. Toch zagen boeren, burgers, aristocraten en leden uit de adelstand kans dit stukje Nederland meer dan vijf eeuwen lang boven water te houden. Hoe hebben ze dat gedaan?

Polderen in de praktijk

Pas vanaf het eind van de zestiende eeuw zijn we op de hoogte van de overlegstructuur in de Arkemheen. Het begon allemaal in de periode 1575-1611 met een stevig conflict tussen de geërfden uit Putten/Nijkerk en Harderwijk. Onder aanvoering van de dijkgraven Claes en Ernst van Oldenbarnevelt als vertegenwoordiger van de Puttense en Nijkerkse belangen, werden de Harderwijkers volledig buitenspel gezet. Harderwijkers waren 'uitheemsen', die niet meebeslisten maar alleen 'gehoord' werden. Bovendien voerden de Van Oldenbarnevelts een op eigen gewin afgestemde machtspolitiek. Het gevolg was vriendjespolitiek, wanbeleid en zelfs fraude. De zeedijk werd slecht onderhouden. De polder liep regelmatig onder water. In 1588 was de maat vol. De Harderwijkers zochten steun bij het Gelderse Hof in Arnhem. Door bemiddeling van het Hof kregen zij het recht vier adjunct-heemraden af te vaardigen in het dijkbestuur. Daardoor kregen de Harderwijkers echter evenveel macht als de dijkgraaf en de drie heemraden uit Putten/Nijkerk. Bovendien konden de stemmen staken. De onenigheid bleef. Geschillen, twisten en partijschappen zaaiden verdeeldheid. Zelfs over het herstel van de zwaar beschadigde zeedijk kon

5 Prak en Van Zanden 2013: 15; Pleij 2015: 198-199.

men het in 1608 niet echt eens worden. Pas bij het dijkrecht van 1611 zorgden de Staten van Gelre voor een nieuw evenwicht door de Harderwijkse geërfden één heemraadszetel toe te kennen in het dijkcollege.

Van 1611 tot ca. 1740 werd er in het algemeen flink gepolderd. Het grote dijkherstel na de invoering van het dijkrecht verliep voorspoedig. Het noodzakelijke onderhoud aan de paal- en schoeiingdijken en de houten duikersluizen in de zeedijk werd in onderling overleg zonder al te veel problemen geregeld. Een bijzondere coöperatieve samenwerking tussen de Arkemheense dijkstoel, de geërfden en het ambtsbestuur van Nijkerk resulteerde in 1703 in de aanleg van de eerste stenen schutsluis in de Arkervaart. De verwoestende gevolgen van de paalworm in de tweede helft van de jaren veertig zorgden opnieuw voor spanningen. Financieel kwam de polder in zwaar weer. Op grond daarvan waren de Staten van mening dat er bestuurlijk moest worden ingegrepen. Gedurende een periode van ruim drie jaar namen zij het bestuur van de polder over. Van 30 oktober 1750 tot 3 april 1754 ontbreken om die reden de notulen van het dijkbestuur.

In 1752 zorgde een nieuw dijkrecht voor de nodige stabiliteit. Onder de deskundige leiding van dijkarchitect Pieter Straat en dijkopzichter Cornelis Boeijer, beiden uit West-Frieland, werd een deel van de Arkemheense zeedijk van een steenglooiing voorzien. Leningen van rechtspersonen en particulieren zorgden voor voldoende financiële middelen. Het nieuwe dijkrecht handhaafde de driejaarlijkse afwisseling van dijkgraven uit Putten en Nijkerk. De heemraden werden voor het leven benoemd en duidelijk omschreven instructies voor de ontvanger, dijkschrijver en dijkbode garandeerden een evenwichtiger beleid. In 1778 stak de tegenstelling tussen Putten en Nijkerk nog één keer de kop op bij de verkiezing van twee dijkgraven. Na overleg met het Hof in Arnhem zorgde het kiescollege van zestienen zelf voor een oplossing. Een omvangrijk bouwkundig project als de bouw van vijf stenen duikersluizen in de periode 1768-1776 werd eensgezind geklaard. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw traden leden uit de geslachten Van Delen, Bentinck en Van Lynden regelmatig op als dijkgraaf. Van spanningen tussen deze adellijke heren en de burgerlijke leden binnen het dijkcollege is in de bronnen geen spoor te vinden.

Van partijschappen tussen patriotten en prinsgezinden in het laatste kwart van de achttiende eeuw was in de polder evenmin sprake. Al in 1778 benoemden de geërfden een patriottische voorman in de persoon van Hermannus Casijn Suermondt tot dijkgraaf. Vóór de binnenkomst van de Fransen in 1795 bestond het dijkcollege al uit patriotten. Dijkgraaf, ontvanger en dijkschrijver behoorden zelfs tot de eerste representanten in de gemeenten Putten en Nijkerk. Ook de missiven en decreten uitgevaardigd ten tijde van de Bataafse Republiek, het koninkrijk Holland en de Franse tijd speelden het dijkcollege en de geërfden niet uit elkaar, integendeel. Eensgezind verdedigden zij hun eigen autonomie en in 1817 werd het dijkrecht van 1752 in ere hersteld. Wel waren er in het eerste decennium van de negentiende eeuw grote schulden, maar die werden in de jaren daarna afgelost.

In 1822 ontstond er door de ondoorzichtige verkiezing van ontvanger Lambert van Elfrinkhof een conflict tussen de dijkstoel en de geërfden. Oorzaken waren een niet bijgehouden register van stemgerechtigde geërfden en het ontactisch optreden van dijkgraaf Samuel baron van Lynden. De geërfden zochten hun recht bij de Provincie, maar die bestempelde de affaire als een interne kwestie. De polder diende het geschil zelf op te lossen. Dat gebeurde door het benoemen van een nieuw fenomeen binnen de overlegstructuur: een commissie van ‘goede diensten’. Drie ‘wijze mannen’ afkomstig uit de drie geledingen deden uitspraak, die door de geërfden werd overgenomen.

Voor de dijkstoel en de geërfden uit Putten en Nijkerk stond in de jaren 1820-1885 de beheersing van het binnenwater centraal. In dit verband wreekte zich voor het eerst de geografische ligging – tweederde Nijkerk en eenderde Putten – en het hoogteverschil tussen beide delen van de polder. Als gevolg van de kanalisatie van de Arkervaart en de bouw van de schutsluis in 1703, was er een waterscheiding ontstaan tussen de Nijkerker en Putter polder. Veel graslanden stonden, vooral in de winter, regelmatig onder water. De natuurlijke lozing was onvoldoende. Op initiatief van de dijkstoel werd aan deskundigen en diverse commissies advies gevraagd. Vrijwel unaniem bepleitte men het bouwen van windgemalen. Maar waar? De geërfden uit Nijkerk en Putten bleven het jarenlang onderling oneens. Uiteindelijk werd in 1863 in de Nijkerkerpolder het windgemaal Hertog Reijnout gebouwd. Alleen de Nijkerkers betaalden molenlasten.

Direct daarna, in de jaren 1865-1868, rezen er opnieuw problemen. De bouw van het windgemaal in Nijkerk zat de Puttense geërfden niet lekker. Zij hadden de indruk dat de Nijkerkers vooral hun eigen belang gediend hadden. In dat geval, zo dachten zij, moest de scheiding maar compleet worden. Daarom stelden zij voor de polder tussen beide gemeenten op te delen. Toen vanwege deze opinie twee gekozen dijkgraven uit Putten én Nijkerk weigerden hun benoeming te aanvaarden, was de verwarring compleet. Opnieuw wist een commissie, nu bestaande uit negen leden onder leiding van H.M. van Weede uit Putten, de gemoederen te kalmeren. De scheiding werd afgeblazen en ook Putten kreeg in 1874 een eigen windgemaal. De vervanging van beide windgemalen door twee stoomgemalen respectievelijk in 1882 en 1885 verliep zonder strubbelingen. In 1860 werd de steendijk voltooid. Voldaan konden dijkstoel en geërfden terugzien op dit grote karwei. Met trots noteerden zij dat hun dijk ‘welligt de beste in ons land’ was. Voortaan geen overstromingen en geen natte voeten meer. Met in het achterhoofd die overtuiging zetten dijkgraaf, heemraden en geërfden van de Arkemheen hun werkzaamheden zonder grote problemen voort tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw.

Afb. 175. Zicht op de polder met in de verte het stoomgemaal Hertog Reijnout (foto Martin Weijmer).

De Arkemheen een 'model-polder'?

Het poldermodel kenmerkt zich, zo definieerden we hierboven, door 'vreedzaam overleg gericht op consensus, waarbij alle partijen min of meer op voet van gelijkheid betrokken zijn en niet eenzijdig een conclusie afdwingen'. Is deze definitie van toepassing op ruim vijf eeuwen overleg in de Arkemheen? Voor het beantwoorden van deze vraag ligt naar mijn mening de sleutel bij het onderling functioneren van de dijkstoel, het college van dijkgraaf, heemraden en geërfden. Zij bestuurden in feite in gezamenlijk overleg de polder. De dijkstoel werd in de Arkemheen vanaf 1356 'democratisch' gekozen door het college van zestienen, dat waren de geërfden in de polder. Zowel bestuurlijk als financieel legde de dijkstoel jaarlijks verantwoording af aan de geërfden. Binnen het dijkcollege was, ook vóór 1795, geen sprake van aristocratisch denken. Ook het standsverschil tussen adellijke dijkgraven, meestal ambtsjonkers uit Nijkerk en Putten, en burgerlijke heemraden leidde niet tot conflicten. Het dijkcollege was in het algemeen gericht op consensus. Het ingrijpen van de Staten van Gelre midden achttiende eeuw had eerder een financiële dan een bestuurlijke reden. In de negentiende eeuw zorgden diverse commissies, altijd samengesteld uit geërfden van beide kampen, voor consensus tussen de dijkstoel en de geërfden.

Dijkgraaf, heemraden en geërfden waren afkomstig uit drie plaatsen: Putten, Nijkerk en Harderwijk. Niet altijd werd er harmonieus samengewerkt. Terecht voerden de Harderwijkers lang strijd om hun belangen binnen het dijkcollege veilig te stellen. Puttenaren en Nijkerkers waren het onderling ook niet altijd eens. Nooit leidde dit echter tot onbestuurbaarheid van de polder. Hoe lang een conflict zich soms ook voortsleepte, altijd weer overwon het algemeen belang: het herstel van de zeedijk ter bescherming van de zeer rendabele hooi- en weilanden. Het meest sprekende voorbeeld daarvan was de waterbeheersing in de negentiende eeuw, uiteindelijk geconcretiseerd in de bouw van twee windgemalen en twee stoomgemalen.

Nobel zet aan het eind van zijn artikel over polderen in Cromstrijen vraagtekens bij 'al de jubelende bewoordingen over de vroegmoderne polder als symbool voor eensgezinde en consensusgerichte politiek'. Hij vindt het woord 'poldermodel' voor de voornamelijk achttiende-eeuwse overlegstructuur in Cromstrijen niet zo gelukkig gekozen.[6] Op grond van de hierboven geschetste eeuwenlange overlegstructuur van de polder Arkemheen ben ik geneigd mij aan te sluiten bij de opvatting van Herman Pleij, geciteerd door Nobel 'dat de gebruikelijk hiërarchische verhoudingen geen vat kregen op de polder en dat feodale structuren in hoge mate achterwege bleven.'[7] In de Arkemheen is wel degelijk gepolderd. Al polderend hebben Arkemheense bestuurders ervoor gezorgd, dat dit stukje Gelders Nederland niet ten prooi viel aan de Zuiderzee. Dat is een grote verdienste.

6 Nobel 2007: 48.
7 Nobel 2007: 47.

V

Verantwoording

Samenvatting

De geschiedenis van de zeepolder Arkemheen van 1356 (806) tot 1916 is in dit boek verdeeld over vijf hoofdstukken. Na een korte inleiding volgt in ***hoofdstuk 1*** de periode van 806 tot 1356. De eerste schriftelijke vermeldingen over het gebied dat later de Arkemheen zal gaan heten, dateren uit de negende eeuw. Door schenkingen verwerft het klooster in het Duitse Werden veel eigendommen in dit gebied. Ook de kloosters in Paderborn en Elten krijgen rond het jaar 1000 aanzienlijke bezittingen in de regio Putten/Nijkerk. Twee Werdense inkomstenlijsten uit het midden van de twaalfde en dertiende eeuw nuanceren de ontwikkelingen rondom dit bezit.

De informatie uit de Werdense inkomstenlijsten wordt bevestigd en aangevuld met gegevens uit de lijst met bezittingen van Herbertus van Putten ca. 1313 en de belastinglijsten van de schatting van Gelre uit ca. 1325. Het toponiem Schremmersteeg levert het bewijs, dat ook de Gelderse graven zélf begin veertiende eeuw landerijen in de Arkemheen bezitten. De bewoningscentra liggen begin veertiende eeuw in de Nijkerkse buurtschappen Ark, Nekkeveld, Veenhuis en Holk en in de Puttense buurtschap Diermen. Het middenwesten en het noordoosten van de polder zijn nog onontgonnen gebied.

In de jaren dertig van de veertiende eeuw neemt de Gelderse graaf het initiatief grote gebieden langs de Zuiderzee in tijns uit te geven. Daaronder valt ook de Arkemheen. De tijnsadministratie van de rentmeester van Veluwe tussen 1333 en 1336 in combinatie met toponymische gegevens maakt het mogelijk een aantal van deze grootschalige en individuele ontginningen te lokaliseren.

Ruim vier eeuwen ontginningsactiviteiten in de Arkemheen leveren nog vóór 1350 een beeld op van extensief gebruikte hooi- en weilanden en tientallen boerderijen merendeels gebouwd op pollen. Om deze vruchtbare landerijen tegen de oprukkende Zuiderzee te beschermen, vragen de geërfden uit Putten en Nijkerk in 1356 aan hertog Reijnout III van Gelre hun woongebied definitief te mogen bedijken.

De nederzetting Nijkerk ligt in de Arkemheen. Nijkerk is ontstaan in het gebied, dat in de negende eeuw Wunnilo heet en later volksetymologisch verbasterd is tot Wullenho(e). Uit de tekst van de Werdense oorkonde uit 855 blijkt, dat Wunnilo ontgonnen is vanuit de Werdense boerderijen in Putten. Daarom liggen er geen zelfstandige Werdense boerderijen in Wunnilo. Dit is bovendien de reden, dat Nijkerk tot 1530 tot het ambt Putten behoorde.

Het stichtingsjaar van Nijkerk is nog steeds in nevelen gehuld. Stichting op grond van een overeenkomst ten overstaan van de richter van Veluwe in het begin van de dertiende eeuw is onwaarschijnlijk. Studies over de ambtsontwikkeling in Gelderland wettigen deze conclusie, omdat het richtersambt begin dertiende eeuw in Gelderland nog niet functioneerde. Het toponiem Nijkerk – voor het eerst overgeleverd in 1313 – kan vanwege de stichting van de parochie Nijkerk begin vijftiende eeuw niet verklaard worden als ‘nieuwe’ kerk, waarbij de kerk in Putten de ‘oude’ kerk zou zijn. Hoogstwaarschijnlijk is Nijkerk ontstaan uit een niet overgeleverde vorm Nie-Ark of Nie-Erk, later verbasterd tot Niekark, Niekerk, Nijkerk.

Hoofdstuk 2 handelt over de periode van 1356 tot 1611. Het Arkemheense dijkrecht uit 1356 krijgt bijzondere aandacht evenals het dijkonderhoud van de *aarden dijk* volgens het systeem van verhoefslaging. De zeven bewaard gebleven Arkemheense dijkrollen uit de periode 1494-1716 worden uitvoerig besproken. Deze dijkrollen zijn een belangrijke bron voor multidisciplinair onderzoek. Zo geven zij onder meer de mogelijkheid een deel van het bezit aan geestelijke goederen van rechtspersonen uit Nijkerk, Putten, Harderwijk en Arnhem en van leden van de Harderwijkse magistratuur te achterhalen. Ook vormen de dijkrollen een belangrijke bron voor toponymisch onderzoek.

Omstreeks 1500 geeft hertog Karel van Gelre de opdracht een kanaal te graven van Nijkerk naar Wageningen om zo de Zuiderzee met de Rijn te verbinden. Aan de hand van alle tot nu toe bekende gegevens wordt het tracé van deze Nieuwe Rijn opnieuw verkend. Eind vijftiende eeuw neemt de invloed van de stad Harderwijk toe. De geërfden uit Nijkerk en Putten dulden echter op grond van het dijkrecht van 1356 geen inmenging van 'uitheemsen'. Dit leidt tot een hevig conflict in de laatste decennia van de zestiende eeuw mede veroorzaakt door het wanbeleid van enkele dijkgraven uit het geslacht Van Oldenbarnevelt. In 1588 komt door bemiddeling van het Hof van Gelre voorlopig een einde aan deze slepende kwestie.

De techniek van de zestiende-eeuwse sluisbouw komt aan de orde aan de hand van twee bestekken van de Spoysluis aan het eind van de Arkervaart in 1531 en de Langeroesluis in de Putterdijk in 1589. Door gebrek aan bronnen ontbreekt uit deze periode een financieel overzicht. Alleen de jaarrekening over 1588-1589 is overgeleverd. Die is echter niet representatief voor deze periode, omdat hij de sporen draagt van de onderlinge conflicten aan het eind van de zestiende eeuw.

Hoofdstuk 3 bestrijkt de periode van 1612 tot 1750. Op gezag van het Hof van Gelre wordt tijdens het Twaalfjarig Bestand een nieuw dijkrecht opgesteld, waarin voor het eerst de ambtelijke taken binnen de dijkstoel nauwkeurig worden omschreven. In het nieuwe dijkrecht staat de gemeenmaking van de zeedijk centraal. Bernardt Kempinck tekent de eerste kaart van de Arkemheen, waardoor de grootte van de polder wordt vastgelegd. Deze kaart wordt in detail besproken. Een *palen dijk* vervangt in deze periode langzamerhand de aarden dijk. Het hout komt voor een belangrijk deel uit Scandinavië. Zaagmolens in Hoorn verzagen het ruwe hout tot palen en planken, waarna het verscheept wordt naar Nijkerk. Ook inlands eikenhout, afkomstig van boerenerven in Putten en Nijkerk, wordt gebruikt. De meeste aannemers van dijkwerken komen uit West-Friesland. Plaatselijke aannemers leveren het rijshout, de graszoden voor het dijktalud en de heide voor de opvulling van de schoeiingen en de kistconstructies. Echte verticale paalschermen met kruinankers verschijnen pas tegen het eind van de zeventiende eeuw.

De aardhaling uit het voor en achter de dijk gelegen grasland geeft de meeste problemen. Verlies van vruchtbare weidegronden treedt in het bijzonder op bij het leggen van inlagen. Een goed voorbeeld hiervan is een inlaag in Nekkeveld in 1677. De komst van de paalworm in 1733 betekent het definitieve einde van de paaldijk, al talmt de Arkemheense dijkstoel met daadwerkelijk ingrijpen tot 1750.

Het dagelijks functioneren van de dijkstoel komt in dit hoofdstuk uitvoerig aan de orde. Hoe verliepen de verkiezingen van dijkgraaf en heemraden? Mocht een eenmaal gekozen dijkgraaf zijn benoeming weigeren? Wat was de taak en de taakomvang van de dijkschrijver, de ontvanger, de dijkbode en de dijkopzichter? Het verslag van de procesgang tegen een – overigens niet bewezen – frauduleuze ontvanger geeft een helder beeld van het risico dat deze polderbeambte liep.

18021 Het hoofd boven water.indb 528 23-04-18 17:06

De houten duikersluis is in de zeventiende eeuw, evenals in de eeuw daarvoor, het gangbare sluistype in de Arkemheense zeedijk. Zowel in de zeventiende als achttiende eeuw worden nieuwe sluizen in de Arkemheense zeedijk aangelegd, waarvan zowel de techniek als de materiaalleveranties de revue passeren. In 1664 ontwerpt Isaac van Geelkercken een kanaal door de Gelderse Vallei van Wageningen naar Nijkerk. De bijbehorende kaart en sluistekeningen worden besproken. De bloeiende tabakscultuur en de Arkemheense ossenhandel eisen een betere bereikbaarheid van de Nijkerkse haven in de binnenstad. De poging om omstreeks 1650 de Arkervaart te verbreden en te verdiepen stuit zowel op bezwaren van de Harderwijkse magistraat als op de tegenwerking van de bewoners van diverse Nijkerkse buurtschappen. Ambtsjonkers en geërfden slaan echter in 1703 de handen ineen en besluiten Nijkerk een economische impuls te geven door de aanleg van een stenen schutsluis in de Arkervaart. Aanbesteding, constructie en bouw van deze eerste stenen sluis in de zeedijk worden behandeld.

Hoofdstuk 4 beslaat een betrekkelijk korte periode, de jaren 1750 tot 1795. Rond 1750 zijn alle houtconstructies langs de zeedijk aangetast door de paalworm. Dijkstoel en geërfden zien geen kans overeenstemming te bereiken hoe deze noodsituatie op te lossen. De Staten van Gelre nemen daarop het heft in handen, stellen orde op zaken en dwingen in 1752 een nieuw dijkrecht af. Tevens krijgt de dijkstoel de taak de palen dijk door een *stenen dijk* te vervangen. De aanleg van de steendijk wordt geconcretiseerd door het ingaan op aspecten als de levering van puin en keien, het werk van de steenzetter en het dagelijks werk van de dijkopzichter. Aan de financiering van de steendijk door het aangaan van leningen van particulieren uit alle delen van de achttiende-eeuwse samenleving wordt uitvoerig aandacht geschonken. Overzichten van de aanvoer van hoeveelheden puin en keien in de periode 1754 tot 1795 sluiten dit onderdeel af.

Diverse paragrafen in dit hoofdstuk staan opnieuw in het teken van het dagelijks reilen en zeilen in de polder, zowel ten aanzien van het bestuur als de aanleg van de steendijk en de bouw van vijf stenen duikersluizen in de zeedijk tussen 1768 en 1776. Nieuw licht valt er in dit verband op het leven en het werk van de Amsterdamse architect Jan Bolten, die eveneens betrokken was bij de bouw van de torenspits van de Grote Kerk van Nijkerk. Verder is er aandacht voor de positie van de dijkgraaf in relatie tot de Staten van Gelre, de financiële problemen van de ontvanger, de hardnekkigheid van pachters, de koppigheid van een koster, het beledigen van een heemraad in functie en de verhouding tussen de geërfden van de Arkemheen en de Nijkerkse ambtsjonkers.

Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een bespreking van de sociaal-economische betekenis van de Arkemheen voor de regio Noordwest-Veluwe. De polder Arkemheen kenmerkt zich door een groot areaal aan zogenaamd losliggend land, land dat niet bij een aangrenzende boerderij hoort. Boeren op de zandgronden van de Veluwe kochten dit losliggend land voor het winnen van hooi en het weiden van vee. Ook rechtspersonen, veelal van religieuze of sociaal-maatschappelijke aard, kochten losliggend polderland als geldbelegging. Deze hooi- en weilanden werden meestal voor een periode van vier jaar in het openbaar verpacht. Een niet onbelangrijk deel van hun inkomsten, zo blijkt uit de bronnen, ontvingen deze rechtspersonen uit de verpachting van deze eenmaal als belegging aangekochte landerijen. Een duidelijk voorbeeld hiervan zijn de landerijen van het Sint Agnietenklooster, een onderdeel van de Harderwijkse kloostergoederen, in de achttiende eeuw en de hooi- en weilanden van het Burger Weeshuis in Nijkerk in de negentiende eeuw. Naast een analyse van het sociaal-economische belang dat deze rechtspersonen

hadden bij de verpachting van hun onroerend goed in de Arkemheen, komt ook de ontwikkeling van de pachtprijzen in beide eeuwen aan de orde.

Hoofdstuk 5 betreft de periode 1795 tot 1916, de tijd van de Nederlandse *waterstaat*. De politieke ontwikkelingen ten tijde van de Bataafse Republiek en de Franse tijd laten de polder Arkemheen niet onberoerd. In de jaren negentig bestaat de dijkstoel al voor een belangrijk deel uit patriotten onder leiding van dijkgraaf Van Lynden van Oldenaller. Centralisatie van waterstaatkundige zaken is het streven van de moderne waterstaat tijdens de Franse tijd en het Koninkrijk Holland. Ondanks alle decreten en missiven tracht de Arkemheense dijkstoel de autonomie te handhaven en houdt zij vast aan de rechtsgeldigheid van het dijkrecht van 1752. In het algemeen is er begin negentiende eeuw weinig duidelijkheid wie het in waterstaatszaken voor het zeggen heeft.

Een groot deel van de negentiende eeuw is de Arkemheense dijkstoel op zoek naar een oplossing voor de waterbeheersing in de polder, voornamelijk veroorzaakt door de ontginningen in de zuidelijke veengebieden en inklinking. Financiële problemen en animositeit tussen Nijkerk en Putten spelen opnieuw een rol bij het treffen van afdoende maatregelen. Uiteindelijk worden tussen 1863 en 1885 tegen zeer hoge kosten in het Nijkerkse en Puttense deel van de polder twee windgemalen en twee stoomgemalen gebouwd.

De gemeenten op de Noordwest-Veluwe worden ernstig getroffen door de watersnood van 1825. Slachtoffers, schade en schadevergoeding in Nijkerk, Putten en Harderwijk komen uitvoerig aan de orde. Eind jaren zestig weigeren enkele gekozen dijkgraven uit Nijkerk en Putten hun verantwoordelijkheid te nemen. Dijkgraaf en tevens minister van koloniën Willem baron van Goltstein stelt orde op zaken en onder zijn leiding komt in 1874 een nieuw polderreglement tot stand.

Landaanwinning is in de negentiende eeuw deel van onze nationale traditie. Nieuw land staat rond 1850 gelijk aan voldoende voedsel en nieuwe welvaart. Hierdoor ontstaan particuliere initiatieven om een kuststrook van enkele honderden meters breed langs de Gelderse Zuiderzeekust in te polderen. Uiteindelijk verkrijgen de initiatiefnemers koninklijke toestemming om de landaanwinning tussen de Putterdijk en Doornspijk te noemen naar de echtgenote van de latere koning Willem III, Sophia-waard. Vanwege de inmiddels ontworpen plannen voor de droogmaking van de Zuiderzee verzandt deze onderneming. Bekende waterstaatsingenieurs als Van Diggelen en Stieltjes spelen hierbij een rol. Eind jaren zestig worden de eerste polderwegen met klinkers verhard, zowel op initiatief van de gemeenten als van particulieren. In 1865 is de Arkemheense steendijk voltooid. Vanaf de twintiger jaren is de belangrijkste leverancier van puin en keien de Amsterdamse aannemer Jan Goedkoop. Zijn aandeel in de bouw van de steendijk wordt kwantitatief toegelicht.

In een aparte paragraaf wordt de financiële positie van de polder besproken. Bron daarvoor zijn de jaarrekeningen die op een aantal uitzonderingen na zijn overgeleverd vanaf 1653. Op grond daarvan is het mogelijk de ontwikkeling te laten zien omtrent de opbouw van de jaarrekening en in het bijzonder die van de schuldpositie – de cijfers over leningen, rente en aflosssing – in de periode van 1671 tot 1915.

Centralisatie op waterstaatkundig gebied is het credo van zowel Rijkswaterstaat als de provinciebesturen gedurende de gehele negentiende eeuw. Die pogingen lopen regelmatig stuk op de eenmaal verworven dijkrechtelijke vrijheden en privileges. Liever houdt het dijkbestuur zelf het hoofd boven water. De centrale overheden moeten vaak wachten tot het echt misgaat. Zover is het in de Arkemheen na de stormvloed van januari 1916. De steendijk breekt op meerdere plaatsen door en de polder loopt volledig onder water. Het

polderbestuur is financieel niet in staat de schade te herstellen. De provincie verstrekt leningen en geeft subsidie op voorwaarde dat de geërfden hun autonomie opgeven. Na 560 jaar komt er een einde aan de strijd om met eigen middelen het hoofd boven water en de voeten droog te houden.

In de ***Epiloog*** volgt vanuit een geschiedkundig overzicht van de overlegstructuur in de Arkemheen antwoord op de vraag of deze polder voldoet aan de gangbare definitie van het Nederlandse begrip 'poldermodel'.

Het archief van de polder Arkemheen

Het is hier de plaats om iets te vertellen over de belangrijkste archiefbron voor het schrijven van deze poldermonografie, het historisch archief van de zeepolder Arkemheen, in de noten steeds afgekort als AZA: Archief Zeepolder Arkemheen. Dit archief, dat stukken bevat uit de periode 1611-1947, is in 1956 naar aanleiding van het 600-jarig bestaan van de Arkemheen, geïnventariseerd door W. Zondervan. Tevens publiceerde Zondervan de herdenkingsuitgave 'Zeepolder Arkemheen 1356-1956', tot op heden de enige uitgave over de geschiedenis van de polder.[8] Het archief heeft een lengte van 36 strekkende meter. De inventaris bestaat uit 1084 nummers en een regestenlijst. In 1990 zijn diverse stukken toegevoegd.

In zijn inleiding op de inventaris schreef Zondervan in 1957: 'Helaas is de Zeepolder Arkemheen in de loop der eeuwen nooit in het bezit geweest van een eigen gebouw, zodat met name het archief […] gedurende die lange tijd vele bewaarplaatsen moet hebben gekend. Dit heeft steeds noodlottige gevolgen voor de volledigheid van de bewaarde bescheiden'. Vermoedelijk is het archief uit de periode 1356 tot ca. 1610 door brand verloren gegaan, maar zekerheid hierover ontbreekt. Het archief van de Arkemheen is om die reden niet te vergelijken met de archieven van bijvoorbeeld de Diemerdijk en van de hoogheemraadschappen als Rijnland, Schieland en de Noord-Hollandse droogmakerijen.[9] De oudste stukken van vóór 1611 zijn tussen 1612 en 1618 afgeschreven in twee folianten door dijkschrijver Engel Engelberts.[10]

Het archief van de polder Arkemheen heeft in de loop van de geschiedenis een zwervend bestaan geleid. De archiefstukken werden oorspronkelijk bewaard door een van de heemraden of door de dijkschrijver. Eind achttiende eeuw lag het archief in een kast en een kist in de Nijkerkse herberg De Roskam, omdat de dijkstoel daar veel vergaderde.[11] In maart 1895 bevond het archief zich ten huize van dijkschrijver L.J. Smits. Drie dagen na zijn overlijden, op 28 maart 1895, brachten enkele leden van de dijkstoel het archief over naar de kleine raadzaal van het gemeentehuis in Nijkerk.[12] Tussen 1927 en 1939 lag het archief in het Nutsgebouw aan de Kleterstraat. Tussen 1939 en 1969 en van 1985 tot 1998 lagen de stukken in de archiefbewaarplaats in een gedeelte van het Nijkerkse Gemeentehuis

8 Zondervan 1956. Het boekje telt 47 pagina's. Achterin lijsten met de namen van dijkgraven, heemraden, dijkschrijvers en ontvangers sedert 1610, heemraden sedert 1748.
9 Fransen 2009; Van Tielhof en Van Dam 2006; Van der Ham 2004; Danner e.a. 1994.
10 AZA inv. nrs. 178, 179 en 180.
11 AZA inv. nr. 608 fol. 53 en Mijnssen-Dutilh 1997: 17, 18 voor eenzelfde soort bewaarplaatsen van het archief en vergaderlokaliteit van het dijkbestuur van de Veen- en Veldendijk in Bunschoten. Zie ook de archiefkist van de Strijensche polder in Nobel 2012: 80.
12 AZA inv. nr. 101. Van deze overdracht is een proces-verbaal opgemaakt d.d. 3 mei 1895. Als bijlage bij dit proces-verbaal een lijst met 118 archiefstukken die zich in de kasten en de kist ten huize van L.J. Smits bevonden.

Afb. 176. Houten archiefkist (135 x 70 x 62 cm) van de polder Arkemheen. De kist staat in de vergaderzaal 'Arkemheen' in het waterschapshuis in Apeldoorn.

aan de Kolkstraat. In de tussenliggende periode van 1969 tot 1985 was het ondergebracht in het Polderhuis, Huize Hoogstraten, aan de Spoorstraat.[13] In 1998, een jaar na de fusie van het waterschap Noordwest-Veluwe met het waterschap Vallei & Eem, werd het archief overgebracht naar Archief Eemland in Amersfoort.[14] Sinds 2015 bevindt het zich in het Gelders Archief in Arnhem.

Het archief van de polder Arkemheen is – voor zover mij bekend – nooit eerder bron geweest voor een geschiedkundige studie. Wel waren de dijkrollen uit dit polderarchief uit de periode 1494-1716 een belangrijke bron voor mijn toponymische dissertatie over de namen van de bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen in deze Gelderse zeepolder.[15]

De zeepolder Arkemheen na 1916: een kort overzicht

In 1932 werd de Zuiderzee door de bouw van de Afsluitdijk tot het huidige IJsselmeer. De aandacht van het dijkbestuur verschoof van de Arkemheense zeedijk naar het erachter liggende polderland. De Nederlandse overheid propageerde in de naoorloge jaren een sociaal-economisch beleid gericht op verhoging van de landbouwproductie. Hét middel daartoe was de ruilverkaveling. Reeds in 1948 was door de Gelderse Maatschappij van Landbouw, afdeling Nijkerk, besloten voor de Arkemheense polder ruilverkaveling aan te vragen. Tussen 1955 en 1958 werden acht openbare vergaderingen gehouden waarin de algemene aspecten van de ruilverkaveling werden toegelicht. In Nijkerk en Putten werden tussen februari 1956 en maart 1957 respectievelijk 23 en 5 praatavonden gehouden bij boeren aan huis. Eind oktober 1958 werd in Nijkerk een anti-ruilverkavelingscomité opgericht. Dit comité heeft geen vergaderingen georganiseerd, waarschijnlijk omdat het de voorstanders geen gelegenheid wilde geven hun standpunt te verdedigen. Op 14 november 1958 sprak een meerderheid van de stemgerechtigden zich uit tegen ruilverka-

13 In Huize Hoogstraten, gebouwd in 1903/04, werd de eerste vergadering van het gecombineerd College van de Arkemheen gehouden op 25 januari 1967. Het besluit tot aankoop dateert van 11 december 1964.

14 De volgende uitgebreide gegevens werden mij verstrekt door Dion van Hooren, archivaris van de gemeente Nijkerk. Bewaarplaats van het archief van de zeepolder Arkemheen: 1927 t/m 1 juni 1939: Nutsgebouw Kleterstraat 16 (gemeentearchief, dossier E 52); 1 juni 1939 t/m 22 januari 1969: voormalige archiefbewaarplaats in het monumentaal gedeelte van het stadhuis (gemeentearchief, dossiers E 52 en 0977/02); 22 januari 1969 t/m 27 juni 1985: "polderhuis" Spoorstraat 1 (dit is echter niet expliciet te vinden in het gemeentearchief); 27 juni 1985 t/m 3 maart 1998, voormalige archiefbewaarplaats in monumentaal gedeelte stadhuis, sinds 1979 huidige gemeentelijke archiefbewaarplaats (gemeentearchief, dossier A003/06); 3 maart 1998 t/m 2014 Archief Eemland in Amersfoort; vanaf 2015 Gelders Archief in Arnhem. Toegang 1971.

15 Hagoort 2006.

veling van de Arkemheen.[16] De Arkemheen behield het historisch gegroeide landschapskarakter van een extensief gebruikt graslandgebied, gekenmerkt door de afwezigheid van bewoning.

RUILVERKAVELING ARKEMHEEN
Grondeigenaren, klein en groot: Weest op Uw hoede! Als deze verkaveling zou doorgaan en het gereedkomen ervan ong. 10 jaar zal duren, zullen U, Uw kinderen en wellicht Uw kleinkinderen tot bijna het jaar 2000 financieel overbelast worden. Een kleine gemeenschap zal in 30 jaar f 10.500.000, d.i. de helft van de totaalkosten, moeten opbrengen, een door vele kleine- en hypotheekboeren niet te volbrengen taak. Daar komt dan nog bij: grondbelasting, verzwaarde polderlasten en verzwaarde wegenbelasting. Stemt dus allen tegen! Ook degenen onder U, die misschien menen er hier en daar nog wel een 'slagje uit te kunnen slaan'. Weest één in onze gezamenlijke moeilijkheden!
Ook gij pachtboeren, die tevens eigenaar zijt, zult niet buiten schot blijven! Veel land, voornamelijk pachtland, zal voorgoed verdwijnen. Voor nieuwe wegen en watergangen kan 5% van het totale landbezit gevorderd worden, dit is ruim 300 H.A. Het grootste deel hiervan zal pachtland zijn. Stemt dus tegen!
Gij huiseigenaren, die ten onrechte in deze stemming zijt betrokken: Helpt Uw mede-ingezetenen en stemt tegen! Het is een gang naar het stembureau waard! Gaarne willen wij U ook volmachten overleggen, zodat ge thuis kunt blijven. Als ge het door U ontvangen oproepingsbiljet niet gebruikt of vernietigt, stemt ge automatisch vóór, dus ten nadele van de gemeenschap.
Een welvarende boerenstand is een der grondpijlers voor de welvaart van de gehele Nijkerkse bevolking.
Het Anti-Ruilverkavelings Comité

Tekst 97. Advertentie uit 1958 van het Anti-Ruilverkavelings Comité te Nijkerk met een oproep om tegen de voorgenomen ruilverkaveling van de polder Arkemheen te stemmen (Houttuyn Pieper 1958: 135).

Begin jaren zeventig werden de bakens verzet. Natuurontwikkeling en aandacht voor landschappelijk recreatief gebruik vervingen het primaat van de landbouw. Deze veranderde inzichten werden uitgewerkt in de Landinrichtingswet van 1985. Dit had tot gevolg dat de overheid cultuurhistorisch waardevolle gebieden ging inventariseren, waaronder het gebied Nijkerk-Arkemheen. De Arkemheen is een typisch voorbeeld van een jong zeekleilandschap met huisterpen, die dateren uit de middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. In het landschap zijn kreken en beken nog goed herkenbaar. Het landschap is weids en open en het gebied heeft een gave oorspronkelijke percelering van strookvormige en onregelmatige blokvormige percelen. De provinciegrens aan de Laak vormt een markante beëindiging van het verkavelingspatroon. In het zuiden gaat het zeekleigebied over in een laagveenontginning met sinds 1850 nauwelijks veranderde strokenverkaveling. Aan de oostkant ligt een vrijwel niet veranderd kleinschalig kampenlandschap met enkele landgoederen, waaronder het landgoed Oldenaller.[17]

16 Van de 1906 stemgerechtigden waren 1116 tegen, 711 kwamen niet opdagen en 79 stemden voor. Zie Houttuyn Pieper 1958 voor een uitgebreide sociologische analyse van dit besluit. Van Dooren 1986: 168-170 en Van Dooren 1992: 42-43.
17 Nota Belvedère 1999, bijlage 73; Van Keken en Ruitenbeek 1997.

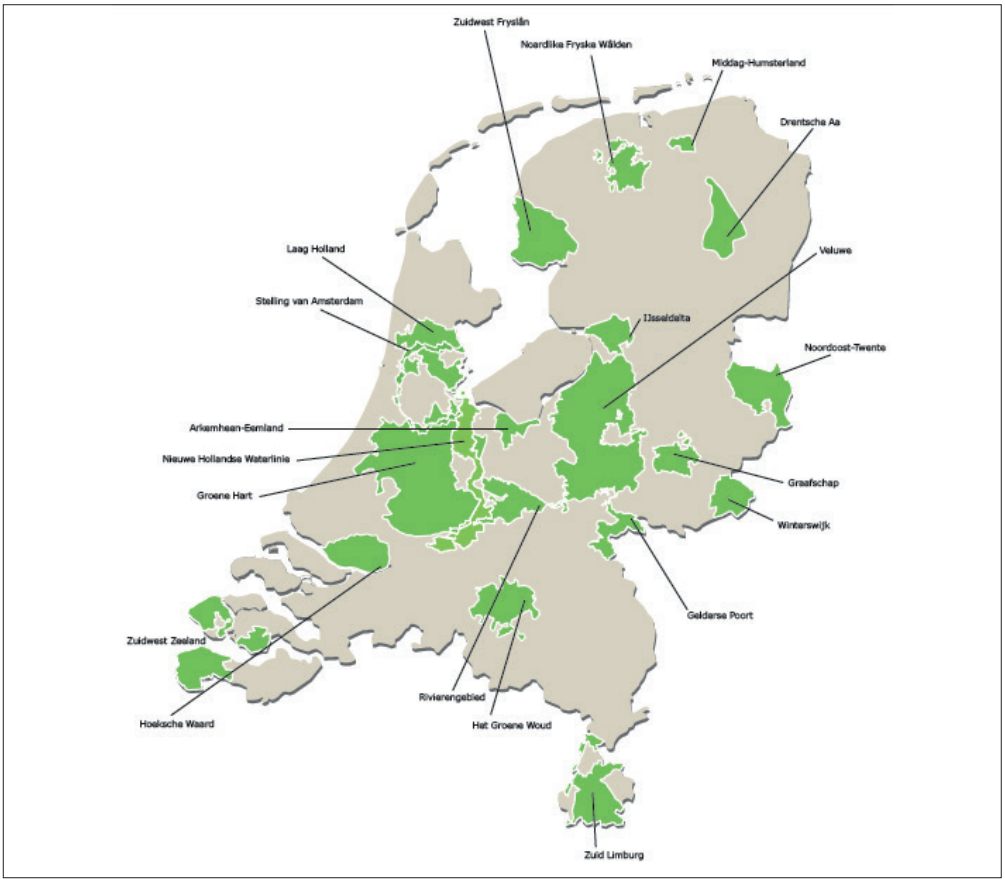

Kaart 77. Sedert 2005 is de polder Arkemheen, samen met Eemland, onderdeel van het Nationale Landschap Arkemheen-Eemland.

Natura 2000 vormde de eerste basis voor de praktische uitwerking van de Arkemheen als beschermd landschapsgezicht.[18] Het herinrichtingsgebied Nijkerk-Putten omvatte de Nijkerker- en Putterpolder langs de voormalige Zuiderzee, het besloten kampen- en landgoederenlandschap op de overgang naar de Veluwe, zoals de Puttense buurtschap Diermen, en de veenontginningen in de Achterhoek en Veenhuis in het zuidwestelijk deel van Nijkerk. Natuur is in de Arkemheen hoofdfunctie; wonen en landbouw zijn ondergeschikt. Het polderdeel ten westen van de A28 maakt sedert 2005 deel uit van een van de Nationale Landschappen van Nederland. Dit gebied wordt speciaal door verhoging van het grondwaterpeil ingericht ten behoeve van kritische weidevogels, zoals kemphaan, zomertaling, watersnip en kleine zwaan. Het kreken- en slotenpatroon blijft in het open landschap volledig gehandhaafd.[19] Langs de zeedijk wordt het behouden van de brakke vegetatie nagestreefd.[20]

18 De uitvoering van de eerste module heeft plaatsgevonden tussen 2001 en 2005.
19 In de vogelrichtlijn uit 1979 heeft de polder Arkemheen van de Europese Unie een beschermingsstatus gekregen vanwege het voorkomen van de kleine zwaan, die 's winters in dit gebied foerageert. Dirkse en Van Laar 1992: 138-151.
20 Dirkse en Van Laar 1992: 58-68.

Afb. 177. De polder Arkemheen is een van de belangrijkste weidevogelgebieden van Nederland, waarin sedert 1979 de Europese vogelrichtlijn geldt. Natuur is de hoofdfunctie van de polder, wonen en landbouw zijn ondergeschikt. Verantwoordelijk voor het beheer is de Stichting Biotoopverbetering Agrarisch Overleg (BOA).

Om deze herinrichtingsplannen te kunnen uitvoeren is de waterbeheersing van het grootste belang. De uitvoering hiervan berust bij het waterschap Vallei & Veluwe. De polder Arkemheen maakt onderdeel uit van het Nationale Landschap Arkemheen-Eemland. Nog regelmatig ondervinden delen van de polder schade door wateroverlast. Om dit te bestrijden werd de gemaalcapaciteit van het Nijkerker- en het Puttergemaal uitgebreid. De oevers van de Schuitenbeek, de oostgrens van de polder, zijn op natuurlijke wijze heringericht. Alle maatregelen met betrekking tot landbouw, waterbeheersing, natuur en landschap hebben tot doel de polder Arkemheen te herscheppen in een evenwichtig natuurlijk gebied.

In de afgelopen decennia is Nederland kwetsbaarder geworden voor overstromingen. Daarom heeft het Rijk het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP) in het leven geroepen. Dit plan omvat 130 projecten in heel Nederland ter versterking van dijken, dammen, duinen, sluizen en stuwen. Onderdeel van dit plan is de dijkverbetering van de Zuidelijke Randmeren en de Eemdijken. De maatregelen door het waterschap Vallei & Veluwe met betrekking tot de Arkemheense zeedijk bestaan uit taludverflauwing, aanberming met stortsteen met ingewassen klei en het aanplanten van twee rietlanden van bijna drie hectare. De werkzaamheden zijn voltooid in 2017.[21]

21 http://dijkverbetering.vallei-veluwe.nl

Archieven met gebruikte afkortingen

Den Haag, Nationaal Archief
WCA Ministerie van Waterstaat, kaarten en tekeningen 1810-1940
CvE Collectie Van Eck, foto's van politici en anderen 1861-1889

Nijmegen, Regionaal Archief
AGS Archief Gedeputeerde Staten van Gelderland

Arnhem, Gelders Archief
AZA Archief Zeepolder Arkemheen (ook AZPA). Toegang 1971
HA Archief van de Graven en Hertogen van Gelre
SV Archief van de Staten van het Kwartier van Veluwe
GR Archief van de Gelderse Rekenkamer 1559-1795 en van de Commissarissen belast met het beheer van de Gelderse Domeinen 1543-1559
HG Archief van het Hof van Gelre en Zutphen 1543-1795
BFA Archieven van de Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd in Gelderland 1795-1813
APS Archief Provinciale Staten
NAC Notarieel Archief Colenbrander, A.D.S. (1827-1869), R.A.J. (1869-1890)
MA Archief Maalschap van het Hellerveld 1627-1859
RV Oud Rechterlijke Archieven van het Kwartier van Veluwe
AK Archief van de Kelnarij van Putten
SC Archief Klooster Sint Catharina te Nijkerk
SW Archief Klooster Sint Walburg
HO Archief van het Huis Oldenaller
HT Archief Huis Ter Schuur
HV Archief Huis Vanenburg
FG Archief Familie Van Goltstein
FB Archief Familie Brantsen
CS Archief Coop Schrassert Stichting

Harderwijk, Gemeentearchief
OAH Oud-Archief der Gemeente Harderwijk
ORH Oud Rechterlijk Archief Harderwijk
NAH Nieuw Archief Harderwijk

Putten, Gemeentearchief
GAP Inventaris Archief van de gemeente Putten (1793)1795-1939 (1947).
AHK Archief Nederlands Hervormde Kerk te Putten. Doopboek 1601-1665

Nijkerk, Gemeentearchief
AAN Archief van het ambtsbestuur van Nijkerk (1413) 1680-1813 (1879)
AGN Archieven van de gemeente Nijkerk 1814-1919
AHG Archieven van de Hervormde Gemeente te Nijkerk 1594-1960
ORN Oud Rechterlijk Archief Nijkerk
ABW Archief Burger Weeshuis

Elburg, Gemeentearchief
SAE Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe

Ermelo, Gemeentearchief
GAE Inventaris van het Archief van de gemeente Ermelo

Amersfoort, Gemeente Archief
ASA Archief Stad Amersfoort

Geraadpleegde literatuur

Aardoom, L., Frederik Beijerinck (1694-1779). Gelders landmeter en erflater van een ingenieuze dynastie. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 93 (2002), p. 79-112.

Aerts, R., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*. Nijmegen 1999.

Aerts, R., Het Koninkrijk Holland (1806-1810). *Themanummer De negentiende eeuw* jrg. 30 (2006) nrs. 3/4, p. 129-304.

Alberts, L., Het bedrijfsleven. In: R. Kemperink en B. Elias, *Bruit van d'Eem. Gechiedenis van Amersfoort.* 2 delen. Utrecht 2009, p. 87-116.

d'Ailly, A.E., *Repertorium van de profielen der stad Amsterdam en van de plattegronden der schutterswijken.* Amsterdam 1953.

Aller, H.L. van, Het geslacht van Aller. In: *Gens Nostra* 18 (1963).

Amersfoort, H., Dienstplicht en de modernisering van Nederland 1810-1813. In: A.M.J.A. Berkvens, J. Hallebeek en A.J.B. Sirks (red.). *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813. De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk.* Hilversum 2012.

Amsenga, J. en G. Dekkers, *'Wat nu?', zei Pichegru. De Franse tijd in Nederland, 1795-1813.* Hilversum 2004.

Amstel-Horák, M.H.V. van, Nieuwbouw van twee sluizen in een benauwde tijd: Halfweg 1556-1558. In: *Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in Spaarndam en Halfweg. Van beveiliging naar beheersing.* Leiden 1994, p. 47-74.

Amstel-Horák, M.H.V. van, De morgenboeken van Rijnland. In: *Bronnencommentaren 4. Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in Middeleeuwen en Ancien Régime.* Den Haag 2001, p. 235-274.

Andel, J. van, Pacht. In: *C. Asser's handleiding tot de Beoefening van het Burgerlijk Recht. Bijzondere overeenkomsten*. Deel II. Huur en Pacht. Zwolle 1981, p. 215-332.

Arends, G.J., *Sluizen en Stuwen*. Serie Bouwtechniek in Nederland nr. 5. Delft 1994.

Aten, D., Bode en bussen. Waterschapsboden en hun ambtsinsignes in Noord-Holland rond 1800. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 17 (2008), p. 13-21.

Baars, C., De paalwormfurie van 1731-32 en de schade aan de Westfriese zeedijk. In: *Waterschapsbelangen* 73 (1988), p. 809 ev.

Baars, C., Het dijkherstel onder leiding van de Staten van Holland en Herstel van de paalwormschade aan de Zuiderzeedijken bewesten en beoosten Muiden. In: *Waterschapsbelangen* 74 (1989), p. 196-204 en 437-446.

Bach, A., *Deutsche Namenkunde Band II. Die deutschen Ortsnamen I, II*. Heidelberg 1954. (Herdruk 1981).

Bastiaanse, R., H. Bots, M. Evers, *Tot meesten nut ende dienst van de jeught. Een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen ca. 1580-1815.* Zutphen 1985.

Bauer, R., *Leitfaden zur Flurnamensammlung in Bayern*. Verband für Orts- und Flurnamenforschung in Bayern. München 1980.

Beekelaar, G.A.M., *Gelderland tussen 1840 en 1850. Rapporten, verslagen en andere stukken omtrent de toestand in de provincie Gelderland, opgemaakt door de gouverneur in de jaren 1840-1849*. Werken uitgegeven door Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. No. 49. Hilversum 1997.

Beekman, A.A., *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland voor 1795*. 2 delen. Den Haag 1905-1907.

Beenhakker, J.J.J.M en H.S. Danner, *Strijd tegen het water. Het beheer van land en water in het Zuiderzeegebied.* Zutphen 1992.

Beernink, G., Nijkerk voor twee eeuwen. In: *Gelre* 6 (1903), p. 153-248.

Beernink, G., Het weeshuis te Nijkerk in de zeventiende eeuw. In: *Gelre* 12 (1909), p. 1-57.

Beernink, G., De Reformatie te Nijkerk (1578-1628). In: *Gelre* 15 (1912), p. 1-155.

Beernink, G., Een glasfabriek in Nijkerk. In: *Gelre* 17 (1914), p. 153-187.
Beernink, G., Naamlijst van schouten en burgemeesters alsmede van secretarissen van Nijkerk. In: *Gelre* 19 (1916), p. 231-235.
Beernink, G., Een goedkope gemeente-huishouding in 1807. In: *Gelre* 27 (1927), p. 255-258.
Beetstra, W.T., *Toponimen en toponimyske eleminten yn Fryslan*. Ljouwert 1987.
Bemmel, A.A.B. van, *De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland.* Hilversum 2009.
Benders, J., Over ossen en keurslagers. De stad-Groningse, Overijsselse en Gelderse veehandel tussen circa 1350 en 1550. In: D.E.H. Boer, R.I.A. Nip en R.W.M. van Schaïk: *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.* Assen 1998.
Berends, P., De parochie Nykerk of Wullenhoe. In: *Gelre* 26 (1923), p. 149-150.
Berends, P., *Het oud-archief der gemeente Harderwijk*. Harderwijk 1935.
Berkel, G. van en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie.* 3e druk. Utrecht 2006.
Berkel, G. van, *Gelderse plaatsnamen verklaard.* Amstelveen 2017.
Berkum, A. van, Sint Ludger en zijn betrekkingen met Gelderland. In: *Gelre* 62 (1965/67), p. 81-100.
Beukers, E., (red.), *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt.* 2 delen. Hilversum 2007.
Beijer, J.C., *Gedenkboek van Neerlands watersnood in Februarij 1825*. 2 delen. 's-Gravenhage 1826.
Beyer, T. en J.W.P. van Dijk, *St. Jansdal. Van Johanniter Commanderij te 's Heerenloo tot streekziekenhuis te Harderwijk.* Schaffelaarreeks 20. Barneveld 1988.
Bie, R. van der, *Bekommering en ongewraakte vreugd. Tabaksteelt in Nijkerk (ca. 1635-1900).* Amsterdam z.j. (1999).
Bie, R. van der, *De zucht om zooveel in hun vermogen was voor weezen te zorgen. Het weeshuis te Nijkerk (1636-heden).* Nijkerk 1999.
Bie, R. van der, *De christelijke liefdadigheid aanbevoolen. Beschavingsgeschiedenissen Nijkerk 1800-1940.* Amsterdam 2012.
Bie, R. van der, *Deze dankb're plant. Tabaksteelt in de Gelderse Vallei ca. 1615-1900.* Amsterdam 2012.
Bieleman, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000.* Amsterdam 2008.
Bloemhoff, H. en N. Streekstra, met medewerking van R. Keulen en A. Versloot, *Basisboek Historische taalkunde.* Groningen 2015.
Blok, D.P., *Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Werden.* Assen 1960.
Blok, D.P., Historische aspecten van de naamkunde. In: *De naamkunde tussen taal en cultuur*. Cahiers van het P.J. Meertens Instituut 1. Amsterdam 1988, p. 9-23.
Blokhuis, *Familieboek Blokhuis*. 's-Gravenhage 1928.
Blockmans, W. en P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa.* Amsterdam 2008.
Boele, A., *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650.* Hilversum 2013.
Boer, L. de, *Landschapsjuwelen. Natuur-cultuurhistorie van het noorden van de Gelderse Vallei.* Nijkerk 2011.
Boer, L. de, *De Over-Veluwe. Natuur-cultuurhistorie vanaf Nijkerk tot aan het Veluwemassief.* Nijkerk 2017.
Bos, D., M. Ebben en H. te Velde, *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu.* Amsterdam 2007.
Boomsma, G.R. en P.J.E.M. van Dam, 'Voor de ongelukkigen van de watersnood'. Historisch onderzoek naar donormotieven bij watersnoden in de negentiende eeuw. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 24 (2015) p. 24-37.
Boorsma, S., *De watersnood te Nijkerk o/d Veluwe in januari 1916*. Nijkerk 1916.
Bosatlas van de geschiedenis van Nederland. Groningen 2011.
Bosatlas Nederland van Boven. Noordhof Atlasproducties/VPRO. Groningen 2013.

Bosch van Rosenthal, E.J., *De ontwikkeling der waterschappen in Gelderland.* Den Haag 1930.
Bosch van Rosenthal, E.J., De eerste geslaagde poging tot centralisatie in het Geldersch dijkrecht. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 34 (1931), p. 227-240.
Bosch, T., *Om de macht over het water. De nationale waterstaatsdienst tussen staat en samenleving 1798-1849.* Zaltbommel 2000.
Bosch, T., 't Voornaamste onderwerp in Holland. De betekenis van koning Lodewijk Napoleon voor de nationale waterstaatszorg (1806-1810). In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 2007, p. 108-119.
Bosch, T., Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21 (2012), p. 39-47.
Bosman, R., J. Budding, G. Hollanders, M. van de Klok, W. van de Klok en M. Roodbeen, *Het Putter stoomgemaal. Parel in de Putter polder.* Nijkerk 2016.
Bots, J.A.H., *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811).* Hilversum 2000.
Brakel, A. van, De paalworm in Hollandse zeedijken. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 24 (2015) p. 70-81.
Brand, H. en E. Knol, *Koggen, kooplieden en kantoren. De Hanze, een praktisch netwerk.* Groninger Hanze Studie 4. Hilversum, Groningen 2009.
Breen, L.C., *Hollands rijshout*. Goes 1920.
Bremer, J.T., *Heren, boeren en knechten. Bedijking en bewoning van de Wieringerwaard 1610-1810.* Schoorl 1989.
Brouw, P.M. op den, *Keurmedigen op de Noord-West Veluwe 1989*. (onuitgegeven).
Buis, J., *Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis*. Utrecht 1985.
Buisman, J.W., *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorische en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810).* 2 delen. Zwolle 1992.
Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage landen.* 5 delen. Franeker 1995-2006.
Buisman, J., *Extreem weer! Een canon van weergaloze winters & zinderende zomers, hagel & hozen, stormen & watersnoden.* Franeker 2011.
Buter, G., J. van Eijden, J. van Hell, G. Hollanders en A. Klaassen, *Beeld van een veranderend dorp. Honderd jaar breken en bouwen in Putten.* Putten 2007.
Bijvank, H.B., H.R. van Hof en J.K. Kamphorst, '*t Niekarks. Umgangstaol, uutdrukkinge en gezegdes.* Uitgave Stichting 'Oud-Nijkerk'. Nijkerk 1998.
Bijvank, P.C en J.G. Bijvank, *Reconstructie van de ligging van het kanaal 'De Oude Rijn' in de polder Arkemheen bij Nijkerk.* Nijkerk 1991.
Bijvank, P.C., *Aanvullend veldonderzoek ligging kanaal De Oude of Nieuwe Rijn nabij de Zeedijk in de polder Arkemheen.* Nijkerk 2009.

Christiaens, W. en M. Evers, *Patriotse illusies in Amsterdam en Harderwijk. De patriotten in Amsterdam en Harderwijk in de brieven van Steven Jan en Jakob van Geuns, zonen van de Harderwijkse hoogleraar Matthias van Geuns 1784-1788.* Hilversum 2002.
Cleintuar, G.L., *Wisselend Getij. Geschiedenis van de Zuiderzeevereniging 1886-1949.* Zutphen 1982.
Cox, J.C.M., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland. 'Quod vulgariter statreghte nuncapatur'.* Den Haag 2005.
Crebolder, G., *Een byzonder Schoutampt. Het voormalige ambt Barneveld in pen en penseel, 1625-1875.* Schaffelaarreeks 30. Barneveld 2002.

Dam, P.J.E.M. van, Gravers, ofzetters en berriedragers. Werkgelegenheid aan de Spaarndammerdijk omstreeks 1510. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1992), p. 447-478.
Dam, P.J.E.M. van, Spuien en heien. Innovatie en de rol van de stedelijke elite bij sluisbouw te Spaarndam in de 15e eeuw. In: *Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in Spaarndam en Halfweg. Van beveiliging naar beheersing.* Leiden 1994, p. 29-46.

Dam, P.J.E.M. van, Schijven en beuken balken. Een sociaal-ecologische transformatie in de Riederwaard. In: B. Wouda (red.), *Ingelanden als uitbaters. Sociaal-economische studies naar Oud- en Nieuw-Reijerwaard, een polder op een Zuid-Hollands eiland.* Hilversum 2004, p. 11-43.

Dam, P.J.E.M. van, De nieuwe waterstaatsgeschiedenis. De interactie tussen mens en natuur in Holland. In: *Holland. Regionaal-historisch Tijdschrift. Themanummer: De nieuwe waterstaatsgeschiedenis* 36 (2004), p. 128-142.

Dam, P.J.E.M. van, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen.* Inaugurele rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Waterstaatsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam op 29 oktober 2010.

Dam, P.J.E.M. van, Denken over natuurrampen, overstromingen en de amfibische cultuur. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21 (2012), p. 1-10.

Damen, C., De Kellenarij van Putten op de Veluwe. In: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland.* Deel 16 (1974), p. 237-329.

Danner, H.S., H.Th.M. Lambooij en C. Streefkerk, *'…die water keert. 800 jaar regionale dijkzorg in Hollands Noorderkwartier.* Wormerveer-Edam 1994.

Danner, H.S., B. van Rijswijk, C. Streefkerk en F.D. Zeiler, *Polderlands. Glossarium van waterstaatsnamen.* Stichting Uitgeverij Noord-Holland i.s.m. Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis. 2009.

Dekker, C. en M. Mijnssen-Dutilh, *De Eemlandtsche Leege Landen. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12e en 13e eeuw.* Utrecht 1995.

Deys, H.P., *De Gelderse Vallei; geschiedenis in oude kaarten*. Utrecht 1988.

Diermen, A. van, *Zeven eeuwen Van Diermen. De oudere takken.* Wageningen 1998.

Diggelen, B.P.G. van, *De Zuiderzee, de Friese Wadden en de Lauwerzee hare bedijking en droogmaking, beschouwd.* Zwolle 1849.

Dirkse G.M. en V. van Laar, *Arkemheen te velde. Landschap, flora en fauna van de polder Arkemheen.* Utrecht 1992.

Dittmaier, H., *Rheinische Flurnamen*. Bonn 1963.

Doesburg, J. van, J.W. de Kort en P.A.C. Schut, *IJzer en Aarde. Waarderend onderzoek naar een ringvormig aardwerk in Appel (gemeente Nijkerk) in 2008.* Rapportage Archeologische Monumentenzorg 185. Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2011.

Dolk, Th.F.J.A., *Geschiedenis van het Hoogheemraadschap Delfland.* 's-Gravenhage 1939.

Donkersloot-de Vrij e.a., *De Stichtse Rijnlanden. Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen.* Utrecht 1993.

Dooren, F. van, *Landschappen van Nijkerk-Arkemheen*. Nijkerk 1986.

Dooren, F. van, Van veenland tot polderland. De ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van Arkemheen. In: *Arkemheen te Velde*. *Landschap, flora & fauna van de polder Arkemheem*. G.M. Dirkse en V. van Laar (red.). Utrecht 1993, p. 26-45.

Dooren, F. van, *De geschiedenis van het Nijkerkse stoomgemaal Hertog Reijnout.* Uitgave in opdracht van de Stichting Stoomgemaal Arkemheen. Nijkerk 1994.

Doorninck, P.N. van en P.C. Molhuysen, *Staat der bezittingen van Herbertus van Putten en andere leden van zijn geslacht omstreeks 1313.* Haarlem 1902.

Dudok van Heel, B., Frans Banninck Cocq's Troop in Rembrandt's Night Watch. The identification of the Guardsmen. In: *Rijksmuseum Bulletin* 2009/1, p. 43 ev.

Dunk, T.H. von der, Een Amsterdamse toren verdwaald op de Veluwe. Hendrik Gerrit Raan (1751-1821) en de kerktoren van Nijkerk. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 1998, p. 112-135.

Dunk, T.H. von der, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland.* Amsterdam 2007.

Dunk, T.H. von der, *Torens versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen.* Leiden 2015.

Edelman, C.H. en M.M. van Hoffen, Landerijen met het bestanddeel 'honger'. In: *Nomina Geographica Neerlandica* 13 (1949), p. 79-89.

Engelen, Th.L.M., J. Folkerts, F.M.M. Hendrickx (red.), *Fabrieken en trafieken in het Departement van de Oude IJssel (1800).* Uitgave van het Rijksarchief in Overijssel nr. 23. Zwolle 1990.
Epie, Z., *Onderzoek over de oude en tegenwoordige natuurlijke gesteldheyd van Holland, dog voornementlyk West-Vriesland enz.* Amsterdam 1735.
Esveld, H.G., De hooiplukker. In: *Stichting Puttens Historisch Genootschap. Jaarboek* 1991, p. 44-47.
Esveld, H.G., Huinen van toen tot nu. In: *Stichting Puttens Historisch Genootschap. Jaarboek* 1993, p. 40-54.
Ewijk, H., *Geschiedkundig verslag der dijkbreuken en overstromingen langs de rivieren in het Koninkrijk Holland in Louwmaand 1809.* Amsterdam 1809.
Eysten, J., *Geschiedenis der Nederlandsche Pontonniers.* Breda 1908.

Fockema Andreae, S.J., Doorbraak-namen. In: *Med. Ver. Naamkunde* 31 (1955), p. 55-68.
Fockema Andreae, S.J., *Geschiedenis der kartografie van Nederland van de Romeinse tijd tot het midden van de 19e eeuw.* 's- Gravenhage 1947.
Franken, M.A.M., *Dienaar van Oranje. Andries Schimmelpenninck van der Oije 1705-1776. Een politieke en bestuurlijke levensbeschrijving van een Gelderse luitenant-stadhouder.* Zutphen 2002.
Fransen, A., *Dijk onder spanning. De ecologische, politieke en financiële geschiedenis van de Diemerdijk bij Amsterdam, 1591-1864.* Hilversum 2011.
Friso, K., *Een historische zwerftocht door het landschap van Putten.* Schaffelaarreeks nr. 6. Barneveld 1978.
Friso, K. en A. Klaassen, *Gaandeweg. Straatnamen in Putten.* Schaffelaarreeks nr. 38. Barneveld 2006.
Fritschy, W., Gogels 'Compte rendu au Roi' en de staatsfinanciën in het koninkrijk van Lodewijk Bonaparte. In: *Themanummer: Het Koninkrijk Holland (1806-1810). De negentiende eeuw.* p. 201-218.

Galen, J. van, Utrechtse bouwmeesters uit de Gouden Eeuw. In: *Oud-Utrecht* 1956, p. 15-23.
Gallé, P.H., *Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het middeleeuwse waterstaatsrecht in Z.W. Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijksbeheer in dit gebied (1200-1963).* Delft 1963.
Giessen, A. van der en P. Keijser, *Aardwetenschappelijk rapport van de potentiële Grote Landschapseenheid Nijkerk Arkemheen.* Intern rapport Instituut voor Aardwetenschappen Vrije Universiteit. Amsterdam 1984.
Goossens, T., De zeeweringen van Harderwijk. In: *Vittepraetje, kwartaalblad van Herderewich*. jrg. 5 (2001), nr. 3, p. 28.
Gort, K.A., *Perioden uit het leven van dominee Johannes Smith (1712-1796). Predikant te Putten 1742-1760 en Bremen 1760-1795.* Putten 2016.
Gottschalk, M.K.E., *Stormvloeden en rivieroverstromingen*. 3 delen. Assen 1971-1977.
Goudriaan, B., *Verhandeling over het stoppen ener dijkbreuke*. Haarlem 1760.
Gouw, J.L. van der, Morgen-Morgensgelijk. Dijkplicht in Hendrik Ido-Ambacht en Schildmanskinderenambacht anno 1470. In: *Verslagen en Mededelingen der Vereniging Uitgave van de Bronnen van het Oud Ned. Recht* 13 (1971), p. 491-522.
Graaf, B. de, *Ecce homo. Herkenning en registratie in geschiedenis en veiligheidsbeleid.* Oratie Universiteit van Leiden, 2013.
Groen, K. en T. Schmeink, *Waterschappen in Nederland: werken met water een onberekenbare vriend.* Baarn 1981.
Groenveld, S. en H.L.Ph. Leeuwenburg, *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650).* Zutphen 2008.
Groenveld, S., J.J.H. Dekker en Th.R.M. Willemse, *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen.* Hilversum 1997.
Groot Gelders Placaet-Boeck. Inhoudende de Placaeten ende Ordonnantiënen. Nijmegen 1701. Deel I. Appendix kolom 158-163.

Gijsbers, W., *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750).* Hilversum 1999.
Gysseling, M., *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226).* 2 delen. Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands. Tongeren 1960.

Hagoort, W.J., *Bijdrage tot de toponymie van Putten*. Onuitgegeven doctoraal-scriptie. Ermelo 1984.
Hagoort, W.J., Werdense boerderijen in de gemeente Putten. Een reconstructie van een negende-eeuws boerderijenbezit. In: *Feestbundel D.P. Blok*. J.B. Berns (red.). Hilversum 1990, p. 103-113.
Hagoort, W.J., *De Gelderse zeepolder Arkemheen. Namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen. Gemeenten Nijkerk en Putten (806-2002).* Zutphen 2006.
Hagoort, W.J., Herman W.J. van Lynden van Oldenaller, patriottische baron. In: Paasman, B., B. de Graaf, E. de Graaf, J. van Hell en M. van Wijk-Sluyterman (red.), *Putters en Puttenaren. Een geschiedenis van Putten in levensverhalen.* Amersfoort 2016, p. 198-205.
Hagoort, W.J., Willem, baron van Goltstein van Oldenaller. In: Paasman, B., B. de Graaf, E. de Graaf, J. van Hell en M. van Wijk-Sluyterman (red.), *Putters en Puttenaren. Een geschiedenis van Putten in levensverhalen.* Amersfoort 2016, p. 120-125.
Ham, W. van der (red.), *Hoge dijken diepe gronden. Land en water tussen Rotterdam en Gouda. Een geschiedenis van Schieland.* Utrecht 2004.
Ham, W. van der, *Verover mij dat land. Lely & de Zuiderzeewerken*. Amsterdam 2007.
Ham, W. van der, *Hollandse polders.* Amsterdam 2009.
Hameleers, M., *West-Friesland in oude kaarten*. Wormerveer 1987.
Hamer, D., *Sophie, koningin der Nederlanden. Biografie van Sophie van Württemberg (1818-1877) op basis van brieven en dagboeken.* Hilversum 2011.
Hantsche, I., *Geldern. Atlas-Karten und Texte zur Geschichte eines Territoriums.* Veröffentlichen des Historischen Vereins für Geldern und Umgebung 103. Geldern 2003.
Hazebroek, E. en J.T.C.M. Sprangers, *Richtlijnen voor dijkgrasbeheer.* Alterra-rapport 469. Wageningen 2002.
Heezik, A. van, *Subsidiën of andere beneficiën uit de publieke schatkist. Een verkennend onderzoek naar de betekenis van het subsidie-instrument voor de waterstaatszorg in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw*. Ministerie van Verkeer en Waterstaat. Directoraat-Generaal Rijkswaterstaat. Haarlem 1997.
Heyden de Jonge, J. van der, *Berigt nopende den toestand van de zeedyk tussen Amsterdam em Muyden.* Met platen. Amsterdam 1703.
Heide, G.D. van der, Dijkbouw door de eeuwen heen. In: J.E. Bogaers, W.Glasbergen (red.). *Honderd eeuwen Nederland*. Den Haag 1959.
Hell, J. van, Harderwijk tot 1650. Ontstaan, bloei en neergang van een stad aan de Zuiderzee. In: *Geschiedenis van Harderwijk.* J. Folkerts (red.). Amsterdam 1998, p. 11-60.
Helsen, A.M. en J. Helsen, *Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen*. Leuven 1978.
Heslinga, M.W., Zuiderzee, IJsselmeer en Waddenzee. Over de namen van de grote Nederlandse binnenzeeën in de negentiende en twintigste eeuw. In: *Miscellanea Frisica. Feestbundel H.T.J. Miedema.* Assen 1984.
Heukels, H., *Woordenboek der Nederlansche volksnamen van planten*. Amsterdam 1907. Herdruk Utrecht 1987.
Hollanders, G., Schout en dijkgraaf Maurits van Arler (ca. 1595-1671). In: Paasman, B., B. de Graaf, E. de Graaf, J. van Hell en M. van Wijk-Sluyterman (red.), *Putters en Puttenaren. Een geschiedenis van Putten in levensverhalen.* Amersfoort 2016, p. 35-41.
Hollanders, G., Waarom een stoomgemaal? Afwatering van de Putterpolder. In: Bosman, R., J. Budding, M. van de Klok, G. Hollanders, W. van de Klok en M. Roodbeen, *Het Putter stoomgemaal. Parel in de Putter polder.* Nijkerk 2016.
Hooff, W.H.P.M. van, *Nederlandse machinefabrieken 1825-1914. Overzicht en bibliografie.* 3e druk. Amsterdam 1990.

Hooren, D.A.A. van, Het St. Catharinaklooster. In: *Tijdschrift Oud Nijkerk* 11 (1992), nr. 4, p. 1- 4.
Hooren, D.A.A. van, De stad Nijkerk. In: *Tijdschrift Oud Nijkerk* 27 (2008). nr. 1, p. 4-14.
Horsten, F.H., *Doorgaande wegen in Nederland, 16e tot 19e eeuw. Een historische wegenatlas.* Amsterdam 2005.
Houttuyn Pieper, A., *Waarom werd de ruilverkaveling Arkemheen afgestemd? Een rapport van een onderzoek naar de oorzaken van het afstemmen van de ruilverkaveling Arkemheen m.m.v. D. Papma*. Stichting tot ontwikkeling van de N.W.Veluwe. Harderwijk 1958.
Huisman, J.A., Die Orgel im übertragenen Sprachgebrauch und in der Namengebung. In: *Visitatio Organorum. Feestbundel voor Maarten Vente*. 1980. Deel 2, p. 343-361.
Hulst, R.S., *Begraafplaats van Clarendaal, Harderwijk. Verslag van het onderzoek van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek op het binnenterrein van de voormalige Oranje Nassaukazerne te Harderwijk.* Amersfoort 1992.
Huitema, T., *Dijken langs zee, rivieren en kanalen. Kaden om polders, droogmakerijen* enz. Amsterdam-Antwerpen 1947.

Jacobs, I. D., *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis.* Adelsgeschiedenis XII. Arnhem 2013.
Jansen, H.P.H., *Hoekse en Kabeljauwse twisten.* Fibulareeks 17. Bussum 1966.
Jas, J.R., *Pronk der waterschappen. Het bezit van dijkgraven en hun besturen in het Zuiderzeegebied.* Enkhuizen 1992.
Jellinghaus, H., *Die Westfälischen Ortsnamen*. Osnabrück 1923. (Herdruk 1930).
Jeurgens, C., Poldersporen uit het verleden: een afspiegeling van ondoorzichtige besluitvorming? In: *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu.* D. Bos, M. Ebben en H. te Velde (red.). Amsterdam 2007, p. 216-235.
Jonge, E. de, B.J. van den Enk en J.W. van Scherrenburg, *De herengoederen op de Veluwe.* 3 delen. Barneveld 1992-1995.
Jonge, E. de, H. van Boven en Th.J. Petri (red.), *Veluws water. Tien eeuwen waterbeheer op de Veluwe*. Utrecht 2007.
Jonge, E., De regering ter plattelande. De Veluwse ambtsjonkers: hun opkomst en de verwerving van adellijke hegemonie'. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 98 (2007), p. 51-66.
Jongbloed, H.H., Wichman, Adela en Alpertus. De Eltense boedelkwestie (968-996). In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 96 (2005), p. 7-47.

Kagchelland, A. en M. Kagchelland, Pennenstrijd over een watersnood. Een cultuur-historisch onderzoek naar de receptie van 'Keert u tot Hem die slaat (1825). In: *Tijdschrift voor Waterstaatgeschiedenis* 21 (2012), p. 58-68.
Keken, H. van en H. Ruitenbeek, *Arkemheen. Een echte polder.* Barneveld 1997.
Kempeneers, P., Hydronymie van het Dijle- en Netebekken. In: *Naamkunde* 15 (1983), p. 5-95
Kempeneers, P., *Hoegaardse plaatsnamen*. Leuven 1985.
Kadastrale Atlas Gelderland 1832, Nijkerk. Arnhem 1989.
Kadastrale Atlas Gelderland 1832, Putten. Arnhem 1993.
Keunen, G.H., Stoomgemalen als industrieel erfgoed. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 5 (1996), p. 19-30.
Kist, N.C., *Het necrologium en het tynsboek van het adellijk Jufferen-Stift te Hoog-Elten*. Leiden 1853.
Keverling Buisman, F., De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/ 1798). In: *Van Hertogdom Gelre tot Provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Bestuur en Bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989.* O. Moorman van Kappen, F. Keverling Buisman en F.W.J. Scholten (red.). Nijmegen 1990.
Knibbe, M., *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidslonen en landbouwproduktiviteit in het Friese kleigebied 1505-1830.* Groningen/Leeuwarden 2006. Historia Agriculturae 38.

Koch, E.M.F., *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600.* Leeuwarden/Mechelen 1994.

Koeman, C., *Gewestkaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer, 1536-1545.* Alphen aan den Rijn 1994.

Koenraad, L.M., Gedeputeerde Staten als geschilbeslechtende instantie. Beroeps-mogelijkheden op Gedeputeerde Staten op grond van het Rivierpolderreglement in de periode 1838-1880. In: *Van Hertogdom Gelre tot Provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Bestuur en Bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989.* O. Moorman van Kappen, F. Keverling Buisman en F.W.J. Scholten (red.). Nijmegen 1990.

Kötzschke, R., *Die Urbare der Abtei Werden a.d. Ruhr.* Bonn 1906.

Kraker, A. de, De Vlaamse en Zeeuwse ommelopers in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw. In: *Bronnencommentaren 4. Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in Middeleeuwen en Ancien Régime.* Den Haag 2001, p. 167-232.

Kroes, J., De Middeleeuwse kampontginningen in de Gelderse Vallei. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 84 (1998), p. 24-49.

Kroniek van Harderwijk 1231-1931. Harderwijk 1980.

Kühn, H.J. en A. Panten, *Der frühe Deichbau in Nordfriesland*. Archäologisch-historische Untersuchungen. Braist/Bredstedt 1989.

Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoef, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. 2e gewijzigde druk. Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 8. Amsterdam 1988.

Kuys, J., *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543).* Nijmegen 1987.

Laak, J.C. ter, *De taal van het landschap. Pilotproject Toponiemen in de Berkelstreek. Een verkennend onderzoek naar de bruikbaarheid van geografische namen voor het reconstrueren van de geschiedenis van het Oost-Nederlandse landschap.* ROB. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 123. Amersfoort 2005.

Langereis, S., *De woordenaar. Christoffel Plantijn, 's werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589).* Amsterdam 2015.

Lesger, C.M., *Hoorn als stedelijk knooppunt; stedensystemen tijdens de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Hollandse studiën 26. Hilversum 1990.

Leijenaar, E., *Het natte hart van Nederland. De geschiedenis van de Zuiderzee.* Amsterdam 1991.

Lieburg, F.A. van, *Heilig Nijkerk. Religiegeschiedenis van een landstad.* Zoetermeer 2013.

Lijst der aardrijkskundige namen van Nederland. Uitgegeven door het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap. Leiden 1936.

Lindemans, J., Het woord 'honger' in plaatsnamen. In: *Nomina Geographica Neerlandica* 14 (1954), p. 16-25.

Linden, H. van der, *Zeventuig. Waterschap en waterschapsrechten in beknopt historisch perspektief.* Deventer 1978-1980.

Linden, H. van der, De Spaarndam in het kader van Rijnlands ontstaan. In: *Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in Spaarndam en Halfweg. Van beveiliging naar beheersing.* Leiden 1994, p. 13-18.

Lintsen, H., *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*. 's-Gravenhage 1980.

Listingh, N., *Incitamentum et adiumentum: dat is de opweckinge ende aanleydinge tot het uytvinden van bequaame middelen en gronden om de zeedycken in Hollandt en West-Vrieslandt tegens het soo dickwils doorbreecken en geduyrig afspoelen beter als tot nog toe te beschermen en te bevreyden.* Met platen. Amsterdam 1702.

Luikens, E., *Apeldoorn in de schaduw van Het Loo 1785-1905. Politieke, bestuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingen in Apeldoorn.* Zutphen 1999.

Maas, L.H., Zuur en zoet in Nederlandse toponiemen. In: *Naamkunde* 12 (1980), p. 213-227.
Maas, W.J.M., *De dijkwet van 1810. Een algemene bijdragenwet in de Franse tijd.* Rotterdam/'s-Gravenhage 1963.
Mak, G., *De levens van Jan Six. Een familiegeschiedenis.* Amsterdam 2016.
Maris, A.J., *Het archief van het kapittel van St . Walburg te Arnhem.* Arnhem 1931.
Maris, A.J., *De Reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen.* 's-Gravenhage 1939.
Maris, A.J., *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811). Eerste deel: inleiding/een geschiedkundig overzicht.* Arnhem 1978.
Mars, K.H.M., De Latijnse school en het Fraterhuis van Harderwijk. In: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 16 (1974), p. 154-236.
Mars, K.H.M., De Johanniters in St. Jansdal of 's Heerenloo in Harderwijk. In: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 22 (1980), p. 154-182.
Meer, Z.Y. van der, *Het opkomen van den Waterstaat als taak van het landsbestuur in de Republiek der Vereenigde Provinciën.* Delft 1939.
Mennen, V., Specifieke bestanddelen van het Lommelse onomasticon. In: *Naamkunde* 22 (1990), p. 93-129.
Meihuizen, L.S., *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295.* Groningen 1953.
Menke, H., H. Renes, G. Smit en P. Stork, *Veluwse beken en sprengen. Een uniek landschap.* Utrecht 2007.
Mentink, G.J., H.C. Stol en L. Turksma, *Homines Novi. De provisionele representanten uit het Kwartier van Veluwe in de Staten van Gelderland.* Overdruk uit: Homines Novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795. Onder redactie van P. Brood, P. Nieuwland en L. Zoodsma. Amsterdam 1993, p. 387-475.
Meulen, D. van der, *Koning Willem III 1817-1890.* Amsterdam 2013.
Meulendijks, J. en B. Schuil, *Spreekwoordelijk Nederlands.* Baarn 1998.
Minderhoud, J.W., Aanleg en onderhoud van de grasmat op waterkerende dijken. In: *Handboek grasveldkunde en grasveldbeheer.* J.W. Minderhoud, M. Hoogerkamp en J.G.C. van Dam (red.). Wageningen 1989.
Moerman, H.J., *Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht*. Leiden 1956.
Molemans, J., *Zonhoven. Historisch-naamkundige studie* m.m.v. J. Mertens. 2 delen. Nomina Geographica Flandrica. Monografieën 13. Onomastica Neerlandica. Leuven 1982.
Moelker, H.P., *De stormvloed in Waterland januari 1916.* Alphen aan den Rijn 1985.
Moelker, H.P., *De zuidkust van de Zuiderzee, geteisterd door de stormvloed januari 1916.* Alphen aan den Rijn 1986.
Montanari, M., *Honger en overvloed.* Amsterdam 1994.
Monte Verloren, J.Ph., *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechtelijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*. 5e druk. Deventer 1982.
Moorman van Kappen, O., *Tot behoef der arme wesen. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Burger Weeshuis te Harderwijk*. Zutphen 1981.
Most, W.H.J. van der, *Bronnenoverzicht. Zuiderzee/IJsselmeergebied na 1850. Archieven, beeld en geluid, kaarten/atlassen, kranten/krantenartikelen, overige documentatie.* Stichting voor het bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders. Lelystad 1992.
Mijnssen-Dutilh, M., *Inventaris van het Archief van het Hoogheemraadschap van de Bunschoter Veenen Veldendijk (1601) 1603-1942.* Waterschap Vallei & Eem. Reeks Archieftoegangen 1, 1997.
Mijnssen-Dutilh, M., *Amersfoort lag aan zee. Waterschapskroniek Vallei & Eem.* Deel 1 (777-1616). Utrecht/Leusden 2007.
Mijnssen-Dutilh, M., *Een vallei vol water. Waterschapskroniek Vallei & Eem.* Deel 2, (1616-2011). Utrecht/Leusden 2011.

't Niekarks. Umgangstaol, uutdrukkinge en gezegdes. Uitgave Stichting Oud-Nijkerk, tweede herziene druk. Nijkerk 1998.
Nobel, A., Polderen in de polder? Consensus en conflict in een vroegmodern poldergebied. In: *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu.* D. Bos, M. Ebben en H. te Velde (red). Amsterdam 2007, p. 30-48.
Nobel, A., *Besturen op het Hollandse platteland. Cromstrijen 1550-1780.* Zutphen 2012.
Nijhoff, P. (red.), *Monumenten van bedrijf en techniek. Industriële archeologie in Nederland.* Zutphen 1978.

Otten, D., *Landschap en plaatsnamen van de West-Veluwe*. Arnhem 1989.
Otten, D., *Landschap en plaatsnamen van de Noordwest-Veluwe. Arnhem 1991*.
Otten, D., *Hoe God verscheen in Saksenland. Widukinds knieval voor Karel de Grote.* Deventer 2012.
Otten, D., *Ludger. Woorden en daden.* Kampen 2017.
Oostebrink, F.W., De voogden van Gelre. De afstamming van de graven van Gelre en Zutphen en Nassau. In: *Bijdragen Mededelingen Gelre* 92 (2001), p. 33-56.

Paasman, B., B. de Graaf, E. de Graaf, J. van Hell en M. van Wijk-Sluyterman (red.), *Putters en Puttenaren. Een geschiedenis van Putten in levensverhalen.* Amersfoort 2016.
Palm, L.C., De paalwormepidemie van 1730. In: *Spiegel Historiaal* 15 (1980), nr. 5, p. 266-272.
Paping, R.E.J., De zijlschotregisters, dijkrollen en registers van schouwbare objecten in Groningen tot circa 1800. In: *Broncommentaren 4. Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in Middeleeuwen en Ancien Régime.* Den Haag 2001, p. 277-309.
Pas, W. van de, *Tussen centraal en lokaal gezag. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode.* Werken Gelre 58. Hilversum 2004.
Pieters, H., Herinneringscultuur van overstromingsrampen. Gedenkboeken van de overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21 (2012), p. 48-57.
Piirainen, E., *Flurnamen in Vreden*. Textband und Kartenband. Beiträge des Heimatsvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde, 25. Vreden 1984.
Pleij, H., *Moet kunnen. Op zoek naar een Nederlandse identiteit.* Amsterdam 2014.
Pleijster, E.J. en C. van der Veeken, *Dijken van Nederland.* Rotterdam 2014.
Plomp, N., De oudste generaties van het geslacht Van Lynden. In: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 53 (1999), p. 155-194.
Pons, L.J. en A.J. Wiggers, De holocene wordingsgeschiedenis van Noord-Holland en het Zuiderzeegebied. Deel 1. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 76, p. 104-152.
Pons, L.J., De Zeekleigronden. In: *Stichting voor Bodemkartering. Bodemkundige Landschappen van Nederland.* Wageningen 1981.
Putters Praoten. Dialect en folklore in Putten. Uitgave Stichting Puttens Historisch Genootschap. Herziene druk. Putten 2014.
Prak, M. en J.L. van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000.* Amsterdam 2013.
Pijnenburg, B. en L. Hindriks, *Ons Arkemheen-Eemland, verliefd op een levend landschap.* Barneveld 2007.

Raadschelders, J.C.N. en Th.A.J. Toonen, *Waterschappen in Nederland. Een bestuurskundige verkenning van de institutionele ontwikkeling.* Hilversum 1993.
Rentenaar, R., Metrologische Bemerkungen zu niederländischen Flurnamen. In: *Beiträge zur Namenforschung* 2 (1967), p. 46-64.
Rentenaar, R., 'Mad' en 'Made' in de toponymie van West-Nederland. In: *Naamkunde* 4 (1972), p. 284-319.

Rentenaar, R., *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponymie*. Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 5. Amsterdam 1984.
Rentenaar, R., De Schreiershoek en het verdriet. In: *Naamkunde* 17 (1985), p. 307-315.
Roessingh, H.K., Het Veluwse inwonertal 1526-1947. In: *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964), p. 79-150.
Roessingh, H.K., Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de 18e eeuw. In: *A.A.G. Bijdragen* 13 (1965), p. 181-274.
Roessingh, H.K., Garfpacht, zaadpacht en geldpacht in Gelderland in de 17e en 18e eeuw. In: *Bijdragen en Med. Gelre* 63 (1968/1969), p. 72-97.
Roessingh, H.K., Gelderse landmaten in de 17e en 18e eeuw. Een empirische benadering. In: *Bijdrage en Med. betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 83 (1969), p. 53-98.
Roessingh, H.K., *Inlandse tabak. Expansie en concentratie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland.* Zutphen 1976.
Roever, M. de, Watersnood in Waterland. Dijkdoorbraken van de Zuiderzee in 1825 en 1916. In: *Rampspoed en Tegenslag. Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 64, (2010), p. 71-94.
Roodbeen, M. (red.). *Nijkerkse prentenatlas ter gelegenheid van 600 jaar stadsrechten 1413-2013.* Barneveld 2013.
Rooijendijk, C., *Waterwolven. Een geschiedenis van stormvloeden, dijkenbouwers en droogmakers.* Amsterdam 2009.
Roorda, D.J., *Het rampjaar 1672.* Fibulareeks 39. Bussum 1971.
Rosendaal, J., *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799.* Nijmegen 2005.
Rosendaal, J., *Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied, 1783-1787.* Nijmegen 2012.
Rozemond, A.J.H., *Inventaris der verzameling kaarten in het Algemeen Rijks Archief. 1e en 2e supplement op de collectie Hingman.* Den Haag 1969.
Rijn, D. van en R. Polderman, *Het water de baas. Geschiedenis van de mechanische bemaling in Nederland.* Hilversum 2010.
Salverda de Grave, J.J., Flesch. In: *Nomina Geographica Neerlandica* 10 (1936), p. 24-28.
Sas, N.C.F., *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900.* Amsterdam 2004.
Schaik, P. van, *Christiaan Brunings 1736-1805. Waterstaat in opkomst.* Zutphen 1984.
Schnetz, J., *Flurnamenkunde.* Bayrische Heimatforschung 5. München 1963.
Schönfeld, M., *Veldnamen in Nederland*. 2e druk. Amsterdam 1950. Mededelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde; nieuwe reeks 12, nr. 1.
Schönfeld, M., *Nederlandse waternamen*. Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, 6. Amsterdam 1955.
Schrassert, J., *Hardervicum Antiquum.* Harderwijk 1732.
Schothorst, W. van, *Het dialect der Noord-West-Veluwe*. Utrecht 1904.
Schreiner, J., Die Niederländer und die Norwegische Holzausfuhr im 17. Jahrhundert. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 49 (1934), p. 303-328.
Schuitemaker, P., *De Westfriese dijk en zijn onderhoud van de vroegste tijden tot heden naar officiële geschriften*. Amsterdam 1904.
Seekles, J., De handelsgeslachten van de Hanzestad Zwolle. In: *Genealogie en de Canon. Deel 1. Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 62 (2008), p. 27-44.
Sierksma, Kl. (red.), *Liudger 742-809. De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen.* Muiderberg 1984.
Sintobin, T. (red.), *Getemd maar rusteloos. De Zuiderzee verbeeld. Een multidisciplinair onderzoek.* Hilversum 2008.
Slaats K. en H. Verhorst, *Water in de Gelderse Vallei en het Eemland.* Barneveld 2002.
Slicher van Bath, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*. Utrecht/Antwerpen 1960.

Slicher van Bath, B.H., Hoven op de Veluwe. In: *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis.* Wageningen 1964, p. 167-204.
Slicher van Bath, B.H., Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen. In: *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964), p. 13-78.
Slicher van Bath, B.H., Oogsten, klimaat en conjunctuur in het verleden. In: *A.A.G. Bijdragen* 15 (1970), p. 118-133.
Slichtenhorst, A., *XIV. Boeken van de Gelderse Geschiedenissen.* Arnhem 1654.
Sloet, J.J.S., Het Speulderbosch in het midden der zeventiende eeuw. In: *Gelre* 2 (1899), p. 383-408.
Sloet, L.A.J.W. en H.F. Fijnje, *Beschrijving van den watervloed in Gelderland in Maart 1855.* Arnhem 1856.
Sloet, L.A.J.W., De bezittingen van het Benediktijner klooster van St. Petrus en Paulus te Paderborn, geheeten Abdinkhof in Gelderland hoofdzakelijk in Putten. In: *Verslagen en Med. der Koninklijke Akademie van Wetenschappen Afd. Letterkunde, 3e reeks, 6e deel*. Amsterdam 1889, p. 206-261.
Sloet, L.A.J.W. en J.S. van Veen, *Register op de leenakteboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen, III*, Het kwartier van Arnhem. Arnhem 1904-1924.
Soens, T., *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)*. Gent 2009.
Sonderegger, S., Das Alter der Flurnamen und die germanische Überlieferung. In: *Jahrbuch fur fränkische Landesforschung* 20 (1960), p. 181-201.
Speet, B., *De tijd van burgers en stoommachines 1800-1900.* Serie Kleine geschiedenis van Nederland. Deel 9. Zwolle 2007.
Spierings, C.N. en P.J. Hofman, Samenwerkende sparringpartners. De verhouding tussen provincie en polder door de eeuwen heen. In: B. Wouda (red.), *Ingelanden als uitbaters. Sociaal-economische studies naar Oud- en Nieuw-Reijerwaard, een polder op een Zuid-Hollands eiland.* Hilversum 2004, p. 177-204.
Staal, M., *Januari-vloed 1916.* Rotterdam 1916.
Stadt, L. van de, *Nederland in 7 overstromingen.* Zutphen 2013.
Statistieke beschrijving van Gelderland van 1808. Deel I. Kwartier van Arnhem. Werken uitgegeven door Gelre. Arnhem 1986.
Steenbergen, C., W. Reh, S. Nijhuis en M. Pouderoijen, *De Polderatlas van Nederland. Pantheon der Lage Landen.* Bussum 2009.
Steinmeier, E.L., Van Dusschoten. In: *Gens Nostra* 45 (1990), p. 69-79.
Stinner, J. en K. Tekath, *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, Kunst en Cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*. Utrecht 2003.
Stoett, F.A., *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden naar hun oorsprong en betekenis verklaard.* Zutphen 1943.
Straat, P. en P. van der Deure, *Ontwerp tot de minst kostbare, zekerste en schielijkste herstelling van de zorgelijke toestand der Westfriese zeedijken.* Amsterdam 1735.
Streefkerk, C., Pronk der waterschappen. In: J.R. Jas, *Pronk der waterschappen. Het bezit van dijkgraven en hun besturen in het Zuiderzeegebied.* Enkhuizen 1992, p.10-17.
Streek, H. van de, *Van zeepolders tot waterschap. Aspecten van de geschiedenis van het waterbeheer op de Noord-Veluwe.* Elburg 1991.
Sijpestein, J.W., *Geschiedenis van het korps ingenieurs*. 3 delen. Museum Sijpestein 1854.

Teeling, P.S., *Repertorium van Oud-Nederlandse Landmeters 14e tot 18e eeuw.* 2 delen. Uitgave van de Hoofddirectie van de Dienst van het Kadaster en Openbare Registers. 1981.
Tenckhoff, F., *Das Leben des Bischofs Meinwerk von Paderborn*. Hannover 1921.
Tex, J. den, *Oldenbarnevelt V. Stambomen, kaarten en register.* Groningen 1972.
Theeuwen, P.J.H.M., *Pieter 't Hoen en De Post van de Neder-Rhijn (1781-1787). Een bijdrage tot kennis van de Nederlandse geschiedenis in het laatste kwart van de achttiende eeuw.* Hilversum 2002.
Thoben, J., *Urkundenregesten Stift Elten.* Emmerich/'s-Heerenberg 2007.

Tielhof, M. van en P.J.E.M. van Dam, *Waterstaat in stedenland. Het Hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*. Utrecht 2006.
Tielhof, M. van, Waterschappen als de oudste democratische instellingen van Nederland. Het ontstaan van een mythe. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 24 (2015) p. 87-98.
Tinneveld, A., *Toponymie van Didam*. Met medewerking van D.P. Blok. Bijdragen en Mededelingen van de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis van de Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, 28. Amsterdam 1973.
Toussaint, B., Eerbiedwaardig of uit de tijd? De positie van de waterschappen tussen 1795 en 1870. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 18 (2009), p. 40-50.
Triest, J.C. van, Een tijnsadministratie als bron voor reconstructie van veertiende-eeuwse ontginningen op de Veluwe. In: *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. H. van der Linden*. Hilversum 1987, p. 193-208.
Tuchman, B., *De waanzinnige veertiende eeuw.* 16e druk. Amsterdam 1997.
Tuin, J.D. van der, Studies naar het ontstaan van stormvloeden in Nederland. Een beknopt historisch overzicht tot 1980 met biografische aantekeningen. In: *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 5 (1996), p. 1-10.
Tummers, P.L.M., De rode-namen in Nederlands Limburg. In: *Med. Vereniging Naamkunde* 43 (1967), p. 46-74.

Veen, E.A., *De overstrooming in Noord-Holland en elders. Januari 1916*. Zaandam 1916.
Veen, P., D. Otten, L. Leeflang en G. Berends, *Van Kloostergoed naar Herengoed. Acht eeuwen landschaps- en landbouwgeschiedenis van de gemeente Nunspeet.* Met een atlas van de boerderij- en veldnamen. Heemkundige Vereniging Nuwenspete. Nunspeet 2016.
Ven, G.P. van de, *Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland.* Vijfde geheel herziene druk. Utrecht 2003.
Verhoef, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten.* Amsterdam 1983.
Verhoeven, D. en M. Wingens, *Geschiedenis van Gelderland. De canon van het Gelders verleden.* Zutphen 2010.
Verstegen, S.W., *Gegoede ingezetenen. Jonkers & geërfden op de Veluwe 1650-1830.* Zutphen 1990.
Vierlingh, A., *Tractaat van dijckagie*. Uitg. J. de Hullu en A.G. Verhoeven. Den Haag 1920.
Visser, J.C., Rijshout-, riet- en stroconstructies. In: *Stams bouwtechnische serie* no. 5. Haarlem 1953.
Vlierman, K., *Neolithische en middeleeuwse vondsten op de kavels oz 35 en oz 36 in zuidelijk Flevoland.* Rapport van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders. R.IJ.P-rapport 1985-51. Lelystad 1985.
Vlierman, K., De middeleeuwse kogge: scheepsarcheologische vondsten in het Zuiderzeegebied. In: J.J.J.M. Beenakker (red.), *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water.* Hilversum 1997.
Vliet, M. van, *Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams. Een onderzoek naar de beginselen van het dijkrecht in het hoogheemraadschap, voornamelijk in de periode 1537-1795*. Assen 1961.
Vries, K. de en J.P. Winsemius, *De Allerheiligenvloed van 1570.* Leeuwarden 1970.
Vries, J. de, *De economische achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw.* Leiden 1968.
Vries, J. de en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei.* Amsterdam 1995.
Vries, J. de, *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Met aanvullingen, verbeteringen en woordregisters door F. de Tollenaere. Leiden 1971.
Vries, M.H., Stichting van de kerk te Nijkerk. In: *Tijdschrift Oud Nijkerk* 8 (1989) nr. 1 en 2.

Wagenaar, J., *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterye, gilden en regeeringe.* Harlingen 1802. Herdruk Alphen a/d Rijn 1971/72.
Wal, L.T. van der, *Geschiedenis van de plannen tot afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee, met chronologische lijst van geschriften tot en met het jaar 1922.* Rapporten en Mededeelingen betreffende de Zuiderzeewerken.'s-Gravenhage 1923.

Walsmit, E., H. Kloosterboer, H. Persson en R. Ostermann, *Spiegel van de Zuiderzee. Geschiedenis en Cartobibliografie van de Zuiderzee en het Hollands Waddengebied.* Utrechtse Historisch-Cartografische Studies 9. Utrecht 2009.

Wartena, R., De 'Nijhe Rijn' bij Nijkerk. Het kanaalplan Wageningen-Zuiderzee van Hertog Karel van Gelre. In: *Gelre* 54 (1954), p. 281-290.

Wartena, R., Ontginningen en 'Wüstungen' op de Veluwe in de veertiende eeuw. In: *Gelre* 58 (1975), p. 1-50.

Weststrate, H.A., *Gelderland in den Patriottentijd.* Arnhem 1903.

Welten, J., Napoleon Bonaparte en Peter Aengevaeren. Op het snijvlak van de grote en de kleine geschiedenis. In: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 63 (2009), p. 27-50.

Wieringa, J., Het toponiem 'Hoedekast'. In: *Driemaandelijkse Bladen* 27 (1975), p. 33-34.

Wiggers, A.J., De wording van het Noordoostpoldergebied; een onderzoek naar de physisch geografische ontwikkeling van een sedimentair gebied. In: *Van zee tot land* 14. Zwolle 1955.

Wildschut, A., *De tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600)*. Serie Kleine Geschiedenis van Nederland, deel 7. Zwolle 2008.

Wissing, P.W. van, *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795*. Amsterdam 1996.

Wohlenberg, E., Die Lundenburg Harde. Eine historische Küsten- und Deichbaugeschichtliche Monographie auf grund neuer Grabungen im nordfriesischen Wattenmeer (1962-1977). In: *Die Küste. Archiv für Forschung und Technik an der Nord- und Ostsee*, 48 (1989).

Woud, A. van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848.* Amsterdam/Antwerpen 1998.

Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland.* Amsterdam 2007.

Woud, A. van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw.* Amsterdam 2010.

Wouda, B., *Ingelanden als uitbaters. Sociaal-economische studies naar Oud- en Nieuw-Reijerwaard, een polder op een Zuid-Hollands eiland.* Hilversum 2004.

Wouda, B., Boeren op het moer of blij met de klei? Disciplines in discussie over de ontginningsgeschiedenis van het Eemland. In: *Tijdschrift voor waterstaatgeschiedenis* 17 (2008), p. 47-61.

Wouda, B., *Een stijgende stand met zinkend land. Waterbeheersingssystemen in polder Nieuw-Reijerwaard 1441-1880.* Hilversum 2009.

Wouda, B., *Watervluchtelingen verzorgd en verguisd. Hulpverlening in Bunschoten, Eemdijk en Spakenburg na de overstroming van het Eemland in 1916.* Spakenburg 2016.

Woordenboek der Nederlandsche taal (WNT). Bewerkt door M. de Vries e.a. 's-Gravenhage/Leiden 1882-1991.

Wijnaendts van Resandt, W., *De vicarieën in Gelderland tot 1648*. z.p. 1943.

Zandvliet, K., *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw.* Uitgave van het Rijksmuseum Amsterdam 2006.

Zanden, J.L. van, De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914. In: *A.A.G. Bijdragen* 25. Wageningen 1985.

Zanden, J.L. van, De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel, 1750-1830. In: *A.A.G. Bijdragen 24*, Wageningen 1984.

Zanten, J. van, *Koning Willem II 1792-1849.* Amsterdam 2013.

Zeischka, S., *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856).* Hilversum 2007.

Zeiler, F.D., 1825: de 'vergeten' watersnood. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 2007, p. 19-26.

Zondervan, W., *Geschiedenis van de zeepolder Arkemheen 1356-1956*. Nijkerk 1956.

Zondervan, W., *Inventaris van het archief van de zeepolder Arkemheen 1611-1947*. Nijkerk 1957.

Zwet, H. van, *Lofwaerdighe dijckagies en miserabele polders. Een financiële analyse van landaanwinningsprojecten in Hollands Noorderkwartier, 1597-1643.* Hilversum 2009.

R

Registers

Register van kaarten

Kaart 1. De polder Arkemheen naar de kaart van Bernhardt Kempinck ca. 1609/1610 *13*
Kaart 2. De Nederlandse waterschappen en Arkemheen in het waterschap Vallei & Veluwe *15*
Kaart 3. Topografische Militaire Kaart van de polder Arkemheen in 1864 *20*
Kaart 4. Missiegebieden na 739 *22*
Kaart 5. De oudste ontginningskernen in het oostelijk deel van de Arkemheen *26*
Kaart 6. Werdense boerderijen in Putten volgens de oorkonde van Folcker in 855 *28*
Kaart 7. Krekenpatroon in Zuidelijk Flevoland en de ligging van nederzetting Archi negende eeuw *29*
Kaart 8. Ontginningskernen in Putten, Nijkerk en Ermelo in de negende eeuw *31*
Kaart 9. Functionele hoven in de gemeenten Nijkerk, Putten en Harderwijk voor 1500 *35*
Kaart 10. De Hof van het klooster Werden, gemeente Putten *36*
Kaart 11. De Hof van het klooster te Elten in Appel, gemeente Nijkerk *36*
Kaart 12. Werdense, Paderbornse en Eltense boerderijen in de polder Arkemheen *37*
Kaart 13. Ontginningskernen in Putten en Nijkerk ca. 1150 en ca. 1250 *41*
Kaart 14. Bezittingen van de graven/hertogen van Gelre ca. 1350 *43*
Kaart 15. De Lage Landen ca. 1350 *46*
Kaart 16. De Zutphense Landen, later de Koningskampen, van de graven/hertogen van Gelre *48*
Kaart 17. Grootschalige en individuele ontginningen in de Arkemheen 1333-1336 *50*
Kaart 18. Bewoners van Archi naar de nederzetting Nie Erk/ Nie-Ark, later Nijkerk dertiende eeuw *62*
Kaart 19. Ontwikkeling van Flevomeer tot Zuiderzee eerste tot negentiende eeuw *68*
Kaart 20. Centra van laatmiddeleeuwse ossenhandel vanuit Denemarken *70*
Kaart 21. Arkemheen op de dijkenkaart van Nederland *85*
Kaart 22. Hooi- en weilanden in de Arkemheen met de veldnamen Hoefslag en Morgen *89*
Kaart 23. De stad Harderwijk van Johan Blaeu in 1649 *114*
Kaart 24. Harderwijkse kloostergoederen volgens de dijkrollen van 1494-1716 *115*
Kaart 25. De gebouwen van het Sint Catharinaklooster in Nijkerk *117*
Kaart 26. Geestelijke goederen van diverse rechtspersonen volgens de dijkrollen 1494-1716 *119*
Kaart 27. Landerijen van de elite van Harderwijk volgens de dijkrollen van 1494 en 1588 *122*
Kaart 28. De veldnamen Maat, Pol en het verkleinwoord -je/tje in de Arkemheen *125*
Kaart 29. Het Oudnederlands, Oudfries en Oudsaksisch taalgebied *127*
Kaart 30. De Nieuwe Rijn tussen Neuderantsgoed en Beekmansgoed, gemeente Nijkerk *131*
Kaart 31. De Nieuwe Rijn tussen de Arkemheense zeedijk en het Nijkerkerveen *136*
Kaart 32. De houten duikersluizen in de Arkemheense zeedijk *138*
Kaart 33. Nederland in de vroege en late middeleeuwen *142*
Kaart 34. Verdeling in blokken voor de betaling in heel en half morgengeld *168*
Kaart 35. Kaart van de Arkemheen van Bernhardt Kempinck 1609/1610 *175*
Kaart 36. Tekening naar de kaart van Bernhardt Kempinck 1609/1610 *176*
Kaart 37. De Nijkerkse Vest op de kaart van Bernhardt Kempinck 1609/1610 *183*
Kaart 38. Boerderijen in Holk op de kaart van Bernhardt Kempinck 1609/1610 *186*
Kaart 39. Het Ridderveld in Putten op de kaart van Bernhardt Kempinck 1609/1610 *187*
Kaart 40. De Wielkamp van Casijn van Diermen aan de Wielsluis, gemeente Nijkerk *202*
Kaart 41. Het land van Casijn van Diermen door Gijsbert Verbeek 1741 *204*
Kaart 42. Het land van Casijn van Diermen door Frederik Beyerink 1741 *205*
Kaart 43. De Arkemheense polderwegen in de zeventiende eeuw *220*
Kaart 44. De inlaag in de zeedijk op de kaart van Bernhardt Kempinck 1677 *226*
Kaart 45. De inlaag naar de tekening van Dirck Pauw 1677 *226*
Kaart 46. Schematische tekening van de inlaag door Dirck Pauw 1677 *226*
Kaart 47. Detail van de Gelderse Vallei door Isaac van Geelkercken 1664 *271*
Kaart 48. De veldnamen Rundvleesweide en Ossenkampen in de Arkemheen *275*

Kaart 49. Proceskaart van de Arkervaart naar de Zuiderzee 1648 *280*
Kaart 50. De Arkervaart met enkele veldnamen bij het proces 1648 *280*
Kaart 51. West-Friesland met de dijken van Drechterland en Vier Noorder Koggen 1730 *295*
Kaart 52. Plaatsen in West-Europa waaruit natuursteen werd aangevoerd achttiende eeuw *298*
Kaart 53. Een gedeelte van Noord-Holland met het merengebied omstreeks 1575 *316*
Kaart 54. Vergraven graslandpercelen aan de landzijde van de Arkemheense zeedijk *324*
Kaart 55. Plattegrond van de landerijen aan de Rassenbeek door J. Dorfmulder 1786 *341*
Kaart 56. Tekening naar de plattegrond van de landerijen aan de Rassenbeek 1786 *342*
Kaart 57. Verdwenen boerderijen in de Arkemheen ca. 1550-1650 *371*
Kaart 58. Topografische kaart van het noordelijk kleigebied met blokverdeling *371*
Kaart 59. Verpachte landerijen van het Sint Agnietenklooster in Harderwijk 1710-1802 *375*
Kaart 60. Verpachte landerijen van het Burger Weeshuis in Nijkerk 1803-1916 *386*
Kaart 61. Verpachte landerijen van het Sint Agnietenklooster en het Burger Weeshuis 1702-1916 *388*
Kaart 62. De Bataafse Republiek met de indeling van departementen 1795 *400*
Kaart 63. De omvang van de watersnood van 4 en 5 februari 1825 *439*
Kaart 64. Noordelijk deel van de polder met bouwjaren van wind- en stoomgemalen 1863-1885 *445*
Kaart 65. De duiker onder de Arkervaart 1883 *457*
Kaart 66. De Nijkerker polder tussen de Wielbeek en de Arkervaart *460*
Kaart 67. Werkende stoomgemalen in Nederland met hun bouwjaren 1856-1920 *466*
Kaart 68. Geologische kaart van de Zuiderzee ten zuiden van de lijn Wieringen-Friesland *470*
Kaart 69. Landaanwinning langs de Zuiderzee tussen Putten en Doornspijk *473*
Kaart 70. De droogmaking van de Zuiderzee door B.P.G. van Diggelen 1849 *480*
Kaart 71. De droogmaking van de Zuiderzee door J.A. Beyerink 1866 *484*
Kaart 72. De droogmaking van de Zuiderzee door T.J. Stieltjes 1870 *485*
Kaart 73. Heerbanen in Utrecht en Gelderland 1736 *489*
Kaart 74. De omvang van de watersnood op 13 en 14 januari 1916 *509*
Kaart 75. Dijkdoorbraken en dijkgaten in de zeedijk door de watersnood 1916 *513*
Kaart 76. Uitbreiding van de polder Arkemheen na de watersnood van 1916 *518*
Kaart 77. Arkemheen-Eemland als een van de Nationale Landschappen in ons land *534*
N.B. Kaarten zonder bronvermelding zijn samengesteld door de auteur.

Register van afbeeldingen

Afb. 1. Het Putter stoomgemaal aan de Arlersteeg in Putten *12*
Afb. 2. De Arkemheense zeedijk gezien in westelijke richting *17*
Afb. 3. Laat-middeleeuwse onregelmatige blokverkaveling in de Arkemheen *19*
Afb. 4. Reconstructie van de plattegrond van de Ludgeruskerk in Doornspijk *23*
Afb. 5. De stad Werden bij Essen aan de Ruhr in Duitsland omstreeks 1580 *23*
Afb. 6. Mogelijke begroeiing van de hogere gronden in de Arkemheen in de negende eeuw *24*
Afb. 7. Boerderij Groot Bokhorst aan de Nijkerkerstraat, gemeente Putten *25*
Afb. 8. Vuurplaats aan de Laakse Slenk in het Hulkesteinse Bos in Zuidelijk Flevoland *29*
Afb. 9. De terpboerderijen Groot Ark en Ark aan de Arkerweg, gemeente Nijkerk ca. 1950 *32*
Afb. 10. Sint Vituskerk en het Vrouwenklooster in Hoog-Elten ca. 1655 *34*
Afb. 11. De stad Paderborn en het klooster Abdinkhof 1664 *34*
Afb. 12. Ligging van de Kemna bij de boerderij Oostereng, gemeente Nijkerk *37*
Afb. 13. Boerderij Aller aan de Diermenseweg, gemeente Putten *44*
Afb. 14. Boerderij Arler aan de Arlersteeg, gemeente Putten *45*
Afb. 15. Nieuwkerk op de Veluwe met kerk en tabaksschuren achttiende eeuw *59*
Afb. 16. Putten bij Harderwijk met de kerk achttiende eeuw *60*
Afb. 17. De oudste schriftelijke vermelding van Nijkerk 1313 *61*
Afb. 18. De Arkemheense zeedijk gezien in oostelijke richting *64*

Afb. 19. Eerste folio van de dijkbrief van de Arkemheen van maandag 28 maart 1356 *75*
Afb. 20. Zegel van hertog Reijnout III, 1343-1371 *75*
Afb. 21. De Arkemheen: een gebied van beken en vruchtbaar grasland *81*
Afb. 22. Schema van een zeedijk met de benaming van de diverse onderdelen *86*
Afb. 23. Verhoefslagingsschema van 300 meter van de zeedijk, gemeente Putten *90*
Afb. 24. Twee folio's van de oudste dijkrol van de Arkemheen 1494 *97*
Afb. 25. Twee in perkament gebonden bandjes met een koperen krapsluiting ca. 1550 *99*
Afb. 26. Schematische voorstelling van de Arkemheense zeedijk volgens de dijkrol van 1494 *100*
Afb. 27. De dijkrol van 1611 met o.a. de landerijen van het geslacht Schrassert 1611 *107*
Afb. 28. Overhandiging van de originele dijkrol van 1716 aan archief Eemland in Amersfoort *108*
Afb. 29. Dominee Johannes Switterius, predikant te Nijkerk 1594-1628 *118*
Afb. 30. Zegel van het Sint Agnietenklooster te Harderwijk 1457 *121*
Afb. 31. Blokverkaveling met veldnamen in het noordelijk deel van de polder *124*
Afb. 32. Verpachting van de Dove Gosen in Putten aan de diaconie van Nijkerk 1691 *126*
Afb. 33. De oude bedding van de Nieuwe Rijn bij Koudhoorn aan de Fliersteeg *133*
Afb. 34. Constructie van een middeleeuwse houten duikersluis *141*
Afb. 35. Opbouw van een middeleeuwse houten duikersluis met schotdeur *141*
Afb. 36. Johan van Oldenbarnevelt, raadspensionaris van Holland 1557-1619 *150*
Afb. 37. Stamboom van een van de Veluwse takken van de familie Van Oldenbarnevelt *153*
Afb. 38. De eerste pagina van het dijkrecht van 1611 door dijkschrijver Engel Engelberts *164*
Afb. 39. Titelpagina van een van de notulenboeken van de polder Arkemheen 1618 *165*
Afb. 40. De Laak met de Laakwal, gemeente Nijkerk *179*
Afb. 41. Oorkonde met toestemming een huis te bouwen aan de Arkemheense zeedijk 1485 *179*
Afb. 42. Ligging van de dijkhuizen in 1610 en 1832 *181*
Afb. 43. Bouwland de Hoedenkast aan de Meskampersteeg, de gemeente Putten *187*
Afb. 44. Het Putter stoomgemaal met schoorsteen en woning van de familie Van de Klok *189*
Afb. 45. Model en bestek van de Arkemheense zeedijk door Bernhardt Kempinck 1611 *195*
Afb. 46. Het dijkmodel met maatvoering in voeten en meters naar Bernhardt Kempinck 1611 *195*
Afb. 47. Schematische weergave van de plaats van aardhaling volgens het dijkrecht van 1752 *199*
Afb. 48. Schadeloostelling voor aardhaling per lengteroede in de Arkemheen *200*
Afb. 49. Jacob Johan van Delen, dijkgraaf namens Nijkerk 1718, 1724 en 1736 *201*
Afb. 50. Een Veluws heideveld bij Ermelo *213*
Afb. 51. De 'stackdeich' in het Noordfriese Wad bij Husum in Sleeswijk-Holstein ca. 1635 *215*
Afb. 52. Plank- en paalwerk aangebracht aan de Arkemheense zeedijk 1612-1618 *216*
Afb. 53. Houtwallen aan de haven van Hoorn ca. 1650 *218*
Afb. 54. Spotprent op de Franse koning Lodewijk XIV ca. 1760-1790 *221*
Afb. 55. Dijkval met gezicht op Zierikzee ca. 1730-1760 *224*
Afb. 56. Profiel en de plattegrond van de inlaag in de zeedijk door Dirck Pauw 1677 *228*
Afb. 57. Tekening naar de inlaag in de zeedijk door Dirck Pauw 1677 *228*
Afb. 58. Reconstructie van de paaldijk langs de Eemdijk in Spakenburg gezien vanaf de zeezijde *233*
Afb. 59. De constructie van kruinankers van de paaldijk langs de Eemdijk in Spakenburg *233*
Afb. 60. Detail van een kruinanker van de paaldijk langs de Eemdijk in Spakenburg *233*
Afb. 61. De Diemerdijk, een paaldijk met verankering in de dijkkruin 1702 *235*
Afb. 62. Tekening van een voor- en achteraanzicht van een paaldijk zeventiende en achttiende eeuw *235*
Afb. 63. De paalworm en door de paalworm aangevreten hout 1675 *236*
Afb. 64. Vacatieposten betreffende de aantasting van houtconstructies door de paalworm 1733 *237*
Afb. 65. Grafzerk van dijkgraaf Coop Schassert in de kerk van Putten 1647 *243*
Afb. 66. De Kerkstraat in Putten met het Coop Schrasserthuisje 1929 *243*
Afb. 67. Overlijdensadvertentie van dijkschrijver L.J. Smits 1895 *251*
Afb. 68. Werkbriefje met 'particuliere vacatiën' van dijkbode Willem van Diest 1862 *259*

Afb. 69. Plattegrond van de Laaksluis in de Arkemheense zeedijk, gemeente Nijkerk 1612 *261*
Afb. 70. Doorsnede van de Laaksluis in de Arkemheense zeedijk, gemeente Nijkerk 1612 *261*
Afb. 71. Plattegrond van de sluis in de Blaakbeek bij Kerstgensgat, gemeente Putten 1617 *262*
Afb. 72. Doorsnede van de sluis in de Blaakbeek bij Kerstgensgat, gemeente Putten 1617 *262*
Afb. 73. Constructie van een houten puntdeur *265*
Afb. 74. 'Hofsteeshout': de oprijlaan van de boerderij Renselaar, gemeente Putten *266*
Afb. 75. Twee stenen sluistypen door Isaac van Geelkercken 1664 *273*
Afb. 76. De Hoge en Lage Brugge voor de stad Harderwijk *276*
Afb. 77. Plattegrond van de eerste stenen schutsluis in de Arkervaart, gemeente Nijkerk 1703 *283*
Afb. 78. De aanleg van de nieuwe Arkersluis, gemeente Nijkerk 1933 *284*
Afb. 79/79a. De huidige Arkersluis in de Arkervaart, gemeente Nijkerk *284*
Afb. 80. Boerderij de Steenen Kamer op de hoek van de Waterweg, gemeente Putten *287*
Afb. 81. Lubbert Adolph Torck, Heer van Rosendaal en landdrost van Veluwe 1687-1758 *288*
Afb. 82. De Grote of Nederlands Hervormde Kerk te Nijkerk *288*
Afb. 83. Titelpagina van de gedrukte uitgave van het dijkrecht van de Arkemheen 1752 *291*
Afb. 84. Eedformule van het college van zestienen volgens het dijkrecht van 1752 *293*
Afb. 85. Titelblad van de uitgave van Pieter Straat over de bouw van steendijken 1735 *294*
Afb. 86. Een West-Friese wierdijk met paalwerk, steenbestorting en krebbing *295*
Afb. 87. Handtekeningen van dijkgraaf en de heemraden onder de jaarrekening van 1747 *297*
Afb. 88. Tegeltableau met de afbeelding van een smakschip achttiende eeuw *299*
Afb. 89. Handtekening van Pieter Straat onder een brief aan mr. H.W. Brantsen 1751 *300*
Afb. 90. Twee dijkprofielen van de zeedijk getekend door Pieter Straat 1751 *301*
Afb. 91. Het buitenbeloop van de Arkemheense zeedijk met Noorse, Brabantse en Drentse keien *303*
Afb. 92. De steenglooiing van de Arkemheense zeedijk aangelegd op een bed van puin *304*
Afb. 93. Aangevoerde keien aan de waterlijn van de zeedijk bij Nekkeveld *304*
Afb. 94. Impressie van de Arkemheense zeedijk gefotografeerd in westelijke richting *308*
Afb. 95. Reconstructie van een houten steenvlot door scheepstimmerman Eldert Stoel 1771 *309*
Afb. 96. Brief van Cornelis Boeyer aan de Staten van Gelre 1753 *314*
Afb. 97. Portret van Heribert van Westervelt, heer van de Essenburg 1711-1792 *317*
Afb. 98. Graf van Heribert van Westerveld op het landgoed de Salentein, gemeente Nijkerk *318*
Afb. 99. Een 'rentebriefje' uit de financiële administratie van de polder Arkemheen 1772 *319*
Afb. 100. Lijst met opgenomen kapitalen voor totaal 40.100 gulden in de jaarrekening van 1777 *321*
Afb. 101. Twee dijkprofielen behorend bij het rapport van J. van Houweningen 1793 *326*
Afb. 102. Constructie van een krammat met het gereedschap van de krammer *327*
Afb. 103. Anna van Hannover, echtgenote van stadhouder Willem IV, 1709-1759 *329*
Afb. 104. Handtekening van dijkgraaf Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller 1753 *331*
Afb. 105. De boerderij Groot Grevengoed aan de Slichtenhorsterweg, gemeente Nijkerk *336*
Afb. 106. De Nijkerkse ambtsjonker Claes van Delen ca. 1580 *347*
Afb. 107. Plattegrond van het Nijkerkse stadhuis door architect Jan Bolten 1771/72 *350*
Afb. 108. De aanbesteding van de torenspits op de Hervormde kerk te Nijkerk 1774 *352*
Afb. 109. De Amsterdamse schutterij wijk vijftien onder Capitein Jan Bolten 1787-1791 *353*
Afb. 110. Bouwtekening van de stenen duikersluis in de Rassenbeek door Jan Bolten 1768 *355*
Afb. 111. Bouwtekening van de stenen duikersluis in de Rassenbeek door H. van Baeck 1768 *355*
Afb. 112. Tekening van een sluisfundering met houten en stenen onder- en bovenvloeren *356*
Afb. 113. Bouwtekening van de stenen Oosterduikersluis door Jan Bolten 1768 *358*
Afb. 114. De Westerduikersluis aan de monding van de Westkadijkbeek met dekstenen 1774 *359*
Afb. 115. Bouwtekening van de stenen Langeroesluis door Jan Bolten 1773 *360*
Afb. 116. Heien van slagbinten bij sluisbouw met behulp van een hei-installatie achttiende eeuw *363*
Afb. 117. Bouwtekening van de stenen Wielsluis door Jan Bolten 1776 *365*
Afb. 118. De dekstenen van de Wielsluis voor het huidige Arkemheense bezoekerscentrum *366*
Afb. 119. Een wiel achter de Arkemheense zeedijk in Nekkeveld, gemeente Nijkerk *369*

Afb. 120. Losliggend land in blokverkaveling in het noordelijk deel van de polder *373*
Afb. 121. Het Particulier Gereformeerd Burger Weeshuis aan de Vetkamp, gemeente Nijkerk *379*
Afb. 122. De geopende kluis in de hal van het Burger Weeshuis te Nijkerk 2010 *380*
Afb. 123. Generaal Herman Willem Daendels 1762-1818 *393*
Afb. 124. Kasteel Oldenaller voor de verbouwing in 1850-1852 *397*
Afb. 125. Het huidige kasteel Oldenaller *397*
Afb. 126. Donkerstraat 129 in Harderwijk in 1936 *399*
Afb. 127. De glasfabriek Padang aan de Westkadijk, gemeente Nijkerk ca. 1800 *406*
Afb. 128. Lodewijk Napoleon, koning van Holland 1806-1810 *409*
Afb. 129. Koning Willem I met hermelijnen mantel 1813/15-1840 *413*
Afb. 130. Nagespeelde landing van koning Willem I in de Kolk te Nijkerk 1909 *414*
Afb. 131. Johan Rudolf Thorbecke 1798-1872 *416*
Afb. 132. Herberg De Vergulde Ploeg of De Ploeg, gemeente Nijkerk ca. 1900 *417*
Afb. 133. Boerderij De Voordijk met voorhuis, gemeente Putten 1861 *418*
Afb. 134. De huidige boerderij De Voordijk bewoond door de familie J. Looyen *419*
Afb. 135. A.J. Schimmelpennick van der Oye, burgemeester van Nijkerk 1866-1874 *424*
Afb. 136. Ondertekenaars van de amendementen op het ontwerp-reglement 1871 *425*
Afb. 137. De jaarrekening van ontvanger Lambertus van Elfrinkhof 1833 *427*
Afb. 138. Isaäc Blokhuis dijkgraaf namens Nijkerk 1844 en 1850 *433*
Afb. 139. Willem baron van Goltstein van Oldenaller dijkgraaf namens Putten 1871-1875 *434*
Afb. 140. Briefje van Willem baron van Goltstein waarin hij zijn benoeming aanvaardt 1871 *436*
Afb. 141. Het 'Keezen-ding', stoomgemaal in de polder Blijdorp 1787 *446*
Afb. 142. Ondertekenaars van de oorkonde bij de steenlegging van de Hertog Reijnout 1863 *450*
Afb. 143. Obligatie van 1000 gulden uitgegeven voor de bouw van de Hertog Reijnout 1863 *452*
Afb. 144. Kwitantie voor Jacob van Drie voor de betaling van molenlasten 1864 *453*
Afb. 145. Bouwtekeningen van de Nijkerker en Putter windgemalen 1863-1874 *454*
Afb. 146. Ingenieurs Johan van Hasselt en zijn compagnon Jacobus de Koning *456*
Afb. 147. Plattegrond van de gebouwen van het stoomgemaal Hertog Reijnout 1882 *457*
Afb. 148. Het stoomgemaal Hertog Reijnout, gebouwd in 1882 *458*
Afb. 149. De uitwatering van de Wiel met de Hertog Reijnout en het elektrische gemaal *459*
Afb. 150. Het logement De Roskam in de Langestraat, gemeente Nijkerk *462*
Afb. 151. Eerste ontwerp van het Putter stoomgemaal in 1885 *463*
Afb. 152. Het Putter stoomgemaal omstreeks 1970 *463*
Afb. 153. Het Putter stoomgemaal 1885 *464*
Afb. 154. Stoommachine van het Putter stoomgemaal door de firma Sepp & Co te Enschede *464*
Afb. 155. Gedenkbord met de twee Arkemheense stoomgemalen *466*
Afb. 156. Het stoomgemaal Hertog Reijnout aan de Wiel, gemeente Nijkerk *467*
Afb. 157. De stoommachine van het stoomgemaal Hertog Reijnout *467*
Afb. 158. Stokersdiploma van de vrijwilligers van het stoomgemaal Hertog Reijnout *469*
Afb. 159. B.P.G. van Diggelen, hoofdingenieur van Rijkswaterstaat 1815-1868 *472*
Afb. 160. Koningin Sophie, echtgenote van koning Willem III 1863 *474*
Afb. 161. T.J. Stieltjes sr., ingenieur van Rijks Waterstaat 1819-1878 *482*
Afb. 162. 'Hij hield al dat water', schilderij door Guus Beekhoven 2012 *486*
Afb. 163. Levering van 107.000 klinkers voor de Bunschoterweg, gemeente Nijkerk 1874 *491*
Afb. 164. Hoogstraten, gemeente Nijkerk ca. 1900 *494*
Afb. 165. 'Schapen langs een dijk', schilderij door Anton Mauve ca. 1870 *495*
Afb. 166. De Amsterdamse reder Jan Goedkoop en zijn beide zonen Daniël en Pieter *498*
Afb. 167. J. de Lange, burgemeester van Nijkerk 1908-1917 *506*
Afb. 168. Twintig pontonniers van de ponton-afdeling van de 1e divisie veldleger 1916 *507*
Afb. 169. Verklaringen van Jan Kraai en Melis Bast over de geleden schade 1916 *508*
Afb. 170. Affiche van de Plaatselijke Watersnood-Commissie te Nijkerk 1916 *511*

Afb. 171. Voor- en achterzijde van de watersnoodmedaille in brons 1916 *512*
Afb. 172. Advertentie voor het werven van arbeiders voor het herstel van de zeedijk 1916 *515*
Afb. 173. Hedendaagse begroeiing van de steenglooiingen van de Arkemheense zeedijk *520*
Afb. 174. De begroeide steenglooiing van de Arkemheense zeedijk *520*
Afb. 175. Zicht op de polder met in de verte de Hertog Reijnout *524*
Afb. 176. Houten archiefkist van de polder Arkemheen *532*
Afb. 177. De Arkemheen: weidevogelgebied volgens de Europese vogelrichtlijn *535*
N.B. Foto's zonder bronvermelding zijn gemaakt door de auteur.

Register van tabellen

Tabel 1. Namenlijst van boerderijen oorspronkelijk eigendom van de kloosters in Werden, Paderborn en Elten met opgave van de oudste schriftelijke vermelding en de geografische ligging volgens de gegevens van het kadaster uit 1832 *38*
Tabel 2. Staat van ontvangsten van tijnsen in de Arkemheen 1333-1336 *49*
Tabel 3. De verhoefslaging van ca. 300 meter van de Prymerijt, het oostelijk deel van de Arkemheense zeedijk in de gemeente Putten volgens de dijkrol van 1494 *91*
Tabel 4. Een overzicht van de dijkrollen van de polder Arkemheen in de periode 1494-1716 *95*
Tabel 5. Een overzicht van de blokindeling met bijbehorende hoefslagen – in roeden, voeten en meters – van de Arkemheense zeedijk volgens uit de dijkrollen van 1494, 1588 en 1608 met de lengte van de zeedijk in de jaren 1494, 1547, 1588 en 1608 *102*
Tabel 6. Blokindeling van het noordelijk en zuidelijk deel van de polder Arkemheen met de verdeling in heel en half morgengeld volgens de dijkrollen van 1611 en 1716 *108*
Tabel 7. Opgave van het aantal natuurlijke personen, rechtspersonen en veldnamen in de dijkrollen van de polder Arkemheen in de periode 1494-1716 *109*
Tabel 8. Het grondbezit in morgens in de polder Arkemheen van kloosters, kerken, vicarieën en instellingen van maatschappelijke aard in Harderwijk, Nijkerk, Putten en Arnhem volgens de dijkrollen van 1494, 1588, 1608, 1611 en 1716 *111*
Tabel 9. Grondbezit in de Arkemheen van families die behoorden tot de stedelijke elite van Harderwijk volgens de dijkrollen van 1494 en 1588 *121*
Tabel 10. Namen en kadastrale ligging van hooi- en weilanden die volgens de dijkrollen van 1494 en 1588 eigendom waren van families uit de stedelijke elite van Harderwijk *122*
Tabel 11. Overzicht van de in de Arkemheense zeedijk aangelegde houten duikersluizen in de periode 1531-1737 *139*
Tabel 12. Blokverdeling van de Arkemheen met oppervlakte per blok in morgens voor de betaling van het hele en halve morgengeld in de periode 1611-1885 *169*
Tabel 13. Vergaderdata en – voor zover bekend – de vergaderplaatsen van de geërfdenvergadering in de polder Arkemheen in de periode 1653-1687 *173*
Tabel 14. Namen van 29 huizen, landhuizen en boerderijen op de kaart van Bernhardt Kempinck 1609/1610 *184*
Tabel 15. De namen van de boerderijen in de Nijkerkse buurtschap Holk op de kaart van Bernhardt Kempinck 1609/1610 *185*
Tabel 16. Namen van aannemers betrokken bij het verzwaren en verhogen van de Arkemheense zeedijk ingedeeld naar de plaats van herkomst, inclusief de lengte van het door hen herstelde gedeelte van de zeedijk in roeden 1612 *209*
Tabel 17. Lijst van aanbestedingsprijzen van dijkwerkzaamheden omstreeks 1610-1620 *212*
Tabel 18. Grondonteigening in de polder Arkemheen ten behoeve van een inlaag met de naam van de eigenaar en/of het perceel, de prijs per morgen, de oppervlakte van de onteigende grond en het aan de eigenaren uitbetaalde bedrag 1677 *227*
Tabel 19. Vacatieposten van dijkgraaf, heemraden en dijkschrijver van de polder Arkemheen gedurende het kalenderjaar 1696 *245*

Tabel 20. Lijst met boetes van strafbare feiten in de polder Arkemheen 1610-1696 *248*
Tabel 21. Overzicht van de omvang en de kosten voor de aanleg van een steendijkglooiing, inclusief aard- en paalwerk en het aanbrengen van fascines aan de Arkemheense zeedijk door Pieter Straat 1751 *301*
Tabel 22. Aanvoer van hoeveelheden keistenen en puin in lasten aan de Arkemheense zeedijk in de periode 1750-1753 *304*
Tabel 23. Specificatie van de kosten van de aanleg van de Arkemheense zeedijk in gulden in de periode 1750-1753 *305*
Tabel 24. Overzicht van het aantal mandagen, werkbare seizoendagen en arbeiders en de per dag voltooide meters steendijk in de periode 1750-1753 *305*
Tabel 25. Arbeidsloon, prijzen van materiaal en werkzaamheden met betrekking tot het aanleggen van de Arkemheense steendijk omstreeks 1750 *310*
Tabel 26. Namen van rechtspersonen en particulieren die geld leenden aan de polder Arkemheen voor de financiering van de Arkemheense steendijk in de periode 1750-1753 *319*
Tabel 27. Overzicht van de in het archief van de Arkemheen overgeleverde informatie over de bouw van stenen duikersluizen in de Arkemheense zeedijk in de periode 1768-1776 *368*
Tabel 28. Rechtspersonen in Putten, Nijkerk, Harderwijk, Elspeet en Brussel die volgens de kadastrale opmeting hooi- en weilanden bezaten in de Arkemheen 1832 *372*
Tabel 29. Pachtprijzen van de landerijen van het Sint Agnietenklooster te Harderwijk in de polder Arkemheen als onderdeel van de Harderwijkse kloostergoederen in de periode 1710- 1802 *375*
Tabel 30. Overzicht van de exploitatiekosten van de Harderwijkse kloostergoederen beheerd door Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Veluwe in relatie tot de inkomsten uit de verpachting van de percelen hooi- en weiland in de polder Arkemheen van het Sint Agnietenklooster te Harderwijk 1762-1802 *376*
Tabel 31. Lijst van boerderijen, bouw-, hooi- en weilanden aangekocht door het Weeshuis te Nijkerk in de periode 1643-1916 *382*
Tabel 32. Pachtprijzen van de landerijen van het Burger Weeshuis te Nijkerk in de polder Arkemheen in de periode 1803-1916 *385*
Tabel 33. Overzicht van de exploitatiekosten van het Burger Weeshuis te Nijkerk in relatie tot de inkomsten uit de verpachting van de hooi- en weilanden in de polder Arkemheen 1811-1915 *389*
Tabel 34. Plan voor de aflossing van het financiële tekort van de polder Arkemheen 1804 *407*
Tabel 35. Rekening van bakker Harmen van den Beek verzonden aan de burgemeester van Nijkerk voor de levering van levensmiddelen ten behoeve van de slachtoffers van de watersnood 1825 *438*
Tabel 36. De financiële schade geleden door de inwoners van acht gemeenten langs de Zuiderzeekust door de watersnood vanwege verlies aan vee, woning, huisraad, levensmiddelen, stalvoer, gereedschappen en overige objecten 1825 *440*
Tabel 37. Financiële schade geleden door de inwoners van acht gemeenten langs de Zuiderzeekust vanwege de watersnood onderverdeeld naar sociale klasse 1825 *442*
Tabel 38. Stoomgemalen in Nederland 1862-1884 *447*
Tabel 39. Inkomsten uit de verpachting van het gras op de zeedijk en langs de wegbermen in de polder Arkemheen in de periode 1895-1910 *496*
Tabel 40. Daghuren van arbeiders omstreeks 1850 *502*
Tabel 41. De schuldpositie van de Arkemheen 1671-1910 *504*

Register van grafieken

Grafiek 1. De grootte van de polder Arkemheen 1653-1875 *170*
Grafiek 2. Het Arkemheense morgengeld 1612-1916 *171*
Grafiek 3. Tienjaarlijkse gemiddelden van vacatiegelden geïnd door dijkgraaf, heemraden en beambten van de polder Arkemheen 1680-1795 *244*
Grafiek 4. Tienjaarlijkse gemiddelden van de inkomsten van ontvanger, dijkschrijver en dijkbode van de polder Arkemheen 1680-1795 *251*
Grafiek 5. Levering van keistenen en puin in scheepslasten voor het aanleggen van steenglooiingen aan de Arkemheense zeedijk 1755-1795 *322*
Grafiek 6. Vijfjaarlijks overzicht van de inkomsten van de Harderwijkse kloostergoederen 1762-1802 *374*
Grafiek 7. Pachtprijzen van hooi- en weilanden in de polder Arkemheen 1710-1916 *387*
Grafiek 8. Begrote bedragen voor het onderhoud van de polderwegen in de polder Arkemheen 1875-1920 *495*
Grafiek 9. Geleverde hoeveelheden dijksteen en puin voor de steenglooiingen van de Arkemheense zeedijk 1796-1874 *500*
Grafiek 10. Aangevoerde hoeveelheden dijksteen en puin in tienjaarlijkse perioden 1796-1874 *501*
Grafiek 11. Opgenomen kapitalen door de dijkstoel van de polder Arkemheen 1656-1912 *503*
Grafiek 12. Tienjaarlijkse gemiddelden van opgenomen en afgeloste kapitalen van de polder Arkemheen 1671-1910 *504*
Grafiek 13. De schuldpositie van de polder Arkemheen over de periode 1671-1910 *504*
Grafiek 14. Rentepercentage in de periode 1680-1910 *505*
Grafiek 15. Koopkracht van de gulden t.o.v. de euro volgens de standaard van 2010 *505*

Register van kaderteksten

Tekst 1. Latijnse oorkonde met de schenking van Bokhorst aan het klooster Werden 806 *25*
Tekst 2. Oorkonde met de schenking van Folcker van goederen in Nijkerk en Putten 855 *27*
Tekst 3. Brief van Evert Zwaer waarin 72 inwoners van Wullenho in 1222 beloven jaarlijks te zullen betalen voor het onderhoud van de priester van Wullenho ca. 1570 *55*
Tekst 4. Dijkbrief van hertog Eduard van Gelre waarin hij het dijkrecht bevestigt 1362 *72*
Tekst 5. Dijkbrief van hertog Reijnout III van Gelre van 28 maart 1356 *77*
Tekst 6. Oorkonde waarin de proost van Werden de Woutskamp in Nijkerk in tijns geeft 1418 *93*
Tekst 7. Verplaatsing van de Spoijsluis in de zeedijk volgens de dijkrol van 1588 *99*
Tekst 8. Vier posten ter inhoudelijke vergelijking van de dijkrollen 1608a/b en 1611 *105*
Tekst 9. Oproep van de dijkstoel aan alle geërfden hun onroerend goed op te geven in verband met het opstellen van een nieuwe dijkrol 1608 *106*
Tekst 10. Overeenkomst tussen de schepenen van Harderwijk en het Sint Agnietenklooster om hun inkomsten te beleggen buiten de stad 1445 *113*
Tekst 11. Opgave van de eerste landerijen van het Sint Catharinaklooster in Nijkerk 1599 *116*
Tekst 12. Oorkonde waarin de proost van Werden de Woutskamp in tijns uitgeeft 1439 *119*
Tekst 13. Het graven van het kanaal de Nieuwe Rijn volgens Van Slichtenhorst 1654 *128*
Tekst 14. Brief van gedeputeerden uit Nijkerk betreffende de Nieuwe Rijn 1502 *131*
Tekst 15. Brief waarin Nijkerkers de Gelderse hertog vragen verkeerstechnische maatregelen te nemen in verband met de aanleg van de Nieuwe Rijn 1498 *134*
Tekst 16. Bestek van de bouw van de houten Spoysluis in de Arkemheense zeedijk 1531 *143*
Tekst 17. Publicatie met betrekking tot de aanbesteding van de Puttersluis 1589 *145*
Tekst 18. Overeenkomst tussen de burgemeesters van Harderwijk en de dijkstoel betreffende de vertegenwoordiging van Harderwijk in de dijkstoel ca. 1460 *147*
Tekst 19. Oorkonde waarin Maximiliaan I de raad van Harderwijk het recht verleent dijkgraaf en heemraden van de Arkemheen te kiezen 1482 *148*

Tekst 20. Brief waarin de magistraat van Harderwijk de onrechtmatige daden vermeldt van Claes van Oldenbarnevelt, dijkgraaf van de Arkemheen 1588 *154*
Tekst 21. Brief waarin Gerhard Voeth en Geerlich van der Cappellen door het Hof van Gelre worden benoemd om de misbruiken in de polder te onderzoeken 1588 *158*
Tekst 22. Uitspraak van het Hof van Gelre inzake het conflict tussen Ernst en Cosijn van Oldenbarnevelt, ontvangers van de Arkemheen 1602 *159*
Tekst 23. Handtekeningen en handmerken van Nijkerkse geërfden onder een brief aan het Hof om zuidelijk gelegen buurtschappen onder de schouwplicht te brengen 1608 *168*
Tekst 24. Teksten op de oudste kaart van de Arkemheen door Bernhardt Kempinck 1609/1610 *177*
Tekst 25. Memorie en Resolutieboek van het Hof van Gelre betreffende de invoering van het nieuwe dijkrecht 1611 *189*
Tekst 26. Eedformules van dijkgraaf, heemraden en zestienen volgens het dijkrecht 1611 *190*
Tekst 27. Model en bestek van de Arkemheense zeedijk door Bernhardt Kempinck 1611 *194*
Tekst 28. Legenda van de proceskaart van G. Verbeek 1741 *203*
Tekst 29. Legenda van de proceskaart van F. Beyerink 1741 *206*
Tekst 30. Uitspraak inzake het aardhalingsproces tussen Jacob Jan van Delen en Casijn van Diermen 1743/1744 *208*
Tekst 31. Notitie inzake de inkoop van houten palen op de houtwallen in Hoorn 1701 *219*
Tekst 32. Brief over de schade toegebracht aan de Kelnarij van Putten in het rampjaar 1672/73 *223*
Tekst 33. Protest van dijkgraaf jonker Johan van Delen inzake een inlaag 1677 *225*
Tekst 34. Legenda van twee dijkprofielen en plattegrond van de inlaag door Dirck Pauw 1677 *229*
Tekst 35. Aanbestedingsvoorwaarden voor een paaldijk met kruinankers 1710/1718 *234*
Tekst 36. Jan Wagenaar over voorkomen en gevolgen van de paalworm 1802 *236*
Tekst 37. Coop Schrassert Philipsz. verzoekt het Hof van Gelre hem ondanks zijn verkiezing tot dijkgraaf daarvan te ontheffen 1624 *241*
Tekst 38. Uitdeling van rogge, brood en boter vanwege het Coop Schrassertfonds aan twaalf armen in Putten 1723 *242*
Tekst 39. Eedformule van de dijkschrijver van de polder Arkemheen 1612 *249*
Tekst 40. Eedformule van de ontvanger van de polder Arkemheen 1611 *252*
Tekst 41. Genealogie van Geurt van Tielen sr., ontvanger van de Arkemheen 1653 *254*
Tekst 42. Eerste deel van de aanklacht wegens fraude door Geurt van Tielen jr. 1721 *255*
Tekst 43. Aanmaning voor het betalen van achterstallig morgengeld ca. 1780 *257*
Tekst 44. Werkverslag van de bouw van de Laaksluis van mei tot september 1737 *268*
Tekst 45. Verbaal van Isaäc van Geelkercken betreffende het tracé van het kanaal van de Rijn bij Wageningen naar de Zuiderzee bij Nijkerk 1664 *270*
Tekst 46. Namen van de inwoners van diverse Nijkerkse buurtschappen die weigerden mee te betalen aan het vergraven en verdiepen van de Arkervaart 1648 *278*
Tekst 47. Deel van de brief waarin ambtsjonkers van Nijkerk en de dijkstoel besluiten gezamenlijk een stenen sluis te bouwen in de Arkervaart 1703 *282*
Tekst 48. Verzoek van de Staten van Gelre om het kassaldo van de polder op te geven 1751 *289*
Tekst 49. Publicatie voor de aanbesteding van de levering van keien en puin 1751 *302*
Tekst 50. Brief van mr. H.W. Brantsen inzake het eindrapport van de gecommitteerden van de Staten van Gelre over de situatie in de Arkemheen 1754 *306*
Tekst 51. Publicatie voor de aanbesteding van werkzaamheden aan de zeedijk 1751 *306*
Tekst 52. Bestekbeschrijving voor het bouwen van een steenvlot 1771 *309*
Tekst 53. Verslag van dijkopzichter Cornelis Boeyer over de voortgang van de aanleg van de Arkemheense steendijk 1752 *312*
Tekst 54. Brief van Cornelis Boeyer over zijn persoon en de dijkwerkzaamheden 1753 *313*
Tekst 55. Notulen waaruit blijkt dat er gratificaties zijn toegekend aan de ontvanger en de dijkschrijver van de Arkemheen 1755 *321*

Tekst 56. Publicaties inzake de levering van keien en puin, het zetten van keien en het besturen van het steenvlot 1782-1786 *325*
Tekst 57. Brief waarin dijkgraaf Herman Willem Jan van Lynden de Staten van Gelre meedeelt dat hij weigert de uitgegeven obligaties te ondertekenen 1752 *328*
Tekst 58. Gedeelte van de brief van dijkgraaf Herman Willem Jan van Lynden aan prinses Anna van Hannover betreffende zijn weigering de obligaties te tekenen 1753 *329*
Tekst 59. Oorkonde van kellenaar Meinwerk Posteer waarin hij verklaart de boerderij Groot Grevengoed te aanvaarden als onderpand voor de ontvangsten van Hendrik van Steenler 1782 *337*
Tekst 60. Oproep aan de geërfden voor het kiezen van het College van Zestienen 1781 *339*
Tekst 61. Legenda van de proceskaart door J. Dorfmulder 1786 *341*
Tekst 62. Aanbesteding van de Rassensluis en de Oosterduikersluis 1768 *354*
Tekst 63. Aanbesteding door onderaannemers van de Rassensluis en Oosterduikersluis 1768 *357*
Tekst 64. Verklaring van aannemer Christiaan Boom dat hij de aanleg van de Langeroesluis niet kan voltooien 1773 *362*
Tekst 65. Brief van de dijkstoel waarin de rente op uitstaande kapitalen wordt verlaagd van 3% naar 2,5% 1776 *364*
Tekst 66. Rekening van architect Jan Bolten bij de oplevering van de Wielsluis 1776 *367*
Tekst 67. Jaarcontract voor het onderhoud van de sluizen in de Arkemheense zeedijk 1750 *368*
Tekst 68. Notulen inzake de opvolging van Geurt van Tielen jr. door Volkert van Steenler als ontvanger van de Arkemheen 1720 *381*
Tekst 69. Notulen inzake de benoeming van één afgevaardigde van het Burger Weeshuis te Nijkerk in de vergaderingen van de Arkemheense dijkstoel 1874 *369*
Tekst 70. Hendrik van Dijk, representant van de municipaliteit Nijkerk, doet opgave van het aantal inwoners, inclusief het aantal meerderjarige mannen 1795 *394*
Tekst 71. Toespraak van Herman Willem Jan van Lynden van Oldenaller bij de aanvaarding van het ambt van dijkgraaf van de Arkemheen 1793 *398*
Tekst 72. Opgave van de onkosten wegens het bezoek van koning Lodewijk Napoleon aan Harderwijk op 28, 29 en 30 juni 1808 *411*
Tekst 73. Brief van Lodewijk Napoleon waarin hij de dijkstoel een voorschot van 20.000 gulden verleent voor het herstel van de Arkemheense zeedijk 1808 *411*
Tekst 74. Toespraak van dijkgraaf mr. Engelbert George Ardesch op de boerderij De Voordijk in Putten, waar het dijkrecht van 1752 opnieuw rechtsgeldig wordt 1817 *420*
Tekst 75. Enkele artikelen waaruit blijkt dat de inhoud van het dijkrecht van 1752 vrijwel gelijk is aan het door de dijkstoel opgestelde concept-reglement 1827 *421*
Tekst 76. Beknopte genealogie van het Nijkerkse geslacht Van Elfrinkhof 1730-1971 *429*
Tekst 77. Brief waarin Jan van Elfrinkhof verzoekt hem voor te dragen als ontvanger in plaats van zijn overleden vader Johannes van Elfrinkhof 1893 *430*
Tekst 78. Brieven van Willem baron van Goltstein uit Putten en Isaäc Blokhuis uit Nijkerk waarin beiden weigeren de functie van dijkgraaf te aanvaarden 1865-1868 *432*
Tekst 79. Briefje van koning Willem I waarin hij het peetschap aanvaardt van Willem baron van Goltstein, geboren te Hamburg 1831 *433*
Tekst 80. Briefje van Willem baron van Goltstein waarin hij meedeelt dat hij zijn kandidatuur voor de benoeming tot dijkgraaf aanvaardt 1871 *435*
Tekst 81. Oorkonde opgesteld ter gelegenheid van de eerstesteenlegging van het windgemaal de Hertog Reijnout op de Haverkamp aan de Wiel in Nijkerk 1863 *451*
Tekst 82. Verzoek van timmermansknecht W. van de Wetering voor een uitkering als gevolg van een ongeluk bij de bouw van het windgemaal Hertog Reijnout 1863 *453*
Tekst 83. Brief van molenbouwer W.F. Looman uit Deventer betreffende de kwaliteit van de rietdekking van het Putter windgemaal 1874 *455*

Tekst 84. Verslag van de sollicitatieprocedure van Abraham van As voor de functie van eerste machinist van het Putter stoomgemaal 1886 *465*
Tekst 85. Brief aan koning Willem II inzake de oprichting van de 'Veluwsche Maatschappij tot Landaanwinning' langs de kust van de Zuiderzee 1845 *475*
Tekst 86. Beschrijving van de droogmaking van de Zuiderzee door Hendric Stevin 1667 *479*
Tekst 87. Brief waarin ingenieur T.J. Stieltjes sr. de bouw ontraadt van een stoomgemaal aan de Laakmonding vanwege zijn plannen tot droogmaking van de Zuiderzee 1873 *484*
Tekst 88. Gedeelte van de brief aan de Raad van State inzake het plaatsen van de Arkemheense zeedijk op de wegenlegger A van de gemeente Nijkerk 1873 *488*
Tekst 89. Verzoekschrift van de bewoners van de Nijkerkse Achterhoek aan het dijkbestuur om de Achterhoekerweg te verharden 1874 *493*
Tekst 90. Levering van dijksteen door reder Jan Goedkoop te Amsterdam 1842 *499*
Tekst 91. Twee inwoners uit Nekkeveld vermelden hun schade vanwege de watersnood 1916 *508*
Tekst 92. Ooggetuigenverslag van Sj. Boorsma van de watersnood in de Arkemheen 1916 *509*
Tekst 93. Dankbetuiging van de soldaten/pontonniers voor de inkwartiering bij Nijkerkse gezinnen 1916 *510*
Tekst 94. Brief waarin het dijkbestuur de Minister van Waterstaat subsidie vraagt voor het herstel van de Arkemheense zeedijk na de stormschade van 13 en 14 januari 1916 *514*
Tekst 95. Rapport van dijkopzichter R. Mulder over het herstel van de Arkemheense zeedijk na de watersnoodramp 1916 *516*
Tekst 96. Notulen van de eerste vergadering van het dijkbestuur na de watersnoodramp van 1916 *517*
Tekst 97. Advertentie van het Anti-Ruilverkavelings Comité te Nijkerk om tegen de voorgenomen ruilverkaverling van de Arkemheen te stemmen 1958 *533*

Register van de leden van de dijkstoel en ambtenaren. [22]

(N= afkomstig uit Nijkerk; P= afkomstig uit Putten)

Dijkgraven ca. 1432-1984

Aernt van Aller	ca. 1432
Claes van Aller	ca. 1439
Casijn van Oldenbarnevelt	ca. 1460
[dijkgraaf uit Harderwijk]	1482
Gijsbert van Aller	ca. 1485
Herman Schrassert	ca. 1507
Ernst van Oldenbarnevelt	ca. 1540
Otto Schrassert	vóór 1553
Claes van Oldenbarnevelt	1562-1581
Ernst van Oldenbarnevelt	1588-1608
Nicolaus van Oldenbarnevelt	1608-1611
Henrick van Arler de Jonge (P)	1611-1615
Coop Schrassert Aertsz. (N)	1615-1618
Coop Schrassert Philipsz. (P)	1618-1621
Coop Schrassert Aertsz. (N)	1621-1624
Coop Schrassert Philipsz. (P)	1624-1627
Henrick van Vanevelt (N)	1627-1630
onbekend	1630-1633
Wolter Loochsen (N)	1633-1636
Jr. Frederick van Zuylen van Nyvelt	1636-1639
onbekend	1639-1648
Maurits van Arler (P)	1648-1651
Wulf van Hennekeler (N)	1651-1654
Maurits van Arler (P)	1654-1657
Wulf van Hennekeler (N)	1657-1660
Jr. Peter van Delen (P)	1660-1663
Evert van Twiller (N)	1663-1666
Maurits van Arler (P)	1666-1669
Aalt Pannekoeck (N)	1669-1672
Diederick van Geyn (P)	1672-1676
Jr. Johan van Delen (N)	1676-1679
Jr. Henrick van Middachten tot Schoonderbeek (P)	1679-1682
Jr. Jacob Johan van Delen (tot Lent en Vanevelt) (N)	1682-1685
Jr. Henrick van Middachten (P)	1685-1688
Jr. Jacob van Delen (N)	1688-1691
Johan Wincoop (P)	1691
Aelt Jansen (P)	1692-1694
Jr. Jacob Johan van Delen (N)	1694-1697
Jr. Henrick van Middachten (P)	1697-1700
Jr. Jacob Johan van Delen (N)	1770-1703
Huybert Huyberts (P)	1703-1706
Jr. Jacob Johan van Delen (N)	1706-1708 (overleden)
Huybert Huyberts (P)	1709-1712
Jr. Henrick van Middachten (tot Frieswijk) (N)	1712-1715

22 Bron: W. Zondervan, Geschiedenis van de Zeepolder Arkemheen 1356-1956. Nijkerk 1956. Met aanvullingen en verbeteringen door Wim Hagoort.

Jan Maessen ten Bos (P)	1715-1718
Jr. Jacob Johan van Delen (tot Middeldorp) (N)	1718-1721
Jr. Albert van Delen (P)	1721-1724
Jr. Jacob Johan van Delen (N)	1724-1727
Jr. Lucas Willem van Essen (tot Vanenburg) (P)	1727-1730
Jr. Gerrit Casijn Bentinck (tot Berenkamp) (N)	1730-1733
Johan Walburgh (P)	1733-1736
Jr. Jacob Johan van Delen (N)	1736-1739
Johan Walburgh (P)	1739-1742
Jr. Gerrit Casijn Bentinck (N)	1742-1745
Jr. Gosen Geurt Bentinck tot Aller, Brieler en Berencamp (P)	1745-1748
Jr. Gerrit Casijn Bentinck (N)	1748-1749 (overleden)
Hermen van Dompseler, oudste heemraad	1749-1751
Jr. Herman Willem Jan van Lynden (P)	1751-1754
Gerrit Helmich Baron van Voërst (N)	1754-1757
Geurt van Diermen (P)	1757-1760
Kiliaan van Steenler (N)	1760-1763
Geurt van Diermen (P)	1763-1766
Kiliaan van Steenler (N)	1766-1769
Geurt van Diermen (P)	1769-1772
Kiliaan van Steenler (N)	1772-1775
Geurt van Diermen (P)	1775-1778
Hermannus Casijn Suermondt (N)	1778-1781
Jasper Hendrik baron van Lynden (P)	1781-1784
Hendrik Kloppers (N)	1784 (overleden)
Wouterus van Huysteen, oudste heemraad	1784-1787
Jr. Herman Willem Jan baron van Lynden (P)	1787-1790
Alexander baron Schimmelpennink van der Oye (N)	1790-1793
Jr. Herman Willem Jan van Lynden (P)	1793-1796
Gijsbert van Ramshorst (N)	1796-1799
Mr. Nicolaas van Diermen (P)	1799-1802
Hendrik van Grevengoed sr. (N)	1802-1805
Mr. Nicolaas van Diermen (P)	1805-1808
Hendrik van Grevengoed jr. (N) weigert, provisioneel dijkgraaf mr. N. van Diermen	1808-1811
Mr. Engelbert George Ardesch (N)	1811-1817
Samuel baron van Lynden tot Oldenaller (P)	1817-1820
Hendrik van Grevengoed sr. (N)	1820-1823
Beerd van Winkoop (P)	1823-1826
Willem Campert (N)	1826-1829
Roelof Staal (P)	1829-1831
Hendrik van der Goot (oudste heemraad)	1831-1832
Willem Campert (N)	1832-1834 (overleden)
Jan van Meerveld (P)	1835-1838
Johannes Astro (N)	1838-1841
Evert van de Veen (P)	1841-1844
Isaäc Blokhuis (N)	1844-1847
Johannes van Hell (P)	1847-1850
Isaäc Blokhuis (N)	1850-1853
Hendrik Rudolf Willem baron van Golstein (P)	1853-1856

Klaas van Aller (N)	1856-1859
Jan van Wincoop (P)	1859-1862
Frans van der Straten van Thielen (N)	1862-1865
Dirk van ’t Net (P)	1865-1868
Frans van der Straten van Thielen (oudste heemraad)	1868-1871
Mr. Willem baron van Golstein van Oldenaller (P)	1871-1874
Mr. F.J.W. van Aylva van Pallandt	1875-1885
Jhr. mr. R.E.W. van Weede	1885-1893
Mr. H.G.C. Marcus	1893-1905
G. Prins Azn.	1905-1909
J. van Elfrinkhof	1909-1935
C. van Ramshorst	1935-1954 (overleden)
Joh. van Elfrinkhof	1954-1962
G. van der Waaij	1962-1984

Heemraden uit Putten en Nijkerk 1752–1985[23]

Gerrit Berentz. Vlieck (P)	1748-1777
A. van der Goot (N)	1748-1754
Aelt Noyen van Meervelt (P)	1751-1763
Peel Beek (N)	1751-1759
Hendrik van den Eng (N)	1755-1777
Renger van Grevengoed (N)	1760-1776 (overleden)
Aert Rijksen van de Mheen (P)	1763-1780
Jan van Diest (P)	1778-1793
Hendrik Kloppers (N)	1778-1779
Wouterus van Huysteen (N)	1778-1787
Jan Brouwer Rijksen (N)	1779-1802
Jan Hendriksen van Meervelt (P)	1781-1804
Gijsbert van Ramshorst (N)	1784-1796
Hendrik van Diest (P)	1793-1796 (overleden)
Philip Schouten (N)	1796-1811 (overleden)
Gijsbert Jansen van de Munt (P)	1796-1831
Wulfert van Winkoop (N)	1802-1831
Gijsbert van Meervelt (P)	1805-1807 (overleden)
Willem van Diest (P)	1807-1820 (overleden)
Aalbert van Ramshorst (N)	1811-1845 (overleden)
Hendrik van de Goot (P)	1821-1857
Roelof Staal (P)	1831-1854 (overleden)
Gerrit van Meervelt (N)	1831-1864 (overleden)
Hendrik van Ramshorst (N)	1846-1851
Wulfert van Winkoop (N)	1852-1866
Gerrit Koopman (P)	1855-1879
Nuij van Dasselaar (P)	1857-1863 (overleden)
Dirk Staal Gzn. (P)	1864-1871 (overleden)
Frans van der Straten van Thielen (N)	1865-1874
Beerd Staal (N)	1867-1884
Bessel van Winkoop Jzn. (P)	1871-1878
D. van Ramshorst (N)	1874-1905
B. van Winkoop Gzn. (P)	1878-1880

23 De vier eerstgenoemden waren in functie bij de wijziging van het reglement in 1753 toen de benoeming voor het leven gold.

C. van ’t Klaphek (P)	1879-1912
W. van Es (P)	1880-1891
L. van Hell (N)	1884-1909
J. van Winkoop Bzn. (P)	1891-1898 (overleden)
R. Staal (P)	1898-1908 (overleden)
H. van Hell (N)	1905-1938 (overleden)
G. van Winkoop Jzn. (P)	1909-1919
J. van Hell (N)	1909-1943
G. van ’t Klaphek (P)	1912-1928
J. Buitenhuis (P)	1919-1940
C. van ’t Klaphek Gzn. (P)	1928-1946
H. van Duinen (N)	1939-1960
A. van Winkoop (P)	1940-1959
J. van Drie (N)	1943-1961
G. Evers (P)	1946-1961
T. van de Pol	1959-1984
E. van de Pol	1959-1976
H. van Meerveld	1960-1967
G. van der Waaij	1961-1962
G. van Winkoop	1961-1983 (overleden)
G. van Veldhuizen	1963-1965 (overleden)
J. Meiling	1966-1970
A. Doppenberg	1967-1984
F. Croezen	1970-1971
G. van Ramshorst	1971-1984
A. Vos	1976-1983
H. Top	1984-1984

Heemraden uit Harderwijk 1751-1865[24]

Willem Jan van Westervelt	1751-1776 (overleden)
Petrus Franciscus van Erckelens	1776-1788
Mr. Franciscus Henricus van Erckelens	1788-1835
Franciscus Henricus van Erckelens jr.	1835-1849 (naar Pruisen)
J.D.C.C.W. de Mol	1849-1865

Dijkschrijvers 1611-1985[25]

Peter Petersen	1611-1612
Engel Engelberts	1612-1620
Hendrik Gijsberts	1620-1635
Gerrit van Essen	1653
Henrick Egbertz. Schudder	1653-1678
J. van Rouwenburgh	1679-1700
E. van Rouwenburgh	1700-1724
Hendrik van der Goot	1726-1737
L.J. van der Velden	1737-1738
Gerrit van der Goot	1738-1744
Bessel Rengersen	1744-1752 (overleden)
Renger Rengersen	1752-1767

24 De heemraden uit Harderwijk werden door de Harderwijkse geërfden aangewezen. De vacature werd na 1873 niet meer vervuld.
25 De benaming secretaris in plaats van dijkschrijver dateert officieel van 7 maart 1874.

Willem van Harselaar	1767-1817
Mr. Engelbert Georg Ardesch	1817-1849 (overleden)
Louis Johannis Smits (adjunct)	1845-1849
Louis Johannis Smits	1849-1895 (overleden)
Mr. Rudolph Colenbrander	1895-1935
M.L. Kleyn	1935-1955
Mr. H.R. van Hoff	1955-1982
H. van de Streek	1983-1984

Ontvangers 1588-1985

Rijcket Henricksz.	1588
Peter Jansen	1588 (Harderwijk)
Casijn van Oldenbarnevelt	1602
Ernst van Oldenbarnevelt	1606-1607
Stoffel van Essen	1612-1614
Elbert Berentsen	1614-1617 (overleden)
Henrick Gijsbertsz. Pelser	1618-1628 (overleden)
onbekend	1628-1635
Augustijn Pannekoeck	1635-1653
Geurt van Tielen de Oude	1653-1699
Geurt van Tielen de Jonge	1699-1719
Volkert van Steenler	1720-1756
Hendrik van Grevengoed	1756-1781
Hendrik van Steenler	1782-1814
Dirk van Winkoop	1815-1821
Lambertus van Elfrinkhof	1822-1860 (overleden)
Johannes van Elfrinkhof	1860-1893 (overleden)
Jan van Elfrinkhof	1893-1909
Mr. R. Colenbrander (waarnemend)	1909-1917
A. Jurling	1917-1927
C.L. Jurling	1927-1963[26]

26 Onzeker is of deze functie na C.L. Jurling nog bestond. Nadere gegevens ontbreken. De gegevens na 1956 met betrekking tot de diverse functies zijn mij welwillend verstrekt door H. van de Streek van het Waterschap Noord-Veluwe te Elburg.

Register van personen

N.B. In dit register zijn alleen de namen opgenomen van personen die voorkomen in de lopende tekst en de noten. Persoonsnamen uit de kaderteksten zijn niet vermeld.

Aalbersen, Jan *344*
Aalberts, Annitgen *258*
Aarts van de Veen, Rijkje *458*
Aartsen, Dirk van 't Net *431*
Abelen, Wychman *104*
Abo, Arend Cornelis F.A.H. d'Adela *469*
Adela *33*
Adriaanse, Adolf *359*
Adriaanse, Jan *395*
Aelsen, Jan *188*
Aelsen, Peel *188*
Aelten, Gijsbert *230*
Aelts, Aert *180*
Aeltsen, Reyner *180, 188*
Aerts, Henrick *189*
Aertsen, Gerrit *104*
Aertsen, Kyll *166*
Aertsen, Jan *203, 219*
Aertsen, Cornelis *220*
Aertsen, Reijner *131, 252*
Aertsz, Gijsbert *132*
Aertsz, Heymen *130*
Aken, Bastiaan van *293*
Alcuinus *22*
Allaer, Herco de *52*
Aller, Reiner van *26*
Aller, Arnoldus van *26*
Aller, Aernt van *83*
Aller, Henrick *89*
Aller, Engbert van *97, 100, 101*
Aller, Claes van *119*
Aller, Gijsbert van *179*
Aller, Jan van *444*
Alva, Hertog van *149, 150*
Amelen, Lubbert *182*
Amerongen, Rijk van *452*
Angeren, Jan van *240, 260*
Angeren den Olsten, Jan van *94*
Apeldoorn, Everhardus van *54, 55, 58*
Appeldoorn, Margriet van *347*
Ardesch, Engelbert George *96, 404, 418, 419, 420, 448, 499*
Ardesch, Nicolaas Wilhelm *428, 448, 471*
Ariaens, Derck *217*
Arler, Henrick van de Oude *146*
Arler, Henrick *146, 154, 190, 191, 196, 240, 252*
Arler, Reyner *154*
Arler, Henrick van de Jonge *146, 148, 189*
Arler, Jan van *183*
Arler, Aelt van *189, 240*
Arler, Maurits *218, 220*
Arler, Catharina van *240*
Arnhem, Carel van *188, 191*
Arnhem, Johan van *288*
Arnhem, Johanna Margrite van *288*
As, Abraham van *463, 464, 465*
As, Coos van *461, 464*
Aulen, Johannes *203*
Aylva van Pallandt, F.W.J. *348, 449, 456*

Backer, Ferdinand *459*
Baeck, Hendrik van *354, 355, 356, 359*
Bakker, Jurrien *365*
Balderik *33*
Banheijnen, Dirk *365*
Banninck Cocq, Frans *352*
Barten, Jannitgen *342*
Bast, Lambert *339*
Bast, Gerrit *444*
Bast, F. *449*
Bast, Tijmen *451*
Bast, Melis *507, 508*
Bastert, Ariaen *283*
Bastert, Aris *182*
Beatrix, koningin *284*
Beek, Peel *267, 288, 297, 300, 347, 373*
Beek, Roelof van *299, 304, 312*
Beek, Evert *373*
Beek, Harmen van den *438*
Beek, Gerrit van *459*
Beertsen, Elbert *240, 253*
Beets, Nicolaas *447*
Bekbergen, Claas *304*
Bengher, Warmelt *153*
Bentinck, Wilm *55*
Bentinck, Sander *130, 134*
Bentinck, Carolus *94*
Bentinck, Willem *156*
Bentinck, Gerhard Casijn *203, 286*
Bentinck, Gerrit Casijn *286, 346*
Bentinck, Gosen Geurt *286, 296, 297, 330, 347*
Bentinck, Judith Geertruyd *317, 334*
Bentinck, Cosijn *383*
Bentinck Sanders, Willem *101, 156*

Bergh, Willem van den *150*
Bergh, H.G. van den *432*
Berkhorst, E. van *452, 502*
Berkhout, W. van *422*
Besselsen, Aelt *234*
Besselsen, Renger *288, 289, 296, 302, 306, 312*
Bessels, Claes *156*
Bessels, Reyn *271*
Bessels, Neeltje *343*
Betten, Rein *155*
Beyerink, Frederik *203, 204, 205, 206*
Beyerink, J.A. *481, 484, 485*
Bielder, Dirk van den *394*
Biesen, J.W. den *498*
Bijkerck, Cornelis Adriaensz. *218*
Bilderdijk, Willem *438*
Bisdom van Cattenbroek, Otto Braet *476*
Blarinchorst, Henrico de *52*
Bloem, Gerrit *52*
Bloem, Andreas *52*
Blokhuis, Wouterus van *417, 433*
Blokhuis, Klaas *507, 508*
Blokhuis, Isaäc *432, 433*
Blondot, Joseph Dominique Auguste *478*
Bochorst, Giso van *52*
Boeren, Aelt *180, 182, 197*
Boeyen, Aelt *234*
Boeyen, Cornelis van *245*
Boeyer, Cornelis van *259, 302, 305, 311, 312, 313, 314, 315, 335*
Boge, Steven de *100, 101*
Bokhorst, Henric van *26*
Bolinchem, Conrado de *52*
Bolten, Jan *340, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 363, 365, 366, 367, 529*
Bolten, Jacob Jacobsz. *352*
Bondt, Frans de *498*
Bonen, Hendrik *266*
Bonifatius *24*
Boom, Christiaan *360*
Boonzaaier van Jeveren, H.B. *441*
Booys, Adrianus *299, 359*
Boreel, Agneta Cornelia Hugonia *434*
Boreel van Hogelanden, Willem *434*
Bosch, Ten *219, 245*
Bosman, Rob *468*
Bouckop, Gerrit to *156*
Boven, Reyner van *100, 101*
Brabant, Maria van *71*
Brade, W.J. *478*
Brandsen, Herman *266*
Brant, Ghiso *51*
Brants, Harmen *180, 182*
Brantsen, Harmen *192, 214*
Brantsen, Hendrik Willem *288, 289, 300, 306, 312, 313, 314, 318, 328, 329, 330, 335*
Brantsen van der Zijp, D.W.G.J.H. *476*
Brantsz., Henderick *222*
Breecker, Johan *378*
Brevet, Abraham Johannes *450, 452, 454*
Brienen van de Groote Lindt, A.N.J.M. *436*
Brinck, Alphert *98*
Brinck, Ernst *98*
Brinck, Lambert *99*
Brincman *71*
Brink, Hendrik ten *410*
Brink, Rutger van den *359, 365*
Brink, Wessel ten *394, 396*
Broekhuijsen, Weimtje *383*
Bronckhorst, Ot van *94*
Bronkhorst, Gijsbert van *71*
Brouwer, Aelt *203*
Brouwer, Jan Rijksen *343*
Brouwer, Jan Riksen *361, 362*
Brouwer, Rijkje *361*
Bruggen, Henrick ter *156*
Brummelen, P.H. van *394*
Brummelen, Pieter Nicolaas *395*
Brummelen, Gerritje *433*
Brummelen, Rijmert van *433*
Brunings, Christiaan *402, 404*
Budding, Jan *468*
Buddingh, Willem *269*
Bult, G.J.E. *512*
Bunt, Dirk van de *380*
Bunt, G. van de *420, 510*
Bunt, A. van de *512*
Burgwal, Maria van den *340*
Buis, Jacob *271*
Buschman, Berend *92*

Callenbach, G.F. *417, 511*
Campen, Jacob van *397*
Campert, Willem *420*
Capellen tot de March, Robert Jasper van der *396*
Capellen tot de Poll, Joan Derk van der *391*
Cappellen, Geerlich van der *157, 160*
Carels, Annitgen *230*
Claassen, Louw *344*
Claesen, Ariaen *209*
Claessen, Aert *271*
Claessen, Jan *200, 207, 254, 258, 272, 288, 328*

Claesz., Neude *92*
Clasen van Heringhuysen, Ariaen *262*
Clement, Jacobus Johannes *473*
Clignet, Maria *208*
Clinckenbergh, Jacob *52*
Cluppel, Lubbert *94*
Coepensz., Holck *157*
Coeth, Gerrit van *240*
Colenbrander, A.D.S. *382, 384, 423, 449, 469, 510, 511*
Colenbrander, R.A.J. *174, 493, 517*
Collert, Aalt Otten *267*
Collert, Jan Woutersen *207*
Collert, Wouter Evertsen *203*
Collert, Wolter *240*
Columbus *67*
Compostel, Hendrik *218*
Condé *221*
Conrad, Martinus Hendrik *448, 449*
Conrad, Frederik Willem *448*
Coot(h), Jurrien van *146, 218, 233*
Coot, Abraham van *282*
Cooth, M.S. van *377*
Cootius, Johannes *222*
Copperwolt, Gerrit *71*
Corler, Joachim van *53, 54, 55*
Cornelissen, Wolter *92*
Cornelissen, Aelt *92*
Cornelissen then Veen, Henrick *188*
Coverden, Reynalt van *100*
Cozijnsen, weduwe *511*
Cranenburg, Henrick van *104*
Curler, Goossen van *188, 189, 271*
Curler, Joachim van *197, 240*

Daendels, H.W.J.van *393, 394, 400*
Dam J. van *452*
Dam, N. van *431*
Dam, G. van *432*
Dasselaar, Nuy van *450*
Dedem, Alexander van *373*
Dedem, Geertruid van *395*
Dedem, H. van *440*
Dedem van Driesberg, C.J. van *473*
Delen, Brand van *150*
Delen, Claes van *347*
Delen, Jacob Johan van *201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 218, 219, 231, 245, 266, 283, 346*
Delen, Johan van *225, 231*
Delen, Peter van *346*
Deure, Pieter van der *238, 294, 298*
Dibbetz, Reyner *156*
Diermen, Claes van *106, 146, 183, 190, 191*
Diermen, Casijn van *201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 254*
Diermen, Geertruij van *373*
Diermen, Nicolaes van *395, 404, 408, 409*
Diermen, Jan van *207*
Diermen, Beertje van *207*
Diermen, Johannes van *254*
Diermen, Servaes van *78, 83*
Diermen, Geurt van *248, 276, 323, 331, 339, 361, 362*
Diest, Jan van *365*
Diest, Willem van *259, 408*
Diggelen, B.P.G. van *470, 471, 472, 476, 477, 478, 479, 480,481*
Dijk, Hendrik van *394*
Dijke, Evert ten *52*
Dijkhuizen, A. van der *510*
Ditsel, Johannes *365*
Ditzel, Heimert *361*
Dockem, Aelbert van *116*
Doeyenburgh, Otto van *225*
Dompselaar, Johanna van *373*
Dompseler, Derck van *254*
Dompseler, Ernst van *254*
Dompseler, Herman van der *286*
Dorfmulder, Jan *269, 340, 341, 342, 344*
Dorth, Elisabeth van *113*
Doude, Harmanus *321*
Doude, Jan *332, 339, 342, 344, 361*
Doverden, Jacobi *52*
Drie, Aernt van *97*
Drie, Jacob van *453*
Dusschoten, Thomas van *52, 53, 78*
Duyn van Maasdam, Adam van der *414*

Ebo, Johanna Adriana den *352*
Eck, Theodoor Jan van *203*
Eck, Hendrik Jan van *373*
Edward III *66*
Egmond, Karel van *128, 129, 130*
Elbersen, Meeuws *155*
Elberts, Jan *180*
Elbertsen, Hendrik *92*
Elbertsen, Jan *94, 191*
Elbertsen, Bernt *183*
Elbertsen Schipper, Henrick *342*
Elbertsen Vastenburg, Willem *342*
Elbertsen Wakker, Jan *338, 339*
Elbertsz., Reynier *130*

Elfrinkhof, Johannes van *107, 256, 429, 430, 453, 453*
Elfrinkhof, Joost van *108*
Elfrinkhof, Lambertus van *417, 426, 427, 428, 429, 452, 499, 523*
Elfrinkhof, Jan van *512, 430*
Elfrinkhof, A. van *511*
Elgershuysen, Nicolaas *332*
Elgershuysen, Geertruida van *364*
Elis, Gijsbert *213*
Ellertsen, Gijsbert *104*
Emeze, Theodericus van *57*
Emma, koningin *434, 436*
Eng, Hendrik van den *238, 239*
Engelberts, Engel *74, 96, 106, 107, 163, 164, 165, 191, 197, 240, 249, 252, 261, 262, 290, 295, 531*
Erckelens, Francois H.A.P. van *348, 393, 395, 407, 428*
Erke, Johannes van *44*
Erke, Segeri van *44*
Erler, Henric van *26*
Erler, Arnout van *26*
Ernsten, Geerlof *154, 155*
Essen, Henrick van *146, 174, 188, 191, 230, 271, 283*
Essen, Rutger van *188, 191*
Essen, Christoffel van *252, 253*
Essen, Hendrik Jan van de Schaffelaar *286, 373*
Essen, Geertruyd Huylwig van *118, 317*
Essen van Helbergen, Carel van *286*
Everts van Dasseler, Jannitgen *201*
Everts van Wenckum, Aert *283*
Evertsen, Harmen *105*
Evertsen, Hendrick *188*
Evertsen, Seger *220*
Evertsen van Hoeck, Jacob *94*
Evertsen van Tynteler, Melis *188*

Faddegon, P. *478*
Faunay, J.P. *476*
Ferrand, J.H. *469*
Feydt, C. *132*
Flier, A. van der *381, 488*
Flyck, Jochem *157*
Folcker *27, 28, 29, 31*
Fredricxz. Vlugh, Jacob *160*
Frowein, Johan Wilhelm *490*
Fürstenberg, Ferdinand van *222*

Galen, Bernhard van *221, 222*
Gebbo *40*
Geelkercken, Isaäc van *129, 137, 269, 270, 271, 272, 273, 529*
Geelkercken, Nicolaas *174*
Gelderman, Jan *393, 396*
Gelre, Eduard van *72*
Gelre, Karel van *137, 269, 433, 528*
George, Henriëtte J.G. *450*
Gerbreht *40*
Germansen, Wolter *104, 105*
Gerrits, Aelt *92, 94*
Gerrits, Heimen *130*
Gerrits, Looch *240*
Gerrits, Peeljen *318, 319*
Gerrits, Renger *378, 379*
Gerritsen, Gerrit *257*
Gerritsen, Jan *155*
Gerritsen, Aert *188*
Gerritsen, Peter *220*
Gerritsen, Samuel *230*
Gerritsen, Jacob *230*
Gerritsen, Evert *343*
Gerstenhouwer, J.G. *434*
Geurtsen, Jan *468*
Geyn, Diederick van *233*
Gijsbert V *71*
Gijsbert, Meester *144*
Gijsbertsen, Hendrick *165, 250*
Gijsbertsen, Maas *343*
Goedkoop, Pieter *498*
Goedkoop, Daniël *498*
Goedkoop jr., Jan *497*
Goedkoop sr., Jan *497, 498, 499, 500, 530*
Goetschalck, Johan *55*
Golstein, Anna Frederika E. van *456*
Goltstein, Johan van *160, 433*
Goltstein, Hendrik R.W. *348, 433, 434, 437*
Goltstein, Willem van *348, 354, 422, 423, 424, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 454, 483, 504, 530*
Goltstein, Evert Jan B. van *354*
Goltstein-Boreel, Agnes *434*
Goltstein, Jan Karel van *434*
Goot, Aelt van der *296, 331*
Goot, Jan Hendriksen van der *384*
Goot, A. van der *420*
Goot , H. van der *384, 453*
Goot, Woutertje van der *203*
Gosker, Piet *459, 464*
Goudriaan, Adrianus Francois *410*
Goyer, Jacob de *288, 296, 297, 299, 302*

Gozwin *40*
Graaf, Jacob Winter van der *203, 334*
Graescop, Guntram van *92, 93*
Gregorij, Martinus *160*
Grevengoed, Hendrik van *107, 321, 332, 335, 359, 361, 362, 363, 394, 404, 428*
Grevengoed, Grietje van *332*
Grevengoed, Jacob van *332*
Groeningen, Aeltgen van *197*
Groot Davelaar, Elisabeth van *318*
Grootheveen, A.J van de *510*
Gumster, Jan Lucas van der *338, 339, 340, 343*

Haages, A.J. *476*
Habbe, Catharina Louisa *395*
Haersolte, Casper Anthony van *203, 373*
Haersolte, Rutgher van *263*
Haersolte tot Yrst, Willem van *286, 339*
Hahof, Hendrik *497*
Hall, Jan van *468, 474, 477*
Hall, C.C. van *474, 476*
Hall, Adelaide Pauline Florentina *476*
Hall, Floris Adriaan van *477, 478*
Hamel, Huibert van *318*
Hana, Chr.J. *414*
Hannover, Anna van *329, 330, 331*
Harderwijk, Helena van *347*
Harmensen, Lubbert *336*
Harms, Aartje *361*
Harselaar, Willem van *174, 250, 323, 332, 339, 364, 395*
Hart, Steven van der *332, 333*
Hartemink, A. *463*
Hartemink, G.J. *483*
Hasselt, Johan van *456, 458, 459, 460, 462, 463, 514, 515*
Hathulef *30*
Haverlag, Jurrien *341, 342, 343*
Hazel, Elbert van *218, 234*
Heeckeren van Kell, Willem H.A.C. van *440, 474, 476, 478*
Heijdendaal, Johannes Bernardus *393*
Hell, Henrick van *54*
Hell, Herman van der *56*
Hell, Casijn van der *56*
Hell, J. van *155, 453, 512*
Hell, D. van *431, 453*
Hell, H. van *453, 510, 512*
Hell, L. van *453*
Helt Hermens, Jan van *55*
Hendricksen Riddervelt, Jacob *225*
Hendricksz. Scholten, Henrick *55, 57*
Hendricksz., Rijckolt *252*
Hendrik, prins *511*
Hendrik II *33*
Hendriksen, Hendrik *202*
Hendriksen, Aert *202*
Hendriksen, Harmanus *267*
Hendriksen, Rijk *361*
Hendriksen van Korler, Toon *269, 447*
Hendriksen van Meervelt, Jan *298, 336, 343, 345, 395*
Hennekeler, Peel van *155, 272*
Hennekeler, Geertruij van *164*
Hennekeler, Wulff van *218, 263*
Hennekeler, Wouter van *275, 378*
Hennekeler, Dirk van *336, 408*
Hennekeler, Machteld van *343*
Hennenclaer, Thydeman van *52*
Hendricksen, Peel *180, 182, 191, 197, 244, 258*
Henricks, Elbert *156*
Henricksen, Elbert *188*
Henricksz., Rijcket *159*
Henricsz., Wessel *83*
Henricx., Aert *180*
Henricxsen de Jongen, Rijcket *94*
Herbers, Jan *155*
Heriwin *24*
Hermens, Jan *180*
Herrad *30*
Heshusius, Samuel *395*
Heteren, Otto van *150*
Heukelom, Arnt van *153*
Heym, E.H. *482*
Heymensen, Aaltje *342*
Hiddo *24, 25, 26, 31, 44*
Hildebrandt, Emma van *433*
Hildegardis *33*
Hoeckelum, Elisabeth van *55*
Hoeclum, Arent van *146*
Hoedemaker, Evertje *404*
Hoefhamer, D. *441*
Hoefhamer, Gerrit Andreas *474, 477*
Hogendorp, Gijsbert Karel van *414*
Holevoort, Meus *155*
Hollicken, Carel *188*
Homoet, Johan van *71*
Hooff, Joffer ten *279*
Hoolwerff, Henrick *100*
Hoolwerff, Rijcket *198*
Hoorn, Jacob van *282, 295*
Hoorn, Hendrika van den *433*

Hop, R. *220*
Horseler, Seger van *105*
Horst, Jan van der *359, 361*
Houtteyn, Cornelis *218*
Houweningen, Jan van *325, 326*
Houwen van Oordt, H.C. van der *491*
Hulsing, J.H. *410*
Hulsman van Oldenburgh, Harmen *325*
Huyberts, Huybert *263*
Huygen, Wilhelm *188, 191*
Huygen, Carel *332, 342, 359*
Huysteen, Hendrik *203*
Huysteen, Teunis van *188*
Huysteen, Wouterus van *336, 338, 339*

IJsselmuiden, Jan Hendrik van *317*
Ingen Nywelandt, Henrick *100*

Jacobs, Zaer *262*
Jacobs, Jan *262, 368*
Jacobsen, Jan *240*
Jacobsen, Lubbert *230*
Jacobsen van Nuldt, Rutger van *188*
Jacobsz., Jan *189*
Jacopsz., Melys *130*
Jan II *147*
Jans, Heiltje *342*
Jans, Henrick *378, 379*
Jans, Jannetje *342*
Jans, Willem *182*
Jansen, Claes *25*
Jansen, Maes *94*
Jansen, Gotschalk *94*
Jansen, Gijsbert *156*
Jansen, Peter *120, 159, 171*
Jansen, Gerrit *156, 183*
Jansen, Herman *230*
Jansen, Wilhelm *253*
Jansen, Wouter *336*
Jansen, Evert *344*
Jansen, Seijn *368*
Jansen de Blij, Hendrik *282*
Jansen Kip, Jan *234*
Jansen van Gorkum, Jan *209*
Jansen Visscher, Aelt *94, 198*
Janssen Zegersen, Jan *184*
Jansz., Wouter *189*
Jongeneel, P.M. *476*
Jonker, Jan Jans *499*
Jozef II *337*
Juckemaker, Willem Dirksz. *218*

Jurling, D. *409, 454, 455*
Jurling, C.L. *482, 490*

Kalcken, Joachim van *394*
Kalkoven, Johannes *321*
Karel de Grote *21, 22, 84*
Karel V *73, 146, 167*
Karel van Egmond *128, 129, 130*
Karel van Gelre *137, 269, 433, 528*
Kat, Cornelis *238*
Keijzer, J. *455*
Kempinck, Bernhardt *13, 31, 87, 103, 130, 162, 168, 169, 170, 174, 175, 176, 178, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 192, 193, 195, 196, 214, 226, 228, 229, 260, 272, 370, 518, 528*
Kempis, Thomas à *116*
Kesteren, Carel Otto van *357*
Killen, Aert *271*
Killen, Gijsbert *188*
Killen, Henrick *132*
Killen, Jan *135*
Killen, Jacob *221*
Klaasen, Marietje *318, 319*
Klaasen, Jacob Dirk *427*
Kleij, N.A. *458*
Klein, Johannes *434*
Klok, Willem van de *483, 487, 488*
Klok, Marja van de *487, 488*
Kloppenburg, J. *478*
Kloppers, Hendrik *338*
Knaap, H.G. *220*
Knoop, G. *377*
Kobben, Klaas *321*
Koestapel, Johan van *52*
Koestapel, Wolf van *52*
Koning, Jacobus de *456, 457, 460, 461, 463*
Konink, Johanna *395*
Koops, Rijcket *483*
Koops, Steven *395*
Koopal, Jan *499*
Koopman, Gerrit *450, 488*
Koot, Jan van *271*
Kote, Jacob *499*
Kraai, Jan *507, 508*
Krayenhoff, C.R.T. *404*
Kroesen, Joost *308*
Kroon, Nicolaas *349, 409, 410*
Kroon, G. *510*
Krudop, Abraham Jacob *474*
Kruidop, H.J. *452*
Kuttschreutter, Daniël *318*

l'Epie, Zacharias *238*
Laan, H.A. *490*
Lakenman, Seger *238*
Lam, Gerrit *308*
Lamberts, Peter *217, 218*
Lamsweerde, G. W. J. *410*
Landman, weduwe *516*
Lange, J. de *506, 510, 512*
Lapierre, A.J. *404*
Lebuïnus *24*
Ledeboer, J.H. *126*
Ledrad *30*
Leijdecker *191*
Lely, Cornelis van *520*
Lensing, J.B.T. *454*
Leth, Hendrik de *295*
Leyendecker, Derrick *94*
Lievens, Reijner *383*
Lievens, Jacobus *383*
Limburg Stierum, Leopold van *410, 414*
Lindenhof, Filippus *321*
Lockhorst, H. A. J. van *478*
Lodewijk XIV *221*
Lokhorst, Pieter van *265*
Lokhorst, Jacob *304*
Loo, Frans van *491*
Looman, Willem Fredrik *450, 452, 454, 455*
Loon, Jacob van *56*
Lubbersen, Claes *188*
Lubbersen, Rijk *345*
Lubberts, Looch *156*
Lubberts Jansen, Gerrit *156, 158*
Lubbertsen, Teunis *230*
Lubbertsen, Lubbert *342, 343, 344*
Lubbertsen, Rijk *342*
Lucassen *203*
Ludger *21, 22, 23, 24, 25, 32*
Lumudis *44*
Lutgardis *33*
Lutz, Johan *151, 152*
Luxembourg *221*
Luxhole, Bela de *52*
Lynden van Oldenaller, Jasper H. van *336, 395*
Lynden van Oldenaller, Jacob C. van *399*
Lynden van Oldenaller, Herman W.J. van *110, 287, 288, 289, 328, 329, 330, 331, 335, 339, 345, 346, 348, 354, 395, 396, 397, 398, 399, 404, 530*
Lynden van Oldenaller, Samuel van *419, 426, 428, 523*
Maanen, F.J.T. van *437*
Maanen, R.O.H. van *474, 477*
Maassen, Lucas *338*
Madalgarda *24*
Maes, Diele *94*
Maes, Reijner *180*
Maessen, Reyner *179*
Maessen, Jan *188*
Maessen, Brant *98*
Maessen op Tynteler, Gerrit *188*
Maessen thoe Diermen, Gerrit *188*
Maijoor, Jaap *468*
Maintenan, Madame de *221*
Mantel, Pieter *288, 296, 297, 299, 302*
Mantel, Pieter Sijbransz. *296*
Mantel, Cornelis *296*
Marcus, A. *430, 432, 449, 450, 452*
Martensen, Symon *209*
Martensen, Marten *342*
Martensen, J. *512*
Maurits, Prins *149, 161, 377*
Maximiliaan I *147, 148, 149, 157*
Medemblik, Claas van *310*
Medemblik, Hendrik van *310*
Meerveld, W. van *431*
Meerveld, Gerrit van *434, 450*
Meerveld, A. van *512*
Meervelt, Aelt Noyen van *288, 331*
Meerveld, Jan Hendriksen van *298, 395*
Meerveld, Gijsbert van *452*
Meester, Cornelis C. J. de *476*
Meester, W.A. de *471, 472, 473, 476, 477*
Meester, G.A. de *473, 476*
Mehen, Ellardus van *198*
Meintes, Ynse *411*
Melis, Goort *180*
Melissen, Goort *188*
Menkema & Zoon, Johan *323, 364*
Meurs, Henrick van *94, 189, 249*
Meusen, Gerrit *157*
Meuwsen, Gerrit *157*
Middachten tot Schoonderbeek, Henrick van *231*
Middachten tot Frieswijk, Henrick *283*
Moerseler, Reyner van *105*
Moij, Cornelis *279*
Mol, Johan Daniël C.C.W. de *450*
Momme, Jan *100*
Montfrans, G. van *500*
Moolenburgh, J.G. *450*
Mulder, J. *512*
Mulder, R. *516*

Munt, Gijsbert Jansen van de *395*

Nagell van Ampsen, baron van *488*
Nagtegaal, Arie *468*
Nahuys, P.C. van *469, 477*
Nameco *40*
Nannemans, Cuinertien *163*
Napoleon, Lodewijk *401, 403, 404, 405, 408, 409, 410, 411, 412, 444*
Napoleon, Bonaparte *401, 404, 414*
Nassau, Jan van *110, 149, 150, 157*
Nekkeveld, Casijn van *100, 101*
Net, Dirk Aartsen van 't *431*
Neyendaal, Bart van *408*
Nieboer, R. *511, 512*
Nijendaal, Bart van *408*
Noorwegen, Jan van *299*
Noudenzoon, Claes *92, 93*
Nouten, Bessel *135*
Nulde, Rijcket van *94, 189*
Nuldt, Rutger Jacobsen van *188*
Nyendorp, Mews van *51, 52*

Oenga *40, 61*
Oeteler, Cope van *45*
Oldenaller, Jan van *99*
Oldenaller, Reyner van *99*
Oldenbarnevelt, Ernst van *87, 94, 141, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 188, 189, 191,252, 522*
Oldenbarnevelt, Casijn van *147, 152, 153, 240, 252*
Oldenbarnevelt, Herman *155*
Oldenbarnevelt, Johan van *150, 153*
Oldenbarnevelt, Beerte van *152*
Oldenbarnevelt, Nicolaus van *152, 153, 154, 156, 157, 158, 160, 171, 522*
Oldenbarnevelt, Cosijn van *153, 159, 160*
Ommeren, Wulff van *150*
Ommeren, Maria Adriana van *254*
Ommeren, Helmich van *254*
Ommeren, Lucia van *254*
Ommeren, Geertruyd Elisabeth *254*
Ommeren, Gouda van *254*
Onga de Oude *40, 61*
Oosterdijk, Joannes *201*
Opstal, Reiner Claas *271*
Oranje, Willem van *85, 149, 150, 222*
Ossingh, Jan van *209*
Otelaer, Jacobi *52*
Otto I *42*
Otto II *43*
Otto III *33*
Ottz. van Hindelopen, Reynder *217*
Ousthoorn, Jan van *283*
Oza *40*

Paelinck, J. *413*
Pallandt, F.J.W. Aylva van *348, 449, 456, 458, 460, 461*
Pannekoeck, Mauritius *132, 197*
Pannekoeck, Aelt *55*
Pannekoeck, Johan *240*
Pannekoeck, Augustijn *253, 255*
Pas, Helena *269, 447*
Pasman, H.B. *431*
Pauw, Dirck *225, 226, 227, 228, 229, 230*
Peelen, Breunis *213*
Peelen, Wolter *221*
Peelsen, Peel *155*
Pelen, Wulff *105*
Pelen, Reyer *130*
Pelen, Wolter *157*
Pelen, Jacop *188*
Pelen, Wouter *132*
Pelens, Reyer *130*
Pelser, Gijsbert *253*
Peterman, J.A. *511*
Peters, Pelgrim *156*
Petersen, Thonis *240*
Petersen, Peter *163, 164, 191, 249*
Petersen, A. *383*
Peterz., Walter *83*
Philips II *47*
Philips de Schone *144*
Pichegru *400*
Pietersen, Aert *240, 252*
Pietersz., Aert *189*
Pietersz., Toenis *189*
Plaat, A.J.H. van der *409, 411, 412*
Plantijn, Christoffel *70*
Ploeger, Cornelis *267*
Pol, J.C. van de *431, 452*
Pol, E. van den *510*
Posteer, Meinwerk *336, 337*
Pringle, K. *517*
Prins, Geertje *338*
Prins, Gerrit *420, 426*
Prins van Wijngaarden, J. *516*
Pull, C. *361*
Put, Gosen *234*
Putten, Herbertus van *26, 35, 43, 44, 45, 46, 51, 60, 61, 527+*

Raadt, C. *441*
Raan, Hendrik Gerrit van *351*
Raaphorst, Arend P.T. van *410, 412*
Ramshorst, Gijsbertus van *326, 348, 404*
Ramshorst, Geertje van *431*
Ramshorst, Dirk van *462*
Ramshorst, Hendrikus van *490*
Ramshorst Jz., Aalbert van *384, 420*
Rant, Neude *130*
Reede van Oudtshoorn, W.C.P. van *490*
Reiersen, Evert *188*
Reijersen, Loog *321*
Reijersz., Cornelis *191, 240*
Reijnout I, hertog van Gelre *43, 71, 118*
Reijnout II, hertog van Gelre *43, 47, 48, 71, 260*
Reijnout III, hertog van Gelre *13, 43, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 165, 527*
Reijnout IV, hertog van Gelre *92, 167, 198, 224*
Renesse, Wijnand Johan van *373*
Rengersen, Lubbert *163*
Rengersen, Renger *321*
Rengersen, Bessel *239, 265, 266*
Renslaer, Jacob de *52*
Renselaar, Johannes *394*
Rencsler, Evert van *52*
Rentzeler, Jan van *189*
Requesens *149*
Rette *40*
Reyersen, Ariaen *220*
Reyners, Lubbert *180, 182*
Reynersen, Pieter *94*
Reynersen, Lubbert *94*
Reynersen, Wouter *94, 188*
Reynersen Cluppel, Lubbert *94*
Ribbers, minister *408*
Ricoltsz. van Hollic, Geryt *78, 83*
Riesch, Henric ten *45, 46*
Rijckz., Lambert *62*
Rijcxen, Gijsbert *188*
Rijksen, Albert *154*
Rijksen, Lubbert *444*
Rijksen Brouwer, Jan *343*
Rijs, Geertgen van *279*
Riksen Brouwer, Hendrik *361, 362*
Rimpeler, Wolter van *118, 119*
Rixen, Henrick *92*
Roëll, J. *436*
Roelofsen, Maria *431*
Roest, Peter *188*
Roevenburg, Jan van *245*
Rookhuijsen, Aalt van *394*
Roos, Wouter *507, 508*
Roosendaal, Henderina *351*
Rooy, Anthonij de *377*
Rouwenburg, Egbert van *164, 218, 219, 245, 255, 256*
Rouwenburg, J. van *256*
Rouwenburgh, Looch van *225*
Roy, Bernard de *269*
Rueb, Johan Gerhard *459, 463, 465, 467*
Ruitenbeek, Bert van *468*
Rutgersen, Jan *232*
Ruys, Willem *468, 473, 474, 476, 478*
Ruytenburch, Willem van *352*
Ruyter, Gerrit de *202*
Ruyter, Willem de *307, 314*
Ruyven, Derk van *288, 300*

Sande, Mw. van de *380*
Schaap, Fokke Jans *498*
Schaffelaar, Jan van *67, 147, 148*
Scherpekamp, Jacobus *321, 323*
Scherpenzeel, Johan van *252*
Schimmelpenninck, Rutger Jan *401*
Schimmelpenninck van der Oye, W.A.A.J. *436*
Schimmelpenninck van der Oye, A.J. *423, 424, 482, 485*
Schimmelpenninck van der Oye, Jacob *490*
Schimmelpenning, Jan *156*
Schimmelpennink van der Oye, Andries *286, 305*
Schimmelpennink van der Oye, Alexander *347*
Scholten, Henrick *55, 57*
Schouten, Philip *342, 365, 394, 396*
Schouten, Elysabeth *378*
Schouten, L.J. *420*
Schouten, Johannes H. *473*
Schouw, J. *432*
Schrassert, Coop *54, 55, 107*
Schrassert, Philips *55*
Schrassert, Ewout *55*
Schrassert, Harmen *94, 240*
Schrassert, Otto *152*
Schrassert, Evert *189, 191, 240, 249*
Schrassert, Hendrickje *190, 191*
Schrassert, Johan *15, 108, 148, 254, 258, 318, 319, 370*
Schrassert Aertsz., Coop *189, 240, 249*
Schrassert Otsz., Evert *263*
Schrassert Philipsz., Coop *240, 241, 242, 243, 249*
Schreuder, Jan *354, 359*
Schudder, Hendrik *223*

Schulder, Jasper *318*
Schuller, Jan *458, 459*
Schussler, Jacob Johan *453, 490*
Schuurhuis, Mannes *464*
Scyphorst, Hertghero de *52*
Segertsz., Gerryt *130*
Sepp, Jan Christiaan A. *463*
sGrooten, Christiaan *129*
Siburg, Rutger van *56, 117*
Simonsen, Aelt *225*
Sloten, Willem van *473*
Smissaert, Jan Carel *393*
Smit, Dirk *447*
Smit, Gerrit *299*
Smith, Johannes *331*
Smits, Louis Johannes *450, 452, 455, 488, 531*
Smits, Jan *499*
Smits Jansz., T.J. *499*
Snapper, Lambertus *230*
Soest, Steven van *462*
Speulde, Arnoldus van *44*
Speulde, Hendrik van *97*
Speulde, Philips van *94, 122*
Spijkerman, Luyr *230*
Staal, Bessel *431, 432, 453, 488*
Staal, G. *453*
Staal, J. *453*
Staken, Arnoldus *60*
Start, Berend ten *114*
Staverden, Jan van *340, 342, 343*
Staverden, Jacob van *343*
Steen van Ommeren, H.F.L.G.H. van den *494*
Steenler, Gheret van *46*
Steenler, Wouter van *52*
Steenler, Gerard van *52*
Steenler, Holle van *52*
Steenler, Altetus van *52*
Steenler, Kyll Aertsen van *166*
Steenler, Goert *271*
Steenler, Volkert van *107, 178, 237, 253, 254, 256, 265, 288, 289, 317, 318, 321, 328, 334, 335, 381*
Steenler, Hendrik van *305, 322, 333, 335, 336, 337, 338, 381, 394, 395, 406, 417, 426*
Steenler, Griete van *179*
Steenler, Stephen Reynier van *318, 384*
Steenler, Kiliaan van *323, 331, 332, 333, 354*
Steenler, Annetje van *332*
Steenler, Wouterus van *332*
Steenler, Aleida van *333, 395*
Steenwinkel, J. *410*
Sterr, Pieter van der *448, 449, 450*
Stevensen, Elbert *258*
Stevin, Simon *273, 479*
Stevin, Hendric *479*
Stieltjes jr., Thomas Johannes *482*
Stieltjes sr., Thomas Johannes *481, 482, 483, 484, 485, 530*
Stijp, Peter *156*
Stoel, Gijsbert *299*
Stol, Michiel *283*
Straat, Pieter *238, 288, 294, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 306, 311, 312, 314, 523*
Stralen, Catharina Jansd. van *56*
Straten, Helena van der *450*
Straten van Thielen, Frans van *433, 450, 451, 452, 488*
Streng, Jacob van der *238*
Stridelant, Brant van *52*
Suermondt, Hermannus Casijn *333, 395, 523*
Suyck, Cornelis *188*
Suyver, Hein *465*
Suyver, Jan *465*
Switterius, Johannes *56, 117, 118*

Tappers, Steven *321*
Teunissen, Gijsbert *238, 344*
Teunissen, Wichert *342*
Thelwall, Algernon Sydney *438*
Thielen, Frans van Straten van *433, 450, 451, 452, 488*
Thielen, Willem Jan van *450*
Thonissen, Abraham *192, 197, 215, 260, 261, 263*
Thorbecke, J.R. *416, 422, 480*
Tielen, Arnolda van *254*
Tielen, Wichmoet van *254*
Tielen, Jacob van *280*
Tielen de Jonge, Geurt van *107, 108, 253, 254, 255, 256, 279, 280, 334, 381*
Tielen de Oude, Geurt van *108, 170, 223, 225, 245, 252, 253, 254, 255, 258, 278, 280, 381*
Tolwater, W.H. *203*
Tomassen, Brant *213*
Toonen, Teunis *342, 344*
Torck, Lubbert Adolph *286, 287, 288, 289, 290, 299, 311, 317, 328, 330, 331*
Tulleken, Christiaan *203*
Tulleken, Johan Burchard *286*
Turenne *221*
Twiller, Amelis van *132, 276*

Valke, Alteto *52*
Vanevelt, Tancphardus van *52*
Vanevelt, Reyner van *146*
Vanevelt, Lancfardo de *52*
Vanevelt, Arnoud van *275*
Vanevelt, Reyner Scolte van *146, 156*
Vanevelt, Henric van *189, 195, 240*
Vaneveld, Jan van *240*
Vase, Wilhelmo *62*
Vedder, Gerrit *307*
Veen, Claes ten *234*
Veen, Tijmen van de *384*
Veen, Gijsbert van de *431, 432*
Veen, Bessel van de *434*
Veen, Rijkje Aarts *452*
Vegte, Roelof van de *259, 512*
Veldhuijsen, Reyer van *473*
Veldhuizen, Evert van *380, 384, 388, 579*
Veldhuizen, Hermanus *490*
Velthuizen, Jacobus van *92*
Vene, Benoyt ten *52*
Venedie, Jan van *310*
Venehues, Lufgerus de *51*
Venlo, Johan van *55, 57*
Verbeek, Gijsbert *203, 204, 206*
Verhoeven Pz., Jan *471, 472, 473, 476*
Vermaet, Jorden *198*
Verscheur, Henrick *156*
Veyck, Jochem *157*
Vierlingh, Andries *85, 193, 209, 230, 293, 294*
Vingbooms, Philips *397*
Vitringa, C.L. *471, 473, 476*
Vley, Gosen *52*
Vlieck, Gerrit Berentz. *331*
Vlieck, Gerrit Gerritsen *257*
Vliek, Joachim van *263*
Vlierden, Francois Augustus van *393*
Vöerst, Gerrit Helmich van *347*
Voet, Gerrit *54*
Voet, Jacob *94, 260*
Voet, Gheerlof *100*
Voet, Derck *156*
Voeth, Gerhard *157, 158*
Voeth, Margaretha *160*
Volten, Jan *318*
Voorst, baron van *488*
Voorthuizen, Heimen van *473*
Vorstenberg, Philips van *184*
Vos van Steenwijk, Jan Arend *410*
Vredenburg, Cornelis *264, 265*
Vredenburch, Ewout van *409*
Vries, Johan Cornelis F. de *396, 410*
Vries, Mattheus de *57, 59*
Vries, H.J.M. de *477*

Waay, D. van der *511*
Wacker, Wynck Harmens *188*
Wakker, Pilgrom *225*
Wakker, Jan Elbertsen *338, 339*
Walburgh, Johan *237*
Wassink, Jannetje *384*
Weede, R.E.W. van *348, 511*
Weede, H.M. van *432, 449, 452, 524*
Wenckum, Wessel van *55*
Wenckum, Aert Everts van *283*
Wenckum, Evert van *394*
Werkhoven, H. van *432*
Wesselman, Pieter *318*
Westerhoud, Cornelis van *452*
Westerveld, Mechteld van *408*
Westerveld tot de Essenburg, Jonkvrouwe *408*
Westervelt, Anthonie Peter van *200, 393*
Westervelt, Claas *271*
Westervelt, Heribert van *286, 297, 317, 318, 323, 335, 354, 408, 428*
Westervelt, Willem Jan van *297, 318, 354, 408*
Westervelt, Anthony *297, 317, 334*
Wetering, Wouterus van de *452, 453*
Wichman van Hameland *32, 33, 34*
Wichmansen, Evert *171*
Wicherts, Maria Elisabeth *331*
Widukind *22*
Wieneken, Elbert *257, 258, 259, 332*
Wijk, Bastiaan van *361*
Wijland, W. van *510*
Wijnants, Rijck *271*
Wijnbergen, Lutgarda van *113*
Wijnbergen, Sweder van *113, 123*
Wijnbergen, Baronesse van *321*
Wijnbergen, Johan van *397*
Wijnekes, Geertgen *145*
Wijnstok, Petrus *318*
Wildeman, Renger *342, 343*
Wilhelmina, Prinses *436, 437, 474, 511*
Willem Frederik, Prins *414*
Willem I, koning *370, 413, 414, 418, 433, 437, 443, 447*
Willem II, koning *438, 471, 473, 475*
Willem III, koning *436, 474, 481, 511, 530*
Willem IV, stadhouder *329, 330*
Willem V, stadhouder *297, 329, 391, 392, 400, 401, 414, 418, 446*

Willemsen, Aart *344*
Willemsen, Wolter *156*
Willemsen, Elbert *188*
Willemsen, Willem *342*
Willemsen, Evert *444*
Willibrord *24*
Wincoop, Dirk van *265, 266*
Windhou, Elbert *444*
Winkoop, Beerd van *428, 429*
Winkoop, Bessel van *431, 492*
Winkoop, Dirk van *417, 418, 419, 426, 429*
Winkoop, Wulfert van *450, 498*
Wirleman, Gerardus *45*
Witte, Ernst *150, 155*
Wolffsz., Arnt *90*
Wolffsz., Bertruit *112*
Wolffsz., Tide *112*
Wolfsen, Johan *286*
Wolters, Reyner *55*
Worst, C. *511, 512*
Woutersen, Jan *188, 203*
Woutersen, Peter *497*
Wulfardi, Gerardus *51, 52*
Wunnilef *30*
Württemberg, Sophie van *474*
Wychmansen, Evert *146*
Wyneken, Aert *188*
Wynicken, Aert *240*
Wynicken, Gootschalck *240, 262, 368*

Zachariassen, Hendrik *267*
Zech, Melis *145*
Zoudenbalch, Evert van *263*
Zuilen van Nijveld, Coenraad Jan van *203*
Zuijlen van Nievelt, J.H. van *395*
Zuijlen van Nievelt, Hendrik Maurits van *450, 452*
Zwaer, Evert *53, 54, 55, 56, 57, 58*

Woord van dank

De polder Arkemheen houdt mij al tientallen jaren bezig. Mijn eerste publicatie over deze polder ging over de betekenis van de namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen. In dit tweede boek vertel ik aan de hand van primaire bronnen het boeiende verhaal van hen die deze polder bewoonden en bestuurden. Vele jaren heb ik met plezier aan dit boek geschreven. Dat kon alleen met aandacht en hulp van velen uit mijn naaste omgeving en van familieleden. Hen allen wil ik heel hartelijk bedanken.

Dank ben ik verschuldigd aan mijn meelezers Saskia van den Berg en Dion van Hooren uit Nijkerk en Johannes van Hell en Gérard Hollanders uit Putten. Jullie grote kennis van de plaatselijke geschiedenis heeft mij geholpen belangrijke historische feiten van de poldergeschiedenis in het juiste perspectief te plaatsen. Dion dank ik bovendien voor het transcriberen van een aantal kaderteksten. De historici Leo Duifhuizen en Henk Hagoort ben ik dankbaar voor hun waardevolle tips met betrekking tot de opzet en de structuur van het boek. Ik dank de hoogleraren Petra van Dam, Vrije Universiteit Amsterdam, en Dolly Verhoeven, Radboud Universiteit Nijmegen, voor het beoordelen van het manuscript. Beide hoogleraren schreven, evenals Saskia, Gérard en Leo, een aanbevelingsbrief voor het verkrijgen van subsidie voor de uitgave van dit boek.

Wat is een mens zonder familie? Niet voor niets is dit boek opgedragen aan mijn kinderen en kleinkinderen. In ruime mate hebben zij bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek. Niet in het minst door hun voortdurende belangstelling tijdens het schrijfproces. In het bijzonder noem ik zoon Henk. Naast meelezer hebben wij samen in de jaren negentig de grondslag gelegd voor dit boek. Ook beide schoonzonen waren direct bij het schrijven betrokken. Frank Brouwer dank ik voor het tekenen van diverse dijkprofielen, plattegronden en doorsneden van de Arkemheense houten duikersluizen uit de zeventiende eeuw en de eerste stenen schutsluis uit begin achttiende eeuw. Stephen Haverkamp bedank ik voor de opzet van de financiële paragraaf en de bewerking van de daarin opgenomen tabellen en grafieken. Kleinzoon Matthijs Haverkamp redde mij regelmatig uit benarde computerproblemen, vaak via de teamviewer.

Verder ben ik dank verschuldigd aan allen die vanuit hun persoonlijke deskundigheid, kwaliteit of functie mij bij de totstandkoming van dit boek hebben geholpen. Ik noem ze in alfabetische volgorde: Cees van Baak, Jan van de Brink, Paul Op den Brouw, Joop Daems (†), Don van Dasler, Trynke Elbertsen-Hoekstra, Tiemen Goossens, Evert de Graaf, André Jansen, Jan van de Kraats, Levien Luteijn, Margriet Mijnssen-Dutilh, Eppo van Nispen tot Sevenaer, Henk Nobbe, Ted de Nijs, Timo Ridder (†), Theo Slijkerman, Stefan Staartjes, Evert van Veldhuizen, Margriet van de Vooren.

Zeer erkentelijk ben ik mijn subsidiënten. Hun namen en logo's sieren met recht een van de pagina's van deze uitgave. Ik dank Merit Roodbeen, uitgever van Nabij Producties in Nijkerk, voor de prettige contacten en het verzorgen van deze prachtige boekuitgave.

18021 Het hoofd boven water.indb 581 23-04-18 17:06

Lieve Aat, moest je mij voor het schrijven van mijn proefschrift vijftien jaar de tijd gunnen, weer heb je me op gezette tijden gedurende een periode van ruim tien jaar aan mijn studeerkamer afgestaan. En dat niet alleen. Opnieuw heb je elke zin en elke letter van dit boek als eerste nauwkeurig gelezen. Dank daarvoor en vooral voor de liefdevolle wijze waarop je mij met raad en daad al die tijd terzijde stond.

Voorjaar 2018

Over de auteur

Willem Jacobus Hagoort (*1941) kreeg zijn onderwijzersopleiding aan de Christelijke Kweekschool ‘De Driestar’ in Gouda (1962) en behaalde de akten Nederlands M.O.-A en B respectievelijk aan de School voor Taal- en Letterkunde in Den Haag (1968) en de Noordelijke Leergangen in Groningen (1973). Na het afleggen van het kandidaatsexamen aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, met als bijvak middeleeuwse geschiedenis (1976), slaagde hij (cum laude) voor het doctoraalexamen Nederlandse Taal- en Letterkunde, hoofdvak historische taalkunde en bijvakken toponymie en Oud-Saksisch, aan de Rijks Universiteit Utrecht (1984). Na een aantal jaren werkzaam geweest te zijn bij het basisonderwijs, het lager- en middelbaar beroepsonderwijs was hij vanaf 1974 als docent Nederlands en conrector (1982-2002) verbonden aan het ‘Christelijk College Groevenbeek’, afd. havo-vwo, te Ermelo. Hij promoveerde in 2006 aan de Rijks Universiteit Groningen op het proefschrift ‘De Gelderse zeepolder Arkemheen. Namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen Gemeenten Nijkerk en Putten (806-2002). Tevens werkte hij mee aan de uitgave van de Nijkerkse Prentenatlas (2013) en schreef hij enkele artikelen in de uitgave Putters en Puttenaren (2016). Hij is gehuwd, vader van drie getrouwde kinderen en grootvader van twaalf kleinkinderen.

18021 Het hoofd boven water.indb 583 23-04-18 17:06